

T.C.
DOKUZ EYLÜL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
TARİH PROGRAMI
DOKTORA TEZİ

I. MEŞRUTİYET'TEN II. MEŞRUTİYET'E
OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ (1876-1914)

Mustafa MALHUT

Danışman
Doç. Dr. Bilgin ÇELİK

İZMİR - 2019

TEZ ONAY SAYFASI

YEMİN METNİ

Doktora Tezi olarak sunduğum “I. Meşrutiyet’ten II. Meşrutiyet’e Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1876-1914)” adlı çalışmanın, tarafımdan, akademik kurallara ve etik değerkere uygun olarak yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gösterilenlerden oluştuğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanılmış olduğunu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

.../.../2019

Mustafa MALHUT

ÖZET

Doktora Tezi

I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e Osmanlı-İngiliz İlişkileri (1876-1914)

Mustafa MALHUT

Dokuz Eylül Üniversitesi

Sosyal Bilimler Enstitüsü

Tarih Anabilim Dalı

Tarih Programı

Başlangıcından kopuşuna kadar Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan bu çalışmanın odak noktası ilişkilerin yoğunlaştığı ve değişime uğradığı I. Dünya Savaşı'ndan önceki yaklaşık elli yıllık süreçtir. Devletler arasındaki ilişkilerin devletlerin kaderini belirlediği bu yıllarda Osmanlı üzerindeki en etkili dış güç kuşkusuz İngiltere idi.

Bu çalışma çerçevesinde Osmanlı İngiliz ilişkileri dört döneme ayrıldı: 1. Başlangıç ve Gelişim, 2. Kırılma, 3. Dönüşüm ve 4. Kopuş. Birinci bölümde ilk dönem genel hatları ile ele alındı. Diğer üç bölümde, elli yıllık dönem içindeki değişim büyük ölçüde birincil kaynaklarla şekillendi. Ayrıca geniş kaynak yelpazesinden yararlanılan bu çalışmada yöntem olarak karşılaştırmalı tarih perspektifi kullanıldı.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinde belirlenen dönemler, kırılma ve dönüşümün yaşandığı dönemlerdeki konular, olaylar, ekonomik ilişkiler, hükümdarlar ile devlet adamlarının rolleri ve kullanılan kaynaklar kendi içinde veya karşılıklı olarak genellikle karşılaştırmalı perspektif ile incelendi. Bu karşılaştırma sırasında uluslararası konjonktürel yapı, ülkelerin siyasi, ekonomik ve askeri durumu, çıkar gruplarının ve diğer iç ve dış tetikleyici unsurların etkisi göz önünde bulunduruldu ve oluşturulan kurgu anlamlı bir bütünlüğe dönüştürülmeye çalışıldı. Ulusal çıkarların, değişen güç dengelerinin ve diplomasinin devletler arasındaki ilişkilerle devletlerin geleceğinin belirlenmesindeki rolleri ortaya konuldu.

Mantıklı, tutarlı, bütünsel ve kronolojiye uygun bir anlayışla bilimsel kriterlere ve etik kurallara uygun hazırlanan bu çalışmanın en önemli amacı literatüre, Türk tarihçiliğine ve uluslar arasındaki ilişkilerin belirlenmesine küçük bile olsa bir katkı sağlamasıdır.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı İngiliz İlişkileri, Osmanlı Devleti, İngiltere, Büyük Güçler, I. Meşrutiyet Dönemi, II. Meşrutiyet Dönemi.

ABSTRACT
Doctoral Thesis
Doctor of Philosophy(PhD)
Ottoman-British Relations: from the First Constitutional Period to the Second
Constitutional Period (1876-1914)
Mustafa MALHUT

Dokuz Eylul University
Graduate School of Social Sciences
Department of History
History Program

This study examines Ottoman-British relations from the beginning to the rupture and the focus of this study is nearly a fifty-year period preceding the World War I. In this period when relations between states gained importance, Ottoman-British relations increased and began to transform. In this period England was undoubtedly the most influential foreign power over the Ottoman Empire.

In this study, Ottoman-British relations were divided into four periods: 1. Beginning and Development, 2. Revision, 3. Transformation and 4. Rupture. In the first chapter, the first period is discussed in general terms. In the other three chapters, it was used largely primary sources and very much secondary sources. In this study, a comparative historical perspective was used as a method.

Periods determined in Ottoman-British relations and in the second and the third period: events, questions, economic relations, the acts of monarch and statesmen and sources used, it was often examined in a comparative perspective, either in itself or mutually. During this comparison, the international conjuncture, the political, economic and military situation of the countries, the influence of interest groups and other internal and external factors were taken

into consideration. Thus, it was tried to provide a meaningful integrity in editing. It was demonstrated that the role of national interests, changing balances of power and diplomacy was effective in the relations between states and in the future of states.

This study has been prepared in a logical, consistent, holistic and chronological manner in accordance with scientific criteria and ethical rules. And the most important aim of this study is to make a small contribution to literature, Turkish historiography and determination of relations between nations.

Keywords: Ottoman-British Relations, Ottoman State, England, Great Powers, First Constitutional Period, Second Constitutional Period.

I. MEŞRUTİYET'TEN II. MEŞRUTİYET'E OSMANLI-İNGİLİZ İLİŞKİLERİ (1876-1914)

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI	ii
YEMİN METNİ	iii
ÖZET	iv
ABSTRACT	vi
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR	xii
TABLolar LİSTESİ	xiv
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI VE GELİŞİMİ

1.1. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI	34
1.1.1. Kraliçe Elizabeth Zamanında Osmanlı İngiliz İlişkileri	41
1.1.2. Diplomatik İlişkilerin Başlaması	46
1.1.3. İngilizlere Kapitülasyonların Verilmesi	49
1.1.4. Levant Kumpanyası	52
1.2. 18. YÜZYIL SONUNDAN 1876'YA KADAR OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİ	70
1.2.1. Doğu Sorunu Çerçevesinde Ele Alınan Konularda İngilizlerin Rolü	84
1.2.2. Kırım Savaşı	98
1.2.3. Osmanlı İngiliz Ekonomik İlişkileri	105

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMA

2.1. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMANIN BELİRTİLERİ	115
2.1.1. İmparatorluğun En Uzun Yılı: 1876	115
2.1.1.1. Üç Padişahlı Yıl	116
2.1.1.2. Osmanlı Maliyesinde Kriz	127
2.1.1.3. Balkanlarda Buhran	133
2.1.2. İstanbul (Tersane) Konferansı	165
2.1.3. Meşrutî Sisteme Geçiş: Kanun-i Esasî'nin İlanı	181
2.2. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMANIN KESİNLEŞMESİ	195
2.2.1. Londra Protokolü ve Diplomasi Evresinin Bitişi	196
2.2.1.1. 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı)	221
2.2.1.2. 93 Harbi'nin Başlangıcında İngiliz Politikası ve Sir Henry Layard	228
2.2.1.3. Savaşın Gidişatı	244
2.2.1.4. Balkan Devletlerinin Tutumu	262
2.2.2. Barışa Doğru: Ayastefanos Antlaşması ve Rus Üstünlüğünün Kabulü	273
2.2.2.1. İngilizlerin Temkinli Arabuluculuk Faaliyetleri	279
2.2.2.2. Edirne Mütarekesi	290
2.2.2.3. Barış Sürecinde Diplomatik Kriz: İngiliz Donanmasının İstanbul	
Önlerine Gelmesi	300
2.2.2.4. Padişah'tan Kraliçe'ye ve Çar'a Mektuplar	309
2.2.2.5. Ayastefanos Antlaşması	320
2.2.3. İngiltere'nin Kıbrıs'ı Ele Geçirmesi ve Berlin Antlaşması	331
2.2.3.1. Kongre'nin Toplanması Yönünde Çalışmalar	334
2.2.3.2. Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçişi	354
2.2.3.3. Berlin Kongresi ve Antlaşması	376

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜŞÜM

3.1. BERLİN KONGRESİ'NDEN SONRA ACİL ÇÖZÜM BEKLEYEN KONULAR	404
3.1.1. Bosna ve Hersek'in Avusturya İdaresine Geçiş	404
3.1.2. Rus Askerinin Tahliyesi	409
3.1.3. İngiliz Donanmasının Marmara'dan Çıkması	417
3.1.4. Yunan Sınır Meselesi ve İngiltere'de Gladstone İktidarı	422
3.1.5. Ermeni Meselesi'nin Doğuşu	454
3.2. İNGİLTERE'NİN DOĞU AKDENİZ HÂKİMİYETİ VE MİSİR'I İŞGALİ	480
3.2.1. Doğu Akdeniz'in Önemi Artıyor: Süveyş Kanalı	481
3.2.2. Fransa'nın Tunus'u İşgali	485
3.2.3. Mısır Üzerinde Emperyalist Mücadele	488
3.3. EKONOMİK İLİŞKİLER	527
3.3.1. 93 Harbi'nin Savaş Tazminatı	527
3.3.2. Dış Borçlar: Rüsum-ı Sitte ve Düyun-ı Umumiye İdaresi	531
3.3.3. Osmanlı İngiliz Ekonomik İlişkileri	547
3.3.3.1. İngiltere'nin Dünya Üzerindeki Ekonomik Hegemonyası	547
3.3.3.2. Dünya Ekonomik Krizi: 1873-1896	553
3.3.3.3. Osmanlı İngiliz Ticari İlişkileri	556
3.3.3.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Sermayesi	568

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KOPUŞA DOĞRU

4.1. MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE DEĞİŞEN DENGELER	578
4.1.1. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Yakınlaşması	580
4.1.2. II. Abdülhamit, II. Wilhelm ve İngiltere	602
4.1.3. Ermeni Meselesi'nde Kriz	615
4.1.4. Berlin Bağdat Demiryolu ve Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi	626

4.1.5. Makedonya Sorunu ve Balkan İttifakı	656
4.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ	661
4.2.1. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin İngilizlerle İlişkileri	661
4.2.2. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Umut Işığı: II. Meşrutiyet’in İlanı	667
4.2.3. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Dönüşümün Son Evresi	679
4.2.3.1. Kamil Paşa Hükümeti’nin Düşüşü	681
4.2.3.2. 31 Mart Olayı ve İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice	683
4.2.3.3. İngiltere İle İttifak Girişimleri	690
4.2.3.4. Lynch Meselesi	693
4.2.3.5. 1910 Borçlanma Girişimi	695
4.2.4. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Dönüşümün Tamamlanması ve Kopuş	699
4.2.4.1. Trablusgarp Savaşı	699
4.2.4.2. Balkan Savaşları	707
SONUÇ	723
KAYNAKÇA	741

KISALTMALAR

ATASE	Genelkurmay Askerî Tarih ve Stratejik Etüt
BDFA	British Documents on Foreign Affairs
BDOW	British Documents on the Origins of the War 1898-1914
bkz.	Bakınız
BOA	Başbakanlık Osmanlı Arşivi
C.	Cilt
Co.	Company
çev.	Çeviren/Çevirenler
D	Devre
Deb.	Debate
der.	Derleyen
DTCF	Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed.	Editör
FO	Foreign Office
GP	Grosse Politik
haz.	Hazırlayan
HC	House of Commons
HL	House of Lords
HR.TO	Hariciye Nezareti Tercüme Odası
HR-SYS	Hariciye Nezareti Siyasi Kısım
İ.DUİT	Dosya Usulü İradeler Tasnifi
İS	İçtima Senesi
Ltd.	Limited
MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
No	Numara
OTAM	Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi
Dergisi	
s.	Sayfa No
SBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
ss.	Sayfadan Sayfaya
TTK	Türk Tarih Kurumu

vb.	ve benzeri
vd.	ve diğlerleri
Vol.	Volume
Y.A.HUS	Yıldız Resmi Hususi Evrakı
Y.EE.d	Yıldız Esas Evrakı Defterleri
Y.PRK.HR	Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzat
yay. haz.	Yayına Hazırlayan/Hazırlayanlar
YEE	Yıldız Esas Evrakı

TABLÖLER LİSTESİ

Tablo 1: İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı, 1827-1850	s.110
Tablo 2: 1838-1861 Yıllarında İngiltere'nin Toplam İhracatında Osmanlı İmparatorluğu'nun Payı	s.110
Tablo 3: Eldem Tarafından Saptanan Dış Borç Dağılımı 1881-1913	s.545
Tablo 4: Pamuk Tarafından Saptanan Dış Borç Dağılımı 1881-1914	s.545
Tablo 5: 1880-1914 Yılları Arasında Devletlerin Nüfus Sayıları (milyon olarak)	s.550
Tablo 6: İngiltere'nin 1878-1906 Tarihleri Arasındaki Gemi Sayısı	s.552
Tablo 7: İngiltere Ekonomisindeki Yıllık Ortalama Değişim Oranlarının Yüzdesi	s.556
Tablo 8: 1870-1899 Tarihleri Arasında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Rakamları (milyon sterlin olarak)	s.556
Tablo 9: İngiltere'nin 1878-1892 Tarihleri Arasında Toplam İthalat ve İhracat Değerleri (sterlin olarak)	s.557
Tablo 10: İngiltere'nin 1892-1906 Tarihleri Arasında Toplam İthalat ve İhracat Değerleri (sterlin olarak)	s.558
Tablo 11: Osmanlı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı 1830-1913 (yüzdelik payları)	s.560
Tablo 12: Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı 1830-1913 (yüzdelik payları)	s.560
Tablo 13: 1889-1901 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İthalatı (bin lira olarak)	s.561
Tablo 14: 1889-1901 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İhracatı (bin lira olarak)	s.561
Tablo 15: 1882 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti	s.562
Tablo 16: 1883 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti	s.563
Tablo 17: 1896-1897 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun İhracatı	s.564
Tablo 18: 1896-1897 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Limanlarında Yapılan İhracat	s.564
Tablo 19: Osmanlı Limanlarının Ticaret Hacmi (bin sterlin)	s.565

Tablo 20: İzmir Limanı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı 1877-1908 (yüzdelik payları) s.566

Tablo 21: İzmir Limanı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı 1864-1908 (yüzdelik payları) s.566

Tablo 22: 1870-1914 Yılları Arasında Ülkelerin Yurtdışı Yatırımları (milyon dolar) s.569

Tablo 23: 1888 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı (bin sterlin olarak) s.573

Tablo 24: 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı (bin sterlin olarak) s.573

GİRİŞ

Devletlerin kurulmasında, gelişmesinde veya varlığını sürdürmesinde diğer devletlerle ilişki kurması kaçınılmaz bir zorunluluktur. İlişkilerin boyutu, şekli ve içeriği zamana ve coğrafyaya göre farklılık göstermesine rağmen değişmeyen olgu, devletlerin kurmak zorunda kaldıkları ilişkilerdir. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğuşunda, yükselişinde ve düşüşünde, imparatorluğun kaderini belirleyen temel unsurlardan biri, diğer devletlerle kurduğu ilişkilerdi. Osmanlı İmparatorluğu geniş coğrafyalar üzerinde yayılan hâkimiyetiyle gücünün zirvesinde olduğu zamanlarda dış ilişkilerini daha çok kendi isteği ve çıkarları doğrultusunda ve kendi belirlediği istikamette yürüttü. Osmanlı İmparatorluğu'nun güç kaybetmesi sonucu dünya üzerinde sözü daha az geçen bir siyasi yapıya dönüşmesi dış ilişkilerini de etkiledi. Bu düşüş döneminde dış politika ve diplomasi, devletlerin kaderinin belirlenmesinde en etkili faktörlerden biriydi. İşte tam da bu dönemde, yani olayların odağı olarak 19. yüzyıl kabul edildiğinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ilişkilerinin merkezinde İngiltere yer aldı. İngiltere kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında dış ve iç politikayı etkileyen ve imparatorluğun geleceğinin şekillenmesinde en önemli role sahip olan devletti.

Literatüre göz atıldığı zaman, Osmanlı İngiliz ilişkilerine yönelik yapılan çalışmalar ne yazık ki, konunun önemiyle eş değer değildir. Bununla birlikte literatürde konu hakkında yapılmış çok kıymetli ve yol gösterici eserler bulunmaktadır. Bu eserler belirtilecektir ama hemen eklemek gerekir ki, Türkçe literatürde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin genelini ele alan bir çalışma bulunmamaktadır. Hatta İngiltere tarihini bir bütün olarak ele alan çalışma da yoktur. Sadece birkaç çeviri esere konu olan İngiltere tarihi,¹ maalesef yeterli bilgi sunmanın uzağındadır. Bu durum sadece İngiltere için geçerli olmayıp Almanya, Fransa,

¹ Türkçe literatürde İngiltere tarihini müstakil olarak ele alan çalışmalar tarih sırasına göre şöyledir: Andre Maurois, **İngiltere Tarihi**, Cilt:1-2, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938; İhsan Yurdoğlu, **İngiltere Tarihi**, Cilt:1, **Tarihten Evvelki Devirden XII. Yüzyılın Sonuna Kadar** ve Cilt:2, **XII. Yüzyılın Sonundan XV. Yüzyılın Sonuna Kadar**, Ahmet Sait Oğlu Kitabevi, 1945-1946; Hugh Kearney, **Britanya Adaları Tarihi**, çev. Özgür Umut Hoşafçı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015; Niall Ferguson, **İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği**, çev. Nurettin Elhüseyni, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015; Jeremy Black, **Kısa İngiltere Tarihi**, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Rusya,² İtalya ve Avusturya gibi Osmanlı dış politikasını yakından ilgilendiren devletlerle yürütülen ilişkilere dair de ilişkileri başından sonuna kadar konu alan eserler Türkçe literatürde henüz mevcut değildir.

Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde, İngilizce literatüre bakıldığında da benzer durumla karşılaşılır. Konuyla ilgili İngilizce literatür daha zengin olmasına rağmen Osmanlı İngiliz ilişkilerini bütünsel bir yaklaşımla ele alan çalışmaların eksikliği ortadadır.³ İngilizce literatürde konu odaklı eserlerin haricinde Osmanlı İngiliz ilişkileri, Doğu Sorunu terimiyle biraz iç içe geçmiştir. Doğal olarak bu konu, çoğu zaman diğer devletlerin de katıldığı bir harmoniye dönüşmüştür. Bu konuda pek çok çalışma vardır ve bazıları Türkçeye de çevrilmiştir.⁴

² Akdes Nimet Kurat'ın 1948'te yayımlanan **Rusya Tarihi** ve 1970'te yayımlanan **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, isimli eserleri önemlidir ve istisnai bir durum oluşturmaktadır. Kendisinden sonra Rus tarihine ve Osmanlı Rus ilişkilerine dair birkaç çalışma yapılsa da Osmanlı Rus ilişkilerine ilişkin ciddi çalışmalara ihtiyaç duyulmaktadır.

³ İngiliz dış politikasına ilişkin pek çok eser vardır. Bu eserlerde Osmanlı İngiliz ilişkileri çoğu zaman detaylı şekilde incelenmez. Bkz., A. W. Ward, G. P. Gooch (Ed.), **The Cambridge History of British Policy 1783-1919**, Vol.I-II-III, Cambridge, 1923; F. H. Hinsley (Ed.), **British Foreign Policy Under Sir Edward Grey**, Cambridge University Press, London, 1977; G. P. Gooch, **Before the War, Studies in Diplomacy**, Vol.I-II, Longmans, Green and Co., London, 1938; H. E. Egerton, **British Foreign Policy in Europe, to End of the 19th Century**, The Macmillan and Co., London, 1917; R. W. Seton-Watson, **Britain in Europe 1789-1914 A Survey of Foreign Policy**, Cambridge University Press, London, 1955; Şinasi Zihni Devrin, **İngilterenin Harici Siyaseti**, Sertel Matbaası, İstanbul, 1939. Bazı yazarlar birinci el kaynakları yayımlamakla araştırmacılara hizmet eder. Bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, **Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News**, Cambridge University Press, London, 1938; J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956; Joel H. Wiener (Ed.), **Great Britain: Foreign Policy and The Span of Empire 1689-1971, A Documentary History**, Chelsea House Publishers, New York, 1972; Kenneth Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**, Clarendon Press, Oxford, 1970. Berridge, İngiliz Büyükelçiliği özelinde ilişkilere yer verir. Bkz., G. R. Berridge, **British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present, A Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009. Ayrıca 2016'da Türkçeye çevrilen Fitzmaurice'e ilişkin önemli eserini de burada zikrederim. Bkz., G. R. Berridge, **Gerald Fitzmaurice (1865-1939), Chief Dragoman of the British Embassy in Turkey**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2007.

⁴ Anderson'un kitabını başta saymak üzere isim sıralamasına göre Doğu Sorunu ile ilgili bazı İngilizce veya çevirisi yapılmış eserler şunlardır: Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010; A. Gallenga, **Two Years of the Eastern Question**, Vol.II, Samuel Tinsley, London, 1877; A. L. Macfie, **The Eastern Question 1774-1923**, Routledge, New York, 2014; Edouard Driault, **Şark Mes'esi, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, yay. haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010; G. D. Clayton, **Britain and the Eastern Question, Missolonghi to Gallipoli**, University of London Press Ltd, London, 1971; J. A. R. Marriott, **The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy**, Oxford at the Clarendon Press, London, 1917; J. P. Weethee, **The Eastern Question in Its Various Phases**, Press of J. L. Trauger, Ohio, 1887; John Macdonald, **Turkey and the Eastern Question**, T. C. & E. C. Jack, London, 1912; Karl Marx ve Friedrich Engels, **Doğu Sorunu (Türkiye)**, çev. Yurdakul Fidancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977; Morris Jastrow, **The Eastern Question and Solution**, J. B. Lippincott Company, Philadelphia, 1920;

Birinci bölümde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcına ve gelişimine ilişkin literatür bilgisi verildiği için burada ayrıca aynı hususa değinilmeyecektir. Diğer bölümlerin yazımında büyük oranda birincil (ya da birinci el) kaynaklar kullanıldığından dolayı öncelikle kullanılan birincil kaynaklar daha sonra diğer kaynaklar hakkında bilgi verilecek ve literatürdeki Osmanlı İngiliz ilişkilerine ilişkin çalışmalardan bahsedilecektir.

Osmanlı arşiv belgeleri (**BOA**) ile İngiliz Parlamentosu'na sunulmak üzere hazırlanan, çeşitli ve zengin içeriği bulunan **Parliamentary Papers**'lar ve yayımlanmış İngiliz belgeleri çalışmanın şekillenmesinde başat role sahiptirler.

Osmanlı Arşivi'nin bulunduğu İstanbul Sultanahmet'teki ve 2013'ten sonra taşındığı Kâğıthane'deki binasında çeşitli zamanlarda birçok kez araştırma yapıldı. Çalışmanın sonlarına doğru Temmuz 2018'de Başbakanlık merkez teşkilatı olan Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü kapatılarak yerine Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı kuruldu. Bu değişiklik göz önünde bulundurulmakla birlikte çalışmanın içerisinde kullanılan **BOA** tanımlaması kalıplaşmış olarak devam ettirildiği için aynı şekilde kullanıldı.⁵

Osmanlı Arşivi'ndeki araştırmalar başlarda kelime aratma usulüyle yapıldı ama ne kadar zaman harcansa da bazı eksik noktalar giderilemediği için belirlenen birkaç fon ayrıca tarandı. Özellikle Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzat (**Y.PRK.HR**), Yıldız Esas Evrakı (**YEE**) ve Yıldız Esas Evrakı Defterleri (**Y.EE.d**) sayesinde birçok karanlık nokta aydınlatılabildi. Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzat evrakları, ilgili dönem için gelişmelerin kronolojik olarak takibi ve anlaşılmasına yardımcı oldu. Araştırmalarda genellikle az kullanılan Yıldız Esas Evrakı Defterleri beklenilenin ötesinde bilgiler sundu. Rika olarak kaydedilen ve toplamda 500 sayfaya yakın kayıt içeren **Y.EE.d., 1016** ve **Y.EE.d., 1017** nolu defterler, 93 Harbi'nin sonundaki gelişmelere ışık tuttu. İçeriklerine bakıldığı zaman İrade-i Seniyyeler, Sadaret Tezkereleri, Vükela Mazbataları, sefirlerle yazışmalar,

R. W. Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd, London, 1962; Richard Millman, **Britian and the Eastern Question 1875-1878**, Oxford, 1979; S. P. Hayden Duggan, **The Eastern Question, A Study in Diplomacy**, The Columbia University Press, New York, 1902; Seton-Watson, R. W. **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd, London, 1962; Stratford de Redcliffe, **The Eastern Question**, John Murray, London, 1881.

⁵ Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı tarafından 2018 yılında yayın no:1 olarak basılan **Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı'da Spor** isimli ilk kitapta da **BOA** ifadesi kullanılmaya devam edilmiştir.

Padişah'ın İngiltere Kraliçesi ve Rus Çarı ile telgraflaşmaları gibi pek çok farklı kayıt ile bu defterler diplomasi ve dış politika ile askeri, yönetim, siyasi, mali açılardan örneğine az rastlanacak derecede zengin bilgiyi içermektedirler. Ayrıca **ATASE** Başkanlığı Arşivi'nde de çalışma yapıldı ve Osmanlı Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu'nda (**ORH**) bulunan bazı belgelere ulaşıldı. Şunu belirtmek gerekir ki, **ATASE**'de uygulanan prosedür, değerli olan bu arşivde kapsamlı araştırma yapmayı ve belgelere ulaşmayı zorlaştırmaktadır.

Çalışmanın oluşturulmasında en büyük katkıyı sunan kaynaklardan biri **Papers**'lardır. Parliamentary Papers, İngiliz Parlamentosu'na sunulmak üzere hazırlanmış belgeleri tanımlayan bir terimdir. **Papers**'lar Birleşik Devletlerin emri ile yazılı olarak, ancak uygulamada bir hükümet bakanı tarafından sunulan bildirilerdir. Genellikle, başlıca politika önerileri (white papers), danışma belgeleri (green papers), hükümetin verdiği cevaplar, yasama sonrası değerlendirmeler, bağımsız incelemeler, hükümetin belirli komisyonlara verdiği cevaplar, antlaşmalar, ekonomik veriler gibi iç ve dış politikaya ilişkin belgeler içermektedir. Bir yıl boyunca, yaklaşık 650 ile 700 arasında **Papers** hazırlanır ve çoğu devlet kuruluşu yılda en az bir bildiri üretir. **Papers**'lar üç kategoridir: 1. Command Papers, 2. House of Commons Papers ve 3. Un-numbered Act Papers.⁶ Bu çalışma çerçevesinde Command Papers'lar kullanılmıştır. 1833-1869 tarihleri arasındakiler 1 ile 4222 numaraları ile; 1870-1899 tarihleri arasındakiler C.1 ile C.9550 numaraları ile; 1900-1918 tarihleri arasındakiler Cd.1 ile Cd.9239 numaraları ve sonrası Cmd ve Cmnd. kodu ile devam etmektedir.

Ermeni Meselesi'ne ilişkin olarak sıklıkla bahsedilen ve kapak rengi dolayısıyla Mavi Kitap (Blue Books) olarak bilenen eserler bunlardır. Şunu da eklemek gerekir ki, bu eserler sadece Türkiye'yi değil dünyanın dört bir tarafını içine alacak genişlikte dirler.⁷ Ele aldığımız konular itibariyle ulaşabildiğimiz **Papers**'lar, konu bütünlüğünü sağlayacak ve kronolojik olarak olayları aydınlatacak yazışmalardan, raporlardan, direktiflerden, ekonomik ve toplumsal verilerden vs.

⁶ <http://www.nationalarchives.gov.uk/information-management/producing-official-publications/parliamentary-papers-guidance/types-parliamentary-paper/> Ayrıca bkz., <https://www.bl.uk/collection-guides/britishlibrary/~media/391c34cae93b43aea21fe33b1400b0eb.ashx>, (16.06.2019).

⁷ Burada bahsi geçen Papers'lar ile ilgili yapılan detaylı bir çalışma için Bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, **A Century of Diplomatic Blue Books 1814-1914**, New Impression, Frank Cass & CO.LTD., London, 1966.

oluşmaktadır. Vilayetlerde bulunan konsolos ve temsilcilerin yanı sıra özellikle İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ile İngiliz Dışişleri arasındaki yazışmalar ve İngiliz Dışişleri'nin diğer büyükelçilikler ile yazışmaları çalışmanın şekillenmesine büyük katkı sağladı. Eklemek gerekir ki, **Papers**'larda yer alan belgelerin bir kısmına yayımlanmış İngiliz belgelerinde ve **FO** (Foreign Office) belgeleri içinde rastlamak mümkündür.

Yayımlanmış İngiliz belgeleri yararlanılan önemli kaynaklardan biridir. Bu kategoride iki kaynak ön plana çıkmaktadır. İlki genel editörlüğünü Kenneth Bourne ve D. Cameron Watt'ın yaptığı ve editörlüğü David Gillard tarafından üstlenilen, **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print 1856-1914 (B DFA)** isimli eserdir. 20 ciltlik bu eserde ilk on ve son beş cilt doğrudan Osmanlı'ya ilişkin iken, 15. cilt Mısır ve Sudan, 11., 12., 13. ve 14. ciltlerde Rusya ile Asya ve İran'a dair belgeler bulunmaktadır. Diğer **British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BDOW)** isimli eserdir. Bu eserde, farklı konularda bir araya getirilmiş İngiliz belgeleri yer almaktadır ve konu ile ilgilenen araştırmacılara büyük kolaylık sunmaktadır. G. P. Gooch ve Harold Temperley'in editörlüğünü yaptığı bu eserin ilk cildi 1927 yılında basıldı ve eserin tamamlanması 10 yıl sürdü. Toplamda 11 ciltten oluşan bu eserin 9. ve 10. ciltleri iki kısımdır. 5. cilt Makedonya sorunu ve Balkanlarla, 6. cilt İngiliz Alman nüfuz mücadelesiyle ve 9. cilt Balkan Savaşları ile alakalıdır. Bu esere Boğaziçi Kütüphanesi'nden ulaşılabilceği gibi yakın tarihte internet üzerinden ulaşmak da mümkün hale gelmiştir. Söz konusu eserin içinde yer alan belgelerin bir kısmı özet halinde Türkçeye çevrilmiştir. Yayımlanma tarihine göre kitaplar şunlardır: Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Aykaç Kitabevi, İstanbul, 1967; Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969; Ö. Andaç Uğurlu (Ed.). **İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri: Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005. İçerikleri ve boyutları farklılık göstermesine rağmen **BDOW**'dan seçilen belgeler ve yapılan özetler, bu üç eserde büyük oranda benzerlik göstermektedir. Bu üç eser birbirini, daha doğrusu sonraki iki eser **BDOW**'da yer alan belgelerin seçilmesi ve çevirilerin özetleri bağlamında, Ulubelen'in eserini büyük ölçüde tekrar etmektedir.

Ayrıca konumuzla alakalı olarak faydalandığımız yayımlanmış İngiliz belgelerini içeren diğer kitaplar şunlardır: Harold Temperley and Lillian M. Penson, **Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News**, Cambridge University Press, London, 1938; J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956; J. C. Hurewitz, **The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record, Volume I European Expansion, 1535-1914**, Second Edition, Revised and Enlarged, Yale University Press, London, 1975; Kenneth Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**, Clarendon Press, Oxford, 1970. Bunların haricinde, Bilâl N. Şimşir tarafından yapılan yoğun ve yorucu çalışmalar sonucu bazı konulara ilişkin yabancı belgeler de yayımlanmıştır. **Rumeli'den Türk Göçleri, Ege Sorunu ve British Documents on Ottoman Armenians (3 Cilt: 1856-1880, 1880-1890, 1891-1895)** bu çalışma çerçevesinde baktığımız kıymetli eserlerdendir.

Osmanlı arşiv belgelerinin yayımlandığı eserler mevcuttur. Çalışmada yer verilen bu tür eserlerden bazıları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü tarafından **Osmanlı Belgelerinde: Kırım Savaşı, Bosna Hersek, Kıbrıs, Mısır, Irak, Ermeni-İngiliz İlişkileri (3 Cilt: 1845-1890, 1891-1893, 1894-1895)** başlıkları ile yayımlandı. Bu eserler yukarıda belirtilen **BDEA** ve **BDOW** ayarında değildir ve Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde, Ermenilerle ilgili olanı ayrı tutulursa beklentilerin uzağındadır. Yine de bazı açılardan çalışmanın tamamlanmasına katkı sağlamışlardır.

Dış politikaya ilişkin Osmanlı arşivinden seçilmiş bazı belgeler Vahdettin Engin tarafından yayımlanmıştır: Vahdettin Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005. Söz konusu eserde İngiltere ile ilgili 48 Hususi İrade'nin transkripsiyonuna yer verilmiştir. Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından yetersizliği ortada olmasına rağmen adı geçen eser konuyla ilgili az sayıdaki müstakil örneklerden biridir. Yine benzer mantıkla, Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından bazı çevirilerin literatüre katkısı olmuştur: Halil Ersin Avcı, **İngiliz Gizli Raporu Türkiye 1908**, Emre Yayınları, İstanbul, 2005; **İngiltere Hâriciye Nazırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku (25 Haziran 1850)**, haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Öncesi ve sonrasıyla 93 Harbi'ne ilişkin Osmanlı arşiv belgelerini içeren üç çalışma özellikle üstüne basarak vurgulanmayı hak etmektedirler. Çalışmaya kayda değer katkısı bulunan bu üç eser şunlardır: Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik, 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhûru Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar**, haz. Ömer Fâruk Can, TTK Yayınları, Ankara, 2015; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye**, Cilt:I-II-III, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987; Mahmut Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983. Aynı zamanda dönemin yakın tanıklarından biri olan Mahmut Celâleddin Paşa, diğer iki eserden farklı olarak, eserinde doğrudan arşiv vesikalarına işaret etmez. Konuyla alakalı olmayan birinin fark etmekte zorlanacağı bu durum, dönemin şartlarını görmezden gelenler tarafından eleştirilebilir. Ancak eserde yer alan bilgilerin, en azından teyit edebildiğimiz kadarıyla, çoğunun arşiv vesikalarından oluşması ve yazarın yorumlarıyla birlikte ele aldığı konuları teferruatlı incelemesi eserin kıymetini arttırmaktadır. Bazen muadil belgelere yer verseler de bu üç eser, öncesiyle sonrasıyla 93 Harbi sürecini inceleyecek ve bu konuda çalışma yapacakların mutlak suretle bakmaları gereken öneme sahiptir.

Bu çalışma esnasında Osmanlı ve İngiliz Parlamento tutanaklarına başvuruldu. I. Meşrutiyet'e ilişkin Meclis-i Mebusan tutanaklarının tamamı kayıt altına alınmadığı için Hakkı Tarık Us'un derlediği 2 ciltlik **Meclis-i Meb'usan 1293-1877** (1954) isimli eserde yer alan kayıtlara bakıldı. II. Meşrutiyet dönemindeki Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan tutanakları ile İngiliz Avam Kamarası ile Lord Kamarası tutanaklarına çevrimiçi olarak internet üzerinden ulaşmak mümkündür. Ayrıca söz konusu Osmanlı parlamento tutanakları matbu olarak Dokuz Eylül Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesi kütüphanelerinde yer almaktadır.

Çalışmada kullanılan diğer bir kaynak, döneme ilişkin yayımlanan Türkçe ve İngilizce gazetelerdir. Özellikle uzun soluklu olan ve genellikle Osmanlı yönetimine yakın görülen **Tercüman-ı Hakikat** gazetesinin yayın hayatına başladığı 27 Haziran 1878 tarihinden itibaren on yılı aşkın bir zaman dilimi sayfa sayfa tarandı. Ancak uzun mesai isteyen ve meşakkatli olan bu uğraşın geniş zaman dilimini ele alan bu çalışmada diğer gazeteleri de kapsayacak şekilde sürdürülmesi imkân dışı bulundu. Bazen konu bazen de belirli tarihler arasındaki haberlerin taranması daha uygun

görüldü. Bu kapsamda **The Times** gazetesinin çeşitli zaman dilimlerini içine alan ve farklı başlıklardaki haberleri incelendi. En fazla bu iki gazeteden yararlanılmakla birlikte, I. Meşrutiyet dönemine ilişkin **Sabah** ve **Vakit** gazetesinin birçok haberine bakıldı. Ayrıca dipnotlarda ve kaynakçada belirtildiği üzere farklı gazetelerinin pek çok haberi bu çalışma kapsamında kullanıldı.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin açıklanmasına dair girişilen uğraşta ele alınan diğer kaynak, ön planda bulunan tarihsel şahsiyetlerin anıları ve evrakıdır. İngiliz devlet adamlarından Disraeli'nin anıları (**The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Monypenny ve Buckle) ve Disraeli'nin Lady Chesterfield ve Lady Bradford'a yazdığı mektuplar (**The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford**, Ed. Marquis of Zetland), Salisbury'nin kızı tarafından yayına hazırlanan Salisbury'nin hayatı ve evrakı (Lady Gwendolen Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**) ve İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'ın anıları (**The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880**, Ed. Sinan Kuneralp) ve **Sir Henry Layard Autobiography and Letters**, Vol.I-II, Ed. W. N. Bruce) bu kapsamda ön plana çıkmaktadır. Ayrıca Alman diplomatlardan Bismarck (**Düşünce ve Hatıralar**), Bülow (**Prince von Bülow Memoirs 1897-1903**) ve Osmanlı ordusunda görevlendirilen Goltz Paşa'nın (**Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"**) anıları burada ele alınabilir.

Osmanlı topraklarında bulunmuş İngiliz vatandaşlarından bazılarının anılarına da başvuruldu: Büyükelçi Canning (**Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**), General Chesney (**The Life of the Late General F. R. Chesney**), Hobart Paşa (**Hobart Paşa'nın Anıları**), Amiral Woods (**Türkiye Anıları, Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909**), Subay Burnaby, (**At Sırtında Anadolu**), diplomat, teğmen Aubrey Herbert, (**Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler**), yazar Edwin Pears, (**Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915**), Macar asıllı Vambery (**Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**), Baştercüman Fitzmaurice (**İngiliz Gizli Belgelerinde "Yahudi Dönmesi İttihatçılar"** Gerald H. Fitzmaurice **Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları**) Büyükelçisi Layard'ın eşi Lady Layard (**Twixt Pera and Therapia: The**

Constantinople Diaries of Lady Layard), İngiliz Büyükelçiliği'nde görev yapmış George H. Clifton'un kızı Dorina L. Neave (**Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerin**) ve otobiyografi olarak, Andrew Ryan, (**Sonuncu Dragoman**).

Sultan Abdülhamit'e atfedilen anıların doğruluğu tartışmalı olduğu için **Abdülhamid'in Hatıra Defteri** isimli eser bir referans kaynağı olarak kullanılmadı. Anı olmamakla birlikte Sultan Abdülhamit'in çeşitli meselelerdeki görüş, düşünce ve yorumlarını içeren muhtıraların yer aldığı **Devlet ve Memleket Görüşlerim** adlı esere başvuruldu. Ayrıca Sultan Abdülhamit ile ilgili, Ahmed Saib, Ayşe Osmanoglu, Dabağyan, Georgeon, Haslip, Koloğlu ve Osman Nuri gibi tanınmış yazarların eserlerine bakıldı. Bunun yanı sıra, Abdülhak Hâmid, Ahmet Emin Yalman, Ahmet Rıza, Ali Fuad Türkgeldi, Ali Haydar Mithat, Cemal Paşa, Esat Cemal Paker, Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Hüseyin Cahit Yalçın, Hüseyin Râci Efendi, İsmail Kemal Bey, Kamil Paşa, Mehmet Tevfik Bey, Mithat Paşa, Necmi Râci, Said Paşa, Sadullah Paşa, Tahsin Paşa, Tunuslu Hayreddin Paşa gibi çoğu önemli görevlerde bulunmuş Osmanlı rical ve erkânının anılarında, İngiliz Said Paşa'nın günlüğünde ve Hüseyin Kâzım Bey'in diplomatik seyahatnamelerinde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin izleri arandı.

Daha önce belirtildiği üzere, Osmanlı İngiliz ilişkilerini başlangıcından bitişine kadar ele alan bir çalışma henüz bulunmamakla birlikte, Osmanlı İngiliz ilişkilerine dair literatürde önemli eserler mevcuttur. Bu çerçevede ön plana çıkan araştırmaların geneli, belli bir dönem veya belli konular üzerine odaklanmıştır. Türkçe olarak yapılan çalışmaların çoğu doktora tezlerine dayandığı için ele alınacak eserler konuları itibariyle doyurucu bilgiye sahiptir.

Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan kitaplar kabaca sınıflandırdığımızda, 1875-1878 dönemi, Balkan Krizi, 93 Harbi ve sonrasında ele alan doktora tezlerine dayalı Türkçe kitaplar şunlardır: Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan, Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005; Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1968. Yasamee'nin Türkçeye çevrilen eseri biraz daha geniş içeriklidir: Feroze A. K. Yasamee, **Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı**

1878-1888, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018. Karaca'nın **İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun** isimli eseri de İngiltere Başbakanı Gladstone'un politikaları özelinden hareketle Bulgar isyanı, Ermeni Sorunu ve Mısır'ın işgali çerçevesinde Osmanlı İngiliz ilişkilerine ışık tutan nispeten geniş içerikli bir çalışmadır. Aynı şekilde Langer'ın kayda değer çalışması da böyledir: William L. Langer, **European Alliances and Alignments 1871-1890**, Alfred A. Knopf, New York, 1939. İngilizce literatürde ise daha önce belirtilmeyen başlıca kitaplar şunlardır: B. H. Sumner, **Russia and the Balkans 1870-1880**, Archon Books, London, 1962; David Harris, **A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878**, Stanford University Press, California, 1936; Mihailo D. Stojanovic, **The Great Powers and the Balkans 1875-1878**, Reprinted, Cambridge University Press, London, 1968; Richard Millman, **Britain and the Eastern Question 1875-1878**, Oxford, 1979; W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880**, Second Edition, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1963; Walter G. Wirthwein, **Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878**, Columbia University Press, New York, 1935;

Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişi ve idaresi ile ilgili olan kitaplar: Ahmet Gazioğlu, **İngiliz İdaresinde Kıbrıs 1878-1960**, Cilt:I, Ekin Basımevi, İstanbul, 1960; Nasim Zia, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975; Rifat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978; Dwight E. Lee, **Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878**, Harvard University Press, London 1934. Sadece Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde olmasa da içerdiği bilgi dolayısıyla George Hill'in **Kıbrıs Tarihi** kitabını da sayabiliriz.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinde Mısır konulu Türkçe olarak yapılmış ve doktora tezine dayanan önemli bir eser Kızıltoprak'a aittir: Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010. Dönemin tanıklığını en ön safta yapan İngiliz devlet adamlarından Cromer ve Malet'in kitapları ayrıca önemlidir: Sir Edward Malet, **Egypt 1879-1883**, John Murray, London, 1909; The Earl of Cromer (Evelyn Baring),

Modern Egypt, Vol.1, The Macmillan Company, New York, 1916. Bunların haricinde: Alexander Schölch, **Egypt for the Egyptians! The Socio-political Crisis in Egypt 1878-1882**, Ithaca Press, London, 1981; Egerton Francis, vd., **The Great Britain, Egypt and Suez Canal**, Chapman and Hall, London. 1884; Robert T. Harrison, **Gladstone's Imperialism in Egypt**, Greenwood Press, London, 1995; Timothy Mitchell, **Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001. Lutskiy'in **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi** kitabı ayrıca eklenebilir.

Ermeni Meselesi çerçevesinde Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan Türkçe çalışmalar diğerlerine nazaran biraz daha fazladır. Bu çalışmaların geneli yine doktora tezlerine dayanmaktadır. Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1986; Halil Ersin Avcı, **İngiliz Ermeni İttifakı**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010; Musa Şaşmaz, **British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2000. Ayrıca aynı yazar tarafından **İngiliz Konsoloları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013; Tolga Başak, **İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008; Yahya Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)**, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013. Ayrıca Münir Süreyya Bey'in **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)** ile Gürün'ün **Ermeni Dosyası** ve Uras'ın **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi** isimli eserleri Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde olmamasına rağmen ilişkilere dair içerdikleri bilgi dolayısıyla burada belirtilmeye layıktır.

Osmanlı İngiliz ekonomik ilişkilerine yönelik kitaplar şöyledir: Musa Şaşmaz, **İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914**, Cilt:I-II-III, TTK Yayınları, Ankara, 2014. Eserde ele alınan konuyla ilgili açıklama ve değerlendirme olmaması metnin anlaşılmasını ve kullanılmasını zorlaştırırsa da eser Türkçe literatürde örneği az olan yol gösterici bir niteliğe sahiptir. Benzer şekilde **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, ve **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları**, (der. Nezih Varcan) Türkçeye çevrilmiş önemli eserlerdendir. Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde ele alınan Türkçe eserden

ikisi şunlardır: Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580-1850)**, TTK Yayınları, Ankara, 2013; Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 2. Baskı, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977. Türkçeye kazandırılan Wood'un **Levant Kumpanyası Tarihi** adlı eseri alanındaki nadir örneklerdendir. Ayrıca ekonomik ilişkileri izleyebileceğimiz Türkçe literatürdeki bazı eserler; Eldem, Güran, Kasaba, Pamuk, Quataert, Yerasimos tarafından yazılmıştır. İngilizce olarak dikkat çekenler ise: Peter Mathias, **The First Industrial Nation, The Economic History of Britain 1700-1914**, Second Edition, Routledge, London, 1993; Sir William Foster, **England's Quest of Eastern Trade**, A & C Black Ltd., London, 1933; W. W. Rostow, **British Economy of the Nineteenth Century**, Oxford University Press, Oxford, 1948. Ayrıca daha genel olmakla birlikte Owen'ın **The Middle East in the World Economy, 1800-1914** ve Issawi'nin **An Economic History of the Middle East and North Africa, The Economic History of the Middle East 1800-1914, The Economic History of Turkey 1800-1914** isimli eserleri zikredilmelidir.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinde Alman faktörü, Berlin Bağdat Demiryolu, Mezopotamya ve II. Meşrutiyet birlikte düşünüldüğünde karşılaşılan dikkate değer eserler şunlardır: Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004; Edward Mead Earle, **Bağdat Berlin Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)**, Türkçesi K. Yargıcı ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003; İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 9. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005. Ortaylı'nın **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı** adlı eseri de ayrıca vurgulanmalıdır. İlhan Ekinci, **Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)**, Asil Yayın, Ankara 2007; Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013; Zekeriya Kurşun, **Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar 1871-1916**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004. İngilizce olarak: Briton Cooper Busch, **Britain and the Persian Gulf, 1894-1914**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967; John B Wolf, **The Diplomatic History of the Bagdad Railroad**, Published at the University of Missouri, Columbia, 1936; John Burman, **Britain's Relations with the Ottoman**

Empire During the Embassy of Sir Nicholas O’Conorr to the Porte, 1898-1908, The Isis Press, İstanbul, 2010; Joseph Heller, **British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914**, Frank Cass and Company Limited, London, 1983; Marian Kent, **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, The Macmillan Press Ltd., London, 1976; Zaki Saleh, **Mesopotamia (Iraq) 1600-1914, A Study in British Foreign Affairs**, Al-Ma’aref Press, Baghdad, 1957.

II. Meşrutiyet dönemine ilişkin olan bazı kayda değer kitaplar: Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Bertay (Baltalı), 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999; Necdet Hayta, **Balkan Savaşları’nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008; Sevtap Demirci, **İngiliz Basınında Osmanlı’nın İki Büyük Krizi, Bosna-Hersek 1908-1909 / Balkan Savaşları 1912-1913**, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2016.

1908-1914 arasında Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan ve ayrıca belirtilmesi gereken kayda değer diğer bir çalışma Önder Kocatürk tarafından yapılmıştır. Bu çalışma doktora tezi olarak sunulmuş ardından Boğaziçi Yayınları tarafından yayımlanmıştır. Kocatürk, II. Meşrutiyet dönemindeki Osmanlı İngiliz ilişkilerini “*Dönüm Noktası*” olarak ifade eder. Birinci cilt (1911-1912) “*İlişkilerin Bozulması ve İlk Krizler*”, ikinci cilt “*Sorunları Çözme Çabaları ve İlişkilerin Kopması*” alt başlıklarını taşır. Büyük ölçüde Osmanlı arşiv belgelerine dayanan bu eserde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geneline ilişkin bir sınıflandırma veya dönemlendirme yapılmamıştır. Doktora tezinden bir sene önce yayımladığı eser ise bu sürecin başlangıcına ilişkindir ve önsözünde “*üç kitap olarak düşünülen bir serinin ilk eseri*” olarak açıklama yapılmıştır. Söz konusu birbirini tamamlayan eserler şunlardır: Önder Kocatürk, **Balkanlar’dan Ortadoğu’ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009; Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, İkinci Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013; Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, Birinci Cilt (1911-1912), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

Yukarıdaki sınıflandırmalardan herhangi birine uygun olmayan ama bahsetmeden de geçilemeyecek eserden biri, dönemin tanıklığını yapan Graves’in kaleminden çıkan, konu itibarıyla biraz daha geniş bir dönemi içine alan eserdir:

Philip P. Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999. Diğer ikisi de kendi konularda referans kaynağı olan değerli eserlerdir: Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İlaveli 2. Baskı, İSAM Yayınları, Ankara, 1997; Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Yine saydığımız sınıflandırma haricinde olmak üzere ve tamamen Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde kurgulanmasa da Makedonya sorunu ve Balkanlara ilişkin Adanır, Hacısalihioğlu, Tokay ve Bilgin Çelik'in metin içinde adı geçen çalışmaları; Avrupa tarihi içinde İngiltere'nin yerini saptamayı kolaylaştıran Kennedy, Kissinger, Moore ve Wallerstein'in eserleri; özellikle Armaoğlu'nun başı çektiği siyasi tarih kitapları ile Yusuf Hikmet Bayur'un **Türk İnkılâbı Tarihi** ve Enver Ziya Karal'ın **Osmanlı Tarihi** serilerinin ilgili ciltleri bu çalışmanın anlamlı bir bütün haline getirilmesini sağladılar.

Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç; Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler; Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü) gibi bazı derleme kitaplar ile **Osmanlı, Türkler, İslâm Ansiklopedisi, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi** başta olmak üzere birçok ansiklopedi ve süreli yayından faydalanıldı. Bu çalışma çerçevesinde pek çok makale incelendi. Bazıları tekrardan öteye geçemezken bazıları Osmanlı İngiliz ilişkilerine yönelik boşlukların kapatılmasına yardımcı oldu. Makalelerinden faydalanılan bazı yazarlar isim sırasına göre şöyledir: Abdullah Martal, Ali İhsan Bağış, Bayram Soy, Bekir Sıtkı Baykal, Bilâl N. Şimşir, Bilgin Çelik, Charles Issawi, Feroz Ahmad, Gül Tokay, Halil İnalcık, Harold Temperley, Hüseyin Çelik, Irmak Karabulut ve Bayram Bayraktar, İlber Ortaylı, İsmail Hakkı Uzunçarşılı, Kaya Bayraktar, Kemal Baltalı, Mehmet Beşirli, Mithat Aydın, Rifat Uçarol, Roderic Davison, Salâhi R. Sonyel, Salih Tunç, Tolga Başak, Turgut Subaşı, Yahya Bağçeci, Yuluğ Tekin Kurat vd. Son olarak pek çok yayımlanmamış tez gözden geçirildi. Bu tezler kaynakçaya eklendi ve metin içinde kullanıldığı ölçüde dipnotlardaki yerlerini aldı.

On yıla yakın süren bu eserin tamamlanması çabaları sırasında binlerce arşiv belgesindeki on binlerce sayfa mercek altına alındı ve belki bir o kadar da gazete

sayfasına bakıldı. Bunların haricinde bin civarında ikincil kaynak; kitap, makale ve bildiriler bazen detaylıca bazen de hızlı bir şekilde gözden geçirildi. Literatüre katkısı görülemeyen çalışmalar nadiren metin içinde eleştirildi bazen ise dikkate alınmadı ve kaynakçaya eklenmedi. Konunun uzun süreci, kapsam ve genişliği konuyla alakalı bazı çalışmaların gözden kaçırılmış olma ihtimalini artırsa da bu durumun anlayışla karşılanacağı umut edilmektedir.

Kaynaklara ulaşabilmek için birçok kütüphane ve pek çok internet sitesi ziyaret edildi. Konuyla alakalı eserler bulunabildiği ölçüde birinci ve ikinci el kitap satıcılarından, birkaçı da yurtdışından temin edildi. Daha sonra yapılacak araştırmalara yol göstermesi ve kaynaklara ulaşılmasını kolaylaştırmak adına kütüphane ve internet siteleri hakkında biraz bilgi vermek yerinde olacaktır.

Robert Kolej’den devraldığı zengin miras sayesinde özellikle İngilizce eserler açısından Boğaziçi Üniversitesi Kütüphanesi’nin zengin birikiminden, yine Halil İnalçık ve Özel Koleksiyonları’nın yanı sıra İngilizce eserleri bakımından Bilkent Üniversitesi Kütüphanesi’nden büyük ölçüde faydalanıldı. Ayrıca İstanbul Atatürk Kitaplığı, İzmir ve Ankara Milli Kütüphaneleri, Türk Tarih Kurumu ve İSAM Kütüphaneleri ile Dokuz Eylül Üniversitesi, Akdeniz Üniversitesi ve Ege Üniversitesi Kütüphaneleri sıkça ziyaret edildi.

İnternetin barındırdığı zengin hazine ve bilime sunduğu fırsatlar olmasaydı herhalde çalışmanın tamamlanma süresi çok uzardı ve bazı kaynaklara hiç ulaşamazdı. Bu çalışmada zamandan, emekten ve maddi açılardan tasarrufu sağlayan internetin bilim dünyasına katkısı her gün artarak devam ediyor. Mesela, son birkaç yıldır dijital ortama aktarılan Osmanlı arşiv belgelerinin (**BOA**) internet üzerinden kullanıcılara açılması araştırmacılar için büyük kolaylıktır. Ancak Osmanlı arşivlerinin tasniflerinin, restorasyon ve dijitalleşme çalışmalarının tamamlanması için önünde daha uzun bir yol olduğu unutulmamalıdır. **Papers**’lara da internet üzerinde ulaşılabilir. Dokuz Eylül Üniversitesi ve Akdeniz Üniversitesi Kütüphane ve Dokümantasyon Daire Başkanlıkları tarafından farklı zamanlarda yapılan istek sonucu sınırlı zaman dilimini için bile olsa **Papers**’ların kullanıma açtırılması, konuyla alakalı olanlarına ulaşmamızı mümkün kıldı. İnternet sayesinde bulunması zor olan eserlere de ulaşıldı. Sadece Türkiye’de değil dünya üzerindeki pek çok kütüphanede bulunması mümkün olamayacak nadir eserleri kullanıcılara sunan

archive.org'un yaptığı hizmet ayrıca takdire şayandır. Osmanlı (**tbmm.gov.tr**) ve İngiliz Parlamento tutanakları (**api.parliament.uk**) ile Türkçe gazetelere Atatürk Kitaplığı (**ataturkkitapligi.ibb.gov.tr**), Milli Kütüphane (**mkutup.gov.tr**) ve Tarık Hakkı Us koleksiyonunun (**tufs.ac.jp**) yer aldığı internet sitelerine erişmek zahmetsiz ve kolaydır. İngilizce gazetelere, kendi internet siteleri üzerinden veya bazı ücretli siteler (**britishnewspaperarchive.co.uk**, **newspapers.com** vs.) aracılığıyla erişilebilir. Ayrıca günümüzde pek çok dergi, online olarak ulaşılabilir durumdadır ve burada tek tek yazılamayacak kadar çoktur.

Tarihçilik ve tarihyazımı, tarihin babası olarak bilinen Heredot'tan bu yana ve çağlar boyunca artan önemle hayatın bir parçası olmuştur. 19. yüzyıldaki Rankeci tarih anlayışı ile belge odaklı hale gelen tarihyazımı, 20. yüzyılın ilk çeyreğinden itibaren Avrupa'da Annalles Ekolu ya da Okulu olarak bilinen yeni bir anlayış ile sosyo-ekonomik alanı içine alarak genişledi. Kaynak çeşitliliğinin artması ve materyal bolluğu tarihin tek düze bir vakanüvislikten çıkmasına büyük katkı sağladı. Tarihyazımının anlatıya dayalı, ard arda sıralanan olay aktarımı niteliği, Bloch ve Febvre ile başlayan yeni tarihçilik anlayışı ile değişime uğradı. Kişi veya askeri, siyasi temelli olay/hikaye anlatısı; ekonominin, kültürel ve sosyal gelişmelerin katılımı ve coğrafya ile zaman sınırlamasının aşılmasıyla farklı bir boyuta taşındı. Bu ekol etrafında toplananlar, tarihi disiplinlerarası (interdisipliner/multidisipliner) çalışmaları içine alan çok yönlü bir uğraş olarak gördüler. Tarihyazımında uluslararası ilişkiler, ekonomi, sosyoloji, coğrafya, siyasi bilimler, felsefe, psikoloji, edebiyat, hukuk, demografi, sanat, teknoloji, antropoloji, arkeoloji gibi birçok değişik alandan faydalanılması hatta iş birliği içinde bir bütün oluşturulması inancı, 20. yüzyıl içinde farklı ve öncü çalışmalara uygun ortamı hazırladı. Bloch'un *Feodal Toplum*, Lucien Febvre'in *16. Yüzyılda İnançsızlık Sorunu*, daha sonra ikinci kuşakta yer alanlardan Fernand Braudel'in *Akdeniz Dünyası* ve *Maddi Uygarlık*, Emmanuel Le Roy Ladurie'nin *Languedoc Köylüleri* veya Georges Duby ile Marc Ferro'nun çalışmaları, 20. yüzyılın ikinci yarısında bu anlayışın yerleşmesine ve yayılmasına

olanak tanıdı.⁸ Ayrıca Türkiye’de Ömer Lütfi Barkan, Mustafa Akdağ ve Halil İncalcık’ın öncü çalışmaları ile bu yeni tarihyazımı anlayışının Türk tarihçiliğinde de örneklerinin artmasının yolu açıldı.

Günümüzde klasik tarihçilik devam etmekle birlikte, tarih araştırmalarındaki çeşitlilik; askeri, siyasi, diplomatik, sosyal ve ekonomik tarih araştırmalarının yanında hayatımıza; sözlü, yerel, kültürel, entelektüel, zihniyet, psiko-tarih, kadın ve çocuğa ilişkin tarihsel araştırmaları ve daha birçoklarını kattı.

Klasik tarihyazımı ve Analles Ekolü ile başlayan yeni tarihyazımı anlayışının izlerinin bulunabileceği bu çalışmada yöntem olarak büyük oranda karşılaştırmalı tarih perspektifinden yararlanıldı. Karşılaştırmalı yöntem tarih haricinde; sosyoloji, siyaset, felsefe, edebiyat, din, eğitim, hukuk gibi farklı anabilim dallarında kullanılan bir yöntemdir. Bu yöntem ile pek çok unsur, kriter, sistem, süreç, yapı, konu veya belirlenen her ne olursa olsun karşılaştırmalı olarak, kendi içinde veya karşılıklı, benzer ya da farklı yönleriyle incelenebilir. Sınırlandırmanın yazara ait olması bu yöntemin diğer yöntemlerle veya disiplinlerarası anlayışla ele alınmasını olanaklı kılar.

Bloch, 1928 yılında yayımlanan “*Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin*” isimli makalesinde karşılaştırmalı yöntemden bahsedip bu yöntemin birçok beşeri bilim dalında, bilim adamlarınca uzun zamandır tanıtlandığını belirtmişti.⁹ Ancak bu yöntem ile yapılan çalışmalar, Annales Okulu’nun etkisi ve katkısı ile 20. yüzyılın ikinci yarısından, özellikle yüzyılın son çeyreğinden itibaren yoğunlaştı.¹⁰ Bu alanda önde gelen bazı çeviri eserlerin de etkisiyle Türk tarihçiliği

⁸ Mustafa Malhut, “Sistem ve Tarih”, **History Studies**, Vol.3/1, 2011, s.205-206. Ayrıca tarihyazımı, tarih bilimi ve tarihçiliğin yakın tarihlere kadar ki gelişimine ilişkin detaylı bilgi için bkz., E. H. Carr ve J. Fontana, **Tarih Yazımında Nedensellik ve Yanlılık**, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1992; E. H. Carr, **Tarih Nedir?**, çev. Misket Gizem Gürtürk, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996; Eric Hobsbawm, **Tarih Üzerine**, çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999; George G. Iggers, **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003; İlhan Tekeli, **Tarihyazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998; John Tosh, **Tarihin Peşinde**, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997; Peter Burke, **Fransız Tarih Devrim: Annales Okulu**, çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002; R. G. Collingwood, **Tarihin Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996; Richard J. Evans, **Tarihin Savunusu**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

⁹ Marc Bloch, “Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin”, **Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde**, (der. Ali Boratav), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.20-49.

¹⁰ “Karşılaştırmalı ve Tarihsel Sosyolojinin Yöntemleri Üzerine Açıklamalı Kaynakça” için bkz., Theda Skocpol (Ed.), **Tarihsel Sosyoloji, Bloch’tan Wallerstein’e Görüşler ve Yöntemler**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002, ss.390-403. Ayrıca 2004 yılında yapılan bir

karşılaştırmalı yöntem ile tanıştı. Barrington Moore Jr., Cyril E. Black, Charles Tilly, Theda Skocpol, Immanuel Wallerstein, Miroslav Hroch vd. tarafından verilen örnekler, Türkiye’de yapılan bazı çalışmalara yol gösterdi ve yeni çalışmalar ortaya çıktı. Ancak bugün dahi Türkiye’de karşılaştırmalı tarih yöntemi ile ele alınan çalışmaların yaygınlaşıp arttığını söylemek zordur.¹¹

Bu çalışmada mümkün olduğunca ve ulaşılabildiği kadarıyla çeşitli kaynaklardan hareketle ve karşılaştırmalı yöntemle Osmanlı İngiliz ilişkileri merceğe altına alındı. Osmanlı İngiliz ilişkilerini daha anlamlı ve anlaşılır kılabilmek için öncelikle ilişkilerin bir dönemlendirme dâhilinde incelemesi gerekli görüldü. Bu dönemlendirmeyi kapsayan süreç içerisinde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyri ortaya konulup karşılaştırmayı kolaylaştıracak dönüm noktaları belirlendi. Dönemler içinde yer alan konular zamansal olarak tamamen düz bir çizgide doğrusal olarak ilerlemese de genel olarak kronolojiye uygun bir süreç takip edildi. Osmanlı İngiliz ilişkileri çerçevesinde oluşturulmaya çalışılan dönemler, çalışmanın merkezinde yer alan dönemler içindeki olaylar, sorunlar, hükümdar ve devlet adamlarının rolleri, ülkelerin siyasi, ekonomik ve askeri durumları, ekonomik ilişkiler, kaynaklar ve eserlerin ele alınışı genellikle karşılaştırmalı bir anlayış çerçevesinde ve dönemin şartları göz önünde bulundurularak kurgulanmaya ve tutarlı bir bütünlüğe dönüştürülmeye çalışıldı.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin birçok açıdan karşılaştırılması bir yana, çalışmanın temel konusu ve vurgusu Osmanlı İngiliz ilişkileri ve ilişkilerdeki değişimin genel itibarıyla bu yöntemle inşa edilmesidir. İncelenen tüm hususlar haricinde Osmanlı ve İngiltere’ye ilişkin birincil ve ikincil kaynakların birlikte değerlendirilmesi, iki devletin yürüttükleri politikaları ve birbirlerine karşı ilişkilerindeki tavır ve konumlarını belirleme ve karşılaştırma imkânı sundu. Eğer bu çalışmada özgün ve tutarlı sonuçlara ulaşıldıysa, bunu mümkün kılan

çalışmada son on yılda büyüyen bir literatürden ve örneklerinden bahsediliyor. Bkz., James Mahoney, “Comparative-Historical Methodology”, **Annual Review of Sociology**, Vol.30 (2004), ss.81-101.

¹¹ 2009 yılında Yalansız tarafından yapılan çalışmada, karşılaştırmalı tarih yaklaşımının dünyadaki örnekleriyle birlikte Türkiye’deki gelişimi ele alındı. Bu yöntem ile yapılan çalışmaların örneklerinin sınırlı sayıda kaldığı açıktır. Bkz., Nedim Yalansız, “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2/9, Sonbahar, 2009, ss.493-498. 2014 yılında yapılan başka bir çalışmada Türkiye’deki karşılaştırmalı tarihe olan ilginin ve bu alandaki çalışmaların sınırlılığı eleştirilmektedir. Bkz., Ömer Ali Keskin, “Küreselleşen Dünyada Karşılaştırmalı Tarih Eğitimi ve Çalışmalarının Gerekliği”, **3. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu**, E-book, 25-27 Haziran 2014, Sakarya, ss.63-72.

belirleyicilerden biri de kaynakların karşılıklı değerlendirilmesidir. Böylesine geniş içerikli bir konuda birincil kaynakların kullanımı sırasında meydana gelen en büyük sorun ise kaynakların sunduğu özgün bilgilerin cazibesine kapılarak çalışmanın bütünlüğünden sapma ihtimaliydi. Çalışmanın genelinde bu husus göz önünde bulunduruldu. Çalışma genelinde, bütünlüğe ve oluşturulmaya çalışılan kurguya sadık kalındı ama bilindiği zannedilen konularda dahi fark edilen eksiklerin ve boşlukların giderilmesi ihtiyacı ile bazen detaylara girilmek zorunluluğu doğdu. Bununla birlikte altını çizerek vurgulamak gerekir ki, çalışmanın tamamında ve ele alınan her alt başlıkta çalışmanın odak noktası hep Osmanlı İngiliz ilişkileri oldu ve mümkün olduğunca literatürde yer bulan genel bilgilerin tekrarından kaçınıldı.

Tarihsel çalışmalara kuramsal bir altyapı oluşturmak zorlu bir iştir. Bu çalışma için de aynı durum söz konusudur. Mevcut kuramların eksikliği ve yeniden kurulacak genel geçer bir kuramsal yapı, tarihin doğası gereği zorlukları barındırır.

Tosh, tarihçiler arasında teorinin gerekliliği ve nasıl gerçekleştirileceği üzerindeki yoğun tartışmadan ve çoğu tarihçinin tarih teorilerine kuşkuya baktıklarından bahseder. Teori, kaynaklar tarihçiyi nereye götürüyorsa oraya gitmesine ve işine geldiği gibi düşünmesine engel olabilir. Ama yine teori, tarihçiyi belli sınırlamalara hapsederek farklılıkların zenginliğinde kaybolmasına da engel olur. Doğrulanabilir olgulardan kabul edilemeyecek ölçüde uzaklaşmasına neden olabilir. Ayrıca tarihin harika birikimi ve kaynakları, her türlü teoriyi destekleyecek veya tersi şekilde işlenebilir. Teoriyi reddedenlerin dayanak noktalarından bir diğerini Tosh şöyle açıklar: *“teori yalnız olayların ‘benzersizliği’ni değil, bireyin saygınlığını ve insan faktörünün gücünü de reddeder.”* Ancak Tosh, teoriye karşı yapılan itirazları önyargıya bağlar ve tarihin gelişimi için teorinin kaçınılmazlığını öne sürer.¹²

Osmanlı İngiliz ilişkilerini tarihsel anlamda kuramsal bir temele dayandırmanın zorluğu aynı zamanda devletler arasında genel geçer yani her devletin başka bir devletle ilişkisini ele alırken geneli için kabul edilebilir bir kuram

¹² John Tosh, **Tarihin Peşinde**, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997, ss.142-168.

oluşturabilmenin zorluğu ile alakalıdır. İki devlet ilişkilerine dair oluşturulacak bir kuramsal yapı diğer devletlerle ilişkilerde geçerliliğini yitirebilir. İlişkilerde devletlerin karşı karşıya kaldıkları olaylar birbirinden farklı olduğu gibi devletler arasındaki ilişkilerin genel seyri de çoğu zaman farklı aşamalardan geçebilir. Yine de detaylı ve sistemli araştırmalarla Osmanlı İngiliz ilişkilerini kabul görececek bir kurama dayandırmak mümkün olabilir. Bunun için mesela, 19. yüzyılda İngiltere'nin Osmanlı, İran, Japonya ve Latin Amerika devletleri üzerindeki politikalarını ve ilişkilerini birlikte ele alarak, Batılı güçlü bir devletin Avrupa merkezli yapıya dâhil olamamış ama sömürge de olmayanlar üzerindeki politika veya ilişkilerine dair bir hipotez hatta bir kuram meydana getirilebilir. Tersten düşünüldüğünde yani Avrupa-merkezcilik bir tarafa bırakıldığında Osmanlı'nın Büyük Güçler ile ilişkilerinin birlikte ve detaylıca incelenmesi bir çıkış noktası olabilir.

Kuramsal yapının oluşturulmasında, Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi* adını verdiği kurama bakarak bazı ipuçları bulunabilirdi. Ancak son 500 yıl içinde Avrupa tarihini merkeze alan ve kapitalist dünya ekonomisinde uluslararası işbölümüne dayanan “merkez-çevre” kategorisiyle Osmanlı ve benzer durumdaki yapıları “dış alan” olarak sisteme dâhil etmeyen bu kuramın çalışmamıza bir yol açması mümkün olmadı.¹³ Wallerstein ile benzer şekilde Marksist anlayışla eserini şekillendiren ve İngiltere, Fransa, Amerika, Çin, Japonya ve Hindistan'ın demokratik gelişimlerini karşılaştırmalı olarak inceleyen Barrington Moore'un *Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri*, adlı eseri ancak yöntem ve içerdiği bilgiler açısından yol gösterici oldu.¹⁴ İlk basımı 1987'de yapılan *Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri* isimli kitabında Kennedy de son 500 yıldaki Büyük Güçler'in politikalarını Avrupa merkezli olarak ele aldı. Bu çalışmada daha çok askeri ve ekonomik potansiyeller ekseninde Güçlerin kuvvetli ve zayıf yanları ile değişen güç

¹³ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2004; Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005; Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:3 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015; Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:4 Merkezci Liberalizmin Zaferi 1789-1914**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015.

¹⁴ Moore kuramsal olarak, toplumsal dönüşümde ve çağdaş dünyanın yaratılmasında burjuvazinin demokrasiyi, tepeden inmeci devrimlerin faşist yönetimleri ve köylü devrimlerinin komünist anlayışı doğurduğunu savunur. Bkz., Barrington Moore Jr, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989.

dengeleri karşılaştırılmalı olarak incelendi. Giriş kısmında çalışmasını herhangi bir teoriye dayandırmadığını ve genel bir teori ileri sürme amacında olmadığını belirten Kennedy'ye göre, tarihçilerin genel teorilerle uğraşırken karşılaştıkları sorun, “geçmişin ortaya koyduklarının hemen her zaman ‘sağlam’ bilimsel sonuçlara izin vermeyecek kadar çeşitli olmasına” bağlıydı.¹⁵ Bunların haricinde Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan çalışmalarda bilenen bir kuramsal çıkış noktası bulunamadığı için son olarak, kısmen tarihin içinden çıkan ve bu çalışmayla bağı bulunan uluslararası ilişkilerde kabul görmüş kuramlara bakıldı.

Uluslararası ilişkiler bir disiplin olarak I. Dünya Savaşı'ndan sonra doğdu ve gelişti. Savaşın yarattığı felaket ve bıraktığı kötü mirasın sonuçlarına bir tepki olarak ortaya çıkan bu disiplin önce *İdealizm*, II. Dünya Savaşı'ndan sonra ise daha çok *Realizm* teorileri etrafında şekillendi ve yenileriyle birlikte gittikçe genişledi. Vestfalya Antlaşması (1648) ile I. Dünya Savaşı (1914) arasındaki dönem güç dengesi, diplomasi ve uluslararası hukukun altın çağı olarak tanımlandı. Ancak bu döneme ve 19. yüzyıla dair yapılan araştırmalar ve kabul görmüş bir teori üretme konusundaki çalışmalar yetersiz kaldı.¹⁶

Uluslararası ilişkilerdeki temel teorilerden Realizm'de konuların merkezinde sıklıkla yer alan güç kavramı (ya da güç dengesi teorisi-the balance of power theory), Osmanlı İngiliz ilişkilerinin analiz edilmesine bir dayanak ya da çıkış noktası olabilir. Bu kavram üzerinde çeşitli ve farklı görüşler ve görüşler arasında kıyasıya bir tartışma olmasına rağmen, uluslararası ilişkiler teorilerine ilişkin bir tartışmanın içine girmek bu çalışmanın amacını ve sınırlarını aşar.¹⁷ Ancak Osmanlı İngiliz

¹⁵ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, 13. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.20.

¹⁶ James E. Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff, Jr., **Contending Theories of International Relations, A Comprehensive Survey**, Fifth Edition, Longman, New York, 2001, s.13; Mehmet Gönlübol, **Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000, s.4; Ramazan Gözen, “İdealizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (der. Ramazan Gözen), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, s.67-68.

¹⁷ Bir tartışmaya girilirse de Realizm ve güç kavramı üzerine biraz bilgi vermek yerinde olacaktır. Realizm; Thucydides, Machiavelli ve Hobbes'un çalışmalarına kadar dayandırılmaya çalışılır ama Realizm'de adından çok söz edilen kişi Hans Morgenthau'dur. Uluslararası ilişkileri siyasal güce dayanarak en iyi biçimde anlatan ve bu konuda kapsamlı bir kuram geliştiren Morgenthau, kimi zaman Klasik Realizm ile özdeşleştirilir. Bkz., Gönlübol, s.5. Güç kavramına farklı anlamlar yüklenmesi ve tanımlamalar yapılması nedeniyle güç kavramına ilişkin bir muğlâklık söz konusudur. Kavramın genişliği, belirsizliği ve pek çok unsurun dikkate alınmasının zorunluluğu ile zaman ve ilişkilerin yapısına göre gösterdiği değişken nitelik ve içeriği, kavramı tanımlamanın zorlukları arasındadır. Bu zorlukları belirten Özdemir, Morgenthau hakkında şunları söyler: “*Hans Morgenthau uluslararası politikanın temel amacını güç arayışı ve güç mücadelesi ile özdeşleştirip ulusal çıkarı da*

ilişkilerine dair ve daha genel olarak Avrupa tarihine ilişkin kitapların çoğunda açıkça belirtilse de belirtilmese de bir güç olgusunun varlığı kendisini gösterir. Zaten 19. yüzyıl dünyasında, gelişmelerde söz hakkını kendilerinde gören hâkim devletler kendilerini Büyük Güç/ Great Powers ya da Powers olarak tanımlarlar.

19. yüzyıl için bir güç dengesinden bahsedebilmek, Güçler arasındaki Uyum (Concert of Europe) dikkate alındığında anlam kazanabilir. 19. yüzyıldaki güç mücadelesinin 18. yüzyıla kıyasla daha yumuşak ve daha az kanlı geçtiği doğrudur. Bununla birlikte güç yarışı ve mücadelesi Güçler arasında büyük bir savaşa sebebiyet vermeyecek noktaya kadar devam eder. Bunun 19. yüzyılda Avrupa dışındaki hatta içindeki örneklerine rastlamak zor değildir.¹⁸ Kaldı ki, bir devletin Avrupa dışındaki yayılımı ve faaliyetleri o devletin gücünü değiştireceği için Avrupa dışındaki gelişmeler doğal olarak Avrupa'daki güç dengelerini etkiliyordu. Ayrıca devletlerin iç dinamizmi de güç dengesinin değişmesine neden olabiliyordu. Kissinger, 18. ve 19. yüzyıllardaki Avrupa güç dengesinin ortaya çıkışını bazı yönleri ile Soğuk Savaş sonrası duruma benzetir ve *“hiçbir temel ilke ile sınırlanmadan kendi ulusal çıkarları peşinde olan bir sürü devletin”* ortaya çıktığını ifade eder. Ayrıca *“XIX. yüzyılın sonuna kadar Avrupa güç dengesi sistemi, yeniden güç politikasının ilkelerine dönerek daha da acımasız bir çevre yarattı.”* yorumunda bulunur.¹⁹

güç kavramı ile tanımladıktan sonra realist yaklaşımın açıklamalarının merkezine bu kavramı yerleştirmiştir.” Bkz., Haluk Özdemir, “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt.63, Sayı.3, 2008, s.117-118. Morgenthau'ya göre, tüm politikalar güç için bir mücadeledir. Bkz., K. J. Holsti, “The Concept of Power in the Study of International Relations”, **Background**, Vol.7, No.4 (Feb., 1964), s.179. Morgenthau'ya göre uluslar kendi politikalarını şu amaçlarla berirlirler: status quo'yu korumak, devletin gelişmesini sağlamak veya itibar elde etmektir. İç ve dış politikanın üç temel taşı: gücü korumak, gücü artırmak ve gücü sergilemektir. Bkz., Dougherty and Robert L. Pfaltzgraff Jr., s.77. K. Waltz tarafından temsil edilen neorealizmde ise güç denge teorisi uluslararası politikayı rekabetçi bir sistem olarak resmeder. Devletlerarası rekabet uluslararası sistemin anarşik yapısından kaynaklanır. Güçlü olanlar karar verme ve uygulama konusunda daha serbesttirler. Bkz., Eyüp Ersoy, “Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (der. Ramazan Gözen), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss.159-187; Faruk Sönmezoğlu, **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005, ss.106-115; Özdemir, s.129; Tayyar Arı, **Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002, ss.177-213.

¹⁸ Vincent, Avrupa içinde müdahalesizlik kuralı olduğunu savunur ama bu Avrupa dışı için geçerli değildir: *“Güç dengesi sisteminde (balance-of-power system), müdahalesizlik kuralı Büyük Güçler arasında uygulandı, ancak müdahale, Avrupa dışı için uygulanan bir kuraldı.”* Bkz., R. J. Vincent, **Nonintervention and International Order**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1974, s.353.

¹⁹ Henry Kissinger, **Diplomasi**, çev. İbrahim H. Kurt, 17. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, s.14, 69.

Realizm’de güç kavramı ile birlikte ulusal çıkar kavramı da devletler arasındaki ilişkileri anlamada kullanılan temel kavramlardan biridir. Güç kavramına benzer şekilde, çıkar kavramı, tanım ve kapsam bakımından farklı yorumlar barındırır. Geniş içeriğe sahip olmasına rağmen, realizmde çıkar kavramına yüklenen anlamın yetersiz kalışı ve kavramın açıkça neyi ifade ettiği eleştirilir.²⁰ Güç ve çıkar kavramlarının yanı sıra realist paradigmaya dair ele alınan güvenlik, anarşi, güç dağılımı, pozitif hukuk, işbirliği, eşitsizlikler gibi farklı kavramlar ve ilkeler vardır. Bu kavramların detaylarına girmek bu çalışmanın sınırları dışındadır. Sadece Osmanlı-İngiliz ilişkilerini ele alan bu çalışma sırasında yukarıdaki kavramlardan en çok güç ve çıkar kavramları dikkat çekici şekilde açığa çıktığı için bu iki kavram üzerinde durulmuştur. Şunu da eklemek gerekiyor ki, çalışma tamamlandıktan sonra yazılan giriş bölümünde, uluslararası ilişkiler disiplinine dair teorileri ele almaktan ziyade çalışmaya kuramsal bir temel oluşturulabilme ihtimalinin sorgulanması düşünülmüştü.

Devletler ilişkilerini nasıl belirler, neden değiştirir ve değişikliğe neden olan asli unsur nedir sorularına çalışmanın genelinden hareketle verilecek cevaplar, güç ve çıkar kavramları etrafında yoğunlaşmıştı. İlişkilerin değişken yapısını dayandırmaya çalıştığımız güç ve çıkar kavramlarının uluslararası ilişkiler disiplininde başat tartışma konuları arasında yer alması, çalışmanın bu kavramlar etrafında şekillenebileceği düşüncesini kuvvetlendirdi. Ayrıca 2018 yılında tamamlanan bir doktora tezi de bu düşüncenin belirginleşmesine yardım etti.

Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Rusya Faktörünün Realist Perspektiften İncelenmesi (1853-1878) başlıklı doktora tezinde Calap, Osmanlı-İngiliz ilişkilerini kuramsal temelde ele alarak tezin ilk bölümünde Kırım Savaşı ve 93 Harbi dönemindeki örneklerle (neo)realizme ilişkin kuramları ve kavramları sorgulamıştır.²¹ Çalışmanın eleştirilebilecek yanları olmasına rağmen uluslararası ilişkiler anabilim dalında yapılan bu çalışma ile 19. yüzyıldaki Osmanlı-İngiliz

²⁰ Fulya Özkan, “Uluslararası İlişkilere Disiplinlerarası Yaklaşım: Tarih ve Teori Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:16, Sayı:61, (2019), s.13. Ayrıca bkz., Mithat Çelikpala, “Geçmişten Günümüze Vazgeçilemeyen Kavram: Ulusal Çıkar”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:23, Sayı:1, 2005, ss.439-461.

²¹ Adil Calap, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Rusya Faktörünün Realist Perspektiften İncelenmesi (1853-1878)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2018, ss.10-37.

ilişkileri farklı açıdan tahlil edilmiş ve literatüre katkı sağlanmıştır.²² Bununla birlikte çalışmanın ilk bölümü okunduğu zaman, kuramların tarihsel olaylar eşliğinde incelenmesiyle, farklı bakış açısı sunan birçok yazarın hipotezlerinin eksik görülebileceği veya doğruluğunun sorgulanabileceği anlaşılmıştır.²³

Birçok farklı görüşün ve pek çok tartışmanın bulunduğu uluslararası ilişkiler disiplindeki teoriler çerçevesinde bir kuramsal yaklaşım, alana ilişkin geniş bilgi birikimi ve çalışmanın kurgusunun o kuram etrafında şekillenmesi ile anlam kazanacağı için ayrı bir çalışma gerektirir. Bu çalışma, herhangi bir kurama uydurulma veya geçerli olacak bir kuram oluşturma iddiasında değildir. Ama Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinden yola çıkıldığında ilişkilerin gelişimi, belirleyici kriterleri ve varılan sonuçlar itibariyle çalışmada bazı açılardan realizmde sıklıkla sözü geçen güç ve çıkar kavramlarının belirleyiciliği ortaya çıkmıştır. Braudel, *Kapitalizm ve Maddi Yaşam (Medeniyet)* isimli eseri için ifade ettiği: “*Geçmişte kalmış bu yüzyıllar için, ne herhangi basit bir sonuç çıkardık, ne de sıradan dogmatik sosyolojik bir analiz yaptık. Bir model, global bir bakış açısı bulmaya çalıştık; yoksa genel bir teori değil.*”²⁴ sözleri, burada yapılacak açıklamalara gayet güzel tercüman olmaktadır.

19. yüzyıl dünya düzeni içinde sadece iki devlet arasındaki ilişkileri incelemek genel fikir edinmek için yeterli olamayabilir. İkili ilişkileri daha iyi ve doğru tahlil edebilmek için birbirine bağlı bir yumağı andıran ilişkiler bütünü ele almak daha doğru olacaktır. Osmanlı İngiliz ilişkilerine dair ve geneli de kapsayacak

²² Yazar, büyük ölçüde İngiliz arşiv belgeleri ve İngiliz Parlamentosu tutanaklarından yararlandığı için çalışmanın kurgusu genel olarak Avrupa-merkezci bir hal almış, Osmanlı Devleti’nin ilişkilerdeki rolü arka plana itildiği için bu durum bazen tartışmaya müsait yorumlara yol açmıştır. Osmanlı arşiv belgeleri ve/veya konuyla ilgili temel Türkçe eserlerin eksikliği konu bütünlüğünde ve tespitlerde kendisini hissettirdiğinden, ilişkilerde karşılıklı kaynak değerlendirmesinin önemi bir kez daha ortaya çıkmıştır.

²³ Calap, çalışmasını şöyle özetliyor: “(Neo)Realizmde hegemonik istikrar ve güç denge teorilerini yeniden gözden geçiren bu çalışma, her dönem için geçerli olduğuna inanılan bir teori sunma iddiasında değildir. Hegemonik İstikrar ve Güç Denge teorilerinde eksik bulunan bazı hipotezler tarihi veriler ışığında yeniden değerlendirilmiştir. XIX. yüzyıl Osmanlı ve İngiliz ilişkilerinde Rusya faktörüne odaklanmakla, (Neo)Realist alanda geçerli güç dengesi meselesi ve müdahale boyunca büyük güçler arasında sorunlu ortak iş birlikleri yeniden gözden geçirildi. Bu çalışmanın bir başka amacı da XIX. yüzyıl verileri üzerinden güç dengesi teorisinin mantığını ve evrenselliğini test etmek olduğu kadar, güç dengesi üzerinden genel ve özel menfaatler arasındaki ilişkileri, pozitif hukuk sisteminin menfaat dağılımındaki işlevselliği, eşitsiz devletler sistemini ve kutup yapısını da anlamaya çalışmaktır.” Bkz., Calap, s.37.

²⁴ Fernand Braudel, “Kapitalizm ve Maddi Yaşam’a Giriş”, *Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde*, (der. Ali Boratav), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, s.97.

şekilde güç ve çıkar kavramı üzerinden bazı açıklamalarla birlikte saptamalarda bulunulmak mümkündür.

Detaylarına girildikçe uzunca tartışmalara neden olabilecek bir basitleştirmeyle ifade edilecek olunursa, Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinden hareketle devletler arasındaki ilişkilerin temelinde yer alan belirleyici kavramlar güç ve çıkardır. İlişkilerde güdülen amaç ulusal-menfi çıkarlar etrafında belirlenen politikaların devleti güçlü kılmasıdır. Çıkarlar, sınırlarını belirlemenin zor olduğu çeşitli alanlara yayılabilecek genişliktedir. Karşılaşılan duruma göre farklılıklar gösterebilen çıkarlar özel ve genel olabilir, değişkenlik ve süreklilik arz edebilir. Ancak çıkarlar çerçevesinde yürütülen ilişkilerdeki en büyük beklenti; devletin güç kazanması, güçlü kalması veya gücünü arttırmasıdır. Güç beklentisi karşılandığında devletler kendi çıkarlarını gerçekleştirmiş olur. Gücü elinde bulunduran devlet, varlığını daha uzun süre devam ettirebilir, iç ve dış politikasını kendi isteğiyle belirleyebilir, tehditlere ve tehlikelere karşı daha korunaklı/dayanaklı olabilir ve halkına daha müreffeh bir yaşam sunabilir. Gücünü kaybeden devletler ise boyunduruk altında yaşamaya veya yok olmaya mahkûmdur.

Çıkar ve güce dayandırmak üzere, devletler arasındaki ilişkiyi etkileyen bir çok ilke, unsur veya mekanizmayla karşılaşılabılır. Kişi, coğrafya, zaman, demografi, gelişmişlik, iç ve dış konjonktürel yapılar gibi birçok faktörün yok sayılması mümkün değildir. Hangisinin güç ve çıkar üzerinde ne kadar etkili veya daha önemli olduğu ayrıca tartışılması gereken bir sorunsaldır. Ama kişi faktörü diğerlerine nazaran biraz daha ön plandadır. Özellikle Mustafa Kemal Atatürk gibi bir lidere sahip olan Türk tarihçisinin kişi fonksiyonunu göz ardı etmesi imkân dışıdır. Benzer şekilde Sultan II. Abdülhamit zamanındaki dış ilişkilerde Sultan'ın etkisi çok büyüktür. Viktorya ile Disraeli ve Gladstone, II. Wilhelm ile Bismarck ya da Rus çarlarının da dış ilişkilerde etkisi çoktur. Çıkar ile belirtilmeye çalışılan kişi çıkarları değil devletin çıkarlarıdır. Kaldı ki sorumlu, bilinçli, vizyon sahibi, vatani ve milletine hizmeti kendisine ilke edinmiş bir hükümdar veya devlet adamının kişisel çıkarları ön planda tutması düşünülemez. Asıl olan devletin bekası ve geleceğidir yani bunların temelinde yer alan güçtür. Tarih bilgisine sahip her hükümdar ve devlet adamı gücü kaybeden devletlerin yok olduğunu bilirler. Bu hakikatin farkında olanlar için güç, devletin varoluş sebebi ve gayesidir.

Devletler politikaları icabı ilişkilere kısa ve uzun vadeli olarak yön verebilir. Bazen yürütülen karşılıklı politika dostluk temelinde uzun yıllar devam eder bazen bir taraf veya iki tarafın isteği sonucu ilişkiler aksi yönde bir istikamet kazanır. Bu istikamet sırasında da kısa süreli terse dönüşler veya değişiklikler meydana gelebilir. Ya da tersinden düşünülürse iyi durumdaki ilişkiler sırasında bir tarafın yürüttüğü politika diğer tarafa zarar verebilir. Nasıl şekillenirse şekillensin iki devlet arasındaki ilişkiler devam ettiği ve tamamen kesilmediği sürece, ilişkilerde ani ve köklü bir değişiklikle karşılaşmak zordur. Değişim nispeten daha yavaş ve genellikle öncesiyle tutarlı bir seyir izler.

Devletler arasındaki ilişkileri belirleyen asli unsur insanlara özgü; dostluk, intikam, ahlak, minnet, kızgınlık, gücenme, gönül alma vs duygular değildir. İlişkiler dostluk veya düşmanlık üzerine kurulabilir ama bu çıkarlarla uyduğu sürece geçerlidir. Bu nedenle ilişkilerde ezeli düşmanlık ya da ebedi yakınlık da yoktur. Kısa ya da uzun vadeli sürekli ya da değişen ilişkilerin belirleyicisi her zaman çıkar ve güçtür. Bazen bir devlet diğer devlet/devletlerle dayanışma/işbirliği kurar, bazen güçlü bir devlet güçsüz bir devlete yardımcı olur bazen ilişkiler aksi istikamette cereyan eder ve çatışma/savaş meydana gelir. Bu hususa verilebilecek en güzel örnek Palmerston'un 1848 tarihinde yaptığı Parlamento konuşmasıdır: *“Bizim sonsuza kadar beraber olacağımız dostlarımız yoktur ve bizim daimi düşmanlarımız da yoktur. Bizim sürekli ve sonsuza kadar sürececek çıkarlarımız vardır ve bu çıkarları takip etmek bizim görevimizdir.”*²⁵

Devletler arasındaki ilişkilerde ilişkileri yönlendiren, büyük oranda güçlü olan taraftır. Diğer tarafın gücü ne kadar az ise sesi de o kadar az duyulur. Güçsüz taraf ilişkilerde alternatifler bulabilir ama yürüttüğü ilişkilerde ilişkileri yönlendirme gücü zayıftır. Yine de çıkarları doğrultusunda güç kazanmak için başka devletlerin çıkarlarını kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilir. Güçsüz olan Osmanlı Devleti'nin bu husustaki konumunu yansıtmaları açısından Sultan II. Abdülhamit'in 26 Ekim 1886 tarihli muhtırasında yazanlar dikkate değerdir: *“...iki devletin (İngiltere ve Rusya) hangisinin teşebbüsât ve âmâli (emeller) devletin tamamî-i mülkiyesine ve merkeziyyet-i idâresine ve serbestî-i muâmelâtına halel îrâs etmeyecek (zarar vermeyecek) ise, onunla hüsn-i itilâf hâsıl eylemek...”* en mantıklı

²⁵ Hansard, Treaty of Adrianople – Charges against Viscount Palmerston, HC (House of Commons), Deb. (Debate), 1 March 1848, Vol.97, s.122.

yoldur.²⁶ Bu yazılanları tamamlayıcı şekilde Ayşe Osmanoglu'nun anılarında, babası Sultan II. Abdülhamit'in şu sözleri yer alır: *“Ben Alman politikasına çok ehemmiyet vermekle beraber diğer büyük devletleri de gözden kaçırmaktan ve gücendirmekten daima sakındım. Politikamı daima terazi ile tarttım... Devletimin menfaatlerini düşünmeden hiçbir devletin arzusuna hedef olmadım.”*²⁷

Kuşkusuz her siyasi yapılanma geleceğe emin adımlarla ilerleyebilmek için daha güçlü olma ihtiyacı duymaktadır. Bunu için önce içte, sonra çevresinde ve nihayetinde ulaşabildiği ölçüde tüm dünyada varlığını hissettirmek ister. Gerekli yeterliliğe ulaşıncaya kadar kendinden kuvvetli olanlarla işbirliğine girişebilir veya onların egemenlik alanlarını tanıyarak kendi çıkarları doğrultusunda karşısındakine tavizler verebilir. Güçlü olanlar da benzer şekilde çıkarları doğrultusunda işbirliği yapabilir ve tavizler verebilir.

Amaç sadece bir devletin kendi gücünü arttırması değildir. Diğerlerinin güçlenmesini engellemek veya güçlülere zayıflatmak da seçenekler arasındadır. Güçlü devlet gücün devamı ve artması için diğer devletlerin güçsüzleşmesini müdahalesiz şekilde beklemeyi çoğu zaman. Diğer devletlerin iç politikalarına karışılması ya da gizli/açık şekilde iç karışıklıklara (milliyetçi akımlar, ayrılıkçılar veya muhalefet vs.) sebebiyet ve destek vermesi ile gücünü arttırabilir. Bir devletin gücünün azalması diğerlerinin gücünün artması anlamına gelebilir.

Devletlerin kendi istekleri doğrultusunda hareket etmesini sınırlandırıcı durumlar olabilir. Eğer dâhil olduğu bir sistem onun herhangi bir müdahalesini engelliyorsa önünde bazı seçenekler belirir. Ya sistemde kalarak müdahaleden vazgeçecek ya da sistemden çıkacaktır. Sistemdeki işleyişi değiştirme gücüne sahipse seçenekler artabilir. Devletin tercihini belirleyen ise hangi seçeneğin çıkarlarına daha çok hizmet ettiğiyle alakalıdır.

Devletlerin ortaya çıkışını izleyen çağlar boyunca bazı devletler dünya üzerinde güçlü ve hâkim durumda olmuşlardır. Ama hiçbir devlet, gücü sürekli elinde tutamamış zamanla yerlerini başka devlete/devletlere bırakmışlardır. Devletlerin amacı güç potansiyelinden daha fazla pay alabilmektir. Devletler güce sahip olabilmek için kendi çıkarları doğrultusunda birçok politika izlemişlerdir. Kimi

²⁶ Sultan II. Abdülhamid Han, **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, haz. A. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976, s.146.

²⁷ Ayşe Osmanoglu, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.56-57.

zaman diğ er devletlerle işbirliğı yapmışlar; hegemonik g    olmak veya bunun devamını sağlamak için askeri, ekonomik hatta sosyal gelişmelerine veya modernleşme çabalarına hız vermişler; kimi zaman bir dengeyi ortaya atmış veya kurumların üstünlüğünü kabul etmişler; bazen ise diğ er devletlerle giriştikleri rekabette savaşı bir seçenek olarak kullanmışlardır.

Dünya üzerinde bir g   potansiyelinin varlığını kabul edersek, her çağdaki g   potansiyelinin bir öncekine kıyasla daha çok olduğunu ileri sürebiliriz. Bu durum güçlü olan ile g  ten pay almak isteyen devletlerin sayısını da arttırmıştır. Bu artış, ilişkilerde ve politikalarda daha fazla  eşitliliğı doğurmuş ve barışçıl yollardan çözüme ulaşmak mümkün olmadığında meydana gelen savaşlar geniş alanları içine alarak öncekilerden çok daha yıkıcı ve tüketicici hale gelmiştir. Yaşanan iki dünya savaşı dikkate alındığında genellikle güç dengeleri güçlülerin aleyhine sonuçlanmış, bazı devletler g  ten daha fazla pay alarak güç dengelerini değiştirmişlerdir. Güçsüz olanların akıbeti ise genellikle daha kötü olmuştur. Bu savaşların sonuçları iyi tahlil edilerek bundan sonraki süreç daha aklıselim değerlendirilmelidir. Aksi takdirde insanlığın ve dünyanın karşı karşıya kalacağı felaketlerin sorumluluğu günün g  l  devletlerine yüklenecektir. Ayrıca unutulmamalıdır ki, her devlet büyük g   olamamıştır ama her büyük gücün düşüşü/  k ş  bugüne kadar değişmeden gelmiştir.

Bu çalışmanın amacı Osmanlı İngiliz ilişkilerini belirli bir kurama uydurmak veya bir kuram üretmek değildi. Ancak çalışmanın genel hatları oluştuktan sonra gerek Osmanlı İngiliz gerekse ilgili konular itibariyle Osmanlı Rus ve Osmanlı Alman ilişkilerinde bazı kavramlar, ilişkilerin açıklanıp değerlendirilmesinde belirgin bir rol kazandı.  ıkar ve g   kavramları çerçevesinde ele alınan ilişkiler tümevarımcı bir şekilde analiz edildiğinde bir hipoteze varılabileceği fark edildi. Böyle bir tarihsel çalışmanın geniş içerikli ve zengin birikimli uluslararası ilişkiler bilimine veya diğ erlerine basitçe kuramsal bir yapı sunma ve mutlak doğruluk iddiasında bulunmadığını peşinen kabul etmek gerekir. Bununla birlikte devletler arasındaki tarihsel ilişkilerin çıkar ve g   kavramları etrafında teoriye dayalı

araştırmalara fikir vermesi ve merak uyandırması çalışmanın amaçlarından biri olarak belirtilebilir.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin izahı ve değerlendirilmesi bu çalışmanın temel amaçlarındandır. Amaç sadece tarihin dar bir kesitinde iki devlet arasında yaşanmış ilişkilerden ibaret değildir. Belli bir zaman dilimindeki Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan bu çalışmanın daha anlamlı kılınabilmesi için öncelikle ilişkilerin geneline ilişkin bir sınıflandırma veya dönemlendirme yapılması düşünüldü. Geçerli ve kabul görececek bir dönemlendirmenin zorluğu ortada olsa da çalışmada İbn Haldun'un felsefesinden hareketle ve veriler ışığında sistematik bir dönemlendirme yapılmaya çalışıldı.²⁸ Böylece bütünsel bir yaklaşımla Osmanlı İngiliz ilişkilerine geniş bir çerçeveden bakarak, ele alınan dönemin ilişkilerin genel seyri içindeki yeri daha net belirlenebileceği için daha doğru yorumlar ve değerlendirmeler yapılabilecektir.

İbn Haldun'un (1332-1406) erken bir dönemde yazılmasına rağmen interdisipliner anlayışın izlerini barındıran **Mukaddime**²⁹ isimli eserinde, devletler yaşayan birer canlıya benzetilir. İbn Haldun'a göre, devletler de insanlar gibi doğar, büyür, yaşar, yaşlanır ve ölür. Hatta bu sınıflandırma Osmanlı tarihinin dönemlere ayrılmasında karşımıza çıkar: Kuruluş, Yükseliş, Duraklama, Gerileme, Dağılma-Yıkılış. Bilimsel tarih araştırmalarında bu anlayıştan uzaklaşılmasına rağmen İbn Haldun'un kazandırdığı bu alt yapı Osmanlı İngiliz ilişkilerinin dönemlendirilmesinde bir referans kaynağı oldu. Buna göre: Osmanlı İngiliz ilişkileri, başladı, gelişti, en üst seviyesine çıktıktan sonra aradaki dostluk azaldı ve sonunda ilişkiler bitti.

Dört döneme ayırdığımız ilişkiler şu şekildedir:

- 1- Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlaması ve gelişmesi (16. yüzyıl sonundan 1875'e)
- 2- Osmanlı İngiliz ilişkilerinde kırılma (1875-1878)
- 3- Osmanlı İngiliz ilişkilerinde dönüşüm (1878-1914)
- 4- Osmanlı İngiliz ilişkilerinde kopuş (1914-1923)

²⁸ Barzun ve Graff iki tür sınıflama olduğunu söylerler. İlki kendiliğinden gelişigüzel yapılmışken ikincisi sistematik ve veriler ışığında yapılır. Bkz., Jacques Barzun ve Henry F. Graff, **Modern Araştırmacı**, çev. Fatoş Dilber, 11. Baskı, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2001, s.169-170.

²⁹ İbn Haldun, **Mukaddime I**, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 1982.

Dönemlendirmede belirtilmeye çalışan vurgu, ilişkilerin artması/çoğalması ve azalması değil ilişkilerdeki yakınlık veya birliktelikten giderek uzaklaşmasıdır. Dönemler için belirlenen başlıklarda ve dönemlendirme tarihlerinde mantıklı ve tutarlı bilgilerle farklılıklar yapılabilir. Ancak genel hatları itibariyle dönemlendirmenin değiştirilmesi için yeni bir kurgu ile ciddi çalışmaların yapılması gerekir ki, konunun daha iyi anlaşılması için farklı yaklaşımların ortaya çıkarılması memnuniyet yaratacaktır.

Dönemlerdeki başlıklarda kullanılan kelimelerin seçimi kolay olmadı. Mesela kırılma kelimesi üzerinde çok düşünüldü. Aşınma, uzaklaşma, değişim gibi birçok alternatiften vazgeçildi. Kırılma ile anlatılmaya çalışılan, bir şeyin kırılıp parçalanması değil, yıpranma, zedelenme, soğuma veya su yüzeyine çarpan bir ışının hafif yön değiştirmesi gibi ilişkilerdeki değişimin habercisi anlamında olarak kullanıldı. Bu dönemlendirme değişim olarak ifade edilebilirdi ama değişime daha genel bir anlam yüklendi. Kırılma da dönüşüm de değişimin parçaları olarak ele alındı. Kırılma değişimin başlangıcı iken dönüşüm değişimin ileri boyutu olarak düşünüldü.

Dönemlendirmenin tarihleri konusunda özellikle ikinci döneme alternatif tarihler sunulabilir. Mesela, 1868-1874 yılları arasında İngiltere’de Gladstone iktidarı veya bu sırada kabul edilen 1871 Londra Boğazlar Sözleşmesi bir değişimin habercisi olabilir. Bunu kabul etmekle birlikte dikkat edilmesi gereken husus, bu tarihlerde İngiltere’nin Osmanlı ilişkileri özelinden çok Avrupa’daki değişen dengelerini gözetmesidir. Bunu kırılmanın erken bir belirtisi saymakla birlikte dönemlendirmenin 1875-1878 olarak yapılmasının en önemli nedeni, bu tarihler arasında ardı ardına gelen olaylarda diplomatik süreklilikle bir değişimin açıkça kendisini göstermesidir.

Yapılan kurgunun ve dönemlendirmenin mantığı kısaca şöyledir: Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcı ve gelişimi 300 yıla yakın bir zaman dilimine yayıldı. İlişkilerdeki değişim ve kopuş yaklaşık 50 yıl içinde gerçekleşti. İlişkiler güçlü bir devlet ile güçsüz bir devletin yakınlaşması ile başlayıp taraflar arasında ve dünyada değişen güç dengeleri sonucunda 19. yüzyılda karakteristik bir hal aldı. 19. yüzyılda zirvesine çıkan Osmanlı İngiliz yakınlığı, 19. yüzyılın son çeyreğinde kırılmaya ve hemen ardından dönüşüme uğradı. Bu değişim yaklaşık 50 yıl sürdü ve İngiltere bu

süreçte geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından gitgide uzaklaştı. Ayrı ittifaklarda yer alınan I. Dünya Savaşı ile aradaki diplomatik ilişkiler koptu ve savaşın sonrasında Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile Osmanlı İngiliz ilişkileri son buldu.

Neden Osmanlı'nın İngiltere ile ilişkileri konu olarak tercih edildi sorusuna cevap vermek gerekirse: Öncelikle Osmanlı'nın son yüzyılını daha iyi anlamak için diğer devletlerle ilişkilerini incelemenin bir zorunluluk olduğu kabul edilmelidir. 19. yüzyılda değişen güç dengeleri ve Osmanlı'nın güçsüzlüğü, dış ilişkilerin önemini arttırdı. Bu yüzyılda İngiltere, Osmanlı'nın dış ilişkilerinde genellikle ön planda bulundu ve Osmanlı'ya yönelik ilişkilerde karar vericiler arasında hep üst sıralarda yer aldı. Ayrıca İngiltere, Osmanlı'nın dış politikası haricinde ama genellikle dış politikayı içine alan iç meselelerinde de en çok sözü geçen devletti. Kıbrıs ve Mısır'ın kaybında, Mezopotamya ve Basra'ya ilişkin konularda, Ermeni Meselesi'nde ve Yunan sınır meselesinde veya ekonomik ilişkilerde İngiltere birinci dereceden muhataptı. I. Meşrutiyet döneminde Osmanlı'nın Rusya ile ilişkilerinde veya II. Meşrutiyet'e giden süreçte ve II. Meşrutiyet'te Osmanlı'nın Almanya ile ilişkilerinde, Balkanlarla ilgili ve diğer birçok dış ve iç politikayı içine alan konularda İngiltere hep belirgin veya belirleyici bir konumdaydı. Bu açıdan Osmanlı İngiliz ilişkilerini incelemek aynı zamanda konunun Osmanlı dış politikasının geneline yayılan bir tarafı olması nedeniyle ayrıca önemlidir.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin ne şekilde yürütüleceğinin belirlenmesinde daha çok söz sahibi olan taraf İngiltere'ydi. Osmanlı'nın daha az söz hakkı olmasına rağmen dış politikada sadece İngiltere seçeneğine bağımlı değildi. Osmanlı'ya yönelik değişen İngiliz politikaları sonucu Osmanlı Devleti, denge politikası olarak adlandırılan bir politikaya yöneldi. İngiliz politikalarına alternatif olarak diğer devletlerle kurduğu ve geliştirmeye çalıştığı ilişkilerle birlik ve bütünlüğünü koruma mücadelesi verdi. Öte yandan İngiltere ile ilişkilerini çıkarları doğrultusunda geliştirmenin yollarını aramaktan hiç vazgeçmedi.

Devletler arasındaki ilişkiler siyasi, askeri, ekonomik, toplumsal, kültürel, dini vs. alanları içine alan kapsamlı ve kompleks bir yapıya sahip olmasına rağmen 19. yüzyılda ilişkilere damgasını vuran ve devletlerin dış politikasını hatta geleceklerini belirleyen temel faktör diplomasi oldu. Diğer hususlar genellikle ikinci

planda kaldı. Diplomasi, devletler arasındaki ilişkilerde etkisini arttırdıkça kurulan ilişkiler daha da önem kazanarak çeşitlendi ve genişledi. Diplomasinin 19. yüzyılda artan önemi çalışmanın kurgusunda baskın bir hal almasına rağmen, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin askeri, siyasi, ekonomik, toplumsal tarafları da mümkün olduğunca çalışmaya dâhil edilmeye çalışıldı. Bir özeleştiriyi yapmak gerekirse ilişkilerin eğitim, din veya kültürel boyutu satır aralarıyla sınırlı kaldı. Ümit edilir ki, eksik kalan noktalar yapılacak çalışmalarla doldurulur.

Ayrıca ele alınan konuların hepsinin en ince ayrıntısına kadar incelendiği iddia edilmemektedir. Böylesine geniş içerikli ve uzun dönemli bir çalışmanın her konuda detaya inmesi çok zordur ve bu çalışmanın amaçlarından biri değildir. Yapılmaya çalışan, Osmanlı İngiliz ilişkilerini belirleyici konular etrafında ve mümkün olduğunca kapsamlı bir şekilde incelemektir. Başlıklar genel ifadeler içermesine rağmen tekrar altını çizerek belirtelim ki, bu çalışma çerçevesinde hangi konu ele alınırsa alınsın ya da konulara hangi başlık atılırsa atılsın temel vurgu ve açıklamaların odaklandığı nokta her daim Osmanlı İngiliz ilişkilerine yöneliktir.

Kısaca, bu çalışmada Osmanlı İngiliz ilişkileri başlangıcından kopuşuna kadar bir bütün olarak ele alındı. Bu bütün kendi içinde dönemlere ayrıldı ve özellikle I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e değişen Osmanlı İngiliz ilişkileri odağında karşılaştırmalı perspektifle anlamlı, mantıklı ve tutarlı bir şekilde tamamlanmaya çalışıldı. Bu çalışmada ayrıca, I. Dünya Savaşı öncesindeki Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinden hareketle; Avrupa'daki güç yarışının, çıkarların belirleyici olduğu sürekli ve değişken politikaların, Avrupalı devletlerin Avrupa dışındaki mücadelesinin ve Osmanlı üzerinde şiddetlenen mücadelede Osmanlı'nın yürüttüğü politikaların saptanmasına katkı sağlamak amaçlandı.

Tüm bu amaçlar çerçevesinde, tarih araştırmalarında cevaplar kadar soruların, belgeler kadar değerlendirmelerin, bilgi kadar vizyon ve farklı bakış açılarının önemli olduğunu akıldan çıkarmadan, bilimi ideolojiye kurban etmeden, kalıplaşmış paradigmalardan esiri olmadan ve bilimsel kriterler ile etik kurallara riayet ederek böylesine uzun ve yorucu bir çalışma tamamlandı.

Osmanlı ile diğer devletlerin ilişkilerinin belli bir konu veya kısa bir zaman sınırlaması olmaksızın bütünsel bir şekilde araştırılması, hatta İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya belki İtalya ve Avusturya Macaristan gibi Osmanlı üzerinde etkisi

bulunan devletlerin ilişkiler bütününün karşılaştırmalı perspektifle ele alınması, ümit edilir ki daha sonraki çalışmalarda yer bulur. Bu çalışması içerisinde zaman zaman bu tarz karşılaştırmaları bulmak mümkün olmasına rağmen tamamen bu anlayıştan hareketle çalışmaların yapılması zor olmakla birlikte ilginç ve faydalı sonuçlar vereceği gibi literatüre, Türk tarihçiliğine ve günümüz ile geleceğin inşası sürecine katkı sağlayacağına şüphe yoktur. Eğer böyle bir çalışma veya çalışmalara bir nebze de olsa yol

BİRİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI VE GELİŞİMİ

1.1. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNİN BAŞLANGICI

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyılında, dünya üzerinde olduğu gibi Osmanlı harici ve dâhili politikalarında en etkili olan devletlerin başında İngiltere gelir. Ancak İngiltere ile Osmanlı İmparatorluğu'nun arasındaki ilişkiler incelendiğinde derin ve köklü bir tarihsel temel karşımıza çıkmaz. Özellikle Avrupa'nın diğer güçlü devletleri ile karşılaştırıldığı zaman Osmanlı İngiliz ilişkilerinin gelişimi çoğuna göre daha geçtir. Elbette ki ilişkilerin tarihsel bir derinliği ve başlangıcı vardır. Ancak İngiltere'nin Osmanlı üzerinde nüfuz sahibi olması 19. yüzyılın getirisidir.

19. yüzyıla gelinceye kadar Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyrini birçok Türkçe ve İngilizce kaynaktan takip etmek mümkündür. Konu bütünlüğünün sağlaması amacıyla bu süreçten kısaca bahsetmek gerekecektir. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcı, konuyla ilgili Türkçe literatürdeki monografik eserler mercek altına alınarak ve yer yer karşılaştırılarak ayrıca bazı İngilizce eserlerden faydalanılarak yapılacaktır. Böylece hem konuyla ilgili mevcut Türkçe literatür toplu bir şekilde incelenmiş hem de Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıç ve gelişimine ışık tutan çalışmaların sığ bir tekrarıdan kaçınmış olunacaktır.

Konuyla ilgili karşımıza geniş bir çalışmalar yığını çıkmıyor. Aslında, Osmanlı İngiliz ilişkileri ile ilgili çalışma yapanların çoğu, iki devlet arasında herhangi bir döneme ya da olaya yoğunlaşıyorlar bile, bu iki devlet arasındaki ilişkilerin başlangıcına değinmişlerdir. Bu iki devlet arasındaki ilişkilerin başlangıcı ve gelişimi ile ilgili ise Türkçe literatürde az sayılabilecek eserler vardır. Kayda değer eserlerin ise yakın zamanda yazıldığını söylememiz güçtür.

Halil Halid'in 1326 tarihinde basılmış olan *Türkler İle İngilizlerin İlk Teması* adlı kitapçığı müstakil olarak Osmanlı İngiliz ilişkileri hakkında yazılmış ilk

eserlerden biridir.¹ 15 sayfalık bu kitapçıkta Osmanlılar ile İngilizlerin ilk olarak Niğbolu Savaşı'nda (1396) karşılaştıkları belirtiliyor. Buradaki bilgiye göre, Haçlı ordusuna bin kadar mızraklı asker ile katılan İngilizler Niğbolu hezimetini sonucunda kayıplar ve esirler verdi. IV. Henry de Macar Kralı ile birlikte kaçmayı başardı ve Tuna'daki bir Venedik gemisi ile Avrupa'ya gitti.² Savaş sonrası 1400'de Bizans İmparatoru II. Manuel, tekrar destek bulmak için Avrupa'yı ziyaret ettiyse de bundan bir sonuç çıkmadı.³ Bizans'ın yardımına beklenmedik bir gelişme yetişti ki bu, Timur'un Osmanlılara saldırısıydı.⁴

Halil Halid, IV. Henry'den sonra Osmanlılar ile İngilizler arasında Kraliçe Elizabeth devrine kadar dikkate değer bir temas olmadığını bildiriyor. Sadece bir kaç küçük gelişmede İngilizler ile Türkler temas ettiler: Cem Sultan Olayı ve Rodos şövalyelerine karşı açılan savaş.⁵

Halil Halid'in eserinin ardından Osmanlı İngiliz ilişkilerine dair basılan diğer bir eserin tarihi 1932'dir. Küçük hacimli bir kitapçık olan Ahmet Refik'in, *Türkler ve Kraliçe Elizabeth (1200-1255)* isimli eserinde adından da anlaşılacağı üzere Elizabeth devrindeki yakınlaşmadan bahsediliyor, bir nevi Halil Halid'in bıraktığı yerden konuya devam ediliyordu. Ahmet Refik, Kraliçe I. Elizabeth devrini İngiliz tarihinde bir dönüm noktası olarak görüyor ve Osmanlı ile İngiliz ilişkilerinin başlangıcında İngilizlerin kuvvetlenmesi ve açık denizlere açılmasının etkin

¹ Halil Halid, **Türkler İle İngilizlerin İlk Teması**, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1326. Görebildiğimiz kadarıyla Türkçe literatürde bu konuda yazılmış en erken tarihli eserdir. Çoğu çalışmada bu eserin göz ardı edildiği aşikârdır. Eserin transkripsiyonu için bkz., Halil Halid, **Türkler İle İngilizlerin İlk Teması**, aktaran Mustafa Malhut, **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2013, Sayı:XVI, ss.749-756. (Bu bölüm kaleme alınırken, konuyla ilgilenen araştırmacıların faydalanması amacıyla Halil Halid'in eserinin transkripsiyonu yapılmış ve kolayca ulaşabilmesi amacıyla bir e-dergide yayımlanmıştı. Ancak son zamanlardaki birkaç örnek, tez sırasında ayrılan vakit ile gösterilen hassasiyet ve amacın yerine ulaşmadığını gösteriyor. Baktır makalesinde, tam da yaptığı çalışmayla ilgili olabilecekken Halil Halid'in eserinin ne orijinalinden ne de kolaylık olması ve Osmanlıca bilmeyenlerin de faydalanması için yapılan söz konusu transkripsiyondan bahsetmiştir. Bkz., Hasan Baktır, "Türkler ve İngilizler; Tarihte İlk Münasebetler", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol.63, Winter II 2017, ss.169-179. Ayrıca, 2018'de Halil Halid'in eserlerinin bir araya toplandığı bir kitapta "*Türklerle İngilizlerin İlk Teması*" isimli kısımda söz konusu transkripsiyona değinilmemiştir. Bkz., Halil Halid, **Halil Halid'in Mücadelesi**, Editör-Tercüman. Mustafa Ünal, Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2018.)

² Halil Halid, s.1-2. Niğbolu Savaşı'na ilişkin ayrıca bkz., B. J. von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt:1, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, 2010, ss.120-123; Feridun Emecen, "Niğbolu Savaşı", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:33, 2007, ss.89-92.

³ Biraz nakdi yardım bulduğu söyleniyor. Bir kısmı da İngiltere'dendir. Bkz., Halil Halid, s.8.

⁴ Halil Halid, s.14.

⁵ Yazar, Cem Sultan Olayı sırasında Fransa'nın oynadığı rolün yanında İngiltere'ninkinin önemsizliğine değinir. Rodos şövalyelerine karşı açılan savaşa ise İngilizler bir hayli alaka göstermişlerdi. Bkz., Halil Halid, s.15.

olduğunu vurguluyordu.⁶ 13 sayfalık bir önsöz ve 14 belgenin yer aldığı bu kitapçıkta kısaca ilk temsilci olan Harebone (William Harborne) ile bu ilişkinin başlamasında etkili olan Sokullu Mehmet Paşa ve Hoca Saadetin'ne yer veriyordu.⁷ 1935 yılında Salih Münir Çorlu tarafından *Yeni Türk Mecmuası*'nda yayımlanan *İngilizlerle Münasebatımız Ne Zaman ve Nasıl Başladı?* makalesi ile benzer süreç kısaca aktarıldı.⁸

20. yüzyılın ikinci yarısına girilirken Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcına dair Türkçe literatürdeki eksiklik görülmüş veyahut konuya olan ilgi artmış olsa gerek ki, bununla ilgili bazı önemli çalışmalar yapılmıştır.⁹ Bugün dahi Türkçe literatüre bakıldığı zaman 20. yüzyılın ortasında yazılan bu eserlerin Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcına ilişkin temel kaynaklar olduğu açıkça görülür.¹⁰ Bu çalışmalar yayım sırasına göre şöyledir:

İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebatına Dair Vesikalar", *Belleten*, Cilt:XIII, Sayı:51, TTK Basımevi, Ankara, Temmuz 1949.

Orhan Burian, "Türk – İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", *Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi*, Cilt:IX, Sayı:1-2, Mart-Haziran 1951.

Hâmit Dereli, *Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler*, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.

Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1952.

Akdes Nimet Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)*, Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Ankara, 1953.

⁶ Ahmet Refik, **Türkler ve Kraliçe Elizabeth (1200-1255)**, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1932, ss.3-6. Bu vurgu, haklı olarak daha sonraki eserlerde de kullanılacaktır.

⁷ Ahmet Refik, s.5-6.

⁸ Salih Münir Çorlu, "İngilizlerle Münasebatımız Ne Zaman ve Nasıl Başladı?", **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı:31, Mart 1935, ss.1959-1964.

⁹ Söz konusu eserlerin çoğunun yeni belgelerle kaleme alındığı düşünüldüğünde, mevcut çalışmaların yapılmalarına bir neden olarak da yeni kaynakların ortaya çıkarılmaları eklenebilir.

¹⁰ Maalesef son zamanlarda bu konuyla ilgili ciddi çalışmaların yapılmadığı görülmekte ve yapılan bazı çalışmalarda ise verdiğimiz ilk örneklerin bir kısmının dahi incelenmediği anlaşılmaktadır. Benzer serzenişler o dönemde de yapılyordu. Dereli, 1951 tarihinde basılan kitabının önsözünde bunu dillendiriyor: "*Türk-İngiliz münasebetlerinin başlangıcı ve Elizabeth devrinde seyrini toplu ve ilmi bir şekilde anlatan tek bir esere rast gelemedik.*" Bkz., Hâmit Dereli, **Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler**, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951, s.3. Kurat'ın 1953 tarihli kitabında da benzer ifadeler yer alıyor: Ahmet Refik'in eserinden sonra "...bu konuya ait Türkçe eserler tatmin edici olmaktan uzaktır..." deniliyor. Bkz., Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, TTK Yayınları, Ankara, 1953, s.VII.

Akdes Nimet Kurat, “Hoca Sâdeddin Efendi’nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü”, 60. *Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı*, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953. (Tekrar basım TTK, Ankara, 2010)

Ahmet Refik’in eseri ile başlayan çalışmalarda Osmanlı belgeleri artık yenileri ile birlikte kullanılmaya başlanmıştır. Bu belgeler ilk ilişkilerin resmi temelde yükseltilmesi için Kraliçe Elizabeth ile III. Murat tarafından yazılanlar ile diğer etkili kişilerin kaleme aldıklarıdır.

Orhan Burian’ın yapmış olduğu çalışmalar, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcına dair önemli yer tutar. Bu konuda yapılmış ilk çalışmalar demek zordur ama literatür taraması yapıldığında kayda değer derli toplu bilgilerin yer aldığı ilk örneklerdendir.¹¹ Aynı yıl Dereli’nin de konuyla ilgili önemli eseri yayımlanmıştır. Takip eden yılda Akdes Nimet Kurat bir kitapçık çıkarmıştır. Bir sonraki yıl ise Kurat’ın bir kitabı basılmıştır. Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere Devleti arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkilerin başlangıcının ayrıntılı bir şekilde işlendiği bu kitap, konuyla ilgili en değerli eserlerden biridir. Konunun ekonomik yönüyle ilgili eksikleri Mübahat Kütükoğlu’nun 1974 tarihli ve “Osmanlı İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580-1838)” isimli eseriyle kapatılmıştır.¹² Kütükoğlu ekonomik bir temayla çerçevlendirdiği eserinin neredeyse yarısını Osmanlı İngiliz ilişkilerinin kurulması ve gelişmesine ayırmıştır. Bunu kısa bir genel siyasal gelişme aktarımından sonra ekonomik temellerin atılması ve ticari gelişmeler şeklinde gerçekleştirmiştir.¹³

¹¹ Burian’ın ayrıca konuyla ilgili şu eserleri vardır; “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, **Belleten**, Cilt:XV, Sayı:58, Nisan 1951; “Kraliçe Elizabeth’den Üçüncü Sultan Murat’a Gelen Hediyein Hikayesi”, **Ankara Üniversitesi DTCE Dergisi**, Cilt:IX, Sayı:1-2, Mart-Haziran 1951; **The Report of Lello, third English Ambassador to the Sublime Porte**, Ankara Üniversitesi DTCE Yayınları, No:83, Ankara, 1952. Ayrıca Zeki Arıkan’ın derlediği Orhan Burian, **Araştırmalar – İncelemeler** (Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006) adlı eserde Burian’ın konuyla ilgili eserleri ve burada yer vermediğiniz başkaları da bir araya getirilmiştir. Ayrıca Zeki Arıkan’ın giriş yazısını kaleme aldığı bir de Burian’ın şu çevirisi konumuzla alakalıdır; Harold Bowen, **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

¹² Kurat, kitabında bu eksikliği kabul etmiştir: “*Ekonomik ilişkilerin teferruatına girmedik ve mümkün mertebe siyasi ve diplomatik tarih çerçevesinde kaldı.*” Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.VIII.

¹³ Kütükoğlu kendinden önce yapılmış çalışmaları eksikleri açısından eleştiriyor. “(Ahmet Refik’in çalışması için) *ciddi bir vesika neşri vasfına haiz olmayıp, Profesör Uzunçarşılı’nın makalesi ise daha ziyade siyasi hadiselerle ilgili...*”dir diyor. Dereli’nin eserinin mahdud (sınırlı) kaynaklara dayandığını, Kurat’ın 1953 tarihli kitabının bol malzemelerle şekillendirildiğini ama kitabın siyasi

Bu kadar temel bilgi verdikten sonra artık Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıç aşamasına geçilebilir. Biraz önce söylendiği gibi ilk temas Niğbolu Savaşı sırasında olmalıdır.¹⁴ Sonrasındaki gelişmeleri 16. yüzyılda aramak gerekiyor.¹⁵ Osmanlılar ile İngilizler arasındaki ilişkilerin başlangıcında etkili olan taraf İngilizlerdi. İlişkilerin temelinde ise ticaret yatmaktaydı. Osmanlıların denizasıırı ticarete etkin olmadıkları düşünüldüğü zaman neden İngilizlerin Osmanlı topraklarında bulunduğu ve neden onların girişimiyle ilişkilerin başladığı anlam kazanmaktadır. Diğer büyük devletlere nazaran İngilizlerin Osmanlı ile daha geç ilişkiye başlamalarının altındaki neden de budur: Aradaki mesafenin uzaklığı ve İngilizlerin Levant ticaretine geç katılmaları.

İngilizlerin Akdeniz ticaretinde görüldükleri dönem 15. yüzyıla kadar götürülebilir.¹⁶ Özellikle Doğu Akdeniz'deki İngiliz varlığının azlığı, bu görüntünün silikliğinin veya bulunaklığının asıl nedenidir. 16. yüzyılda görüntü biraz netleşse de en net haline 16. yüzyıldan sonra kavuşacaktır.

16. yüzyılın ilk yarısında İngiliz gemileri Levant limanlarında ticaret yapıyordu. Richard Hakluyt, konuyla ilgili araştırma yapanların bakmadan geçemeyecekleri, *The Principal Navigations, Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation* adlı meşhur eserinde bu bilgileri bize sunmaktadır.¹⁷ Adı geçen

ilişkiler ağırlıklı olduğunu vurguluyor. Bkz., Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisâdî Münâsebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1974, s.IX.

¹⁴ Uzunçarşılı, Türkler ile İngilizlerin ilk temasının 1097 yılındaki Haçlı Seferi zamanında olduğunu ve Osmanlılar ile İngilizlerin ilk karşılaşmasının ise Niğbolu Savaşı'nda gerçekleştiğini söyler. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar", **Belleten**, Cilt:XIII, Sayı:51, TTK Basımevi, Ankara, Temmuz 1949, s.573.

¹⁵ 16 yüzyıl öncesine dair sadece bir-iki kayıt olduğu vurgulanır. Ayrıca Dereli olaya başka bir açıdan yaklaşarak şöyle demektedir: "Türklerle İngilizlerin Batıdaki ilk karşılaşmaları böyle dostça olmadı. Cezayir, Tunus ve Fasta yerleşip oradan bütün Akdeniz'de dolaşan gemileri haraca kesen Türk gemicileri ticari faaliyetlerini Akdenize teşmil eden İngilizlere de aynı muameleyi yapmağa başladılar." Bkz., Dereli, s.60.

¹⁶ İnalçık, İngilizlerin Levant ile doğrudan temas kurduğunu gösteren "tek tük kayıttan" bu tarihin 1446'ya kadar geri götürülebildiğini vurguluyor. Bkz., Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Cilt:1, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004, s.425. Kurat da İngilizlerin 16. yüzyıl ortalarından önce Akdeniz'e gelip gittiklerinin bilindiğini söylüyor. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.2. İki yazarın da referans kaynağı, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin ilk dönemini anlatan en önemli eserlerden birinin sahibi olan Alfred C. Wood'dur. Wood, Tudor Hanedanı'na kadar İngilizlerin Levant'ta görülmesine dair bir-iki kayıt verir. Bkz., Alfred C. Wood, **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, Ekim 2013, s.19-20.

¹⁷ İngiliz denizcilerin ve kâşiflerin eylemlerini anlatan Hakluyt, Shakespeare çağının en etkili yazarlarından. Ayrıca, "Hakluyt'un gerçekten, Paris'ten daha ileriye hiçbir zaman gitmemiş, sadece bir koltuk coğrafyacısı olduğu itiraf edilmelidir." Bkz., E. G. R. Taylor, "Richard Hakluyt", **The Geographical Journal**, Vol.109, No. 4/6 (Apr. - Jun., 1947), ss.165-166. Yukarıda adı geçen

eserde 1511'den 1534'e kadar İngiltere'den birçok geminin Akdeniz'in doğusuna geldiği kaydedilmiştir.¹⁸

Akdeniz'de İngiliz gemilerinin görülmeye başladığı 16. yüzyılda Osmanlı topraklarında ticaret yapmaya yönelik ilk İngiliz teşebbüsü de karşımıza çıkar. Osmanlı İmparatorluğu ile doğrudan doğruya ticaret yapmak üzere temasa geçen ilk İngiliz taciri Anthony Jenkinson'dır. 1553 yılındaki İran seferi sırasında, Kanuni Sultan Süleyman, Anthony Jenkinson'a Osmanlı topraklarında rahatça ticaret yapabilme müsaadesi verdi. Bu kararın uygulanmasını egemenliği altındaki bütün yerlerdeki görevliler ile Fransız ve Venedik olmak üzere yabancı ülke temsilcilerine buyurdu.¹⁹ Jenkinson'a verilen bu bireysel güvence sisteminin kullanımı o zaman için yaygındır.²⁰ Ancak Jenkinson'ın bu bireysel avantajdan iyi bir şekilde faydalandığını söylemek zordur. Jenkinson 1553'ten sonraki 10 yıl içinde, herhalde Rusya ile ticareti daha avantajlı ve umut verici gördüğünden, Rusya ve İran ile bağlantı kurulması yönünde uğraştı. Ticaretin yönü o tarafa kaydı²¹ ve Hakluyt'a göre, Levant ticareti tamamen kesildi ve unutuldu. Bu durumda İngiliz tüccarlar Rusya ve İran ticaretine yöneldiler.²²

eser 1588-89'da Hakluyt tarafından derlendi ve sonraki yıllarda yayımlandı. 1598-1600 arasında uzunlukları ve içerikleri farklı olan ciltler halinde 3 ayrı baskı yaptı. Son edisyonunda çok daha fazla materyal yer aldı. Bkz., Brother Patrick S. McGarry, "Richard Hakluyt The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation by D. B. Quinn R. A. Skelton", **The Catholic Historical Review**, Vol.54, No.2 (Jul., 1968), s.373-374.

¹⁸ Richard Hakluyt, **The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation**, Vol.V, G. S. MacLehose and Sons, New York, 1904, s.62. Buradaki bilgi Kurat, Burian, Dereli ve diğerleri tarafından kullanılmıştır.

¹⁹ E. Delmar Morgan ve C. H. Coote, **Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen**, Vol.I, Printed for the Hakluyt Society, London, 1886, s.5-6. Anthony Jenkinson, 1546'da İngiltere'den ayrılıp Akdeniz, Cezayir, Tunus, Filistin, İran, Rusya ve Türkiye'yi farklı zamanlarda gezdi. 1553'de Halep'te Sultan Süleyman ile bir görüşme fırsatı buldu ve Osmanlı hâkimiyetindeki topraklarda serbestçe ticaret yapabilme garantisi elde etti. Bkz., Sir William Foster, **England's Quest of Eastern Trade**, A & C Black Ltd., London, 1933, s.14. Orhan Burian, "Türk – İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:IX, Sayı:1-2, Mart-Haziran 1951, s.6; Dereli, s.40; Hakluyt, s.109; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.10.

²⁰ İnalcık, s.429.

²¹ Daha önceden temelleri atılan bir şirket, *Moskova Kumpanyası* adı altında bu ticarete etkin oldu. İngilizlerin denizasırlı ülkelerde etkinliğini sağlayan anonim şirketlerin ilk örneklerinden biri budur. Şirket, 1555 yılında Rusya topraklarında ticaret yapmaya yönelik ilk imtiyazı aldı. 1557 yılında şirketin başına Jenkinson getirildi. Jenkinson İran ile de İngiliz ticaretini başlatmak için uğraştı ancak başarılı bir sonuç alamadı. Bkz., Özer Küpeli, "Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)", **History Studies**, Vol.4/1, March, 2012, ss.373-385. Konuyla ilgili Hakluyt'un eserinin 2. ve 3. ciltlerinde etraflı bilgi bulunmaktadır.

²² Foster, ss.15-17.

İngilizlerin Akdeniz ticaretinden silindiği 20 yıllık bir süreç vardır. Bu dönemde eğer ticaret devam ediyorsa da bunun izine rastlanmamıştır.²³ Bazı yazarlar Akdeniz'in tamamında bir kesintiden bahseder. İngilizler için Akdeniz ticareti direkt olmasa bile dolaylı yollardan devam etmiş ve İngilizler bu süreçte başka milletten tüccarlarla ihtiyaçlarını karşılamış olmalıdır.²⁴

Bu dönemde Akdeniz'deki hâkimiyet Fransızlar ve İtalyanlardadır. 16. yüzyıl ortalarına kadar bu ticareti ellerinde bulunduran iki rakipten Fransızlar, 16. yüzyılın ortalarından sonra Akdeniz (Levant) ticaretini büsbütün hâkimiyetleri altına aldılar.²⁵ İngilizlerin Doğu-Batı ticaretinde yer almak için bu kuvvetli rakiplerine karşı bir mücadeleye girmesi kaçınılmazdı.²⁶ Ayrıca Akdeniz'de kuvvetlenen Osmanlıları da hesaba katmaları gerekiyordu.²⁷ 1522 yılında Rodos ve 1571 yılında Kıbrıs Adaları'nın Osmanlılar tarafından fethedilmesi, Osmanlıların Akdeniz üzerinde ellerini güçlendirdi. Bunun yanı sıra, Osmanlıların, o zamana değin İngiliz ithalât ve ihracatının başlıca transit merkezi olan Sakız Adası'nı 1566'da doğrudan egemenlikleri altına almaları sonucunda İngilizler, Akdeniz'de ticari faaliyetleri sürdürebilmek için Osmanlılar ile anlaşmanın zorunlu olduğunu anladılar.²⁸

1538 tarihindeki Preveze Deniz Savaşı'nda Haçlı donanmasının ağır bir yenilgiye uğratılması sonucunda Akdeniz üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti, 1571'te İnebahtı yenilgisiyle sarsıldı. Venedik ile süren deniz savaşı, iki ülkenin Akdeniz'deki deniz gücünü yıprattı. Ancak özellikle doğusu olmak üzere Akdeniz'deki Osmanlı egemenliği devam ediyordu. İngiltere, Akdeniz ticaretinde İnebahtı Deniz Savaşı'ndan sonraki süreçte tekrar boy gösterdi.²⁹ Yeniden

²³ T. S. Willan, "Some of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century", **The English Historical Review**, Vol.70, No.276, (Jul., 1955), s.400.

²⁴ Willan, s.401-402.

²⁵ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.5.

²⁶ "İngiltere'nin İmparatorluk pazarlarına gelişi rakipsiz, mücadelesiz olmadı. On beşinci asır sonundan beri Venedikliler, 1535 yılından beri de Fransızlar Avrupa ile padişahın ülkeleri arasındaki ticareti ellerinde tutuyorlardı." Bkz., Burian, s.13.

²⁷ Brummett, 16. yüzyılın başında Osmanlıların dünya hâkimiyetine giden yolda deniz gücünden yararlanmaya kesin ve bilinçli olarak karar verdiklerini belirtir ve ayrıca şunları ekler: "*Dünya tarihinde Osmanlılara bir deniz imparatorluğu olarak yer verilmelidir.*" Bkz., Palmira Brummett, **Osmanlı Denizgücü, Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi**, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009, s.135-136.

²⁸ İnalçık, s.426.

²⁹ 1553-1575 tarihlerinde İngiltere ile Levant arasındaki ticaret tamamen durmuş gibiydi. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.11. Wood, 1535'ten sonraki 30 yıl boyunca İngiltere ile Levant arasındaki ticaret hemen hemen kaybolmuştu demektir. Bkz., Wood, s.21. Hakluyt'u referans göstererek 1552 yılından sonra ticaretin kesildiğini vurgulayan diğer bir yazar

başlangıcın en önemli sebeplerini Akdeniz'deki savaş sonrasındaki koşullar ile Elizabeth Çağı İngilteresinin durumunda aramak gerekir.

1.1.1. Kraliçe Elizabeth Zamanında Osmanlı İngiliz İlişkileri

Tudor Hanedanı'nın³⁰ son üyesi olan ve 1558 ile 1603 tarihleri arasında İngiltere'nin yönetimini elinde bulunduran Kraliçe I. Elizabeth, haklı gerekçelerle yaşadığı çağa adını yazdırmıştır. İngilizlerin altın çağı olarak adlandırılan bu dönemde, en basit ifadesiyle İngiliz İmparatorluğu'nun temelleri atılıyordu.

Osmanlı İngiliz İlişkilerinin başlangıcına dair kaleme alınan Türkçe eserlerin birçoğunda Kraliçe I. Elizabeth'e, bu ilişkinin başlangıcı bağlamında özel bir önem verilmiştir. Bu önemin nedeni, sadece ilişkileri başlatmasından dolayı mıdır yoksa gerçekten de İngiltere'nin kazandığı uluslararası boyut mudur? İlk nedeni ağırlıklı olarak düşünerek iki nedeni de dikkate almalıyız. İlk nedene ağırlık verildiğinin düşünülmesinde, Elizabeth'in iktidarı öncesinde İngiltere'de yaşanan dönüşüme Türkçe eserlerde pek yer verilmeyişinin etkisi büyüktür.

Türkçe eserlerde I. Elizabeth'in ilişkilerin başlamasındaki öneminden şöyle bahsedilir:

Ahmet Refik, *“İngiltere en parlak ve muhteşem devrini Elizabeth zamanında gördü.”*³¹ ve *“İngiltere’de ise, yeni bir kavim, tacir, gemici ve fabrikacı bir kavim doğmuştu. İspanya donuyor, İngiltere doğuyordu.”*³²

Kurat, *“Kraliçe Elizabeth’in tahta çıkmasını müteakip İngiltere’de vukubulan büyük değişiklikler ve gelişmeler İngilizlerin deniz aşırı memleketler ile münasebetleri üzerinde de tesir yapmakta gecikmedi.”*³³

Braudel'dir. Fernand Braudel, 20 yıllık boşluğu sadece Sakız ve Kıbrıs'ın Türklerin eline geçmesiyle açıklamanın mümkün olmadığını söyler. En önemli etkenler ekonomik daralma-bunalım, Akdeniz taşımacıları, mesafenin uzaklığı ve bu zor yollardaki konjonktürel yapıdır. İngilizler en genç 1573'te Akdeniz'de yeniden ortaya çıkmışlardır. Bkz., Fernand Braudel, **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt:1, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1989, ss.415-420.

³⁰ 1485 VII. Henry ile başlayıp 1603 I. Elizabeth'in ölümü ile son bulan Tudor Hanedanı döneminde İngiltere'de krallık iktidarı kuvvetlenmiştir. Kendi kökleri feodal toplum içinde olan Tudor monarşisi, burjuvazi ve ileri esnaf ile feodal beyler arasında sınırlı da olsa bir denge sağlamıştı. Güller Savaşı (1455-1485 yılları arasında gerçekleşen iç savaş) ile büyük feodal aileler zayıflamıştı ve 16. yüzyılda monarşi burjuvaziye bu güçlü rakiplerine karşı kullanmıştı. Yine bu dönemde VIII. Henry 1529-1540 Reformasyonu'na öncülük ederek kilise zenginliğinin bir kısmının ve siyasal gücünün krallığa geçmesini sağladı. Tudor hanedanı döneminde çıkar ilişkisine dayalı olarak kral ile parlamento arasında bir işbirliği yapılmıştı. Ancak bu işbirliği zamanla bozulacaktı. Bu dönemde senyörler arası savaşa sert önlemlerle son verildi. Paraya egemen olmak, insana egemen olmaktan daha önemli hale getirildi. Bkz., Barrington Moore Jr, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989, s.11-12.

³¹ Ahmet Refik, s.3.

³² Ahmet Refik, s.4.

Burian, “*Tarihte İngiltere’nin tek bir devlet, İngilizlerin tek bir millet olarak kati toplanma asrı on altıncı asırdır. Bu hadisenin siyasi, içtimai, iktisadi sebeplerini sıralarken unutulmaması gereken mühim bir sebep de o asır boyunca İngiltere’nin başında büyük bir hükümdar ailesi bulunmuş olmasıdır. Bu aile de Tudor hanedanıdır. Tebaalarının gönlünden geçen meyiller kadar Avrupa havasında çarpışmakta olan fikir ve ihtiraslardan da hisse kapmakta usta olan bu hükümdarlar, hele sonuncuları ve en büyükleri Elizabeth, İngiliz bütünlüğünün haklı olarak kurucusu sayılır.*”³⁴

Burian, diğerlerine nazaran birkaç genel söylemle de olsa tarihi biraz daha geriye çekiyor ancak değişime ilişkin bilgi vermiyor. Elizabeth’in iktidarı öncesinde İngiltere’de sanayi gelişmeye başlamıştı. İngiliz toplumu yüzyıllardır kendileri için üretim yapan bir sınıfsal yapıya sahipti. 14. yüzyıldan itibaren ticaretin gerek kırsal alanda gerekse kentlerde gelişmeye başlaması ticari ilişkilerin feodal düzenden mutlak monarşinin kuvvet kazandığı bir evreye uzanmasına sebebiyet verdi.³⁵ 14. yüzyılın ikinci yarısından sonra İngiliz iç piyasasının sanayiye besleyemeyecek kadar küçük olduğu söylenmektedir.³⁶ Bu sanayi dokumaya yönelikti ve başlangıçta İngiliz dış satımının lokomotifini tekstil ürünleri oluşturdu. VII. Henry (1485-1509) devri ile VIII. Henry (1509-1547) iktidarının ilk yıllarında İngiltere’de dokuma sanayi hızla gelişti.³⁷ Demir üretiminin gelişimi için ise 16. yüzyılın sonlarının beklenmesi gerekmektedir.³⁸ Kömür üretimi yeni sanayi kolunun gelişimi için vazgeçilemezdi ve I. Elizabeth, kömür üreten memleketler arasında İngiltere’nin üstünlüğünün başlangıcını tesis etti.³⁹

16. yüzyılın ortasından itibaren erken bir Sanayi Devrimi’ni⁴⁰ gerçekleştiren İngiltere’de Kraliçe Elizabeth uzak ticari faaliyetlere önem verdi. Osmanlı İngiliz

³³ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.6.

³⁴ Burian, s.1.

³⁵ Moore, s.10.

³⁶ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2004, s.243.

³⁷ John U. Nef, **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, çev. Erol Güngör, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971, s.57. İngiliz ticaretinin dinamiğini yün oluştuyordu. Moore, “*Merkezi krallığın sağladığı barış ile yünün özgül biçimde bir araya gelişleri, İngiltere’yi bir yandan kapitalizme, öte yandan da bu kapitalizmi sonunda demokratik duruma getirecek olan bir evrime doğru sürükleyen en önemli etmenlerden birini hazırlamaktaydı.*” demektir. Bkz., Moore, s.12.

³⁸ 16. yüzyıl sonları ve 17. yüzyıl başlarında İngiltere’nin demir üretimi dikkat çekicidir. Bkz., John U. Nef, “Note on the Progress of Iron Production in England, 1540-1640”, **Journal of Political Economy**, Vol.44, No.3, (Jun., 1936), s.398.

³⁹ Nef, s.66.

⁴⁰ Nef konuyla ilgili olarak şunları söylüyor: “*Üretimdeki artış oranları, 1760’dan 1832’ye kadar süren geleneksel Sanayi Devrimi dönemine nazaran, 1558 ile 1625 arasındaki Elizabeth ve I. James’in hükümdarlıkları sırasında daha hızlıydı.*” Bkz., John U. Nef, “A Comparison of Industrial

ilişkilerinin resmi düzeyde başlangıcının ekonomik sebeplerinden biri budur. İlişkilerin başlamasındaki diğer ekonomik faktörler İngiltere’de gelişen denizcilik, imalatın artması, şahsi teşebbüsün çoğalması ve zenginleşmek arzusuydu. Ayrıca buna dinin kırılmaya başlayan etkisi de eklenmelidir. Kurat, 16. yüzyılda İngiltere’de Türklere karşı beslenen dini düşmanlığın ekonomik nedenlerle azaldığını belirtir.⁴¹ Ulusal ve uluslararası çıkarlar söz konusu olunca dini duygular ikinci plana itilebiliyordu. Üretimdeki artış ile deniz aşırı ticaretin geliştiği bir dönemde dini faktörlerin bu sürecin önüne geçemeyeceği aşikârdır. Gerçekten de kapitalizmin tohumlarının atıldığı bir dönemde dini doktrinlerin ekonomik etkenler karşısında ezildiğini söylemek mümkündür. Doğunun zenginliklerine ilk elden ulaşma isteği Batı’da yükselen devletler açısından kaçınılmazdı ve İngiltere de bunun farkına varmıştı.

Growth in France and England from 1540 to 1640”, **Journal of Political Economy**, Vol.44, No.4, (Aug., 1936), s.507.

⁴¹ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.9.

Burada ayrıca bir parantez açarak, kısaca Avrupa’da Ortaçağ ve skolâstik anlayışın dönüşümüne değinmek gerekecektir. Bu husus dâhilinde İngiltere’nin Doğu’ya ulaşma isteğini anlamak kolaylaşacaktır.

Avrupa’nın içinde bulunduğu durumdan kurtulması için bir zihniyet devrimine ihtiyacı vardı. Ticaretin artması, burjuva sınıfının oluşmaya başlaması ve kentsel yaşamın kurulması Avrupa’da önemli bir dönüşümü beraberinde getirdi. Bu dönüşüm ve zihniyet devrimi büyük olasılıkla el ele yürümüştür ve zamanla geniş kesimlere ulaşmıştır.

Ortaçağ Avrupasında hâkim görüş kilise ve öğretileri tarafından şekillendiği için ekonomik ilişkiler kâr sağlama veya daha çok kazanma amacı taşııyordu. Bkz., Werner Sombart, **Burjuva, Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlakı ve Entelektüel Tarihine Katkı**, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008, s.24-25. Bir Ortaçağ taciri böyle bir amaç peşinde koşsa bile, hedefine ulaşması iki nedenden dolayı imkânsızdı. Birincisi, dinsel düşünüşün egemenliği dolayısıyla, özel mülkiyet ve kar olgusuna ihtiyatlı yaklaşılmasıydı. İkincisi ise, belki de birinci nedene bağlı olarak, sermaye biriktirecek ve birikmiş sermayeyi yeniden devreye sokarak, çarkı bu şekilde döndürecek sosyal düzeneğin bulunmamasıydı.

Ticaretin doğuşu ve kentlerin yükselmeye başlaması feodaliteyi derinden sarstı. Pirenne’ye göre Ortaçağ’daki ekonomik canlanma ile kent yaşamının başlangıcı arasında sıkı ilişki vardı. Bunlar içi içe geçmiş bir bağlantı içindeydi. Tüccar sınıflar 10. yüzyıldan başlayıp aralıksız büyümüşlerdir. Bkz., Henry Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, , 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, ss.108-110.

Wallerstein’a göre Avrupa’da 1150 ve 1300 yılları arasında feodalizm dâhilinde hem nüfus hem de ticaret genişlemeye başladı. Ancak 1300-1450 arasında bu genişleme çeşitli nedenlerle durdu ve bir kriz halini aldı. 16. yüzyılda bu kriz atlatıldı ve Wallerstein’ın Avrupa dünya-ekonomisi adını verdiği yeni bir ekonomik temelli düzen kuruldu. Bkz., Wallerstein, ss.49-52.

Weber için zihniyet kavramının oluşmasında ve değişmesindeki en temel unsurun din olduğu söylenebilir. Weber’in belirttiği Protestan ahlakı, tanrısal kurtuluşa ermenin yolu olan lüksten, boş işlerden, uykudan kaçınarak çalışma, kazanma ve biriktirme sonucunda kapitalizmin doğuşuna hizmet etmiştir. Protestan ahlakı, çalışma ve biriktirme dışı tüm uğraşları kötölemiş, çalışmayı ve biriktirmeyi kutsamıştır. Bu anlayış belirli bir sermaye birikimi sağlamış bu da kapitalizmin ruhu olan girişimciliği arttırmıştır. Reformla birlikte ortaya çıkan Protestan ahlakın kapitalizmin ruhunu teşkil eden bu ilkeleriyle Batı’nın ekonomik ve siyasal gelişimine katkıda bulunmuştur. Bkz., Max Weber, **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhunu**, Ayraç Yay, Ankara, 1997.

İngiltere’de İslam-Osmanlı algısı diğer erken dönem Hristiyan Avrupa devletlerinde olduğu gibi Haçlı seferlerinden kalma bir düşmanlıktı. Türklük ve İslamlık eşanlamlı düşünölmeye başlandı ve din adamları tarafından Osmanlı’nın Hristiyanlık için bir tehdit unsuru olduğu dillendirildi.⁴² Diğer çevrelerle birlikte düşünöldüğü zaman, korku ile hayranlık iç içe geçmekteydi. Kuvvetli Osmanlı İmparatorluğu’na karşı duyulan hayranlık ve kıskançlık 16. yüzyıldaki ilk ticari ve diplomatik ilişkilerin başlamasında etkiliydi.⁴³ Zamanla Osmanlı hakkında var olan bilgiler gelişmeye ve daha gerçekçi bilgiler edinilmeye başlandı. Osmanlı hakkında edinilen bilgiler Osmanlı ile başlatılan ekonomik ve diplomatik süreçle birlikte ilerledi.⁴⁴

İngilizlerin Osmanlı ile diplomatik ilişkilerinin başlangıcında etkili olan diğer bir unsur İspanya idi ve İspanya dönemin Batı Akdeniz’deki hâkim gücüydü.⁴⁵

⁴² MacLean, 1565 yılında Salisbury Piskoposu’nun Çarşamba ve Cuma ayinlerinde şu cümleleri kurduğunu aktarıyor: “...bizim yeminli can düşmanımız Türkler, Kâfirler ve imansızlar tarafından eziyet ve zulüm görme tehlikesi altındayız.” Bkz., Gerald MacLean, **Doğu’ya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, ODTU Yayıncılık, Ankara, 2009, s.1-2.

⁴³ MacLean, s.27.

⁴⁴ Dereli, Saracen adı verilen Müslömanlara ve Türklere Ortaçağ’da İngiliz kaynaklarının sık sık yer verdiğini bildiriyor. Osmanlı İmparatorluğu’na dair toplu bilgi içeren ilk İngilizce eser ise; “*The Order of the great Turckes Courte, of hys menne of warre and of all hys conquestes with the summe of Mahumetes doctryne*” adlı Fransızca’dan çevrilmiş ve 1544 yılında Richard Grafton tarafından yayınlanmıştı. İlerleyen yıllarda başka tercümeler de yapıldı. Türklük ve Müslömanlık aleyhine peşin hükümler içeren tarafgir bir tutum içinde olmasına rağmen Elizabeth’in öldüğü yıl olan 1603’te İngiltere’de Türkiye hakkında devrin en büyük kitabı (Richard Knolles’un Generall Historie of the Turkes) yayımlandı. Bkz., Dereli, s.,7, 25, 29-31. Benzer bir şekilde Bowen, Harborne Türk elçisi olarak atanıncaya kadar Türkiye hakkında İngilizce olarak sadece bir çeviri kitap basıldığını belirtiyor. Bkz., Bowen, s.10. Berna Moran eserinde Türklere ilgili ilk eser olarak G. Caoursin’den çevrilmiş ve 1482 yılında basılmış olan Rodos kuşatmasına ilişkin kitabı verir. Ayrıca Dereli’nin belirttiği eserin tarihini de 1542 olduğunu bildirir. Bkz., Berna Moran, **Türklere İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, Onbeşinci Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1964, s.1, 16. Bu konu hakkında ayrıca bkz., Netice Yıldız, “İngiliz Yaşamında Türk İmgesi ve Etkileri”, **Türkler**, Cilt:XI, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.921-933. İlerleyen yıllarda İngiliz tiyatrosunda da Türklere olan ilgi artıyordu. Nazan Aksoy, 1579-1642 yılları arasında Doğuluların içinde bulundukları 47 oyunun 31’inde Türklere yer verildiğini belirtiyor. Yazara göre, Türk algısının farklı yansımaları oyunlarda karşımıza çıkıyordu: “*Dönemin tiyatrosunda Türkler’in, mutlaka kategorik olarak bakmak gerekiyorsa, hem ‘olumsuz’ ya da ‘kötü’, hem de ‘olumlu’ ya da ‘iyi’ niteliklerle canlandırıldığı söylenmelidir.*” Bkz., Nazan Aksoy, **Rönesans İngiltere’sinde Türkler**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990, s.13, 118. Ayrıca bkz., Gülgün Üçel Aybet, “Barok Devirde İngiltere’de Türk Kültürü”, **Türkler**, Cilt:XI, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.934-943.

⁴⁵ Yenilmez Armada olarak tanınan İspanyol donanması 1588’de İngilizler tarafından yenilgiye uğratılsa da İspanya’nın üstünlüğü bir süre daha devam etti. Önce Fransa daha sonra İngiltere ile mücadelesi İspanya’ya güç kaybettirdi. Ayrıca İspanya enerjisinin çoğunu imparatorluğunu sürdürme, Hollanda’daki savaşları idare etme ve İspanyol Amerikasını yönetmeye harcıyordu. Bkz., Wallerstein, ss.185-211. 1640 yılında Portekiz İspanyol birlikteliği son buldu, Vestfalya Antlaşması (1648) ile Hollanda bağımsızlığına kavuştu, Pirene Barışı (1659) ile Alçak ölkelerin güneyindeki topraklar

Dünya üzerinde varlığını göstermeye çalışan ve Doğu'da var olma mücadelesine girişme niyetinde olan İngiltere'nin bu güç ile çatışması kaçınılmazdı.⁴⁶ 16. yüzyılın son yılları İspanya ile İngiliz çatışmasına sahne oldu. Bu süreç İngilizlerin Osmanlı ile diplomatik ilişkilerinin başlangıcına denk gelir. İngiltere de Osmanlı'yı kendisine destek verecek bir güç olarak gördü. Aslında ilk diplomatik sürecin başlangıcında İngiltere'nin bunu hesaba kattığını kanıtlamak kolay olmasa da ilerleyen diplomatik yazışmalarda İngiltere'nin destek arayışı açığı çıktı.⁴⁷

Osmanlı tarafına bakacak olursak, İslam'ın putperest Katolıklara olan düşmanlığı bilindiğine göre, Katolik İspanya'ya karşı Protestan İngiltere'nin yanında durulması düşünülebilecek bir alternatifti. İngilizlerin putperest olmayışları Osmanlı'nın İngiltere ile ilişkilerini başlatmasındaki nedenlerden biriydi.⁴⁸ Ayrıca İngiltere diğer devletlerle kıyaslandığında Osmanlı'ya yönelik çeşitli entrikalara alet olmamıştı.⁴⁹ Roma-Germen İmparatorluğu'na karşı Fransa'nın yanı sıra İngiltere ile kurulacak iyi ilişkiler sayesinde Osmanlı'nın Avrupa'daki konumu güçlendirilebilirdi. Ancak Osmanlı devlet adamları tarafından İngiliz desteğinin ne kadar önemsendiğini kestirebilmek kolay değildir. Kaldı ki diplomasinin uluslararası ilişkilerde belirleyici olma özelliğini kazanması için birkaç yüzyıl beklemek gerekecekti. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ikili olarak ya da tek yanlı diplomasiyle uluslararası ilişkilerini yönlendiriyordu. Bu durumda Osmanlı açısından ilişkilerin başlangıcında İngiltere'den umulan diplomatik bir desteğin belirleyici olduğunu iddia etmek zordur. Bununla birlikte Osmanlı'nın İngiltere ile ilişkilerini başlatmasında belki de en önemli unsur, Hristiyanlar tarafından satılmayan kurşun

İspanya'nın elinden çıktı ve İspanyol sömürgeleri de İngiliz, Fransız ve Hollanda tarafından ele geçirilmeye başlandı. Bkz., Kemal Beydilli, "İspanya", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001, s.164.

⁴⁶ İncelik başka bir açıdan, yani İngiltere'nin kendisini koruma güdüsü açısından konuya yaklaşır. Yünlü kumaşların ihraç edilememesi halinde, İngiltere'nin ekonomik açıdan çökme tehlikesi vardı. Bunun yanında İspanya'nın yayılmacı tutumuna karşı İngiltere varlığını korumak zorundaydı. Bkz., İncelik, s.428.

⁴⁷ İngiliz-Türk münasebetlerinin başlangıcına dair kaleme alınan eserlerde Elizabeth'in her şeyden önce ekonomik faaliyetlere öncelik verdiği vurgulanmış ve Kurat'ın belirttiği üzere siyasi amaç göz ardı edilmişti. Bu nedenle Harborne daha ziyade "ticaret ajanı" olarak gösterilmiştir. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.118, dp.1. Ancak Harborne İstanbul'a gönderildiğinde, ticari faaliyetlerle birlikte siyasi yakınlık kurma görevini de yerine getirecekti. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.14; Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)**, TTK Yayınları, Ankara, 1952, s.6.

⁴⁸ Dereli, İngilizlerle ilk temaslarda onların Katolik olmadığı için Müslüman olduğu fikrine sahip olan devlet ricalinin az olmadığını söyler. Bkz., Dereli, s.75; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.105.

⁴⁹ Uzunçarşılı'ya göre bu sayede Osmanlı Hükümeti'nin itimadı kazanılmıştı. Bkz., Uzunçarşılı, s.580.

ve kalay gibi savaş malzemelerinin İngilizlerle yapılan ticarete belirleyici olmasıydı.⁵⁰ Kısaca, Katolik olmayan ve askeri alanda gereksinim duyulan bazı ihtiyaçların karşılanmasını sağlayan İngiltere'nin girişimleri ile ilişkiler başlatılmaya çalışıldı. Osmanlı Devleti ise İngiltere'nin yakınlaşma çabalarını karşılıksız bırakmadı.

1.1.2. Diplomatik İlişkilerin Başlaması

Osmanlı İmparatorluğu ile İngiltere arasındaki resmi ilişkilerin hikâyesi İngiltere'den hareketle Osmanlı topraklarına gelen iki İngiliz ile başlıyor. Konuyla ilgili hemen her eserde yüzeysel ya da detaylı olarak bu hikâye yer alır.

Levant Kumpanyası'nın kurucuları olacak Edward Osborne ve Richard Staper 1575 yılında Joseph Clement ve John Wright adlı iki kişiyi İstanbul'a yolladılar. Fransız ve İtalyan tüccarlar gibi rahatça ticaret yapabilecekleri ayrıcalıklara sahip olmak istiyorlardı.⁵¹ Bir buçuk sene İstanbul'da kalan bu iki İngiliz, daha sonraki gelişmelerin altyapısını oluşturacak çalışmalara başlayıp, Osmanlı'ya gönderilecek bir temsilci için geçiş izni (yol hükmü, self-conduct) ile beraber İngiltere'ye döndüler.⁵²

Osborne ve Staper tarafından İstanbul'a gönderilmek üzere seçilen temsilci, daha sonradan İngiltere'nin ilk Osmanlı elçisi olma görevini üstlenecek William Harborne idi. Harborne 1 Temmuz 1578 tarihinde Londra'dan ayrılarak karayoluyla İstanbul'a geldi.⁵³ Hamburg, Lehistan, Eflak ve Boğdan güzergâhını kullanarak 28 Ekim 1578'de İstanbul'a ulaştı.⁵⁴

⁵⁰ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.105.

⁵¹ Foster, s.68-69.

⁵² Burian, s.6; Dereli, s.69-70; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.13.

⁵³ Refik, Harborne ile birlikte yanında iki İngiliz tüccarı Edvard Elbron (Edward Osborne) ve Richrd Stapei (Richard Staper) ile gelmiş olduğunu söylüyor. Bkz., Ahmet Refik, s.5. Bunlar aslında Harborne'un patronları idi ve onunla birlikte İstanbul'a gelmemişlerdi. Bu yanlışlık Hammer'dan kaynaklanmış olmalıdır çünkü orada da aynı isimler veriliyor. Bkz., B. J. von Hammer, **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt:4, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, 2010, s.1037. Hammer'ı kaynak gösteren Uzunçarşılı da aynı hataya tekrarladı. Bkz., Uzunçarşılı, s.574, dp.3. Kurat bu hatadan bahsederek, Harborne'un Clement ve bir uşağıyla geldiğini belirtiyor. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.15, dp.2 ve s.14. Ayrıca bkz., Susan Skilliter, "William Harborne: İlk İngiliz Elçisi", **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s.23.

⁵⁴ Burian, s.6; Dereli, s.70. Karayolu denizyoluna oranla çok daha zahmetliydi. Ancak bu yol Harborne için hayırlı oldu. Lehistan'da önemli diplomatik görevleri bulunan Türk elçisi Ahmet Çavuş

Harborne, diplomatik ve ticari ilişkilerin başlaması için İngiltere'nin ihtiyaç duyduğu ayrıcalıkları elde etmek için çalışmalarına başladı.⁵⁵ Harborne İstanbul'a geldikten bir süre sonra çalışmaları sonuç verdi. Mart 1579'da III. Murat'tan Kraliçe'ye hitaben yazılan bir mektup almayı başardı. Bu mektup iki ülkenin resmi düzeyde ilişkilerinin başladığı anlamına geliyordu.⁵⁶ İlgili çalışmalara bakıldığı zaman, ilk mektubun Osmanlı tarafından mı yazıldığı yoksa Kraliçe Elizabeth'ın yazısına bir karşılık mı olduğu sorusu kesinliğe kavuşmuş değildir. Kesin olan, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin resmi olarak Kraliçe Elizabeth zamanında İngilizlerin girişimi ile başladığıdır. Kraliçe'nin doğrudan bu ilişkiyi başlatmaya yönelik bir yazıyı kaleme alıp almadığı bilinmiyor. Mevcut kaynaklar Kraliçe'nin göndermiş olduğu bir yazının varlığını kanıtlayacak durumda olmasa da diplomatik ilişkilerin başlangıcını oluşturacak ilk adımda Kraliçe'nin destekçi olduğunu düşünen araştırmacılara hak vermemek elde değildir.⁵⁷

Bazı Osmanlı ricalinin ilk aşamada Harborne'a yardımcı olduğu ilgili eserlerde vurgulanmaktadır. Dönemin işleri kolaylaştırıcı unsuru olan hediyeleri ikinci plana atarak Osmanlı İngiliz ilişkilerinin Osmanlı menfaatine uygun olduğu

ile tanışma ve ahablık etme fırsatı buldu. Bu sayede İstanbul'a rahatça ulaştı. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.15. Skilliter, Harborne'un Ahmet Çavuş ile karşılaşmasının belki de diplomatik hayatındaki en büyük şansı olduğunu söylüyor. Bkz., Skilliter, s.23.

⁵⁵ Susan A. Skilliter, **William Harborne and the Trade with Turkey**, The British Academy, London, 1977, s.37.

⁵⁶ Uzunçarşılı, makalesinin sonuna Muharrem 987 tarihli bu nameyi eklemiştir. Bkz., Uzunçarşılı, s.615. Skilliter, alınan ilk mektubun tarihi olarak 7 Mart 1579'u veriyor. Bkz., Skilliter, "William Harborne", s.23, 49.

⁵⁷ Burian, Elizabeth'ın padişaha haber göndermediğini, bütün işin Harborne'un ustaca oyunundan başka bir şey olmadığını savunur. Ancak Burian İngiltere'nin desteğini yadsımaz: "*Türk - İngiliz münasebetlerinin başlangıcı, hatta aşağı yukarı ilk iki yüz senesi de, ancak bu esas (İngiltere'nin desteği) kavrandıktan sonra anlaşılabilir. Yoksa Türk - İngiliz münasebeti yerine sadece bir kaç adamın tek başına gösterdiği gayretten, bir kumpanyanın kazancı için giriştiği mücadeleden fazla bir şey görememek tehlikesi vardır.*" Bkz., Burian, s.2, 6. Skilliter de Harborne'un İngiltere'den ayrılırken yanında herhangi bir belge olmadığını belirtir. Bkz., Skilliter, "William Harborne", s.23. Kurat'ın eserinde tamamen aksi bir düşünce hakimdir. Ona göre "*Kraliçe tarafından bir 'tavsiye' mektubu yazılmış olması kuvvetle muhtemeldir.*" Böyle bir kağıdın olmadığını tahmin etmek güçtür. III. Murat'ın yazmış olduğu ilk mektup incelendiğinde daha öncesinde bir yazının olmasını gerektirir. Ayrıca ilk yazının Padişah tarafından kaleme alınması Kurat'a göre saray protokolüne müsait değildir. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.13, 15-16. İlk yazı incelendiği zaman Kurat'a hak vermemek elde değil. "*Eglitar (İngiltere) vilâyetinin kraliçesi olan Elizabet'e hüküm ki. Âstane-i saadet âşiyânıma adamlarunuz gelüp gitmek ve ol cevânibin tacirleri ve bazirgânları memâlik-i mahrusamıza gelüp ticaret eylemek hususların ilâm eylemişsin.*" İngilizlerle ticarete müsaadeyi havi Osmanlı vesikaları arasında görülen ilk name için bkz., Uzunçarşılı, s.615. Ayrıca, İran ile ticaretin başlatılması için Kraliçe tarafından Şah Tahmasb'a hitaben yazılmış bir mektubu düşünüldüğünde, Kraliçe'nin Osmanlı ile ticaretin başlatılmasına yönelik bir mektup yazmış olabileceği ihtimali güç kazanır. İran örneği için bkz., Küpeli, s.375-376.

düşüncesiyle hareket edildiğini savunmak daha doğru olacaktır.⁵⁸ Uzun yıllar Osmanlı İmparatorluğu'nun sadrazamlığını yapan (1565-1579) deneyimli devlet adamı Sokullu Mehmet Paşa, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin resmi düzeye getirilmesinde ön plana çıkan isimlerdendir.⁵⁹ Dönemin tarihçisi ve şeyhülislamı olan ünlü Hoca Saadettin Efendi de bu ilişkinin başlamasına yardımcı olan isimler arasındadır.⁶⁰ Harborne'a yardımcı olan diğer isimler arasında sadrazamlık yapacak olan Ahmet Paşa ile Harborne'un Lehistan'da tanıştığı Ahmet Çavuş sayılabilir.⁶¹

Mart 1579 tarihli mektupta üç İngiliz tüccara (William Harborne, Richard Staper ve Edward Osborne) Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapabilme hakkı tanındı.⁶² Bu İngiliz tüccarlar aynı imtiyaza sahip Fransız ve Venedikli meslektaşları gibi Osmanlı toprakları ve sularında rahatça ve saldırıya uğramadan kimsenin engellemesi olmaksızın ticaret yapabileceklerdi. Harborne, dört ay gibi kısa bir süre kaldığı İstanbul'da Kraliçe'nin takdirini kazanacak bir başarıya imza attı. Yanında Padişah'ın mektubu ile İngiltere'ye döndü. Osmanlı ile ilişkilerin olumlu bir şekilde gelişeceği anlaşılmca Kraliçe Elizabeth ilişkilerin ileri seviyelere taşınması ve daha fazla ticari ayrıcalık elde edilmesi için teşebbüste bulunmayı uygun buldu.⁶³

Mart 1579 sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkileri artık resmi boyuta taşındı ve İngilizler daha fazla ayrıcalık için uğraştılar. Harborne, Kraliçe Elizabeth'ten III. Murat'a yazılan 25 Ekim 1579 tarihli mektupla birlikte İstanbul'a geldi. Bu mektupta

⁵⁸ Kurat konuyla ilgili şunları söylüyor: “*Bu büyük Osmanlı Veziriazamının, Harborneden hediye almak suretiyle, İngiliz ajanının bazı dileklerini yerine getirmiş olması, kabul etmiş olduğu ufak tefek hediyelerin tesiriyle değil, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında tesis edilecek olan münasebetin ehemmiyetini takdir etmiş olmasından ileri gelmiş olması muhakkaktır.*” Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.21.

⁵⁹ Harborne Mart 1579'da Sadrazam Sokullu Mehmet Paşa'ya dilekçe (arz-ı hal) yazmıştır. İlgili belge için bkz., Skilliter, **William Harborne**, ss.45-48. Ahmet Refik, Sokullu Mehmet Paşa'nın şark limanlarının İngilizlere açılmasına karar verdiğinden ve ayrıca Harborne'un İstanbul'a gelişinden, Sokullu tarafından kabul edilişinden ve getirdiği hediyelerden bahseder. Bkz., Ahmet Refik, s.5; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.18.

⁶⁰ Ahmet Refik, Hoca Saadettin Efendi'nin ticari menfaatler dolayısıyla Kraliçe tarafına iltizam ettiğini belirtiyor. Bkz., Ahmet Refik, s.6. Akdes Nimet Kurat, “Hoca Sâdeddin Efendi'nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, ss.305-316. TTK Yayınları, Ankara, 2010.

⁶¹ Akdes Nimet Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, TTK Yayınları, Ankara, 1952, s.5-6. Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.308.

⁶² İlgili belge için bkz., Skilliter, **William Harborne**, s.55.

⁶³ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.23-24.

Kraliçe, gösterilen iyi niyete ve verilen ticari müsaadeye teşekkürlerini bildirip Osmanlı topraklarında bütün İngilizlerin ticaret yapabilmesi için izin istedi.⁶⁴

1.1.3. İngilizlere Kapitülasyonların Verilmesi

Bir ülkede yaşayan yabancı devlet vatandaşlarına tanınan hak, ayrıcalık, imtiyaz ve muafiyetler bütünü olan kapitülasyonlar, Osmanlılar tarafından ilk başlarda ekonomiyi canlandırmak ve ihtiyaç maddelerinin karşılanması için verildi. 1451’de Venedik ve 1536’da ise Fransa kapitülasyonlardan faydalanmaya başladı.⁶⁵ Kapitülasyonlardan faydalanan devletler Osmanlı’nın dostu sayılıyor ve bu sayede Osmanlı topraklarındaki malları ve canları garanti altına alınıyordu. Dahası serbestçe ticaret yaparak ticari avantajlara sahip oluyorlardı. Düşük gümrük vergisi ve kendi bayrakları altında ticaret yapabilmeleri bu avantajlardan önemlileriydi.

16. yüzyılın sonuna gelindiğinde Osmanlı yönetimi tarafından verilen kapitülasyonlar İngilizlere de tanındı. Toplamda 4 kez İstanbul’a gelecek olan Harborne, İstanbul’a 2. gelişinde (Mayıs 1580) Sultan III. Murat’dan Fransız ve Venediklilerin sahip olduğu kapitülasyonlardan İngilizlerin de faydalanmasını sağlayacak belgeyi aldı.⁶⁶ Kraliçe Elizabeth’in 25 Ekim 1579 tarihli mektubunda resmen ‘*sadık dostluk ve şükran*’ sözü verip böyle bir talepte bulunması üzerine Mayıs 1580 tarihinde İngilizlere, Venedik ve Fransızlara tanınan kapitülasyonlar göz önünde bulundurularak tanzim edilen kapitülasyonlar verildi.⁶⁷

İngilizlere verilen kapitülasyonların önemli maddeleri şunlardır: Osmanlı topraklarına İngiliz tüccarlarının denizden ve karadan gelmelerinde ve herhangi bir

⁶⁴ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.25. İlgili belge için bkz., Skilliter, **William Harborne**, ss.69-72.

⁶⁵ Halil İnalcık, “İmtiyazat”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:22, İstanbul, 2000, s.245-252; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.33; Zeki Arıkan, “1536 Kapitülasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:XXIV, Sayı:37, 2005, ss.11-28.

⁶⁶ Belgenin Türkçesi için bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, ss.182-186. İngilizce metin için bkz., Skilliter, **William Harborne**, ss.86-90. Foster, Harborne’un iki ülke arasında uzun süren ticari görüşmelerden sonra çok da zorlanmadan ilk “*Kapitülasyonları*” elde ettiği söylüyor. Bkz., Foster, s.69.

⁶⁷ Kraliçe de Türk tüccarlara kolaylık sağlayacağını taahhüt ediyordu. Bununla birlikte ilk kapitülasyonların verildiği tarih konusunda bir birliktelik yoktur. Uzunçarşılı, 22 Eylül 1580; Burian, Haziran başı, Kurat ise Mayıs sonu Haziran başı demektedir. Bkz., Uzunçarşılı s.617; Burian, s.7; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, ss.31-33. Skilliter, belgenin İngiltere yollandığı tarihin 22 Eylül olduğunu söyler ve Kapitülasyonların tarihi olarak 16-25 Mayıs 1580 tarihini verir. Bkz., Skilliter, **William Harborne**, ss.86-90.

tacize uğramadan ticaret yapmalarında sakınca yoktur. Fransız, Venedik ve Lehlilere tanınan Ahidnameler İngilizlere de tanınmıştır. Beylerbeylerine, beylere, kadırlara, iskeleler eminlerine, denizden ve karadan gelen İngiliz tüccarlara saldırı olmaması, esir düşerlerse serbest bırakılması, gemileri kaza ederse mallarına dokunulmaması, vefat eden tüccarların malları varislerine bırakılması varisleri yoksa konsoloslarına verilmesi emri gönderilmiştir. İskenderiye, Şam, Cezayir, Tunus, Trablusgarb, Mısır'a ve diğer yerlere konsolos tayin edilmesi ve onlara kimsenin mani olmaması, iki İngiliz arasındaki sorunların konsolosları tarafından çözülmesi ve denizlerde İngiliz gemileri ile dostça geçinilmesi kapitülasyonlarda belirtilmişti. Artık İngilizler güvenli bir şekilde Osmanlı topraklarında ticaret yapabilecekler ve diğer devletlerin sahip oldukları kapitülasyonları elde etmelerinin sağladığı faydalarla ticarete söz sahibi olabileceklerdi.

İngiltere kapitülasyonlarla ticari avantajlar elde etti. İngiltere'nin amacı sadece ticari ve ekonomik değildi. O günlerde uluslararası, siyasi ve askeri alanda kendisini sıkıştıran İspanya'ya karşı yardım alabileceği kuvvetli bir dost arıyordu.⁶⁸ İspanya'ya karşı Osmanlı İmparatorluğu'nun desteğini kazanma arzusu, İngiltere'nin Osmanlı'ya yakınlaşma çabaları içinde ne kadar etkilidir bilinmez ama ilerleyen diplomatik süreçte destek arayışı açıkça görüldü. Yukarıda ilişkilerin ekonomik temellerde yükseldiğini ama bunun yanında İngiltere'nin İspanyol tehlikesini de göz önüne aldığı aktarılmıştı. Kraliçe Elizabeth III. Murat'a gönderdiği mektuplarda kendisini Putperestlere karşı hakiki dinin korucusu olduğunu ve Katoliklerin başı olan İspanya Kralı II. Felipe'e karşı düşmanca tutumunu belirtti. Harborne vasıtasıyla İspanya'ya karşı birlikte hareket edilmesini istedi.⁶⁹ Harborne'un İstanbul'daki görevlerinden biri de bunu sağlamaktı.⁷⁰ Bu talep canlı tutuldu hatta 1588 ilkbaharında Elizabeth'in Türk yardımını alabileceğine inandığı söylenebilir.

⁶⁸ Bowen, "Elizabeth'in Babıâli ile münasebetini sıkılaştırmaktan maksadı, Şarkta İngiliz ticaretini genişletmekten başka, daima, kendisinin İspanya ile mücadelesinde padişahı da yardım görmek isteği olmuştu." demektir. Bkz., Bowen, s.13.

⁶⁹ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.120.

⁷⁰ Arthur Leon Horniker, "William Harborne and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations", **The Journal of Modern History**, Vol.14, No.3, (Sep., 1942), s.289-290. Harborne'un vazifeleri arasında siyasi-bürokratik ve diğer işler var. Bkz., Dereli, s.83. Osmanlılar ile ticari ve stratejik ittifaklar kurmak İspanyol gücünün zayıflatılmasını sağlıyordu. Bkz., MacLean, s.27. Kraliçe ilk sefiri Harbone ile Aralık 1582 namesinde ticaret isteğiyle birlikte ortak hasım İspanya karşı işbirliği talep ediyordu. Bkz., Uzunçarşılı, s.575.

Bazı Osmanlı ricali bu duruma sıcak bakıyordu.⁷¹ Yenilmez Armada'nın Manş Denizi'nde yenilmesinden sonra da talep devam etti ve 1590'ların başında ilk defa III. Murat tarafından İspanya'ya karşı denizden destek verileceğine dair yazılı bir taahhüt verildi. Ancak Elizabeth yıllar boyunca ısrar ettiği Türk yardımını hiçbir zaman alamadı.⁷² Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcında uluslararası arenada yardım bekleyen taraf İngiltere iken Osmanlı İmparatorluğu'nun son zamanlarında durum tam tersine dönecektir.

1536 yılında verilen kapitülasyonlar ile Fransa Osmanlı topraklarındaki en mümtaz devletti. Venedik harici diğer devletler Fransız bayrağı altında sefer yapabiliyorlardı.⁷³ Kapitülasyonların İngilizlere tanıdığı bir ayrıcalık da kendi bayrakları altında sefer yapmalarıydı.⁷⁴ Bu durum Fransa ve Venedik elçilerinin hoşuna gitmedi. İngiltere Osmanlı pazarlarına girerken rakipleri ile mücadele etmek zorunda kaldı.⁷⁵ İngiliz elçisi, Fransız elçisinin ve Venedik balyosunun çeşitli entrikalarına maruz kaldı.⁷⁶

William Harborne İstanbul'a elçi sıfatıyla atanması ile kapitülasyonlar yürürlüğe girdi ve artık ilişkiler tam anlamıyla resmi boyuta taşındı. Harborne'un İstanbul'a resmi statüde gönderilmesi 1581 yılında kurulan *Türkiye Kumpanyası* (*Turkey Company*) ile kraliyet arasında tartışmaya neden oldu. Çünkü elçi aynı zamanda Kumpanya'nın da temsilcisi olacaktı. Harborne'un ticareti başlatmak ve kendine yeniden sağlam bir mevki edinmesi için İstanbul'a geri gönderilmesi üzerine anlaşmaya varabilmek amacıyla Kumpanya ile Kraliçe arasında bir yıl görüşüldü. Kraliçe'nin isteği üzere Kumpanya'nın temsilcisi konumundaki elçinin aylığını ve masraflarını Kumpanya karşılayacaktı. Kumpanya'nın istediği ise onun daha güçlü ve saygın olmasını sağlayacak resmi göreviydi. Seçimin kraliyete kalması kaydıyla anlaşma sağlandı.⁷⁷ Harborne 14 Ocak 1583 yılında İngiltere'den hareketle yola

⁷¹ İran ve İspanya meseleleri dolayısıyla, İran ile barış ve İspanya'ya karşı İngiltere yanında savaşmak Hoca Saadettin'e göre Osmanlı menfaatineydi. Bkz., Kurat, "Hoca Sâdeddin Efendi'nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü", s.310-11.

⁷² Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, ss.138-161. İspanya tarafına bakacak olursak; İspanya, İngiltere ile arasındaki düşmanlıkta Osmanlı'yı yanına çekmeye çalışıyordu. Bunun için Ekim 1625'te İstanbul'a Johann Batista Montalbani adında bir elçi gönderdi. İngiliz elçisinin de etkisiyle girişimler sonuçsuz kaldı. Bkz., Kemal Beydilli, s.165.

⁷³ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.27.

⁷⁴ Horniker'in de belirttiği üzere bu büyük bir diplomatik başarıydı. Bkz., Horniker, s.304.

⁷⁵ Burian, s.13.

⁷⁶ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.30.

⁷⁷ Dereli, s.96; Wood, s.32.

çıktı. Artık bir temsilci değil büyükelçi sıfatıyla İstanbul'a geliyordu. Nisan ayında İstanbul'a ulaşan Harbone, Mayıs başında görevine başladı.⁷⁸ 1588 yılına kadar yaklaşık beş buçuk yıl görevini sürdürdü.⁷⁹ 1588 yılında görevi daha önce Harborne'un sekreterliğini yapmış olan Edward Barton devraldı.⁸⁰

1.1.4. Levant Kumpanyası

Resmi düzeyde Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlamasını takip eden iki yüzyıllık süreç ile ilgili, Türkçe yapılan çalışmalarda büyük bir boşluk bulunmaktadır. Daha önce belirttiğimiz çalışmalar bu noktada sona ermektedir. Yapılan çalışmaların geneline bakıldığı zaman bu süreç daha çok *Levant Kumpanyası*'nın tarihi ile alakalandırılmıştır. *Levant Kumpanyası*, ilerleyen iki yüzyıllık sürecin merkezindeki konumunu şimdiye kadar yapılan çalışmalarda korumuştur. Ancak tarihi, siyasi ve uluslararası alanda yoğunlaşan çalışmaların eksikliği böyle bir ilişkinin olmadığı anlamına gelmez. Yapılacak çalışmalarla iki ülke arasındaki ilişkilerin farklı boyutları ortaya çıkarılabilir. Bu çalışmanın amacı itibarıyla burada sadece mevcut bilgiler ışığında yani *Levant Kumpanyası* çerçevesinde 19. yüzyıla kadar Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyri özetlenecektir.

İngilizlere Osmanlı topraklarında serbestçe ve güven içinde ticaret yapabilmelerine olanak tanıyan 1580 tarihli kapitülasyonlar verildikten sonra Londralı tüccarlar bir şirket kurma çalışmalarına başladılar. Bu şirket Osmanlı ile ticareti tekeline bulunduracaktı. *Levant Kumpanyası*, İngiltere'nin ticari sistemine uygun olarak kuruldu. İngiliz tüccarlar bir imtiyaz belgesi ile belirlenen belli bir

⁷⁸ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.50. Harborne'un 14 Ocak 1583 yılında görevine başlamak üzere İngiltere'den hareket ettiği tarihin 400. yılında Hacettepe Üniversitesi'nde Türk-İngiliz İlişkilerine ilişkin bir seminer düzenlenmiştir. Yukarıdaki dipnotlarda adı geçen bu eser, **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)** başlığıyla önce İngilizce sonra Türkçe olarak basılmıştır. Dereli tarihleri farklı olarak veriyor. Bkz., Dereli, ss.78-82.

⁷⁹ Skilliter, "William Harborne", s.30. Harborne ile ilgili olarak Skilliter şunları söylüyor: "*Bir tüccarın sahip olması gereken cesaret, zekâ, kurnazlık ve gözüpekliğe sahipti; ama bir o kadar da duygusuz, çabuk kızan, haris ve eğlenceye düşkündü.*" Bkz., Skilliter, "William Harborne", s.22. Kurat, Harborne'un mutaassıp bir Protestan olduğundan dolayı o sıralarda Türklere karşı beslenen din düşmanlığının onda da var olduğunu belirtir. Bunun delili olmak üzere Harborne'un bir mektubunun da çevirisini vermiştir. Bkz., Nimet Akdes Kurat, "İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:VII, Sayı:1, s.4-5.

⁸⁰ H. G. Rawlinson, "The Embassy of William Harborne to Constantinople, 1583-8", **Transactions of the Royal Historical Society**, Fourth Series, Vol.5 (1922), s.19; Skilliter, "William Harborne", s.22.

bölgenin ticaret tekeli alan kumpanyalara bağlı olarak hareket ederlerdi. Oluşturulan kumpanya malları taşıyacak konvoyları düzenler, onların güvenliklerini sağlar, mal miktarlarını ve kalitelerini ayarlar, mali konularda onlara yardımcı olur ve onları denetlerdi. Bu amaçla kurulmuş birçok kumpanya bulunuyordu: *Doğu Ülkelerin Kumpanyası*, *Moskova Kumpanyası*, *Doğu Hint Kumpanyası*, *Hudson Kumpanyası*...vs.⁸¹

Osborne ve Staper bazı Londralı büyük tüccarlar ile anlaşarak Osmanlı ile ticaret tekeli elinde bulunduracak olan bir şirketin temellerini attılar ve hazırladıkları dilekçeyi Kraliçe'ye sundular. Londralı tüccarların şirket kurma çabası Kraliçe'nin de bu ticarete önem vermesiyle kısa sürede sonuç verdi.⁸² Kraliçe'nin 11 Eylül 1581 tarihli onayı ile ticareti yürütecek olan *Türkiye Kumpanyası* (*Turkey Company*) kuruldu. Kumpanya'nın başkanı (governor) Edvard Osborne ve Osmanlı'ya gönderilecek ilk temsilci ise William Harborne oldu. 7 yıllığına alınan izin ile ticaretin canlanmasının önündeki engeller kalkmış gibi görünüyordu.⁸³ Ancak 1583 yılında kurulan *Venedik Kumpanyası* (*Venice Company*) *Türkiye Kumpanyası* karşısında önemli bir rakipti. Benzer güzergâhta benzer ürünlerin ticaretini yapan bu şirketin tehdidi karşısında tüccarlar, durumu Kraliçe'ye anlattılar. Şirketlere verilen imtiyaz süresinin bitmesi üzerine şirketler tekrar girişimde bulundular. Sonunda Harborne ve birkaç ünlü tüccar tarafından varılan uzlaşma ile kaleme alınan ve imtiyazın yeni yapısını belirleyen 14 Ağustos 1591 tarihli belge sonrasında iki kumpanya 7 Ocak 1592'de resmen tek çatı altında tarih sahnesine çıktı. 53 tüccarın katılımı ile yeni kumpanya "*The Governor and Company of Merchants of the Levant*" yani *Levant Kumpanyası* adı altında kurulmuş oldu.⁸⁴ Sonrasında yeni bir ferman ile 53 tüccarın Levant ticaretindeki yeri garanti altına alındı.⁸⁵

⁸¹ Herbert Heaton, *Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağlardan Sanayi Devrimine*, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1995, s.287; Willan, s.410.

⁸² Braudel, Kumpanya'nın Kraliçe Elizabeth tarafından örgütlendiğini söylüyor. Bkz., Braudel, s.423.

⁸³ Richard Hakluyt, *The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation*, Vol.VI, G. S. MacLehose and Sons, New York, 1904, s.73; Burian, s.10; Kurat, *Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi*, s.42-43; Willan, s.405.

⁸⁴ M. Epstein, *The Early History of the Levant Company*, George Rourledge&Sons Limited, London, 1908, ss.22-36.

⁸⁵ J. Theodore Bent, "The English in the Levant", *The English Historical Review*, Vol.5, No.20, (Oct., 1890), s.656.

İstanbul'daki elçi bir anlamda bu ticari oluşumun takipçisi, destekleyicisi ve koruyucusu yani hamisi olacaktı. Harborne elçi olarak atandığı zaman kendisine verilen yetki belgesinde başlıca üç hüküm bulunmaktaydı:

*“Birincisi, Osmanlılarla iyi ilişkileri sürdürmek ve kraliçenin uyruklarına sağlanan hak ve imtiyazları korumak, uygunsuz hareket edenleri yargılayarak cezalandırmak. İkincisi, İngiliz tebasından tacirlerin ticaret yapabilecekleri limanları ve şehirleri belirlemek, buralar dışında faaliyet göstermelerini engellemek. Üçüncüsü, ticaretin geliştirilmesi amacıyla uygun göreceği yerlerde konsolosluklar ya da temsilcilikler açmak.”*⁸⁶

Verilen bu yetkiler İngiliz yönetimi tarafından garanti altına alındı: *“Taraflımızdan kat'i olarak vaat edilmiştir ki zikredilen mümessil ve hatibimiz ne ifa ederse etsin, hangi şart altında olursa olsun, kanunlarımıza muhalif ve ters olmamak kaydıyla taraflımızdan tasdik ve teyit edilecektir.”*⁸⁷ İngiliz elçisine tanınan bu serbestiyet, bazı ticaret merkezlerinde, diğer ülke konsoloslarına karşı İngiliz konsoloslarını daha avantajlı duruma getirecekti. Yasaları düzenleme ve yeni talimatlar çıkarma olanağı sayesinde İngiliz elçisi yeni koşullara ve şartlara uyum sürecini hızlı bir şekilde gerçekleştirecekti.

Aldığı yetkilerle İngiliz ticaret ağının kurulmasını sağlayacak konsolos atamaları 1583 yılında Harborne tarafından yapıldı. Kahire, İskenderiye, Mısır ve buralara ait diğer yerlere Harvey Millers; Halep, Şam, Amman, Trablusşam, Kudüs, Filistin ve Suriye'ye Richard Forster; 1585 yılında Cezayir, Tunus ve Trablusgarp'a John Tipton Konsolos olarak atandı. Daha sonra Sakız ve Mora'ya da konsoloslar atandı.⁸⁸ Sakız Adası'ndaki Konsolosluk zamanla İzmir Konsolosluğu olarak da belgelerde yazıldı. Bazen Sakız bazen İzmir Konsolosluğu kullanımı 1620'li yıllardan sonra tamamen İzmir Konsolosluğu'na dönüştü.⁸⁹

1588 tarihinde İngiltere'ye geri dönen Harborne'un yerine geçen kişi Edward Barton oldu. İçki ve eğlenceye karşı zaafı olduğu söylenen Barton,⁹⁰ Türkçeyi iyi bir

⁸⁶ Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, s.25-26.

⁸⁷ Wood, s.36. Belgelerde genellikle büyükelçi kelimesinden kaçınılmıştır. Müdafimiz, ulağımız, vekilimiz, mümessilimiz gibi sıfatlar kullanılmıştır. *Büyükelçi* kelimesinden kaçınılmasının merak uyandırıcı olduğunu belirten Wood yine de başından beri Harborne'un bu unvan ve rütbeyle bağdaştırıldığını söylüyor. Bkz., Wood, s.33.

⁸⁸ Kocabaşoğlu, s.26; Rawlinson, s.9; Wood, s.36-37. Kahire, İskenderiye ve Mısır Konsolosu'nun adını Rawlinson, Herny Millers olarak; Kocabaşoğlu ise Harvy Millers olarak zikretmektedirler.

⁸⁹ Wood, s.106.

⁹⁰ Dereli, s.104.

şekilde konuşmasının verdiği avantajla etkili bir diplomat oldu.⁹¹ Safiye Sultan'ın Valide Sultan olarak etkisinin artmasıyla Barton daha çok itibar kazandı⁹² ve İstanbul'da büyük bir faaliyet gösterdi.⁹³ III. Mehmet 1595 yılının başında tahta geçtiğinde Avusturya ile olan savaş devam ediyordu. Dedesi (II. Selim) ve babası (III. Murat) her ne kadar bu usulü terk etseler de III. Mehmet ataları gibi ordunun başında sefere çıktı. Eğri Seferi sırasında Edward Barton Padişah'a eşlik etti.⁹⁴ Barton, sefer dönüşü 1597 yılında daha 35 yaşındayken Heybeliada'da hayatını kaybedecekti.⁹⁵

Henry Lello, Barton'un yerine elçilik makamına geldiğinde karşısında uğraşmak zorunda olduğu bir sorun vardı. Bu sorun, Osmanlı padişahı başta olmak üzere üst statüdeki devlet görevlilerine verilecek olan hediyelerdi. Bu, Kumpanya'nın Osmanlı topraklarında var olmasını sağlayan unsurlardandı. Hediyeler İngilizlerin Doğu ticareti için tavizler koparma ve İspanyollara karşı Osmanlı'nın desteğini sağlama aracıydı. Ayrıca, o dönemde Osmanlı İngiliz ilişkilerinde tarafların konumunu bize göstermesi bakımından önemlidir. Wood, hediye verme alışkanlığının Doğu'daki toplumsal mekanizmanın kaçınılmaz çarklarından olduğunu ve bunun hem İstanbul'daki hem de diğer konsolosluklardaki tüccarların kaynaklarını sürekli kuruttuğunu ifade ediyor. Çünkü "*Padişah'tan başlayarak sırasıyla sadrazam, paşalar, kadılar ve gümrük memurları hepsi, sık sık Kumpanya'nın takdir edeceği pahalı göstergelerle 'yeniden ödüllendirilmeyi' bekliyorlardı.*"⁹⁶

Osmanlılarla kurulan diplomatik ağı masrafları Kumpanya'ya aitti. Bu sadece elçinin ihtiyaçlarından ibaret değildi.⁹⁷ Elçinin maaşı ve tüm konsolosluk

⁹¹ Kurat, Edward Barton'un Türkçeyi mükemmel konuşan etkili bir diplomat olduğunu söyler. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, s.8; Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.73.

⁹² Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.82.

⁹³ Ahmet Refik, s.9.

⁹⁴ Burian, Barton'un Eğri Seferi'ne katılacak kadar hükümete yarandığını söylüyor. Bkz., Burian, s.19.

⁹⁵ Heybeliada'daki mezar taşında şunlar yazmaktadır: "*Majeste İngiliz Kraliçesinin pek ünlü ve pek seçkin elçisi Edward Barton yenilmez Türk İmparatoru ile gitmiş olduğu Macaristan Seferinden döndükten sonra vazifesi uğrunda henüz 35 yaşında iken ölmüştür. Ruhu Şad olsun, Sene 15 İlkanun 1597.*" Bkz., Dereli, s.105; Ahmet Refik, s.9-11.

⁹⁶ Wood, s.40.

⁹⁷ Konsolosluk ücreti ve masrafları haricinde de olağandışı masraflar oluyordu. Örneğin, Barton'un Eğri Seferi sırasında büyük miktarda kaçınılmaz harcamalarının faturası Kumpanya'ya kesilmişti. Bkz., Wood, s.50.

masrafları ve aynı zamanda padişah değişimleri sırasında İngilizlerin iyi niyet(!) göstergesi olan hediyelerin masrafı da kumpanya tarafından karşılanıyordu. Ancak bunlar Kraliçe adına gönderiliyordu. Gönderilecek olan hediyelerin maliyeti yüksekti.⁹⁸ *Türkiye Kumpanyası*’nın beratının geçerlilik süresi 1588 yılında dolduğunda tüccarlar bunu yenilemek için acele etmediler. Mayes’e göre, “*Aslında bazıları büyükelçi masraflarını karşılamaktan öylesine bezmişlerdi ki, ticareti enikonu bırakmak istiyorlardı.*”⁹⁹ Levant ticaretinin geleceğinin tartışıldığı dönemde Barton’un İstanbul’daki konumu uzun süre belirsizliğini sürdürdü.¹⁰⁰ Hatta ağır masraflar nedeniyle bazıları temsilcinin İstanbul’dan geri çağırılmasını bile istediler. Ancak çoğunluk ileri görüşlü davranarak devam kararı aldı.¹⁰¹ Barton, İstanbul’daki konumunu zamanla sağlamlaştırdı. Ancak beklemedik bir olay onun, Kumpanya’nın ve İngiltere’nin durumunu zora soktu.

III. Murat’ın ölümü üzerine 1595 yılında taht değişikliği oldu. Barton için bu, büyük bir darbeydi. Çünkü en son hediye verilmesinin üzerinden sadece 15 ay geçmişti. Barton kendi konumu ve İngiliz çıkarlarını korumak zorundaydı. İngiltere’nin İstanbul’daki elçisinin saygınlığını arttırmak, kapitülasyonları yenilemek ve İngiliz varlığının etkin bir şekilde hissettirilmesi için tahta geçen III. Mehmet’e tebrik mektubuyla makamına yarışır hediyelerin sunulması gerekiyordu. III. Mehmet’e sunulacak olan hediye akıbeti uzun süre süruncemede kaldı. Osmanlı Padişahı’na yakışır bir hediye gönderilmesi yönündeki çabalarına karşın Barton, bu hediye ne olduğunu göremedi. Barton öldüğünde hediye konusu belirsizliğini sürdürüyordu ve yeni büyükelçi Henry Lello, üç sene daha başarılı bir şekilde hediye konusunu öteledi.¹⁰²

III. Mehmet’in tahta çıkması dolayısıyla gönderilen hediye, 5 yıla yakın bir gecikmeyle kendisine sunuldu. Bu hediye o zamana kadar eşine az rastlanacak ve uzun süren gecikmenin hoş karşılanmasını sağlayabilecek türdendi. Bahsedilen bu

⁹⁸ Reyhanlı, Harborne ve Barton zamanında pahalıya mal olan bu hediyelerin listesine eserinde yer verir. Bkz., Tülay Reyhanlı, **İngiliz Gezgincilere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul’da Hayat (1582-1599)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983, s.53-54.

⁹⁹ Stanley Mayes, **Sultan’ın Orgu**, çev. M. Halim Stapar, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2000, s.54.

¹⁰⁰ Büyükelçinin yaveri olarak görev yapan Barton, Harborne’un Londra’ya dönmelerinden sonra İstanbul’da Kumpanya’nın temsilcisi olarak kaldı. Wood, Barton’un büyükelçi olarak yetkilendirildiği tarihin 1591 veya 1593 olduğunu söylüyor. Bkz., Wood, s.316.

¹⁰¹ Mayes, “*bereket versin, çoğunluk daha uzak görüşlüydü.*” demektedir. Bkz., Mayes, s.57.

¹⁰² Mayes, s.84; Wood, bu uzun gecikmenin Türkler’de İngiliz tüccarlara karşı herhangi bir art düşünce oluşturmadığı kanısındadır. Bkz., Wood, s.51.

hediye Thomas Dallam'ın meşhur orguydu.¹⁰³ Hediyeinin şöhreti kuşkusuz farklı olmasından kaynaklanıyordu. Diğer bir neden ise orgun yapımıcısının bizzat Londra'dan İstanbul'a kadar orgu kurmak için gelirken başlayıp, döndüğünde tamamladığı güncesidir.¹⁰⁴ Bu günce sayesinde hem hediyeinin sunulmasının öyküsü ilk ağızdan dinleniyor hem de asıl işi yazarlık olmayan bir kişinin gözüyle dönemin Osmanlı İmparatorluğu ve iki ülke arasındaki ilişkilerin boyutu hakkında fikir sahibi olunuyordu. Hikâye, büyük ihtimalle Barton'dan miras kalan sorunun çözüme kavuşturulması için uğraşan Lello'nun da çabalarıyla, Ağustos 1597'de orgun yapımına karar verilmesiyle başladı. Çok fonksiyonlu, sesli ve heybetli orglu bir mekanik saat ortaya çıktı.¹⁰⁵ Kurulumu ve çalıştırılması amacıyla Dallam'ın refakatinde Hektor isimli gemide uzun bir yolculuktan sonra 15 Ağustos 1599'da hediye İstanbul'a getirildi. Orgda meydana gelen hasarlar nedeniyle 10 günlük sıkı bir çalışma ile hediye sunuma hazır hale getirildi. Sonuçta 25 Eylül 1599'da Dallam, Padişah'ın hediyeye nasıl bir tepki vereceğini kestiremediği bir sırada, sunum için Padişah'ın huzuruna çıkarıldı. Padişaha sunulan bu hediye çok beğenilmiş ve adet olmamasına rağmen Dallam bir kese altın ile ödüllendirilmişti.¹⁰⁶

Hediyeinin sunumundan önce dönemin İngiliz elçisi Henry Lello, olur da Padişah'ın huzuruna çıkarsa, nasıl karşılanacağı konusunda Dallam'ı uyarmıştı. Dallam, hediye sunmadan önce Lello'nun kendisine şunları söylediğini güncesinde kaydetmiştir:

“(hediye) ...kafir olan mutlak bir hükümdara, tüm Hristiyanların büyük düşmanına getirdiniz. Biz ya da öbür Hristiyanlar ona ne getirirsek getirelim, bizim bunu ödevimiz olduğu, ondan korktuğumuz için, ya da onun elinden büyük bir lütfet almayı beklediğimiz için yaptığımızı düşünecektir. Aldığı armağana karşılık onun herhangi bir Hristiyan'a ödül verdiği görülmemiştir. Dolayısıyla sizin ondan hiçbir şey beklememeniz gerekir.”¹⁰⁷

Yazılanlar Osmanlı İngiliz ilişkilerinin o dönemde nasıl algılandığını iyi bir şekilde betimliyor. Hediye konusu, padişahın düşüncesine göre mi yabancıların

¹⁰³ Reyhanlı, hediye hakkında şunları söylüyor: “XVI. yüzyılda, Osmanlı padişahlarına yabancı ülkelerden gönderilen armağanlar arasında, en çok sözü edilen yankısı en uzun süren, hatta edebiyata bile geçen, kuşkusuz, Kraliçe Elizabeth'den III. Mehmet'e sunulan org'dur.” Bkz., Reyhanlı, s.52.

¹⁰⁴ Thomas Dallam'ın Şubat 1599 ile Mayıs 1600 tarihleri arasında tuttuğu günciyi, Britanya Müzesi 1848 yılında özel bir kaynaktan satın alarak elyazmaları bölümüne eklemiştir. Bkz., Mayes, s.15.

¹⁰⁵ Mayes, ss.88-92.

¹⁰⁶ Mayes, orgun özelliklerini ve tarihsel gelişmeleri Dallam'ın güncesine sadık kalarak ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Bkz., Mayes, ss.170-222.

¹⁰⁷ Mayes, s.211-212.

yerine getirmesi gereken bir ödev ve onların korkularının belirtisiydi, yoksa büyükelçinin itiraf etmeye çekindiği hislerinin farklı bir belirtilişi miydi? Kuşkusuz Lello, itiraf etmeye çekinse de gerçekleri sultanın düşüncesi gibi dillendirmişti.

Orgun akıbeti iyi olmasa da¹⁰⁸ hediyelerin verilmesi İngilizlerin isteklerine ulaşmasını kolaylaştırdı. Henry Lello hediyelerin sunumuyla birlikte kapitülasyonların yenilenmesi ve kapitülasyonlardaki bazı eksikliklerin giderilmesi için 17 yeni maddenin kapitülasyonlara eklenmesi istediğini padişaha ilettiler. 17 madde arasında en fazla göze çarpan, Felemenk tüccarlarının Osmanlı topraklarında İngiliz bayrağı altında seyahat edebilmelerini ve İngiliz Konsolosluğu himayesinde olmalarını sağlayacak, 12. maddeydi. Fransızlar ile rekabetin doruk noktalarından biri olan bu örnekte kazanan taraf İngiltere oldu.¹⁰⁹ 1601 yılında verilen kapitülasyonlar ile İngilizler Osmanlı'da en çok gözetilen ülke (en fazla müsaadeye mazhar ülke) durumuna geldiler: *“Bununla İngiliz-Türk dostluğu en yüksek bir derecesini buldu ve İngilizler vaktiyle Fransızların işgal ettikleri mevkie çıkarıldılar.”*¹¹⁰ 1604 yılında Fransızların aldıkları kapitülasyonlar durumu eski haline getirdi ve 1 Temmuz 1612 tarihinde Hollandalılara da Fransa ve İngiltere gibi kendi bayraklarında ticaret yapabilme hakkı verildi.¹¹¹ İngilizlerin üstünlüğünün çok uzun süre devam etmemesine rağmen İngiltere'nin artık bu dönemde, Osmanlı topraklarına tam anlamıyla yerleştiğini söylemek yanlış olmayacaktır.¹¹²

İngilizlerin Osmanlı topraklarında yerleşmesi ve etkisini arttırması sürecinde Venedikliler çöküş döneminde oldukları için ciddi bir rakip olamadılar ama Fransızlar bu duruma etkin şekilde direndiler. 1600'lerin başını izleyen 40 yıllık süreçte Levant ticareti bazı zorluklara ve engellemelere rağmen başarılı oldu ve genişledi.¹¹³ Yolun uzunluğunun, İspanya ile 1604 yılına kadar süren husumetin, korsanların meydana getirdiği tehlikelerin, rakiplerle mücadelenin, Türklerin

¹⁰⁸ Sultan I. Ahmet orgun üzerindeki şekiller, timsaller dolayısıyla puthanelere yakışacak olan bu orgun hilafet konağında bulunmasını caiz görmeyerek bizzat parçalamıştır. Bkz., Mayes, s.279 (Çevirmenin Notu).

¹⁰⁹ Mayes, s.226-227; Wood, s.51-52.

¹¹⁰ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, s.90.

¹¹¹ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi**, ss.112-116.

¹¹² Matar, 17. yüzyılda ilişkilerin farklı boyutta geliştiğini şu şekilde ifade ediyor: *“Bu dönemde Britanyalılar, Türkler ve Mağripliler arasında işbirliği ve çatışma, korsanlık ve ticaret, cinsel birliktelik ve evlilik düzeyinde ilişkiler gerçekleşmiştir.”* Bkz., Nabil Matar, **Keşifler Çağında Türkler, Mağripliler ve İngilizler**, çev. Hasan Baktır ve Mustafa Kırca, Vadi Yayınları, Ankara, 2012, s.68.

¹¹³ Wood, ss.58-69.

tutumlarının ve elçilik masraflarının üstesinden İngilizler, işlerine bağlılıkları, teknelerinin yapısı, kumaşlarının düşük fiyatları ve örgütlenmelerinin sağlamlığı ile gelmişlerdi.¹¹⁴

Kraliçe Elizabeth'in iktidarından sonra Osmanlı İngiliz ilişkilerinde bir düşüş olduğu doğrudur¹¹⁵ ama zorlu süreç 1640 yılında başladı.¹¹⁶ Kral I. Charles tarafından kapatılan parlamentonun 11 yıl aradan sonra 1640 yılında tekrar açılması ile Kral ve parlamento arasındaki mücadele ülkeyi bir iç savaşa sürükledi.¹¹⁷ İktidarının sınırlanabileceğini bir türlü kabullenemeyen ve uzlaşma çabalarını reddeden Kral, parlamentoya karşı mücadeleye girdi ve Kral'ın kuvvetleri ile parlamento kuvvetleri arasındaki savaş 1642 yılında patlak verdi. 1648 yılında parlamento, Oliver Cromwell önderliğinde zafer kazandı ve mağlup olan Kral'a ölüm cezası verildi ve bu ceza 1649 yılında infaz edildi.¹¹⁸ Bu tarihten sonra İngiltere'de hiçbir kral mutlakiyetçiliği ciddi olarak düşünmedi.¹¹⁹ İngiltere'de Cumhuriyet (1649-1653) kuruldu. Zamanla Cromwell diktatörlük kurma çabasına girdi ancak 1658 yılında öldü. 1660 tarihinde İngiliz tahtına II. Charles geçti.

Bu süreçten Osmanlı topraklarında bulunan İngilizler de etkilendi. Osmanlı'ya gönderilen ilk İngiliz memurlar, Harborne, Barton ve Lello kraliyetten çok *Levant Kumpanyası*'nı temsil ediyorlardı. Şirketin zenginliğinin artmasıyla 17. yüzyılın ilk on yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki diplomatik temsilcilik daha önemli olmaya başladı. 1620 ve 1630'lu yıllarda Kral I. Charles hem şirketin gelir kaynakları üzerinde hem de şirket temsilcilerini atama hakkını elinde tutmak için uzun bir mücadele verdi. 1634 yılında Sir Sackville Crow'un Kral I. Charles tarafından atanmasıyla, kralın bu mücadeleyi kazandığı söylenebilir. Ancak Crow'un elçiliği şirket ve İstanbul'daki diğer elçiler tarafından tam olarak kabul görmedi.¹²⁰

¹¹⁴ Braudel, s.424. Epstein, şirketi en çok uğraştıranların, üye olmadığı halde işlere karışanlar, korsanlar ve Levant ticaret merkezlerindeki üye faktörü olduğunu söylüyor. Bkz., Epstein, s.141.

¹¹⁵ Bunun nedenleri arasında hem Osmanlı İngiliz ilişkilerinin merkezinde olan *Levant Kumpanyası*'nın yaşadığı zorluklar hem de İngiltere'deki yönetimin Tudor Hanedanı'ndan Stuart Hanedanı'na geçişini sağlayan I. James'in Katolik İspanya'ya yakınlığı vardır.

¹¹⁶ Epstein, 1640 yılında *Levant Kumpanyası*'nın gelişiminin alışı açıldığını bildiriyor. Bkz., Epstein, s.150. 1642 yılını izleyen fırtınalı yıllar üretimi ve doğal olarak ticareti de etkiledi. Bkz., Wood, s.82.

¹¹⁷ Christopher Hill, **1640 İngiliz Devrimi**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005, s.55-56.

¹¹⁸ Erdal Onar, "Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzdeki Görünümü", **Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı**, TBMM KSYK Yayınları, No:77, Ankara, 1995, s.49.

¹¹⁹ Moore, s.19.

¹²⁰ Daniel Goffman, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660**, çev. Ayşe Başcı Sander, Sabancı Üniversitesi Yayinevi, İstanbul, 2001, s.64-65.

24 Ekim 1644 tarihinde *Levant Kumpanyası*, Crow'un yerine büyükelçilik görevine getirilebilecek bir başkasının aranmasına karar verdi. 1646 yılında ise Crow, şirkete ve şirketin komisyoncu tüccarlarına karşı savaş açılması talimatını aldı. Böylece, başarılı olunamasa da Kral karşıtı tüccarlar ve konsolosların tutuklanıp mallarına el konulması tasarlanmıştı.¹²¹

Kral'ın başarısızlığı aynı zamanda büyükelçiliğe de yansdı ve daha 29 Ocak 1647'de meclis yeni büyükelçi olarak Sir Thomas Bendysh'in seçilmesini kabul etti. Ancak İngiltere'deki ikili yapı İstanbul'da da kendisini gösterdi. Bir ara İstanbul'da Crow ve Bendsyh olmak üzere iki İngiliz elçisi görev yaptı.¹²² Bendysh, görevinin başına geçtikten sonra bölünmüş İngiliz tüccarlar topluluğunu birleştirmek, İngilizlerin Osmanlı dünyasındaki varlığını yeniden kurmak ve hatta geliştirmek fırsatı bularak bunun için büyük çaba harcadı.¹²³ II. Charles 1660 yılında İngiliz tahtına çıktığı zaman Bendsyh'in yerine Winchelsea Kontu Hegeage Finch'i büyükelçi olarak önerdi ve şirket bunu onayladı. Bu durum “...*Kraliçe Elizabeth'in, İngiltere'nin İstanbul'daki bir numaralı temsilcisi William Harborne'un şirket denetiminde olmasını kabul etmesinden tam seksen yıl sonra, şirketin bu önemli görev üzerinde devlete tam denetim gücü vermesi*” sonucunu doğurdu. Goffman'ın belirttiği üzere büyükelçi şirketin temsilcisinden çok kralın adamıydı ve merkeze yazdıklarında ticaretten çok devlete ilişkin olaylara ağırlık verdi.¹²⁴

Kraliyet ile parlamento arasındaki mücadelenin yansması, Osmanlı topraklarında yerleşmiş İngiliz temsilcilerinde ve tüccarlarında görüldü. Osmanlı topraklarındaki İngilizlerin kendi aralarındaki mücadelesi kendi özerkliklerinin ve

¹²¹ Goffman durumu şu sözlerle iyi bir şekilde özetliyor: “*İngiltere'deki iç savaşın Yakın Doğu dünyasına yayılma biçimini hiçbir olay, Sir Sackville Crow'un Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yurttaşlarına ait mallara el koymaya çalışması kadar açık bir biçimde anlatamaz. Bunu başaramaması kralın İngiltere'deki başarısızlıklarının adeta bir yansımasıydı ve Yakın Doğu Şirketi'nin İstanbul, İzmir ve hatta Halep'teki İngiliz ticarethanelerini yeniden canlandırma çabası, meclisin parçalanmış İngiliz devletini yeniden kurma çabalarını anımsatıyordu.*” Bkz., Goffman, ss.65-77.

¹²² İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, Kısım:II, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.230.

¹²³ Goffman, s.85, 110-111.

¹²⁴ Goffman, ss.181-187. Kurat konuyla ilgili, daha önce verilen bilgilerle biraz çelişkili olsa da şunları söylüyor: Sadece şirket değil, İngiliz Hükümeti yararına hizmet eden diplomatlardan ilki Sir Thomas Roe (1621-28) diğeri Hegeage Finch (1660-69) idi. Ticaretten ziyade diplomatik faaliyetlere önem veren ilk İngiliz büyükelçisi Sir William Trumbull'dur (1686-91) Daha sonra Osmanlı dış siyasi meselelerinde etkili olan Lord Paget (1692-1702) geldi. Karlofça'da arabuluculuk yaptı. Bkz., Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, s.9-10.

yetkilerinin zayıfladığı durumları ortaya çıkardı.¹²⁵ Osmanlı yönetimi bu durumu fırsat bilerek İngilizlerin iç işlerine karışma veya bunu kendi çıkarları doğrultusunda kullanma politikası yürütmedi.

17. yüzyılın ortalarına genel olarak bakıldığında zaman, zayıflamaya başlasa da etkinliğini sürdüren bir Osmanlı İmparatorluğu ile kendi iç sorunlarını çözmeye çalışmasından dolayı denizaşırı topraklardaki konumunu kotarmaya çalışan bir İngiltere ile karşılaşılır. İlerleyen yıllardaki gelişmelere, yapılan çalışmaların bize göstermiş olduğu aralıktan baktığımız zaman Osmanlı İngiliz ilişkilerinde ticari boyut ön plana çıkmakta ve ticarete İngilizlerin rakipleri ile mücadelesi bu süreci şekillendirmektedir.

İngilizler Osmanlılar ile ticaretlerini sürdürebilmek, geliştirebilmek ve daha geniş bir nüfuza sahip olabilmek amacıyla kapitülasyonlara sürekli bir şekilde sarılıp her fırsatta yeni haklar, ayrıcalıklar, muafiyetler, tekeller ve imtiyazlar almaya çalıştılar. II. Osman'ın (1618-1622) cülusunu takiben İngiliz elçisi hediyelerle kralın namesini Padişah'a takdim edip kapitülasyonların devamını talep etti. IV. Murat (1623-1640) ve İbrahim (1640-1648) devirlerinde de eski kapitülasyonlar aynen devam etti. IV. Mehmet'in saltanatı zamanında (1648-1687) üç İngiliz elçisi, Sir Thomas Bendsyh, Hegeage Finch ve Sir John Finch, kapitülasyonlara ilaveler yaptırmayı başardılar. Daha çok vergilendirmeye alakalı olarak hukuki, ekonomik ve ticari eklemeler yapıldı.¹²⁶ Bu dönemde Kumpanya, yaşantısının sonuna kadar sürecek olan izinleri hem kendi hem de Osmanlı yönetiminden alabildi. 1661 tarihinde İngiltere Kralı son kez olmak üzere ve 1835'e kadar devam edecek bir ayrıcalık belgesi verdi. Sir John Finch ise 1675 yılında Kumpanya'nın kendisini fesh edecek olduğu zamana kadar geçerliliğini sürdürecektir. kapitülasyonları değişikliklerle birlikte elde etmeyi başardı.¹²⁷

Osmanlı İngiliz ilişkileri, 18. yüzyıl sonuna kadar İngilizlerin kendileriyle ve rakipleriyle alakalı olan ticari dalgalanmalar çerçevesinde geçtiği söylenebilir. Kendileri ile alakalı olan kısım ülke içi değişkenlerle ve Osmanlı topraklarındaki

¹²⁵ Kapitülasyonlarda belirtilmesine rağmen kendi aralarındaki anlaşmazlıklarda Osmanlı mahkemelerine başvurdıkları durumlar oldu. Bazı konular "*kadı huzurunda, Türk adaletinde*" tartışıldı. Bkz., Goffman, s.77.

¹²⁶ Kütükoğlu, ss.27-33.

¹²⁷ Wood, s.133, 137. Goffman, Köprülü Mehmet Paşa (1656-1661) ve Köprülü Fazıl Ahmet Paşa (1661-1676) dönemleri Yakın Doğu'daki İngiliz ticareti açısından altın bir çağ idi, demektir. Bkz., Goffman, s.180.

mevki ve potansiyelleri ile ilgilidir. Rakipleri ile ilgili olan husus dünya üzerinde değişen güç dengeleri bağlamındadır.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcını ve gelişimini şekillendiren temel etken ticaretti. Osmanlıların 1578-1590 ve 1603-1611 tarihleri arasında İran ve 1593-1606 tarihleri arasında Avusturya ile yaptığı savaşlarda ihtiyaç duyduğu savaş araç gereçlerinin yapımında kullanılan maddelerin tedarikini İngilizler'den sağlamaları¹²⁸ İngilizlerin Osmanlı topraklarında sempati kazanmalarına neden oldu. Çünkü Osmanlı İmparatorluğu 16. ve 17. yüzyıllarda bakır, demir ve kurşun üretiminde kendine yeterli iken imparatorluğun yeterli miktarda sahip olmadığı yegâne metal olan kalayı ithal etmek zorunda kalıyordu.¹²⁹ Bakır ve demir cevheri gibi kalay da Avrupalılar tarafından, Hristiyanlığın düşmanlarına ihraç edilmesine izin verilmeyen yasaklı mallardandı.¹³⁰ 1570 yılında Papa V. Pius Kraliçe Elizabeth'i aforoz edince, İngilizler Avrupa'nın Katolik kesimlerinden izole edildi. Artık Müslümanlarla serbest bir şekilde ticaret yapabilen ve 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli savaş malzemeleri tedarikçisi durumuna gelen İngilizler bu ticaretten yüksek karlar sağladılar.¹³¹ Aynı zamanda Osmanlılarla ilişkilerini sıkılaştırma fırsatı buldular. Bu dönemde iki ülke arasındaki ilişki resmi düzeye taşındı.¹³²

Osmanlı İngiliz ticaretinde dikkati çeken en önemli maddeler arasında kalay vardı. Ayrıca Osmanlıların tütün ile tanışmaları da İngilizler yüzündendir.¹³³

¹²⁸ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, s.105.

¹²⁹ Osmanlı topraklarının büyük bölümü bakır ve kalay alayımı olan tunçtan dökülmekteydi. Bkz., Gábor Ágoston, **Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi**, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006, s.217; Kalay olmadan top dökmenin imkânı yoktu. Bkz., Braudel, s.422.

¹³⁰ Bu malların kaçakçılığını yapanlara aforoz ve lanetleme içeren Papalık emirleri bulunuyordu. Bkz., Ágoston, s.217-218.

¹³¹ Gábor Ágoston, "Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials And The dependence Theory", **Oriente Moderno**, Nuova Serie, Anno 20 (81), Nr. 1, The Ottomans and the Sea (2001), s.183.

¹³² Braudel, resmi ilişkilerin başlamasında İngilizlerin birkaç yıldır getirdikleri kalayın etkili olduğunu belirtir. Bkz., Braudel, s.422.

¹³³ Peçevi tarihinde tütünün Osmanlıya gelişi ve gelişimi şöyle anlatılır: "*Tütünü 1009 yılında (1600) İngiliz kâfirleri getirdiler ve rutubetten ileri gelen kimi hastalılara ilaçtır diye sattılar. Keyif ehli kimi ahbablar, keyif verir diye tiryakisi oldular. Giderek, keyif ehli olmayanlar da kullanmaya başladılar. (olumsuzluklarından bahsettikten sonra) Kırk beş tarihine (1635-1636) gelinceye kadar tütün o kadar yaygınlaştı, o denli ün kazandı ki, yazılması ve anlatılması imkansızdır.*" Bkz., Peçevi İbrahim Efendi, **Peçevi Tarihi I**, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981, s.259. Ahmet Refik ve Dereli de Peçevi tarihinden alıntıyla olayı anlatırlar. Bkz., Ahmet Refik, s.13-14; Dereli, s.85-86. Goffman, tütünün Osmanlı topraklarına 1590'da girdiğini ve 1601'de İstanbul'da

Bunların haricinde İngiltere'den ithal edilen diğer maddeler arasında şunlar vardı: “Her çeşit renk ve cinsten kalın aba kumaş, sair kumaş, boyalı kumaş, pamuk, tavşan derisi, tunç.” Osmanlı'dan alınan maddeler çeşitliydi ve aralarında ipek, yün, baharat, kumaş boyası, kuru üzüm vs. bulunuyordu.¹³⁴

İngiltere'nin dünya ticaretinin gelişmesinde ve Osmanlı topraklarındaki ticaretinin artmasındaki en önemli ürün kuşkusuz yün ve yünlülerdi. Davis, İngiltere'nin yüzyıllardır ihracatının neredeyse tamamının yün ve yünlü ürünlerden oluştuğunu savunur. 17. yüzyılın ortalarına doğru bu durum bütün ihracatın %80-90'ına kadar ulaşmıştı. Sonrasındaki düşüşe rağmen 1700'lerin sonlarında İngiltere'nin kendi üretiminin ihracında hâkim durumuna geldi.¹³⁵ İngiltere'nin 1699-1701 ile 1772-1774 yılları arasındaki ihracatına baktığımız zaman Avrupa'ya gönderdiği mallarda özellikle yünlülerde ciddi düşüş varken, Avrupa dışı ticareti önemli ölçüde arttı.¹³⁶ İngiltere'nin Avrupa ile yaptığı ticaretin düşmesi ve Avrupa dışındaki ticaretinin artış göstermesi, ayrıca Avrupa'ya sattığı yeniden ihracat (re-export) ürünlerinin artması, İngiltere'nin Dünya üzerinde kuvvetlendiğinin göstergelerindendi.

Avrupa dışı ticaret merkezleri Kuzey Amerika'da, Asya'da, Hint Adaları'nda, Afrika'da ve Osmanlı topraklarındaydı.¹³⁷ Osmanlı topraklarında İstanbul, Halep, İskenderiye gibi ticaret merkezlerinde yer bulmaya başlayan İngiltere, asıl gelişimini İzmir'in gelişimiyle birlikte götürmüştür denebilir. Eski ticaret merkezlerinden bazıları önemini kaybederken, kendilerine uygun merkezler arayan yeni tüccarlar

görüldüğünü bildiriyor. Bkz., Daniel Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001, s.66.

¹³⁴ 1582 tarihli *Türkiye Şirketi*'nin kuruluş dilekçesinde yer alan mallar şunlardı: “Bükülmüş ve bükülmemiş ipek, her türlü baharat, mazi, pamuk ve pamuk elyafı, tahıl, hareli-haresiz kumaşlar, pirinç ve sabun, yağ, eczacılık için gerekli her türlü kimyasal madde, pamuktan mamul bez, ipekli halı ve yorgan, şap, kuş üzümü, Şam kumaşı, kuru üzüm, kumaş boyası için çivit, keçi derisi, sığır derisi, balmumu, yün, hurma ve anason tohumu, ham deri ve pösteği.” Bkz., Skilliter, “William Harborne”, s.23.

¹³⁵ Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1660-1700”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.7, No. 2 (1954), s.150; Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1700-1774”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.15, No.2 (1962), s.286

¹³⁶ Tablo için bkz., Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1700-1774”, s.292; Giysi-yünlü ihracatındaki bu değişimin 1622'lere kadar gittiğini söyleyebiliriz. Bkz., F. J. Fisher, “London's Export Trade in the Early Seventeenth Century”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.3, No.2 (1950), s.153. İngiltere'nin ticaret ağını geliştirdiği yerlerden getirdiği ve Avrupa sattığı ürünlerin (yeniden ihracat/Re-export) oranı ise artmaktaydı. Bkz. Ralph Davis, “English Foreign Trade, 1700-1774”, s.302.

¹³⁷ İngiltere'nin denizasıırı kolonileşmesi ilk olarak 1590'dan itibaren İrlanda sonra Kuzey Amerika ve Batı Hint Adaları'nda oldu. Zamanla yayıldı. Bkz. Wallerstein, s.276.

rahat hareket edebilmelerine olanak sağlayacak, istedikleri gibi inşa edip geliştirebilecekleri yeni yerler arıyorlardı.¹³⁸ Goffman, yeni şirketlerin yeni pazarlar, yeni mallar, ticaret için yeni merkezler aradıkları sırada karşılıklarına İzmir'in çıktığını söyler.¹³⁹

Hollandalılar ve İngilizler sistemli ve yaygın ticaret ağlarını İzmir ve çevresinde kurdular. İngiltere yönetimi tarafından İngiliz elçisine tanınan serbestlik sayesinde, İngiliz konsoloslarının ve İngiliz tüccarlarının rakiplerine karşı avantaj sağlamış olduklarına daha önce değinilmişti. İzmir bu avantajın en iyi görüldüğü yerd:

“... Levant Kumpanyası kendi konsoloslarını atıyordu ve bunlar doğrudan İstanbul'daki elçiye ya da İngiltere'deki hükümete karşı sorumlu değillerdi; yetki alanlarındaki tüccarla birlikte, kendi ücretlerini belirlemekte, yerel makamlarla ve özel vergilerle uygun gördükleri biçimde baş etmekte özgürdüler. Bu yapı Levant Kumpanyası'nın Londra'daki yöneticileri, İstanbul'daki elçi, taşradaki konsoloslar ve dört bir yandaki tüccar arasında sık sık sert çatışmalara neden olmakla birlikte, biçim değiştiren Osmanlı güç örüntüleri karşısında esneklik sağlıyor, yönettikleri tüccar topluluğunun saygısını kazanmış yetenekli ve yaratıcı kişilerin şirket içinde sorumlu görevlerde bulunmasına olanak veriyordu. Dolayısıyla, İngiliz sistemi, katı yetki sınırlarının olmadığı, toplumsal kargaşanın süreklilik kazandığı ve iase ağından yararlanma fırsatlarının sınırsız olduğu batı Anadolu'daki istikrarsız ortam için biçilmiş kaftandı.”¹⁴⁰

17. yüzyılın başlarından itibaren İzmir, hızla büyüyerek çok önemli bir Levant limanı durumuna geldi.¹⁴¹ 1580'de İzmir'in nüfusu 2 bin kadarken; 1650'de 30-40 bine çıktı; 1600'de şehirde Avrupalı bir konsolos yokken, 1620'de Hollanda, Fransa, Venedik ve İngiltere'nin birer konsolosu vardı; 1580-1640 arasında İzmir'deki gayrimüslim yerleşimi on kattan fazla arttı; Şehir çok dilli, çok ırklı ve

¹³⁸ İlk yıllarda Halep neredeyse İstanbul kadar önemliydi. Bkz., Wood, s.109. 1620'lerde İstanbul, İzmir ve Halep İngiliz ulusunun Yakın Doğu dünyasının en önemli “ticarethaneleri” haline gelmiştir. Bkz., Goffman, **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660**, s.26. XVII. yüzyılda Türkiye'ye gelen, burada uzun süre görev yapan, Osmanlı İmparatorluğu üzerine kalıcı eserler bırakan İngiliz diplomat, bilgin ve tarihçisi olan Sir Paul Rycaut'nun İzmir Konsolosluğu'nu yaptığı yıllarda (1667-1677), İzmir ticareti Halep'i de geri bırakmıştı. Bkz., Zeki Arıkan, “Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXII, İstanbul, 2003, s.133.

¹³⁹ Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, s.126.

¹⁴⁰ Goffman, s.85.

¹⁴¹ Wood., s.105-106. 17. yüzyılın ilk yarısında İzmir'in canlanmasının nedenini bazıları Halep'in düşüşüne bağlar. Bazı tüccarlar ise canlılığın temelinde yerel ürünlerin yattığı kanısında. Goffman'a göre İzmir'in canlanmasının temelinde “Avrupa'nın Anadolu ürünlerine artan talebi, Osmanlı toplumu, ekonomisi ve siyasal politikasındaki dönüşüm ve Batılı tüccarın başkalaşan rolü yatıyordu.” Bkz., Goffman, s.47-48.

çok dinli bir metropole dönüştü.¹⁴² 18. yüzyıl ve sonrasında İzmir Avrupa ile Osmanlı arasında önemli bir bağlantı noktası olma özelliğini sürdürdü.¹⁴³

İngiliz ticaretinin gelişme süreci aralıksız ve kolay olmadı. Bazı zamanlar kesintiye uğradı bazı zamanlar ise sancılı geçti. 17. yüzyıl ve sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkileri ticari boyutta artık olgunlaştı ve doğal olarak bazı dalgalanmalarla birlikte artarak devam etti. Araştırmaların bize sunmuş olduğu verilerden hareketle dalgalanmaların en önemli nedenleri arasına Osmanlı yönetiminin tutumunu koyamıyoruz. Osmanlı ticaret hayatında etkinliğini sürdürmeye ve arttırmaya çalışan devletlerin rekabeti ve Avrupa'daki mücadelenin Osmanlı topraklarındaki yabancıların konumuna yansması en önemli nedenler arasında bulunuyor.

İngilizlerin, Akdeniz'de görülmeye başladıklarında karşılırlarına İspanyollar, Venedikliler ve Fransızlar çıktı. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin diplomatik boyuta taşınması sırasında etkili olanlar Venedik ve Fransızlardı. Venedik eski gücünü kaybetmekte Fransa ise 17. yüzyılın ilk yarısındaki düşüşüne¹⁴⁴ rağmen etkinliğini devam ettirmekteydi. 17. yüzyılda yeni bir rakip, İngiltere'nin Osmanlı ticaretindeki konumunu sarstı. Venediklilerin yerine sahneye çıkan aktörler Hollandalılardı.

16. yüzyılın ortasından itibaren dünya üzerindeki varlığını hissettirmeye başlayan Hollanda,¹⁴⁵ 17. yüzyılda dünya taşımacılığının hâkimi durumundaydı.

¹⁴² Goffman, ss.125-128.

¹⁴³ 18. yüzyılın ilk yarısında İzmir'den en önemli ihraç maddesi tiftik ipliğiydi. Bkz., Özer Ergenç, "XVIII. Yüzyılda Ankara-İzmir İlişkisi: Tiftik İpliği Ticareti", CIEPO, 2002'den aktaran Gülay Webb Yıldırım, XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.166. 18. yüzyılda Osmanlı-İngiliz ticaretinde tiftik, hacimsel olarak çok fazla yer tutmasa da ham ipek ile birlikte tiftik ipliği, İngiliz düğme ve kumaş sanayisi için iki ülke arasındaki ticarete hayati önem taşımaktadır. Bkz., Yıldırım, s.243-244. Ayrıca Yıldırım, eserinin 239-242 sayfaları arasındaki, tarih aralığı vermemiş ve kesinlik iddiasında bulunmamış olduğu tabloda İngilizlerin Osmanlı diyarlarından ithal ettikleri ürünlerin listesini vermiştir. Yıldırım'ın doktora tezi olarak yaptığı bu çalışmasında wikipedia'yı kaynak olarak zikretmekten çekinmemesi ve Merkantilizm ve Sanayi Devrimi gibi literatürde kaynak sıkıntısı çekmeyeceği konuları açıklarken bu siteyi kaynak olarak kullanması kanımızca talihsizlik olmuştur.

¹⁴⁴ Goffman şu yorumda bulunmaktadır: Fransızlar 17. yüzyılın ilk yarısında Levant ticaretini beceriksizce yönetiyorlardı. Bu dönemde Fransız elçileri kötü iken Fransız konsolosları daha da berbattı. Kendi aralarındaki çekişmeler mevcuttu. Bkz., Goffman, **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, s.108-109.

¹⁴⁵ Hollanda, 1581 yılında İspanya'ya karşı bağımsızlığını ilan etti. Hollanda'yı Avrupa için bir ticaret ve temel maddeler pazarı konumuna gelmesinde, onun "*altın madeni*" olarak tanımlanan Ringa balığı avı vurgu yapılan başat bir unsurdur. Bunun temelinde 1400 yıllarında haringbuis adında, boy-genişlik oranı bakımından daha fazla yük taşıyan hızlı ve manevra kabiliyetine sahip teknelerin icadı yatıyordu. Hollanda'da deniz seviyesi altındaki toprakların tarıma elverişli hale getirilmesi çabaları sonucu yeni icatlar yapıldı ve sonrasında yoğunlaştırılmış tarıma geçildi. Kökboyası gibi sanayi bitkilerine yönelmesi Hollanda'nın gelişimini derinden etkiledi. Hollandalı gemicilerin bu süreçte önemli payı vardı. Diğer ülkelerdeki meslektaşlarının büyük bölümünden farklı olarak az yemeğe

1500'den 1700'e kadar Hollanda gemiciliği on kat büyüdü. 1670 yılı itibariyle Hollandalılar İngilizlerden üç kat daha fazla tonaj taşıyordu; İngiltere, Fransa, Portekiz, İspanya ve Almanlar'ın toplam tonajından daha fazlasına sahipti.¹⁴⁶ Hollanda, 1612 yılında Osmanlı İmparatorluğu'ndan kapitülasyonları elde edince zamanla İngiltere'nin bu topraklardaki en büyük rakibi durumuna geldi.¹⁴⁷ 17. yüzyılın ortasında başlayan ve aralıklarla devam eden İngiltere Hollanda Savaşları¹⁴⁸ boyunca iki devlet de darbe almasına rağmen Hollanda, 18. yüzyıla kadar Levant ticaretinde İngilizlere rakip olmayı sürdürdü.¹⁴⁹ Ancak İngiltere Hollanda rekabeti, İngilizlerin yükselişi ve adı geçen savaşlar sonucunda Hollanda gerilemeye başladı.¹⁵⁰

İngiltere'nin Hollanda ile mücadelesi devam ederken 17. yüzyılın ikinci yarısında Fransızlar tekrar Levant ticaretinde kuvvetlenmeye başladılar. 1660'lardan sonra Fransa'da meydana gelen gelişmeler İngiltere'nin Levant üstünlüğüne indirilmiş önemli darbelerdi. Öncelikle Fransız hükümeti ticaret üzerinde sıkı bir denetim kurdu, gemi yapımı teşvik edildi ve ticareti ilerletmek için kraliyet desteği

kanaat edip zor şartlara uzun süre dayanıyorlardı. Bu sefilliğe çoğu gemici katlanmıyordu. Dönemin ileri teknolojisi sayesinde modern ve ucuz gemilerin yapıldığı tersanelere sahiptiler. Bkz., Braudel, s.431; Wallerstein, s.85. Dönemin uluslararası konjonktürel yapısı da Hollanda'nın yükselişinde olanak tanıdı. 1580 yılında İspanya'nın Portekiz'i işgal etmesi ve iki tahtın birleştirilmesi, 1588 yılında İspanya'nın literatüre *Yenilmez Armada* olarak geçen deniz kuvvetinin İngiltere karşısında yenilgiye uğraması, İngilizlerin Felemenklere yardım etmeleri ve yine o sıralar İspanya'nın Fransa ile savaş halinde olması Hollanda'nın lehine olan gelişmelerdi. İspanya karşısında Hollanda'nın kuvvetlenmesi İngiltere'nin çıkarlarına daha uygundu. Bu nedenle olsa gerek, Hollanda İspanya mücadelesinin devam ettiği yıllarda İspanya'nın top talebini İngilizler karşılıksız bırakmışlardı. 1559'dan sonra İspanya, Fransa ve İngiltere birbirlerinin güçlerini dengelediği için Hollanda öne çıkma ihtimalini buldu. Bkz., Carlo M. Cipolla, **Yelken ve Top**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003, s.24; Charles Tilly, **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Yeni Binyıl, İstanbul, s.97; Marc Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi, 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s.86; Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1**, s.224-225.

¹⁴⁶ "1728 gibi geç bir tarihte Daniel Defoe, Hollandalılara hala 'Dünyanın Taşıyıcıları, Ticaretteki Aracılar, Avrupa'nın Komisyoncuları' olarak göndermede bulunuyordu." Bkz. Immanuel Wallerstein,, **Modern Dünya Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005, s.61.

¹⁴⁷ Sadece Osmanlı topraklarında değil, diğer yerlerde de İngiltere Hollanda rekabeti 17. yüzyılın en çarpıcı özelliklerinden birisi olmuştu. Bkz., Wallerstein, s.293.

¹⁴⁸ Ferro, Hollanda İngiltere savaşlarını şöyle sıralar: 1652-1654; 1664-1667; 1672-1674 ve Hollanda Fransa arasında 1674-1678 savaşları olmuştu. Bkz., Ferro, s.105.

¹⁴⁹ Kütükoğlu, s.48-49. Wood, 1651-1660 denizcilik yasaları ile İngiliz Hollanda savaşlarının Hollanda'nın denizcilikteki üstünlüğüne indirilmiş ve hiçbir zaman tam anlamıyla düzeltilemeyecek darbeler olduğunu belirtir. Bkz., Wood, s.139.

¹⁵⁰ Sonunda Ferro'nun yaptığı şu ilginç yorum Hollanda'nın sonraki durumunu özetliyor: "Hollanda kendisini 18. yüzyıldan itibaren, 'Britanya Majestelerinin filosuna bağlı bir kayık' durumunda buluvermişti." Bkz., Ferro, s.106.

sağlanıp geniş imtiyazlı kumpanyalar kuruldu.¹⁵¹ Osmanlı İmparatorluğu'nda ise Marquis de Nointel'in 1673'de aldığı kapitülasyonlarla gümrük resmi %5'ten %3'e indirildi. Fransızlar artık İngiliz ve Hollandalı rakipleri gibi aynı oranda gümrük resmiyle ticaret yapacaklardı.¹⁵² II. Viyana Kuşatması ve sonrası (1683-1699) ile İngiltere ve Fransa arasında patlak veren Dokuz Yıl Savaşı (1688-1697) Levant ticaretinde Fransızların lehine sonuçlar verdi. Bu süreçte İngiltere toplam 1400 gemi kaybetti ve Osmanlı ile ticareti ciddi anlamda düştü.¹⁵³ Fransız Devrimi'ne kadar Osmanlı ticaretinde Fransızların üstünlüğü devam etti. Devrim arifesinde Avrupa'nın Osmanlı ticareti toplamının 3/5 Fransızların elindeyken İngilizlerin sahip oldukları oran 1/5 olduğu tahmin ediliyordu.¹⁵⁴

18. yüzyıl, Avrupa devletleri için zorlu geçmiş bir yüzyıldı. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngilizlerin durumunu etkileyecek ve doğal olarak Osmanlı İngiliz ilişkilerinin sınırlarının genişlemesine neden olacak gelişmeler bu yüzyılda yaşandı. Avrupa'da patlak veren, özellikle iki büyük rakip, İngiltere ve Fransa'nın taraf olduğu savaşlar yüzyılın önemli gelişmelerindendi.¹⁵⁵ 1660'dan sonraki 150 yıllık uluslararası mücadele, çok kutuplu bir Avrupa devletler sisteminin olgunlaşmasıyla, kısa vadeli, değişken ittifaklar bünyesinde ulusal çıkarlar temelinde yükseldi.¹⁵⁶ Bu mücadeleler sonucunda dünya yeniden şekilleniyordu.¹⁵⁷ 18. yüzyılda, Rusya'nın bir güç olarak belirmesi, Sanayi Devrimi ve Fransız Devrimi gibi önemli olaylar yaşandı. Tüm bunlar, Avrupa'yı, dünyayı ve bilhassa Osmanlı

¹⁵¹ Wood, s.146-147.

¹⁵² Kütükoğlu, s.51.

¹⁵³ Kütükoğlu, s.51; Wood, ss.149-154.

¹⁵⁴ Kütükoğlu, s.54; Wood, s.191.

¹⁵⁵ 1701–1714 İspanya Veraset Savaşı, 1740–1748 Avusturya Veraset Savaşı, 1756–1763 Yedi Yıl Savaşı, 1775–1783 Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve 1798–1815 Napolyon Savaşları vd. Paul Kennedy, 1689–1815 yılları arasında İngiltere ve Fransa arasında 7 büyük mücadele olduğunu söylüyor. Bkz., Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, 13. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2013, ss.110-181.

¹⁵⁶ Kennedy, s.107.

¹⁵⁷ 17. ve 18 yüzyıllarda Avrupa dünya ekonomisinin birleşmesi İngiltere ve Fransa'nın üstünlük yarışı etrafında merkezileşecekti. Bkz., Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:1**, s.287. "1500'lerden sonraki 300 yıllık süre içinde 'Batı'nın yükselişi', Yedi Yıl Savaşları sonunda imzalanan Paris Barış Antlaşması'nda açıkça görülmektedir. Bu antlaşmada dört Büyük Avrupa devleti – İngiltere, Fransa, İspanya ve Portekiz– dünyaya kendi istedikleri gibi bir düzen vermeye çalıştılar. İngiltere ilk kez bir dünya gücü olarak tanındı ve Fransa ile yüz yıllık mücadelesi İngiltere lehine sonuçlandı. Artık bundan sonra, örneğin Asya ve denizlerde güç dengesini sağlayacak olan Osmanlı devleti bir yana, Portekiz ve İspanya bile değil İngiltere idi." Bkz., Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, 10. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, s.145.

İngiliz ilişkilerini şekillendirmesi açısından Osmanlı İmparatorluğu'nu derinden etkileyen olaylardı.

18. yüzyıl başında Osmanlı ticareti üzerindeki etkinliğini kaybeden İngiltere, ilerleyen yıllarda önemli gelişmelere sahne oldu. 1707 yılında İngiltere Krallığı, İskoçya Krallığı ile birleşerek Büyük Britanya meydana geldi. İngiltere'nin 17. yüzyıl ortasından itibaren yaklaşık 150 yıllık süreçte kuvvetlenmesini sağlayan unsurlar, Kennedy'ye göre, askeri gelişmeleri yakından etkileyen, ekonomisinin dahası mali sisteminin sağladığı avantajlarla jeopolitik konumuydu (ülkenin iklimi, hammaddeleri, tarım verimi, ticaret yollarına olan yakınlığı-uzaklığı ve özellikle savaşlardaki stratejik konumu).¹⁵⁸ Hızla büyüyen ve gelişen İngiltere'nin deniz aşırı bir imparatorluğa dönüşmesini sağlayan yani güneş batmayan imparatorluk tanımlamasını kazandıran, az önce sayılanlarla birlikte veya onların da bir sonucu olan Sanayi Devrimi'ydi.

Ne zaman başladığı, nelerin başlangıcına yol açtığı ve neden İngiltere merkezli olduğu gibi sorular Sanayi Devrimi'ne ilişkin olarak tartışıla gelen konulardır. Basitçe sanayileşme için gereken belli başlı ön koşulların 18. yüzyıl İngilteresi'nde bulunması sonucunda¹⁵⁹ Sanayi Devrimi, 18. yüzyılın ortalarında İngiltere'de başladı.¹⁶⁰ Burada konunun ayrıntılarına girmeden, sadece şu belirtilmelidir ki, Sanayi Devrimi ile birlikte İngiltere'nin çehresi bir hayli değişti ve dünya üzerinde rakipleriyle arasının açılması sağlandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun doğrudan Sanayi Devrimi'nden nasıl etkilendiği konusu ayrıca ele alınması gereken zor bir çalışma konusudur. Açık olan bir şey varsa Sanayi Devrimi sürecinde İngiltere'nin Osmanlı topraklarında rakiplerinin çok önüne geçtiğidir. Napolyon Savaşları sürerken, daha 1809 yılında Kumpanya'nın Levant pazarındaki rakipleri ya yok olmuş ya da İngiliz deniz gücüne katılmışlardı. 1812 yılında ise Osmanlı'ya

¹⁵⁸ Kennedy, ss.90-96.

¹⁵⁹ Deane, hızlı nüfus artışı, sanayi öncesi gerekli sermayeyi finanse edebilecek tarımsal gelişme, tarım, ticaret ve taşıma inkılabları ile pamuklu ve demir sanayinin gelişmesi sonucunda İngiltere'nin Sanayi Devrimi'ni gerçekleştiren geliştirdiğini belirtir. Ayrıca işgücünün, sermayenin, bankaların, serbest ticaretinin kabulünün ve devletin rolüne dikkat çeker. Bkz., Phyllis Deane, **İlk Sanayi İnkılabı**, çev. Tevfik Güran, TTK Yayınları, Ankara, 1988. Hobsbawm, başka zaman ve yerlerde de görülebilecek, iyi hasat, geniş kömür rezervleri, iklim, coğrafya ve elverişli akarsuların varlığı ile Sanayi Devrimi'nin İngiltere ortaya çıkışının açıklanmasının zorluğuna değinir. Bunlar kuşkusuz etkiliydi ama ona göre en etkili olanlar, nüfusun hızlı artışı, ticaret ve hükümetin sistemli ve hatta müdahaleci katkılarıydı. Bkz., Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1987, ss.11-40.

¹⁶⁰ Sanayi Devrimi'nin başlangıcı konusunda küçük bir tartışma için bkz., Deane, ss.2-4.

yapılan ihracatın 17. yüzyıldan bu yana ulaşılan en büyük miktara gelmesi İngiliz üstünlüğünü gösteriyordu. Wood, İngiltere'nin yaşadığı bu bolluğun asıl nedeninin savaşlar olmadığını Sanayi Devrimi'nin bir getirisi olduğunu vurgular.¹⁶¹ Kumpanya'nın kendisini fesh edecek olduğu zamana kadar Osmanlı ile yapılan ticaret artmaya devam etti.¹⁶²

1825 yılında *Levant Kumpanyası* tarih sahnesindeki varlığının sonuna geldi.¹⁶³ *Levant Kumpanyası* yönetimine gönderdiği bir mektupta Dışişleri Bakanı George Canning, tüccarlara bilgi vermek için konsolosluk kurumlarının daha iyi düzenlenmesi niyetiyle bir tasarı hazırlandığını ve bu tasarının sonucunda Kumpanya'nın yetkilerinin İngiliz kraliyetine geçeceğini yazdı.¹⁶⁴ Canning'in mektubu okununca Kumpanya müdürü, ayrıcalık mektubundan vazgeçebileceğini açıkladı ve bir yasayla Kumpanya ile ilgili bütün hükümlerini fesh edip, onun tüm malı varlığını umumun hizmetine geçirdi. Sonunda 1825 yılının 19 Mayıs günü Kumpanya'nın yetkisi İngiliz tahtına bırakıldı.¹⁶⁵ 1580 ile *Doğu Hint Kumpanyası*'nın kurulduğu 1600 yılına kadar İngilizlerin “en önemli ve tek başarılı deniz aşırı girişi”¹⁶⁶ olan *Levant Kumpanyası*, yaşamını sürdürdüğü 244 yıl boyunca “Osmanlı-İngiliz ilişkilerinin esasını oluşturmuştu.”¹⁶⁷ Bent'e göre, “244 yıllık ömrü boyunca *Levant Kumpanyası* sadece üyeleri için değil aynı zamanda

¹⁶¹ Sanayi Devrimi ile çığır açan icatlar sayesinde sanayi muazzam genişlemiş ve pamuklu malların üretimi artmıştı. “Ucuz, dayanıklı, canlı, renkli, hafif olan yeni pamuklu ürünler *Levant* sakinlerine hemen cazip görünmüş, hatta yerli üreticilerin benzer mallarının rekabetini bile bir anda silip süpürmüştü.” Bkz., Wood, s.247-248.

¹⁶² 1825 yılında *Levant Kumpanyası*'ndan ticaret yapma imtiyazı almış kişilerin sayısı 800'e ulaşmıştı. Ayrıca ihracat ve ithalat rakamları için bkz., Wood, ss.249.252.

¹⁶³ 1803 yılında İngiliz Hükümeti elçi ve sekreterinin atanması ve ücretlerinin ödenmesini kendi eline aldı ve böylece şirketin devletten ayrılması yönünde ilk adım atılmış oldu. Doğu Sorunu'nun kendini hissettirmeye başladığı bir süreçte doğal olarak ticari çıkarlar uluslararası politikada ikincil konuma düştü ve *Levant Kumpanyası* buna boyun eğmek zorunda kaldı. Bkz., **Early Voyages and Travels in the Levant (I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600; II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covell, 1670-1679. With some account of the Levant Company of Turkey Merchants.)**, Edited with an Introduction and notes by J. Theodore Bent, The Hakluyt Society, London, 1893, s.XXXIX.

¹⁶⁴ “Mektup Kumpanya'nın kaderini belirleyecek bir imayla bitiyordu. ‘Size’ diye yazmıştı Dışişleri Bakanı, ‘zamanında verilmiş ve artık ahalinin menfaatlarının muhafazası ile bir alakası bulunmayan beratta kalmış imtiyazlarınızın, parlamento ve ahali tarafından ticaret üzerinde faydasız ve zararlı sınırlamalar olarak addedilebileceği için bunlardan feragat etmeniz münasip olup olmadığını düşünmenizi salık vermekten kendimi men edemeyeceğim.’ Bkz., S. P. 105. 125 George Liddell'den Canning'e, 11 Mayıs 1825'den aktaran Wood, s.257.

¹⁶⁵ Wood, s.258-259.

¹⁶⁶ İnalcık, s.434.

¹⁶⁷ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, s.6.

*İngiliz milleti için de önemli bir örnek ve asil bir kariyer sahibi oldu. Doğu'da saygın bir isim yaptı ve ülkenin ticaretini inşa etti.*¹⁶⁸

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin temelini ekonomik ilişkiler oluşturdu ve ilişkilerin gelişimi yine ekonomik ve ticari alanda gerçekleşti. Ekonomik ilişkilerin inşasında *Levant Kumpanyası* önemli vazifeler gördü. Hatta *Levant Kumpanyası*'nı büyük güç olma yolunda ilerleyen İngiltere'nin Osmanlı ile ekonomik ilişkilerini geliştirme çabası olarak düşünmek yanlış olmayacaktır. İngiltere dünya üzerinde söz sahibi olmaya başladıkça Kumpanya'nın diplomatik işlevi de arttı. Hatta sonunda diplomatik taraf o kadar ağır bastı ki Kumpanya'nın elinde olan bu görev doğrudan devlete bağlandı.

1.2. 18. YÜZYIL SONUNDAN 1876'YA KADAR OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİ

Sanayi Devrimi sonrası İngiltere, dünya üzerinde ağırlığını hissedilir şekilde arttırırken, artık Osmanlı İngiliz ilişkileri boyut değiştiriyordu ve ilişkilere yön veren ana unsur ticaret olmaktan çıkıyordu. 18. yüzyıl sonundan itibaren iki ülkenin içinde ve dış ilişkilerinde yaşanan gelişmeler sonucunda, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin aldığı yeni boyutu, uluslararası güç dengesi ve ulusal çıkarların korunması amacıyla değişken bir politikanın diplomatik ve askeri yansımaları şekillendirecekti.

İngiltere'nin dünyanın söz sahibi ülkeler arasındaki yerini almasını sağlayan ve zamanla zirveye doğru çıkmasına yol açan 17. ve 18. yüzyıl gelişmelerinden kısaca bahsedilmeye çalışılmıştı. Avrupa'daki mücadele ve İngiltere içindeki dönüşüm onu gittikçe kuvvetli bir konuma yükseltirken, aynı dönemde Osmanlı İmparatorluğu cihan hâkimiyetini kaybediyordu.

Kanuni Sultan Süleyman zamanında ulaştığı zirveyi daha sonraki padişahlar zamanında kayda değer biçimde aşamayan Osmanlı İmparatorluğu zamanla düşüşe geçti. Osmanlı İmparatorluğunun gerileme nedenleri başlığı altında sayfalarca madde sayılabilir. Düşüşü sadece imparatorluğu merkeze koyarak aramamak lazım.

¹⁶⁸ Early Voyages and Travels in the Levant (I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600; II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covell, 1670-1679. With some account of the Levant Company of Turkey Merchants.), Edited with an Introduction and notes by J. Theodore Bent, s.XL.

Bulunduğunuz durumu geliştiremediğiniz ya da küçük adımlarla ilerlediğiniz sürece hızlı bir gelişim temposu yakalayan rakipleriniz doğal olarak sizin konumunuzu değiştirecektir. Yüzyıllar geçirdiğiniz iyi bir sisteme sahip olmanız, çağın gerektirdiği yeniliklere karşı size sınırlı bir koruma sağlar. Osmanlı'nın devlet, toplum ve dahası ekonomisindeki gelenekçi yapısı¹⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'daki yükselişe ayak uydurup ona kanallıze olmasını zorlaştırdı. 18. yüzyılda Osmanlı'nın küçük adımlarla başlattığı modernleşme çabaları¹⁷⁰ ise başlayan düşüşü durduramadı.

İngiltere'nin 18. yüzyılın sonundan itibaren Osmanlı ile ilişkilerinde Osmanlı'ya karşı nasıl cüretkâr bir tavır takınabildiğinin anlaşılması için bu düşüş ile birlikte düşüşün somutlaştığı birkaç tarihsel olayı da bilmek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme döneminin¹⁷¹ başlangıcı olarak gösterilen II. Viyana kuşatmasındaki başarısızlık ve devamındaki savaş süreci sonucunda imzalanan Karlofça Antlaşması ile 1768-1774 tarihleri arasında Osmanlı-Rusya arasında süren savaş sonucunda imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin boyut değiştirmesinde önemli olan iki tarihsel olaydır.

14 Temmuz 1683 tarihinde başlayan Viyana kuşatması 12 Eylül'de kaldırıldı. Osmanlı'nın başarısızlıkla sonuçlanan kuşatması sonrasında, Avrupalı devletler birlikte hareket ettikleri takdirde artık Osmanlı'yı yenebileceklerini deneyimlediler. Durumdan yararlanma ve öç alma duygusuyla hareket eden Avusturya, Rusya,

¹⁶⁹ Ülgener'e göre zihniyet oluşumunda ve değişiminde en etkin rol manevi ve dini faktörlerdir. Osmanlılarda paradan para kazanma anlayışı yoktu. Kendini ve yakınlarını geçindirmeye yetecek kadar emek ve gayretten fazlası lüzumsuz hatta zararlıydı. Fazla çalışıp komşunun kısmetine tevessül etmeme ve her günün kısmetinin değişmez ve şaşmaz bir alinyazısı olduğu inancı hâkimdi. Bkz., Sabri F. Ülgener, **İktisadî Çözölmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006, s.7, 86, 99, 118, 155.

¹⁷⁰ Batılılaşma ile eş görülen Osmanlı modernleşmesi, Batı'nın üstünlüğünün kabul edilip onu yakalama çabalarının çeşitli evreleri olarak ele alınabilir. Bazı yazarlar çok önem vermese de bazıları için Batı'yı yakalamak için atılan ilk adım Lale Devri'dir. Lale Devri, Osmanlı modernleşmesi açısından atılan küçük bir adım olmasına rağmen kendisinden sonraki sürecin başlangıcını oluşturması bakımından önemlidir. Daha sonra III. Selim, II. Mahmut, Tanzimat Fermanı, Islahat Fermanı ve Meşrutiyet dönemleri Osmanlı modernleşmesinin önemli köşe taşlarını oluşturacaklardır. Bkz., Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002; Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kırıatlı, TTK Yayınları, Ankara, 1970; Feroz Ahmad, **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995 vd.

¹⁷¹ Özellikle tarih ders kitaplarında kendini gösteren bu dönemlendirme (kuruluş, yükseliş, duraklama, gerileme, dağılma dönemleri) anlayışı, İbn Haldun'a kadar götürülebilir. İbn Haldun'a göre devlet ve hanedanların tıpkı insanlar gibi doğum, gelişme, duraklama ve ölüm gibi doğal evreleri vardır. Bkz., İbn Haldun, **Mukaddime I**, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 1982, ss.505-507.

Polonya ve Venedik kurdukları birliktelik ile Osmanlı tarihinde yeni bir sayfanın açılmasına neden oldular. Gerileme Dönemi'nin başlangıcı olarak kabul edilen 1699 Karlofça Antlaşması ile Osmanlı Devleti, resmen Avrupa'nın siyasi ve askeri üstünlüğünü kabullendi.¹⁷²

Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılı Avusturya, Rusya ve İran ile arasında yaşanan bitmek tükenmek bilmeyen mücadelelerle geçti. 18. yüzyılda yaşadığı mücadeleleri kuvvetlenerek atlatan İngiltere'nin aksine Osmanlı İmparatorluğu aynı yüzyıldaki mücadeleleri yorgun ve bitkin bir halde geride bıraktı. Osmanlı'nın düşüşündeki en önemli darbe belki de 21 Temmuz 1774 tarihinde imzalanan Küçük Kaynarca Antlaşması'ydı. 1768-1774 tarihleri arasında devam eden savaş sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun zafiyeti bütün açıklığı ile gözler önüne serilirken Rusya'nın büyük bir güç olarak ortaya çıktığı görüldü.¹⁷³ Kırım, Küçük Kaynarca Antlaşması ile müstakil bir idareye geçti. Yaş Antlaşması (1792) ile de Rusya'nın Kırım'ı ilhakı ve Karadeniz'deki varlığı resmiyete döküldü.

18. yüzyıl Osmanlı tarihinde “...askeri ve diplomatik alanda olduğu kadar iktisadi alanda da, büyük devletlerin saldırısının gerçekten başladığı bir yüzyıldır.”¹⁷⁴ Bu saldırılar sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı devletler açısından ciddi bir tehdit olmadığı anlaşıldı.¹⁷⁵ Avrupalı devletler artık eskisinden güçlüydüler, Osmanlı aleyhindeki kazanımları kalıcı ve yıkıcı oluyordu.¹⁷⁶ 18. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nun hâkimiyetini elinden almaya başlayan Avrupalı devletler bunu, antlaşmalar ile Osmanlıya kabul ettirirken, giderek güçlenen

¹⁷² Robert Mantran, “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, yayın yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s.305-306; Selim Hilmi Özkan, “II. Viyana Kuşatması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:18, Ağustos 2007, s.192, 198. Özcan, Karlofça Antlaşması'nı Osmanlı tarihinde bir dönüm noktası olarak kabul edildiğini belirtir. Bkz., Abdülkadir Özcan, “Karlofça Antlaşması”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, 2001, s.504.

¹⁷³ Beydilli, bu savaşın sadece Osmanlı Devleti için değil, Doğu politikası açısından Rusya için de dönüm noktası olduğunu bildirir. Bkz., Kemal Beydilli, “Küçük Kaynarca Antlaşması”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, 2002, s.524. “Osmanlıların o tarihe değin imzaladıkları arasında en elverişsizi olan bu antlaşma, Rusların uluslararası konularda aldıkları yeri ve yayılışlarının başarısını onaylar.” Bkz., Robert Mantran, “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, yayın yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, s.333.

¹⁷⁴ Mantran, s.347.

¹⁷⁵ Osmanlı İmparatorluğu, en azından savaşlarda kendi aleyhlerine bir tehdit olmaktan uzaklaşıyordu. Bir yüzyıl sonrası ile karşılaştırıldığında açıkça bir tehdit olarak tekrar Avrupa gündemine oturacaktı. Ancak bu sefer de güçlü olduğu için değil bilakis güçsüzlüğü Büyük Güçler için tehdit yaratacaktı.

¹⁷⁶ Mantran, s.347.

İngiltere, Osmanlı Devleti ile Avrupalı güçler arasındaki diplomatik sürece katılmaya başladı. Diplomatik gelişmelere, sonucu belirlemekten uzak bir şekilde dâhil olan İngiltere, bu dönemde adeta 19. yüzyıl gelişmelerinin stajını yapıyordu. İngiltere'nin 18. yüzyılın uluslararası gelişmelerinde kendi çıkarları doğrultusunda değişken bir politika yürütmekle birlikte, genellikle Osmanlı'yla açıkça mücadeleye girmediği veya Osmanlı topraklarında gözü olmadığı görülmektedir. İngiltere bu dönemde daha çok siyasi ve askeri olaylarda arabulucu bir rol üstlenmektedir.

Viyana kuşatması ve sonrasındaki mücadelede Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa karşısındaki güçsüzlüğü açıkça görüldü. Karlofça Antlaşması'na giden süreçte bazı devletler mücadelenin sona ermesi için çalışmalarda bulundular. Kendi çıkarları doğrultusunda kimi zaman bir tarafa yanaşan kimi zaman ise tarafsız ve barışçıl bir siyaset güden devletlerden biri de İngiltere idi.

Mustafa Nuri Paşa'nın verdiği bilgiye göre, Avusturya ile Fransa arasındaki savaş doğal olarak Osmanlılar ile Fransızları müttefik haline getirdi. İngilizler tarafsız bulunuyordu ama İngiltere ve Venedik, Akdeniz'e çıkan Rus donanmasına subay ve denizleri vererek ve savaş araç gereçleri satarak Ruslara yardımda bulundular. Bu durumu ticari bir alış-veriş olarak gösterdiler.¹⁷⁷ Bu durumu bir tarafa bırakırsak, İngiltere'nin savaş dönemi boyunca Osmanlı ile Avusturya arasında arabuluculuk için uğraştığını farklı yazarlar belirtmektedir. Hatta daha ileri giderek, dönemin İngiliz elçisi olan William Paget'ın "*dönemin devlet adamlarına adeta, yalvarırcasına barışa yanaşmaları için ricada bulunduğu*" dahi söylenmiştir.¹⁷⁸ Karlofça Antlaşması'na aracılık ettikleri için Osmanlı tarafı, İngiltere ve Hollanda hükümdarlarına teşekkür mektubu göndererek dostluğun devam etmesi temennisinde bulundu.¹⁷⁹ İngiltere ile olan dostluk vurgusu bu dönemde başka yerlerde de

¹⁷⁷ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, sadeleştiren Neşet Çağatay, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.142, 144.

¹⁷⁸ Özkan, s.194. Paget, 1689-1692 yılları arasında İngiltere'nin Avusturya elçisidir. Ocak 1693 tarihinde İstanbul'a geldi. Bu yıllarda Türk-İngiliz ilişkilerinde "*aktif taraf hemen bütünüyle İngilizler*"di. III. William uzlaştırma diplomasisi güdüyordu. Paget Edirne'de 1698 Ocak başlarında Amcazâde ile barış antlaşmasına ilişkin baş başa görüştü. Bkz., C. J. Heywood, "1689-1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri", **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, ss.33-42. İngiltere'nin İstanbul elçisi William Paget ile Hollanda elçisi Jacobus Colliers Amcazade Hüseyin Paşa'ya barış için aracılık yapabileceklerini bildirdiler. Paget görüşmelerin başlamasında ve görüşmeler sırasında da bu rolü sürdürdü. Özcan, "Karlofça Antlaşması", s. 505-506.

¹⁷⁹ **BOA, A.İDVNS. NHM.d-5**, s.380-381'den aktaran Selim Hilmi Özkan, **Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006, s.99, dp.423. Adı geçen tezde, Amcazâde

karşımıza çıkıyor. Amzacade Hüseyin Paşa'nın sadrazam olduktan sonraki bir hükmünde¹⁸⁰ ya da Padişah II. Mustafa'nın yeni İngiliz elçisini kabulündeki¹⁸¹ benzer vurgunun nedeni, daha önceden de süre gelen bir âdetin devamı mı yoksa Osmanlı'nın desteğe olan ihtiyacının açığa vurulması mı olduğunu tam olarak ayırt etmek zordur. Ancak Osmanlı'nın gelecek günlerini büyük devletlerin arasındaki dengeyle geçireceği yavaş yavaş belli olmaya başladı.

18. yüzyılın sonları Osmanlı İmparatorluğu'nun askeri ve siyasi alanda çok zorluk çektiği bir dönemdir. Bu dönemde Osmanlı'nın en çok uğraştığı devlet Rusya'ydı. I. Petro (1682-1725) zamanında Rusya'nın hızlı bir şekilde modernleşmesi ve kısa bir zamanda kuvvetli bir devlet konumuna yükselmesi sonucunda Rusya, Osmanlı için en büyük tehdit haline geldi.¹⁸² Güneye inme politikasının temelleri Petro zamanında atıldı ve Çariçe II. Katerina (1762-1796) bunu devam ettirdi. 1768 tarihinde başlayan savaş bu politikanın bir uzantısıydı.

İngiltere'nin gelişmeler karşısında Osmanlı taraftarı bir tutum içinde olduğu söylenemez. Çünkü İngiltere, Yedi Yıl Savaşları sonucunda kolonilerde ve uzak denizlerde rakiplerine karşı büyük bir üstünlük elde etti. “İngiltere Avrupa'nın batısında, Rusya ise doğusunda saldırgan politikalar yüzünden yalnız” kaldığı için İngilizler ile Ruslar arasında “sıkı bir dostluk” gelişti. Bunun bir belirtisi olarak 1766'da İngiltere ile Rusya arasında ticaret anlaşması yapıldı.¹⁸³

1768-1774 Türk-Rus Savaşı sırasında, özellikle 1770 yılındaki Çeşme baskınında Rus donanmasına İngilizlerin yardımcı olması Osmanlı İngiliz ilişkilerini

Hüseyin Paşa'nın, bu görüşmeleri başından sonuna kadar takip ettiği, yürüttüğü usta diplomasi ve dirayetli tutumu ile Osmanlı Devleti'nin Karlofça Antlaşmasını en az zararla atlattığı vurgulanmıştır. Ayrıca adı geçen tezin, 43., 48., 50., 51., 98. ve 99. sayfalarında İngilizlerin yaptığı aracılıktan bahs olunmaktadır.

¹⁸⁰ Hüseyin Paşa sadrazam olduktan (1697) sonra İstanbul Kaymakamı, Kaptan Paşa ve İzmir Kadısı'na gönderdiği bir hükmünde İngiltere'nin eskiden beri Osmanlı'nın dostu olduğunu, Kralın Osmanlı Devleti'ne karşı sadakatle bağlı olduğu için İngiliz tüccarlara kapitülasyonların gerektirdiği gibi davranılması hususunda uyarıda bulunmuştur. Bkz., Özkan, s.195.

¹⁸¹ Lord Paget'in yerine gelen Sir Robert Sutton 23 Mart 1702'de II. Mustafa tarafından kabul edildiğinde Padişah yeni elçiye: “İngilizler bizim iyi ve eski dostlarımızdır ve bizim onlarla büyük dost olduğumuzun bir delilini her fırsatta göstereceğiz; kırala dostane tavassutlarından dolayı teşekkürlerimizi ve dostluğuna olan itimadımızı bilhassa göstermekten geri kalmayacağız” demiştir. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:IV, Kısım:II, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.212.

¹⁸² Petro zamanında Rusya'da askeri, ekonomik, sosyal, siyasi, kültürel ve eğitimsel alanlarda önemli yenilikler yaşanmıştır. Bkz., Akdes Nimet Kurat, **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2010, ss.263-269, 272.

¹⁸³ Mehmet Alaeddin Yalçınkaya, “Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Zitvatorok'tan Küçük Kaynarca'ya- (1606-1774)”, **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi**, Cilt:2, (Ed. Mustafa Bıyıklı), 2. Baskı, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2010, s.72-73.

zayıflattı.¹⁸⁴ İngiltere'nin hedeflediği, Osmanlı İmparatorluğu karşısında Rusya'nın kuvvetlenmesinden veya Osmanlı'nın topraklarının ele geçirilmesinden çok o dönem en büyük rakibi olan Fransa'nın Karadeniz ve Doğu Akdeniz'de gücünün kırılmasıydı. Yedi Yıl Savaşları'ndaki kayıpları nedeniyle Doğu Akdeniz ve Karadeniz'in Fransa için önemi bir kat daha artmıştı. Bu durumda Fransa, Osmanlı toprak bütünlüğünü kendi menfaatleri açısından gerekli görüyordu.¹⁸⁵

Küçük Kaynarca Antlaşması sonrasında Rusya'nın Kırım üzerindeki emelleri bitmedi. II. Katerina Kırım'ı işgale başladı. 1779 tarihinde Küçük Kaynarca Antlaşması'nın sorun yaratan bazı maddeleri ile Kırım meselesini görüşmek üzere Osmanlı ve Rusya bir araya geldi. Çeşme faciasında İngilizlere olan güvensizlik nedeniyle 1779'da başlayan görüşmelere Fransız elçisi aracılık etti. "*Aynalıkavak Tenkihnamesi*" adıyla imzalanan antlaşma da Rusya'yı durdurmadı ve Kırım 1783'te Rusya tarafından ilhak edildi ve 1784'te Osmanlı Devleti bunu tanıdı.¹⁸⁶ 1784 tarihindeki görüşmelere İngiltere'nin İstanbul'daki Büyükelçisi Sir Robert Ainslie, Fransız büyükelçisi ile birlikte aracılık yaptı.¹⁸⁷

Sonuçta Kırım Rusların Osmanlılara karşı daha geniş çaplı bir yayılma ve saldırı harekâtının merkezi durumuna geldi. Savaşın çıkmasında Rusların Karadeniz ticaretinde söz sahibi olmaya başlaması ve Fransızların Rus bayrağı altında Karadeniz ticaretine atılmaları etkili oldu. Rusya'nın Kırım'ı ele geçirmesinden sonra Avrupalı devletler geç de olsa işin vahametini anladılar. Özellikle durumdan rahatsız olan İngiltere'nin kışkırtmaları ve tahriklerinin de etkisiyle Osmanlı Rusya'ya savaş ilan etti.¹⁸⁸ 1787 yılında başlayan savaşa 9 ay sonra Avusturya da dâhil oldu. Uzayıp giden savaştan Avusturya 1790 tarihli Zıştovi Antlaşması ile

¹⁸⁴ Ali İhsan Bağış, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, s.44. Kurat, Rus donanmasının Akdeniz'e gelişinin tamamıyla İngiltere Hükümeti'nin tasvibi ve hatta yardımıyla olduğunu söylüyor. Bkz., Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.26.

¹⁸⁵ Yalçinkaya, s.72.

¹⁸⁶ Mehmet Alaeddin Yalçinkaya, "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a- (1774-1839)", **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi**, Cilt:2, (Ed. Mustafa Bıyıklı), 2. Baskı, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul, 2010, s.88-89.

¹⁸⁷ Bunun sonucunda İngiltere, mastarya gümrük vergi muafiyeti elde etti. Bkz., Bağış, s.45.

¹⁸⁸ Osman Köse, **1774 Küçük Kaynarca Andlaşması**, TTK Yayınları, Ankara, 2006, s.359-360. Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri", **Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (11-13 Temmuz 1977)**, (Ed. Osman Okyar, Halil İnalcık), Ankara, 1980, s.211.

çekildi. Bu Osmanlı ile Avusturya arasında meydana gelen son savaşı. Rusya ile süren savaşı 1792 tarihli Yaş Antlaşması bitirdi.¹⁸⁹

Yaş Antlaşması ile Özi Kalesi'nin Ruslar'da kalmasına İngiltere karşı çıktı. İngiltere, Prusya ve Hollanda, Rusya'nın ileri sürdüğü ön barış maddeleri dışındaki talepleri kabul edilebilir bulmadılar.¹⁹⁰ Bu dönemde İngiliz Kabinesi'nin başında bulunan William Pitt'in tutumu, daha sonra Osmanlı İngiliz ilişkilerinin temelini oluşturacak politikanın başlangıcını oluşturacaktı. 1783 yılında daha 24 yaşındayken İngiltere'nin en genç başbakanı olan William Pitt, ilk başlarda dış politikada ihtiyatlı davranmasına, Yakındoğu'da bekle-gör politikası izlemesine ve Avrupa'da gelişen olaylardan uzak durmaya çalışmasına rağmen "*Avrupa'dan yalnızlık politikası taraflısı değildi.*"¹⁹¹ Pitt, 1788 sonrasında Prusya ve Hollanda ile kurduğu ittifak ile Avrupa'ya barış getirilmesi ve güç dengesinin sağlanması politikasını benimsedi.¹⁹²

Başbakan Pitt, Rusya'nın Avrupa barışını bozacak şekilde büyümesinden son derece rahatsızdı.¹⁹³ Ayrıca Rus tehdidinin açık bir biçimde görülmesi İngiltere'yi endişelendiriyordu. Pitt, Rusya'nın işgal ettiği Özi Kalesi'ni geri vermesini talep ediyordu. Bunu müttefiklerin baskısıyla gerçekleştiremeyeceğini anlayınca Çariçe'yi kesin bir savaş tehdidiyle korkutmaya karar verdi. Rusya'ya verilecek bir ultimatoma ile isteklerini kabul ettirebilecekti. Ancak Baltık ve Karadeniz'e gönderilmek üzere İngiltere donanmasının güçlendirilmesi gerekiyordu. 28 Mart 1791'de Avam Kamarası'na donanmanın güçlendirilmesi gerekliliği ile ilgili mesajını sunan Pitt, ummadığı bir tepkiyle karşılaştı ve beklediği desteği bulamadı.¹⁹⁴ Pitt, düşüncesini fiiliyata geçirememiş olmasına rağmen 19. yüzyılın büyük bir kısmına egemen olacak Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını başlatmış oldu.

¹⁸⁹ Yalçınkaya, ss.89-96.

¹⁹⁰ Kemal Beydilli, "Yaş Antlaşması", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, 2013, s.347. Çariçe II. Katerina İngiltere'nin savaş öncesindeki statükonun temel alınarak Türklerle barış yapılması önerisini kabul etmedi. William Hunt, **The History of England from the Accession of George III to the Close of Pitt's First Administration (1760-1801)**, Longmans, Green, and Co., London, New York and Bombay, 1905, s.326.

¹⁹¹ Ali İhsan Bağış, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", s.45; Ali İhsan Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri", s.211.

¹⁹² Hunt, s.324.

¹⁹³ Yahya Bağçeci, "İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi", **Tarihin Peşinde**, Sayı:12, 2014, s.367.

¹⁹⁴ Bağçeci, ss.368-370.

Sander'e göre, İngiltere'nin 1790 tarihinde Prusya ve Hollanda ile Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak amacıyla yaptığı ittifak, İngiltere'nin ana hatları değişmeksizin 1878 tarihine kadar sürecek Osmanlı politikasının esasını oluşturacaktı.¹⁹⁵ Yine de dış politikanın çıkar ilişkine dayanması nedeniyle Napolyon tehdidi karşısında İngiltere bir aralık Osmanlı aleyhine olmak üzere Rusya'ya yakınlaşacaktır. Ana hatlarının değişmediğini kabul etmekle birlikte İngiltere'nin 1878'e kadar bu politika çerçevesinde değerlendirilemeyecek bazı hareketlerde bulunacağını da göreceğiz. Yine de bu dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun en kuvvetli müttefiki İngiltere olacaktı.

Ziştovi ve Yaş Antlaşması sonrasında Osmanlı Devleti diplomasi alanında önemli bir adım attı. Avrupa'daki gelişmelerin daha yakından takip edilmesinin gerekliliği ve Avrupalı devletlerin Osmanlı'nın askeri ve siyasi gelişmelerine olan etkisinin fark edilmesiyle bu sürecin yönlendirilmesini etkileme amacı, Avrupa'daki Osmanlı elçilerinin devamlı hale gelmesini sağladı. Atılan bu adımın önemi, Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğünün farkına varması sonucunda kaderine boyun eğip gelişmeleri sessizce beklemek yerine Avrupa diplomasisinde sesini çıkarabilmektir. 1793 yılında ilk ikamet elçisi olan Yusuf Ağâh Efendi'nin atandığı yer ise Londra idi.¹⁹⁶

18. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını yürütmesinde hem Rusya'nın tehlikeli ilerleyişi vardı hem de bu tehlikeli ilerleyişini İngiltere'ye kabul ettiremediği için Rusya'nın ticari alanda Fransızları kayırması etkiliydi. 1786'da süresi dolmakta olan İngiliz-Rus ticari antlaşmasını Rusya, Osmanlı üzerindeki düşüncelerini İngiltere'ye kabul ettiremediği için yenilemedi. Bununla da kalmayan Çariçe, Fransa ile ticari bir antlaşma imzaladı. Bu ticaret

¹⁹⁵ Sander, 18. yüzyıl boyunca İngiltere'nin dış politikasının Fransa'ya karşıtlık Rusya'ya yakınlıkla şekillendiğini belirtir. Bu nedenle İngiltere, Rusya'nın Osmanlı aleyhine genişlemesine göz yummuştur. Rusya ile olan geniş ticaret hacmi de bunda etkilidir. Sander, Rusya'nın genişlemesinin tehlikeli boyutlara varmasının İngiltere'nin politikasını değiştirmesinde etkili olduğunu sözlerine ekler. Bkz., Sander, s.206.

¹⁹⁶ Halil İnalcık, 1793 tarihini Osmanlı diplomasisinin kırılma noktası olarak görür. Ona göre Osmanlı diplomasisi 1793 öncesi ve sonrası olarak incelenmelidir. Bkz., Halil İnalcık, "Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.XV. Faik Reşit Unat, **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.168-169. Yusuf Ağâh Efendi ve maiyeti, 14 Eylül 1793 yılında hediyelerle birlikte yola çıktılar. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıcı ile karşılaştıracak olursak, artık hediye sunan taraf Osmanlı'dır.

antlaşması ile Fransa, Rusya’da en fazla müsaadeye mazhar ülke durumuna geldi. İngiltere, Rusya’ya karşı daha temkinli hareket etmesi gerektiğini anladı.¹⁹⁷

İngiltere için 18. yüzyılın sonundaki asıl tehdit Rusların güneye ilerleyişi veya Fransa’nın Rusya üzerindeki ekonomik alandaki nüfuzunu arttırması değil Fransızların İngiltere için çok önemli olan Akdeniz havzasındaki ilerleyişi idi.

1792 tarihinde Napolyon’dan önce başlayan ve sonrasında Napolyon’un önderliğinde devam eden Avrupa’daki mücadele¹⁹⁸ Osmanlı topraklarına da sıçradı. Napolyon, 1798 yılında Mısır’ı işgal ederek kuvvetini geniş alanlarda hissettirmek ve Akdeniz havzasında varlığını arttırmak istiyordu. Diğer taraftan rakibi ve düşmanı olan İngiltere’ye büyük bir darbe indirme amacındaydı. Yine de asırlardır Osmanlı ile dost geçinen bir devletin Osmanlı topraklarına saldırması dostluğun sorgulanmasına neden olacaktı. Kendi topraklarında gözü olan bir devletle Osmanlı, dostluğunu nasıl devam ettirebilirdi.¹⁹⁹ Osmanlı’nın kendilerinden tamamen uzaklaşmasını istemeyen Fransızlar, işgalin düşmanca bir hareket olarak algılanılmaması için çabalayacaklardı.²⁰⁰ Amaçlarının İngilizlere karşı olduğunu söylemelerine rağmen durum ortadaydı, Mısır işgal ediliyordu.²⁰¹

Temmuz 1798’de İskenderiye’nin işgali ile başlayan Fransız ilerlemesi Mısır’a yöneldi. İngiltere müdahalede bulunmak için daha fazla beklemedi. Temmuz’un sonuna doğru Ebukır’da Fransız donanması Amiral Nelson komutası

¹⁹⁷ Ali İhsan Bağış, “III. George Döneminde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815”, s.46; Ali İhsan Bağış, “Rusların Karadeniz’de Yayılması Karşısında İngiltere’nin Ticari Endişeleri”, s.211-212.

¹⁹⁸ Sander, ss.171-175.

¹⁹⁹ Enver Ziya Karal, **Fransa Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938, s.4-5.

²⁰⁰ Karal, s.54-55.

²⁰¹ Fransızlar 1 Temmuz 1798 tarihinde İskenderiye’ye geldiklerinde Kaptan İdris Bey durumu anlamak için mülazım Emin Kaptan’ı gönderince Başkumandan Napolyon, maksatlarını şöyle açıklamış: “Benim kimseye zararım olmayacak. Düşmanımız İngilizler, Hindistan’ı aldı. Onu kurtarmaya gidiyorum. Bütün dünya ile düşman olsam Osmanlı ile dostum. Fakat bana top atarsanız, bir tekne 400 tekne ile başa çıkamaz. Beyhude kalyonu batırmış olursuz.” Daha sonra da benzer konuşmalar yapmış: “Ben memleketi yağma etmeğe, yahud Osmanlı elinden almağa gelmedim. İsteğim bu toprakları Kölemenlerin zulmünden kurtarmak, Fransızlara ettikleri hakaretin intikamını almaktır.” Bkz., Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cild:3, sadeleştiren Dündar Günday, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s.1679-1680. “General Napolyon Bonapart, Türk kamuoyunu kazanmak için, Mısır’a gelişinin, İngiltere’nin Hindistan ile alışverişini kesmek ve kölemen beylerinin hadlerini bildirmek için Osmanlı Devleti’nin müsaadesine dayandığını söylüyordu. O, ülkede İslami yaşantının eskisi gibi yürümesi ve ülkenin bayındırlığı ve canlanmasa konularına bütün gücü ile çalışacağını da sözlerine ekliyordu.” Bkz., Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, s.203.

altındaki İngiliz donanması tarafından büyük bir yenilgiye uğratıldı. Deniz kuvveti kaybedilmişti.²⁰² Bu, Mısır'ın Fransızların eline geçmesi için bir engel oluşturmadi.

Mısır'ın Fransızlar tarafından işgal edilmesi İngilizleri ve Rusları telaşlandırdı. Sorun sadece Mısır'ın işgali değildi, sorun aslında Akdeniz'deki güç dengesinin değişmesiydi. Fransa, Akdeniz'e egemen olduğu takdirde İngiltere'nin Hindistan yolu artık güvenli olmayacaktı.²⁰³ Müdahalede bulunulmadığı takdirde durum sadece Akdeniz ile sınırlı kalmayabilirdi. Rusya ise bu fırsattan istifade ile güneyde söz sahibi olmaya başlayabilirdi.²⁰⁴

Malta'ya yerleşmiş olan İngiltere, Cebelitarık'tan sonra Akdeniz'in en önemli askeri ve stratejik noktalarından birini elinde bulunduruyordu. Fransa'nın Mısır'dan çıkartılması Osmanlı'nın olduğu kadar İngiltere'nin de hayati bir sorunu haline gelmişti. Bu nedenle *“İngiltere, ordusunu, hazinesini, donanmasını ve diplomasisini Fransa'ya karşı seferber etmekten çekinmemiştir.”*²⁰⁵ 1798'in sonu ve 1799'un hemen başında Osmanlı Devleti, önce Rusya sonra İngiltere ile ittifak antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, iki devlet Osmanlı'ya yardım edecekti ve savaş süresinde Rus savaş gemileri boğazdan geçebilecekti.²⁰⁶

Bu antlaşmanın Osmanlı İngiliz ilişkilerinde ayrı bir önemi vardır. Daha önce Osmanlı ile İngiltere devletleri arasında bir antlaşma yapılmamıştı. Yapılanlar ticaret anlaşmalarıydı.²⁰⁷ Fransız tehlikesine karşı ilk defa Osmanlı ile İngiltere arasında askeri bir antlaşma imzalanmış oldu.²⁰⁸ Ayrıca bu antlaşma ile 1791 yılında William Pitt tarafından ortaya atılan Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü ve

²⁰² Ahmet Cevdet Paşa, s.1691. İngilizlerle henüz bir ittifak antlaşması yapılmamış olmasına rağmen İngilizler Akdeniz'de Fransız donanmasının peşini bırakmıyordu. İngiliz gemileri Osmanlı kıyılarından yardım görüyorken Fransızların ticaret gemileri dahi Osmanlı limanlarına kabul edilmiyordu. Bkz., Ahmet Cevdet Paşa, s.1700.

²⁰³ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.143. Karal'a göre, Akdeniz Fransız gölü haline gelebilirdi. Bkz., Karal, s.5.

²⁰⁴ *“İngilizlerin derdi, kendilerinin göz diktiği Mısır'ın; Rusların asıl maksatları da Yunan adalarının kurtarılması olduğundan...”* Bkz., Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cild:4, sadeleştiren Dündar Günday, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984, s.1711.

²⁰⁵ Karal, s.5-6.

²⁰⁶ Ayrıca iki Sicilya Krallığı da bu ittifaka imza atmışlardı. Armaoğlu, ss.141-143; Karal, s.98. İngiltere ile 5 Ocak 1799 tarihinde yapılan antlaşmanın maddeleri için bkz.: “Defensive Alliance: Great Britain and the Ottoman Empire”, J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956, ss.65-67.

²⁰⁷ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:I-II, sadeleştiren Neşet Çağatay, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992, s.318.

²⁰⁸ Kurat, **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış**, s.14.

varlığını koruma politikasının ilk defa uygulandığı görülmektedir.²⁰⁹ Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk defa kendi topraklarını işgal eden bir ülkeye karşı diğer Avrupalı devletlerle ittifak yapıyordu.²¹⁰ Bu ittifak sonucunda Fransa Mısır'dan çekilmeye mecbur kaldı. Fransızlara karşı üstünlük sağlanırken İngilizler yardımlarının karşılığını da almayı ihmal etmediler. 30 Ekim 1799 tarihinde Karadeniz'in kapıları İngiliz ticaret gemilerine açıldı.²¹¹ Böylece yabancı bir ticaret gemisinin serbestçe Karadeniz'de dolaşıp ticaret yapabilmesine olanak tanıyan bu ilk izni İngiltere almış oldu. İngiltere'yi diğer devletler izledi.²¹² İlerleyen süreçte benzer durumlarla yani Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma politikası uygulandığında karşılığını alma mekanizmasının devreye girmesiyle karşılaşılacaktır.

Napolyon, Mısır'dan yenilgiyi kabul ederek ayrılmak zorunda kaldı. Ancak sürdürdüğü siyaset hız kesmeden devam ediyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'nın sınırlarını aşan bu bunalımın neresinde olacağı biraz da Büyük Devletler'in hamleleri ile şekillenecekti. Mısır Seferi sonrasında Fransa ile Osmanlı arasındaki buzlar erimeye başladı.²¹³ 25 Haziran 1802 tarihinde Osmanlı ile Fransa arasında barış imzalandı.²¹⁴ İki devlet arasında başlayan yakınlaşma Fransa'nın askeri başarıları sonucunda daha da belirginleşiyordu.²¹⁵

1804 yılında Napolyon kendisini imparator ilan ettikten sonra İstanbul'a ünlü General Horace Sebastiani'yi elçi olarak gönderdi. Napolyon'un Mısır seferi

²⁰⁹ Armaoğlu, s.142-143. İngiltere ilk kez Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için gerçek bir endişe duydu. Bkz., Hurewitz, s.65.

²¹⁰ Yalçinkaya, "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Küçük Kaynarca'dan Tanzimat'a- (1774-1839)", s.104.

²¹¹ Anlaşmanın maddeleri için bkz.: "Ottoman Grant of Commercial Privileges in the Black Sea to British Merchant Vessels", Hurewitz, s.67-68. Karadeniz bir Türk gölü durumunda olduğu için sadece Osmanlıların dostu olan devletlerin tüccarları burada ticaret yapabiliyorlardı. Hiçbir devletin ticaret gemisi için Karadeniz'in kapıları açık değildi. Bkz., Yalçinkaya, "Osmanlı Devleti'nin Batı Politikası -Zitvatorok'tan Küçük Kaynarca'ya- (1606-1774)", s.72.

²¹² 1802'de Fransa, 1806'da Prusya, 1827'de İsveç, Norveç ve İspanya, 1830'da Amerika, 1833'de Toskana ve 1838'de Belçika bu haktan yararlandılar. 1856 tarihinden itibaren ise Karadeniz ticaretinin kapıları bütün devletlere açıldı. Bkz., Armaoğlu, s.143, dn.115.

²¹³ Barış görüşmeleri sırasında Fransa'ya giden Abdürrahim Muhip Efendi, 1801 tarihinde Napolyon tarafından kemal-i tantana ve ihtişam ile kabul olunup, "*Hükümet-i Osmaniyye'nin en kadim, en sadık, en lazım bir mütefiki*" olarak kabul edildi. Driault'a göre bu görüşme iki devlet arasındaki ittifakin başlangıç noktası oldu. Bkz., Edouard Driault, **Napolyon'un Şark Siyaseti**, tercüme Köprülüzade M. Fuad, çeviriyazı Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.11. Abdürrahim Muhip Efendi 1806 yılında Fransa'ya ikamet elçisi olarak atandı.

²¹⁴ Armaoğlu, s.144-145; Hurewitz, s.71-72.

²¹⁵ Austerlitz Muharebesi Avusturya-Rus kuvvetlerine karşı Napolyon'un zaferiyle sonuçlanınca Osmanlı Devleti mevcut politikasını Fransa ile ilişkileri geliştirme yönünde tekrar gözden geçirdi. Bkz., Nihat Karaer, "Abdürrahim Muhib Efendi'nin Paris Büyükelçiliği (1806-1811) ve Döneminde Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri", **OTAM**, Sayı:30, Güz 2011, Ankara, 2012, s.2.

sonrasında Doğu siyaseti değişti. “Osmanlı İmparatorluğu’nu kat’iyyen taksim etmek istemem. Bana dörtte üçü teklif olunuyor, ben ise hiçbir şey istemiyorum. Ben bu, büyük imparatorluğun takviye ve tahkimini ve bu suretle Rusya’ya muhalefet hususunda işime yaramasını isterim.” diyen Napolyon’un Osmanlı üzerindeki bu düşüncesinin mimarı General Sebastiani oldu.²¹⁶

Mısır Seferi sonrasında İngiltere, “Fransa’ya dost olanlara düşman, düşman olanlara karşı dost” olma siyasetini sürdürdüğü²¹⁷ için Osmanlı ile İngiltere arasındaki ilişkiler bozulmaya başladı. Aynı şekilde Balkanlar üzerinde ilerlemeye çalışan Rusya ile de durum farksızdı. 1806 tarihinde İstanbul’daki İngiliz Elçisi kendi ülkesinin ticari ve siyasi çıkarları için Osmanlı’nın Rusya’ya savaş açmasını engellemeye çalışıyordu. Hatta “Ruslara Savaş açarsanız, İngiltere donanmasını karşınızda, belki İstanbul açıklarında görürsünüz” tehdidinde bile bulunabiliyordu. Fransız Elçisi Sebastiani’nin çalışmaları ve Rusların Tuna boyunda ilerlemeleri sonucunda 24 Aralık 1806 tarihinde Osmanlı Ruslara savaş ilan etti.²¹⁸

Bunun üzerine 1807 yılının başında İngiliz donanması İstanbul’a gönderildi. Çanakkale Boğazı’ndan geçen donanma Adalar önünde demirledi. İngilizler, Ruslarla derhal barış yapılması, İngiltere ile olan antlaşmanın yenilenmesi ve Sebastiani’nin hemen İstanbul’dan kovulması isteklerini iletiler. İsteklerin kabul edilmesi yönünde karar verilmişken devreye giren Sebastiani, durumu tersine çevirmeyi başardı.²¹⁹ İngilizler daha ileri gitmeyerek donanmalarını geri çektiler.²²⁰

Mustafa Nuri Paşa, kısa zaman içinde keskin dönüşler içeren durumu gayet güzel özetliyor:

²¹⁶ “Napolyon’un Şark siyaseti 1806 Temmuzuyla 1808 Martı arasında cereyan etmiş ve bunun başlıca vasıtası, amili olmak şerefi General Sebastiani’ye münhasır kalmıştır.” Bkz., Driault, s.3, 42-43.

²¹⁷ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, s.211.

²¹⁸ Karaer, s.8-9.

²¹⁹ Bu zamana kadar Osmanlı başkentine düşman gemilerinin gelmesi alışık olunan bir durum olmadığından devlet adamları ve halk durumdan endişe duydu ve korkuya kapıldılar. Bkz., Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, s.212. Sebastiani, İngilizlerin karaya çıkamayacağını, denizden ise en fazla birkaç mahalleyi yakabileceklerini söylemişti. Bunlar yeniden yapıldı ama korkup da istekleri yerine getirilirse “devletin namusu esassından yıkılır... sonra yapılamaz” diyerek İngiliz isteklerinin kabul edilmemesini sağlamıştı. Bkz., Ahmet Cevdet Paşa, **Tarih-i Cevdet**, Cild:4, s.2042.

²²⁰ Driault, durumu farklı bir şekilde yorumluyor. Ona göre, İngiltere Osmanlı’ya savaş açmak için pek çok neden bulabilirdi. Durum gayet müsait olmasına rağmen İngilizler Osmanlı’ya yönelik yıkıcı bir teşebbüste bulunmadı ve sadece Dersaadet üzerine şöylece bir hücumda bulundu. “Halbuki bu an Avrupa tarihinde bir an-ı kat’i olabilirdi.” Bkz., Driault, s.61.

“H.1211 (M.1796-97) yılında Sultan III. Selim Han, Fransızların yağlı ballı sözlerine aldanıp dostluk anlaşması yapmış iken, aradan iki yıl geçmeden Fransızlar, ansızın Mısır’a girdiler. Bunun üzerine Saltanat-ı Seniyye de İngiltere ve Rusya ile ittifak ederek Mısır ülkesi kurtarıldı. Çünkü o zamanlar, İngilizler, Fransızların can düşmanı ve Ruslar da Fransa ile bozuşuk olduğundan, Osmanlılarla bu devletlerin çıkarları aynı idi. Birkaç yıl geçtikten sonra, Fransa imparatoru Napolyon Bonapart, ikinci kez, Sultan Selim Han’ı kandırıp ittifak anlaşmasını yeni baştan elde etmesi, İngiliz donanmasının İstanbul’a gelmesine ve Rusların da Osmanlılara savaş açmasına ve daha sonra III. Selim Han’ın felakete uğramasına yol açtı.”²²¹

Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde dış politikada olduğu gibi içteki sorunlarla da uğraşmak zorundaydı. Osmanlı modernleşme sürecinin başlangıcındaki önemli padişahlardan biri olan III. Selim’in giriştiği yenilik çalışmaları bazı kesimlerin rahatını bozdu. Yeniçerilerin başı çektiği bir grup, Kabakçı Mustafa İsyanı sonucu Sultan Selim’i tahtan indirdi ve IV. Mustafa’yı padişah yaptı. Yenilik yanlısı bir ayan olan Alemdar Mustafa Paşa’nın İstanbul’a gelişi durumu tekrar değiştirdi. Modernleşme önünde bir kesit olan IV. Mustafa’nın kısa süreli iktidarı, gerçekleşen olaylar sonunda bitti. Bu olaylar sırasında III. Selim hayatını kaybetti ve tahta II. Mahmut geçti. Modernleşme sürecini ileriye taşıyacak ve Tanzimat döneminin başlangıcını hazırlayacak olan Sultan II. Mahmut, öncelikle ülke içindeki asayiş ve istikrarı sağlayarak iktidarını kuvvetlendirecekti. II. Mahmut tahta çıktığında İngiltere ile yaşanan gerilim devam ediyordu.

Napolyon Savaşları sırasında devletler arasındaki ilişkiler ve ittifak yapıları sürekli değişiklik göstererek, savaşlardaki güç dengesi oyununun doğal yansımaları açığa çıkmıştı.²²² 1807’de Tilsit’te ve 1808’de Erfurt’ta Fransa ile Rusya arasında antlaşmaların imzalanması Osmanlı İngiliz ilişkilerinin tekrar eski haline döndürülmesinde etkili oldu. Zaten Osmanlı’ya gözdağı vermek amacıyla sahillerinin abluka altına alınması beklenen etkiyi yaratmamıştı.²²³ 5 Ocak 1809’da Osmanlı ile

²²¹ Mustafa Nuri Paşa, **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, s.310.

²²² Bu duruma Osmanlı İmparatorluğu da ayak uydurmaya başladı. Beydilli, Mısır seferi sonrasında Osmanlı’nın Avrupa ittifak sistemi ve işleyişi hakkında önemli tecrübe ve birikim edindiğini vurgulayarak şunları ekliyor: “...anlaşmaların devlet çıkarları ile uyduğu müddetçe geçerli olabileceğine dair genel kaidenin kavranmış olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.” Bkz., Kemal Beydilli, “Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifâklar ve Siyâsi Ahlâk”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.42.

²²³ Fehmi İsmail, “1807’de Rusların ve İngilizlerin Osmanlılarla Yeniden Münâsebet Kurma Teşebbüsleri”, **Tarih Dergisi**, Sayı:30, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1976, s.32-33.

İngiltere arasında Çanakkale Antlaşması imzalandı. Antlaşmanın imzalanması ile aradaki her türlü düşmanca eylem son buldu.

Bu antlaşmaya göre, İngiltere eski imtiyazlarına kavuşuyordu ve kapitülasyonların devamı kabul ediliyordu. Ayrıca boğazlar hukuku eskisi gibi düzenleniyor, yani yabancı savaş gemilerinin boğazlardan geçişi yasaklanıyordu. Antlaşma metninden ayrı ve gizli imzalanan maddelerde İngiltere, Fransızların düşmanca eylemlerine karşı Osmanlı Devleti'ne yardım sözü dahi veriyordu.²²⁴ Savaş süresi içerisinde Osmanlı'ya karşı yürütmeye başlattığı toprak bütünlüğü politikasından bir ara uzaklaşsa da İngiltere tekrar devam ettireceği politikasına geri dönmüş oldu.

19. yüzyılın başında Avrupalı devletlerin uğraşması gereken en önemli mesele Napolyon'du. Avrupa'nın siyasi haritasını ve güçler dengesini alt üst etmeye kararlı olan Napolyon'un durdurulması ile Avrupa'da sular durulmaya başladı. Siyasi düzenin ve güç dengesinin yeniden kurulması amacıyla İngiltere ve özellikle Avusturya Macaristan'ın başı çektiği Büyük Güçler (ya da Büyük Devletler: İngiltere, Avusturya-Macaristan, Rusya ve Prusya) Viyana'da bir araya geldiler ve 9 Haziran 1815'de Viyana Kongresi'nin kararlarının altına imzalarını attılar. Amaçları Avrupa Uyumu'nu (Concert of Europe) sağlamaktı.²²⁵

Bu süreçte ön plana çıkan isim Avusturya Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Clemens Wenzel Metternich'tir.²²⁶ Metternich'in Avrupa'daki düzenin kurulmasındaki etkisi büyüktür.²²⁷ Viyana Kongresi sonrasında kurulan düzen, uzun bir süre Avrupa barışının korunmasını sağladı. Çünkü savaş sonrası galip devletler

²²⁴ "The (Dardanelles) Treaty of Peace, Commerce and Secret Alliance: Great Britain and the Ottoman Empire" 5 Ocak 1809 için bkz., Hurewitz, ss.81-84.

²²⁵ Armaoğlu, s.169-170; Sander, s.175-176; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000, s.113.

²²⁶ I. Franz, 1809 yılında Dışişleri Bakanlığı'na Metternich'i atadı. Avusturya'nın dış işlerinin yönetimi ona geçmiş oldu. 1821 yılında Başbakanlık makamına getirilen Metternich, 1848 yılına kadar Avusturya'nın hem iç hem dış ilişkilerinin yürütülmesinde baş sorumlu durumuna geldi. Bkz., Hüner Tuncer, **Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008, s.49.

²²⁷ Metternich, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve Osmanlı ilişkileri hakkında çalışmalar yapmış olan Hüner Tuncer, övgü dolu sözlerle Metternich'ten ve kurulmasına yardımcı olduğu düzenden bahseder: "Şu bir gerçek ki, Metternich, otuz yıldan fazla bir süre boyunca, Avrupa diplomasisini yönlendiren kişi olmuştur!" Tarihçiler 19. yüzyılın ilk yarısını Metternich çağı olarak nitelendirmişlerdir. Bkz., Tuncer, **Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)**, s.50-51. "Bu dönemde Avrupa'nın gerçek hükümdarı sayılan Metternich, Muhafazakâr İttifak'ın ruhu ve öncüsü, yaratıcısı ve uygulayıcısı olarak tanımlanmaktaydı.", "Metternich 'Avrupa Uyumu'nu (Le Concert Europeen) oluşturmakla, idealindeki hedefi gerçekleştirmişti." Bkz., Hüner Tuncer, **Metternich'in Osmanlı Politikası (1815-1848)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996, s.16-17.

kendilerini sınırlandırmışlar ve en azından I. Dünya Savaşı'nda olduğu gibi barış adı altında yenilen tarafa büyük bir darbe indirmeyip ona büyük bir baskı da uygulamamışlardı.²²⁸ Bu sayede Dünya Savaşı'na kadar sürecek olan Avrupa içinde bir denge kuruldu ve bu dengenin korunması için büyük çaba harcandı

Viyana Kongresi'nden sonra 19. yüzyıl boyunca Avrupa içinde büyük bir savaş çıkmadı. Avrupa içindeki bu barış Avrupa dışındaki devletlerin aleyhine olacaktı. Çünkü Avrupa'da kurulan dengenin ve barışın Avrupa dışındaki yayılımı hızlandırması, büyümeye devam eden devletler için kaçınılmaz bir seçenektir. İlerleyen süreçte Afrika Kıtası ile Osmanlı ve İran gibi zayıflamış yapılar Avrupa'nın iştahını kabarttı. Bu durumda Osmanlı'nın Doğu Sorunu olarak adlandırılması ve uluslararası çıkar çatışmalarının merkezinde yer alması gayet normaldi.

1.2.1. Doğu Sorunu Çerçevesinde Ele Alınan Konularda İngilizlerin Rolü

Viyana Kongresi'nin toplanmasına karar verildiği zaman Metternich, Osmanlı Devleti'ni Kongre'ye davet etti. Metternich, Rusya'nın Balkanlar'da ve Karadeniz'de genişlemesine karşı Osmanlı toprak bütünlüğünün garanti altına alınması taraftarıydı. Bu davete Osmanlı Devleti, bağımsızlığı konusunda duyduğu endişeler nedeniyle olumlu yanıt vermedi.²²⁹ İngiltere Hükümeti de "*Osmanlı Devleti'nin Avrupa statükosunu teminat altına alan genel bir antlaşmaya dâhil edilmesi*" fikrini desteklemişti. Ancak Rusya'nın itirazları sonucu genel bir teminat düşüncesi uygulamaya geçirilemedi.²³⁰ Çünkü Rusya, Osmanlı'nın geleceğine ilişkin bundan farklı bir düşünce besliyordu.

²²⁸ "...Metternich, Napolyon'un bertaraf edilmesinden sonra, Avrupa'yı birbiriyle sürekli mücadele hâlindeki devletler ve milletlerden oluşmuş bir kıta olarak değil, tersine tek ve birleşik bir Avrupa birliği yapma görüşünü ortaya attı." Bkz., Halil İncelik, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", **Doğu Batı, Makaleler I**, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, s.219. "Dış politikada hegemonyacı emellerini gerçekleştirmek için savaşlarla birbirinin toprağını zapteden Avrupa devletlerinin dönemi, Metternich'le bitmiştir. 'Avrupa uyum içinde olmalı, birinin toprak bütünlüğünü ulusalcı ihtilaller tehdit ediyorsa, diğerleri bunu önlemelidir' düsturu Metternich'indi. Uyumcu ve barışçı bir Avrupa ile Restorasyon mümkün olabilir ve ulusalcı ve cumhuriyetçi ayaklanmalar önlenbilirdi. Bu bakımdan, bütüncü bir Avrupa ve Avrupalılık olgusunun mimarı Metternich'tir denebilir." Bkz., İlber Ortaylı, "Tanzimat Bürokratları ve Metternich", **Osmanlı İmparatorluğu'nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, s.442. "30 Mayıs 1814 tarihli Viyana Barış Antlaşması, galip devletlerin kendi kendilerini sınırlandırmalarının tarihteki en güzel örneğidir." Bkz., Tuncer, **Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)**, s.54.

²²⁹ Armaoğlu, s.158-159.

²³⁰ Halil İncelik, "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", s.220.

Osmanlı İmparatorluğu Viyana Kongresi'ne katılmamış olmasına rağmen Rus Çar'ı dikkatleri Osmanlı üzerine çekmeye çalışarak Osmanlı'nın bir sorun olduğu fikrini ortaya attı. Daha sonra sıklıkla kullanılacak olan Doğu Sorunu (Şark Meselesi/Eastern Question) terimi ilk defa uluslararası bir arenada dillendirilmiş oldu.

Osmanlı İmparatorluğu, Büyük Devletler için bir sorundu ve sorunun kaynağı Osmanlı'nın güçsüz olmasıydı. Aldığı yenilgiler karşısında zamanla kendini savunamayacak duruma düşen Osmanlı'ya yakıştırılan Doğu Sorunu tabiri neredeyse bir yüzyıldır ortada olan bir durumdu ve Viyana Kongresi'nde isim bulmuştu.

Doğu Sorunu çerçevesinde ele alınan olaylara bakıldığında, Doğu Sorunu'na şöyle bir tanım yapılabilir: Osmanlı İmparatorluğu'nun eski gücünü kaybetmesi sonucunda kendi topraklarında Büyük Güçleri (Düvel-i Muazzama/Great Powers) ilgilendiren hemen her konuya ve bu konular hakkında onların kendi çıkarları çerçevesinde yürüttükleri politikalar bütününe Doğu Sorunu denir. Ayrıca Doğu Sorunu, Büyük Devletler'in Osmanlı topraklarında giriştikleri rekabetin adıdır.

Bazı yazarlar sorunu Türklerin Anadolu'ya gelmesine kadar götürüp bugün halen var olduğunu belirtirler. Hatta sorunun sadece Osmanlı İmparatorluğu'nu paylaşma, parçalama, yıkma ve ortadan kaldırma politikası olduğu bile iddia edilir. Ciddi çalışmalarda konu daha tutarlı bir şekilde ele alınmıştır.²³¹ Sorun Osmanlı'nın

²³¹ Karal, Doğu Sorunu hakkında şu bilgileri veriyor: Viyana Kongresi'ne Osmanlı İmparatorluğu'nun katılmamasına ve Kongre'nin Osmanlı ile yakından ilgili olmamasına rağmen Rus Çarı I. Aleksandr, konuyu Osmanlı'ya getirmeye çalıştı ve ilk kez Şark Meselesi terimini kullandı. Terim daha sonra çok popüler oldu ve çeşitli anlamlar kazanmaya başladı. “*XIX uncu yüzyılın ilk yarısında Şark Meselesi, genel olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünün korunması, aynı asrın ikinci yarısında Türklerin Avrupa'daki topraklarının paylaşılması, yirminci yüzyılda da imparatorluğun bütün topraklarının bölüşülmesi manasında kullanıldı. Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun iç ve dış siyasetinde buhranlı her olay da Avrupalılarca Şark Meselesi başlığı altında incelendi. ...Tarih bakımından başlangıcı nereye götürülürse götürülsün, Şark Meselesi'nin konu halinde ortaya atılması XVIII inci yüzyılın ikinci yarısıdır.*” Karal kısaca, Doğu Sorunu'nun 1815'te isimlendirildiğini ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sahnesinden çekilmesiyle son bulduğunu söyler. Bkz., Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.203-204. Konu ile ilgili en önemli çalışmalardan biri Anderson tarafından yapılmıştır. Doğu Sorunu başlığını taşıyan eseri, 1774 Küçük Kaynarca Antlaşması ile başlar ve Lozan Antlaşması ile son bulur. “*Doğu Sorunu, bir zamanların büyük devleti Osmanlı İmparatorluğu'nun 18. yüzyılda çökmeye başlamasından ve bu çöküşün büyük Avrupa devletleri arasında yarattığı rekabet ve Avrupalı devletlerin emelleri yüzünden ortaya çıkmıştı.*” Avrupalı güçlerin kendi aralarındaki rekabeti, onların birlikte hareket etmelerini önleyecekti. Birbirlerinin etkisini yok etme çabaları, Yakındoğu'da bir denge yaratacaktı. Sorunlara çözüm bulunamayacaktı ve Osmanlı'nın çöküşünün ertelenmesi dışında bir başarı sağlayamayacaklardı. Bkz., Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.397, 404-405. Benzer ifadeler İnalcık tarafından da belirtilir. Doğu Sorunu, 18. yüzyılda ortaya çıkıp Lozan Antlaşması'na kadar devam etmiştir. 1699'da Osmanlı'nın dış ilişkilerinde derin bir değişiklik oldu.

güçsüzleşmesi sonucunda ortaya çıkmış ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yıkılması ile son bulmuştur. Bazı devletler Osmanlı'nın güçsüzlüğünden yararlanıp topraklarını ele geçirmeye çalışırken diğerleri kendi çıkarları söz konusu olduğunda Osmanlı'daki gelişmelere müdahil olmuşlar, başka bir gücün kendi çıkarlarını zedeleyecek hareketlerine engel olmak için çalışmışlardır. Rusya'nın yayılmacı emelleri ve İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikası bunun en açık örnekleridir.

19. yüzyılda dünya diplomasisinin odak noktasını Doğu Sorunu oluşturdu. Bkz., İnalcık, "Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları", s.XVI-XVII. "Viyana Kongresi'nde Şark Mes'eleleri pek o kadar mevzu-i bahs olmadı." diyen Driault meselenin başlangıcına ilişkin şu bilgileri veriyor: "Ve o zamandan yani 17. asırdan itibaren Osmanlı İmparatorluğu duçar-ı za'af olarak hududca ta'dilata uğradı. Ve adeta günler geçtikçe buruşub bütün usarasını ga'ib eden bir meyve gibi kendi hududu dâhilinde büzülüüb kaldı. İslam'ın gerek Avrupa'da gerek Asya'da duçar-ı hezimet olması Şark Mes'elesinin tevellüdüne ba'is oldu." Bkz., Edouard Driault, **Şark Mes'eleleri, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, yay. haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.32, 143. Akçura, Şark Meselesi'nin geometri ve kimya gibi kesin ve açık tarif edilemeyen bir konu olduğuna değinir ve eserinde Seignobos, Sorel, Bourgeois, Driault ve Solovyov gibi bazı Avrupalı yazarların konu hakkındaki tanımlamalarını alıntılar. Akçura'ya göre, Şark Meselesi'nin temelinde İslam ve Hristiyanlar arasındaki mücadele vardır. Bu nedenle doğal olarak meselenin başlangıcını erken tarihlerle kadar götürür. Bkz., Yusuf Akçura, **Şark Meselesine Dair ve Eski "Şurây-ı Ümmet"te Çıkan Makalelerimden**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016, ss.17-86. Mustafa Kamil Paşa, sadece din temelli bir çekişmeyi yetersiz görerek, meselenin daha çok Osmanlı Devleti'nin Avrupa'da varolmasıyla ilgili olduğuna vurgu yapar. Eserinde özellikle 18. ve 19. yüzyıla dair konular yer alır. Bkz., Mustafa Kamil Paşa, **Şark Meselesi**, tercüme Mustafa Özcan, ARK Kitapları, İstanbul, 2016. İlk kez Viyana Kongresi'nde kullanıldığını belirttikten sonra Ülman, Doğu Sorunu'nu şöyle tanımlar: "Doğu Sorunu, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla birlikte, Avrupa devletlerinin onun toprakları üzerinde giriştikleri üstünlük ve pay alma yarışına, bazı Batılı yazarlar tarafından verilen addır." Bkz., Haluk Ülman, "Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Dış Politika ve Doğu Sorunu", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.272-274. "Doğu Sorunu, on dokuzuncu yüzyılda Batılı Büyük Güçler'in Osmanlı İmparatorluğu ile olan ilişkilerini tanımlamak amacıyla, Batılı tarihçiler ve yazarlar tarafından kullanılagelmiş bir terimdir." Bkz., Hüner Tuncer, **"Doğu Sorunu" ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, s.9. "Batı'nın 'Doğu Sorunu' olarak nitelendirdikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderi anlamına geliyordu." Bkz., Hüner Tuncer, "Viyana Kongresi, 'Doğu Sorunu' ve Büyük Güçler (1815-1829)", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.63. Ahmed Saib, 1899-1907 tarihleri arasında *Sancak* gazetesinde tefrika edilen ve II. Meşrutiyet'in ilanından sonra basılan eserinde Doğu Sorunu'nu Rusya ile yakından alakalı görmüştür. İki yüzyıldır Ruslar ile yapılan savaşlar ve savaşlar yüzünden düşülen kötü durum Doğu Sorunu ile bağlantılıdır. "Bugün Rusya Şark Meselesi demek Boğazlar, Boğazlar demek Şark Meselesi demektir." Bkz., Ahmed Saib, **Şark Meselesi**, yay. haz. Saadetin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008, s.19, 34. Marriott, *The Eastern Question* isimli eserine Morley'nin yapmış olduğu tanımları alıntılanarak başlamıştır. Morley'nin tanımları konuyu iyi şekilde açıklıyor: "Basitçe Doğu Sorunu olarak adlandırılan şey, kontrol edilmesi güç ve birbirine içine geçmiş çıkar çatışmalarını, rakip insanları ve düşmanca niyetleri içinde saklar." Türklerin Avrupa'ya ayak basmasıyla konu bütünlüğünü oluşturmaya çalışan Marriott, Doğu Sorunu'nun ikinci aşamasını 1702-1820 arasında meydana gelen Osmanlı Rus ilişkileri çerçevesinde ele almaktadır. Ayrıca Marriott, İngiliz diplomasi sözlüğünde Doğu Sorunu kelimesinin Yunan Savaşı (1821-1829) öncesinde yer almadığını söyler. Bkz., J. A. R. Marriott, **The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy**, Oxford at the Clarendon Press, London, 1917, ss.1-5.

Şunu da belirtmek gerekir ki, Doğu Sorunu, Büyük Güçler'in tamamının politikalarını kapsayacak şekilde yapılacak bir genelleştirmeye ve evreler halinde sınırlandırma yapmaya olanak tanıyacak sıklıkta değildir. Bir genelleştirme yapılması şart ise bu geniş içerikli ve keskin ifadelerden uzak olmalıdır. Aksi halde her devletin aynı anda Osmanlı Devleti'ni korumak, bölüşmek, yıkmak veya ortadan kaldırmak istemesi akılcı değildir ve tarihsel olaylarla da desteklenemez. Devletlerin aralarındaki rekabet ortak hareket etmelerine çoğu zaman engeldir. Ayrıca Büyük Devletler'in politikaları tek bir güzergâhta sabit şekilde süreklilik göstermediği için zaman ve olaya göre farklılık ve değişkenlik gösterebilmektedir. Değişmeyen tek şey devletlerin çıkarlarıdır.²³² Bu açıklamalar kabul edildiği takdirde Doğu Sorunu kısaca farklı Güçler'in farklı zamanlarda yürüttüğü değişken politikalar bütünü olarak ifade edilebilir.

Terim, uluslararası literatüre girdikten sonra Osmanlı üzerinde meydana gelen ve yabancıları ilgilendiren hemen her olay ve gelişmenin üst başlığında Doğu Sorunu yer aldı. Artık Osmanlı'yı bir sorun olarak gören Büyük Güçler, yaklaşık bir yüzyıl boyunca bu sorunun çözülmesine yönelik farklı politikalar üreteceklerdir. Bu politikaların belki de en dikkat çekenini İngilizlere aitti. İngiltere, o günün dünyasını yönlendiren devletlerin başında geliyordu. Bu nedenle onun yürüttüğü politikalar, imparatorluğun geleceğinde belirleyici olacaktı. İmparatorlukta meydana gelen siyasi, askeri, ekonomik, diplomatik ve toplumsal gelişmelerin çoğu İngiltere'nin dikkatinden uzak değildi. İmparatorluğun son yüzyılı içerisinde Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik İngiliz politikaları, güçlü bir devletin kendi çıkarları

²³² Palmerston'un 1848 tarihinde yaptığı Parlamento konuşmasında, bu husus açıkça dillendirilmektedir: *"Bizim sonsuza kadar beraber olacağımız dostlarımız yoktur ve bizim daimi düşmanlarımız da yoktur. Bizim sürekli ve sonsuza kadar sürecektir çıkarlarımız vardır ve bu çıkarları takip etmek bizim görevimizdir."* Bkz., **Hansard, Treaty of Adrianople – Charges against Viscount Palmerston, HC (House of Commons), Deb. (Debate), 1 March 1848**, Vol.97, s.122. Ayrıca bkz., **İngiltere Hâriciye Nazırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku (25 Haziran 1850)**, haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.37. Palmerston, 1850 tarihli konuşmasında Osmanlı Devleti'ne sığınan mültecilerden ötürü Rusya ve Avusturya'nın saldırı ihtimaline karşı Osmanlı Devleti'nin yardım talebine karşılık Fransa ile birlikte bir donanma gönderdiklerinden bahsediyor. Donanma önce Beşike Koyu'na gönderilmiş kötü hava şartlarına pek uygun olmadığı için donanmanın Çanakkale Boğazı'ndan içeri girmesi mevzuu gündeme gelince Rusya ve Avusturya'nın bu konuda İngiltere'yi ihtar etmesi üzerine bu düşüncenin uygulanmasından vazgeçilmişti. Bkz., **İngiltere Hâriciye Nazırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku**, ss.243-265. İngiliz donanmasının itiraza rağmen Çanakkale Boğazı'nı geçtiği 93 Harbi sonrasındaki örneklerle karşılaştırılınca, ilerleyen zamanda İngiltere'nin kendi çıkarları söz konusu olduğunda eylemlerinin değişebileceği görülecektir. İkinci bölümde bu konu hakkında bilgi verilecektir.

çerçevesinde eski gücünü kaybeden bir devletle nasıl ilişkiler kurabileceğine dair bugün dahi dikkate alınması gereken bir seyir izleyecekti.

Yunan İsyanı (1821) ile başlayan olaylar dizisi, İngiltere'nin olduğu gibi diğer Büyük Güçler'in de Osmanlı üzerinde kendi çıkarları için nasıl taraf değiştirdiklerini gayet güzel bir şekilde gösterdi. Bu olaylar dizisi Osmanlı'nın Yunan İsyanı'na karşı Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'dan yardım istemesiyle başladı. Bu isyanı destekleyen Rusya, Osmanlı'nın Mehmet Ali Paşa'dan yardım almasını hoş karşılamıyor ve bir müdahale yapmayı düşünüyordu. Balkanlarda Rusya'nın kuvvetlenmesini istemeyen İngiltere ve Avusturya ise Rusya'nın müdahale yapmasına karşıydılar.

Yunan İsyanı'nı bir fırsat olarak gören ve bunu değerlendirmek isteyen Rusya'yı durduran Avusturya ve İngiltere oldu. Özellikle İngiltere, Yunan İsyanı'nın başından beri olayla ilgilenen etkin devletlerden biriydi.²³³ 4 yıl boyunca süren görüşmeler savaşı erteledi. I. Aleksander tek taraflı olarak savaş ilan etmeyi kararlaştırdıysa da ömrü bunu gerçekleştirmeye yetmedi. I. Nikola ile 1827 yılında yapılan Rus-İngiliz protokolü savaşı bir kez daha önlendi. Protokole daha sonra Fransa da dâhil oldu. Protokol uyarınca ateşkesin sağlanması amacıyla üç devlet tüm güçlerini kullanabilecekti. Osmanlı birlikleri Atina'ya kadar ilerleyince Rus, İngiliz ve Fransız donanmaları 1827'de Navarin'de demirli Osmanlı-Mısır donanmasını yok ettiler.²³⁴ Batılı devletler bu saldırı ile kendi istekleri yerine getirilmemesi durumunda Osmanlı'ya karşı izleyecekleri sert tavırlarını göstermiş oluyorlardı.

²³³ “İngiltere, 1821 yılında başlayan ve 1830 yılında sonuçlanan Yunan isyanındaki bütün süreçlerde en etkin olan Avrupalı devlet oldu. Politikaları gereği Rusya'nın veya Fransa'nın bu önemli stratejik bölgede kurulacak olan Yunanistan üzerinde söz sahibi olmalarını engellemiş özerk bir Yunanistan kurmayı başaran Rusya'nın etkisinden Yunanistan'ı ona bağımsızlığını vererek kurtarmıştı. Plansız, başıbozuk ve tamamen yerel liderlerin yağma amacıyla başlattıkları isyan başta İngiltere ve diğer Avrupa devletlerinin yardımlarıyla sonuca ulaşmıştı. Bundan sonraki süreçte de Yunanistan yine Avrupalı ağabeylerinin ya da garantör devletlerinin etkisinden kurtulamayacak onlar için Akdeniz'de bir karakol görevini sürdürecekti.” Bkz., Hasan Demirhan, **İngiltere'nin Balkan Politikası ve Yunanistan**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013, s.522.

²³⁴ Anderson, ss.84-87. İsyanın başlamasıyla birlikte Avrupa kamuoyu, Yunanlar lehine hareket ediyordu. İngiliz Hükümeti ilk başta açıkça isyancıları desteklemekten kaçındı. 1822 yılında Castlereagh'ın yerine İngiliz Dışişleri Bakanlığı'na getirilen George Canning, “İngiliz politikasına Yunan dostu bir yön verdi.” Bkz., Meral Bayrak, “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.71-86. Karal'a göre, Yunan İsyanı başladığında İngiliz Dışişleri Bakanı Canning, Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını sürdürüyordu. Ama halkın Yunan taraftarlığı olayların seyrini etkiledi. Ayrıca Mehmet Ali Paşa'nın kuvvetli bir şekilde Doğu Akdeniz'de yerleşmesi İngiliz çıkarlarına ters düşüyordu. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, s.116-117. Başka bir etken ise, Osmanlı Padişahı'nın

Navarin olayından sonra 1828-1829 yılında Osmanlı-Rus Savaşı meydana geldi. Rusların devam eden emelleri sonucunda meydana gelen savaşta Osmanlı yenilgiye uğradı. Yenilgi gibi Edirne Antlaşması da ağır oldu.²³⁵ Çok değil bundan iki sene sonra Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa'nın Osmanlı ile savaşa tutuşması, Büyük Devletler'in tutumu nedeniyle Osmanlı'yı Rus yardımına muhtaç etti. Yunan İsyanı'nı bastırabilmek için kendi valisiyle pazarlığa oturan II. Mahmut, isyandan çok daha büyük sorunlarla karşı karşıya kaldı. Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, Mora, Girit ve Şam (Suriye) Valilikleri'ne karşılık isyanın bastırılmasına yardımcı oldu. İsyan kontrol altına alınmıştı ama Büyük Güçler'in müdahalesi ile isyan farklı bir boyuta taşındı. Sonuçta isyanın bastırılma girişiminde başarısız olundu. Mehmet Ali Paşa'ya sadece Girit Valiliği verildi. Ancak kendisine vaat edilen yerlerde hala gözü olan Mehmet Ali Paşa, Şam Vak'ası²³⁶ sonrasında merkez ile savaşa tutuştu.

Mısır meselesinin Osmanlı'yı tehdit eder bir hal alması nedeniyle Padişah, Avrupalı devletlerden yardım istemek zorunluluğunu duydu. Bu nedenle, İngiltere Devleti'nden yardım talep etmek için 1832 sonbaharında Londra'ya elçi olarak Namık Paşa gönderildi. Namık Paşa'ya verilen görev, İngiliz Kralı'na Padişah'ın mektubunu iletmek ve İngiltere'den 15 savaş gemisi istemektir. Gayet iyi muamele görmesine rağmen Namık Paşa istenen yardımı almayı başaramadı.²³⁷

Yunanların tümünü Mısır'a sürmeyi planladığı söylentisiymiş. Bkz., Alexander Bitis, "1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması", **Türkler**, Cilt:XII, çev. Nasuh Uslu, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.703-704.

²³⁵ "Osmanlı devletinin Kaynarca'dan sonra imzaladığı en ağır andlaşmadır." Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, s.121. "Anlaşma, Rusya'nın doğuda gücünün en yüksek noktasına ulaşmasının bir göstergesidir." bkz., Bitis, s.705-712. Kurat ise Rusya'nın kazandığı toprakların çoğunu iade etmesi sebebiyle Edirne Antlaşması'nın şartlarını nispeten hafif görür. Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.57. İbrahim Aykun, "Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile İlişkileri", **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.721-728.

²³⁶ Yeniçerilerin kaldırılmasından sonra yeni kurulan Asakir-i Mansûre-i Muhammediye'nin masraflarını karşılamak üzere *Eyalet-i Mahrûseye* (korunan eyaletler) de 'ihtisab resmi' denilen bir vergi koymak mecburiyetinde kalındı. Vergi konusunda ayrıcalıklı olan yerlerden biri de Suriye idi. Bunun üzerine çıkan karışıklıklarda Mehmet Ali Paşa'nın olayın içinde olduğu düşünülmüş ve olaydan sonra Mehmet Ali Paşa'nın nüfuzu bölgede artmıştır. Bkz., Mustafa Bıyıklı, "Şam Vak'ası (1831) ve Sonuçları", **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.730-740.

²³⁷ Unat, Namık Paşa'nın gayretlerinin boşa gitmediğini, O'nun faaliyetleri sayesinde Avrupa'nın dikkatinin Rus yardımı ve tehlikesi üzerine çekildiğini belirtir. Bkz., Unat, ss.210-213. Ayrıca ayrıntılı bilgi için bkz., Şinasi Altundağ, **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841**, Kısım:I, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1988, ss.82-95; Abdullah Saydam, "Namık Paşa", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2006, s.379-380; Selçuk Akşin Somel, "Gölgede Kalmış Bir Osmanlı Devlet Adamı Şeyh'ül-Vüzerâ Namık Paşa", **Toplumsal Tarih**, Sayı:186, Haziran, 2009, ss.60-67.

Konya hezimetinden çok önce yardım teklifinde bulunan Çar Nikola'nın bu teklifini kabul etmekten başka çare bulamayan II. Mahmut, olayın hezimetini “Denize düşen yılan sarılır.” sözleri ile açıkladı. Osmanlı Padişahı'nın yalnız kalmışlığının bir sonucuydu bu. Rus donanması İstanbul Boğazı'na girmişti ve sonrasında imzalanan Hünkâr İskeleyi Antlaşması ile Rusların boğazlardaki üstünlüğü Osmanlı Devleti tarafından kabul ediliyordu.²³⁸

IV. George'un 1830 tarihindeki ölümünden sonra tahta IV. William'ın geçti. Aynı zamanda hükümet değişikliği ile iktidara Liberal Parti (Whig) geldi. Başbakanlığa Lord Grey getirilirken Dışişleri Bakanı da Lord Palmerston oldu.²³⁹ Bu dönemde, İngiltere'de Osmanlı'ya yapılacak bir yardıma karşı çekingenlik bulunuyordu.²⁴⁰ İngiltere'nin Osmanlı'ya ilişkin uygulayacağı politika tam olarak kesinleşmemiş olmakla birlikte Palmerston'un tutumu Osmanlı'ya yakındı.²⁴¹ Yine de onun kafasında dahi soru işaretleri bulunuyor olmalı ki, Hünkâr İskeleyi Antlaşması öncesinde İngiltere'nin Osmanlı'nın yardım talebine verdiği cevap sadece politik destek yönünde oldu.²⁴²

15 Kasım 1834'te Liberal Parti yerine bu kez Muhafazakâr Parti (Tory) iktidara geldi. Dışişleri Bakanlığı'na atanan Dük Wellington, selefinden farklı olarak

²³⁸ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, ss.60-63.

²³⁹ Palmerston (1784-1865), 1828 ile 1830 tarihleri arasındaki buhranlı yıllarda Tory tarafını bırakarak Liberal Parti'ye (Whiglere) geçti. Devrin'in ifadesine göre, “Palmerston, Hariciye Nezaretini o zamana kadar işgal etmiş olanların şüphesiz ki en kudretlisi idi.” Ayrıca hiçbir nazır bu mevkide onun kadar uzun süre kalıp bu kadar geniş bir nüfuza sahip olmamıştı. Devrin, 1928 yılında Paris Hukuk Fakültesi'nde doktora tezi olarak sunduğu çalışmasında Palmerston'un dış politikasını açıklarken, Osmanlı üzerindeki politikalarına pek yer vermez. Bkz., Şinasi Zihni Devrin, **İngilterenin Harici Siyaseti**, Sertel Matbaası, İstanbul, 1939, s.9, 13, 62.

²⁴⁰ Grey'in başbakanlığındaki yeni İngiliz Hükümeti, başlarda Osmanlı ile ilgili sorunlara alaka göstermiyordu ve imparatorluğun çökmesinin kendi hayati çıkarlarına zarar vereceğini düşünmüyordu. Bitis, s.717. 1830'larda Lord Palmerston tarafından diriltilinceye kadar İngilizlerin Osmanlı politikası belirsizliğini sürdürdü. Bkz., Hurewitz, s.65. Mısır meselesinin başlangıcında İngiltere bu soruna fazla ilgili duymamıştı diyen Subaşı, 1820'lerde Osmanlı Devleti İngiltere için fazla bir önem taşımıyordu ve dış politikada fazla önemsenmiyordu yorumunu yapıyor. Bkz., Turgut Subaşı, “Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri”, **Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki**, (Ed. Mehmet Alaaddin Yalçınkaya, Uğur Kurtaran), Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, s.199-200. Ovalı, İngiltere'nin 1815'ten sonra sadece Osmanlı İmparatorluğu'na değil diğer ülkelerin içişlerine de karışmama siyaseti izlediğini aktarır. Yunan isyanı ile bu politikada bir sapmaya neden olmuştu. Bkz., A. Şevket Ovalı, “Doğu Sorunu” Çerçevesinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu Siyaseti”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu'na Armağan**, (Ed. Ersin Embel), TTK Yayınları, Ankara, 2008, s.253. Çekingen davranan sadece İngiltere değildi. Diğer Büyük Güçler de benzer bir politika benimsedikleri için Rus Çarı bundan yararlandı. Bkz., İnalçık, “Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün”, s.221.

²⁴¹ M. Vereté, “Palmerston and the Levant Crisis, 1832”, **The Journal of Modern History**, Vol.24, No.2 (Jun., 1952), ss.143-151.

²⁴² Kabine'nin bazı üyeleri Lord Holland hatta başbakan bile Osmanlı İmparatorluğu'nun çökeceğine inanıyorlardı. Bkz., Anderson, ss.94-98.

Osmanlı'nın korunması ve güçlendirilmesi politikasını benimsemedi. Bir devletin başka bir devlete güvenerek yaşamını sürdüremeyeceğini belirten Wellington, Osmanlı'nın iç işlerine karışmak gibi bir niyetinin olmadığını dile getirdi.²⁴³

Dük Wellington'un tutumuna rağmen Hünkâr İskelesi Antlaşması ile durum artık ciddileşmişti. Rus tehlikesi, Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını savunan İngilizlerin elini kuvvetlendiren önemli bir argüman oldu.²⁴⁴ Pek çok İngiliz, Doğu Sorunu'nun İngiliz siyasetindeki önemini fark etti.²⁴⁵

Yakın Doğu'da İngilizler ile Ruslar arasında sürekli gerginlikler oluyordu. Şimdi ise Rusya'nın İngiliz çıkarları karşısında bu kadar ileri gitmesi, İngilizlerin Osmanlı politikasını belirlemedeki çekingenliklerinden kurtulmalarında ve kararlı adımlar atmalarında tetikleyici oldu. Yeni kurulan Kabine'de Lord Palmerston tekrar Dışişleri Bakanı olunca (Nisan 1835) İngiltere'nin Osmanlı'ya karşı yürütmüş olduğu destekleyici politikanın olgunlaşmasını sağladı.²⁴⁶

1833 Hünkâr İskelesi Antlaşması, İngiltere'nin çıkarlarına tamamen tersti. Çünkü Rusya boğazlara hem donanmasını hem de askerlerini gönderecekti. İngiltere'nin korkusu gönderilen birliklerin geri dönmemesi ve boğazlarda Rus üstünlüğünün kurulması idi. Gerçekten de bu anlaşma ile Rusya, boğazlar için bir tehlike oluştuyordu. Rusya, Karadeniz'i ve boğazları yabancı gemilere kapatmaya hak kazanıyordu.²⁴⁷

²⁴³ Ahmet Dönmez, **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014, ss.139-142. Hatta Namık Paşa'nın Mısır Valisi'ne karşı devam eden talepleri karşısında çok bunaldığı söylenmektedir. Bkz., Dönmez, s.189.

²⁴⁴ “Şüphesiz Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü siyaseti, İngiliz devlet adamlarının tamamının katıldığı bir politika değildi. Ancak gelişmeler bu siyasetin lehinde olanların elini güçlendiriyordu. Mesela, 1833'te Osmanlılar ile Ruslar arasında imzalanan Hünkâr İskelesi Antlaşması, İngiltere'de, özellikle Palmerston'da, bir travma etkisi yapmış ve Rus düşmanlığını kemikleştirmiştir. Yani, söz konusu siyaset, tam anlamıyla Palmerston'un dışişleri bakanı ve başbakan olduğu dönemlerde karşılığını buldu. (Palmerston'un Dışişleri Bakanlığı, İçişleri Bakanlığı ve Başbakanlığı şu dönemlerdedir: Dışişleri Bakanı 1830-1834, 1835-1841, 1846-1851; İçişleri Bakanı 1852-1855; Başbakan 1855-1858, 1859-1865)” bkz., Bayram Soy, “Lord Palmerston'un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyaseti”, **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:7, Güz 2007, s.143. “Palmerston, bu tarihten itibaren (Hünkâr İskelesi Antlaşması) Boğazları uluslararası statüye kavuşturana kadar, tavizsiz, hatta neredeyse takıntılı bir şekilde Osmanlı Devleti'nin yanında yer alacaktır.” Bkz., Soy, s.148.

²⁴⁵ Frank Edgar Bailey, “Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)”, çev. Yasemin Avcı, **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s.308.

²⁴⁶ Dönmez, s.144.

²⁴⁷ Altundağ, ss.151-153. Kısa süresine ve tesiri yalnız kâğıt üzerinde kalmasına rağmen Tükün'in belirttiği üzere, “Rusya ilk ve son defa olarak Karadeniz ve Boğazlarda nüfuzunun en yüksek zirvesine ulaştı.” Bkz., Cemal Tükün, **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Üniversite Matbaacılık, İstanbul, 1947, s.136.

Sorunun kaynağında yatan mesele Mehmet Ali Paşa'nın iktidar sahibi olmak istemesiydi. Rusya ile yapılan antlaşma Mehmet Ali Paşa'yı yavaşlatsa da içindeki iktidar hırsı devam ediyordu. Mehmet Ali Paşa ve oğluna yeni haklar kazandıran Kütahya Antlaşması, II. Mahmut'un çok ağırına gitmişti.²⁴⁸ Paşa'nın bağımsız bir devlet kurmak isteği yeni çatışmaları beraberinde getirdi. Mayıs 1838'de Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını ilan etmesi II. Mahmut'u iyice kızdırdı. Zaten Suriye'de iki tarafın askerlerinin bulunması sürekli bir barış olmadığını gösteriyordu.²⁴⁹ Haziran 1839'da Nizip'te iki tarafın güçleri karşılaştı.

İngiltere bu dönemde Osmanlı'nın yanındaydı ama Mehmet Ali Paşa'ya karşı yapılacak silahlı bir mücadeleyi onaylamıyordu. Palmerston'un öncelikli isteği Osmanlı'nın savaştan uzak durması ve reformlarla kendisini kuvvetlendirmesiydi. Bağımsız ve kuvvetli olduğu takdirde Rusya karşısında dik bir şekilde durabilir ve İngiliz çıkarlarının bozulmadan devam etmesini sağlayabilirdi. Palmerston bu konunun gerçekleştirilmesine, özellikle Osmanlı ordusunun İngiliz komutanlar tarafından reforme edilmesine önem veriyordu. Bir Hristiyan'ın Osmanlı ordusunda komutanlığa getirilmesinin adet olmadığı ve askerler arasında huzursuzluğa neden olacağı gerekçesiyle, ayrıca diğer devletlerin müdahaleleri sonucu bu istek gerçekleştirilmiyordu.²⁵⁰ 1839 yılında Mehmet Ali Paşa ile tekrar savaşa başlanması sonucu İngiliz desteğiyle birlikte İngiliz komutanların da orduda yer alması sağlandı. Uzun süreli olmasa da ilk defa bir Hristiyan, Osmanlı ordusunun komuta kademesinde yer aldı.²⁵¹

²⁴⁸ 14 Mayıs 1833 tarihinde imzalanan Kütahya Antlaşmasına göre, Mehmet Ali Paşa'ya Mısır ve Girit Valiliklerine ek olarak Suriye, oğlu İbrahim Paşa'ya Cidde Valiliği'nin yanında Adana Muhassıllığı verilmişti. Bkz., Altundağ, s.136-137. Armaoğlu, s.317-318.

²⁴⁹ Anderson, s.112. Mehmet Ali Paşa, Sultan ile yalnız kaldığı müddetçe ondan korkmuyordu. Ama İngiliz güçleri onun çabalarını felce uğrattıyordu. Paşa, İngiltere'nin kendisiyle dost olması durumunda her şeyi yapabileceğini düşünüyordu. Onun dostluğu olmadan ise hiçbir şey yapamayacaktı. Bkz., Harold Temperley, **England and the Near East, the Crimea**, Longmans Green and Co., London, 1936, s.90-91.

²⁵⁰ Lord Palmerston, Osmanlı ordusunun ve donanmasının İngilizler tarafından geliştirilmesi konusunda çok hevesliydi. Talep olmadığı halde İngilizler hazırlıklara başlamıştı. II. Mahmut subayların gönderilmesine karar vermesine rağmen diğer devletlerin müdahaleleri sonucu geri adım atmak zorunda kaldı. 1835-1839 tarihleri arasında subay gönderilmesi meselesi Avrupalı devletlerin Osmanlı üzerindeki nüfuz yarışına dönmüştü. İlk aşamada kazanan İngiltere olmadı. Moltke ile Prusyalı subayların gelmesinde Rusya'nın etkisi kaçınılmazdı. Bkz., Dönmez, ss.146-164, 168-178, 212-213; Soy, s.151. Moltke ve Prusyalı arkadaşları askeri bir unvan almadan hizmet etmeyi kabul etmişlerdi. Bkz., Bailey, s.322-323.

²⁵¹ Mehmet Ali Paşa'nın bağımsızlığını ilan etmesi sonucu gerilen ortamda İngiltere'den 21 Ağustos 1838 tarihinde 3 subay talep edildi. Savaş patlak verdikten sonra 3 İngiliz subayı Osmanlı ordu ve donanmasında komuta kademesine getirildi. Ponsonby'ye göre bunlar Osmanlı'da görev yapan ilk

Kuşkusuz, Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının hayata geçirilmesinde baş aktör Palmerston idi. Ancak dönüşümün tam olarak açıklanabilmesi için birkaç kişinin daha adının ve faaliyetlerinin bilinmesi gerekiyor. Bunların başında Mustafa Reşit Paşa,²⁵² İstanbul'daki İngiliz elçisi Lord Ponsonby,²⁵³ Stratford Canning²⁵⁴ ve David Urquhart²⁵⁵ geliyordu. Bu devlet adamlarının etkisiyle ve Sultan'ın asi valisi

kâfir komutanlardı. Bkz., Dönmez, s. 241, 291-294. Mısır meselesi çözüldükten sonra Osmanlı Devleti yabancı subaylar konusunda eski tavrını yeniden takındı. Subayların çoğu ülkelerine geri döndü. Bkz., Dönmez, s.317-318. Daha sonra yeni subaylar gelecekti. Örneğin, 1829'den sonra Osmanlı'ya gelen Adolphus Slade 1850-1866 yılları arasında Osmanlı donanmasında Müşavir Paşa adıyla danışman olarak görev yaptı. Ayrıca Müşavir Paşa'nın 1833, 1837, 1840 ve 1867 tarihlerinde yayımlanan kitaplarında Osmanlı bürokrasisi, toplumu ve donanması hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır. Bkz., Candan Badem, "Amiral Adolphus Slade'in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri", **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:XXI, Bahar, 2011, ss.115-140.

²⁵² "Reformlar, başta hariciye Nazırı Mustafa Reşid Paşa olmak üzere ilerici ve kısmen batılılaşmış küçük bir memur grubunun eseri idi." Bkz., Anderson, s.125. Mustafa Reşit Paşa, Batılı ve çağdaş fikirleri temsil eden yeni aydın tipini ilk örneğidir. Bkz., Mehmet Kaplan, "Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi", **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s.465-466. Ayrıca bkz., Turgut Subaşı, "Mustafa Reşid Paşa'nın İngiliz Dışişleri Temsilcileriyle İlişkileri", **Osmanlı'da Siyaset ve Diplomasi**, (Ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd.), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss.91-109.

²⁵³ 1832 yılının sonunda İstanbul'a elçi olarak atanan Lord Ponsonby, hem elçilik görevini yürütmekle hem de Osmanlı reformlarını koordine etmekle görevlendirilmişti. Bkz., Dönmez, s.103. Ponsonby'nin Rus karşıtlığının Türk severlikten daha güçlü olduğu söyleniyor. Bkz., Bailey, s.332.

²⁵⁴ 1808 yılında Osmanlı nezdinde gönderilen İngiliz sefaret heyetinde birinci katip olarak atanmış ve ardından 1810-1812 yıllarında maslahatgüzar, 1825-1828 yıllarında Büyükelçi, 1831 yılında Yunan hududu meselesini görüşmek üzere özel temsilci ve 1842-1858 yıllarında tekrar büyükelçi vazifelerini icra etmek amacıyla yarım yüzyıldan fazla bir süre Osmanlı diplomasisinde önemli bir konumda yer almıştır. Ayrıca Padişah'ın, bir Hristiyan elçisinin davetini kabul etmesinin ilk örneğini Canning oluşturur. Bkz., Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, çev. Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, s.9-10, 170. Sultan Abdülmecit ile arasında derin dostluk ve saygı olan Canning, Sultan ile özel görüşmelerinde özgürce konuşabiliyordu. Bu yakınlaşma ve dostluk Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin desteğinin sağlanmasında etkili oldu. Canning'in girişimiyle Abdülmecit'e Britanya'nın asalet rütbelerinin en büyüğü sayılan Dizbağı Nişanı (Knight of Garter) verildi. İlk kez bir Müslüman'a bu nişan veriliyordu. Ve yine ilk defa bir padişah Hristiyan elçisinde bir baloya gidiyor ve ilk defa yabancı devletlerin nişanını kabul ediyordu. Bkz., Turgut Subaşı, "Stratford Canning'in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecit ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı (Knight of Garter)", **Belleten**, Cilt:LXXX, Sayı:287, Nisan 2016, ss.164-172. Cannig, Reşit Paşa için, ondan gayrisi bir alay akılsız diyor. Bkz., Poole, s.94. Osmanlı'nın tamamen çökme ya da yeniden canlanma arasında olduğunu bildiren Canning, İngiltere'nin menfaatleri açısından onun güçlendirilmesi gerektiğine inanıyordu. "İngiliz politikasının değişmesinde ve Lord Palmerston'un Osmanlı modernleşmesine dair planlarının alt yapısının oluşturulmasında en önemli rolü Stratford Canning oynadı ve adeta Lord Palmerston'un 1833 yılı başında ortaya koyacağı reform programının mimarı oldu." İngiliz kralı üzerinde ise daha çok Urquhart etkili oldu. Bkz., Dönmez, s.71-72, 80-81, 84.

²⁵⁵ 1833 yılında yayınladığı *Turkey and Its Resources* adlı kitabında Osmanlı'nın, İngiltere için uygun pazar şartlarını, ticari imkânlarını ve potansiyelini inceledi. Osmanlı'nın iyi pazar olduğuna kanaat getirdi. Fakat süreç açısından önemi "...İngiltere için Türkiye mevzuunda kilit adam olması" ve "Rus karşıtı olmaktan ziyade Türksever" olmasıydı. Ayrıca "Belki de İngiltere'nin Türkiye'deki maddi çıkarlarını Urquhart kadar açıklıkla ortaya koyan başka bir İngiliz daha yoktu..." ve düşünceleri halkın çoğunluğu üzerinde etkili oldu. Bailey, Doğu Sorunu'nun kökenine İngilizler arasında ilk inenlerin Canning ve Urquhart olduğunu söyler. Bkz., Bailey, s.307, 336-340. Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.191, 196.

Mehmet Ali Paşa tehlikesinin devamı sonucunda, İngiltere'nin eski tutumunu değiştirmesinin ve Osmanlı yapısının köklü değişimler geçirmesinin yolu açıldı.

Mısır meselesinin yeniden alevlendiği bir süreçte Osmanlı Devleti, yukarıda saydığımız devlet adamlarının da etkisiyle, soruna bir son vermek ve bunu dış destek sağlayarak gerçekleştirmek için önce Baltalimanı Antlaşması imzalandı. Ardından ise Tanzimat Fermanı ilan edildi.

16 Ağustos 1838 tarihinde Reşit Paşa'nın Baltalimanı'ndaki yalısında gizli olarak yapılan görüşmeler sonucunda Osmanlı İngiliz Ticaret Sözleşmesi, Reşit Paşa ve Ponsonby arasında imzalandı.²⁵⁶ 16 Ağustos'ta imzalanan Antlaşma'yı 8 Ekim'de Kraliçe Viktoria ve ondan bir ay sonra Sultan II. Mahmut onayladı.²⁵⁷ Palmerston tekellerin kaldırılması ile ticaretin artacağını ve Osmanlı'nın zenginleşeceğini savunuyordu.²⁵⁸ Osmanlı tarafının böyle bir antlaşmayı imzalamasının nedenlerinin başında Mısır meselesi geliyordu. Bağımsızlığını ilan eden Mehmet Ali Paşa'ya bir darbe indirmeye²⁵⁹ ve ona karşı elini kuvvetlendirmeye çalışan Osmanlı yönetimi bu antlaşmayı imzaladı. İngiltere ile ilişkileri sıkılaştırmak ve ondan her türlü yardımı alabilmek umudu, süreci hızlandırdı.²⁶⁰ İngiltere ise Baltalimanı'na benzer serbest ticaret antlaşmalarını Latin Amerika, Fas, Siyam, Japonya, Güney Denizi Adaları gibi pek çok yere benimsetmişti.²⁶¹

²⁵⁶ Kütükoğlu, s.107. Müzakereyi asıl Sir Henry Lytton Bulwer ve kırk seneden beri Doğu'da İngiliz konsolosluk işleriyle uğraşan Cartwright yaptı. Bkz., Yusuf Kemal Tengirşenk, "Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti", **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.304.

²⁵⁷ Kütükoğlu, s.109.

²⁵⁸ Kütükoğlu, s.109; Dönmez, s.223.

²⁵⁹ *Revue des Deux Mondes* Dergisi'nin 1 Kânunusani 1838 tarihli sayısında Mısır'ın 1835 senesi bütçe gelirlerinin 311 milyon kuruş olduğu ve bunun 85 milyonunun tekellerden elde edildiği bildirilmişti. Bu ortadan kaldırıldığı takdirde Mısır ordusunun ihtiyacını karşılayacak olan önemli bir gelir Mehmet Ali Paşa'nın elinden alınmış olacaktı. Bkz., Tengirşenk, s.305. Ayrıca bkz., Soy, s.14. Antlaşmanın, II. Mahmut ile Mehmet Ali Paşa arasındaki çatışmayı körüklediği de belirtilmektedir. Bkz., Sevim Ünal, "Tanzimat Döneminde Dış Politika", **Tanzimat'ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994, s.208. "Eğer İngiltere İstanbul'da siyasi iktisadi mahiyette bir muahede ile işi kışkırtmamış olsaydı Mehmet Ali'nin bu (bağımsızlık) kararından sonra Devlet-i Aliye Mısır meselesi bir müddet daha sükûn halinde devam edebilirdi." Bkz., Tengirşenk, s.307.

²⁶⁰ Yapılan anlaşma İngiltere tarafını fazlasıyla memnun etmiş olmalıdır ki bu antlaşma Ponsonby'nin en büyük başarısı olarak yorumlanır. Bkz., Bailey, s.332; Dönmez, s.230; Soy, s.150; Tengirşenk, s.309-310

²⁶¹ Niall Ferguson, **İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi**, çev. Nurettin Elhüseyni, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.238.

Osmanlı ile İngiltere arasında sıkı bağlar kurulmasını sağlayan²⁶² Baltalimanı Antlaşması'ndan hemen sonra, İngiliz elçisinin yardım vaatlerinin de etkisiyle Mustafa Reşit Paşa Londra'nın yolunu tuttu.²⁶³ İngilizlerle askeri yardım için bir anlaşma yapamayan Mustafa Reşit Paşa, Londra'dan Paris'e geçti. Görüşmelerini sürdürürken Nizip'te savaş patlak verdi. Osmanlı ordusu kısa sürede yenilgiye uğradı (24 Haziran 1839). Bir hafta sonra Osmanlı ordusunun yenilgi haberi İstanbul'a ulaşmadan, II. Mahmut vefat etti.

Şartlar daha da kötüleşmişti. Osmanlı'nın yanında gözüken ve onun reformlarla kuvvetlenmesini isteyen İngiltere diğer yandan kendisini uluslararası siyasi bir yükümlülük altına alacak anlaşmalardan uzak tutma politikasını²⁶⁴ 1839'da yeniden gözden geçirdi ve 1833'de olduğu gibi gelişmeleri sadece seyretmekle yetinmeyip müdahale etme gerekliliği duydu.²⁶⁵

Yeni şartlar sonucu beş büyük devlet (İngiltere, Fransa, Rusya, Prusya ve Avusturya) bir araya gelerek sorunun çözümünü aramaya başladılar ve 27 Temmuz 1839'de ortak hareket etme kararı verdiler. Bir gün sonra Metternich'in kaleme aldığı nota ile Osmanlı'ya yalnız başına hareket etmemesini rica ettiler.²⁶⁶

Ortak verilen bu karar Hünkâr İskelesi Antlaşması'nın sonu demekti. Baltalimanı Antlaşması ile Osmanlı'daki üstün konumunu kaybeden²⁶⁷ Rusya, şimdi de İngiltere ile birlikte hareket etmeye karar verdi.²⁶⁸ Mısır meselesinde İngiltere ile

²⁶² Sander, s.304.

²⁶³ Dışişleri Bakanı iken aynı zamanda 1838 yılında Londra Büyükelçiliği'ne atanan Mustafa Reşit Paşa'nın görevi, Mısır Valisi'ne karşı İngiltere ile bir ittifak antlaşması imzalayabilmektir. Bkz., Reşat Kaynar, **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 4. Tıpkı Basım, TTK Yayınları, Ankara, 2010, ss.137-156; Ahmet Dönmez, "Mustafa Reşid Paşa'nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu", **Tarihin Peşinde**, Sayı:6, 2011, s.5.

²⁶⁴ "İngiltere'nin dış politikası, Osmanlıları mümkün olduğunca korumayı ancak İngiltere'yi buna dair sorumluluk altında bırakacak uluslararası anlaşmalar yapmamayı öngörüüyordu." Bkz., Dönmez, s.248. Palmerston, "Bizim Yakındoğu politikamız telaşsız olmak, ancak hazırlıklı bulunmaktadır." diyordu. Bkz., Bailey, s.311.

²⁶⁵ Bailey, s.343.

²⁶⁶ Armaoğlu, s.318; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, s.197; Tükin, ss.207-211.

²⁶⁷ "Bu anlaşma İngiltere'nin yalnızca Osmanlı İmparatorluğu'nda ticari ve politik nüfuzunu genişletmekle kalmayıp, Rusya'nın politik ve ticari konumunu da kökünden yok etmeye yetmişti." Bkz., Ünal, s.208.

²⁶⁸ Sander'e göre, Rusya Hünkâr İskelesi Antlaşması ile Osmanlı'da sağlamış olduğu üstünlüğü uzun süre devam ettiremeyeceğini anladığı için böyle bir karar vermişti. Bkz., Sander, s.302-303. Ayrıca bkz., Dönmez, s.277.

Fransa arasında yaşanan siyasi görüş ayrılığından faydalanmayı düşünen Rusya, seçimini İngiltere'den yana kullanmış oldu.²⁶⁹

Mustafa Reşit Paşa, Avrupa'daki temaslarından sonra İstanbul'a döndüğü zaman karşısında bulduğu manzara iç açıcı değildi. Avrupa'nın desteğinin artarak devam etmesi konusunda çalışmalarını sürdürdü. Baltalimanı Antlaşması, yardım sağlanmasına uygun bir ortam hazırlamıştı ama Avrupa devletleri ile Avrupa kamuoyunda Osmanlı'nın son günlerini yaşadığı düşüncesinin değiştirilmesi gerekiyordu. Kamuoyunu Osmanlı tarafına çevirmek²⁷⁰ ve Avrupalı devletlerin desteğini kazanmak amacı²⁷¹ ile daha önce başlatılan çalışmalara hız veren Mustafa Reşit Paşa, hazırlamış olduğu metni²⁷² 3 Kasım 1839 tarihinde Gülhane'de Padişah, nazırlar, ulema, yabancı devlet elçilerinin bulunduğu büyük bir topluluk karşısında okudu.

Osmanlı tarihi için dönüm noktalarından biri olan Tanzimat Fermanı ilan edilmiş oldu. Öncesindeki ve sonrasındaki gelişmeler birlikte düşünüldüğü zaman

²⁶⁹ Rusya'nın amacı, İngiltere ile Fransa'nın arasını açarak İngiltere ile kuvvetli ilişkiler kurmaktır. Bkz., Tukin s.217. İngiltere ve Fransa'nın Mısır konusuna dair politikalarındaki farklılık 1839 tarihinin yazında iyice artmıştı ve artmaya devam ediyordu. Anderson'un aktardığına göre, Rus yetkilisi Baron E. P. Brunnow, 24 Kasım 1839'da durumu şöyle özetlemişti: “İngiltere-Fransa ittifakı şimdiden öldü. İngiltere hala bizimle değil ama Fransa ile de değil. İngiltere dul kaldı. Güzel ve kaprisli bir kadın olduğu için onunla evlenmek yetenek ve sabır gerektiriyor.” Bkz., Anderson, ss.115-117; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.67.

²⁷⁰ Enver Ziya Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, **Belleten**, Cilt:XXVIII, Sayı:112, Ekim 1964, s.597.

²⁷¹ Anderson, s.125. “Avrupa'nın yorulmak bilmeyen faaliyeti ile her taraftan sıkıştırılan ve son derece vahim bir mevkide bulunan bir hükümet tarafından kabul edilen Tanzimat, her şeyden önce Avrupa'ya memnun etmek ve Türkiye'ye karşı daha yumuşak ve tavizkar davranmasını sağlamak amacını güdüyordu.” Bkz., Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.13-14. Hünkâr İskelesi Antlaşması'nı izleyen dönemde hızlı modernleşmenin arkasındaki dış etkenler belirgin şekilde görülüyordu. “Osmanlı İmparatorluğu'nun en az Mısır kadar ilerici ve kurtarılmaya değer olduğunun bir göstergesi olarak 3 Kasım 1839'da ani ve şaşırtıcı biçimde Gülhane Hatt-ı Şerifi ilan edildi.” Mustafa Reşit Paşa'nın kaleminden çıkan Tanzimat ile acil ihtiyaç duyulan Avrupa desteğini sağlayabilmek için böyle bir reform sürecine adım atıldı. Bkz., Roderic H. Davison, **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Morali, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004, s.121-122, 173. Farklı bir görüş için; “1839 fermanı Avrupa tazyiki ile veya Avrupayı oyalamak kasdiyle değil, dâhilde duyulan kat'i islahat lüzumu ve bunun üzerinde alınan ciddi bir karar ile neşredilmiştir. Devletleri memnun etmek ve bundan devlet lehine istifade eyleme de düşünülmüştür.” Bkz., Cemal Bilsel, “Tanzimatın Harici Siyaseti”, **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.668.

²⁷² Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasının İngilizlerin katkısı ya da diktası ile mi yoksa Mustafa Reşit Paşa'nın salt çabası sonucu mu olduğu tartışıla gelmektedir. Farklı görüşleri verdikten sonra Dönmez, Tanzimat Fermanı'nın hazırlanmasında İngilizlerin doğrudan müdahalesi olmadığı yönünde görüşünü bildirmiştir. Dönmez, s.264-265, 269, 272, 275. Erken tarihli bir araştırmanın bu sorunsala dikkat çekmesi açısından bkz., Karal, “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, s.601.

Tanzimat Fermanı'nın Osmanlı tarihi ve özellikle Osmanlı modernleşmesi açısından neden bir dönüm noktası olduğu daha iyi anlaşılacaktır.²⁷³

Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından Tanzimat Fermanı'nın ilanı değerlendirildiğinde, Osmanlı'nın kuvvetlendirilmesi yönünde İngiltere'nin de tavsiye ettiği reformlar ile ilgili önemli bir merhaleye geçildi ve daha önemlisi İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak için gerekirse askeri yardımı bile yapabileceğini gösterdi. İngiltere'nin Osmanlı modernleşmesine mi yoksa Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki Rus nüfuzunun kırılmasına mı daha çok memnun olduğunu saptamak kolay değildir. Ama ikisi de İngiltere'yi çok memnun etmiştir. Osmanlı tarafı da içinde bulunduğu buhranlı durumu atlatabilecek bir desteğin sağlanacak olmasından mutluydu. Gelişmeler tarafların memnuniyetinin boşa olmadığını gösterdi.

İngiltere'nin askeri yardımı ile Mısır meselesi sona erdi. Mısır meselesi çözüldükten sonra Fransa'nın da dâhil olduğu beş büyük devlet Karadeniz ve boğazların kapalılığına dair bir mukavelenameyi 13 Temmuz 1841'de imzaladılar.²⁷⁴

²⁷³ Tanzimat Fermanı'nın ilanını tamamen dış güçlere yaranma ve özellikle İngiltere'nin desteğini kazanabilmek için atılan bir adım olarak yorumlamak, Lale Devri'ne kadar uzanan modernleşme çabalarının ve yakalanmaya çalışılan dinamizmin yok sayılması anlamına gelmemelidir. Tanzimat Fermanı'nı Osmanlı İngiliz ilişkileri bağlamında ele alırken konunun geniş çerçevesini akıldan çıkarmamak gerekir. Yoksa Osmanlı tarihindeki en önemli olaylardan birini sadece İngilizlere şirin gözükmek ve onların yardımlarına mahzar olabilmek için atılmış bir adım gibi yorumlama yanlılığına düşülebilir.

Tanzimat'ın ilanında dış desteğin sağlanması amaçlanmıştı. Ama aynı zamanda başlanmış olan modernleşme sürecinde önemli bir mihenk taşıydı. Tanzimat'ın eksiklerine rağmen kişi hak ve özgürlüklerinin korunması kanunun gücüne bırakılmıştı. Bu açıdan Sened-i İttifak'ın devamı ve Islahat Fermanı ve I. Meşrutiyet'in hazırlayıcısıdır. Bu nedenle olsa gerek pek çok anayasa hukukçusu süreci Islahat Fermanı ile başlatıp Tanzimat, Islahat ve Kanun-u Esasi ile devam ettirir. Bkz., Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006; Fevzi Demir, **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dost Kitabevi, İzmir, 1984; Kemal Gözler, **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2000; Orhan Aldıkaçtı, **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982; Server Tanilli, **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, Say Kitap Pazarlama, İstanbul, 1982; Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Sulhi Goran Matbaası, İstanbul, 1975.

II. Mahmut'un yaptığı yenilikler yüzeysellik ile eleştirilse de (Bailey, s.312) Osmanlı'nın çehresini değiştirmesi ve Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönemi başlatması bakımından I. Petro ile karşılaştırılmayı hak eder. Bkz., İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.38, 40-44, 46-47, 125-126, 144-145, 190-191, 197-198, 234, 248.

II. Mahmut zamanında başlayıp Tanzimat ile devam eden pek çok yenilik vardır. Artık kanunnamelerin, nizamnamelerin, bürokratikleşmenin, mahalli idarelerdeki gelişmelerin dönemi başlamış, Tanzimat dönemi içinde gazeteler, posta teşkilatları, tren yolları, telgraf hatları gibi birçok yenilik ortaya çıkmıştır.

²⁷⁴ Mehmet Ali Paşa'yı destekleyen politikası yüzünden diğer devletlerle görüş ayrılığına düşen Fransa, Paşa'ya karşı oluşturulan blokta yer almadı. Yaklaşık bir sene önce Londra'da dört büyük devlet aralarında anlaşmaya varmışlardı. Mısır meselesi çözüldükten sonra Fransa, diğer devletlerin

Böylece Osmanlı'nın boğazlar üzerindeki hâkimiyeti Büyük Güçler tarafından garanti altına alındı. Avrupa'nın beş büyük devleti (İngiltere, Rusya, Fransa, Avusturya ve Prusya) Osmanlı ile ilgili bir konuda bir araya gelerek, boğazlar konusunu ilk kez uluslararası bir statüye kavuşturdular.²⁷⁵ Bu antlaşma ile İngiltere “*Yakındoğu'daki en önemli hedefine ulaşmıştı.*”²⁷⁶ Zaten 19. yüzyılın ortalarından itibaren boğazlardaki İngiliz politikası, bütün güçler için eşit biçimde değiştirilmedikçe statükoyu korumaktı.²⁷⁷

Barışın sağlanması ve İngiliz itibarının Doğu'da artması açısından Palmerston'un uyguladığı politika başarıya ulaştı.²⁷⁸ Bir süre için Rusya'nın Türkiye'deki etkisini kırmayı başardı. Osmanlı toprak bütünlüğü politikası, İngiliz dış politikasında belirgin bir unsur haline geldi.²⁷⁹ Ancak Rusya'nın Osmanlı üzerindeki emelleri hala devam ediyordu.²⁸⁰

1.2.2. Kırım Savaşı

Londra Boğazlar Antlaşması, Rusya'nın sıcak denizlere inebilme olanağını ortadan kaldırmıştı. Rusya, fırsatını bulduğu zaman harekete geçebilmek için yanında duracak veya en azından kendi eylemlerinde diğer devletlerin tarafsız kalmasına yardımcı olacak bir dayanak arıyordu. Rusya, Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın yenilenmesi için diretmemişti ve Mısır meselesinin sonunda Fransa'ya karşı İngiltere'nin yanında yer alarak tarafını belli etmişti. Osmanlı üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmesi için yapması gereken tek şey İngiltere'yi ikna etmektir.

tutumunu benimsedi. Bkz., Anderson, s.123-124; Armaoğlu, ss.318-328; Bailey, s.344; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, ss.197-201; Tükin, s.226-227; Uçarol, s.177-178.

²⁷⁵ Ülman, s.276; Bağış, “İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun Toprak Bütünlüğü Politikası ve Türk Diplomasisinin Çaresizliği”, s.51.

²⁷⁶ Anderson, s.124. “*İngiltere, gelecekte söz konusu olabilecek bir savaşta Osmanlı Devleti'nin ana müttefiki olacağını bu antlaşmayla göstermişti.*” Bkz., Dönmez, s.299.

²⁷⁷ Marian Kent, “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu 1900-1923”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.212.

²⁷⁸ “*...Palmerston için büyük bir zaferdi.*”, Bkz., Philip P. Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.7.

²⁷⁹ Bailey, s.350-351.

²⁸⁰ “*İstanbul ve Boğazları almak ve öleceği muhakkak sayılan 'hasta adamın mirasına konmak' arzusu Çar Nikola I. 'de bir idée fixe (saplantı) haline gelmiş ve saltanatının sonuna kadar bu görüşün esiri olmuştur.*” Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.68.

1844 yılında İngiltere'ye bir gezi yapan Çar I. Nikola, Osmanlı İmparatorluğu'nun ölmek üzere olduğunu ve sonradan anlaşmazlık çıkmaması için Avrupalı devletlerin biran önce anlaşarak onun mirasını paylaşması gerektiğini vurguladı. Çar, Osmanlı topraklarının paylaşımını bile yapmıştı. Çarın aklında, boğazlar ve Balkan toprakları vardı. Çar ne düşünürse düşünsün ne söylesen²⁸¹ İngiltere'nin politikasında bir değişiklik yoktu. Osmanlı'nın reformlarla kuvvetlendirileceği fikri hala devam ediyordu.²⁸²

Mısır meselesi ve boğazlar konusundan Kırım Savaşı'na kadar geçen yaklaşık 12 yıllık sürede Osmanlı Devleti iç işlerine ağırlık verirken Avrupa 1848 Devrimleri ile sarsılıyordu. Bu süreç Aksan'ın ifadesine göre, Osmanlı Hristiyan nüfusu arasında misyonerlerin varlığının arttığı ve başta Fransa ile Rusya'nın kendi dindashlarının himayesi ile Kudüs'teki kutsal yerlerde söz sahibi olmak için mücadelenin yoğunlaştığı bir dönemdi.²⁸³

1848 Devrimleri Osmanlı İmparatorluğu'na ulaşmamıştı. Devrimlerden etkilenmeyen diğer bir devlet ise Rusya idi. Hatta Rusya, devrimi bir fırsat olarak görüp Macaristan'a müdahale ederek Avrupa'da prestijini arttırmıştı.²⁸⁴ 1848'den sonra İngiliz Rus ilişkilerinin bozulmasında, Rus ordularının Macar ve Leh asileri üzerine yürümeleri, Eflak ve Boğdan'a girmeleri, Rusya'nın Macar mültecileri Osmanlı Devleti'nden geri istemesi etkiliydi. Tüm bunlar İngiltere'nin donanmasını Çanakkale önlerine göndermesine neden oldu. Rus yayılcılığı İngiliz yayılcılığı önünde büyük bir engel olarak görülmeye başlandığı için Rusya ve İngiltere karşı karşıya geldi. Lord J. Russel bir nutkunda “*Eğer Rusya'yı Tuna üzerinde*

²⁸¹ Genellikle Osmanlı'nın paylaşılması konusuna vurgu yapılmıştır. Bkz., Kurat, **Rusya Tarihi**, s.326-327; Ülman, s.276. Andıç ve Andıç'a göre Ruslar daha 1843 yılında Osmanlı'yı parçalama planlarını hazırlamışlardı. Buna göre, Mısır İngiltere'ye bırakılırken kendisi de Eflak-Boğdan ve Bulgaristan'ı alacaktı. İstanbul serbest bir şehir durumuna getirilirken Karadeniz Boğazı'nda Rusya bir üs bulunduracaktı. Bkz., Fuat Andıç ve Süphan Andıç, **Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002, s.15-16. Diğerlerinden farklı olarak Anderson, görüşmelerde Rusya ile İngiltere'nin arasında Osmanlı'nın çökme tehlikesi veya saldırıya uğraması durumunda ortak işbirliğine varıldığını ancak “*Osmanlı topraklarının eninde sonunda nasıl paylaşılacağı konusu ele alınmamıştı*” demektedir. Bkz., Anderson, s.130-131.

²⁸² İngiliz başbakanı birkaç yıl önce Osmanlı için şunları söylemişti: “*Osmanlı İmparatorluğu'nun çöktüğü, öldüğü konusunda söylenenlerinin tümü, tam bir saçmalaktır... Avrupa'nın koruyuculuğu altında on yıl vererseniz, yapılacak iç düzenlemelerle birlikte, onun yeniden saygın bir devlet durumuna gelmemesi için hiçbir neden yoktur.*” Bkz., Ülman, s.276.

²⁸³ Virginia H. Aksan, **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.421

²⁸⁴ Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.68; Haluk F. Gürsel, **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968, s.106.

*durdurmazsak, günün birinde İndus kıyılarında durdurmak zorunda kalacağız” demişti.*²⁸⁵

Rusya 1848 olaylarından sonra, bu süreçten fazla etkilenmeyen ve yine Avrupa’da en güçlü konumda olan İngiltere ile anlaşarak Doğu Sorunu’nu bitirmek istiyordu. Bu sefer Çar niyetini açıkça ifade edecekti. 9 Ocak 1853’te St. Petersburg’daki sarayında verilen baloda Çar I. Nikola, İngiliz Elçisi Sir George Hamilton Seymour’a esas olan Rusya ve İngiltere’nin anlaşmasıdır, diğer devletlerin düşünceleri pek bir şey ifade etmiyor dedi. Bu sözler, Rusya’nın İngiltere’ye olan yaklaşımını gösteriyordu.²⁸⁶ Osmanlı hakkındaki düşüncelerini ise şu cümlelerinden öğreniyoruz:

*“Kollarımız arasında hasta bir adam var. Çok hasta. Size açık söylemeliyim ki, gereken bütün tedbirleri almadan önce onu günün birinde kaybetmemiz büyük bir felaket olacaktır... Türkiye ansızın ölebilir. Bu takdirde üzerimizde kalacaktır. Ölülerini diriltemeyiz. Türkiye ölünce bir daha dirilmemek üzere ölecektir. İşte bunun içindir ki size soruyorum: Böyle bir olay karşısında kargaşalık, anarşi ve hatta bir Avrupa harbi karşısında kalmaktansa, önceden tedbirler almak daha akıllıca bir hareket olmaz mı?”*²⁸⁷

Kendi çıkarlarına ters düşen bu öneriye İngiltere yine sıcak bakmadı. Bu durumda Rusya tek başına hareket edecek ve düşüncesini gerçekleştirmek için savaş seçeneğine daha sıkı sarılacaktı. İngiltere’nin aksine Rusya, Osmanlı topraklarında üstün duruma gelmek için askeri harekâta mecburdu. Rusya, Doğu Sorunu’nu²⁸⁸

²⁸⁵ Özcan Yeniçeri, “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.841.

²⁸⁶ Yeniçeri, s.841. Rusya İngiltere’ye Girit ve Mısır’ı teklif ederken Avusturya’ya da sus payı olarak Sırbistan ve Hersek’i sunuyordu. Bkz., Winfried Baumgart, **The Crimean War 1853-1856**, Arnold and Oxford University Press, London and New York, 1999, s.12.

²⁸⁷ Yeniçeri, s.841; Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:I, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.7-8; Armaoğlu, s.348-349; Andıç, Andıç, s.15; Gürsel, ss.106-108; Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.70-71; Temperley, Çar’ın Osmanlı için “Hasta adam” tanımlamasını kullanmadığını onun yerine “ayı ölüyor” dediğini belirtir. Bkz., Temperley, s.272.

²⁸⁸ Kırım Savaşı, Doğu Sorunu çerçevesinde meydana gelen en çarpıcı olaydır. Pek çok yazarın Doğu Sorunu’nu, Büyük Devletler’in Osmanlı Devleti’ni yıkma, bölme, parçalama ve ortadan kaldırma politikası olarak tanımlamasına karşın Kırım Savaşı’nda İngiltere ve Fransa, ordusuyla ve donanmasıyla Osmanlı’nın yanında Rusya’ya karşı mücadele etmiştir. Burada elbette ki Osmanlı hayranlığı, sevgisi veya dostluğu yoktur. Olay sadece Doğu Sorunu tanımlanırken söylendiği gibi, Büyük Devletler’in kendi çıkarları yönündeki hareketinden ibarettir. Kendi çıkarları bu olayda Osmanlı’nın ayakta kalmasını gerektiriyordu. Bu yüzden Kırım Savaşı’nda İngiltere ve Fransa’nın Doğu Sorunu’na yaklaşımı bölme, parçalama, yok etme üzerine değil, Osmanlı’yı ayakta tutmaya yönelik olmuştur.

kendi başına bitirmeye karar verdiği andan itibaren Avrupalı devletlerin içinde bulunacağı bir savaşın çıkması ise kaçınılmaz hale geldi.²⁸⁹

Savaşın patlak vermesinin bahanesi, Kudüs'te kutsal yerlerin bakımı konusunda çıkan bir anlaşmazlıktı.²⁹⁰ Asıl neden ise Rusya'nın birkaç yüzyıldır başarmaya çalıştığı yayılmacı emelleri idi.²⁹¹

Şubat 1853'te İstanbul'a özel bir görevle gönderilen Prens Mençikof'un Ortodoksların himaye hakkı talebi ve Rusya ile savunma anlaşması teklifi kabul edilmeyince Rusya, Osmanlı için düşüncelerini kendi başına gerçekleştirmek için ilk hamlesini yaptı ve 22 Haziran 1853'te Eflak ve Boğdan'ı işgal etti. Fiilen başlayan savaş, Osmanlıların Rusların işgal ettiği yerleri boşaltması isteğinin reddi üzerine resmen 23 Ekim'de başladı.

Kamuoyunu etkileyerek İngiltere'yi Rusya'ya karşı harekete geçirebilmek için yapılan çalışmalar²⁹² ve Lord Palmerston'un uyguladığı politikayı devam ettirme

²⁸⁹ “Rusya, İngiltere'nin mallarını Karadeniz kapılarına kadar getirmesine engel olma gereğini duyduğu andan itibaren, iki ülke arasında savaş kaçınılmaz hale gelmişti.” Bkz., Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na**, Cilt:II, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s.75. “Kırım Savaşı, ‘Şark Meselesi’ ile ilgili ilk ve en önemli çatışma olmasına ve Avrupa süper güçlerinin Osmanlı işlerine müdahale etmesi nedeniyle ortaya...” çıktı. Bkz., David M. Goldfrank, “Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı'nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler”, çev. Mustafa Çufalı, **Türkler**, Cilt:XII, çev. Nasuh Uslu, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.826. “Doğu Sorunu'nun hiçbir aşaması, Batı'nın dikkatini daha sonraki (1852 yılının sonundan itibaren) on beş ayda olduğu kadar üzerine çekmemişti.” Bkz., Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, çev. Belkis Çorakçı Dışbudak, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s.188. Osmanlı Devleti emperyalist ideolojinin ateşi altında kaldı. Bkz., Andıç, Andıç, s.10.

²⁹⁰ Yerasimos'a göre, kutsal yerler meselesinin bahane edilerek savaşın başlaması “diplomasi tarihinin en gülünç örneklerinden biri” dir. Bkz., Yerasimos, s.75.

²⁹¹ Savaşın asıl sebebi Genelkurmay yayınlarında da Rusların milli çıkarları ve Rus Çarı'nın bitmek bilmeyen siyasi ve askeri ihtirasları olarak verilir. Bkz., **Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986, s.1. “Görünüşte Rusya ile Fransa arasında Kudüs'deki Kutsal Yerler'in bakım ve onarım hizmetlerinin yerine getirilmesine olanak sağlayan imtiyazları elde edebilme mücadelesi, gerçekte ise Rusya'nın tek başına Doğu Sorunu'na çözüm bulabilmek için başlattığı girişimler ve diplomatik kriz Kırım Savaşı'na (1853-1856) neden olmuştur.” Bkz., Erdoğan Keleş, **Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009, s.V. Keleş 2009'da kabul edilen tez çalışmasında Kırım Savaşı ile ilgili yapılmış lisansüstü tezler hakkında kısaca bilgi verir. Bkz., Keleş, ss.XVII-XIX. Figen Taşkın'ın 2007'de tamamlanmış doktora tezi ile 2009 tarihinden sonra konu ile ilgili yapılmış birkaç tez için bkz., <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/> (27.01.2015)

²⁹² 9 Ağustos 1853'de İngiliz kamuoyunu etkilemek üzere Londra'daki Türk sefirinin çalışmalarının maddi açıdan desteklenmesi kararı alındı. Bkz., **BOA, HR.SYS, 903/2-26**. Belgenin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006, s.54-55. İngiliz kamuoyunun Rus karşıtlığında David Urquhardt'ın yazıları da etkili olmuştu. Bkz., Aksan, s.474.

arzusu,²⁹³ Rusların o zaman için savaşın meşru bir saldırısı olarak kabul edilemeyecek Sinop Baskını ile birleşince İngiltere'nin Kırım Savaşı'na karşı tutumu belirginleşmeye başladı.²⁹⁴ Bu saldırıya sadece İngiltere değil kendi çıkarlarını bozacağı düşüncesi ile Fransa da karşı çıkmıştı.

Sinop yenilgisi sonrasında Avrupalı devletlerin önünde bulunan, Osmanlı'yı destekleme ya da Rus zaferi karşısında Osmanlı'yı kaderine terk ederek onun dağılmasını izleme seçeneklerinden ilki kuvvetli bir şekilde ağır bastı. III. Napolyon ve Kraliçe Viktorya 27 Şubat 1854 tarihinde Rusya'ya ultimatom vererek, *“Rusya'nın işgal etmiş olduğu memleketlerden çabuklukla çekilmesini, Osmanlı uyruklu Ortodokslar üzerinde koruyucu gözükmekten vazgeçmesini, Osmanlı hükümdarının içişlerine karışılmamasını, egemenlik ve bağımsızlığına uygunluk gösterileceğinin bildirilmesini”* istediler. Rusya'dan cevap gelmemesi üzerine İngiltere ve Fransa savaş hazırlıklarına başladılar.²⁹⁵ Nihayet Mart ayının sonunda iki ülke ve sonradan Piyemonte Rusya'ya savaş ilan ettiler.²⁹⁶

Bu savaşta Avusturya ve Prusya da Osmanlı'nın yanındaydı. Büyük Güçler'in yardım ve desteği ile Rusya bu savaşta mağlup edildi. Savaş sonucunda imzalanan Paris Barış Antlaşması ile İngiltere ve diğer devletler, Osmanlı'nın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü garanti altına aldılar.²⁹⁷

²⁹³ Palmerston, Osmanlı konusunun tartışıldığı bir oturumda (16 Ağustos 1853), Osmanlı toprak bütünlüğü ve bağımsızlığı doğrultusunda sözler sarf etmişti. Ona göre, Osmanlı hem tüketici bir toplum olarak hem de Asya ile İngiltere'nin arasında transit bir geçiş yolu olması dolayısıyla dikkate alınmalıydı. Ayrıca liberal ticaret sisteminin var olabilmesi için Osmanlı'nın bağımsız kalması İngiltere'nin çıkarları için büyük önem taşıyordu. İngiltere ve Fransa birleşmesi durumunda, Osmanlı'nın Rusya ya da herhangi bir güce ait olmayacağı gösterilecekti. Bkz., “Russia and the Porte”, **Commons Sitting**, Vol.129, 16 August 1853, ss.1809-1811. Konuşmanın 15 Ağustos'ta yapıldığını belirten ve konuşmayı yorumlarla zenginleştirilen bir yazı için bkz., **CH. nr. 642**, (Gurre Z 1269 / 5 Eylül 1853)'den aktaran Keleş, s.131.

²⁹⁴ Sinop Vakası ile İngiliz kamuoyunda bir galeyana meydana geldi ve Kabine'de savaş ile barış taraftarlarının eşitliği ilkinin lehine değişti. İngiliz halkının bu olaya gösterdiği tepki sonucu Lord Aberdeen'in de fikri değişmiş ve daha önce istifa etmiş olan Lord Palmerston'u tekrar hükümete almıştı. Bkz., Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, s.30-31. İngiltere'de olay basın ve kamuoyu tarafından *“Sinop Katliamı”* olarak yorumlandı. Bkz., Armaoğlu, ss.357-359; Palmer, s.200; Temperley, ss.371-375.

²⁹⁵ Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969, s.135; Armaoğlu, s.359-360; Driault, **Şark Mes'elesi**, s.234.

²⁹⁶ İngiltere'nin Rusya'ya resmen harp ilan ettiği haberi Recep ayının ilk günü İngiliz Sefareti'nden bildirildi. Bkz., **BOA, HR.SYS, 903/2-26** (Gurre Recep 1270/ 30 Mart 1854), Belgenin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, s.82-83. İngiltere ve Fransa'nın savaşa katılmasını çoktan beri isteyen İngiliz Elçisi Canning, savaş ilanını öğrendiğinde *“Tanrı'ya şükürler olsun harp başlıyor”* demiş. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, s.235.

²⁹⁷ Anderson, ss.147-160.

Kırım Savaşı ile Rusya, Doğu Sorunu'nu tek başına çözemeyeceğini aldığı yenilgiyle anladı. Osmanlı topraklarına diğer Büyük Güçler aleyhine yapılacak müdahalelerin nasıl karşılık bulacağı konusunda deneyim kazandı.²⁹⁸ Osmanlı topraklarındaki Rus tehlikesi Kırım Şavaşı ile bir müddet daha ortadan kaldırıldı.²⁹⁹ İngiliz askerlerinin 1914'e kadar Avrupa'da savaştıkları son sefer olan Kırım Savaşı, aynı zamanda telgrafın, fotoğrafların kullanıldığı ve gazetelerde günlük olarak takip edilen ilk büyük savaş oldu.³⁰⁰

Paris Barış Konferansı'nın 7. maddesi uyarınca Osmanlı Devleti, Avrupa sistemine kabul edildi. Bu nedenle Konferans, Osmanlı açısından Avrupa devletler sistemine girmesini tescilleyen bir dönüm noktasıydı. Balkanların durumu İngiltere'nin politikasına uygun şekilde düzenlendi. Sırbistan, Eflak ve Boğdan Prenslüklerinin özerklikleri yenileniyor ve kimsenin (özellikle Rusya kastediliyor) onların iç işlerine karışmaması garanti altına alınmaya çalışılıyordu. Bu bağlamda İngiltere'nin teşvikiyle Islahat Fermanı yayımlanacaktı. Bu konferansın İngiltere için diğer bir önemi ise, Osmanlı'ya karşı uygulamış olduğu politikayı Avrupa devletlerine ve özellikle Rusya ile Fransa'ya benimsetmiş olmasıdır.³⁰¹

²⁹⁸ “Kırım seferi, Rusların İstanbul hakkındaki emellerine, Türkiye, İngiltere ve Fransa'nın bir cevabı idi.” Bkz., Paul Hourie, **Türkiye Nasıl Paylaşıldı**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1329, s.26.

²⁹⁹ “Rusya hiç olmazsa bir nesil kadar Avrupa'da ciddi bir tehdit olmaktan çıktı.” Bkz., Andıç, Andıç, s.9.

³⁰⁰ Aksan, s.422, 477.

³⁰¹ Paris Antlaşması'nın Türkçe metni için bkz., **BOA, A.DVN.NMH, 12/157**. Belgenin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, ss.96-109. Ayrıca bkz., Anderson, ss.159-163; Armaoğlu, ss.372-375; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, ss.242-248; Uçarol, s.204-205; Ülman, s.278. 1857 yılında İngiliz Parlamentosu'nda “Paris Muahedesi'nin nazar-i hoşnudi ve memnuniyet ile kabul etmelidir.” denilmiş. Bkz., Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiye**, s.94-95, 152. Davison'a göre, Osmanlı güçsüzleştikçe diplomasi silahını kullanmaya başladı. Olayların baskısı altında, yaşamına devam edebilmek için buna mecbur kalmıştı. Bkz., Roderic Davison, “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasinin Modernleşmesi”, **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss.291-294. “Osmanlı Devleti için Paris Kongresi bir ölüm kalım savaşı ve bu savaşın muzaffer komutanı da yalnız ve yalnız Ali Paşa idi.” Bkz., Andıç, Andıç, s.10. “İngiltere, Kırım Savaşı'nın sonlarına doğru bütün gayretlerini diplomasiye kaydırmıştı: Yürüttüğü incelikli diplomasi ile bir yandan Osmanlı Devleti'nin varlık ve bütünlüğünü Avrupa'nın teminatı altına alırken diğer yandan güya Islahat reformunu Osmanlı Devleti'ne kendi iradesi ile yaptığına inandırarak, uzun vadeli İngiltere'nin emellerine hizmet edecek köklü bir reformun yapılmasını sağlamaya çalışıyordu.” Bkz., Yeniçeri, s.849. Siyasi-askeri, diplomasi ve uluslararası hukuk açısından verdikleri örneklerle Nuri ve Esin Yurdusev, 1856 Antlaşması'ndan çok önce Osmanlı'nın Avrupa devletler sistemine dâhil olduklarını savunurlar. Bkz., Nuri Yurdusev ve Esin Yurdusev, “Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.137-147.

Kırım Savaşı, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının ulaştığı en üst noktadır. Osmanlı Devleti'nin yanında ordusuyla ve donanmasıyla birlikte başka bir devlete hem de Hristiyan bir devlete karşı savaşmıştır. Osmanlı ile aynı safta Rusya'ya karşı savaşılması nedeniyle İngiltere'nin Kırım Savaşı'ndaki konumu Mısır meselesindekine nazaran daha üstündür.³⁰² Bu tarihten sonra Osmanlı topraklarındaki mücadele biraz olsun durgunlaşmış ve İngiltere, dikkatini başka noktalara çevirmişti.³⁰³

Osmanlı İmparatorluğu'nda modernleşme açısından meydana gelen dönüşüm devam ediyordu. Mustafa Reşit Paşa ve ardılları Ali ve Fuat Paşa'lar değişen bürokratik yapının temsilcileriydiler. Osmanlı'yı tekrar kuvvetli bir yapıya kavuşturabilmek için reform çalışmalarını sürdürüyorlardı. Bunların yanı sıra eli kalem tutan bir aydın sınıf oluşmaya başlamıştı. Yeni Osmanlılar Cemiyeti adı altında birleşecek olan bu küçük topluluğun üyeleri, yapılan yeniliklerin yetersizliğini ve yönetimdeki aksaklıkları çekinmeden söyleyeceklerdi. Böyle bir kesimin oluşabilmesi ve yapılanlara karşı eleştirel yazıların yayımlanabilecek duruma gelmesi bile yapılan reformların başarısını gösterir. Ancak bu başarının ne kadar yeterli olacağını zaman gösterecekti.

Islahat Fermanı Batı'ya ayak uydurma yolunda atılmış bir adımdı. Diğer yandan Tanzimat ve Islahat Fermanı'na olan Batı etkisi ilerleyen yıllarda gayrimüslim tebaanın durumu bahane edilerek Osmanlı iç işlerine karışmanın zeminini hazırlayacaktı. 19. yüzyılın ikinci yarısında bu etki gitgide artacaktı. Tanzimat ve Islahat Fermanı'nın gayrimüslim tebaa üzerindeki etkisi öncelikle

³⁰² Rakamlar kaynaklarda farklı olsa da sadece Kırım Savaşı'nda ölen İngiliz-Fransız askerleri on binlerle hatta yüz binlerle ifade ediliyor. Rakamlara dair birkaç örnek için bkz., Armaoğlu, s.377; **Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856)**, s.33; Keleş, s.296-297. Ayrıca savaşta ölen İngiliz askerleri hatırasına Galatasaray yakınında bir kilise yapılması düşünülmüştü. Bkz., BOA, A.AMD, 72/37-1, (16 Haziran 1857) Belgenin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, s.328. İnşa edilen Anglikan Kilisesi bugün hala varlığını sürdürmektedir. Ayrıca detaylı yapılacak çalışmalarla Mısır meselesi ve Kırım Savaşı'nda İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının karşılaştırılması faydalı sonuçlar ortaya çıkaracaktır.

³⁰³ İngiltere, Paris Antlaşması'ndan sonra Hindistan ve İrlanda'da meydana gelen olaylarla uğraşmak zorunda kalmıştır. Bu yüzden Osmanlı üzerinde yürüttüğü politikayı ikinci plana atmıştır. İngiltere'nin çok fazla müdahale etmediği veya edemediği konular şunlardır. Eflak ve Boğdan'ın birleşmesi, Sırp ve Karadağ Ayaklanmaları, Girit Ayaklanması, Fransa'nın Süveyş Kanalı'nı açması, Rusya'nın Karadeniz'de donanma ve tersanelerden temizlemesi hükmünü taşıyan Paris Antlaşması maddesini ihlali. Bkz., Tuncer, "Doğu Sorunu" ve **Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı'nın Kader Yılları**, ss.78-93; Ülman, s.282. Paris Antlaşması'nda "Karadeniz'in tarafsızlığı, taraflarca onaylandığından Rusya ve Osmanlı Devleti, Karadeniz kıyılarında hiçbir savaş tersanesi yapmamak ve bırakmamak konusunda anlaşmışlardır." Bkz., Meram, s.141.

Balkanlarda kendisini gösterecek daha sonra bu etki Anadolu'nun içlerine kadar yayılacaktı. 93 Harbi'ne giden süreci de Balkanlarda çıkan olaylar başlatacaktı.

1.2.3. Osmanlı İngiliz Ekonomik İlişkileri

18. yüzyıl sonu ve 19. yüzyıl başlarında, Osmanlı İngiliz ilişkilerini şekillendiren unsur büyük oranda ekonomi temelliydi. Napolyon tehlikesi ile başlayan süreçte Osmanlı tarafı için beklenen, uluslararası arenada kuvvetli bir devletin desteği olacaktı. İngiltere ise ekonomisini ve onunla bağlantılı çıkarlarını başka bir güçle paylaşmamak veya başkasına kaptırmamak için hareket edecekti.

Sıklıkla tekrarlandığı üzere, Hindistan yolunun güvenliği İngiltere için vazgeçilemez bir unsurdur. Ancak ekonomik bakımdan Osmanlı İmparatorluğu da kolayca vazgeçilebilecek bir konumda değildi. Hem Doğu yolunun güvenliği hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik potansiyeli, İngiltere'nin Dünya Sistemi'nin çekirdeğinde bulunan devletlere karşı, yukarıda anlatılmaya çalışıldığı gibi, Osmanlı taraftarı bir politika yürütmesinin gerekliliğini oluşturdu.

18. yüzyılın sonundan itibaren İngiltere'nin Levant pazarında hâkim duruma geldiği daha önce belirtilmişti. Şimdi ticareti odak noktasına alarak 19. yüzyılın son çeyreğine kadar olan dönem kısaca aktarılabilir.

18. yüzyılın sonlarında Osmanlı'nın İngiltere için yaratacağı ekonomik potansiyele dikkat çekilmeye başlandı. Sonraki gelişmelerin habercisi durumundaki bazı yazılar öngörüsü itibariyle zikredilmeye değer. 1790'da İngiltere Hükümeti'nin isteğiyle hazırlanan Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz ticareti hakkında raporda, Karadeniz'in İngiliz tüccarlarına açılmasının faydalarından bahsedildi. Aynı dönemde David Sutherland eserinde durumu şöyle anlatıyordu:

“Ortada çok sevindirici bir durum bulunmaktadır ki o da Türklerin ticaretle uğraşmamalarıdır. Oysaki sahip oldukları imparatorluk kendilerine bütün bu imkânları sağlamıştır. Bizler, zengin toprakların ürettiği bu mallara sahip olmadan yapamayız. Türkler, zengin maden yatakları sahiplerine benzerler. Çünkü bizlerin zengin olabilmesi için, bu zenginliklerden istediğimiz bir şekilde istifade etmemize müsaade etmektedirler.”

Sutherland'a göre Osmanlı, Rusya'nın egemenliğine girerse İngiltere hem önemli bir ticari ve hammadde kaynağını kaybedecek hem de onun yerine ticareti ve donanması kuvvetli olan Rusya, Akdeniz'de boy gösterecekti. 1781'deki parlamento

tartışmalarında Thomas Stanley, yakın bir gelecekte Osmanlı'nın İngiliz ihraç malları için en iyi pazarlardan biri olacağını söylemişti.³⁰⁴

Napolyon Savaşları devam ederken en önde gelen mesele İngiliz ticaret gemilerinin emniyetini sağlamaktı.³⁰⁵ Çünkü 1812 yılında Osmanlı'ya yapılan ihracat 17. yüzyıldan bu yana ulaşılan en yüksek seviyesine gelmişti. Ulaşılan en yüksek seviyeyi Wood, 311.029 sterlin olarak verir. Daha sonraki gelişmelerde bu rakamın ne kadar düşük kalacağı görülecektir.³⁰⁶

19. yüzyılın ilk çeyreğinde Sanayi Devrimi'nden ve Napolyon Savaşları'ndan sonra rakipsiz duruma gelen İngiltere, dünya üzerindeki ekonomik hegemonyasını kurmaya hazırdı. İngiltere'ye güneş batmayan imparatorluk tanımlamasını verecek bu yayılımın nedeni biraz da Avrupa içindeki pazarlarda sıkışıp kalmasıydı. Avrupa'daki pazarlar İngiltere'nin ihraç mallarını, özellikle pamuklu ürünlerini tüketmekte yetersiz kaldı. Savaş sonrasında Avrupa devletleri hatta Kuzey Amerika yerli sanayilerini korumak için önlemler alırken İngiliz sanayisi büyümeye devam ediyor ve pazar ihtiyacı her zamankinden çok kendisini hissettiriyordu. Napolyon'un yenilgisinden sonraki 25 yıl boyunca İngiliz pamuklu sanayisi yılda %6-7 gibi olağanüstü bir şekilde büyüdüğü bu yıllarda genel olarak İngiliz sanayi büyümesi de zirvedeydi.³⁰⁷ Bu durumda İngiltere'nin yapacağı tek şey Avrupa dışındaki ülkelerin pazarlarını ve hammaddelerini ticarete açmaktı. Bu amaçla 1820 ile 1840 arasında Latin Amerika'dan Çin'e kadar pek çok bölgede anlaşmalarla veya zorla 1838 Ticaret Antlaşması'na benzer antlaşmalar yaptı.³⁰⁸

"...Dünya Sisteminde Britanya hegemonyasının ekonomik temellerinin zorlanmaya başlaması" İngiltere'yi Osmanlı İmparatorluğu'yla yakından

³⁰⁴ Bağış, "III. George Döneminde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815", s.47-48; Bağış, "Rusların Karadeniz'de Yayılması Karşısında İngiltere'nin Ticari Endişeleri", s.212.

³⁰⁵ Poole, s.34.

³⁰⁶ Wood, s.247-248.

³⁰⁷ Hobsbawm, s.53.

³⁰⁸ D. C. M. Platt, "Further Objections to an 'Imperialism of Free Trade', 1830-60", **The Economic History Review**, Vol.26, No.1 (1973), ss.79-81; Reşat Kasaba, **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005, s.38-39; Rifat Önsoy, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988, s.12; Şevket Pamuk, "19. yy'da Osmanlı Dış Ticareti", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.653-654. Ayrıca Çin ile Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz emperyalizmi eksenine girmesine neden olan antlaşmalarının karşılaştırılması için bkz., Kasaba, ss.48.70.

ilgilenmeye itti.³⁰⁹ *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi* isimli kitabının kuramsal altyapısını Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi* ile oluşturan Kasaba, Osmanlı İmparatorluğu'nun kapitalist dünya ekonomisine 1750-1815 yılları arasında katıldığını belirtir.³¹⁰ Ticaret verilerinden hareketle aradaki ilişki, Napolyon Savaşları'ndan sonra daha net takip ediliyordu. 1820-1830'larda İngiltere ticaretinde Avrupa'nın payı düşerken 1820'lerin sonundan itibaren Osmanlı'nın payı artmaya başladı. 1827-1838 yılları arasında İngiltere'nin Osmanlı'ya ihracatı 2 kat arttı.³¹¹

İngiltere'nin ticaret hayatındaki önemi giderek artan Osmanlı İmparatorluğu'nun İngilizlerin istediği tarzda bir değişime girmesi yani iktisadi liberalizme kayması için İngilizler kollarını sıvamışlardı. Canning 7 Mart 1832 tarihinde Lord Palmerston'a gönderdiği muhtırasında şunları yazdı: “...mali sıkıntılar artıyor, tekel sistemi yüzünden ticaret de eski durgunluk içinde. Sanırım Türkiye konusunda belirli bir politika hattı seçip sonuna kadar uygulamanın vakti geldi.” Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılması Canning'in görüşüne göre, Batı medeniyetine yaklaşılmayla bir süre daha önlenebilirdi.³¹² Urquhart, 1833 yılında İngiltere'nin mümkün olan pazar şartlarını araştırmak için Osmanlı'ya gönderildi. Araştırmaları sonucu potansiyelin ne kadar yüksek olduğu fark etmiş olan Urquhart, bir ticaret antlaşması yapılması için “yılmak bilmeyen gayretler gösterdi.” 1830'lu yılların başından itibaren yapılan çalışmalarla altyapı oluşturuldu. Sayar'a göre, 1829-1838 yılları arasında iktisadi liberalizmi işleyen fikirler Osmanlı düşüncesine girdi.³¹³ Geriye Osmanlı ticaretindeki kısıtlamaları ortadan kaldırılıp İngiliz tüccarlarının önünü açmak kaldı. Daha önce anlatıldığı üzere mevcut şartlar altında Baltalimanı Antlaşması 1838 tarihinde İngiltere ve Osmanlı Devletleri arasında imzalandı.

Ticaret antlaşmasına göre, Osmanlı ticaretindeki yed-i vahid usulü, ihraç yasakları ve tezkire sistemi kalkarak, ihracat mallarından, iskeleye girişinde %9,

³⁰⁹ Kasaba, s.40.

³¹⁰ Bununla birlikte Kasaba, sistem içinde Osmanlı İmparatorluğu'nun 1800-1876 yılları arasında ara konumdan uç (preferi) konuma doğru itidiğini savunur. Bunun en önemli nedenlerinden biri ise İngilizlerin yerleştirmeye çalıştıkları liberal politikaların yıkıcı etkisiydi. Bkz., Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.35, 46.

³¹¹ Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 2. Baskı, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977, s.25.

³¹² Poole, s.83.

³¹³ Sayar, ss.189-200. Urquhart, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ticaret yasaklarından yakınmaktadır. Osmanlı ticareti idari zincirlerden kurtarıldığı zaman üretimin çok büyük olacağını söylemiştir. Bkz., Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.70.

gemiye yüklenişinde %3 olmak üzere toplam %12, ithalat mallarından, karaya çıkarıldığında %3 ve satışlarında %2 olmak üzere toplamda %5 gümrük vergisi alınması kararlaştırıldı.

Böylece, İngiltere'nin istediği şekilde Osmanlı'nın ticaret hayatını yeniden şekillendirecek uygulamaya girilmiş oldu. Yapılan bu hukuki düzenleme ile Osmanlı Devleti dünya ekonomik sistemi içine tam olarak çekildi.³¹⁴ İnalçık'a göre, 1838 Ticaret Antlaşması, İngiliz nüfuzunun her alanda egemen hale geldiği 1839-1878 yıllarını kapsayan yeni bir dönemi başlatmıştı.³¹⁵

Ticaret Antlaşması'ndan hemen sonra ilan edilen Tanzimat Fermanı, kişinin hak ve özgürlüklerine getirdiği kanun güvencesi sebebiyle, başlayan liberal politikanın devamı olarak yorumlanmıştır.³¹⁶ Baltalimanı Antlaşması ile bir kere Osmanlı'nın gümrük duvarları yıkıldığı için bundan sonra yeni dönemde yabancı rekabeti ile baş etmek gerekiyordu.³¹⁷ Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik yapı ve tebaanın zihniyet dünyası, liberal ekonomik anlayışla bırakın baş etmeyi ona ayak uydurmayı bile başaramayacaktır.

1838'den sonra devlet eliyle bazı sanayileşme teşebbüslerine girişilmesine rağmen bu girişimler sanayileşmiş toplumlarla rekabet edemedi ve yerli sanayi geliştirilemedi.³¹⁸ Avrupa'nın gittikçe gelişen ve genişleyen ticari, iktisadi ve

³¹⁴ “İngiltere ile 1838’de imzalanan ticaret anlaşması, İmparatorluğun Avrupa kapitalizminin politik-ekonomik mantığıyla bütünleşmesini kurumsallaştıran ilk adım oldu.” bkz., Çağlar Keyder, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.642. “...1838 Ticaret Antlaşması, dünya ile bütünleşmenin hızlanışının ve Avrupa ticaret sermayesinin ekonomiye egemen olmaya başlayışının hukuksal çerçevesini oluşturdu.” Bkz., Kıray, s.66. “1838 Baltalimanı ticaret muahedesi Osmanlılarca kabul edilmesi ile hem ucuz İngiliz mallarının hem de ‘laissez-faire’ci düşüncelerin ülke içine akmasına yasal bir zemin hazırlamış olacaktı.” Bkz., Sayar, s.189.

³¹⁵ Halil İnalçık, “Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün”, s.221.

³¹⁶ Sayar şunları dillendiriyor: “1838 Ticaret Antlaşması Osmanlı ekonomisinde yapısal bir değişikliğe gidişin tescili olan Tanzimat ile ekonomik liberalizmin içselleştirilmesinin başlangıcıdır.” Tanzimat taşıdığı ekonomik ruh itibarıyla, ticaret antlaşmasının kesin bir uzantısıdır. Bkz., Sayar, s.205, 229. Ortaylı ise Ticaret sözleşmesinin Tanzimat Fermanı’nı nasıl etkilediğinin “doğrusu bilmece” olduğunu söyler. Ona göre, Fermanın içeriği etraflıca incelendiğinde bağlantı kurmak zordur. Tanzimat’taki olumlu gelişmeleri “mutlaka emperyalist Avrupa’nın bir oyunu olarak değerlendirmemek gerekir.” Bkz., Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.98.

³¹⁷ “Yabancı tüccara en imtiyazlı yerli tüccar hakkının tanınması” ve “Yed-i vahid” usulünün kaldırılması devletin başına bela olamaya başladı. Bkz., Kütükoğlu, s.120. 16 Ağustos 1838 Antlaşması ile Osmanlı Devleti’nin sanayi, ticaret ve mali açıdan harap olmasına neden oldu. II. Mahmut ve Mustafa Reşit Paşa bunları bilerek imza ettikleri söylenemez ama sonuçta memleketin sanayisi belini doğrultamaz bir hale geldi ve Düyun-ı Umumiye gibi bir kurum Osmanlı’nın başına bela oldu. Bkz., Tengirşenk, s.319.

³¹⁸ “Tanzimat, Batı düşüncesi yanında, Batı tekniğinin de alındığı, Batı tipinde büyük sanayi tesislerinin ülkeye kazandırıldığı bir dönem olmuştur. Her ne kadar bu girişim başarısızlıkla

teknolojik rekabeti karşısında etkin bir rol alınamadığı için Osmanlı ekonomisi, 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren hızlı bir çözülme dönemine girdi.³¹⁹

Baltalimanı Antlaşması ile Osmanlı İngiliz ilişkileri ekonomik anlamda daha da sıkılaşmaya başladı. 1825-1855 yılları arasında Osmanlı Devleti, sekiz kat artan ithalatı ile İngiltere'nin iyi müşterilerinden biri oldu.

İngiltere'nin ihracatı, 1839-1844 yılları arasında ortalama 2.174.000 sterlin iken, 1845-1850 yılları arasında 3.769.000 sterlin oldu. 1838'den 1850'e kadar olan 23 yıllık dönemde Türkiye'nin İngiltere'den ithalatı değer olarak %400 artarken, Türkiye'nin toplam İngiliz ihracatı içindeki payı, %1,9'dan %4,9'a yükseldi.³²⁰

Aynı dönemde, eserlerde verilen rakamlar arasında bazı farklar olmasına rağmen Tablo I ve Tablo II'de İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na ihracatı ve ihracatındaki payları şu şekilde gösterilmektedir:

*neticelenerek terk edildiyse de büyük bir tecrübe, özellikle Cumhuriyet döneminde yeniden başlayacak sanayi çalışmaları için bir adım olmuştur.” Bkz., Önsoy, s.57. “Tanzimat eski sanayiın inhitatı üzerinde müessir olmakla beraber, bu sanayiın yerini dolduracak modern bir endüstri de vücude getirememiştir.” Yapılan çalışmalar ve kurulan tesisler verimli olmamış neticede “mühim bir eser bırakılamamıştır.” Bkz., Ömer Celâl Sarc, “Tanzimat ve Sanayiimiz”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.439.*

³¹⁹ Önsoy, s.6.

³²⁰ Kurmuş s.26. Yerasimos'un kitabında verilen grafikteki rakamlar biraz daha yüksektir. Karşılaştırmak için bkz., Yerasimos, s.55. *The London Economist*'in verilerine göre 1840-1851 tarihleri arasında İngiltere'nin Türk topraklarına ihracatı şöyledir:

1840	1.440.592 £
1842.....	2.068.342 £
1844.....	3.271.333 £
1846.....	2.707.571 £
1848.....	3.626.241 £
1850.....	3.762.480 £
1851.....	3.548.595 £

Bkz., Karl Marx ve Friedrich Engels, **Doğu Sorunu (Türkiye)**, çev. Yurdakul Fidancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977, s.31

Tablo 1: İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı, 1827-1850³²¹

Yıllar	İngiltere'nin Toplam İhracatı (Milyon £)	İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na İhracatı (Bin £)
1827	37.2	535
1828	36.8	193
1829	35.8	544
1830	38.3	1.206
1831	37.2	932
1832	36.5	1.151
1833	39.7	1.000
1834	41.7	1.396
1835	47.4	1.576
1836	53.4	1.900
1837	42.1	1.234
1838	50.1	2.000
1839	51.4	1.371
1840	51.5	1.354
1841	47.2	1.722
1842	52.2	2.101
1843	60.1	3.753
1844	58.6	2.926
1845	57.8	3.456
1846	58.8	2.798
1847	52.8	3.333
1848	63.6	4.157
1849	71.3	4.357
1850	74.4	4.511

Tablo 2: 1838-1861 Yıllarında İngiltere'nin Toplam İhracatında Osmanlı İmparatorluğu'nun Payı³²²

Yıllar	Toplam (Milyon £)	Osmanlı İmp. (Milyon £)	Oran (%)
1838	50.1	1.9	3,7
1839	52.2	1.4	2,6
1840	51.4	1.3	2,5
1841	51.6	1.8	3,4
1842	47.2	2.0	4,2
1843	52.3	2.5	4,7
1844	58.6	3.2	5,4
1845	60.1	3.1	5,1
1846	57.8	2.7	4,6
1847	58.8	3.5	5,9
1848	52.8	3.6	6,8
1849	63.6	3.5	5,5
1850	71.4	3.7	5,1
1851	74.4	3.5	4,7
1852	78.1	3.8	4,8
1853	98.9	3.3	3,3
1854	97.2	4.4	4,5
1855	95.7	8.0	8,3
1856	115.8	6.9	5,9
1857	122.1	5.9	4,8
1858	116.6	1.2	6,1 (?)
1859	130.4	6.6	5,0
1860	135.9	7.7	5,6
1861	125.1	6.3	5,0

³²¹ Kurmuş, s.34.

³²² Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580-1850)**, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.241.

Osmanlı'ya yapılan İngiliz ihracatında pamuklular en önemli yeri tutuyordu. 1825 yılında Osmanlı İmparatorluğu'na 490 bin sterlin pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ihraç edilirken 1855 yılında İngiltere'nin ihracatı 3.722 bin sterline çıkarak yaklaşık 7,5 kat arttı. Aynı dönemde İngiltere'nin pamuk ürünlerinde dünya üzerindeki toplam ihracatındaki artış yaklaşık olarak sadece ikiye katlandı.³²³

Beş büyük liman şehrinin (Samsun, Mersin, İskenderun, Trabzon ve İzmir) ticaretlerindeki artışlarda, İngilizlerin etkisi daha net izlenebilir. İzmir, İngiliz emperyalizminin Osmanlı topraklarında yayılışının en iyi izlenebilecek örneklerindendir. Taşıdığı ticaret potansiyeli ve hinterlandının verdiği avantajlar sayesinde İzmir, İngilizlerin ve yabancı tüccarların konuşlanması ile zamanla Osmanlı İmparatorluğu'nun en önemli ticaret merkezlerinden biri haline geldi.³²⁴

Bu açıdan Anadolu topraklarında yapılan ilk demiryolunun İngilizler tarafından İzmir Aydın arasında inşa edilmesi bir tesadüf değildir. Ticarete başı çeken incir, üzüm ve zeytinin ardından pamuk ile birlikte Ege ve Anadolu'ya açılan bir kapı olan İzmir'in İngilizler açısından cazibesi arttı. Böylece İngilizlerin bölgedeki toprak alımları hızlandı ve İzmir, İngilizlerin Osmanlı topraklarında önemli bir ticaret üssü konumunu kazandı.³²⁵

Napolyon Savaşları'nı takip eden olaylarda Osmanlı İngiliz askeri ve siyasi ilişkilerine Rus tehdidi damgasını vurdu. Osmanlı İngiliz ekonomik ilişkilerini incelerken de Rusya faktörünü göz ardı etmemek gerekir. Mevcut durumda Rusya, İngiliz ticareti için çok büyük bir tehdit olmamakla beraber, İngiltere'nin tedbir almaması durumunda ortaya çıkabilecek sonuçlar İngiltere için korkutucu olabilirdi. Rusya'nın boğazlar üzerindeki olası hâkimiyeti ve Akdeniz sularında rahatça dolaşabilmesi ihtimalini bir yana bıraksak bile başlı başına Karadeniz ticareti, İngiltere'yi harekete geçirmeye yetecekti.

³²³ Yerasimos, s.58.

³²⁴ 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İzmir'deki ihracat ve ithalatta İngiltere söz sahibiydi. Dalgalanmalar olmakla birlikte, tüm ticarete İngiliz payı üçte bir ile yarısı arasında değişmektedir. Tablo için bkz., Charles Issawi, **The Economic History of Turkey, 1800-1914**, University of Chicago Press, Chicago and London, 1980, s.111.

³²⁵ İzmir'deki İngiliz tüccarların sayısı 1849'da 202 iken 1856'da 1,061'e yükselmiştir. İngilizlerin toprak satın almaları 1866 yasasından sonra hız kazanmış ve 1868 yılında İzmir yakınlarında tarıma elverişli toprakların en azından üçte biri İngilizlerin tapuları arazileri haline gelmiştir. Ayrıca Afrika'dan getirilen kölelerin bir kısmı tarlalarda çalıştırılmıştır. Bkz., Kurmuş, s.37, 76-79.

Karadeniz ticareti bütün Avrupa ticaret gemilerine açıldıktan sonra bölgenin önemi daha da arttı.³²⁶ Avrupa'nın büyük nehirleri genellikle Karadeniz'e dökülüyordu ve bu nehirleri kullanacak olan tarım ülkeleri Karadeniz'e dökülen su yollarını kullanmak zorundaydı. Ayrıca Trabzon Limanı önemli bir ticaret merkeziydi ve Asya bağlantısını sağlıyordu. 1840 yılına kadar Rusların hâkim durumda olduğu Trabzon, İngiliz-Rus ticaretinde bir çatışma noktası oldu.³²⁷

1830'lardan sonra hızlı gelişen Trabzon ticareti, İngilizlerin ilgisini buraya kaydırды. Trabzon gemi trafiği hızlı bir artış gösteriyordu. 1837 yılında limana 131 gemi ve toplam 22 bin ton yük gelirken bu rakam 1841 yılında 189 gemi ve 34 bin tona ulaşmıştı. 1870'lerden sonra limanın hinterlandı ile ulaşımın geliştirilememesi buna karşılık Rusların Kafkaslarda demiryolu yapımlarına başlaması ve Süveyş Kanalı'nın açılması dolayısıyla Akdeniz'in Doğu bağlantısında öneminin artması gibi nedenlerle Trabzon ticaretinde bir gerileyiş oldu. Buna rağmen yüzyılın sonunda Trabzon'a gelen buharlı gemi sayısı 500'ü geçiyordu ve toplam yük 500 binin üzerindeydi.³²⁸ İngilizler yükseliş aşamasında 1840'ların başından 1860'lara kadar Trabzon ticaretinde söz sahibi bir duruma geldi. 1840-1850 arasında Trabzon Limanı'na giren gemilerin yaklaşık üçte biri İngilizlerindi.³²⁹ Ayrıca İngilizlerin ilgisini çeken Karadeniz'deki başka bir liman şehri Samsun'du. Baltalimanı Antlaşması'ndan sonra İngilizlerin başlayan ilgisi ticaret verilerine yansdı ve rakamlar hızla arttı.³³⁰

Osmanlı-İngiliz-Rus ticaret üçgeninde İngiliz politikaları bu dönemde Osmanlı'dan yana ağır bastı. 1827 yılında İngiltere Rusya'ya 7.500 bin dolarlık ihracat yaparken Osmanlı'ya bunun ancak üçte biri oranında ihracat yaptı. 1845

³²⁶ 1829 yılından itibaren Karadeniz'in yabancı ticaret gemilerine açılması ile bölgedeki Rus etkisine bir denge amacıyla konsolosluk açıldı. Karadeniz'e açılan konsolosluğa getirilen Palgrave "*Osmanlı Devletinin bürokrasisinin olduğunu sadece halktan alacağı vergiyi düşünen halka karşı sorumluluklarını yerine getirmeyen ve ağır işleyen bir devlet olduğu*"nu gösteriyordu. Bkz., İsmail H. Demircioğlu, "İngiliz Konsolosu William Gifford Palgrave'in Trabzon Hatıraları", **Tarih ve Toplum**, Cilt:40, Sayı:236, Ağustos 2003, s.45.

³²⁷ Marx, Engels, s.30-31.

³²⁸ Charles Issawi, "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.1, No.1 (Jan., 1970), s.21.

³²⁹ Murat Baskıcı, "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:67, No:3, 2012, s.39.

³³⁰ "İngilizlerin Samsun'a olan ilgisi 1841-1856 aralığında muazzam biçimde gelişti. İstatistikî veriler incelendiğinde 1842'de 375 sterlin olan İngiliz ithalatı, 1856'da 319,926 sterline ulaşmıştı." Bkz., Metin Ziya Köse, "XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Limanı'nda İthalat ve İhracat", **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik I**, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2013, s.104.

yılına gelindiğinde İngiltere'nin Rusya'ya 10.750 bin dolar ihracatına karşılık Osmanlı'ya ihracatı 11.050 bin dolara yükseldi.³³¹ 1838 Antlaşması diğer Avrupa ülkelerine verilirken Rusya bunun dışında bırakıldı. Rusya'nın Osmanlı dış ticaretindeki payı hızla gerilemeye başladı.³³² 18-30 Nisan 1846 tarihinde yapılan antlaşma ile Rusya 1838 Antlaşması'nın şartlarından faydalanabildi.³³³

Rusya'nın başlarda ticaret antlaşmasının dışında bırakılmasıyla İngiltere ve Fransa, Rus rekabetinden kurtulmayı amaçlıyorlardı. Eski tarifenin uygulanmasına devam edilirken ve Rus gemilerinin 15 günden fazla Osmanlı limanlarında kalması da istenmiyordu. Kazgan'a göre, Kırım Savaşı'nın gölgede kalan sebebi, Rus gemilerinin Osmanlı limanlarında 15 günden fazla kalmamasını İngilizlerin ve Fransızların Padişah'a onaylatmalarıydı. Çıkarlarının bozulmasına kızan Rusya Osmanlı donanmasını yakmıştı.³³⁴ Yerasimos da "*Rusya, İngiltere'nin mallarını Karadeniz kapılarına kadar getirmesine engel olma gereği duyduğu andan itibaren, bu iki ülke arasında savaş kaçınılmaz hale gelmiştir.*" diyerek Kırım Savaşı'nın ekonomik çıkar boyutunu göstermektedir.³³⁵

Kırım Savaşı, Baltalimanı Antlaşması'ndan sonra ve onun yarattığı koşulların da etkisiyle Osmanlı ekonomisinin Avrupa denetimine girmesine yol açacak bir gelişmeyi beraberinde getirdi. Kırım Savaşı'nın Osmanlı İmparatorluğu açısından ortaya çıkardığı en zararlı sonuçlardan biri dış borçlanma oldu.³³⁶ Daha önce bazı teşebbüslerde bulunulmasına rağmen ilk dış borçlanma, Kırım Savaşı'yla birlikte ortaya çıkan mali güçlüklerin baskısı altında 1854 yılında *İngiliz Dent-Palmer ve Fransız Goldschmidt Şirketleri*'nin aracılığıyla yapıldı.³³⁷

³³¹ Tengirşenk, s.298

³³² Pamuk, s.32.

³³³ Kütükoğlu, s.117.

³³⁴ İngiliz, Fransız ve Alman ticaretinin onda biri kadar tutan Rus ticaretinin rekabetinden kurtulmak için Rusya, Osmanlı'ya düşman edilmişti. Bkz., Haydar Kazgan, "Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları", **Dünden Bugüne Türkiye Rusya: Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, (der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.38-44.

³³⁵ Yerasimos, s.75.

³³⁶ Besim Özcan, "Kırım Savaşı (1853-1856)", **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.110.

³³⁷ Canning'in etkisi altında olan Mustafa Reşit Paşa, 1850'de bir borçlanma antlaşması yapmasına rağmen Sultan Abdülmecit bunu onaylamamıştı. Bkz., Çoşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s.66. Borçlanma antlaşması için bkz., **BOA, A.DNV.NMH, 12/129**, Belgenin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856)**, ss.88-90. Ayrıca borçlanma süreci için bkz., Candan Badem, "Kırım Savaşı Esnasında Namık Paşa'nın Avrupa'da Borç Arayışı (1853-1854)", **Toplumsal Tarih**, Sayı:186, Haziran, 2009, ss.68-75; Olive

Borçlanmada siyasal düşünceler etkili oldu. Rusya'ya karşı Avrupa ile ilişkileri sıkılaştırmak ve Osmanlı'nın kaderine Avrupa'yı ortak etmek amacıyla Avrupa sermayesinin Osmanlı'ya bağlanmasına karar verildi.³³⁸ Dış borçlar verimli olarak kullanılamadı ve sonuçta borç batağı içine sürüklenen Osmanlı Devleti, üçüncü bölümde açıklanacak olan bu borçlarla siyasi varlığı son buluncaya kadar uğraşmak zorunda kaldı. Hatta yeni kurulan Türkiye Cumhuriyeti'ne kalan bu kötü mirasın izleri ancak 1954 yılında silinebildi.

Anderson, "Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt 1854-1855", **The Historical Journal**, Vol.VII, No:I, 1964, ss.47-63; Yerasimos, ss.137-139.

³³⁸ Yerasimos, s.93. "*Borçlar aynı zamanda, Osmanlı bürokrasisinin Avrupa diplomasisi açısından yasallaşmasını sağladı.*" Bkz., Keyder, s.646. Dış borçlar konusu ilerleyen kısımda tekrar ele alınacaktır.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMA

2.1. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMANIN BELİRTİLERİ

2.1.1. İmparatorluğun En Uzun Yılı: 1876

19. yüzyıl İlber Ortaylı tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun en uzun yüzyılı olarak ifade edilmiştir. Tarihçiler arasında genel olarak kabul gören bu tanımlama 19. yüzyılın pek çok açıdan yoğun geçmesinden kaynaklanır. 19. yüzyılın en uzun yılı ise 1876 olmalıdır. 1876 yılının olaylarına bakıldığında yılın uzunluğu, Osmanlı tarihine iz bırakan ilklerle kendisini gösterir. Bu yıl ilk defa Osmanlı tahtına üç padişah oturur. Bu olayın daha önce veya daha sonra başka örneği yoktur. Padişahların tahta çıkış ve tahttan ayrılışlarının arkasındaki olaylar incelendiğinde dahi, tek başına 1876 yılının uzunluğu anlaşılır. Tahttan indirilen Sultan Abdülaziz ve Sultan V. Murat'ın akıbetleri bugün dahi tartışılan konular arasındadır. 1876 yılında tahta oturan Sultan II. Abdülhamit ise Osmanlı İmparatorluğu'nun son uzun süreli hükümdarıdır ve hakkında yapılan onca çalışma, muhtemelen yapılacakların yanında az kalacaktır.

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda başka bir ilk daha yaşanır. Tüm İmparatorluğu hatta dünyanın hâkim güçlerini etkileyen bu ilk, “*Kanun-i Esasi*”nin ilanıdır. Monarşik yapısını bir kenarı bırakan İmparatorluk artık Meşrutî yapıya kapılarını aralamıştı. Mebusan seçimleri yapıp parlamenter sistemin temelleri atılmıştı. İmparatorluğun geleceği sadece padişahın mutlak hâkimiyetine değil, halkın söyleyeceği birkaç söze de bakacaktı. Acaba düşünüldüğü gibi gittikçe artan sorunların çözümü bu muydu? Yönetimsel sistemin değişmesi ile gökyüzünden parıltılar içinde yeryüzüne sihirli bir değnek inmesi beklenemezdi elbette. Sorunlar, modernleşme çabalarına rağmen yüzyıllardır çığ gibi büyümüşü ama bunların en çok hissedildiği yıl 1876 olmalıydı ki, değişimin gerçekleşmesi için meşrutîyetin ilanı bu sene gerçekleşti.

1875 yılının sonuna doğru ilan edilen Ramazan Kararnamesi, dış borçlarda yeni bir dönem başlatmış, 1876 yılındaki Moratoryum ise mali tutsaklığın başlangıcı olmuştu. 1876 yılı İmparatorluğun mali durumunun ulaştığı son noktayı özetliyordu. Ekonomik sıkıntılar, bir iç mesele olarak çözülebilme şansını kaybederek mali krize yol açmış ve bu durum Avrupa'daki tahvil sahiplerini kızdırmıştı. Tahvil sahipleriyle birlikte başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Avrupa'daki kamuoyunun Osmanlı'ya karşı takındıkları tavır, basının etkisiyle giderek artmış ve özellikle Bulgar olayları sırasında daha önce örneğine az rastlanır bir tepkiyi beraberinde getirmişti.

Yaşanan ilklerin yanı sıra milliyetçi akımın üst düzeye tırmandığı 1876 yılı, Balkanların kaynamasına neden olmuş, Balkanlarda birbiri ardına çıkan olaylar İmparatorluğun en büyük tehlikeyle yüzleşmesini kaçınılmaz kılmıştı. Bosna ve Hersek ile başlayan olaylar Bulgar İsyanı, Sırbistan ve Karadağ Savaşları ile devam etmişti. Buradaki tehlike başta Balkanlardan geri çekilmek olarak gözükse de Balkan olaylarının yarattığı fırsat ile Rusya tehdidinin açığa çıkması, tehlikenin ön görülemez boyutlara ulaşması ihtimalini doğurmuştu.

Osmanlı İmparatorluğu için uzun olduğu kadar zor geçen 1876 yılının sonunda İstanbul'da toplanan Tersane Konferansı, zorlukların bir müddet daha devam edeceğini göstermişti. 93 Harbi olarak bilinen 1877-1878 tarihli Osmanlı-Rus Savaşı büyük oranda 1876 senesinin bir ürünüdür demek yanlış olmaz.

Osmanlı İngiliz ilişkileri çerçevesinden çıkmadan, 1876 senesinin olaylarına değindikten sonra, genellikle Osmanlı İngiliz ilişkilerinin değişimi için milat kabul edilen 93 Harbi ve sonrasında imzalanan Ayastefanos ve Berlin Antlaşmaları ile Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçmesi bu bölümün temel eksenini oluşturacaktır.

2.1.1.1. Üç Padişahlı Yıl

1876 yılında Osmanlı tahtı, daha önce örneği olmayan bir şekilde üç padişahı ağırladı. 1861 yılında padişah olan Abdülaziz, 1876 yılına kadar Osmanlı padişahı olarak kaldı. Kendi döneminde kardeşi Sultan Abdülmecit'ten miras kalan Tanzimat

yeniliklerini devam ettirmeye çalıştı. Reformlar konusundaki duruşu tartışmalı olsa da saltanatı sırasında Osmanlı modernleşmesi yolunda adımlar atıldı.¹

1867 yılına kadar Osmanlı tarihinde hiçbir padişah sefer dışında, yabancı bir ülkeye resmi ya da gayri resmi olarak ziyarette bulunmamıştı. Sultan Abdülaziz, Fransa ve İngiltere'den gelen davet üzerine 21 Haziran günü başlayan ve 47 gün süren Avrupa seyahatine çıkarak bir ilke imza attı. Fransa İmparatoru III. Napolyon, Paris Uluslararası Sergisi'nin açılışına Sultan Abdülaziz'i onur konuğu olarak davet etti. Bu sırada İngiliz Kraliçesi Viktorya da Padişah'ı Londra'ya davet edince Avrupa'ya gitme kararı alındı.² Seyahatin amacı ne olursa olsun Sultan, içinde bulunulan durum dolayısıyla Avrupa'dan uzak kalınamayacağını bu kararı ile göstermiş oldu.

İngiltere'de 11 gün kalan Sultan Abdülaziz, Londra'da davet üzerine gittiği Belediye binasında (Guildhall) ilgiyle karşılanmış ve Avrupa'daki ziyaretlerinin iki amacının olduğunu belirtmişti. Bunlardan ilki, uygarlık merkezinde ülkesinde başlamış olan eserleri tamamlamak için yapılacak nelerin kaldığını görmek, ikincisi ise sadece Osmanlı tebaası arasında değil Avrupa'nın diğer uluslarıyla olan kardeşlik duygusunu pekiştirmekten ibaretti.³ İngiltere ise bu ziyaret sırasında Sultan'ı kendilerinin en güçlü donanmaya ve en zengin ekonomiye sahip oldukları ve meşruti monarşinin mutlak monarşi kadar kuvvetli ve geçerli bir rejim olduğu konusunda etkilemeyi amaçlıyordu.⁴

¹ Abdülaziz tahta çıktığı zaman reform yanlısı girişimlerin birden mahvolacağı zannedilirken, Sultan vilayetlerin yönetimini ıslah etmek ve yenilemek için saltanatın bütün nüfuzunu kullandı. Bkz., Paul Imbert, **Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları**, yay. haz. Muammer Sarıkaya, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.132. Ortaylı şu meşhur rivayeti aktarır, Sirkeci Garı'nın yapımı dolayısıyla Topkapı arazisinden geçirilmesi düşünülen demiryolu hattı nazırlar arasında tartışma yaratırken Sultan Abdülaziz *"tek yapılsın da isterse sırtımdan geçsin"* demiş. Bkz., İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.152. Bunun yanı sıra Abdülaziz, yenilik ve reform konusundaki isteksizliği nedeniyle şiddetli şekilde eleştirilir. Cevdet Küçük'ün İslâm Ansiklopedisi'nde yazdığı Abdülaziz maddesinde şunlar göze çarpıyor: *"Abdülaziz'in Batılı yanı hiç yoktur. Fransızca öğrenmemiş, Avrupa ilim ve kültürü ile temas etmemiştir."*, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, 1988, s.183-184. Lewis ise şunları söylüyor: *"Kaprisli, sert, inatçı ve çabuk öfkelenir bir kimse olduğundan, çok geçmeden, çalışmalarını engellediği ve çok kez hükümsüz kıldığı reformcularla bozuştı."* Bkz., Bernard Lewis, **Modern Türkiye'nin Doğuşu**, çev. Metin Kırıtlı, TTK Yayınları, Ankara, 1970, s.120.

² Küçük, s.180; Lewis, s.121; Nihat Karaer, **Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz'in Avrupa Seyahati**, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007, ss.1, 34-42.

³ Karaer, ss.117-124.

⁴ Judy Upton Ward, "Abdülaziz'in Avrupa Seyahati", **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.119-120.

Fransa ve İngiltere'nin yanı sıra Belçika, Almanya ve Avusturya'ya da uğrayan Sultan, Avrupa seyahatini tamamlayıp 7 Ağustos'ta Payitaht'a döndü. Dönüşünün ardından yaklaşık bir buçuk yıl arayla önce Keçecizade Fuad Paşa (1869) sonra da Mehmet Emin Ali Paşa (1871) hayatını kaybetti.

Devlet yönetimini neredeyse tekellerine almış olan bu iki paşanın vefatı Abdülaziz'i çok üzmemiş olmalıdır.⁵ 1871 sonrasında yönetimin ipleri büyük oranda Abdülaziz'in eline geçti. Aynı tarihlerde İngiltere'nin Osmanlı politikasından uzaklaştığı ve boşalan yeri vakit kaybetmeksizin Rusya'nın doldurduğu görülüyor. Politik değişiklikte İngiltere'nin ilgisinin dünya üzerinde başka bölgelere kayması kadar sadrazamlığa atanan Mahmut Nedim Paşa'nın da etkisi vardı.⁶

Mahmut Nedim Paşa'nın yürüttüğü ve Abdülaziz'in onayladığı politika daha sonra yazılanlarda çok ağır şekilde eleştirilere uğradı.⁷ Mahmut Nedim Paşa'nın, "Moskof Nedim" ve "Nedimof" gibi yakıştırmalara sebep olan Rus yakınlığının

⁵ Elliot'ın ifadesine göre, Fuad Paşa'nın ve ardından Ali Paşa'nın ölümünden sonra Sultan Abdülaziz sevincini, "İşte şimdi serbest oldum" diye bağırarak göstermiş. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 435/30**, s.3. Ayrıca Ali ve Fuad Paşaların yönetimdeki etkinlikleri farklı ifadelerle aktarılmaktadır: "Devlet politikasının belirlenmesi hususunda Sultan, Fuad ve Ali'nin adeta esiri idi." Bkz, Şerif Mardin, **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, s.125. Ali Paşa, Reşit Paşa'dan sonra ikinci diktatördü. Babiâli onun zamanında etkin durumdaydı hatta Sultan Abdülaziz bile Sadaret makamına saygı göstermek zorundaydı. Bkz., Ortaylı, s.242; Imbert, s.132.

⁶ Tanzimatı destekleyen Fransa'nın ve İngiltere'nin ortalıktan çekilişiyle de Batı Sorunu, bir Rusya sorunu olarak gözükmeye başladı. Ali Paşa'nın ölümünden sonra Abdülaziz İgnatyev'in etkisi altına girdi. Bkz., Niyazi Berkes, **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002, s.357.

⁷ Son vakanüvis Abdurrahman Şeref Efendi, Mahmut Nedim Paşa ve uygulanan politikaya dair şunları söylüyor: "Sadrazam olduğunda (1288/1871) takip ettiği uygunsuz politikaya kimse bir anlam verememiştir. Bir kere Rus politikasının kucağına atılıp elçi General İgnatiyef'in zorbaca müdahalesine olağanüstü müsaait davranmıştı. Gerçi devlet adamlarımız için büyük devletlerden birinin politikasına tutunma ve dayanmanın geçmişte örneği görülmüş olduğundan Rusya ile dost olarak yaşamak da bir politik görüş olabilirse de amacı memleket ve devletin yararına, kötülük ve zararını önleyici olması lâzım gelir; yoksa can düşmanımızın kâse yalayıcısı olacak kadar dalkavukluk etmek ve bayağılaşmak vatana kötülükten başka bir şey değildir." Bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, sadeleştiren Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985, s.149. "Sadrazam Mahmut Nedim Paşa, Rusların her istediğini yapan bir adam olarak tanındığından, halkın nefretini üzerine çekmiş hatta 'Nedimov' diye anılmaya başlamıştı." Bkz., Akdes Nimet Kurat, **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.102. "(Mahmut Nedim Paşa) Uzak devletlere dayanmaktan ise, komşu olan bir devlet ile her nasıl olursa olsun uyuşup da hoş geçinmek evlâdır' demektedir. Bu fikir tamamen İngiltere ve Fransa'dan uzaklaşıp Rusya'ya yanaşmak anlamına geliyordu. Günlük olayların tesiri altında kalan ve Fransa ile İngiltere'nin Avrupa siyasetinde tamamen silindiklerini sanan padişah ile sadrazam iç ve dış siyasette kendilerini Rus nüfuzuna terkettiler. Rus elçisi İgnatiyef'i, akıl hocası kabul ettiler. Babiâli, her işinde ona danışmaya başladı... Abdülaziz, elçinin sözde yardımlarında o kadar memnundu ki bir gün, İstanbul'da bir tek hakiki dostu bulunduğunu onun da İgnatiyef olduğunu söyleyecek kadar gaflette bulundu." Bkz., Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.71.

oluşmasında Rus Elçisi İgnatiyev'in etkisi kuşkusuz büyüktü.⁸ İgnatyev zamanında İstanbul'daki Rus elçiliği en prestijli zamanlarını yaşadı. Ahmed Saib'in ifadesine göre, "O dereceye kadar ki; adeta Rus sefarethanesi Babiâli olmuştu. Yahud Babiâli Rus sefarethaneseine taşınmışdı."⁹

Bu süreçte İngiltere'deki Osmanlı imajının nasıl olduğuna dair fikir verebilecek bir risale dönemin İngiliz elçisi Sir Henry Elliot tarafından kaleme alındı.¹⁰ Elliot, yazdığı 30 sayfalık risalede, Abdülaziz'in tahtan indirilmesine giden süreci kendi düşünceleriyle açıkça ifade ediyordu. Bu düşünceler mevcut yönetimin aleyhineydi ve yer yer ağır eleştirilere kadar varıyordu. Mahmut Nedim Paşa için, tam Abdülaziz'in istediği tarzda bir adamdı tanımlamasını yapıyordu çünkü O, iktidarda kalmak için Padişah'ın her türlü emrini karşı çıkmadan yerine getiriyordu. Bu nedenle yönetimde usulsüzlükler, rüşvet ve israf hat safhaya ulaştı ve şikâyetler arttı.¹¹

Karal, Sultan Abdülaziz'in şahsi ve keyfi idareye çok alıştığı için, Mahmut Nedim Paşa'nın yaklaşık 11 aylık ilk sadrazamlığından sonra yerine gelenleri, değişimlerin sık olması dolayısıyla, "*Sadrazamlar Resmigeçidi*" başlığı altında aktarır.¹² Mahmut Nedim Paşa'nın tekrar sadrazamlığa geldiği Ağustos 1875

⁸ "İgnatiyef şüphesiz, maharetli bir diplomat, ve hususen Şark'da Rusya meslekinin en kavi (güçlü) bir mürevvic ve müdafî (savunucusu) idi." Bkz., Ahmed Saib, **Vaka-i Sultan Abdülaziz**, Mısır, 1320, s.93. "Çok mahir, daha doğrusu kurnaz olan İgnat'yev... Rusya nüfuzunu çok yükselttiği gibi, kendisi de adeta 'yarı Sultan' derecesine çıkmıştı." Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.77. Ayrıca şu esere de bakılabilir, Ali Rıza Bütün, **Yalanın Babası Rus Elçisi İgnatiev ve '93 Harbi'ndeki Rolü**, Crea Yayıncılık, İstanbul, 2012.

⁹ Ahmed Saib, s.95.

¹⁰ "İstanbul'da İngiltere sefiri esbak Sir 'Henri Elyot' tarafından on dokuzuncu asır nam risalede neşr olunan benddir" için bkz., **BOA, Y.EE.d., 435/30**. Popüler olan bu risale, ilk olarak *The Nineteenth Century* dergisinde yayınlanıp buradan tercüme ile İstanbul'a gönderilmiş olmalıdır. Bkz., Henry Elliot, "The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform", **The Nineteenth Century**, XXIII/132, 1888, ss.276-296. Büyük ihtimalle İkinci Meşrutiyet döneminde, risale aynen matbu olarak basılıyor. Bkz., Kitapçı İlyas, **İntihar mı İmate mi? yahud Vak'a-ı Sultan Aziz**, (tarihsiz). 1946 yılına gelindiğinde risale çevirenin veya yayına hazırlayanın bilgisi olmadan yayımlandı. Bkz., Henri Eliot, **Mithat Paşaya Dair, Bir Hakikatın Tezahürü**, Gün Basımevi, İstanbul, 1946. Daha sonra risale transkripsiyon edilerek yayınlanmış (Faruk Yılmaz ve Yusuf İyi tarafından **Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Yıl:1, Sayı:1 ss.55-69 ile **Yeni Türkiye Dergisi, Türkoloji ve Türk Tarihi Araştırmaları Özel Sayısı**, Yıl:8, Sayı:44, Mart-Nisan 2002, ss.157-171) ve son olarak Faruk Yılmaz tarafından sadeleştirilerek tekrar yayınlanmıştır. Bkz., **Emperyalizmin Hükümet Darbesi (Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi)** çev. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007, ss.101-132. Risalenin Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nde 4 forma halinde bulunan nüshaları görüldüğü kadarıyla daha önce kullanılmamıştır. Bu çalışmada dipnot verilirken arşivdeki risale temel alınacaktır.

¹¹ **BOA, Y.EE.d., 435/30**, s.3-4.

¹² Sırası ile Sadaret makamına gelenler: Mithat Paşa, Mütercim Rüştü Paşa, Esat Paşa, Şirvanizade Rüştü Paşa, Hüseyin Avni Paşa ikinci defa Esat Paşa. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.72.

tarhinde imparatorluğun i politikası karışıkı. Ancak 1876 yılına girildiğinde durum daha da içinden çıkılamayacak bir hal almaya başladı.

1876 yılına gelindiğinde mali buhranın son haddine ulaşması, Hersek İsyanı, yabancı devletlerin müdahaleleri, Bulgaristan İsyanı, Selanik Olayı, Avrupa kamuoyunun Türkler lehine dönmesi ve Avrupa devletlerinin bunları bahane ederek müdahale istekleri Osmanlı İmparatorluğu'nda heyecan yarattı. Halk arasında söylenen, asayişin sağlanması için Mahmut Nedim Paşa'nın Rusya'dan yardım isteyeceği gibi rivayetler heyecanın daha da artmasına neden oldu.¹³ Padişaha yönelik bir eylemin öncelikli olarak düşünölememesi ilk hedefe Mahmut Nedim Paşa'yı getirdi.¹⁴ 10 Mayıs 1876 günü medrese öğrencileri Babiâli önüne kadar yürüyerek protestolarını dile getirdiler ve bunun sonucunda Mahmut Nedim Paşa sadrazamlıktan azledildi. Suların durulmaya niyeti yoktu. Abdölaziz'in tahtan uzaklaştırılması fikrini benimseyen grup yeni görevlerinde¹⁵ planlarını uygulamaya geçirdiler. Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa'nın başı çektiği grup, 30 Mayıs 1876 günü alınan fetva ile Sultan'ı hal' edip yerine yeğeni Murat'ı tahta geçirdiler.

Sultan Abdölaziz'in tahtan indirilişinde İngiltere'nin ne kadar etkisi olduğunu kestirmek kolay değildir. Ancak Sultan'ın son yıllarında Rusya'yla gittikçe yakınlaşan politikası İngilizleri rahatsız etmiş¹⁶ ve Osmanlı üzerindeki etkinliğini tekrar kazanabilmek için kendilerine yakın olarak gördükleri grubun girişimlerini desteklemiş olmalıdır. O yıllarda, geleneksel İngiliz politikasının İstanbul'daki en önemli temsilcilerinden ve İstanbul'daki en saygın diplomatlardan biri olan Sir Henry Elliot'ın¹⁷ Sultan Abdölaziz'in tahtan indirilmesinde müdahalesi olduğunu

¹³ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.102-103.

¹⁴ Ahmet Mithat Efendi, Mahmut Nedim Paşa'nın sadaretinin sonlanmasına neden olan olaylardaki hissiyat-ı efkâr yeterince anlaşılsaydı ve Padişah sonrası için bir ıslah yoluna gitseydi durum tamamen farklı olurdu, demektedir. Bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Evvel, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1294, s.214. Elliot da benzer yorumda bulunur: "1876'daki ihtilalde ıslahat taraftarlarının amal ve efkârı hükümdarı hal' etmek olmayıp asıl maksatları bir Meclis-i Mebusan teşkil ederek ber-vechle cari olan fenalıkların önünü almak idi." Bkz., **BOA, Y.EE.d.**, 435/30, s.14.

¹⁵ Sadrazamlığa Mütercim Mehmet Rüştü Paşa, şeyhülislamığa Hüseyin Hayrullah Efendi, seraskerliğe Hüseyin Avni Paşa ve Mithat Paşa'da vükela heyetine memur edildi. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.103; Nicolae Jorga, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.470. Akşin, bu kişilerin İngiliz siyasetinin savunucuları olduğunu bildiriyor. Bkz., Sina Akşin, "Siyasi Tarih (1789-1908)", **Türkiye Tarihi** 3, 6. Basım, yayın yönetmeni: Sina Akşin, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, s.149.

¹⁶ Mahmut Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983, s.105.

¹⁷ Mithat Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyökelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyö Siyasi Olaylara Bakışı" **OTAM**, Sayı:18, 2005, s.22-23.

iddia edenler vardır.¹⁸ Ahmed Saib, “bu iddia ihtimalden uzak değildir ama ihtiyatla kabul etmek gerekir” demektedir.¹⁹

Elliot, risalesinde 1875 yılının Kasım ayı başında Mithat Paşa’nın kendisiyle görüşüğünü ve onun ülkenin içinde bulunduğu kötü durumdan bahsedip kurtuluşun “idare-i hükümeti değiştirmekten başka bir çare olmadığı” sözünü aktarır. Mithat Paşa’ya bir cevap verip vermediğinden bahsetmiyor ama risalede Mithat Paşa’nın düşüncelerinin teşvik edilmesini teslim ve itiraf etmek gerektiğini vurguluyor.²⁰ Elliot, meşrutiyet yanlılarına özellikle Mithat Paşa’ya sempati duyuyordu ve

¹⁸ Ebuzziya Tevfik, 18 savaş gemisinden ibaret İngiliz Akdeniz filosunun Rodos önlerinde gözükmesi halkı garip bir ümide düşürdü demektedir. Ona göre, “*Türkler, en tehlikeli zamanlarda İngilizleri kurtarıcı kabul etmişlerdir. Bu fikirlerinden hiçbir vakit ayrılmazlar ve her fena hadise ise bu inancı bir kat daha kuvvetlendirir ve kuvvetlendirmiştir.*” Bkz., Ebuzziya Tevfik, **Yeni Osmanlılar**, Cilt:3, bugünkü dile uygulayan: Ziyad Ebuzziya, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974, s.254. Osman Nuri’nin ifadesine göre, Mithat Paşa ve arkadaşları İngiltere ve Avusturya elçilerini kendi düşüncelerine çekmeye çalıştılar. Avusturya sefiri çekingen davranırken, İngiltere Elçisi Sir Elliot, planın uygulanmasında elinden gelen yardımı yapacağını tereddütsüz beyan etti. İngiliz donanmasının Beşike Limanı’nda hazır bulunması ve gerekirse Dolmabahçe Sarayı’nın yakınına demir atması teminatını dahi verdi. Ayrıca Lord Derby’nin destek verdiğinden bile bahseder: “*İngiltere’nin Rusya politikasına mâni’ olmak için ittihaz ettiği tedabirden biri, Devlet-i Osmaniye’nin selameti için düşünülen çarelerin en mühimi idi. İstanbul’da talebe-i ulumun kıyımı, İngiliz donanmasının Beşike limanına gelmesi ve Abdülaziz’in cebren hal’i, bunlar hep makam-ı saltanata ve mülk ve devletin ihyasına müktedir bir padişah getirmek için yapılmış tedabir idi... İngiltere Başvekili Lord (Derby) bir nutkunda tebdil saltanata, Devlet-i Aliyye’yi mahv ve inkırazdan kurtarmak için lüzum görülmüş olduğunu beyan etti.*” Bkz., Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327, s.20-21, 110. Kocabaş eserinde ilginç bir ayrıntıya verilmektedir. Murat Efendi’nin sarrafı Hristaki’den alınıp talebelere dağıtılan paraların yeterli gelmediği bilgisini verdikten sonra Ebuzziya Tevfik’ten yaptığı alıntıya göre, “*Rus altınları karşısında mücadeleyi veren ve kazanan İngiliz altını olmuştur*” diye eklemiştir. Ancak daha ilginç olan referans olarak gösterdiği kaynaktaki bu ifadelerin bulunmamasıdır. Karşılaştırmak için bkz., Ebuzziya Tevfik, a.g.e. ve Süleyman Kocabaş, **İngiliz Tuzağı, Osmanlı’nın Yaşatılması ve Yıkılmasında İngiltere’nin Rolü 1786-1923**, Vatan Yayınları, Kayseri, 2003, s.92-93 ve dn.55. Bu, tek örnek olmadığı için Kocabaş’ın adı geçen eserini dikkatli okumak gerekir. Ayrıca şunu da eklemek lazım, Ebuzziya Tevfik’in eserine konu bütünlüğünü sağlamak için “*Netice*” başlıklı bir bölüm ekleyen Ziyad Ebuzziya, kendi ifadelerine göre şunları yazmıştır: “*İngiltere, perde arkasından Mahmut Nedim Paşa’ya yıkarak İgnatiyef’i zararsız hale getirmeğe çalışıyordu. Bu gerçekler karşısında, Mahmut Nedim Paşa’ya yıkan talebe gösteri ve ayaklanmaları gerisinde İngiltere’yi bulmak yanlış bir değerlendirme değildir.*” Bkz., Ebuzziya Tevfik, s.276.

¹⁹ Ahmed Saib, **Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis**, Mısır, 1326?, s.58.

²⁰ **BOA, Y.EE.d., 435/30**, s.6-7. Elliot, Abdülaziz’in hal’i sırasında birçok temasta bulunuyor. Temasların içeriklerini tam olarak bilmesek de *Sabah* gazetesinden şunları izleyebiliyoruz: Elliot sadrazamın konağına giderek onunla mülakat yapıyor. Bkz., **Sabah**, 28 Rebiülevvel 1293 (23 Nisan 1876); Elliot Perşembe günü Hariciye Nazırı Raşid Paşa ile görüşüyor. Bkz., **Sabah**, 26 Rebiülahir 1293 (21 Mayıs 1876); Elliot, Mithat Paşa’nın konağına giderek memuriyetini kutluyor. Bkz., **Sabah**, 29 Rebiülahir 1293 (24 Mayıs 1876); Elliot pazartesi davet üzerine sadrazam ile hayli vakit geçirmiştir. Bkz., **Sabah**, 9 Cemaziülevvel 1293 (2 Haziran 1876).

söylediğine göre, onunla birlikte Padişah'ın huzuruna dahi çıkıp reformun zorunluluğu hakkında beyanda bulundu.²¹

Sultan Abdülaziz'in tahtan indirilişi sessiz ve kan dökülmeksizin gerçekleşti. Elliot, Sultan'ın tahtan indirildiği haberini acil ve özel ibare ile şu şekilde bildirdi: *"Doktorlar zavallı Jane'in (Abdülaziz) kan kaybetmesini (azledilmesini) gerekli buldular. Babaanne (Valide Sultan) onunla birlikte. Kuzen John (Murat) görevi üstüne almıştır."* Bu şifreli telgraf sayesinde haber Avrupa başkentlerine ulaştı.²² İngiliz Parlamentosu'nda (hem Avam Kamarası hem de Lordlar Kamarası'nda) aynı gün (30 Mayıs 1876) olay görüşmelere konu oldu. Lordlar Kamarası'nda Lord Derby, iki telgraf aldığını ve bu akşam Parlamento'da haberin yayımladığını söyleyerek devam etti: *"Herhangi bir şey elime ulaşmadığı için detayları verecek durumda değilim ama her iki telgrafta da devrimin hiç karışıklık olmadan tamamlandığının ifade edildiğini gördüm."*²³ 1 Haziran tarihli *The Times* gazetesi olayı *"İstanbul'da genel bir sevinç ve mükemmel bir düzen hâkimdir. Yeni Sultan, Fransa, İtalya, İngiltere ve diğerleri tarafından kabul edildi. Dün gece Boğaz Türk ve yabancı bayraklı gemilerle aydınlandı"* yazısıyla yayınladı.²⁴

Abdülaziz'in oğlunu tahta çıkarmak için veraset usulünü değiştirmeye karar verdiği yönünde söylentiler vardı. Ancak bu uygulanamadı ve Osmanlı İmparatorluğu yıkılincaya kadar taht, Abdülmecit'in oğullarında kaldı.²⁵ İlk olarak en büyük erkek kardeş veliaht Murat, V. Murat olarak tahta geçti. Taht değişikliği Abdülaziz'in tahtan indirilmesi sayesinde olduğu için, kendisinden beklenti büyüktü. Bu beklentinin en önemli sebebi ülkenin içinde bulunduğu durumdan ileri geliyordu

²¹ Elliot, bu görüşmeden yaklaşık üç hafta sonra öğrenci yürüyüşünün olduğunu söylüyor. Bkz., Sir Henry Elliot, **Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences**, E. P. Dutton & Company, New York, 1922, s.229-230.

²² "The doctors have found it necessary to bleed (depose) poor Jane (Abdul Aziz). Grandmamma (the Valide) is with her; Cousin John (Murad) has taken charge of the business." Bkz., Elliot, s.235.

²³ **Hansard, Turkey – Reported Deposition Of The Sultan. – Question, HL (House of Lords), Deb., 30 May 1876**, Vol.229, s.1416. Aynı tarihli Avam Kamarası görüşmesinde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi'nden ve Londra'daki Osmanlı Büyükelçisi'nden alınan telgraflarda tahtın değiştiği ve İstanbul'da herhangi bir kargaşanın olmadığı dışında ayrıntılara sahip olunmadığı söyleniyor. Bkz., **Hansard, Turkey – The Eastern Question – The Papers. – Question, HC., Deb., 30 May 1876**, Vol.229, s.1423-1424.

²⁴ "Deposition of Abdul Aziz", **The Times**, 1 June 1876.

²⁵ "Sultan Abdülaziz'in, arzusunu uygulamaya teşebbüs ederse direnişe rastlayacağını anlamış olduğu şüphesizdir." Bkz., Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.262. Abdülaziz düşürüldüğü gün, İstanbul Sarayı'ndan kendi el yazısı ile Sultan Murat'a 'Saltanat tahtı Abdülmecid Han ailesine mübarek olsun' şeklinde dokunaklı sözlerle bir pusula gönderdi. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.119.

ve meşruti yapıya uzanan yolların onun zamanında tamamlanacağı ön görülüyordu. Beklenti sadece imparatorluk içiyle sınırlı kalmadı.

Abdülaziz zamanındaki Rus nüfuzunun sürekli artmasından İngiltere rahatsızdı. Osmanlı üzerindeki nüfuzunu geri kazanması Abdülaziz'in hükümdarlığı zamanında mümkün görünmediği için İngiltere, tahta en yakın adayı kendi tarafına çekmeye çalıştı. Abdülaziz'in Avrupa seyahatinde Murat'a gösterilen ilginin ve oluşan sempatinin kaynağını açıklamak bu kadar basit olmasa da gelişmeleri dikkatlice izleyince bu ihtimalin çok zayıf olmadığı anlaşılır.²⁶ Kraliçe Viktorya'nın oğlu, VII. Edward olarak 1901 yılında tahta çıkacak olan, veliaht Edward ile veliaht Murat'ın bir samimiyet kurdukları hatta Murat'ın mason olmasında Edward'ın ön ayak olduğu söylenmektedir.²⁷ Bu ilginin nedeninin sadece Murat'ın tavırlarından ileri gelmediği, bunun yanı sıra geleceğe yapılan yatırım olduğu da düşünülebilir.²⁸

Murat'ın padişah olmasının hemen ardından beklentilerin karşılanamayacağı anlaşıldı. Tahta çıkmasını takip eden günlerde sağlık durumunun iyi olmadığı yakınındakiler tarafından fark edildi.²⁹ Geçen günlerde durumu ağırlaştı.³⁰ Özellikle

²⁶ Mahmut Celâleddin Paşa, nasıl olduysa veliaht Murat Efendi'nin tavırları ve sözlerinin İngilizlerin güven ve sevgisini çektiğini söyler. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.105. Murat, Sultan Abdülaziz'den daha çok sempati toplamış ve İngiltere veliahdı ile dost olmuştu. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.352. Koloğlu'nun aktardığı söylentiye göre, İngiliz sarayı Murat'ı çok beğenmiş hatta onu bir prensesle evlendirmeyi bile düşünmüşlerdi. Bkz., Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1987, s.44.

²⁷ Murat, Avrupa seyahatinden bir müddet sonra İngiltere'de tanıştığı ve masonluk hakkında görüştüğü İngiliz veliahdından bir mektup aldı. Fransa Maşrık-ı Azamı'ndan da gelen mektup sonrasında tekris töreni düzenlendi. 20 Ekim 1872'de şehzade Murat'ın tekris töreni üstat Skaliyeri tarafından gizli bir şekilde Fransa Maşrık-ı Azamı'nın adına ve onun himayesinde kurulan Prodos Locası bünyesinde yapıldı. Bundan sonra masonlar Murat'ın hayatıyla alakadar olmaya başladılar. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi", **Belleten**, Cilt:VIII, Sayı:30, 1944, s.249-250; Orhan Koloğlu, **Abdülhamit ve Masonlar**, 5. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004, s.102-103. II. Abdülhamit'in padişahlığı zamanında bir komite kurularak (Cleanti Skaliyeri-Aziz Bey komitesi) sabık padişah Murat'ın tekrar tahta çıkarılmasını sağlamak için başarısız bir girişimde bulunulacaktır. Murat'ın masonluğunun aksine Abdülhamit zamanında masonluğa ağır darbeler indirilecektir. Bkz., Angelo Iacovella, **Gönye ve Hilal İttihat Terakki ve Masonluk**, çev. Tülin Altınova, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.23-24.

²⁸ Bu durum, Sultan Abdülaziz'in gözünden kaçmayıp onu rahatsız etmiş olmalıdır. Abdülaziz, yeğeninin İngiltere ve Fransa saraylarında gördüğü ilgiden etkilenmiş ve İstanbul'a döndükten sonra Murat'ın bir köşeye çekilerek inziva hayatı sürmesinde ısrar etmiş. Bkz., Sommerville Story (Ed.), **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.80. (Ayrıca Eserin İngilizce baskısı için bkz., **The Memoirs of Ismail Kemal Bey**, Edited by Sommerville Story, London, 1920, s.113). Ebuzziya Tevfik, Veliaht Murat'ın geçirdiği hafif rahatsızlık nedeniyle, Üsküdar'da Şemsipaşa yakınlarında bir yalıda deniz banyosu alması ve bu yalının uzun süredir Elliot, tarafından kiralanmış durumda bulunması ikili arasında yakın dostluk oluşturmuştu, diye aktarır. Bkz., Ebuzziya Tevfik, s.390.

²⁹ Murat'ın tahta oturduğu gün başkâtiplik hizmetine Sadullah Paşa atandı. Bu görevinde artık Padişah'ın en yakınlarından biriydi. Sadullah Paşa, Sultan Murad'ın hastalık belirtisinin ilk olarak

amcasının tahtan indirildikten kısa süre sonra ölüm haberini alması akıl sağlığını daha da bozdu.³¹ Çerkez Hasan Olayı³² üstüne tuzu biberi oldu.

Sabık Sultan Abdülaziz'in ölümüyle ilgili o zamanlardan başlayıp bu güne kadar devam eden farklı yorumlar, olayın tarihçi gözüyle açıklanmasını zorlaştırır. Çok tartışılmış ve günümüzde popüleritesini arttırmış bir konu olan Abdülaziz'in intihar mı ettiği yoksa cinayete mi kurban gittiği sorusunu kesin olarak cevaplamak mümkün gözüküyor.³³ Yaptığı araştırmalardan sonra kesin bir sonuca varamadığını belirten Mahmut Kemal İnal'ın şu sözlerine katılmamak elde değildir:

“Sultan Abdülâziz katl edilmiş ise katl etdiren Hüseyin Ayni Paşadır. İntihar etmiş ise müsebbibi – ve diğer tabirle – mânevi katili yine Hüseyin Ayni Paşadır.

*‘İşte o kadardır ol hikâyet
Bakisi güzâfî bi nihayet.’³⁴*

cülusunun üçüncü günü Cuma selamlığında görüldüğünü söyler. Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, haz. Nazir Akalın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003, s.94-95. Karal göre, Yusuf İzzettin'in tahta çıkarılması çalışmaları ve tahtı kaybetme korkusu, Abdülaziz'in hal' hazırlıklarına dâhil olması ile endişeli ve korkulu günler yaşaması, alkole düşkünlüğü gibi nedenler Murat'ın akıl sağlığını kaybetmesine yol açtı. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.362-363.

³⁰ “Sultan Murad saltanat tahtına çıkışı sırasında meydana gelen olağanüstü durumların tesirinden ve uzun süre içkiye düşüp derbederce yaşadığından şiddetli baş ağrısına tutulmuştu. Beş altı gün geçtikten sonra bu baş ağrısı bayağı bir cinnet hâline ve şuur kaybına dönüşmüş ve vekillerden huzuruna girenleri öpmek ve kucaklamak gibi hareketleri görülmeğe başlamıştı.” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.128.

³¹ Ahmed Saib, **Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis**, s.128. Murat, ölüm haberi aldığı vakit yemek yiyormuş. Haberin etkisiyle büyük bir acı duyan Murat sofradan kalkarak istifrağ etmiş. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Midhat ve Rüşti Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s.127.

³² Sultan Abdülaziz'in kayınbiraderi ve şehzade Yusuf İzzettin Efendi'nin yaveri olan Çerkez Hasan'ın, Sultan Abdülaziz'in hal' ve ölümünün intikamını almak için 15 Haziran 1876'da Mithat Paşa'nın konağında toplanmış Meclis-i Vükela'yı basıp Hüseyin Ayni Paşa ile üç kişiyi daha öldürdüğü olaydır.

³³ Konuyla ilgili yapılan tartışmalar için, Ahmed Saib, **Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis**, ss.117-125; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, ss.357-359; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lûtfi Efendi'nin Bir Risalesi”, **Belleten**, Cilt:VII, Sayı:28, 1943, s.349-350. Daha güncel birkaç örnek için bkz., Süleyman Kocabaş, **29 Mayıs 1876 Darbesi'nin İcyüzü Sultan Abdülaziz Nasıl Devrildi?**, Süleyman Kocabaş Kütüphanesi, İstanbul, 2011, ss.113-119; Ahmet Özcan, “Sultan Abdülaziz Öldürüldü mü, İntihar mı Etti?”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ordu ve Siyaset**, Cilt:3, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.1-13; Mustafa Göleç, “II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devri Tarih Ders Kitapları İle İlgili Monografilerde Abdülaziz'in Katli Yahut İntiharı Meselesi”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ordu ve Siyaset**, Cilt:4, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.33-63. Uysal, Abdülaziz'in ölümü hakkında Osmanlı arşivi dâhil birçok kaynak kullanıp ayrıntılı bilgi vererek intihar mı yoksa cinayet mi sorusuna cevap olacak şekilde iki teze dair açıklamalarda bulunmuştur. Ancak sonra olayın cinayet olduğunu kanıtlama çabası içerisinde Sultan Abdülaziz'in şehit edildiğini savunmuştur. Uysal'a göre, bunda en büyük rol de Hüseyin Ayni Paşa'ya aittir. Bkz., Mustafa Ali Uysal, **Hüseyin Ayni Paşa (1820-1876)**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, ss.204-245.

³⁴ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:I, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.557.

Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından konuya yaklaşıldığında, Abdülaziz'in tekrar tahta çıkma olasılığını ve Murat'ın padişahlığının kısa süreli oluşunu dikkate alarak, bu elim hadisenin İngilizleri pek üzmediği söylenebilir. Olayı intihar olarak gösteren İngiliz tezini izleyebileceğimiz Elliot'ın risalesinde şu bilgiler verilir: Öncelikle herkes gibi Elliot da olayı cinayet zannetmiş ama doktor raporları özellikle Doktor Dickson'un cinayet alametiyle ilgili zerre kadar şüphesinin olmaması Elliot'ı olayın intihar olduğuna inandırmış. Ayrıca Elliot tezini kuvvetlendirmek için ekstra bilgiler veriyor: Örneğin Abdülaziz'in derisi inceymiş ve bir boğuşma olsaymış çürük ya da yara izi olurmuş. Ama yokmuş. Abdülaziz daha önce defalarca cinnet belirtisi göstermiş ve Elliot bunu Lord Derby'ye rapor etmiş. Cinayet tezini haklı bulanların sıklıkla başvurduğu Yıldız Mahkemesi ise Elliot'a göre, Abdülhamit tarafından kurgulanmış bir tuzaktır.³⁵

Abdülaziz'in vefatı Sultan V. Murat'ı derinden etkiledi. Zamanla rahatsızlığı artan Padişah'ın durumu büyük bir sorun olarak ortada bulunuyordu. Osmanlı'nın yaşadığı iç ve dış sıkıntılarda bir iyileşme yoktu hatta kötüye doğru gidiyordu. İstikrarın sağlanması, aklı başında ve sorunların karşısında dik duracak bir hükümdara bağlıydı. İngilizler V. Murat'tan ümidi kesmiş olacaklar ki tahtın değişmesine yeşil ışık yaktılar.³⁶ Böylece yakalandığı meyvus hastalık sebebiyle sıhhatinin padişahlık makamında kalmasına müsait olmaması sebebiyle Sultan V. Murat'ın sadece 93 gün süren hükümdarlığı 31 Ağustos 1876 tarihinde sona erdi.

1876 yılı, Osmanlı tahtında benzeri görülmemiş hareketliliğe sahne oldu. Kısa sürede gelen taht devirlerinin ardından 33 yıla yakın devam edecek II. Abdülhamit'in saltanatı başladı. II. Abdülhamit'in tahta çıkışıyla birlikte Osmanlı saltanatı istikrarlı bir iktidara kavuşacaktı. Ancak ilk başta, II. Abdülhamit'in

³⁵ BOA, Y.EE.d., 435/30, ss.14-20. Ayrıca Elliot, kitabında da benzer ifadeleri kullanmıştır. Bkz., Elliot, *Some Revolutions ...*, ss.236-240.

³⁶ İsmail Kemal Bey, Elliot V. Murat'ın saltanatının daha fazla uzatılmasının imkânsız olduğu konusunda bakanların dikkatini çekmem konusunda ısrar etti, demektedir. Bkz., *İsmail Kemal Bey'in Hatıratı*, s.82. Elliot, yazdığı risalede ise kendisini olayın dışında bırakarak şunları ifade eder: Rüştü Paşa Ağustos'un 25. günü Padişah'ın hal' edilip edilmemesine dair görüşümü almak üzere yanıma geldi. Böyle nazik bir konuda İngiliz sefirinin kati bir rey itasının beklenmemesi gerektiği yapılacak şeyin vatanın saadetini gözetmek ve hükümdara hizmet olduğunu ancak hükümdarın iktidarsızlığından dolayı vatanın selameti ve saadeti tehlikeye düşmüşse bu tehlikenin def edilmesi ve ortadan kaldırılması için her türlü fedakârlığın yapılmasını ifade ettim. Bkz., BOA, Y.EE.d., 435/30, ss.24-25.

karşısına 1876 yılının getirdiği ağır yük çıktı ve bunların çözümü için yeterli yönetim deneyimine sahip olmayan³⁷ Sultan'ı sıkıntılı günler bekliyordu.

Yeni hükümdarla birlikte, Osmanlı İngiliz ilişkilerine yönelik bazı sorular ortaya çıktı: Abdülhamit zamanında İngiliz politikası yine Osmanlı toprak bütünlüğü üzerine mi kurulacaktı? Yoksa İngiliz çıkarları farklılaşacak mıydı? Daha da önemlisi, İngiliz politikası hangi yönde olursa olsun acaba İngilizler yürüttükleri politikayı kabul ettirebilecekleri bir sultana kavuşmuşlar mıydı?

Sir Henry Elliot'ın aktardığına bakılırsa, Abdülhamit ilk başta İngiltere için olumlu bir imaj oluşturdu. Onların istekleri doğrultusunda hareket edeceğini elçiye vaat etti.³⁸ Henüz 34 yaşında deneyimsiz bir hükümdar olan Abdülhamit, elçiye gerçekten böyle bir beyanda bulunduyorsa, bu beyanın altından iki ihtimal ön plana çıkıyor: Birincisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun devamı ve refahı için İngiltere'nin iyi bir müttefik olduğunu düşünmesi ve müttefikliğin devamı için istenilen her şeyi yapacağıdır. İkincisi ise daha baştan hassas bir politika yürütülmesi gerektiğinin farkına vararak karşısındakinin hoşuna gidecek sözler söylediğidir. Bu durumda istediği gibi hareket etme fırsatını buluncaya kadar karşısındakinin isteklerine razı olmuş görünecektir. Abdülhamit'in esas düşüncesinin ne olduğunu bilmemize imkân

³⁷ Sultan II. Abdülhamit ile alakalı geniş bir literatür vardır ve son zamanlarla bu literatür giderek zenginleşmektedir. Yeri geldiğince konumuzla alakalı olanlarına başvurulacaktır. II. Abdülhamit hakkında yazılan eserlerde, iktidara gelmeden önceki yaşımına ilişkin bazı hususlar ortaya konulmuştur. Annesini daha çocuk yaşta kaybettiği, sessiz ve kendi halinde oluşu, amcası iktidardayken saltanat şansının çok fazla olmayışı (amcasından sonra sırada abisi Murat vardı ve ayrıca bir ara kuzeni, Abdülaziz'in oğlu Yusuf İzzettin'in tahta çıkma ihtimali konuşuluyordu), düzenli bir eğitim görmediği ama gözlem yeteneğine sahip olduğu gibi bilgilerden onun taht için tam donanımlı bir porte çizmediği anlaşıyor. Bkz., François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012; Joan Haslip, **Tanrı'nın Gölgesi II. Abdülhamid**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008; Orhan Koloğlu, **Abdülhamid Gerçeği**.

³⁸ “Bunun ertesi günü (26 Ağustos'ta) Abdülhamid İngiltere sefaretinin muavenetini iltizam etmek ve umur-u devlete müteallik olan rey'i ve mütalaatından beni haberdar eylemek üzere hidmetinde bulunub emniyet ve i'timadını kazanmış olan bir İngilizî tarafıma göndererek en başdaki maksadı İngiltere Devleti'nin delalet (kılavuzluk) ve nasihatine imtisalen ihtiyar-ı tarik etmek olduğunu, İngiltere'de tab' olunan Mai kitabları tercüme ettirüb kemal-ı dikkatle nazar-ı mütalaadan geçirdiği cihetle İngiltere ile Devlet-i Osmaniye beyninde cari olan dostluğun Bulgaristan'da vuku' bulan ahvalden dolayı helalpezir olmasına taaccüb (şaşıрма) etmeyüb parlamentoda Türklere karşı isti'mal olunan ağır sözlerin bile haklı olduğunu itiraf eylediğini, idare-i hükümet eline geçtiği halde cari olan su-i isti'malatın men'ine çalışarak ve israf nev'inden her türlü sarfiyata nihayet vererek ashab-ı matlubun alacaklarını tedrici tesviye edeceğini, umur-u maliye üzerine bir 'kontrol' vaz' ederek cari olan hırsızlığın önünü alacağını, ahaliyi ve matbuatı hür bırakarak gerek politikaya dair ve gerek ulum ve fünun saireye dair müzakere ve mubahasata mezuniyet vereceğini, velhasıl idare-i milletçe tutacağı usul ve mesleğin her suretle vâsi' ve hürriyetperverane olacağını mezkur İngiliz vasıtasıyla va'd eylemiş idi.” Bkz., **BOA, Y.EE.d., 435/30, s.25-26.**

yok ama iktidarı ele almadan önce aklından geçenler ne olursa olsun gelişmeler onu İngiliz politikasından uzaklaştıracaktı.

2.1.1.2. Osmanlı Maliyesinde Kriz

1876 yılındaki mali bunalım o zamana kadar gelinen en üst noktaydı. 1875 yılında alınan bir kararla borçların faiz ödemelerinin yarıya indirildiği duyuruldu. 1876 yılında ise bütün borç ödemeleri askıya alındı. Bu imparatorluğun iflası demekti. 1881 yılında kurulacak Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne kadar bu durum devam etti ve sonunda imparatorluk mali denetiminin bir kısmını yabancılara bırakmak zorunda kaldı.

Osmanlı'yı ekonomik krize sürükleyen bazı sebepler bulunuyordu. Avrupa'daki dönüşüm ve "Klasik Çağ" sonrasında Osmanlı ekonomik yapısının bozulması önceki bölümde kısaca ele alındığından, burada sadece iflasa giden süreç hakkında birkaç cümle söylenecektir.

Avrupa'daki zihniyet dönüşümüne karşın Osmanlı'nın gelenekçi yapısının devamı Osmanlı'yı kapitalist oluşumun dışına itti. Wallerstein'in *Modern Dünya Sistemi*'nde Osmanlı'ya yer verilmeyişinin nedeni belki de Osmanlı'nın bu düzene adapte olamaması ve etkin bir üretim sürecine geçemeyip sürekli bir periferi durumunda kalmasındandı.³⁹ Kıray da sorunun kaynağına üretimi koymaktadır.⁴⁰ Karal'ın vurgusu ise maliye teşkilatının bozukluğu ve mali sistemin düzensizliğidir.⁴¹

1876 yılına gelirken daha özel durumlarla karşılaşıldı. 1873 yılında dünya piyasaları sarsıldı ve borsa krizinden sonra 1873-1896 yılları arasında devam edecek olan ekonomik kriz Büyük Devletler'i etkiledi ve zayıf ekonomiler zarar gördü. Zarar görenlerden biri de Osmanlı İmparatorluğu idi.⁴² 1874 senesinde kötü geçen

³⁹ Sabri F. Ülgener, *İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası*, Derin Yayınları, İstanbul, 2006; Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl'da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri*, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2004; Immanuel Wallerstein, *Modern Dünya Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750*, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005.

⁴⁰ "Yapısal nitelikteki asıl sorun iki yönlüydü. Birincisi, hükümetin bir bütçe fazlası yaratamaması ikincisiyse sosyoekonomik sistemin yatırım, üretkenlik ve üretim, buna bağlı olarak da bir dış ticaret fazlası yaratamaması." Bkz., Emine Kıray, *Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.149.

⁴¹ Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:VII, s.223-224.

⁴² Müslüman ülkelerdeki Avrupa kapital nüfuzunun yayılımı oldukça benzerdir. Napolyon Savaşları'ndan sonra özel bankalar, ticaret evleri ve işletme tesisleri açıldı. 1850'lerden sonra anonim

hasat dönemiyle gelen kıtlık ve hayvan telefleri ekonomiye büyük zarar verdi. 1875 yılının Temmuz ayında Hersek'te başlayan isyan sırasında askeri ihtiyaçların artması ise durumun giderek kötüleşmesine neden oldu.⁴³

1854 yılında alınan ilk dış borçtan 1875 yılına gelinceye kadarki 21 yılda toplam 15 kez borçlanmaya gidildi. Alınan borçlara bakıldığı zaman ya faizler giderek arttı ya da borcun ihraç bedeli yükseldi.⁴⁴ Böylece borç sarmalı içinden çıkılmaz bir hal aldı.

6 Ekim 1875 tarihine gelindiğinde Mahmut Nedim Paşa'nın mimarı olduğu bir karar alındı. Bu karar tarihe Ramazan Kararnamesi olarak geçti. Babıâli, borçlar için hükme bağlanan kararın içeriğini, 7 Ekim 1875 günü gazetelere verdiği resmi bir tebliğ ile kamuya resmen duyurdu:

“Devlet-i Aliyye'nin varidat ve mesârifatının bu sene ilan edilen bütçesinde mesârifanın beş milyondan ziyade açığı cümleye malum olmuş idi... deyni deyn ile (borcu borç ile) ifa eylemek usulü-u cariyesi dahi hem açığı gündün güne tezyid ettiği (arttırdığı) ve hem de senedat eshabını artık emniyet edemeyecek bir efkâra isâl eylediği meydanda bir hal iken... beş sene kamilenin hitamına değin faizlerin nısfı (yarısı) nakden ve nısf-ı diğeri yalnız yüzde beş faizli bir sened ile ifa kılınmak ve beş sene hitamından sonra kuponlar bedeli yine mikdar-ı asliyesine avdet etmek üzere bugünden itibaren bir karar-ı kati vermiş olduğunu ilan eyler.”⁴⁵

şirket tarzında kurulan bankalar Fas'tan İran'a kadar yayıldı. 1870'lerde ise iflas serisi birbirini izledi. Bkz., Charles Issawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966, s.94. 1873 borsa krizi sadece Osmanlı'nın iflasına neden olmadı. Mısır, Tunus ve bazı Latin ülkeleri de aynı süreci yaşadı. Bkz., Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.68.

⁴³ A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s.84; A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, (der. Maliye Tetkik Kurulu), Damga Matbaası, Ankara, 1978, s.207; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.238-239; Kıray, s.145; Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, I. B. Tauris, London, 2005, ss.104-107; Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na**, Cilt:II, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s.211-212.

⁴⁴ Sırasıyla borcun alındığı tarih, borcun ihraç bedeli ve faiz oranları şöyledir: **1854**, %80, %6; **1855**, %100, %4; **1858**, %76, %6; **1860**, %63,5, %6; **1862**, %68, %6; **1863**, %71, %6; **1865**, %66, %6; **1865**, %50, %5; **1869**, %61, %6; **1870**, %32, %3; **1871**, %73, %6; **1872**, %98,5, %9; **1873**, %59,5, %5; **1873**, %42, %5; **1874**, %43,5, %5 Detaylı tablo için bkz., du Velay, s.218-219; Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2009, ss.60-62; İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1964, s.51; Refii Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.272-275 (İngilizcesi için bkz., Refii Şükrü Suvla, “Debts during the Tanzimat Period”, Issawi, a.g.e. içinde, s.100-101); Sait Açıba, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 1995, s.76; Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.183.

⁴⁵ **Vakit**, 7 Ramazan 1292; **Basiret**, 7 Ramazan 1292 (7 Ekim 1875). Basiret gazetesinde beş sene sonrası için verilen taahhüt yer almamaktadır.

Kararın sonu yeterince açıklayıcı olmadığından kamuoyunda bazı tereddütler belirdi ve bunun üzerine 4 gün sonra gazetede çıkan resmi yazıda açıkça ödemelerin yarı yarıya indirildiği duyuruldu.⁴⁶

1875 yılında Osmanlı'nın aldığı dış borçlar toplamı 239 milyon liraya ulaştı. Osmanlı'nın eline geçen para sadece 127 milyon liraydı. Avrupa'ya ödenecek borçların anapara ve faiz tutarı yıllık 14 milyon lirayı buluyordu.⁴⁷ Karara göre, bunun yarısı ödenecek ve kalan 7 milyonun 5 milyonu ile gider açığı kapatılarak 2 milyon lira askeri hazırlıklara harcanacaktı.⁴⁸

Kararın açıklanması üzerine Osmanlı toprakları içinde ve özellikle hisse sahiplerinin bulunduğu ülkelerde büyük tepki doğdu. Kısaca karar, “bomba” etkisi yarattı.⁴⁹ İlk tepkiyi *Osmanlı Bankası* gösterdi ve gazetelerde yayımlanan kararı aynı gün “*şiddetle protesto etmeyi vazife*” bildiler. *Osmanlı Bankası* hisselerinin çoğu İngilizlerin elindeydi.⁵⁰ Tepki daha sonra İngilizler ve Fransızlar başta olmak üzere yayıldı. Çünkü tahvillerin çoğu Londra ve Paris'te satılmıştı ve Viyana-Berlin borsaları buralardan yönlendiriliyordu.⁵¹ Avrupa'daki halk yüksek getirisi olan bu işin içine girmekten kendisini alamadığı için⁵² sonuçta tepki en alt kademelere kadar yayıldı.⁵³

⁴⁶ **Vakit**, 11 Ramazan 1292, **Basiret**, 11 Ramazan 1292 (11 Ekim 1875).

⁴⁷ Açıba, s.76; Eldem, s.183; Kıray, s.145; Yeniay, s.52; vd.

⁴⁸ Mahmut Celâleddin Paşa, s.67-68.

⁴⁹ “...bu açıklama imparatorluk sınırları içinde ve dışında bomba etkisi yaparak, devletin kredi itibarından ve güvenilirliğinden geriye kalmış ne varsa yok etti.” Bkz., Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999, s.129.

⁵⁰ Toplam hisse senedi 135 bindi. Bunun 80 bini İngilizlerde 50 bini Fransızlarda ve 5 bini Osmanlılardaydı. Bkz., du Velay, s.116; Hisse artırımları sırasında Fransızların payı yükselecekti. Bkz., Eldem, s.83.

⁵¹ Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, DoğuBatı Yayınları, İstanbul, 1979, s.79.

⁵² 1874 borçlanmasına Londra'da büyük bir rağbet oldu. Yalnız Londra'da borçlanmaya 3 misli talep vardı. Bkz., du Velay, s.200. Mahmut Celâleddin Paşa, Avrupa'nın rağbetinin Osmanlı tebaasında da yayıldığını, pek çok kimsenin malını mülkünü hatta kadınların küpesini satarak umumi hisse senetleriyle kuralı demiryolu tahvillerini elde ettiğini ve bunu her türlü geçim yoluna tercih ettiklerini belirtiyor. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.68.

⁵³ Borç Hamilleri Kurulu Sekreteri W. H. Clark, Sadrazam'a gönderdiği yazısında bu önlemin etkileri, İngiltere, Belçika, Hollanda, Almanya, Fransa ve İtalya'daki on binlerce aileye acı ve sefalet getirecek diyordu. Bkz., “Mr. Hyde Clark to the Grand Vizier (22 November 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans**, s.50.

Yayımladıkları protestoda *Osmanlı Bankası* müdürleri, kararın kendilerine bildirilmemiş olmasına hayret ediyorlardı.⁵⁴ Gerçekten karardan haberdar olan çok az kişi vardı: Mahmut Nedim Paşa ile bazı devlet erkânı ile birkaç büyükelçi.⁵⁵ Kararı hazırlayan Mahmut Nedim Paşa'yı en çok etkileyen büyük ihtimale yakın dostu bildiği Rus elçisi İgnatvey idi. Para ve borsa işlerine yatkın Mahmut Nedim Paşa ile İgnatvey'in bu işten büyük kazanç sağladıkları söylenir.⁵⁶ Fransız ve İngiliz büyükelçileri de durumdan haberdardı. Mahmut Celâleddin Paşa şu bilgileri veriyor: “Mahmud Nedim Paşa... Sultan Abdülaziz'in muvâfakatiyle bu görüş ve düşüncesini gizlice İngiltere ve Fransa elçilerine açmıştı. Onlar, yalnız kendi devletlerinin kefâleti altında bulunan bir borcun ayrı tutulması şartıyla böyle bir indirimle karşı görünmediler...”⁵⁷ 7 Eylül'de Henry Elliot konuyla ilgili Lord Derby'ye Mahmut Nedim Paşa'nın “Bana böyle konularda hiç samimi davranmaz” dedikten sonra Sadrazam'ın borçlarla ilgili önemli kararlar alınacağı yönünde bazı düşüncelere sahip olduğunu yazdı.⁵⁸ 30 Eylül'de ise Mahmut Nedim Paşa kararı Elliot'a bildirdi. Elliot da 2 Ekim tarihli yazısında Sultan'ın borçların faizlerinin yarıya indirilmesi için yapılan öneriyi onayladığını Lord Derby'ye gönderdi.⁵⁹ Londra'daki Osmanlı

⁵⁴ 7 Ekim 1875 tarihli *Osmanlı Bankası*'nın protesto yazısı için bkz., Kırkor Kömürçan, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi**, MEB İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul, 1948, s.48-49.

⁵⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, s.68.

⁵⁶ “Gerçekten Mahmut Nedim Paşa, para ve borsa işlerinden anlayan ve hatta bu işleri ciddiye alan ilk Osmanlı sadrazamı idi.” Ayrıca Kazgan, ikilinin yakın dostluklarının Galata Borsası'nda sarraflar vasıtasıyla kendilerine büyük şahsi menfaatler sağladığını söyler. Bkz., Haydar Kazgan, **Osmanlı Finansında Galata Bankerleri**, yay. haz. Mustafa Dönmez ve Ertuğrul Tokdemir, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014, s.133. Cevdet Paşa, kararın ilanından önce Mahmut Paşa ve Rus elçisine mensup olan sarraflar külliyetli kâğıt satıp önemli miktarda para kazandılar, demektedir. Ayrıca Mithat Paşa dahi karardan bir iki saat önce büyük miktarda satış yaparak şöhretini lekeledi, diyerek ekler. Bkz., Cevdet Paşa, **Tezâkir – 40 Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara, 1991, s.146. Ayrıca bkz., Mahmut Kemal İnal, s.300.

⁵⁷ Mahmut Celâleddin Paşa, s.68. İngiliz ve Fransızların faizlerine kefil oldukları 1855 borçlanması alınan karardan hariç tutulmuştu. Elçilerin isteğinin yerine getirilmesindeki amaç İngiliz ve Fransız Hükümetleri'ni gücendirmemek ve olası sıkıntılarda yardımlarına ihtiyaç duymaktı. Bkz., Yeniay, s.58.

⁵⁸ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (7 September 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans**, s.2.

⁵⁹ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (2 October 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans**, s.4.

Büyükelçisi Musurus Paşa kararı resmi olarak 9 ve 11 Ekim’de Lord Derby’ye bildirdi.⁶⁰

Karar açıklandıktan sonra İngiltere Hükümeti’nden politik anlamda büyük bir baskı ya da Osmanlı’ya yönelik bir yaptırım gelmedi. Hatta başka örneklerinin olması dolayısıyla bu durum hükümet sorunu olarak algılanmadı bile. İngiltere ve Fransa’daki devlet adamları arasında müdahale aleyhinde olanlar çoktu. 1848 yılında Lord Palmerston, bir borç meselesine müdahale edilmesi istendiğinde buna karşı çıkarak, borçlanmanın kazanç sağlamak amacıyla yapılan bir girişim olduğunu ve aynı zamanda zararı da hesaba katmak gerektiğini vurgulamıştı. Bu düstur daha sonra da geçerli oldu.⁶¹ Lord Derby sadece manevi ve gayri resmi destek sunabileceklerini, bunun haricinde değişmez prensipleri olarak resmi girişimde bulunamayacaklarını Borç Hamilleri temsilcilerine söyledi.⁶²

Osmanlı Devleti aldığı karar yüzünden suçlanıyordu doğal olarak. Avrupalı sermayedar acaba bu kadar ağır şartlarda verilen borç parayla Osmanlı’nın gemisini daha ne kadar yüzdürebileceğini düşünüyordu. Kaçınılmaz sonun açığa çıkışında sermayedarların kazanç zaaflarının durumu tetiklediği görülmektedir. Parvus Efendi, “...bu gürültü ve kızgınlığın, Osmanlıların güç durumlarından, Osmanlı memurlarının düşüncesizlik, acemlik ve ihanetlerinden yararlanan Avrupa maliyecilerinin her türlü açgözlülük sınırını aşması demek olduğu sonucunu” çıkarıyordu.⁶³ Kararın alınmasının hemen ardından İngiltere’de bulunan New Castle

⁶⁰ “Musurus Pasha to the Earl of Derby (9 October 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans**, s.7; “Musurus Pasha to the Earl of Derby (11 October 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans**, s.7-8.

⁶¹ Yeniay, s.57. Hüseyin Al, **Ondokuzuncu Yüzyılda Ülke Riski, Finans Politik, İngiliz Tahvil Sahipleri ve Babiali**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.60-61. Palmerston’un söz konusu sirkülerinde yer alan ifadelerden bir kısmı şöyledir: “İngiliz tebaasının kendi evlerinde kârlı taahhütlerle iş alanları açmak yerine sermayeyi yabancı ülkelere borç vererek yatırıma çevirmeleri, şimdiye kadarki başarılı Büyük Britanya hükümetleri tarafından pek hoş karşılanmadı ve yabancı hükümetlerden alınacak kayıt ve şarta bağlı faizlerde hem tahsilât yapılmaması hem de bu hükümetlerin isteksiz davranmaları sonucu bu ülkelere verilen borçların riskli ve cesaret kırıcı hale gelmesiyle birlikte, İngiliz hükümeti şu ana kadar en iyi politikanın, İngiliz tebaasınca maddi işlemlerde sözleşmelere uygun davranılmadığı belirtilen yabancı hükümetlerin oluşturabileceği uluslararası sorundan uzak durmak olduğunu düşünüyordu.” Lord Palmerston’un Ocak 1848 tarihli sirkülerinin Türkçe çevirisi için bkz., Bkz., Al, s.208.

⁶² Blaisdell, s.80.

⁶³ Parvus Efendi, **Türkiye’nin Mali Tutsaklığı**, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul, 1977, s.34.

Committee Başkanı'na gönderdiği 19 Kasım 1875 tarihli yazısında David Urquhart, suçlamalarını İngiliz ve Fransızlara yöneltmişti:

“Eğer İngiliz ve Fransız Osmanlı'ya sahip dost olaydılar istikrazattan teşvik yerine men' iderlerdi Osmanlı istikrazata başlayınca ne vartaya düşebileceğini görebilmek için dört gözlü olmak lazım değil idi. Hazır para istirahatata ve ifsad-ı ahlaka sebep olub Osmanlıların fazail-i atikası olan namus ve vakara hasbü'l ihtilat halel getireceği adeta aşikâr idi.”⁶⁴

Haber Avrupa gazetelerinin çoğunda birinci sayfadan verildi.⁶⁵ Daha sonra gazetelerde Osmanlılar bizi dolandırdı ve kendi sefahat düşkünlükleri yüzünden bizim paramızı harcadılar yönünde yazılar çıktı.⁶⁶ *The Times* gazetesinin 17 Mart 1876 tarihli yazısı şöyleydi: “*Hastalığın teşhisini koymak kesinlikle zor değildi. Osmanlı İmparatorluğu, bir yapı ile alışkanlık haline getirilmiş aşırılıklar tarafından ciddi şekilde hasara uğradı.*”⁶⁷

Bu söylemler ile Avrupa'da tepki arttı. Osmanlı toprakları içinde de büyüyen bir tepki vardı. Sultan Abdülaziz'in yönetimine karşı huzursuzluk duyanların hissiyatı mali iflas ile katlanmış olmalıdır. Çünkü Padişah'ın ve sarayın lüks ve hesapsız harcamaları bilinmeyen bir şey değildi.⁶⁸ Ancak günden güne bozulan ekonominin dışavurumunu sadece lüks ve sefahate bağlamak doğru değildi. Alınan borçların çoğu cari harcamalara ve eski borçların geri ödemelerine gitmişti.⁶⁹ 1870'lerin ortasında Osmanlı Devleti'nin yeni borç almadan anapara ve faiz ödemelerini karşılayabilmesi ancak bütün devlet gelirlerinin yarısından fazlasının bu

⁶⁴ Baltalimanı Antlaşması sürecinde adını zikrettiğimiz David Urquhart, vefatından birkaç sene önce kaleme aldığı yazısını 1875'de İngiltere'de bulunan New Castle Committee Başkanı'na göndermiştir. (Mönrö [İsviçre] fi 19 November 1875 - 19 Şevval 1292 “İngiltere'de Düyun Komitesine”). Yazının aslı 11 Aralık 1875'de İngilizceden Osmanlı Türkçesi'ne çevrilerek basılmıştır. Bkz., **Letter Mr. D. Urquhart to the New Castle Committee on the Subject of the Turkish Debt**, Translated in Turkish, 11 Dec. 1875, “İngiliz hükemâsından vâkıf-ı umur-ı âlem ve hayır-hah-ı ümem Davud Urquhart Efendi'nin bu kere umur-ı ecnebiye komitelerinden New Castle Cemiyeti'nin Reisi Mister Kravşie yazdığı tahrirat-ı nasayih-i âyatın kendi kalemiyle olan İngilizce aslından lisan-i Osmanî'ye tercemesi”, Ankara Vilayet Matbaası, 11 Zilkade 1292, s.7.

⁶⁵ Kazgan, s.151.

⁶⁶ İnal, s.291; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.78, 239; Mahmut Celâleddin Paşa, s.69.

⁶⁷ “Turkey and her Creditors”, **The Times**, 17 March 1876.

⁶⁸ Sultan Abdülaziz zamanındaki müsriflik birçok yazar tarafından vurgulanır. Bkz., Ahmed Güner Sayâr, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.205-206; Erik Jan Zürcher, **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995, s.98; Imbert, s.136; Kazgan, s.133-134; Küçük, s.183; Lewis, s.446.

⁶⁹ Çoşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001, s.71. 1854, 1855, 1858'de alınan borçlar Kırım Savaşı ile ondan kaynaklanan sorunların parasal yönden tamirine, 1860, 1862, 1863, 1865'te alınanlar ise kâğıt kaimelerin piyasadan çekilmesinde, dâhili borcun konversiyonunda ve dalgalı borçların bir kısmını indirmede, 1869 kredisine ise Girit isyanından kaynaklanan masraflarda kullanılmıştı. Bkz., Haydar Kazgan, “Düyun-ı Umumiye”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.694.

alana tahsis edilmesiyle mümkün olacaktı.⁷⁰ Mevcut durum diğer devletler tarafından da gayet iyi biliniyordu.⁷¹ Yine de Osmanlı'da meydana gelen mali iflas sonucunda İngiltere ve Fransa gibi iki büyük devletin fertlerinde Osmanlı'ya karşı bir gücenme ve husumet meydana geldi.⁷² Olay belki zamanla unutulup mazide kalacaktı ama halkın kızgınlığını Gladstone, Balkanlarda ortaya çıkan buhranda kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirme fırsatını kaçırmadı. Rusya'ya da Balkanlardaki çalışmalarını arttırmak için bir fırsat doğdu.

2.1.1.3. Balkanlarda Buhran

Osmanlı'nın imparatorluk konumuna yükselmesini sağlayan ilk fütuhatların meydana geldiği Balkanlarda huzur ve asayiş, 19. yüzyıla girildiğinde artık eskisi gibi olmayacaktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gücünü kaybetmesi ile Büyük Güçler, Osmanlı'nın iç işlerine müdahaleye başladılar ve dönemin en etkili akımı olan Milliyetçilik ile birlikte Balkanlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar sürecek bir satranç tahtasına dönüştü. Büyük Güçler'in kendi çıkarları çerçevesinde oluşturdukları stratejiler, Osmanlı'nın Balkanlardaki hâkimiyetini giderek azalttı ve Balkanlardaki milletler karşıt stratejilerde birer piyon gibi kullanıldı.

Süreç 19. yüzyılın başında Sırp ayaklanmaları ile başladı.⁷³ 1830'lara gelindiğinde Yunanistan'ın bağımsızlığının kabulüyle devam etti. Tanzimat ve Islahat Fermanları ile Osmanlı İmparatorluğu iç huzurun temini yönünde önemli

⁷⁰ Pamuk, s.67.

⁷¹ “(Diğer devletler) yalnız buhranı malimizi değil, her türlü halimizi bizden daha iyi bildikleri malumdur.” Bkz., İnâl, s.292. London Times'ın 7 Kasım 1874 haberinde malum duruma işaret edilerek uyarıda bulunuluyordu: “Her yeni borcu onaylayanlar bilmelidirler ki yaptıkları, eğer bütün sistem radikal bir şekilde değiştirilmezse sonunda her şeyi tüketecek olan bir yangını körüklemekten başka bir şey değildir.” Aktaran Kıray, s.148.

⁷² Cevdet Paşa, **Tezâkir – 40 Tetimme**, s.147; Mahmut Celâleddin Paşa, s.70.

⁷³ 19. yüzyılda Balkanlardaki olaylar 1804 ve 1815 tarihli Sırp isyanları ile başladı. Sırp isyanlarının oluşumunu birçok yazar milli bir bağımsızlık hareketi olarak yorumlama eğilimini gösterirken, tartışmalı olan bu sorunsal üzerine kafa yoran iki araştırmacı mevcut yaklaşımları aktararak, kalıplaşmış şekilde aktarıldığı üzere Sırp isyanlarının başlangıcında milliyetçi bir unsur bulmanın zor olduğunu belirttiler. Adanır'ın makalesinde 1804 ya da 1815'te milliyetçilik unsurlarının olmadığı açıklanır. Konu üzerinde çalışan diğer araştırmacı Aslantaş ise, isyanın başlangıcında milliyetçi isteklerden ziyade sosyal ve ekonomik taleplerin var olduğunu ama isyanın ilerleyen kısımlarında ve Büyük Devletler'in olaya müdahaleleri sonrasında siyasi nitelikli taleplerin arttığını söylüyor. Bkz., Fikret Adanır, “Fransız İhtilali, Birinci Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:147, Mart 2006, ss.32-39; Selim Aslantaş, “Sırp İsyanları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi Burjuva Devrimi mi Köylü Ayaklanması mı?”, **Doğu Batı, Milliyetçilik II**, Sayı:39, Kasım, Aralık, Ocak 2006-2007, ss.84-88; Selim Aslantaş, **Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007, ss.11-16.

adımlar attıysa da durum artık bir iç mesele olmaktan çıktı. Balkanlardaki özerklikler yeni bölgelere tanınmak zorunda kaldı. 1876 yılına gelindiğinde Balkan topraklarındaki kaos çok geniş boyutlara ulaştı.

Balkanlarda 19 yüzyıl boyunca zaman zaman baş gösteren huzursuzlukların çoğu sosyo-ekonomik temelliydi. Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın 1860 yılında dört buçuk ay süren Rumeli teftişine ait belgelerde bölgedeki atmosfer gözlemlenebiliyor. Teftiş komisyonuna ait belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Balkanlarda meydana gelen problemlerin başında yerel idarecilerin yetersizlikleri, ihmalleri, rüşvet ve yolsuzlukları, vergi ve çiftlik meseleleri, kilise meselesi, Müslim ve Gayrimüslim mültezimlerin ahaliden fazla vergi toplamaları, muhacirlerin iskânı, asayişle ilgili problemler, eşkıya hareketleri gibi sorunlar gelmekteydi. Söz konusu belgelerde dâhili olaylar ve yabancı devletlerin bölgeye müdahalesi ve ahaliyi kışkırtmaları ile şahsi davalarla ilgili hüküm ve yazışmalar da vardır.⁷⁴ Teftiş sırasında bölgede bulunan İngiliz Konsolosları gelişmeleri Londra'ya bildirdiler. Teftişe yönelik olumlu gözlemlerin yer aldığı İngiliz raporlarında, Rus Konsolosu'nun ortaya attığı Hıristiyan ahaliye kötü muamele yapıldığı iddiasının doğru olmadığı ve sorunların daha çok idari ve ekonomik olduğu üstünde duruldu.⁷⁵

Büyük Devletler olayları kendi çıkarları doğrultusunda şekillendirmeye ve kullanmaya çalıştıkları için Balkanlarda meydana gelen olaylara ne zaman bu devletler müdahalede bulunsa işin rengi değişmeye başladılar. Hersek İsyanı'nda karşımıza çıkan durum bunun güzel bir örneğidir.

1875 yılında küçük bir kazada vergi meselesi yüzünden çıkan olaylar öngörülemez boyutlara ulaştı. Nevesinli Hıristiyan grup Karadağ'a sığındı. Karadağ Prensi'nin olaya Rusya'yı karıştırması kısa sürede Avrupa'yı ilgilendiren bir sorunu ortaya çıkardı.⁷⁶

⁷⁴ Teftiş komisyonuna ait 3 defterin transkripsiyonu için bkz., Yonca Köksal ve Davut Erkan, **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007.

⁷⁵ Defterleri yayına hazırlayan Köksal ve Erkan, konunun daha iyi anlaşılması için Sadrazam'ın Rumeli teftişi hakkında bölgedeki İngiliz konsoloslarının yazdığı bazı raporlara değinmişlerdir. Bkz., Köksal, Erkan, ss.28-40.

⁷⁶ Hersek'e bağlı Nevesin Kazası Hıristiyanlarından 160 köylü ağnam vergisini vermemek ve zaptiye takibinden kurtulmak için Karadağ'a sığındılar. Karadağ Prensi Nikola, durumu İstanbul'daki Rus Büyükelçisi İgnatiyev'e bildirerek aracılık yapmasını istedi. İgnatiyev'in aracılığı ile Babıâli'nin çıkardığı af bir zaaf gibi algılanarak Nevesin halkı, Müslüman ağalarının sert tutumu, vergilerin ağırlığı ve mültezimlerin zulümlerini bahane ederek 24 Temmuz 1875'te ayaklandılar. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.74-75; Mahmut Celâleddin Paşa, s.51. İbrahim Halil, Nisan ayı başında

Hersek İsyanı'nın ortaya çıkışında ve hızlı bir şekilde yayılmasında en çok eleştirilen, Osmanlı yönetiminin uyguladığı yanlış politikadır.⁷⁷ Ancak isyanın başlangıcında ve yayılmasındaki dış etkenler en az Osmanlı yönetiminin takındığı tutum kadar etkili oldu.⁷⁸ Osmanlı yönetiminin takındığı hoşgörölü ve tavizkâr tavrın⁷⁹ bir yönü yabancı müdahalesini engellemeye yönelik olmasına rağmen hem isyancılar tarafından zaaf olarak algılanarak Balkanlara düşen kıvılcımın büyük bir yangına dönüşmesine⁸⁰ hem de sonuçta dış müdahalenin kaçılmaz hale gelmesine yol açtı.

Karadağ'a sığınan köylülerin sayısının 120 kadar olduğunu söylüyor ve gelişmeleri benzer şekilde aktarıyor. Bkz., İbrahim Halil, **1875'den 1878'e kadar Şark Muharebatı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan İhtilalatı**, Birinci Cild, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1328, s.59. 1875 yılında Doğu Sorunu yeniden açıldı diyen Stojanovic, propaganda ve hazırlıklar sonucunda Hristiyanların yükselişi organize edildi ve Balkanlar Türkiye ile bir mücadeleye manevi olarak hazır hale geldi yorumunu yapıyor. Bkz., Mihailo D. Stojanovic, **The Great Powers and the Balkans 1875-1878**, Reprinted, Cambridge University Press, London, 1968, s.14-15.

⁷⁷ Köylüler geri döndüklerinde zafer kazanmış edasıyla karşılanarak hemşerilerini kışkırttılar ve ihtilal ateşini alevlendirdiler. Babıâli'nin affını yenilgi olarak gördüklerinden bundan faydalanmak için eylemlere başladılar. Bu sırada Bosna Valisi Derviş Paşa, isyana müdahale etmek yerine Babıâli'den görüş istedi. Gelen cevap ise yine müdahale içermiyordu. Nasihat ile olayın kapatılması tavsiye edilmişti. Bu durum isyanın büyümesine neden oldu. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.51-52, 54; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.74-75; Zafer Çakmak, "1875 Hersek İsyanı", **Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, 2003, s.249.

⁷⁸ "Ayaklanmanın neden ve kaynağını yalnız zayıf Osmanlı idaresinde aramaktan ziyade Çetinye ve Belgrad'daki Prenslerin ihtiraslarında ve aralarındaki rekabette ve özellikle de Rus Panslavist hareketinin amaç ve çalışmalarında aramak daha doğru olacaktır." Bkz., Kemal Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı:68-69, 1982, s.55. Balkanlardaki Slavlar arasında meydana gelen kaynaşmada İgnatiyev'in tahriki vardı. Balkanlardaki konsolosluklar birer casus ve tahrikât yuvası haline gelmişti. Rusya'dan çokça Panslavist ajanlar gelmekte, para ve silah yollanmakta idi. Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.79.

⁷⁹ Konsolos Holmes'in Genel Vali'den aldığı bilgiye göre: Bosna Genel Valisi Derviş Paşa, Karadağ'a sığınanların (164 yerlinin) geri dönmek için Babıâli'ye gönderdikleri dilekçeye sıcak bakmamış, gitmeyi kendileri seçtikleri için orada kalabilirler demişti. Yine de Babıâli onların geri dönmesine müsaade etti. Bkz., "Consul Holmes to the Earl of Derby (2 July 1875)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.1.

⁸⁰ Ayaklanma, günden güne alevlenmekte idi. Yanlış kararlar yüzünden Nevesin işi büyümüştü. İsyân ateşi her tarafı sarmaya başlayınca Bosna redifleri toplanmaya ve Dersaadet'ten vapurlar ile asker gönderilmeye başlandı. Bkz., Cevdet Paşa, **Tezâkir – 40 Tetimme**, s.147-148. İsyânın başlamasından yaklaşık beş ay sonra Bosna Hersek Kumandanlığı'na getirilerek bölgeye hareket eden Ahmet Muhtar Paşa, kasıtlı olarak Rusya'nın etkisiyle bölgede tecrübesiz kimselerin bulunmasının sağlandığını söylüyor: "Zaten Hersek İsyanı, Rusya İslav Komitesi'nin eseri olarak idare merkezi Moskova ve Çetine olup İstanbul'daki memurları ise Rusya Devleti'nin Büyükelçisi General İgnatiyef'di. Onun tedbirleri de isyanın mümkün olduğu kadar sürdürülmesiyle işin neticede devletlerarası bir mesele haline gelmesi ve işe Rusya'nın karışmasını temin etmekten ibaretti." Bkz. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli**, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, s.109-110.

Ayaklanma kısa sürede ciddi boyutlara ulaştı ve Ağustos ayında Osmanlı'nın diplomatik girişimlere başlamasına neden oldu.⁸¹ Önce Viyana Hükümeti'ne başvurularak Dalmaçyalıların asilere yaptıkları yardımların önlenmesi amacıyla gerekli tedbirlerin alınması talep edildi.⁸² Sonra Büyük Devletler'e başvurulup Karadağ ve Sırp Prenslikleri'nin asilere yaptıkları yardımların durdurulması konusunda müracaat etmeleri istendi.⁸³

Avusturya Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Andrassy, Viyana'daki Alman ve Rus elçileri ile konuyu görüştü. Rusya diğer devletlerin katılımı ile diplomatik müdahale önerisinde bulunduyorsa da Kont Andrassy bu kadar ileri gidilmesine taraftar değildi. Osmanlı'ya bir an önce isyanı bitirmesi konusunda öğütte bulunulmasına karar verildi.⁸⁴

Avusturya Macaristan yönetiminin politikasına göre, isyanın bastırılması onların menfaatineydi. Daha 29 Ocak 1875'teki İmparatorluk Konseyi konuşmasında Dışişleri Bakanı Kont Andrassy şunları söylemişti: Küçük Balkan devletlerinde statükonun korunması ve onların milliyetçi özlemlerinin engellenmesi bizim faydamızdır. Eğer Bosna-Hersek, Karadağ veya Sırbistan'ın eline düşerse veya yeni bir devlet kurulursa, bunu önleyemediğimiz takdirde mahvoluruz ve '*Hasta Adam*' rolü bizim üstümüze kalır.⁸⁵ Kont Andrassy, ilk başta uluslararası bir müdahaleye

⁸¹ Elliot, Safvet Paşa ile görüşmesi sonrasında Hersek ile ilgili alınan son raporların iç açıcı olmadığını Lord Derby'ye bildirdi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (20 July 1875)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.4.

⁸² Safvet Paşa'dan Musurus Paşa'ya giden yazıda ayaklanmaya katılımın engellenmesi için Dalmaçya'yı koruma konusunda Viyana Hükümeti'nden güvence alındığı bildirildi. Bununla birlikte, İngiltere'nin sınırda ciddi ve etkin önlemler alması konusunda Viyana Hükümeti'ni ikna etmeye yönelik dostça adım atmasının isyandaki yükümüzü hafifleteceğini sözlerine ekledi. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (10 August 1875)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.5.

⁸³ Baltalı, böylelikle ayaklanmanın uluslararası bir nitelik kazanması yönünde ilk adımın atıldığını söylüyor. Bkz., Kemal Baltalı, "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", **Belleten**, Cilt:LI, Sayı:199, Nisan 1987, s.205.

⁸⁴ Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.704. "Hersek İhtilalının hudusuna müteakib Rusya, Avusturya ve Almanya yani ittifak-ı müselles kabineleri arasında muharebat ve müzakerata itibar olunmuş idi. Müzakerat vaka-ı neticesinde henüz Şark Meselesinin hal'i zamanı gelmemiş olduğu dermiyan olunarak işe fiilen müdahale edilmemesi karargir oldu." Bkz., İbrahim Halil, s.112.

⁸⁵ A. J. P. Taylor, **The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**, Clarendon Press, London, 1954, s.231.

prensipite karşıydı.⁸⁶ Bununla birlikte Mahmut Celâleddin Paşa'nın belirttiği üzere, asileri himaye yönünde davranarak⁸⁷ bölgedeki etkisini arttırmaya çalışıyordu.

Ayaklanmanın devamı üzerine 18 Haziran 1875 tarihinde üç devlet İstanbul'daki elçileri aracılığıyla Babiâli'ye müracaat ederek içinde bulunulan çıkmazın ortadan kaldırılması için aracılığa hazır olduklarını ama Hıristiyan ahaliye bazı imtiyazat ve müsaadat verilmesi gerektiğini bildirdiler.⁸⁸ İlk başta isteksiz görünen Babiâli, Fransa ve İtalya Hükümetleri'nin de olaya karışmasıyla Fransa Dışişleri Bakanı Dük Decazes tarafından verilen notayı kabul ederek konsolosların ayaklanma bölgesine gönderilmesini onayladı.⁸⁹

Avusturya Macaristan İmparatorluğu ile Rusya'nın Balkanlar'da etkisini arttırmaya çalıştıklarının farkında olan İngiltere, bir müddettir uzak kaldığı Doğu Sorunu'na el atma vaktinin geldiğini anladı. Ancak öncelikli politikası ipleri tamamen eline almak değildi. Özellikle diğer devletlerin müdahalesinden rahatsızlık duyduğu için Osmanlı'nın iç işlerine karışılmaması taraftarıydı.⁹⁰ Ancak gelişen olaylar bunun imkânsızlığını gösterecekti. Hem Osmanlı Devleti'nin İngiltere'ye yaptığı talep⁹¹ hem de diğer devletlerin müdahalesinin önünün alınamayacağını İngiltere tarafından anlaşılması⁹² İngiltere'yi de sürece dâhil etti.

İngiltere'nin gelişmelere dâhil olmasında İstanbul'daki İngiliz elçisi Sir Henry Elliot'ın çalışmaları etkili oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü

⁸⁶ Mithat Aydın, **Balkanlar'da İsyan, Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.61-62, 75.

⁸⁷ Mahmut Celâleddin Paşa'nın anlattığına göre; Avusturya görünüşte bozguncu hareketlerin ortadan kaldırılmasında yardımcı olmak, mânen ise isyancılara arka çıkmak politikası yürüttüğünden Osmanlı Devleti'ni oyalıyordu. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.54, 61.

⁸⁸ İbrahim Halil, s.112-113.

⁸⁹ Armaoğlu, s.704; Baltalı, s.205; Mahmut Celâleddin Paşa, s.60.

⁹⁰ Derby, İngiltere'nin resmi politikasını şu şekilde ortaya koyuyordu: Türkiye'nin dışındaki her türlü yabancı müdahalenin uzak tutulması. Ayrıca patlak veren yerel kargaşanın bastırılmasını arzu ediyordu. Bkz., David Harris, **A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878**, Stanford University Press, California, 1936, s.87. Belki de bu Derby'nin dış politika anlayışının bir göstergesiydi. Taylor, Derby'nin dış politika anlayışını şu şekilde tarif etmişti: "*İngiltere'nin en isolasyonist Dışişleri Bakanı oldu... O aksiyondan nefret ederdi.*" Bkz., Taylor, s.233.

⁹¹ "Safvet Pasha to Musurus Pasha (10 August 1875)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.5.

⁹² Dış müdahale olmaksızın Osmanlı yönetiminin isyancılar karşısında başarılı olamayacağı vurgulanıyor ve İngiltere'nin bu süreçten uzak duramayacağı belirtiliyor. Bkz., "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (24 August 1875)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.8.

politikasının son temsilcilerinden olan Elliot,⁹³ Balkanlardaki olaylarda Avusturya ve Rusya'nın zararlı etkilerine ve entrikalarının varlığına inanıyordu. Babîâli'yi yabancı müdahaleye izin vermemesi için zorlaması⁹⁴ pek bir şey değiştirmede. Bu durumda İngiltere'nin gelişmelerden uzak kalamayacağı açıktı.

İbrahim Halil, İngiltere'nin istemeyerek de olsa gelişmelere dâhil olmasını şu şekilde özetliyor:

“...Hariciye Nazırı Safvet Paşa İngiltere konsolosunun dahi işe karışmasını iltimas etdikte İngiltere Hariciye Nazırı (Lord Derby) tarafından 1875 senesi 25 Ağustos tarihinde İstanbul sefaretine gelen telgrafta İngiltere Hükümeti mahâl-ı ihtilala konsolos izamı için vuku'bulan teklife istemeyerek muvafakat eder zira konsolosların müdahalesi münasib olamaz zannındadır. Lakin bizim teşebbüsât haricinde durmamaklığımız cenab-ı Babîâli'den rica olunmasıyla Devlet-i Aliyye İngiltere'nin muvaffakâtı buna mübteni olduğunu (dayandığını) bilmek lazımdır ve Devlet-i Aliyye'nin kat'a ecnebi müdahalesine müracaat etmeyerek eşkiya hakkında muallâ-ma'lât (yüce, üstün) icabiyeyi icra etmesi müreccahdır (tercih edilir) demiş idi.”⁹⁵

Lord Derby, Büyük Devletler'in konsolosları vasıtasıyla olaya karışmasını tercih etmemesine rağmen İngiltere artık sürecin içindeydi. 20 Ağustos tarihinde Fransa Dışişleri Bakanı Dük Decazes tarafından verilen notanın hemen ardından daha 24 Ağustos tarihinde Elliot, bölgedeki İngiliz Konsolosu Holmes'a şunları yazdı: “Hükümetleri tarafından kendilerine emanet edilen uzlaştırma görevinde, meslektaşlarınıza ortak olmanızı sizden istemek zorundayım.”⁹⁶ Sonuçta İngiliz Konsolosu'nun da katılımı ile Server Paşa ve konsoloslar Eylül'ün ilk haftasında Mostar'a ulaştılar. Bölge halkı ve asilerin şikâyetlerini dinleyip onlarla bir anlaşma sağlanması amacını taşıyan bu uygulamaya soruna bir çözüm getirmedi.⁹⁷

Asilerin istekleri Hristiyan bir vali yönetiminde ve Osmanlı idaresi altında özerkliği. Bunun garantisinin de Büyük Devletler tarafından sağlanmasını

⁹³ “İngiliz çıkarları doğrultusunda Osmanlı'nın bağımsızlığını ve toprak bütünlüğünü koruma esasına dayanan İngiliz geleneksel politikasının en ateşli savunucularından biri...” Bkz., Aydın, **Balkanlar'da İsyân**, s.68. Az ya da çok olsa da Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki samimi dostlukları hala devam ediyordu ve bu Osmanlı toprak bütünlüğü ile yakından alakalıydı. Elliot'ın bazı bakımlardan Lord Stratford Canning'i hatırlatıyordu. Bkz., William Harbutt Dawson, “Forward Policy and Reaction 1874-1885”, **The Cambridge History of British Policy 1783-1919**, (Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch), Vol.III, Cambridge, 1923, s.93.

⁹⁴ Dış müdahaleye izin vermeden Sultan'ın isyanı bastırması tavsiye ediliyordu. Bkz., Dawson, 94; Derby, Elliot'a senin Babîâli'deki ısrarlı faaliyetlerini onaylıyorum demiştir. Bkz., Harris, s.85, 87.

⁹⁵ İbrahim Halil, s.113. Daha sade anlatım için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.60.

⁹⁶ “Sir H. Elliot to Consul Holmes (24 August 1875)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.10.

⁹⁷ Armaoğlu, s.705; Aydın, **Balkanlar'da İsyân**, ss.73-75; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.79; Mahmut Celâleddin Paşa, s.61.

istiyorlardı. Bu düzenlemenin yapılması konsolosların yetkisinin çok üzerindeydi. Bir uzlaşma sağlanamaması üzerine Berlin’de Prens Bismarck, Kont Andrassy ve Prens Gorçakov arasında görüşmeler başladı. İngiltere’nin tavsiyesi üzerine Babıâli, yeni ıslahat programı yayınlayarak Almanya, Avusturya ve Rusya’nın tasarladıkları müdahaleyi önlemeye çalıştı. Adalet Fermanı’nın da içinde bulunduğu üç adet ıslahat fermanı (20 Eylül 1875 Fermanı, 2 Ekim 1875 İradesi [Adalet Fermanı] ve 12 Aralık 1875 Fermanı) ile Hristiyanlara yeni haklar getiriliyordu. Büyük Devletler bu fermanları ciddiye almadılar ve Kont Andrassy tarafından Babıâli’ye verilmek üzere bir nota hazırlandı.⁹⁸

30 Aralık 1875 tarihinde diğer devletlere sunulan Andrassy Notası: Hristiyan halk için din ve mezhep hürriyeti sağlanmasını, iltizam vergisinin kaldırılmasını, bölgede toplanan vergilerin yine bu topraklar için harcanmasını, reformların takibi ve uygulanması için Müslüman ve Hristiyanlardan meydana gelen bir komisyonun kurulmasını ve kırsal durumun iyileştirilerek köylülerin toprak sahibi olmasını sağlayacak düzenlemelerin yapılmasını içeriyordu.

30 Aralık tarihli nota, Kont Andrassy tarafından İngiltere’deki Avusturya elçisine gönderilerek 3 Ocak 1876’da Kont Beust tarafından Lord Derby’ye sunuldu. Gönderilen yazıda öncelikle Hersek’teki olayların başından beri Avrupa kabinelerinin barışı tehlikeye atan tehdit edici olaylara dikkatlerini yoğunlaştırdıklarından bahsediliyordu. Avusturya Macaristan, Almanya ve Rusya bu amaçla bir araya gelmişlerdi. Devletler Sırbistan ve Karadağ’ın harekete katılımını önlemek ve felaketleri azaltmak için çatışmayı lokalize ederek çatışmayı engellemek amacıyla bir anlaşmaya vardılar. 2 Ekim ve 12 Aralık fermanları Kont Andrassy’ye göre, isyan halindeki yerlere barışı getirmekten çok imparatorluk yönetimi için temel olacak hizmetleri formüle eden belli başlı ilkelerden oluşuyordu. Ayrıca teminatını sağlayamadığı müddetçe Babıâli’nin deklare ettiği ilkeleri gerçekleştirmesi mümkün değildi. Bu durumda yukarıda belirtilen beş ilkenin ilk dördünün acilen gerçekleştirilmesi gerekiyordu. Kont Andrassy, Lord Derby’ye gönderdiği yazıyı şöyle bitiriyordu:

⁹⁸ Armaoğlu, s.706-707; Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.78-79; Baltalı, s.206-207; İbrahim Halil, s.119-120; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, ss.79-81; Mahmut Celâleddin Paşa, s.62, 71-72; Stojanovic, ss.28-57.

“Eğer, umuyorum ki, İngiliz Hükümeti’nin düşüncesi bizimle anlaşmaksa ortak hazırlanmış bir nota şeklindeki mektubu bizim tavsiyemize yönelmeniz için değil, Babiâli’nin onur ve bağımsızlığına saygı göstermek için teklif etmekteyiz. Aksi halde ortaya koyduğumuz anlamda Sultan’ın hükümetine karşı müstereken ve eşit bir şekildeki tavırda bizim İstanbul’daki temsilcilerimizin davetine karşı kendi kendimize kalırız.”⁹⁹

Aynı zamanda İstanbul’dan gelen haberler Babiâli’nin notayı dikkate alacağı ve gelişmelere İngiltere’nin de katılmasını arzu ettiği yönündeydi.¹⁰⁰ İngiltere’nin öneriye öncelikle sıcak bakmadığı ancak gelişmelerden de uzak durmak istemediği anlaşıyordu.¹⁰¹ İngiltere, eğer notaya itiraz eder ve birlikteliğe katılmazsa Avrupa hakemliği rolünde rakiplerine önemli bir koz vermiş olacaktı. Bu fırsatı, barış sürecinde bulunmaktan imtina ederek onlara sunmayacaktı. 25 Ocak 1876’da Lord Derby, Avusturya elçisine gönderdiği cevabında İstanbul’daki elçilerine meslektaşları ile hareket etmesi yönünde talimat verdiğini bildirerek sürece resmen katılmış oldu.¹⁰² Osmanlı Hariciye Nazırı Raşid Paşa, İngiltere’nin katılımına çok

⁹⁹ “Count Andrassy to Count Beust (30 Decembre 1875) (Communicated to the Earl of Derby by Count Beust, January 3)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, ss.74-73.

¹⁰⁰ “Avusturya önerisinin tamamen sakıncalı olduğu kanıtlanmadıkça, Babiâli, İngiltere’nin (Majestelerinin Hükümeti’nin) temas içinde bulunmasını arzuluyor. Raşid Paşa bu öğleden sonra bana şiddetle bu düşüncüyü söyledi.” Bkz., “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (13 January 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.85. “Osmanlı Devleti başından beri Bosna-Hersek Ayaklanması’nın çözümü konusunda en büyük dayanağı ve güvencesi olarak İngiltere’yi görüyordu.” Bkz., Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.70.

¹⁰¹ Nota, Elliot’ın eline geçtiğinde tepkisini şu sözlerle göstermişti: “Bu önemli dokümanın herhangi bir tam incelemesine telgrafla girişmeyi imkânsız buldum. Kendimi sınırlamaya mecburum.” Bkz., “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (17 January 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.101. Aydın’a göre, notanın devletlere sunulmasında en büyük hoşnutsuzluğu İngiltere göstermiştir. Bkz., Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.84. Bourne, Doğulu partnerleri tarafından hemen kabul edilen notayı İngiltere, gayet isteksizce kabul etti demektedir. Ayrıca yazarın Andrassy Notası ile ilgili görüşü şöyledir: “Statüko’nun devamına yönelik olarak Doğulu Güçler’in (Eastern Powers) anlaşmasının çökmesinin ilk sonucu, Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andrassy’nın 30 Aralık 1875 tarihli Hristiyan Müslüman ortak bir komisyonun denetiminde Bosna Hersek için yerel reform programı oldu.” Bkz., Kenneth Bourne, **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**, Clarendon Press, Oxford, 1970, s.126-127.

¹⁰² “The Earl of Derby to Count Beust (30 Decembre 1875) (Communicated to the Earl of Derby by Count Beust, (25 January 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.96.

memnun olduğunu Elliot'a bildirdi.¹⁰³ Ayrıca İngiltere'nin olumlu yaklaşımı dolayısıyla Kont Andrassy, İngiliz Hükümeti'ne şükranlarını sundu.¹⁰⁴

Osmanlı Devleti'ne resmen iletilen nota, Heyet-i Vükela'da görüşüldükten sonra 11 Şubat'ta kabul edildi. Sadece bölgede toplanan vergilerin orada kullanılmasına karşı çıkıldı. Diğer maddeler kabul edildi ve İngiltere'nin de desteklediği¹⁰⁵ 13 Şubat tarihli Ferman ne yazık ki huzuru geri getiremedi. Bu sefer asiler kabul edilen maddeleri yetersiz görerek yeni istekler ileri sürdüler.¹⁰⁶

1876 yılına girildiğinde Hersek'te başlayan isyan bastırılmadığı gibi Osmanlı'ya açılan isyan bayrağı diğer Balkan uluslarını da içine alarak hızla yayılmaya devam edecekti.¹⁰⁷ Bununla birlikte sorun artık iç mesele olmaktan çıkarak diğer devletler gelişmelere resmen müdahil olmuşlardı.

Andrassy Notası ile hedeflenen barışa ulaşılamaması devletlerin kendi çıkarlarını ön plana koyarak politika yürütmelerine neden oldu. Bu durumda Avusturya ile Rusya'nın çatışması kaçınılmazdı. Çatışmanın önüne geçebilmek ve Üç İmparatorlar Ligi'nin devamını sağlayabilmek için Avusturya ve Rusya Dışişleri Bakanları Berlin'de bir araya geldi.¹⁰⁸

¹⁰³ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (28 January 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.105.

¹⁰⁴ "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (10 February 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.106.

¹⁰⁵ 13 Şubat tarihli kararı Musurus Paşa Lord Derby'ye verdi. 24 Şubat 1876 tarihli yazısında Musurus Paşa, Lord Derby'nin verilen kararı memnuniyetle kabul ettiğini belirtiyor: "...tahrirat-ı mezkureyi Lord Derby Hazretlerine kıraat edüb bir suretini dahi verdim. Lord müşarünileyh gerek Babîâli'nin işbu kararından ve gerek tahrirat-ı mezkurenin mahirane kaleme alınmış olmasından dolayı beyan-ı memnuniyetle beraber Bosna ve Hersek Eyaletlerinden ahz ve istifa olunmakta olan vergilerin bu iki eyaletin ihtiyacatına sarf ve isti'mal olunması hakkında Saltanat-ı Seniyye tarafından gösterilen muhalefetin muvafık-ı hak ve mucib olduğunu bu babda cenab-ı Babîâli'den ittihaz buyurulan kararın dahi şayan-ı kabul olduğunu söylemiştir." Bkz., **BOA, Y.EE., 77/28**.

¹⁰⁶ Armaoğlu, s.709; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.82; Mahmut Celâleddin Paşa, s.74-75; "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (13 February 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina**, s.108.

¹⁰⁷ *Sabah* gazetesinin haberine göre, Lord (Derby) Lordlar Kamarası'nda irad ettiği bir nutkunda şunları söylemişti: "Devlet-i Aliyye'nin bir tarafında zuhur eden bir ihtilalın kokusu küre-i arzın diğer bir kıtasında his olunmazdan evvel basdırılmasına sa'y etmeliyiz (çalışmalıyız); çünkü bu vechile yalnız Devlet-i Aliyye'nin hukukunu değil, belki başlıca kendi hukukumuzu vikâye etmiş (korumuş) oluruz." Bkz., **Sabah**, 26 Safer 1293 (23 Mart 1876). Lord Derby'nin bu arzusu bir temenniden öteye geçemedi.

¹⁰⁸ Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.199. Kont Andrassy, Berlin'e gidiş amacının Rusya ile görüşmek olduğunu söyleyip Osmanlı Sefiri'ne şu açıklamada

Berlin'deki görüşmeler sonuca ulaşmadan evvel iki önemli olay gelişmelerin seyrini etkiledi. Bunlardan ilki Bulgar İsyanı diğeri ise Selanik Olayı'dır.

1876 yılının Mayıs ayı başında Bulgarlar ayaklandı. Planlı, programlı ve dış destekli olarak başlatılan olaylarda öncelikli amaç Bulgarların Osmanlı Devleti'nden koparılmasıydı. Bölgedeki askeri birliklerin yetersizliğine neden olan Bosna'daki olayların yarattığı uygun ortam ile isyan başladı. İsyancılar ilk iş olarak bölgede kargaşa yaratmak için Müslümanlara hatta Bulgarlara yönelik şiddet eylemine giriştiler. Bölgede yeterli miktarda askerin olmaması gerekli tedbirlerin alınmasını güçleştirdi. Hızla genişleme eğiliminde olan isyanı bastırabilmek için Çerkezler ve Türklerin bulunduğu yerli gönüllü birlikler oluşturuldu. Başibozuk olarak adlandırılan bu birliklerin tutumu tabiri caizse, Bulgar isyancılarının ekmeğine sağ sürdü. Çünkü daha isyanın başında yapmak istedikleri şey bölge halkını birbirine düşürmekti ve belki de Osmanlı yönetiminin içinde bulunacağı çaresizlikten faydalanarak Büyük Güçler'in müdahalesiyle bağımsızlıklarını kazanmaktı. Ancak planları gönüllü birliklerin biraz da sert tutumu ve kısa sürede bölgeye gönderilen düzenli birliklerin müdahalesi ile hedefine ulaşamadı.¹⁰⁹

Bir aydan biraz fazla süren isyanla ilgili söylentiler ve haberler isyanın bastırılmasını takip eden günlerde Avrupa basınına yansıdı ve kısa sürede Osmanlı aleyhine büyük bir karalama kampanyasına dönüştü. İngiliz basınında bu süreç rahatlıkla takip edilebiliyordu. *Daily News* gazetesinde başlayan ve kısa sürede

bulundu: "Mesalih-i Şarkıyye'den bahs olunacağı meydandır. Lakin bunun şimdiye kadar verilen kararlara muhalif bir yolda olmayacağı zannında ve ümidindeyim." Bkz., **BOA, Y.EE., 77/33.**

¹⁰⁹ Şimşir, olayı kısaca şöyle özetler: "Ayaklanma politik bir ayaklanmaydı, sosyo-ekonomik nedenlerden dolayı çıkmamış, Türkiye üzerinde ayrı bir Slav devleti kurmak veya Bulgarları Osmanlı-Türk İmparatorluğundan koparmak fikriyle hazırlanmıştı. Ayaklanmayı hazırlayanların arkasında Rusya ve Panslavizm vardı. Ayaklanma yurt dışında plânlanmış, dışarıdan gönderilen profesyonel ihtilâlcılar tarafından çıkarılmıştı." Ayrıca Bulgar isyanının hazırlıkları, başlangıcı ve gelişim seyri için bkz., Bilâl N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1989, ss.LXXXVI-CXVII; Aydın, **Balkanlar'da İsyân**, s.151-152; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.98; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.64-66, 81-87, 132-134 Jelavich, İsyânın sivil Müslümanların katliamıyla başladı diyerek Osmanlı'nın cevabının sert olduğunu vurgular. Bkz., Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar**, Cilt:1, tercüme İhsan Durdu vd., 4. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2015, s.377. "Asiler besbelli olarak oç alma eylemlerine girişilmesini tahrik etmek amacıyla, özellikle Müslüman kadınları hedef alarak, pek zalimce eylemler yapmışlardır." Bkz., Justin McCarthy, **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, 2. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998, ss.59-61. Muzaffer Erendil, **Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976, s.63. (Yazar büyük ihtimalle sehven isyan yılını 1875 olarak vermiştir.) Sacit Kutlu, **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007, ss.97-100.

yayılan aşırılıklarla dolu haberler dizisi İngiliz kamuoyunda Türkler aleyhine bir tutum oluşmasına neden oldu.¹¹⁰

Bulgar isyanının bastırılması sırasında meydana gelen olaylarla ilgili “*yalanlarla örülü iftiralar*”¹¹¹ Osmanlı yönetimini zor durumda bıraktı. İsyân sırasında çok sayıda insanın yaşamını yitirdiği doğrudur fakat Türk kaynaklarında ölen Bulgar sayısı 3 bin civarında iken bu sayılar yabancılar tarafından çok abartılarak 100 binlere hatta bölgeye konuyu araştırmak için İngiliz Hükümeti tarafından gönderilen Walter Baring’ın Bulgarlardan duyduğu rakamlarda 200 binlere kadar çıkabiliyordu.¹¹²

¹¹⁰ Bağçeci, İngiliz gazetelerinde Bulgar isyanı ile ilgili görülen ilk haberin *Pall Mall Gazette*’nin 16 Haziran tarihli sayısında olduğu söylüyor. Ancak ilgi çeken ilk haberin 23 Haziran tarihli *Daily News* haberi olduğunu ekliyor. Bkz., Yahya Bağçeci, “İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyânı”, *The Journal of Academic Social Science Studies*, Vol.24, Spring 2014, s.216. Ayrıca Bkz., Taha Niyazi Karaca, **İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, ss.160-163. *Daily News* haberinin yazarı İstanbul’da bulunan Edwin Pears idi. Haberin kaynağı ise Robert Koleji’nin Müdürü George Washburn ve Müdür Yardımcısı Albert Long idi. 23 Haziran tarihli ilk haberinde Pears, ölenlerin sayısının 18 bin (Türkler) veya 30 bin (Bulgarlar) olarak tahmin edildiğini aktarıyor. Ancak Pears anılarında bu ilk haberindeki rakamlardan bahsetmeyip 30 Haziran tarihli haberindeki 12 bin rakamını zikretmektedir. Bkz., “Extract from the ‘Daily News’ of June 23, 1876. The Assassinations at Constantinople – Moslem Atrocities in Bulgaria”, **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.II, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, (B DFA)**, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984, Doc.359, ss.263-266. Pears’ın anıları için bkz., Edwin Pears, **Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915**, Herbert Lenkins Limited, London, 1916, s.16-17. Haberin kaynağı olan Washburn ise kendilerinin isyanla ilgili bilgiye nasıl ulaştıklarından bahsetmeyip gizemli şekilde: “*başlangıçta olaylarla ilgili bilgiler yalnız bizdeydi.*” demektedir. Dikkat çekici olan ise, ölen Bulgar sayısını, kendisinin kaynağı olduğu haberlerde yazanlardan çok daha az bir şekilde, anılarında 5-6 bin arasında olduğunu vurgulamasıdır. Bkz., George Washburn, **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.90-91. (Türkçesi için bkz., George Washburn, **Robert Koleji Hatıraları İstanbul’da Elli Yıl**, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2011.) Washburn anılarında gerçekleri(!) Pears ile birlikte *The Times* muhabiri Galenga’ya da anlattığını bildiriyor. Kısa bir süre önce, *The Times* gazetesinde Osmanlı efkârını incitecek bazı esassız ve mübalağalı haberlerin yayınlanmasından ve Galenga’nın namusa intikal edecek bazı sözlerinden dolayı İngiliz Konsolosluğu’nda muhakemesi görülerek ceza-ı nakdi alınmıştı. Bkz., **Sabah**, 2 Cemaziyülevvel 1293 (26 Mayıs 1876).

¹¹¹ Safvet Paşa’ya Filibe’den gelen yazıda gelişmeler güzel bir şekilde özetleniyor: “*Bu öfkenin kaynağı isyanın kısa sürede bastırılması ile ayaklanmayı kıskırtanların büyük şaşkınlığa uğraması sonucu yalanlarla örülü iftiralar başlatmasıdır.*” Bkz., “Letter from Philippopolis to Safvet Pasha (27 June 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.15.

¹¹² Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.153-154; Jelavich, s.377; Şimşir, s.CVIII. Baring çalışmalarıyla ilgili olarak 22 Temmuz 1876’da Elliot’a gönderdiği yazısında henüz kapsamlı bir rapor veremem ama ilk tahminlerine göre 12 bin Bulgarın öldürüldüğü ile ilgili söylenenlerin düzeltilmesi gerekiyor demişti. Ona göre açık olan şey, bölgenin kesinlikle harabeye döndüğüydü. Bkz., “Mr. Baring to Sir H. Elliot (22 July 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.25. Baring 1 Eylül’de verdiği raporunda ölen sayısını 7.145 olarak tahmin etmiş ve şu yorumda bulunmuştu: “*Benim rakamlarım düzeltmeye açıktır. Söylediğim gibi ve tekraren, gerçekten güvenilir bir tahmin*

Olay haberlerde yer bulduktan birkaç gün sonra İngiliz Parlamentosu'na taşındı. Konuyla ilgili ilk konuşma 26 Haziran tarihinde yapıldı ve ilerleyen günlerde de konu gündemde kalmayı başardı.¹¹³ İngiltere'de çıkan haberler ve dolayısıyla yönlendirilmeye çalışılan kamuoyunun gücünü arkasına almaya çalışan muhalefet partisi ve Gladstone, fırsatı değerlendirmek için hiç vakit kaybetmemişlerdi. 1868-1874 yılları arasında başbakanlık yapan Gladstone, 1874 seçimlerini kaybedince Liberal Parti liderliğinden istifa etti. Siyasetten tamamen kopmayan ve Avam Kamarası'ndaki sandalyesinde iktidarın yürüttüğü politikaları eleştirmeye devam eden Gladstone, 1876'daki Bulgar İsyanı'nı yeniden aktif siyasete dönebilmenin ve iktidarı elde edebilmenin anahtarı olarak gördü.¹¹⁴

elde etmenin zorluğu uçsuz bucaksızdır. 25 bin ile 30 bin insanın yaşamını kaybettiğini söyleyenler, bilgilerinin neredeyse tamamını kendi bereketli beyinlerinden ediniyorlar." Bkz., "Report by Mr. Baring on the Bulgarian Insurrection of 1876", **BDEA**, Vol.II, Doc.451, s.337, 339. Baring'in raporuna şuradan da bakılabilir: **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.143-167.

¹¹³ Parlamentoda konu ile ilgili konuşmalar 26 Haziran tarihinde yani *Daily News* gazetesinde çıkan haberden üç gün sonra başladı. Zaten konuşmalar gazetenin haberinin doğru olup olmadığı üzerineydi. Hükümet adına cevap veren Derby haberin doğrulanmasının mümkün olmadığını belirtti. Ayrıca herhangi bir resmi bilgi alınmadığını söyledi. Konuya temkinli olarak yaklaşılması gerektiği üzerinde durdu. Bkz., **Hansard, Turkey – The Insurrectionary Provinces – Questions. Observations, HL., Deb., 26 June 1876**, Vol.230, ss.385-388. Ayrıca tartışmalar için bkz., Bağçeci, s.218-224; R. W. Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd., London, 1962, ss.54-61.

¹¹⁴ Aydın, **Balkanlar'da İsyân**, s.169; Karaca, ss.148-150; Seton-Watson, s.73. Gladstone, bununla ilgili bir kitapçık dahi yayınlamıştı. 5 Eylül 1876 tarihli (kitapçığın sonunda 5 Eylül tarihi olmasına rağmen konuyu değinen yazarlar yayınlanma tarihi olarak 6 Eylül tarihini veriyorlar) ve 39 sayfalık (sayfa sayısının 64 olduğunu ifade edenler vardır ki büyük ihtimalle farklı baskıdan kaynaklanıyordu. Çünkü kısa zamanda büyük bir satışa ulaşmış bir eserden bahsediyoruz) kitapçığında Türkler hakkında ağır ithamlar ve kötü tasvirler bulunuyor. Kırım Savaşı'nda Osmanlıya yapılan yardım eleştiriliyor ve Osmanlı'ya verilen 200 milyon sterlinlik borcun çoğunun orduya harcandığını ve bunun da Balkandaki mücadelede kullanıldığını belirtiyordu. Bulgar İsyanı'na ilişkin yorumlarında *Daily News* gazetesinin etkin bir yere sahip olduğu anlaşıyor ve söz konusu gazete için "*insanlık, özgürlük ve adalet için bağımsız gazetecilik*" iddiasında bulunuyor. Parlamentodaki tartışmalara da değinen Gladstone, söz konusu **Parliamentary Papers ([C.1558] Turkey, No. 5)** için "*bir saman kâğıdından daha değersiz*" yorumunu yapıyor. Baring'in sunduğu rapor için ise Osmanlı Hükümeti'nin Baring'i şaşırtmak, yanıltmak ve gözlerini kapatmak için her şeyi yaptığını ifade ediyor. Son olarak Balkanlardaki statükocu tavrın yani Türklerin hâkimiyetini (burada korkarım ifadesini kullanıyor) gözetken İngiliz politikasının yeniden gözden geçirilmesini öne sürüyor. Bkz., W. E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and the Question of the East**, Lovell, Adam, Wesson & Company, New York and Montreal, 1876. Gladstone'un kitapçığının yayınlanmasından önceki sekiz gün içinde Nottingham, Stoke, Norwich, Halifax, Woolwich, Sunderland, Birmingham, Rochdale, Sheffield, Mile End, Brighton, Devenport, Hartlepool, Aston, Oldham, Dundee, Bangor, Burnley, Leicester, Wolverhampton, Plymouth, Newport, Newark, Leeds, Southampton ve hatta İskoç şehirlerinde konuyla alakalı pek çok miting ve toplantı yapıldı. Bkz., Seton-Watson, s.72. Disraeli kitapçığın çok kötü olduğunu düşünüyordu. 11 Eylül'de Lady Bradford'a gönderdiği mektupta şöyle diyordu: "*I think Gladstone's pamphlet outrageous.*" Bkz., **The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford**, Edited by the Marquis of Zetland, 1876 to 1881, Vol.2, D. Appleton and Company, New York, 1929, s.90. Ayrıca yakın tarihte tamamlanan bir yüksek lisans tezinde, "*Gladstone'un basından aldığı ilhamla girdiği Bulgar ajitasyonu o zamana kadar yapılan*

Hükümetin başında bulunan Disraeli, anlatılan hikâyelerin abartılarla dolu olduğunun farkındaydı.¹¹⁵ Konu hakkında bilgi edinebilmek için harekete geçti. Dışişleri Bakanı Lord Derby, 26 Haziran tarihli Parlamento görüşmelerinde kendisine sorulan soru üzerine detaylı bilgi alabilmek için 23 Haziran tarihli *Daily News* haberini de ekleyerek Elliot'tan durumu araştırmasını istedi.¹¹⁶ 6 Temmuz'da Elliot'tan gelen cevapta, Ruslar ve Bulgarlardan elde ettiği ilk bilgilerin “*çok canavarca abartılar*” olduğu söylendi.¹¹⁷ Detaylı bilgi edinilebilmesi için çalışmalara ve Londra ile İstanbul arasındaki iletişime devam edildi.¹¹⁸

Bu esnada Osmanlı Hariciye Nezareti'nden Musurus Paşa'ya 17 Temmuz'da katliam iddialarını yalanlayan bir yazı gönderildi ve bunun Lord Derby'ye iletilmesi istendi. Gönderilen yazıda *Daily News* haberlerinin “*tamamen dayanaksız ve en abartılı yalanlardan*” ibaret olduğu vurgulanıyordu. Devamında şu bilgiler verildi: Başbozuk denilenler kendini korumak için silahlanmış bölge halkıdır. Ayaklanmaya karşı kendi topraklarını, kendi ailelerini kendi mallarını korumak için mücadele vermişlerdir. Çünkü ayaklanmanın başlangıcında hükümetin elinde onu bastırabilecek yeterli sayıda düzenli birlik yoktu. İşin gerçeği isyan sırasında cinayet ve yağma eylemleri Bulgaristan'daki her iki tarafı da etkiledi. İsyanın kışkırtıcılarının elinde bulunan raporlar arasında çeşitli Bulgar komitelerinden alınan talimatlar vardı. Talimatlara göre Edirne, Filibe ve Tatarcık kana bulanacaktı ve bütün Müslümanların katliamı ile malları yok edilecekti. Son olarak kamuoyunun düşüncesini lehimize çevirmek için en büyük propagandanın verildiği bu raporların

siyasi tartışmalar arasında Kırım Savaşı sayılmazsa ilk defa kamuoyunun bizzat muhatap olmadığı, 'deniz aşırı' bir mesele üzerinden mobilize edildiği bir kampanya süreci” olduğu ve bunun “...siyasetçilerin ve basının, kamuoyunun doğrudan maruz kalmadığı bir meselenin kamusallaştırılarak kamuoyunun ilgisinin celb edilmesi noktasında müstesna bir örnek” sayılacağı yorumu yapılmaktadır. Tezin sonuç kısmında, Disraeli'nin artan kamuoyu baskısı karşısında Osmanlı Devleti'ni kaderiyle baş başa bıraktığı iddia edilmektedir. Bkz., Oğuz Satır, **1853-1856 Kırım Savaşı ve 1876 Bulgar Krizi Işığında Şark Meselesi'nin İngiliz Kamuoyuna Yansıması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.78, 117.

¹¹⁵ W. F. Monypenny and George Earle Buckle, **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1920, s.42.

¹¹⁶ “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (28 June 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.358, s.263.

¹¹⁷ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (6 July 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.373, s.269.

¹¹⁸ “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (14 July 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.376, s.272. Aynı belge için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.1. Ayrıca bkz., “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (14 July 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.379, s.272. vd.

kaynağını biliyoruz, denilmektedir.¹¹⁹ İsim verilme de propaganda raporlarının kaynağı olarak Rusların ima edildiği açıktır. Başından beri Rusya'nın olayların perde arkasındaki yönetmeni olduğu biliniyordu.¹²⁰ Rusya, İngiliz kamuoyunu Türkler aleyhine çevirmek için büyük çaba harcadı. Rusya'nın amacı, İngiltere'de Türklere karşı oluşacak olumsuz havanın etkisiyle kendi çıkarları doğrultusunda Osmanlı üzerinde rahatça hareket edebilmektir.¹²¹

İngiltere'nin detaylı bilgi edinebilmek için bölgeye gönderdiği Baring, 19 Temmuz'da Edirne'den ayrıldı¹²² ve daha önce belirtilen raporunu yazmak için araştırmalara başladı. Baring'e her türlü imkân sağlandığı için Lord Derby İngiliz

¹¹⁹ "The Turkish Minister for Foreign Affairs to Musurus Pasha (17 July 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, July 19)", **B DFA**, Vol.II, Doc.381, s.273-274. Aynı belge için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.4-5.

¹²⁰ Koloğlu, makalesinde Bulgar olaylarıyla ilgili olarak bunları düzenleyenlerin Rusya olduğunu kamuoyunda, diplomat ve politikacılar arasında herkesin bildiğini söylüyor. Bkz., Orhan Koloğlu, "Hümanist mi, Emperyalist mi? Gladstone Abdülhamit'e Karşı", **Tarih ve Toplum**, Cilt:25, Sayı:148, İletişim Yayınları, Nisan 1996, s.47. Elliot'a göre Bulgar Ayaklanması Slav örgütlerinin ve Rusya'nın bir eseridir. Bkz., Aydın, "Sir Henry G. Elliot'ın İstanbul Büyükelçiliği...", s.36. "1876 yılına kadar gerçekleştirilen bütün isyan hareketleri, ya başlamadan önlendi ya da geniş halk kitlelerine ulaşmadan başarısız oldu. Oysa Rusya uzun yıllardır eğitim, kültür, basın ve propaganda aracılığıyla büyük isyan gününü beklemekte ve bütün Bulgarları ayaklandırmayı hedeflemekteydi. Daha önceki bütün ayaklanmaların başarısızlıkla sonuçlanması Rusları daha dikkatli ve planlı davranmaya sevk etti. Nitekim Ruslar uzun bir hazırlık döneminden sonra Osmanlı memurlarının zayıf anlarını bekleme kararı aldı. Yine Rus Panslavistler, isyan için büyük yatırımlar yaptı." Bkz., Serap Toprak, "Bulgaristan'ın Bağımsızlığında Rusya'nın Rolü", **History Studies**, Vol.5/6, 2013, ss.137. Olayı abartmalı göstermek için Rusya çaba harcamıştır. Bkz., Nedim İpek, **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.17.

¹²¹ "İngilizlerin mizaçları gereğince bir meselede zihinleri karışıklığa düşecek olur, veya bir millet ve hükümet hakkında kin ve düşmanlığa yönelmelerine sebep olacak bir hal vuku bulursa, kolaylıkla düşünce ve davranışlarını değiştirmeleri bütün dünyaca bilindiğinden Rusya Batak hadisesinin (Batak köyündeki olayların abartılı anlatımı) İngiltere'de uyandırdığı tesirlerin kendisinin İngilizleri Osmanlı Devleti ve Müslümanlar aleyhine çevirmek için yıllarca harcadığı çabanın doğuramadığı sonucu kolaylıkla meydana koyduğunu, yani İngilizleri Osmanlı idaresinden soğuttuğunu görmekte memnun olarak bunu büyük bir başarı saymış ve gazetelerle Osmanlı Devleti hakkında hatırlar ve hayale gelmez yalanlar ve iftiralar yayımlatmıştır." Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.135. "...nice senelerden beri Rusya'nın, İngiliz devlet ve milletin Osmanlı devleti ve Türk milletine karşı duyduğu güzel duyu ve muhabbeti kaldırmak veya değiştirmek için yaptığı çalışmaların meydana getiremediği zararlı neticeleri yarattı." Bkz., Cevdet Küçük, "Bulgar İhtilâli'nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri", **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:8-9, İstanbul, 1980, s.120. Disraeli de "Bulgar Katliamı" söylentilerinin Türkleri Avrupa'dan atmak için bir Rus tuzağı olduğunu düşünüyordu. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.83-84.

¹²² "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (19 July 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.5.

Hükümeti'nin memnuniyetini Babiâli'ye ilettili.¹²³ Baring'in raporunda etrafta dolaşan söylentilerin içinin boş olduğu açıkça ifade edildi.¹²⁴

Yapılan çalışmalar, yazışmalar ve raporlar abartının büyüklüğünü ortaya koyuyordu ve İngiliz Hükümeti'nin başından beri Bulgar İsyanı'na ilişkin yazılanlara temkinli yaklaşımını haklı çıkarıyordu. Ancak İngiliz Hükümeti'nin haklılığı ve söylenenlerin abartılarla dolu olduğu gerçeği diğeri bir gerçeğin varlığını engelleyemedi. Açıkça görülen gerçek, yalan ve abartılılarla dolu haberlerin ve söylemlerin İngiliz kamuoyunda dikkate değeri bir Türk aleyhtarlığını ortaya çıkardığıydı. Kızgınlığın ateşi kısa sürede geçecek gibi gözüküyordu.

İngiliz kamuoyundaki olumsuz hava İngiliz Hükümeti'ni hemen etkisi altına almadı.¹²⁵ İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı üzerine yürüttüğü politikada ani ve köklü bir değışiklik olmamasına rağmen zamanla kamuoyu ve muhalefetin baskısı, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına yansyacaktı.¹²⁶

Bosna ve Hersek'te isyan devam ederken ve Bulgar İsyanı'nın çıktığı haftanın sonunda Selanik Vakası ya da Kız Vakası olarak tarih sayfalarında yerini alan olay Osmanlı İngiliz ilişkilerini ve uluslararası arenada artmakta olan Osmanlı aleyhtarlığını etkiledi. Sevdığı Müslüman erkekle evlenebilmek için dinini

¹²³ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (3 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.24.

¹²⁴ Rapor için bkz., "Report by Mr. Baring on the Bulgarian Insurrection of 1876", **BDFA**, Vol.II, Doc.451, ss.331-356. Ayrıca Elliot, Ekim'in başında Padişah ile yaptığı görüşmede "...Bulgaristan vakasında memurin ve efraddan bazılarının müsavisini ve bazılarının dahi muti' (isyan etmeyen) ve mazlum olan ahali haklarında vazife-i insaniyet vahimiyeti tamamiyle ibraz ettiklerini beyan..." etti. Bkz., **BOA, İ.MTZ.(04).**, 5/153, 19 Ramazan 1293 (8 Ekim 1876).

¹²⁵ *Sabah* gazetesinin 16 Eylül 1876 tarihli nüshasından şunları okuyoruz: "Londra'dan 12 Eylül tarihliyle alınan bir telgrafname diyor ki: Lord (Derby) kendisine müracaat eden birkaç takım murahhasların suallerine cevaben umur-u Şarkıyye hakkında hâsıl olan heyecan-ı efkârın pek vahim netaic icab edeceğini ve Devlet-i Osmaniye'nin tamamiye-i mülkiyetini muhafaza etmek vacib olduğunu beyan eylemiştir. İngiltere menafî'nin Devlet-i Osmaniye'yi iltizamla, düvel-i saire ile beraber sulhun iadesine çalışmaktan ibaret olduğunu ve İngiliz donanmasının Beşiklerde kalacağını dahi ilave etti." Amale murahhaslarını kabulünde şunları söylemişti: "Bulgaristan vak'asına sebebiyet veren Bulgarların ihtilali olub, Bulgarları ihtilala teşvik edenler dahi malum olduğundan, bunu için İngiltere'nin Osmanlılar hakkında olan politikasını değıştirmesi zaten lazım gelmiyor." Bkz., **Sabah**, 26 Şaban 1293 (16 Eylül 1876). Ayrıca Derby aynı konuşmasında İngiltere'nin dış politikasının ve Şark Meselesi'nin esasının, İstanbul'un kimde kalacağı meselesinden ibaret olduğunu açıkça ifade etti. Bkz., **BAA, YT**, Kısım 36, Evrak 130, Zarf 152, Karton X, Vrk. 3'ten aktaran Küçük, s.123.

¹²⁶ Lord Derby'nin açıklamasından önce 31 Ağustos 1876 tarihinde İngiltere'deki Osmanlı Büyükelçisi Musurus Paşa şunları yazdı: "...ne yazıktır ki, hükümet de efkâr-ı umumiye'ye karşı koymayacağını görerek muhalefetin teşebbüslerini tesirsiz bırakmak için Türkler aleyhine yapılan suçlamaları kesmekten ve tekzip etmekten çekinmektedir. Hatta meselenin başında Bulgaristan olaylarının abartıldığını söyleyen hükümet, şimdi efkâr-ı umumiyenin heyecanına katıldığını söylüyerek devletimiz aleyhine yapılan suçlamaları âdeta kabul ediyor..." Bkz., **BAA, YT**, Kısım 36, Evrak 130, Zarf 152, Karton X, Vrk. 1'den aktaran Küçük, s.122.

değiştirmeye karar veren Bulgar bir kızın 5 Mayıs Cumartesi günü Avrethisar köyünden trenle Selanik'e gelmesiyle olaylar başladı. Bulgar kızın niyeti resmi makamlara Müslüman olma isteğini iletmekti. Durumu öğrenen Rum ve Bulgarlardan oluşan ve yanlarında Amerikan Konsolosluğu'ndan birkaç kişinin bulunduğu grup, tren garında kızın feracesini ve yaşmağını yırtarak kızı Amerikan Konsolosluğu'na götürdü. Ertesi gün durumu öğrenen Müslüman ahali öfkeli bir kalabalığa dönüştü. Amerikan Konsolosluğu'na götürülen kızı almayı düşünen kalabalığın yanında gelen (ya da oradan geçen) ve olaylara müdahalede bulunan Fransız Konsolosu (Jules Moulin) ve Alman Konsolosu (Eric Abbott) çıkan arbedede öldü.¹²⁷

Olay hemen en yetkili merci tarafından yani Hariciye Nazırı Raşid Paşa tarafından Musurus Paşa'ya yukarıda özetlenmeye çalışıldığı minvalde aktarıldı. Musurus Paşa, Lord Derby'ye durumu iletti.¹²⁸ 7 Mayıs'ta Selanik'teki İngiliz Konsolosu Blunt tarafından Elliot'a gönderilen raporda olaylar benzer şekilde anlatıldı.¹²⁹ Aynı zamanda Babiâli'den aldığı bilgiyi Elliot, Lord Derby'ye ulaştırdı.¹³⁰

Olayı takip eden günlerde Büyük Devletler (Fransa, Almanya, İngiltere, Rusya, Avusturya-Macaristan ve İtalya) zaman kaybetmeksizin donanmalarını Selanik Limanı'na gönderdiler.¹³¹ Olayın kısa sürede büyümeden kapatılmasını isteyen Osmanlı yönetimi, Adliye Nezareti Müşaviri Vahan Efendi'yi olayı

¹²⁷ Henry Elliot, **Some Revolutions and ...**, ss.200-202; Mahmut Celâleddin Paşa, s.88; Muzaffer Tepekaya, "Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)", **Belleten**, Cilt:LXXVII, Sayı:280, 2013, ss.1034-1038.

¹²⁸ "Raschid Pasha to Musurus Pasha (7 May 1876) (Communicated to Earl of Derby by Musurus Pasha, May 8)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.1-2.

¹²⁹ "Consul Blunt to Sir H. Elliot (Salonica, 7 May 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.16-17.

¹³⁰ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (7 May 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.7-8.

¹³¹ Gemilerin birkaç gün içerisinde geldiği bildiriliyor. Blunt, Bittern gemisinin bu sabah (9 Mayıs) geldiğini, Fransız gemisinin dün gece geldiğini ve diğerlerinin de yolda olduğunu söylüyor. Bkz., "Consul Blunt to the Earl of Derby, 9 May 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.17. *Sabah* gazetesi Avrupa devletlerine ait donanmaların Selanik'e geldiğini haber veriyor. **Sabah**, 23 Rebiülahir 1293 (18 Mayıs 1876). Birkaç gün sonra *Sabah* gazetesinde gemiler hakkında ayrıntılı bir haber yayımlandı. Bkz., **Sabah**, 26 Rebiülahir 1293 (21 Mayıs 1876).

soruşturmak üzere hemen Selanik'e gönderdi. Komisyon, olaydan birkaç gün sonra araştırmalara başlayıp, 16 Mayıs günü 6 kişinin idamı ve çeşitli cezalarla birlikte olayı sonuçlandırdı.¹³²

Büyük Devletler'in Selanik Limanı'nda bulunan savaş gemileri vasıtasıyla oluşturdukları baskının etkisi altında cezalandırmalar hızlı ve sert şekilde gerçekleştirildi ve muhakkak aynı sebepten dolayı olayı başlatanlar hakkında herhangi bir cezalandırılmaya gidilmedi.¹³³

Olayın kısa sürede etkisi İstanbul'daki medrese öğrencilerinin yürüyüşü ile taht değişikliğine kadar giden süreci tetikledi. Biraz daha uzun süreli etkileri ise Bulgar İsyanı nedeniyle Avrupa kamuoyunun Türkler aleyhine dönmesiyle kendisini gösterdi. Selanik Vakası, olayların tek başına sebebi olmamakla beraber Hersek İsyanı sonrası başlayan sıkıntılar silsilesine bir halka daha eklemiş oldu.

Hersek İsyanı sonrasında Balkanlarda huzuru geri getirmek adına adımlar atan devletler Andrassy Notası ile başarı sağlayamadı. Aksine Bulgar İsyanı huzursuzluklar kaynağına eklenmişken ve Selanik Vakası henüz sonuçlanmamışken Balkanlarda meydana gelen olaylarla ilgili olarak üç devlet Berlin'de toplandı.

Prens Gorçakov, Prens Bismarck ve Kont Andrassy'nin görüşmeleri sonucunda 12 Mayıs 1876'da Berlin Memorandumu hazırlandı. Bir gün sonra Memorandum, Paris Antlaşması'nda imzası bulunan diğer devletlere (İngiltere, Fransa ve İtalya'ya) gönderildi. İngiltere'nin Berlin'deki elçisi Lord Odo Russell, 13 Mayıs tarihli telgrafında Berlin'de alınan kararları Lord Derby'ye gönderdi.¹³⁴ Russell aynı gün gönderdiği diğer telgrafında Prens Bismarck'tan aldığı mektubu

¹³² Mahmut Celâleddin Paşa, s.89; Tepekaya, ss.1048-1051; Selanik Vakası'nı araştıran komisyon İstanbul'a döndü. Bkz., **Sabah**, 24 Cemaziyülevvel 1293 (17 Haziran 1876). Selanik Vakası'na karışanların cezalandırılmasına ilişkin duyuru yapıldı. Bkz., **Sabah**, 30 Cemaziyülevvel 1293 (23 Haziran 1876). Komisyon raporunu Babıâli'ye sundu. Bkz., **Sabah**, 7 Cemaziyülahir 1293 (30 Haziran 1876). Pierre Loti durumu şu şekilde tasvir ediyor: "*Limani ziyaret eden yabancı savaş gemilerinin filikaları kıyıya yanaştıkları sırada cellâtlar rıhtım üzerinde işlerinin artık sonuna varmış bulunuyorlardı. Altı asılmış insan halkın gözleri önünde son korkunç çırpınışlarıyla kıvranıyorlardı!...*" Bkz., Pierre Loti, **Aziyade**, tercüme Vecdi Bürün, Sebil Yayinevi, İstanbul, 1995, s.13.

¹³³ Tepekaya, ss.1063-1064, 1068. Yargılamalarla ilgili detaylı bilgi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**. Ayrıca Elliot yargılamaların sonucunda Fransız ve Alman Büyükelçileri'nin memnun olduklarını bildirmişti. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (14 July 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.73.

¹³⁴ "Lord Odo Russell to the Earl of Derby (13 May 1876)", **BDFA**, Vol.II, Doc.237, s.193.

ilettili. Mektupta Berlin’de üç devlet tarafından alınan kararın İngiltere, Fransa ve İtalya tarafından desteklenerek ortak bir kabulün sağlanması istendiği bildiriliyordu.¹³⁵

Andrassy Notası ile Berlin Memorandumu karşılaştırıldığı zaman ilkinin bölgedeki sosyo-ekonomik durumun iyileştirilmesi ile huzurun sağlanması yönünün ağır bastığı görülmektedir. Ancak Berlin Memorandumu’nda ilkindeki anlayış arka plana atılıyordu. Ağırlık kazanan, devletlerin direkt müdahalesini mümkün kılacak ortamın altyapısının hazırlanmasıydı. Aksi takdirde yabancı devlet tebaası ve Osmanlı topraklarındaki Hristiyan tebaanın emniyeti için tehlikede bulunan yerlere savaş gemilerinin gönderilmesinin karara bağlanmasını açıklamak zor olur. Hatta Berlin Memorandumu’ndaki maddelerde Osmanlı askerlerinin bölgeden uzaklaştırılması ve Hristiyanların da silah taşımalarına izin verilmesi yer almaktaydı.¹³⁶

İki metnin karşılaştırılmasına devletlerin takındıkları tavır açısından yaklaşırsa, sanki Osmanlı’ya karşı yıkıcı yaptırımlar içeren politikaların uygulanması için tetiğe basıldığı ve bunun için uluslararası kamuoyunun hazır olduğu kanaati açığa çıkıyor. Özellikle Rusya’nın Balkanlar üzerindeki emellerini gerçekleştirebilmek amacıyla meydana gelen olaylardaki çabasının karşılığını almaya hazır olduğu ve bunun için Üç İmparatorlar Ligi’ndeki diğer devletleri de yanına çektiği söylenebilir.

Ancak görüşmelerin sonucunda alınan kararlar, beklentilerinin uzağında olduğundan İngiltere’yi şaşırttı.¹³⁷ İngiltere Berlin Memorandumu’nun karşısında durdu. Memorandumu hazırlayan devletler istedikleri gibi hareket edemediler. İngiltere, Memorandum’un barışı getireceğine inanmadığı¹³⁸ gibi kendilerine danışılmadan karar verilmesini ve bunun kendilerine dayatılır gibi sunulmasını hoş karşılamadı. Disraeli, Osmanlı’nın da kabul etmeyeceğini düşündüğü kararların kendilerine sunulma tarzını 16 Mayıs’daki Kabine görüşmelerinde şu şekilde

¹³⁵ “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (13 May 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.238, s.194.

¹³⁶ Berlin Memorandumu’nun metni için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.155-156. Ayrıca bkz., “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (13 May 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.237, s.193; Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.105-106; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.100.

¹³⁷ 4 Mayıs 1876 tarihinde Londra’dan gönderilen telgrafta Musurus Paşa, Lord Derby ile yapılacak görüşmeler hakkında konuştu. Bu konuşmada Lord Derby, görüşmelerin Hersek işleriyle ve Avusturya ile Rusya arasındaki ilişkilerle ilgili olacağını ama önceki kararlarda bir değişiklik yapılmayacağını düşündüğünü belirtti. Bkz., **BOA, Y.EE., 77/33**.

¹³⁸ “The Earl of Derby to Lord Odo Russell (15 May 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.246, s.198-199.

değerlendirdi: “Türkiye’nin boğazına bir bıçak dayayıp kararların hoşumuza gidip gitmediğini bize soruyorlar.”¹³⁹ Bu durumda kararların kabul edilmesi mümkün değildi.¹⁴⁰

Disraeli aynı konuşmasında Osmanlı’nın kararları kabul etmesi halinde statükoya dayalı bir konferans önerisine hazır olduğunu ekledi.¹⁴¹ Lord Derby ise Musurus Paşa’ya yakında Osmanlı’ya tebliğ edilecek layihanın tamamen reddedilmesinden “teklif olunan bazı maddeler hakkında izahat talep ederek işi geçiştirmek yolunda bulunsa (daha) iyi olacağını” söyledi.¹⁴² Osmanlı yönetimi öneriye sıcak bakmıyordu. Hariciye Nazırı Raşid Paşa, önerilerin barışı getirmeyeceğini ve asileri daha da cesaretlendireceğini düşünüyordu.¹⁴³ Öneriler henüz resmi bir şekilde Osmanlı’ya tebliğ edilmemişti. Medrese öğrencilerinin yürüyüşü sonrasında Mahmut Nedim Paşa’nın yerine 12 Mayıs’da sadrazamlığa getirilen Mehmet Rüşdi Paşa, 26 Mayıs’ta Elliot ile görüştü. Elliot’un Berlin önerileri hakkında ne düşündüğünü sorması üzerine Paşa, resmi tebliğ olmadan kesin bir şey söyleyemeyeceğini ifade etti.¹⁴⁴ Dört gün sonra Berlin’de bir araya gelen devletler Osmanlı’ya önerilerini resmen iletmeye hazırlandıkları sırada Sultan Abdülaziz’in tahtan indirildiği haberi bütün Avrupa’da duyuldu. V. Murat’ın tahta çıkar çıkmaz genel af ile birlikte altı haftalık bir ateşkes ilan ettiğini duyurması, Berlin Memorandumu’nun rafa kaldırılmasında etkili oldu.¹⁴⁵

Avusturya-Macaristan, Rusya ve Almanya’nın Berlin Memorandumu’nu hayata geçirmek için ısrarcı davranmamalarının bir sebebi de İngiltere’nin tavrıdır. İngiltere olsa da olmasa da Balkanlar üzerinde yeni bir düzenin kurulması isteğine İngiltere seyirci kalamazdı. İngiltere’nin Beşike (Beşika) Koyu’na donanmasını

¹³⁹ Disraeli’s ‘most confidential’ Cabinet ‘Memorandum on his Eastern Policy’, enclosed in Disraeli to the Queen, 16 May 1876, **P.R.O., Cab. 41/7** no.10 için bkz., Bourne, s.406; Monypenny and Buckle, ss.24-26. İngiltere’nin olumsuz yaklaşımı İtalya ve Fransa’nın da muvafakatlerini geri çekmesine sebep oldu. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, s.101.

¹⁴⁰ *Sabah* gazetesinin 26 Mayıs tarihli haberinde şunlar yazıyor: “Lord Derby Lordlar Şurasında ve Mösyö Disraeli Umum Şurasında Berlin Mulakatı hakkında vaki olan suallere cevap vererek demişler ki: İngiltere Prens Gorçakov’un layihasını esbab-ı makuleye müstenid görmediğinden, kabul etmemeğe mecbur olmuş ise de layihanın mündericacı kabil-i tadildir, zan olunur.” Bkz., **Sabah**, 2 Cemaziyülevvel 1293 (26 Mayıs 1876).

¹⁴¹ Disraeli’s ‘most confidential’ Cabinet ‘Memorandum on his Eastern Policy’, enclosed in Disraeli to the Queen, 16 May 1876, **P.R.O., Cab. 41/7** no.10 için bkz., Bourne, s.406; Monypenny and Buckle, ss.24-26.

¹⁴² 24 Mayıs tarihinde Londra Sefaret-i Seniyyesi’nden gelen telgraf için bkz., **BOA, Y.EE., 77/35**.

¹⁴³ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (19 May 1876)”, **BDFA**, Vol.II, Doc.312, s.231-232.

¹⁴⁴ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (27 May 1876)”, **BDFA**, Vol.II, Doc.328, s.241-242.

¹⁴⁵ Aydın, **Balkanlar’da İsyân**, s.123-124, 131.

göndermesi Osmanlı'nın yanında duracağını bir göstergesi olarak algılandı.¹⁴⁶ Görünürdeki amaç Hristiyanlara güven vermek ve onların korunmasını sağlamaktır.¹⁴⁷ Ancak İngiltere “*gösterişli bir şekilde*” gelişmelerin karşısında duracağını bu hamlesi ile gösterdi.¹⁴⁸ Diğer devletler ise Büyük Güçler arasında bir çatışmanın çıkmaması için kısa süreliğine olayları akışına bıraktılar.

Balkanlar huzurlu bir ortamın çok uzağındaydı. Balkanların siyasi haritası Büyük Devletler'in istekleri doğrultusunda şekillenmedikçe kargaşanın bitmeyeceği ve gözyaşının kurumayacağı açıktı. En büyük sorun ise Büyük Devletler'in bölge üzerinde çıkarlarının çatışmasıydı. Durumun daha kötü olması acaba kimin işine daha çok yarayacaktı. Bunu zaman gösterecekti.

Saltanat değişimi bölgede fazla bir şeyi değiştirmede. Olaylara el altından yardım eden yardımcı aktörler şimdi başrole soyunuyorlardı: Sırp ve Karadağlılar. 1860'lerden beri Balkan ittifakı için uğraşan Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak için komşuları ile temas halindeydi.¹⁴⁹ Aynı zamanda Sırbistan ve Karadağ

¹⁴⁶ Anderson, s.222; Armaoğlu, s.713. Beşike (Beşik veya Beşika) Koyu, Çanakkale Boğazı girişine yakın Çanakkale iline bağlı Kumburun ve Yeniköy arasında kalan korunaklı bir mevkidir. İngiliz donanmasının sıklıkla ziyaret ettiği Beşike Koyu aynı zamanda I. Dünya Savaşı sırasında çıkarma harekâtı düşünülen bir yerdir.

¹⁴⁷ Elliot ve diğer elçiler donanmanın Beşike Koyu'na gelmesinin Hristiyanlara güven vereceğini ve onları koruyacağını düşünüyorlar. Bkz., “Lord Tenterden to the Secretary to the Admiralty (10 May 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.3-4. Elliot tarafından donanmanın Beşike Koyu'na gelmesi gerektiğine ilişkin bütün nedenler açıklandı. Bahriye Nazırı'nın bilgilendirilmesi isteği Lord Derby tarafından bildirildi. Bkz., “Lord Tenterden to the Secretary to the Admiralty (10 May 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica**, s.4.

¹⁴⁸ 24 Mayıs 1876'da İngiliz Akdeniz donanmasının Çanakkale'nin Beşike Koyu'na demirlemesi emredildi. “*İngilizler, gösterişli bir şekilde ittifadın dışında kalınca, diğer devletler müdahale fikrinden vazgeçtiler.*” Bkz., Philip P. Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.13. Londra'dan alınan telgrafa göre Disraeli Avam Kamarası'nda şunları söylemişti: “*İngiltere hali hazırdan devamını mümkün zannettiği için, Kont Andraşi'nin ihtarnamesini kabul etmekde tereddüd göstermiştir. Berlin ihtarnamesi ise meşguliyet ve harbi intaç edeceğinden âdem-i kabuli (kabul edilmemesi) tabii idi. Şimdi madem ki sair devletler dahi adem-i müdahaleyi iltizam ediyorlar, İngiltere meslekinde münferid (yalnız) değildir. Memalik-i Osmaniye sularında donanmanın irsali ise şarkın hali hazırdan icabatından idi. Bu teşebbüs kimsenin aleyhinde olmayub mücerred-i muhafaza-i menafi maksadına mebni idi.*” Bkz., **Sabah**, 13 Recep 1293 (4 Temmuz 1876).

¹⁴⁹ Sırbistan 1860'ların ortasından sonra Balkan ittifakı için uğraştı. Karadağ, Yunanistan, Romanya ile anlaşarak Bulgar, Hırvat, Sırp vs Balkan halklarının milliyetçi temsilcileri ile görüştü. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nu Balkanlar'dan tasfiye etme amacı taşıyan bu ittifak sistemini netice alınacak bir eyleme dönüştüremediler. 1860'ların ortalarında İngiltere ve Fransa'nın Osmanlı karşıtı bir oluşuma destek verme niyetleri yoktu. Bkz., Selim Aslantaş, “Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:52, Sayı:2, ss.1-14; Kemal Baltalı, “1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler”, **Belleten**, Cilt:L, Sayı:198, 1986, s.833.

savaş hazırlıklarına başlamışlardı bile.¹⁵⁰ Bosna ve Hersek bir taraftan Karadağ, diğer taraftan Sırbistan gibi iki Slav memlekete bitişikti. Fırsat olarak gördükleri Hersek İsyanı'nın başlangıcından itibaren isyana desteklerini eksik etmediler.¹⁵¹ Sırp eşkıyası faaliyetlere başladı¹⁵² ve Karadağ ise isyancıların hareket merkezi oldu. İsyancılar sıkışınca Karadağ'a kaçıyorlar, oradan iâşe alıyorlar hatta onlarla sırt sırta çarpışıyorlardı.¹⁵³

Sırbistan ve Karadağ 26 Mayıs tarihinde imzaladıkları anlaşma uyarınca birlikte hareket ederek Osmanlı'ya peş peşe savaş açtılar.¹⁵⁴ 1 Temmuz'da Sırbistan ertesi günün sabahında ise Karadağ artık resmen merkezi yönetim ile savaş halindeydi.¹⁵⁵ Şark Buhranı'nın birinci evresi bitmiş ve ikinci evre başlamıştı. İkinci evre Rusların 30 Ekim 1876 tarihinde verecekleri ultiatoma kadar sürecekti.¹⁵⁶

Savaş başladığı zaman Osmanlı askerinin başarı haberleri gelmeye başladı. Sırbistan üzerinde kayda değer başarılar elde edilirken Karadağ ile mücadele daha zorlu geçti.¹⁵⁷ Savaşın başında, 4 Temmuz'da Konsolos Holmes, Lord Derby'ye

¹⁵⁰ Ayşe Özkan, **Milos'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.267; Uğur Özcan, **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 2012, s.43-44.

¹⁵¹ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.14.

¹⁵² Sırp eşkıyasının Hersek İsyanı'nın başlangıcından itibaren saldırıları ile ilgili arşivde birçok belge mevcuttur. Bunlardan yayımlananlarının bazıları şunlardır: Sırp Emeti'nin yabancı devlet konsoloslarına verdiği güvencenin aksine Bosna'ya gönüllü gönderdiğine dair, (7 Eylül 1875) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.342; Sırp eşkıyasının Bosna yakınlarında yaptıkları saldırı ve uygunsuzluklara dair, (1 Kasım-11 Aralık 1875) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.221; Sırp eşkıyasının hatt-ı imtiyaz çevresinde yaptıkları tecavüzlere dair, (13 Mart 1876) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.184; Sırpların sınırı geçerek iki Müslümanı öldürdüklerine dair, (16 Mart 1876) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.152; Sırp eşkıyasının Seniçe ve Yenivaroş civarında çıkardıkları yangınlara dair, (1 Nisan 1876) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.146; Sırp eşkıyasının saldırılarına dair, (3 Nisan 1876) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.147; Sırpların giderek artan Müslüman katliamları ve bunun önlenmesi isteğine dair, (27 Nisan 1876) **BOA, HR.SYS.**, nr.250/1, belge sıra nr.93. Belgeler için bkz., **Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:7, Ankara, 1992, ss.47-69. 382-401.

¹⁵³ Karadağ ile savaş resmen başlamadan önce Ahmet Muhtar Paşa, 1876 yılının Mart ayı sonunda asilerle Karadağ taburlarından oluşan büyük bir kuvvetle karşılaştıklarını söylüyor. Bkz., Gazi Ahmet Muhtar Paşa, s.120, 122-123.

¹⁵⁴ 26 Mayıs 1876 tarihinde Sırbistan ile Karadağ arasındaki anlaşmanın Rus baskısıyla olduğu iddia edilir. Bkz., Stanford J. Shaw, Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 2010, s.208.

¹⁵⁵ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (1 July 1876)", **BDFA**, Vol.II, Doc.360, s.266; "Mr. Monson to the Earl of Derby (2 July 1876)", **BDFA**, Vol.II, Doc.361, s.266. "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (2 July 1876)", **BDFA**, Vol.II, Doc.362, s.266.

¹⁵⁶ Bekir Sıtkı Baykal, "Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)", **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:4, Eylül-Ekim 1948, s.229.

¹⁵⁷ Karadağlıların gerilla tarzı savaş taktikleri, coğrafi yapılarının dağlık yani dik ve engebeli olması sonucu düzenli ordunun savaş taktiklerini tam olarak uygulayamaması, kış şartlarının durumu düzenli ordu aleyhine çevirmesi ve kuşkusuz Osmanlı kumandanlarının stratejik hataları sonucu Sırbistan'da

Sırp'ların Vidin, Niş, Belina (Belen) ve Karadağ'ın Padgoriçe'de yenilgiye uğradığını haber vererek “*Türkler coşkulu ve kendinden emin*” diyordu.¹⁵⁸

Savaş ilanları duyulduktan bir hafta sonra 8 Temmuz'da Avusturya ve Rusya Bohemya'nın Reichstadt kentinde bir araya geldiler. Doğu Sorunu tekrar masaya yatırılmıştı. Öncelikle bir süre savaşa müdahale etmemeye karar verdiler.¹⁵⁹ Savaş sonucunda Osmanlı güçleri Sırp'ları ve Karadağlıları yenilgiye uğratırsa statüko korunacaktı. Ancak aksi bir durumda Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan topraklarını genişletecek, Avusturya ve Rusya da kendilerine pay alacaklardı. Sözlü olarak varılan mutabakatta sonradan tarafların isteklerinin farklı olduğu anlaşıldı. Anderson'un dediği gibi “*tüm farklar, anlaşmanın yapılmış olmasının yanında önemsiz kalmaktadır.*”¹⁶⁰

Savaş, başladığı andan itibaren Karadağ ve özellikle Sırbistan için büyük bir hezimete dönüştü. Osmanlı'nın savaşı kaybedeceği düşüncesi hâkimdi. Bunun yanı sıra Büyük Güçler arasındaki devletlerden bölge ile en çok ilgilenen Rusya, olayların başından beri desteğini eksik etmedi.¹⁶¹ Savaş sırasında Sırbistan ve Karadağ'a gizleme gereği bile duymadığı yardımlarını sürdürdü. Gönüllü subaylar, askerler,

olduğu gibi kesin zafer sağlanamadı. Bkz., Özcan, s.54-56; İsmail Fazıl Paşa, **1292-1293 Osmanlı Karadağ Seferi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329, 59 sayfa. Eserin sadeleştirilerek yayımlandığı ifade edilmesine rağmen orijinal halinden farklı olduğu anlaşıyor. Karşılaştırmak için bkz., İbrahim Yılmazçelik ve Ali Gökçen Özdem, “İsmail Fazıl Paşa'nın Kaleminden 1292-1293 (1876-1877) Osmanlı-Karadağ Seferi”, **XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi**, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi, 03-07 Aralık 2012, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, ss.3-38.

¹⁵⁸ “Consul Holmes to the Earl of Derby (4 July 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.368, s.268.

¹⁵⁹ Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi Buchanan Lord Derby'ye tarafların Reichstadt'taki görüşmede gelecekteki menfaatleri ve tarafsızlık prensiplerini sürdürecekleri üzerine anlaştıklarını ve oradan büyük memnuniyetle ayrıldıklarını haber verdi. Bkz., “Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (10 July 1876)”, **B DFA**, Vol.II, Doc.371, s.268-269. Kont Andrassy görüşmelerden kısa bir süre önce Derby'ye gönderdiği yazıda, Büyük Güçler'in diplomatik bir hamle yapmaları için erken olduğunu söylüyordu. Bu konuda Lord Derby ile hemfikir olmalarına rağmen Reichstadt görüşmelerine başladı. Bkz., “The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (4 July 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.3.

¹⁶⁰ Anderson, s.201-202. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.717-719; Jelavich, s.385-386; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.18; Stojanovic, ss.74-76.

¹⁶¹ “Rusya dâhil tüm Slav ülkelerden Bosnalı ve Hersekli isyancılara bol miktarda silah, para ve savaşı yardımı gönderiliyordu.” Bkz., A. B. Şirokorad, **Rusların Gözünden 240 Yıl Kırın Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009, s.405.

silahlar ve nakdi yardımlar bunlar arasındaydı.¹⁶² Bu yardımlar sonucu değiştiremedi. Yenilgi haberleri gelmeye devam etti.

Savaşın ilk ayı bittikten sonra Sırbistan Prensi Milan durumun vahameti dolayısıyla barışı arzulamaya ve Büyük Devletler arasında arabuluculuk aramaya başladı.¹⁶³ Şaşırtıcı olan, ilk başta Rusya'nın arabuluculuk konusunda kendisini ağırdan satmasıydı. Olayların gelişimini seyrederek bir görüntü çiziyordu. 15 Ağustos 1876 tarihinde Prens Gorçakov, Rusya'daki İngiliz elçisi Loftus'a, Avrupa'nın arabuluculuğu ve müdahalesinde, Rusya'nın kesinlikle bunu başlatan adımı atmayacağını ama uzlaşma çalışmaları için en uygun zaman geldiğinde diğer devletlere memnuniyetle katılacağını ifade etti.¹⁶⁴ Müdahale için uygun zamanı bekleyen Rusya, belki de olayların doğrudan askeri müdahaleyi gerektirecek kıvama gelmesini bekliyordu. Barışçıl yollardan sorunun çözülememesi demek doğrudan müdahalenin kapısını aralayabilirdi.

Yenilgilerin ağırlığıyla umduğunu elde edemeyeceğini anlayan Sırbistan Prensi barış için bir çıkar yol aramaya başladı. İngiltere'nin Belgrad Konsolosu White, 17 Ağustos'ta Prens Milan ile görüştüğünü ve onun samimiyetle barış eğiliminde olduğunu bildirdi. Milan aynı gün Fransız ve İtalyan Konsolosları ile de görüşmüş ve aynı hissiyatı onlar da sezmişti.¹⁶⁵ İki gün sonra gönderdiği telgrafta White, Prens Milan'ın Büyük Güçler'e öneri sunma niyetinde olduğundan emindi.¹⁶⁶

¹⁶² Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılâb*, Kısmı Evvel, s.239; Ahmed Mithat, *Üss-i İnkılâb*, Kısmı Sani, Takvim-i Vakayi Matbaası, İstanbul, 1295, s.52-53; Baltalı, "1875-1878 Balkan Buhranı", s.62; Özcan, s.48-49; Mahmut Celâleddin Paşa, s.147. Savaş devam ederken Rus Çarı, Moskova'da yaptığı konuşmada şunları söylemiştir: "*Ne yazık ki, safları arasında gönüllülerimizin de bulunduğu ve bunların pek çoğu Slavlık gayesi uğrunda kanlarını döktüğü halde, Sırpılar, Karadağlılar hakkında yaptığımız meth ü senaya lâyık ve müstahak olamamışlardır.*" Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.224.

¹⁶³ Sırbistan'ın çıkış yolu aramaya başladığına ilişkin ilk ipuçları Ağustos ayının başında görülmektedir. İngiltere'nin Belgrad Konsolosu White 5 Ağustos 1876 tarihinde gönderdiği yazıda, birkaç gün önce onunla iletişime geçen iki kişinin Sırbistan'da süren savaşın getirdiği sıkıntılardan bahsettiklerini aktarıyor. Devamında, yanına gelenlerden bazıları Rus yetkili ve elçilerinin oynadıkları oyunla ilgili ikazda bulunduklarını ima ederek İngiltere'nin aracı olmamasından üzüntü duyduklarını bildirmişler. Bkz., "Consul-General White to the Earl of Derby (5 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.16.

¹⁶⁴ "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (15 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.43.

¹⁶⁵ "Consul-General White to the Earl of Derby (18 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.59.

¹⁶⁶ "Consul-General White to the Earl of Derby (19 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.35.

İngiltere barışın sağlanması için Osmanlı üzerinde girişimlerde bulunmayı ihmal etmedi. Başından beri Rusya'nın Balkanlar üzerinde nüfuzunu arttıracak endişesiyle bu savaşa karşıydı.¹⁶⁷ Osmanlı'nın barışı sağlaması konusunda acele etmesini öneren İngiltere oldu. İngiltere'nin Belgrad Konsolosu White, aldığı talimat üzerine 14 Ağustos'ta Osmanlı yönetimine başvuru yaptı. İngiliz Hükümeti'nin arabuluculuğu önermeyeceğini ama Büyük Güçler'e başvurmasının İngiltere tarafından uygun görüleceğinin Prens Milan'a Osmanlı tarafından önerilmesini tavsiye etti. Ancak Osmanlı yönetimi, Sırbistan Prensi'nin barış için kendisinin talepte bulunmasını uygun buldu.¹⁶⁸ Lord Derby'nin ifade ettiğine göre, İngiltere'nin isteği Sırbistan'a yeni imtiyazlar verilmesi değildi. Savaşın bitmesini, Rusya'da her gün artan heyecanın Osmanlı'yı tehlikeye sokabileceğinden dolayı istiyordu. Ayrıca Bulgaristan'daki son olaylar nedeniyle İngiltere kamuoyunun çok olumsuz etkilendiğini sözlerine ekledi.¹⁶⁹

Mütarekenin söz konusu olduğu tarihte Bosna ve Hersek'te tam olarak huzur sağlanamamıştı¹⁷⁰ ve Bulgar olaylarının yankıları devam ediyordu. Baring raporunu henüz tamamlamamıştı ve Osmanlı yönetimine karşı ağır ithamlar ortalıkta dolaşıyordu. Ağustos'un sonunda konuyla alakalı olarak İngiltere'deki Muhalefet Partisi (Whig) ve Gladstone konuyla alakalı pek çok miting ve toplantı yapmıştı. Gladstone'un ağır ithamlar içeren kitapçığını yayınlaması için artık uygun ortam hazırı.¹⁷¹ Aynı zamanda Sultan'ın rahatsızlığının hat safhaya ulaştığı tarihler Sırbistan ve Karadağ ile uzlaşmanın söz konusu olduğu zamana denk geldi. Anarşinin ve uluslararası baskının yoğun olduğu bir zamanda Osmanlı yönetimi

¹⁶⁷ Mithat Aydın, "Osmanlı-Sırp Karadağ Savaşlarında İngiltere'nin Balkan Politikası", **OTAM**, Sayı:15, 2004, s.147. Ayrıca Lord Derby savaşın başladığı haberini Rus elçisinden haber alınca, elçinin tarafsız kalınması isteğine karşı İngiltere'nin müdahaleden uzak durmasının devamına dair taahhüt veremeyeceğinin açıkça anlaşılması gerektiği cevabını verdi. Bkz., "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (1 July 1876)", **BDFA**, Vol.II, Doc.360, s.268.

¹⁶⁸ "The Turkish Minister for Foreign Affairs to Musurus Pasha (19 August 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, August 23)" **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.55-56.

¹⁶⁹ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (23 August 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.56-57. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.148-149; Seton-Watson, s.61-62.

¹⁷⁰ Elliot, 9 Ağustos'ta gönderdiği telgrafta Müslümanlara karşı bir hareket olmadıkça aşırılıkların tekrarlanmayacağını tahmin ediyordu. Ama "*Hükümetin onları korumak için yürüttüğü tüm çabalara rağmen birçok şiddetli davranış ve yağmanın duyulabileceği açıktır*" diye de eklemektedir. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey**, s.47.

¹⁷¹ Baring raporunu 1 Eylül'de sundu ve Gladstone, kitapçığını 5 Eylül'de yayımladı.

büyük zorluklara karşı ayakta durmaya çalışıyordu. Sonuçta, mütareke süreci Prens Milan'ın Büyük Güçler'den aracılık istemesiyle başladı.

24 Ağustos tarihinde Sırbistan Dışişleri sorumlusu Büyük Devlet temsilcilerini davet ederek, Sırbistan ve Karadağ ile Osmanlı arasında devam eden savaşı sonlandırmak için bir ateşkesin sağlanması amacıyla Büyük Devletler'in arabuluculuğunu diledi.¹⁷² Bunun üzerine Lord Derby, Elliot'a Osmanlı'nın bir aydan az olmayacak bir ateşkesi imzalaması için baskı yapmasını bildirdi.¹⁷³ Elliot, 2 Eylül tarihinde Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile görüştü.¹⁷⁴ 3 Eylül'de Osmanlı yönetiminin cevabını öğrenmek için tekrar bir araya geldiler. Sadrazam rahatsız olduğu için Safvet Paşa ve Mithat Paşa ile konu hakkında konuştular. Osmanlı yönetimi ateşkese karşıydı. Çünkü Osmanlı kamuoyu Sırlara bir ateşkes imzalanmasını mümkün kılamayacak kadar tepkiliydi. Ayrıca ateşkes, Rus yardımlarıyla Sırp kuvvetlerini toparlamak için zaman kazandırmaktan ibaret kalacaktı. Paşaların istediği bir barış antlaşmasının imzalanmasıydı.¹⁷⁵

Rus tehdidinin artması ve Bulgar olayları ile yükselen kamuoyu baskısı nedeniyle, İngiltere savaş halinin bir an evvel son bulması için uğraşıyordu. Lord Derby, 5 Eylül tarihinde Hariciye Nazırı'na iletmek üzere Elliot'a gönderdiği yazıda İngiltere'deki ahvali çarpıcı şekilde açıklıyordu:

“Bulgaristan'daki üzüntü verici olaylardan sonra İngiltere'de Türklere karşı daha önce beslenen sempatinin tamamen yıkıldığını bildirmeyi görev sayarım. Türk birlikleri tarafından mutsuz ve çoğunlukla direnmeyen nüfus üzerinde işlenen aşırılıklar ve zulümlerin hesabı, İngiliz toplumunun tüm kademelerinde geniş kapsamlı bir öfke hissi uyandırdı. Böyle yükselmekte olan bir atmosferde, Rusların Türkiye'ye savaş ilan etmesi gibi aşırı bir durumda dahi

¹⁷² “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (25 August 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.67-68. Aynı gün *The Times* gazetesinde Osmanlı'nın askeri zaferi haber yapıldı. Haberde ayrıca 3 ay önce Bulgar olaylarında olduğu gibi bir hadisenin tekrarlanması karşı Babıâli ile konuşulduğu ama bunun kuvvetli bir etki yapmadığı da vurgulandı. Bkz., “A Turkish Victory”, **The Times**, 24 August 1876.

¹⁷³ “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (1 September 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.91.

¹⁷⁴ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (2 September 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.92.

¹⁷⁵ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (3 September 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.93. Ahmet Mithat Efendi halkın Sırbistan'a olan tepkisini şöyle ifade ediyor: “O aralık Sırbîye aleyhine olarak efkar-ı umumiyede öyle bir galeyân var idi ki emaret-i mezkurenin namını harita-i âlemden silmek ile halk ancak teşfi edebilirler idi.” Bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.81.

Majestelerinin Hükümeti'nin pratikte Osmanlı İmparatorluğu'nu korunması imkânsız olacaktır."

Yazının devamında barışın bir an önce sağlanması isteği bildiriliyordu.¹⁷⁶ Lord Derby'nin Osmanlı yönetimine barış sürecini başlatması için ertesi gün gönderdiği yazı daha ağır ifadeler içeriyordu. Osmanlı yönetimi mütareke önerilerini kabul etmediği takdirde, karşılaşacağı yıkımın daha fazla engellenmeyeceği söyleniyordu.¹⁷⁷

Osmanlı Devleti'nin mütarekeyi kabul etmeye niyeti yoktu. Savaşın tamamen son bulması için bakanların oybirliği ile aldıkları karara göre barış şartları şekillendi. Yeni bir Sırp Prensi seçilmesi, Sırpların savaş masrafları için ödeme yapması, Sırp askeri sayısının sınırlandırılması gibi hususlar ile Osmanlı yönetimi, galibiyetinin haklı sonuçlarını elde etmek istiyordu.¹⁷⁸ Ancak İngiltere bu önerilere sıcak bakmadı.¹⁷⁹ Mevcut durum nedeniyle Rusları memnun edecek bir uzlaşma üzerinde durdu. İngiltere'nin önerisi savaş öncesi duruma geri dönülmesi yönündeydi: Sırbistan ve Karadağ savaştan önceki statükolarına sahip olacaklar, Bosna ve Hersek taraflarında muhtariyet (otonomi) kurulacak, Bulgaristan'da ıslahatlar yapılacaktı.¹⁸⁰ İngilizler sanki Osmanlı mağlup olmuş gibi davranıyordu. İngiltere'nin neden bu şekilde bir öneri sunduğunu anlamak güç değil. Koşulsuz bir Osmanlıcı politika

¹⁷⁶ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (5 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.105. Aynı belge için bkz., **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.III, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878**, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984, Doc.21, s.6. (**Parliamentary Papers, [C.1640] Turkey, No. 1**'da yer alan belgelerin az bir kısmı BDFa'da yer almaktadır.)

¹⁷⁷ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (6 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.108.

¹⁷⁸ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (10 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.124. **BOA, Y.EE., 84/79**, 24 Şaban 1293 (13.09.1876); **BOA, Y.EE., 76/81**, 26 Şaban 1293 (15.09.1876); **BOA, Y.EE., 76/82**, 26 Şaban 1293 (15.09.1876). Ayrıca bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.81-82; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.22-23; Mahmut Celâleddin Paşa, s.171-172.

¹⁷⁹ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (14 September 1876)"; "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (16 September 1876)"; "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (16 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.201, 206-207.

¹⁸⁰ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (21 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s. 241-242.

yürütmediğini göstererek kamuoyundaki ve Rusya'daki artan baskıyı hafifletmek ve Rusya'nın bir müdahalede bulunmasını engellemekti.

İngiltere'nin tutumundan Rusya memnundu ve İngiltere'nin sunduğu barış şartlarını kabul etti.¹⁸¹ İngiltere'nin arabuluculuğunda gerçekleşen süreci Rusya, İngiltere vasıtasıyla takip ediyordu. Osmanlı'ya sunulan mütareke teklifinin reddedildiğini İngiltere'deki Rus elçisi Kont Şovalov (Schouvaloff) Lord Derby'den öğrendi. Yine Kont Şovalov bir mütareke yapılması için hükümetinin ısrarlarını Lord Derby'ye bildirdi.¹⁸²

Rusya'nın asıl amacı uzlaşma sürecini bir adım geriden takip ederek herhangi bir kördüğüm meydana geldiğinde Osmanlı'ya karşı fiilen müdahaleye girişmekti. Barış sağlanamadığı takdirde Rusya'nın müdahalesi diğer devletlerin tepkisini çekmeyebilirdi. İngiltere'nin sunduğu mütareke teklifi kabul edilmediği halde İngiltere'nin baskısı ve ısrarı sonucu 14 Eylül'de Babıâli, komutanlara saldırıyı erteleme emri verdi.¹⁸³ Hatta 24 Eylül'de barış halinin devam etmesi için süreyi 2 Ekim'e kadar uzattı.¹⁸⁴

¹⁸¹ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (16 September 1876)"; "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (18 September 1876)"; "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (19 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.207, 232, 224. Avusturya Macaristan ve Almanya da İngiltere'nin önerisine sıcak bakıyorlar. Avusturya Macaristan yönetimi sadece Bosna ve Hersek için belirtilen muhtariyete (local autonomy) karşı idari reformların yapılmasını tercih ediyor. Bkz., "The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (21 September 1876)" ve "The Earl of Derby to Mr. Macdonell (21 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.240-243.

¹⁸² "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (11 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.129. Osmanlı'nın mütarekeyi kabul etmeyeceğini öğrendikten iki gün sonra Kont Schouvaloff, Prens Gorçakov'tan aldığı iki telgraf uyarınca mütarekenin koşulsuz olarak imzalanmasını ısrarla yineledi. Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (13 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.129.

¹⁸³ Babıâli'de vüzera, ulema ve ricalden oluşan bir Meclis-i Umumi kuruldu. İngiltere'nin barış sağlanamaması durumunda elinden bir şey gelemeyeceği yönündeki açıklaması ve diğer devlet sefirlerinin de aynı yönde verdikleri muhtıralar sonucu görüşmeler başladı. Ortak kararla mütarekenin reddi kabul edilmişti. Şimdi ortada iki yol vardı. Ya savaşa devam edilerek Osmanlı'nın şartları gerekirse bazı değişikliklerle diğer devletlere kabul ettirilecekti ya da yine bu şartlar diğer devletlere tebliğ edilecekti ve bu arada çatışmaya son verilecekti. İkinci şık 26 oya karşı 53 oyla kabul edildi. Kabul edilme sebebi ise mevsimin değişmesi ile nüfus ve mali olarak imkânların zorlanmasıydı. Sonuçta kararın hemen ilan edilmesi ve aynı zamanda Karadağ ile de savaşa son verilmesi uygun bulundu. Bkz., **BOA, Y.EE., 84/79**, 24 Şaban 1293 (13.09.1876).

¹⁸⁴ Osmanlı yönetimi bekleme hakkına sahip olduğunu düşünüyordu. Yine de barış yönünde karar alan Osmanlı yönetimi silahların 24 saat içinde susturulması emrini verdi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (14 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.200. Barış halinin devamı hakkında verilen karar için bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (24 September 1876)",

Ancak taraflar arasında halen bir antlaşma sağlanamamıştı. Bunu fırsat bilen Rusya, Reichstadt Anlaşması'nda Avusturya'ya kabul ettirdiği üzere Besarabya sınırında hazırlıklara başladı.¹⁸⁵ Ardından diğer devletlere Osmanlı'ya karşı ortak bir müdahale planı sundu. Eylül ayının sonuna doğru sunulan plana göre, Avusturya Bosna'yı Rusya ise Bulgaristan'ı işgal edecek ve birleşik bir filo boğazlara girecekti.¹⁸⁶

Rusya'nın talebi rağbet görmedi. Bu planın kabul edilmesi Paris Antlaşması'na aykırı idi. Eğer İngiltere bu öneriyi onaylarsa Paris Antlaşması bitmiş sayılacaktı. Ahmet Mithat Efendi'nin belirttiğine göre, Lord Derby'nin cevabı şöyle oldu: *"Babiâli tarafından verilen cevab-ı red üzerine devletlerce yapılacak bir şey var ise o da evvelki gibi mütarekeyi teklif etmekten ibarettir."*¹⁸⁷ Disraeli, Rusya'nın savaşı yürütebilecek bir mali güce sahip olmadığını düşünüyordu.¹⁸⁸ Ancak işlerin kritik olduğunun farkındaydı. Çünkü Bulgaristan'ın işgali Rusya'nın İstanbul kapılarına dayanması demekti.¹⁸⁹ Ekim ayının başında toplanan İngiliz Kabinesi Rus önerisini kabul etmeme kararı aldı. Ayrıca Rusya'nın teklifi Avusturya Macaristan yönetiminden de destek bulamadı.¹⁹⁰

Büyük Devletler ile Osmanlı yönetimi savaşın bitirilmesine dair ara yol bulma girişimlerine devam ederken Sırbistan, barışı ihlal ederek tekrar saldırıya geçti.¹⁹¹ Sırların bu hamlesi İngiltere'yi kızdırdı. Lord Derby, Konsolos White'a

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.301.

¹⁸⁵ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (12 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.132.**

¹⁸⁶ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (26 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.317.** Sumner'ın belirttiğine göre, Rus Çarı'nın Avusturya Macaristan İmparatoru'na ortak hareket teklif ettiği mektup 23 Eylül'de gönderilmiş ve bu mektup 27 Eylül'de Viyana'ya ulaşmıştı. Bkz., B. H. Sumner, **Russia and the Balkans 1870-1880**, Archon Books, London, 1962, s.207.

¹⁸⁷ Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.91.

¹⁸⁸ Disraeli'nin Lady Bradford'a gönderdiği 2 Ekim 1876 tarihli mektubu için bkz., Monypenny and Buckle, s.78.

¹⁸⁹ Disraeli'nin Lady Bradford'a gönderdiği 5 Ekim 1876 tarihli mektubu için bkz., **The Letters of Disraeli**, s.96; Monypenny and Buckle, s.79.

¹⁹⁰ "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (4 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.405.** *Levant Herald* gazetesinin konuyla ilgili haberi *Sabah* gazetesinde yer almıştır. Buna göre, Rusya İmparatoru'nun Bulgaristan'a asker göndermesine dair Avusturya İmparatoru'ndan olumsuz yanıt gelmiş. Bkz., **Sabah**, 18 Ramazan 1293 (7 Ekim 1876).

¹⁹¹ Safvet Paşa, Musurus Paşa'ya gönderdiği telgrafta geçen Cuma günü akşamı (23 Eylül 1876) Sırp topçularının yarım saatlik atışına maruz kaldıklarını yazdı. 24 Eylül'de Sırp süvarilerinin saldırıları

gönderdiği telgrafta Büyük Güçler'in Sırbistan için daha elverişli şartlar elde etmek için uğraştıklarının hatırlatılmasını söyledi. Ayrıca White'tan Sırbistan yönetiminin uyarılmasını istedi: Saldırıları devam ederse sonuçlarının sorumluluğu Sırlara ait olacaktır ve dolayısıyla İngiltere'nin desteğinden mahrum kalacaklardır.¹⁹² Küçük bir emirliğin Büyük Güçleri hiçe sayarak böyle bir harekette bulunması gerçekten şaşırtıcıdır. Rusya'dan aldığı destekten cüret bulunduğu ise kuşkusuzdur.¹⁹³ 28 Eylül'de Osmanlı birlikleri saldırıya geçip Sırları püskürttüler. Sırların ilerlemesi mümkün olmadı.¹⁹⁴

Osmanlı Devleti barış şartlarını sunmuştu ama gelişmeler Osmanlı lehine şekillenirken İngiltere bir mütareke teklifinde bulundu. Bu teklifin İngiltere'den gelmesi Osmanlı yöneticilerini üzmüş olmalıdır. Çünkü Büyük Güçler arasında kendilerine en yakın olan devlet İngiltere idi.¹⁹⁵ Ama bu teklifin tamamen şaşkınlığa yol açtığını söylemek zordur. Peşi sıra meydana gelen olaylar Avrupa'da Osmanlı Devleti'ne karşı tepkiyi arttırırken, Osmanlı yöneticileri büyüyen tepkinin farkındaydı. Buna bir örnek olması açısından Edhem Paşa'nın mektubundan bahsedilebilir. 9 Eylül tarihinde Safvet Paşa'ya yazılan mektupta İngiltere'den başka Osmanlı'ya yardım edecek devlet olmadığı ve İngiltere'nin de zamanla yardımının azalacağı belirtiliyordu.¹⁹⁶ Öneriyi yapan İngiltere bile olsa Osmanlı Devleti için

görüldü. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (25 September 1876)"; "Musurus Pasha to the Earl of Derby (27 September 1876)"; "Safvet Pasha to Musurus Pasha (25 September 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, September 27)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.323-325.

¹⁹² "The Earl of Derby to Consul-General White (27 September 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.327.

¹⁹³ Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.86.

¹⁹⁴ "Safvet Pasha to Musurus Pasha (28 September 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, September 30)"; "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (1 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.344, 354.

¹⁹⁵ Görüşmeler başladığı zaman belgeden şunları okuyoruz: "...altı maddenin Sırbılarla tecdid-i müsalemat (barışı yenileme) ve münasebata esas olmak üzere tavassut eden devletlere tebliği karargir olduğu halde Düvel-i müşarünileyhadan en ziyade Saltanat-ı Seniyyeye müsaid olması lazım gelen İngiltere Devleti sefirinin..." Bkz., **BOA, Y.EE., 84/79**, 24 Şaban 1293 (13.09.1876).

¹⁹⁶ Edhem Paşa'nın Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya hususi mektubunda, Bulgaristan olaylarının ve şikâyetlerinin Almanya'da arttığını, Almanya'da dahi cümlelerin aleyhimize sevk olunduğunu ve bunun görülmüş ve işitilmiş şeyler olmadığını bildiriyor. Prusya ordusunda çalışmak üzere gönderilen Yüzbaşı Nuri Efendi, Prusya ordusuna kabul edilmemişti. Bu durumda Edhem Paşa, yine Osmanlı'ya en yakın devlet olarak İngiltere'yi işaret ediyor ve uyarıyordu: "İngiltere'den başka bize muavenet (yardım) edecek bir devlet kalmadı. Vakit geçtikçe onun muaveneti dahi azalacaktır." Bkz., **BOA, Y.EE., 44/14**, 28 Ağustos 1292 (09 Eylül 1876).

mütarekenin kabul edilmesi olumsuz sonuçlar doğuracaktı. Mütarekenin kabulü demek Rumeli'nin ve bu karardan etkilenen daha başka yerlerin Osmanlı yönetiminden uzaklaşması anlamına gelebilirdi.¹⁹⁷ Aynı zamanda dost olarak görülen İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına artık sıkı sıkıya bağlı olmadığı anlaşıyordu.

İngiltere açısından bakarsak, bir tarafta Osmanlı'nın çıkarları diğer tarafta ise Büyük Devletler arasındaki uyumun devamı vardı. Arada kalmış olan İngiltere, sürdürülebilir bir barışın sağlanması için Osmanlı'ya karşı yürütmüş olduğu politikadan fedakârlık etmeye karar verdi. Ruslardan bulduğu yüz ile Sırpların tekrar savaşı başlattığı sırada İngiltere kararlı bir şekilde bu duruma son vermek için kolları sıvadı. Bu İngiltere'nin barış için yapacağı son girişimdi. Osmanlı'nın mütareke önerisini kabul etmesi için son bir şans verdiği konusunda ne kadar ciddi olduğunu açıkça gösterecekti.

3 Kasım'da Rusya yeni bir mütareke ya da altı hafta sürecek bir barış isteğini İngiltere'ye bildirdi.¹⁹⁸ İngiltere tarafından en az bir ay sürecek bir mütareke önerisi desteklendi.¹⁹⁹ 4 Ekim'de Osmanlı yönetimi, bir Rus saldırısı durumunda İngiltere'den herhangi bir yardım beklememesi konusunda uyarıldı²⁰⁰ ve 5 Ekim'de İngiltere bu süreçteki son hamlesini yaptı. 5 Ekim'de Elliot'a gönderilen telgrafta Lord Derby, bir aydan az olmayacak bir mütarekenin yapılması için Babıâli'ye baskı

¹⁹⁷ Kabul edilememe nedeni şöyle belirtiliyordu: "...devletlerin Bosna ve Hersek Vilayetleri ahalisi namına hükümet-i muhtare esasının kabulünü şart-ı müsalemat ittihaz etmeleri ve Bulgaristan'ı dahi bu yola sokmak istemeleri Devlet-i Aliyyece gayet ağır ve havl-i engiz bir teklif olub bu günkü günde ifşadat (bozma) ve tahrikat-ı hariciyenin meydan-ı intişar (yayılma) olan vilayet-i mezkurede o dürlü esas idarenin vaz'ı maazallah-ı teala Hükümet-i Devlet-i Aliyye'nin tecerrüdü (soyutlanma) neticesini mütezemmin olacağından kat'-ı nazar bu raddeye az zamanda Rumeli'nin cihan-ı sairesine ve adalara ve diğer hatıra gelmeyen yerlere sirayet edeceği ve ettirileceği ağleb-i melhuzat (büyük ihtimal) olmasına mebni böyle bir teklifi kabul ve imza etmek bünyan-ı devleti elimizle rehinedar etmek demek olacağı cihetle bunun katiyen ve kaviyyen (kuvvetle) reddi bahsinde efskar-ı saadeti huzur bittab' müttefik ve müttehid göründü." Bkz., BOA, Y.EE., 84/80, 10 Ramazan 1293 (29.09.1876).

¹⁹⁸ "Prince Gortchakow to Count Schouvaloff (3 October 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Count Schouvaloff, October 4)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.387.

¹⁹⁹ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (4 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.387-388.

²⁰⁰ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (4 October 1876) (Received October 5)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.390. Rusların müdahale önerisi duyulmuştu ve 6 Ekim'de Musurus Paşa, Lord Derby'ye önerilere karşı hükümetinin protestosunu ilettili. Lord Derby ise bu önerilerin hükümeti tarafından kabul edilmediğini Musurus Paşa'ya söyledi. Bkz., "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (6 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.394.

yapılmasını istiyordu. Öneri kabul edilmediği takdirde ise İngiliz elçisi Sir Henry Elliot İstanbul'dan ayrılma talimatı aldı. Ayrıca Derby, Osmanlı'nın yıkımını engellemek için Majestelerinin Hükümeti'nin daha fazla çaba harcamayacağını sözlerine ekledi.²⁰¹ İngiliz yönetimi verdiği kararda ciddi görünüyordu. Disraeli'nin mektuplarından, verilen kararın arkasında durulacağı açıkça anlaşıyordu. İngiltere bu konuda artık bir adım daha atmayacaktı.²⁰² Şimdi Osmanlı Devleti kararını vermesi gerekiyordu.

Osmanlı yönetimi ise teklifi red ettikten sonra yapacağı ıslahatın devletlerin istediği doğrultusunda olduğunu düşünmesine rağmen bunun bildirilmesine dahi izin verilmeden ve İngiltere'nin elçisini geri çekme tehdidi ile ısrarlı bir şekilde teklifini yenilemesi üzerine konunun öneminin bir kat daha artmış olduğunu anladı.²⁰³ *“İngilizlerin sözlerini bütün bütün hiçe sayarak ve elçilerinin avdeti gibi bir ağır muameleyi göze alarak durmak Rusyaluların aradıkları bir takım netaicin hudânekerde (Allah göstermesin) zuhurunu ta'cil eyleyeceğinden (hızlandıracağından)”* ve daha önce red edilen teklifin kabulü de mümkün olmadığından, yeni bir öneri üzerinde karara varıldı. Buna göre, altı aylık bir mütareke yapılması, saldırıların kesilmesi, Sırbistan ve Karadağ'a gönüllü eşkıya ve silah yardımında bulunulmaması (Rusya kastediliyor) ve bunların devletler tarafından kuvvetle teminat altına alınması kararlaştırıldı.²⁰⁴

²⁰¹ “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (5 October 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.391. 7 Ekim tarihli *The Times* haberinde, Büyük Güçler'in mütarekeyi imzalaması için Osmanlı üzerinde en güçlü baskıyı kurduğu söyleniyordu. Osmanlı savaşı sürdürürse galibiyeti onun için bir felaket olacaktır. Bkz. **The Times**, 7 October 1876.

²⁰² Disraeli, 10 Ekim'de Lady Bradford'a gönderdiği mektupta sana iyi haberler veremeyeceğim diyordu. Gorçakov savaş istediğini belirtip, eğer Türkiye önerimizi kabul ederse en azından bir süre için Rusya mat olmuş olacağını yazıyordu. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.97. 12 Ekim'de Disraeli, *“Çok endişeli ve çok şüpheliydim”* diyordu. Elliot, İngiltere'nin mütareke öğüdünün son adımına dair Babîâli'yle konuşacak. Eğer reddedilirse İngiltere artık Türkiye İmparatorluğu'nun yıkımını önlenemeye çalışmayacak. Onu kaderine terk edip elçimiz İstanbul'dan ayrılacak. Elçinin kişisel etkisinin en son 1829'da kaybolduğunu da sözlerine ekliyordu. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.98. Disraeli, Kraliçe Viktorya'ya gönderdiği 19 Ekim tarihli yazısında, Kabine mütareke görüşmelerinde bir adım daha atmamaya karar verdi, demektedir. Bkz., Monypenny and Buckle, s.82.

²⁰³ *“...o teklifin reddi tarafını ihtiyar ettirmekle beraber devletin icrasını kararlaştırdığı ıslahat-ı dâhiliyenin ta'minen merkez fiile konulması red edilen teklifden devletlerin maksudu olan netaic-i mutazammın olacağına dahi ilana mukarrer olarak bunun tafsilatı daha henüz kendilerine resmen bildirilmemiş iken İngiltere Devleti'nin böyle sefirini kaldırmak derecesinde bir azimet-i musirrane ile eski teklifi yine ortaya atmış ve ikinci derecede mütareke-i resmiye istemesi meselenin bizce olan ehemmiyetini bir mertebe daha arttırmağa...”* Bkz., **BOA, Y.EE., 84/82**, 22 Ramazan 1293 (11.10.1876).

²⁰⁴ *“...Sırbli ve Karadağlı namına devletlerle altı ay müddet için suret-i resmiyede bir mütareke akdi ve işbu müddet zarfında Sırbhılar ve Karadağlılar tarafından az çok tecavüz vuku' bulmamış ve*

Osmanlı'nın teklifi doğal olarak Rusya'yı hoşnut etmedi. Görüşmeler sürerken bir taraftan da Osmanlı güçleri Sırbistan'a karşı 19 Ekim'de saldırıya geçerek on gün içinde önemli bir galibiyet elde etti ve Belgrad yolunu açtı. Artık Sırbistan'ın Osmanlı karşısında başarı şansı kalmamıştı.²⁰⁵ Onların kurtarıcısı, Rusya'nın verdiği ültimatom oldu.²⁰⁶

İngiltere'nin elçisini geri çekme tehdidi ve daha sonra Rus ültimatomu Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırdı. Osmanlı İmparatorluğu Rusya'ya belki karşı koyabilirdi ama bunun yanında İngiltere olmadan başaramazdı. İngiltere, bir savaş durumunda Osmanlı'nın yanında durmayacağını açıkça ve defaatle belirtmişti.²⁰⁷ Bu nedenle Osmanlı Devleti, Rusya'nın verdiği 48 saatlik ültimatom uyarınca iki aylık kayıtsız ve şartsız bir mütarekeyi 1 Kasım tarihinde kabul etmek zorunda kaldı.²⁰⁸

elhaletühazihi asakir-i şahane yedinde bulunan mahallere taarruz olunmamak ve haricden Sırbistan ve Karadağ'a gönüllü eşkıya ve esliha ve mühimmat idhali men' olunmak maddelerinin devletler tarafından kaviyyen taahhüd olunmasının kabul edilecek mütarekeye esas-ı ittihazi tensib edilmiş..." Görüşmeler sonunda karar, 7 oya karşı 78 oyla kabul edildi. Bkz., **BOA, Y.EE., 84/82**, 22 Ramazan 1293 (11.10.1876). 13 Ekim'de Babıâli, bazı şartlarla mütarekeyi kabul edeceğini belirtti. Elliot, şart konulmamasının daha iyi olacağını söylemiş. "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (13 October 1876) (Received October 14)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.467.

²⁰⁵ Prens Milan'ın içinde bulunduğu zor durum Rus Çarı'na çektiği telgraftan anlaşıyor: "Sırbistan'ı kurtarmak için Allah'tan sonra size güveniyorum." Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.24.

²⁰⁶ Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.87-88; Armaoğlu, s.722-723; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.24; Mahmut Celâleddin Paşa, s.179-180.

²⁰⁷ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (4 October 1876) (Received October 5)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.390. Berlin Memorandumu konusunun gündemde olduğu sırada Lord Derby, Musurus Paşa'ya Osmanlı'nın borçlarla ilgili aldığı karar dolayısıyla halkın tepkili olduğunu yine de Osmanlı'nın hükümdarlık haklarını muhafaza etme niyetinde olduklarını bildirdi. Ancak Lord Derby, İngiltere'nin 1854 yılında olduğu gibi "harbi ihtiyar etme derecesine kadar gidemeyeceğini" sözlerine ekledi. 24 Mayıs tarihinde Londra Sefaret-i Seniyyesi'nden gelen telgraf için bkz., **BOA, Y.EE., 77/35**. Disraeli'nin savaşı düşünmediği Lady Bradfrord'a yazdığı şu cümleden anlaşılabilir: "Ne olursa olsun bu sefer biz harbe sürüklenmeyeceğiz." Bkz., Andre Maurois, **Disraeli'nin Hayatı**, çev. İsmail Hakkı Alişan, Vakıf Gazete-Matbaa Kütüphane, İstanbul, 1935, s.316. *Levant Herald* gazetesinin haberine göre, "Petersburg Kabinetosu İngiltere'de efkar-ı umumiyenin Osmanlılar aleyhine meylini görerek, öteden beri korktuğu İngiliz müdafaasından kurtuldu zannederek" böyle bir harekete girişti diye yazmaktadır. Bkz., **Sabah**, 17 Şevval 1293 (5 Kasım 1876).

²⁰⁸ Rus elçisi İgnatiyev, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya 31 Ekim tarihinde bir nota verdi. Nota uyarınca Rusya, olanlara seyirci kalamazdı. Sırbistan ve Karadağ'daki halin savaştan önceki gibi bırakılması hususu bütün devletlerce barışın esası olarak görüldüğünden, boş yere kan dökülmeye devam ediliyordu. Mütareke yapılması için görüşmelerin ağır gitmesi sebebiyle Rus Çarı bu duruma daha fazla müsaade edemez. Altı haftadan iki aya kadar kayıtsız şartsız bir mütareke imzalanmadığı takdirde bütün sefaret mensupları İstanbul'u terk edecektir. Ültimatomun sureti için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.222. Ültimatom vakit kaybetmeksizin İngiltere'ye bildirildi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (31 October 1876) (Received October 31 at night)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.566. Ertesi gün Osmanlı'nın kabul edeceği haberi geldi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (1 November 1876) (Received November 1)", **British House of Commons**

Barışın tam olarak sağlanabilmesi için tarafların görüş birliğine varacakları bir barış antlaşmasının imzalamasına sıra geldi. Bunun için İstanbul'da bir konferans toplanacak ve görüşmeler başlayacaktı.

2.1.2. İstanbul (Tersane) Konferansı

1876 yılının sonbaharına girerken Disraeli ve Lord Derby'nin politikası öncelikle bir mütarekenin imzalanması sonrasında ise bir konferans toplanması üzerine kuruldu.²⁰⁹ İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek için yoğun çaba sarf ettiği mütareke, Rusya'nın vermiş olduğu ultiatom zoruyla olsa da kabul edildi. İngiltere durumdan gayet memnundu. Mütareke kabul edildiğine göre şimdi öncelik sırasını konferans alabilirdi. Ortada bulunan asıl sorun konferans sonucu kalıcı bir barışın sağlanıp sağlanamayacağıydı.

İngiltere, konferansta müzakere edilecek temel konuların yer aldığı 4 Kasım 1876 tarihli sirküleri Paris, Berlin, Viyana, Petersburg, Roma ve İstanbul'daki temsilcilerine gönderdi. Buna göre, ilk sırada Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğü yer aldı. İkinci olarak devletlerin bölgesel avantaj ve nüfuz kazanma ile herhangi bir ticari ayrıcalık peşinde olmamaları vurgulandı. Son olarak, İngiltere'nin savaştan önceki duruma dönülmesiyle ilgili 21 Eylül tarihinde sunduğu öneri²¹⁰ temel alınacaktı.²¹¹

Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.571. 1 Ekim akşamı Babıâli, ultiatomu kabul etti. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (2 November 1876) (Received November 2)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.573.** İngiltere durumdan büyük memnuniyet duydu. Bkz., "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (3 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.577.** 31 Ekim ve 1 Kasım tarihli belgeler **BDEA, Vol.III, ss.97-99**'da da bulunmaktadır.

²⁰⁹ Monypenny and Buckle, s.78. Ekim ayında birçok belgede konferanstan bahsedildi. 4 Ekim'de mütarekeyi acilen bir konferansın izlemesi gerektiği söyleniyordu. Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (5 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.390.** Ayrıca bkz., "The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (13 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.465;** "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (20 October 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.509 vd.**

²¹⁰ Bkz. dipnot 180.

²¹¹ "Circular addressed to Her Majesty's Representatives at Paris, Berlin, Vienna, St. Petersburg, Rome and Constantinople (4 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers,**

Bu öneriler Londra Konferansı'nda imzası bulunan devletlere yani Büyük Güçler'e sunuldu. Avusturya otonomi teriminden rahatsızlığını ifade ederek terimin açıkça belirtilmesini istiyordu. Rusya'yı ise “*the territorial integrity of the Ottoman Empire*” ibaresindeki “*territorial*” terimi rahatsız etmişti. Çünkü Rusya'ya göre, bu terim müdahale olasılığını ortadan kaldırıyordu. Yine de öneriler tüm devletler tarafından kabul edildi.²¹²

Rusya'nın rahatsızlığının kaynağı belliydi. Başından beri askeri bir müdahale peşinde olduğu ve bunu diğer devletlere kabul ettirmenin yollarını aradığını tekrar belirtmek gerekir. Mütareke önerisinin Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesine ve konferans çağrısının kendisi dâhil tüm devletler tarafından onaylanmasına rağmen Rusya'nın düşüncesinden vazgeçmediği anlaşıyor. 10 Kasım gecesinde Moskova'da yapığı konuşmada Rus Çarı şunları söyleyebiliyordu: “*İstanbul'da toplanan konferans başarı ile taçlandırılmazsa, Rusya silaha sarılmaya mecbur kalacaktır.*”²¹³

İngiltere, barış sürecinde Rusya'yı memnun etmek adına Osmanlı politikasını göz ardı edebileceğini ve barışın sağlanabilmesi için bu fedakârlıktan kaçınmayacağını göstermişti. Ancak tüm bu çabalara karşın Rusya ısrarla savaş borazanlarını çalarsa İngiltere'nin cevabı da aynı şekilde sert olacaktı. Belki 1854

1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.598-599.

²¹² “Sir A. Paget to the Earl of Derby (6 November 1876)”, “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (6 November 1876)”; “Lord Lyons to the Earl of Derby (6 November 1876)”; “Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (5 November 1876)”; “The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (6 November 1876)”; “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (6 November 1876)”; “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (10 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, ss.605-619.**

²¹³ “Mr. Doria to the Earl of Derby (11 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, ss.619.** Ertesi gün Çar'ın konuşmasının resmi bir ultimatoom ve silaha başvurulacak bir tehdit olmadığı yazılıyordu. Bkz., “Mr. Doria to the Earl of Derby (11 November 1876) (Received November 11)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.619.** Mahmut Celâleddin Paşa eserinde ek olarak verdiği “*Rus Çarı'nın Moskova'da yaptığı konuşmanın tercümesi*”, yukarıda bahsedilen konuşma olmalıdır. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.224. Benzer şekilde Karal, Çar'ın Moskova Belediyesi'ndeki nutkuna eserinde yer ayırmıştır. Karal bu nutkun tarihini 12 Kasım olarak veriyor. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.26. Aynı zamanda Karal, Çar'ın bu konuşmasını İngiliz başbakanının konuşmasına verdiği cevap olarak görüyor. O günlerde de böyle bir algı olmalı ki Rusya'daki İngiliz elçisi Loftus'un gönderdiği yazıda, güvenilir kaynaklardan aldığı bilgiye göre, Disraeli'nin Guildhall'deki konuşmasından Rus Çarı'nın haberi olmadığı söyleniyor. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (5 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877, s.25.**

yılında olduğu gibi Osmanlı'nın yanında savaşmayacaktı ancak kendi çıkarları söz konusu olduğunda Rusya'ya gerekli cevabı vermekten çekinmeyecekti.²¹⁴

Büyük Devletler'in İngiltere'nin sunmuş olduğu öneriyi kabulü ile konferans çalışmaları başladı. Osmanlı Devleti'nin bu sürece var gücüyle katılacağını Safvet Paşa'nın şu sözleri ortaya koyuyordu: "*Barış ve huzurun mümkün olan en kısa zamanda geri gelmesi için gücümüzün yettiği her şeyi yapmaya hazırız.*"²¹⁵ Ruslara savaş çıkartmak için aradıkları bahaneyi vermemek ve konferansın toplanmasını kabul eden diğer beş devleti de gücendirmemek için İstanbul'da toplanacak konferans talebi Osmanlı Devleti tarafından kabul edildi.²¹⁶

Kasımpaşa'da Bahriye Nezareti binasının üst katında 23 Aralık 1876 tarihinde temsilcilerin bir araya gelmesiyle başlayacak konferansa devletler İstanbul'daki elçileri veya bazıları bunun yanı sıra olağanüstü temsilcileri ile katılacaklardı. Böylece müzakereler yüksek kademe toplantısı şeklinde gerçekleşecekti.²¹⁷ İngiltere'yi İstanbul'daki İngiliz elçisi Elliot ile birlikte Hindistan İşleri Genel Sekreteri (The Secretary of State for India) olan Lord Salisbury temsil

²¹⁴ Mahmut Celâleddin Paşa, tarih vermese de muhtemelen konferans kararından hemen sonra Disraeli'nin resmi bir toplantıda Rusya'yı ima ederek şunları söylediğini aktarıyor: "*İngiltere asla savaştan çekinmez ve başka devletler gibi harpten kolay kolay vazgeçmez. Girişeceği muhârebeyi yirmi sene devam ettirebilecek güçtedir ve İngiliz donanması Çanakkale Boğazı'na gönderecektir.*" Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.198; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.26. Graves, şimdi Beaconsfield Lordu olan Disraeli'nin 9 Kasım 1876'da Londra Belediye Meclisi'nde tehditkâr tarzda konuşması Türkleri direnmeye teşvik etti derken üstteki konuşmayı ima ediyor olmalı. Bkz., Graves, s.13. Ayrıca Disraeli, Lord Derby'ye İngiltere'nin savaşa bakışını şu şekilde açıklamış: "*İngiltere'nin siyaseti sulh olmakla beraber hiçbir millet bizim ki kadar harbe hazırlanmış değildir. Doğru bir sebep üzerine bir ihtilafa girecek olursa ve cidal (savaş) onun serbestisini, istiklalini veya imparatorluğunu tehlikeye sokacak cinsten olursa kuvvet menbalarının tükenmez olduğunu hiss ediyorum... o bir cidalı adalet yerine bulmadan bitirmeyecektir.*" Bkz., Maurois, s.332.

²¹⁵ "Safvet Pasha to Musurus Pasha (8 November 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, November 10)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.615-617.

²¹⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.27. Musurus Paşa, İngiltere'nin mevcut zorlukları ortadan kaldırmak amacıyla diğer Büyük Güçler ile kararlaştırdığı konferansın İstanbul'da toplanması için rıza göstermekte tereddüt etmeyecek diyordu. Musurus Paşa, Paris Antlaşması'nın yarattığı düzene temsilcilerin sıkı sıkıya bağlı kalmasını temenni ettiğini de sözlerine ekledi. Bkz., "Musurus Pasha to the Earl of Derby (20 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.709-710.

²¹⁷ Diğer temsilciler ise şöyledir: Fransa, Kont Bourgoing ve Kont Chaudordy; Avusturya, Kont Zichy ve Baron Calice; Rusya, General İgnatıyev; Almanya, Baron Werther; İtalya, Kont Corti. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:9, İstanbul, 1954, s.124; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.28; Yuluğ Tekin Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", **Belleten**, Cilt:XXVI, Sayı:103, 1962, s.586.

edecekti.²¹⁸ Disraeli, fazla Türk dostu olarak gördüğü Elliot'un bu konferansta tek başına hareket etmesini istemediği için, Kasım'ın ilk haftasında konferanstaki İngiltere baş temsilciliğine Lord Salisbury'yi getirdi.²¹⁹

Salisbury'nin Türkler hakkında görüşü netti. 23 Eylül 1876 tarihinde Disraeli'ye "*Geleneksel Palmerstone politikasının (traditional Palmerstonian policy) sonuna gelindiğinin yeteri kadar açık*" olduğunu yazdı. Aynı tarihte Sir Louis Mallet'e "*Kırım Savaşı'na üzüldüm ve Türklerin Avrupa dışında olmasını yürekten diliyorum*" demektedir.²²⁰ Disraeli'nin Salisbury'yi İngiltere baş temsilciliğine getirmesinin nedenlerinden biri muhalefeti memnun etmek gibi görünüyor. Çünkü onun kararı, Salisbury'nin düşüncelerine tam olarak katılmamasına rağmen halk arasında Türklere olan kızgınlığın tamamen muhalefette bulunan Liberal Parti tarafından kullanılmasını engellemek amacı taşıdığı söylenebilir. Disraeli'nin gerçek amacı muhalefeti memnun etmekse İngiliz gazetelerinde amacına ulaştığını görmek mümkündür.²²¹

²¹⁸ "Kraliçe, müzakerelerin sonuçlarının Türkiye'deki halkın huzurunu ve Avrupa barışını koruyabilmek adına, konferansta ihtiyatla, adaletle, sağlamlıkla ve güvenle ülkemizi temsil etmenizi size ve Sir H. Elliot'a emanet eder." Bkz., "The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury to (20 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.10.

²¹⁹ Disraeli, Salisbury'ye görevini şöyle bildirdi: "*Senin gitmeni istedim. Bu benim fikrimdi. Büyük bir teşebbüs olmayacak ve çok zaman almayacak.*" Salisbury, "*Elbette Kabine'nin isteğini yerine getireceğim ama öncelikle sizin politikanızın kararlı olması gerekmektedir.*" cevabını verdi. Bkz., Lady Gwendolen Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, Vol:II, 1868-1880, Hodder and Stoughton Limited, London, 1922, s.91; Monypenny and Buckle, s.87. Ayrıca bkz., Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", s.586.

²²⁰ Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.85-86; Monypenny and Buckle, s.70.

²²¹ Wirthwein, hükümet yanlısı muhafazakâr gazetelerin (*Standard, Morning Post, Sheffield Daily Telgrafy* vs) ağır eleştirilerine rağmen muhalefete yakın liberal gazetelerin (*The Times, Daily News, Echo, Scotsman, Morning Advertiser* vs) kararı memnuniyetle karşıladığını belirtir. Bkz., Walter G. Wirthwein, **Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878**, Columbia University Press, New York, 1935, s.158. Ayrıca 15 Kasım 1876 tarihli *The Times* haberinde bu memnuniyeti görmek mümkün. Haberde süreçten kısaca bahsedilmiş, Elliot'un, Osmanlı'nın yapacağı reformlar ile Bosna, Hersek ve Bulgar halkı için vereceği garantinin eksiliğine değinip haberin sonunda konferansın toplanmasını şu şekilde memnuniyetle karşılamıştır: "*Lord Salisbury ve meslektaşları reformun derecesi ne olursa olsun, sorumluluklarından kaçınma veya hükümlerindeki herhangi bir ihmali kesin olarak engelleyecek davranışları kuşkusuz güvence altına alacaklardır.*" Bkz., "Lord Salisbury's Mission", **The Times**, 15 November 1876. Aynı zamanda Lord Derby'nin Elliot'a, gönderdiği telgrafta 17 Kasım tarihli *The Times* haberinde kendisi hakkında yazılanları iletiyor. Haberde Elliot'un Osmanlı'daki reformları destekleyerek konferansın ağırlığını hafifletmek için Osmanlı'yı kendi hakları üzerinde direnmesi için cesaretlendirdiği yazmaktadır. Bkz., "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (23 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.714. Elliot'un cevabında bu yazılanın kesinlikle yanlış olduğu bildiriliyor. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (24 November 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.716.

Lord Salisbury 20 Kasım'da İngiltere'den ayrıldı.²²² Avrupa başkentlerinde temaslarda²²³ bulunduktan sonra 5 Aralık'ta İstanbul'a ulaştı.²²⁴ Salisbury'nin kızı Lady Gwendolen Cecil'in söylediğine göre Salisbury, dolambaçlı bir güzergâh ile yolculuğunu sürdürmüş ve geceleri seyahat ederek gündüzleri bir iki gün de olsa Paris, Berlin, Viyana ve Roma'daki devlet adamları ile görüşmüştü. Lady Cecil, Salisbury'nin son olarak İstanbul'a gelmek için yola çıkacağı Roma'dan 30 Kasım 1876 tarihinde Lord Derby'ye bir yazı gönderdiğini belirtmektedir. Lady Cecil'in aktardığı belgede şunlar yazmaktadır: “*Seyahatim sırasında Türk dostu bulmayı başaramadım. Türklerin varlığı bitmiş. Çoğu onun vaktinin dolduğuna inanıyor. Birkaçı bunun ertelenebileceğini düşünüyor. Hiç kimse Türklerin vaktinin uzatılması için yardımcı olunabileceği düşüncesini teklif bile etmedi.*”²²⁵

Salisbury İstanbul'a geldikten sonra çalışmalarına başladı ve 11 Aralık 1876 tarihinde temsilcilerle görüşmeler açıldı. Bu ön görüşme Rus elçiliğinde altı devletin yetkili temsilcileri arasında geçti. Salisbury'nin Lord Derby'ye aynı gün gönderdiği yazı, görüşmelerin kolay olamayacağını habercisi gibiydi.²²⁶

Rusya, konferansta Osmanlı Devleti'ni köşeye sıkıştırmak için uğraşacaktı. Önerilerin yumuşatılmasına veya değiştirilmesine rıza göstermeyecekti. Osmanlı

²²² Disraeli'nin Lady Bradford'a gönderdiği 20 Kasım 1876 tarihli mektupta Salisbury'nin bu sabah 11'de İngiltere'den ayrıldığını yazıyor. Onunla istasyona kadar gittiğini de belirtiyor. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.113. Aynı gün Derby, Elliot'a Salisbury'nin yola çıktığını haber verdi. Bkz., “The Earl of Derby to Sir H. Elliot (20 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.704.

²²³ “Sir A. Paget to the Earl of Derby (Rome, 23 November 1876)”; “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (Berlin, 25 November 1876)”; “Sir A. Paget to the Earl of Derby (Rome, 1 December 1876)”; İtalya, Osmanlı topraklarının herhangi bir kısmına askeri müdahalenin yapılmasının şiddetle karşısında olduğunu ifade etmiş. Bkz., “The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (Rome, 30 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, ss.14-20.

²²⁴ Sir H. Elliot to the Earl of Derby (5 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.20.

²²⁵ Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.94, 106-107. Ancak belirtmekte yarar var ki, elimizdeki *Parliamentary Papers* içerisinde 30 Kasım'da Roma'dan gönderilmiş bir yazı olmasına rağmen bu yazının içeriği, Lady Cecil'in aktardığı belgeden farklıdır. Yayınlanmış İngiliz belgelerinde de bu belgeye rastlanamıyor. Orada sadece Salisbury'nin Roma'dan 29 Kasım'da Lord Derby'ye göndermiş olduğu Kont Andrassy'nin görüşlerinin bulunduğu bir yazı yer alıyor. Bkz., **BDEA, Vol.III, Doc.390**, s.163.

²²⁶ Salisbury'nin gönderdiği 81 ve 82 nolu yazılar için bkz., “The Marquis of Salisbury to the The Earl of Derby (11 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.58.

temsilcilerinin önerileri reddetme ihtimaline karşı Rusya, kendi çıkarları doğrultusunda İngiltere'den Osmanlı'ya yüz vermemesi isteğinde bulundu. Şovalov, Rusya'daki İngiliz elçisi Loftus'a “*öneriyi reddetmesi durumunda Babiâli'nin İngiltere'den destek alacağını veya olası sonuçlardan korunacağını zannetmesine yol açacak bir umuda kapılmamasını ve İngiltere'nin bu beklentiyi Osmanlı Devleti'ni vermemesi*” gerektiğini belirtti. Ona göre, İngiltere desteklemediği takdirde Osmanlı Devleti yalnız kalacak ve önerileri kabul edecekti.²²⁷

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni cesaretlendirme gibi bir niyeti yoktu. Lord Loftus tarafından gönderilen yazıdan bir gün önce Salisbury'ye verilen talimatta Babiâli'nin, İngiltere'nin çözüm için uğraştığını anlaması gerektiği ve Osmanlı toprakları için verilmekte olan çabaya karşı inatçılık ve ilgisizlik göstermesi durumunda ortaya çıkacak sonuçların sorumluluğunun Sultan'a ve onun danışmanlarına ait olacağı söyleniyordu.²²⁸

İki gün sonra Majestelerinin Hükümeti, İngiltere'nin Babiâli'ye karşı askeri veya donanmaya ilişkin zorlayıcı önlemleri kabul etmemeye ve bu girişimleri desteklememeye karar verdiğini bildirdi. “*Öte yandan Babiâli anlamadır ki, başından itibaren olduğu gibi, savaş durumunda İngiltere'den destek bulamayacaktır.*” denilerek Salisbury'ye Babiâli öneriyi reddetmekte ısrar ederse ve konferans başarısız olursa Elliot ile birlikte geri gelmeleri talimatı verildi.²²⁹

Dört gün boyunca devam eden ve pek çok konunun yer aldığı ön görüşmeler başlamadan bir gün önce Elliot, Lord Derby'ye bir yazı gönderdi. Salisbury'nin tavrından rahatsız olmuşa benziyordu. Elliot yazısına İngiliz gazetelerinde Salisbury ile İgnatiyev'in Babiâli'den beklenen önlemler üzerinde anlaşmaya vardıklarına dair bir kanaatin yaygınlaştığını belirterek başladı. “*Türklerin Avrupa'dan çıkarılmasına ilişkin önemli kişilerin beyanatı bizim Rusya ile uyum halinde tavsiye edebileceğimiz her şeye karşı güvensizlik hissine neden olur.*” Bu durumda Rusların saldırı niyetinde olduklarına inanmaları durumunda Osmanlı Devleti'nin direnişi vazgeçilmez

²²⁷ “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (21 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.55.

²²⁸ “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury to (20 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.10.

²²⁹ The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury to (22 November 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.56-57.

olacaktır. “Eğer önlemler Osmanlı’nın toprak bütünlüğü ve bağımsızlığına ilişkin verilen taahhüde aykırı olarak önerilirse, Osmanlı’nın karşı koyuşu çok büyük ve muhtemelen aşılmaz olacaktır.” diyordu. Son olarak, Osmanlı yöneticilerinin konferansın dağılması durumunda şartların öncekinden çok daha kötü olacağını farkında olduklarını ve bunun engellenebileceğini ekliyordu.²³⁰ Elliot kitabında, Salisbury’nin Rus elçisinin elinde uslu bir araç olduğunu ve Türkiye hakkında bir şey bilmediği halde Rus entrikaları ve yalanlarına inandığını söylüyor.²³¹

Ön görüşmeler tamamlandıktan sonra ve konferansın başlamasına birkaç gün kala Salisbury, Sultan’a bir mektup gönderdi. Bu mektup incelendiğinde hem Salisbury’nin Osmanlı’ya karşı takındığı tutum hem de ön görüşmelerin sonucu izlenebiliyor.

“Devlet-i Aliyye bugünkü gün gayet tehlikeli bir halde bulunuyor” denilerek başlanan 20 Kânunuevvel 1876 tarihli mektupta sırasıyla Osmanlı İmparatorluğu’nun karşı karşıya kaldığı tehlikelerden bahsedildi. Buna göre: Rusya’nın Balkan sınırında 255 bin Kafkas sınırında 150 bin askerlik bir ordusu bulunuyor ve Rusya Devleti halkını zapt etmekte zorlanıyor. Avusturya, Bosna’ya asker göndermek için fırsat kolluyor ve bu durumda İtalya’nın da durması pek mümkün gözüküyor. Bu fırsattan yararlanmak için Yunanistan ve hatta İran hazır bekliyor. Bir savaş durumunda Osmanlı Devleti’nin baş etmesi gereken düşmanlar bunlardır. Salisbury buna karşı ne yapılacağını soruyor. Osmanlı hazinesi bu yükü kaldıramayacağından ve 20 sene önce olduğu gibi Fransa ve İngiltere’nin Osmanlı’nın yanında savaşamayacağından bahsediyor. İngiltere’nin duruşunu şu şekilde özetliyor:

“İngiltere dahi Devlet-i Aliyye ile olan dostluğunu delâil-i müteaddide ile isbat etmiş ise de elyevm muavenette bulunmak kendisince muhal olmuştur; çünkü geçen yaz içinde bir takım kadın ve çocukları katletmek ve ırza geçmek gibi ve sair suretle asâkir-i Osmaniyye tarafından irtikab olunan harekât-ı vahşiyane

²³⁰ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (10 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.59.

²³¹ Elliot, **Some Revolutions ...**, s.276-277. Aydın, ilk günden itibaren ikilinin uyum içinde çalışarak yakın mesai arkadaşları olduklarını söyler. “*Açıkça, Salisbury ve Ignatiev konferansın aktörleri idi; diğerleri figürandı.*” demektir. Aynı konuyla ilgili yazdığı başka bir yazısında Aydın benzer ifadeleri kullanıyor: “*Konferansın aktörleri Ignatiev ile Salisbury idi. Diğer temsilciler ise kukla idiler.*” Bkz., Mithat Aydın, “İstanbul Konferansı (1876)’na Giden Yolda İngiltere’nin ‘Doğu’ Politikası”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2005/2, Sayı:17, Denizli, 2005, ss.59-66; Mithat Aydın, “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XXV, Sayı:39, Ankara, Mart 2006, ss.101-115. Ayrıca bkz., Aydın, “Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı”, ss.44-47.

hakkında hayfâ ki pek sahih olan rivayattan İngiltere ahalisi pek müteessir olmuş olduğundan işbu teessürat-ı nâhoşidî devam ettikçe Devlet-i Aliyye için muharebe etmek hususunda İngiliz milletinin hiçbir hey'et-i hükümete ruhsat vermiyeceği derkârdır. Eğer şimdiki vükelâ o meyilde bulunacak olur ise der'akab azledilüp Mösyö (Gladstone) re's-i idareye avdet eder: Mumaileyh ise Devlet-i Osmaniyyeyi Avrupa kıt'asında kâmilten düçar-ı izmihlâl etmek azm-i kat'isindedir. Binaenaleyh Saltanat-ı Osmaniyye beş yüz sene evvel Avrupa kıt'asına geçmiş salâtin-i Osmaniyyeden hiç birinin uğramamış olduğu bir tehlike-i âcilede bulunuyor.”

Altı devletin müzakeresi sonucunda durumu kurtarabilmek için bulunduğu çözümleri (ki bu ön görüşmelerin sonunda ortaya çıkan kararlardır) Salisbury mektubunda aktardı. Kararlar arasında Bosna'da ve ahalisi Bulgar olan yerlerde özerk bir yapıdan bahsedilmektedir. Hristiyan bir valinin seçilmesi, kaza meclisinin halk tarafından seçilmesi, memleketi koruyacak askerlerin mevcut durumdaki gibi Müslümanlardan oluşması ama başlıca şehirlerde ve belli yerlerde ikamet edilmesi, güvenliğin ise Hristiyan ve Müslümanların nüfusları oranında bir millet askerine bırakılması, aşarın kaldırılıp yerine arazi üzerinden vergi alınması ve hâkimlerin vali ve meclis oyu ile seçilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak en çok tepki çekecek olan kararlardan biri, devletlerin vekillerinden oluşan bir komisyonun bir sene boyunca ıslahatın icrasına nezaret etmesi ve diğeri bu komisyonun beş bin Belçikalı askerin korumasında bulunmasıydı. Salisbury mektubunda Belçika'nın Osmanlı Devleti'nin dostu olduğunu ve Osmanlı'nın bütünlük ve geleceğini ihlal etmeyeceğini söylemektedir. Dünyanın çeşitli bölgelerindeki tarihsel gelişmelerden örnekler göstererek (Mesela İngiltere'nin Amerika'dan çekilmek zorunda kalması veya Avusturya'nın Macaristan'a haklar tanınması vs.) uygulamaların yapılmaması durumunda ne olacağına dair fikir vermeye çalışıyor. Hatta Osmanlı'nın gözünü korkutmaya çalışıyor demek daha doğru olacaktır. Salisbury, önerilerin kabul veya reddedilmesi durumunda ne olacağına ilişkin öngörüsünü belirterek mektubu bitirdi:

“Eğer Zat-ı Hazret-i Padişahînin muttasıf oldukları efkâr-ı hikmet-perveri iktizasınca buna muvafakat buyururlar ise memâlik-i Şahanelerinin Rusya'ya en yakın olan ciheti Rusya'nın Memleketeynlüler ve Lehlüler ve Sırplılar ve Rumların dahi korkmakta oldukları rıbka-i zulmüne düşmemesini arzu eder ve sadık bir kavm ile meskûn olmuş olacaktır. Şayet Zat-ı Hazret-i Mülûkâne buna muvafakat buyurmadıkları takdirde mutlaka bir muharebe zuhur edecektir ki bunda Devlet-i Aliyye müttefiksiz olarak Rusya Devleti ve belki daha başka hasımları ile harb etmeğe mecbur olacaktır. Bunun ise taht-ı Hümayunlarını

*hal-i tehlikeye ve vatanlarını mağlub olmuş memleket gibi bir tehlikeye
koyacağında şüphe yoktur...*²³²

Sunulan teklifler ortak karar gibi gözükmesine rağmen ön görüşmelerde, konferansta olacağı gibi İgnatiyev ve Salisbury ön plandaydı. Aslında İgnatiyev, Salisbury'yi etkisi altına almıştı ve asıl hedefi, şartları kabul etmeyen ve uzlaşmaz bir Osmanlı Devleti motifi oluşturmaktı.²³³ Teklifler bu husus etrafında şekillendiği için Osmanlı'ya sunulan tekliflerin kabul edilme ihtimali çok zayıftı ve kabul edilmedi. Mithat Paşa'ya göre, tekliflerin kabul edilmesi Rumeli'nin yarısının elden çıkması anlamına geliyordu. Bundan kırk sene önce daha hafif şartların kabul edildiği Sırbistan, sonunda elden çıkmış ve nihayet Rusya'nın himayesi altına girmişti. Bu tekliflere razı olmak “hiç kimsenin haddi” değildi. Vükelâ arasında yapılan müzakereler ve alınan kararlar uyarınca konferansta, söz konusu tekliflerin değiştirilmeye çalışılmasına karar verildi. Safvet ve Edhem Paşalar Osmanlı temsilcileri olarak seçildi.²³⁴

Bir konferansın toplanmasına ilişkin söylentiler devam ederken 31 Ekim 1876 tarihinde Elliot, Safvet Paşa'ya konferans ile ilgili görüşünü sormuştu. Daha konferansın toplanmasının kesinleşmediği bir zamanda Safvet Paşa olacakları gayet tutarlı bir şekilde tahmin etmişti. Safvet Paşa'ya göre, diğer devletlerin Osmanlı'ya karşı tutumlarının bu kadar olumsuz olduğu bir zamanda İstanbul'da toplanacak bir konferans, Osmanlı'ya karşı gıyabında (par contumace) verilecek peşin bir hükmün

²³² Tam metin için bkz., **BOA, Y.EE., 11/21**, (20 Kânunuevvel 1876); Ayrıca metnin transkripsiyonu için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik, 93 Harbi'nin Arka Planı, Harbin Zuhûru Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar**, haz. Ömer Fâruk Can, TTK Yayınları, Ankara, 2015, ss.73-77; Burhan Çağlar, **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.122-126. Mahmut Celâleddin Paşa, eserinde raporun konferans başladıktan beş altı gün sonra verildiğini belirtiyor. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.214. Ayrıca dört gün süren ön görüşme tutanakları ve kararları için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, ss.90-112.

²³³ Bekir Sıtkı Baykal, “93 Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:III, Sayı:2, 1945, s.186; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.107-108; Richard Millman, **Britain and the Eastern Question 1875-1878**, Oxford, 1979, s.210-211.

²³⁴ **Mithat Paşa'nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret)**, Cilt:1, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997, s.209. Ayrıca aynı eserin farklı basımı için bkz., Ali Haydar Mithat, **Mithat Paşa, Hayatı, Hizmetleri ve Sürgün Dönemi**, yay. haz. Necmi Günel, Fevziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, s.173.

görüüleceği Avrupa Mahkemesi (European Tribunal) niteliğinde olacaktı.²³⁵ Safvet Paşa'nın söylediklerinde haklı olduğunu zaman gösterecekti. İstanbul Konferansı mahkeme niteliği taşıyacak ve mahkemedeki jüriler önyargılarıyla davaya bakacaklardı.

Olayların başından beri tutumunda değişiklik olmayan İngiltere'ye hala güven duyuluyordu ya da duyulmak isteniyordu. İngiliz desteğinin her zamankinden daha önemli olduğunun farkında olan Osmanlı yönetimi, konferans başlar başlamaz İngiltere'ye çekilen telgrafla İngiliz yardımı konusundaki ümidinin halen canlı olduğunu gösterdi.²³⁶

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü politika bir sınavdan geçiyordu. Kırım Savaşı sırasında olduğu gibi Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına sıkı sıkıya bağlı olmadığı ve 1856 düzeninden uzaklaşmaya başladığı görülmekle birlikte yine de İngiltere geleneksel Osmanlı politikasını sürdürüyordu. Ancak bu politikanın daha ne kadar devam edeceğini kestirmek kolay değildi. Osmanlı'nın toprak bütünlüğü politikasına devam mı yoksa bunu terk mi edileceği konusu adeta Konferanstaki iki İngiliz temsilcinin bünyesinde hayat bulmuş gibiydi. Elliot, geleneksel İngiliz politikasının devamını Salisbury ise yeni politikayı temsil ediyordu. Konferans öncesinde ve devamında yaşananlar iki temsilci arasındaki rekabetten çok bu iki politikanın çatışması gibi gözükmektedir.

Konferans başladığı gün Elliot'un Lord Derby'ye çektiği telgraf, Osmanlı'ya karşı yürütülen geleneksel İngiliz politikasının içine düştüğü zor durumu betimliyordu. Elliot, ön görüşmelerdeki son üç toplantıya katılmamıştı ve Konferans'a da düzenli olarak katılabilme olasılığının az olduğunu ve İstanbul'dan ayrılmak isteğini belirtiyordu: *“Eğer İstanbul'da kalırsam ve onlara katılmazsam, bunun Lord Salisbury ile aramızdaki anlaşmazlığın ve direnmek için Türkleri teşvik*

²³⁵ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (31 October 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.659.

²³⁶ Safvet Paşa'nın gönderdiği telgraf şöyledir: *“İçinde bulunduğumuz zor şartlar altında Babiâli'nin Majestelerinin Hükümeti'nin desteğini her zamandan daha fazla hesaba kattığını Sadrazam adına Lord'a (Lord Derby) açıklayınız. İngiltere'nin dış ilişkilerini böyle sadakatle yönlendiren yüce Bakanın bağlı olduğu büyük bilgelik ve adalet ruhu bizim için, onun lütuf ve değerli dostluğunun yeni bir kanıtını bize memnuniyetle vereceğinin kesin bir garantisi gibidir.”* Bkz., “Safvet Pasha to Musurus Pasha (24 December 1876) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, December 24)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.62.

ettiğimin bir sonucu olduğuna emin olacaklar.” Ocak ayının ilk haftasında İstanbul’dan ayrılması kendisi için daha doğru ve kamu yararı için en iyisi olacaktı. Yanlış anlamaların önüne geçmek için verdiği bu kararın önüne geçilmemesini rica ediyor ve ayrılmaya mecbur kalmam acı veriyor “*ama bu önlenemez*” diyordu.²³⁷

Elliot gerçekten pes edip İstanbul’dan ayrılmak mı istiyordu yoksa olanlara karşı dikkat çekmek için bir blöf mü yapmıştı? Kesin olarak cevap verebilmek zor olsa da Elliot İstanbul’da kalmaya devam etti ve konferansta İngiliz tutumunu daha çok Lord Salisbury şekillendirdi.

Konferans öncesinde İngiltere’nin vermiş olduğu teminat yani Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğüne karşı gösterdiği hassasiyet, ön görüşmelerde ve konferans sırasında göz ardı edildiği için oluşan gergin hava sert tartışmalara neden olarak sürece damgasını vurdu. Konferansın ilk günü Osmanlı’nın tebaası üzerinde verdiği en üst düzeydeki güvence olan anayasanın ilanı bile devletlerin ilgisini fazla çekmedi.

Konferansın ilk toplantısında devletlerin ortak istekleri olan altı proje Osmanlı temsilcilerine sunulurken bunların kabul edilmesi istendi. Özetle, Sırbistan, Karadağ, Bosna-Hersek ve Bulgaristan ile ilgili kararlarda ilk ikisine toprak, diğer ikisine muhtariyet verilmesiyle birlikte uluslararası bir komisyonun tayin edilmesi istendi.²³⁸ Doğal olarak bu istekler başta verilen bağımsızlık ve toprak bütünlüğüne ilişkin teminata tamamen zıttı.²³⁹ Bu nedenle kabul edilmesinin imkânı gözüküyordu.

Konferans’taki görüşmelerde bu kararların yumuşatılması ve değiştirilmesi için uğraşıldı. Ayrıca Nafia Müsteşarı Odian Efendi, İngiltere ve Fransa’ya gönderilerek konferansın doğuracağı neticelerin vahametini anlatmakla görevlendirildi.²⁴⁰

²³⁷ “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (23 December 1876)”, **B DFA**, Vol.III, Doc.423, s.177.

²³⁸ **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, ss.90-94; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.208-211; Şimşir, s.CLIV-CLV.

²³⁹ Şimşir, karşı çıkılan sekiz maddeyi özetliyor: Milletlerarası bir komisyon kurulması, yabancı askerlerin Türkiye’ye sokulması, Türk askerlerinin kalelerde kalmaları, valilerin tayin şekli, idari taksimat, maliye ve adliye ile ilgili istekler, Çerkezlerin Asya’ya gönderilmeleri ve Sırbistan ve Karadağ’a toprak verilmesi. Bkz., Şimşir, s.CLVI-CLVII.

²⁴⁰ “*Konferansın ilk toplantı günü Mithat Paşa, Mabeyn-i Hümayun’a yazdığı bir tezkirede, ‘Konferans kararlarının reddedilmesi zaruri görünüyor. ...her türlü çare ve vasıtalarla başvurulacaktır. Fakat bir taraftan İngiltere ve Fransa’da sempati kazanmak lazımdır. Bundan dolayı, oralarda aklı başında ve sözü geçer kişilerle görüşüp, konferansın, gireceği teşebbüslerden*

Mithat Paşa tarafından “*hususî bir memuriyetle gizlice şahsî bir mümessil*” sıfatıyla gönderilen Odian Efendi, hem Nafia Nezareti Müsteşarı hem de Mithat Paşa’nın danışmanlarından. 1876 yılının son günlerinde yola çıkan Odian Efendi önce Fransa’ya oradan da İngiltere’ye gitti. Diğer devletlerin tepkisini çekmemek için görünüşte, mali konularla ilgili olarak Paris ve Londra’daki alacaklılarla görüşecekti. Gerçekte ise resmi makamlarla ve nüfuzlu kişilerle iletişime geçerek konferansta yapılan tekliflerin kabul edilemeyecek mahiyette olduğunu göstererek, “*Osmanlı’ya dayatılan tehlikeleri açıklamak ve bunları çözüme kavuşturmakla görevlendirildi.*”²⁴¹

Mithat Paşa’dan aldığı mektuplarla 31 Aralık’ta Fransa’ya ulaşan Odian Efendi teşebbüslerine başlamak için doğru yerin İngiltere olduğuna kanaat getirerek 3 Ocak 1877 tarihinde İngiltere’ye gitti.²⁴² Bir gün sonra Lord Derby ile görüşen Odian Efendi, Mithat Paşa’nın mektubunu Lord Derby’ye vererek görevine başlamış oldu.

Mektupta “*Osmanlı halkının her zaman saygı göstereceği gelenekler ile hem mutlu hem de başarılı bir ittifakın hatırasını sadakatle korumakta olan Türkiye’nin krizin tam ortasında kaldığının kanıtları Odian Efendi tarafından sunulacak*” deniliyordu.²⁴³ Bu krizden kurtulmanın yolu elbette ki İngiltere’nin geleneksel Osmanlı politikasına bağlı kalmasıyla mümkündü.

Aynı gün Lord Derby, Salisbury ve Elliot’a bir telgraf göndererek durumu bildirdi. Bugün Türk elçisi ve özel görevle İngiltere’ye gelen Odian Efendi, Mithat Paşa’nın bir mektubuyla birlikte yanıma geldiler diyen Lord Derby şöyle devam etti:

çıkacak neticelerin vehâmetini anlatmak için Nafia Müsteşarı Odian Efendi’nin Avrupa’ya gönderilmesi yerinde olur.” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.215. **Mithat Paşa’nın Hatıraları**, s.214.

²⁴¹ Mithat Paşa’nın Lord Derby’ye yazdığı mektupta bu ifade yer almaktadır. Bkz., “Midhat Pasha to the Earl of Derby (26 December 1876) (Received January 4, 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.137-138. Ayrıca konuyla ilgili yazılmış bir makale için bkz., Bekir Sıtkı Baykal, “Midhat Paşa’nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü”, **III. Türk Tarih Kongresi**, 15-20 Ekim 1943, TTK Basımevi, Ankara, 1948, s.472.

²⁴² Baykal, ifşa olmamak için Londra’da teşebbüslere başladığını bildiriyor. Bkz., Baykal, “Midhat Paşa’nın Gizli...”, s.473. 1 Ocak tarihli *The Times* gazetesinde Odian Efendi ile ilgili bir haber gözümüze çarpıyor. 31 Aralık’ta Paris’ten gönderilen haberde, Odian Efendi’nin bu sabah Paris’e geldiği yazıyor. Gelme nedeni ise finansal işlerin tartışılması olarak veriliyor. Ayrıca Odian Efendi’nin anayasa metnini de yanında getirdiği belirtilerek tam sayfa olarak anayasa maddeleri gazetede yayımlanıyor. Bkz., “The Ottoman Constitution”, **The Times**, 1 January 1877.

²⁴³ Midhat Pasha to the Earl of Derby (26 December 1876) (Received January 4, 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.138.

“Oğian Efendi, Türk hükümetinin altı gücün temsilcileri tarafından Konferans’ta sunulan önerileri reddetmek zorunda kalmasının nedenlerini ve son olayların tarihini tekrar özetleyerek bunları dikkate değer bir uzunlukla bana sundu.” Lord Derby cevap olarak, Konferans’ta ele alınan konular üzerine tartışmaya girmeyeceğini söyledi. Ayrıca Osmanlı’nın teklifleri reddetme eğiliminde olmasından üzüntü duyduğunu ifade etti. Lord Derby halen dost olarak görünen bir devletin temsilcilerini kırmamak için çaba harcıyordu. Mithat Paşa’nın Osmanlı yönetimindeki gerçek reformların ortaya konulmasındaki arzusuna içtenlikle inandığını ve yeni Sultan’ın Büyük Güçler’in talepleri karşısındaki pozisyonunu gördüğünü söylüyordu. İngiltere’nin önerileri Rusya ile Osmanlı arasında kaçınılmaz görünen bir savaş ihtimalini önlemek amacıyla bir çare olarak düşünülmüştü. Bu sözlere karşı Oğian Efendi ve Musurus Paşa, mücadele verilmeden onursuz yaşamanın kabul edilmeyeceğini, Türkiye’nin şuan silâh altında 600 bin askeri olduğunu ve eğer gerekirse Rusya ile bir savaşı göze almaktan korkulmadığı karşılığını verdiler.²⁴⁴

4 gün sonra 8 Ocak’ta bu sefer Musurus Paşa ile Oğian Efendi Başbakan Disraeli’yi ziyaret ettiler. Mithat Paşa’nın mektubu ileildikten sonra Oğian Efendi, İstanbul Konferansı’nda sunulan önerileri kabul etmenin imkânsızlığının nedenlerini açıkladı. Lord Beaconsfield, Konferans’ta tartışılan konularla ilgili görüşmeye hiçbir şekilde girmede ve konunun iki ayrı yerde tartışılmasının imkânsız olduğunu ve görüşmelerin İstanbul’da devam ettiğini belirterek buna karışmayacağını bildirdi. Babıâli’ye önerileri reddetmemesini şiddetle tavsiye etti. Oğian Efendi, son olaylarda İngiltere’nin iyi niyet ve sempatisinin Türkiye’den maalesef uzaklaştığını ama Hükümeti’nin hala İngiltere’nin adalet aşkına güvendiğini söyledi.²⁴⁵

10 Ocak’ta yeniden Lord Derby ile görüşülerek önerilerin kabul etmenin imkânsızlığı tekrarlandı. Anayasanın ilanından bahsedildi. Osmanlı’nın meşrutiyeti uygulayacağına garanti vermesi, İngiltere ve diğer devletleri tatmin ederse, Rusya buna razı olmasa bile onun aşırı istekleri haklı görülmeyecekti. Lord Derby de

²⁴⁴ “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot (4 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.138-139.

²⁴⁵ “Memorandum (13 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.259-260.

tekrardan bir düşünce belirtmekten kaçındı.²⁴⁶ Odian Efendi, İstanbul'a çektiği telgrafta, Lord Derby ile ikinci görüşmenin daha ümitli geçtiğini yazdı. Ama telgrafta, Konferans'a dair Lord Derby'den herhangi bir destek bulunabileceğine dair bir bilgi yoktu. Ayrıca Odian Efendi, içine düşülen keşmekeşin bir yansıması olarak telgrafını manidar bir şekilde bitirdi: “*Acaba ile'l-ebed Londra'da kalacak mıyım?*”²⁴⁷

Daha sonra Fransa'da temaslarda bulunan Odian Efendi, Fransızların daha az Osmanlı lehinde olduğunu gördü ve son olarak tekrar İngiltere'ye gittiyse de çabaları Konferans'ın akışını pek fazla etkileyemedi. 6 Şubat'ta vazifesinin sona erdiğini ve İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildiren telgrafi aldı.²⁴⁸

Gerek Konferans dâhilinde gerekse İngiltere nezdinde verilen uğraşlar, belli kararlarla ve önyargılarla gelmiş olan temsilcilerin fikirlerini değiştirmeye ve Konferans'tan kabul edilebilir bir kararın oluşturulmasına yetmeyecekti.²⁴⁹

Osmanlı temsilcileri 1 Ocak 1877 tarihli Konferans'ın dördüncü oturumunda 38 maddelik tekliflerini sundular. Kanun-i Esasi'ye ağırlık verilerek yerel reformların temel alındığı bu teklifler,²⁵⁰ Rusya ve İngiltere temsilcileri tarafından şiddetle itiraza uğradı. Konferans'ın diğer oturumları sert tartışmalarla geçti.²⁵¹

Verilmiş olan kararların yarattığı yıkımı azaltmayan bazı önemsiz değişiklikler²⁵² sonrasında Osmanlı temsilcilerinden son sözlerini söylemeleri

²⁴⁶ Baykal, “Midhat Paşa'nın Gizli...”, s.474-475; “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury and Sir H. Elliot (10 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.184.

²⁴⁷ “Fransa'ya ve İngiltere'ye Gönderilen Odyan Efendi'nin Telgrafnâmesi” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, ss.93-95.

²⁴⁸ Baykal, “Midhat Paşa'nın Gizli...”, s.476-477. *Sabah* gazetesinin haberine göre Odian Efendi 20 Şubat 1877'de İstanbul'a dönmüştür. Bkz., **Sabah**, 6 Safer 1294 (20 Şubat 1877).

²⁴⁹ “Konferansta bahis mevzuu olan tekliflerin tâdiline Devlet-i Âliyye murahhasları tarafında pek çok çalışılmış olduğu halde düvel-i sitte tarafından gönderilen sefirler Rusya'nın taleplerini kati olarak desteklemek niyetiyle gelmiş olduklarından ikna edilmeleri mümkün olamamıştır.” Bkz., **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, s.211.

²⁵⁰ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.30-31; Şimşir, s.CLVI-CLVII. II. Abdülhamit'in Konferans hakkında irsal eylediği muhtırada, Kanun-i Esasi ahkâmına caiz olan tekliflerin kabul edilebileceğini belirtiyordu. Bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, ss.69-71.

²⁵¹ Şimşir, s.CLVII.

²⁵² “...bazı hususlar bir dereceye kadar yumuşatılmıştır. Mesela Rumelide iskân olunmuş Çerkeslerin yerlerinden kaldırılmasından vaz geçilerek, bunun yerine artık Rumeliye göçmen [muhacir] yerleştirilmemesi ve başı bozuk asker kullanılmaması ve âşârın kaldırılmasıyla verginin arazi üzerinden alınması ve vilayet memurlarının Hristiyan ve Müslüman olarak icabına göre İstanbul'dan [Dersaadet] tayin edilmesi gibi şeylere karar verilerek bunlar hakkında bir nevi değişiklikler yapılmıştır. Ancak Bulgaristan'a imtiyaz verilerek mümtaz memleketlerden [memâlik-i mümtâze] sayılması ve varidatından bir miktarı maktu alınmak suretiyle Bulgarlardan milis askeri kurulması,

istendi. Son söz ya kabul ya da red olmalıydı. Böyle bir kararın verilebilmesi Padişah'ın veya Vükelâ-yı Devlet'in iktidarı dışında bulunduğundan, bu iş için bir Meclis-i Umumi toplanması uygun görüldü. 18 Ocak 1877'de, bütün vükelâ ve vüzera, ulema mülki ve askeri rical ile ruhanî reislerden oluşan fevkalâde bir meclis, Konferans tekliflerini görüşmek için bir araya geldi.

Geniş bir katılımın gerçekleştiği toplantıda²⁵³ Mithat Paşa'nın kaleme aldığı layiha okundu. Bu layihada özetle şunlardan bahsediliyordu: Meydana gelenler Rusya'nın on beş senedir Avrupa kamuoyuna tesir etmek için sarf ettiği çabanın eseri idi. İngiltere hem Rusya'yı kırmamak hem de Osmanlı'nın menfaatini feda etmemek için bu Konferans'ın toplanmasını talep ve teklif etmişti. Konferans'taki önerilerin her biri devletin nüfuz ve istiklalini, şan ve şerefini tamamen mahvedecek şeylerdi. Bir taraftan Rusya ile savaşmak, diğer taraftan eşkıya ile uğraşmak ve ayrıca mali zorlukların üstesinden gelmek gibi müşkül bir durum ile karşı karşıya kalınmıştı. Bu durumdan kurtulmak kolay değildi ve dayatılan teklifler kabul edilebilir olmadığı gibi savaşın sonucu ise çok daha fena olabilirdi.²⁵⁴

Meclis-i Umumi'deki toplantı sonucunda bir iki kişi hariç tekliflerin reddi yönünde karara varıldı. Padişah'ın huzuruna gelerek karar şu şekilde bildirildi: “*Bu namus-ı devlet maddesidir. Böyle tekliflerde harp etmek için askerin kuvvetine*

polis gücünün ecnebilerden olması ve kalelerden başka yerlerde Osmanlı askeri bulunmaması gibi tekliflerin değiştirilmesi mümkün olamamıştır.” Bkz., **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, s.211.

²⁵³ Katılım için farklı rakamlar zikredilmektedir. Uzunçarşılı 160; Şimşir 200 civarı; Karal 200 üstü, *Sabah* gazetesinde 200 ve İngiliz kaynakların 237 rakamı geçmektedir. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.34; Şimşir, s.CLVIII; Uzunçarşılı, s.127, **Sabah**, 3 Muharrem 1294 (18 Ocak 1877); “The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (18 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.310.

²⁵⁴ Layihanın son cümleleri şöyledir: “*İşte bu derece haksız ve mazarratlı bir teklifi bilerek kabul etmekten ve dünyaya karşı muhill-i namus bir iş ihtiyar etmekten ise muhafaza-i hukuk-i meşrua için muharebenin ihtiyarı devlet ve milletin kadr-u şanına daha muvafık ve layık olur ise de Cenab-ı Hakk muhafaza buyursun, aksi matlub zuhur edecek olur ve galebe düşman tarafında vuku' bulur ise şimdiki halde kabülünden istinkâf elliğimiz tekâlif-i muzırradan birkaç kat zararlı teklifata uğramak ve belki ma'azallah-ı Teâlâ memleketimizin bir tarafı dahi elimizden çıkmak muhatarasını şimdiden göze aldirmek lazımdır.*” “*Mithat Paşa'nın Kaleme Aldığı ve Tersane Konferansı'na Verilecek Cevabı Müzakere Etmek Üzere Toplanan Meclis-i Umumi'de Okunan Layiha*” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, ss.79-86; **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, ss.288-295. Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987, ss.8-15. Layihayı okuyan kişi Mahmut Celâleddin Paşa'dır. Bkz. Mahmut Celâleddin Paşa, s.217.

*bakılmaz, bunda istitaat aranmaz; biz Anadolu'ya dört yüz atlı ile geldik, gene dört yüz kişi kalıncaya kadar harb etmek lâzımdır.*²⁵⁵

Konferans sürecinde Osmanlı tebaasında meydana gelen kızgınlığın Meclis-i Umumi'de de hâsıl olduğu görülmektedir.²⁵⁶ Duygusal olarak varılan sonuç Rusya'yı amacına bir adım daha yaklaştıırken, olayların başından beri Osmanlı yönetimine bir savaş durumunda yardım etmeyeceğini tekrarlayan²⁵⁷ İngiltere'yi Osmanlı'dan biraz daha uzaklaştırıyordu.

20 Ocak 1877 tarihinde dokuzuncu ve son kez toplanan Konferans'ta, öneriler Osmanlı temsilcileri tarafından kesin bir şekilde red edildi.²⁵⁸ Salisbury son sözünü söyledi: *“Konferansın görevi, ayaklanan eyaletlerdeki kötü yönetime karşı idari muhtariyet kurmak ve etkili garantiler sağlamaktır. Bu tür garantiler reddedildiğine göre, konferansın görevi bitmiştir ve konferansın ömrü daha fazla uzatılamaz.”*²⁵⁹

Artık Konferans bitmişti. Red kararı hakkında bir mazbata kaleme alınarak birer sureti Konferans üyelerine ve Osmanlı Devleti elçilerine gönderildi.²⁶⁰ Elçiler, karar sonrasında İstanbul'dan ayrılmaya başladılar. 22 Ocak'ta gönderdiği telgrafta

²⁵⁵ Çağlar, **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)**, s.130-131; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.218-220; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.34.

²⁵⁶ Kararın yarattığı memnuniyeti, *Sabah* gazetesinde Beyoğlu ahalisi dükkân ve gazinoları süsledi, haberinde görmek mümkündür. Bkz., **Sabah**, 5 Muharrem 1294 (20 Ocak 1877). *“Konferans görüşmeleri İstanbul'da, gazeteler tarafından yayınlanmıştı. Halk, Kanunu Esasi ilânının heyecanı içinde konferans kararlarının reddedilmesini normal ve haklı bir hareket olarak karşılamıştı.”* Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.35. Pierre Loti, eserinde halkın Türk kahvelerinde toplanarak, gazetelerde yazılanları bir kişinin okuyup hazır bulunanlara anlattığından bahsediyor. Konferans'ta son söz söylenince Loti, *“kararı vermiş olan adamlara imparatorluğun bütün köşelerinden tebrik telgrafları gelmektedir.”* diye yazmaktadır. Bkz., Pierre Loti, s.108.

²⁵⁷ Birçok belgede bu söylem bulunuyor. Daha önce belirtilenlerin haricinde şu örnekler de verilebilir: Lord Derby, Lord Lyons'a yazdığı telgrafta, *“Geçen yaz boyunca Musurus Paşa'yı Babıâli'nin bir Rus Savaşı durumunda İngiltere'den maddi yardım ummaması konusunda uyardım.”* Bkz., *“The Earl of Derby to Lord Lyons (2 January 1877)”*. Lord Derby, Salisbury'ye İngiltere Osmanlı'ya vaatle bulunmanın şiddetle karşısındadır, diyordu. Bkz., *“The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury (29 December 1876)”*. Ayrıca Lord Derby'nin Fransa ve Rusya'ya bildirdiği gibi Almanya'ya da Osmanlı'ya karşı *“İngiltere'den destek alacağını veya olası sonuçlardan korunacağını zannetmesine yol açacak bir umuda kapılmamasını ve İngiltere'nin bu beklentiyi Osmanlı Devleti'ne vermeyeceği”* sözü iletiliyordu. Bkz., *“The Earl of Derby to Lord A. Loftus (21 December 1876)”* ve *“Lord Odo Russell to the Earl of Derby (6 January 1877)”*, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.55, 70, 136, 182.

²⁵⁸ *“The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (20 January 1877)”*, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.344.

²⁵⁹ *“IXth Protocol – Sitting of the 5th Mouharrem, 1294 (8/20 January 1877)”*, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.375.

²⁶⁰ Mazbata için bkz., Uzunçarşılı, ss.131-137.

Salisbury, bu öğleden sonra ayrılacağını bildiriyordu.²⁶¹ 5 Şubat tarihinde telgrafi alan Lord Derby cevaben, Kraliçe ve Kraliçe'nin Hükümeti'nin Konferans'ın ilerleyişini uygun bulduğunu belirterek teşekkürlerini sundu.²⁶²

Salisbury, aynı fikir üzerinde uzlaşamadığı Elliot'un Osmanlı yönetimini cesaretlendirdiğine inanıyordu. Ama Konferans sona yaklaşırken 11 Ocak 1877 tarihinde Lord Carnarvon'a yazdıkları başarısızlığının itirafı gibidir: “*Belki, ancak, Sir Henry Elliot uzakta olsaydı bile başarı mümkün değildi. Bizim buradaki etkimiz çok küçük bir seviyededir.*”²⁶³ Ona göre, savaşın kaçınılmaz olduğu tahminden uzak değil: “*Gelecekte herhangi bir müzakerenin savaşı önlemesi mümkün olursa, onlar (Türkler) iyi bir şansa sahip olacaklar.*”²⁶⁴ Elliot da 25 Ocak 1877 tarihinde yerine maslahatgüzar olarak Mr. Nassau Jocelyn'i bırakarak İstanbul'dan ayrıldı.²⁶⁵

2.1.3. Meşruti Sisteme Geçiş: Kanun-i Esasi'nin İlanı

İstanbul'un kışı selamladığı sağanak yağışlı bir günde Babiâli'nin önündeki meydanda Amedci görevinde bulunan Mahmut Celâleddin Paşa'nın okuduğu Hattı Hümayun, Osmanlı İmparatorluğu'nda yeni bir dönemin habercisiydi. Bu başlangıcın bir nişanesi olarak atılan 101 pare top atışı İstanbul Konferansı'nın ilk oturumunun sonuna denk geldi.²⁶⁶

²⁶¹ “The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (22 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.378.

²⁶² “The Earl of Derby to the Marquis of Salisbury (5 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.378-379

²⁶³ Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.121.

²⁶⁴ 19 Ocak 1877 tarihinde Lord Derby'ye gönderilen yazı için bkz., Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.124.

²⁶⁵ “Mr. Jocelyn to the Earl of the Derby (25 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.15.

²⁶⁶ Tarihi olayın en yakın tanığı olan Mahmut Celâleddin Paşa, o günü şöyle betimliyor: “*Konferansın açılış gününe rastlayan Hicri 7 Zilhicce 1293 ve Miladi 1876 senesi Rumi Aralık ayının onuncu (23 Aralık 1876) Cumartesi günü Kanun-ı Esâsi'nin Padişah tarafından resmen Babiâli'ye gönderilmesi kararlaştırıldıktan, 'Daire-i hümayun' önündeki meydana bir kürsü konulup, bayraklarla donatıldı. O gün hava gayet kapalı olmasına rağmen, yine binlerce insan toplanmış ve nizamiye askeri taburları ve bandoları meydanın uygun yerlerinde selama durmuşlardı. Bütün vekiller ulema, ümera ve devlet ricali, azınlıkların ileri gelenleri, resmi elbiseleriyle hazır olup, 'hatt-ı hümayun'un gelmesini beklemişlerdi. Bu suretle toplanan heyet, Mabeyn Başkâtibi Said Bey vasıtasıyla Kanun-ı Esâsi'nin ilanına dair hatt-ı hümayunun gelişi sırasında kürsünün etrafında toplandılar. Sadriâzam Midhat Paşa, hatt-ı hümayunu karşılayıp aldı ve memuriyet icabı mühim vazife bana düşmekle, okumak üzere bana verince, kürsiye çıkıp okudum. Hatt-ı hümayunun okunmasından sonra, Midhat*

Konferansın ilk günü Kasımpaşa'daki Bahriye Nezareti binasının üst katında bir araya gelen temsilciler top atışlarından irkildiler. Bunun ne anlama geldiği konusundaki soru işaretlerini söz alan Safvet Paşa giderdi. Bu büyük bir olay diyerek söze giren Safvet Paşa şöyle devam etti: “*Şuanda tamamlanan şey son 600 yıllık hükümet şeklini değiştirmektedir. Padişah hazretlerinin bahsettiği anayasa Osmanlı İmparatorluğu’nda ilan edildi. Anayasa halkın mutluluğu ve refahı için yeni bir çağ başlatıyor.*”²⁶⁷ Bu haber, kuşkusuz İmparatorlukta daha önce görülmemiş bir gelişmeydi. Safvet Paşa bu gelişmenin temsilcileri etkileyeceğini düşünüyordu ve temelde Osmanlı’nın Balkanlardaki gayrimüslim tebaanın durumunu iyileştirmek amacıyla toplanan konferansta, yoğun çaba sarf etmeye gerek kalmayacaktı. Çünkü yeni dönem halkın sesinin duyulacağı bir rejimi beraberinde getiriyordu. Fakat Kanun-i Esasi’nin ilanı diğer devletler üzerinde beklenen etkiyi yaratamadı.²⁶⁸

Kanun-i Esasi’nin konferansın ilk günü ilan edilmesi bir tesadüf değildi. Osmanlı Devleti’nin içinde bulunduğu çıkmazdan kurtulmanın bir aracı olabilirdi. Ama Kanun-i Esasi sadece Büyük Devletler’in gözünü boyamak ya da Osmanlı’nın iç işlerine karışmalarına engel olmak amacıyla da ilan edilmedi.

Daha önceki modernleşme aşamalarında olduğu gibi Meşrutiyet’in ilanında yabancı etkisi ve baskısı hissedilir. Ancak diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğu’nun 18. yüzyılın başına kadar giden modernleşme aşamalarını yok saymak doğru değildir. Her bir aşama sonrakinin alt yapısını oluşturuyor ve her aşamada Osmanlı’nın çehresi biraz daha değişiyordu. Meşrutiyete giden yol Tanzimat ile

Paşa, münasip bir konuşma yaptı ve eski Edirne Müftisi olan Efendi de güzel bir dua etti. Bu arada, donanmadan ve diğer askeri mevki’lerden yüz bir pare top atılarak, sevinç gösterilerinde bulunuldu.” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.205. Ayrıca bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, ss.205-209.

²⁶⁷ Safvet Paşa’nın konuşması ilk oturumun sonlarına doğru, İtalyan temsilcisi sözlerine devam ederken top seslerinin duyulmasının ardından gerçekleşti. Safvet Paşa’nın konuşmasından hemen sonra söz alan Fransız temsilcisi Kont Chaudordy, “*Anayasa’nın beklenen sonuçları üretebilmesi için kesinlikle barışın gerektiğine ve konferansta Güçler’in hepsinin uzlaşmasının bu ciddi olayın yararı için başlıca şartın olduğuna işaret etti.*” Salisbury ise durumla ilgili bir şey söylemeyip sadece barışı sağlamak için bir araya gelen konferansın kayıt edilmesindeki memnuniyetini belirtti. Son sözü alan Safvet Paşa, “*Türkiye’nin yeni anayasanın yararlarını mümkün olan en kısa zamanda gerçekleştirmek amacıyla barışı büyük bir istekle arzu ettiğini söyledi.*” Safvet Paşa, anayasanın arayol bulmanın bir unsuru olabileceğini belirttiikten sonra konferansın ilk oturumu bitti. Bkz., “1th Protocol – Sitting of the 6th Zilhidje, 1293 (11/23 December 1876)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.228.

²⁶⁸ Konferans sonrasında Mithat Paşa, Safvet Paşa ne dediler diye sorduğunda kendisini kızdıracak olan “*ne diyecekler çocuk oyuncağı dediler*” cevabı aldı. Bkz., İnal, s.349.

ortaya çıkan yeni bir entelektüel sınıfın gelişmeleri dominize etmesiyle açıldı. Amaç hep aynıydı: güçlü bir Osmanlı İmparatorluğu.

Tanzimat döneminde yetişmiş yeni entelektüel sınıf ki, 1865 yılında bir piknikte bir araya gelerek önce İttifak-ı Hamiyyet olarak adlandırılan cemiyet sonraları Mustafa Fazıl, Ziya Bey, Namık Kemal, Nuri, Ali Suavi, Mehmet Bey, Reşad ve Rifat Bey'den oluşan Yeni Osmanlılar adıyla ün yaptı.²⁶⁹ Yeni Osmanlıların çoğu yabancı dil biliyor, basın yayın faaliyetleri ile uğraşıyor ve Batı siyasetine vakıftılar. Eleştirilerinin odağında mutlakıyetçi kötü yönetim bulunuyordu. Osmanlı modernleşmesinin kaçınılmazı olan düalizm, meşrutiyet taraftarlarını zorlamışsa da ortaya koydukları fikirleri ve eleştirileri ile Tanzimat'tan Meşrutiyet'e geçişin tohumlarını ektiler.²⁷⁰

1870'lerin başından itibaren beliren keyfi ve baskıcı yönetim anayasacı ya da meşrutiyetçi bir akımın doğuşuna zemin hazırladı.²⁷¹ Artık ciddi anlamda bir anayasadan bahsedilmeye başlandı. Sultan Abdülaziz'in hal' edildiği 30 Mayıs 1876

²⁶⁹ Mardin, s.28-68.

²⁷⁰ Koçak kendi ifadeleri ile durumu güzel bir şekilde özetliyor: “Osmanlı modernleşme hareketi, yönetici elit içindeki dar bir grubun siyasi güç dengelerini devamlı gözeterek ve bu hassas bir dengeyi, zaman zaman ikna ederek, zaman zaman da güç kullanarak kendi lehine değiştirmeye çalışarak, dış müdahalelere zaman zaman karşı durarak, zaman zaman da bu müdahalelerden yararlanmaya çalışarak, ama her zaman gelgitler içinde sürdü... Osmanlı modernleşme tarihinin birbiri ardına sıralanmış gibi görünen zincirleri için, Tanzimat modernleşmesi, bir anlamda kendi zıddını doğururken, bir anlamda da kendini tamamlayacak süreci başlatmış oldu.” Bkz., Cemil Koçak, “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, Modern Türkiye'de Siyasal Düşünce**, Cilt:1, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, s.72. 1860'lardan sonra canlanan basın yayın hayatıyla, Şinasi, Namık Kemal, Ali Suavi, Ziya Paşa gibi aydınlar liberal-reformist fikirleri Osmanlı İmparatorluğu ile tanıştırdı. Bkz., Bülent Tanör, **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006, s.122-123. Meşrutiyetin ilanı Batı'daki gibi burjuvanın oluşturduğu bir sınıf baskısının sonucu değildi. Küçük bir grubun başarısıydı. Tanzimat ile yetişen küçük ve seçkin zümre İmparatorluğun kurtuluşunu Batılı anayasanın benimsenmesinde gördü. Bkz., Mümtaz Soysal, **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997, s.21. Osmanlı'nın sosyal ve entelektüel tarihinde bir dönüm noktası olan Osmanlı Parlamentosu, “bütünüyle bir yüzyıl önce başlamış olan uzun bir ekonomik, sosyal ve entelektüel değişim sürecinin tam bir politik senteziydi.” Bkz., Kemal Karpat, **Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.371. 1860'lardan sonra yeni bir evre başlamıştı. Artık Batılılaştırıcı reformların kabul edilip edilmemesi değil, devletin otokratik iktidarının sınırlandırılıp sınırlandırılmayacağı tartışılıyordu. Bkz., Lewis, s.135.

²⁷¹ Yuri A. Petrosyan, “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü”, çev. Damla Güney, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.901; Bülent Tanör, “Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.17. “... Jöntürkler namıyla yadolan bir takım Frenk tavırlı gençleri dâhil-i bezm-i ülfet iderek Devlet-i Aliyye-i Osmaniyyenin usul-ü idaresi-i istiklaliyesini meşrutiyet kalıbına koymağa gizlice çalışarak daha Sultan Abdülaziz Han zamanında Kanun-u Esasi fikrine düşmüştü; o fikirde bulunan bir takım yeni yetişmeler her zaman etrafına üşmüş idi.” Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “Sultan Abdülaziz Vak'asına Dair Vak'anüvis Lûtfi Efendi'nin Bir Risalesi”, **Belleten**, Cilt:VII, Sayı:28, 1943, s.371.

tarihine kadar Osmanlı basınında meşrutî idare tartışılmamış olmasına rağmen özellikle İngiltere’de yayın hayatını sürdüren başta *Hürriyet* ve *Muhbir* olmak üzere, Yeni Osmanlılar hareketinin sözcülüğünü yapan gazete ve dergiler konuyla ilgili pek çok yayın yaptı.²⁷² 1875 yılında başlayan olaylarla bu süreç hızlandı²⁷³ ve Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilmesinden sonra Mithat Paşa ve taraftarları bürokrasi üzerindeki baskıyı arttırdılar.²⁷⁴

Kötü yönetime karşı oluşan tepkinin etkili bir dışavurumu sonrasında Sultan Abdülaziz’in tahtan indirilmesi, meşrutîyet hareketinin ivme kazanıp bu yolda somut adımlar atılmasına imkân yarattı. Abdülhamit’in tahta çıkması, süreci daha da hızlandırdı²⁷⁵ ve yeni Padişah’ın 30 Eylül 1876 tarihli İradesi ile başkanlığında Mithat Paşa’nın bulunduğu otuz kişiye varan özel bir kurulun faaliyete başlaması anayasa çalışmalarına ivme kazandırdı.²⁷⁶ Mithat Paşa’nın başını çektiği meşrutîyet taraftarları yedi aylık bir çalışma sonrasında Kanun-i Esasi’yi hazır hale getirdiler.

Kanun-i Esasi’nin hazırlıkları sırasında komisyonun ciddiyetle çalıştığı ve dünya üzerinde var olan anayasa örneklerinin çoğunun gözden geçirildiği

²⁷² Şükrü Hanioğlu, “Meşrutîyet” **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:29, 2004, s.390. Yeni Osmanlıların düşüncelerini yaymalarında çok önemli rol üstlenmiş olan *Muhbir* (1867-68 arasında Ali Suavi tarafından) ve *Hürriyet* (1868-70 arasında Namık Kemal ve Ziya Bey tarafından) Londra’da yayımlanmıştır. Özellikle *Hürriyet*, “*Yeni Osmanlılar Cemiyeti’nin Osmanlı İmparatorluğu’nun meşrutî yönetime geçmesi ya da bir meclis-i mebusanın kurulması gibi siyasi amaç ve taleplerini belirginleştirmede kullanılmıştır.*” Bkz., Petrosyan, s.900. Jön Türkler tarafından 1867-1902 yılları arasında İngiltere 14 gazete yayımlandığını söyleyen Tütengil, *Muhbir* ve *Hürriyet* hakkında önemli bilgiler vermektedir. Bkz., Cavit Orhan Tütengil, “**Yeni Osmanlı’lardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**”, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1985, ss.7, 31-72.

²⁷³ On yıldır meşrutîyet tartışmaları devam ediyordu ama “*diplomatik kriz meşrutîyet sorununu gündeme sokmuştu.*” Bkz., Roderic H. Davison, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Reform, 1856-1876**, çev. Osman Akınhay, 2. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005, ss.382-384.

²⁷⁴ Hanioğlu, s.390.

²⁷⁵ Tarih yazımında genellikle Mithat Paşa’nın Abdülhamit ile görüşmesi ve Meşrutî idareyi kabulü şartıyla tahta çıkışından bahsedilir. Bkz., Bekir Sıtkı Baykal, “93 Meşrutîyeti”, **Belleten**, Cilt:VI, Sayı:21, 1942, s.51; Davison, s.368; Mahmut Celâleddin Paşa, s.161; Osman Nuri, s.97. Ayrıca Mithat Paşa’nın anılarından şunları okuyoruz: “*Sultan Abdülhamid evvelce Kanun-u Esâsî’nin müsvettesini okuyup devletin bulunduğu hal ve vaziyete göre, bekası ve ilerlemesinin mutlaka böyle bir Kanunun yürürlüğe konulmasına [vaz’ına] bağlı olduğunu tasdik ederek, büyük biraderi [birader-i ekreme] Sultan Murad gibi Osmanlı Saltanatına bu temiz niyetlerle gelmiş ve bir an evvel yürürlüğe konulması için tetkikatını Meclis-i Vükelâya havale buyurmuştu.*” Bkz., **Mithat Paşa’nın Hatıraları**, s.206.

²⁷⁶ Tarık Zafer Tunaya, “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, s.27-28; Berkes, ilk kez 8 Haziran’da toplanan Meşveret Meclisi’nde resmi ve açık olarak Kanun-i Esasi konusunun tartışıldığını söylüyor. Bkz., Berkes, s.314. Ayrıca komisyonun çalışmaları için bkz., Berkes, ss.314-332. Davison, komisyonun ilk toplantı gününün belli olmadığına değinerek bu konuyu az da olsa tartışır. Bkz., Davison, s.385. Oğuz, ilk toplantının 6 Ekim’de yapıldığını yazıyor. Bkz., Ahmet Oğuz, **Birinci Meşrutîyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010, s.73.

söylenmektedir.²⁷⁷ İngiliz sisteminin²⁷⁸ ne kadar dikkate alındığını bilemiyoruz ama Avrupa’da bilenen Fransız, Almanya ve Belçika anayasalarının incelendiği su götürmezdir.²⁷⁹

İngiltere’deki demokratikleşme sürecinin uzun bir zamana yayılıp yavaş yavaş olgunlaştığı düşünülürse bunun Osmanlı aydınları tarafından tatbik edilmesi mümkün değildi. Avrupa’daki örnekler gibi alttan gelen bir baskı sonucu da gerçekleştirilmeyen Kanun-i Esasi, padişahın tebaasına sunduğu lütufları idi. Anayasa’nın içeriği incelendiğinde, monarkın yetkilerinin kısıtlanmasından ziyade

²⁷⁷ Namık Kemal, yürürlükteki anayasaların pek çoğunu incelediklerini ve en azından bin cilde danışıldığını söylüyordu. Bkz., Davison, s.387; Tunaya, s.28. “*Tanzimat bürokratlarının değişik kaynaklara başvurma ve metin çevirip değerlendirme merakını en önemsiz bir nizamnamenin hazırlanışından 1876 Kanun-u Esasi’sinin hazırlanmasına kadar her hukuki belgede görmek mümkündür.*” Bkz., Ortaylı, s.124.

²⁷⁸ İngiltere’nin bugün dahi bir yazılı anayasası yoktur ama parlamenter ve demokratik sürece damgasını vurmuş belgeler kronolojik sırayla şöyledir: 1215 tarihli Magna Carta Libertatum (Özgürlüklerin Büyük Şartı), 1628 tarihli Hak Dilekçesi (Petition of Right), 1679 tarihli Kişi Güvenliği Yasası (Habeas Corpus Act), 1689 tarihli Haklar Bildirisi (Declaration of Rights/Bill of Rights) ve 1701 tarihli Act of Settlement. Bu hak ve özgürlükler, daha çok aristokrasinin ve onlarla işbirliği içerisinde olan burjuvazinin, kendi varlıklarını ve güçlerini kabul ettirmek yoluyla, kralın yetkilerini kısıtlamalarıdır. İngiliz Parlamentosu gerçek bir temsile ulaşabilmek için ilki 1832 tarihini taşıyan ve onu 1867, 1868, 1884, 1918 ve 1928 tarihli çeşitli reform kanunlarıyla, İngiltere’deki oy hakkı genişletilmişti. Seçmen hakkını sınırlayan servet ve cinsiyet şartları kaldırılarak bu hak demokratikleştirilmişti. Avam Kamarasının sınıfsal yapısı ancak 1832 tarihli ilk seçim reformundan iki kuşak sonra iyileştirilebilmişti. 1868 tarihinde Avam Kamarasının üçte ikisi hala büyük toprak sahiplerinden oluşuyordu. 1886’da bu oran %50’ye 20. yüzyıl başında ise %10’a düşmüştü. Bkz., Erdal Onar, “Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzdeki Görünümü”, **Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı**, TBMM KSYK Yayınları, No:77, Ankara, 1995, s.50. http://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin077/077_00_007.pdf (04.06.2016); Kemal Gözler, “İngiltere’de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme”, **Prof. Dr. Mualla Öncel’e Armağan**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 2009, C.I, ss.365-374. İngiltere’deki demokratik gelişimi daha iyi anlamak için Fransa ile karşılaştırdığımızda, İngiltere’deki gelişim uzun bir sürece yayılarak “evrim” yoluyla olurken Fransa’da süreç ani ve köklü şekilde “devrim” ile gerçekleşmişti. Fransa’da tahtın çevresinde olan hukukçuların Roma Hukuku’nu kullanması, kralın “*kendi krallığında imparator*” olarak gösterilmesi, ona siyasal güç vermiş ve monarşik mutlakıyetçiliğin gelişmesine olanak tanımıştı. İngiltere’de ise kral dâhil herkesin kabul ettiği uygulamalar, görenekler ve yargı kararları bütünü olan “common law” (toplumsal-ortak yasa) anlayışı İngiltere’yi bu konuda Fransa’dan farklı kılıyordu. İngiltere’de asiller-burjuva ittifakının, Fransa’da ise kral-burjuva ittifakının kurulması iki ülkenin evrim çizgilerini birbirinden ayırmaktaydı. İngiliz Devrimi’nin hiçbir aşamasında açık bir biçimde üst ve alt tabakalar arasındaki bir mücadele biçimini almadı. Bkz., Maurice Duverger, **Batı’nın İki Yüzyı**, çev. Cem Eroğul, Fazıl Sağlam, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977, s.16, 22, 40. Bu nedenle, 18. yüzyılda İngiliz yönetici sınıfları ne surlarla çevrili şatolarda ne de saraylarda kalıyorlardı. Topraklarının ortasında kurulmuş köşklere yaşıyorlardı. Bkz., Barrington Moore Jr, **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989, s.24.

²⁷⁹ Lewis, Prusya anayasa fermanı aracılığıyla, 1831 Belçika Anayasası’ndan büyük ölçüde etkilenildiğini belirtmektedir. Bkz., Lewis, s.163. Ayrıca bkz., Tunaya, s.28; Davison, s.386.

yönetilenlere bazı haklar verilmesi, başka bir deyişle padişahın dünyevi ve dinsel yetkilerini anayasallaştırılması karşımıza çıkar.²⁸⁰

Dünya üzerindeki anayasal gelişime göz atılınca İngiltere, Belçika ve Amerika Birleşik Devletleri düzeyinde anayasal rejime sahip olmayan Rusya gibi birçok devlet vardı.²⁸¹ Anayasal metinlerin gelişimi bir asır bile geriye gitmiyordu²⁸² ve anayasanın oluşturulmasında ve uygulanmasında belirlenmiş uluslararası kriterler henüz tam anlamıyla belirginleştirilememişti. Bu durumda Kanun-i Esasi'yi mevcut anayasalarla kıyaslamak, onun Osmanlı tarihi açısından taşıdığı önemi azaltmayacaktır.

Yedi ay gibi kısa bir zamanda hazırlanmaya çalışılan metin konferansın açılışından önce²⁸³ bitirilip 23 Aralık günü ilan edildi. Önce Hattı Hümayun ardından Kanun-i Esasi okundu.²⁸⁴ Hattı Hümayun'da bir zamandan beri Devlet-i Aliyye'nin

²⁸⁰ Osmanlı İmparatorluğunda anayasal anlamdaki ilk belge Kanun-i Esasi'dir. Gözler'e göre bu belge şekli anlamda da ve maddi anlamda da bir anayasa belgesidir. Çünkü Kanun-i Esasi bir yandan devlet organları arasındaki ilişkileri, diğer yandan da vatandaşların temel hak ve özgürlüklerini düzenlemektedir. Bkz., Kemal Gözler, **Anayasa Hukukuna Giriş**, 13. Baskı, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008, s.165. Kanun-i Esasi anayasal karakterleri tam olarak taşıyor olsa da içeriğine göz attığımız zaman bu belgenin birçok anayasal eksiğinin olduğunu söylemekte güçlük çekmeyiz. Tunaya da bu belgenin gerçek anlamda bir anayasa olduğunun söylenmesini zor görmektedir. Bkz., Tarık Zafer Tunaya, **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Sulhi Goran Matbaası, İstanbul 1975, s.327. Tanör de Kanun-i Esasi'nin meşrutiyete geçişi değil ama mutlakiyetten çıkışı ifade ettiğini belirtir. Bkz., Tanör, s.149.

Kanun-i Esasi'nin temel ilke ve nitelikleri şöyledir: Osmanlı Devleti bir monarşidir, Osmanlı Devleti üniter bir devlettir, devletin dini niteliği İslam'dır; devletin resmi dili Türkçedir; devletin başkenti İstanbul'dur. Kanun-i Esasi'de, egemenliğin kime ait olduğu vurgulanmamıştır. Kuvvetle muhtemeldir ki, böyle bir maddeye gerek bile duyulmamıştır. Diğer bazı maddeler şöyledir: 5. madde, padişahın alınan kararlarda herhangi bir mesuliyeti yoktur; 7. madde, atamalar ve önemli kararlar padişahın elindedir; 18. madde memurların Türkçe bilmesi şarttır... vs. Kanun-i Esasi'ye göre bir yasanın kabul edilmesinde izinden onaya kadar Padişah belirleyicidir. Şöyle ki, bir yasa önce padişahın izniyle onaya sunulur. Padişah istemezse yasa meclise giremez. Eğer bir yasa tasarısı izinden geçip meclise girerse son olarak yine padişahın onayıyla kabul edilir. Yani alınan hiçbir karar padişahın isteğine aykırı olamaz. Ayan Meclisi'nin tüm üyeleri padişah tarafından seçilir ve meclis üyelerinin yeminlerinden biri de padişaha sadakattir.

²⁸¹ Berkes, s.311.

²⁸² Tarihteki ilk anayasa, 1787 Amerika Birleşik Devletleri Anayasası'dır. İkincisi 1791 Fransız Anayasasıdır. Onları sırasıyla şu anayasalar izlemektedir: 1809 İsveç Anayasası, 1812 İspanyol Anayasası, 1814 Norveç Anayasası, 1831 Belçika Anayasası, 1848 İsviçre Anayasası, 1848 İtalyan Anayasası, 1848-1850 Prusya Anayasası, 1849 Danimarka Anayasası, 1849 Lüksemburg Anayasası, 1864 Yunan Anayasası, 1866 Romanya Anayasası, 1876 Osmanlı Anayasası, 1887 Hollanda Anayasası ve 1889 Japon Anayasası.

²⁸³ Davison, konferans çağrısı yapıldığında Mithat Paşa'nın çalışmalarına devam ettiğini ve anayasanın konferanstan önce tamamlanacağına emin olmadığını söylüyor. Bkz., Roderic Davison, "Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations", **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı:5, (Ed. Halil İnalcık vd.), İstanbul, 1986, s.167.

²⁸⁴ Hattı Hümayun ve Kanun-i Esasi için bkz., **Düstur**, I. Tertib, Cilt:4, ss.2-20. Ayrıca belgenin transkripsiyonu için bkz., Mehmet Yılmaz, **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015, ss.69-84; Şeref Gözübüyük ve Suna Kili, **Türk Anayasa**

kuvvetini azaltan etkenlerin harici değil daha ziyade dâhili olduğu vurgulanıyordu. Tanzimat Fermanı bu sebeple ilan edilmişti denildikten sonra dikkat çekici olan Kanun-i Esasi'nin Tanzimat'ın ilanından sonraki gelişmelerin doğal bir sonucu (semeresi) olduğunun belirtilmesidir. Hattı Hümayun'da içteki karışıklıklar ve dış ilişkilerde meydana gelen gelişmelerin hükümetin idare şeklindeki yetersizlikten meydana geldiği açıkça itiraf ediliyordu. Konferansta Osmanlı Devleti'ne karşı yöneltilebilecek olası suçlamaların önünü kesebilmek amacıyla, belirtilen sorunlar, Hattı Hümayun'da okunduğu üzere Kanun-i Esasi ile başlayacak yeni dönemde, hürriyet, adalet ve eşitlik ilkelerinin ön plana alınmasıyla aşılabilecekti.

Kanun-i Esasi'nin ilanının konferansın ilk gününe denk getirilmesi, bunun diplomatik bir silah olarak kullanılmak istendiği yorumunu²⁸⁵ haklı gösterse de anayasanın tamamen diplomatik çıkar amacıyla yapıldığını söylemek Osmanlı modernleşmesinde yaşanan gelişimi yok saymak anlamına gelir.²⁸⁶ Ayrıca yakın tarihte Mithat Paşa'nın gayretleriyle ön plana çıkan gelişmeleri sadece Avrupa merkezli olarak ele almak da doğru değildir.

Anayasanın mimarı olarak kabul edilen Mithat Paşa²⁸⁷ Kanun-i Esasi denildiği zaman akla gelen bu sürecin en etkili ismiydi ve yerel yönetimlerde

Metinleri 1839-1980, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, ss.27-42; vd. Aynı sabah Elliot, ilan edilen anayasa metninin Fransızca ve İngilizce tercümesini İngiltere'ye gönderdi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (23 December 1876), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, ss.114-130.

²⁸⁵ Safvet Paşa, 12 Ekim 1876 tarihinde Avrupa'daki Osmanlı elçilerine gönderdiği genelgede anayasa ile ilgili olarak İstanbul'da toplanacak genel bir meclisten bahsediyordu. Bkz., Engelhardt, s.360-361. Davison anayasanın diplomatik bir silah olarak ilk defa bu tarihte kullanıldığını söylüyor. Bkz., Davison, s.167.

²⁸⁶ "Reformların zamanının seçimi ve teatral bir tarzda takdimi, şüphesiz bunlardan siyasal avantaj sağlamak arzusundan esinlenmişti. Fakat bundan, Kanun-u Esasi'nin ve daha önceki reformların yabancıları aldatmak ve içerde hiçbir şey değiştirmemek niyetinde olan diplomatik desiselerden başka bir şey olmadığı sonucunu çıkarmak büyük bir hata olur.", Bkz., Lewis, s.164-165. Kanun-i Esasi, Ortaylı'ya göre "Avrupa reçetesinin eseri değildir." "Aslında Avrupa, meşrutiyet rejimi ve parlamento ile hiç ilgili değildir. Rusya böyle bir rejimin düşmanıydı. Avusturya antipatiyle karşılıyordu. İngiltere ve Fransa ise bu rejimi Osmanlılara yakıştırmıyorlardı, hatta parlamentonun kurulup çalışabileceğine bile inançları yoktu." Bkz., Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, s.269.

²⁸⁷ Karpaz, Mithat Paşa'yı 1876 Anayasası'nın babası olarak tanımlar. Bkz., Karpaz, s.374. Tunaya, Mithat Paşa ve Anayasa ile ilgili şu yorumu yapıyor: "Ben bir anayasacıyım. Mithat Paşa'nın en önemli yönü bence Anayasacılığıdır. 1876 Anayasası'na özellikle Batıda Midhat Paşa Anayasası deniyor." Bkz., Tarık Zafer Tunaya, "Midhat Paşa'nın Anayasacılık Anlayışı", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.41. Ortaylı, "O meşrutiyete, yani anayasal monarşiye inanmış bir yöneticiydi." ve "Midhat Paşa vilayet yönetiminde Tanzimat başından beri izlenen modern otokratik yönetimi terk eden ilk devlet adamımız, daha doğrusu anayasacı demokratların ilk temsilcisidir." demektedir. Bkz., İlber Ortaylı, "Midhat Paşa'nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası", **Uluslararası Midhat Paşa**

deneyimlediği yenilikleri ve başarıyı,²⁸⁸ merkezi yönetime taşıma isteği sonrasında kolları sıvamıştı.²⁸⁹ Konferansın başlamasına dört gün kala anayasayı hazırlayan komisyonun başında bulunan Mithat Paşa, Osmanlı yönetiminin uluslararası boyuttaki bu kriziyle baş edebileceği düşünüldüğü için Padişah'ın yenilik yapma konusundaki samimiyetinin bir göstergesi olarak Avrupa'daki özellikle İngiltere ve Fransa'daki popülaritesinin etkisiyle²⁹⁰ sadrazamlığa getirildi.

Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.227. Yavuz Özgüldür ve Serdar Özgüldür, "1876 Anayasası'nın Hazırlanmasında Mithat Paşa'nın Rolü ve Fonksiyonu", **OTAM**, Sayı:5, 1994, s.324.

²⁸⁸ Bugünkü *Ziraat Bankası*'nın temeli olan "*Menafi Sandıkları*" ile Emniyet Sandığı, Sanat Okulu, Islahhaneler ve Zirai Kredi kooperatifleri kuran, basımevi ve gazete tesis eden, sulama kanalları açan, Fırat'ın temizlenmesi işiyle uğraşan, Tuna ile Dicle ve Fırat'ta vapur işletmeleri hayata geçiren Mithat Paşa, özellikle Niş, Tuna ve Bağdat'taki Valiliği sırasında önemli, yenilikçi ve başarılı çalışmalara imza attı. Valisi bulunduğu bölgelerin çehresi onun zamanında değişti. Mithat Paşa hakkında daha çok araştırma ve yayın yapılmasının gerekliliği ortadadır yine de Mithat Paşa ve onun yerel yönetimlerdeki çalışmaları ile ilgili yapılmış bazı çalışmalar şunlardır: Bekir Sıtkı Baykal, **Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, Kırıl Matbaası, 1964; Mehmet Zeki Pakalın, **Midhat Paşa**, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1940. Mithat Paşa'yı konu alan tez çalışmaları: Bekir Koç, **Midhat Paşa, 1822-1884**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002; Adem Korkmaz, **Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005; İlker Alpekin, **Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2011; Mehmet Çelik, **Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868**, Libra Kitap, İstanbul, 2010 (Yayınlanmış yüksek lisans tezi). İddialı bir başlık taşımasına rağmen 35 sayfalık bir metinden ibaret olan bir tez daha vardır; Zehra Kamile Benli, **Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Ahmet Şefik Midhat Paşa (1882-1884)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2004. Ayrıca **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, içerisinde bulunan Skender Rıza, Tevfik Güran, Zeki Arıkan, Yaşar Yücel, Seçil Akgün ve İlber Ortaylı'nın bildirileri Mithat Paşa'nın yerel yönetimlerdeki çalışmaları veya başarısı ile ilgilidir.

²⁸⁹ Baykal, Mithat Paşa'nın meşrutiyet ve anayasa fikri ile bu konudaki hazırlıklarının Tuna Valiliği zamanına kadar gittiğini savunuyor. Bkz., Baykal, **Mithat Paşa**, s.47. Davison, Tuna Valiliği'nde Mithat Paşa'nın meşrutiyetçilikle ilgili hangi özgün fikirlere sahip olduğunun belirsizliği üzerinde durmakla birlikte, zamanla bazı şeylerin olgunlaştığını belirtiyor. Bkz., Davison, s.376-377. Elliot, 1875 yılının başında Mithat Paşa yanlısı bir pasadan ilk defa anayasa kelimesini duyduğunu söylüyor. Birkaç gün sonra da Mithat Paşa'nın kendisini çağırarak, enine boyuna düşüncesini açıkladığını aktarıyor. Bkz., Elliot, s.228.

²⁹⁰ "Midhat Paşa'nın meslek ve şahsına meyl ve muhabbet eden Avrupalı az değil idi. Bilhassa Fransa ve İngiltere'de birçok rical-i hükümetle kısmen efkâr-ı umumiye, Midhat Paşa'ya fevkalade meyyal ve müteveccih bulunur idi. Hatta bunlar, Avrupa hükümetlerinin Şark işleri için konferanslar teşkiline lüzum görmeyip Midhat Paşa'nın Kanun-i Esâsisi muvafık bir surette tatbik olunursa Devlet-i Aliyye ıslah olur ve binaenaleyh tâbi'yyetinde bulunan Hristiyanların da muhtariyetle idarelerine ihtiyaç kalmaz itikadında idiler." Bkz., Ahmed Saib, **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, Kahire, 1326, s.44. Baykal, Avrupa basınının öteden beri Mithat Paşa hakkında takdîrkâr bir lisan kullandığını belirtiyor. Bkz., Baykal, **Mithat Paşa**, s.68. "St. James kabinesinin bu ıslahatların (Kanun-i Esasi'nin) gerçekleştirilmesini heyecanla beklediğini ve Midhat Paşa'nın samimiyeti ile kabiliyetine güveninin tam olduğunu biliyorduk." Bkz., **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, s.100. Buckle, Mithat Paşa'nın yabancı güçlerle özellikle İngiltere ile dostça bir ortaklığının bulunduğunu söylüyor. Bkz., Monypenny and Buckle, s.28. Mithat Paşa'nın Sadrazamlığa getirilişini Elliot, aynı gün Lord Derby'ye çektiği telgrafla "Şu anda yapılan atamanın önemi çok büyüktür." diyerek bildirdi. Mithat Paşa için, "Kuşkusuz Türk devlet adamları arasında en enerjik ve liberal olanıdır." demekteydi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (19 December 1876)", **British House of Commons Parliamentary**

Mithat Paşa'nın ikinci sadrazamlığı için “Konferans zamanının sadrazamı” tanımını yapmak yanlış olmayacaktır.²⁹¹ Çünkü konferansın hemen öncesinde başlayan Sadrazamlığı bir buçuk ay kadar sürerek konferansın dağılmasını izleyen günlerde bitti.²⁹² II. Abdülhamit'in Mithat Paşa'yı sadrazamlığa getirerek onun

Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877, s.80. Ayrıca Elliot eserinde Mithat Paşa için, İngiliz kurumlarına benzer bir şeyi elde etme girişimi için İngiliz halkının kalpten sempatisine güvendiğinden bahseder. Ayrıca Mithat Paşa için, “*Midhat'ın kendisi tipik Türk Paşalarından mümkün olduğunca farklı çok dikkat çekici bir adamdı... O karakteristik enerjisi ile neredeyse reformlar için çalışmaya ayarlıydı, bu onun kalbinde vardı ve bunun için hayatını tehlikeye attı ve hayatını kaybetti.*” der. Bkz., Elliot, s.228-229. İgnatiyev, Mithat Paşa'nın anayasal reform planının İngiliz teşvikiyle olduğunu düşünüyor. Bkz., Sumner, s.169-170. “*Midhat Paşa, bazı İngiliz devlet adamlarınca tutulan ve desteklenen bir kişi olarak biliniyordu. Özellikle meşrutiyet ve reform taraftarı olması ona İngiliz sempatisini kazandırmıştı.*” Bkz., Bilâl N. Şimşir, “Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s.239. İnal'ın aktardığına göre Padişah, Mithat Paşa'nın görevlendirilmesini isteyerek değil, kendi söylediği üzere “*Hasbezzeman ve bizzarure*” yani zoraki olarak yapmıştı. Bkz., İnal, s.342-343. Petrosyan, zoraki olarak gördüğü atamanın nedenini ülkedeki ilerleme yanlısı güçlerin desteği ve Batı siyasi çevrelerinde Mithat Paşa'nın popülerliğine bağlar. Bkz., Petrosyan, s. 905.

²⁹¹ Mithat Paşa'nın ikinci sadrazamlığı 19Aralık 1876 ile 5 Şubat 1877 tarihleri arasındadır. İstanbul Konferansı'nın açılış tarihi 23 Aralık 1876, son oturumu ise 20 Ocak 1877'dir. Meşrutiyeti, Mithat Paşa ile özdeşleştiren Şimşir şunları söylüyor: “*Midhat Paşa, belli bir devlet felsefesinin, anayasalı yönetimin, meşrutiyetin önderi durumundaydı. Onun iktidara gelişi meşrutiyetin zaferi, iktidardan düşüşü ise meşrutiyetin yenilgisi anlamını taşıyor.*” Bkz., Şimşir, s.237.

²⁹² Mithat Paşa'nın azli ve sonrasında yaşadıkları ayrı bir çalışmaya konu olacak mahiyettedir. Abdülaziz'in ölümünden sorumlu tutulup Tâif'e gönderilmesi ve orada hayatını kaybetmesi popüler bir konu olmasına rağmen (İsmail Hakkı Uzunçarşılı'nın, *Mithat Paşa ve Tâif Mahkûmları* ile *Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiplerine Dâir Vesikalar* adlı eserlerine bakılabilir. Ayrıca Hıfzı Topuz, *Taif'de Ölüm* eserinde Mithat Paşa'nın son yıllarının romansal bir anlatısını yapmıştır.), anayasaya sonradan eklenen 113. madde ile sadrazamlıktan apar topar azledilmesi sonrasında Avrupa'daki sürgün hayatı ile sonraki görevleri biraz daha karanlıktır.

Onun hakkında yazılanlar karşıt iki ideolojinin kesiştiği noktada olduğu için genellikle objektiflikten uzaktır. Aralarındaki buzların bir türlü eremediği Cevdet Paşa şunları yazıyor: “*Midhat Paşa ve taraf-girânı olan bir gürûh budala Kânun-ı esâsî ilân olunduğu gibi âlemin muvâzenesi değişerek artık Rusya'nın etvâr-ı tahakküm-kârîsine mahall kalmaz zann ederlerdi. Bu ise bir hayâl-i şâ'irâne olup bizim hükûmetimizi hâl-i meşrûtiyyete koymamızın Rusya hakkında bir güne te'siri olmadığı cihetle Rusyalı tedârükât-ı harbiyyesini ikmâle bir mertebe daha ziyâde sa'y etmekte idi ve Kânun-ı esâsî sayesinde Midhat Paşa kendisini azilden masûn sanıp taraf-ı saltanat'a karşı pek ağır davranır oldu. Zât-ı Şâhâne ise anın tavrı hareketlerinden bizâr olmağla 1294 sene-i hicriyyesi muharreminin on birinci günü azl ile Avrupa'ya tard olundu...*” Bkz., Cevdet Paşa, **Tezâkir – 40 Tetimme**, s.168. Abdurrahman Şeref Efendi'nin yazdıkları durumu özetler durumda: “*Mithat Paşa bazı kusurları olmakla beraber vatanseverliğine ve temiz niyetine dil uzatmak insafsızlıktır. Bütün yaptıklarında esas amacı memleketin hayrı ve yararı idi. İhtiyatlı ve tedbirli hareket etmeyişi, halk arasında olağanüstü büyük bir şöhrete sahip olması ve beğenilmesi dolayısıyla düşmanları olan istibdat yardakçıları tarafından diktatörlük ve cumhuriyet heveslisi olarak suçlandırılması ve sergilendirilmesi dikbaşlı davranışlarına yakıştırılmış olduğundan Zaptiye Nazırı Ömer Fevzi Paşa'nın bu şübhelere delil sayılan iki satırlık jurnaline dayanılarak sadrazamlıktan alınmış e sürgün edilmişti ise de bu hakkında bir iftira olsa gerektir.*” Bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.164-165.

Konumuzla alakalı olarak, Mithat Paşa'nın bir eserinden bahsetmek yerinde olacaktır. Bir buçuk yıldan uzun süren sürgün hayatının önemli kısmını geçirdiği İngiltere'de kaleme aldığı “*The Past, Present and Future of Turkey*”, isimli eseri *The Nineteenth Century*'nin Haziran 1878 tarihli 16. sayısında yayımlandı. Eser, Berlin'de bir kongre toplanacağı haberi alındığında Mithat Paşa tarafından Avrupa baskısına karşı Osmanlı İmparatorluğu'na karşı var olan yanlış fikir ve kanaatleri ortadan

Avrupa'daki karizmasını kullanmayı düşündüğü tezini kabul edersek, sadrazamlıktan azlini de bu karizmanın işe yaramadığı²⁹³ düşüncesinden kaynaklandığı ileri sürülebilir.

kaldırarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu duruma neden ve nasıl düştüğünü tüm açıklığı ve hakikat doğrultusunda anlatmak amacıyla yazılmıştı. Mithat Paşa eserinde, Balkanlar'da yaşananları açıklayabilmek için Osmanlıların Rumeli'yi fethine kadar gider. Fethedilen yerlerde yaşayan insanların dinlerini, dillerini ve mallarını korumalarını sağlayan bir devlet anlayışını resmeder. Hristiyanların ve Müslümanların farkı yoktur bu topraklarda. Mithat Paşa'ya göre, Rusya'nın isteği, Hristiyanları himaye etmekten başka bir şey değildir. Haliyle Rusya'nın yayılmacı emmeleri sonrasında gerçekleşmiştir olanlar. Kanun-i Esasi ile sorunların önüne geçilebileceği ve uygulanması ile önemli yarar sağlanacağı vurgulanır. Rusya gerçek bir ıslahatın yapılmasından korktuğu için gecikmeksizin savaşı çıkardı demektedir. Sonuna Mayıs 1878 tarihi atılmış olan eser İngilizce ve Fransızca olarak 5 bin adet basılıp dağıtılmış. Hatta risalenin bir sureti kongreye gidişinden evvel Disraeli'ye de verilmişti. Avrupa desteğinin ne kadar önemli olduğunun farkında olan Mithat Paşa sürgün hayatında bile çabasını sürdürmüştür. Eserin zaman geçirmeksizin Türkçeye çevrildiği görülüyor. Bkz., Midhat Paşa, **Memalik-i Osmaniye Mâzisi-İstikbali**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1295. Ayrıca bkz., **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, s.226, risalenin transkripsiyon edilmiş metni için aynı eser, ss.327-342; Mehmet Çelik, "Mithat Paşa'nın 'Türkiye'nin Mazisi ve İstikbali' Başlıklı Makalesi ve Üzerine Bazı Notlar", **Kebikeç**, Sayı:26, 2008, ss.37-61.

²⁹³ Mithat Paşa'nın azlinin ani bir şekilde gerçekleşerek hemen yurtdışına gönderilmesi ve onu taşıyacak İzzettin vapurunun kaptanına her türlü olasılığa karşı 24 saat Kumkapı açıklarında beklemesi talimatı verilmesi, Padişah'ın kendi iktidarını sınırlayabilecek birinden kurtulma yorumlarını da kuvvetlendirmektedir. Padişah'ın korktuğu olmamış, Mithat Paşa'nın azlı sonrasında yurtiçinde ve yurtdışında kayda değer bir tepki görülmemiştir.

Özellikle, İngilizler tarafından tutulan ve desteklenen biri olduğu söylenen Mithat Paşa'nın azline karşı İngilizlerin dahi kayda değer bir tepkisini görmek zordur. 5 Şubat'ta Safvet Paşa Musurus Paşa'ya azlı bildirdi. Bir gün sonra ise Musurus Paşa bu bilgiyi Lord Derby'ye iletti. Gönderilen telgrafta Mithat Paşa'nın bahsi geçmezken yeni sadrazam Edhem Paşa'nın anayasa tarafından onaylanmış tüm ilkeleri hızlıca tamamlamasını Sultan'ın en acil şekilde salık verdiği söyleniyordu. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (5 February 1877) (Communicated to Earl of Derby by Musurus Pasha, February 6)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.56-57. 5 Şubat'ta Jocelyn, Mithat Paşa'nın azledildiğini bildirdi. Dört saat sonra çektiği ikinci bir telgrafla, Son sadrazamın Sultan'ın hızlı gemilerinden biriyle (İzzettin Yatı ile) Brindisi'ye sürgün edildiğini yazdı. Kamu huzurunun yeni sadrazama olan güven dolayısıyla henüz bozulmadığını ama Sultan'ın yanındakilere karşı ciddi bir kızgınlığın olduğunu telgrafta ekledi. Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl Derby (5 February 1877)", **BDEA**, Vol.III, Doc.517-518, s.216-217. Ertesi gün Jocelyn, Mithat Paşa'nın "*keyfi sürgünü*"nın gerekçesinin anayasanın bir maddesine dayandırıldığını yazdı. Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (6 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.83. Lord Derby'den ise bu konuyla ilgili bir yanıt gelmedi. Kayda değer bir tepki olmamasına rağmen yine de İngiltere'ye karşı temkinli davranıldı. Mithat Paşa'nın azlinden tam bir ay sonra Adliye Müsteşarı Vahan Efendi, İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby'ye "*Mithat Paşa'nın azlı ve sürgününün nedenlerini açıklamak üzere Padişah tarafından bizzat görevlendirildi.*" Sadrazama bir komplo kurulmadığı ve Paşa'nın yaptığı olumsuz hareketler (gücü kendi elinde toplamaya ve Sultan'ın sesini kesmeye çalışması, Anayasayı kendisinin ürünü olarak görmesi, Sultan hakkında suçlayıcı ifadelerle bulunması ve aynı düşüncedekilerle bir araya gelmesi ve Sultan'ı Kraliçe'den koparmaya çalışması) nedeniyle azledildiğini açıklıyordu. Sürgün ise bir cezalandırma değil, İstanbul'da bulunan Paşa'nın partizanlarının tehlikeli bir durum yaratmaması için alınmış bir önlemdi. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (5 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.164-165. Konu İngiltere Parlamentosu'na da taşındı. İngiltere'de Meclis tatili bittikten (5 Ağustos 1876 – 8 Şubat 1877) beş gün sonra 13 Şubat 1877'de Arthur Mills, Midhat Paşa'nın görevden alınmasıyla ilgili herhangi bir bilginin alınıp alınamadığını sorması üzerine Dışişleri Müsteşarı Robert Bourke,

Abdülhamit'in tahta çıkarken meşrutı yönetimi içtenlikle isteyip istemediğini bilmek mümkün değildir. Ama yapmış olduğu hamlelerin uygun zamanlamayla ve zekice olduğuna şüphe yoktur. İktidarını sağlamlaştırdıktan sonra II. Abdülhamit'in meşrutiyete ilişkin tutumu ise sonraları Jön Türklerin en fazla eleştirdikleri taraflarından biri oldu.

Meşrutiyet'in ilanı ve konferans boyunca II. Abdülhamit'in yürüttüğü politika, öncelikle gelişmeleri uzaktan izlemek ve sonrasında Büyük Devletler'in özellikle İngiltere'nin tekliflerini kabul ettiremediği Mithat Paşa'dan ümidi kesmesiyle ön plana çıkıp devletlere istediklerini kabul etmeye hazır olduğunu ima ederek konumunu sağlamlaştırmak üzerine kuruldu.²⁹⁴ II. Abdülhamit'in düşüncesi gerçekten bu yönde ise başarıya ulaştığını kabul etmek gerekiyor. Çünkü İngilizler

detaylar hakkında bilgi sahibi olmadığını söyledi. Bkz., **Hansard, Turkey – The Dismissal of Midhat Pasha – Questions., HC., Deb., 13 February 1877**, Vol.232, ss.258-259. Ayrıca şunu da ekleyebiliriz ki, Mithat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi üzerine yükselişe geçen borsaya para yatırımları, onun azledilmesiyle zarara girmişlerdi. Borsanın yükselmesi ile ilgili bkz., **Sabah**, 6 Zilhicce 1293 (22 Aralık 1876); Ahmed Saib, **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, s.49; Petrosyan, s. 906. “*Tüm paralarını Mithat Paşa üzerine yatıran Anglo-Türklerle çok büyük bir darbe.*” Bkz., **Granville Papers**, 6 Feb. 1877, Harcourt to Granville'den aktaran Seton-Watson, s.147.

²⁹⁴ Elliot, Abdülhamid ile görüşmesinden bir gün sonra 11 Ocak 1877 tarihli özet ibareli yazısında Kraliçe'nin mektubunu Sultan'a teslim ettiğini yazıyordu. Kraliçe, Avrupalı Güçler tarafından sunulan önerilerin zaman kaybedilmeksizin kabul edilmesi konusundan baskı yapıyordu. Buna karşı II. Abdülhamit'in Majestelerinin Hükümeti'ne itimatının tam ve önerilerini dikkate almaya hevesli olmasına rağmen henüz bakanları üzerinde kararı tam olarak geçerli değildi. Ama diyordu Elliot, bakanlarının verecekleri ödünlere Abdülhamid karşı çıkmayacaktır. Bkz., “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (11 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.275. Ayrıca FO içinde de (PRO-FO. 424/48, p.148, no.224 ve PRO-FO. 424/37, p.119, no.151), yer alan aynı belgeyi kullanan Şimşir konuyla ilgili şu yorumu yapıyor: “*Padişah, İngilizleri yavaş yavaş Mithat Paşa'dan uzaklaştırıp kendisine doğru çekmekteydi. Konferansın başında Midhat Paşa 'İngilizlerin adamı' olarak görülürken, şimdi Abdülhamid 'İngilizlerin adamı' gibi sıvrılıyordu.*” Bkz., Şimşir, s.253. Birkaç gün sonra 14 Ocak tarihinde bu defa Salisbury II. Abdülhamit ile görüştü. Aşağıda bahsi geçen konuları içine alan yazısını Lord Derby'ye gönderdi. Görüşme sırasında yine önerilerin kabulünden bahsedildi. Padişah, önerilere karşı anayasanın önerileri gereksiz kıldığını söyledi. Ama Salisbury birkaç yıla kadar anayasanın tam olarak uygulanamayacağından sözü açarak Türkiye'nin düşmanlarının entrikalarına fırsat vermemek için acil önlemlerin alınması gerekliliğinden bahsetti. Salisbury, padişahı önerileri kabul etmesi için zorladıysa da Padişah'ın temel itirazı adamlarının onur kırıcı buldukları garantilere karşıydı. Padişah son kararını bakanlarına danıştıktan sonra vereceğini söyleyerek görüşmenin sonuna gelindi. Bkz., “The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (14 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.307. Ayrıca aynı günkü başka bir yazısında Salisbury'nin “*Padişah Hazretleri, görüşme boyunca ılımlı konuştu ve edindiğim izlenim odur ki, danışmalarının fazla etkisinde kalmazsa (projeyi) kabule hazır.*” Bkz., PRO-FO. 424/37, p.189, no.212 ve PRO-FO. 424/37, p.164, no.178'den aktaran Şimşir, s.255-256. Ayrıca 14 Ocak 1877 tarihli görüşme Said Paşa'nın günlüğünde de yer almaktadır. Ancak yukarıdaki belgeler kadar ayrıntılı bilgi içermez. Bkz., Çağlar, **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)**, s.127. İsmail Kemal Bey hatıratında konuyla ilgili şunları yazıyor: “*Kraliçe Victoria'nın baş temsilcisi Lord Salisbury ile yaptığı görüşmede Padişah, ona Sadrazam'ın muhalefeti olmasa konferansın önerilerini kabul etmeye açık olacağını ima etmiş.*” Bkz., **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, s.97.

Mithat Paşa ile bir sonuca ulaşamayacaklarını anlayarak II. Abdülhamit'i dikkate almaya başladılar.²⁹⁵

Mithat Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesi ve anayasanın ilanı Büyük Güçler arasında beklenen etkiyi yaratamadı. Ama en şaşırtıcı olanı İngiltere'nin ve doğal olarak onun politikasını konferansta temsil eden Salisbury'nin tavrıydı. Aslında İstanbul Konferansı boyunca İngiltere'nin Osmanlı politikasını devam ettirmek ile bu politikadan uzaklaşmak arasında kaldığı süruncemenin ete kemiğe bürünmüş hali olan Elliot ile Salisbury, Kanun-u Esasi hakkında da İngiltere'nin iki farklı kutbunu temsil ediyorlardı. Elliot, Kanun-u Esasi'den ümitliyen ve onu olumlu karşılamışken, Salisbury'nin konferansın ilk günkü tepkisizliğinin arkasında Kanun-i Esasi'ye karşı beslediği olumsuzluk ve umutsuzluk hissi yatıyordu. Bu tepki Mithat Paşa'ya karşı olan güvensizliği ile daha da pekişiyordu.²⁹⁶ Elliot, Lord Derby'ye yazdıklarında anayasa ile ilgili temkinli ve alt metinde olumlu²⁹⁷ bir hava yaratırken Salisbury, anayasanın eksiklerini yazarak, Lord Derby'yi anayasanın kötü ve keyfi yönetime karşı bir teminat olmaktan çok uzakta olduğuna inandırmaya çalışıyordu.²⁹⁸

²⁹⁵ Salisbury, Londra'ya dönmeden önce 22 Ocak tarihinde "*Padişah yeterince otoriteyi eline alabilmiş olsaydı Konferansın sonucu daha tatminkâr olurdu.*" demektedir. Bkz., **PRO-FO. 424/37**, p.239, no.224'ten aktaran, Şimşir, s.261.

²⁹⁶ Salisbury'nin Mithat Paşa'ya karşı düşmanca tutumu ve düşüncesini 29 Aralık 1876 tarihinde Lord Derby'ye gönderdiği yazısındaki popüler olan şu cümlesi özetliyordu: "*Onlar (İgnatıyev ve Mithat) Avrupa'da bulunabilecek en büyük yalancı çifttir ama Mithat'ın ikisi arasında daha yapmacık olduğunu (çok fazla çekingenliğe rağmen) düşünme eğilimindeyim.*" Bkz., Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.117; Seton-Watson, s.123; Harold Temperley, "British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)", **Cambridge Historical Journal**, Vol.4, No.2, 1933, s.175. Ayrıca Temperley şunları eklemektedir: "*Lord Salisbury Mithat Paşa'yı bir düzenbaz olarak görmesi doğaldı ve anayasaya inanmayıp onu küçümsemesi anlaşılabilirdi.*" Bkz., Temperley, s.175.

²⁹⁷ Belgelerden anlaşıldığı kadarıyla Elliot, Mithat Paşa'nın sadrazamlığı gibi Kanun-i Esasi'nin ilanını da ayakta alkışlamak yerine, gelişmelerin olumlu yönlerini metin altlarına yedirerek gerisinin İngiliz yönetiminin belirleyeceği stratejiye bağlı olduğunu ima ediyordu. "*Eski düşüncede olan Müslümanlar Mithat Paşa'dan hoşlanmıyorlar ama reform yanlısı Müslümanlar ve Hristiyanların umudu olarak görünüyor. Mithat Paşa önceden İngiliz önerilerine hep kulak vermiştir ama şimdi İngiltere'ye karşı ne hissettiğini bilmiyorum.*" Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (19 December 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877**, s.80. Kanunu-i Esasi'nin ilanını haber verdikten sonra Elliot, halkın tutumu ile ilgili şunları söylüyor: "*Eski düşüncede olan Müslümanların tamamı tarafından beğenilmedi. Her zaman İngiliz önerilerine kulak vermişlerdir ama fakat şimdi bize karşı ne hissettiklerini bilmiyorum*" Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (23 December 1876)", **BdFA**, Vol.III, Doc.425, s.177-178.

²⁹⁸ Salisbury anayasayı değerlendirdiği 13 Ocak tarihli yazısında anayasanın eksiklerinden bahsedip bazı gözlemlerini aktardıktan sonra Lord Derby'ye sonuç olarak şunları söylüyordu: "*Bu gözlemler sizin anayasanın kötü yönetime ve keyfi yetkinin aşırılıkları üzerindeki kısıtlamaya karşı bir teminat olarak gözükebilmekten ne kadar uzak olduğuna hüküm vermenizi sağlayacak.*" Bkz., "The Marquis of Salisbury to the Earl of Derby (13 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary**

Aynı karşıt tutum Osmanlı halkı ile yerli ve yabancı basın arasında da bulunuyordu. Osmanlı basınında memnuniyet ortak bir nokta olmakla birlikte²⁹⁹ yabancı basında tepkiler çeşitlenmekteydi. İngiltere'deki liberal ve radikal gazeteler yeni anayasayı alaya alırken muhafazakâr basında Kanun-i Esasi olumlu karşılandı.³⁰⁰ Kanun-i Esasi'nin ilanı ile birlikte Osmanlı halkı arasında farklı tepkiler meydana geldi. Geniş kitleler büyük sevinç yaşarken bazılarının tepkisizliği kızgınlığa dönüştü.³⁰¹ Dönüşümün tam ortasında olanlardan bir kısmı haliyle bunu yorumlamakta zorluk çekiyorlardı.

Kanun-i Esasi'ye karşı gösterilen reaksiyon ne olursa olsun Osmanlı İmparatorluğu tarihindeki en önemli gelişmelerinden birini yaşıyordu. Karşıt duruş sergileyenler ya bunu anlamıyordu ya da anlamak istemiyordu.

Konferansa katılan temsilcilerin Kanun-i Esasi'ye olan ilgisizliği ve bunun sadece bir göz boyama olarak görünmesinin altında anayasanın getirilerine odaklanmaktan ziyade Hattı Hümayun'da vurgulananların gerçekleştirilemeyeceğine ve durumu değiştiremeyeceğine olan önyargıları yatıyordu.³⁰² Zaten anayasanın ilanı

Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877, s.303.

²⁹⁹ Osmanlı basınına ilişkin elimizdeki sınırlı örnekten durumu izleyebiliyoruz. Ertesi gün *Vakit* gazetesinin ilk cümleleri şöyledir: “*Düñkü gün umum Osmanlılar için mebd-e-i saadet (mutluluğun başlangıcı) idi. Düñkü gün vatan-ı umumimiz her türlü esbab-ı terakki ve selametini müstelzim (gerekli) ve sailin husulü için ihsan buyurulmuş bir yevm-i saadetdir.*” Bkz., **Vakit**, 12 Kanunuevvel 1292 (24 Aralık 1876) *Sabah* gazetesi Kanun-i Esasi ile ilgili haberi yetiştiremediği için iki gün sonra verdi. Sevinç gösterilerinin diğer yazılanlarda olduğu gibi, “*Yaşa Sultan Abdülhamid*” sedaları ile yaşandığını yazdı. Ayrıca “*Yaşa Midhat Paşa*” sedalarının olduğunu da ekledi. Bkz., **Sabah**, 13 Kanunuevvel 1292 (25 Aralık 1876).

³⁰⁰ Devereux, Kanun-i Esasi'nin İngiltere'de çoğunlukta bir göz boyama olarak düşünüldüğünü söylüyor. Anayasaya objektif yaklaşan gazeteler bile fermanı onaylayan bir girişimde bulunmadı. Sadece *Pall Mall Gazette* ve *Daily Telegraph* Babiâli'ye umut veren tepkilerde bulundu. Devereux, Avrupa'daki tepkilerin de genellikle düşmanca olduğunu ekliyor. Bkz., Robert Devereux, **The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament**, The Johns Hopkins Press, London, 1963, s.87-88. Wirthwein, daha açıklayıcı olarak İngiliz basınının Kanun-i Esasi'yi ele alınışını örnekler ile veriyor. *The Times*, *The Daily News* ve *The York Herald*, anayasayı alaya alan liberal ve radikal gazeteler arasında. *Standart* gazetesi ise anayasaya daha olumlu yaklaşıyor. *Morning Post*'a göre anayasa gayet tatminkârdır. Daha fazla Türk yanlısı olan *Daily Telegraph* ise bir milletin pişmanlık ve yenilenmesinin parlak bir resmini çiziyordu. Haberde, “19. yüzyılın tehdidi olan yeni bir haçlı seferinin utanç verici tehlikesi zamanında sonsuza dek haçlı çağını kapatma fırsatını bu karakteriyle aydınlatmaktadır.” diyor. Bkz., Wirthwein, s.155-156.

³⁰¹ Genellikle eserlerde büyük sevinç gösterilerinden bahsedilir. Onlardan farklı olması açısından iki örnek verilebilir. İlki, o günlerin tanıklığı yapan Pierre Loti, meşrutiyetin ilanından sonraki tepkiyi şöyle aktarır: “*Eyüp'te insanlar bu vak'adan dolayı üzüntü içindedirler.*” Bkz., Pierre Loti, s.83. Diğeri yukarıdaki dipnotta aktarıldığı üzere Elliot'un Lord Derby'ye yazdığı telgrafta geçer: “*Eski düşüncede olan Müslümanların tamamı tarafından beğenilmedi.*” Bkz., “Sir H. Elliot to the Earl of Derby (23 December 1876)”, **BDFA**, Vol.III, Doc.425, s.177-178.

³⁰² “*Sefirler Rusya'nın talebini kati olarak desteklemek niyetiyle gelmiş olduklarından ikna edilmeleri mümkün olmadı.*” Bkz., **Mithat Paşa'nın Hatıraları**, s.211. Temperley, “*Toplantının açılışında çifte*

meselesi bir sürpriz değildi. Anayasa çalışmaları başladıktan sonra dünya kamuoyunda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki anayasa çalışmaları duyulmaya başlanmıştı ve sonrasında Osmanlı sefirleri bu konuda bilgilendirilmişti.³⁰³ Yani ne konferansa katılan devletler anayasadan atılan top sesleri ile haberdar oluyorlardı ne de Osmanlı temsilcileri konferansa katılan devletlerin bu top sesleri ile sessizce dağılacaklarını düşünüyordu.³⁰⁴ Amaç, Osmanlı halkının mevzu bahis olduğu bir konuda Osmanlı halkı ile Osmanlı idaresinin ve elbette imparatorluğun bekasının en üst seviyede yarar sağlamasıydı.³⁰⁵

Osmanlı Devleti'nin reform yapması konusunda her seferinde tavsiyede bulunan hatta ısrarcı davranan Avrupa Devletleri'nin görünüşte bu amaçla toplanan İstanbul Konferansı'nda ilan edilen Kanun-i Esasi'ye neredeyse hiçbir şey olmamış kayıtsızlığı ile yaklaşımları doğal olarak Osmanlı temsilcilerini hayal kırıklığına uğrattı.

Osmanlı Devleti'ne karşı Avrupa Devletleri'nin bakış açısının sağduyu sınırlarını çoktan aştığı bilinmekle birlikte İngiltere'nin de diğer devletlerin önyargılı ve düşmanca tavırlarına iştiraki konferansın ilk gününden itibaren açığa çıktı. Osmanlı tarafında oluşan kızgınlık büyük oranda dost ve müttefik olarak bilinen

bir komedi sergilendi." demektedir. Bkz., Temperley, s.175. O günün tanıklığını yapanlardan Washburn'a göre Konferans'ta anayasanın ilgi çekmemesinin sebebi "*reformların uygulanmasına devam edileceğinin hiçbir garantisi verilmemiş*" olmasıydı. Bkz., Washburn, s.104. Yine o günün tanıklarından Gallenga, "*Konferans baştan ölüme mahkûmdu ve diplomasi burada ne yazık ki sadece trajedide sonuca ulaşmak için çok emin olunan bir komedi oynuyordu.*" yorumu yapmaktadır. Bkz., A. Gallenga, **Two Years of the Eastern Question**, Vol.II, Samuel Tinsley, London, 1877, s.258.

³⁰³ *The Times*, 21 Haziran 1876 tarihinde, "*Osmanlı anayasası gerçek oluyor*" diyerek, son altı aydır milli hareketin başı ve ruhu olan Mithat Paşa'nın komisyon başkanı seçildiğini haber veriyordu. Bkz., **The Times**, "The Ottoman Constitution", (Therapia, 13 June), 21 June 1876; Devereux, Rusya'nın başından beri, yani Temmuz 1876'dan beri anayasayı alaya aldığını yazıyor. Bkz., Devereux, s.89; Baykal, Ekim 1876'da Osmanlı basınında (*Vakit, Basiret, Hakikat* vs) Kanun-i Esasi ile ilgili haberlerin çok olduğuna değiniyor. Bkz., Baykal, "93 Meşrutiyeti", s.52; Engelhardt, s.360-361.

³⁰⁴ "*Midhat'ın anayasanın ilanının konferansı yarıda keseceğini düşünmüş olmasına da inanılmaz, çünkü Midhat bütün devletlerin -Birtanya'nın bile- bu görüşmelere bağlandığını biliyordu.*" Bkz., Davison, s.399.

³⁰⁵ Anayasa ile ilgili çıkan haberlere karşı Lord Derby'ye gönderdiği telgrafla cevap veren Elliot, anayasaya ilişkin gelişmelerin devam ettiğini bildiriyordu. Ayrıca anayasanın konferansa karşı sadece koruma amacıyla ileri sürüldüğü söylentisine karşı Dışişleri Bakanı'nın konferansı referans almadan anayasanın şekillenmeyeceği cevabını verdiğini ilettili. Elliot ile görüşmesinin sonunda Safvet Paşa anayasanın Osmanlı nüfusu için beklenen güvenliği sunma temeline dayanacağını umduğunu ama bunun konferansa bir uzlaşma sağlamak için getirilme amacıyla olduğu söylentisini kabul etmedi. Bkz., "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (4 December 1876)", **BDFA**, Vol.III, Doc.389, s.163.

İngiltere'nin diğer devletlere (özellikle Rusya'ya) ayak uydurmasından kaynaklanıyordu.³⁰⁶

İngiltere'nin desteği ile içinde bulunulan zor durumdan kurtulmak mümkün olabilirdi. Tanzimat veya Islahat Fermanları'nın ilanı zamanındaki gibi İngiltere zor durumdan çıkmaya yardımcı olabilirdi. Ancak konferansın ilk gününde bütün temsilcilerin özellikle Salisbury'nin umursamaz tavrı istenilen sonuca ulaşmak için başka yolların aranmasını zorunlu kıldı. Belki de anayasa tam olarak anlaşılamamıştı. Odian Efendi'nin özel görevle İngiltere'ye gönderilmesinin altında yatan neden anayasanın açıklanarak beklenen desteğin sağlanmasına yönelikti.

Kanun-i Esasi'nin ilanı sürecinde yaşananlar herhangi bir reformun Osmanlı İngiliz ilişkilerini kurtaramayacak bir seviyeye geldiğini göstermekteydi. Bu 1875 olaylarından itibaren İngiltere'nin Rusya karşısında Osmanlı lehine kararlı bir duruş sergileyemeyişinin geldiği son noktayı ifade ediyordu.

Balkanlardaki durum giderek kötüleşirken, Rusya her hamlede tavrını biraz daha sertleştiriyordu ve İngiltere her seferinde Osmanlı'ya dayatılan yükümlülüklerde ondan biraz daha uzaklaşıyordu. Sorun sadece bir reformun yapıp yapılmamasından ya da reformun kapsamından daha derinlerdeydi. Asıl sorun belki de Rusya'nın neyle veya ne kadar kazanç ile tatmin olacağı sorunuydu. Her seferinde Rusya'yı teskin etmeye ve Osmanlı politikalarında dizginlemeye çalışan İngiltere'nin amacı ise kestirip atamayacağı Osmanlı üzerindeki çıkarlarına en az zararı dokunacak bir uzlaşmayla olayı kapatabilmektir.

2.2. OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KIRILMANIN KESİNLEŞMESİ

İstanbul Konferansı'nda Osmanlı Devleti'ne dayatılmaya çalışılan onur kırıcı ve egemenliğe ters tekliflerin reddedilmesi üzerine Balkanlarda başlayan olayların Büyük Güçler'in istekleri doğrultusunda sonuçlanmasını amaçlayan diplomasi evresinde sona yaklaşıldı.

³⁰⁶ “İmparatorluk içinde ve birçok batılı ülkelerde kamuoyunu şaşkırtan ve zihnini bulandıran Büyük Britanya'nın tutumu idi. İngiltere'nin Osmanlı politikasının samimiyeti hakkında şüpheleri olan Türkler mevcuttu ve bu kişiler Lord Salisbury'nin Rus meslektaşlarının görüşleriyle mutabık oluşunu ikiye bölmeyle açıklıyorlardı.” Bkz., **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, s.101.

Konferansın dağılmasından sonra alınan kararlar tekrar Londra’da tartışıldı. 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü Osmanlı yönetimi tarafından reddedilince savaşın kapıları aralanmış oldu. Rusya artık büyük bir tepki çekmeyeceğine inandığı savaşı başlatabilirdi. Sonuçta Rusya, başından beri elde etmeye çalıştığı Avrupa onayı ile “zalim!” Türk karşısına çıkarak ona hak ettiği dersi verebilecekti. Diplomasi alanında yapılan son çırpınışlar ise Avrupa barışı ve huzuru ile 1856 Antlaşması’nda kurulan uyumu korumaya yetmeyecekti.

2.2.1. Londra Protokolü ve Diplomasi Evresinin Bitişi

Konferansın bitimini izleyen günlerde Osmanlı Devleti’nin ağırlık verdiği iki konu vardı. İlki ıslahatları hayata geçirerek Büyük Güçler’e anayasayı uygulama konusunda samimi olduğunu göstermekti. Diğerı Sırbistan ve Karadağ ile barışın sağlanmasıydı. Osmanlı Devleti’nin amacı konferans sonrasında Avrupa gözündeki uzlaşmaz ve suçlu imajından kurtulmak olarak gözüke de temel amacı, toprak bütünlüğüne, egemenlik ve özgürlüğüne darbe almadan ve Rusya’ya istediğini yani Osmanlı’yı suçlu göstererek Avrupa’nın destekleyeceği savaş fırsatını sunmadan içinde bulunulan durumdan en az zararla kurtulmaktı.

Anayasanın konferansa katılan temsilcilerin gözünü boyamak niyetiyle ilan edilmediğini ve sorunlara kalıcı çözümler bulma konusunda kararlı olduklarını göstermek için Osmanlı yönetimi konferansın dağılmasını takip eden günlerde çalışmalarını sürdürdü. Büyük Devletler’in baskısı her zamanki gibi hissedilirken diğer taraftan imparatorluk içindeki gelenekçi kesim ile uğraşmak gerekecekti. Reformlara karşı çıkan kesimin bir engel oluşturmaya izin verilmeyecekti. İstanbul’da geçici olarak bulunan İngiliz temsilcisi Jocelyn, Hristiyan ailelerin çocuklarının askeri okullara kabulünü sağlayan Padişah İradesi’nin hazırlandığını belirttiği yazısına, önerilen reformların karşısına çıkmak isteyen muhafazakâr önyargılara Sultan’ın izin vermeyeceğini de ekledi.³⁰⁷ Jocelyn’in telgrafından birkaç gün sonra Hariciye Nazırı Safvet Paşa, Musurus Paşa’ya gönderdiği yazısında reformlar için yoğun çaba sarf ettiklerinin Lord Derby’ye iletmesini istedi: “Sonuçta

³⁰⁷ “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (29 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.72-73.

*biz imparatorlukta ki bütün nüfusun huzuru ve refahını neredeyse hemen hemen garanti altına almak için tasarlanan bir sistemin oluşturulması için aralıksız olarak çalışıyoruz.”*³⁰⁸ Aynı günlerde Jocelyn ile görüşen Mithat Paşa, oluşturulması düşünülen yeni vilayetlerden, atamalardan ve Hristiyan müsteşarlardan bahsetti. Kesin sınırlar belli olmamakla birlikte düzenleme yapılacak yerlerin arasında Niş, Yeni Pazar, Kosova, Priştina ve Üsküp vardı. Rum olan Vassa Efendi ve Sava Paşa ile Ermeni olan Constant Efendi’nin sıkıntılı yerlere atanacağı söyleniyordu.³⁰⁹

Bu sırada meydana gelen sadrazam değişikliğinde bile, haber İngiltere’ye reformların acil şekilde gerçekleştirileceği vurgusu yapılarak verildi. Reform çalışmalarına hızlı şekilde devam etme talimatı ile 5 Şubat’ta Osmanlı Devleti’nin İstanbul Konferans’ındaki ikinci temsilcisi Edhem Paşa sadrazam oldu. II. Abdülhamit’in isteği reformların hızlı şekilde gerçekleştirilmesi yöndeydi.³¹⁰ 8 Şubat’ta Musurus Paşa’ya gönderilen yazıda 11 maddesi gerçekleştirilen ve çeşitli yasalar (seçim, belediye, basın, bütçe, vilayet vs. yasaları) ile ilgili 11 maddenin meclis açıldıktan sonra hayata geçirilmesi öngörülen reformlar yer aldı.³¹¹

Osmanlı yönetiminin projelerden ve taahhütlerden daha fazlasını sunması gerekiyordu. Ancak Meclis açılınca kadar beklemek gerekebilirdi. Sadaret makamına geldikten bir hafta sonra Edhem Paşa, Jocelyn’e reform önerilerinin çoğunun mecliste tartışılınca kadar gerçekleşmeyeceğini ama çok önemlilerinden birkaçını uygulamaya başladıklarını söyledi. Bunlar arasında il meclislerinin üye seçimleri, perişan halde olan ilçelerdeki vergi afları, ibadet özgürlüklerinin tamamlanması yer alıyordu.³¹² İlerleyen günlerde valilerin keyfi uzaklaştırılmasına karşı garanti verildiği, vergilerin yerel meclisler tarafından kontrol edileceği ve

³⁰⁸ “Safvet Pasha to Musurus Pasha (1 February 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, February 2)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.27.

³⁰⁹ “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (28 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.72.

³¹⁰ “Safvet Pasha to Musurus Pasha (5 February 1877) (Communicated to Earl of Derby by Musurus Pasha, February 6)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.56-57.

³¹¹ “Safvet Pasha to Musurus Pasha (8 February 1877) (Communicated to Earl of Derby by Musurus Pasha, February 9)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.170-172.

³¹² “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (13 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.88.

kolluk kuvvetlerinde Hristiyanların da bulunacağına dair yeni reformlar İngiltere'ye bildirildi.³¹³

Genelde Hariciye Nazırı Safvet Paşa'dan İngiltere'deki büyükelçi Musurus Paşa'ya gönderilen telgraflar vasıtasıyla Lord Derby ile iletişime geçilmesi tarzındaki adetten farklı şekilde çiçeği burnunda Sadrazam Edhem Paşa direkt olarak Lord Derby'ye bir telgraf gönderdi. Jocelyn ile görüşmesinden bir gün sonra gönderilen telgrafta yazarlar arasında özellikle vurgu yapılan taraf: “*Bütün reformları gerçekleştirmek için kararlıyız.*” cümlesiydi. Ancak adli alanda bazı zorluklar yaşanıyordu. Osmanlı yasa sistemi Avrupa'dakinden farklı olduğu için anayasaya göre işleyecek yargı sisteminin oluşturulması gerekiyordu. Bu amaçla, farklı Avrupa şehirlerindeki örnekleri araştırmak üzere Vahan Efendi özel olarak görevlendirildi.³¹⁴

İngiliz yönetimi yapılan çalışmaların beklentilerin karşılığını almaktan uzak olduğunu savunuyordu. 13 Şubat tarihinde Jocelyn'in gönderdiği telgrafi cevaplayan Lord Derby “*Sadrazam tarafından reformlara ilişkin yapılan açıklama Majestelerinin Hükümeti'nin beklediği gibi değil veya onu tatmin etmekten uzakta.*” diyordu. İngiltere konferansta önerilen önlemlerin en azından önemli taraflarının yapılmaya başlandığı haberlerini bekliyordu. Rus tehdidine dikkat çeken Lord Derby, Jocelyn'e bu reformların uygulanmaya başlaması için Babıâli'ye baskı yapması talimatı verdi.³¹⁵

Edhem Paşa'nın reform önerilerinin tartışılarak karara bağlanacağı yer olarak gösterdiği Osmanlı meclisinin açılması dahi, üstünde fazla durulmamasına rağmen başlı başına önemli bir adımdı. Reform çalışmaları sürerken aynı zamanda meclisin açılabilmesi için gerekli hazırlıklar yürütülüyordu. Meclisin açılması için yapılan çalışmalar Kanun-i Esasi'nin ilanından önce başladı. Meclis'in oluşturulabilmesi için

³¹³ “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (20 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.127.

³¹⁴ “Edhem Pasha to the Earl of Derby (14 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.148. Edhem Paşa'nın telgrafi gönderdiği gün Vahan Efendi yola çıktı. Jocelyn gönderdiği telgrafta Vahan Efendi'nin görevini, İngiliz adalet sistemini incelemek ve Osmanlı yapısına uygulanabilme olanaklarını araştırmak olarak ilettili. Bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (13 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.88.

³¹⁵ “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (18 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.104.

gerekli yasal düzenlemeler 29 Ekim 1876 tarihli “*İrade-i Seniyye*” ile onaylanıp “*Meclis-i Umumi’nin suret-i intihabına ve tayinine dair Talimat-ı Muvakkate*” başlığı altında 6 Kasım 1876’da ilan edildi. 7 maddeden oluşan bu talimat ile Meclislerin nasıl oluşturulacağının kuralları belirlenmiş oldu.³¹⁶

Halk tarafından seçilen mebuslardan oluşan Meclis-i Mebusan ile padişah tarafından atanan üyelerden oluşan Meclis-i Ayan’dan meydana gelen bir Meclis-i Umumi kararlaştırıldı. 25 yaşından büyük, Türkçe bilen, ağır bir suça karışmamış, az çok emlak sahibi olan Osmanlı tebaası 130 mebus ile Meclis-i Mebusan çalışmalarına başlayacaktı. Mebusların 80’i Müslüman ve 50’si Gayrimüslimlerden olup mebusların seçimi iki dereceli yöntemle belirlenecekti. İlk önce mebusları seçecek kişiler belirlenecek ardından onlar tarafından mebuslar seçilecekti.

Vilayetlerdeki seçimlerin tam olarak nasıl yapıldığına ve ne zaman sonuçlandığına dair ayrıntılı bilgilere sahip olamasak da³¹⁷ İstanbul’da Şubat ayı içerisinde ilk seçmenler belirlendi ve Meclis-i Mebusan’ın açılmasından bir gün önce seçimler tamamlandı.³¹⁸ Halk tarafından seçilmiş 116 mebus ile Meclis-i Mebusan 19 Mart 1877 tarihinde açıldı. Açılış töreni Dolmabahçe Sarayı’nın Divan-ı Hümayun Salonu’nda (Muayede Salonu) yapıldı. Devlet erkânı ile askeri ve mülki erkân, ulema ve yabancı devletlerin temsilcilerinin hazır bulunduğu açılış sırasında³¹⁹ Padişah’ın konuşmasını Mabeyn Başkâtibi Said Paşa okudu.³²⁰

³¹⁶ Bekir Sıtkı Baykal, “I. Meşrutiyet’e Dair Belgeler”, **Belleten**, Cilt:XXIV, Sayı:96, 1960, ss.609-612; Selda Kılıç, “1876 Meclis-i Mebusan ve Seçim Hazırlıkları”, **OTAM**, Sayı:30, 2011, s.28.

³¹⁷ Mahmut Celâleddin Paşa, Mithat Paşa’nın sadrazamlığı zamanında her taraftan seçilen mebuslar İstanbul’a gelmişlerdi demektir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.242; Ahmed Saib, gelen telgraflardan Şubat’ın sonunda vilayetlerden seçilen azaların İstanbul’a hareket ettiklerinin anlaşılmakta olduğunu söylüyor. Bkz., Ahmed Saib, **Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı**, s.112. İngiliz belgelerinden şu ipuçlarına ulaşıyor: Şubat başında Bosna ve Hersek’te seçimler bitti. Mebuslar idare Meclisleri’nin üyeleri tarafından seçildi. Ayın sonunda İstanbul için yola çıkacaklar. Belgede konsolos temsilcisi tarafından Bosna’da seçilen mebusların isimleri Londra’ya bildirildi. Bkz., “Acting Concul Freeman to the Earl of Derby (8 February 1877)”, **Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.109. Beyrut da ise İngiliz Konsolosu Mart’ın başında seçim raporunu Londra’ya gönderdi. Bkz., “Consul-General Eldridge to the Earl of Derby (3 March 1877)”, **Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.226.

³¹⁸ Devereux, seçimlerin 30 Ocak ile 28 Şubat arasında yapıldığını yazıyor. Bkz., Devereux, s.132-133. Ahmed Saib, Dersaadet’teki seçimlerin “*muharrem’in on beşinci gününden safer’in on beşinci gününe (30 Ocak-1 Mart 1877)*” kadar devam ettiğini yazıyor. Bkz., Ahmed Saib, **Abdülhamid’in Evâil-i Saltanatı**, s.111. Ayrıca bkz., Oğuz, ss.106-113.

³¹⁹ Mahmut Celâleddin Paşa’nın tasviri ile: “*O gün bütün Vükela ve ulema ile Devlet Şûrası ve yüksek yargı organları üyeleri, mülki ve askeri erkân ve ruhânî liderler resmi kıyafetleriyle Saray’a davet olunarak, Divan yerinde toplandılar. Dost devletlerin sefir ve maslahatgüzarları da gayr-ı resmi olarak bu toplantıda bulundular.*” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.242. Tarık Hakkı Us törene katılanların isimlerini tören sırasında bulundukları konumları ile birlikte zikretmektedir. Ayrıca

68 Müslüman ile 48 gayrimüslim mebus ile 20 Mart 1877 tarihinde ilk oturumunu yapan Meclis-i Mebusan, birinci devreyi 28 Haziran 1877'deki 56. oturumu ile sonlandırdı. İkinci devre, 13 Aralık 1877 tarihindeki oturum ile başlayarak son oturum olan 29. toplantıyı 14 Şubat 1878'de yaparak Kanuni Esasi'nin 7. maddesinde yer alan padişahın meclisin tatiline karar verme yetkisi uyarınca son buldu.³²¹

İngiltere'nin üstlendiği hakemlik rolü nedeniyle Osmanlı yöneticileri her gelişmeyi İngiltere'ye bildiriyorlardı. Bu sadece haber vermek ile ilgili değildi. Osmanlı Devleti İngiltere'ye bazı reformları gerçekleştirdiğini ve diğerlerini de gerçekleştirmeye devam edeceğini kanıtlama çabası içerisindeydi. İngiltere, Osmanlı Devleti'nin gelişimine ve samimiyetine inandığı takdirde onu haklı bularak ondan desteğini esirgemeyecekti.³²²

merasimi gösteren temsili bir resmi de eserine eklemiştir. Bkz., Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, I. Cilt, Vakıf Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1954, ss.4-6, 8. O günlerde İstanbul bir hayli kalabalıktı. Çünkü Meclis-i Mebusan'ın resmi açılışını görmek için Avrupa'dan bir hayli ziyaretçi gelmişti. Bkz., Ahmed Saib, **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, s.113-115. Jocelyn bir gün sonra tören sırasındaki gözlemini şu şekilde iletiyordu: "*Mekânın genişliğine ve elbiselerin göz alıcılığına ve manzaranın heybetli bir karakter taşımasına rağmen seremoni çok mütevazı davranışlarıyla yürütüldü.*" Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (20 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.273.

³²⁰ Konuşma biraz uzundu ve yarım saat kadar sürdü. Nutkun başında 600 yıllık Osmanlı İmparatorluğu boyunca bütün tebaanın milliyetlerinin, lisanlarının ve mezheplerinin korunduğu belirtildi. Meydana gelen olayların önünü almak ve eski kuvvetli yapıya geri dönmek için reformlar yapıldı ve Tanzimat-ı Hayriye ilan olundu. Ancak son iki yılda karşılaşılan Hersek İsyanı ve Sırbistan ile Karadağ Savaşı sonrasında Avrupa devletlerinin gelişmişliği ve güvenliğinin kaynağı olan meşruti yapıya geçildi. Konuşmanın devamında törene katılanlara şöyle salık veriliyordu: "*sizlere lazım olan uhde-i kanuniyyeyi hiç kimseden çekinmeyerek ve devlet ve memleketimizin selâmet ve saadetinden başka bir şey düşünmeyerek sadıkane ve müstakimane ifa eylemektir.*" Daha sonra Büyük Güçler ile dostluğun devam ettirileceğine ve onların arzu ve nasihatlerine kulak verildiğine değinilerek son olarak amaçlanan asıl şeyin izahatı yapıldı: "*her zaman maksadımız hukuk-ı istiklâlimizin muhafazası mesleğinde devama matuf olduğundan harekât-ı atiyemizde dahi gene bu meslek nokta-i nazar ittihaz olunacaktır.*" Padişah'ın açış nutku için bkz., Us, ss.7-12. Ayrıca nutkun Fransızca ve İngilizce tercümelemleri yapılarak Jocelyn tarafından Lord Derby'ye göndermiştir. Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (23 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.280-286.

³²¹ Vilayetlere göre mebus seçilenlerin isimleri için bkz., Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, II. Cilt, Vakıf Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1954, ss.16-20. Ayrıca bkz., Devereux, ss.133-153; Kılıç, ss.33-35; Oğuz, ss.281-293; Sina Akşin, "Birinci Meşrutiyyet Meclis-i Mebusanı", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:25, Sayı:1, 1970, s.21-22; Tanör, s.155; Tunaya, s.328.

³²² 30 Ocak'ta Lord Derby ile görüşen Musurus Paşa, Safvet Paşa'nın telgrafını Lord Derby'ye iletti. Bu telgrafında Safvet Paşa, "*İmparatorluk yönetimindeki gerçek ve etkili reformların kurulmasını gerçekleştirmek için çaba gösteren Türk Hükümeti'ni utandırabilecek hiçbir önleme Majestelerinin Hükümeti'nin katılmayacağını umduğunu*" ifade etti. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (30 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.25.

Daha önce değinildiği üzere sorun, sadece formların kapsamı ve uygulanması ile ilgili değildi. Sorun aynı zamanda Rusya'nın ne kadar tavizle dizginlenebileceğiydi. İngiltere, Osmanlı üzerinde reformlara ilişkin baskısını sürdürürken Rusya'yı yatıştırmaya çalışıyor ve Osmanlı Devleti'ne karşı bir dış müdahaleye karşı çıkıyordu.³²³ Osmanlı Devleti ise Rus tehlikesine karşı sağlam bir şekilde durabilmek için Avrupa'nın desteğine ihtiyacı olduğunu biliyor ve Avrupa'nın "*sempatisini ve dolayısıyla iyi niyetini*" kendisine göstereceği inancını sürdürüyordu.³²⁴

Konferansın dağılmasını izleyen günlerde süresi dolmak üzere olan iki mütareke bulunuyordu. Zaten reformların uygulanması çalışmalarında Osmanlı Devleti elinden geleni yapmak için çabalıyordu. Bir de Osmanlı Devleti'nin gayretleri sonucu kalıcı barış sağlanırsa Avrupa'da Osmanlı'ya karşı oluşan olumsuz algı değişebilirdi. Bu sayede Rus tehdidi karşısında sağlam bir şekilde durulabilirdi.

Osmanlı Devleti Sırbistan ve Karadağ ile mücadeleyi sonlandırmak için vakit kaybetmeksizin girişimlere başladı. Kendisine bağlı eyaletler olmasına ve hatta Sırbistan'a karşı önemli başarılar kazanmasına rağmen Konferans sonrasında barış için atılan ilk adımlar Osmanlı yönetiminden geldi. Başka devletlerin arabuluculuğu olmadan verilmişti bu karar. İngiltere ve Fransa barışın sağlanmasını istiyorlardı.³²⁵

³²³ İngiltere'deki Rus elçisi Şovalov, Derby'ye yeni sadrazamın zaman kaybetmeden konferans tarafından önerilen reformları uygulaması gerektiğini belirtti. İngiltere, Osmanlı'yı uyardığı takdirde savaş tehlikesi büyük oranda azaltılmış olacaktır. Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (9 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.78. Şovalov, Lord Derby'ye durumu sorması üzerine Lord Derby Jocelyn'e göndermiş olduğu yazıyı ona ilettili. Burada dış baskı olmaksızın Babiâli'nin önerileri uygulamaya istekli olduğunun muhtemel görüldüğü yazılıydı. Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (12 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.83. Lord Derby'nin Jocelyn'e gönderdiği yazı içi bkz., "The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (11 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.79.

³²⁴ "Babiâli içinde bulunulan durumun tehlikelerini ve konferansın üzücü sonucuyla ortaya çıkabilecek yeni tehlikeleri görmeyecek kadar kör değil." Hala umutlu olan Osmanlı Devleti "Avrupa'nın sempatisini ve dolayısıyla iyi niyetini kaybetmiş olabileceğimiz bize imkânsız gözüküyor." Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (25 January 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, February 8)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.64.

³²⁵ Büyük Devletler barışı yenileyerek savaşa tekrar meydan verilememesini tavsiye ettiler. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.234; Osman Nuri, s.195. İngiltere, Fransa ve Avusturya sefirlerinin nasihatlerine uyararak Sırbistan ve Karadağ Prenslarına mütareke müzakeresine davet eden telgraflar yollandı. Bkz., Türkgeldi, s.18. Fransa Dışişleri Bakanı Dük Decazes, Babiâli'ye vakit kaybetmeksizin Sırp ve Karadağlılarla barış yapmasını öneriyordu. Bkz., "Lord Lyons to the Earl of

Rusya ise yapılacak müzakereler ve barışın sürekli hale gelmesi çıkarlarına uygun olmayacağı için gelişmeleri temkinli olarak izliyordu.³²⁶ Kalıcı barışın sağlanması Rusya'nın Osmanlı'ya karşı elinde bulundurduğu kozları kaybetmesi anlamına gelebilirdi. Reformlara hız verilmesi ile barış sağlanması için başlatılan çabaların temel amacı zaten Rus tehlikesini ortadan kaldırmak değil miydi?³²⁷ Avusturya da Rusya ile yaptığı işbirliği nedeniyle çekimser bir tavır takındı.³²⁸

Osmanlı Devleti tarafından Sırbistan ve Karadağ Prenslüklerine gönderilen 25 Ocak 1877 tarihli yazı ile barış süreci yeniden açıldı. Bir gün önce Mithat Paşa, Sırbistan ve Karadağ ile görüşmelere başlanacağını İngiliz temsilcisine haber verdi. Sırbistan ile barışın temelinde “*status quo ante bellum*” (savaştan önceki statüko) vardı.³²⁹

“Böyle bir adımın atıldığını öğrendiğinde Majestelerinin Hükümeti büyük memnuniyet duydu.”³³⁰ Lord Derby, Safvet Paşa'dan aldığı iki telgraf sonrasında barış görüşmelerinin başlayacağına dair Majestelerinin Hükümeti'nin duyduğu

Derby (26 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.21.

³²⁶ Lord Loftus'un gönderdiği raporda Rusya'nın barış için öneri sunmayacağını ve onlara (Karadağ ve Sırlara) yardımcı olmayacağını iletiyor. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (29 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.53.

³²⁷ Mahmut Celâleddin Paşa'ya göre amaç, mütareke sırasında savaş yeniden başlarsa Rusya himaye için Osmanlıya harp açması korkusundan ileri gelmişti. “*Fakat Sırlıların ve Karadağlıların bu şekilde barış yaparak, meselenin içinden çıkmalarının Rusya'nın işine gelmeyeceği, yine diğer devletlerden, mesela İngiltere'nin tek başına veya başka bir devletle birlikte bu konuda arabuluculuk yapmasının da mümkün olamayacağı anlaşıldığından, Midhat Paşa, araya kimse girmeden Sırbistan ve Karadağ'ı barışa davet etmeye karar verdi.*” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.234. Shaw da barış girişimlerinin başlamasının nedenini Rus tehdidini ortadan kaldırmak amacıyla olduğunu söyler. Bkz., Shaw, s.227.

³²⁸ Kont Beust, barış ile ilgili Viyana'dan bir adım gelmeyeceğini bildirdi. Bkz., “The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (29 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.24. Bugün Kont Andrassy'ye Sırbistan ve Karadağ ile Babıâli arasında yürütülen barış görüşmeleri hakkındaki düşüncelerini sordum. Az bilgisi olduğunu ama Osmanlı tarafının garanti isteğinden vazgeçmedikçe barış ihtimalini az gördüğünü söyledi. Sonrasında: “*Türk Hükümeti'ne avantaj sağlayacak iddiaları ve geleceğe ilişkin garanti isteğini bırakmasını şiddetle tavsiye ederim.*” dedi. Bkz., “Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (1 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.82.

³²⁹ Jocelyn 27 Ocak tarihli yazısına, Mithat Paşa'nın Sırbistan ve Karadağ'a barış çağrısında bulunduğu 25 Ocak tarihli telgrafları ekledi. Bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (28 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s. 71-72. Ayrıca gönderilen yazı için bkz., Osman Nuri, s.193.

³³⁰ “The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (27 January 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.21.

memnuniyeti Musurus Paşa'ya söyledi.³³¹ Barış görüşmelerinin başlamasından memnuniyet duyan diğer taraf Sırbistan'dı. Osmanlı Devleti gibi Sırbistan da gelişmeleri İngiltere'ye bildirip barış görüşmelerine başlamak isteğini ilettili.³³²

Sırbistan ile açılan barış sürecinin başarılı bir şekilde sonuçlanmasına İngiltere önem veriyordu. İngiltere, savaş öncesi duruma geri dönülmesi prensibinde iki tarafın uzlaşmacı bir tavırla süreci tamamlaması konusunda baskı yaptı. Sırbistan'daki İngiliz konsolosu Sırp lar üzerinde baskı yaparken³³³ Lord Derby, Musurus Paşa ile görüşerek Sırbistan ile yapılacak barışın statüko temeline dayanması gerekliliğinden bahsetti.³³⁴

Sırp lar, hâlihazırda görüşmeleri yürütecek temsilcileri olmadığı için Viyana'daki Sırp memuru ile Viyana'daki Türk Elçisi Aleko Paşa arasında görüşmelerin başlamasını istedi. Aleko Paşa'ya verilen izin ile barış esasları 5 Şubat 1877'de Sırp temsilcisine iletildi. Barış esasları şöyleydi: Devrimci örgütlere (gizli cemiyetlere) izin verilmeyecek, Yahudi ve Ermenilere dini ayrıcalık ve sivil eşitlik verilecek, kalelerin sayısı arttırılmayacak, Babiâli'nin temsilcisi Belgrad'a gidecek, bir temsilci barış görüşmeleri için İstanbul'a gönderilecek.³³⁵

Sırp lar barış esaslarına olumlu yaklaşp iki temsilciyi İstanbul'a gönderdiler. Sırp temsilcileri Mösyö Christich (Hristiç) ve Malitch (Matiç) İstanbul'a

³³¹ "The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (27 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.21-22.

³³² Yazıya sadrazamın Sırbistan Prensi'ne gönderdiği telgraf eklenerek İngiltere bildirildi. Bkz., "Mr. St. John to the Earl of Derby (29 January 1877)", ve Inclosure: "The Prince of Servia to the Grand Vizier (27 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.80.

³³³ "Sırp Dışişleri Bakanı (Servian Foreign Minister) ile görüştüm. Babiâli ile barışı sonuçlandırması için ona baskı yaptım." Bkz., "Consul-General White to the Earl of Derby Derby (2 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.50. "Majestelerinin Hükümeti Türkiye ve Sırbistan arasındaki uzlaşmayı sağlamak için göstermiş olduğunuz üstün çabaları onaylıyor." Bkz., "The Earl of Derby Derby to Consul-General White (7 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.58.

³³⁴ "The Earl of Derby to Lord Odo Russell (3 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.51. "Majestelerinin Hükümeti, daha iyi bir gidişat için sadece statükonun önerileceğini düşünüyor." Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (31 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.26.

³³⁵ "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (6 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.57.

geldiklerinde onlarla görüşmek için Safvet Paşa görevlendirildi.³³⁶ Barış esasları kabul edilerek “*Saltanat-ı Seniyye’nin Sırp Emaretiyle istotüko usulünce tekrar münasebata karar verilmiş*” olduğu bildirildi.³³⁷ Barış görüşmelerinin sonunda Skuptschina tarafından oylanan antlaşma 28 Şubat’ta Babıâli’deki Sırp temsilcileri tarafından imzalandı. 4 Mart 1877’de savaştan önceki esaslar üzerine ilişkilerin yeniden başlanacağını belirten Padişah Fermanı Sırbistan’a gönderildi. Ayrıca Jocelyn fermanın İngilizce ve Fransızca çevirisini İngiltere’ye ilette.³³⁸ İngiltere barışın sağlanmış olmasından gayet memnundu.³³⁹ Padişah Fermanı, Prens Milan tarafından 20 Mart 1877’de imzalanarak barış ile ilgili tüm prosedür tamamlanmış oldu.³⁴⁰

Osmanlı Karadağ arasındaki barış girişimleri 25 Ocak tarihli Mithat Paşa’nın Prensliklere gönderdiği yazıyla Sırbistan ile aynı anda başladı. Sırbistan ile Osmanlı yönetimi arasındaki barış Osmanlı Devleti’nin gösterdiği uzlaşmacı politika ile kısa bir süre içinde sonuçlandı. Aynı uzlaşmacı tavır ile başlanan Karadağ görüşmeleri ise zorlu geçti. Daha atılan ilk adımda Karadağ Prensi Nikola, Babıâli ile görüşmelere başlayacağını bildirdiği 1 Şubat tarihinden bir gün sonra İngiliz Konsolosu Monson ile görüşmesinde iyimser bir tablo çizmedi. Yine de görüşmeyi İngiltere’ye bildirdiği

³³⁶ Mahmut Celâleddin Paşa, s.245.

³³⁷ “*Sırp Müsahhasının Suret-i Mükâlemesi*” için bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, ss.265-272.

³³⁸ Jocelyn, Skuptschina (İskopçina: Sırbistan Mebuslar Meclisi) tarafından onaylanan senet ve protokole Sırp temsilcilerinin yarın imza atacağını bildiriliyor. Bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (28 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.145. Mahmut Celâleddin Paşa, s. 247; Özkan, s.293-294; Shaw, s.226; Sumner, s.249. Sırbistan’a gönderilen, savaştan önceki esaslar üzerine münasebetlerin yenilendiğini ilan eden 4 Mart 1877 tarihli ferman için bkz., “*Sırbistan’a Gönderilen Ferman*”, bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, ss.273-275. Ahmet Mithat’ın eserinde yanlışlıkla fermanın tarihi 18 Safer 1295 olarak verilmiştir. Bu tarihi kabul edersek Miladi olarak 21 Şubat 1878 tarihine denk gelmektedir. Tarihin yıl kısmı 1294 olmalıdır. Ferman’ın Fransızca ve İngilizce tercümesi için bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (20 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.274-275.

³³⁹ Babıâli ile Sırbistan ile barış görüşmelerinin sonuçlanması üzerine Lord Derby, Majestelerinin Hükümeti’nin memnuniyetini ilette. Bkz., “The Earl of Derby Derby to Consul-General White (1March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.150.

³⁴⁰ Padişah fermanı bugün (20 Mart 1877) Prens Milan’a tüm bakanların hazır bulunduğu alanda sunuldu ve memnuniyetle karşılandı. Pertev Efendi en kısa zamanda Belgrad’dan ayrılacak. Bkz., “Mr. St. John to the Earl of Derby (20 March 1877)” ve “Mr. St. John to the Earl of Derby (21 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.224, 295.

yazısında Monson, Nikola'nın Babiâli'nin tekliflerini kolayca reddetmeyeceği konusunda kendisine garanti verdiğini bildirdi.³⁴¹

5 Şubat tarihinde gönderilen bir telgraf ile Nikola, görüşmenin temel konuları hakkında bilgilendirildi. Osmanlı Devleti'nin düşüncesi Sırbistan ile barış görüşmelerinde olduğu gibiydi: Savaş öncesindeki statükoya dönecek ve Karadağ İstanbul'a bir temsilci gönderecek.³⁴² Osmanlı Devleti, savaştan önceki durumu kabule hazır iken, Karadağ Prensi'nin Sadrazam'a gönderdiği 7 Şubat tarihli yazısından konferans öncesinde Büyük Güçler'in İstanbul'da kabul ettiği projeyi barış için temel alacağı anlaşıyordu.³⁴³ İki gün sonra Monson, Lord Derby'ye Nikola'nın kendisini çok inatçı göstermeye eğilimli olduğunu yazdı.³⁴⁴

Karadağ, barış girişimlerine karşı göstermiş olduğu soğuk tavrının arkasında kuşkusuz Rusya'nın desteği ve yönlendirmesi vardı. Ama gemileri yakmak için henüz erkendi. Karadağ isteklerini belirtmeli, onların kabulü için direktmeli ve görüşmeleri sonuna kadar sürdürmeliydi. Osmanlı Devleti'nin İstanbul Konferansı'nda kabul etmediği tekliflerin öne sürülmesi barışı getirmeyecekti. Ama Karadağ isteklerini küçük tavizlerle direktmeye devam edince doğal olarak barış görüşmelerinde uyumsuz ve samimi olmayan taraf Osmanlı Devleti olacaktı.

³⁴¹ “*O (Prens) sonuç olarak iyimser değil.*” diyen Monson Prens'in Babiâli'nin önerilerini alırmaz İngiltere'ye danışacağını ekliyor. Bkz., “Mr. Monson to the Earl of Derby (2 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.27.

³⁴² “Safvet Pasha to the Musurus Pasha (6 February 1877)”, (Communicated to Earl of Derby by Musurus Pasha, February 8)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.64.

³⁴³ “Mr. Monson to the Earl of Derby (7 February 1877)”. Sadrazam ile Karadağ Prensi arasında telgraflaşmalar için ilgili belgenin eklerine bkz., “Inclosure 1 “The Grand Vizier to the Prince of Montenegro (5 February 1877)” ve “Inclosure 1 “The Prince of Montenegro to the Grand Vizier (7 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.100-101. 8 Şubat tarihinde Sadrazam tarafından gönderilen telgrafta Babiâli'nin sınırların düzenlenmesi ile statüko temelinde barışın tekrar kurulması eğiliminde olmanızdan memnuniyet duyduğu bildirildi. Ayrıca temsilci gönderme kararını beklediğini ekledi. Nikola, 10 Şubat tarihli cevabında Temmuz 1875'deki önerilerimin ruhunu içeren bir modus vivendi (geçici barış) ile sonuçlanmasına eğilimliyim ve Viyana'da kısa süre içinde müzakere lehinde karar alınması gayet iyi olacak demekteydi. Yazışmalar için bkz., Inclosure 1 “The Grand Vizier to the Prince of Montenegro (8 February 1877)”, Inclosure 2 “The Prince of Montenegro to the Grand Vizier (10 February 1877)” ve yazışmaları yer aldığı belge için bkz., “Mr. Monson to the Earl of Derby (11 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.129-130.

³⁴⁴ “Mr. Monson to the Earl of Derby (9 February 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.102.

Nikola, 16 Şubat'ta görüşme yeri olarak İstanbul'un seçilmesini kabul edince görüşme trafiği açılmış oldu.³⁴⁵ Görüşmelerin başlamasından İngiltere gayet memnundu.³⁴⁶ Karadağ'ı temsil edecek Petrovich ve Radonich 20 Şubat sabahı yola çıktılar.³⁴⁷ Sırlarla barış görüşmelerinin tamamlandığı günlerde yani Mart'ın başında Karadağ temsilcileri İstanbul'a biraz da gecikmeyle ulaştılar ve 5 Mart'ta Karadağ'ın barış taleplerini bildirdiler.³⁴⁸ Osmanlı tarafında görüşmeleri yürütmek üzere Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile Ahmet Muhtar Paşa tayin edildi ve görüşmeler başladı.³⁴⁹

Görüşmelerin başlayacağı zaman, Babiâli ile Karadağ arasında yapılan mütarekenin süresi dolmak üzereydi. Görüşmelerin barış ortamında gerçekleştirilebilmesi için süresi dolan mütarekelerin yenilenmesi gerekiyordu. Mütarekenin uzatılması için yapılan teklifler Babiâli'den geldi. 28 Şubat'ta mütarekenin süresi dolmadan bir gün önce Karadağ Prensi'ne 21 Mart'a kadar ateşkesin uzatılması önerisiyle ilgili bir telgraf gönderildi.³⁵⁰ Aynı zamanda mütarekenin 21'ine kadar uzatılmasının gerekli olduğuna karar verildiği İngiltere'ye bildirildi.³⁵¹ Başarıya ulaşmaktan uzak olan görüşmeler devam ederken uzatılan mütarekenin sonuna gelindi. 21 Mart'a gelindiğinde mütarekenin uzatılması önerisini

³⁴⁵ "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (17 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.103.

³⁴⁶ "The Earl of Derby to Mr. Monson (17 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.103.

³⁴⁷ "Mr. Monson to the Earl of Derby (20 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.155.

³⁴⁸ "Mr. Monson to the Earl of Derby (1 March 1877)" ve "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (5 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.200, 251.

³⁴⁹ İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:IV, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.1807; Mahmut Celâleddin Paşa, s.252.

³⁵⁰ "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (28 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.144.

³⁵¹ "Safvet Pasha to Musurus Pasha (1 March 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, March 2)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.154. Monson da gelişmeleri İngiltere'ye bildirmektedir. Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (1 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.150, 186.

yine Babiâli sundu. İngiltere'nin bilgisi dâhilinde mütareke 13 Nisan'a kadar uzatıldı.³⁵²

Karadağ ile yürütülen barış görüşmeleri zorlu geçmekteydi. Daha görüşmelerin başında Nikola, barışın sağlanabilmesi için kendi şartlarını sundu. Bu şartlar arasında savaşta kazandığı nispi başarıyı göz önünde tutarak bazı toprakların kendisine bırakılmasını istiyordu. Ayrıca İspiç Limanı, İşkodra Gölü ve Boyana Nehri'ndeki gemi ulaşımı ile yöneticilerle yazışmalarda bazı hak ve imtiyazlar talep ediyordu.³⁵³ Karadağ'ın isteklerini tartışmak üzerine 12 Mart günü bir Danışma Meclisi toplandı. Meclis Karadağ'a toprak verilmesinin karşısındaydı.³⁵⁴

Bundan iki gün önce Nikola, bir barışın imkânsız olacağını öngörüyordu. En azından Büyük Güçler'in önerdiği kadarını kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Ayrıca bunun kabul ettirilmesi konusunda İngiltere'nin müdahale etmesi isteğinde bulundu.³⁵⁵ Lord Derby, Jocelyn'e Babiâli'ye Karadağ ile düşmanlığı devam ettirmemesini şiddetle tavsiye etmesi talimatı vermesine rağmen³⁵⁶ Nikola'nın Koç (Kuçi) ve Nikşik (Nakşik)'in terki ile ilgili Babiâli'ye 21 Mart'ta sunduğu son talebi³⁵⁷ Safvet Paşa tarafından tekrar reddedildi.³⁵⁸

³⁵² "Safvet Pasha to Musurus Pasha (21 March 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, March 22)", "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (22 March 1877)", "Mr. Monson to the Earl of Derby (21 March 1877)", "Mr. Monson to the Earl of Derby (22 March 1877)", "Mr. Monson to the Earl of Derby (23 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.230, 253, 288-289.

³⁵³ Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, s.108-109; Mahmut Celâleddin Paşa, s.250-251; Özcan, s.66.

³⁵⁴ Mahmut Celâleddin Paşa, s.252

³⁵⁵ "Mr. Monson to the Earl of Derby (10 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.228, 229. Monson'un aynı tarihli iki telgrafı vardır. Karadağ'ın İngiltere'den müdahale talebini ayrı telgrafla göndermiştir. 19 Mart'a gelindiğinde Nikola, İngiltere'nin bunu başaramayacağını düşünüyordu. Nikola için Avrupa'nın barışa olan ilgisi kuşkusuz çok mutlu edici bir haberdi ama "Avusturya ve İngiltere'nin söz verilen reformları yeteri kadar enerjiyle yapması için Türkiye'yi harekete geçirmeyi asla başaramayacaklar" diyordu. Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (19 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.268.

³⁵⁶ "The Earl of Derby to the Mr. Jocelyn (19 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.215.

³⁵⁷ "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (22 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.253.

³⁵⁸ "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (25 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.257.

Safvet Paşa aslında Heyet-i Vükela'nın düşüncesine karşıydı. Toprak terkinde rıza göstermeyen Vükela, “*Karadağlılarla anlaştığımız ve birçok fedakârlık yaptığımız takdirde, Rusya bizimle savaşmayacak mı?*” sorusunu yöneltiyordu. Safvet Paşa ise bunu kimse kestiremez “*ama Rus maslahatgüzarı Nelidof, geçen gün bu Karadağ meselesini açıp, Karadağlılar isteklerini, Nikşik ve İşpoz gibi iki küçük mevkie indirdiler. Siz, bunları vermekte hased ederseniz, sonra milyonlarca Müslümanın oturduğu eyaletlerimizin elinizden gideceğinde şüpheniz olmasın*” diyerek Karadağ ile uyuşmanın menfaate uygunluğuna değindi.³⁵⁹

Babîâli, Bosna'nın yollarının Karadağ tarafından tutulması ve korunması ile sınırlara ilişkin istekleri kabul etmeyince³⁶⁰ ve Karadağ cephesinden de geri adım atılmayınca son söz Meclis-i Mebusan'a bırakıldı. 27 Mart 1877 tarihli oturumda Karadağ meselesi Meclis-i Mebusan'da ele alındı ve bir gün sonraki oturumda konu tartışmaya açıldı. Meclis'teki genel hava Karadağ'ın taleplerinin karşısında olduğunu gösteriyordu.³⁶¹

Karadağ'ın talepleri karşısında Osmanlı tarafından yükselen olumsuz tavır İngiltere'nin olaya biraz daha müdahil yaklaşması gerekliliğini doğurdu. İngiltere, sanki kalıcı barışın Osmanlı Devleti'ne sunulan önerilerin kabul edilmesiyle sağlanacağını zanneder gibi davranıyordu. En azından Rusya bu şekilde teskin edilebilirdi. Lord Derby, Rusya'ya gönderdiği yazısında “*Majestelerinin Hükümeti, Karadağ ile barışın acilen sonuçlanması gerekliliği üzerine Babîâli'ye baskı yapmak*

³⁵⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, s.253-254.

³⁶⁰ “Mr. Monson to the Earl of Derby (27 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.272.

³⁶¹ Bir örnek vermek gerekirse: “*Bendeniz İşkodra Mebusu bulunduğum ve zaten Podgoriçeli olup oralarını karış karış gezmiş ve görmüş olduğum cihetle bu babda bazı izahat vermek isterim.*” diyen İşkodra Mebusu Yusuf Efendi, hem coğrafi durum hem de verilecek yerlerin Osmanlı idaresine zararı hakkında bilgi verdi. Rusya'nın da işine gelecekti verilen karar. Ama red olunursa ve Karadağ ile savaş tekrar başlarda Yusuf Efendi'ye göre Karadağ bir şey elde edemeyecekti ve pek çok zarara uğrayacaktı. Yusuf Efendi'nin sözlerine karşılık Reis (Ahmet Vefik Paşa) “*Güzel tafsilat var*” derken, Heyet'ten “*aferin, aferin*” sözleri kayda geçti. Devre:1, Cild:1, İçtima:7, 27 Mart 1877 ve Devre:1, Cild:1, İçtima:8, 28 Mart 1877 için bkz., Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, I. Cilt, ss.47-60. Ayrıca Yusuf Efendi'nin Meclis-i Mebusan'daki konuşmasını Ahmed Mithat, eserinde olduğu gibi vermiştir. “*İşkodra Mebusu Yusuf Efendi'nin Karadağ Meselesi Hakkındaki Nutku*” için bkz., Ahmed Mithat, **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, ss.275-280. Meclis-i Mebusan'daki 27 Mart tarihli oturumu Jocelyn Hakikat gazetesinden alarak Londra'ya gönderdi. Bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (3 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.334-338.

*için İstanbul'daki nüfuzunu kullanacaktır.”*³⁶² derken aynı gün Karadağ sorunuyla ilgili Türk Hükümeti'nin gecikmeksizin belirleyici adımlar atmasının menfaatine olacağı konusunda baskı yapılması için Jocelyn'e Avusturyalı meslektaşına katılması talimatını verdi.³⁶³

Meclis-i Mebusan'ın kesin kararı 10-12 Nisan 1877 tarihinde yapılan gizli celsede belli oldu. Safvet Paşa ve Dâhiliye Nazırı Cevdet Paşa Meclis-i Mebusan'a gelerek Vükela'nın hazırladığı beyannameyi okudular. Safvet Paşa'nın Meclis-i Mebusan'da olayın vahametini gözler önüne seren sözleri mebusların kararını etkilemedi. Mebusların çoğunluğu Karadağ'a toprak verilmesine karşı bir tutum sergiledi ve Karadağ'a toprak verilmemesi karara bağlandı.³⁶⁴

Karadağ ile barış görüşmeleri sürerken diğer taraftan Rusya, Osmanlı Devleti'nin geleceğine ilişkin önemli adımlar atmak peşindeydi. İstanbul Konferansı sonrasında temsilciler bir uzlaşmayı sağlayamadan dağılmışlardı. Konferans sonrasında Büyük Güçler'in tutumu genel olarak olayı akışına bırakma politikası gibi gözükmekteydi. Ancak Rusya, Avrupa nazarında Osmanlı Devleti'ne karşı yakalamış olduğu fırsatı kaybetmek niyetinde olmadığından dolayı Konferans nihayete ermeden girişimlere başladı. Başlatmış olduğu girişimler sonucunda Londra Protokolü imzalanacaktı. Rusya'yı tam olarak memnun etmeyen Protokol, Karadağ barışı ile birlikte anılarak Osmanlı Devleti'ne karşı Rusya'nın son kozunu oluşturdu.

İstanbul Konferansı'nın son günlerinde Rusya, öncelikle Balkanlar üzerinde bir antlaşmaya varabilmek için 15 Ocak'ta Avusturya ile bir araya geldi. Temmuz 1876 tarihinde iki devlet arasında imzalanan Reichstadt Antlaşması'nı genişleten

³⁶² “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (27 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.271.

³⁶³ “The Earl of Derby to Mr. Monson (27 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.272.

³⁶⁴ “Safvet Paşa nutka başlayarak: Meclisin Karadağ matlubatına karşı aldığı vaziyet en sonra Rusya ile bir muharebeyi intaç edebileceğini ve hâlbuki başka hükümetlerin hiç birisiyle ittifakta bulunmayan, iki seneden beri Sırbıye ve Karadağ muharebesiyle Rumeli isyanlarından dolayı mütemadiyen pek zaif düşmüş olan Devlet-i Aliyye Rusya ile başa çıkamayacağını beyan ettiyse de Müslüman azalardan bir kaçı haricinde cevaben Millet-i Osmaniyye hiç bir tehlikeden hayfedip ric'at etmeyeceğini, milletin en büyük fedakarlığı ihtiyar ederek Karadağ'a bir karış arazi vermeye razı olmadığını suret-i kat'iyyede beyan ettiler.” Görüşmeler sonunda Cevdet Paşa, “Mademki Millet Meclisi bir karış toprak vermiyor, Meclisin kararı hükümet için düstur-ül ameldir.” demiştir. Bkz., Devre:1, Cild:1, İçtima:1, Gizli Celse, 10-12 Nisan 1877 için bkz., Hakkı Tarık Us, **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, I. Cilt, ss.100-102. Mahmut Celâleddin Paşa, kararın Meclis'ten oybirliği ile geçtiğini söylerken, Osman Nuri'nin belirttiğine göre 17 oya karşı 68 oyla Karadağ'a toprak verilme önerisi reddedilmiştir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.255; Osman Nuri, s.210.

yeni bir askeri antlaşma imzalandı ve devam eden görüşmeler sonunda 18 Mart'ta buna siyasi bir antlaşma eklendi. Peşte ya da Budapeşte olarak anılan antlaşmaya göre, Osmanlı ile Rusya arasında savaş çıkması durumunda Rusya, Avusturya'nın tarafsızlığını garanti altına alıyordu. Karşılığında ise Avusturya'ya Bosna ve Hersek bırakılıyordu.³⁶⁵

Londra Protokolü'ne giden süreçte Rusya, Büyük Devletler'in tavrını merak ediyordu. Henüz İstanbul Konferansı'nın 20 Ocak'taki son oturumu toplanmadan bir gün önce Prens Gorçakov, Konferans sonrasında Doğu Sorunu'na etkili bir çözüm bulmak için Büyük Devletler'e bir sirküler gönderdi. Gorçakov'a göre, bir yıldan fazla süren diplomatik çabalar pek bir şey değiştirmemişti. Doğu Sorunu kötüleşiyor ve *"Türkiye Hükümeti'nin (konferans önerilerini) reddi Avrupa'nın hem itibarını hem de huzurunu tehdit ediyor."* Bu şartlar altında uygun adımları belirleyip harekete geçmeliyiz diyen Gorçakov, Büyük Devletler'in ne düşündüğünü bilmelerinin kendileri için gerekli olduğunu sirkülere ekledi.³⁶⁶

Konferans'ın bitiminden hemen sonra temsilcilerin ayrılmaya başladığı 22 Ocak'ta Loftus, Gorçakov ile görüşerek Konferans'ın başarısızlığı sonrasında Petersburg'un Doğu işlerinin geleceğine ilişkin bakışını sordu. Gorçakov, direkt herhangi bir cevap vermesinin mümkün olmadığını ama *"Rusya'nın Avrupa Uyumu'ndan ayrılmayacağını deklare etti."*³⁶⁷ Barış vurgusunu yapmaya devam etmekle birlikte Rusya, harekete geçmek için daha fazla zaman kaybetmek istemiyordu. 19 Şubat'ta Şovalov'un Lord Derby'ye ilettiği Gorçakov'un yazısında Rusya'nın tavrının netleştiği anlaşıyor: *"Başarısız olan Konferans sonrasında diğer*

³⁶⁵ Anderson, s.208; Armaoğlu, s.730; Sumner, ss.278-289.

³⁶⁶ "Prince Gortchakow to Count Schouvaloff (19 January 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Count Schouvaloff, February 5)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.55-56

³⁶⁷ "Lord Loftus to the Earl of Derby (22 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.22. Ayrıca Şovalov, Rus Çarı'nın da düşüncesinin bu yönde olduğunu bildiriyor: *"Şavalof, İmparator Alexander'ın barışçıl bir çözüme ulaşmasını samimiyetle arzu ettiğinin güvencesini bana (Derby) verdi."* Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (19 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.108.

Büyük Güçler'in Hükümetleri gelecekte çekimser bir politika izlerse, Rusya Hükümeti bunu kendisini harekete geçirmek için bir işaret olarak algılayacaktı."³⁶⁸

Avrupa gelişmeler hakkında ne düşünüyor ve ne planlıyordu? Bu sorunun cevabını bulabilmek için General İgnatiyev, Büyük Devletler ile görüşmek üzere Avrupa başkentlerine gönderildi.³⁶⁹ Rusya son kez devletlerin uzlaşacağı bir barışın yapılabilme ihtimalini sorguluyordu. Bir protokol yapılabilirdi. Belki de bu son hamle ile Osmanlı Devleti'nin kabul etmediği önerilerin tekrar dayatılmasıyla kendisine aradığı fırsatın sunulmasını istiyordu.³⁷⁰

Berlin, Paris, Viyana ve Londra'yı ziyaret eden İgnatiyev, Avrupalı devlet adamlarının ve kamuoyunun düşüncesini yokladı.³⁷¹ Ahmed Saib'in belirttiğine göre, İgnatiyev raporunda savaş durumunda Büyük Güçler'in hiçbiri Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında yer almayacaktı.³⁷² Avusturya ve Almanya'nın tutumu olayların başında olduğu gibi Rus yanlısı idi. Fransa biraz çekimser davranmasına rağmen gelişmelere ılımlı bakabilirdi. Rusya için en büyük engel İngiltere olarak gözüküyordu.³⁷³

³⁶⁸ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (19 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.108.

³⁶⁹ "Lord Lyons to the Earl of Derby (2 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.158. İgnatiyev'in yolculuk sebebini hakkında şunlar yazılıdır: "*General İgnatiyev, Kışnev ordugâhında İmparatoru ile mülakattan sonra ârây-i düveliyeyi yeniden Rusya'nın nokta-i emeline celb ve cem' için tâlimat-i mahsusa ile Avrupa paytahtlarına azimet eyledi.*" Bkz., Türkgeldi, s.19. Benzer sözleri Mahmut Celâleddin Paşa da söylüyor: "...Rus Çarı tarafından, devletlerin fikirlerini yeni baştan Rus emelleri doğrultusuna çekmek ve İngilizlerin kafasındaki tereddüdü mümkün mertebe bertaraf etmek vazifesiyle Avrupa başkentlerine gönderildi." Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.258. Ahmed Saib, "...ahvali layıkı vechile anlamak için Avrupa merkezlerine gönderildi." demektedir. Bkz., Ahmed Saib, s.135. Ayrıca bkz., Anderson, s.208; Armaoğlu, s.730-731; Sumner, s.260.

³⁷⁰ Mahmut Celâleddin Paşa, devletlerin kabul etmesi istenilen protokol için "...Osmanlı Devleti aleyhinde gıyabi bir hüküm elde ederek yürütmek maksadına dayandığını..." söylüyor. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.259.

³⁷¹ Önce Berlin'e giden İgnatiyev oradan 8 Mart'ta Paris'e geçti. Bu sırada İngiltere'deki Rus Büyükelçisi Şovalov ondan iki gün önce Paris'e ulaşmıştı. İgnatiyev, Londra'ya gitmek için 16 Mart sabahı hareket etti. 22 Mart'ta son durağı olan Viyana'ya için Londra'dan ayrıldı ve 25 Mart'ta Viyana'ya ulaştı. 30 Mart'ta görevini tamamlayıp Petersburg'a döndü. Bkz., Sumner, ss.262-266. Ayrıca bkz., "Lord Lyons to the Earl of Derby (9 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.172-173.

³⁷² Ahmed Saib, s.135.

³⁷³ "O sıralarda 'Şark mes'elesi'ne karşı Avrupada siyasal duruşta, İtalya çokluğun tarafını alıyor, fransa zayıf bulunduğundan pek işe karışmıyor, Almanya ile Avusturya, Rusyaya yardımcı olup yalnız İngiltere, Osmanlı İmparatorluğunu korur ve Rusların emellerine karşı durur gibi görünüyordu." Bkz., İ. Halil Sedes, **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:I, Askeri Matbaa, İstanbul, 1935, s.40.

İgnatiyev Paris'te iken İngiliz elçisi Lyons ile görüştü. İgnatiyev'e destek olmak için Şovalov Paris'e geldi. Şovalov, Doğu Sorunu hakkında Lyons ile uzunca konuştu. Rusya bir protokolün imzalanmasını hedefliyordu. Barışın sağlanması için bir protokolün imzalanması şarttı.³⁷⁴ Paris'teki temaslarından sonra İgnatiyev'in 16 Mart sabahı İngiltere'ye hareket edeceği *The Times* gazetesinde yer aldı.³⁷⁵ İgnatiyev, 21 Mart'ta Lord Derby ile görüştü. Protokol hakkında konuşuldu ve Lord Derby bir protokol imzalanması için Rusya'nın askerini terhis etmesi gerektiğini ifade etti. İgnatiyev, Rusya'nın silahsızlanmasına karşı üç koşul sundu: “1- İlk adımı Babiâli atmalı, 2- Sırbistan ile olduğu gibi Karadağ ile barış sonuçlandırılmalı ve 3- Reformlar ciddi şekilde ele alınmalıydı.”³⁷⁶ Rusya barışı güçlü bir şekilde arzulayabilirdi ama “Karşısında hazır bekleyen Türk askerlerinin önünde silah bırakmayı utanç verici olarak düşünmeyecek seksen milyon Rus'dan hiç kimse yoktu.”³⁷⁷ Şovalov bu sözlerle, barışın tek taraflı özveriyle yapılamayacağını unutarak, Ruslar için silah bırakmanın imkânsızlığını ajite ediyordu.

Silahsızlanmanın yanında beliren diğer önemli konu halen çözülememiş olan Osmanlı Karadağ barışydı. Karadağ ile barış sağlanmadan bir protokol imzalanmasına İngiltere sıcak bakmıyordu. 26 Mart'ta Lord Derby, Karadağ ile barış konusunda ümitsizliğini Şovalov'a belirtti. Bu sorun çözülmeden protokolün imzalanması yarar sağlamayacaktı.³⁷⁸

İgnatiyev'in sunduğu ilk protokol taslağı görüşmeler sonunda değişikliğe uğradı. İlk taslağa göre, eğer Karadağ barışı sonuçlanmazsa, Avrupa kabineleri İstanbul Konferansı kararlarının kabulü yönünde ısrar edecekti. Balkanlarda barışı pekiştirmek için orada gerekenden fazla olan Osmanlı askeri terhis edilecekti. Reformların gecikmeden yapılması isteniyordu. Dinlere tam özgürlük verilmesi,

³⁷⁴ “Lord Lyons to the Earl of Derby (9 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.172-173.

³⁷⁵ “The Eastern Question, General Ignatieff”, **The Times**, 16 March 1877.

³⁷⁶ “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (21 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.225-226.

³⁷⁷ “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (23 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.254.

³⁷⁸ “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (26 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.263.

kolluk kuvvetlerinin yeniden düzenlenmesi, yerel otonomi, gözlemci bir komisyonun kurulması, vergi borçlarının silinmesi gibi kararlar ilk protokol taslağında yer aldı. Taslağın sonunda eğer Osmanlı Devleti yükümlülüklerini yerine getirmezse ve Avrupa ile Doğu'nun barışı bozulur ve düzen sağlanmazsa, Osmanlı Devleti için daha fazla tolerans sağlanmayacaktı. İlk protokol taslağı müdahale kapısını açık bırakan şu sözlerle son buluyordu: *“Bu durumda Güçler, Hristiyan nüfusunun huzurunu ve genel barışın çıkarlarını korumak için kendileri tarafından gerekli sayılabilecek önlemleri belirlemeyi ve kendisini ilgilendiren haklarını saklı tutar.”*³⁷⁹

Muhtemelen bu taslak ilk olarak 6 Mart'ta Paris'e gidip 11 Mart'ta döndükten sonra Lord Derby ile görüşen Şovalov tarafından İngiltere'ye bildirildi. Rusya Hükümeti, Büyük Güçler tarafından bu taslağın imzalanmasını istiyordu. Protokol devletlerin temsilcileri tarafından Londra'da imzalanabilirdi.³⁸⁰

İngiltere'nin böyle bir protokolü kabul etmesi mümkün değildi. Osmanlı Devleti benzer şartları İstanbul Konferansı'nda kabul etmemişti. Şimdi ise kabul etmediği takdirde Büyük Güçler'in yaptırımının önü açılıyordu. İngiltere, Rus askerinin dağıtılmayıp Osmanlı askerinin terhis edilmesiyle Osmanlı'nın elini kolunu bağlanacağını biliyordu. Şovalov bu çıkmazı çözen kişi oldu. Hem Lord Derby'nin hem de Gorçakov'un kabul edeceği bir formül tasarladı. Sonuçta İgnatiyev taslağından farklı olan protokol³⁸¹ 31 Mart 1877 tarihinde Londra'da devlet temsilcileri tarafından imzalandı.

Londra Protokolü'ne göre, İstanbul Konferansı'na katılan devletler, aralarındaki ittifakı koruyarak Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyanların durumunun düzeltilmesi ve taahhüt edilen ıslahatların yapılması istediklerini yeniden belirtmeye karar verdiler. Ayrıca protokolde devletler, Sırbistan ile yapılan antlaşmayı senet sayarak Karadağ ile sınırların düzenlenerek devamlı ve kalıcı bir barışı arzu edip, Babıâli'nin asayişi sağlayacak askerin dışındakileri dağıtmasını ve

³⁷⁹ İgnatiyev'in protokol taslağının tam metni için bkz., *Translated from the Russian text as printed in Ignatyev's memoirs in I.V. vol. cxxxvi, pp.860-1*'den aktaran Sumner, s.605-606.

³⁸⁰ Bu bilgiler 13 Mart tarihinde Lord Derby'den Loftus'a gönderilen yazılarda yer almaktadır. *Parliamentary Papers*'da Lord Derby'den Loftus'a gönderilen ve aynı tarihi taşıyan dört telgraf bulunmaktadır. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (13 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.194-195.

³⁸¹ Protokol “İgnatyev'in taslağından çok farklı bir belgeydi.” Bkz., Sumner, s.266. “31 Mart'ta Avrupalı güçlerin imzaladığı protokol, İgnatiev'in önerilerinin oldukça sulandırılmış bir versiyonuydu. İngiliz hükümeti bu haliyle bile protokole birçok çekince ve tereddütle razı olmuştu.” Bkz., Anderson, s.208.

gereken ıslahatı en kısa zamanda yapmasını tavsiye ediyorlardı. 13 Şubat 1876 tarihli Padişah Fermanı'nı senet kabul eden devletler vaat edilen ıslahatların ne şekilde yapıldığına İstanbul'daki elçileri ve mahallerdeki memurları vasıtasıyla nezaret etmeyi diliyorlardı. Eğer belirtilen hususlar gerçekleşmeyecek olursa Avrupa'nın menfaatleri ve Hıristiyan halkın huzur ve güveni için en uygun görülen tedbirleri alma hakkını saklı tutarlar.³⁸²

Protokol'de Rus ordularının terhisi hakkında bir şey yazmamaktadır. Ama Protokol'ün imzasından hemen önce Lord Derby'nin verdiği beyannamede şu ifadeler yer aldı:

*“İngiltere, Rusya'nın teklif ettiği protokolü imzalamayı sırf Avrupa'nın asayişini korumak maksadıyla kabul etmiş olduğundan, eğer bu maksat gerçekleşmeyecek olursa, yani Rusya ve Osmanlı Devletleri askerlerini karşılıklı olarak dağıtmazlarsa ve aralarındaki barış korunmazsa söz konusu protokolün hükümsüz kalacağı şimdiden bilinmelidir.”*³⁸³

İlk protokol taslağı ile imzalanan protokol karşılaştırıldığında, Osmanlı Devleti'ne dayatılan yükümlülükler biraz hafifletilmekle birlikte özünü korudu. Karşılaştırmayı İstanbul Konferansı kararları ile yaptığımızda yine Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilmeye çalışılan hususlar özünde ciddi değişikliklere uğramıyordu.

Osmanlı Devleti'ne sunulan protokolün gerçekten kabul edilebileceği düşünülmüş müydü? Bu soruya olumlu yanıt vermek zordur. Çünkü İgnatiyev, Avrupa devletlerine ziyarete başladığı zaman benzer önerileri Osmanlı Devleti'ne de sundu. Ancak bu önerilere sıcak bakılmamıştı.

İgnatiyev daha görüşmelere başladığı ilk yer olan Berlin'de protokol önerilerine benzer bazı şartları Osmanlı Devleti'nin Berlin'deki maslahatgüzarına

³⁸² Münster, Beust, L. D'harcourt, Derby, L. F. Menabrea, Schouvaloff'un imzası bulunan protokol belgeye eklenerek gönderildi. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (31 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.296-298. Protokol için ayrıca bkz., Sumner, s.611-612; Protokolün tercümesi için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.278-279; Türkgeldi, s.261-262; Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.113-114; Sedes, s.43-44. Protokol içinde referans olarak gösterilen 13 Şubat 1876 tarihli Padişah Fermanı İngilizce belgede aynı tarihle verilirken *Mir'ât-ı Hakikat* ve *Zübdetü'l-Hakâyik*'te 16 Şubat, Mesâil-i Mühimime-i Siyasiyye'de ise 6 Şubat olarak yazılmıştır.

³⁸³ Protokole ek olarak verilmiş beyanname için bkz., “Annexe au Proces Verbal du 31 Mars 1877”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.299. Sumner, s.613. Tercümesi için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.279; Türkgeldi, s.262; Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.114.

bildirdi. Mahmut Celâleddin Paşa'nın aktardığına göre, İgnatiyev şu sözleri söylemişti:

“Devletiniz pek basit bir hareketle savaşın çıkısını önleyebilir. O hareket de, Karadağ’la barış yapmak, taahhüt ettiği ıslahatı gerçekleştirmek ve Rusya ile müzakerelere girişerek, iki devlet arasındaki eski münasebetleri yeniden kurmak için Petersburg’a liyakatli bir elçi göndermekten ibarettir... Yoksa savaşın çıkması bence muhakkak görünüyor.”³⁸⁴

Benzer bir talep İngiltere’deki Rus elçisi Şovalov tarafından Musurus Paşa’ya bildirildi.³⁸⁵

Rusya tarafından Osmanlı Devleti’ne sunulan taleplerde Rusya’nın Avrupa devletlerinden destek aradığı protokol önerilerinden farklı bir madde karşımıza çıkıyor. Özellikle ilişkilerin yeniden başlatılması için Petersburg’a Osmanlı Devleti’ni temsil edecek bir elçi gönderilmesinin üzerinde ısrarla duruluyordu.

Böylece Rusya, Avrupa’dan aradığı desteği bulamadığı takdirde direkt Osmanlı Devleti ile muhatap olabilirdi veya tersten düşünülürse Osmanlı Devleti üzerinde istediği hâkimiyeti sağladığı takdirde Avrupa’dan destek bulmasına gerek kalmayabilirdi. Rusya Osmanlı Devleti’ne isteklerini kabul ettirebilirse, diğer güçlerin ittifakını sağlamak veya olası muhalefetleriyle karşılaşmak zorunda kalmayacaktı.

Osmanlı devlet adamları gelişmelerin farkındaydı ve yapılan ilk talepte Musurus Paşa, diğer devletleri yok sayarak elçi gönderilmesinin sakıncalarını Şovalov’a belirtti. Rusya’nın bu hamlesi karşısında İngiltere’nin düşünceleri merak ediliyordu. Rusya’nın talepleri alındığında zaman kaybetmeksizin İngiltere’nin tavsiyesine başvuruldu. Bir anlamda İngiltere gelişmeler hakkında bilgilendiriliyordu.³⁸⁶

³⁸⁴ Mahmut Celâleddin Paşa, s.260.

³⁸⁵ “Rusya’nın Asker Dağıtma Konusundaki Fikirlerini İhtivâ Eden Londra Sefaretinden Gelen Telgrafname (2 Mart 1877)” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü’l-Hakâyik**, s.104-105.

³⁸⁶ Musurus Paşa, Şovalov’un teklifini bildirdiği yazısına Lord Derby’nin düşüncesini gizlice öğrenmek için izin istediğinde bulundu. “Rusya’nın Asker Dağıtma Konusundaki Fikirlerini İhtivâ Eden Londra Sefaretinden Gelen Telgrafname (2 Mart 1877)” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü’l-Hakâyik**, s.105. Berlin’den ve Londra’dan gelen haberler doğrultusunda Babıâli, Musurus Paşa’ya “Lord Derby’ye mahremane ve ma’lumât olmak üzere ifade buyurunuz” görevini verdi. “Hariciye Nezareti Tarafından Londra Sefaretine Yazılan Telgrafname (9 Mart 1877)”, için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü’l-Hakâyik**, s.106-107. Aynı günlerde Sadrazam Edhem Paşa ile görüşen Jocelyn, Babıâli’nin Rusya’ya silahsızlanma çağrısında bulunma gibi bir niyetinin olmadığını yazarken Osmanlı Devleti’nin İngiltere’ye olan güvenini de aktarıyordu: “Sadrazam Türkiye’nin gelecekteki politikalarıyla ilgili olarak Majestelerinin Hükümeti’nin düşüncelerini memnuniyetle dinleyeceğini ekledi.” Bkz., “Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (3 March 1877)”, **British House of**

Musurus Paşa, Lord Derby'nin düşüncelerini sorduğunda, son zamanlarda duymaya alışık olduğu kesinlikten uzak bir cevap aldı. İstekler karşılanırsa bile Rusya'nın bununla yetinmeyeceğini söyleyen Lord Derby, yine de Petersburg'a elçi gönderilmesini yararlı görüyordu. Mahmut Celâleddin Paşa'nın ifadesiyle bu cevap İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni ümit ile ümitsizlik arasında bırakma siyasetinin göstergesiydi.³⁸⁷

Osmanlı Devleti, Rus talepleri hakkında İngiltere ile iletişim içinde iken Rusya'nın protokol önerileri ortaya çıkmıştı. Lord Derby, henüz protokol tekliflerinin ne olduğunu kesin olarak bilmediği için Rusya'ya verilecek cevabın belli olmadığını söyledi.³⁸⁸

İgnatiyev, Paris görüşmelerini bitirip İngiltere'ye gitmeden birkaç gün önce, Londra'dan gelen telgrafta Musurus Paşa, kendi adına Osmanlı'nın sunulan teklifleri kabul etmeyeceğini Lord Derby'ye bildirdi. 20 aydır meydana gelen olaylarda Rusya, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü ve geleceğini tehdit ederken Avrupa devletleri her kabahati Osmanlı Devleti'nde buluyordu. Protokol Osmanlı Devleti'ni çok vahim bir duruma sokacaktı. Lord Derby, uğranılacak müşkülâtın vahametini tasdik ederek Musurus Paşa'ya şimdiden kabul edilemeyecek birçok teklifi geri çektiydiklerini söyledi.³⁸⁹

Musurus Paşa'nın sözlerini destekleyen bir telgraf Londra'ya gönderildi. Buna göre, Osmanlı Devleti'nin mülkiyet ve geleceği için yapılamayacak fedakârlık yoktu. Ancak Paris Antlaşması ile garanti altına alınmış kaidelerden vazgeçilmeyecekti. İngiltere'nin de buna izin vermemesi bekleniyordu. Protokol önerisinin birçok yönü ile büyük sakıncalar taşıdığı telgrafta açıklandı. Tekliflere

Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.159-160.

³⁸⁷ Mahmut Celâleddin Paşa, s.261, 264. Lord Derby: “*Karadağ ile akd-ı musalaha olunmasıyla ve Devlet-i Aliyye'nin icrâ-yı ıslahat etmesiyle e Petersburg'a ehliyetli bir elçi göndermesiyle hoşnud ve kani' olacağını hiç me'mul (ümit) etmem. Çünkü İgnatiyev, Bâb-ı Âli'nin teklif eylediği ıslahatın icrası maddesine dair devletler beyninde bir protokol imza olunmasını Berlin'de dermeyeran eyleyip Berlin Kabinetosu dahi bunu tasvib eylemiş olduğu dermeyeran olunuyor. Rusya'nın kat'ı surette edeceği teklifleri bilmiyorum, fakat Petersburg'a elçi gönderilmesini takbih (beğenmemek) şöyle dursun, Rusya böyle bir arzuda bulunduğunu cidden söyledikten sonra Bâb-ı Âli buna muvafakat edecek olur ise efkâr-ı âsâyiş-perveranesine bir delil göstermiş olacağı i'tikadındayım' dedi.*” “*Londra Sefâretinden Cevaben Gelip Mâbeyn'e Takdim Olunan Telgrafname (10 Mart 1877)*” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.107-108.

³⁸⁸ “*Londra Sefâretinden Cevaben Gelip Mâbeyn'e Takdim Olunan Telgrafname (10 Mart 1877)*” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.108.

³⁸⁹ “*Suret-i Telgrafname (14 Mart 1877)*”, için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.109-110.

karşı Babiâli'nin kararı netti: “*rey ve mütalaamız ol vakit (İstanbul Konferansı'nda) ne ise şimdi yine odur.*” İngiltere'den ise bu önerilere destek vermemesi istendi.³⁹⁰ 31 Mart'ta Lord Derby, Musurus Paşa'yı yanına çağırıp “*Protokolü, bugün beş devletin elçileriyle birlikte imza edeceğim. Babiâli'nin ileri sürdüğü mütâlâaları gözden uzak tutmayıp, mümkün mertebe Osmanlı Devleti lehine bir neticeye varmak için sarf ettiğim gayreti takdir edeceğinizi ümit ederim*” sözleri ile protokolün kabul edileceğini haber verdi.³⁹¹ 2 Nisan'da Jocelyn'e bir telgraf gönderen Lord Derby, Musurus Paşa'ya protokolün bir nüshasını gizlice ilettiğini ve Jocelyn'in de protokolü Dışişleri Bakanı'na sunabileceğini bildirdi. Bu telgrafta Lord Derby, protokolü makul görüyor ve Babiâli'nin itiraz edebileceği hiçbir şey içermediğini yazıyordu.³⁹²

Osmanlı tarafındaki gelişmelere bakıldığı zaman açıkça görülüyordu ki, ne Rusya'nın bizzat Babiâli'ye sunduğu talepler ne de Rusya'nın diğer devletlere kabul ettirilmeye çalıştığı protokol önerileri makul karşılanmıştı. Tavrını net bir şekilde ortaya koyan Osmanlı Devleti'ne 31 Mart 1877 tarihli Londra Protokolü, yine de onaylaması için sunuldu.

Rusya, Londra Protokolü'nün en kısa zamanda Babiâli'ye sunularak kabul ettirilmesi için İngiltere'yi sıkıştırıyordu. Rusya, Türkler tarafından Protokol'ün protesto edileceği endişesini taşıdığı için, “*Kont Şovalov bizim (İngiltere'nin) Babiâli'yi intihar gibi olacak bir adıma karşı ciddiyetle uyaracağımızı umduğunu ifade etti.*” İngiltere Hükümeti'ne göre, Osmanlı Devleti barış için gayret etmezse çok mantıksız davranmış olacaktı. Ret kararı Osmanlı Devleti'ni Avrupa'nın

³⁹⁰ “...Lord Derby'ye gidip ifade buyurunuz. Kendisinin, hakkımızda kemâl-i mertebe göstermiş olduğu hakkaniyetten ve şime-i celile-i kârâgâhisinden beklediğimiz şey, bize tebliğ olunmak üzere imzasını koyacağı varakadan âsâyiş-i umumiye ihlâl sebebiyyet nereden geldiği cümlelerin ma'lumu olduğu halde, bunu bizim tarafa atf olunmasını bir vecihle kabul edemeyeceğimizden, bunun ka'tiyyen redd olunması ve âsâyiş-i umumiye ihlâl eden biz imişiz gibi gösterilmemesi ve icrâsını beyân ettiğimiz mevâd hakkında vâki' olan ittifâkın ta'yini sırasında me'murin-i ecnebiyyenin umur-ı dâhiliyyemize müdâhale etmelerine meydan verilmemesi ve Paris Mu'âhedesi'nin bize te'min eylediği mevki'in ihlâl olunmaması maddeleridir.” “Asker Dağıtılması Hususunda Londra Sefaretine Çekilen İlk Telgrafın Sureti”, için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, ss.108-111. Padişah'ın yazdırdığı layihada benzer ifadeler kullanılmıştı: “...bunun sadece tebliğ edilmesi bile Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığını ortadan kaldırmak demektir.” Kabul edilse bile problemlerin ortadan kalmayacağı ifade ediliyordu. “Padişah'ın emri üzerine Mâbeyn Başkâtibi Said Paşa tarafından kaleme alınan lâyihanın sureti (26 Mart 1877)” için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.275-278.

³⁹¹ Mahmut Celâleddin Paşa, s.265.

³⁹² “The Earl of Derby to Mr Jocelyn (2 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.300. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.265-266.

gözünde haksız bir duruma düşürecekti. Rusya gecikme olmasını istemiyordu. Hatta bir hafta olarak dile getirdiği sürenin sonunda savaş veya barış seçeneklerine karar vermesi gerekeceğini İngiltere'ye bildirdi.³⁹³

Londra Protokolü, resmen 4 Nisan'da Büyük Güçler'in İstanbul'da bulunan maslahatgözarları tarafından Hariciye Nezareti'ne tebliğ edildikten sonra 6 Nisan'da Heyet-i Vükela'da görüşüldü. Heyet-i Vükela'da hazırlanan tezkire Padişah'a sunuldu. 9 Nisan'da Hariciye Nezareti tarafından Avrupa'daki elçiliklere, Rusya'nın taleplerinin ve Protokol'ün kabul edilmeyeceği yönünde bir yazı gönderildi.³⁹⁴ 11 Nisan'da Meclis-i Mebusan'da verilen red kararı "*pek aşırı takdir ve memnuniyet*" ile karşılandı.³⁹⁵ 12 Nisan'da karar bir nota ile ilgili devletlere bildirildi.³⁹⁶

Elçiliklere gönderilen yazıda Londra Protokolü'nün kabul görmemesinin nedenleri ayrıntılı şekilde açıklandı. Öncelikle Osmanlı Devleti'ne yönelik alınan bir kararda Osmanlı Devleti'nin temsil edilmemesi eleştirildi. Osmanlı elçisine söz verilseydi o zamana kadar görülmemiş genişlikte ıslahatın Kanun-i Esasi ile hayata geçirildiği anlaşıldı. Ayrıca Osmanlı Devleti, vaat ettiği ıslahatın tamamını yapmaya hazırды. Sırbistan ile barış sonuçlanmış ve Karadağ ile de görüşmeler devam ediyordu. Rusya ile birlikte askerin terhisi başlatılabilirdi. Ancak Rusya'ya elçi gönderilme talebine bir anlam verilemiyordu.

Protokol'de Müslümanlardan bahsedilmeyip Hristiyanlara yönelik ıslahat tavsiyesinde bulunulması ve ıslahatların İstanbul'daki elçiler ve yabancı memurlar tarafından kontrolü kabul edilemezdi. İstekler gerçekleşmediği takdirde Avrupalı

³⁹³ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (4 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.316; "The Earl of Derby to Mr Jocelyn (5 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.321.

³⁹⁴ Yukarıda bahsedilen üç belge için bkz., BOA, İMMS, 56/2548-1, Padişah'ın kararı hariç diğer ikisi yani "*Heyet-i Vükela Tarafından Hazırlanan Reddiye Müsveddesini Padişaha Sunan Sadrazamın Tezkiresi (6 Nisan 1877)*" ve "*Hariciye Nezareti Tarafından Elçiliklere Gönderilen Reddiye (9 Nisan 1877)*" *Zübdetü'l-Hakâyik*'te yer almaktadır. Bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, ss.115-122. *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*'de ise sadece 9 Nisan tarihli sefirlere gönderilen telgrafname yer almaktadır. Bkz., Türkgeldi, ss.263-270. Ayrıca bu belgelerde yazılanlar *Mir'ât-ı Hakikat*'in içinde genişçe ve yorumlanarak kullanılmıştır. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.266-268. Ayrıca Musurus Paşa, 9 Nisan tarihinde gönderilen telgrafi 12 Nisan'da Lord Derby'ye ilettiler. Telgrafın Fransızca ve İngilizce tercümeleri için bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (9 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 12)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.348-355.

³⁹⁵ "*Meclis-i Mebusan'ın [Red Hususundaki] Tasvibnamesi (11 Nisan 1877)*" için Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.123.

³⁹⁶ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.40.

devletlerin tedbirler alma şartı ise Osmanlı Devleti'nin hukuk ve haysiyetinin ihlali idi. Bununla birlikte Paris Antlaşması'nda müdahale kaidesi açıkça tasdik edilmişti³⁹⁷ ve Babıâli'nin iştirak etmediği bir protokol ile bu kaide fesh ve ilga olunamazdı. Bu durumda “İmdi hiçbir mülahaza yoktur ki Devlet-i Aliyye'yi protokolün münderecatı aleyhine protesto etmekten ve bunu Memalik-i Şahane için her güne hakkaniyet ve meşruiyet ve binaenaleyh tesir-i maneviden ari add eylemekten alıkoysun.” sözleriyle reddedilen protokol son olarak Avrupa kabinelerinin vicdanına havale ediliyordu.³⁹⁸

İgnatiyev'in Berlin'deki Osmanlı maslahatgüzarına barış şartlarını ilettikten sonra bunların kabul edilmemesi durumunda bir savaşın çıkmasını muhakkak gördüğü tehdidi,³⁹⁹ bu olasılığın tartışmalarda yer bulmasına ve kararın bunu dikkate alarak verilmesine yol açtı. Savaş tehlikesi iyice belirginleşmişti.

Londra Protokolü, Paris Antlaşması'nın 9. maddesini ortadan kaldırıyordu ve Protokol'ün kabulü Babıâli'ye göre, Sultan'ın hak ve özgürlüğüne ilişkin verilen mücadeleyi bir tarafa bırakarak hiçbir risk almaksızın tamamen teslim olmak ve 9. maddenin sessizce geçirilmesine izin vermek anlamına geliyordu.

Henüz reddiye suretinin İngiltere'ye sunulmadığı 9 Nisan'da Musurus Paşa, Lord Derby'ye: “Babıâli Protokol'ün içeriğinin Sultan'ın haysiyet ve bağımsızlığını aşağılayıcı olduğunu, Protokol'ün hükümlerine razı olmaktansa savaş seçeneği ile yüzleşmenin Türkiye için daha iyi olacağını hissettiğini söyledi. Savaş başarısız olsa bile bir ya da iki vilayetin kaybıyla sonuçlanacaktı.” Lord Derby bu düşünceden çok esef duydu ve çok akıllıca bir şey olmadığına dair düşüncesini Musurus Paşa'dan

³⁹⁷ Bu süreçte sıklıkla dillendirilen 30 Mart 1856 Paris Antlaşması'nın 9. maddesi şöyledir: “Zat-ı Hazret-i Padişahi tebealarının saadet-i hallerine masruf olan himmet-i mütevelliyeleri iktizasınca kavmiyet ve diyanet ayırmayarak cümlesi için mucib-i ıslah-ı hal olmakla beraber memalik-i şahanelerinin hıristiyan halisi haklarında niyyat-ı inayetskâreneleri teyid ider bir küt'a ferman-ı âli ihsan buyurmuş olduklarından ve bu babda olan efkârı şahanelerine bir delili cedid ibraz etmek istediklerinden irade-i müstakille-i şahanelerinden sadır olmuş olan işbu ferman-ı âlinin düvel-i muahideye tebliğini tensip buyurmuşlardır düvel-i muahide işbu tebliğin kadr-i âlisini isbat ve tey'id iderler şurası kaviyyen mukarrerdir ki işbu tebliğ zat-ı hazret-i padişahinin ne kendi tebeasile olan muamelât-ı şahanelerine ve ne de saltanat-ı seciyelerinin idare-i dahiliyesine gerek münferiden ve gerek müştereken müdahale etmek için hiç bir halde düvel-i muahideye bir hak ve salâhiyet vermeyecektir.” Bkz., Nihat Erim, **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C:I, TTK Basımevi, Ankara, 1953, s.346. Metnin İngilizcesi için bkz., J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956, s.154.

³⁹⁸ BOA, İMMS, 56/2548-1.

³⁹⁹ Benzer bir tehdidin varlığını, Petersburg'daki İngiliz elçisi orada bulunan Osmanlı Maslahatgüzarı Tevfik Bey'e bildirmişti. Bkz., Sedes, s.46.

gizlemedi. Lord Derby'ye göre, savaşın çıkması durumunda olayların olası gidişatı yanlış hesaplanıyordu ve savaşın sonucu çok daha kötü olacaktı. *“Rusya ile bir savaş büyük olasılıkla Türkiye'nin çeşitli yerlerinde isyan hareketlerinin habercisi olarak sadece bir ya da iki vilayetin kaybedilmesi sorunundan çok uzakta olacaktı.”* Bu savaş Osmanlı Devleti'nin varlığı ile ilgili olabilir, Avrupa'dan atılmasıyla sonuçlanabilirdi.⁴⁰⁰

12 Nisan'da Musurus Paşa, Lord Derby'ye Babıâli'nin red kararını iletti. Bu karar Lord Derby'yi derinden üzdü. Lord Derby için bu karar sonrasında daha fazla tartışmanın anlamı yoktu: *“Bütün gelişmelerden sonra Babıâli tarafından benimsenen ve şimdi köklerine inilemeyecek olan bu adıma ilişkin daha fazla tartışmaya girmenin gereksiz olduğu düşüncesindeyim.”* Musurus Paşa, *“Güçlerin protokolün iptaline razı olmadıkça sorunlara tatmin edici bir davranış sergilenemeyeceğini ifade etti.”* Lord Derby'nin verdiği cevap Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geldiği son noktayı güzel bir şekilde özetledi: *“Hükümetlerimiz arasındaki fikir ayrılığı beyhude tartışma haline gelerek çok büyük olarak görünüyor ve Majestelerinin Hükümeti'nin kaçınılmaz olarak görünen bir savaşı önlemek için atacağı başka adım göremiyorum.”* Musurus Paşa'nın son sözleri de *“Hükümetinin tutumunun sadece savunma olduğu, onların savaşa istekli olmadıkları ama protokolün kabulüyle ortaya çıkacak ulusal bağımsızlık kurbanı olmak yerine”* savaş tercih edilecektir oldu.⁴⁰¹

Rusya'nın taleplerinin ve Londra Protokolü'nün reddi yönündeki karar, gerekirse savaşı göze alarak verildi. Diplomasi evresinin sonuna gelindiğinde bu süreç boyunca İngiltere'nin tamamen Osmanlı çıkarlarını dikkate alarak hareket etmediği ama yine de Osmanlı Devleti'nin Rusya karşısında yalnız kalmamasına çalıştığı, bu nedenle Osmanlı Devleti'ne bazı tavizleri kabul etmesini tavsiye ettiği tutumunda pek bir değişiklik olmadı. Ama Londra Protokolü'nün reddi sırasında 9 ve 12 Nisan 1877 tarihli Musurus Paşa ile Lord Derby arasında görüşmelerde iki devlet arasındaki ittifakın son derece zayıfladığı açıktı. Osmanlı Devleti, İngiltere'den

⁴⁰⁰ “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (9 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.340.

⁴⁰¹ “The Earl of Derby to Mr Jocelyn (12 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.355.

kendisine destek olması beklentisini devam ettirmesine rağmen Lord Derby'nin belirttiği üzere İngiltere kaçılmaz olarak görünen savaşı önlemek için daha fazla girişimde bulunmayacaktı.

2.2.1.1. 93 Harbi (1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı)

Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etme sebepleri incelendiğinde, karşımıza son iki yüz yıldır Rusya'nın her fırsatta Osmanlı İmparatorluğu'na savaş ilan etme sebeplerinden özünde farklı bir şey çıkmaz.

Rusya'nın temel amacı büyük bir güç olma isteğidir. Büyük güç olmak, dünya üzerindeki varlığını daha uzun süre, daha iyi bir şekilde ve kendi isteği doğrultusunda sürdürmek anlamına geliyordu. Dönemin büyük güç olma kriterleri arasında teritoryal genişlik önemini kaybetse de halen geniş topraklarda hâkimiyet sahibi olmak gerekliliği sürüyordu. Toprakların genişliğinden çok geniş coğrafyaları etkisi altında bulundurmak şarttı. Bu büyük güçlerin arasında sözü daha çok geçen bir güç olmakla ilgiliydi.

Bununla birlikte ticaret yolları vasıtasıyla dünya ticaretine ve bu sayede büyük bir ekonomiye sahip olunarak emperyal bir güce ulaşılabilirdi. Tarih kitaplarında sürekli tekrarlanan Rusların sıcak denizlere inme isteğinin arkasında Karadeniz'in ve ardından Akdeniz'in denetimini ele geçirme amacı yatmaktadır. Böylece dünya üzerindeki güç dengesi kendi lehine değişebilirdi.

Güçlenmek sadece ülkenin iç dinamikleri ile ilgili bir durum değildi. Rakibin zayıflaması da bir anlamda güç dengesini etkiliyor ve gücün el değiştirmesine yol açıyordu. Bu nedenle uluslararası rekabet kızışıyor ve 19. yüzyılda artık teritoryal sınırların çok ötesine sığıyordu. Rusya, kendi lehine bir güç değişiminin peşinde olduğu için bunu gerçekleştirmenin yolunu Osmanlı toprakları üzerinde aradı.

Osmanlı Rus Savaşı'nın yakın sebeplerine baktığımızda, yukarıdaki kısımlarda Osmanlı İngiliz ilişkileri çerçevesinde detaylandırılmaya çalışılan, 1875 yılından beri devam eden ve merkezinde Balkanların bulunduğu olaylar yer almaktadır. Bu süreç içerisinde Paris Antlaşması sonrasında Rusya'nın kendisini engelleyen Büyük Güçler'i kendi tarafına çekerek bir savaşa razı etme çabaları farklı yollarla uygulandı.

Savaşın başlamasına neden olan en önemli husus: Bosna ve Hersek İsyanı, Osmanlı Devleti'nin borç ödemesini askıya alması, Avrupa basınının karşıt tutumu, Panslavist politikalar, abartılan Bulgar meselesi, Sırp ve Karadağ ile savaş, İstanbul Konferansı veya Londra Protokolü'nün reddi değildi. Bunların hepsi önemliydi ama savaşın başlamasını mümkün kılan en önemli etken Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğu karşısında kimsenin karışmaksızın serbestçe hareket edebilmesinin önünün açılmasıydı.

Rusya Büyük Devletler'i kendi tarafına çekebilmek için sürekli Doğu Sorunu'nun çözülmesi ve Avrupa barışının korunması argümanını kullandı. Londra Protokolü'nde bir kez daha barış adı altında dayatılmaya çalışılan teklifler Osmanlı tarafından kabul görmeyince Rusya aradığı fırsatı buldu. Savaşın görünürdeki sebebi olan Londra Protokolü'nün reddi ile Rusya'nın önünde artık bir engel kalmadı. İstedığı gibi hareket etme serbestliğini yakalama stratejisinde başarılı oldu ve Osmanlı tarihindeki en önemli savaşlarından biri olan 93 Harbi'nin kapısı aralandı.

Rusya'nın Osmanlı Devleti'ne yönelik Londra Protokolü maddelerinin yanı sıra kendi taleplerinin de olduğu belirtilmişti. Bunlar arasında Karadağ barışının yapılması ve daha dikkat çekici olanı, özel görevlendirilmiş bir elçinin Rusya'ya gönderilmesi idi.

Rusya, Karadağ ile barış görüşmeleri sırasında görüşmelere perde arkasından müdahale ediyordu. Barış görüşmelerinin başarılı bir şekilde sonuçlanması işine yaramayacaktı. Görüşmelerin kopması da Londra Protokolü sürecinde çıkarlarına uymayacağı için Karadağ'ın taleplerinin kabul edilmemesine rağmen Karadağ temsilcilerinin İstanbul'da kalmaya devam etmelerini bildirdi.

Safvet Paşa, Karadağ temsilcilerinin son taleplerini reddettiği 21 Mart tarihi, mütareke süresinin son günüydü ve bu süre 13 Nisan'a kadar uzatıldı. Karadağ'ın talepleri son olarak Meclis-i Mebusan'a taşındı ve aynı günlerde Nikola, temsilcilerin İstanbul'dan geri çağırılmayacağını söyledi.⁴⁰² Birkaç gün sonra Nikola İngiliz Konsolosu Monson'a, Babıâli tekliflerin reddini sürdürürse düşmanlığın tekrar

⁴⁰² "Mr. Monson to the Earl of Derby (30 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.340-341.

başlayacağını sadrazama yazacağını bildirdi.⁴⁰³ Ancak Petersburg'tan alınan telgrafta Nikola, Nikşik'e ilişkin kesin bilgiyi Rusya'dan öğrenebilmek için biraz daha bekleyecek, sonra karar verecekti.⁴⁰⁴ Bir gün sonra Rusya'nın Karadağ'ın müzakereden uzak durmamasını tavsiye ettiği haberiyle⁴⁰⁵ Nikola'nın tavrı değişti ve aynı gün (5 Nisan) Monson'a temsilcilerin bekleyeceğini söyledi.⁴⁰⁶ Bu bekleyiş Karadağ'ın taleplerinin Meclis-i Mebusan'da kabul görmediği zaman da sürdü⁴⁰⁷ ve ancak 13 Nisan'da son bulan mütareke süresinin tekrar uzatılmayacağı haberini⁴⁰⁸ izleyen günlerde temsilciler İstanbul'dan ayrıldılar.⁴⁰⁹

⁴⁰³ "Mr. Monson to the Earl of Derby (2 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.25.

⁴⁰⁴ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (4 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.315.

⁴⁰⁵ "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (5 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.346.

⁴⁰⁶ "Mr. Monson to the Earl of Derby (5 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.25; "Mr. Monson to the Earl of Derby (5 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.322. Ayrıca gelecek emre kadar Karadağ temsilcileri İstanbul'dan ayrılmayacağını bildiren yazı için bkz., "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (7 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.328.

⁴⁰⁷ "Prens Nikola, bu sabah beni (Monson), Rus ve Avusturya temsilcilerini saraya çağırarak, Türk Parlamentosu'nun Karadağ'ın tüm toprak taleplerini oybirliği ile reddini beyan ettiği konusunda bilgilendirdi ve temsilcilerden gelen telgraftı bize okudu." Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (11 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.68. Temsilciler bugün Safvet Paşa ile görüşecekler. Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (11 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.344.

⁴⁰⁸ Sadrazam görüşmelerin boşa çıktığı inancında ve mütarekenin yenilenmesi niyetinde değil. Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (13 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1. Musurus Paşa Lord Derby'ye, mütarekenin son bulduğunu bildirdi. Bkz., "Musurus Pasha to the Earl of Derby (13 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1.

⁴⁰⁹ Babıali, Karadağ'ın tekliflerini son kez reddetti. Görüşmeler bitti ve temsilciler İstanbul'dan ayrılacak. Jocelyn, öğrendiğine göre temsilciler Salı günü (17 Nisan'da) ayrılacaklar diyordu. Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (14 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.7. Ancak İstanbul'dan alınan telgraflarda, ilişkilerin kesilmesiyle temsilciler 15 Nisan'da ayrılacaklarını Nikola'ya yazdılar. Bkz., "Mr. Monson to the Earl of Derby (14 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.72.

Rusların Karadağlıları kendi istekleri doğrultusunda yönlendirdiklerine şüphe yoktu. Karadağ temsilcileri ile görüşmelerin umutsuzluğa sürüklendiği 21 Mart tarihinde Loftus, Rusya'daki bazı huzursuzluklara işaret etti. *“Türkiye Karadağ arasındaki savaşın tekrar başlaması, Rusya ile Türkiye arasındaki ilişkileri ciddi şekilde tehlikeye sokacaktır”* diyen Loftus açıkça Rusya'nın Karadağ üzerindeki himayesinden bahsediyordu: *“Karadağ'ın Rusya tarafından hamiliği geleneksel ve küçük eyaletin imparator ve imparator ailesine kişisel hislerinden ve yöneticisinin mert olmasından ve dini karakterden kaynaklanmaktadır. Rusya, Karadağ'ın Türkler tarafından işgaline asla izin vermeyecektir.”*⁴¹⁰

31 Mart tarihinde Gorçakov, *“Türkiye ile Karadağ arasındaki barış sonuçlanmadıkça barışçı bir çözüm imkânsız olacaktır.”* diyerek Karadağ'a verdiği önemin altını çizdi: *“Rusya, Karadağ'ı yüzüstü bırakmayacaktır.”*⁴¹¹ Gorçakov'un tamamen farkında olduğu üzere İstanbul'daki Majestelerinin Hükümeti'nin etkisi ile İngiltere, Karadağ barışına tatminkâr bir düzenleme getirmede Babıâli'yi ikna edeceğine inanıyordu.⁴¹² Yazışmaların İngiltere eksenli olması, karşısında durabilecek en büyük engele karşı Rusya'nın elinde kalan son birkaç kozu önemli hale getirip onları iyi değerlendirme isteğinden kaynaklanıyordu. Görüldüğü üzere, Rusya, barışın sağlanması adına isteklerinden taviz vermiyordu. Ama barışın gerçekleşmesi için Osmanlı Devleti'ne sürekli fırsatlar sunuyor imajını yaratmaktan da geri kalmıyordu.

Rusya'nın savaş ilanı öncesinde yaptığı son teşebbüsü, Babıâli'ye isteklerini yinelemek oldu. Hatta kendi taleplerini ön plana çıkararak, Londra Protokolü'nü bir kenara atabileceğini Gorçakov 6 Nisan'da dillendirdi: *“Babıâli'nin protokolü kabul etmesine gerek kalmadı. Ama Kont Şovalov tarafından yapılan deklarasyonda*

⁴¹⁰ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (21 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.262. Mahmut Celâleddin Paşa'nın söylediklerinde de Karadağlıların Ruslar tarafından himaye edildiği anlaşıyor. Paşa'nın belirttiğine göre temsilciler İstanbul'dan ayrılınca *“...hemen Hocabey'e gidip oradan Kışnev karargâhında bulunan Rus Çarı'nın yanına geçtiler ve aldıkları yardım vaadlerinden memnun kalarak, memleketlerine gittiler.”* Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.255.

⁴¹¹ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (31 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.345-346.

⁴¹² “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (31 March 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.346.

yazılan şartların ve Babiâli'nin samimiyeti ve uzlaşmanın bir kanıtı olarak silahsızlanma sorununu çözmek için Petersburg'a özel bir elçi göndermeli.” Loftus'un yazdıklarına bakılacak olursa bu son uyarı gibi gözüküyordu: “Gorçakov, ciddi ve kararlı bir tonla ifade etti: Eğer Babiâli sözlü, umut vermeyen veya kaçamak bir dille cevap verirse İmparatorluk Hükümeti kapalı müzakere dönemini düşünerek askeri eylem zamanına geçecektir.”⁴¹³ 9 Nisan'da Şovalov aynı uyarıyı Lord Derby'ye yaptı. Osmanlı Devleti'nin onayı geciktirmesi veya reddetmesi çok ciddi sonuçlara neden olabilirdi.⁴¹⁴

9 Nisan'da Avrupa'daki Osmanlı elçiliklerine gönderilen yazıda Rusya'nın taleplerinin ve Protokol'ün reddedileceği açıklandı. İki gün sonra ise red kararı Meclis-i Mebusan'da memnuniyetle karşılandı. Böylece Osmanlı Devleti kendisine sunulan taleplerin kabul edilemeyeceğini açıkça bildirmiş oldu. İstanbul'daki Rus Maslahatgüzarı Nelidov, 13 Nisan'da Türk ordusunun dağıtılmasına kalkışılmadığını ve daha fazla görüşmenin yapılmayacağını rapor etti. Yazıda ayrıca “savaş kararı verilmiş ve savaşa ateşli bir hızla hazırlanıyorlar” denilerek Türkleri savaşa istekli olarak gösterdi.⁴¹⁵ Aynı gün II. Aleksandr, sarayında en özel vükeladan oluşan bir

⁴¹³ Loftus'un gönderdiği telgrafta ayrıca şu ifadeler yer almaktadır: “İmparator daha fazla taviz vermeyecek ve aldığı karardan dönmeyecek”, “Babiâli'nin cevabı hayati öneme sahipti barış veya savaşı beraberinde getirecekti.” Bu ağır sözler karşısında Loftus, Gorçakov'a “Rusya tarafından atılacak herhangi bir adımın Avrupa barışını bozacağından üzüntü duyduğunu” belirtmekle yetindi. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (6 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.347. Bir gün önceki yazısında Loftus aynı uyarıda bulunuyordu. “... (Babiâli'nin) protokol önerilerini düşünmesi ve reddetmesi, Rusya tarafından acilen zorlayıcı önlemleri getirecek.” Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (5 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.346.

⁴¹⁴ “Savaşın önlenilmesi için St. Petersburg'daki Rusya Hükümeti ile doğrudan görüşmek için İstanbul'dan bir elçi gönderilmesinin kesinlikle gerekli olacağına dair kanaatini ifade etti. ...karşılıklı silahsızlanma konusunda Rusya ile bir görüşmeye başlamayı reddetmesi durumunda doğması muhtemel olacak sonuçlardan çok ciddi endişe duyduğunu ifade etti.” Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (9 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.339. Sedes'in aktardığı (tarih belirtmemiş ama aynı günlerde olması muhtemel olan) yazıya göre, Şovalov, Musurus Paşa'yı ziyaret ederek en azından Karadağ ile mütarekenin son bulacağı 13 Nisan'a kadar bir elçinin Rusya'ya gönderilmesi talebini iletmıştır. Bkz., Sedes, s.47.

⁴¹⁵ Bu yazı 18 Nisan'da Şovalov tarafından Lord Derby'ye bildirildi. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (18 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.36.

meclis topladı. Toplantıda Çar, tüm sorumluluğu alarak savaşa karar verdiğini kesin bir dille ifade etti.⁴¹⁶

Sarayındaki görüşmeden önce, 11 Nisan tarihinde Rus Çar'ı bir manifesto hazırladı. Tüm barışçıl yolların denendiğini ama sonuç alınmadığını belirten Çar, “*Babîâli bizi silaha sarılmaya mecbur ediyor*” diyerek savaşın başlangıcını meşrulaştırma temelini attı.⁴¹⁷ Rusya savaşa kesin olarak karar vermişti. 19 Nisan 1877 tarihinde Gorçakov, Avrupa devletlerine gönderilmek üzere bir sirküler kaleme aldı. Sirkülerde, uzlaştırıcı teşebbüslerin bir sonuç vermemesi üzerine Çar'ın askerlerine Osmanlı Devleti sınırlarını geçmelerini emrettiği ve Doğu'nun sürekli karışıklıklar içinde bulunmasından dolayı huzur ve asayiş içinde genişlemesi⁴¹⁸ zarar gören Rus menfaatlerini korumak kaygısıyla böyle bir karar verildiği yazıyordu.⁴¹⁹

Londra Protokolü'nün reddedilmesinin ardından vakit kaybedilmeden peşi sıra gelen hamleler Rusya'nın savaşı ne kadar arzuladığını gösteriyordu. 23 Nisan'da İstanbul'daki Rus Maslahatgüzarı Nelidov, Hariciye Nazırı Safvet Paşa'ya bir nota vererek iki ülke arasındaki siyasi ve diplomatik ilişkilerin kesildiğini bildirdi.⁴²⁰

⁴¹⁶ Ahmed Saib, Çar'ın toplantıyı “*Şu Balkan meselesi artık bizim için şeref ve namus meselesidir. Muharebe etmemek mümkün değildir.*” sözleriyle bitirdiğini aktarıyor. Bkz., Ahmed Saib, s.150. Ayrıca bu toplantıda genel seferberlik ve askeri önlemlerin emri verildiği söyleniyor. Bkz., Seton-Watson, s.169-170.

⁴¹⁷ Loftus'un gönderdiği telgrafın ekinde Çar'ın manifestosu verilmiştir. “*Manifesto of His Majesty the Emperor (St. Petersburg, 11 April 1877)*” için bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (24 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.106-109. Ayrıca “*Rus Çarı'nın harp ilanına dair beyannamesinin tercümesi*” için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.325-326; Türkgeldi, s.275-276. İki eserde de beyannamenin altındaki tarih 12 Nisan 1877 olarak verilmiştir.

⁴¹⁸ Türkçe metinde *tevessü*’ (genişleme, yayılma) olarak geçen tabir, İngilizce metinde *pacific development* (gelişme, kalkınma) olarak yer alıyor.

⁴¹⁹ “Prince Gortchakow to Count Schouvaloff (19 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Count Schouvaloff, April 24)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1741] Turkey, No. 18 (1877). Circular from Prince Gortchakow dated April 19, 1877, and Reply of her Majesty's Government**, s.1-2. Loftus'un gönderdiği telgrafa Rus sirküleri eklenmiştir. “Circular to the Russian Ambassadors at Berlin, Vienna, Paris, London and Rome (St. Petersburg, 19 April 1877)” için bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (24 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.106-109. Ayrıca “*Prens Gorçakof'un Avrupa devletlerine gönderdiği genelgenin tercümesi*” için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.327-328; Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.139-140.

⁴²⁰ “Mr. Layard to the Earl of Derby (26 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.158-160. Layard, Rusya ile Osmanlı Devletleri arasındaki diplomatik ilişkilerin bittiğini bildiren Nelidov'un notası ve Petersburg'daki Osmanlı maslahatgüzarına verilen direktifin kopyalarını ekte vermiştir. Ayrıca “*Rus Maslahatgüzarı (Nelidov) tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen resmi notanın tercümesi*” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.138; Mahmut Celâleddin Paşa, s.280; Sedes, s.54-55; Türkgeldi, s.274; “The Eastern Question, War”, **The Times**, 24 April 1877.

Babîâli ile ilişkileri derhal bitirme talimatını yerine getiren Nelidov, hızlı bir şekilde İstanbul'dan ayrıldı.⁴²¹ Ertesi gün Rusya'da bulunan Osmanlı Maslahatgüzarı Tevfik Bey,⁴²² Gorçakov'un savaşa karar verildiği ve artık iki devletin muharip olduğunu bildiren küçük bir tezkiresini Babîâli'ye ilette.⁴²³ Yukarıda bahsedilen Çar'ın manifestosu ve Gorçakov'un sirküleri 24 Nisan'da yayımlandı.⁴²⁴ Artık iki ülke resmen savaş halindeydi.

Rusya'nın aldığı savaş kararı ve uygulaması hızlı bir şekilde gerçekleşti. Hatta Rusya resmen savaş ilanında bulunmadan ordularına saldırı emri vermekle savaş arzusuna karşı koyamadığını kanıtladı. Avrupa'daki atmosferi nihayet istediği kıvama getirmişken beklemesinin bir anlamı yoktu zaten. Rus birlikleri ilerlemeye başladı.⁴²⁵ Romanya'dan gelen bilgiye göre, Karadeniz kıyısına yakın olan Bolgrad ve Yaş üzerinden Rus birlikleri geçti.⁴²⁶ Aynı şekilde Ruslar, resmi savaş ilanından 6 saat önce 10-15 bin Rus birliğini Gümrü tarafından Osmanlı topraklarına soktu.⁴²⁷ 16

⁴²¹ Layard, Nelidov'un İstanbul'dan gece ayrılacağını tahmin etmişti. Ama sonraki telgrafında öğleden sonra ayrılacağını haber verdi. Aynı gün gönderilen iki telgraf için bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (23 April 1877)" ve "Mr. Layard to the Earl of Derby (23 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.56-57. Rus maslahatgüzarın diplomatik ilişkilerinin bittiği ve İstanbul'dan ayrılacağı İngiltere'ye bildiriliyor. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (23 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 23)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.60.

⁴²² Tevfik Bey daha sonra, son sadrazam Ahmet Tevfik Paşa olarak tanınacaktır. 1876 yılının Eylül ayında Atina Sefareti Başkâtipliği görevinde iken 33 lira maaşla Petersburg Sefareti Başkâtipliği'ne atanmıştır. Savaş öncesinde savaş ihtimallerinin kuvvetlendiğine dair yazıları vardır. Bkz., Nurten Çetin, **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015, ss.34-40.

⁴²³ Petersburg'daki Osmanlı maslahatgüzarına verilen nota vakit kaybedilmeksizin İngiltere'ye iletiliyor. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (24 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 26)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.86. Ayrıca bkz., Ahmed Saib, s.150-151; "Declaration of War", **The Times**, 26 April 1877.

⁴²⁴ Sumner, s.271. Ayrıca yukarıda adı geçen belgelerin tarihine bakılacak olunursa, gönderilme tarihlerinin 24 Nisan olduğu görülecektir. Savaş haberi Çar'ın telgrafıyla birlikte 25 Nisan tarihinde gazetelerde yerini aldı. Bkz., "Harb", **Vakit**, 11 Rabiülahir 1293 (25 Nisan 1877).

⁴²⁵ "Sadrazam bana bugün Rus birliklerinin Moldova'ya girdiklerini Yaş'a ilerlediklerini ve Romen ordusunun geri çekildiğini söyledi. Rusların savaş ilan etmeden eyleme başladıklarını acilen belirtti." Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (24 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.62.

⁴²⁶ "Consul Sanderson to the Earl of Derby (24 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.60.

⁴²⁷ "Mr. Layard to the Earl of Derby (25 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.86.

Nisan'da Rusya ile Romanya arasında yapılan anlaşma uyarınca Rusya, Romanya'yı bir geçit olarak kullanabilecekti.⁴²⁸ Rus birlikleri ilerlerken 24 Nisan'da Grandük Nikola, Rusların Türklerle savaşmak için Romen topraklarından geçileceğini halkına duyurdu.⁴²⁹ Romanya henüz savaşa dâhil olmamıştı ancak mevcut durumu lehine çevirerek bağımsızlığını kazanmak amacıyla Rus isteklerine razı oldu. Korumacı bir tavırla Osmanlı Devleti'nden birlikte hareket etme çağrısı yapılmasına rağmen Romen tarafında değişen bir şey olmayacaktı.⁴³⁰

2.2.1.2. 93 Harbi'nin Başlangıcında İngiliz Politikası ve Sir Henry Layard

Savaşın patlak vermesi esnasında İngiltere'nin Osmanlı'ya yönelik politikası Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geleceğine dair ipuçları içeriyordu. İstanbul Konferansı'nda Salisbury ile Elliot arasında açığa çıkan Osmanlı toprak bütünlüğünün devam edip etmeyeceği mücadelesi şimdi daha etkin olarak yönetim arasında yaşanacaktı. Hatta Kraliçe'nin de duruma müdahil olmasına rağmen geleneksel Osmanlı politikasından ciddi sapmalar yaşanacaktı.

⁴²⁸ Kurat, "1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri", s.592; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.288-290; Sedes, s.55; Sumner, s.299. Rusya ile Romanya arasındaki 16 Nisan 1877 tarihli anlaşmanın metni 30 Nisan'da İngiliz Dışişleri'ne gönderildi. "Convention between the Roumanian and Russian Governments, dated 16, 1877" için bkz., "Lieutenant-Colonel Mansfield to the Earl of Derby (30 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.181-187.

⁴²⁹ "Lieutenant-Colonel Mansfield to the Earl of Derby (24 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.60.

⁴³⁰ Rusya'nın 16 Nisan'da Romanya ile anlaşıp 24 Nisan'da askerlerini Romanya'ya soktuğunu bildiren Safvet Paşa, oradaki halkın imparatorluk yasalarınca korunmaya devam edeceğini yazdı. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (3 May 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, May 4)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.141-142. Rus ordularının Romanya sınırda konuşlandığı sırada Sadrazam tarafından Romanya Prensi'ne bir telgraf gönderildi. Telgrafa göre, Rus ordusunun varlığının Rus istilası tehdidini açığa çıkardığı ve buna karşı Paris Antlaşması'nın 26. maddesi ve 19 Nisan 1858 tarihli uzlaşmanın 8. maddesinin 3. paragrafına istinaden alınacak askeri önlemler konusu açıldı. Gerekli askeri önlemleri almak için Tuna'daki Osmanlı ordusu komutanı Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın haber beklediği söylendi. Ruslar saldırıya geçtiği zaman halen cevap gelmemişti. Bir telgraf daha gönderilerek, Romanya'ya güvenilebileceği inancı bildirildi. Gelen cevapta Romanya Prensi, 22 Nisan'da telgrafi aldığını ve Romanya'nın savaşta yer alıp almayacağını sadece Romanya Parlamentosu'nun karar vereceğini bildirdi. 26 Nisan'da olağanüstü toplanan Parlamento'da durum derhal ele alındı ve kararı hızlı şekilde ileteceğim denildi. Telgraflar için bkz., "Lieutenant-Colonel Mansfield to the Earl of Derby (3 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.187-189.

İngiltere'nin yürüttüğü geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının ani ve keskin bir şekilde kırıldığını savunmak mümkün değildir. İlişkilerdeki kırılma, 1875'ten itibaren kendisini göstermişti. Şimdi ise daha da belirginleşecekti.

Osmanlı İmparatorluğu'nun tek başına Rusya'nın karşısına çıkması, hem de iki yıldır çeşitli badirelerle yıpranmış bir imparatorluğun hazırlıklarını tamamlayıp fırsat kollayan bir düşmanla karşı karşıya gelmesi, İngiltere için yıllarca oluşturduğu politikanın başarısızlığı anlamına gelebilirdi. Mevcut İngiliz yönetiminin bundan vazgeçmeye niyeti yoktu. Ancak yönetim, muhalefetin ve kamuoyunun baskısı altında serbestçe hareket edemiyordu. Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının devamına ilişkin son çabalar savaşın kesinleşmeye başlamasıyla görüldü. Ama bu genel olarak kabul gören bir politika olmaktan çok İstanbul'a gönderilen özel elçinin icraatlarında açığa çıktı. Geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının son savunucularından olan Sir Henry Layard, bu politikanın devamı için çabalayan bir aktör olarak belirdi.

Austen Henry Layard (1817-1894), 22 yaşında genç bir gezgin sıfatıyla 1839 yılında ilk kez Osmanlı topraklarına ayakbastı. Daha sonraki yıllarda Osmanlı topraklarına ziyaretlerini sürdüren Layard, Balkanları, Anadolu'yu Suriye'yi ve özellikle adının sıklıkla birlikte anılacağı Mezopotamya'yı dolaştı. Mezopotamya'da arkeolojik çalışmalarda bulunan Layard, bilim dünyasına önemli katkılar sağladı.⁴³¹ Lord Stratford Canning ile kurduğu dostluk sonucu Osmanlı İmparatorluğuna karşı ilgisi ve bilgisi artarken diplomasi alanında da kendisini yetiştirmeye başladı. Zamanla İngiliz diplomasisi ve siyaseti içerisinde yer buldu. Osmanlı

⁴³¹ Ninova'da (Asur) arkeolojik kazılar yapan Layard, ilk kitabını *Nineveh and Its Remains* adıyla 1849'da yayınladıktan sonra çalışmalarına devam ederek ikinci kitabı *Nineveh and Babylonia*'yı 1853'te çıkardı. Layard'ın ilk yılları ve yaşamı hakkında bkz., **Sir Henry Layard Autobiography and Letters**, Vol.I, (Ed. W. N. Bruce), John Murray, London, 1903; **Sir Henry Layard Autobiography and Letters**, Vol.II, (Ed. W. N. Bruce), John Murray, London, 1903. Layard hakkında Türkçe literatürde bulunan kıymetli bir eser için bkz., Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1968. Ayrıca bkz., Kaya Bayraktar, "Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası", **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, 2011, ss.281-302; "Layard, Sir Austen Henry", **Encyclopædia Britannica**, Vol.13, s.838. Aynı zamanda Layard'ın çalışmaları sırasında İngiliz çıkarlarını gerçekleştirmek ve korumak için bilgi topladığı da unutulmamalıdır. Bkz., Shawn Malley, "Layard Enterprise: Victorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamia", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.40, 2008, s.628. Ayrıca, arkeolojik araştırmaları sonucunda bulduğu antik kalıntılar British Museum'a taşınmıştır. Bkz., Stanley Lane Poole, **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, çev. Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara, 1988, ss.95-98.

İmparatorluğu'na yönelik bakış açısının oluşmasında kuşkusuz Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının mimarlarından olan Canning'in düşüncelerinden etkilendi.⁴³²

1877 Mart ayının sonunda Madrid'de görevli iken Lord Derby'den aldığı şifreli telgraf ile Layard'a tekrar İstanbul yolculuğu gözüktü.⁴³³ Önce Londra'ya dönen Layard, oradan İstanbul'a gitmek için yola çıktı. 60 yaşına giren Layard, şimdi Majestelerinin Hükümeti'nin elçisi olarak İstanbul'a gelecekti.

İstanbul Konferansı'ndan sonra Büyük Devletler'in elçileri İstanbul'dan geri çağırılmıştı ve hiçbir devletin büyükelçisi İstanbul'da bulunmuyordu. Yerine maslahatgüzar olarak Jocelyn'i bırakan Elliot, 25 Ocak 1877 tarihinde İstanbul'dan ayrıldı. Doğu'da işlerin fena halde karıştığı bir dönemde, yaklaşık üç ay İngiliz Büyükelçiliği, elçisiz olarak diplomatik işleyişini yürüttü.⁴³⁴ Gerçi Jocelyn, elçilik görevlerini yerine getirmeye çalışıyordu ama Elliot'un yokluğu hissediliyordu. Layard'ın büyükelçi olarak atanmasıyla Elliot'un yokluğunu giderip giderilemeyeceği ilk başta soru işareti olarak belirdi.⁴³⁵

Layard, Londra'dan ayrılmadan önce çeşitli görüşmeler yaptı. Görüştüğü kişiler arasında Disraeli, Derby ve Salisbury bulunuyordu. Dışişleri'nden özel bir talimat almadığını belirten Layard, kendi misyonunun temel amacının Osmanlı ile Rusya arasındaki savaş tehlikesini mümkünse önlenmek olduğunu biliyordu. Sultan'a savaş tehlikesini samimiyetle açıklayacaktı. Ancak kendisine verilen talimat

⁴³² Layard, Canning'in Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yürüttüğü politika ve düşünceleri karşısında "onlara içtenlikle katılıyorum" demektedir. Bkz., **Sir Henry Layard Autobiography and Letters**, Vol.II, s.101.

⁴³³ **The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880**, (Ed. Sinan Kunalp), The Isis Press, İstanbul, 2009, s.32.

⁴³⁴ Lord Derby, "Majestelerinin İstanbul'daki elçiliği görevini Doğu'daki ilişkilerin mevcut durumu süresince temsil edilmesinin gerekliliği" dolayısıyla Mr. Layard'ın geçici olarak görevlendirildiğini bildirdi. Bkz., "The Earl of Derby to Mr Jocelyn (31 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.300.

⁴³⁵ Lord Derby görevlendirmeyi Jocelyn'e bildirdiği zaman, Layard'ın büyükelçi olarak seçilmesini Sultan uygun bulacaktır diye ekledi. Bkz., "The Earl of Derby to Mr Jocelyn (31 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.300. Ayrıca aynı gün (31 Mart'ta) Lord Derby, Musurus Paşa ile görüşmesinde Londra Protokolü'nün İngiltere tarafından imzalanacağı bilgisıyla beraber, Layard'ın elçiliğini haber verdi. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.265. Haberi alan Safvet Paşa, Layard'ın ülkemize dostça duygular beslediğini ve seçkin vasıflara sahip itibarını bildiğini, İstanbul'daki İngiliz elçiliğine Layard'ın seçilmesinin uygun olduğuna inandığını ve ayrıca Majeste'nin seçiminin zaten nahoş olamayacağını yazdı. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (3 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, 7 April)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.327.

gereği üstünde durması gereken en önemli husus belki de savaşın patlak vermesi durumunda, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'den herhangi bir müsamaha ya da yardım alamayacağıydı.⁴³⁶ Bu husus İngiltere tarafından daha önce defalarca belirtilmiş olmasına rağmen savaştan hemen önce yeniden dillendirildi.⁴³⁷

Kraliyet yatı Osborne ile 20 Nisan Cuma günü şafak vakti Çanakkale'ye ulaşan Layard, sanki Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumu yansıtan bir havada yani puslu, kasvetli ve yağmurlu bir öğleden sonra İstanbul'a geldi.⁴³⁸ Layard İstanbul'a geldiğinde, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra büyükelçiliğe atanan Sir Gerard Lowther'a gösterilen ilgi kadar olmasa da caddeler meraklı ve istekli insanlarla dolmuş, İstanbul'daki insanlar arasında büyük bir heyecan uyanmıştı. Çünkü bu tayin, bazı kesimler arasında İngiltere'nin Ruslara karşı Osmanlı Devleti'ne yardım etmek isteğinin bir işareti olabileceği yönünde değerlendirilmişti.⁴³⁹ Rusya ise gelişmeleri tedirginlikle izleyip her şey istediği gibi ilerlerken İngiltere'nin bu hamlesine anlam veremiyordu.⁴⁴⁰ Bu hamle, Osmanlı politikasına dair İngiliz yönetiminde yaşanan çatışmada Osmanlı toprak bütünlüğü taraftarlarının girişimi sonucu olmalıydı.

Layard, yaklaşık üç yıl sürecek görevine hızlı bir başlangıç yaptı. Durumun çok kritik olduğunun ve zamanın darlığının farkındaydı. Ayağının tozuyla zaman

⁴³⁶ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.32.

⁴³⁷ Rusyalıların Osmanlı topraklarına asker sevk ettiği takdirde Büyük Güçler'in ne şekilde hareket edecekleri sorulmuş ve bunun üzerine İngiltere'den alınan cevapta kendisinin tarafsızlığı konusunda diğer devletlerle arasında bir müzakere ve haberleşme olmadığı ama böyle bir durumda İngiltere'nin herhangi bir icraatta bulunmayacağı anlaşılmış ve diğer devletlerden de buna benzer cevaplar alınmıştı. Bkz., **ATASE, ORH-II, Sıra:117, Kutu:32, Gömlek:103**, 7 Nisan 1293 (19 Nisan 1877). Ayrıca 207. dipnota bakınız.

⁴³⁸ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.37. "17 Nisan sabahı Majestelerinin yatı 'Osborne' ile Brindisi'den ayrıldım. Havanın kötü olması nedeniyle dün (20 Nisan) öğle sonrasında önce buraya ulaşamadım." Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.151.

⁴³⁹ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.37-38. "... İngiltere tarafından geçici elçi tayin edilen Mösyö Layard İstanbul'a geldi. Diğer beş devletten hiçbir elçi göndermediği halde, İngiltere'den böyle karışık bir zamanda ve bilhassa protokolün reddedilmesinin hemen arkasından İstanbul'a elçi göndermesi, memnuniyetle karşılandı ve bundan, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'nin menfaatine uygun siyaset takip edeceğine de ihtimal verildi." Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.270. Washburn, Layard için "Türkler tarafından eski bir dost ve iyi bilinen bir Türk dostu olarak karşılandı." ve "Sir Henry Layard burada, Lord Beaconsfield'in Rusya karşısı ve Türk dostu politikalarını temsilen bulunuyordu ve O'nun Sultan ile ilişkileri daha önce veya şimdiye kadar gelen büyükelçilerin hepsinden daha fazla samimiydi." demektedir. Bkz., Washburn, s.107-108.

⁴⁴⁰ Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.22; Sumner, s.270.

kaybetmeden görüşmelere başladı. Görüşmeleri sonunda günde bazen 3-4 telgraf çekerek gelişmeleri Dışişleri Bakanlığı'na iletti.

Layard ilk olarak, İstanbul'a geldiği akşam hemen Sadrazam Edhem Paşa ile görüştü.⁴⁴¹ Görüşme, Layard'ın atanmasına ilişkin duyulan memnuniyet ve beklentinin belirtilmesiyle başladı. “(Sadrazam Edhem Paşa), Elliot'un yokluğunda özel elçi olarak seçilmemden Sultan'ın duyduğu büyük memnuniyeti bana iletti. Sultan, benim misyonumun Osmanlı ve İngiltere'nin çıkarlarını destekleyeceğine ciddi umut ve inanç besliyor.” Layard, temel amacının barışı sağlamak olduğunu Edhem Paşa'ya söylediğinde karşılığında “kimse barışı benden fazla arzu edemez.” cevabını aldı. Osmanlı Devleti savaş ilan etmemişti ve savaşı isteyen taraf değildi. Barış için Edhem Paşa umutlu değildi. Çünkü “Türkiye'nin Avrupa'daki vilayetleri ve Sırbistan, Romanya ve Yunanistan Rusya'nın entrikaları ile çalkalanıyordu.” Güvenlik sağlanmadıkça ordular dağıtılamaz ve topraklar düşman merhametine bırakılamazdı. Ayrıca Rusya savaşı mecburdu, parasız olarak büyük bir orduyu beslemesi mümkün değildi. Layard, Paris Antlaşması'nın 8. maddesini düşünüp düşünmediğini Edhem Paşa'ya sorduğunda, Sadrazam bu şıkkın aklında olduğunu ve buna başvurulabileceğini söyledi. Layard, görüşmesinde Büyük Devletler'in arabuluculuğunu kabul ettirmek için uğraşacağını belirtti. Böylece Osmanlı Devleti, Avrupa'nın gözünde uzlaşmacı olduğunu gösterecekti. Bulgar olayları ve borç meselesi halen unutulmamıştı ama bu İngiliz halkının bakışını değiştirmek için bir fırsat olabilirdi.⁴⁴²

Edhem Paşa ile yaptığı görüşme 20 Nisan gecesini geç vakitlere kadar sürmesine rağmen Layard, hız kesmeden 21 Nisan sabahı erkenden görüşmelerine devam etti. Bu sefer Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile bir araya gelen Layard, benzer konuları Safvet Paşa'ya açarak, “Savaşı önlemek için zaman kaybetmeden son bir çaba harcanmasında ısrar etti.” Safvet Paşa'ya göre, Paris Antlaşması'nın 8.

⁴⁴¹ “Çanakkale'de beni karşılaması için Sultan birinci dragomanı Munis Bey'i gönderdi. Zaman kaybetmeksizin sadrazamla bir görüşmenin gerekliliği bana çok acil göründüğünden dolayı Mr. Jocelyn, mümkün olan en kısa zamanda benim ile görüşmesi için sadrazama sordu. Dün akşam görüştük.” Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.151. Geç saatlere kadar sadrazamla görüşüğünü söyleyen Layard, “O savaşı istemektense daha çok umutsuz idi.” demekteydi. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.39.

⁴⁴² “Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.151-153.

maddesinin uygulanması iyi olabilirdi ama Paşa, bu maddenin işe yaramayacağını ve barışı getirmeyeceğini düşünüyordu.⁴⁴³

Layard ilerleyen günlerde görüşmelerini sürdürdü. 24 Nisan'da Padişah'ın Yıldız'daki konuşmasından sonra onunla özel olarak görüştü.⁴⁴⁴ İki gün sonra İstanbul'daki Hıristiyan cemaat liderleri ile bir araya geldi.⁴⁴⁵ Daha sonra Türk bakanları, hükümetteki görevliler, senatörler, devlet memurları⁴⁴⁶ ve 30 Nisan'da da Müslüman ve Hıristiyanlardan oluşan meclis heyeti ile görüştü.⁴⁴⁷

Görüşmeleri sırasında barışın sağlanması için çaba harcayan Layard, geniş kesimler arasında Ruslara olan kızgınlığı da gözlemledi. Savaşın önüne geçebilmek için Paris Antlaşması'nın 8. maddesinin uygulanması gerekliliği üstünde durarak, eğer mümkünse barışı sağlayabilecek son denemenin bu olduğuna inanıyordu. Paris Antlaşması'nın 8. maddesine göre, Osmanlı Devleti ile Büyük Güçler'den biri ya da birkaçı arasında bir ihtilaf meydana geldiğinde, taraflar güç kullanmadan önce aralarındaki problemi arabuluculuk vasıtasıyla çözebilmeleri için diğer Büyük Güçler'e fırsat vermeliydiler.⁴⁴⁸

⁴⁴³ “Antlaşma ile garanti edilmiş Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığını ve bütünlüğünü etkileyen böyle bir sorunu koruma altına alacak arabuluculuk için Güçler’e bir başvuru yapmanın elverişsiz olacağını ve müzakere kapısının açılmayacağını söyledi.” Bkz., Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.153-154.

⁴⁴⁴ Bu görüşmede Layard Kraliçe’nin mektubunu da Padişah’a sunmuştur. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (25 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.154-156; **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.41-46.

⁴⁴⁵ Layard, oybirliği ile Rusya’ya düşmanlıklarını ve Türk yasaları altında yaşamak istediklerini bildirdiler demektir. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (26 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.163-164.

⁴⁴⁶ 28 Nisan tarihli bu görüşme sonrasında Layard, Ruslara derinden öfke duyulduğunu ve İngiltere’nin Türkiye’yi terk etmeyeceğine inandıklarını rapor etti. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (29 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.165.

⁴⁴⁷ Heyet, geldiğine sevindiklerini söyleyerek, şükranlarını sundular. Rusya’ya karşı savaşta hükümetlerini oybirliği ile destekliyorlar. Ayrıca Layard, İstanbul’a gelmeden önce Osmanlı’daki parlamenter yapıyı küçümsediğini ama parlamento ve anayasanın işlediğini ifade etti. Önceleri Ahmet Vefik Paşa’nın meclise çok fazla müdahale ettiğini ama artık fazla müdahalede bulunmayıp mebusların rahatça tartıştıklarını ekledi. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (30 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.172.

⁴⁴⁸ 30 Mart 1856 Paris Antlaşması’nın 8. maddesi şöyledir: “Devlet-i Aliye ile düvel-i muahidenin biri veya bir kaç beyinde ihlâl-i münasebetlerine bâdi olacak bir ihtilâf vuku’ bulduğu takdirde saltanat-ı seniye ve düvel-i müşarünileyhimin her birisi kuvve-i cebriye istimaline karar vermezden evvel işbu uygunsuzluğu tavassut tarikiyle men idebilmeleri için düvel-i muahide-i saireye meydan vireceklerdir.” Bkz., Erim, s.346. Metnin İngilizcesi için bkz., Hurewitz, s.154.

Barış için Paris Antlaşması'nın 8. maddesini kullanma fikri büyük ihtimalle Layard'ın İstanbul'a gelmeden önce aklındaydı.⁴⁴⁹ İstanbul'a gelir gelmez girişimlerinde özellikle biran önce yapılması gerekenin bu olduğunu vurguladı. Gelişmeleri bir taraftan İngiltere'ye bildirirken diğer taraftan Dışişleri'ne barış için herhangi bir yolun olup olmadığını sordu.⁴⁵⁰ Lord Derby, "*Majestelerinin Hükümeti açısından başarılı olarak yapılacak diplomatik bir eylem için artık çok geç olduğundan korkuyordu.*" İngiltere arabuluculuğa olumlu bir yanıt vermeye hazır olabiliyordu, ama diğer devletlerin katılımı olmalı ve Rusya düzenlemeleri kabul etmeliydi.⁴⁵¹ Ayrıca barışı sağlayacak yol, Rusya'nın kabulünden geçiyordu. Bu nedenle Lord Derby, savaş öncesinde böyle bir imkânın varlığını araştırması için Loftus'u görevlendirdi.⁴⁵² Loftus'tan gelen yanıt doğal olarak olumsuzdu. Gorçakov ile görüşmesinde Loftus, Layard'ın 21 Nisan'da sadrazam ile görüşmesinde sadrazamın Avrupa'nın arabuluculuk olanağına başvurma düşüncesinden bahsetti. Avrupa'nın barış için birlikte karara vardığı Londra Protokolü'nde çabaların çoktan tükendiğini söyleyen Gorçakov, "*bir arabuluculuk için çok geç olduğunu ifade etti.*" Gorçakov, kısaca aksiyon vaktinin gelip çatıldığını, kelimelerin artık kifayetsiz kaldığını ve savaşı önlemek için hiçbir şeyin mümkün olmadığını belirtti.⁴⁵³

Rusya'nın bu tutumu karşısında devletlerin müdahalesinin önü kapandı. Devletlerin arabuluculuğu kabul etmelerinin iki önemli şartı vardı. Birincisi Osmanlı Devleti Londra Protokolü'nü kabul edecek, ikincisi ise arabuluculuğa Rusya razı olacaktı. Osmanlı yönetimi henüz resmen bir talepte bulunmamıştı. Savaş ilanının

⁴⁴⁹ İstanbul yolcuğu sırasında Fransa Dışişleri Bakanı Dük Decazes ile görüşen Layard, 8. maddeye dayanarak arabuluculuk talebinden bulunulabileceği konusunda anlaştıklarını kaydediyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.38.

⁴⁵⁰ "Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1876)", **B DFA**, Vol.III, Doc.622, s.256. Bugün konsülde (Heyet-i Vükela'da) Paris Antlaşması'nın 8. maddesi uyarınca Büyük Güçler'e son başvuru yapma düşüncesi görüşülecek ve savaş taraftarları zemin kaybediyor diyen Layard, barışı sağlayacak herhangi bir yol varsa onu Osmanlı Devleti'ne sunmaya hazır olduğunu yazdı. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (21 April 1876)", **B DFA**, Vol.III, Doc.623, s.256.

⁴⁵¹ "The Earl of Derby to Mr. Layard (21 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.44.

⁴⁵² "*Rusya'nın barışı kabul edebileceği bir yol var mı diye Lord A. Loftus'a soruldu.*" Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (22 April 1876)", **B DFA**, Vol.III, Doc.626, s.257. Loftus'a gönderilen yazı için bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (22 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.47.

⁴⁵³ "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (24 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.104.

hemen öncesinde talepte bulunacağına dair işaretler belirmesine rağmen⁴⁵⁴ Vükela, 25 Nisan günü Babiâli'de toplanan Meşveret Meclisi'nde arabuluculuk meselesini ele aldı. Konu tartışılırken, Nelidov'un notası resmen toplantıya ulaştı. Layard'ın verdiği “*ümitle*” ve “*esasen başka da yol kalmadığı için*” Büyük Devletler'e müracaat edildi.⁴⁵⁵

Rusya'nın Paris Antlaşması'nın maddeleri ortadayken arabuluculuk için bir yol denemeden savaş ilan etmesini ve savaş ilanında bulunmadan harekete geçmesini protesto eden Babiâli, 25 Nisan'da dost devletlere arabuluculuk için resmi bir istekte bulundu.⁴⁵⁶ İngiltere diğer devletlerin olumsuz tutumunu⁴⁵⁷ göz önünde bulundurarak

⁴⁵⁴ “*Paris Antlaşması'nın 8. maddesi uyarınca arabuluculuk için Güçler'e başvurma önerisinin kabul edildiğini bir yetkiliden öğrendim.*” Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (24 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.60. Bugün arabuluculuk teklifi yapılacağını düşünüyorum. Ruslar savaş ilan etmeden önce uygun olacaktır. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (24 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.60. Rusya'nın Paris Antlaşması şartlarına uyması gerektiği bildiriliyor. Bir savaşın sonuçları Avrupa'yı da etkileyecek. Babiâli, Güçler'in büyük bir savaşın patlak vermesi durumundaki meşru fırsatı kaçırmayacağını düşünüyor. Bkz., “Safvet Pasha to Musurus Pasha (24 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 26)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.87-91.

⁴⁵⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, s.270-271.

⁴⁵⁶ “Safvet Pasha to Musurus Pasha (25 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 26)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.91. Aynı gün Layard'ın çektiği telgrafta Safvet Paşa'nın kendisine Osmanlı Devleti'nin bu davranışa ve ihlale bir anlam veremediğini yazıyor. Osmanlı Devleti kendini korumak için savaşmalı ama bir şey yapmadan beklediğini iletiyor. Bu şartlar altında Layard'ın verebileceği pek tavsiye kalmamışa benziyor. Sadece “*mümkün olan en büyük sağduyu ile Türk Hükümeti'nin hareket etmesini*” diyor. Bkz., Mr. Layard to the Earl of Derby (25 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.85. Babiâli'nin savaş ilanına karşı devletlere gönderilen 26 Nisan tarihli protestosu için bkz., “Safvet Pasha to Musurus Pasha (26 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 28)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.97-102. Ayrıca protesto metnini iki gün sonra *The Times* gazetesinde okuyoruz. Bkz., “The Turkish Manifesto”, **The Times**, 28 April 1877.

⁴⁵⁷ Büyük Güçler'in Paris Antlaşması'nın 8. maddesinin uygulanmasına yönelik düşünceleri, İngiltere'ye ulaşan bilgilere göre şöyledir: İtalya, Rusya kabul ederse arabuluculuğa dâhil olmaya hazır. Bkz., “Sir A. Paget to the Earl of Derby (22 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.110-111. Bugün Halil Paşa, Fransa Dışişleri Dük Decazes ile görüştü. Dük Decazes öncelikle Babiâli'nin protokolü kabul etmesini, sonra arabuluculuğun konuşulabileceğini söyledi. Bkz., “The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (27 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.93. “*Almanya Hükümeti, Rusya razı olursa İngiltere ve diğer Güçlerle birlikte memnuniyetle hareket ederiz ama başvuru en kısa sürede yapılmazsa çok geç olacak.*” demektedir. Bkz., “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (23 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877).**

bu isteğe kayıtsız kaldı. “*Majestelerinin Hükümeti Babiâli’nin isteğine uymak için hazır olabilirdi ama onlar (Babiâli) etkili olacak rolleri üzerinde böyle bir girişim umudu doğurmadılar.*” “*Şu durumda, her halükarda...*” böyle bir talep yersiz görülüyordu çünkü artık savaş ilanı resmen yapılmıştı.⁴⁵⁸

Layard, savaşın ilanından sonra bile bir şeyler yapılabileceğine dair inancını kaybetmedi. Kendisinin mevcut durumda yapabilecekleri artık durumu değiştirmeye yetmeyecekti. “*Barışı korumak için yaptığım çabalara rağmen ne yazık ki çok geç görünüyor*” diyordu ama savaşı önlemek için Majestelerinin Hükümeti’nin çabalarının devam edeceğini umuyordu.⁴⁵⁹

İngiliz yönetimi ise daha önce belirtildiği üzere Osmanlı politikası üzerinde çatışıyordu. Dışişleri Bakanı Lord Derby’nin net ve kararlı adımlar atamayan çekingen tavrına⁴⁶⁰ Başbakan Disraeli’ye yönelik muhalefet ve baskılar eklenince,⁴⁶¹ İngiltere’nin yürüttüğü Osmanlı politikasındaki revizyonun önüne geçilemeyeceği anlaşıldı.

Balkanlardaki olaylar sırasında İngiltere’nin tamamen Osmanlı çıkarlarına yönelik politika sergilememesi bu değişimin habercisi idi. Rusya’nın isteklerinin önüne geçmek için yaptığı çabalar, öncelikle isteklerin kendi çıkarlarına dokunmayacak seviyeye getirilmesi ve ardından Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmesini sağlamaktan ibaretti. Şimdi durum çok daha farklı ve tehlikeli idi. Savaş kaçınılmaz bir hal almıştı. Savaşın nedenlerinden biri de zaten Rusya’nın politikası

Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.112-113. Avusturya Macaristan Dışişleri Bakanı Kont Andrassy, düşmanlığın hemen bitmeyeceğini düşünüyor ve uygun bir fırsat buluncaya kadar müdahale etmeyi yersiz görüyor. Bkz., “Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (26 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.119.

⁴⁵⁸ “The Earl of Derby to Mr. Layard (27 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.93

⁴⁵⁹ “Mr. Layard to the Earl of Derby (26 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.161-162. 26 Nisan tarihinde gönderdiği raporuna karşılık 10 Mayıs’ta gelen cevapta Derby, “*Barışı korumak için çabalarınızı Majestelerinin Hükümeti fazlasıyla onaylıyor*” demektedir. Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Layard (10 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.194.

⁴⁶⁰ Maurois, Lord Derby için “*atılgan değildi*” derken, benzer ifadeleri Anderson da kullanıyor: “*İngiliz Dışişleri Bakanı Lord Derby kesin ve net karar alma yeteneği olmayan bir kişiydi.*” Bkz., Maurois, s.323; Anderson, s.204.

⁴⁶¹ Seton-Watson, Mr. Buckle’ın Disraeli hakkında “*Onun büyük yönetiminin en önemli özelliği Doğu Sorunu’nun idaresi*” sözüne katılmayarak ona uyan kelimenin “*kötü yönetim*” olduğunu belirtir ve ekler: “*Dış politika yöneticisi olarak Disraeli, tarihsel mitlere bağlıdır.*” Bkz., Seton-Watson, s.VIII.

karşısında İngiltere'nin onu hedefinden alıkoyacak tepkiyi gösterememesi değil miydi?

Savaş gelip çattığı zaman Rusya'ya karşı ciddi bir meydan okuma sadece İngiltere'den gelebilirdi. Ama şartlar Kırım Harbi'nde olduğundan çok farklıydı. İngiltere müttefiksiz ve hemen hemen yalnızdı.⁴⁶²

Kabine'de Osmanlı için bir savaşa katılmaya rızası olmayan birçok kişi vardı. Muhalefet her fırsatta hükümetin yürüttüğü Osmanlı politikasını eleştirirken bunu, kendisine iktidar yolunu açacak bir zemin olarak kullanmaya çalışıyordu. Liberal lider Gladstone'un Balkanlardaki olayların çıkmasından itibaren yapmaya çalıştığı bu idi. Bulgar meselesine ilişkin kaleme aldığı kitapçık hükümete yönelik eleştirilerde ve Osmanlı İngiliz ilişkilerinin kırılmasında etkisini gösterdi. İstanbul Konferansı'nda hükümetin takındığı tutumda ve sonrasındaki süreçte Bulgar katliamı argümanı sürekli dillendirildi.⁴⁶³ Türklerin verdiği sözleri yerine getirmediği söylemi ve uzlaşmaz olarak göstermeye çalıştıkları tavırları, Liberallerin ellerini güçlendirmekte kullanıldı. Bunun yanı sıra Kabine içerisinde, iki yıla yakın süredir devam eden olaylar sırasında ve sonucunda elle tutulur bir gelişme sağlanamamış olması yeni bir teşebbüse geçilmesinin önünde bir engel olarak duruyordu ve Kabine, Osmanlı Rus Savaşı öncesinde barışı sağlayabilmek için gerekli olan birlikte hareket etme erkinden uzaktı.⁴⁶⁴

Doğu Sorunu'na ilişkin görüşmeler 8 Şubat 1877'de açılan İngiliz Parlamentosu'nu 22'sine kadar meşgul etti. Konuyla ilgili birçok tartışma yapıldı. Parlamento açıldığı zaman Liberaller İstanbul'daki tavsiyeler üzerinde Osmanlı Devleti'ne baskı yapmak amacıyla diğer Güçler ile birlikte hareket edecek bir eylemi hükümete sunmak için bir çözüm aradılar veya en azından konuyla ilgili görüştüler.

⁴⁶² Seton-Watson, s.170; Henry Labouchere, "The Foreign Policy of England", **The North American Review**, Vol.155, No.431, (Oct., 1892), s.432.

⁴⁶³ Arthur Tilney Bassett, **Gladstone's Speeches**, Methuen & Co., London, 1916, ss.470-505; Robert Blake, **Disraeli**, Eyre & Spottiswoode, London, 1967, s.602; Ayrıca Parlamento'daki tartışmalarda buna sıklıkla vurgu yapılmıştır. Bkz., **Hansard**, Vol.232. Gladstone'un yazdığı kitapçığın (*Bulgarian Horrors and the Question of the East*) Osmanlı yönetimi üzerindeki etkisi arşivdeki bir belgeden de anlaşılmaktadır. Gümrük İdaresi tarafından söz konusu risaleden 421 âdetine ulaşılarak bunların imha edildiği kaydediliyor. Bkz., **BOA, MF.MKT.**, 50/122, 4 Şaban 94 (14 Ağustos 1877).

⁴⁶⁴ "Kabinede hâkim olan fikir, geçen 18 ay için girilen bütün teşebbüslerin semeresiz kaldığı ve artık yeniden harekete geçmenin de faydasız olacağı merkezindeydi." Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.23. "Bölünmüş bir kabine tarafından zayıflayan ve Türkiye'ye saldırmak için Rusya'yı teşvik eden Gladstone'un ahlaksız ajitasyonu tarafından ülke içinde yaratılan etkisi ile büyük ölçüde sıkıntı çeken İngiliz yönetimi, barışı korumak için şimdi güçsüzdü." Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.50.

Gladstone, Granville ve Harrington'ın o zamana kadarki konuşmaları üzerinde karar kıldılar.⁴⁶⁵ Aslında çatışma iki temel aktör üzerinden ilerliyordu. Blake'in belirttiği üzere bir tarafta "*ciddi manevi öfkenin şiddetli taşkını ile Gladstone*" diğer tarafta "*özenle seçilmiş iğneleyici sözleri ile Disraeli*" vardı. "*Derby, Salisbury, Harrington ve Granville'in etkileri şuan için azdı.*"⁴⁶⁶

Kabine'de görevli olan Hindistan İşleri Genel Sekreteri Salisbury, Koloniler Bakanı Carnarvon ve Maliye Bakanı Northcote ile Lord Derby, Babıâli'nin aleyhinde bulunuyorlardı. En azından İngiltere'yi Osmanlı Devleti'nin yanında savaşa sokmama niyetindeydiler. Salisbury'nin Türk karşıtı duruşu ve Ruslara yakınlığı İstanbul Konferansı'nda açıkça görülmüştü. Lord Derby'nin ise savaşa karşıt oluşu, Gladstone gibi Türk düşmanlığından değil, Rusların İstanbul'a girerse İngiltere'nin tehlikeye düşeceğine inanmadığından kaynaklanıyordu.⁴⁶⁷

Durumun kritikliği ve İngiliz çıkarlarına yönelik muhtemel görünen darbesi sonucunda Disraeli ile Gladstone'un yanında Kraliçe Viktorya üçüncü bir aktör olarak gelişmelere dâhil oldu. Rusların Osmanlı'ya savaş açması halinde tarafsız kalınması Kraliçe'yi korkutuyordu. Kraliçe, "*Ruslardan yüzüne bir tokat*" alma korkusunu saklamıyordu. İngiliz çıkarlarına ters düşecek olan bu durum, İngiltere'yi aciz duruma düşürecek ve İngiliz gücünün gösterilmesi gerekiyordu. Kraliçe, Gladstone ve Lord Derby'den memnun değildi ve "*kendi bir kadinken düşmana karşı yürümeğe hazır olduğu halde bütün erkeklerin zaaf göstermelerini anlamıyordu.*"⁴⁶⁸ Ancak Kraliçe ile Başbakan tarafsız kalınmaması düşüncesi üzerinde kuvvetli bir ittifak sağlamışlardı.⁴⁶⁹

İkili arasındaki yazışmalar ortak paydada birleştiklerinin kanıtı gibidir. 14 Şubat 1877 tarihinde Kraliçe'den gelen yazıda "*Elliot, Gladstone'un çılgın, vahşi ve*

⁴⁶⁵ Wirthwein, s.188.

⁴⁶⁶ Blake, s.603. Ayrıca konuyla ilgili yapılmış bir tez için bkz., Emre Çelik, **Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rekabetinde Doğu Sorunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

⁴⁶⁷ Maurois Lord Derby için, Disraeli'nin tekliflerine muhalifti ve itiraz ediyordu; Kabine'deki arkadaşlarını da arkasına takıyordu demektir. Bkz., Maurois, s.324. Lord Derby'nin izlediği politika sonucunda Rusya'nın savaşa girmesine izin verilmesini Edward Freeman mektubunda şöyle ifade ediyor: "*ya Derby çok salak ya da Salisbury çok dürüst*" Bkz., 22 April-The M.P. for Russia, i.p.352'den aktaran Seton-Watson, s.172.

⁴⁶⁸ Maurois, s.324.

⁴⁶⁹ Seton-Watson, s.171. Disraeli, savaşa katılma taraftarı idi. 21 Nisan'da Kabine'ye Çanakkale'nin işgalini önerdi. Babıâli'den onay alınması için ısrar eden Lord Derby ve Salisbury buna karşı çıktı. Salisbury, Disraeli'nin gerçek niyetinin Türkiye'ye yardım etmek olduğuna dair şüphe duymuyordu. Bkz., Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.140; Seton-Watson, s.130, 171.

öfke dolu haline tamamen hayret etmiş” olduğu ve “Kendi ülkesinin çıkarları için Kraliçe’nin en çok endişe ettiği şey, Parlamento’daki tartışmalarda Türkiye’nin gidişatına yön verecek tarafta olunamayacağının açıkça belirtilmesi ve Rusların İstanbul’a girmemesi gerekliliği” vurgulandı.⁴⁷⁰ Yine 8 Şubat 1877 tarihinde Parlamento’nun açılışında Lord Chancellor tarafından okunan Kraliçe’nin beyannamesinde aynı konu üzerinde duruldu ve Kraliçe’nin temel amacının “Avrupa barışını korumak ve Osmanlı İmparatorluğu’nun bağımsızlığını ve bütünlüğünü ihlal etmeksizin sorunlu illerin daha iyi yönetilmesi sağlamak” olduğu söylendi.⁴⁷¹

Savaşın patlak vermesinin ardından Kabine’de okunan Kraliçe’nin mesajının dili oldukça ağırdı: “İngilizler eğer Rusların ayaklarını öperse, O (Kraliçe) İngiltere’nin aşağılanmasına bir taraf olmayacaktı ve tacını bırakacaktı.”⁴⁷² Çünkü Kraliçe’ye göre: “Sorun Türkiye’nin korunması sorunu değil, Dünya üzerindeki Rus ya da İngiliz üstünlüğü sorunu” idi.⁴⁷³

Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki savaş tehdidi baş gösterdiği zaman Disraeli gayet tedirgindi. 1877 yılının başından itibaren barış konusundaki ümitleri gittikçe azalıyordu. Ocak başında Lady Chesterfield’a yazdığı mektuba yaşadığı sıkıntı yansıdı: “Salisbury Ruslarla ilgili her şeyi başarılı buluyordu ama şimdi Türklerin savaşacağına inandığı ve bundan endişe duyduğu söyleniyor. Keşke Onlar (Ruslar-Türkler) Karadeniz’in dibinde olsalar.”⁴⁷⁴ 9 Şubat’ta “Hiçbir zaman şimdiki

⁴⁷⁰ “From Queen Viktoria, 14 Feb. 1877” için bkz., Monypenny and Buckle, s.122.

⁴⁷¹ Bkz., **Hansard, The Quenn’s Speech, HL., Deb., 08 February 1877**, Vol.232, ss.1-6. Olayların alevlenmeye başladığı Ağustos 1876 tarihinde Parlamento’nun tatili vesilesiyle Kraliçe’nin bir beyannamesi okunmuştu. Bu beyannamede Kraliçe’nin Osmanlı topraklarında meydana gelen olaylara ilgisi açıkça görülmektedir: “Babıali ile Bosna ve Hersek ahali-i Hristiyanisi beyninde mevcut olan ihtilafatı ber-taraf etmeğe düvel-i saire ile beraber sa’y (çabalama) ve gayret etmiş isem de netice-i matluba (arzu edilen netice) hâsıl olmak şöyle dursun eyalat-ı mezkurede serzede-i zuhur olan (çıkan) ihtilal-ı harb ve Karadağa dahi sirayet etmiştir. Ahiren ve siyaseten mükafı (beraber) olduğum vazaifi bir mükteza-i insaniyeti hatırdan çıkarmayarak inde’l-icab tarafeyn-i muharebenin te’lif-i beyni (barıştırmak) için bezl-i mâhasal (elimden geldiği kadar sonuçlanmasına) ihtimam edeceğim derkârdır.” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 17 Ağustos 76 Tarihli Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahrirat Tercümesi”, **BOA, İ.HR., 271/16347**.

⁴⁷² Seton-Watson, s.171. “From Queen Viktoria, 25 April 1877” tarihli referans gösterilen yazıya baktığımızda dilin biraz daha yumuşak olduğu anlaşılıyor. Bkz., Monypenny and Buckle, s.133. Ayrıca bkz., Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.24.

⁴⁷³ Monypenny and Buckle, s.133; Seton-Watson, s.171. Kraliçe Kabine’yi etkilemeye çalışıyordu diyen Maurois aynı sözü aktarıyor: “Türkiye’yi iltizam etmek mevzu bahis değildir. Bu dünyada bir İngiliz veya Rus hâkimiyeti meselesidir.” Bkz., Maurois, s.325. Muhtemelen Kraliçe’nin takındığı tavrın da etkisiyle Rusya’nın savaş ilanı sonrasında Rusya’ya karşı İngiliz kamuoyunda düşmanlığın meydana geldiğini ve Türkiye lehine bir hayli miting yapıldığını Musurus Paşa, Safvet Paşa’ya bildirdi. Bkz., **BOA, HR.SFR.3., 244/109**.

⁴⁷⁴ **The Letters of Disraeli**, s.126; Monypenny and Buckle, s.112.

kadar Rusya'nın barış için endişeli olmadığına inanıyorum” diyerek İngiltere'nin kendi rotasını belirlemesi gerektiğini ve belki barış için çok geç olmadığını ve bir şeyler yapılabileceğini yazıyordu.⁴⁷⁵

Disraeli, Lady Bradford'a 31 Mart 1877'de yani Londra Protokolü'nün kabul edildiği gün, Ruslara karşı Osmanlı'ya yönelik yürüttükleri politikada yenilgiye uğradıklarını itiraf ediyordu: “Aslında Rusya'nın takdirine teslim edildi ve (burada ironi yaparak) İngiltere onun temel hedefinde tam olarak zafer kazandı: Türkiye'yi onun istilasından korumak!”⁴⁷⁶ Barışın sağlanması için artık son seçenek, Babiâli'ye Rus isteklerini kabul ettirmektir. Bunu sağlayacak etkili bir ismin İstanbul'da olmaması Disraeli'ye göre büyük eksiklikti.⁴⁷⁷ Bu eksikliği Layard ile kapatmaya çalışsa da Layard'ın girişimleri savaşı önlemeye yetmedi.

Kraliçe'nin ve Başbakan'ın çabalarına rağmen, İngiltere'nin yürüttüğü politikada son anda bir değişiklik olmadı. Osmanlı Devleti'ne sürekli hatırlatıldığı şekilde, İngiltere savaşa müdahale etmeme kararı aldı.⁴⁷⁸ Hatta savaşın ilanından sonra devletler tarafından yapılan tarafsızlık ilanlarından ilki İtalya'dan⁴⁷⁹ diğeri iki gün sonra İngiltere'den geldi. 30 Nisan 1877 tarihinde Majestelerinin temsilciliklerine gönderilen bir yazı ile İngiltere'nin resmen tarafsızlık ilan ettiği

⁴⁷⁵ To Lord Derby (9 February 1877) “Savaş başlarsa, O'nun (Türkiye'nin) bölünmesinin biteceğini düşünüyorum. Türkiye'nin yeteri kadar kaynağa, paraya ve fazlaca insana sahip olmadığını bilemem. Bu durumda imparatorluğumuzun güvenliği için gerekli olan şeyi uygun zamanda, kararlaştırılmış bir rota ile kavramaya sahip olmak zorundayız. Kimse bize direnemeyecek, ne şimdi ne de sonra. Ama savaş önlenbilir mi? Sadece Gorçakov notasına bir cevap vererek ya da altın köprü inşa edecek buradaki elçi sayesinde Rusya ile bir anlaşma yaparak... İstanbul'daki son hükümet darbesi bize yardım edebilir. Eğer Babiâli aşağıdaki üç noktayı (vali seçimi, vergiler ve kolluk kuvveti) kabul ederse, arzu ettiğimiz şey elde edilebilir. Midhat bunu yapamaz ya da yapamayacaktı; Sultan yapabilir ve belki yapar. (Midhat could not, or would not; the Sultan can and may.)” bkz., Monypenny and Buckle, s.126.

⁴⁷⁶ **The Letters of Disraeli**, s.141.

⁴⁷⁷ Lady Chesterfield'e 5 Nisan 1877, “Barışı sağlamamız gerektiğini düşünüyorum... ama Türkler sorun çıkarıyor, Keşke Elliot İstanbul'da olsaydı. Divan'a nüfuz edebilirdi.” Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.143.

⁴⁷⁸ Son örneklerden biri olarak, 19 Nisan günü gelen telgraf şöyledir: “...İngiltere'den alınan cevapta memleketinin bitarafılığı hakkında devletler beyninde bir guna müzakerat ve muhaberat cereyan etmediği beyan edilmiş ve bundan Rusyalunun memleketine tecavüzlerinde düvel-i müşarünileyhin bir guna muamele-i icra etmeyecekleri istidlal kılınmış olmağla ve diğerlerinden dahi bu yolda cevaplar alınmakta bulunmağla arz-ı malumat olunur.” Bkz., **ATASE, ORH-II Sıra:117, Kutu:32, Gömlek:103** (7 Nisan 93- 19 Nisan 1877)

⁴⁷⁹ İtalya'nın tarafsızlığa titizlikle uyacağına dair Dışişleri'nden yapılan açıklama 28 Nisan akşamı resmi gazetede yayımlandı. Bkz., “Sir A. Paget to the Earl of Derby (29 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.134.

bildirildi.⁴⁸⁰ Avusturya-Macaristan 6 Mayıs'ta ve son olarak Fransa 7 Mayıs'ta tarafsızlıklarını açıkladılar.⁴⁸¹ Almanya tarafsızlık ilanına bile gerek duymadı. Zaten Rusya'nın savaş sırasında Osmanlı topraklarındaki Rusları Alman elçisine emanet etmesi aralarındaki yakınlığı gösteriyordu.⁴⁸² Almanya sadece tarafsızlık yasalarının ihlalini engellemek ve Alman ticaret gemilerinin korunmasını sağlamak amacıyla 16 Haziran'da resmi olmayan bir tarafsızlık ilan edeceğini bildirdi.⁴⁸³

İngiltere resmen tarafsızlığını ilan etmesine rağmen tarafsızlık ilanından bir gün sonra Lord Derby, savaş ilanının kabul edilmez olduğuna dair bir tahriratı Rusya'ya gönderdi. "*İcrasına karar verilen hareketi haklı göstermek için Prens Gorçakov'un beyan eylediği ifâdât ve mütala'âtı İngiltere devleti kabul edemez.*" denilen yazıda Rusya'nın kendi başına hareket etmesi eleştirilerek Osmanlı Devleti'nin ıslahatları devam ettirmeyeceğine dair bir belirti olmadığı ve Rusya'nın bu hareketi ile Paris Antlaşması'ndan ve 1871 şartlarından ayrıldığı yazıldı. Bu şartlar altında Rusya'yı Avrupa ittifakından ayrılmış sayan İngiltere'nin, bu kararı uygun bulmadığı yazının sonuna eklendi.⁴⁸⁴

6 Mayıs'ta Loftus, Lord Derby'den gelen yazıyı Gorçakov'a sundu. Görüşme sırasında Gorçakov "*şimdi tüm kapıların uzlaşma girişimine kapandığını*"

⁴⁸⁰ "Rusya ve Türkiye arasındaki savaşta Kraliçe'nin tarafsızlık ilanı bugün yayımlandı." 9 Ağustos 1870 yılında yayımlanan Fransız-Alman Savaşı'ndaki ilana benzer şekilde olduğu vurgulandı. Bkz., "The Earl of Derby to Her Majesty's Representatives Abroad (30 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.119.

⁴⁸¹ "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (6 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.193; "Lord Lyons to the Earl of Derby (7 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.189.

⁴⁸² "Lord Odo Russell to the Earl of Derby (21 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.52. 21 Nisan'daki talebin kabul görmesi üzerine Nelidov, İstanbul'dan ayrılırken Osmanlı'daki Rusların Alman elçisine emanet edildiğini bildirdi. Safvet Paşa da İngiltere'den Rusya'daki Osmanlıların İngiliz elçiliğinin güvencesi altına alınmasını rica etti. "Safvet Pasha to Musurus Pasha (24 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 26)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.86-87.

⁴⁸³ "Mr. Macdonell to the Earl of Derby (16 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.103.

⁴⁸⁴ Lord Derby'nin 1 Mayıs tarihli yazısı için bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (1 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1741] Turkey, No. 18 (1877). Circular from Prince Gortchakow dated April 19, 1877, and Reply of her Majesty's Government**, s.3-4. Ayrıca yazının tercümesi için "*Lord Derby tarafından Gorçakov'un Beyannamesine Cevap Niteliğinde Petersburg'daki İngiltere Sefiri Lord Loftus'a Gönderilen Tahrirat*" için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü'l-Hakâyik**, s.142-143.

savunuyordu. “*Bu adımın Avrupa çıkarlarına ve duygularına göre atıldığı inancını*” taşıyan Gorçakov’a göre, bu adımın anlamı savaştı. Çar, farklı emir vermedikçe niyeti değişmeyecek olan Gorçakov, görüşmenin sonunda “*iyi bir sonuca götürmeyecek polemiksel bir tartışmayı önlemek için endişeli olduğunu*” söyledi.⁴⁸⁵ Gorçakov’un Loftus ile görüşmesinde kararlı olduğu ve geri adım atmayacağı anlaşıyordu.

8 Mayıs’ta Lord Derby tarafından Loftus’a gönderilen yazıda, Gorçakov’un belirttiği üzere, Rusya’nın açtığı savaşın sebebi olarak gösterilen nedenler “*Rusya’nın kendi başına bir harekette bulunması için*” İngiltere açısından yeterli değildi.⁴⁸⁶ Avrupa’nın menfaatleri doğrultusunda hareket ettiğini iddia eden Rusya’nın 1856 ve 1871 Antlaşmaları’na aykırı hareket ettiği vurgulanan yazıda Rusya’nın savaş kararı kesin bir dille eleştirilerek, verilen kararın İngiliz çıkarlarına uygun olmadığı bildirildi.⁴⁸⁷

İngiltere’nin temel amacının savaşı engellemek olmadığı malumdu. İç politikadaki çatışma sonrası hükümetin, muhalefetin ve kamuoyunun uzlaşabildiği bir tepkinin ne şekilde gerçekleşeceğine dair beliren soru işareti, Lord Derby’nin 6 Mayıs tarihli resmi yazısında cevap buldu. Şovalov’a sunulan resmi yazıda İngiltere’nin temel amacının kendi çıkarlarını korumak olduğu ve Rusya’nın bunları garanti altına alması isteği açık ve netti.

Daha önce beyan edildiği için savaşın gerekliliği ve haklılığı konusunu açmanın gereksiz olduğu söylenerek başlanan yazının asıl konusu, İngiltere ve Rusya arasındaki ittifakın bozulmaması için neler yapılacaktı. Daha doğrusu İngiltere’nin Rusya’dan istekleriydi. İngiltere tarafsızlığını ilan ederek Osmanlı Devleti’ne yardım beklememesi gerektiğini bildirmişti. İngiltere tarafsızlığını “*iş yalnız Osmanlı*

⁴⁸⁵ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (6 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.214.

⁴⁸⁶ “...Prens Gorçakof tarafından 19 Nisan tarihiyle gönderilen tahrirat-ı umumiye’nin suretini şehri mezkurun 24 tarihli tahrirat-ı acizaneme leffen taraf-ı valalarına irsal eylemişim. Tahrirat-ı umumiye-yi mezkure İngiltere devletince bais esef-i a’zim oldu. İcrasına karar verilen hareketi haklı göstermek için prens Gorçakofun beyan eylediği ifadat ve malumatı İngiltere devleti kabul edemez.” Bkz., **ATASE, ORH-V, Sıra:433, Kutu:89, Gömlek:61**, s.1.

⁴⁸⁷ “İngiltere Devleti bu babda her türlü beyan-ı efkâr etmekten ictinab (çekinme) etmek ister ise de fakat Prens Gorçakof Avrupa devletlerinin kâffesine irsal ettiği beyannamede Rusya Devleti bu işde İngiltere ile diğer düvel-i muazzamanın menafî’ne tevfikân hareket ettiğini iddia ediyor gibi görüldüğünden İngiltere Devleti dahi Rusya’nın şu kararı kendisinin ne muavenetine ve ne de takdir ve istihsanına (beğenmek) mazhar olamayacağını katiyen ve alenen ilan etmeği vazifeden ad eder.” Bkz., **ATASE, ORH-V, Sıra:433, Kutu:89, Gömlek:61**, s.1-2.

menfaatlerini ilgilendirdikçe” kararlı şekilde sürdürecekti. Ama savaş genişleyip de İngiltere’nin çıkarlarını etkilediği takdirde İngiltere’nin savaşa müdahale etmesi kaçınılmazdı.

Savaşın başında İngiliz çıkarlarının “*kesin ve açık bir şekilde*” belirtilmesine ihtiyaç duyuldu. İngiliz çıkarları açıklanırken bir taraftan İngiltere’nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasının geldiği son nokta açıkça görülüyor diğer taraftan İngiltere, Osmanlı toprakları için yürüteceği yeni politikasının yol haritasını çiziliyordu. İngiltere’nin başlıca menfaatleri; Süveyş Kanalı’nın abluka altına alınmaması, Hindistan yolunun ve Basra Körfezi’nin tehdit edilmemesi, Mısır’a saldırılmaması veya asker yerleştirilmemesi, İstanbul’un taşıdığı önemden dolayı ele geçirilmeye çalışılmaması ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları’nın açık kalmasından ibaretti. Bu menfaatlere dokunulursa İngiltere’nin tarafsızlığını koruyamayacağı konusunda Rusya uyarılıp, Rusya’nın daha önce verdiği teminatların hatırlatılmasıyla yazı son buldu.⁴⁸⁸

Gorçakov’un 30 Mayıs 1877 tarihli yanıtında önceki teminatlar teyit edilerek, Mısır’ın ve İstanbul’un işgal edilmeyeceği, İngiltere’nin Hindistan ve Basra Körfezi’ndeki çıkarlarını göz önünde bulundurulacağı söylendi. İstanbul ve Boğazlar ile ilgili bir tanzim sorunu olursa bunun Büyük Güçler ile birlikte çözüleceği beyan edildi.⁴⁸⁹

Rusya’ya İngilizlerin tarafsızlık şartları bildirildiği sırada İngiliz Parlamentosu’nda Hükümet’in Osmanlı politikaları masaya yatırıldı. 7 Mayıs’ta Gladstone tarafından verilen gensoru ile tartışma yeniden alevlendi.⁴⁹⁰ Gensoru, İngiltere’nin çıkarlarını ve barışı koruyabilmesi için politikasını değiştirmesiyle ilgiliydi.⁴⁹¹ *The Times*, Gladstone’un gönderdiği bir mektupta yer alan çözüm

⁴⁸⁸ BOA, Y.EE., 84/95; “The Earl of Derby to Count Schouvaloff (6 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1770] Russia, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the War between Russia and Turkey**, s.1-2. “İngiltere Hariciye Nazırı Lord Derby tarafından 6 Mayıs 1877 tarihiyle Rusya’nın Londra sefirine yazılan resmi yazının tercümesi” için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.330-331.

⁴⁸⁹ “Prince Gortchakow to Count Schouvaloff (6 May 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Count Schouvaloff, June 8)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1770] Russia, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the War between Russia and Turkey**, ss.2-4. Ayrıca bkz., Türkgeldi, s.24-25.

⁴⁹⁰ “Yakındoğu politikaları için hükümet üzerine gensoru oylama tehdidi 7 Mayıs’ta Gladstone tarafından beklendiği gibi başlatıldı.” Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.151.

⁴⁹¹ Gladstone’un gensorusunda “Babiâli’nin tebaasına karşı davranışı ve daha iyi bir yönetim için garanti vermekten kaçınması yüzünden İngiltere Kraliyeti’nin hem maddi hem de manevi desteğini almak için tüm iddiasını kaybettiğini Parlamento (House) düşünüyor” demektedir. Bkz., **Hansard**,

önerilerine yer verdi. Gladstone’a göre çözüm, öncelikle Babiâli’nin Bulgarlara karşı davranışının kınanması ve Babiâli’ye hiçbir destek verilmemesiydi. Ayrıntıları belirtilmemesine rağmen Gladstone, hükümetin amacı ve düşüncesinden ayrı olarak mutlak anlamda “*alternatif bir politika*” öneriyordu.⁴⁹²

Uzun süren tartışmalar ve oylamanın ertelenmesi ile 14 Mayıs 1877 tarihinde alternatif bir politikanın gereksiz olduğu karara bağlandı Avam Kamarası’nda yapılan oylama sonucu “*Politikada alternatif bir yol aramaksızın İngiliz çıkarlarının korunması ve barışın devamının sağlanmasında Majestelerinin Hükümeti’ni engelleyecek herhangi bir kararın kabul edilmesini Parlamento reddetti.*”⁴⁹³

Tarafsızlığını ilan etmesine ve Rusya’nın verdiği teminat ile biraz rahatlamış olunmasına⁴⁹⁴ rağmen İngiltere’nin kısa sürede sonuçlanmayacak bu savaşa karışmaması mümkün değildi.⁴⁹⁵ Rusların yayılmacı emeliyle İngiliz çıkarlarının çatışması savaşın ilerleyen safhalarında kaçınılmaz olacaktı. Belirsizliğini koruyan nokta ise İngiltere’nin savaştan ne zamana kadar uzak duracağı ve savaşa ne şekilde müdahale edeceğiydi.

2.2.1.3. Savaşın Gidişatı

Savaşın çıkış nedeni olarak ne gösteriliyordu? Sıklıkla dile getirilen kalıp sözcükler; Avrupa barışı, genel asayiş, Osmanlı topraklarında yaşayan Hristiyan ahalinin huzuru, ıslahatlar... Kısaca biz Osmanlı Devleti’ne kendisine çeki düzen vermesi için şans verdik ama değerlendiremedi deniliyordu. Peki, bu yetki nereden

The Eastern Question – The Resolutions (Mr. Gladstone), HC., Deb., 07 May 1877, Vol.234, ss.366-476.

⁴⁹² “Mr. Gladstone’s Resolutions”, **The Times**, 10 May 1877.

⁴⁹³ 223 lehte oya karşı 354 aleyhte oy ile 131 oy çoğunluğu ile bu karara varıldı. Bkz., **Hansard, The Eastern Question – The Resolutions (Mr. Gladstone), HC., Deb., 14 May 1877, Vol.234, ss.864-978.** Ayrıca bkz., Monypenny and Buckle, s.137; Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.24-25.

⁴⁹⁴ Hem Kraliçe hem de Disraeli, İstanbul’un Ruslar tarafından işgal edilmeyeceğine ikna olmuşlardı. Bkz., Blake, s.608.

⁴⁹⁵ Layard, 30 Nisan’da şunları yazıyor: “İngilizler Türkiye’de avantajlı durumdalar... ve İngiltere savaş durumunda er ya da geç müdahaleye mecbur olacaktır.” **Layard Papers, British Museum**, Layard to Derby, 30 April 1877’dan aktaran Seton-Watson, s.130. Osmanlı algısını yansıtmaları açısından Mithat Paşa’nın söyledikleri kayda değerdir: “İngiltere hükümetinin, hakkında ne gibi tedabir ittihaz eylediğini Türkiye bilmiyor değildi. İngiltere kabinesi mücadelatımıza karışmayacağını açıktan açığa beyan etmişti. Biz bu kararı pekiyi biliyorduk. Keza; Avrupa menâfi-i umumiyesi ile İngiltere menâfi-i hususiyesinin, Rusya ile vuku bulan mücadelatımıza son derece merbut olduğunu, İngiltere kabinesi her ne kadar bu suretle beyanatta bulunmuş ise de, İngilterenin er geç bu meseleye karışmaması imkân haricinde bulunduğunu da pek âlâ biliyorduk.” Bkz., Mithat Paşa, **Memalik-i Osmaniye Mâzisi - İstikbali**, s.19; **Mithat Paşa’nın Hatıraları**, s.335.

alınıyor ve neden böyle davranılıyordu? Sorunun cevabı basitti: Büyük Güç olmak ya da Büyük Güç olduğunu göstererek kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmekte. Geçmişte olduğu gibi günümüzde ve muhtemel gelecekte, dünya üzerinde gücü ellerinde bulunduranlar, bu yetkiyi doğal olarak kendilerinde gördüler, görecekler. Yine benzer savaşların çıkış nedeni barışı korumak olacak!

Osmanlı Devleti gelişmelerin farkında olduğu için barışı korumak adına elinden geleni yaptı. Ama bağımsız ve egemen bir devletin kabul edemeyeceği hususlar ön plana çıkınca onurunu, haysiyetini ve mevcudiyetini korumak için hiçbir fedakârlıktan kaçınmayacağını göstermekten geri kalmadı.

Balkanlardaki olaylar sırasında yüzyıllardır beraber yaşayan halkların birbirine silah doğrultmasına ek olarak bunun kışkırtıcısı ve destekçisi olarak bilenen Ruslara duyulan kızgınlık nedeniyle savaş taraftarları kuvvetlenmeye başladı.⁴⁹⁶ Halkın arasında artan savaş taraftarlığı ve gönüllü asker yazılanların çokluğu dönemin Osmanlı basınında yer buldu.⁴⁹⁷

Bosna-Hersek ile Bulgaristan'daki isyanlar ve Sırbistan ile Karadağ Savaşları nedeniyle Osmanlı ordusu seferberlik ve teyakkuz halindeydi. Rusların askeri hazırlıklara girişmesi, durumu daha da kritik bir hale getirdi. Rusların Türklerle çıkması muhtemel bir savaşa hazırlanma kararı vererek Ekim 1876'dan itibaren seferberliğe başlamaları⁴⁹⁸ savaş tehdidini açık hale getirdi ve Osmanlı tarafında var olan askeri hareketliliği arttırdı.⁴⁹⁹

⁴⁹⁶ "...Bosna-Hersek ve Bulgaristan isyanları Rusya'nın işi olduğunu bildiklerinden bu defa Ruslarla bir harb etmek arzusu ahalide yok değildi." Savaş ilan olunur olunmaz camilerden dahi vaazlarla insanlar birleşmeye sevk edildi. Pek çokları savaşa katılmak istediler. Yardımlar toplandı. Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, Hindiye Matbaası, Mısır, 1327, s.21.

⁴⁹⁷ 1876 sonuna kadar geri giden *Vakit*, *İstikbal* ve *İttihad* gazetelerinden örnekler için bkz, Sedat Bağırman, **Osmanlı Basınında 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2008, s.46-47.

⁴⁹⁸ Ali Fuad'ın belirttiğine göre, Rus seferberliği 1 Teşrinievvel 1876'dan itibaren başlıyor. Bkz., Ali Fuad, **Musavver, 1293-1294 Osmanlı Rus Seferi**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1326, s.93; Sedes, s.138. Yazarı belli olmayan bir eserde Rusya'nın ordusunu 11 Nisan 1876'da hazır hale getirmeye başladığı yazılıdır. Bkz., **Osmanlı Muharebesinde Tarihçe-i Askeriyyenin Tedkik Etmediği Bazı Mesail**, s.3. (Yazarı ve yayım tarihi olmayan, rika olarak yazılmış 135 sayfalık bu eserin bir nüshası Atatürk Kitaplığı'nda bulunuyor.) "3 Ekim'de II. Aleksandr Livadia'da gizli bir toplantı yaptı. Toplantıya Çareviç Aleksandr, Grandük Nikolay Nikolayeviç ve bazı bakanlar katıldılar. Toplantıda Balkanlardaki savaşın durdurulması konusunda diplomatik çabaların sürdürülmesinin yanı sıra, Türkiye'yle savaş hazırlıklarının başlatılması kararlaştırıldı." Bkz., Şirokorad, s.408.

⁴⁹⁹ Sedes, s.95-96. Askeri hazırlıkların hızlandığına dair bazı raporlar İngiltere'ye gönderiliyordu. Konsolos Holmes Bosna'dan Türk Hükümeti'nin yedek askerleri çağırdığını ve askeri hazırlıkları hızlandığını haberini aldığını ve yetkililerin Rusya ile savaştan kaçmayı düşünmediklerini bildirdi. Bkz., "Consul Holmes to the Earl of Derby (29 March 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence**

Ruslar bir taraftan diplomasi kanallarını kullanarak barış için hareket ettiklerini iddia ediyor diğer taraftan silahlanmaya ve seferberliğe giriyorlardı.⁵⁰⁰ Bir paradoks olarak görünmesi gereken bu durum, aslında Rusların iki yüzyıldır dış politikalarını belirleyen hedeflerini bilenler için şaşırtıcı değildi. Savaş hazırlıkları ve diplomatik süreçte kullandıkları ifadeler, Rusların savaşı çoktan göze aldıklarının ispatı gibiydi.

İstanbul Konferansı'nın başarısızlıkla sonuçlanmasının ardından 19 Şubat 1877 tarihinde İngiltere'ye gönderilen yazıda Ruslar gerekirse tek başlarına hareket edeceklerinin sinyallerini verdiler.⁵⁰¹ 20 Şubat'ta Gorçakov, Avrupalı devletlerin karar verme süresi uzadıkça Rusya'nın pahalı bir fedakârlığı üstlendiğini ve askeri seferberlik masraflarının aylık 13 milyon ruble tuttuğunu bildirdi.⁵⁰² 26 Şubat'ta Rusların barışı tercih ettiklerini ama 500 bin askerin silâh altında ve saldırı için emir bekledikleri dillendirildi.⁵⁰³ Nisan başına gelindiğinde Rusya son uyarılarını

Respecting the Affairs of Turkey, s.334. Konsolos Kirby Green ise bir müddettir Mirtide (Arnavutluk) karşısında askeri hareketliliğe işaret ediyordu. Bkz., "Consul Kirby Green to the Earl of Derby (8 April 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.332.

⁵⁰⁰ *L'Illustration* Dergisi, 13 Ocak 1877 tarihli sayısında Tersane Konferansı sırasında bir taraftan anlaşmanın ve barışın korunması amacıyla girişimlerin devam ettiğini diğer taraftan hummalı bir şekilde savaş hazırlıklarının yapıldığını kaydediyordu. Hatta *Ceride-i Havadis* gazetesine göre, Türkler 900 bin asker toplamışlardı. Dergide sayının abartılı olduğu belirtiliyor ve Rusya'nın da hızlı şekilde silahlandığı vurgulanıyor. Ayrıca *L'Illustration* aynı sayıda İstanbul Konferansı'nın ilk toplantısını ve Kanun-i Esasi'nin ilanını çizimleri ve canlı betimlemeleri ile gayet güzel şekilde resmeder. Bkz., "L'Illustration'dan Seçmeler, 13 Ocak 1877 – Tersane Konferansı ve Rusya ile Savaş Tehlikesi", haz. Edhem Eldem, **Toplumsal Tarih**, Sayı:241, Ocak 2014, ss.16-23.

⁵⁰¹ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (19 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.108. 19 Şubat tarihli başka bir yazıda Gorçakov, Babiâli'nin İngiltere'den aldığı kuvvetle ve İstanbul'daki İngiliz etkisiyle caydığını ve geri adım attığını iddia ediyor. Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (19 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.219.

⁵⁰² Söz konusu yazıda İngilizler vaat edilen reformların gerçekleşmesi için Babiâli'ye 12 aylık bir zaman tanınmalıdır demektedir. "Gorçakov cevaben, Rusya seferberlik masrafları nedeniyle 12 ay değil 6 ay bile bekleyemez. Görüldüğüne göre, reformlara 2 ay içinde mükemmel bir şekilde başlanabilir." Bkz., "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (20 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.163-164.

⁵⁰³ Osmanlı'daki Hristiyanların koşullarının iyileştirilmesi Avrupa'nın garantisi altına alınmalı diyen Gorçakov devamında sözlerine şunları ekledi: "Hristiyan nüfusun koşulları iyileştirildiği ve Avrupa'nın garantisi altına alındığı takdirde Rusya'nın Avrupa'nın geri kalanından kendisini ayırması için hiçbir gereklilik kalmayacak." Bkz., "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (26 February 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.139-140.

yapıyordu. Rusya “*artık daha fazla ağır maddi yüke girmeyecekti*” çünkü günlük seferberlik maliyeti 750 bin rubleyi buluyordu.⁵⁰⁴

Rusya’nın maliyesi kötü durumda idi. Bu ağır yükü savaşa girmeksizin kaldırılabilmesi zordu.⁵⁰⁵ Mali zorluklar Osmanlı Devleti için de geçerliydi.⁵⁰⁶ Ayrıca Osmanlı ordusunda subay açığı çoktu.⁵⁰⁷ İki taraf, savaş öncesinde asker sayısını arttırabilmek amacıyla büyük çaba sarf etti. Savaş başladığı zaman asker sayılarını kaynaklarda yer alan rakamların farklılığından dolayı tam olarak bilmek mümkün olmasa da Rus askerinin sayısının Osmanlı askerinkinden daha fazla olduğu anlaşılıyor. Osmanlı ordusunun mevcudu 300 ile 500 bin arasında verilirken Rus ordusunun mevcudu 500 bini aşıyordu.⁵⁰⁸ Rus ordusunun karadaki üstünlüğüne

⁵⁰⁴ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (6 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.347.

⁵⁰⁵ **Osmanlı Muharebesinde Tarihçe-i Askeriye’nin Tedkik Etmediği Bazı Mesail**, s.3. Sedes’in aktardığı bilgiye göre savaşa aleyhtar olan Rusya Maliye Nazırı Golovin’in ifadesinde Rusya’nın savaş öncesi dış borcu 4 milyar frank civarındaydı. Bkz., Sedes, s.41.

⁵⁰⁶ Savaşın öncesinde ve Londra Protokolü tartışmaları sırasında Osmanlı ve Rusya’nın asker dağıtılması mevzuuyla ilgili bir belgede mali durumun zorluğuna değinilerek bunun sorumlusunun Rusya’nın seferberliği olduğu vurgulanıyor: “...*tul (uzun) müddet böyle seferber heyetinde birçok asker tutmak kâbil olamayub bu halde durmaklığımıza dahi Rusya’nın büyük büyük ordular cem’iyle bizi harbe davet vadisinde ısrar etmesi sebeb olmaktadır. Fakat bu hallerden dolayı askerini dağıtmak için yalnız Rusya’ya icra-i tebligat etmek açıktan açığa ilan-ı harb demek olacağından bu yola girilmek bilahare zuhur edecek muharebenin mesuliyetini almak karşısında deruhde etmiş olmaklığımızı intaç eyleyeceği cihetle...*” Bkz., **BOA, Y.EE., 84/90**.

⁵⁰⁷ “...*ordunun %90’ını alaylı subaylar teşkil ediyordu. İşin acı tarafı bunların büyükçe bir kısmının okuma yazması dahi yoktu.*” bkz., H. Hükmet Süer, **1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993, s.36. Keçecizade İzzet Fuad, **Kaçırılan Fırsatlar, 1293 Osmanlı-Rus Seferi Hakkında Tenkidat-ı ve Mülâhazat-ı Askeriye**, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325, s.35. (Rumeli cephesinde görev alan İzzet Fuad’ın eseri ilk olarak 1900 yılında Fransızca olarak Paris’te “*Occasions Pordues*” adıyla basılmıştır. 1909 yılında bazı düzenlemelerle ve ilavelerle Osmanlıca olarak yeniden basılan eser, Rasim Süerdem tarafından yapılan transkripsiyon ile 1997 tarihinde Genelkurmay Basımevi tarafından yayımlanmıştır.)

⁵⁰⁸ Osmanlı ve Rus ordularındaki asker sayıları için kaynaklarda yer alan rakamlardan bazıları şöyledir. Serasker Redif Paşa’ya göre Osmanlı kuvvetlerinin mevcudu savaş sırasında 490 bini buluyordu. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.43; Ali İhsan Gencer ve Nedim İpek, “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikaları (Temmuz 1877)”, **Belgeler**, Cilt:XV, Sayı:19, 1993, s.206. Ahmed Midhat Efendi’nin aktardığına göre, savaş başladığında Osmanlı asker sayısı 494.397 idi. Bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü’l-Hakâyik**, s.144. Osmanlı ordusu 1877 tarihine kadar 500 bin kişiye ulaştı. Balkanlarda Ruslara karşı 190 bin kişilik bir kuvvet vardı. Ruslar 1876 Teşrinisani’de seferberliğe başladı. Rusların Avrupa’da toplam 350 bin muharip 1100 topu vardı. Bkz., Mehmet Hulusi, **Niçin Mağlub Olduk? 1877-78 Osmanlı Rus Seferi Avrupa Cihetindeki Harekat**, Sancakçıyan Matbaası, 1326, ss.24-27. Ahmed Saib’in eserinde savaş başladığında Ruslar 360 bin, Türkler 150 bin askere sahiptir. Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.13. 1875 düzenlemesine göre 780 bin asker olacaktı ama 1292’de toplam asker sayısı 565 bindir. Bkz., Ali Fuad, **Musavver, 1293-1294 Osmanlı Rus Seferi**, s.68-70. Zeki Paşa’nın eserinde Rus kuvvetlerinin toplamı 417 bin, Osmanlı kuvvetleri ise 382 bin olarak verilmiştir. Bkz., Zeki Paşa, **Bazı Osmanlı Seferleri Hakkında Mütalaatım**, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1339, s.22-23. *Mir’ât-ı Hakikat* adlı eserde Osmanlı ordusunun toplam mevcudu 298 bindir. Mahmut Celâleddin Paşa’ya göre iyi eğitim görmüş asker sayısı 150 bini geçmiyordu. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.295. Doktora

rağmen Sultan Abdülaziz zamanında donanmaya verilen önemden dolayı Karadeniz'deki hâkimiyet Osmanlı Devleti'nden yanaydı.⁵⁰⁹

Rusların savaştaki stratejilerinin hedefinde Balkanlardaki Slavların çoğunlukta olduğu yerlerde hâkimiyet kurarak boğazlara ve İstanbul'a yaklaşmak⁵¹⁰ diğer yandan Kuzeydoğu Anadolu bölgesini ele geçirerek buradaki etkinliğini Karadeniz'e ve belki de Basra Körfezi'ne kadar yaymaktı.

Ruslar Tuna üzerinden ve Kuzeydoğu Anadolu bölgesinden harekete geçtiler. İlk ciddi çarpışmalar beklendiği üzere Tuna Cephesi'nde değildi. Rusların öncelikli hedefi Erzurum'a kadar ilerlemektir ve bu hedefe ulaşmak için hiç vakit kaybetmeden saldırıyı başlattılar. Daha önce belirtildiği üzere resmi savaş ilanı Osmanlı Devleti'nin eline ulaşmadan General Melikof komutasındaki Rus Kafkas Ordusu, Osmanlı Rus sınırı olan Arpaçay'ı ve aynı zamanda Tuna Cephesi'nde Romanya sınırını geçtiler.

Arpaçay, Iğdır ve Gümrü taraflarından taarruza geçen Rus birlikleri Kars, Doğubayazıt ve Ardahan'a doğru üç koldan ilerlediler. Ruslar, 30 Nisan'da Doğubayazıt'ı ele geçirdiler. Aynı gün Ardahan kuşatıldı ve iki hafta kadar sonra Rus birlikleri buraya yerleşti. Haziran'a gelindiğinde Ruslar Kars Kalesi'ni kuşattı.⁵¹¹

tezinde Bayıl'ın **ATASE** belgelerine dayandırdığı rakam, savaş bölgelerine toplam 382.400 asker gönderildiği yönündedir. Bunların 222.400'ü düzenli askerdir. Balkanlarda ordu mevcudu muhtemelen 250 bin civarındadır. Bkz., Yüksel Bayıl, **1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012, s.33, 66. Rus ordusunun genel toplamı 564 bini buluyordu. Bkz., Süer, s.63. Seferberlikle 390 bin kişiyi bulan Rus ordusu savaşın ilanından sonra 530 bin kişilik bir orduyu yola çıkardı. Türkler ise 450 bin düzenli 100 bin düzensiz ordusu kurdu. Bkz., Şirokorad, s.409-410.

⁵⁰⁹ Anderson, s.210. 1867 tarihinde Osmanlı deniz gücü 5 zırhlı, 52 buharlı sefine ve fırkateyn ile toplam 163 gemi mevcuttu. Bkz., "L'Illustration'dan Seçmeler, 13 Ocak 1877 – Tersane Konferansı ve Rusya ile Savaş Tehlikesi", s.22. Hobart Paşa anılarında, Osmanlı filosunun genelde beş ya da altı zırhlı gemiden ibaret olduğunu ve Rusların onların karşısına çıkaracak gemileri olmadığından bahseder. Bkz., **Hobart Paşa'nın Anıları**, çev. Derin Türkömer, haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010, s.156. Osmanlı ile Rus donanma kuvvetlerini karşılaştırmak için bkz., Sedes, ss.313-133, 151-152. Donanmanın üstülüğü vurgulayan başka bir yazar için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.299-300.

⁵¹⁰ Rusya'nın proje planlarının temelinde boğazlar ve Balkanlar vardı. Bkz., Nina Dyulgerova, "Russian Stroke to Ottoman-Russian War of 1877-1878 (Russian Scenario about the War and after the War)", **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, s.26. Rusya savaş başladığında Balkanlardaki Ortodoks nüfusun hamiliği görevini üstlendiği vurgusundan geri durmadı. Sonrasında da Balkanlardaki Hristiyanların huzuru ve refahı argümanını kullandı. Bkz., Keziban Acar, "Russo-Turkish War of 1877-1878 and Its Implications on Russian National Identity", **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.264-266.

⁵¹¹ 27 Nisan'da Kars'a doğru büyük bir birlikle hareket geçen Ruslar 28-30 Nisan'da Kars Erzurum arasındaki telgraf hatlarını kestiler. 30 Nisan'da Doğubayazıt'a ulaştılar. Bkz., Grant Barnwell, **The Russo-Turkish War**, W. H. Thomson & Company, Boston, 1877, ss.462-464. Kars müdafaasında

Anadolu Harp Ordusu Başkumandanı olan Ahmet Muhtar Paşa,⁵¹² anılarında Kafkas Cephesi'nde meydana gelen savaşları üç safhaya ayırmaktadır: Birincisi, savaşın başlangıcından 25 Haziran'a kadar geçen iki aylık sürede meydana gelen Rus saldırıları ve Anadolu Harp Ordusu'nun temkinli hareket ederek eksiklerini giderme çalışmalarıdır. İkincisi, 25 Haziran'dan 15 Ekim'e kadar süren üç ay yirmi günlük zaman dilimi içerisinde Osmanlı taarruzu ve Rusların Gümrü Kalesi'ne kadar geri çekilerek burada kuvvetlenmesidir. Son safha, 15 Ekim 1877'den 1 Şubat 1878'e kadar üç ay yedi gün süren Rus ordusunun galibiyeti ve Erzurum'a kadar ilerlemesinden ibarettir.⁵¹³

Savaşın kaderini tayin edecek olan mücadele Tuna Cephesi'nde meydana gelecekti. Savaşın ilanından önce hazırlıklara başlanması ve harekete geçilmesine rağmen Balkanlarda Haziran 1877'ye kadar sıcak çatışma olmadı. Haziran ayının sonlarına doğru Ruslar, Tuna üzerinden Osmanlı topraklarına girmeye başladılar. 20 Haziran'dan sonra başlayan bu geçiş ayın 27'sine kadar sürdü ve Tuna Cephesi'nde sıcak çatışmalar görüldü. Yoğun top atışları ile birlikte Tuna'yı geçen Rus birlikleri asıl kuvvetleri ile bölgedeki çatışmayı başlattılar.⁵¹⁴

görev alan Manastırlı Mehmet Rifat Bey'in hatıratı için bkz., Manastırlı Mehmet Rifat Bey, **93 Harbi Faciası**, haz. Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul, 2010. **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004, ss.21-32; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.336-347; Turhan Şahin, **Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Turizm ve Kültür Bakanlığı, Ankara, 1988, ss.56-59.

⁵¹² Ahmet Muhtar Paşa, isyan sırasında Bosna- Hersek Başkumandanlığı'nda bulunmuş, Karadağlılar ile müzakereler sırasında Safvet Paşa'nın yanında ikinci temsilci olarak görev yapmış, gelişmelerin gayet farkında olan devlet adamlarından ve komutanlarından biriydi. 8 Şubat 1877'de 4. Ordu Müşirliği ile Anadolu Harp Ordusu Başkumandanlığı'na atandı. 24 Şubat'ta görevi dolayısıyla Girit'ten İstanbul'a dönünce önce Karadağ müzakerelerine katıldı sonra 26 Mart 1877 tarihinde görev yerine hareket ederek 7 Nisan'da Erzurum'a ulaştı. Bkz., Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar -2-, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi**, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996, ss.1-13; Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yayınları, 1976, ss.64-69.

⁵¹³ Kafkas Cephesi'nde Ahmet Muhtar Paşa'nın elinde olan ordu mevcudu Paşa'ya bildirilen muhtemel ordu mevcudunun bir hayli altındaydı. Paşa, savaş başladığı zaman 48 bin askerle savaş bölgesini muhafazaya mecbur kalmıştı. Paşa'nın söylediğine göre karşı taraftaki asker sayısı ilk başta 125 bini aşıyordu. İyi mücadele eden Ahmet Muhtar Paşa'ya başarılarından ötürü II. Abdülhamit tarafından "Gazi" unvanı ile bir kılıç, iki at ve Murassa Mecidi Nişanı verildi ve bu durum 1 Ekim 1877'de Paşa'ya sadrazam tarafından bildirildi. Rus ordusu sürekli takviye alıyordu. Paşa'nın isteğine rağmen Kafkas Cephesi'ndeki asker sayısı arttırılmadı. Ordunun Erzurum'a çekilmesi sonrasında Paşa, görevinden azledildi ve 25 Aralık'ta Erzurum'dan ayrıldı. Bkz., Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar -2-**, ss.9-35, 242 vd; Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, ss.93-115. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, "Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı", **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.216-221.

⁵¹⁴ Şahin, 22-26 Haziran arasındaki dört günde Rusların sessiz sedasız Tuna'nın güneyine geçtiklerini söylese de bu geçiş o kadar sessiz olmamıştı. Ruslar Tuna'yı geçmeden Tuna boyundaki Türk

Tuna Cephesi Komutanı Serdar-ı Ekrem Müşir Abdülkerim Nadir Paşa idi. 70 yaşına gelmiş olan Paşa, temkinli davranmaktan yanaydı ve düşmanın hareket tarzına göre stratejisini belirlediği için “*inisiyatif daima düşmana bırakıldı.*” ve alınan önlemler “*kısır ve yetersiz*” kaldı.⁵¹⁵

Osmanlı donanmasının Karadeniz’deki üstünlüğüne rağmen Tuna’da Rus saldırısı başladığı zaman yanlış politikalar sonucu donanmadan faydalanılamadı. Sir Adolphus Slade’ten sonra Osmanlı donanması danışmanlığına getirilen ve bu savaşta Karadeniz donanması komutanı olarak görev alan Hobart Paşa’nın⁵¹⁶ tavsiyelerine de kulak asılmadı. Tuna’daki filoya güvenildi fakat gemiler Rus toplarının karşısında

şehirlerini topa tutmaya başlamışlardı. İpek’e göre bunun nedeni bölgedeki konsolosların ayrılmasını ve yerli halkın göç etmesini sağlamak amacı taşıyordu. Bkz. Şahin, s.61; Nedim İpek, **Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1999, s.23. Mabeyn Başkitabeti’ne 24 Haziran’da gönderilen yazıda Rusçuk’un topa tutulduğu ve karşılık verildiği yazılıyordu. İlerleyen günlerde top atışları devam etti. İki gün sonra Serdardan Mabeyn Başkitabeti’ne çekilen telgrafta Rusların iki üç gündür Totrakan, Rusçuk, Zıştovi ve Niğbolu karşısındaki kuvvetlerini arttırdığı ve büyük çaplı top atışları yaptıkları bildiriliyordu. Sonrasında da top atışları devam etti. Bkz., İ. Halil Sedes, **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:IV, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937, ss.97-101. Keçecizade İzzet Fuad, s.33, 44. Ayrıca konsolosluk binaları bu top atışlarından etkilenecek hasar aldılar. Konsolos Reade, 24 Haziran günü Rusçuk’taki yoğun bombardımanı ve hasarı İngiltere iletti. Bkz., “Consul Reade to the Earl of Derby (24 June 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s. 128. M. Jacquot tarafından Şumnu’dan Paris’e gönderilen 2 Temmuz tarihli telgrafta konsoloslukların ve hastanelerin tamamen yıkıldığı bildirildi. *Telegramme Adresse par M. Jacquot Au Journal des Beabats de Paris (Choumla, le 2 Juillet 1877)* için bkz. Bilâl N. Şimşir, **Rumeli’den Türk Göçleri**, Cilt:I, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.128.

⁵¹⁵ Süer, s.82-83. Mahmut Celâleddin Paşa, Abdülkerim Nadir Paşa için “*sakat ve ihtiyar*” demektedir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.296. Paşa hakkında yazılmış kısa bir yazı için bkz., Abdülkadir Özcan, “Abdülkerim Nâdir Paşa”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, 1988, s.253-254. Abdülkerim Nadir Paşa’nın Nisan 1293 tarihinde yazdığı telgrafta bu durum açıkça gözüküyor: “...şimdilik icra edilen tedâbir ise kuvve-i mevcude-i askeriye’nin Rusyalı tarafından vuku’ bulacak harekete göre tertib ve mevâkı’an ta’biyesine çalışmaktan ibâret olduğu...” “*Rus Askerinin Geçışı ve Askeri Harekâtına Dair Serdâr-ı Ekrem’in Cevâbı Telgrafı*” için bkz., Ahmed Midhat Efendi, **Zübdetü’l-Hakâyik**, s.174.

⁵¹⁶ Hobart Paşa, Sir Adolphus Slade’in görevi sonrasında Osmanlı donanması danışmanlığına getirildi. Kırım Savaşı’nda görev alan ve Mayıs 1866’da emekli olduktan on yıl kadar sonra *Türkiye ve Kırım Savaşı* adlı kitabı kaleme alan Sir Adolphus Slade, Osmanlı donanmasında 1850-1866 tarihleri arasında Müşavir Paşa adıyla danışman olarak görev almıştı. Emekli olduktan sonra bu görev boş kalmış ve İngiltere bu göreve birçok başvuru yapılmıştı. Hobart Paşa’nın ifade ettiğine göre Lordlar bu görevi fazlasıyla önemsemişlerdi. Hobart Paşa 6 Şubat 1868 tarihinde beş yıllık sözleşme ile Türk Bahriyesi Defterine kaydoldu. Bu atama sırasında üstlerine danışmadığı için daha sonra İngiltere donanması ile arası açıldı. 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı’nda Karadeniz donanması komutanı olarak görevlendirildi. Hobart Paşa’nın anıları ölümünden otuz sene sonra yeniden basılırken sunuş yazısını kaleme alan Horace Kephart, Hobart Paşa’nın 1867’de Osmanlı donanmasına danışman olarak girdiğini ve bu nedenle İngiltere’de sevilmeyen adam olduğunu ve hatta İngiliz donanmasının emekli listesinden iki kere çıkarıldığını ve sonra tekrar listeye alındığını yazdı. Ayrıca Hobart Paşa’nın Padişah’ın özel yaverlerinden biri olması ona duyulan güvenin bir kanıtı gibidir. Bkz., **Hobart Paşa’nın Anıları**, s.XIII-XVI, 132-133, 142, 245. Hobart Paşa’nın 18 Haziran günü Kraliyet Donanması listesinden adının kaldırıldığı bildiriliyor. Bkz., “The Secretary to the Admiralty to Lord Tenterden (18 June 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.108.

durabilecek nitelikte değildi. Sonrasında ise Rusların döktükleri torpiller Osmanlı filosunun hareketini engelledi ve Karadeniz filosu ile bağlantısı kesildi.⁵¹⁷

Rusların Tuna'yı geçmesinin ardından sürdürdükleri hızlı ilerleyişine kesin bir çare bulunamadı. Balkan geçitlerini ve Bulgaristan'ı ele geçirerek Edirne istikametinde ilerlemeyi hedefleyen Ruslar, iki koldan saldırı ile harekete geçtiler. Bir ordu Dobruca'ya doğru giderken diğeri Rusçuk ve Niğbolu arasından geçip Zıştovi'ye yöneldi. Temmuz'un başından itibaren Tırnova ve sonra 16 Temmuz'da Niğbolu Kalesi'nin asker ve cephanesiyle birlikte düşmesi, Abdülkerim Nadir Paşa'nın görevinden alınarak yerine Mehmet Ali Paşa'nın atanmasına neden oldu. Daha sonra bu görev Süleyman Hüsnü Paşa'ya verilecekti.⁵¹⁸

Balkanlarda meydana gelen savaş Keçecizade İzzet Fuad'a göre, üç dönemi kapsıyordu. İlki savaşın ilanından Tuna'nın geçilişine, ikincisi Tuna'nın geçilmesinden Plevne'nin düşmesine, son olarak Plevne'nin düşmesinden ateşkesin imzalanmasına kadarki safhalardı.⁵¹⁹ Sedes de buradaki savaşları üç safhaya ayırır

⁵¹⁷ "...Tuna'yı aşmasına mani olmak için ya hiç ya da pek az doğru karar alınabilmişti." Hobart Paşa'ya göre eldeki şansların ziyan edildiğini belirtiyor. **Hobart Paşa'nın Anıları**, s.145, 149-150; Süer, s.84.

⁵¹⁸ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.47-48; Shaw, s.229. Görevinden alındıktan sonra Abdülkerim Nadir Paşa Divan-ı Harbe gönderildi. Mahkemede Ferik Ali Nizami Paşa'nın hazırladığı suçlamalara göre: "... berri ve bahri bu kadar kuvvet mevcut ve Rusyalı yalnız Tuna'yı geçmek için resmen kırk elli bin adam gözden çıkarmış iken müdafaa ve mukabele-i kafiye görmeksizin Tuna'yı iki yerden tecavüzle bunca fenalığı icra etmiş... bilamani Tuna'yı iki yerden tecavüzle bunca hasaratı icra ile namus-u askeriyeyi lekedare etmeğe sebebiyet verenlerden biri de Serdar-ı Ekrem Abdi (Abdülkerim) Paşa'dır. 14 Şubat 94 (24 Ağustos 1877)" Paşa'nın savunmasında bazı konulardaki (asker sayısının artırılması, gerekli istihkâmların tamamlanması ve özellikle Tuna'daki donanma ile ilgili) uyarı ve ısrarlarına rağmen merkezin gerekli adımları atmadığı söylenmektedir ve Paşa, "...Dersaadet'in hatasından dolayı niçin mesul olayım" diyordu. Bkz., Mehmet Kamil, **93 Harbi, Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın Muhakemesi**, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1324, ss.1-15. Ayrıca metnin transkripsiyonu için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.436-444. Benzer durum Süleyman Hüsnü Paşa'nın yargılanmasında da görülüyor. Çünkü Padişah'ın başında bulunduğu ve Yıldız Sarayı'nda kurulan bir Harp Meclisi'nin vesayetinde savaş yürütülüyordu. Bu durumda kumandanlar savaşın stratejisini saptamaktan değil Meclis'in onayladığı savaş planlarını uygulamaktan sorumluydular. Ayrıca kumandanlar arasındaki huzursuzluğun ve başarısızlığın nedenleri içinde aralarındaki rekabet ve atama yapılırken bazen kıdeme uyulmaması vardı. Bkz., Erol Özbilgen, **Osmanlı'nın Balkanlardan Çekilişi, Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss.96, 118-122. Süleyman Paşa'nın yargı süreci ve sürgüne gönderilmesinin ayrıntıları için bkz., aynı eser, ss.204-241. Ayrıca daha ayrıntılı bilgi için, Özbilgen'in eserinde sıklıkla faydalandığı ve Süleyman Hüsnü Paşa tarafından yazılan 1928 tarihli ve 6 ciltlik **Umdetü'l-Hakayık** ile oğlu tarafından yayıma hazırlanarak 1912'de basılan **Süleyman Paşa Muhakemesi**'ne bakınız. Ayrıca savaşın başında bir komisyon oluşturulduğu Layard'ın telgrafına da yansımaktadır. Layard bir Savaş Komisyonu (Military Commission) oluşturulduğunu ve komisyonda; Mehmet Rüştü Paşa, Namık Paşa, Halim Paşa, Said Paşa, Ali Nizami Paşa, Mehmet Paşa ve Nafiz Paşa olduğunu yazıyor. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (28 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.47.

⁵¹⁹ Keçecizade İzzet Fuad, s.38.

ama ona göre ikinci safha, 30 Temmuz'daki İkinci Plevne Muharebesi'nde Rus ordusunun durdurulmasından 10 Aralık 1877 tarihinde Plevne'nin düşüşüne kadar geçen süreyi içine almaktadır.⁵²⁰

Dönemlendirme nasıl yapılırsa yapılsın Plevne müdafaası ve Osman Paşa'nın mücadelesi 93 Harbi sırasında önemli bir kesiti ifade ediyordu. Kaniye Kalesi'nin savunmasını⁵²¹ hatırlatırcasına olanaksızlıklar içerisinde kahramanca bir mücadele verilerek Rus ilerlemesi Plevne'de durduruldu. Türk ordularına karşı sayıca ve donanım bakımından çok üstün olan Rus ordularının defalarca tekrarlanan saldırıları başarılı bir şekilde püskürtüldü.⁵²²

Saldırılarından sonuç alamayan Ruslar Plevne'yi kuşatmaya karar verdiler. I. Dünya Savaşı'nda Kutulamare kuşatmasında görüleceği üzere uzunca bir süre dayanan Osman Paşa, sonunda General Townshend gibi teslim olmaktan başka yol bulamadı. Ancak iki kumandan arasında önemli bir fark vardı. Townshend, savaşta başarı üstüne başarı kazanan dünyanın en güçlü devletlerinden biri olan İngiliz ordusuna mensuptu. Osman Paşa ise Balkanlarda hızla ilerleyen güçlü düşman orduları karşısında çaresiz kalan Osmanlı ordusunun halen direnebileceğini gösteren yegâne umut ışığıydı ve düşmana ciddi darbe indirdi. Osman Paşa teslim olduğunda kendisine gösterilen saygı onun başarısının Rusya tarafından tesciliydi.⁵²³ Bugün

⁵²⁰ Sedes, s.56. 24 Nisan'da başlayan savaşın Balkanlardaki gidişatında birkaç önemli cephe şöyledir: I. Şipka Muharebesi (17 Temmuz 1877), I. Plevne Muharebesi (19 Temmuz 1877), II. Plevne Muharebesi (30 Temmuz 1877), II. Şipka Muharebesi, III. Plevne Muharebesi (7 Eylül 1877), Huruç Harekâtı (10 Aralık 1877). Bkz., **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, s.21, 48-49, 54, 62, 65, 78.

⁵²¹ Kaniye'nin fethinin ertesi yılı olan 1601'de Arşidük Ferdinand idaresindeki Avusturya ordusu Kaniye önlerine geldi. Yaklaşık iki buçuk ay süren çetin mücadeleler sonucunda düşmanın sahip olduğu üstünlüğe rağmen Tiryaki Hasan Paşa'nın zekice hamleleri ve cesareti sayesinde Kaniye başarılı bir şekilde savunuldu. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, Kısım:I, 8. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011, ss.83-90; Mustafa Cezar, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 2011, ss.1656-1666.

⁵²² Savaş başladığı zaman Vidin'de bulunan Osman Paşa, 13 Temmuz 1877'de 12.000 kişilik ordusuyla Vidin'den hareketle, 19 Temmuz 1877 tarihinde Plevne'ye ulaştı. Plevne'de Osmanlı ile Rus kuvvetleri arasında 20 Temmuz 1877, 30 Temmuz 1877 ve 7-12 Eylül 1877 tarihlerinde üç büyük çatışma yaşandı. Rusların üstünlüğüne ve çabalarına rağmen başarı elde edememeleri sonucunda Plevne'yi kuşatma kararı aldılar. Ekim'in sonunda başlayan kuşatma 10 Aralık'ta Osman Paşa'nın huruç hareketine kadar devam etti.

⁵²³ Plevne'de savaşı sürdürecektir kaynakları tükenen ve ikmal alma olanağı kalmayan Osman Paşa, 10 Aralık'ta huruç yani Rus hatlarını yarıp geçmeyi denedi ancak başarılı olamadı. Yaralı halde teslim olan Osman Paşa'yı Plevne'de göstermiş olduğu başarıdan dolayı önce Romanya Kralı Karol, sonra Grandük Nikola tebrik etti. Grandük'ün çadırında iken Çar Aleksandr onu ziyarete geldiğinde Çar'ın söylediği sözler Osman Paşa'ya duyulan saygının yansımasıydı: "*Sizin bu hareketiniz Osmanlı askerliğine şeref bahşetmiştir. Hakikaten cesur bir adamsınız. Bizim yanımızda bulunduğunuz müddetçe (adet olmamasına rağmen) üniformanızı, kılıcınızı ve nişanlarınızı taşımak hakkına sahip*

dahi bu saygı 93 Harbi denilence akla ilk gelen isimlerden biri olmasıyla ve Türk tarihindeki yeriyle devam etmektedir.⁵²⁴ Osman Paşa'nın Plevne'deki başarıları gelişmeleri yakından takip eden ama buna karışmayan İngiltere'de Türk algısının değişmesini sağladı.

Savaşın patlak vermesinden itibaren gelişmelerden günü gününe haberdar olmak isteyen İngiltere, savaş sahalarına memurlar tayin etmişti. 17 Mayıs 1877 tarihinde Ahmed Muhtar Paşa'ya gönderilen telgrafta bu durum açıklanıyordu:

*“İngiltere Devleti Şark'ta baş gösteren şu askeri olaylara gerçi kayıtsız gözlerle bakmayı uygun bulmuş ise de, harp mevki'inde zâbitler bulundurup, her gün havadis ve vuku'atı doğru ve günü gününe haber almayı kararlaştırarak, Rumeli harp sahasına zabıtlar göndermiş olduğu gibi, Anadolu harp sahasına da uzun müddet Bağdat'da konsolosluk etmiş ve Osmanlı Devleti'nde daha birtakım hizmetlerde kullanılmış, Türkçe ve Arapça bilen Kambal namında bir generali memur etmiş, refakatine de üç zâbit tayin eylemiş...”*⁵²⁵

olacaksınız.” “Rusya'da bir Rus generali gibi karşılanacaksınız.” Çar'ın 17 Aralık saat 11:00'de St. Petersburg'dan Bükreş'e geliş haberi için bkz., “The Czar”, **The Times**, 18 December 1877. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.735; Mahmut Celâleddin Paşa, s.296; Mithad Sertoğlu, **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, Cilt:VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.3317-3318. Olayın tanıklığını yapanlardan ve savaş öncesinde Osmanlı ordusuna teğmen olarak giren İngiliz vatandaşı Frederick William Von Herbert, 143 gün süren Plevne müdafaasının 63 gününün şiddetli çarpışmalarla geçtiğini ve sonunda Osman Paşa'nın teslimiyetinde iltifatlarla karşılandığını yazmaktadır. Bkz., Frederick William von Herbert, **Plevne Müdafaası**, çev. Ali Kurdoğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012, ss.391-393. Plevne'nin Rusların eline geçmesini takip eden günlerde Osman Paşa'nın kendini zehirlediği yönünde haberler çıkmıştı. Kısa süre içinde bu haberlerin asılsız olduğu ve ölüm söylentilerinin tamamen dayanaksız olduğu yazıldı. Bkz., “Osman Pasha”, **The Times**, 18 December 1877; Mahmut Celâleddin Paşa, s.502.

⁵²⁴ Başarılarından ötürü Osman Paşa'ya ‘Gazi’lik unvanıyla birlikte bir nişan, bir kılıç ve iki at verilerek ödüllendirildi. Müşir rütbesini alan Osman Paşa, savaş sonrasında Seraskerlik makamı getirildi ve II. Abdülhamid, Osman Paşa'yı yanından ayırmadı. (Georgeon, popülaritesinden çekindiği için Padişah'ın Paşa'yı yanında rehin gibi tuttuğunu söyler. Bkz. Georgeon, s.182.) Ayrıca Plevne Savunması ile adı özdeşleşen Osman Paşa popüler kültürde de yerini almıştır. Bir yüzyılı devirmiş olan Plevne Marşı bugün daha birçok kişi tarafından bilmektedir ve Osman Paşa adına sempozyum düzenlenmiştir. Osman Paşa ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**; A. Hilmi Yücebaş, **Gazi Osman Paşa ve Plevne**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943; Albay Talat, **Plevne Savunması**, çev. Talat Yalazan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997; Enver Behnan Şapolyo, **Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959; **Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982; M. Çağatay Uluçay, **Gazi Osman Paşa**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1959; Metin Hülâgü, **Gazi Osman Paşa**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999; Nail Uçar, **Gazi Osman Paşa ve Plevne**, Orkun Yayınları, İstanbul, 1978; Rupert Furneaux, **Tuna Nehri Akman Diyor**, çev. Şeniz Türkömer, Derin Türkömer, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

⁵²⁵ Gazi Ahmet Muhtar Paşa, **Anılar -2-**, s.47. 30 Nisan'da Kambal, Asya'daki Türk ordusuna katılması için görevlendirildi ve bu görevlendirilme 4 Mayıs'ta Lord Derby'ye bildirildi. Kambal'a verilen görev, Türk ordusu tarafından girişilen hareketlerin seyrini, bunun önemi ve sonuçlarını tamamen rapor etmektir. Bkz., “Mr. Layard to Major-General Sir A. Kambal (30 April 1877)” ve “Mr. Layard to the Earl of Derby (4 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.208-209. Savaş nedeniyle yabancıların şifreli telgraf çekmeleri yasaklanmış iken Anadolu Ordu-yu Hümayun nezdinde bulunan İngiliz Sefareti Ataşemiliteri General Kambal'ın şifreli olarak

Kafkas Cephesi'nde olduğu gibi Balkanlardaki savaşın gidişatı hakkında General Dickson, Albay Lennox ve Kaptan Fife tarafından bazen gün gün gelişmeleri haber veren telgraflar gönderiliyordu.⁵²⁶ Bunun yanı sıra Osmanlı ordusunda maaşlı olarak görev alan İngiliz subayları bulunuyordu.⁵²⁷

14 Mayıs günü Meclis-i Mebusan'da İstanbul'un kuşatılması durumunda Babıâli'nin yetkili olacağına dair bir yasa kabul edildi. Bu yasanın kabulü ile İngilizlerin ilgilisi bir kat daha arttı. Kuşatma durumunda yabancıları ve kapitülasyonlardaki haklarını güvence altına alan yasadan İngiltere memnundu.⁵²⁸ Ama Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği ve İngilizlerin çıkarlarına yönelik soru işaretleri ortadan kalmış değildi.

Rus saldırıları ve ilerlemesi Kafkas Cephesi üzerinden devam ederken 17 Mayıs 1877 tarihinde Musurus Paşa, Lord Derby ile görüşmesini Hariciye Nezareti'ne telgrafladı. Bu görüşmede Musurus Paşa, Ruslar nereye kadar giderse İngiliz menfaatlerine dokunacağını Lord Derby'ye soruyordu. İşin ucu İstanbul ve

haberleşmesine istisnai olarak müsaade edildi. Bkz., **BOA, HR.SYS., 1239/67**, 19 C 94 (1 Temmuz 1877).

⁵²⁶ Örnek olarak, Sir C. Dickson 15 Ağustos 1877 tarihinde gönderdiği yazısında eline geçen bilgilerden her iki cephedeki gelişmeleri bildiriyordu. Bu yazısında Osman Paşa'nın elindeki asker sayısının 35-40 civarında olduğu bilgisini paylaşıyordu. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (15 August 1877)" ve bu telgrafa ek olarak "Sir C. Dickson to Mr. Layard (15 August 1877)", **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.IV, The Ottoman Empire and the War with Russia – The Power and the Treaty of San Stefano, 1878, (BDFA)**, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984, Doc.47,48, s.42-43. Ayrıca aynı telgrafa ek olarak Albay Lennox tarafından 20-28 Temmuz tarihleri arasındaki gelişmeleri günü gününe aktarılıyordu. Bkz., "Colonel Lennox to Mr. Layard (29 July 1877)", **BDFA**, Vol.IV, Doc.49, ss.43-46. Sonraki birkaç gündeki gelişmeler için bkz., "Colonel Lennox to Mr. Layard (2 August 1877)", **BDFA**, Vol.IV, Doc.50, ss.46-49; vd.

⁵²⁷ Ruslar güvenilir kaynaklardan elde ettikleri bilgilere göre, Türk ordusunda maaşlı çalışan İngiliz subayları şunlardı: "Colonles; Earle (Erle?), Yahir Beg, Shuldham; Majors: M. Faweett, A. Faweett, Synge; Captains: Havelock, Williams, Coope, D. Whitley, Swire, Blunt, Briscoe, Jones, Huddy, Norton, Douglas (Scotch Engineer), Johnson (Topographical Corps); Lieutenants: Machowson, Macleod, Jones, Russell, Noel, Davis; Adjutant Majors: Harris, Macdonald, Ziver Bey, Jenner; Surgeon: Smith." Bkz., "Lieutenant-Colonel Wellesley to the Earl of Derby (16 October 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.413.

⁵²⁸ Tarık Hakkı Us'un *Meclis-i Mebusan* isimli eserinde ve *Vakit* gazetesinde rastlayamadığımız bu yasanın maddeleri için bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (14 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.1-4. Ayrıca bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (4 June 1877)", s.35. Fransa ile konu hakkında iletişime geçilmesi hakkında bkz., "The Earl of Derby to Lord Lyons (8 June 1877)", s.39. Fransa'nın memnuniyeti için bkz., "Lord Lyons to the Earl of Derby (12 June 1877)", s.90. Layard, İngiltere'nin memnuniyetini ilettili ve kesinlikle kapitülasyonlarla belirlenen hususların korunması konusunu tekrarlamayı ihmal etmedi. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (16 June 1877)", s.138.

Süveyş Kanalı'na dokunmaktaydı artık. Musurus Paşa'nın sağlam ve gizli kaynaklardan edindiği bilgiye göre, İngiltere bu konuyu Rusya ile görüşüyordu. Lord Derby, Rusya ile görüştüğünü Musurus Paşa'dan saklamadı. Rusya ile görüşmeleri, İngiliz menfaatlerini korumak temelindeydi.

Musurus Paşa'nın (olacakları tahmin edercesine) İngiltere Devleti'nin kendi menfaatlerini muhafazaya vakit bırakmaksızın Rusya'nın Edirne'nin önüne ve İstanbul'un kapılarına kadar gelmesi durumunda ne olacağı sorusuna Lord Derby cevap vermedi. Telgrafının sonunda Musurus Paşa, İngiltere'nin tutumunun değişeceği konusunda halen ümitvardı: “...*fakat anladığıma göre müşarünileyh ile Lord Bikonsfild İngiltere'nin bitaraflığını efkar-ı umumiyenin meylanına (eğilimine) göre fesh eylemek salahiyetine refikalarına karşı muhafaza etmenin yolunu bulacaktır.*”⁵²⁹

Layard, 30 Mayıs tarihinde Lord Derby'yi olası senaryolara karşı uyardı. Savaşın yeni başlamasına rağmen Rusya'nın Osmanlı topraklarında sağlayacağı nüfuz İngiliz çıkarlarını etkileyecekti. Bu etki Balkanlar, Küçük Asya ve hatta Mezopotamya üzerinden Hindistan yolunun güvenliği ile ilgiliydi. Savaşın bir an önce sonlandırılması için İngiltere'nin aracılık yapması isteği ile Layard'ın yazısı son buldu.⁵³⁰ Layard'ın çabaları da İngilizlerin tarafsızlık politikasını etkileyemedi. Ancak Rusların Tuna'yı geçmeleri üzerine İstanbul'un durumunun ön plana çıkması İngilizlerin tedbir alma gerekliliğini beraberinde getirdi.

İstanbul'un olduğu kadar Süveyş Kanalı yani Hindistan yolunun güvenliği de İngiltere için önemliydi. İngiltere, ortada hiçbir pürüz kalmaması için ilerleyen günlerde Osmanlı Devleti'ne bir takrir gönderdi. Layard tarafından Hariciye Nezareti'ne verilen takrirden, Süveyş Kanalı ve etrafının ablukaya alınıp deniz ticaretinin engellenmesi durumunda İngiltere'nin tarafsızlığını koruyamayacağı

⁵²⁹ BOA, Y.PRK.HR., 1/33.

⁵³⁰ “Mr. Layard to the Earl of Derby (30 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.51-55. Layard'ın belirttiği hususlara yakın bilgiler içeren bir haber iki hafta kadar sonra Osmanlı basınında karşımıza çıkıyor. *Vakit* gazetesi, *Daily Telegraph* gazetesinden aktardığı haberde, Rusların Erzurum ve Kars'ı zapt etmesi durumunda, Akdeniz ve Suriye'ye kolayca ulaşabileceğini ve bu noktada Avrupa'nın zor durumda kalacağını, İngiltere'nin ise Afganistan ve Hindistan ile irtibatının kesintiye uğrayabileceğini sayfalarına taşıdı. Bkz., **Vakit**, 29 Cemaziyülevvel 1294 (12 Haziran 1877).

yazılıydı. İngiltere bu tebliğin aynısını Rusya'ya da bildirdi. Konu Meclis-i Vükelaya taşındı⁵³¹ ve

“...Devlet-i Aliyye'nin hal-i harbde oradan düşman gemilerinin müruruna müsaade eylemesi ise kabul ve tecviz olamayacağından bu hakkın muhafazasıyla İngiltere Devleti'nin temin-i menafi' mahsusasına olan riayeti müveyyid olacak suretde yani düşman sefaininden başkasına kanalın açık tutulduğunu ve oraların mevki'-i harb olması hakkında tevehhümü (evhamlanmak) izale edecek delailin tebliğini havi sefir mumaileyhe bir tezkere-i cevabiye gönderilmesi tezkir olunmuş...” idi.⁵³²

İstanbul'un güvenliği ve İngiltere'nin Akdeniz'deki konumunu güçlendirmek amacıyla 30 Haziran'da filonun derhal Beşike Koyu'na gitmesine karar verildi.⁵³³ 4 Temmuz tarihinde Layard, filonun Beşike'ya ulaştığını ve filonun Çanakkale Boğazı girişindeki varlığı sayesinde İstanbul'daki Hristiyan halkın kendisini daha güvende hissedeceğinden çok iyi bir etki yarattığını bildirdi.⁵³⁴

Rusların Osmanlı topraklarında adım adım ilerleyerek İngiliz nüfuzunu sarsmaları ve bu durum karşısında hükümetin ve meclisin sesini çıkarmaması Kraliçe'nin kızgınlığını arttırıyordu. 25 Haziran'da Kraliçe'den gelen yazıda bu kızgınlık net bir şekilde gözüküyordu. Daha sert ifadeler ise iki gün sonraki yazısında karşımıza çıkıyor: “Rusya ilerlemektedir ve zaman kaybetmeden İstanbul'un

⁵³¹ “Bu kere İngiliz Elçisi Layard tarafından Nezaret-i Celile-i Hariciyeye bir takrir gönderilüb mealinde Süveyş Kanalı ile mevaki' mütecaviresi (etrafi) abluka tahtına alınır ve seyrü sefaine mümanaat (mani) olunur ise İngiltere Devleti buna Hindistan'ın tehdidini ve ticaret-i âlemin ihlalini mucib bir hareket nazarıyla bakacağı ve devleteyn muharibinden birinin hilaf-ı memul (umulanın aksine) vuku' bulacak teşebbüsati kendisinin meslek-i bitarafiyede devamına mâni' olacağı ve bu tebliğin aynıyla Rusya Devleti'ne de icra olunduğu beyanıyla kanal ve civarının serbesti seyrü sefaine açık tutulmak ve oraların muharebe ve harekât-ı askeriye meydanı ittihaz olunmaması gösterilmiş olduğundan icab-ı keyfiyet meclis-i vükelada mevk'-i bahs müzakereye konuldu.” Bkz., BOA, Y.EE., 84/96, 02 C 1294 (14 Haziran 1877).

⁵³² BOA, Y.EE., 84/96, 02 C 1294 (14 Haziran 1877).

⁵³³ Layard 29 Temmuz'da özel ve çok gizli ibaresiyle Lord Derby'ye gönderdiği telgrafta durumun vahametinden bahsediyordu. Ertesi gün Lord Derby, konunun Kabine'de görüşüldüğünü ve filonun tekrar Beşike'ye gönderilmesine karar verildiğini yazdı. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (29 June 1877)” ve “The Earl of Derby to Mr. Layard (30 June 1877)”, BDF, Vol.IV, Doc.27-28, s.24; “The Earl of Derby to Mr. Layard (30 June 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.156. Ayrıca aynı günlerde, Larnaca'daki İngiliz Konsolosu Watkins, önce Layard'a ardından Lord Derby'ye bir telgraf göndererek, Kıbrıs'taki Hristiyanların kendilerini güvende hissetmeleri için bir İngiliz savaş gemisinin limanı ziyaret etmesini istedi. Bkz., “Consul Watkins to the Earl of Derby (28 May 1877)” ve “Inclosure: Consul Watkins to Mr. Layard (28 May 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.71.

⁵³⁴ “Mr. Layard to the Earl of Derby (4 July 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.43.

*kapılarına dayanacaktır. Biz prestijimizi ve pozisyonumuzu kaybediyoruz... Rusya daha fazla ilerlemeyecek, duracak.”*⁵³⁵

Temmuz ayı içerisinde Rusya’ya karşı izlenecek politika tartışıldı. İngilizlerin kesinlikle tarafsız kalması konusunda ısrar edenler dahi Rusların ilerlemesi karşısında tutumlarını değiştirmeye başladılar. 21 Temmuz’da Kabine’de, eğer Rusya İstanbul’u işgal ederse ve kenti hemen boşaltmak için düzenlemeler yapmazsa, Rusya’ya karşı savaş ilan edilmesi oybirliği ile kabul edildi.⁵³⁶

Plevne’de Rus ilerlemesine ilk ciddi darbe vurulduğu zaman Çar, kendi istekleri doğrultusunda Babıâli’nin barışa yanaşmasında İngiltere’nin nüfuzunu kullanmasını istedi. Rus askeri İstanbul’a ancak mecbur kalırsa girecekti. Osman Paşa’nın 30 Temmuz’da ikinci galibiyetinin haberi gelince İngiliz Hükümeti Ruslara kaçamak cevap verdi.⁵³⁷

İngilizlerin Osmanlı Devleti’ne ilgisinin yoğunlaşmaya başladığını 2 Ağustos tarihinde Layard’ın Lord Derby tarafından aldığı iki gizli telgraftan anlıyoruz. Layard’ın sunduğu telgrafların hulasa-ı meali şöyle veriliyor:

“Rusya İmparatoru sulha meyyal olduğundan İngiltere Devleti’nin [ve belki Düvel-i sairenin dahi] tevessüdüne (desteğine) müracaat etmiş ise de devlet-i müşarülileyha bu tevessüdü kabul etmemiştir. Her ne vakit Zat-ı Hazret-i Padişahi İngiltere Devleti’nin tevessüdü dostanesine müracaat ider ise ol vakit tevesüd edecektir.” diğerinin hulasa-i meali dahi ‘Zat-ı Hazreti Padişahi her ne vakit İngiltere Devleti’nin tevessüdüne müracaat eder ise devlet-i müşarülileyha Zat-ı Şahane’nin hukukunu ve Devlet-i Aliyye’nin tamamı mülkiyetini muhafaza ile akd-i müsâlaha (barış) ettirmeğe sai edecektir (çalışacaktır).”

Layard telgrafları sunduktan sonra İngiltere Devleti’nin ve Kraliçe’nin Zat-ı Şahane’ye duydukları dostluktan bahsetti.⁵³⁸ Osmanlı Devleti ise İngiltere’nin

⁵³⁵ “From Queen Victoria” 25 June ve 27 June 1877 yazıları için bkz., Monypenny and Buckle, s.147-148. Sumner, bu günlerde Ruslar ile İngilizler arasındaki gerginliğin üst seviyede olduğunu söylüyor. Bkz., Sumner, s.308.

⁵³⁶ Monypenny and Buckle, ss.150-154; Seton-Watson, s.217. Anderson gelişmeleri şu şekilde özetliyor: “17 Temmuz’da Derby, Shuvalov’a askeri nedenlerle İstanbul’u geçici olarak işgal etmeleri halinde İngiltere’nin tarafsızlığına güvenemeyecekleri uyarısında bulundu. 21 Temmuz’da İngiliz Kabinesi Rusya, Osmanlı başkentini işgal eder ve kenti hemen boşaltmak için düzenlemeler yapmazsa Rusya’ya savaş ilan etmeye karar verdi. Ayrıca Malta’daki garnizonun takviye edilmesine karar verildi; ayın 28’inde Sultan istediği takdirde İngiliz filosunun Osmanlı başkentine gönderileceği bir kere daha Layard’a söylendi.” Bkz., Anderson, s.211. İngiltere’nin bu hamlesinin kendi çıkarlarını korumaktan ibaret olduğu ve savaşın başındaki politikasından ciddi bir sapma olmadığı Disraeli’nin 13 Eylül tarihinde Lady Bradford’a gönderdiği yazısında okunuyor: “Müttefiklik istemiyoruz, Bulgaristan’da savaşmayacağız.” Bkz., Monypenny and Buckle, s.178.

⁵³⁷ Kurat, Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği, s.34-35; Sumner, ss.321-324.

⁵³⁸ BOA, Y.EE., 76/9.

dostluğuna savaşın başından beri ihtiyaç duyduğu için bunun belirtilerini gördükçe teşekkürlerini iletmekten geri kalmadı.⁵³⁹

Bulgar olayları sonrasında barbar ve vahşi Türk söylemleri nedeniyle İngiliz kamuoyunda karalanan Osmanlı'nın imajı ve ona duyulan sempatinin ortadan kalkmaya başlaması ile bu kez rollerin değişmesi sonucunda eleştiri okları Ruslara yönelmeye başladı. Rusların işgal ettikleri yerlerde halka karşı giriştikleri vahşet,⁵⁴⁰ Osmanlı'yı masum ve mazlum konumuna getirdi. Rusların geçtikleri yerleri yakıp yıkmaları ve işkence altında öldürülen insan yığınları bırakmaları⁵⁴¹ sömürgelerinde

⁵³⁹ “İngiltere Devleti tarafından Saltanat-ı Seniyye hakkında ibraz edilmekte olan asar-ı hayr-hâhi (iyiliksever) ve muhaleset-i şiarıdan (dostça geçinme işaretlerinden) dolayı tebliğ buyurulan mahsusiyet-i aliyenin haşmetlü Kraliçe Hazretlerine...” bildirildiği yazılıyor. Bkz., **BOA, İHR., 274/16604**, 17 Cemaziyülevvel 94 (30 Mayıs 1877).

⁵⁴⁰ Ruslar bu savaşa Bulgarları kurtarma ve Türkleri cezalandırma misyonu ile giriştiler. “Çerkaski, Harbiye Nazırı Milyütün'e açıkça, bu savaşın bir 'ırk ve yok etme savaşı' (une guerre de races et d'extermination) olduğunu yazıyor.” Bkz., Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:II, s.CLXXI. Ayrıca pek çok örnek için bkz., **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:I; İpek, s.19-31. Ayrıca İngiliz belgelerinde de pek çok örnek vardır. Bkz., “Safvet Pasha to Musurus Pasha (8 Juillet 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, July 9)”, **BDEA**, Vol.IV, Doc.30, s.24-25. Ayrıca aynı eserdeki bazen tablolar halinde verilen örnekler için bkz., ss.144-276. Disraeli, Lady Chesterfield'a yazdığı 27 Ağustos 1877 tarihli mektubunda Hristiyan barbarlar (Christian barbarians) ifadesini kullanıyor: “Türklerin iyi savaştığını düşünüyorum ama Şipka Geçidi Hristiyan Barbarların elinde olduğu sürece Babiâli asla güvende değil.” Bkz., “To Lady Chesterfield”, **The Letters of Disraeli**, s.169-170.

⁵⁴¹ Konuyla ilgili pek çok örnekten birkaç tanesine değinebiliriz. Eski Zağra müftüsü olarak tanınan Hüseyin Râci Efendi, Eski Zağra'da ve göç sırasında başından geçenleri kaleme aldığı *Tarihçe-i Vak'a-i Zağra* isimli eserinde Rumeli Müslümanlarının uğradığı zulümleri düştüğü perişanlığı ve çektikleri acıyı anlatmaktadır. Oğlu Necmi Râci Bey, kitabı meşrutiyetin ilanından sonra 1910 yılında yayımlamış ve daha sonra eser Ertuğrul Düzdağ tarafından yayıma hazırlanarak Tercüman 1001 Temel Eserleri içindeki yerini almıştır. Bkz., Hüseyin Râci Efendi, **Zağra Müftüsünün Hatıraları: Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul 1990. Ayrıca yazarın oğlu Necmi Râci, küçük yaşta olmasına rağmen Zağra'nın istilası sırasında Bulgarların ve Ruslarla birlikte Müslüman halka reva gördükleri “tüyler ürperten” ve kendisinin de küçük yaşta on bir gün tanıklık ettiklerini yirmi sayfalık eserinde şiirlere dökmüştür. Bkz., Necmi Râci, **Osmanlı Rus Seferi Fecayi'i Hatıratımdan: Neler Çektik**, Hürriyet Matbaası, Dersaadet, 1326. Arşiv belgelerinde de olaylardan bahsedilir: “Geçen Cuma günü Rusyalular Bulgarlar eski Zağra'nın bir saat badeninde ve yeni Zağra cihetindeki Hrista nam karyenin zükur (erkekler) ve inas (kadınlar) İslam harici karyeye çıkarıp zükurun cümlesi ve inasın bir takımını ateşe yakarak idam ile ecsam-ı muhterikelerini (ateşte yanmış parçalarını) bir sandığa doldurup üzerini toprakla örttükleri güzergâhımıza müsadif olan karine (işaret) mezkurede re'y-ül ayn (kendi gözüyle görüp) görülmüş olduğu gibi bakiye-i nisvanın bir takımını Bulgarlar suriyup karyenin arka tarafındaki dağlarla götürmüş oldukları her nasılsa içlerinde kurtulup kaçmış olan bir Müslümanın ifadesinden anlaşılmasıyla...” Bkz., **ATASE, ORH-I Sıra:1870, Kutu:6, Gömlek:178** (23 Temmuz 93- 4 Ağustos 1877). Süleyman Paşa, 8 Aralık 1877 tarihli telgrafında Rusların hamisi olduğu Bulgarların ilerlenen yerlerde Müslüman ahalie canice davrandıklarından ve Müslüman ahalinin korkudan dağlara bayırlara kaçtıklarından ve perişan durumda olduklarından bahsediyor. Bkz., “Makam-ı Sami-i Cenab-ı Vekaletpenahiye fi 26 Teşrinisani 93 Tarihiyle Devletlü Süleyman Paşa Hazretlerinden Me'bûs Telgrafnamenin Halî”, **ATASE, ORH-VI Sıra:2640, Kutu:109, Gömlek:173** (26 Teşrinisani 93- 8 Aralık 1877). Layard, Rus işgali sırasında Silivri'de kalan Mr. Vice-Consul Sankey tarafından Türk mallarına ve binalarına barbarca muamele edildiğine tanıklık edildiğini 20 Şubat tarihli raporunda Lord Derby'ye iletiyor. Rusların işgal ettiği diğer yerlerden gelen içler acısı durum söylenenleri tamamen doğruluyor demektir. Bkz.,

yaşayan Müslüman nüfusu da dikkate alarak İngiltere'nin Rusya'yı uyarmasını gerekli kıldı.⁵⁴²

Plevne galibiyeti İngilizlerin Osmanlı'ya bakışının ve savaşın ilerleyen saflarında belirlemeye çalıştıkları stratejik hamlelerin değişmesine yol açtı. Rusların durdurulabileceği ve Osmanlı Devleti'nin ayakları üstünde yardım almadan durabileceği görüldü. 20 Temmuz'daki ilk galibiyet fazla önemsenmemişti ama 30 Temmuz'da bir kez daha Plevne'de Rusların bozguna uğratılmaları dikkatleri buraya topladı. Türklerin imajı tazelenerek tekrar sempati kazanmaya başlandı.⁵⁴³ 2 Ağustos'ta Bükreş'ten alınan ve *The Times*'da yayımlanan telgrafa birçok yabancı gazetede yer verildi.⁵⁴⁴ İngiliz kamuoyu çeşitli kanallardan özellikle basın vasıtası ile

"Mr. Layard to the Earl of Derby (12 March 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2089] Turkey, No. 42 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.3-4.

⁵⁴² "Bu olaylar, medeni dünyanın haklı nefreti ile karşılandı. Lord Derbi, bu bölgede İngiliz konsoloslarından gelen raporlara ve İstanbul elçisi Layard'ın Rusların Rumeli'den başka Doğu Anadolu ve Kafkasya Türk ve Müslümanları hakkında tatbik ettikleri zulüm ve imha politikasını anlatır mektubuna dayanarak Petersburg'daki İngiliz elçisine olayları mufassal bir raporla tebliğ edip Rus hükümetinden bunlara son vermesini istemesini, nihayet sabırları taşıyacak Müslümanların memleketleri içinde yaşayan bütün Hristiyanlara karşı misilleme hareketine başvurmalarının mümkün olduğu bildirildi." Bkz., Sertoğlu, **Mufassal Osmanlı Tarihi**, Cilt:VI, s.3313. Din faktörü savaşın başından itibaren kendisini göstermişti. "Nitekim 93 Harbi çıkınca İslâm ahalide Ruslara karşı düşmanlık hisleri hemen kendini gösterdi; 'yediden yetmişe kadar' herkes 'Moskof gâvur'a karşı' savaş için can atmakta idi. Camilerde ev mescitlerde İslâm ordularının zaferi ve 'Moskofların kahrolması' için dua edilmekte ve kurbanlar kesilmekte idi." Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.94. Ama din faktörünün daha belirgin hale gelmesinde, Sohum'un kaybedilmesi üzerine çıkarılan iki fetvanın etkili olduğu söylenebilir. Bunlardan biri Cihad'ın farz olduğuna diğeri Padişah'a Gazi unvanı verildiğine dair fetvalardı. Fetva suretleri için bkz., Celâleddin Paşa, s.375, 381. Layard bu iki fetva'nın yayımlandığını haber veriyor ve fetva suretlerini yazısına ekliyor. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (21 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.6.

⁵⁴³ "İngiltere kuvvetli kavimleri sever; umumun hissi Türkler lehine döndü. Londra sokaklarında şarkı çağırıyorlar!... Pazarları Gladstone'un evine gidip onu tahkir etmek ve pencerelerine taş atmak moda oldu. Nümayişçilerin büyük babaları Dük de Wellington'un da pencerelerini aynı suretle taşlamışlardı." Bkz., Maurois, s.328.

⁵⁴⁴ *The Spectator*, 4 Ağustos'taki sayısında haftanın haber başlığı altında ilk haber olarak Plevne savunmasını verdi. En az 12 bin kişi ölmüş 32 bin kişi ise bir süre savaş dışı kalmıştı. Bkz., "News of the Week", **The Spectator**, 4 August 1877. *Türklerin Büyük Başarısı* başlığı ile haberi veren *The New York Times* gazetesi, 24 bin kayıp ile Ruslar yenildiği duyurdu. Bkz., "Great Victory Won by the Turks", **The New York Times**, 2 August 1877. İngiliz basınının Plevne savunmasındaki tutumu ile ilgili bir makale kaleme alınmıştır. Ancak makalede İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne karşı sempati duymaya başladığına dair bilgi içermemektedir. "*Plevne savunması, Osmanlı ve Rus ordusuna bakışları değiştirmiştir*" sonucuna ulaşılan makalede daha çok askeri gelişmeler kronolojik sırayla gazete haberlerinden derlenmiş gibi gözüküyor. Bkz., Remzi Çavuş, "İngiliz Basınında Plevne (19.07.1877-10.12.1877)", **Vakanüvis**, No:1, Yıl:1, Mart 2016, ss.165-179. *The Times* gazetesinde "Mr. Layard ve İngiliz Çıkarları" başlıklı 22 Ağustos tarihli makalede, Layard yukarıda bahsedilen 30 Mayıs tarihli telgrafından alıntılarla Rus tehdidi gözler önüne serildi. Bu yazıda resmi bir belgeye ulaşılarak belgenin okurlara sunulması örneğine daha önce olduğu ve daha sonra olacağı üzere rastlıyoruz. Makalenin sonunda Osmanlı yönetiminin Hristiyan tebaaya karşı tutumu eleştirilse de Layard'ın telgrafındaki Osmanlı taraftarı ve Rus karşıtı fikirleri okurlara ulaştırılmıştır. Bkz., "Mr.

gelişmeleri takip etti.⁵⁴⁵ Hatta *The Times* gazetesinde yer bulan alıntı bir haberde İngilizlerin Türklerle müttefiklik yapması ihtimalinden bahsedildi.⁵⁴⁶ Osman Paşa'nın galibiyeti sevindirici bir başarı olarak sunuldu. Disraeli, 1 Ağustos'ta Lady Chesterfield'a yazdığı mektubunda Plevne'deki zaferden bahsetti ve bunun sadece bir Türk hesabı olmayıp ilahi adalet olduğu vurgusu yaptı.⁵⁴⁷ Osman Paşa'ya pek çok tebrik telgrafi geldi. Lord Derby, Musurus Paşa'ya "*Osmanlı Devleti, dünyada süper bir askeri devlet olduğunu isbat etti*"ğini söyledi.⁵⁴⁸ Ağustos ayı içerisinde İngilizlerin tarafsızlık politikasına rağmen, çeşitli dernekler vasıtasıyla, Bay ve Bayan Layard'ın etkin desteği ile 93 Harbi muhacirlerine yardım etmek amacıyla Sermaye-i Şefkat-i Osmaniyye kuruldu. Zamanla diğer İngiliz yardım örgütleri de bu yardım ağına dâhil oldular.⁵⁴⁹

Layard and 'British Interests', **The Times**, 22 August 1877. *The Times* gazetesinin Bulgar olayları sırasında Osmanlı Devleti'ne karşı yönelttiği sert eleştirilerle karşılaştırıldığında bu makale bile değişimi göstermesi açısından dikkat çekicidir.

⁵⁴⁵ Wirthwein, s.264.

⁵⁴⁶ 3 Eylül'de bu sefer, 24 Ağustos 1877 tarihli ve "*Rapport adresse par un journaliste Turc a son Excellence l'Ambassadeur de sa Majeste Britannique a Constantinople*" adlı, bir gazetecinin gönderdiği raporu sayfalarına taşıyan *The Times* gazetesi, Türklerin mevcut durumdaki hallerinin İngilizler tarafından bilinmesi gerektiğini aktardı. Raporda bu savaşın çıkmasını Türkler istememişti ve Türkler reformlar için çabıyor denilmekteydi. Bunun güç kullanarak zorla diretilmesi doğru değildi. Yazının ilerleyen kısımlarında iki ülke arasındaki müttefikliğin çok da uzaklarda olmadığı vurgulandı: "*Avrupa'nın çıkarlarını azami şekilde içeren bir savaşta özellikle şimdiye kadar her zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve toprak bütünlüğünü sürdürmek için en önemli baskıyı kuran İngiltere varken Türkiye'nin müttefik bulacağı pek çokları tarafından düşünülüyor.*" Bu savı destekleyen örnekler hemen ardından sıralandı: "*...İngiltere Berlin Memorandumu'nun bir parçası olmayı reddetmedi mi? Donanmasını Beşik'e göndermedi mi? Lordlar Kamarası haksızlık sürdüğü müddetçe savaşa girmeye hazır olduğunu deklare etmedi mi? Ve burada Rusya'nın uluslararası antlaşmaları ihlalden daha büyük bir haksızlık ne olabilir?*" Bkz., "Turkey and Great Britain", **The Times**, 3 September 1877.

⁵⁴⁷ "So far, it may be said, it is only a Turkish account; but it is believed, and by good judges" bkz., **The Letters of Disraeli**, s.161.

⁵⁴⁸ Mahmut Celâleddin Paşa, s.455.

⁵⁴⁹ Konu ile ilgili yapılmış bir yüksek lisans tez çalışması için bkz., Sadiye Sena Dinçyürek, **A "Compassionate" Episode in Anglo-Ottoman History: British Relief To '93 Refugees (1877-78)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara, 2010. Layard daha savaşın başında, bazı Avrupalı ve Türk bayanlarla birlikte eşinin yaralı ve hasta Türk askerlerine yardım için bir dernek kurduklarından ve zamanla elçilik çalışanlarının katıldığı bu çalışmalara İngiltere'den de destek geldiğinden bahsediyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.141. Lady Layard'ın anıları için bkz., **Twixt Pera and Therapia: The Constantinople Diaries of Lady Layard**, (Ed. Sinan Kunalalp), The Isis Press, İstanbul, 2010. Muhtemelen yardım faaliyetlerinin de etkisiyle Layard'a köstekli bir saat Madam Layard'a ise değerli taşlarla süsleniş bir bilezik hediye edilmiştir. Bkz., **BOA, Y.EE.d.**, 1017, 6 Şubat 95 (18 Şubat 1880), s.161. Söz konusu belgelerdeki tarih konusu biraz kafa karıştırmaktadır. Metnin hemen üzerinde 18 Şubat 1879 tarihini taşıyan bir Fransızca bir yazı bulunuyor. Altında çevirisi olan bu yazının tarihi de 6 Şubat 95 olarak verilmiştir. Yazıdan şu cümleyi okuyoruz: "*Madam şu küçük şeyi size olan hürmet ve muhabbetimin bir nişanesi olmak üzere kabul buyurmanızı rica ederim.*" Layard anılarında 18 Şubat 1879 günü padişahı eşiyle ziyaretinden ve söz konusu hediyelerden bahseder. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.543-544.

İngiliz kamuoyunda Türklere karşı oluşan ilgi ve alakadan Osmanlı Devleti memnundu. Osman Paşa'nın kuşatma başlatıldıktan sonra stratejik açıdan düşündüğü geri çekilme taleplerine karşı çıkılmasının sebepleri arasında Avrupa'da Osmanlı lehine cereyan eden olumlu atmosferin etkisi fazlaydı.⁵⁵⁰ Bu etkinin oluşması için çeşitli kaynaklar kullanılarak Osmanlı tarafı çaba sarf ettiği için sonraki olumsuzlukları göze alarak Osman Paşa'nın direnmesi talimatı verildi.

Bu olumlu etkinin oluşmasında başrol kuşkusuz Osman Paşa'nındı. Ama Bulgar olayları sırasında basın gücünü bir kez daha açık ve acı şekilde gören Osmanlı yönetimi, Avrupa kamuoyunu yanına çekebilmek için basın silahını kullanmaya karar verdi. Donanmanın başında olan Amiral Hobart Paşa vasıtasıyla savaş ilanını takip eden günlerde *The Times*'da mektuplar yayımlandı.⁵⁵¹ Osmanlı lehine haber yapan yabancı gazetecilere nişanlar ve armağanlar verildi.⁵⁵²

⁵⁵⁰ Kuvvetli kuşatma karşısında Osman Paşa'nın 6 ve 11 Ekim 1877 tarihinde Orhaniye tarafına çekilmek istemesi Meclis-i Askeri tarafından onaylanmadı. 29 Ekim tarihinde "*Osman Paşa'nın Plevne'de Kalmazı Hususunda Meclis-i Askeri'nin Kararnamesi*" ile geri çekilmenin kabul edilmeyişinde Plevne'de kazanılan zaferlerin Avrupa'daki yankıları etkili olmuştu. "*Osmanlı ordusunun orada kazandığı zaferler, askerlik şan ve şerefimizin isbat edilip yükselmesine yaramıştır. Bu itibarla adı geçen bu mevki'in bırakılması, şimdiye kadar kazandığımız askeri üstünlükleri kendi elimizle düşmana terk etmek demek olur.*" Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.470-471. "*Osman Paşa'nın Plevne'de Kalmazı Hususunda Meclis-i Askeri'nin Kararnamesi*" için bkz., Ahmed Midhat Efendi, *Zübdetü'l-Hakâyik*, s.276-277. Ayrıca bkz., Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt:VIII, s.50-51.

⁵⁵¹ Koloğlu'na göre, Babîâli paşaları içerisinde parayla gazetecileri yanına çekmeye çalışan ilk kişi Paris elçisiyken Mustafa Reşit Paşa'dır. Yine de Babîâli, abartılı ve uydurma haberlere karşı güçsüzdü. Kamuoyu kavramı ve işleyişi Osmanlı'da henüz tam olarak kavranamamıştı. Osmanlı Devleti 93 Harbi'ne kadar "*bilinçli bir yabancı basın politikası*" yürütmemişti. Yabancı basınla doğrudan ilk teması sağlayan padişah, II. Abdülhamit oldu. "*Abdülhamit'in ilk kez basın mensupları ile ilişkiye girdiği ve kamuoyu oluşturma çabalarıyla uğraştığı görülür. Donanmanın başındaki Amiral Hobart Paşa vasıtasıyla The Times'da mektuplar yayımlatarak İngiliz kamuoyunu etkilemeye çalışmıştır.*" *Times* 14.05.1877, *Levant Herald*, 31.05.1877, vd. için bkz., Orhan Koloğlu, **Avrupa'nın Kışkacında Abdülhamit**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, s.35, 45-46. Hobart Paşa'nın *The Times* gazetesinde yayımlanan bir mektubu "*Saadetli Hobart Paşa Hazretleri tarafından (Tayms) Gazetesine mersul bir mektubun tercümesidir*" başlığı altında *Vakit* gazetesinde yer aldı. Yazının içinde, Osmanlı Devleti'nin ıslahatları yaptığı, mebusların seçildiği, valilerin değiştiği, askerliğin tanzim edildiği yazıyordu. Rusya ise şimdi zorla Osmanlı Devleti'nin yaptığı ıslahatı geçersiz kılmaya çalışıyordu. Rusya'nın korkusu ıslahatlar yapıldığı takdirde yeni durumun kendisine kötü örnek oluşturmaya idi. Rusya asıl niyetini gizleyerek Avrupa'yı kendi tarafına çekmek için oyun oynuyor. "*Efkâr-ı insaniyet iddiasıyla birçok kanlar akacaktır.*" Harp ilanının arkasında Büyük Petro'nun vasiyetnamesi ve Katerina'nın arzusu bulunuyor. "*Zan-ı acizanemce Rusya hiçbir teminat ile memnun olmaz.*" Avrupa Rusya'nın gerçek yüzünü görünce ihanetini anlayacaktır. (Silistre fi 26 Nisan). Bkz., **Vakit**, 29 Rabiülahir 1294 (13 Mayıs 1877).

⁵⁵² II. Abdülhamit'in bazı gazetecileri bizzat kabul edip onlara bilgi verdiği ve bazılarını nişanlar ve armağanlar dağıttığı olmuştur. Bkz., Koloğlu, s.65-67. Georgeon, II. Abdülhamit'in Avrupa kamuoyunu yanına çekmeyi en acil iş olarak gördüğünü söylüyor. Bkz., Georgeon, s.109-110. 14 Temmuz 1877'de Londra sefaretinden alınan telgrafta İngiltere'ye karşı yayın yapan gazetelerin de desteklendiği yazılıyordu. Mısır'da basılan "*Takla*" isminde ve bir Suriyeliye ait olan gazete ile "*İngiltere Hükümeti'ne en şiddetli surette taarruzdan ibaret bulunan bazı büyük gazetelere canib-i hükümet-i seniyyeden tahsisat*" verildiği hatta "*Takla'ya büyük rütbeden bir nişan*" verilerek

Rusların mevcut durumun farkında olmamaları ve bu durumdan büyük rahatsızlık duymamaları mümkün değildi. Bu nedenle Çar II. Aleksandr, Plevne’de uğradığı hezimete son vermek için ciddi bir hazırlıkla üçüncü kez Plevne saldırısına onay verdi. Hatta saldırı öncesi Romanya Kralı Karol’dan yardım istedi.⁵⁵³ Rus ordusu bu sefer kendisinden çok emindi ve saldırı zamanı anlamlı olsun diye Çar’ın doğum gününe denk getirildi.⁵⁵⁴ Rus ordusu, imparatoruna hediye olarak Plevne’yi verecekti.⁵⁵⁵ 7-12 Eylül tarihleri arasında cereyan eden bu şiddetli çarpışmalar neticesinde Osman Paşa, kendisinden sayıca ve silahça çok üstün olan Ruslara karşı yine önemli bir galibiyet elde etti. Çar’ın yenilgiden çok etkilendiği hatta yenilgi haberi üzerine bayıldığı söylendi.⁵⁵⁶

2.2.1.4. Balkan Devletlerinin Tutumu

Savaş sırasında Balkanlardaki duruma bakıldığı zaman Romanya, tarafını başından beri belli ettiği güzergâhta sürdürdü. Osmanlı Devleti Romanya’nın tarafsız kalmasını İngiltere’ye bildirdiği halde bu konu hakkında bir girişimde bulunulmadı.⁵⁵⁷ Romanya, Osmanlı Devleti’ne karşı takındığı tutumu savaş öncesinde sınırlarını Rus ordusuna açarak göstermişti. Bu tutumun uzantısı olarak önce bağımsızlığını ilan etti ve hemen ardından Osmanlı Devleti’ne karşı düşmanca

gazetenin teşvik edildiği İngiltere Hükümeti tarafından Musurus Paşa’ya tebliğ edilmişti. Bu tutumun iyi sonuç vermeyeceği yazının sonunda bildiriliyordu: “*Bu hususdaki re’y ve muamele-yi acizaneme gelince bu gibi gazetelere gerek tahsisat ve gerek nişan itası suretiyle ibraz-ı işaret iltizam etmek muvafık-ı maslahat değildir. Çünkü böyle bir muamelenin cereyan-ı vuku’atça fiilen bir güne tesiri olmayacağı gibi diğer taraftan dahi İngiltere hükümeti kendisine ika’-i meşgulata çalışmakta olduğumuz fikrine zahib ve bu ise bittabi kendisince iğbirar-ı (gücenme) mucibe olmaktadır.*” Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 1/50.**

⁵⁵³ Mahmut Celâleddin Paşa, Rusya’nın Romanya’dan yardım istemeye tenezzül ettiğini söylüyor. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.454. Ayrıca bkz., Sertoğlu, s.3311.

⁵⁵⁴ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.50; Wirthwein, s.240.

⁵⁵⁵ Furneaux eserinde 11 Eylül’ün Çar’ın isim günü olduğunu bu yüzden saldırının bu önemli günde yapılmasının kararlaştırıldığını ve ateş hattı dışında yüksek bir platform inşa edilerek kurulan çadırda Çar, Nikola ve maiyetlerinin bu önemli mücadeleyi izlediklerini anlatıyor. Bkz., Furneaux, s.91.

⁵⁵⁶ Viyana maslahatgüzarlığından gelen telgrafta Çar’ın yenilgi haberi üzerine üzüntüden iki kere bayıldığı güvenilir bir kaynaktan haber alındığı bildiriliyordu. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 1/72.**

⁵⁵⁷ Musurus Paşa, savaşın ilanından hemen önce Lord Derby’ye Romanya’nın tarafsızlığının teminat altına alınması konusunu açtı. Büyük Devletler arasında bu yönde bir görüşme yapılmamıştı ama Lord Derby, böyle bir gidişatın Büyük Devletler tarafından tahmin edilmediği konusunda Musurus Paşa’ya biraz cesaret verdiğini bildirdi. Bkz., “Safvet Pasha to Musurus Pasha (16 April 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, April 17)” ve “The Earl of Derby to Mr. Jocelyn (17 April 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.28-29.

hareketlere kalkıştı. İngiltere Hükümeti, Romanya'nın bağımsızlık ilanına ve bu tutumlarına karşı kayıtsız kaldı.⁵⁵⁸ Romanya, Plevne'ye yönelik üçüncü saldırıda Rusya'ya kırk bine yakın bir kuvvetle destek verdi.

Karadağ ile Osmanlı Devleti arasında bir barış imzalanmadığı için zaten savaş durumundaydılar. Başlarda Osmanlı lehine olan durum zamanla tersine dönmeye başladı. Osmanlı ordusu üstün durumdayken bir barış sağlanamadığı gibi Plevne mağlubiyetinden sonra Karadağlılar ilerlemeye başladılar.⁵⁵⁹

Plevne'nin 10 Aralık'ta düşmesi, başlarda tarafsızlığını koruyan Sırbistan'ın da savaşa dâhil olmasına neden oldu. Rusya savaşın başında Balkan devletleri ile birlikte hareket etmeyi düşünmüyordu ve buna ihtiyaç duymamıştı. Sırbistan'ın tarafsızlığı İngiltere ve Avusturya Macaristan tarafından arzu ediliyordu.⁵⁶⁰ Haziran başında Sırbistan'ın savaş hazırlıkları yaptığına ilişkin söylentiler duyulmaya başlandı. Ama Konsolos White, burada Rus askeri varlığına ilişkin bir belirti

⁵⁵⁸ Romanya senatosu ve meclisi ülkenin bağımsızlığını kabul eden bir önergeyi kabul etti ve ertesi gün Prens bu önergeyi imzaladı. Bkz., Jelavich, s.387; Mahmut Celâleddin Paşa, s.289-290. Musurus Paşa, 5 Haziran'da Babiâli'nin bu kararı ve Romanya'nın düşmanca davranışlarını protesto ettiğini Lord Derby'ye bildirdi. Bkz., "Safvet Pasha to Musurus Pasha (5 June 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, June 8)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.37-39. Lord Derby ise İngiliz Hükümeti'nin Romanya'nın bağımsızlık ilanına karşı herhangi bir adım atmayacağını Musurus Paşa'ya bildirdi. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (8 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.39.

⁵⁵⁹ Karadağ temsilcileri görüşmelerin kesilmesi sonrasında geri dönerken hamileri konumunda olan ve o sırada Kışnev karargâhında bulunan Rus Çarı'nın yanına gittiler. Rus Çarı'ndan yardım vaadi almışlardı. Kısa süre sonra başlayan Osmanlı Rus Savaşı sırasında Karadağ silaha sarılmakta gecikmedi. Askeri Mektepler Eski Nazırı Ferik Süleyman Paşa komutasında bulunan birlikler Karadağ cephesinde çarpışmışlardı. Çetin geçen savaşlar sonucunda Haziran ve Temmuz aylarında Karadağlılara karşı başarılar elde edildi. Ancak başından beri Karadağ ile en büyük sorunu teşkil eden Nikşik, 8 Eylül'de kırk sekiz günlük kuşatmanın ardından Karadağlıların eline geçti ve Plevne'nin düşmesi sonrasında durum askeri önceliklerin değişmesi dolayısıyla tamamen Karadağlıların lehine döndü. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.322-324, 500; Özbilgen, s.102-103; Özcan, ss.72-76. Temmuz başında Osmanlı ordusu Karadağ sınırında savunma durumundaydı ve askeri yetkililer Karadağ ile barış görüşmelerinin başlaması için hazırıldılar. Bkz., "Consul Kirby Green to the Earl of Derby (2 July 1877)" ve "Consul Kirby Green to the Earl of Derby (4 July 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.50, 57.

⁵⁶⁰ Avusturya için savaşın kendi sınırlarına gelmesi ciddi sorun oluşturunca. Sırbistan da savaşın bir parçası olma niyetinde değildi. Babiâli tarafından Sırbistan topraklarına bir saldırı olmadığı sürece Rusya'nın oraya birlik göndermeyeceğini Kont Andrassy Osmanlı Devleti'ne bildirmişti. Ayrıca Avusturya elçisi Babiâli'den Sırbistan'ın tarafsızlığına uyulması konusunda bir beyanname istedi. Babiâli tarafından Sırbistan'a birlik göndermek için hiçbir sebep olmadığı deklare edildi ve Rusya Sırbistan'ın tarafsızlığına riayet ettikçe Türk birliklerinin Sırbistan'a girmeyeceği 30 Nisan 1877'de Avusturya Macaristan Hükümeti'ne bildirildi. Bkz., "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (26 April 1876)", "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (28 April 1876)" ve "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (30 April 1876)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.142-143.

olmadığını Lord Derby'ye bildirdi.⁵⁶¹ Haziran ayının ikinci yarısında Prens Milan, Çar ile görüşmek üzere Romanya'ya gitti.⁵⁶² Çar Aleksandr, Romanya ve Sırbistan'ın özellikle Sırbistan'ın savaşın bir parçası olmasını istemiyordu. Çar, Sırp Prensi ile görüşmesinin Osmanlı Sırp düşmanlığının yeniden başlaması düşüncesiyle yapılmadığını açıkladı.⁵⁶³ Temmuz ayı başında Sırbistan'da tekrar bir hareketlilik oldu. Sırbistan'ın saldırı hazırlığında olduğuna inanıldığı için Babiâli, Sırp nüfusun yoğun olduğu sınıra savunma amaçlı birlik kaydırıldı.⁵⁶⁴

Plevne'de alınan yenilgi sonucunda Rusya'nın Sırbistan'ın bağımsızlığı ile ilgili düşünceleri değişmeye başladı.⁵⁶⁵ Bu durumda bölgedeki İngiliz Konsolosu White, Sırp Dışişleri Bakanı M. Ristitch'e benimsenen politikanın ülkesini yanlış bir yola sürüklediği konusunda İngiliz Hükümeti'nin düşüncesini etkili bir şekilde ifade etti.⁵⁶⁶ Sırbistan savaş hazırlıklarına başlamıştı ve İstanbul'daki Rus elçiliğinde ikinci sekreter olan ve Mart ayında İgnatiyev'in Londra ziyaretine eşlik eden Rus ajan Prens Tzerefelew, Sırlara bir milyon ruble getirdi. Konsolos White, 27 Ağustos 1877 tarihli telgrafında "*Her gün milis güçleri harekete geçirecek bir kararname yayınlanması bekleniyor*" demekteydi.⁵⁶⁷

⁵⁶¹ "Consul-General White to the Earl of Derby (6 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1.

⁵⁶² "Consul-General White to the Earl of Derby (11 June 1877)" ve "Lieutenant-Colonel Mansfield to the Earl of Derby (19 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.2.

⁵⁶³ "Sir A. Buchanan to the Earl of Derby (23 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.7.

⁵⁶⁴ "Safvet Pasha to Musurus Pasha (9 July 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, July 10)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.36-37.

⁵⁶⁵ Konsolos White, Sırp Dışişleri Bakanı M. Ristitch ile görüştüktan sonra bu yöndeki izlenimlerini Lord Derby ile paylaştı. Bkz., "Consul-General White to the Earl of Derby (22 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.276.

⁵⁶⁶ "Consul-General White to the Earl of Derby (24 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.277. *İngiltere Devleti tarafından Sırbistan imaretine tebliğ olunmak üzere Belgrat'da mukim konsolosuna fi 23 Ağustos 77 tarihli yazılan talimatın tercümesi*'nde "*Babiâli ile Sırbistan beyninde muhasamatın tecerrüd etmesi meselesine İngiltere Devleti tarafından gayetle ehemmiyet verilmektedir.*" denilerek Osmanlı ile Sırbistan arasındaki mütarekenin imzalanmasında İngiltere'nin çaba sarf ettiği ve şimdi Sırbistan'ın Osmanlı topraklarına saldırıda bulunmaması için bu tebligatın onlara bildirilmesi İngiltere tarafından isteniyordu. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 1/61.**

⁵⁶⁷ "Consul-General White to the Earl of Derby (27 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.278. Sırbistan'daki bu hareketlilik Osmanlı arşiv belgelerinde de görülmektedir. 22 Ağustos'ta Vidin Mutasarrıflığı'ndan gönderilen telgrafnamede Sırbistan'ın

İngiltere, Sırbistan'ın savaşa dâhil olması durumunda Fransa'nın ve Almanya'nın ne yapacağını merak ediyordu. Fransız elçisi Lord Derby'ye Türkiye'ye karşı Sırbistan'ın yeniden düşmanlığı başlatması niyetine karşı Fransız Hükümeti'nin protestoya hazır olup olmadığını Duc Decazes'e sorduğunu ama olumlu yanıt alamadığını bildirdi.⁵⁶⁸ Almanya tarafından da benzer bir yanıt geldi. Bülow, Almanya'nın savaşdaki tarafsız tutumundan ayrılmak için bir neden göremediğini ve Sırbistan'ın askeri hazırlıklarına karşı itirazda bulunulmayacağını söyledi.⁵⁶⁹ İtalya ise İngiltere'nin kararına katılacaktı.⁵⁷⁰ Babıâli, İngiltere'nin Sırbistan'ın savaşa girmesi konusunda diğer devletlerle iletişime geçmesi ve Sırbistan'ın uyarılması gibi hamlelerinden dolayı derin şükranlarını sundu.⁵⁷¹ İngiltere'nin de etkisiyle Sırbistan bir süre daha savaştan uzak tutulabildi. Ancak Sırbistan'ın savaşa Plevne üzerindeki saldırılar devam ederken girmemesinin asıl nedeni İngiltere'nin girişimleri değil, Sırbistan'ın henüz savaşa hazır olmaması ve savaşın sonucunu henüz kestirememiş olmasıydı. Ayrıca Ruslarla aralarında bir mutabakat sağlanamamıştı.⁵⁷²

Sırbistan, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmek için Rusya'nın kesin galibiyetini bekledi. Herbert'in tespiti durumu gayet iyi özetliyordu: "*Prens Milan'ın*

bağımsızlığını ilan edeceğine dair malumat verildi. Bkz., **BOA, HR.SYS., 1407/15**, 10 Ağustos 93 (22 Ağustos 1877). Birkaç gün sonra askeri hazırlıklardan bahsedildi. Bkz., **BOA, HR.SYS., 1407/16**, 13 Ağustos 93 (25 Ağustos 1877). 31 Ağustos'ta Sırp Prensi askerinin dört haftadan önce hazır olamayacağını beyan etti. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 31 Ağustos 77 Tarihiyle Semlin Şehbenderliğinden Mevrud Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 1407/17**, s.2. Aynı tarihli başka bir yazıda, Sırbistan meclisinin savaş kararı aldığı ama Sırp'ların bağımsızlıklarını ilan etmek için Rusya'nın büyük bir muzafferiyet kazanması beklendiği söylenmektedir. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye 31 Ağustos 77 Tarihiyle Semlin Şehbenderliğinden Mevrud Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 1407/17**, s.4.

⁵⁶⁸ "The Earl of Derby to Mr. Adams (1 September 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.240.

⁵⁶⁹ "Lord Odo Russell to the Earl of Derby (31 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.241.

⁵⁷⁰ "Sir A. Paget to the Earl of Derby (28 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.235-236.

⁵⁷¹ "Mr. Layard to the Earl of Derby (5 September 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.304.

⁵⁷² Bazı üst düzey yetkililer Sırbistan'ın savaş hazırlıklarının çok kötü olduğu görüşündedir. Sırp ordusunun ihtiyaçları çoktu ve Sırbistan maddi açıdan zorluk çekiyordu. Ruslarla görüşmeleri ise henüz bir sonuç vermemişti. Bkz., "Consul-General White to the Earl of Derby (29 August 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.278-279.

*Türkiye'nin üzerine çullanmak için sadece onun tökezlemesini beklediğini herkes biliyordu.*⁵⁷³ 10 Aralık'ta Plevne'nin düşmesini takip eden günlerde Sırp Osmanlı Devleti'ne bir nota vererek savaşa dâhil oldular.⁵⁷⁴

Diğer güçleri yanına çekemeyen İngiltere, bu duruma kayda değer bir tepki gösteremedi.⁵⁷⁵ Lord Derby'nin Sırbistan'ın Osmanlı Devleti aleyhine saldırıda bulunmaması yönündeki isteği dikkate alınmamıştı. Savaş ilanı akabinde, son bir defa daha Sırbistan'a rahat durması için İngiltere'den yapılması istenen uyarıya Lord Derby, defalarca Sırbistan'ın uyarıldığını ve ciddi teşebbüslerde bulunulduğunu ama Sırp İmaretinin “*namussuz*” olduğu için bunların hiçbirine kulak asmadığı cevabını vermekle yetindi.⁵⁷⁶ Zaten Plevne'nin düşmesi ile Osmanlı Devleti barış için girişimlere başlayacaktı ve İngiltere Sırbistan'ın savaşa dâhil olmasından daha büyük bir sorunla karşı karşıya kalacaktı.

İngiltere Sırbistan'ı savaştan uzak tutmayı başaramadı. Diğer devletlerin savaşın gidişatına müdahale etmekte isteksiz davranması İngiltere'nin tek başına harekete geçmesinin önündeki engellerdendi. İngiltere zaten savaşın başından beri diğer devletler gibi tarafsızlığını korumuş ve savaşa direkt müdahalede bulunmamıştı. Ancak savaşın civar devletlerin katılımıyla genişlemesi kendi çıkarlarının kontrolünü kaybetmesi anlamına geldiği için uzaktan müdahalesini hiç eksik etmedi. Uğraştığı bazı konularda başarılı oldu. Bunlardan birisi Yunanistan'ın tarafsız kalmasıydı.

Rusya savaşın başında Yunanistan'ın savaşa girmesini faydalı görüyordu ama Yunanistan'a herhangi bir taahhütte bulunmadı. Savaşın ilk üç ayında Rusya tarafından unutulmuş Yunanistan ile Plevne'de yaşanan yenilgiler sonrasında iletişime

⁵⁷³ Herbert, s.58. Ayrıca bkz., Jelavich, s.387; Mahmut Celâleddin Paşa, s.501; Özkan, ss.306-314.

⁵⁷⁴ Prens Milan, 13 Aralık 1877'de savaş bildirgesini yayınladı. 14 Aralık 1877'de Sırbistan, Babiâli'ye bir nota vererek resmen savaşa girmiş oldu. Savaş ilanı sonrasında Server Paşa'dan Musurus Paşa'ya gönderilen yazıda, Sırbistan'ın bu hareketinin temel nedeninin Plevne'nin düşmesi olduğu Babiâli tarafından gayet iyi bilindiği anlaşıyor. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (14 December 1877)”, “Consul-General White to the Earl of Derby (16 December 1877)” ve “Server Pasha to Musurus Pasha (19 December 1877) (Musurus Pasha to the Earl of Derby, December 20)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.546, 567, 570-572, 574-576. 15 Aralık'ta Sırp'ların saldırıya geçtiği haberi birkaç gün sonra *The Times* gazetesinde haber oldu. Bkz., “Servia”, **The Times**, 18 December 1877.

⁵⁷⁵ Sırp savaşı ilanında bulununca Babiâli, İngiltere'den onları dizginlemesini istediği ama bu durumda daha fazla bir şey yapılamayacağı karşılığını aldı. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.204.

⁵⁷⁶ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Kânunuevvel 77 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/10**.

geçildi.⁵⁷⁷ Savaş sırasında gitgeller yaşayan Yunan Hükümeti, savaşın sonuna kadar ne savaş ilanında bulunabildi ne de askeri hazırlıklarını bir tarafa bıraktı.

Rusların üçüncü kez Plevne'ye saldırmalarından hemen önce, Sırların da savaş hazırlıkları yaptıkları Ağustos ayının ikinci yarısında Yunan tarafında savaş lehine bir hava oluştu. Yunanların saldırı için hazırlandıkları ve Ruslardan para yardımı aldıkları bilgisi Babıâli tarafından Layard'a iletili. Babıâli'nin merak ettiği bir soru vardı. Yunanların kötü niyetli saldırganlıklarına İngiltere izin verecek miydi?⁵⁷⁸ Osmanlı Devleti Yunanların tarafsızlıklarını arzu ediyordu⁵⁷⁹ ve Plevne'ye yönelik üçüncü saldırı yaklaştıkça İngiltere'nin tutumu daha çok merak edildi.⁵⁸⁰

İngiltere, Yunanistan'ın düşmanca girişimlerini onaylamıyordu. Yunanistan'ın savaş dışında kalması için çaba harcadı. Lord Derby, Yunanistan'daki İngiliz temsilcisi olan Hugh Wyndham'e şu talimatı gönderdi: “Yunanlara mutlak ve yansız bir tarafsızlık tutumunun sürdürülmesinin faydaları üzerinde baskı uygulanacak.” Bunun karşılığında ise “Büyük Devletler'den biri olarak Yunan Krallığı'nın bağımsızlığını garanti ediyoruz.” deniliyordu.⁵⁸¹

⁵⁷⁷ Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.35-36.

⁵⁷⁸ Server Paşa ile Layard'ın rutin görüşmesinde Yunanistan konusu açıldı. Söz konusu bilgiler Layard'a iletili. Görüşmeleri Lord Derby'ye gönderen Layard, yazısının sonunda, İngiltere'nin ve Büyük Güçler'in hak ihlali ve antlaşmalara muhalif hareketlerin karşısında durmasını önerdi. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (20 August 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.15. Server Paşa Layard ile görüşmesini Hariciye Nazırı sıfatı ile gerçekleştirdi. Hariciye Müsteşarı iken 10 Eylül 1871'de Hariciye Nazırlığı'na getirilen Server Paşa, ilk nazırlığını 7 Ağustos 1872 tarihine kadar sürdürdü. 2. kez Hariciye Nazırlığı'na 31 Temmuz 1877 tarihinde getirilerek bu görevde 19 Şubat 1878 tarihine kadar kaldı. Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III**, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1318, ss.166-170; **Hariciye Nezaret-i Celilesi Salnamesi II**, Matbaa-i Osmaniye, 1306, ss.72-74. Akyıldız, Safvet Paşa'nın görevden alınmasının, “Rus ordularının Balkanlar'daki Müslümanlara yapmış olduğu zulümler Avrupa kamuoyuna gerektiği gibi aktarılmadığı” gerekçesiyle yapıldığını aktarıyor. Nezarate atanan Arifi Paşa'nın görevi on iki gün sürmüş ve istifası sonrasında yerine Server Paşa gelmişti. Bu durum Akyıldız'a göre devletin üst bürokrasisinde yaşanan kaos ve belirsizliğin boyutunu göstermektedir. Bkz., Ali Akyıldız, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.71, 77.

⁵⁷⁹ “The Earl of Derby to Mr. Layard (3 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.18.

⁵⁸⁰ Yunanların Türklere saldırmayacağına dair İngilizlere herhangi bir güvence verip vermediği Layard'a soruldu. Layard Atina'daki temsilciden aldığı bilgiye dayanarak, saldırı ihtimalinin çok az olduğunu söyledi. Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Wyndham (3 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.18.

⁵⁸¹ “The Earl of Derby to Mr. Wyndham (3 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.19.

Atina'daki girişimleri dolayısıyla Babiâli, Lord Derby'ye içten teşekkürlerini sundu. Yunanistan tarafından Babiâli'ye bir güvence verilmişti ancak bir sorun vardı. Atina Hükümeti'nin Babiâli'ye verdiği güvence belirsiz bir biçimdeydi. Yunan Hükümeti'nin ifade ettiği koşul “şimdilik” veya “şuan için” geçerliydi. Diğer yandan Yunanistan'daki askeri hazırlık büyük bir hızla devam ediyordu. Babiâli'nin tahminine göre, aynı ay içinde Yunan ordusu 32 bine ulaşacaktı.⁵⁸²

Bu hazırlık bir saldırı için mi yoksa tedbir amacıyla mı yapılıyordu? Yunanlar tarafından Babiâli'ye bir saldırıda bulunmayacaklarına dair kesin bir teminat verilmedi.⁵⁸³ Bu yönde bir teminatın Majestelerinin Hükümeti'ne verilip verilmediği sorusu Eylül ayı boyunca Babiâli'yi rahatsız etmeye devam etti. Yunanlar saldırıda bulunmayacaklarını tekrarladılar ama ilerisi için bir teminat vermekten kaçınarak askeri hazırlıklarını sürdürdüler.⁵⁸⁴

Ekim ayı içerisinde Yunan çetelerinin Osmanlı topraklarına saldırıları iki ülke arasındaki barışı zor duruma soktu. Yunan Hükümeti'nin bu konuda aldığı önlemler

⁵⁸² Yazının sonunda Server Paşa, “*Bu konu hakkında Yunan Kabinesi'nin Lord Derby'ye verdiği cevabı sabırsızlıkla bekliyorum.*” diyecekti. Bkz., “Server Pasha to Musurus Pasha (4 September 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, September 6)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.20-21.

⁵⁸³ Yunan Dışişleri Bakanı şuan için Türkiye'ye saldırı olmayacağını ama bunun ilerisi için bir teminat anlamı taşımadığını belirtti. Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Wyndham (10 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.22.

⁵⁸⁴ “*Korkarım ki Yunan Hükümeti'nin cevabı tatmin edici olmaktan uzak olarak değerlendirilecektir.*” Bu nedenle Layard, Lord Derby'ye sizin talimatınıza kadar Babiâli ile iletişime geçmeyeceğini bildirdi. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (7 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.21. Yunan yetkililerinin verdikleri teminat Majestelerinin Hükümeti'ni memnun etmedi. Cevabın Türk Hükümeti'ni de memnun etmeyeceği kuvvetle muhtemeldi ve Derby şöyle yazdı: “*sen onlara bildirmek zorunda değilsin.*” Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Layard (10 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.22. Yunan Dışişleri Bakanı saldırı olmayacağını söyledi. Bkz., “Mr. Wyndham to the Earl of Derby (11 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.33. Server Paşa, bir kez daha Yunanların İngiltere'ye açıkça bir teminat verip vermediğini sorusunu yöneltti. Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Layard (20 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.34 Yunan askeri hazırlıkları halen devam ediyor. Bkz., “Server Pasha to Musurus Pasha (29 September 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, October 2)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.41-42. Sınıra asker gönderiyorlar. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (24 September 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.42.

ve barış yanlısı tavrı İngiltere nezdinde memnuniyetle karşılandı.⁵⁸⁵ Ancak Ekim ayının sonlarında ve Kasım başlarında Rus ordularının başarı haberleri duyulmaya başlayınca Yunan kamuoyunda bir hareketlilik yaşandı. Wyndham, Yunanistan'da Plevne düştükten sonra fırsatın değerlendirilmesi düşüncesinin yaygın olduğunu rapor etti: "*Burada popüler kanı, kısa sürede gerçekleşecek olan Plevne'nin düşüşüyle Yunanlar silaha sarılmalı...*" Yunan Dışişleri Bakanı Trikoupis (M. Tricoupi) ile görüşen Wyndham, olası gelişmelere karşı Lord Derby'yi uyardı: "*Alarm için acil bir zemin olduğunu düşünmüyorum ama eğer, Ruslar tarafından ciddi bir başarı kazanılırsa ve Balkanlar üzerinde ilerledikleri takdirde Yunanistan'da hayli heyecan yaratma etkisi olacağı Majestelerinin Hükümeti'ni yine de şaşırtmamalı.*"⁵⁸⁶ Uyarısının haklılığı ilerleyen telgraflarında kendisini gösterdi. Çünkü Yunanistan'da savaş lehine esen rüzgâr kuvvetleniyordu.⁵⁸⁷

Gelişmelerin farkında olan Babiâli, Yunanların niyet ve davranışlarından endişe duyarak Yunanların savaşa girmelerinin engellenmesi amacıyla İngilizlerin daha etkili ve baskıcı bir şekilde uyarıda bulunmasını istedi.⁵⁸⁸ Babiâli'nin isteklerine

⁵⁸⁵ Yunan eşkıyaları Türk topraklarına saldırdıkça, Babiâli için mevcut barış durumunu korumak imkânsız olacaktır. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (3 October 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.56. Yunanistan'dan gelen son raporlarda, silahlı grupların Türk sınırını geçişini önlemek için alınan ciddi önlemler dolayısıyla ve Türkiye ile barışı korumak arzusunda olduğunu anlaşılmaması Majestelerinin Hükümeti tarafından büyük memnuniyetle karşılandı. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Wyndham (12 October 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.58.

⁵⁸⁶ M. Tricoupi, "*halkın şu durumda aşırı heyecanlı olduğunu düşünmüyordu*" ve Rusya kendilerini etkilemeye kalkarsa bundan uzaklaşacağız diyordu. Wyndham, "*Ona Rusya Balkanları geçerse birlikleri sınıra kaydıracak mısın diye sordum. Barışın konuşulacağı konferansta yer alma sözü almadıkça olabilir dedi.*" Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (2 November 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.79.

⁵⁸⁷ "*Eğer Rus ordusu Balkanları geçerse Yunan ordusu muhtemelen azaltılmak yerine arttırılmış olacak.*" 6 Kasım tarihli başka bir telgrafında Wyndham, Yunan Hükümeti'nin daha çok savaş yanlısı olduğunu söyledi. Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (6 November 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.80. Dün Tricoupi ile görüştüm, "*Helen Hükümeti, Türkiye'ye saldırmak için uygun ilk fırsatı kaçırmamaya kararlı görünüyor.*" Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (10 November 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.82.

⁵⁸⁸ Musurus Paşa, Babiâli'nin endişelerini Lord Derby ile paylaştı. Yunanları şikâyet ederken İngiltere'nin daha etkili olmasını istiyordu: "*Majestelerinin Hükümeti'nin attığı adımlar ne özünde ne de Yunan Hükümeti'ni rahatsız edecek bir tarzdadır, yine de onlar haşince cevap verdiler.*" Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (5 December 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.89. Layard, Lord Derby'ye şunu sordu: "*Majestelerinin Hükümeti, Yunanların*

kulak kabartılmış olacak ki, 27 Kasım 1877 tarihli belgeden İngilizlerin sert bir dille uyarı yaptığı anlaşılıyor.⁵⁸⁹ Bu uyarı Yunanları savaşın sonlarına kadar müdahaleden uzak tuttu.

Savaşın sonucu az çok belli olmaya başlayınca fırsatı kaçırmak istemeyen Yunanlar son bir teşebbüsle saldırıya hazırlandılar.⁵⁹⁰ Yunanistan'da savaş lehine gösteriler düzenlendi.⁵⁹¹ Yunan Meclisi'nde Hükümet iç ve dış politikasının desteklenmesi konusunda ezici bir çoğunlukla güvenoyu aldı.⁵⁹² Layard, sağlam bir kaynaktan Yunan Hükümeti'nin barış sonuçlanmadan önce Teselya ve Epirus bölgelerini işgal etmek amacıyla asker gönderme niyetinde olduğunu Lord Derby'ye yazdı.⁵⁹³ 31 Ocak 1878 tarihinde Ruslarla Edirne'de bir mütareke yapılmasına rağmen Şubat başında *"alınan son bilgilere göre, Yunanlar saldırı başlatma noktasına geldi"*⁵⁹⁴ ve Osmanlı sınırına doğru ilerlemeye başladı. Babıâli yeni bir

Türkiye'ye karşı düşmanca bir girişimde bulunmayacaklarına dair herhangi bir güvence verebilir mi?" Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (11 December 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.91. Layard, Server Paşa ile görüştüktan sonra, Server Paşa'nın Yunanların niyetlerinden ve davranışlarından büyük kaygı duyduğunu yazdı. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (12 November 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.88.

⁵⁸⁹ Atina'da İngiliz sefiri bulunan Mösyö İstivard (Mr. W. Stuart) görevinin son bulduğunu bildirmek üzere Atina Sefareti'ne gittiğinde *"...gerek saray-ı kraliyede ve gerek vükela nezdinde rastgüyan (haklı) bir lisan kullanarak İngiltere Devleti Yunanistan'ın bir meslek-i na-becaya (uygunsuz) saluk etmesine nazar-ı hoşnudi ile bakamayacağını ketm etmemiş (gizlememiş) ve sair Yunanlılar kaide-i bir taraftan inhiraf (doğru yolda sapma) ile Saltanat-ı Seniyye aleyhinde hareket-i hasımaneye tasdi' edecek olurlar ise Devlet-i Aliyye tarafından vuku' bulacak tecavüzatı def'e asla kâfi olmayan kendi kuvvetlerine bırakılacaklarını halisane ihtar eylemiştir... birkaç günden berü Yunanistanca tesir-i azimi görülmüş ve hatta Yunanlıların temayülât-ı (meyiller) hasımanelerini şimdilik teskin eylemiş..."* olduğunu Osmanlı yönetimine bildirdi. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyye fi 27 Teşrinisani 1277 Tarihiyle Atina Serafet-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/7.**

⁵⁹⁰ Yunanistan'ın biran önce Türkiye'ye saldırmak için aktif şekilde hazırlık yaptığına dair Atina'dan bilgiler alındı. Bu yeni ve haksız saldırganlığı önlemek için Majestelerinin Hükümeti'nin yardımı bekleniyor. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (19 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.100-101.

⁵⁹¹ "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (28 January 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.108.

⁵⁹² Güvenoyu 5'e karşı 121 oyla kabul edildi. Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (1 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.111.

⁵⁹³ "Mr. Layard to the Earl of Derby (30 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.98.

⁵⁹⁴ "Server Pasha to Musurus Pasha (2 February 1878) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, February 5)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968]**

savaşın çıkmasına engel olması için tekrar İngiltere'nin kapısını çaldı.⁵⁹⁵ Babıâli, Yunanların yakında saldırıya geçeceklerinden kaygı duymaya devam ettiği sırada⁵⁹⁶ Yunan birliklerinin geri çekilme kararı 6 Şubat'ta yayımlandı.⁵⁹⁷ Majestelerinin Hükümeti, Yunan birliklerinin geri çekilmesi haberi üzerine duyduğu memnuniyeti ertesi gün Yunanistan'daki İngiliz temsilcine ilettili.⁵⁹⁸

Yunanistan, 93 Harbi boyunca özellikle Plevne ile başlayan süreçte Rus teşviki ve İngiliz itirazı arasında sıkışmıştı. Muhtemelen karar vermesindeki en önemli etken, Sırbistan'ın yaptığı gibi Osmanlı Devleti'nin yenilgisinin kesinleşmeye başladığı haberini duymaktı. Ancak Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi mümkün olmadı.⁵⁹⁹ Osmanlı Devleti'nin Yunanlarla barışı koruma isteği ve İngiliz yönetimin Yunanistan'ın tarafsız kalması yönünde yürüttüğü politika sonuç

Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.103.

⁵⁹⁵ Musurus Paşa'nın Lord Derby'ye sunduğu telgrafta, İngiltere'den Yunan Hükümeti'nin Türkiye aleyhinde harekete geçmelerini önlemek amacıyla etkin bir temsilcilik yapmasını istedi. Lord Derby cevaben, geçen aylarda Majestelerinin Hükümeti Türkiye'ye karşı barışçıl bir politika izlemelerinin menfaatlerine olacağı yönünde Yunan Kabinesi'ne elinden gelen baskıyı yapmıştı. Lord Derby, "*Şuan için elimde tavsiyelerimizi daha etkin hala getirecek yeni bir argüman yok.*" diyordu. Bkz., Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (21 January 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, ss.96-98.** Yunan birlikleri sınıra ilerliyor. Türkiye ile Rusya arasında imzalanan barışın temelinde Avrupa'daki Türk vilayetlerindeki yeni reformlar garanti ediliyordu. Yunanların anlaşmalara bağlılık ve yasallık yolunda adım atmalarını sağlayacak etkili ve baskıcı davranılması için İngiltere'den yardım istendi. Bkz., "Server Pasha to Musurus Pasha (3 February 1878) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, February 5)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.104.**

⁵⁹⁶ "The Earl of Derby to Mr. Wyndham (8 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.110.**

⁵⁹⁷ "*Büyük Güçler'in tavsiyesi üzere ve Büyük Güçler'in temsilcilerinin verdiği güvencelere inanarak Majestelerinin Hükümeti adına, Dışişleri Bakanı'nın resmen açıkladığı raporda, Yunan birliklerinin Türk topraklarından geri çekilme kararı bu akşamüzeri yayımlandı.*" Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (6 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.115-116.** Birkaç gün içinde Yunan birliklerinin tamamının geri döndüğü haberi İngiltere'ye iletildi. Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (11 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.119.**

⁵⁹⁸ "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (8 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece, s.118.**

⁵⁹⁹ Pappas, Yunanistan'ın savaş öncesindeki durumuna değinerek, Yunanistan'ın Rusya'dan umduğu desteği bulamaması, Yunanlar arasında savaşa yönelik farklı düşüncelerin belirmesi, Yunan ordu ve donanmasının içler acısı durumu ve Büyük Devletler'in Yunanlara müdahale durumunda çelişkileri sinyaller vermeleri gibi nedenlerle savaşa girmediğini belirtir. Bkz., Nicholas C. J. Pappas, "Greece and Ottoman-Russian War of 1877-1878", **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.165-186.

verdi. İran'ın tarafsız kalmasında olduğu gibi⁶⁰⁰ Yunanistan'ın tarafsızlığı konusunda İngiltere hedefine ulaştı ve savaşın kendi çıkarlarını etkileyecek boyutlarda genişlemesine engel oldu.

Savaşın sonu gözükünce Rusya'nın Yunanistan'a ihtiyacı kalmamıştı. Yunanistan'ın mütareke imzalandığı halde savaşa katılma yönündeki ısrarı, büyük ölçüde barış sürecinde yer alma niyetinden kaynaklanıyordu. Rusya ise ihtiyaç duyduğu sırada savaş meydanında olmayan Yunanistan'ı mütarekeye dâhil etmek istemeyecekti.⁶⁰¹

Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanmasını sağlayan devletler arasında ön planda yer alan İngiltere, 93 Harbi sırasında Yunanistan'a savaş sonrasında çıkarlarının korunacağı garantisini verdi. Rusya'nın barış görüşmelerinde Yunanların

⁶⁰⁰ Osmanlı Devleti'nin Doğu sınırında dikkat çeken, İran'ın tarafsızlığı meselesiydi. İran'ın savaşa dâhil olması İngiltere'nin sadece Osmanlı topraklarındaki çıkarlarını değil Hindistan yolunun güvenliğini de farklı yollardan ilgilendiriyordu. Rusya'nın Balkanlar ve Boğazlar üzerinden güneyde varlık alanı yaratma isteğine benzer şekilde Kafkaslar üzerinde de ilerleme çabası İran'ı özel bir konuma getiriyordu. Rusya'nın İran'a silah ve mühimmat yardımında bulunarak kendisiyle ittifak yapması suretiyle Osmanlı topraklarına saldırması yönündeki eğilimine karşı İngiltere, İran'ın tarafsızlığı ile yakından alakadar olup İran'ı savaştan uzak tutmayı başardı. Romanya'nın savaş ilanından bir gün önce 12 Mayıs 1877 tarihinde Rusya'nın Osmanlı Devleti aleyhinde askeri harekâta bulunmak üzere İran ile ittifak için bkz., **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, s.26. Rusya'nın İran'a yardımları için bkz., Hakkı Yapıcı, **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011, s.34, 35. İran'ın Rusya ile birlikte Türkiye'ye saldırmasına ilişkin İstanbul'da söylentiler yayılmıştı. Safvet Paşa tarafından bunun asılsız olduğu deklare edildi. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (28 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.48. İranlı bakan Muhammara ve Fırat nehri civarında Osmanlı'ya karşı İran birlikleri tarafından düşmanca bir harekete girişmeyeceği konusunda teminat verdi. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Taylour Thomson (21 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.249. Musurus Paşa, Babıâli'nin İran'ın giriştiği askeri hazırlıklarla ilgili endişelerini Lord Derby'ye iletti. Lord Derby, İran'ın en üst düzeydeki yetkililerinden dostluğun devam edeceğine dair aldığı güvenceyi tekrarladı. Lord Derby, Majestelerinin Hükümeti'nin İran'ın tarafsızlığını sürdürmesine yardımcı olacağını umduğunu söyledi. Lord Derby, İran'ın tarafsızlığı için büyük çaba harcayacağız diyordu. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (22 May 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.250. Layard 24 Ekim'de Sultan ile Şah arasındaki ilişkilerin gayet dostça bir karakterde olduğunu Lord Derby'ye yazdı. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (24 October 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.456.

⁶⁰¹ Ruslar, Yunanlar savaşa katılmadıkları için, onları mütarekeye dâhil etmeyi düşünmüyordu. Bkz., "Mr. Wyndham to the Earl of Derby (6 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece**, s.115.

katılımına sıcak bakmamasına rağmen İngiltere'nin müdahalesi sonrasında Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir sınır problemi meydana gelecekti.⁶⁰²

2.2.2. Barışa Doğru: Ayastefanos Antlaşması ve Rus Üstünlüğünün Kabulü

93 Harbi'nde Osmanlı Devleti bir felaket yaşadı. Savaş sonrasında acaba savaş önlenebilir miydi sorusu akıllardan çıkmadı. Nikşik'in Karadağ'a bırakılması ve Rusya'ya elçi gönderilip ordunun dağılmasıyla savaşın önüne geçilebileceği gibi sığ düşünceler belirtildi. Ama savaşın nedenlerinin çok daha derinlerde olduğu görmezden gelindi. Kaybedilen bir savaş, büyük bir yıkım ve buna bulunacak bahaneler asıl nedenin üstünü kaplayan sis perdeleri oldu.

Rus orduları Doğu Cephesi'nde 18 Kasım'da Kars'ı alıp Erzurum kapılarına dayandı. Balkanlarda ise Plevne'nin düşmesiyle Rus ordularının önünde bir engel kalmadı. Ruslar hızlı bir şekilde Edirne ve İstanbul istikametine doğru ilerlemeye başladılar. Yaklaşık beş hafta sonra 20 Ocak 1878 tarihinde Edirne Ruslar tarafından işgal edildi. Osmanlı Devleti için barışın biran evvel sağlanması artık zorunlu hale gelmişti.

93 Harbi'nin facia ile bitmesi pek çok nedene dayandırıldı. Daha savaşın başında Osmanlı askeri kuvvetlerinin yeterli olmadığı dillendirildi.⁶⁰³ Mehmet Hulusi'nin belirttiği üzere, “*Bir ordu harbden evvel ne halde ise harbde ondan beklenecek kudret ve istitaat yine odur.*”⁶⁰⁴ Savaş zamanında Ruslar karşısındaki bu handikap düzeltilemedi. Bunun haricinde, kuvvetlerin geniş bir alana yayılması, kumandanlar arasındaki irtibatsızlık, Karadeniz'deki donanmadan yeterince yararlanılamaması, harekâtın İstanbul'dan idaresi, malzeme ve mühimmat

⁶⁰² Yunan saldırısının önüne İngiltere'nin müdahalesi ile geçildiğine şüphe yoktur. Bu müdahale Türkgeldi ve Karal'ın belirttiğine göre, Babıâli'nin söz verdiği sınır değişikliği ile sağlandı. “*İngiltere, Sadrazam Sadık Paşa'dan, istikbalde Yunanistan lehine sınır düzenlemeleri yapılacağı hususunda sözlü bir vaat elde ederek Atina hükümetini yatıştırmaya muvaffak oldu.*” Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.112. “*İngiltere sefiri Mister Layard Devlet-i Aliyye'ce Yunanistan için münasib bir tashih-i hudud kabil olacağına dair o zaman Başvekaletde bulunan Sadık Paşa'dan min-gayr-i resmin va'd-i şifahi de istihsal etmesiyle...*” Bkz., Türkgeldi, s.168.

⁶⁰³ Türk askeri kuvvetleri takviye edilmeli sınırlı güce sahip. Bkz., Monypenny and Buckle, s.127. “*Erzak ve levazım-ı saire cihetleri dahi Ruslarda bize nispeten mükemmel idi.*” Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.9.

⁶⁰⁴ Mehmet Hulusi, **Niçin Mağlub Olduk? 1877-78 Osmanlı Rus Seferi Avrupa Cihetindeki Harekat**, Sancakciyan Matbaası, 1326, s.11.

noksanlığı, ikmal ve iaşenin yeteri kadar karşılanamaması ve gereği gibi idare edilememesi, bunun sonucunda askerlerin beslenme, giyecek, silah, mühimmat, ilaç gibi ihtiyaçlarının karşılanmasında yaşanan güçlükler savaşın kaybedilmesinde büyük paya sahip oldu.⁶⁰⁵ Savaşın kaybedilmesinde ön planda yer alan etkenlerden birisi de komuta kademesi ile ilgiliydi. Deneyimli ve kabiliyetli kumandanların eksikliğinin yanı sıra kumandanlar arasındaki çekişme, rekabet ve kişisel düşmanlıklar savaşın sonucunu etkiledi.⁶⁰⁶

Tüm bu nedenleri kabul etmekle birlikte dikkate alınması gereken önemli bir husus, Rusya'nın Balkanlar üzerinde yürüttüğü politikanın Büyük Devletler⁶⁰⁷ ve Avrupa kamuoyunca kabul görmesi sonucunda, Rusya'nın Osmanlı karşısında hiçbir devletin karışmadığı bir savaşı başlatıp yürütmesinde yatıyordu. Rusya aradığı fırsatı yakalamış ve bunu iyi değerlendirmişti. Büyük Devletler'in özellikle İngiltere'nin savaş sırasında kararsızlığı/tarafsızlığı Rusya'nın İstanbul kapılarına dayanmasıyla sonuçlanacaktı. Ama Plevne mağlubiyeti sonrasında sonucu az çok kestiren Osmanlı yönetimi savaş sırasında bulamadığı desteği savaş sonunda elde etmek amacıyla İngiltere'nin kapısını çalacaktı. Rusya ise savaş sürecinde olduğu gibi barış sürecinde de Osmanlı Devleti ile kozlarını tek başına paylaşmak istiyordu ve galibiyetinin semeresine kimseyi ortak etmeyi düşünmüyordu.

⁶⁰⁵ Mahir Aydın, "Doksanüç Harbi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı," **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:9, 1994, s.499; Bayıl, s.166; Nedim İpek, "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı", **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.22-23; Süer, ss.526-530; Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, ss.119-121. Ayrıca bir asker gözüyle savaşın kaybedilmesinin nedenlerini madde madde gösteren bir makale için bkz., Osman Ünal, "Hiçbir Taktik Başarı Stratejik Yanlış Düzeltmez (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi)", **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.198-210.

⁶⁰⁶ İ. Halil Sedes, **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:V, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938, s.22; Özbilgen, ss.123-125. "Gazi Osman Paşa ve Gazi Muhtar Paşa istisna edilirse paşalar arasında kabiliyetli ve dirayetli kimseler görülmedi." Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.94. Manastırlı Mehmet Rıfat Bey'in hatıratında savaş öncesinde söyledikleri, savaştaki komuta kademesi için de düşünülebilir: "Memleketimize zarar veren sebeplerin en büyüğü 'gelen'in 'giden'in işini beğenmemesi ve kendi fikirlerini tatbiki kalkmasıdır." Bkz., Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, s. 160. Anderson'a göre, Osmanlı tarafının donanım konusunda sıkıntısı yoktu. asıl problem komutanlarda idi: "Birbirine kişisel düşmanlıklar besleyen orta karar kumandanlar ve hepsinin ötesinde alt kademelerdeki görevlilerin çok kötü olması bu avantajları sıfırlamanın da ötesinde bir etki yaratıyordu." Bkz., Anderson, s.210.

⁶⁰⁷ Sander bu konuda şöyle bir yorum getiriyor: "Osmanlı Devleti ağır bir yenilgiye uğramasının nedeni ise, önceki Osmanlı-Rus çatışmalarının aksine bu kez Rusya, Avusturya ve Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne karşı ortak bir politika izlemeleri ve devletin müttefiksiz kalmasıdır." Bkz., Oral Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010, s.249.

Barış söylentileri Plevne kuşatması devam ederken yayılıyordu.⁶⁰⁸ Bu söylentilerin haklı sebepleri vardı. Kış aylarının zorlukları tarafların savaşı bitirme düşüncesini kuvvetlendiriyordu. Daha üçüncü Plevne saldırısı gerçekleşmeden önce II. Abdülhamit böyle bir durumda Layard'a İngiltere'nin savaşı durdurmak için teşebbüste bulunup bulunmayacağını sordu. İngiltere öncülük yapmaya hazır değildi ama Layard, Babiâli tarafından gelecek taleplere İngiltere'nin kayıtsız kalmayacağı cevabını verdi. Ekim ayında Babiâli'nin kabul edeceği barış şartları konuşuldu ve İstanbul'daki diğer elçilerin ilgisiz tavırları nedeniyle küçük değişikliklerle koşullar tekrar Layard'a bildirildi. Paris Antlaşması temelinde yükselen barışı mümkün kılabilen Babiâli'nin koşulları İngiltere nezdinde bile destek bulamadı.⁶⁰⁹ Ancak İngiltere Hükümeti Babiâli'yi desteklemeyi lüzumlu görüyordu. Babiâli ise İngiltere olmadan Rusya ile bir barış yapmayacağı konusunda Londra'ya resmi bir teminat vermek üzere Musurus Paşa'yı görevlendirdi.⁶¹⁰

Plevne'de kuşatma sona yaklaşırken Osmanlı Devleti için durum giderek kritikleşti. Plevne yenilgisinden altı gün önce Layard, Lord Derby'ye yazdığı uzun ve gizli bir yazıda Rus ilerlemesinin sakıncalarından bahsetti ve *“çok geç olmadan önce Majestelerinin Hükümeti'nin konuyu ciddi olarak dikkate almalarında bir kez daha ısrarcı oldu.”*⁶¹¹ Ertesi gün Lord Derby'ye özel olarak gönderdiği yazıda Layard, Osmanlı'nın kötü durumunu ve İngiliz çıkarlarına ilişkin tehlikeyi tekrarladı. *“Osmanlı Plevne'de rahatlamış olsa da orası yakında düşecek”* diyordu. Layard'a göre, sadece İngiliz çıkarları değil dünya barışı da tehlikede idi.⁶¹²

Layard'ın bu uyarıları, İngiliz Kabinesi içindeki savaşa müdahaleye karşı tutumun ağırlıkta olması nedeniyle ki bunlara Lord Derby de dâhildi, İngiliz

⁶⁰⁸ Ekim ayında bazı yabancı gazetelerde bu yönde haberler çıktı. Bkz., Bekir Sıtkı Baykal, “93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri”, **Belleten**, Cilt:V, Sayı:19, 1941, s.361. Ayrıca henüz 11 Haziran 1877 tarihinde Londra'dan gelen telgrafta Rusların barış için resmi talepte bulunduğu bilgisi iletiliyordu: *“Rusya Devleti tarafından mütarekenin suret-i resmîyede İngiltere kabinesine teklif olunduğunun haberi bugün akşamüzeri Musurus Paşa Hazretleri canibinden vürud eden telgrafnamede beyan edilmiştir.”* Bkz., **BOA, HSD.AFT, 3/61**, 29 Ca 94 (11 Haziran 1877).

⁶⁰⁹ Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, ss.38-40.

⁶¹⁰ Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, s.365.

⁶¹¹ Layard'ın bahsettiği tehlike, Rusların işgal ettiği Kars-Batum'un gelecekte yol açabileceği senaryoya ilişkindi. Bu işgal, Hindistan ve Orta Asya'daki Müslüman nüfusu etkileyecekti. İran ve Orta Asya'nın ileride Ruslar tarafından işgalini kolaylaştırıcaktı. Akdeniz ve Basra güzergâhı da çemberin içine dâhil olacak kısaca, Rusların ilerlemesi İngiliz ticaretini direkt etkileyecekti. Layard güç kullanmak gerekli olsa bile İngiltere'nin müdahale etmesi taraftarıydı. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.193-194. Ayrıca Layard'ın anılarında geçen söz konusu belge için bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (4 December 1877)”, **BDAF**, Vol.IV, Doc.89, ss.102-105.

⁶¹² **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.194.

politikasında bir değişimi sağlayamadı ve Layard 5 Aralık'ta Lytton'a kızgınlıkla şunları yazdı:

*“Çok büyük endişe duyuyorum. Üç kuzey imparatorluğunun Türkiye'nin parçalanması ve bölünmesi için bir uzlaşya vardığı neredeyse belli. İtalya'ya teklif sunuldu ve ganimetten payını almaya hazır. Çakallar; Romanya, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ leş için bekliyorlar. İngiltere umutsuz ve çaresiz görünüyor. Bizim hiçbir politikamız, kesin görüşümüz, dolayısıyla etkimiz ve gücümüz yok. Mr. Gladstone ve Liberal Parti'nin hamiyetsiz ve haysiyetsiz davranışı yüzünden bu konuma düşürüldük.”*⁶¹³

Layard, Babiâli'nin barış için hazırlandığını düşünüyordu. Alman Elçisi Prens Reuss, Osmanlı Devleti'ne bir an önce barış yapmasını, bunun için direkt Rusya'ya başvurmasını önerdi. Layard'ın ifadesine göre Prens Reuss, Babiâli üzerinde iyi bir izlenim bırakmıştı.⁶¹⁴ İngiltere'den kesin bir talimat gelmemesi Layard'ın gelişmelere nüfuz etmesini güçleştiriyor⁶¹⁵ ve sonuçta Alman elçisinin baskısı ile Rusya amacına biraz daha yaklaşıyordu.⁶¹⁶

Barış görüşmelerinin açıkça dillendirildiği bir ortamda Plevne yenilgisinin haberi geldi. Osmanlı güçlerinin Balkanlarda tutunduğu son dal da kırılmıştı artık. Barış için vakit kaybetmeksizin Sultan'ın huzurunda bazı bakanların yer aldığı bir meclis toplandı. Genel kanı acilen barışın yapılması yönündeydi. Ama nasıl? Üç öneri açığa çıktı. İlki, Alman elçisinin kuvvetli ısrarı neticesinde direkt Rusya'ya gidilmesi, ikincisi arabuluculuk için İngiltere'ye sorulması ve son olarak, ortak bir arabuluculuk için Büyük Güçler'e başvurulması. Son şık onaylandı ama hemen karar

⁶¹³ **Layard Papers**, 5 Dec., Layard to Lytton'dan aktaran Seton-Watson, s.243.

⁶¹⁴ Prens Reuss, artık Hariciye Nazırı olmamasına rağmen Adliye Nazırı Safvet Paşa ile görüşmüş ve barış taraftarı olan Paşa'nın kabineyi etkileyeceğini düşünmüştü. Layard, *“Eğer barış görüşmeleri başlarsa O'nun (Safvet Paşa'nın) muhtemelen sadrazamlığı getirilebileceğini”* tahmin ediyordu. Layard bu yazıyı Most Confidential (çok gizli) ibaresiyle göndermiştir. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (5 December 1877)”, **BDEA**, Vol.IV, Doc.90, s.105. Ayrıca Layard, anılarında Prens Reuss'un kendisine Babiâli'ye gecikmeksizin doğrudan Rusya ile antlaşma yapmaları konusunda baskıda bulunduğu ifadesine yer verir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.198. Alman İmparatoru'nun yaverlerinden olan Prens Heinrich Reuss'un İstanbul sefirliğine atanması 8 Mayıs 1877 günü Sultan'ın İradesi ile uygun görüldü. Aynı gün, Sadullah Bey'in Berlin Sefareti'ne atanması resmen ilan edilmişti. Bkz., Akyıldız, s.69.

⁶¹⁵ Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.40.

⁶¹⁶ Layard, Almanya'nın politikası ve Reuss hakkında İngiliz yönetimini uyarmıştı. Almanlar *“İngiliz çıkarlarına karşı, Ruslara karşı tamamen iyi niyetli”* idi ve Prens Reuss ise *“İngiltere'ye gizli düşmanlık besliyor”*du. *“Alman etkisi ve politikası Osmanlı için ölümcül olmaktadır.”* Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.205-206.

alınmadı. Kesin olan, “*Babîâli, Sırbistan ve Yunanistan’ın savaşa katılmalarını önlemek için en kısa zamanda barış yapma arzusundaydı.*”⁶¹⁷

Babîâli barışın sağlanması adına yapılacak girişimlerin kapısını aralamıştı. Paris Antlaşması’na imza atan devletlere teklif götürmek için bir başvuru taslağı hazırlandı. Server Paşa, taslak ile birlikte Layard’ın düşünceleri öğrenmek için yanına gitti.⁶¹⁸ Plevne’nin düşüşünü takip eden ikinci gün, 12 Aralık 1877’de Büyük Devletler’e müracaat ile Babîâli, onların arabuluculuğunu kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi.

Büyük Güçler’e gönderilen sirkülerde, Osmanlı Devleti’nin barış yapmaya hazır olduğu ama bunun için her türlü fedakârlığın tek tarafı olarak üstlenileceği anlamının çıkarılmaması teması vardı. Sirkülerde ana hatları ile yer alan ifadeler şöyleydi: Savaşın nedeni herkes tarafından biliniyor ve biz savaş taraftarı değiliz. Rusya’nın da isteği üzere reformları arzu ediyoruz ve bunu meşrutiyet yönetimi ile garanti altına aldık. Savaş sırasında bu yönde gayretlerimiz sürdü ancak savaş nedeniyle tarım ve üretim sistemi yıkıldı ve bu ağır yüklere rağmen her türlü fedakârlığa katlanmaya devam ettik. Reformlar konusunda devletlerin şüphesi varsa onlara tekrar garanti vermekten çekinmeyiz. Savaşın nedeni ve şehirlerdeki yıkımın nedeni nedir? Aleksandr yüksek sesle ve kamusal olarak fetih fikrini reddetmişti. Bu durumda her iki taraf itibarından ödün vermeden barışı kabul edebilir ve Avrupa bu işe layıkıyla aracılık yapabilir. “*Osmanlı Devleti barış istemeye hazır.*” Bağımsızlık ve ülke bütünlüğüne zeval gelmeden “*insanlık namına Büyük Güçler’e ve onların adalet duygusuna başvuruyoruz ve isteğimizi olumlu karşılayacaklarına inanıyoruz.*”⁶¹⁹

⁶¹⁷ “Mr. Layard to the Earl of Derby (12 December 1877)”, **B DFA**, Vol.IV, Doc.92, s.106; **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.201.

⁶¹⁸ Layard, “*kabinede direkt ve acilen Rusya ile bir mütareke görüşmelerini başlatmak isteyenler vardı ama Sultan, Sadrazam ve Server Paşa İngiltere’ye danışılmadan hareket etmek istemiyorlardı.*” demektedir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.198. Muhtemelen aynı görüşmeye yer veren Kurat, Server Paşa’nın İngiltere’yi uyardığını aktarıyor. Server Paşa, İngiltere aracılığı sıcak bakmayacak olursa Rusya ile doğrudan antlaşma fikrinin kuvvet kazandığını ve bu durumda İngiltere’nin menfaatlerinin gözetilemeyeceği ihtarında bulunuyordu. Bkz., Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.42.

⁶¹⁹ Barış girişimlerine ilişkin 41 belgenin yer aldığı “*Overtures for Peace*” isimli 16 sayfalık rapor 12 Aralık tarihli bu sirküler ile başlıyor. Bkz., “Server Pasha to Musurus Pasha (12 December 1877) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, December 14)” **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, ss.1-3.

Sirkülerde öne çıkan tema, temel hatları bakımından İstanbul Konferansı sırasında ve sonrasında Osmanlı Devleti'nin yürüttüğü politikadan çok da farklı değildi. Savaşın patlak vermesini engelleyemeyen Kanun-i Esasi'nin ve meşrutiyet rejiminin ilanı, pek çok yerde yenilgiler yaşamış Osmanlı Devleti'ne Avrupa'nın desteğini getirmeyeceği açıktı.⁶²⁰

Sirküler, devletlerin kabinelerinde Babiâli'nin beklediği etkiyi yaratamadı. Devletler sirkülere hemen cevap vermediler. Hatta Karal'ın ifadesine göre, cevap dahi vermediler.⁶²¹ Lord Derby, Büyük Güçler'in bu konuda bir girişimde bulunacaklarını beklemiyordu.⁶²² Aynı şekilde Andrassy, Avrupa devletlerinin arabuluculuğa yanaşmak istemeyeceklerini muhakkak görüyordu.⁶²³ İlerleyen günlerde Fransa, Avusturya ve İtalya, ya tarafsızlıklarını koruyacaklarını belirttiler ya da kesin cevap vermekten kaçındılar.⁶²⁴ Arabuluculuğun gerçekleşmesi için devletlerin birlikteliği şarttı ve Almanya razı olmadıkça tavassutun sağlanması mümkün gözüküyordu.⁶²⁵

Almanya'nın sirkülere karşı tepkisi hızlı ve net oldu. “*Alman İmparatoru Sultan'ın arabuluculuk isteğine katılmayı reddediyordu.*”⁶²⁶ Almanya'nın yürüttüğü Rus yanlısı tarafsızlık politikası nedeniyle başka türlü hareket etmesi beklenemezdi. Berlin'de birbirine zıt iki fikir vardı. Biri Prens Bismarck'ın idaresinde Rusya'ya meyilli taraf, diğeri veliahdın taht-ı riyasetinde İngilizlerin dostluğu ve bununla beraber Osmanlı Devleti'nin ezilmemesini savunan taraftı. İki tarafın çekişmesi I.

⁶²⁰ Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, ss.368-370.

⁶²¹ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.58. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.512; Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, s.370.

⁶²² **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.199.

⁶²³ 12 Aralık 1877 tarihli sirkülere cevaben Andrassy de tarafsızlıktan ayrılmayacağı için iki devletin arasına girmeyi uygun bulmamıştı. “*Bizce Devlet-i Aliyye'nin telgrafname-i umumiyesi sulh ve asayışı iade edecek suretde vuku' bulacak mükâlemata esas olamaz. Devleteyn arasına girecek olsak şerati-i müsalahaya dermeyeran etmekliğimiz lazım gelip vazife-i bitarafî ise buna mâni'dir.*” Bkz., “Kont Andraşi Tarafından Dersaadet Avusturya Sefirine Gönderilen Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/21**, s.2.

⁶²⁴ Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, ss.369-374.

⁶²⁵ Ahmed Selahaddin, **Külliyat-ı Hukuk ve Siyasiatdan, Berlin Kongresi'nin Diploması Tarihine Bir Nazar**, Tefeyyüz Kitabhanesi, İstanbul, 1327, s.91.

⁶²⁶ “Lord Odo Russell to the Earl of Derby (16 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.3. Berlin Sefareti'nden gelen 16 Aralık 1877 tarihli ve çok gizli ibareli yazıda, 12 tarihli sirkülerin imparatora iletildiğinde Almanya'nın sulh ve asayışı arzu ettiği ama bitarafıktan ayrılmayacağı için söz konusu talebin olumlu karşılanamayacağı belirtiliyordu. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye 16 Kânunuevvel 77 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Gayet Mahremane İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/15**.

Wilhelm'in vefatına kadar sürdü. Ancak 93 Harbi'nin sonlarına doğru kazandığı galibiyetlerin de katkısıyla Ruslara olan meyil kuvvetlenmişti.⁶²⁷

2.2.2.1. İngilizlerin Temkinli Arabuluculuk Faaliyetleri

Majestelerinin Hükümeti'nin barış görüşmelerinde uygun koşulların sağlanması için elinden geleni yapacağına inanılıyordu. Barış konusunun açılmış olması İngiltere açısından sevindirici idi ama Rusya'nın koşulları henüz bilinmiyor ve olası koşullar hakkında bir tedirginlik seziliyordu.⁶²⁸ Bunun yanı sıra diğer devletlerden İngiltere'yi cesaretlendirici yanıtlar gelmedi.⁶²⁹ İngiltere bir taraftan Rusya'ya karşı tek başına hareket etmekten imtina ediyor diğer taraftan Osmanlı Devleti'nin destek taleplerine karşı çözüm yolları üretmeye çalışıyordu. Arada kaldığı sıkışık durumdan İngiltere'yi kurtaracak çözüm, barışa uzaktan müdahale etmektir. Rusya'ya doğrudan arabuluculuk teklifinde bulunmayacaktı ama Sultan'ın onayıyla Rusya'ya barış girişimlerine hazır olup olmadığı sorulacaktı.

Süreç Disraeli'nin sorunu yalnız başına çözmeye karar vermesi ile başladı. Kraliçe'den onay aldıktan sonra Disraeli, Lord Derby'den habersiz 22 Aralık'ta Musurus Paşa'yı yanına çağırdı. Babıâli'den İngiltere'ye resmen bir müracaatta bulunulmasını istedi.⁶³⁰ 24 Aralık tarihinde Server Paşa'dan Musurus Paşa'ya gönderilen telgrafla Babıâli tarafından resmen istekte bulunuldu. Gönderilen telgrafta öncelikle 12 Aralık tarihili sirkülerden bir sonuç alınmadığı yazılıyordu. Ardından

⁶²⁷ Rusların Tuna'yı ve Balkanları geçmesi üzerine Berlin duvarlarını süsleyen Osmanlı galibiyet haberleri yerini Rusları muzafferiyetini içeren kâğıtlara bıraktı. Sadullah Paşa, katıldığı ilk baloda kimsenin yanına gelmediğini ve herkesin Rus elçisinin etrafında olduğunu söylüyor. Ama sonra veliahdın zevcesi yani İngiltere Kraliçe'sinin kızı kendisini yanına çağırdığından ve aralarında geçen diyalogdan bahseder: "...emin olunuz, validem sizin için çalışacaktır' deyince kadıncağızın ayaklarına kapanacak dereceye geldim. Yerden göğe kadar teşekkürler ettim, ayrıldım." Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, ss.100-102.

⁶²⁸ "The Earl of Derby to Mr. Layard (14 December 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.3. 16 Aralık tarihinde İstanbul'dan bildirildiğine göre, İngiltere'nin Babıâli ile önceki anlaşmaları dikkate almadan barış koşulları sorunu üzerine Rusya'nın ağızını aradığı ifade edildi. Babıâli, Rusya'nın sadece Türkiye ile kendisi arasında direkt görüşmelerle barış yapacağı söyleniyordu. Çünkü arabuluculuk Rus şartlarının ağırlaştırılmasına neden olacaktı. Erken bir tarihte *The Times* gazetesinde böyle bir haberin çıkması görüşmelerin evveliyatına dair ipucu vermektedir. Bkz. "Turkey and the Powers", **The Times**, 17 December 1877.

⁶²⁹ 24 Aralık'ta Lord Derby, Almanya'nın olumsuz yanıt verdiğini ve diğer devletlerden cevap gelinceye kadar kararını erteleyeceğini yazıyor. Bkz., "The Earl of Derby to Mr. Layard (24 December 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.4.

⁶³⁰ Baykal, "93 Harbi Esnasında..", ss.375-377.

Babiâli, savaşın sona erdirilmesi, imparatorluğun bağımsızlığı ve bütünlüğü için şimdiye kadar yardımsever bir endişe gösteren Kraliçe'ye başvurmaya karar verdiği belirtilen yazının sonuna İngiltere'den arabuluculuk isteği ve “*eski ve daimi dost tarafından geri çevrilmeyeceğine inanıldığı*” eklendi. Bu yazı, Musurus Paşa acele etse de, Lord Derby'ye 26 Aralık tarihinde sunulabildi.⁶³¹ Zaman kaybetmek istemeyen İngiliz Hükümeti, 24 Aralık sabahı Layard'a “*Majestelerinin Hükümeti'nin İmparatorun barış görüşmelerini kabul edip etmeyeceğini Rus Hükümeti'ne sorması konusunda Sultan'ın istekli olup olmadığını*” sorması talimatını vermişti.⁶³² Sultan savaşa biran önce son vermek istiyordu. Hatta Layard'a verilen cevapta, yukarıda belirtildiği gibi, Musurus Paşa'ya bu yönde bir istek gönderildiğinden bahsedildi.⁶³³

Yaptırımlarla kuvvetlendirilmiş etkin bir arabuluculuk görevi değildi bu. İngiltere sadece Ruslara barış yapmak ister misiniz diye soracaktı. Babiâli'den gelen olumlu yanıt üzerine Lord Derby yazışmayı Petersburg'daki İngiliz Sefir Lord Loftus'a iletti.⁶³⁴ “*Majestelerinin Hükümeti Rusya ile Babiâli arasında ne yazık ki meydana gelen savaşın sonunu getirmek için gayret göstermelerinin zamanı geldiğini düşünüyor*” denilen yazıda Babiâli'nin bu önerisini Rusya'ya sunmayı görev bilen

⁶³¹ “Musurus Pasha to the Earl of Derby (26 December 1877)” ve “Server Pasha to Musurus Pasha (24 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.5-6. Musurus Paşa aynı tarihte Disraeli ile de görüşmüştür. Hususi ve gayet mahremane olarak gönderdiği yazıda Disraeli'nin gelen cevaptan memnun olduğunu belirtmektedir. Disraeli bu görüşmede İngiltere'nin politikasının ilk perdesinin arabuluculuk olduğunu sonrasında işin nihayetine kadar bu politikanın devam ettirilmesi gerektiğini söylemişti. Ayrıca gelişmelerin gecikmeksizin İngiltere'ye bildirilmesini istemiştir. Bkz., “Makam-ı Hariciyeye fi 30 Kânunuevvel 77 tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Hususi ve Gayet Mahremane İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/25**. Musurus Paşa 26 Aralık tarihli telgrafında da Lord Derby'ye telgrafi resmen bildirmeden önce Disraeli ile görüştüğü, Disraeli'nin telgrafnameyi pek güzel ve mükemmel bulduğunu yazdı. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 2/31**, s.2. Ayrıca Musurus Paşa Disraeli ile görüşmesinden mutlu bir şekilde ayrıldığını şu cümle ile anlatıyor: “*Lord Derby her ne kadar bendenizle pek iyi görüşür... ise de müşarünileyh (Disraeli) kadar meramını açıktan açığa beyan etmez.*” Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 2/25**.

⁶³² Lord Derby, Musurus Paşa'ya Layard'a verdiği 24 Aralık tarihli talimatı bildiriyor. Bkz., “The Earl of Derby to Musurus Pasha (27 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.7.

⁶³³ “Mr. Layard to the Earl of Earl of Derby (25 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.5.

⁶³⁴ Layard'ın 24 Aralık'ta Padişah'dan aldığı olumlu cevap sonrası İngiliz Hükümeti, Petersburg'daki elçiyi görevlendirdi. Durumu Lord Derby'den öğrenen Musurus Paşa'nın telgrafi bir gün sonra 28 Aralık 1877'de alındı. Ayrıca telgrafta “*İngiltere Devleti'nin işe gayet hamiyetle sarıldığı*” belirtiliyordu. Bkz., “Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 28 Kanunuevvel 77 Tarihiyle Londra Serafet-i Seniyyesinden İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/23**, s.1-2.

İngiltere'nin akan kanın durdurulması konusundaki şiddetli hislerden kaynaklanan böyle bir girişimine Rusya'nın şüphe duymayacağına emin olduğu vurgulandı.⁶³⁵

Lord Derby'nin telgrafını 28 Aralık tarihinde alan Lord Loftus'un müracaatı üzerine Gorçakov ertesi gün elçiyi kabul etti. Dostça ve nazik bir şekilde karşılanan elçiye Rusya'nın barışın sağlanmasından başka bir şey istemediği söylendi. İlk teşebbüs olumlu geçmiş ve İngiltere tarafından Gorçakov'un barışçıl söylemi memnuniyetle karşılanmıştı. Ancak Rusya'nın önemli bir isteği vardı: “*Babîâli bu gayesi için bir ateşkesin sağlanabileceği koşulları belirleyecek olan Avrupa ve Asya'daki İmparatorluk Başkomutanları'na başvurmalıdır.*”⁶³⁶

İngiltere bu isteği sakıncalı bulduğu için Rusya'nın tasarısını Babîâli'ye resmi olarak iletmek istemiyordu. Lord Derby, Layard'ı Petersburg'daki elçi ile olan görüşme konusunda bilgilendirdi ve bundan “*gizli ve gayriresmi*” şekilde Babîâli'nin haberdar edilebileceğini ama “*Majestelerinin Hükümeti'nin şuan için Babîâli ile resmi bir iletişim kurma hakkını saklı tuttuğunu*” ekledi.⁶³⁷

Rusya barışı arzu ettiğini dillendirdi ama öncelikli olarak Babîâli'nin direkt kendisine başvurmasını şart koştu.⁶³⁸ Rusya'nın tavrı, savaşın başlamasından önceki politikalarını hatırlatıyordu: Bir taraftan barış söylemini ağızından düşürmüyor diğer taraftan işlerin karışacağının habercisi olan hamlelerden geri kalmıyordu. Rus söylemlerini iyi değerlendiren İngiliz Hükümeti ise diğer devletlerden bir türlü elde

⁶³⁵ “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (27 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.7. 3 Ocak tarihinde Musurus Paşa, kampanyada olan İngiliz vükelasının Osmanlı'nın arabuluculuk isteği üzerine toplandığını ve arabuluculuk için Petersburg'daki İngiliz Sefareti'ne talimat gönderilmesini kabul ettiklerini yazdı. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 2/31**, 28 Zilhicce 94 (3 Ocak 1878), s.1.

⁶³⁶ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (29 December 1877)” ve “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (4 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.8-9. Aynı tarzda bir yazı Viyana Sefareti'nden 31 Aralık tarihinde geldi. Bkz., “Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 31 Kanunuevvel 77 Tarihiyle Viyana Serafet-i Seniyyesinden İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/41**.

⁶³⁷ “The Earl of Derby to Mr. Layard (4 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.9.

⁶³⁸ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (5 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.10.

edemediği desteğin⁶³⁹ yarattığı yükü olayların içine çekilmemek için temkinli davranıyordu.

Bu nedenle barış koşullarını prensipte kabul eden Babiâli'nin 5 Ocak 1878'de İngiliz Kabinesi'nden Rusların Asya ve Avrupa'daki komutanlarına tüm operasyonları durdurması için emir göndermesi ricasına⁶⁴⁰ İngiltere tarafından olumsuz yanıt verildi. İngiltere, savaşın başından beri yürüttüğü politikayı hatırlatma gereğini duyup bir kez daha Babiâli'nin İngiltere'den herhangi bir medet ummaması uyarısında bulundu.⁶⁴¹

İngiltere bu durumda, Babiâli'ye bir ateşkes müzakereleri için temsilcilerini Rus karargâhına göndermesini tavsiye edebilirdi.⁶⁴² İngiltere, 8 Ocak tarihinde öneride bulundu: “...bir ateşkes görüşmesi için Rus karargâhına aynı yetkili delegelerini göndermelerini Majestelerinin Hükümeti çıkar yol olarak önermektedir.”⁶⁴³ Telgrafi geç saatte alan Layard ertesi gün erkenden Sultan ile görüşerek öneriyi resmen ilettili. Server Paşa da Musurus Paşa'dan bir gün önce

⁶³⁹ Kraliçe diğer devletlerin katımını rica ediyordu. Lord Derby, Fransız elçisine gönderdiği telgrafta, Fransa ve diğer tarafsız devletlerin savaşın sonuçlanması için İngiltere kadar istekli olması görüşünden bahsetti. Aynı telgraf Berlin, Viyana, Paris ve Roma'daki İngiliz elçiliklerine de gönderildi. Bkz., “The Earl of Derby to Lord Lyons (27 December 1877)” ve “The Earl of Derby to Mr. Layard (27 December 1877)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.7-8. Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, s.377.

⁶⁴⁰ “Server Pasha to Musurus Pasha (5 January 1878) (Communicated to the Earl of Derby by Musurus Pasha, January 5)” **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.10.

⁶⁴¹ Lord Derby 7 Ocak'ta Layard'ı gelişmeler hakkında bilgilendirdi. Server Paşa'nın 5 Ocak tarihli yazısıyla 7 Ocak'ta Lord Derby'nin yanına giden Musurus Paşa'ya İngiliz Dışişleri Bakanı açıklamalarda bulundu: “Rus Hükümeti'ne hitaben böyle bir teklifin olumlu bir yanıtla karşılanmayacağını hissettiğim için ve öncesinde bir sonuç alınamayacağını bile bile bir adım atmanın işe yaramayacağından dolayı bunun imkânsız olduğunu söyledim. Ayrıca İngiltere'nin bu kavgada bir arabuluculuk konumunu kabul etmediği gerçeğine dikkat çektim. Dedim ki, Majestelerinin Hükümeti sadece Rusya İmparatoru'nun barış görüşmelerini kabul edip etmeyeceğini sormayı teklif etti... kullandığımız dil savaşın başlangıcından günümüze kadar hiç değişmedi... yanılıcı umutların ortaya çıkmaması için daha önce sıklıkla yaptığım uyarıyı bir kez daha tekrarladım.” Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Layard (7 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.10-11.

⁶⁴² “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (8 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.11.

⁶⁴³ “The Earl of Derby to Mr. Layard (8 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.12.

benzer ifadeler içeren telgrafi almıştı ve Türk komutanların Rus karargâhına gönderilmelerine karar verildi.⁶⁴⁴

Rusya'dan gelen haberlere göre Gorçakov, birkaç gün önce Rus komutanlara talimat göndermişti.⁶⁴⁵ Layard, Grandük Nikola ile Michael'e Rus Savaş Bakanlığı tarafından bir ateşkesin kabul edilebileceği bilgisinin gönderildiğini söylediği zaman Babiâli'den şaşırtıcı bir cevap aldı. Rus komutanların ateşkes hakkında bilgisi yoktu ve ilerlemeye devam ediyorlardı.⁶⁴⁶ Ateşkes için görüşmeleri başlatma niyetini fiiliyata dökmeye çalışan Osmanlı tarafı Nikola'nın verdiği ağır cevapla şok oldu: *“Yazınızın içeriğini imparatora gönderdim. Müzakere yalnızca doğrudan benimle gerçekleşebilir. Ancak barış temeli olmadan bu aşamada herhangi bir ateşkes antlaşması söz konusu olamaz.”*⁶⁴⁷

Durum hakkında bilgi almak üzere vakit kaybetmeden Rusya'ya başvuran İngiltere,⁶⁴⁸ Gorçakov'un verdiği yanıtla ateşkesin kolay gerçekleşemeyeceğini anladı. Gorçakov, gerekli talimatların bir hafta önce komutanlara gönderildiği ama çok önemli olan telgrafların güvenliğini sağlamak için bunların özel habercilere teslim edildiğini söyledi. Bu nedenle talimatların ulaşması zaman alacaktı. Gorçakov, Rus generallere ayrı bir talimat verilemeyeceğini bu yetkinin sadece başkomutana ait

⁶⁴⁴ “Mr. Layard to the Earl of Derby (9 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.12.

⁶⁴⁵ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (9 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.9. Lord Derby 7 Ocak'ta Musurus Paşa'ya Gorçakov tarafından Rus komutanlara talimat gönderildiğini söyledi. Aynı yazıda Musurus Paşa'nın, İngiltere'nin mütarekeye karışması isteğine karşı Lord Derby tarafından olumsuz yanıt verildiği yer aldı. Bkz., “Nezaret-i Hariciyeye 7 Kanunusani 1878 Tarihiyle Londra Serafetinden Gelen Telgrafnamenin tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/38**.

⁶⁴⁶ “Mr. Layard to the Earl of Derby (9 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.13.

⁶⁴⁷ “Mr. Layard to the Earl of Derby (10 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.14.

⁶⁴⁸ Lord Derby, gelişmeleri aktarıp izahat istediği yazısının sonuna, Majestelerinin Hükümeti'nin biran önce ateşkes görüşmelerinin başlaması umudunu ekledi. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (10 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.13. Gorçakov'dan açıklama beklendiği yineledi. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (11 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.114.

olduğunu ekledi.⁶⁴⁹ Sonuçta Nikola'nın sözünü yere düşürmeyen Gorçakov, Sultan'ın ateşkesin hemen başlaması isteğinin yetkili komutanlara iletilmesini öteleyen bir tavırla diplomasi silahını kullandı.

Diplomasi kanallarında sözlerin anlam bulanıklığından yararlanarak zaman kazanma isteği açığa çıktı ve ilerleyen süreçte Rusya tarafından bu dil yeri geldikçe kullanılacaktı. Durumun farkında olan İngiltere Hükümeti,⁶⁵⁰ bir taraftan Rusya ile görüşmelerini sürdürecektik diğer taraftan başka seçenekleri de kullanmaya karar verecekti. Belki de Lord Derby şu sözleri ile takip ettiği politikanın doğruluğunu sorguluyordu: *“En başından söylediğim gibi, Türkiye’ye askeri yardımda bulunmaya hazırlanmış değildik ve Rus Hükümeti şu anda bütün arabuluculuk önerilerini püskürtmeye kararlı.”*⁶⁵¹

İngiliz Hükümeti, barış süreci açıldığında kendi içinde çatışma yaşıyordu. Kraliçe'nin desteklediği Disraeli, bir türlü gerçekleştiremediği müdahale kararından vazgeçmiş değildi ama halen karşıtlarının fikrini değiştirememişti. Plevne, Disraeli'nin son umuduydu ama Plevne'nin düşüşü ile Osmanlı Devleti'nin yenilgisi kaçınılmaz ve İngiltere'nin kesin bir politika üretmesi zaruri hale geldi.⁶⁵² Osmanlı direnişinin çökmesi anlamına gelen Plevne'nin düşüşü ve bunun muhtemel sonuçları İngiliz devlet adamlarının düşüncelerini eskisinden daha fazla meşgul ediyordu. Aralık-Ocak aylarında Rusya zafere yaklaşırken İngiliz-Rus ilişkilerindeki gerginlik tırmandı. Bu durum, İngiliz halkında korku ve kızgınlığa neden oldu ve İngiliz Hükümeti'nin acilen diplomatik eyleme geçmesine fırsat yarattı.⁶⁵³

⁶⁴⁹ 3 ve 4 Ocak tarihli gönderilen iki yazının ilkinin 8-10 günde ikincisinin 15 günde ulaşacağı belirtildi. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (11 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.14-15.

⁶⁵⁰ Özel haberci tarafından gönderilen telgrafın geç gideceği belliydi ve bu durum açıklanmamıştı. Ayrıca Majestelerinin Hükümeti Gorçakov'un komutanlara talimat gönderildiği bilgisini paylaştığı için pişman olduğunu düşünüyordu. Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (12 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.16.

⁶⁵¹ “The Earl of Derby to Mr. Layard (12 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.15.

⁶⁵² 6 Kasım'da Disraeli'nin Lady Bradford'a mektubunu aktarılan Buckle'ın eserinde şunlar yazıyor: *“Korkarım ki Türkler Asya’da yok oluyorlar. Ruslar şimdiden Erzurum ve Kars’ı aldılar... Plevne bizim tek şansımız.”* Bkz., Monypenny and Buckle, s.191. 13 Aralık'ta Lady Chesterfield'a yazdığı mektubunda Disraeli, Plevne'nin düşeceği söylenmesine rağmen umudumuz halen vardı ama şimdi, *“Durum çok daha kötü olamaz ve çok kritik.”* diyordu. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.190.

⁶⁵³ Anderson, s.212; Sumner, s.319; Wirthwein, s.281.

Plevne düştüğü zaman, Disraeli Parlamento'nun erken açılması için baskı yaptı. 4 Aralık'ta Kabine'yi toplantıya çağıran Disraeli, Ruslara bir nota verilmesi kararını Lord Derby'ye dahi kabul ettirememişti.⁶⁵⁴ Ancak Lord Derby, 13 Aralık'ta Shuvalov'a, Rusya'nın geçici bile olsa İstanbul ve boğazları işgal etmesi durumunda, İngiltere'nin kendi çıkarlarını korumak için ne gerekirse yapacağı uyarısında bulundu.⁶⁵⁵

17 Aralık tarihinde toplanan İngiliz Kabinesi'ne Disraeli, üç öneri sundu: Viyana ile görüşmelere başlanması, Parlamento'dan askeri harcamalar için 6 milyon poundluk kredi talep edilmesi ve Amiral Hornby komutasındaki İngiliz donanmasının Çanakkale'ye gönderilmesi. Parlamento açıldıktan sonra 21, 22, 23 Aralık tarihli Kabine görüşmelerinde Disraeli'nin üç önerisinden sadece sonuncusu onaylandı.⁶⁵⁶

Disraeli, Doğu'da meydana gelen olayların kritik durumunun görüşülmesinin yanı sıra yürütülen tarafsızlık politikasının şartlarını sağlamlaştırmak amacıyla Parlamento'nun acilen açılmasını önerdi.⁶⁵⁷ Kraliçe'nin ve Başbakan'ın sert tutumları dolayısıyla Parlamento'nun 17 Ocak 1878 tarihinde açılması kabul edildi ve kabul edilen tarihte Parlamento açıldı.⁶⁵⁸

İngiliz Kabinesi içindeki kararsızlık ve çatışma ile Osmanlı Devleti'nin mütareke çabaları sürerken 9 Ocak 1878'de Ruslar, Plevne'den sonra önemli bir mevki olan Şıpkı'yı ele geçirdi. “*O vakte kadar muharebenin devamını arzu eden vükela dahi sulh etmek zamanı geldiğini anladı.*”⁶⁵⁹ Şıpkı zor durumda iken 8 Ocak gecesi Mabeyn Başkâtibi Said Paşa, Padişah'ın emri ile konuyu görüşmek üzere

⁶⁵⁴ Blake, s.634; Seton-Watson, s.241; R. W. Seton-Watson, **Britain in Europe 1789-1914 A Survey of Foreign Policy**, Cambridge University Press, London, 1955, s.528.

⁶⁵⁵ Anderson, s.212; **BDA**, Vol.III., s.348-349. Kurat, bu notanın Disraeli'nin baskısı sonucu verildiğini söylüyor. Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.43.

⁶⁵⁶ Blake, s.637-638.

⁶⁵⁷ Monypenny and Buckle, s.201.

⁶⁵⁸ 17 Aralık tarihli toplantıdan sonra Disraeli ile görüşen Musurus Paşa, arabuluculuk için “*daha şiddetli tedbir ittihaz eylemek üzere iktiza eden*” talep için toplanan Kabine'nin kararını Disraeli'nin Kraliçe'ye ileteceğini ve Disraeli'nin politikasının galip geldiğini çok gizli ibaresi ile Babıâli'ye bildirdi. Ayrıca Musurus Paşa, 18 Aralık'ta gönderdiği bu telgrafa parlamentonun 17 Ocak'ta açılacağını da ekledi. Bkz., “Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Kanunuevvel 77 Tarihiyle Londra Serafet-i Seniyyesinden Gayet Mahremane İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/31**, s.3. Ayrıca bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.44; Blake, s.637; Monypenny and Buckle, ss.204-207; Seton-Watson, **Britain in Europe**, s.528-529; Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, s.242. Parlamento açılmadan önce Disraeli Kraliçe'ye “*Kabine'de neredeyse yalnızım*” diyordu Kraliçe “*Kabine'den tamamen utandığı*” ve “*Büyük barbarların ayaklarını öptürmesine izin veren bir ülkenin egemenliği sürdürülemez*” cevabını verdi. Bkz., Seton-Watson, **Britain in Europe**, s.530.

⁶⁵⁹ **1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, s.84; Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.324.

Kabine üyelerini gece yarısından sonra evlerinden çağırttı. Rusların şiddetli saldırıları karşısında nasıl bir yol izlenmesi gerektiği tartışıldı. Aracısız olarak doğrudan doğruya Ruslara müracaat edilmesi fikri düşüncelerde yerleşmeye başladı.⁶⁶⁰

Aynı zamanda, Ruslarla doğrudan mütareke görüşmelerine başlamadan önce son kez İngiltere'nin düşüncesi soruldu. Layard anılarında 7 Ocak günü Said Paşa beni çağırarak Sultan'ın mesajını verdi demektedir. Bu mesaja göre Sultan, İngiltere ile yapılan görüşmelerden bahsediyor ve İngiltere'nin en iyi ve gerçek dost olduğunu hatırlatıyordu. Rusya'nın ilerlemek için olağanüstü çaba harcadığı sırada Layard'ın yaptığı durum tespiti gayet yerindeydi: *“Ruslar görünüşe göre, başarılı bir sonuca ulaşma niyeti olmadan, İngiltere ile diplomatik görüşmeleri sürdürerek (uzatarak) zaman kazanmayı umuyorlar.”* Osmanlı ise İngiltere'nin yardımına güveniyordu. Layard, Lord Derby'ye gönderdiği çok gizli ibareli telgrafta Rusların büyük çaba ile ilerlediğini, Sultan'ın arabuluculuk için sorduğunu yazdı.⁶⁶¹ 10 Ocak'ta Said Paşa, Şıpka'nın düştüğünü Layard'a haber vererek durumun acilen İngiltere'ye bildirilmesini istedi.⁶⁶² Layard, 10 Ocak'ta Lord Derby'ye bir telgraf gönderdi. Rus orduları Balkanlar üzerinden Edirne'ye doğru ilerliyordu ve İstanbul tehdit altındaydı. Son kez İngiliz Hükümeti'ne başvurulduğunu ve Sultan tarafından yapılan isteğin *“vakit olmadığı için acil ve son bir cevap gönderilmesinin kesinlikle gerekli olduğunu”* yazdı.⁶⁶³

İngiltere'nin yürüttüğü politikada son sözü, tarafsızlıktan ayrılmanın mümkün olmayacağını üstüne basa basa tekrarlayan Lord Derby söylemişti zaten.⁶⁶⁴ Diğer taraftan kişisel çabalarını sürdüren Disraeli, Parlamento'nun açılışıyla Osmanlı Devleti'ne yardımın sağlanabileceği vaadiyle kafaları karıştırıyordu. Ancak bunun

⁶⁶⁰ Mahmut Celâleddin Paşa, ss.512-514. Bununla birlikte, 1878 başında Seraskerliğe getirilen Rauf Paşa tarafından Süleyman Paşa'ya 8 Ocak 1878'de *“Rusya ile ateşkes anlaşması imzalanmasına karar verilmesi sebebiyle birliklerin bulundukları hatta kalmaları”* emri verildi. Bkz., **1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini**, s.84.

⁶⁶¹ Layard ayrıca 7 Ocak gecesi Sadrazam ve Server Paşa ile görüştüğünü ve İngiltere tarafından yüzüstü bırakıldığına inanıldığını yazdı. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.221-222.

⁶⁶² **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.229.

⁶⁶³ “Mr. Layard to the Earl of Derby (10 January 1878)”, **B DFA**, Vol.III, Doc.778, s.335-336.

⁶⁶⁴ 12 Ocak'ta Lord Derby, Layard'a Majestelerinin Hükümeti'nin müdahalesiyle bir mütarekenin mümkün olmadığını yineledi. Bkz., “The Earl of Derby to Mr. Layard (12 January 1878)”, **B DFA**, Vol.III, Doc.761, s.330.

için Osmanlı ordularının dayanmasını gerekli görüyordu.⁶⁶⁵ Dayanılacak durum kalmamıştı. En kısa zamanda barış yapılmadığı takdirde Rusların şartları daha da ağırlaşacaktı. Gidişatın vahameti nedeniyle Padişah II. Abdülhamit önce Kraliçe Viktorya'ya ve daha sonra Çar II. Aleksandr'a birer mektup gönderdi. Gönderilen mektupların da sonuçsuz kalması Osmanlı Devleti'nin Rusların insafına terk edilmesine neden oldu. Osmanlı Devleti'nin Ruslarla doğrudan mütarekeye girişmekten başka şansı kalmadı. Daha fazla kayıp yaşamamak için acele eden Osmanlı tarafının aksine daha fazla ilerlemeyi hedefleyen Ruslar işleri ağırdan aldı. Rus komutanların azimli ve hızlı ilerleyişi bir ara İstanbul hayali kurmalarına bile olanak tanıdı.

Gidişatın doğurabileceği tehlikelerin farkında olan İngiliz yönetimi tarafsızlığını bozmadan kendi çıkarlarını yani İngiltere için önemli olan boğazların ve İstanbul'un güvenliğini korumanın yollarını aradı. "*Çanakkale Boğazı'na İngiliz donanmasının demir atma talimatına Sultan tarafından herhangi bir itirazda bulunulup bulunulmayacağına araştırılması*" isteği Layard'a gönderildi. Bunun tarafsızlıktan ayrılma anlamına gelmeyeceği de özellikle vurgulandı.⁶⁶⁶ "*Majestelerinin Hükümeti, Çanakkale geçişini engelleyen girişimlerin nihai uzlaşma şartlarının doğru bir şekilde değerlendirilmesini engelleyeceği düşüncesinde*" olduğu için Lord Derby, ikinci adım olarak Loftus'a "*Prens Gorçakov'un Rus güçlerinin Gelibolu yarımadasına yerleşmeyeceğine dair teminat vermeye razı olup olmadığını sorma*" talimatı verdi.⁶⁶⁷ 13 Aralık memorandumundan sonra Prens Gorçakov, Çanakkale Boğazı üzerine konuşmaktan dikkatlice kaçınıyordu. Layard'ın aldığı haberlere göre Ruslar Gelibolu'ya doğru ilerliyordu.⁶⁶⁸

Gorçakov'un söylediklerine göre, "*Türk askerleri Gelibolu'ya yığınak yapmadıkça, Rus Hükümeti oraya doğrudan askeri operasyon yapma niyetinde*

⁶⁶⁵ Derby, Türklerin altı ile eskiz hafta dayandığı takdirde açılacak olan Parlamento'dan Türkler lehine karar çıkarabileceğini söylüyordu. Bkz., Baykal, "93 Harbi Esnasında..", s.385; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.59. Kurat, İngiliz devlet adamlarındaki bu söylem farklılığını İngiliz Kabinesi'ndeki istikrarsız duruma bağlıyor. Disraeli'nin Musurus Paşa'ya gizli diye sunduğu fikirleri ise "*tamamıyla kendi özel gayretleri olup İngiliz politikası ile bağdaşmadığını*" ekliyor. Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.48.

⁶⁶⁶ "The Earl of Derby to Mr. Layard (12 January 1878)", **B DFA**, Vol.III, Doc.762, s.330.

⁶⁶⁷ "The Earl of Derby to Lord A. Loftus (12 January 1878)", **B DFA**, Vol.III, Doc.763, s.331.

⁶⁶⁸ "*Rusların doğrudan Gelibolu üzerine bir müfrezeyle yürüdüğüne dair raporlar bana ulaştı. Ne kadar doğrudur bilemiyorum ama benim görevim, Rus ikiyüzlülüğünün birçok kanıtından sonra, Majestelerinin Hükümeti'ni korumaktır.*" Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (14 January 1878)", **B DFA**, Vol.III, Doc.764, s.331.

değildi.” Ayrıca İngilizler Gelibolu’yu işgal etmeyi akıllarından bile geçirmemeliydi.⁶⁶⁹ Tarafların birbirine verdiği yanıtlar iki tarafı da memnun etmedi. 17 Ocak tarihinde Gorçakov’un Çar’dan aldığı bilgiyle Grandük’e gönderdiği telgraf suların henüz durulmayacağını göstergesiydi: “*Ne olursa olsun, operasyonlar durdurulmadı.*”⁶⁷⁰

Osmanlı yönetimindeki telaş, yoğun görüşmelerde kendisini hissettirdi. Vükela mesai üstüne mesai yaparken 11 Ocak’ta Kabine değişikliğine gidildi. Değişikliğin temelinde başkentteki kamuoyunun yönetime yönelik artan kızgınlığı ve yeni yönetim ile uluslararası arenada barışçıl bir profil çizme amacı da vardı ama asıl neden savaşın sonundaki siyasi sarsıntının Babîâli’deki görev değişiklikleri ile kendisini göstermesiydi. 1878 yılı içinde Sadaret makamının el değiştirme hızını yakalamak zordu.⁶⁷¹ Ahmed Hamdi Paşa, kısa sürecek görevine başladığı zaman, barış için nasıl bir yol izleneceğine biran önce karar verilmesi gerekiyordu. İngiltere’ye gerek Musurus Paşa, gerek Layard, gerekse Padişah nezdinde yapılan birçok talep sonuçsuz kalmıştı. Osmanlı Devleti savaşın öncesinde ve savaş sırasında olduğu gibi barış sürecinde de İngiltere’ye güvenilemeyeceğini ve İngiltere’nin yer almak istemediği bir çözümün sadece ve doğrudan Rusya ile anlaşmaktan geçtiğini kabullenmek zorunda kaldı. İngiltere’nin tutumu açıkça her defasında dillendirilmişken neden bu kadar talepte bulunulduğu sorulabilir. Bunun yanıtını vermek kolay olmasa da Plevne müdafaası sırasında Avrupa kamuoyunda artan Türk

⁶⁶⁹ “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (15 January 1878)”, **BDEA**, Vol.III, Doc.768, s.332.

⁶⁷⁰ Sumner, s.352. “*Rus İmparatoru Sultan’ın ve kendi telgrafının kopyasını Grandük Nikola’ya göndererek barış yapılınca kadar askeri harekete kemal-ı gayretle devam etmesini emrediyordu.*” Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.326. Ayrıca konuyla ilgili bkz., Ahmed Selahaddin, s.93; Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, s.389; Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.48; Mahmut Celâleddin Paşa, s.522-523.

⁶⁷¹ Baykal’a göre, görev değişikliği tamamen siyasiydi. Edhem Paşa’nın sadareten alınmasının nedeni, vaktiyle Londra Protokolü’nün şiddetle karşısında durmuş olmasıydı. Sadarete “*mazideki kanaati meçhul bir şahsın gelmesi*” gerekiyordu. Böylece Padişah, barış isteğini göstermiş olacaktı. Bkz., Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, s.387. Mahmut Celâleddin Paşa, s.518-519; Türkgeldi, s.32. Siyasi sarsıntının neticesi olarak 1878 yılı içerisinde Sadarete yedi farklı isimle karşılaşıyor: Edhem Paşa (5 Şubat 1877- 11 Ocak 1878), Ahmed Hamdi Paşa (11 Ocak- 4 Şubat 1878), Ahmet Vefik Paşa (4 Şubat- 18 Nisan 1878), Mehmet Sadık Paşa (18 Nisan- 28 Mayıs 1878), Mütercim Mehmet Rüştü Paşa (28 Mayıs- 4 Haziran 1878), Mehmet Esat Safvet Paşa (4 Haziran- 4 Aralık 1878), Tunuslu Hayrettin Paşa (4 Aralık 1878- 29 Temmuz 1879). Bkz., İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, ss.617-835. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, ss.218-237; İsmail Şen, “Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sadrazamları”, **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**, Cilt:III, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011, ss.60-65.

sempatisi ile Layard'ın girişimleri ve Disraeli'nin olumlu bakışı, Osmanlı yönetimini talepte bulunmak için cesaretlendirmiş olmalıdır.

İngiliz politikası içindeki farklı söylemlerin Osmanlı yönetimi tarafından iyi izlendiği ve tahlil edildiği ama sonuçta Rus ilerlemesi karşısında İngilizlere bel bağlanamayacağına ilişkin bilgiler Osmanlı arşivinde bulunan bir defterin içinde gayet güzel özetlenmiştir:

“...Müşarünileyh Bikonsfelid (Disraeli) Devlet-i Aliyye alafranga Kânunuevvel nihayetine kadar dayanamayacak olur ise İngiltere Devleti'ni bu tarafın menafî'ne muvafık tarike sevk etmeğe çalışacağını Musurus Paşa'ya söylemiş iken Lord Derby'nin daima bitaraflık mesleğini ortaya atarak Devlet-i Aliyye'nin İngiltere'den fiilen bir şey beklememesini ve bu fikri tavassutdan istinkâf-ı kat'î (kesin olarak arabuluculuktan uzak durarak) göstermekle de meydana koyması ve Musurus Paşa'dan bu kere gelen telgrafnameye nazaran müşarünileyh Bikonsfelid'in Devlet-i Aliyye düşman ordusu Edirne'ye geldiği günden itibaren memulunca tedarik olunabilecek yüz bin askerle iki ay veyahud altı hafta mukavemet edebilir ise karib-ül'ictima (yakında toplanacak) olan parlamentoya arz olunacak tahsisat-ı askeriye teklifinin icab ettireceği mebâhis-i azimeden İngiltere'nin bize muavenetini temin vadisinde ittihaz eylediği tedabire ekseriyet-i ara ile kuvvet geleceği ümidinde bulunduğunu ve eğer düşmana mukavemet edilemez ise parlamentonun vaktinden evvel küşadıyla İngiltere Devleti'nin işe girişmesi yolunu hazırlamak için sarf eylediği mesaisi heba olmuş bulunacağını mahremane ifade etmesini İngiltere vükelasının bu taraf hakkında müttehiz olan hatt-ı hareketin istinadına şayan bir merkeze müntehi olamadığını müeyyid bulunmağla beraber Bikonsfelid'in dediği gibi parlamentoda cereyan edecek mübahasat bilfarz İngiltere Devleti'ni ilan-ı harb derecesine getirecek kadar bize menfaatle efkâr ve mütalaât tevliid ettirse bile böyle bir kararın zuhur-u fiiliyatına vakit bırakmaksızın düşman askerinin İstanbul üzerine yürüyeceği ve ol halde İngiltere donanması müttefik sıfatıyla boğazdan içeri alınsa bile kuvve-i müteferride-i bahriyenin tamamı muhafazaya kifayet-i heyet-i askeriyece dahi rehin tasdik olmadığı ve esbab ve ahval-ı meşruhaya mebni hücum-ı a'daya (düşman saldırısına) bizce karşı durmak ise kabil olamayacağı cihetle makalat-ı ma'ruzadan (verilen sözlerden) ümidvar olubda a'danın payitaht-ı devleti tehdid etmesine cevaz vermek Allah etmesin öyle bir halin avakıb-ı vahimesini (kötü sonuçlarını) göze aldirmek demek olacağından artık bu sözlerin temyiz-ı hakaik ve netaiciyle uğraşub bünyan-ı devleti hatar ve tehlikeye düşürmekten ise doğrudan doğruya Rusya Devleti'ne bilmüraca tarafeyn harekât-ı askeriyesinin sür'at-ı ta'tiline medar olmak üzere esas-ı sulhun kararlaştırılması farz-i ayn (oldu) ...İngiltere Devletince bitaraflık yolundan çıkılda bize naflı' asar-ı fiiliye gösterilemeyeceği şimdi değil meselenin zuhurundan beri ma'lum olduğu halde Devlet-i Aliyye'yi ümide düşürmek politikasından dahi geri durulmadığı tafsilat-ı meşruha ile” açıklamıştı.⁶⁷²

⁶⁷² “Meclis-i Vükela Mazbatası, 13 Muharrem 1295 (17 Ocak 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.36-40. **BOA, Y.EE.d** (Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Yıldız Esas Evrakı Defterleri) içinde yer alan bu defter ile ilerleyen kısımlarda kullanılacak olan 1017 numaralı defterler konumuz açısından oldukça önemli veriler sunmaktadırlar. İki defter toplamda beş yüz sayfaya yakındır ve 93 Harbi'nin sonundaki özellikle diplomatik ve ardından askeri, yönetsel, siyasi, mali, hukuki alanlara ilişkin bilgiler içerirler. Defterlerin içinde İrade-i Seniyyeler, Sadaret Tezkereleri, Vükela Mazbataları, sefirlerle

2.2.2.2. Edirne Mütarekesi

Plevne'nin düşüşü sonrasında başlatılmaya çalışılan müzakere girişimleri, artan askeri yenilgiler sonucu daha da hızlandırıldı. Müzakere işlerini ağırdan alan Rusların da onayıyla iki Osmanlı yetkilisi Nikola ile görüşmek üzere 13 Ocak 1878 tarihinde görevlendirildi. Yetkili isimler Hariciye Nazırı Server Paşa ile Hazine-i Hassa Nazırı Namık Paşa idi. Server ve Namık Paşaların Ocak ayının ortasında Nikola'nın karargâhını kurduğu Kızanlık'a hareket etmeleri resmen müzakerelerin başlangıcının habercisi oldu. 15 Ocak'ta yola çıkan Paşalar yorgun bir şekilde 19 Ocak tarihinde Kızanlık'a vardılar ve dinlenme fırsatı bulamayan Paşalarla ilk görüşme ertesi gün başladı.⁶⁷³

Bu sırada Rus İmparatoru'na gönderilen mektubun cevabı geldi. Çar, ben de sizin gibi barış ve dostluğun tesisini arzu ediyorum *“lakin umum kumandanların almış oldukları evamir iktizasınca mütareke kararâtını takririne ta’lik ettikleri şeraiti Babiâli evveleminde kabul etmedikçe ta’til-i muhasamata razı olamam”* diyordu.⁶⁷⁴

Görüşmelerin başladığı ilk gün Nikola, mütareke mukavelesinin müzakere olunması ve silahların susturulması için şartlarını açıkladı. Bu şartlar, 1-Bulgar çoğunluğun olduğu yerler İstanbul Konferansı'nda belirtilen yerlerden aşağı olmamak kaydıyla kabul edilecek ve oralarda yerli askerler bulunacak, 2-Karadağ'ın bağımsızlığı tasdik edilecek ve sınırları genişletilecek, 3-Memleketeyn (Romanya) ve Sırbistan'ın bağımsızlığı tasdik edilecek ve sınırları düzenlenecek, 4-Bosna Hersek mümtaz idareye nail olacak, 5-Rusya'ya bedeli sonradan belirlenecek savaş tazminatı ödenecek, 6-Rusya'nın İstanbul Boğazı ve Karadeniz'deki hukuku kararlaştırılacak.⁶⁷⁵

yazışmalar, Padişah'ın İngiltere Kraliçesi ve Rus Çarı ile telgraflaşmaları gibi pek çok farklı kayıt bulunmaktadır. Bu kayıtlar birbiriyle alakalı ve tamamlayıcı olarak ve genelde kronolojik bir sıra ile ilerleyerek konu akışını tutarlı bir şekilde sunmaktadırlar.

⁶⁷³ Görevlendirilmeleri sonrasında kendilerine istememelerine rağmen 50 şer bin kuruş tahsis edilip Ocak'ın 15'de Kızanlık'a hareket edecekleri Rus İmparatoru'na bildirildi. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.1-5. Layard, 13 Ocak 1878'de Lord Derby'ye gönderdiği telgrafta Server ve Namık Paşaların yola çıkacaklarını yazdı. Bkz., “Mr. Layard to the Earl of Derby (13 January 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1906] Turkey, No. 2 (1878). Correspondence Respecting Overtures for Peace**, s.16. Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.325; Mahmut Celâleddin Paşa, s.523; Sumner, s.350; Türkgeldi, s.33.

⁶⁷⁴ **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.6. Ayrıca aynı cevap için bkz., **BOA, Y.EE., 41/1**, s.4.

⁶⁷⁵ “Makam-ı Sadarete fi 20 Kânunusani 878 tarihli Devlet-i Aliyye Murahhasları Canibinden Gönderilen Telgrafnâmenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.7-8. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.535; Sumner, s.363; Türkgeldi, s.33-34.

Server ve Namık Paşaların 15 Ocak'ta aldıkları talimatta öncelikli hedef askeri harekâtın durdurulması ve mütarekenin imzalanmasıydı. Muhtemel tekliflere karşı verilecek cevapların bulunduğu talimatta “*teklifi savuşturmaya çalışın*” ibaresinin bulunması bir pazarlığın ön görüldüğünü gösteriyordu.⁶⁷⁶ Ancak hesaba katmadıkları kararlı bir tavırla karşılaşan temsilcilere Nikola tarafından kesin bir dille şartlar dikte edildi.

Şartlar kabul edilmediği takdirde görüşmelere devam edilmeyecekti. Şartlar, Osmanlı yönetiminde soğuk düş etkisi yapmış olmalıdır ki, halen barışın 1856 Antlaşması temeline oturtulacağı sanılıyordu. Şartları kabul etmek mümkün gözüküyordu. 6. madde ise tamamen “*Avrupa menafî-i umumiyesine müteallik*” olduğundan Osmanlı Devleti'nin tek başına karar vermesi söz konusu olmazdı. Tazminat konusunda Rusya'nın ısrarcı talebi “*lüzumsuz*” görüldü. Ancak Nikola'nın son sözü, şartlara ya kabul ya da red cevabının verilmesi gerektiği yönündeydi. Ayrıca Rus ordusunun İstanbul yolunda ilerlediği ve talep edilen şeylerin daha da ağırlaşılabileceği ifadesi, gerçekleşmesi muhtemel bir tehditten başka bir şey değildi.⁶⁷⁷

Nikola uyarısını yaptığı sırada Rus orduları ilerlemeye devam ediyordu ve 20 Ocak 1878'de Edirne Rusların eline geçti. Bu buhranlı günlerde Kabine üyeleri gece gündüz Harbiye Nezareti'nde toplanarak bir çözüm yolu aradılar.⁶⁷⁸ Nihayetinde Server ve Namık Paşalardan durumu anlatan 20 ve 21 Ocak tarihini taşıyan toplam üç telgraf 24 Ocak gecesi Daire-i Askeriye'de ele alındı.⁶⁷⁹ Şartların ağırlığı dillendirilmekle birlikte Rus ilerlemesinin sürmesi ve Nikola'nın tavrının kesinliği karşı koyuşu güçleştiriyordu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu durum malumdu. Üç yıldır ihtilaller vardı, Plevne kaybedilmişti, askerden kaçmalar meydana geliyordu, Ruslar Edirne'ye dayanmıştı ve İstanbul'da savaşmak zorunda kalınabilirdi. Şartları red edersek savaşabilir miyiz sorusuna Heyet-i Askeriye'den

⁶⁷⁶ Temsilcilere verilecek talimat Meclis-i Vükela'da kaleme alındı ve ertesi gün Paşalara verildi. Temsilcilere verilen talimat için bkz., “Server ve Namık Paşalara Verilen Talimat, 11 Muharrem 1295 (15 Ocak 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.17-22. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.523-524.

⁶⁷⁷ “Makam-ı Sadarete fi 21 Kânunusani 878 tarihiyle Devlet-i Aliyye Murahhasları Canibinden Gönderilen Telgrafnamenin Tercümesi”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.9-15 (Aynı gün iki telgraf gönderilmiştir).

⁶⁷⁸ Mahmut Celâleddin Paşa, s.529.

⁶⁷⁹ **BOA, İ.DUİT., 142/52**, 20 M 1295 (24 Ocak 1878); **BOA, İ.DUİT., 142/53**, ss.2-4. Görüşmede Meclis-i Mebusan'a gönderilmeden murahhaslara şartları kabul etmeleri için talimat verilmesi Meclis-i Vükela'da kabul edilerek Padişah'a sunuldu. Padişah'ın kararı ile hemen murahhaslara telgraf çekilmesi onaylandı. Bkz., **BOA, İ.DUİT., 142/51**, 20 M 1295 (24 Ocak 1878).

cesaretlendirici cevap verilemedi. Lord Derby de Musurus Paşa'ya Rusya'nın İstanbul'a girişini engelleyemeyeceği söylemişti. Bunu temin edebilecek hiçbir devlet yoktu. Payitaht elden çıktığı takdirde bir daha geri alma imkânı bulunmuyordu. Tartışmalar sonucunda şartlar reddedilemedi ve karar Meclis-i Umumi'nin tasdikine sunuldu ve düşmana karşı koyacak güç olmadığı kesinlikle ve oy birliği ile 30 Ocak'ta imzalandı.⁶⁸⁰

Ruslar Edirne'yi işgal ettikten sonra 27 Ocak'ta Rus karargâhı Edirne'de kuruldu ve görüşmelere burada devam edildi.⁶⁸¹ Çaresiz kalan Osmanlı yönetiminin Nikola'nın şartlarına boyun eğmesi üzerine 31 Ocak tarihinde önce bir protokol sonrasında ise mütareke imzalandı. Protokol Nikola'nın sunduğu şartlardan ibaretti ve Grandük Nikola ile Server ve Namık Paşalar tarafından imzalandı.⁶⁸² Mütarekenin imzalanması için Rusya tarafından Harp Ordusu Reisi ve İmparator yaverlerinden General Nepokoychitski ile yardımcısı General Lewicki ile Osmanlı tarafını temsilen Erkan-ı Harp Feriki Necip Paşa ve Erkan-ı Harp Mirliyası Osman Paşa tayin edildi.

31 Ocak 1878 tarihili Edirne Mütarekesi'nin şartlarına göre: 1-Rusya, Sırbistan, Romanya ve Osman Devletleri arasında bir mütareke olmuştur. Eğer mütarekeyi taraflardan biri bozacak olursa üç gün önceden haber vermesi gerekmektedir. Bu durum ayrıca Rusya tarafından Karadağ'a bildirilecektir. 2-İmzalar atıldıktan sonra tayin edilen yerlerin haricinde askeri ilerleme olursa buralar terk edilecektir. 3-Osmanlı Devleti, Vidin, Rusçuk ve Silistre kalelerinden başka Belgradcık, Hezargrad ve Hacıoğlu Pazarcığını terk edecektir. (Mütarekede sınır hattı bu maddede ayrıntılı olarak verilmiştir) Kısaca Osmanlı birlikleri Terkos, Hadımköy ve Büyükçekmece'yi boşaltacaklar ve sınır Küçükçekmece'den Ayayorgi ve Akpınar yolu ile Karadeniz'e varacaktır. 4-Bu hatların dışındaki askerler derhal geri çekilecektir. 5-Osmanlı askerleri geri çekilirken silahları, savaş mühimmatlarını, teçhizatları ve taşıyabilecekleri eşyaları yanlarında götürebilecek ya da isterlerse Rus askeri idaresine bırakabileceklerdir. Halkın mallarına dokunulmayacaktır. 6-Tuna'daki Osmanlı askerleri ve savaş gemileri engellenmeden Sünne'yi terk edecektir. 7-Rusya veya müttefiklerinin askerleri bulunan yerlerde Osmanlı

⁶⁸⁰ BOA, Y.EE.d., 1016, ss.57-80; BOA, İ.DUİT., 142/53, 26 M 1295 (30 Ocak 1878), s.1. Ayrıca Mahmut Celâleddin Paşa'nın eserinde, şartların kabul edilmek zorunda kalınması güzel bir şekilde özetlenmiştir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.538.

⁶⁸¹ Sertoğlu, s.3322.

⁶⁸² "Protokol Tercümesi", BOA, Y.EE.d., 1016, ss.80-82.

Devleti'nin mülkiye memurları varsa onlar görevlerine devam edecek, asayişini sağlayacak ve Rus askeri yetkililerinin isteklerini mümkün olduğunca yerine getireceklerdir. 8-Rus askerinin bulunduğu yerlerdeki demiryolları serbestçe işlemeye devam edecek, yalnız sınır arasında savaş mühimmatı ve asker nakli önlenecektir. 9-Babıâli Karadeniz limanlarındaki ablukayı kaldıracak ve gemilerin serbestçe bu limanlara girmesine karşı çıkmayacaktır. 10-Rus, Sırp ve Karadağ askerlerinin bulunduğu yerlerde kalacak hasta ve yaralı Osmanlı askerleri savaş esiri sayılmayacak ama özel izin olmadıkça başka yerlere nakledilmeyeceklerdir. Mütareke Ocak ayının 31. günü saat yedide başlayacaktır.⁶⁸³

Mütarekenin imzalanması İstanbul'u Rus işgalinden kurtarmış oldu. Ancak mütareke geçici bir barış ortamı sağladığından ve henüz nihai barış şartları belirlenmediğinden tehdit geçmiş değildi. Mütarekenin 3. maddesine göre sınır hattı ayrıntılı bir şekilde çizilerek Rusların Çatalca'ya kadar gelmeleri tasdik edildi.

Barışın ön şartları hakkında görüşmeler sürerken İngiltere kendi çıkarları peşine düşüp bu yönde politikasını belirlemeye çalışıyordu. Görüşmelerin başlamasından hemen önce İngiliz donanmasının boğazlara gönderilmesi için girişimlere başlandı. Yukarıda açıklanmaya çalışıldığı üzere İngiltere tarafsızlık politikasını sürdürerek hem Osmanlı hem de Rus yönetimini, donanmasını boğazlara göndermeye ikna etmeye çalıştı. Donanmanın gönderilmesini Sultan'a bildirme görevi Layard'a verildi.⁶⁸⁴ Aynı zamanda Lord Derby, Musurus Paşa'ya İngiltere'nin tarafsızlıktan ayrılmama kaydıyla Osmanlı Devleti'nin uygun görmesi ve kabul etmesi ile donanmasını Çanakkale'den geçirmesinin mümkün olduğunu söyledi.⁶⁸⁵ İngiltere'nin bu hamlesi iki devlet tarafından da olumlu karşılanmadı.

⁶⁸³ **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.82-89. Edirne Mütarekesi'nin transkripsiyonu için bkz., Erim, ss.381-385. Mütarekenin sadeleştirilmiş hali için bkz., Ahmed Selahaddin, s. 94; Mahmut Celâleddin Paşa, s.543-545. Rus tarafında mütarekeyi imzalayan komutanların defterde yazılan isimlerinin okunuşu Napokoyicski ile Loycki'dir. Ancak diğer iki metinde isimler farklı gözüküyor. Erim, General Tabofonçeski ile yardımcısını General Bunceski olarak verirken, Mahmut Celâleddin Paşa'nın eserinde Nepoçinski ve Lobiçki yazmaktadır.

⁶⁸⁴ Layard, Sultan'ın ve Babıâli'nin öneriye sıcak bakmadığını yazmaktadır. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.239.

⁶⁸⁵ Musurus Paşa buna, ittifak anlaşması olmadan İngiltere'nin tarafsız olarak donanmasını boğazdan geçirmesinin doğru olamayacağını yönünde cevap verdi. Ama Musurus Paşa, Osmanlı Devleti'nin bütünlüğü için teminat verildiği takdirde bunun olabileceğini söyledi. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Hariciyeye fi 19 Kânunusani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Keşide Olunan Telgrafnamenin Tercümesi Suretidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.51-55. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.522.

Layard, Amiral Hornby'ye 18 Ocak'ta Rusların Edirne'ye doğru ilerlediklerini ve muhtemelen burayı işgal edeceklerini bildirdi.⁶⁸⁶ Osmanlı yönetimi İngiliz donanmasının boğazlara gönderilmesine sıcak bakmadı ancak Layard bir gün sonra Amiral'e şu telgrafi çekti: "*Babiâli, Rusların aniden Gelibolu'ya ilerlemesi durumunda Majestelerinin Hükümeti'nden filosuna Çanakkale'ye girmesi için Beşıke ya da Makri'de hazır olma emri vermesini talep etti.*"⁶⁸⁷ İzmir'de bulunan Amiral, emir geldiğinde hareket etmeye hazırdı ama öncelikle Bolayır hatlarının güvenliğinin sağlanmasını istiyordu.⁶⁸⁸ Kızanlık'ta görüşmeler başladıktan sonra 23 Ocak 1878 tarihinde Amiral Hornby'ye Londra'dan gizli ibaresi ile gönderilen telgrafta acilen Çanakkale'ye yelken açması ve filosuyla İstanbul'a doğru gitmesi söylendi. Telgrafta verilen talimat açıktı: "*Rusya ile Türkiye arasındaki çatışmanın tarafı olmaktan kaçının, ama boğazlardaki geçişler açık tutulacak ve İstanbul'da bir kargaşa durumunda İngiliz uyruklarının can ve mal güvenlikleri korunacaktır.*"⁶⁸⁹ Amiral 24 Ocak'ta Layard'a İstanbul'a geçmek ve Çanakkale Boğazı'nı açık tutmak için emir aldığını, donanmanın geçişi için ferman gönderilmesinin istenebileceğini ama aldığı emirlerin ferman için beklemesine izin vermediğini bildirdi.⁶⁹⁰

İngiliz filosu yola çıkmış ilerliyordu ve Osmanlı Devleti'nin tarafsız olan bir devletin savaş gemilerinin boğazdan geçmesine ne şekilde tepki vereceği merak

⁶⁸⁶ "Telegram from Ambassador, Constantinople, to Admiral (18 January 1878)", Fred Egerton, **Admiral of the Fleet, Sir Geoffrey Phipps Hornby, a Biography**, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1896, s.227. Amiral Hornby, 1877 Ekiminin sonuna doğru İngiliz Parlamentosu'ndaki iki üye ile birlikte İstanbul'a giderek ve Layard'ın eşliğinde Sultan ile görüştü. Bu görüşmede II. Abdülhamit ayağa kalkarak misafirleri ile tokalaştı. Bu görüşmede Parlamento ve Meclis-i Mebusan hakkında konu açıldı. Mebusların fikirlerini serbestçe dillendirdikleri vurgulandı. Kırım Harbi'nden bu yana İstanbul'daki farklı dinlere mensup kişilere tanınan çeşitli alanlardaki eşitliğin konuklar tarafından dillendirilmesi Sultan'ın hoşuna gitti. Bkz., "Tayms (Times) Gazetesine fi 26 Teşrinievvel 77 Tarihiyle Dersaadet'deki Muhabiri Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 1/96**. Egerton, Amiral Hornby'nin Ekim başında İstanbul'a gittiğini ve bir hafta kadar kaldığını söylüyor. Ayrıca donanma Beşıke Koyu'nda bulunuyordu ve sert esen güney rüzgârları burada kalmayı zorlaştırıyordu. Rusların ilerleyemeyeceğine inanan Amiral donanmasını kış güvenli geçirmek için Vourla-Urla'ya götürmek istiyordu. Rusların ilerlemesini sürdüreceğine inanan Layard, donanmanın İstanbul'dan uzaklaşmasını endişe ile karşıladı. Sonuçta donanma 28 Aralık günü öğleden biraz sonra Urla'da demirledi. Bkz., Egerton, s.223-224. Donanmanın Beşıke Koyu'ndan ayrılması Babiâli tarafından geç haber alınmış olacak ki 30 Aralık tarihinde İngiliz donanmasının neden uygun koşullara sahip olmayan Beşıke Koyu'nda beklediği soruldu. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 2/24**, 24 Zilhicce 1877 (30 Aralık 1877).

⁶⁸⁷ "Telegram from Ambassador, to Admiral (19 January 1878)", Egerton, s.228.

⁶⁸⁸ "Telegram, Admiral to Ambassador (20 January 1878)", Egerton, s.228.

⁶⁸⁹ "Admiralty, London, 6.40 p.m., Jan. 23, to Admiral, Vourla, 11.55 A.M., Jan. 24.", Egerton, s.229. Ayrıca bkz., Anderson, s.212; Monypenny and Buckle, s.228; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.52.

⁶⁹⁰ "Admiral to Ambassador (24 January)", Egerton, s.230; **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.246.

ediliyordu. Layard anılarında “*durum son derece acildi*” demektedir. Boğazda bataryalardan açılacak ateş ve meydana gelecek çatışma “*çok ciddi siyasi sonuçlar doğurabilirdi.*” Layard, elçilik baş dragomanını gece yarısı durumu açıklaması için bakanlara gönderdi. Uzun görüşmelerden sonra donanmanın geçişinin gerekli olduğuna inanmaya başlamışlardı ama bu durumdan hoşnut değillerdi.⁶⁹¹ Sadaret tezkiresinden de gelişmeleri takip edebiliyoruz:

“İngiltere Devleti donanmasının boğazdan girmesi hakkında amirale emr-i kıta verildiği canib-i sefaretten Mabeyn-i Hümayun’a tebliğ kılındı ve bu hususta Devlet-i Aliyye’nin muvafakat ve mümanaatına (muhalefetine) dahi bakılmayacağı ilaveten ifade olunduğu cihetle bu babda icab-ı halin icrası müteallik ve şeref sudur buyurulan İrade-i Seniyye-i Cenab-ı Padişahı müktezi celilinden bulunduğu Mabeyn-ı Hümayun kâtiplerinden saadetlü Süleyman Bey Efendi tarafından bu sabah saat on bir buçukda taraf-ı senaveriye tebliğ olunmuş olması ve Devlet-i Aliyye tarafından mümanaat olunsu bile ısga’ olunmayacağı (kabul edilmeyeceği) sefaretin cümle ihtaratından bulunması bir sureti mir-i müşarünileyha ita-ı takdim kılınmış olan müsvedde vecihle bu babda Boğaz Muhafızlığına ve Biga Mutasarrıflığı’na tebligat-ı lazima icra kılınmış ve buna dair telgrafın saat biri on dakika geçerek Kal’a-i Sultaniye telgrafhanesine verildiği cevabı alınub boğaz muhafazasına memur kumandanlara dahi ba telgraf serian bu yolda emir verilmesi...” kararı alındı.

Sefaret tercümanı Sandison dahi Hariciye Nazırı Vekili Safvet Paşa’ya giderek durumu tebliğ etti. Bunun mesalih ve mütarekeye ters bir hareket olacağı ve belki barışın tamamen bozulmasına sebebiyet vereceği ve donanmanın bizim davetimiz üzerine gelmediğinin Ruslara, İngiltere Devleti tarafından bildirilmesi ve durumun önemi nedeniyle Sandison’a hemen Sefaret’e giderek elçiyi uyandırıp Lord Derby’ye telgraf çekilmesi söylendi. “*Devlet-i Aliyye’nin bu babda hiçbir gune müdhal ve ma’lumatı olmadığıın Grandük’e beyan*” edilmesi istendi.⁶⁹²

Layard gece dört ellide Mr. Sandison’un getirdiği cevabı hemen Lord Derby’ye gönderdiğini söylüyor. Sultan’dan gelen mesajda donanmanın bir süre beklemesi isteniyordu. Layard, direkt Hornby’ye boğaza girmemesini ve Rusya tarafından talep edilen barış şartlarının Türk Hükümeti tarafından kabul edilmesi sonucunda Majestelerinin Hükümeti’nin kararının değiştiğine dair Babıâli’yi bilgilendirdiğini yazdı. Ama Amiral’i durdurması için geç kaldı. Donanma Çanakkale’yi geçerek Marmara girişine ulaşmıştı. Sabah Lord Derby, Amiral’e

⁶⁹¹ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.246.

⁶⁹² “Taraf-ı Sadaretden Tezkere-i Mahsusa 13 Kânunusani 93 (25 Ocak 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.47-50.

verilen talimatın ertelendiğini bildirdi.⁶⁹³ Amiral'e gönderilen emir şöyleydi: "Eski emirleri iptal et. Beşike Koyu'na demir atarak gelecek emirleri bekle. Oraya varışınızı bildir."⁶⁹⁴ Donanma Beşike'ye dönerek neredeyse Şubat'ın ortasına kadar orada demirli kaldı.

Olay hakkında daha sonra yazılanlara bakılacak olursa "Layard, belki de kariyerinin en büyük hatasını yapmıştı." deniliyordu. Çünkü Layard, Londra'ya gönderdiği telgrafta barışın sağlandığını ve boğazlar meselesinin Avrupa devletleri ile birlikte görüşüleceğini yazmıştı.⁶⁹⁵ Layard'ın anılarında belirttiğine göre, meydana gelen karışıklık Kabine içerisindeki fikir ayrılıklarının sonucuydu. Donanmanın Marmara'ya gönderilmesi Disraeli'nin önerisiydi ama Lord Derby'yi memnun etmek için iptal edildi. Layard anılarında kendisini şöyle savunmaktadır:

"Görüldüğü üzere, hükümetin niyetinde meydana gelen bu ani değişikliğin gerekçesi, 25 Ocak tarihli gönderide bana kesildi. Babiâli'nin Rusya tarafından talep edilen barış şartlarını kabul ettiğine dair benden aldıkları bilgi, Amiral Hornby'nin boğazdan geçmesi emri verildikten sonra onlara ulaşmış gibi görünüyor."

Ayrıca Layard, telgrafın iletilmesinde telgrafçıların da bazı hataları olduğunu iddia etmektedir.⁶⁹⁶

⁶⁹³ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.247-248. The Earl of Sandwich'in "Donanmanın Çanakkale Boğazı'na gönderilmesi haricinde Amirale başka emirler verildi mi?" sorusu üzerine Disraeli, açıklamada bulundu. Görüşme için bkz., **Hansard, The Eastern Question - The Dardanelles - Movements of the the Fleet, Resignation of Ministers, Question HL., Deb., 25 January 1878**, Vol.237, s.435-436. Londra'dan gelen telgrafta Disraeli'nin açıklaması yer almaktadır: "Lordlar Meclisi'nin bugünkü içtima'sında Lord Bikonsfiled'in dediği, 'İngiltere Devleti Rusya ordusunun ilerlemesi münasebetiyle İstanbul'da canen ve malen emniyet kalmadığı cenab-ı Babiâli'den haber verilmesi üzerine İstanbul'u muhafaza maksadıyla Bahrisefid boğazına gitmesi için donanmaya emir vermiş ve şu ittihaz eylediği tedabir öteden beri salık olduğu ve hala olmakta bulunduğu bitaraflik mesleğinden inhiraf ma'nasına olmayıp niyeti mücerred kendi tebaasının şahsi ve mallarını ve alelumum İngiliz menafini müdafaadan ibaret bulunduğu dair Rusya ve Osmanlı Devletleri dâhil olmak üzere bilcümle devletlere hitaben bir telgrafname dahi kalemi alıp hazırlamıştı fakat bu esnada şerait-i musalahadan malumat olup bu şerâitin mütareke ye esas olacağını tefekkür etmiş olduğundan Amiral Beşike'de kalıp boğaza girmemesini emir ettiği gibi devletlere mahsus telgrafnameleri dahi göndermemiştir." Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye 25 Kânunusani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/43**.

⁶⁹⁴ "Admiralty, London, Jan, 24, 7.39 p.m., to Admiral, Tchernak, 3.30 p.m., Jan. 25.", Egerton, s.232.

⁶⁹⁵ Kurat, burada mütarekenin imzalandığını haber verdi demektedir ama Layard'ın bildirdiği mütarekenin kabul edilmesi için sunulan barışın ön şartlarının kabulüdür. (...the terms or bases of peace had been agreed...). Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.52. Anderson da yanlış bir bilgi gönderdiğini yazıyor. "23 Ocak'ta İngiliz filosuna Çanakkale'yi geçip, İstanbul'a gitmesi emrediyordu. Ancak ertesi gün, Layard (yanlış bir bilgiyle) Rusların barış şartları içinde Boğazlar'a ilişkin yeni şartlar olmayacağı ve Boğazlar'ın bir Avrupa Antlaşması ile denetleneyeceği raporu vermesi üzerine, bu talimat iptal ediliyordu." Bkz., Anderson, s.212-213. Bilginin kaynağı için bkz., Monypenny and Buckle, s.230.

⁶⁹⁶ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s. 248. Layard'ın belirttiğine göre, 24 Ocak'ta Nikola'nın mütarekenin imzalanabilmesi için kabul edilmesi gereken şartlarını Sultan güvendiği biri aracılığıyla çok gizli şekilde öğrendi. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s. 244.

Donanmanın İstanbul önlerine gönderilmesi mevzusundaki karışıklık meydana geldiği sırada Kızanlık'ta görüşmeler devam ediyordu ve 31 Ocak'ta mütareke imzalanmıştı. Mütarekenin imzalandığı gün İngiliz donanmasının gönderilmesi konusu Lordlar Kamarası'nda açıldı. 31 Ocak tarihinde Lordlar Kamarası'ndaki görüşmede Lord Campbell, Lord Derby'nin donanmanın İstanbul'a gönderilmesine karşı olduğuna dair bir izlenim olduğunu belirterek, Derby'nin düşüncelerini sordu. Lord Derby, İngiliz donanmasının İstanbul'a gönderilmesine karşı çıkmadığı cevabını verdi: *"İngiliz filosunun İstanbul'a gönderilmesinin akla gelebilecek hiçbir koşulda uygun ve doğru olmayacağını kesinlikle ifade etmedim... (hatta) Genel barışı tehlikeye atmaksızın insanlığın menfaatleri için böyle bir adımın atılması gerekebilir."*⁶⁹⁷ Lord Derby, donanmanın gerekirse gönderilmesi taraftarı olduğunu vurgulayarak atılan geri adımın telafisine muhalefet etmeyeceğini gösterdi.

İngiliz donanması Beşike Koyu'nda beklerken, Osmanlı temsilcileri Rus isteklerini kabul ederek mütarekeyi imzalamışlardı. Mütarekenin imzalanmasına rağmen İngiltere'nin henüz bundan haberi yoktu. Lord Derby, gelişmelerin kendisine zaman kaybedilmeksizin iletilmesi isteğine⁶⁹⁸ karşın mütarekeden günler geçmişti ama İngiltere'ye bir şey bildirilmedi.

Barış esasları üzerine görüşmeler sürerken, İngiltere ile Avusturya arasında duruma müdahale edilip edilemeyeceği tartışıldı.⁶⁹⁹ İngiltere'deki Avusturya Büyükelçisi Kont Beust, Lord Derby'ye Rusya'nın barış koşullarının tartışılmasına

⁶⁹⁷ **Hansard, The Eastern Question – Movements of the British Fleet, HL., Deb., 31 January 1878**, Vol.237, s.689-690. 1 Şubat tarihinde *The Times* gazetesinde yerini bulan bu görüşmenin kayıtları hemen Osmanlı Hariciye Nezareti'ne gönderildi. İlgili kısmın çevirisi şu şekilde karşımıza çıkıyor: *"Lord Derby tarafından Lord Estrad'dan (Lord Stanhope) ve Kambil'e (Lord Campbell) cevaben makale-i atıye irad olunmuştur. Şöyle ki 'İngiltere donanmasının her ne esbaba mebnî olur ise olsun Dersaadet'e sevki muvaffak-ı hak ve müsalemet olunmayacağını hiçbir vakit söylemedim. Bendeniz asayiş-i umumiye helal gelmeksizin mahza menafî-i insaniyeyi ve katiyen muhtemel-ül zuhur bazı halatın ilcaatıyla böyle bir tedbirin ittihazını lüzum görüleceği eşkârındayım. Zannıma göre herkes dahi bu eşkârdadır."* Bkz., "Parlamentoda vuku' bulan bazı suallere cevaben Lord Derby'nin ifadesini beyan olup Times gazetesinin fi 1 Şubat 878 tarihli nüshasından müstahber fıkranın tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/44**.

⁶⁹⁸ "Makam-ı Nezaret-i Hariciyeye fi 19 Kânunusani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Keşide Olunan Telgrafnamenin Tercümesi Suretidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.54.

⁶⁹⁹ Avusturya'nın kandırıldığına inandığını söyleyen Ahmed Selahaddin, İngiltere ve Avusturya'daki durumu özetliyor: *"Çarın muzafferiyet-i harbiyesinden ne gibi netayîç istihşal etmek niyetinde olduğu Viyana ve Londra'da say' olduğu zaman fevkalade hiddet ve heyecanı mucib oldu ve Rusya'nın ilerlemesini tevkîf etmek arzusu izhar edildi."* Bkz., Ahmed Selahaddin, s.95. Barış görüşmeleri konusu henüz Avrupa devletleri arasında konuşulduğu bir sırada, Avusturya'dan gelen haberlerde Avusturya'nın İngiliz politikasına yakın olduğu yönünde söylentiler mevcuttu. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 25 Kânunuevvel 77 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesi Suretidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/21**, s.1.

Avusturya ile İngiltere'nin de katılması isteğini rapor etti. Ama Lord Derby, Babiâli ile iletişime geçmeden önce barış koşulları üzerinde İngiltere ve Avusturya'nın düşüncesini resmen ifade etmesi ve tartışmasını önerme niyetinde olmadığını söyledi.⁷⁰⁰ Şovalov, boğazların geçiş düzenlemesinin doğrudan Çar ve Sultan arasında yapılacağını belirtti ve bunun üzerine Andrassy, *"Güçlerin katılımı olmaksızın düzenlenmiş barış şartlarını tanımayı reddetmek için tamamen kararlı görünüyordu ve Güçlerin Babiâli ile Rusya arasında kararlaştırılmış maddeleri yalnızca onaylamaya davet edilmemesini beyan ediyordu."*⁷⁰¹ Ayrıca Andrassy, Majestelerinin Hükümeti'nin oylama için Parlamento'ya sorulduğunda şöyle bir açıklama yapabileceğini düşünüyordu:

*"Majestelerinin Hükümeti Kızanlık'ta Rus ve Türk temsilcilerinin düzenlemelerinin geçerliliğini kabul ederken, bunların Avrupa antlaşmalarını ve onların genel etkilerini ve İngiliz çıkarlarını değiştirmeyi hesapladıkları sürece Paris Antlaşması taraflarınca resmi bir düzenleme yapılmadıkça geçerliliklerini tanımayacağını deklare eder."*⁷⁰²

İngiltere ise daha net yanıtlar peşindeydi. Rus birlikleri İstanbul'a doğru ilerliyordu ve şimdi Avusturya'da büyükelçi olan Elliot, Andrassy'ye Osmanlı başkentinin yakınına saldırı olursa nasıl önlem alacaklarını sordu. Verilen yanıt biraz çekimserdi. Avusturya İngiltere'nin itirazlarını paylaşmasına rağmen iki ülke arasında birbirini desteklemeyi kabul ettiği noktalar arasında böyle bir şey yoktu. İngiltere müdahale konusunda aradığı desteği bulamadı.⁷⁰³

Devletlerin İstanbul'daki temsilcileri barış görüşmelerinin detayları hakkında net bilgiye sahip değillerdi. Ocak ayının son günü Fransız elçisinin raporunda *"...kordiplomatikten kimse bunlar hakkında tam manasıyla bir şey bilmiyor ve görüşmelerin ne şekilde geliştiği hakkında da hiç bir haber yok"* diyordu.⁷⁰⁴ İngiltere gelişmelerden günler sonra haberdar oldu. Mütarekenin ön şartlarının resmi metni 8

⁷⁰⁰ "The Earl of Derby to Sir A. Buchanan (24 January 1878) [Most Confidential]", **B DFA**, Vol.III, Doc.781, s.337.

⁷⁰¹ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (27 January 1878) [Secret]", **B DFA**, Vol.III, Doc.782, s.337.

⁷⁰² "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (27 January 1878) ", **B DFA**, Vol.III, Doc.783, s.338.

⁷⁰³ "Sir H. Elliot to the Earl of Derby (31 January 1878) ", **B DFA**, Vol.III, Doc.787, s.340. Bu konuda İtalya'dan destek gelebilirdi. Bkz., "Sir A. Paget to the Earl of Derby (3 February 1878) [Most Confidential]", **B DFA**, Vol.IV, Doc.293, s.293.

⁷⁰⁴ "Le Comte de Moüy (Charge d'Affaires) à M. Waddington, Ministre des Affaires Etrangères." (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Ouai d'Orsay (A. E.) Corresp. politique, Turquie 1878. Janvier-Fevrier, vol.415.) Pera, le 30 Janvier 1878. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Yuluğ Tekin Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:4, Sayı:6, 1966, s.431, 470-471.

Şubat'ta "*Journal de St. Petersburg*"da yayımlandı ve Loftus hemen bunu Lord Derby'ye ilette.⁷⁰⁵ Bir gün önce gönderdiği telgrafta Lord Loftus mütarekenin imzalandığını ama henüz maddeler hakkında net bilgiye sahip olmadığını yazmıştı.⁷⁰⁶ Aslında Odessa'da bulunan İngiliz Konsolosu Stanley, 2 Şubat'ta mütarekeden haberdar olmuştu ancak şartların Petersburg'da bilindiğini ve Londra'ya bildirileceğini düşündüğü için haber vermemişti.⁷⁰⁷ 9 Şubat'ta Gorçakov ile görüşen Loftus'un elinde halen mütarekenin içeriğine dair bir ipucu bile yoktu. Çünkü Gorçakov kendisine mütareke sözleşmesinin detaylarını bilmediğini söyledi.⁷⁰⁸ Layard da 7 Şubat'a kadar mütareke koşulları hakkında güvenilir bir rapor gönderemedi.⁷⁰⁹

Diğer devletleri bir yana bırakırsak dost ve müttefik olarak görülen İngiltere'ye barış görüşmeleri ve hatta mütareke hakkında bilgi verilmemesi İngiliz Hükümeti'ni rahatsız etmiş olmalıdır. Belki Osmanlı yönetiminin İngiltere'ye gösterdiği bir tepkiydi bu. Sonuçta İngiltere sürecin başından beri tarafsızlığını ilan etmemiş miydi? Ancak barış şartlarından haberdar olamayan İngiliz Hükümeti kendi çıkarlarının nasıl etkileneceği konusunda büyük şüphe yaşamış olmalıdır. Bu sefer kesin olarak donanmasını İstanbul'a gönderme talimatı vermesi şüphelerinin boyutunu göstermektedir. Sonuçta her ne olursa olsun İstanbul'da, boğazlarda ve

⁷⁰⁵ "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (8 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1949] Turkey, No. 2 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.1-3.

⁷⁰⁶ "Mütareke için herhangi bir zaman sınırı bulunmadığını öğrendim ama mütarekenin şartları henüz bilinmiyor." Bkz., "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (7 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1949] Turkey, No. 2 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1.

⁷⁰⁷ "Consul-General Stanley to the Earl of Derby (8 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1949] Turkey, No. 2 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.3.

⁷⁰⁸ "Lord A. Loftus to the Earl of Derby (9 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1949] Turkey, No. 2 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.3-4. Benzer şekilde Şovalov'tan da doyurucu bir bilgi edinilememişti. Disraeli'nin Lady Bradford'a gönderdiği 10 Şubat 1878 tarihli mektubunda Şovalov'a duyulan sitem görülmektedir: "*Konstantinopolis'teki işler her zamankinden daha karanlık ve dostumuz Şovalov'un İgnatiyev'den daha büyük yalanlar söylemek zorunda olduğunu söylemekten üzüntü duyuyorum.*" Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.208.

⁷⁰⁹ Mütareke maddelerinin tam olarak ne zaman İngiliz Hükümeti'nin eline geçtiğine dair bir belge görmemiş olmamıza rağmen Layard anılarında "*7 Şubat öğleden sonra saat 6:30'a kadar mütarekenin ana hatları ile ilgili Majestelerinin Hükümeti'ni bilgilendiremedim*" demektedir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.268. Anderson ve Kurat 8 Şubat'ta Londra'nın bilgilendirildiğini yazmaktadırlar. Bkz., Anderson, s.215; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.60. Muhtemelen Buckle'ın eserinden hareketle bu sonuca ulaşılar. Buckle'ın eserinde yer alan Disraeli'den Kraliçe'ye yazılan 9 Şubat tarihli yazıda ateşkesin öğrenildiği ve hükümlerine göre, Ruslar İstanbul'a girmeyeceklerinin anlaşıldığı yazıyor. Bkz., Monypenny and Buckle, s.244.

Karadeniz ticaretinde söz hakkını kaybetmeyi göze alamazdı.⁷¹⁰ Osmanlı başkentinde yeni bir düzen kurulacaksa kurulacak yeni düzende yerini almalıydı.

İngiltere kendisini dünyanın en büyük gücü yapan donanmasına güvenmekten başka çare bulamadı. Çünkü Kırım Savaşı'nda olduğu gibi yanında Fransa yoktu. 1870 Sedan Savaşı dengeleri değiştirmişti. Avusturya ve Almanya olayların başından beri taraflarını belli etmişlerdi ve Büyük Devletler'in neredeyse en güçsüzü olan İtalya, etkisiz bir faktör konumundaydı. Sonuçta İngiltere, donanmasını İstanbul önlerine göndererek duruma müdahale etti. İlerleyen süreçte İngiliz donanmasının İstanbul yakınlarındaki varlığı Rusların ilerlemesi önünde bir engel gibi duracaktı. Ama İngiltere'nin bu hamlesi barış sürecini tamamlamaya çalışan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında bir krize neden oldu.

2.2.2.3. Barış Sürecinde Diplomatik Kriz: İngiliz Donanmasının İstanbul Önlerine Gelmesi

Mütareke şartlarının İngiliz Hükümeti tarafından öğrenilmesinden hemen sonra İngiliz donanmasının İstanbul'da bulunan İngilizlerin can ve mal güvenliklerinin sağlanması amacıyla İstanbul'a yol alması için Amiral Hornby'ye talimat verildiği Babıâli'ye bildirildi. Musurus Paşa'dan gelen 8 Şubat tarihli telgrafta bu kararın Rusya ve sair devletlere iletildiği yazılıydı.⁷¹¹

Ertesi gün akşamı Layard, Sandison'u Hariciye Nezareti'ne birkaç İngiliz gemisinin boğazdan geçerek İstanbul'a gelmek üzere emir aldıklarını haber vermek

⁷¹⁰ Osmanlı Bahriyesi'nde görevli olan Wood anılarında bu önemi vurguluyor: “Ben, geçmişte olduğu gibi şimdi de geleneksel politika taraftarıyım: Türkiye ile dost kalmak... İstanbul'a ilk gelişimde, gerek Türkler gerekse bizler, Rusya'ya müşterek düşman gözü ile bakıyordu(k). Bu görüş tarzı yıllar geçtiği halde değişmeyecekti. Donanmamıza Karadeniz kapılarını açan anahtarı elde bulundurmamak, dış siyasetimizin ana noktasını teşkil ediyordu. Bu nedenle Rusya tarafından ilan edilen savaşın sona ermesinden sonra, Türkiye'deki görevime devam etmeye karar vermem, vicdanımda herhangi bir burukluk meydana getirmemiştir.” “Türkiye'de, Türkiye'nin menfaatlarına hizmet etmekle, kendi memleketimin menfaatlarına da hizmette bulunduğum inancındayım.” Bkz., Sir Henry F. Woods, **Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909)**, çev. Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, 1976, s.82, 92.

⁷¹¹ “Mütareke şeraitinin parlamentoya tebliğ olması üzerine İstanbul'da bulunan İngiliz tebaasının can ve malları zmnında altı kıta sefine ile Amiral Horbi'nin Dersaadet'e azimeti için emir verildiğine ve bu karardan Rusya Devleti'ne malumat verilmekle beraber Avrupa'nın sair devletlerine dahi bu vecihle harekete davete mu'tezim tebligat icra kılındığına ve Lord Derbi'nin geçen Temmuz'da Kont Şovalov'a tebliğ ettiği nota ile muhafaza eylediği hakk-ı icraya müstenid olan işbu kararın bitarafılığı tecaviüz demek olmadığına dair. Fi 8 Şubat 78” Bkz., “Hariciye Nezareti'ne Londra Sefiri Musurus Paşa'dan gelen Telgrafnamenin Hulasa-yı Mealinin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.105.

üzere gönderdi. Gemilerin girişine engel olunmaması isteğinde bulunuldu. Amiral'e engel olunduğu takdirde zorla girmesi yönünde emir verildiği bildirildi. Daha önce de donanmanın gelmesi mevzubahis olduğu zaman donanmanın ne suretle geldiklerine dair İngiliz elçisi tarafından açıklama yapılmamıştı.

“Bu durumda İngiliz donanmasının İstanbul'a vürudları her ne manaya mebni olursa olsun Rusyaluları tevhim edeceği (vehimlendireceği) cihetle bunun önünü almak için ne yola girilmesi lazım geleceği Meclis ve Vükela'da lede'l-mülâhaza sefain-i mezkurenin boğaza girmelerini men' etmek ve İngiltere Devletiyle muharip olmak akıl kabul eder şey olmadığından”

donanmanın boğazlara girmesine karşı çıkılması mümkün gözükmemişti. Lord Derby'ye bu hamlenin nedeni sorulduğunda İngilizlerin can ve mal güvenlikleri dolayısıyla bu kararın verildiği ve Ruslara bir tesiri olmadığı söylenmişti. Sonunda donanmanın geri çekilmesi yönünde emir verilmişti. Şimdi donanma mevzusu tekrar gündeme geldi ve İngiliz donanması boğazdan geçmek için ısrar ettiği takdirde nasıl davranılacağına ilişkin mesuliyetin heyetçe karar verilmesi önerisi Padişah tarafından uygun görüldü.⁷¹²

Layard'a durumun nazikliği anlatılarak hükümetinin bu karardan dönmesi istendi.⁷¹³ Ayrıca İngiliz donanmasının gelişyle ilgili olarak Osmanlı Devleti'nin rıza göstermeyen tavrı Lord Derby ile birlikte Edirne'de bulunan Nikola'ya da bildirildi. Bu haber duyulunca Petersburg Hükümeti ve Rus kamuoyu alt üst oldu. Ahmed Saib'in bildirdiğine göre, *“Ruslar hiddetlerinden ne yapacaklarını şaşırmışlardı.”* Hatta Çar Aleksandr bu duruma o kadar kızmıştı ki, Nikola'ya bir telgraf çekerek *“Eğer İngilizler (İstanbul)a yanaşırsa umum ordu ile (İstanbul)u zabt ediniz”* emrini vermişti.⁷¹⁴ İstanbul'un işgali mevzusu gündeme gelmekle birlikte Rusya'nın daha gerçekçi karşı tedbiri merak ediliyordu. Diğer taraftan İngiliz donanmasının İstanbul önlerine gelmesi barış sürecinde bir krize dönüşüyordu. Rusların alacağı tedbirin ne olduğu, Çar'dan gelen 11 Şubat tarihli telgrafta ortaya

⁷¹² BOA, İ.DUİT., 142/57, 7 Safer 1295 (10 Şubat 1878). “Padişah iki ateş arasında kalmış durumda idi.” Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.62.

⁷¹³ Mahmut Celâleddin Paşa, s.556-557. Sadrazamlığa getirilmiş olan Ahmet Vefik Paşa (4 Şubat-18 Nisan 1877) İngiliz filosunun gelmesinin yaratacağı olumsuzlukları Layard'a anlatmasına rağmen İngiltere Hükümeti kararından dönmedi. Bkz., İbnülemin Mahmut Kemal İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, s.672-673. Kurat'ın eserinde de aynı noktaya yer verilmektedir: *“Layard ile görüşen Ahmet Vefik Paşa, eski dostuna, Rusya ile barış müzakerelerine geçildiği şu sıralarda İngiliz gemilerinin İstanbul'a gelmesinin Çatalca'daki Rus ordusunu harekete geçirip durumu yeniden sertleştireceği, eğer İngiltere Babıâli'nin menfaatlerini gözetiyorsa, bu işten vazgeçmesini söylemişti.”* Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.61.

⁷¹⁴ Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.349.

çıktı. İngiltere'nin hamlesine karşı Rusya, İstanbul'daki Hristiyan halkı bahane ederek bir fırka askerini İstanbul'a sokacağını belirtti. Çar'ın telgrafına göre, bu sadece asayişin sağlanması için bir tedbirdi ve padişahın haklarına karşı olmayacaktı.⁷¹⁵

Aynı tarihte Gorçakov tarafından Şovalov'a gönderilen, Rusların Hristiyanları himaye etmek amacıyla İstanbul'a asker sevkine ilişkin telgrafi Lord Derby'ye iletildi.⁷¹⁶ Lord Derby bunun üzerine, "*Rusya Devletinin Dersaadete asker sevk ve idhalinden maksadı tehlikede ad eylediği Hristiyanları himayeye mebni midir yoksa İngiltere ile düvel-i sairenin Dersaadetde donanması bulunacağından Rusya bayrağının dahi orada küşadı gibi askerice bir şan ve şöhret için midir*" sorunun cevabının Gorçakov'dan alınmasını Loftus'tan istedi.⁷¹⁷ Gelen cevapta, Rusya'nın amacının İngiltere ile aynı, yani İstanbul'daki Hristiyan ahalinin ve gerekirse tüm Hristiyanların huzuru ve asayişini korumaktan ibaret olduğu söylendi. Rusya da İngiltere gibi kendisinde bu hakkı doğal olarak görüyor ve insaniyet namına hareket ettiğini ve aralarındaki barışı bozmayacağını savunuyordu.⁷¹⁸

İngiltere'nin açıklamayı tatmin edeci bulmadığı açıktır. Petersburg'a gönderilen 13 Şubat tarihli yazıda öncelikle, İngiltere donanmasının gelmesinin Rusya tarafından "*hareket-i hasmane nazarıyla bakılmadığından dolayı hâsıl olan*

⁷¹⁵ "İş bu karar Hristiyanların izâfe (karıştırma) olunabilecek hayat ve saadetlerini muhafaza için askerimin bir kısmını İstanbul'a idhal etmeği tasavvura ve bir taraftan muhallisinizi mecbur etmiştir. Fakat bu tedabiri ittihaz mecbur oluşum asayişin muhafazası gibi bir maksad-ı musalahaneden başka bir şeye mübteni olamayacağından ol halde bu madde efkâr-ı şahanelerine mugayir olamaz." Bkz., "Taraf-ı Eşraf-ı Cenab-ı Mülükâneye fi 11 Şubat 1878 Tarihiyle Rusya İmparatoru Tarafından Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.116.

⁷¹⁶ "Beşik'te bulunan İngiltere donanmasının Kala-i Sultanîye'den müruru zımnında mukaddema istihsal etmiş olduğu ferman dan bilaistifade Dersaadette bulunan tebaasının temin-i can ve malları zımnında mezun donanmadan bir kısmının Dersaadete sevkine karar verdiğinden ve dünden beri düvel-i saireden bazıları dahi biltasvib ittihaz eylemiş olduklarından can ve malları tehlikede bulunması melhuz olan Hristiyanları himaye etmek esbabının istihsali maksadıyla tarafımızdan dahi Dersaadete bir miktar asker sevk ve idhal etmeği" Bkz., "Prens Gorçakof Tarafından fi 10 Şubat 878 Tarihiyle Kont Şovalova İrsal Olunub Ertesi Gün Lord Derby'ye Tebliğ Olunmuş Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.1.

⁷¹⁷ "Lord Derby Tarafından fi 11 Şubat 878 Tarihiyle Lord Loftusa Gönderilen Tahriratın Tercümesidir", **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.1.

⁷¹⁸ "İngiltere Devleti aldığı malumata göre can ve malları tehlikede bulunan tebaasını himaye etmek üzere donanmasından bir kısmını Dersaadete sevk ve i'zam edeceğini tarafımıza bildirmiştir. Biz dahi aynı bu maksada mebni Dersaadete muvakkaten bir mikdar asker sevk ve idhal etmeği derpiş-i nazar teemmül etmekdeyiz şu kadar ki lede-l-hâce (ihtiyaç anında) himayemizin bütün Hristiyanlara şümülü olacaktır. Bu halde her iki hükümet müştereken bir vazife-i insaniyeyi ifa etmiş olacaklarından böyle bir tedabir müsalemet-ciddiyanenin bir güne hareket-i hasmane-i müteakabile rengini kesb edemeyeceği derkardır." Bkz., "Prens Gorçakof Tarafından fi 12 Şubat 878 Tarihiyle Kont Şovalova İrsal Olunub Lord Derby'ye Tebliğ Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir", **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.1.

memnuniyetini beyan” ettikten sonra “İngiltere sefaininin ma’üz-zikr maksada mebni Dersaadete sevkinden dolayı Rus askerinin şehr-i mezkure duhulü haklı ve ma’zur olmayacağı” bildirildi. İki devlet arasındaki en önemli fark, İngiltere dost bir devlet sıfatıyla İstanbul’a girecekti ama Ruslar halen savaş devam ettiği için düşman olan bir ordu sıfatını taşıyordu ve İstanbul’a girmesi bir takım uygunsuzluklara sebebiyet verecekti. İngiltere’nin bunu kabul etmesinin mümkün gözükmediği gönderilen yazıda vurgulandı.⁷¹⁹ Aynı tarihte Lord Derby, Rus elçisi Şovalov’u,

“İngiltere Devletinin Rusya Devleti tarafından Gelibolu’ya doğru bir guna hareket-i askeriye veya İngiltere donanmasının muhaberatını tehdid edecek bir vak’anın zuhuruna sebebiyet verilmeyeceği ümid kuvayisinde bulunduğunu ve böyle bir harekete İngilterece donanmanın emniyetini tehdid nazırıyla bakılacağından efkâr-ı umumiyenin hal-i hazırında bundan dolayı zuhura gelecek olan netayîç-i muhimmeden mesul olamayacağız” sözleriyle uyardı.⁷²⁰

Bir gün sonra 14 Şubat’ta konu Parlamento’ya taşındı. Gerekirse Çanakkale’nin topa tutularak geçilmesi konusunda amirale emir verilip verilmediği Maliye Bakanı’na soruldu. Ancak Bakan, bir cevap vermenin şuan için yetkileri dışında olduğunu söyledi.⁷²¹ 15 Şubat’ta ise konu yine Parlamento görüşmelerinde yer aldı. Donanmanın İstanbul’a gönderilmesi hususunda diğer devletlere teklif yapılıp yapılmadığı sorusu yöneltildi. Bakan teklifin yapıldığı, Avusturya, İtalya ve Fransa’nın durumunun henüz malum olmadığı ancak Almanya’nın böyle bir işe girişmeyeceğinin belli olduğu cevabını verdi.⁷²²

13 Şubat günü mevcut krizde belirlenecek yolu bulabilmek amacıyla Yıldız Sarayı’nda fevkalade bir toplantı düzenlendi. Toplantıya eski sadrazamlardan Mehmet Rüşdü ve Edhem Paşalar, eski Şeyhülislam Hayrullah Efendi, Ayan Meclisi Reisi Âsım Paşa, Meclis-i Mebusan Reisi Hasan Fehmi Efendi ile ileri gelen ulema, müşirler, bazı paşalar ve devlet ileri gelenleri katıldı. II. Abdülhamid, tartışmaları

⁷¹⁹ “Lord Derby Tarafından fi 13 Şubat 878 Tarihiyle Lord Loftusa İrsal Olunan Tahriratın Tercümesidir”, **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.1-2.

⁷²⁰ “Lord Derby tarafından fi 13 Şubat 878 tarihiyle Lord Loftosa gönderilen tahriratın tercümesidir”, **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.2.

⁷²¹ “14 Şubat 1878 Tarihinde Avam Kamarasında Cereyan Eden Mübahasatdan Bazı Fıkraların Tercümesidir”, **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.4. Ayrıca Mr. E. Jenkins’in sorusu ve görüşmeler için bkz., **Hansard, Turkey, The Eastern Question – Constantinople – Movements of The Fleet. – Questions., HC., Deb., 14 February 1878**, Vol.237, ss.1621-1624. Ayrıca “Parlamentoda Cereyan Eden Bazı Mübahasata Dair Times Gazetesinin fi 16 Şubat 1878 Tarihli Nüshasında Müstahric Bazı Fıkraların Tercümesidir” için bkz., **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.3.

⁷²² **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.4. Ayrıca Mr. Gourle’nin sorusu ve görüşmeler için bkz., **Hansard, Turkey, The Eastern Question – Constantinople – Movements Of The Fleet. – Questions., HC., Deb., 15 February 1878**, Vol.237, s.1734-1735.

takip edebilmek için, meclis odasına bitişik odanın içinde kurulan tahta oturdu. Olayların tanıklığını yapan Mahmut Celâleddin Paşa ise Padişah'ın hemen önündeydi.⁷²³ Bir tarafta donanmasına İstanbul önlerine demirleme emri veren İngiltere, diğer tarafta İstanbul'a askerini sokma tehdidinde bulunan Rusya bulunuyordu. Her ikisi de kararlı görünüyordu ve Osmanlı Devleti'nin güç kullanarak gelişmelere müdahale etme imkânı yoktu. Rus ordusunun barışçı bir sözleşme yapılarak İstanbul'a girmesi konusunda görüş birliğine varıldı. Ayrıca tansiyonun yükseldiği bu toplantıda Padişah, Meclis-i Mebusan'ın tatiline karar verdi.⁷²⁴

İngiliz donanması henüz boğazlardan geçmemişti. Londra ile temaslar devam ediyordu. Yapılan fevkalade toplantıdan bir gün sonra 14 Şubat'ta Musurus Paşa, Lord Derby'nin kendisine verdiği 12 Şubat tarihli resmi yazının suretini gönderdi.⁷²⁵

⁷²³ Mahmut Celâleddin Paşa, s.557.

⁷²⁴ Bu görüşme esnasında mebuslardan Astarıcı Kethüdası Ahmed Efendi'nin yapılan toplantının geç kalındığını, zamanında birlikte karar verilmesi gerektiği ama şimdi iş işten geçmişken bir şey yapılamayacağı mealindeki konuşması Padişah'ı hiddetlendirmiş ve münazara sonucunda Padişah II. Abdülhamid meşhur olan "...artık Sultan Mahmud'un yoluna gitmeye mecbur olacağım" sözünü söylemişti. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.558-559. Layard anılarında gelişmeleri benzer şekilde aktarıyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.285. 13 Şubat tarihli Meclis-i Vükela Mazbatası'nda, kapanmasına bir ay kala Meclis-i Umumi'nin tatilinin Padişah tarafından uygun görüldüğü söylendi. Başvekâlete gönderilen yazıda, bugünkü günde ahval-ı umumiye Meclis-i Umumi'nin cereyan-ı vezâifine müsait olmadığından Padişah'a ait olan yetkiyle, Heyet-i Ayan ve Mebusan'ın bugünden itibaren geçici olarak tatil olduğu ve iki heyet rüesası ve azasına tebliği emir olunduğu yazıldı. "Meclis-i Vükela Mazbatası, 10 Safer 1295 (13 Şubat 1878)" ve "Re'sen Başvekâlet-i Celileye 10 Safer 1295 (13 Şubat 1878)" için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.120-122. Fransız Maslahatgüzarı De Moüy tarafından gönderilen 15 Şubat 1878 tarihli telgrafta, bir gün önce her iki mecliste de okunan bir irade ile parlamentonun süresiz kapatılma ilanını bildirdi. Parlamenter yapının başarısız olmasının nedenini ise şu şekilde açıkladı: "*Türkiye'deki ilk parlamenter hükümet teşebbüsü Rusların ısrarı ve eski Şark sistemi olan mütevekkil bir davranış yüzünden başarısızlığa uğramıştır.*" "De Moüy a Waddington", (**A.E. Corp. Pol. Turquie Vol.415**) Pera, le 15 fevr. 1878, tel no 22. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhramı İle İlgili Vesikalar", s.442, 481. Layard ise Parlamentonun çalışmaları ile ilgili zaman zaman Lord Derby'yi bilgilendiriyordu. Mesela 2 Haziran 1877'de Parlamento'nun mükemmel çalıştığına dair bir telgraf göndermişti. Bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (2 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.96. Ayrıca bütçe görüşmeleri ile ilgili bir telgrafi için bkz., "Mr. Layard to the Earl of Derby (20 June 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.145. Meclis-i Mebusan dağıldıktan sonra mebuslar hakkında nasıl bir yol izleneceği tartışma konusu oldu. Memleketlerine gönderilmesi kötü tesire neden olacağı için kanunda ne yazıyorsa onun yapılması istendi. Meclisin vaktinden evvel kapatılması nedeniyle aleyhte yayın yapan dört beş mebusun memleketlerine gönderilmeleri istendi. "Tezkire-i Vekalet", "İrade-i Seniyye" ve Meclis-i Vükela Mazbatası" için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.225-227. Layard anılarında önde gelenlerden bazılarının bir süre daha İstanbul'da gizlendiklerini yazıyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.286.

⁷²⁵ "Makam-ı Nezaret-i Hariciyeye fi 14 Şubat 1878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 1240/3**, s.2.

Lord Derby, Osmanlı Devleti'nin İstanbul'da bulunan İngilizlerin can ve mal güvenlikleri konusunda hassas davranacağından emin olmakla birlikte İngiltere'nin İstanbul'da çıkması muhtemel olan bazı karışıklıklardan endişe duyduğu için donanmasını hazır bulundurmak isteğini belirtti. Donanmanın boğazdan geçmesine onay veren bir fermanın beklenmesi zaman kaybına neden olacağından ve telgraf haberleşmesinin kesilebileceği ihtimali göz önünde bulundurularak İstanbul'da bir karışıklık çıkması durumunda Çanakkale'den yetişmek mümkün olamayacak ve tamiri imkânsız bir takım felaketlere yol açabilecekti. Bu nedenle şimdiden donanmanın İstanbul'a yakın bir mahalde bulundurulması lüzumu aşıkardı ve Babiâli'nin bu zaruri önlemi anlayışla karşılayacağı ümit ediliyordu.⁷²⁶

13 Şubat'ta Musurus Paşa, İngiliz donanmasının gelmesine ilişkin sakıncaları Lord Derby'ye ilette. Lord Derby cevabında Padişah'ın ve Babiâli'nin endişelerini haklı bulduğunu ama donanmanın artık Çanakkale'den geçmiş olacağı için herhangi bir teşebbüsün tesiri olmayacağını belirtti. Ayrıca İngiliz donanmasının ne şimdi ne de ileride Osmanlı Devleti'ne ve onun çıkarlarına zararı dokunmayacağını sözlerine ekledi.⁷²⁷

⁷²⁶ "Lord Derby Tarafından fi 12 Şubat 1878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesine Gönderilen Tahriratın Suret-i Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 1240/3**, s.4. Lord Derby'nin birkaç gün sonraki açıklamasında Osmanlı Devleti içinde bulunduğu durum nedeniyle donanmanın girmesine karşı çıktığı ve ruhsat vermekten kaçındığı ama kendilerinin mesuliyeti üzerimize alarak hareket ettikleri söylendi. "(Lord Granvil)e cevaben Lord Derby'nin diğer makalesi.' İngiltere Donanmasının sevk olunan sefain-i harbiye elyevm Dersaadetde veya daha doğrusu iki mil mesafede vaki adalar pişgahında bulunmaktadır. Amirali dahi sefain-i mezkureyi en münasib ve emniyetli ed eylediği mahalde bulundurmak üzere mezuniyet-i kamile verildi. Sefain-i mezkurenin Zat-ı Hazret-i Padişahının taleb ve iltimasıyla mı yoksa İrade-i Seniyyeleri hilafına mı mürur eylediği meselesine gelince bu babda canib-i Babialî'den evvel emirde bazı müşkülât gösterildiği istihbar olunması üzerine sefainimizin sevki lüzum-u mübreminin (kaçınılmaz olan) esbabını Mösyö Layard'a ba-telgraf beyan ve izah ettiğim gibi Devlet-i Aliyye sefirine dahi o mealde beyan-ı hal eyledim. Tebligat-ı mezkurenin neticesi olarak her ne kadar Hükümet-i Seniyye donanmamızın Kale-i Sultaniye'den müruru aleyhinde sureten protesto etmiş ise de müruruna fiilen muhalefet için bir gune teşebbüsde bulunmamıştır. Ahval-ı hazırada Hükümet-i Seniyyenin ihtiyari (seçimi) elinde olmadığı ve donanmamızın müruruna ruhsat itasıyla Rusya'ya karşı böyle bir mesuliyeti bittabi deruhde edemeyeceği zannında bulunmuş olduğumuzda bu mesuliyeti biz üzerimize almağı daha münasib ad eyledik." Bkz., "Times Gazetesinin fi 15 Şubat 1878 Tarihli Nüshasında Müstahrec Bazı Fıkraların Tercümesidir", **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40**, s.3.

⁷²⁷ "Donanma bu saatte Kal'a-i Sultani'den geçmiş olacağı ve İngiltere Devleti'nin ittihazına mecbur olduğu işbu karardan vazgeçmesi bulunduğı cihetlerle işbu teşebbüsün geç kalmış olmasına mebni tesiri olmayacağını dermiyan ettikten sonra halin ne derece müşkül olduğunu ve Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin ve Hükümet-i Seniyyelerinin endişe etmekte ne kadar haklı bulunduklarını tasdik ile beraber İngiliz donanmasının irsal maddesinin Devlet-i Aliyye'ye ve onun menafî'ne iras-ı mazarrat edecek bir maksadı ne şimdi ne de ileride tazammun edemeyeceğini ilave etti." Bkz., "Nezaret-i Hariciyeye fi 13 Şubat 78 Tarihiyle Londra Sefaretinden Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.124.

Rusların İngiliz donanmasının gelmemesi konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı yaptığı sırada *Hariciye Nezareti'nden Londra Sefaret-i Seniyyesi'*ne gönderilen telgrafta donanmanın İstanbul'a gelmesinin büyük felaketlere yol açacağı söyleniyordu. Talep reddedildiği halde yine de donanmanın gönderilmesi haklı olarak şu sorunun sorulmasına neden oldu: “*donanma dost ve müttefik bir devlet donanması gibi mi yani bizimle birleşmek niyetiyle mi gelecektir (?)*” Aksi takdirde gemilerin Marmara sularında bulunmasına Osmanlı Devleti kesinlikle rıza göstermeyecekti.⁷²⁸

14 Şubat tarihinde Lord Derby'nin Meclis-i Vükela'dan sonra verdiği cevap 16 Şubat tarihli telgrafla Hariciye Nezareti'ne geldi:

“Donanmamızın İstanbul'a gönderilmesi bir dost devletin kuvve-i bahriyesi sıfatıyla olup yoksa bir müttefik sıfatıyla veyahud akd-i ittîfak maksadıyla değildir. Biz bitarafız ve Rusya ile hal-ı sulhtayız ve muharebeden ictinab etmekteyiz (sakınmaktayız). İşte şimdilik mevki'miz budur. Fakat bu mevki'miz tagayyür edemez (değişemez) dahi demem. Ahval-ı hazıra o derecede ağır ve müşküldür ki Rusya ile muharebeye tutuşmak mecburiyetinde bulunmaklığımız dahi mümkündür. Bu halde bitaraf kalmayub sizinle müttefik oluruz. Şimdilik şunu bilmelisiniz ki donanmayı göndermenin esasen ve katiyen sebebi Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin boğazlarca olan hukuk-u hükümdarisinin serbest-i cereyanı Rusya'nın olbabda bir kudret-i münhasıra istihsal etmesinin men'i maddeleri olup bu babda Devlet-i Aliyye'nin menafi'ne ne kadar el verir ise İngiltere'nin menafi'ne daha o mertebede muvafıktır. İstanbul'a takriben kırk mil mesafede bulunan Mudanya Körfezi'nde ikamete emri almış olan donanmamızın gelişini herhalde bir dost devletin kuvve-i bahriyesi sıfatıyla olup şayed Zat-ı Hümayun-u Mülûkâne'nin nefsi şahaneleri bir tehlikede bulunacak olur ise anlara asr-ı müzaheret (yardım) etmeğe dahi bir vazife-i acile ad edebilecektir.”

Musurus Paşa'nın donanmanın gelmesi durumunda Rusya'nın ordularının bir kısmını İstanbul'a sokacağını belirtmesi üzerine Lord Derby, durumu İngiltere'nin protesto ettiğini bildirmekle yetindi.⁷²⁹ İngiliz yönetiminin kendi çıkarlarını Osmanlı menfaatlerinin üstünde tuttuğunun açık kanıtı olan Lord Derby'nin sözlerinden

⁷²⁸ Hariciye Nezareti'nden gönderilen yazıda İngiltere'nin bu hareketinin İstanbul'un Rus askerlerinin eline düşmesine ve “*bizim büyük felakete uğramaklığımıza sebep olacağından donanma-yı mezkûrun dost ve müttefik bir devlet donanması gibi mi yani bizimle birleşmek niyetiyle mi gelecektir burası resmen ve tahriren devlet-i müşarünileyha canibinden ilan ve tebliğ olunmadıkça gemilerin Marmara sularında bulunmasına Devlet-i Aliyye katiyen rıza-dade olunamaz...*” diyordu. Bkz., “Hariciye Nezareti'nden Londra Sefaret-i Seniyyesine Telgrafname”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.125-126.

⁷²⁹ “Hariciye Nezareti Celilesine fi 16 Şubat 1878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.128-129. Ayrıca *Mir'ât-ı Hakikat* ve *Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye*'nin ikinci cildinde İngiliz donanmasının İstanbul yakınlarına gelmesine ilişkin Londra ile yapılan görüşmeler yer almaktadır. Ancak söz konusu eserlerde yazışmaların tarihleri verilmediği gibi bazı yazışmalar da kullanılmamıştır. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.554-560; Türkgeldi, ss.39-41.

kısaca şu anlaşılıyor: Sizinle dostuz ama Rusya ile düşman değiliz; ta ki Ruslar boğazlara yaklaşınca kadar.

15 Şubat günü İstanbul önlerine gelecek olan İngiliz donanması, Beşike Koyu'nda demirli bekliyordu. Mütareke imzalanmasına rağmen Rusların ilerledikleri haberleri geliyordu.⁷³⁰ 6 Şubat'ta Layard'dan özel bir mektup alan Amiral Hornby, Büyük Çekmece'nin tahliye edileceğini ve İstanbul'un Rusların insafına bırakılacağını öğrendi. Çanakkale Boğazı'nın kapısı konumundaki Bolayır hatlarının korunması gerektiğini düşünen Amiral, 24 saat içinde 500 kişilik bir deniz tugayı ile Gelibolu'ya ulaşabileceğini söyledi.⁷³¹ Ancak Babıâli'nin rızası olmadığını Layard'dan öğrenen Amiral, Lord Derby'nin talimatını bekledi. 11 Şubat'ta Nikola'nın donanmanın Çanakkale'yi geçmesi durumunda İstanbul'u işgal edeceği tehdidi Amiral'e ulaştı. İstanbul'un er ya da geç işgal edileceğini düşünen Amiral, kinayeli bir şekilde Nikola'nın ilerlemesinden memnun olacağını söyledi. Çünkü böylece Avrupa Türkiyesinde tek stratejik noktayı güvence altına alacaktı.⁷³²

Hazır bekleyen İngiliz donanması ve Amiral Hornby'ye 12 Şubat öğleden sonra üçte ulaşan telgrafla eylem zamanının geldiği söylendi: “*Çarşamba sabahı bir ferman beklemeden donanma ile Marmara Denizi'ne girin, üzerinize ateş edilirse ve gemiler vurulursa karşılın verin.*”⁷³³ Osmanlı yönetimi donanmanın gelmesinin yaratacağı sonuçlar konusunda endişelerini devam ettirdiğinden donanmanın gelmesi yönünde bir ferman vermemişti.⁷³⁴ Buna rağmen alınan emir ile 13 Şubat sabahı donanma Beşike Koyu'ndan ayrıldı. Gemilerden birinin sisli havada karaya oturması nedeniyle biraz da gecikmeyle 15 Şubat sabahı İstanbul önlerine ulaşabildi⁷³⁵ ve tam olarak İstanbul manzarasına karşı demir attı.⁷³⁶

⁷³⁰ 5 Şubat'ta Server ve Namık Paşalara gönderilen telgrafta, beş gün önce mütareke imzalanmasına rağmen Rusların dün akşam Silivri'ye girmelerine anlam verilemediği ve “*derhal harekât-ı askeriyenin terki hakkında icab edenlere tekrar emir verilmesi için fehametlü Grandük Nikola Hazretleri nezdinden teşebbüsât-ı lazıma için buyurmaları ba-İrade-i Seniyye tavsiye ve rica*” olundu. Bkz., “Makam-ı Risayet-i Celiledenfi 5 Şubat 78 tarihiyle Serverr ve Namık Paşalar Hazeratına İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.104; **BOA, İ.DUİT., 142/54**, 2 S 1295 (5 Şubat 1878).

⁷³¹ “To the Right Hon. W. H. Smith, M.P. (8 February 1878)”, Egerton, s.234-235.

⁷³² “To the Right Hon. A. H. Layard (11 February 1878)”, Egerton, s.238-239.

⁷³³ Egerton, s.240.

⁷³⁴ Layard 10 Şubat tarihinde çok gizli ibareli telgrafında Lord Derby'ye “İstanbul'un hemen işgal edilmesi korkusu bir ferman verilmesi önündeki engel” olduğunu yazdı. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s. 275.

⁷³⁵ Amiral altı zırhlı ile yola çıktı. Gemilerin isimleri *Alexandra*, *Agincourt*, *Achilles*, *Sivitsure*, *Temeraire*, *Sultan* ve *Salamis* idi. Bkz., Egerton, s.240-241. *Alexandra*, sisli havada boğaz en dar

Donanma boğazlardan geçtiği sırada bile Layard'a İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edilmesinin önüne geçilmesi için donanmanın durdurulması isteğinde bulunuldu. 15 Şubat'ta Lord Derby'ye özel olarak gönderdiği mektubunda Layard, mutsuz olan Sultan'ın iyi olmadığını ve uykusuz görüldüğünü yazdı. Ayrıca İstanbul Rus ajanları ile doluydu ve işgali mümkün kılacak karışıklık çıkarmak için hazırdılar. Layard'ın uyarılarının etkisiyle ve oluşabilecek olumsuz sonuçlar nedeniyle Amiral kesinlikle gerekmedikçe eyleme girişmeden bekleyeceğini ve Ruslar şehre girmedikçe ateş açmayacağını söyledi.⁷³⁷ Ama "*Rusya eğer Sultan'ın izni olmadan şehre saldırırsa İngiltere'nin diplomatik ilişkileri keseceği konusunda açıkça bilgilendirildi.*"⁷³⁸

İngiliz donanması İstanbul önlerine yani Büyüka'da geldiği zaman Layard'ın uyarısı ve Nikola'nın İstanbul'u işgali tehdidi nedeniyle durumun daha fazla kritikleşmemesi için donanma biraz daha güneye çekildi. Donanmanın çekilmesinde Rusların 18 Şubat'ta İstanbul'u işgal etmeyeceklerine dair verdikleri teminat da etkili oldu.⁷³⁹ İngiliz donanması Mudanya açıklarına demirlerken sadece iki küçük gemi telgraf haberleşmesi için Büyüka'da kalarak Salamis isimli gemi Sarayburnu'nda bırakıldı.⁷⁴⁰ Ruslar da İstanbul'a asker sokmak sevdasından şimdilik

yerine yaklaşırken karaya oturdu ve Sultan onu kurtarmak için uğraştı. Ertesi sabah (14 Şubat 1878) Gelibolu'ya hareket ettik. Bkz., Egerton, s.244-245. Dün gelmesi beklenen İngiliz filosunun bir geminin karaya oturması yüzünden geciktiğini rapor eden Fransız Maslahatgüzarı De Moüy, Rusların durumunu da aktarıyor: "*Gemiler nihayet bu sabah İstanbul karşısındaki adalara geldiler. Ruslara gelince, İngiltere'nin bu atak teşebbüslerine karşılık, onların merkez karargâhının başkente girecek son darbeyi vurmak gibi bir kararı şimdilik vermediği anlaşılıyor. Şüphesiz mücadelenin bu kademesine girmekte tereddüt ediyorlar.*" Bkz., "De Moüy a Waddington", (A.E. Corp. Pol. Turquie Vol.415) Pera, le 15 fevr. 1878, tel no 22. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", s.441, 480.

⁷³⁶ "15 Şubat'ta Hornby'nin altı zırhlısı Büyüka'da (şehrin manzarasına karşı) demir attı." Bkz., Blake, s.639. Ahmed Selahaddin, İngiliz askerleri ile dolu İngiliz filosu 14 Şubat 1878'de "*Çanakkale boğazını geçerek Adalar önünde yani İstanbul'un tam karşısında durdu.*" demektedir. Bkz., Ahmed Selahaddin, s.95.

⁷³⁷ Ahmed Selahaddin, s.96; **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.279-290.

⁷³⁸ Blake, s.639.

⁷³⁹ Şovalov, Prens Gorçakov'dan aldığı yetkiyle, Rus Hükümeti'nin Gelibolu veya Bolayır hatlarını işgal etmeyeceklerinin teminatını verdi. Karşılığında ise Asya ve Avrupa sahillerine hiçbir İngiliz birliğinin çıkarılmamasını bekliyordu. "Count Schvaloff to the Earl of Derby (18 February)" için bkz., "The Affairs of Turkey", **The Times**, 25 February 1878.

⁷⁴⁰ Egerton, donanmanın Tuzla Koyu'na çekildiğini söylemesine rağmen diğer eserlerde donanmanın demirlediği yer Mudanya Körfezi olarak verilir. Bkz., Egerton, s.249-250. Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s. 63; Mahmut Celâleddin Paşa, s.560; Türkgeldi, s.41. *The Times* gazetesinin haberinde gemilerin İstanbul'a 17 mil Adalar'a 7 mil mesafedeki Tuzla'ya çekildiği yazmaktadır. Bkz., "The British Fleet", **The Times**, 20 February 1878.

vazgeçmişti ancak ilerlemeye devam eden Rus orduları Ayastafanos'u (Yeşilköy) işgal ederek karargâhlarını buraya kurdular.⁷⁴¹

Rusların İstanbul'un işgalinden vazgeçmelerinde İngiltere'nin karaya asker çıkarmaması⁷⁴² ve biraz da olsa geri adım atmaları görünen nedendi. Aslında Rusların İstanbul'u işgal etmeleri, İngiliz donanmasının varlığı ve Türklerin yığınak yapmaları yüzünden hiçte kolay olmayacaktı.⁷⁴³

İngilizlerin kendi çıkarları çerçevesinde donanmasının İstanbul önlerine demirleme isteği barış şartlarının hazırlanmasında yaşanan gergin havayı daha da germiş, Rusların yıllar yılı arayıp da bulamadıkları İstanbul'a ele geçirme heveslerini perçinlemişti. Ancak yeni bir mücadeleyi göze alamayan Rusların geri adımı ve barışçı tutumundan taviz vermeyerek boş heveslere kapılmayan Osmanlı Devleti'nin temkinli tavrı barış antlaşmasının yolunu açtı.

İngiltere'nin hamlesi, barış sürecinde ilişkileri gerginleştiren ve barışın sağlanmasını zorlaştıran bir anlam taşımaya rağmen, Rusların inisiyatifi daha fazla tek başına elinde tutmasına izin vermeyeceğini denizlerdeki gücünü kullanarak hem Ruslara hem de diğer devletlere göstermiş oldu. Başka bir ifade ile Osmanlı Devleti'nin itirazlarına kulak asmayarak ve bir krize neden olma pahasına İngiliz donanmasının boğazları geçerek Marmara Denizi'ne girmesi, Rusların daha fazla ilerlemesine müsaade edilmeyerek Rusya'nın barıştan başka bir yola sapmasının önünde bir engel vazifesi gördü.

2.2.2.4. Padişah'tan Kraliçe'ye ve Çar'a Mektuplar

Hükümdarlar arasında yazılı olmayan hukuk anlayışı veyahut monarklar arası saygınlık bağından yararlanma düşüncesinin tetiklediği dürtüler ile olsa gerek, Osmanlı Padişah'ı olayların geldiği son noktada gelişmelere müdahale etmek

⁷⁴¹ Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.225; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s. 63; Mahmut Celâleddin Paşa, s.560; Türkgeldi, s.41.

⁷⁴² İngiltere İstanbul'a asker çıkarma sevdasından vazgeçmesine rağmen yine de bir dost devlet sıfatıyla başka olanakları da denedi. Gelibolu'da Ferik Sabis Paşa Hazretlerine gelen 19 Şubat 1878 tarihli telgrafta, İngiliz gemilerinin Çanakkale sularında ve askerinin de istihkâmlarda gezmelerine müsaade istenildiği yazılmaktadır: "*İngiltere Devleti donanmasının Devlet-i Aliyye ile mevcuda olan dostluğu cihetiyle zabitanın istihkâmı gezmeye mezun oldukları gibi sefain dahi o sulara gezmelerine mümanaat (mani) olunmaması ve keyfiyetin tarafımıza beyan-ı matlubdur.*" Bkz., **ATASE, ORH-V, Sıra:1824, Kutu:77, Gömlek:85**, 7 Şubat 93.

⁷⁴³ Sumner, ss.374-378. Ayrıca konuyla ilgili büyük oranda bu eserden faydalanan diğer bir kaynak için bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, ss.63-65.

düşüncesiyle İngiliz Kraliçesi Viktorya'ya ve Rus Çarı II. Aleksandr'a mektup ve telgraflar gönderdi.

I. Elizabeth, içinde bulunduğu zor durumda Osmanlı Devleti'nin yardımını alabilme umuduyla putperestlere karşı hakiki dinin korucusu olduğunu belirterek Katoliklerin başı olan İspanya Kralı II. Felipe'e karşı Sultan III. Murat'a bir mektup gönderip yardım istememiş miydi? Şimdi durum çok farklıydı. Dünya üzerindeki güç dengeleri değişmiş ve Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki şartlar tersine dönmüştü. 93 Harbi sonundaki Rus ilerlemesinin sürmesi başkentini İstanbul'dan taşınması ve doğal olarak saltanatın geleceğini tartışma konusu yapmıştı.⁷⁴⁴ Bu durumda II. Abdülhamit'in saltanatı hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun bekası tehdit altında idi. Barışın sağlanması girişimlerinin yanında bir çare belki de son çare olarak, II. Abdülhamit devreye girdi.

12 Aralık 1877'de Büyük Devletler'e bir sirküler gönderilmiş ve Osmanlı Devleti'nin barışa hazır olduğu bildirilmiş ancak olumlu bir yanıt alınamamıştı. Rus ilerlemesinin devam ettiği sırada Padişah tarafından şahsen Kraliçe'ye başvuruda bulunuldu. 10 Ocak tarihli mektupta Padişah, *“mütarekenin hazırlanması ve barışın ön hazırlıklarının görüşülmesi düşüncesiyle arabuluculuk için”* Kraliçe'den ricada bulundu. Kraliçe'nin cevabı gecikince Padişah bu kez 13 Ocak'ta *“akan kanın durması”* isteğiyle Çar'a şahsi bir telgraf gönderdi. 14 Ocak'ta Kraliçe, Çar'a *“içtenlikle barış isteyen biri olarak görüşmelerin hızlandırılması”* isteğini ilettili.

⁷⁴⁴ “Bugün herkes Padişah'ın, Ruslar tarafından geciktirilen İstanbul'un işgali sırasında, tıpkı Varşova'daki son kral gibi başkentte kalıp kalmayacağı yahut galiplerin gözünden irak olmak için işgale uğramış İstanbul'a dönme hakkının kendisine ne zaman verileceğini bilmeksizin Bursa'ya mı kaçacağını konuşuyor.” Bkz., “Le Comte de Moüy (Charge d’Affaires) à M. Waddington, Ministre des Affaires Etrangères.” (Archives du Ministère des Affaires Etrangères, Paris, Ouai d’Orsay (A. E.) Corresp. politique, Turquie 1878. Janvier-Février, vol.415.) Pera, le 30 Janvier 1878. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, s.437, 476. Layard anılarında Sultan'ın İstanbul'u terk etmesinden korkuluyordu ve bu çok ciddi sorunlara yol açabilirdi demektedir. “Sonuçta Sultan'ın İstanbul'dan ayrılma düşüncesinden vazgeçirmek için elimdeki tüm argümanları kullandım ve O'nu kalmaya teşvik ettim.” Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s. 244. Washburn, Rusların İstanbul'a dayandığında Sultan'ın Bursa'ya çekilmeye kararlı olduğunu ama Layard'ın iknası sonucu İstanbul'da kaldığını belirtiyor. Ayrıca duyduğu kadarıyla ve doğruluğunu teyit edemese de Layard'ın Sultan'ı, önünde diz çöküp yalvararak ikna ettiğini yazıyor. Bkz., Washburn, s.114-115. 13 Şubat'ta Yıldız Sarayı'nda düzenlenen olağanüstü toplantıda Namık Paşa, Padişah'ın ve Vükela Heyeti'nin Anadolu yakasına geçirilmesinin gerektiğini belirtmesi üzerine toplantıda bulunanlar bu önerinin asla caiz olmadığı karşılığını vermişlerdi. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.558. Osman Nuri, bu söylentinin hareme kadar gelip yayıldığını ve kadınların feryat ve figana başladıklarını, sonunda sarayda toplanan vükelanın müzakerat sonucu Abdülhamit'i ikna ettiklerini yazıyor. Bkz., Osman Nuri, s.352.

Cevabında “barış isteği ile barışın ciddi ve kalıcı olmasını” dileyen Çar, Kraliçe’ye kesin bir güvence vermeye yanaşmadı. Benzer bir cevabı Padişah’a gönderdi.⁷⁴⁵

Bu sırada Kraliçe henüz Padişah’ın mektubuna cevap vermiş değildi. Padişah tarafından bir mektup daha gönderildi. Musurus Paşa’nın bildirdiğine göre, 17 Ocak tarihli telgrafname-i hümayunu bir gün sonra akşam aldı ve derhal Lord Derby’ye gönderip Kraliçe’ye iletilmesini istedi. Dışişleri Müsteşarı Mösyö Tenterden tarafından mektubun hemen gönderildiğini haber aldı. Cevap henüz yazılıp bakanlığa verilmediği için bekleniyordu.⁷⁴⁶ Bir gün sonra 19 Ocak’ta Londra’dan gelen telgrafta cevabın alınamadığı ama şüphesiz İngiltere’nin şimdiye kadar yürüttüğü politikadan farklı bir cevap verilemeyeceği tahmin ediliyordu.⁷⁴⁷ Kraliçe’nin cevabı Musurus Paşa’nın tahminlerini haklı çıkardı:

*“Telgrafname-i şahanenizi aldım. İçinde bulunduğunuz buhran-ı müşkilde olan rahatsızlığınızdan ziyadesiyle müteessir oldum. Rusya ile Zat-ı Mülûkâneleri arasında mükâlemata imkân vermek için hükümetimin icra eylemiş olduğu teşebbüsât mahum-u şahanenizdir. Telgrafname-i mülûkânedenizi aldığımda bir serî ve şerefli sulhun kararını teshil etmesi için Rusya İmparatoruna şahsi ve hususi olarak müracaat etdim.”*⁷⁴⁸

Aynı günlerde Rus Çarı’ndan Padişah’ın mektubuna karşılık geldi. Barışın sağlanmasını arzu ettiğini belirten Çar, bunun sağlanabilmesi için öncelikle belirtilen şartların Babiâli tarafından kabul edilmesi gerektiğini hatırlatıyordu:

“Ben dahi Zat-ı Şahaneleri gibi sulhu ve münasebat-ı dostanenin avdetini arzu ederim. Lakin umum kumandanların almış oldukları evamir iktizasınca

⁷⁴⁵ Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.324-325; Baykal, “93 Harbi Esnasında..”, ss.386-391; Monypenny and Buckle, s.220-221; Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.47-48; Mahmut Celâleddin Paşa, s.516-517; Türkgeldi, s.33. Sumner, özetle olayı şöyle toparlamaktadır: “Türkler Kraliçe Viktorya’dan Çar’a, hatta Sultan’ın kendisi bile şahsi müracaat ile bir şeyler elde edebileceklerini umdular. Her iki girişim de Grandük’ün barışın esaslarını önceden ortaya çıkarmak için eş zamanlı ikna girişimleri gibi sonuçsuz kaldı.” Bkz., Sumner, s.349. Ayrıca şunu da belirtmek gerekiyor ki, Padişah’ın Kraliçe’ye ve Çar’a gönderdiği yazıların yanında **ATASE** arşivinde bulunan bir belgede detaylar belirtilmemesine rağmen Padişah’ın Avusturya ve Almanya İmparatorları’na da bir telgraf gönderdiği yazmaktadır. “...Rusyalunun hareket-i hasmane ve tecavüzkaranesi devam etmesinden dolayı taraf-ı eşref-i hazret-i padişahîden Avusturya ve Almanya ve Rusya İmparatorlarıyla İngiltere Kraliçesi’ne bir telgrafname-i hümayun keşidesi hakkında...” Bkz., **ATASE, ORH-V, Sıra:1753, Kutu:90, Gömlek:55**, 23 Muharrem 95 (27 Ocak 1878).

⁷⁴⁶ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Kânunusani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/42**.

⁷⁴⁷ “Makam-ı Nezaret-i Hariciyeye fi 19 Kânunusani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Keşide Olunan Telgrafnamenin Tercümesi Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.51.

⁷⁴⁸ Telgrafın geldiği tarihe ilişkin bir bilgi yoktur ama muhtemelen Padişah’ın ikinci mektubundan kısa süre sonra bu telgraf alınmıştır. Bkz., “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahi’ye İngiltere Kraliçesi Tarafından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.96. Ayrıca aynı gönderi için bkz., **BOA, Y.EE., 41/1**, s.2.

mütareke kararını takdirine ta'lik etdikleri şerait Babîâli evvel emirde kabul etmedikçe ta'til-i muhasamata (düşmanlığın bitmesine) razı olamam."⁷⁴⁹

Artık mütareke girişimlerinin sonuna gelindiği 30 Ocak 1878 tarihinde Çar'dan gelen diğer bir telgrafta, kardeşi Nikola'nın mütarekeyi imzalamaya yetkili olduğu ve barışın tamamen sağlanması gerekliliği üzerinde duruldu:

*"Mütarekenin kararlaştırılması için teklif olunan esasların kabul buyurulduğunu Zat-ı Hazret-i Şahanelerinin murahhaslarınca ordugahda malum olduğundan şimdiye kadar haberim yoktur. Murahhaslar bu kabulü beyan ettikleri vakit mütarekeye müsaade etmeğe biraderim mezundur. Mesalih hakkında olan amel-i şahanelerine halisane iştirak ettikçe Zat-ı Hazret-i Mülükâneleri emniyet buyurabilirler lakin diyebilirim ki bize devamlı vuku' bir sulh lazımdır. Fi 30 Kanunusani 78"*⁷⁵⁰

Padişah'ın Kraliçe'ye ve Çar'a gönderdiği barış çağrısına ilişkin mektupları gelişmeleri yönlendirmekten uzaktı. Rusların zorunlu tuttuğu şartların kabulü ile mütareke imzalandı. Devamlı bir barışın sağlanabilmesi için artık barış antlaşmasının kararlaştırılması gerekiyordu. Ancak barış sürecinde bir krizi beraberinde getiren İngiliz donanmasının boğazlardan geçme mevzusu gündeme gelince bu sefer Çar, Padişah'a 11 Şubat'ta bir telgraf gönderdi. Böyle bir durumda Rus askerlerinin bir kısmının İstanbul'a girmesi kaçınılmaz olacaktı:

*"Zat-ı şahaneleri ber-kavi ve devamlı musalahanın iti'kadına ve mülklerimiz beyninde münasabat-ı dostanenin tecdidini halisane arzu etmekde devam eylediğinden mü'temen olmakla muhallislerine hak verirsiniz mükâlemat memurlarımız beyninde şu netaicin istihsal edileceği bir zamanda İngiltere Devleti Dersaadet'deki sefirinin işaret üzerine tebaasının muhafaza-ı hayat ve emniyeti zımında donanmasının bir kısmını İstanbul'a idhal etmek için vaktiyle istihsal etmiş olduğu bir fermanı istifade etmeğe karar vermiş ve diğer devletler tarafından dahi yine o maksada mebni böyle bir tedbir-i ittihaz alınmıştır. İş bu karar Hristiyanların izafî olunabilecek hayat ve saadetlerini muhafaza için askerimin bir kısmını İstanbul'a idhal etmeği tasavvura ve bir taraftan muhallisinizi mecbur etmiştir. Fakat bu tedbir-i ittihaz mecbur oluşum asayişin muhafazası gibi bir maksad-ı musalahaneden başka bir şeye mübteni olamayacağından ol halde bu maddeleri efkâr-ı şahanelerine mugayir olamaz."*⁷⁵¹

Çar'ın emniyet amacıyla Rus askerinin bir kısmını İstanbul'a sokacağı tehdidine karşı II. Abdülhamit, Çar'dan gelen bu telgraftan büyük üzüntü duyduğunu belirten bir cevap hazırladı. İstanbul'da yaşayan ahalinin hepsinin eşit şekilde

⁷⁴⁹ "Taraflı Eşref-i Şahaneye Rusya İmparatorundan Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE., 41/1**, s.4.

⁷⁵⁰ "Rusya İmparatorundan Gelen Telgrafname Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.97.

⁷⁵¹ "Taraflı Eşref-i Hazret-i Mülükâneye fi 11 Şubat 1878 Tarihiyle Rusya İmparatoru Tarafından Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.116.

güvenliklerinin sağlandığı ayrıca İngiliz donanması geri çekilmiş olduğundan böyle bir tedbire hiçbir zaman başvurulmamasının altı çizildi:

*“Şehr-i carinin 11’i tarihli tarafımıza irsal buyurulan telgrafname-i imparatorilerinden ziyadesiyle müteessir oldum. Musalahanın tesis emrinde murahhaslarınıza karşı mütevellid olduğumdan vezir-i hümayununda bulunan ahalinin cümlesi hak-ı mahfuziyete mütesaviyen nail oldukları gibi İstanbul’da bir emniyet-i kâmil içinde yaşamakta bulunduklarından Bahrisefid Boğazı madde-i ahiresi vesilesiyle dahi Zat-ı Haşmetmeablarının takdir buyurmuş olduğundan iştibah (şüphelenme) olmadığı vecihle devletimin hukuku muhafaza edilmiştir. Zira İngiliz donanması boğazdan duhulünün muahedeye mugayir olacağı devletim tarafından ihtar [olunur] olunmaz geriye çekildi. Zat-ı Hükümdarilerin vaka’nın tefsilat-ı hakikisine şimdiye kadar bilâ-şübhe kesb ittila’etmiş (haberdar olmuş) olacaklarından telgrafnamelerinde beyan buyurulan tedabiri fiile getireceklerini hiçbir vakit farz edemem.”*⁷⁵²

Padişah, Çar’a gönderdiği cevapla birlikte Kraliçe’ye sunulmak üzere etkili bir yazı kaleme aldırdı. Padişah, İstanbul’un güvenliği için bu tehlikeli tasarının rafa kaldırılması amacıyla Kraliçe’ye ısrar ediyordu:

*“Memleketim için gayet tehlikeli bir vakitte Zat-ı Haşmetmeablarına müracaat ediyorum. Devletimin bir yalnızlık halinde imza olunan mütarekeden sonra İngiliz donanmasının vürud etmesi kapuları açık ve asbab-ı mukavemete mefkud (kapalı) olan payitahtımıza bir büyük kuvveti celb edeceği ve bununda hakkımızda tehlikesi aşikâr olunduğu cihetle donanma sevkine ne mütalaaya mübteni olduğunda şübhem olmamasıyla beraber hükümet-i fehmanelerinin bu tehlikeli tasavvurdan insıraf (geri dönme) nazarını istihsal için ısrar etmeye mecburum.”*⁷⁵³

Kraliçe’nin cevabı için birkaç gün beklemek gerekecekti.⁷⁵⁴ Ancak Padişah ile Çar arasındaki yazışma gecikmeksizin devam ediyordu. Padişah’ın 12 Şubat tarihli telgrafının karşılığı aynı gün geldi. Rusya İngiltere’den aldığı bilgiler doğrultusunda donanmanın geleceğini öğrenmiş ve Çar, bu durumda Rus askerinin İstanbul’a girmesine Padişah’ın itiraz etmeyeceğini düşünmüştü:

“Telgrafname-i Hümayun-u Padişahîlerini bugün öğle vakti ahz eyledim. İttihaz ettiğim meslek-i dostane ve mesalihanede devam etmekteyim lakin matlub-u şahanelerinin İngiltere Devletinden aldığım tebligat ile te’lif etmek muhallislerince müşkildir. Devlet-i müşarünileyha (İngiltere) boğazdan duhule

⁷⁵² “Taraf-ı Eşref-i Cenab-ı Padişahi’den fi 12 Şubat 78 Tarihiyle Cevaben Rusya İmparatoruna Yazılan Telgrafname-i Hümayun”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.117.

⁷⁵³ “Taraf-ı Eşref-i Cenab-ı Şehriyariden fi 12 Şubat 1878 Tarihiyle İngiltere Kraliçesine Yazılan Telgrafname-i Hümayun”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.117-118.

⁷⁵⁴ Musurus Paşa, bu telgrafi aldığı gibi hemen 12 Şubat’ta, en kısa zamanda Kraliçe’ye iletmek üzere Lord Derby’ye verdi. Musurus Paşa bu bilgilerin yer aldığı telgrafında, yukarıda aktarıldığı üzere, Lord Derby’nin donanma konusunda artık bir şey yapılmayacağını ve bu teşebbüs için geç kaldığını çünkü donanma artık Çanakkale Boğazı’ndan geçmiş olduğunu bildirdi. Bkz., “Nezaret-i Hariciyeye fi 13 Şubat 78 Tarihiyle Londra Sefaretinden Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.124.

ruhsat-ı havi ferman talebinin red olunmasıyla beraber yine donanmasının bir kısmının İngiltere tebaasının can ve mallarını temin için İstanbul'a gireceğini bildirmiş ve İngiliz donanması İstanbul'a girdiği halde askerimin bir kısmını muvakkaten (az zaman içinde) Şan-ı Zatilerine ber-derece-i aliyyede malik olan Zat-ı Hazret-i Padişahileri böyle bir halin fiile geldiğinde başka bir şey yapabilir demezler itikadındayım.”⁷⁵⁵

Aynı günün gecesinde Padişah Çar'ın telgrafını aldı ve Kraliçe'ye gönderdiği telgraftan Çar'ı haberdar ederek, cevabın gelmesi için beklenilmesini talep etti:

“Cevabname-i imparatorilerini şehr-i halin 12. günü akşam ahz eyledim. İnsaniyete mesaib-i (müsibetler) latuhsa (? sayısız) davet edecek bir tedabirin terki hususunda ısrar için İngiltere Kraliçesine telgraf yazmaya karar verdim. Zat-ı İmparatorilerinin meftur oldukları hissiyat-ı aliyyeye şayan olacak bir neticenin husulüne muavenet buyurulacağını ümid eder ve binaenaleyh keşide etmiş olduğum telgrafname cevabının gelebilmesine lazım olan mühleti talep ederim.”⁷⁵⁶

Çar bu telgrafa verdiği cevapta, Padişah'ın belirttiği üzere, İstanbul'a Rus askerinin girmesi ile ortaya çıkabilecek olumsuzlukların önüne geçebilmek amacıyla donanma tedbirinin geri çekilmesi isteğinde bulunulan Kraliçe'den cevap beklenilmesi talebini kabul etti:

“Şehr-i halin 13 tarihiyle telgrafname-i cevab-ı padişahilerini aldım. İnsaniyeti ârizî (sonradan çıkan) mesaibden vikaye (korunma) maksadıyla icra-ı muzaherete (yardıma) daima hazır olduğumdan İngiltere Kraliçesi nezdinde vuku'bulan teşebbüsat-ı şahanelerinin neticesine intizar edeceğim.”⁷⁵⁷

Kraliçe'den gelecek cevap beklenirken İngiliz donanması boğazlarda görüldü. Aynı zamanda Musurus Paşa'dan alınan bilgilere göre, donanmanın geri çekilmesi mümkün gözüküyordu. Padişah'ın durumu hemen Çar'a bir telgrafla bildirmesi Çar'ı oyalama niyetinde olmadığını ve girişimlerindeki samimiyetin bir göstergesi olarak algılanabilir.

“Kal'a-i Sultaniye vaka'sı üzerine İngiltere ile icrasına mübaşeret olunan mukalematdan Zat-ı Haşmet Sematlarını malumatta bulunduracağımı va'd etmiş idim. Londra'daki sefirimden aldığım telgrafnameden Lord Derbi'nin donanmanın Marmara Denizi'nde Adalar sularına duhullerine ısrar eylediği anlaşıldığından ve bu neticeye ise muhallislerini kat'a hoşnud etmediğinden mükâlemata yeniden mübaşeret eyledim. Bunun üzerine Zat-ı Hükümranelerine

⁷⁵⁵ “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahi'ye fi 12 Şubat 1878 Tarihiyle Rusya İmparatorundan Gelen Telgrafnamenin Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.118.

⁷⁵⁶ “Taraf-ı Eşref-i Cenab-ı Padişahi'den fi 13 Şubat 78 Tarihiyle Rusya İmparatoruna Yazılan Telgrafname-i Hümayun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.119.

⁷⁵⁷ “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahi'ye fi 13 Şubat 1878 Tarihiyle Cevaben Rusya İmparatorundan Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.120.

*ihbar olunacak bir netice-i kat'ie istihsal edeceğimi ümid ederim. Zat-ı İmparatorinin sözüme itimad buyuracakları itikadındayım. Fi 14 Şubat 78*⁷⁵⁸

15 Şubat günü merakla beklenen Kraliçe'nin cevabı geldi. Ancak bu cevap var olan sorunlara bir çözüm getiremiyordu ve Lord Derby'nin söylediklerinden farklı değildi. Bu durumun Rusya'ya haber verildiği ve Rus askerinin İstanbul'a girmesi için bir neden olamayacağı Kraliçe'nin telgrafında vurgulandı:

*“Şehri carinin on ikisi tarihiyle müverrah telgrafname-i hümayun-u mülükâneleri ertesi gün tarafımıza vasil olmuştur. Izdırab ve tesirat-ı şahanelerinden dolayı ziyadesiyle teessüf ettim. Telgrafnameleri donanmanın bir kısmının Bahrisefid Boğazı'ndan mürurundan sonra vasil oldu. İşbu gemilerin İstanbul'a gönderilmesine hacet ettiren esbab devletim tarafından Rusya İmparatoruna izah edilmiştir. Vükela-ı devletim Rusya askerinin dermiyan olunan esbaba mebni İstanbul'a girmesine donanma irsal tedabirinin Rusyalulara salahiyet bahs olunmasının kabulü olunamayacağını beyan etmişlerdir.”*⁷⁵⁹

Kraliçe'nin telgrafı Padişah'ı doğal olarak memnun etmedi. Savaşın başından beri her seferinde tarafsızlığını koruduğunu bildiren İngiltere şimdi bu hamlesi ile Rus askerinin İstanbul'a girme bahanesini kendi elleriyle Ruslara sunuyordu. Padişah'ın gönderdiği yazıda İngiltere'nin kendisini ne kadar zor duruma soktuğunu yazıldı:

*“Eğer donanma-ı fehmaneleri çekilmez ise Rusya askerinin şehre girmesi suret-i sahihede mukarrer ve Rusyaluların en ekall (en azıcık) bir miktarının bile vurudu zatım için def'i gayrikabil bir hatar (tehlike) olub matlub muhallisanemi tekrar ettiren sebep-i münferid dahi bu madde olduğundan olbabda sefirim tarafından heyet-i devlet-i fehmanelerine izahat verilecektir. İşbu mükalematın neticesini bildirmeğe İmparator Aleksandr Hazretlerine karşı müteahhid (taahhüt etmiş) isem de bunun için ne kadar müddet intizar edeceğimi bilemiyorum.”*⁷⁶⁰

Çar, muhtemelen Padişah'ın Kraliçe'ye yaptığı başvurudan bir sonuç çıkmayacağını tahmin ederek Kraliçe'den gelecek cevabın beklenmesi talebini olumlu karşıladı. Ancak donanmanın geri çekilmeyeceğini öğrendiği zaman

⁷⁵⁸ “Rusya İmparatoruna Yazılan Telgrafname-i Hümayunun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.127.

⁷⁵⁹ “Canib-ı Hümayun-u Cenab-ı Mülükâneye fi 15 Şubat 78 Tarihiyle İngiltere Kraliçesi'nden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.135. Defterdeki tarih 15 Şubat olmasına rağmen Musurus Paşa, Lord Derby'den Kraliçe'nin cevabına dair aldığı takririn tarihini 16 Şubat olarak belirtiyor ve aynı tarihte hemen telgrafla Hariciye Nezareti'ne bildiriyor. “Lord Derby Tarafından fi 16 Şubat 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesine Gönderilen Takririn Suret-i Tercümesidir” ve “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Şubat Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir” için bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 4/18**.

⁷⁶⁰ “Taraf-ı Eşref-i Padişahi'den Cevaben İngiltere Kraliçesine Testir Buyurulan fi 16 Şubat 78 Tarihli Telgrafname-i Hümayunun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.135-136.

askerinin bir kısmını İstanbul'a sokmasını erteleyecek bir sebep ortada bulunmadığı için Çar, Padişah'ı kabule zorluyordu:

“Fi 14 Şubat 78 tarihli telgrafname-i şahanelerini aldım. Mücerred (sadece, tek) bir protesto icrası İngiliz donanmasının Kal'a-i Sultaniye memerrini (geçişini) tecaviüz etmesine mâni' olmadı. Doğrudan doğruya vuku'bulan teşebbüs-ü şahaneleri dahi mezkur donanmanın çekilmesini hâsıl etmeyecektir. Ol vakit askerimin muvakkaten İstanbul'a duhulünü tehir etmek muhallislerince mümkün olabilir mi burasının takdiri hususunda hakkaniyet-i seniyye-i mülükânelerine müracaat ederim. Asakir-i mezkurenin girmesi asayişin muhafazasını Zat-ı Hümayun-u Şahanelerine teshil (kolaylaştırma) etmekten başka bir şey için değildir.”⁷⁶¹

Padişah, Çar'a yazdığı 16 ve 17 Şubat tarihli telgraflarında önce donanmanın Mudanya'ya çekildiğinden ve sonra Kraliçe'ye gönderdiği yeni bir telgraftan bahsederek Rus askerlerinin İstanbul'a girmesi kararının ertelenmesi ve mümkünse engellenmesi çabalarını sürdürdü:

“16 Şubat 78 tarihli telgrafname-i imparatorilerini şimdi aldım. İngiliz gemilerinin şehre elli mil mesafesi olan Mudanya'ya çekildiklerini Londra'dan intizar olunan cevabın yarın akşam veya ertesi gün geleceğini istihbar eyledim. Hakkımda ibraz buyurulan emniyet-i hükümrânileri va'd ettiğim cevabın tehirine cevaz vermez. Fi 16 Şubat 78”⁷⁶² “İngiltere Kraliçesinden bir telgrafname aldım ise de bir karar-ı kati' verilmesine ısrar-ı mutazammın müşarünileyhaya cevab yazdım işin suret-i ceryanında Zat-ı İmparatorilerine bilatehir malumat veririm.”⁷⁶³

18 Şubat'ta ise artık İngiliz donanmasının Mudanya'ya çekildiği için sorunun ortadan kalktığına kanaat getiren Padişah, barış sürecinin sonuna gelinmesi temennisini Çar'a iletti:

“İngiltere Devleti'nin donanmasını İstanbul'a elli mil mesafede ve Marmara Denizine vaki Mudanya'ya çekmiş Dersaadete gelmemeğe karar verüp Salı günü tarafımıza bir cevap-ı kati' göndereceğini dahi va'd etmiş olduğunu taraf-ı imparatorilerine beyan ve müsaraaat ederim. Zannımca olan mehaliki cenab-ı fehmanelerine beyan ve izah etmek memuriyetiyle ve Hocabey tarikiyle bir mersul-u mahsus gönderiyorum. Asakir-i imparatorilerinden bir müfrezenin duhulü hakkında olan tedabirin ol vakte kadar imhal (vakit verme) buyurulacağından ümidvar olduğum misellü arzu-i imparatorileri murahasilerinin imkân dairesinde ve kabul olunan esas dâhilinde devam etmelerine müsaid olduğuna da mutmainn (emin) bulunduğumdan mukaddemat-ı sulhiyenin biran an evvel kararını istihsal için Safvet Paşa'ya emir verdim fakat istihbar eylediğim bazı tafsilatın mevani'-i azimeye (büyük engeller)

⁷⁶¹ “Taraf-ı Eşref-i Cenab-ı Mülükâneye fi 16 Şubat 1878 Tarihiyle Cevaben Rusya İmparatorundan Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.127-128.

⁷⁶² “Taraf-ı Eşref-i Cenab-ı Padişahîden Rusya İmparatoruna Keşide Buyurulan Telgrafname-i Hümayun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.134.

⁷⁶³ “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahi'den fi 17 Şubat 78 Tarihiyle Rusya İmparatoruna Keşide Buyurulan Telgrafname-i Hümayunun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.136.

tesadüf ihtimalini tevlid (sebep) eylemesine mebni bu müşkilatın teshili (kolaylaştırma) fütüvvet-i hükümdarilerine mütevakkıfdir.”⁷⁶⁴

Çar Aleksandr ise umduğunu bulamamanın yarattığı sıkıntı içinde asker mevzusunu kapatma niyetinde olmadığını vurgulama ihtiyacı hissetti:

“Mütarekeye muvafakatimden evvel Zat-ı Hazret-i Padişahilerince kabul olunan esaslar üzerine Safvet Paşa Kont İgnatief ile mükalemata ikmal eyledikten ve netice-i mükalemat taraf-ı Hazret-i Mülükânelerinden tasdik olunduktan sonra Hocabey tarikiyle bir sefir-i mahsus göndermek rey-i şahanelerine menut olduğundan andan evvel böyle bir sefir irsali neticesiz kalmış olur. Askerimin bir kısmının muvakkaten İstanbul’a duhulüne gelince İngiliz donanması Marmara Denizi’nde kalub boğazdan çıkmadıkça bu maddenin ne terki ve ne tehiri kabul değildir. Biraderimin bu babda teklif eylediği suret-i tesviyeyi tasvib ederim.”⁷⁶⁵

Yukarıda belirtildiği üzere, Ruslar İstanbul’a asker sokma sevdasından vazgeçmek zorunda kalmışlardı. Önemli bir sorun ortadan kalmış gibi gözükse de en büyük sorun olan kalıcı bir barışın sağlanması girişimleri devam ediyordu. Barış şartları tartışılırken, Rus tarafının istekleri arasında Osmanlı donanmasının Ruslara bırakılması şartı vardı. Bu duruma çok sinirlenen II. Abdülhamit, Safvet Paşa’nın da tavsiyesi üzerine bir mektup yazılmasına karar verdi. Sert bir dilin hâkim olduğu mektup şöyle idi:

*“Nemika-ı Hümayun Başvekil Paşa’ya ve Safvet Paşa’ya ve sair vükelaya kasekle (yeminle) beyan ederim ki donanma-yı hümayunum elden çıkarılmasına kata’ reyim ve rızam yoktur. Her türlü fedakârlığı eder fakat bu donanma maddesini esasen red ederim ve esbab-ı mevcubesini dahi beyana muktedirim. İcab-ı halinde donanmayı gaib etmemek için canımı fedaya hazırım. Fi 15 Şubat 93 (27 Şubat 1878)”*⁷⁶⁶

Söz konusu mektubu önce Vükela’ya tebliğ eden Ahmet Vefik Paşa, sonra hemen Ayastefonas’a giderek temsilcilere gösterdi ve ardından Nikola ile görüşüp

⁷⁶⁴ “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Mülükâneden fi 18 Şubat 78 Tarihiyle Rusya İmparatoruna Keşide Buyurulan Telgrafname-i Hümayunun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.167.

⁷⁶⁵ “Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Mülükâneye Rusya İmparatoru Tarafından Gelen fi 19 Şubat 78 Tarihli Keşide Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.167-168.

⁷⁶⁶ **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.168. Safvet Paşa, 17 Şubat tarihli telgrafında Rus temsilcilerin tutumlarının çok sert olduklarını yazmıştı. Padişah’ın kaleme alacağı bir mektubun faydalı olacağı düşüncesindeydi: “...Devlet-i Aliyye’nin bir devlet idaresine lazım olan esbabı red eden ve millete müstehak olmadıkları bir hareket-i azamiye tahmil eyleyen (yükleyen) metalibin kabulündeki imkânsızlığı bu telgrafnameye derc ile işar buyurmaları faideli olur zan ederim.” Bkz., “Murahhas Safvet Paşa’dan Başvekalet Varid Olan fi 17 Şubat 78 Tarihli Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.164-165.

Padişah'ın bu konudaki kararlılığının ispatı olan mektubu Nikola'ya verdi.⁷⁶⁷ Mektuptaki ifadelerin sert olmasının yanı sıra bu ifadelerden bazıları yanlış anlaşılmalara da sebebiyet verebilirdi. Padişah'ın karakteristik özelliklerden biri olduğu bilinen evhamlı yapısı da işin içine girince ilk mektubun açıklayıcısı olarak ikinci bir mektup daha yazıldı. Mektubun yazılma sebebi, Padişah'ın her türlü fedakârlık sözünün yanlış taraflara çekilmesinin önüne geçmekti.

“Nemika-ı Hümayun

Vezir-i meâli-semirim, Donanmamız hakkında sabahleyin size ve vükelaya hitaben ve fi 15 Şubat 93 tarihiyle müverrahan sadır olan nemika-ı hümayunum esna-ı mülakatda Grandük Hazretleri canibinden görölerek teberrüken alıkonulduğu vaki olan tebligatınızdan müsteban olmuş ve müşarünileyhin ibraz etdikleri âsar-i nezaket memnuniyetimi celb eylemiştir. Ancak zıkr olunan nemikamın tahriri mücerred donanmamızın elden çıkarılmaması maksadına mübteni ve münhasır olub bundan yani cümle-i mündericatından olan her türlü fedakârlık tabirinden tercümece yanlış mana verilübde bu ibarenin henüz derdest-ı mükâleme olub netaici meçhul bulunan hususat-ı saireye şümülü zan olunmayarak bu fedakârlık ibaresinin donanma maddesinden dolayı sırf zati ve şahsi olduğuna ve hülasa nemika-ı mezkurenin esasen ve fer'an donanma maddesinden başka bir şeye aid olmadığına dair müşarünileyha izahat i'ta edib etmediklerini serian işar eylemeniz matlubumdur. Fi 15 Şubat 93 (27 Şubat 1878)”⁷⁶⁸

Padişah'ın donanma maddesine şiddetle karşı çıkması, uzayan tartışmalara nihayet verilmesinde etkili oldu. Altı kıta zırhlı geminin Ruslara terk edilmesi konusunda Rusların ısrarlarının nedeni ise İngilizlerin gemileri satın alacağı söylentileri ile esasında Karadeniz hâkimiyetini pekiştirmek isteğiydi. Ruslar Osmanlı donanmasını ele geçirerek Kırım Harbi'nden beri kendisine getirilen kısıtlamalardan kurtulduğunu ve Karadeniz'deki üstünlüğünü tüm dünyaya gösterme imkânını yakalayabilirdi. Ancak Mahmut Celâleddin Paşa'nın haklı yorumuyla, yani Padişah'ın şahsi dirayeti ile onarılamaz bir yaranın açılması önlendi.⁷⁶⁹

Bu süreçte hükümdarlar arasındaki son yazışmanın Çar'ın tahta çıkma yıldönümü olan 3 Mart'ta Padişah tarafından gönderilen ve buna cevap olarak 3 ve 6 Mart'ta Çar'dan gelen telgraflar olduğu görülüyor. “*Tecdid-i (yenileme) münasebet-i*

⁷⁶⁷ Mahmut Celâleddin Paşa, s.570; Türkgeldi, s.47. Ayrıca söz konusu eserlerde Padişah'ın Nemika-ı Hümayunları da bulunmaktadır ancak eserlerde adları Hatt-ı Hümayun olarak geçmektedir.

⁷⁶⁸ BOA, Y.EE.d., 1016, s.199-200. Birkaç gün sonra Başvekil'in gönderdiği yazıdan, temsilcilerle görüştüğü ve mektubun Nikola'ya iletildiği belirtiliyor. Bkz., “Cevaben Başvekil Paşa'nın Arızası, 26 S 95 (1 Mart 1878)”, BOA, Y.EE.d., 1016, s.200.

⁷⁶⁹ Mahmut Celâleddin Paşa, s.574.

meveddetkariye (dostluk) vesilesi olmak üzere taht-ı imparatoriye kuud (oturma) fehimaneleri yevm-i mahsusunu tebrik ederim.”⁷⁷⁰ Çar’ın 3 Mart tarihili cevabı:

“İzbar buyurulan teminat-ı şahanelerinden dolayı Zat-ı Hazret-i Padişahîlerine teşekkür ederim. Teminat-ı mezkure beynimizde müsâlaha mukaddematının (dostluk başlangıcı) imza olunduğu haberiyle bir kat daha vasıl olmuş olmasını münasebat-ı hüsn-i kuvviye ve daimi husulüne hal-ı hayır ittihaz ederim.”⁷⁷¹

Son olarak 6 Mart 1878 tarihinde Çar’ın Ayastefanos’ta atılan imzalar sonrasında barışın sürdürülmesi temennisini belirttiği yazısı ile bu süreçteki yazışmaların sonuna gelindi:

“Taraft-ı Eşref-i Hazret-i Şehriyarilerinden i’zam buyurulan fevkalade sefiriniz vasıtasıyla name-i hümayun-u mülükanelerini ahz eyledim. Memleketlerimiz beyninde tecdid-i (yenileme) münasebet ve dostane ve tesis-i müsâlaha-i daime ve müsebbite hakkında tarafımızdan vuku’bulacak muavenetini emniyetleri efkâr-ı senaveranemin nezd-i âli-i padişahîlerinde takdir buyurulmuş olduğuna delildir. Münasebat-ı cemile-i mezkurenin halelpezir olması marz-ı senaveraneme muhalif olub bu ise mübayenet (zıtlık) menafi’den ziyade vuku’bulan yanlışlıktan ve hariçten ika’ olunan âdem-i i’timaddan neşat etmiştir. Eğer müdahale vuku’bulmasa idi menazi’nin (savaş alanları) beynimizde verilecek karar ile bilsühule tesviye olunacağına şübhe etmezdim. Mademki işin bu neticeye vasıl olmuştur bundan sonra ticaret-ı sabıkanın müstakbeli temin etmesi netice-i âmâl halisanemden Saltanat-ı Seniyyeleri murahhaslarıyla murahhaslarımızın tanzim etdikleri muahedat-ı ibtidaiye tarafımızdan dahi tasdik olunarak mübadelesi icra kılınmıştır. Bunun tarafımızdan suret-i samimiye ve dostanede riayet olunacak münasebat-ı ittihadkaraneye bir mukaddime olmasını temenni ederim. Rauf Paşadan pek ziyade memnun oldum ve bunu kendisine kemal-i memnuniyetle izhar eyledim. Müşarünileyh taraft-ı şahanelerinden tevdi’ olunan teminat-ı şehriyarilerini tebliğ eyledi. Netice-i muharebenin icbar eylediği (zorladığı) mukteziyyat-ı ahval (gerekli durumlar) zail oldukça tarafeynden ibraz olunacak delail-i emniyet mütekabileyi (karşılıklı) tevlid ve asarını izhar etmeklikle bahtiyar olacağım. Efkar-ı senaveranemin emniyet-i şahanelerini tezyid (arttırma) edeceğini ümid ederim. İşbu efkarıma ve zat-ı hazret-i mülükanelerine olan ihtiramat-ı (hürmetler) faika ve muhabbet-i halisaneme itimad buyurulmasını rica ederim.”⁷⁷²

Padişah’ın olayları yönlendirebilme umuduyla sarıldığı kâğıt ve kalem, maaalesef silah ve komutanların gölgesi altındaki gelişmeleri çok fazla etkileme şansı bulamadı. İngiltere Kraliçesi Viktorya ile hızlı bir haberleşme sağlanamayıp Londra’dan gelen cevaplar iyi niyet ve temennilerden ibaret kaldı. Rus Çarı

⁷⁷⁰ “Taraft-ı Eşref-i Cenab-ı Mülükane den Rusya İmparatoruna Keşide Olunan Telgrafname-i Hümayun Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.186.

⁷⁷¹ “Taraft-ı Eşref-i Cenab-ı Mülükane ye fi 3 Mart 878 Tarihiyle Rusya İmparatorlarından Cevaben Gelen Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.187.

⁷⁷² “Taraft-ı Eşref-i Hazret-i Padişahîye fi 6 Mart 878 Tarihiyle Rusya İmparatorundan Gelen Namenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.1-2.

Aleksandr ile daha yoğun ve seri bir iletişim kurulmasına rağmen iyi niyet ve temennilerin yanı sıra aralarında kendi imparatorluklarının çıkarlarını korumaya yönelik politikaları karşısındakine kabul ettirebilmek amacıyla bir üstünlük mücadelesi meydana geldi. Savaşın galibi olan Rusya isteklerini büyük oranda Osmanlı Devleti'ne kabul ettirecekti ve Padişah'ın çabaları sonucu değiştirmeye yetmeyecekti.

2.2.2.5. Ayastefanos Antlaşması

Edirne Mütarekesi imzalandıktan sonra Server ve Namık Paşalar İstanbul'a döndüler. Server Paşa'nın Edirne'de iken İngilizler aleyhine söylediği iddia edilen sözler *Daily News* gazetesinde yayınlanınca, Hariciye Nazırlığı görevini yürütmekte olan Server Paşa'ya karşı İngiltere'de büyük bir tepki doğdu.

Gazetenin haberine göre, Server Paşa'nın sözleri şöyle idi:

“Şimdiye kadar İngiliz ittifakının, İngiliz politikasının ve İngiltere'nin tarafındaydım. Bir ittifakın gerektireceği iki halk arasındaki sempati, dostluk ve çıkar bağları olduğuna inandım. Ben ve hükümetim taviz verme derecesinde İngiltere'ye inandık. Aldatıldığımı ya da (daha doğrusu) kendimi aldattığımı; yanlışmış olduğumu görüyorum. Şimdi İngiliz ittifakını terk ediyorum. İngiliz politikasına, İngiliz Hükümeti'ne veya İngiliz halkına artık inanmıyorum. Rus politikasını ve ittifakını kabul ediyorum. Onların tarafındayım. Rus politikasına inanıyorum. Ruslardan daha çok Rus'um. İngiltere tarafından savaşa itilmek ve hatta kararımızın her koşulda barış yapmanın daha iyi olacağı bize söylendiği zaman mücadeleyi sürdürmek konusunda teşvik edildik.”⁷⁷³

Konu aynı gün İngiliz Parlamentosu'nda gündeme geldi. Mr. Peter Rylands meclisteki konuşmasında Server Paşa'nın *Daily News* gazetesinde yayımlanan sözünü aynen okudu. Uzun konuşması sırasında Layard'ın kendisine “*Bunun sizi cesaretlendirmek ve Rusya'yı gücendirmemek için olduğunu görmüyor musunuz?*” sözüne yer verdi. Konuşmayı yapan vekil, İstanbul'daki temsilcilerini Rusya'ya karşı

⁷⁷³ Server Paşa'nın sözü 7 Şubat'ta *The Daily News* gazetesinde yayımlandı. Sabah 6'da servis edilen haber başka gazetelerin de sayfalarını doldurdu. *Turkey's Revenge* (Türkiye'nin İntikamı) başlığı ile *The Chicago Daily Tribune* gazetesinde bunun bir örneğini görmek mümkün. Ayrıca bkz., **Hansard, Adjourned Debate. [FifthNight], HC., Deb., 07 February 1878**, Vol.237, s.1249. Değişim haberi geç ulaşmış olacak ki, *The Spectator* gazetesinin 23 Şubat 1878 tarihli haberinde Layard'ın Sultan'a yaptığı talebe ve Server Paşa'nın yerine geçecek kişinin İngiltere'yi memnun edeceğinin varsayıldığına yer verildi. Mahmut Celâleddin Paşa, eserinde gazetede yayımlanan yazıyı şu şekilde veriyor: “*Osmanlı Devleti'ni savaşa sokup da bu hale getiren İngiltere'dir. Tarafsızlık pozisyonu içinde bize bazen ümitsizliğe bazen ümide düşürdü. Nihayet bu belaya uğramamıza sebep oldu.*” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.562.

İngiliz yardımı konusunda Türkleri cesaretlendirici bir dostluk sergilemekle itham ediyordu.⁷⁷⁴ Layard'ın Server Paşa ile anlaşamadığı ve Server Paşa'nın Rusya'nın çıkarlarına hizmet ettiğine inandığı malumdur. Server Paşa'nın bir hain olduğuna dair uzun zamandır şüpheler besliyordu.⁷⁷⁵ Yine de Parlamento'da yapılan konuşmadan Layard'ın bu olumsuzluğu Osmanlı Devleti lehine çevirmeye çalıştığı anlaşılıyor.

Server Paşa'nın açıklaması sonrasında İngiliz Hükümeti konuyla alakadar oldu. İngiltere'de Layard'a karşı söz konusu açıklamalarda yer alan ifadeler sonucu bir tepki meydana geldi. Lord Derby, 18 Şubat 1878'de Lordlar Kamarası'nda kamuoyunda Layard'a yapılan saldırılar sonucunda, kişisel savunmasını içerdiğini düşündüğü için Layard'dan gelen telgrafi okudu. 17 Şubat tarihli telgrafında Layard, Server Paşa'ya atfedilen sözlerin burada büyük bir öfke yarattığını yazdı. Sultan ve Başvekil, durumdan esef duyarak bu konuda adaleti yerine getirileceklerine söz verdiler. Server Paşa, böyle bir açıklama yapmadığını, bunların bir dedikodu olduğunu ifade etti. Ayrıca Layard aynı telgrafta kendisini şöyle savundu: *“Türkleri savaşırmaya veya savaşı sürdürmeye teşvik ettiğimi veya İngiltere tarafından maddi yardım beklemeleri için onlara vaat bulunduğumu veya cesaretlendirdiğimi asla kabul etmiyorum. Aksine her zaman barış için çabaladım.”*⁷⁷⁶

Layard, Server Paşa'nın resmi yazışmalara, gizli ve özel bilgilere sahip Dışişleri Bakanı'nın görevini alenen ihlal ettiğini Sultan'a açıkladı.⁷⁷⁷ Ayrıca Mahmut Celâleddin Paşa'nın eserinde Layard'ın Server Paşa görevde kaldıkça Hariciye Nezareti ile birlikte çalışmaması konusunda devletinden emir aldığını Babiâli'ye bildirdiğine ve Lord Derby'nin de Server Paşa'nın görevinden alınmasını Musurus Paşa'ya ihtar ettiğine değinilir.⁷⁷⁸ Sonuçta İngiliz isteği ve baskısıyla Server

⁷⁷⁴ Hansard, Adjourned Debate. [FifthNight], HC., Deb., 07 February 1878, Vol.237, ss.1247-1258.

⁷⁷⁵ Memoirs of Sir Henry A. Layard, s.297. “Gizli telgrafınızı aldım. Server Paşa'nın bir hain olduğuna hiçbir şüphem yok.” “From Layard to Derby (20 Febr. 1878)”, FO. 78/2810, tel no 250 Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, ss.444, 483.

⁷⁷⁶ Hansard, Personal Vindication, HL., Deb., 18 February 1878, Vol.237, s.1843-1844. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone and the Eastern Question, s.356-357.

⁷⁷⁷ Memoirs of Sir Henry A. Layard, s.298.

⁷⁷⁸ Mahmut Celâleddin Paşa, s.562. The Times'in 20 Şubat tarihli haberinde Server Paşa'nın ifadeleri sonrasında Layard'ın Babiâli'den Paşa'nın görevden alınmasını talep edeceği yazıldı. Bkz., “Mr. Layard and Server Pasha”, The Times, 20 February 1878.

Paşa görevinden azledilerek yerine Safvet Paşa, 19 Şubat 1878 tarihinde dördüncü defa Hariciye Nazırlığı'na getirildi.⁷⁷⁹

İngiltere'ye olan güvenin azalması sonucunda barış sürecinde Osmanlı Devleti kendi başının çaresine bakmak zorunda olduğunu anladı. İngiliz isteklerine rağmen gelişmeler hemen haber verilmedi, donanmanın İstanbul yakınlarına gelmesi ise tepki ile karşılandı. Osmanlı Devleti İngiltere'den uzaklaşıyordu. Bu Osmanlı Devleti'nin tercihi değil savaş boyunca ve sonrasında meydana gelen olayların bir uzantısıydı. İngiltere ise Osmanlı Devleti'ni henüz gözden çıkarmış değildi. Hariciye Nazırlığı gibi önemli bir devlet makamının İngiliz isteği ve baskısı sonrasında değiştirilmesinde kuşkusuz, İngiltere'nin kendi varlığını hatırlatma isteği yatmaktaydı. Ruslara ise siz görüşmeleri Osmanlı temsilcileri ile kendi aranızda yapabilirsiniz ama görüşmeler ile bunun sonucunu yakından takip ediyoruz mesajı verilmektedir.

Safvet Paşa, Hariciye Nazırlığı'na getirilmeden önce Rusya ile barış şartlarını görüşmek üzere birinci temsilci olarak atandı. İkinci temsilci ise Berlin sefirliğinde bulunan Sadullah Bey oldu. Kendisine verilen talimatlar⁷⁸⁰ ile Safvet Paşa, vakit kaybetmeksizin ve Sadullah Bey'i beklemeden nihai barış görüşmelerini yürütmek için 11 Şubat 1878 tarihinde Edirne'ye gitmek üzere yola çıktı.⁷⁸¹ Berlin'den gelen Sadullah Bey, 14 Şubat'ta çıkartılan ruhsatname ile sonradan Ayastefanos'ta Safvet Paşa'ya katıldı.⁷⁸² Rus tarafında görüşmeleri yürütecek olanlar ise adlarına aşına olunan General İgnatiyev ile Rus Sefareti Maslahatgüzarı sıfatıyla İstanbul'da bulunmuş olan Nelidov idi.

⁷⁷⁹ **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III**, s.170. Ayrıca bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.351; Mahmut Celâleddin Paşa, s.562; Türkgeldi, s.41.

⁷⁸⁰ Murahhas Paşalara verilen talimatta tekliflerin kabul edileceği ancak daha önceki şartlarda değişiklik olmaması, özellikle Bulgaristan ile ilgili maddeye önem verildiği görülüyor. Bkz., "Safvet Paşa ile Sadullah Bey Efendi Hazeratına Verilen Talimat", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.106-115; **BOA, İ.DUİT., 142/56**, 8 S 1295 (11 Şubat 1878). Söz konusu belgelerin transkripsiyonu için bkz., Türkgeldi, ss.301-306. Ayrıca aynı talimatlar için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.551-553.

⁷⁸¹ 11 Şubat tarihli İrade'de Safvet Paşa bugün yola çıkacağından kendisine ruhsatname-i hümayun verilmesi Padişah tarafından onaylandı. Bkz., **BOA, İ.DUİT., 142/58**, 8 S 1295 (11 Şubat 1878). Stojanovic, Rusların 31 Ocak'ta Edirne'ye geldiklerini ve görüşmelerin 11 Şubat'ta başladığını söylüyor. Diğer Türk delegeleri gecikmeyle gelmişlerdi. Bkz., Stojanovic, s.231.

⁷⁸² **BOA, İ.DUİT., 142/59**, 11 S 1295 (14 Şubat 1878). Sadullah Bey gelişmeleri aktarıyor: "*Berlin'de iken Safvet Paşa ile beraber bu muahedeyi akde memur oldum. Kalktım İstanbul'a geldim. Babıâli'ye ve oradan Mabeyn'e azimet eyledim. Güya talimat aldım. Daha evvel Ayastefanos'a gitmiş olan Safvet Paşa ile birleşmek üzere Sirkeci İstasyonuna vardım. Lakin trenlerin Yedikule'den aşağı geldiklerini anlayarak bir kayıkla Yedikule'ye gittim. Trene bindim; Ayastefanos'a vasil oldum. Safvet Paşa ile görüştim.*" Safvet Paşa'yı övgü dolu sözlerle andıktan sonra Sadullah Paşa, görüşmelerle ilgili bilgi vermektedir. Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, s.103.

13 Şubat'ta gönderdiği telgrafta Safvet Paşa, sabah İgnatiyev ve Nelidov'un yanına geldiğini ve yarın görüşmelerin başlayacağını Babiâli'ye haber verdi. Rusların biran evvel görüşmelerin bitirilmesinde istekli oldukları Safvet Paşa'nın ilk izlenimleri arasındaydı.⁷⁸³ Ertesi gün görüşmeler başladı. Safvet Paşa, Rus temsilcilerinin lisan ve ifadelerinin çok sert olduğunu yazdı. Rusya bu savaşta iki milyar ruble ve yüz bin asker kaybetmişti. Bunun bedelini ödeyecek taraf ise doğal olarak savaşı kaybeden Osmanlı Devleti idi. İki hafta içinde imzaların atılması konusunda Ruslar ısrarcıydı. Safvet Paşa ise kendisine verilen talimatlara uygun hareket etmeye çalışacağını bildirip yalnız tazminat, arazi terki ve boğazlar meselelerinde tekrar Babiâli'ye danışacağını diğer konularda kendisine ruhsat ve mezuniyet verilmesini istedi.⁷⁸⁴

Safvet Paşa, görüşmeleri detaylı olarak Babiâli'ye iletliyordu. 14 Şubat ve 15 Şubat tarihlerinde gönderdiği telgraflarla⁷⁸⁵ Osmanlı temsilcilerinin işlerinin zor olduğu ve Rusların hiçbir devletin müdahalesine fırsat vermeden isteklerini kabul ettirmekte kararlı ve aceleci davrandıkları görüldü.

Safvet Paşa ilk görüşmelerin ardından Rus temsilcilerinin düşünce ve kararlarını değiştiremeyeceğini anlayınca çareyi Padişah'ın Çar'a bir telgraf yazmasında buldu. 17 Şubat tarihli telgrafında: “...Devlet-i Aliyye'nin bir devlet idaresine lazım olan esbabı ref' eden ve millete müstahak olmadıkları bir hareketi azamiye tahmil eyleyen (yükleyen) metalibin kabulündeki imkânsızlığı bu telgrafnameye derç ile işar buyurmaları faideli olur zannederim.” Rus İmparatoru'nun hakkaniyet ve âlicenaplığı ile kayıpların azalabileceğini düşünen Safvet Paşa'ya göre, Rus temsilcilerinin gösterdiği sert tavır İmparator'un emri değildi. “Zira Kont İgnatief müzakeratımız bir haftaya kadar hitampezir olmaz ise bir ültimatome vermeğe mecbur olacağını taraf-ı acizaneme işrab (ima) eyledi.”⁷⁸⁶

⁷⁸³ “Safvet Paşa Tarafından Başvekâlete Varid Olan fi 13 Şubat 78 Tarihli Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.123.

⁷⁸⁴ “Fi 14 Safer 95 (14 Şubat 1878) Tarihiyle Edirne'de Bulunan Murahhas Safvet Paşa Hazretlerinden Başvekâlet-i Celileye Yazılan Tahriratın Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.131-133; **BOA, İ.DUİT., 142/60**, s.2.

⁷⁸⁵ **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.136-157. Türkgeldi, Safvet Paşa'nın görüşmeler sonunda gönderdiği üç tahrirata eserinde yer vermektedir. Osmanlı arşivinden elde ettiğimiz bu belgeler, transkripsiyon halinde ve toplu şekilde Türkgeldi'nin eserinden okunabilir. Bkz., Türkgeldi, ss.308-317 Ayrıca görüşmelerin kısa seyri için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.563-566.

⁷⁸⁶ “Murahhas Safvet Paşa'dan Başvekâlete Varid Olan fi 17 Şubat 78 Tarihli Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.163-164.

Yukarıda aktarıldığı üzere, Padişah 18 Şubat'ta Çar'a bir telgraf göndermişti. Durumu daha iyi aktarabilmek umuduyla özel bir elçi göndermeyi talep etmişti. Çar ise özel bir elçi gönderilmeden önce Safvet Paşa ile İgnatiyev arasındaki görüşmelerin sonuçlanmasını istemesi, Safvet Paşa'nın düşündüğü son çarenin de önünü kapattı.⁷⁸⁷ Ahmed Saib'in aktardığına göre, Rus İmparatoru'na gönderilecek özel elçi mevzusundan haberdar olan Nikola çok kızdı. Durumu öğrenir öğrenmez Odesa Valisi'ne telgraf çekerek özel elçi olarak atanan Namık Paşa'nın ileri gitmemesi emrini verdi. İmparator'a da bir telgraf çekerek talebin kabul edilmemesini talep etti.⁷⁸⁸ Görüşmeler sırasında fevkalade bir murahhasın Çar'a gönderilmesi mevzusu açıldığında İgnatiyev Osmanlı temsilcilerine, “*hayır hayır, biz o tuzağa bir kere düştük, bir daha düşmek istemeyiz*” cevabını verdi.⁷⁸⁹

17 Şubat'ta Safvet Paşa, Nikola'nın karargâhını Ayastefanos'a taşıma talebiyle karşı karşıya kaldı. İngilizlerle yaşanan donanma krizinin etkisinin yanında Nikola'nın bu hamlesinin altında Rusların kararlarında ne kadar ciddi oldukları yatıyordu. Konu 20 Şubat'ta Meclis-i Vükela'da gündeme geldi.

“...Rusya Devleti yalnız on iki bin askerden mürekkep bir fırkanın hatt-ı mütarekeden biraz ilerleyüb Küçükçekmece civarındaki köylerde bulunmasına ve bin beş yüz kadar zabıt ve memurin dahi Ayastefanos Karyesi'nde muvakkaten ikamet etmesine ve bunların önlerine karakol hattı konularak izinsiz hiçbir neferin o hattın haricine çıkmamasına muvafakat eyleyeceğini suret-i mahremanede tebliğ eylemiş olduğundan...”

Mabeyn-i Hümayun'da teklifin kabul edilip edilemeyeceği tartışıldı. İstanbul'un savunmasız kalması, Rusların eski istekleri olan yirmi otuz bin askerle İstanbul'a girme niyetlerinden vazgeçmeleri ve bu teklife karşı çıkılması durumunda Rusların zora başvuracakları gibi nedenlerle teklifin kabulü uygun görüldü.⁷⁹⁰ 21 Şubat'ta Nikola, Safvet Paşa'yı konağına davet etti. Server Paşa'nın azli ve Layard'ın sözleri

⁷⁸⁷ 19 Şubat tarihinde Çar'ın cevabı geldi. Aynı gün cevaptan habersiz olan Safvet Paşa, muhtemelen içinde bulunduğu çaresizlikle, Padişah'ın telgraf çekmesinin uygun olacağını tekrarladı. Bkz., “Başvekâlet Makam-ı Celiline fi 19 Şubat 878 Tarihiyle Devletli Safvet Paşa Hazretlerinden Gelen Tahrirat-ı Mahremanenin Tercümesidir”, **BOA, İ.DÜİT., 142/61.**

⁷⁸⁸ Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.352.

⁷⁸⁹ Sadullah Bey anılarında tuzak olarak nitelediği olayı İgnatiyev'in kendilerine anlattığını yazıyor. Edirne Muharebesi sırasında Sultan II. Mahmut tarafından Çar I. Nikola'ya fevkalade elçi olarak gönderilen Damat Halil Paşa'nın zekâsı ve dirayeti sayesinde muahedede ciddi şekilde değişiklik yapılması kendileri için ders olmuş. Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, s.104.

⁷⁹⁰ “Meclis-i Vükela Mazbatası”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.171-172.

üzerine uzunca konuştuktan sonra birkaç gün içinde Ayastefanos'a hareket edeceğini, karşılık verilmediği takdirde hiçbir vukuatın olmayacağını beyan etti.⁷⁹¹

22 Şubat'ta yayımlanan bir bildirge ile Rusların Ayastefanos'a gelmelerine müsaade edildi. Olaysız şekilde 24 Şubat sabahı erken saatlerde Ruslar Ayastefanos'a ulaşarak karargâhlarını burada kurdular ve görüşmeler burada devam etti.⁷⁹²

Ruslar, öne sürdükleri şartlardan geri adım atmamakla birlikte bazı yeni talepleri gündeme getirdiler. Sınırların belirlenmesi meselesi ve tazminat konusu zaten Osmanlı temsilcilerini yormuştu. Bunların haricinde donanmanın Ruslara terki ve son olarak kabul edilen şartların Avrupa çıkarlarına dokunan kısımlarının Büyük Devletler'e kabul ettirilmesi maddeleri süreci daha sıkıntılı bir hale getirdi.

25 Şubat tarihli belgede Rusların talep ettikleri savaş tazminatı maddesine Batum, Ardahan, Kars ve Beyazıt arazisinin kendilerine terki ile birlikte kırk milyonluk tahvilat çıkarılmasına ek olarak altı kıta zırhlı gemiyi istediler.⁷⁹³ Donanma meselesi aslında Safvet Paşa'nın gönderdiği 15 Şubat tarihli telgrafında gündeme gelmişti. Tazminat konusu açıldığında İgnatiyev Safvet Paşa'ya "*Rusya'ya satacak bir şeyiniz yok mudur? diye sual etti. Ve İngiltere'ye Girid'i hatta donanmayı para ile satmağa meyyal olduğunuzu işitmiş idim.*" dedi. Bu söylentinin kaynağı, 14 Şubat'ta Lord Derby'nin Layard'a çok gizli olarak yazdığı Türklerin en iyi dört gemisini alma talimatıyla gündeme geldi. Bu bilgi nasıl olduysa Ruslar tarafından öğrenildi ve görüşmelere yansıdı.⁷⁹⁴ Hem Safvet Paşa hem de Lord Derby tarafından reddedilmesine rağmen bu iddia Osmanlı Devleti'nin başını ağrıttı ve sonunda Padişah olaya müdahale etmek zorunda kaldı. Yukarıda belirtildiği üzere II. Abdülhamit, 27 Şubat tarihli Nemika-ı Hümayunu'nda, "*Her türlü fedakârlığı eder*

⁷⁹¹ Nikola'nın Ayastefanos'a hareket etmek için Safvet Paşa'ya tanıdığı süre eserlerde farklı olarak yer almaktadır: Osman Nuri, 24 saat; Sumner, 2 gün; Ahmed Saib, 3 gün olarak verir. Mahmut Celâleddin Paşa'nın eserinde ise süre ile ilgili bilgi yoktur. Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.353; Mahmut Celâleddin Paşa, s.567; Osman Nuri, s.352; Sumner, s.386.

⁷⁹² Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.353; Sumner, s.387. Rus askerlerinin başkentin yakınlarına gelmesi Osmanlı ordusu tarafından yeni bir savunma hattı kurulması ve sığınak yapılması gibi savunma tedbirlerini gerektirdi. Bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.225.

⁷⁹³ **BOA, İDUİT., 142/71.**

⁷⁹⁴ Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.66; Sumner, s.385. Layard, Rusların tüm Osmanlı donanmasını teslim almak isteklerini 20 Şubat'ta Lord Derby'ye bildirdi. Aynı gün başka bir telgrafında gemilerin İngilizlere satılması mevzusunu gündeme getirerek, "*en iyi dört geminin satılabilmesi için bana hiçbir teklif yapılmadığı gibi bu hususta görüşmelere de girmiş değilim.*" "From Layard to Derby (20 Febr. 1878)", **FO. 78/2810**, tel no 252 ve 253. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", s.445-446, 484.

fakat bu donanma maddesini esasen red ederim... İcab-ı halinde donanmayı gailb etmemek için canımı fedaya hazırım.” diyerek Osmanlı temsilcilerinin elini güçlendirdi ve donanma maddesi barış görüşmelerinde Osmanlı Devleti’nin lehine karara bağlanan nadir maddelerden biri olarak sonuçlandı.

Görüşmelerin sonunda Osmanlı temsilcileri, Bulgaristan, Sırbistan ve Anadolu sınırları meseleleri ile savaş tazminatı konusunda sağlayabildikleri değişiklikleri Babıâli’ye yazdılar ve kesin kararın imzası için onay istediler. Padişah’ın tahtı riyasetinde toplanan Meclis-i Vükela’da yapılan tartışma sonrasında imza yetkisi temsilcilere verildi. 2 Mart’ta yayımlanan İrade-i Seniyye’de söz konusu meselelerin ve kararın “...*esasen pek ziyade muzır ve Devlet-i Aliyye’nin kuvve-i hayatiyesini muhill maddeler olarak kabul ve ihtiyarı değil tasavvuru bile tecviz olunamayacağından...*” olmasına rağmen Rus askerinin şimdiden Edirne’den öteye çekilmesi şartıyla kabul edilerek icrası tebligat edildi. 3 Mart 1878 tarihinde Ayastefanos’ta Osmanlı Devleti’nin tarihindeki en ağır antlaşmalardan biri imzalandı.⁷⁹⁵

29 maddelik Ayastefanos Antlaşması’nın içeriğine kısaca bakıldığında,⁷⁹⁶ savaşın çıkış sebeplerinden biri olan Nikşik’in Karadağ’a terki ile birlikte Osmanlı’nın pek çok toprağı, bu antlaşma ile bağımsızlıkları kabul edilen Karadağ, Sırbistan ve Romanya’ya verildi. Karadağ’ın sınırları Adriyatik’e kadar uzanıyor,

⁷⁹⁵ “Bu Babda Meclis-i Vükelaca Tanzim Olunan Mazbata Sureti, 27 Safer 1295 (2 Mart 1878)” için bkz., Türkgeldi, s.317-318. “İrade-i Seniyye” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.173-175. Mahmut Celâleddin Paşa, s.572; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.64; Osman Nuri, s.354. “(İstanbul’dan imza yetkisi gelmişti) Ancak böyle gayet mühim bir işte öyle kuru bir telgrafla verilen mezuniyete istinad eylemek sevab görülemediğinden akd-i muahede için mutlaka taraf-ı şahaneden sadır olacak iradenin tahriren tebliğini yazdık ve ertesi günü matlubumuz vechile ruhsat gelmekle yüreğimiz kan ağlaya ağlaya muahedenameye vaz’-ı imza eyledik” Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, s.106. “Bugün saat 11 sularında Mukaddemad-ı Sulhiye mukavelenamesinin tarafımdan imza ve temhir (mühürlenme) olunmuş olduğunu arz ederim. 19 Şubat 93 (3 Mart 1878)” Bkz., “Başvekaletine Safvet Paşa’dan Gelen Telgrafname”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.221. Ahmed Saib eserinde, Safvet Paşa’nın odanın bir köşesinde bir süre hüngür hüngür ağladıktan sonra antlaşmayı imzaladığını yazıyor. Bkz., Ahmed Saib, **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, s.358.

⁷⁹⁶ Ayastefanos Antlaşması’nın Türkçe ve Fransızca nüshaları için bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 3/35**. Metinde öncelikle Padişah ve Çar Hazretleri tarafından barışın sağlanması amacıyla isim, rütbe ve nişanları verilen zatlar tarafından imzalanması uygun görüldüğü yazmaktadır. 29 madde metinde yer aldıktan sonra bugün yani 3 Mart 1878’de (metinde bin sekiz yüz yetmiş sekiz senesinin şubat-ı ruminin dokuzu ve mart-ı frenginin beşi tarihinde saat beşi çeyrek geçerken) imzalandığı yer alıyor. Ayastefanos Antlaşması maddelerinin transkripsiyonu için bkz., Bkz., Erım, ss.387-400; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.575-581. Hurewitz’in Yakın ve Ortadoğu’ya ilişkin diplomatik metinlerin yayımladığı *Diplomacy in the Near and Middle East, A Documantary Record: 1535-1914* adlı eserinde Ayastefanos Antlaşması’na yer verilmemiştir. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.739; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, ss.64-66; Stojanovic, s.232; Sumner, ss.401-405; Türkgeldi, ss.49-54.

Sırbistan Niş'i alıyor ve Romanya Besarabya'yı Rusya'ya verme karşılığında Dobruca kendisinde bırakılıyordu. (1., 2., 3., 4. ve 5. maddeler)

Asıl büyük sorun ise Rus denetimine bırakılması kabul edilen, Karadeniz'den Ege'ye kadar uzanan topraklara sahip muhtar bir Bulgaristan Prenslığı'nin kurulmasıydı. Osmanlı'ya bağlı ve vergi vermesi kararlaştırılan bu prenslik belli bir süre idari ve askeri denetimini Rus yetkililerine bırakacaktı. Avrupa devletlerinin hanedanlarına mensup olmayacak ve Osmanlı Devleti'nin tasdik ile tayin ettiği bir prens yönetimdeki Bulgar topraklarını Osmanlı askeri terk ederken milli bir ordu kuruluncaya kadar buradaki boşluğu Rus askeri dolduracaktı. (6., 7., 8., 9., 10. ve 11. maddeler)

Tuna üzerinde Osmanlı'nın askeri etkisi son bulacaktı. (12. ve 13. maddeler) Rusya ve Avusturya'nın kontrolünde olmak üzere Bosna ve Hersek'te; Girit, Arnavutluk ve Rumeli'nin çeşitli bölgelerinde ve Doğu'da Ermenilerin oturduğu eyaletlerde Osmanlı Devleti ıslahat yapacaktı. (14., 15. ve 16. maddeler) Son olaylarda suçlu bulunan Osmanlı tebaası affedilecek (17. madde); İran'ın Kotur tarafında sınır tespiti yapılacaktı. (18. madde)

Barış görüşmelerinde en çok tartışılan konulardan biri savaş tazminatıydı. Varılan uzlaşuya göre, Osmanlı Devleti bir milyar dört yüz on milyon ruble savaş tazminatı ödeyecekti. Bu tutarın büyük kısmı yani bir milyar yüz milyon rubleye karşılık Rumeli'deki bazı yerler ile Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid ile Soğanlı'ya kadar olan yerler Rusya'ya terk edilecekti. On milyon ruble müstesna olmak üzere kalan üç yüz milyon rublenin ödeme şekli ve gösterilecek teminat daha sonra kararlaştırılacaktı. (19. madde)

Osmanlı topraklarındaki Rus halkı ve Rusya'ya bırakılan yerlerdeki halklara ilişkin emlak, ticaret, hukuk, imtiyazlar gibi çeşitli konular halledilecekti. (20., 21., 22. ve 23. maddeler) Çanakkale ve İstanbul limanları ticaret gemilerine açık kalacak ve 1856 hükümlerinin aksine Osmanlı Devleti, Karadeniz ve Azak Denizi limanlarını abluka altına almayacaktı. (24. madde) Rus askerleri, Bulgaristan hariç antlaşmanın imzalanmasından üç ay sonra Rumeli'yi, altı ay sonra da Doğu Anadolu'yu boşaltacaktı. Rus askeri çekilinceye kadar bırakılan topraklara Osmanlı Devleti askeri ve idari müdahalede bulunmayacaktı. (25. ve 26. maddeler) Savaşta Ruslarla işbirliği yaptığı gerekçesiyle kimse cezalandırılmayacak ve esirler karşılıklı olarak

iaade edilecekti. (27. ve 28. maddeler) Son olarak Padişah ve Çar Hazretleri on beş gün içinde bu şartları tasdik edeceklerdi. (29. madde)

Görüşmelerde antlaşmanın son kısmına ek olarak konulmak istenen, kararlaştırılan şartlardan Avrupa umumi menfaatlerini ilgilendiren hususların Büyük Devletler'e kabul ettirilmeye çalışılması fıkrasını, temsilcilerin bunu kabul ettirmenin ve kabul etmedikleri takdirde Büyük Devletler'e baskıda bulunmanın mümkün olmadığı gerekçesiyle antlaşma metninden kaldırmışlardı.⁷⁹⁷ Zaten metnin başında *Mukaddemat-ı Sulhiye* yazması bunun sulh başlangıcı ya da ön barış anlamını taşıdığını (İngilizce metinde yazan ifade de benzerdir: *Preliminary Treaty of Peace*) ve son kararın Avrupa onayına sunulacağını göstermekteydi.

Taraflar arasında imzalanan antlaşma on beş gün içinde mümkünse daha önce Padişah ve Çar tarafından tasdik edilip Petersburg'da değiştirilmesi kararlaştırıldı.⁷⁹⁸ II. Abdülhamit antlaşma metnini iki gün sonra 5 Mart'ta onayladı.⁷⁹⁹ Fevkalade murahhas elçi sıfatıyla görevlendirilen Serasker Rauf Paşa, Padişah tarafından Çar'a yazılan hususi bir mektup ve antlaşmanın tasdiknamesi ile birlikte kendisine verilen talimatlarla Petersburg'a gönderildi. "*İki devleti yekdiğerine rabteden münasebat-ı dostanenin kıymet-i azimesini yakinen bildiğimiz cihetle...*" biran önce sulh ve asayişin sağlanması amacını belirten mektuba benzer karşılığı veren Çar da vakit geçirmeksizin antlaşmayı tasdik etti. "*Rauf Paşa'dan pek ziyade memnun oldum*" sözlerinin de yazılı olduğu Çar'ın mektubunun yanı sıra Çar'ın tasdiknamesi ve esir olarak Rusya'da bulunan Gazi Osman Paşa ile birlikte Rauf Paşa İstanbul'a geri döndü.⁸⁰⁰

Ayastefanos Antlaşması nihai bir barış antlaşması olmamasına rağmen içerdiği şartlar duyulmaya başlanınca Avrupa'da tepkiyle karşılandı. Edirne

⁷⁹⁷ "Meclis-i Vükela Mazbatası, 28 S 95 (3 Mart 1878)", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.190-192; Mahmut Celâleddin Paşa, s.572.

⁷⁹⁸ İgnatiyev tarafından verilen varaka tercümesi için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.189.

⁷⁹⁹ "İrade-i Seniyye, Gurre Ra 95 (5 Mart 1878)", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.225.

⁸⁰⁰ Rauf Paşa'ya verilen talimat için bkz., "Sefaret-i Fevkalade ile Petersburg'a Tayin ve İzam Buyurulan Serasker Devletlü Rauf Paşa Hazretlerine Talimatdır", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.244-250. Padişah'ın Çar'a mektubu için bkz., "Serasker Paşa Yediyle Rusya İmparatoruna Gönderilen Name-i Hümayun Suret-i Münifesidir, 5 Ra 95 (9 Mart 1878)", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.251-252. Çar tarafından gönderilen mektup için bkz., "Taraflı Eşref-i Hazret-i Padişahîye fi 6 Mart 78 Tarihiyle Rusya İmparatorundan Gelen Namenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.253-254. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.585-588. *The Times* gazetesinin 15 Mart tarihli haberinde şunlar yazmaktadır: Ayastefanos barışının Sultan tarafından onayını İgnatiyev ve Rauf Paşa dün Petersburg'a getirdi. Yarın onayların değiş tokuş edileceği umuluyor. Bkz., **The Times**, 15 March 1878.

Mütarekesi'nde olduğu gibi Ayastefanos'un maddeleri ile ilgili kesin bilgiler hemen Büyük Devletler'e bildirilmedi. “*Babîâli, şartların ifşa edilmesi durumunda çok ciddi sonuçlarla karşılaşacağı yönünde tehdit edildi*”ği için Ayastefanos'da yapılan görüşmeler gizli tutuldu.⁸⁰¹ Bilgilerin Parlamento'da görüşülmesi veya Mavi Kitap'ta yayınlanmasından çekinen Türk yetkililer bilgi paylaşmaktan kaçınıyorlardı. Layard, Safvet Paşa'dan ilk görüşmelerin detaylarını öğrenmişti ama gizli olan bu detaylar İngiliz Parlamentosu'na taşınınca Osmanlı yetkilileri daha temkinli davranmaya başladılar ve Layard gelişmelerin uzağında kaldı.⁸⁰² Layard, antlaşma şartlarından ancak imzadan üç gün sonra haberdar oldu ve antlaşma hakkında öğrenebildiklerini hemen hükümete bir telgrafla bildirdi.⁸⁰³

3 Mart'ta imzalanan antlaşmayı “*Panslavizm özleminin anlamlı bir ifadesiydi*” olarak niteleyen Langer, antlaşma şartlarının gayri resmi olarak bilinmesine rağmen metnin hükümdarlar tarafından onaylanıp değiş tokuş edildikten sonra ancak 23 Mart'ta resmen bildirildiğini söylüyor.⁸⁰⁴ Benzer şekilde Buckle, büyük bir gizlilikle ve Türkleri sessizlik tehdidine boyun eğdirerek yapılan müzakerelerin hükümleri yakın zamanda sızmaya başladı ancak İngiliz Hükümeti'ne maddeler ancak imzadan üç hafta sonra 23 Mart'ta bildirildi demektir.⁸⁰⁵

Antlaşma şartları öğrenildiği zaman Avrupa basınının Ayastefanos Antlaşması'na yönelik yorumlarını *The Times* gazetesinin 25 Mart tarihli sayısından öğreniyoruz. 23 Mart Petersburg, *The Golos*: Barış antlaşması tarafından

⁸⁰¹ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.315.

⁸⁰² “*Edirne’de olup bitenlerle ilgili bütün yazışmaların kopyalarını Safvet Paşa’dan almayı başardım, ancak bu bir sırdır.*” Bkz., “From Layard to Derby (20 Febr. 1878)”, **FO. 78/2810**, tel no 254 Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, s.446, 485. “*Beklenildiği gibi bugün barış antlaşması imzalanamadı. Ruslar çok kızdılar, görüşmeleri kesecekleri tehdidini savuruyorlar. Detayların ne olduğuna dair bilgi alamıyorum. Türk nazırları durumu telgrafla Parlamente’ye bildirdiğimden şikâyetle bana bilgi vermekten çekiniyorlar.*” Bkz., “From Layard to Derby (2 March 1878)”, **FO. 78/2810**, tel no 284 Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, s.447-8, 486-487.

⁸⁰³ “*6 Mart’ta Ayastefanos Antlaşması’nın özetini bir telgraf ile Lord Derby’ye gönderebildim.*” Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.318. Ayrıca bkz., Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.68.

⁸⁰⁴ William L. Langer, **European Alliances and Alignments 1871-1890**, Alfred A. Knopf, New York, 1939, s.138. Stojanovic, Ayastefanos’ta Rus politikalarını iki temel eğilimiyle karşılaştırdı demektir. Birincisi pek çok Slav’ın özgür kalmasını arzu eden Slavofilleri memnun etmek ve Rusya’nın geleneksel politikaları olan boğazlarda hâkimiyet oluşturabilmek ve Avusturya’yı Balkanlardan uzaklaştırmak. Ancak Büyük Güçler, Rusya’nın Doğu Sorunu’nu kendi istediği şekilde çözmesine izin vermedi. Bkz., Stojanovic, s.233.

⁸⁰⁵ Monypenny and Buckle, s.259. *The Times*’ın haberine göre, antlaşmanın ön barış metni dün gece (21 Mart gecesi) Viyana’ya resmen iletildi. Bkz., “The Preliminary Treaty”, **The Times**, 23 March 1878.

Hristiyanların nihai ve eksiksiz bir kurtuluşu elde edilemedi ve antlaşma Rus halkını tatmin edecek bir karakterde değil. 24 Mart Paris, *The Temps*: Bu antlaşmada Rus diplomasisi, kazanılan avantajları gizlemek ve ilgili tarafların itirazlarını önlemek için büyük zorluklar çekti. “*Antlaşma fetih nefretini ve ganimetin bölünmesi skandalını diğerlerinin üzerine atmak maksadıyla sanatsal olarak tasarlandı. Antlaşma yüzyılın en akıllı ve en dehşet verici konseptlerinden biri olmaya devam edecek.*” 23 Mart Berlin, *The North German Gazette*: Bismarck Alman çıkarlarının etkilenmeyeceğini söylüyor.⁸⁰⁶ *The Times* gazetesinin aynı sayısında yer alan farklı bir haberde, İngiltere ile Rusya arasındaki bir savaş durumunda Osmanlı Devleti’nin tutumu ele alındı. Haberde savaş ihtimalinden bahsederek aslında antlaşmanın İngiltere’de nasıl karşılandığı gözler önüne serildi.⁸⁰⁷

Musurus Paşa’nın 23 Mart’ta gönderdiği telgrafta, İngiltere’de Ruslara olan nefretin arttığını ve her fırkaya mensup diplomatların şartları çok sert bulup çoğunun kabul edilmesinin imkânsızlığını bildirdi.⁸⁰⁸

Disraeli, Ayastefanos Antlaşması’nın Avrupa Türkiyesi üzerindeki etkilerini 8 Nisan tarihli Lordlar Kamarası’nda şöyle tarif etti: “*Ayastefanos Antlaşması ile Avrupa Türkiyesi tamamen yok ediliyor; Avrupa’daki Osmanlı hâkimiyetini tamamen ortadan kaldırıyor; Bulgar olmayan birçok ırkın yaşadığı Bulgaristan adında geniş bir eyalet kuruluyor.*” Bu eyalet Karadeniz’den Ege’ye uzanıyor ve prensi Ruslar tarafından seçiliyordu. Yönetiminde Rusların söz sahibi olduğu bir eyalet oluşturuluyordu.⁸⁰⁹

İngiltere Hükümeti, henüz antlaşma imzalanmadan önce Osmanlı Devleti ve Rusya arasında varılan mutabakatı geçersiz kılma ya da daha doğrusu antlaşma maddelerini 1856 Paris Antlaşması’na imza atan devletlerin onaylayabileceği bir forma sokma niyetindeydi. Bu düşüncesinde kendisine en yakın gördüğü ve antlaşma

⁸⁰⁶ “The Treaty and the Congress”, **The Times**, 25 March 1878.

⁸⁰⁷ “Russia and Turkey”, **The Times**, 25 March 1878.

⁸⁰⁸ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 23 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/61**, s.1. Henüz şartlar resmen bildirilmeden önce İngiliz Parlamentosu’nda da büyüyen tepki Musurus Paşa’nın telgraflarında yer aldı: “*Edirne mükâlematının ibtidasından musalaha muahedesi imza olununcaya kadar gerek İngiliz halkı ve gerek diplomatlar ve Lord Derby nezdinde şiddetçe emsali olmayan şeraitin mucib olduğu hoşnudsuzluk...*” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/64**.

⁸⁰⁹ Monypenny and Buckle, s.258. Ayrıca söz konusu alıntının yer aldığı uzunca yapılan konuşma ve görüşmeler için bkz., **Hansard, Message from the Queen – Army Reserve Forces, HL., Deb., 8 April 1878**, Vol.239, ss.760-853.

şartlarından en çok rahatsızlık duyacak Avusturya ile hareket etmeye karar verdi. Bu çabaların sonucu bir konferansın toplanması girişimleri antlaşmadan haftalar öncesi başladı.

2.2.3. İngiltere'nin Kıbrıs'ı Ele Geçirmesi ve Berlin Antlaşması

Ayastefanos Antlaşması imzalandıktan sonra Berlin Kongresi'ne giden süreçte Osmanlı İmparatorluğu bazı sorunlarla uğraşmak zorunda kaldı. Bu sorunlara kısaca değindikten sonra Osmanlı Rus Savaşı sonunda Avrupa'daki dengeleri sarsmayacak bir düzenin kurulması amacıyla Büyük Güçler'in kabul edebileceği barışın esaslarının tespiti için bir kongrenin toplanması çabalarına geçilecektir.

Ayastefanos Antlaşması imzalandıktan sonra en büyük sorun Rus askerinin İstanbul yakınlarından en kısa zamanda uzaklaştırılmasıydı. Osmanlı Devleti, Rus askerinin Edirne'den öteye çekilmesi şartıyla antlaşmayı imzalamıştı. Ancak Ruslar işi ağırdan alarak askerlerinin geri dönüşünü olabildiğince geciktiriyordu. Belki de İngiltere ile tırmanan tansiyon sonucu çok uzak olmadığı düşünülen bir çatışma ihtimaline karşı bir önlem olarak askerlerini İstanbul'un kapısından uzaklaştırmıyordu.

Antlaşmanın imzalanmasının hemen akabinde karşılaşılan sorun, Rus askerinin çekilmesi bir yana, Rus süvarilerinin belirtilen sınırın ilersinde görülmesiydi. Ayastefanos Antlaşması'nın 25. maddesine göre, Rus askerlerinin vapurlara Karadeniz ve Marmara Denizi limanlarından binecekleri açıkça belirtilmişken Rus süvarileri belirlenen hat dışına çıkarak Büyükdere'ye geldi. Asker sevki için Nikola, "*Ayastefanos sahili, ağır topların, hayvanların ve diğer ağırlıkların gemilere yüklenmesine elverişli*" olmadığı cihetle Büyükdere'nin asker sevki için kullanılmasını istedi. Antlaşmanın imzalanmasını takip eden ikinci hafta içerisinde meydana gelen bu durum Meclis-i Vükela'da tartışılarak, "*Karadeniz Boğazı'nın en mühim bir noktası olan Büyükdere Limanı'na asker götürülmesi*" ve "*mühimmat ve edevat dolu gemilerin*" bu limanda bulunması sakıncalı bulundu. Bu isteğe izin verilmesi, iki devlet arasında politikanın değişmesi veya antlaşmanın bozulması durumunda Rusların İstanbul'a girmesi anlamına gelirdi ve Nikola'ya bu

isteğin olumlu karşılanamayacağını söylemek üzere Ayastefanos’a özel olarak Safvet Paşa gönderildi.⁸¹⁰

Aldığı cevaptan büyük üzüntü duyan Nikola, isteğini tekrar ederek, bu isteğin Osmanlı Devleti için sıkıntı yaratacak bir durum olmadığını göstermek için, askerinin Büyükdere’ye takım takım ineceğini, bir kısmı gemilere binmeden diğerlerinin getirilmeyeceğini ve Rus askerlerinin İstanbul tarafına uğramayacağını belirtti. İki devlet arasında barış sağlanmışken Rusya Devleti’ne “*böyle emniyetsizlik göstermek iyi bir şey midir bilmem*” sözleri ise tehditvari olarak anlaşılabilir.⁸¹¹

Rusya’nın kongre masasına elinde İstanbul kapısına dayandığını gösterecek bir koz ile oturmak niyetinde olduğu vükela tarafından gayet iyi biliniyordu. Kongrede karşılaşılabilecek beklenmedik bir sonuçta Rusları kim durdurabilirdi. Bu isteğin kabulü, zaten ağır olan Ayastefanos şartlarından birinin kendi isteğimizle daha da ağırlaştırılmasıydı. Ve vükela yine biliyordu ki, bu isteğin kabulü İngiliz gemilerinin İstanbul Limanı’na girmesiyle sonuçlanabilirdi.⁸¹² Sonuçta Nikola’nın Osmanlı Devleti’nden ruhsat almadan Büyükdere’den askerlerini gemiye bindirmeyeceğini açıklamasına istinaden ve “*Büyükdere’den asker bindirmek tasviri bizim taraftan gayet mahrem tutulmuş olduğundan*” ve yaratacağı tehlikelerden dolayı kabul edilebilir bulunmayarak izin verilmedi.⁸¹³ Bununla birlikte Rus birlikleri halen Edirne’de bulunuyordu ve Rusların askerlerini Edirne’den çekmesi mevzusu bir yıl daha Osmanlı Devleti’ni uğraştırıracaktı.⁸¹⁴

⁸¹⁰ “Meclis-i Vükela Mazbatası, 11 Ra 95 (15 Mart 1878)” ve “Tezkere-i Vekalet” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.228-234. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.582-583.

⁸¹¹ “Hariciye Nazırı Safvet Paşa Tarafından Başvekâlete Verilen Takrir, 12 Ra 1295 (16 Mart 1878)” ve “Rusya Askerinin Büyükdere’den Vapurlara İrkabı Hakkında Varaka Tercümesi” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.234-337.

⁸¹² İngilizlerin Rusların Büyükdere’ye girmesini “*İstanbul’a asker idhali nazarıyla bakmak*” lazım geleceğinin söylenmesi üzerine Osmanlı Devleti’nin isteği ile askerlerin buraya getirilmesinin muahede ahkâmına aykırı olmadığı ve bunun üçüncü bir devleti ilgilendirmeyeceği cevabı verilmişti. Bkz., “Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Mart 78 Tarihiyle Mösyö Nelidof Tarafından Gönderilen Mektubun Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/58**, s.2. Ayrıca Rusların isteğinin başka manalara geldiğini İstanbul’daki yabancı devlet temsilcileri de farkındaydı. “From Layard to Derby (16 March 1878)”, **FO. 78/2810**, tel no 308. Ve “Fournier a Waddington”, (**A.E. Corp. Pol. Turquie Vol.416**) Pera, le 19 Mars 1878, tel no 24. Söz konusu belgeler ve çevirileri için bkz., Kurat, “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, ss.448-452, 487-490.

⁸¹³ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeden fi 20 Mart 78 Tarihiyle Mösyö Nelidof’a İrsal Olunan Tahriratın Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/58**, s.1. Ayıca bkz., “Mabeyn-i Hümayun’da Vuku’ bulan İçtima’ın Kararı, 13 Ra 1295 (17 Mart 1878)” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.238-341; Mahmut Celâleddin Paşa, s.584.

⁸¹⁴ **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.38-43, 84-85, 151-513, 217-219.

Ayastefanos Antlaşması'nı takiben ortaya çıkan diğer bir sorun Nikola'nın İstanbul'a gelip Padişah ile resmen görüşmek istemesiydi.⁸¹⁵ Galip bir devletin kumandanı sıfatıyla gövde gösteresi yaparcasına İstanbul'a girip halkın arasından geçmesi uygun görülemeyeceği için ve bu isteği reddetmek de teamüllere aykırı olduğundan bu sorun, Nikola'nın Ayastefanos'tan vapur ile Dolmabahçe'ye gelerek Padişah ile görüşmesi sonrasında çözüldü. Görüşmenin ertesi günü Padişah, erkenden görüşme hakkında bilgilendirmek amacıyla Layard'ı yanına çağırdı. Nikola'nın asıl amacının İngiltere ile Rusya'nın savaşa girmesi durumunda Osmanlı Devleti'nin tutumunun ne olacağıydı. Rusya için ne pahasına olursa olsun boğazlar İngiltere'nin eline geçmemeliydi. Görüşmede Nikola, Büyükdere'den askerilerini sevk etmelerine neden izin verilmediğini de sordu. İngilizlerin protestosuna neden uyulduğunu merak ediyordu. Padişah cevap olarak, İngilizlerin itirazı yüzünden Rus askerlerinin Büyükdere'ye girmelerini red etmediğini, zaten bu durumda İngiltere'nin donanmasını İstanbul önlerine getireceklerini beyan ettiğini Rusya'nın bildiğini hatırlattı. Verilen karar, böyle bir durumun önüne geçmek anlamını taşıyordu. Layard, Padişah'ın anlattıklarını Lord Derby'ye aktardıktan sonra, Padişah'ın Nikola ile görüşmesinden memnun kalmadığına dair edindiği izlenimini yazdı. Padişah, İngiltere ile Rusya arasında bir savaş çıkması haberi olursa derhal kendisine ulaştırılması isteğini Layard'dan özellikle rica etti.⁸¹⁶

Ayastefanos sonrasına kalan sorunlardan bir diğeri olan savaş tazminatının kesinleştirilmesi gündeme geldi fakat kısa vadede çözülebilecek bir sorun değildi bu.⁸¹⁷ Son olarak, ayrı bir başlık olarak ele alınacak olan, İngiltere'nin Kongre'de Osmanlı Devleti'ne yardım vaadiyle işgale hazırlandıkları Kıbrıs meselesi bir sorun olarak ortaya çıktı.

⁸¹⁵ Nikola bu konuyu, antlaşmanın ertesi günü, Safvet Paşa'yı yemeğe davet ettiği sırada açtı. Uzunca vakit geçirdikleri yemek sırasında isteğini bildirdi ama bunun davetsiz uygun olmayacağı cevabını aldı. Bkz., "Başvekalet Safvet Paşa Tarafından Gönderilen Tahrirat, 29 Safer 1295 (4 Mart 1878)", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.221.

⁸¹⁶ "From Layard to Derby (28 March 1878)", **FO. 78/2873**, tel no 436. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", ss.458-464, 495-500. Görüşme için ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.589-590. *The Times* gazetesi 8 Mart tarihinde Pera'dan gelen telgrafa yer veriyor ve Sultan'ın aldığı ziyaret teklifinin önemsiz bir olay olmadığı söyleniyor. Bkz., "The Grand Duke and The Sultan", **The Times**, 13 March 1878.

⁸¹⁷ Rusya'ya gönderilen Rauf Paşa'ya verilen talimatlardan biri tazminatın azaltılmasıydı ancak bir sonuç çıkmadı. Bkz., "Sefaret-i Fevkalade ile Petersburg'a Tayin ve İzam Buyurulan Serasker Devletlü Rauf Paşa Hazretlerine Talimatdır", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.244-250.

2.2.3.1. Kongre'nin Toplanması Yönünde Çalışmalar

Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış görüşmeleri Ocak ayının ortasında başlamış ve 31 Ocak 1878 tarihinde Edirne'de imzalanan mütareke ile barış şartları belli olup nihai barışın yolu açılmıştı. Barışın esaslarının neler olduğunu Büyük Devletler merakla beklerken, Ruslar şartları ilan etmek için hiç acele etmedi. Layard dahi barışı izleyen ilk hafta boyunca elle tutulur bir rapor kaleme alamadı. Henüz barışın esasları dahi resmen açıklanmadan önce Rusların ilerlemesi ve gelen duyurular göz önüne alınarak, barışın bir konferans veya kongre sonucu karara bağlanması çalışmaları başladı.

Konferans⁸¹⁸ talebi öncelikle Avusturya tarafından mütarekenin imzalanmasının hemen ardından Şubat başında İngiltere'ye iletildi. Hükümetinden aldığı emirle Avusturya Büyükelçisi Kont Beust, mütarekenin şartları üzerinde 1856 ve 1871 ruhuna uygun olarak Avrupa Uyumu için gerekli değişikliklerin Avrupalı devletler tarafından kararlaştırılması için Viyana'da bir konferansın toplanması isteğini Lord Derby'ye ilettili.⁸¹⁹ İngiliz Hükümeti, bir konferansın gecikmeksizin teklif edilmesini arzuluyordu ve bunu Avusturya'dan bekliyordu.⁸²⁰ Lord Derby 4 Şubat'ta Avusturya'daki İngiliz Büyükelçisi Elliot'a Viyana'da bir konferansın düzenlenmesini kabul edeceğini söyledi.⁸²¹ 5 Şubat'taki Avusturya'nın resmi yazısına karşılık, Majestelerinin Hükümeti'nin Viyana'da bir konferansın düzenlenmesini uygun gördüğü ve bu konferansta yer almaya hazır olduğu Avusturya elçisine resmen bildirildi.⁸²²

14 Şubat tarihinde Lordlar Kamarası'ndaki görüşmeden konferansın yeri hakkında bir itilaf meydana geldiği anlaşıyor. Lord Campbell, konferansın nerede düzenleneceğini sorması üzerine Lord Derby, gelişmeler hakkında kısaca bilgi verdi. Avusturya'nın ön ayak olduğu konferansın toplanma yeri olarak Viyana önerilmişti.

⁸¹⁸ Belgelerde ilk başlarda konferans kelimesi kullanılmaktadır.

⁸¹⁹ "Count Beust to the Earl of Derby (5 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1-2.

⁸²⁰ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (2 February 1878)", **BDEA, Vol.IV, Doc.217**, s.291.

⁸²¹ "The Earl of Derby to Sir H. Elliot (4 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.1.

⁸²² "The Earl of Derby to Count Beust (7 February 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.2.

İngiltere ve diğer devletler için Viyana uygundu. Ama detayları bilinmeyen Rus itirazının ortaya çıkması ve konunun hala tartışılıyor olması sonucu Lord Derby Parlamento’da, konferansın nerede toplanacağını belli olmadığını ancak kısa süre içerisinde bu sorunun çözüleceğine inandığını ifade etti.⁸²³

19 Şubat’ta Berlin Sefareti’nden gelen telgrafta konferansın toplanma yerinin Almanya’nın Baden Baden şehri olacağına neredeyse karar verildiği yazıyordu.⁸²⁴ 20 Şubat’ta *The Times* gazetesinde çıkan habere göre, Almanya kendi topraklarında Büyük Güçler’in temsilcilerini ağırlamaktan büyük zevk alacağını bildirdi.⁸²⁵ Almanya meydana gelen olaylarda daha az çıkarı olan bir devletti ve Rusya’nın politikasına yakınlığıyla dikkat çekiyordu. Bismarck, Parlamento’daki konuşmasında Doğu’da meydana gelen olayların Almanya’yı diğer devletlerden daha az etkilediğini kabul etmekle birlikte Doğu’daki karışıklıkları ortadan kaldıracak ve Hristiyanları hoşnut edecek ıslahatların yapılmasında bir ittifakın sağlanmasına yardım edeceğini söyledi. Almanya’nın Avusturya’dan ziyade Rusya tarafında bulunduğu eleştirisine ise bunların hakikati yansıtmadığını Avusturya ile Almanya’nın ilişkisinin dostane olduğunu ve Almanya’nın çıkarlarının Avusturya’nın saadetine bağlı olduğu cevabını verdi.⁸²⁶ Sonuçta Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya arasında 1872’de sağlanan ve *Üç İmparatorlar Ligi* olarak adlandırılan ittifak devam ediyordu. Ancak bu olaylarda ittifaktaki çatlaklar belirgin bir hal almaya başlayacaktı.

Avusturya Devleti için Rusya ve Osmanlı arasında kabul edilen şartlar, kendi çıkarlarına ve Paris Antlaşması’na imza atan devletlerin hukukuna dokunduğu

⁸²³ **Hansard, Turkey – The Eastern Questions – The Conference – Constantinople – Movements of The Fleet. Observations. Observations., HL., Deb., 14 February 1878, Vol.237, s.1598-1599.** Mevcut konu *The Times* gazetesinin 15 Şubat tarihli nüshasında yer almış ve ilgili haber Hariciye Nezaretine gönderilmiştir. Bkz., “Times Gazetesinin fi 15 Şubat 1878 Tarihli Nüshasında Müstahric Bazı Fıkraların Tercümesidir”, **ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40, s.3.**

⁸²⁴ “Musalaha esas-ı umumiyenin Almanya’ya doğrudan doğru taalluku yoktur fakat Paris Muahedesine müteallik maddeler müstesnadır. Bu muahedece vuku bulacak her gune tebdilat konferansda mevki’-i bahs ve müzakereye konulacaktır ve konferansın nihayet Baden-Baden şehrinde teşkiline karar verilmiş gibidir... düvel-i saire ile olan münasebatımızı dahi diğerinin güzel gözleri için ihlal edemeyiz.” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Şubat 78 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/47, s.2.** Osmanlı Devleti’nin Almanya Sefiri Sadullah Paşa idi. (Görev süresi: 12.05.1877-22.03.1883) Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III, s.139.** Langer, Gorçakov’un toplantının Viyana’da yapılmasını kulak arkası ettiğini ve onun yerine Baden-Baden’i tercih ettiğini yazıyor. Bkz., Langer, s.134.

⁸²⁵ “The Proposed Congress”, **The Times, 20 February 1878.**

⁸²⁶ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Şubat 78 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/47, s.3-4.**

takdirde, devletler tarafından ortak bir karar alınmadıkça hükümsüz sayılacaktı. Avusturya'daki Osmanlı elçisinin öğrendiğine göre, şartlar Hristiyanların ıslahından çok Doğu'da Avusturya'nın zararına olmak üzere bir devletin (Rusya'nın) nüfuzuna yönelikti.⁸²⁷

Konferansın nerede düzenleneceği hakkındaki net bilgiler Mart'ın ilk haftasında gelmeye başladı. Toplantı yeri olarak Berlin'in seçilmesi taraflarca uygun karşılanacaktı. Avusturya'dan 7 Mart'ta gelen bu talebe karşı 9 Mart'ta İngiltere, toplantı yerinin Berlin olmasında bir sakınca görmedi.⁸²⁸ Avusturya elçisinin sunduğu yazıda ayrıca *“Kararlaştırılacak ciddi meseleler karşısında, İmparatorluk ve Kraliyet Hükümeti, konferans değil, Büyük Güçler'in başbakanlarının katılması gereken, bir kongrenin toplanmasına büyük bir önem veriyor.”* diyerek artık konferans değil, anlaşıldığı üzere daha önemli atfedilen kongre tabirinin altını çizdi.

829

İngiltere'nin Kongre tabirine veya yer değişikliğine bir itirazı yoktu ve 9 Mart'ta değişiklikleri kabul ettiğini bildirdi. Yalnızca bir şartı vardı ki bu şart daha sonra İngiliz Rus ilişkilerini bir hayli gerekekti. İngiltere'nin şartı: *“Daha önce antlaşmayla kurulan konuların koşullarında hiçbir değişikliğin, Güçler'in onayı alınuncaya kadar geçerli olarak kabul edilmemesidir.”*⁸³⁰ Bu nokta kabul

⁸²⁷ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 20 Şubat 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/48**. Viyana'da bulunan Osmanlı elçisi Esad Paşa idi. (Görev süresi: 11.09.1877-02.03.1879) Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III**, s.137.

⁸²⁸ “The Earl of Derby to Count Beust (9 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.4. İlerleyen günlerde diğer devletler de bu teklifi uygun buldular. Almanya, murahhasları Berlin'de kabul etmeğe hazır bulunduğunu beyan etti. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Mart 78 Tarihiyle Berlin Maslahatgüzarlığından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/54**, s.2. Avusturya Baden Baden yerine kongrenin Berlin'de olmasını Rusya'ya talep etti. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (22 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.8.

⁸²⁹ “Count Beust to the Earl of Derby (7 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.2-3.

⁸³⁰ “The Earl of Derby to Count Beust (9 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.4. Avusturya elçisi verilen bu yazı Lord Derby tarafından Musurus Paşa'ya da iletildi ve şöyledir: Baden-Baden yerine Berlin'de kongrenin toplanacağı söylenen 7 Mart tarihli tahriri Kraliçe ve Hükümet'e tebliğ eyledim. İngiltere Devleti'nin bu değişikliğe bir şey diyeceği yoksa da “*Evvel be evvel Rusya ile Devlet-i Aliyye beyninde akd olunan muahede-i sulhiyede münderiç bilcümle mevadin li-ecl-it-tedkik (incelemek maksadıyla) kongreye arz edilmesi ve bir Düvel-i Muazzama'nın rey ve muvafakati olmadıkça muahedata müstenid halin tagayyürü bervecchle tasdik olunmaması mukarrar*

edilmedikçe Majestelerinin Hükümeti'nin kongreye katılmayacağı açıkça ve sıklıkla ifade edildi.⁸³¹

İngiltere bir taraftan Londra'daki Rus Büyükelçisi Şovalov diğer taraftan Petersburg'daki İngiliz Büyükelçisi Loftus aracılığı ile isteğini iletip Rusya'dan gelecek cevabı merakla bekledi. Ancak Rusya işi ağırdan almaya devam ediyor ve savaş ile elde ettiği üstünlüğü kongrede kaybetmemek için çabalıyordu. Rusya'dan gelen ilk haberlere göre Gorçakov, barış şartlarını Çar ve Sultan onayladıktan sonra metnin tamamını Avrupalı devletlere sunacağını daha önce söylediğini ve bu konunun bir sır olmadığını bildirdi.⁸³² Bunun yanı sıra Gorçakov, antlaşmanın Rusya ve Türkiye arasında bağlayıcı olduğunu ve kongreye ilişkin “*eğer Avrupa kongresi tarafından herhangi bir değişiklik yapılırsa, Rusya ile Türkiye arasında daha fazla düzenleme konusu olacağı*” yorumunu yaptı.⁸³³

16 Mart tarihli yazısında Lord Derby, Şovalov'a kongrenin toplanmasına ilişkin gelişmeleri ve İngiltere'nin tutumu yazdı. Öncelikle kongreye ilişkin tutumlarını 9 Mart'ta Avusturya elçisine bildirdiklerini ve ardından yine Avusturya elçisine 12 Mart'ta taleplerinin açık olduğunu söyleyerek 13 Mart'ta İngiltere'nin kongreye katılımının ilk şartını açıkladı. Bu şart, kongreye katılmadan önce, Rusya ile Türkiye arasındaki antlaşma maddelerinin her birinin kongreden önce sunulmasıydı (ve kongrede yer almasıydı). Bunun amacı maddelerin mutlaka kabulü için değildi. Büyük Devletler'in hangi maddeleri kabul edip etmeyeceği ile ilgiliydi. Lord Loftus'a bu konuda bilgi verdik ama hükümetiniz koşulları kabul edip etmediği

olmak lazım geleceği eskârında bulunduğumuzun keyfiyet-i taraf-ı sefiranelerine iş'ara ibtida eylerim.” “Lord Derby Tarafından 9 Mart Tarihiyle Avusturya Devleti'nin Londra Sefirine İta Olunan Tahriratın Sureti Tercümesidir” ve “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, için bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 2/61.**

⁸³¹ “The Earl of Derby to Odo Russell (16 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.6.

⁸³² “*Güçlerin tamamı ön barış antlaşmasının tam metninin Babîâli ile onayları değiştirilir değiştirilmez onlara sunulacağını çoktandır biliyorlar.*” Bkz., “The Earl of Derby to Lord A. Loftus (14 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.5.

⁸³³ Loftus'un 12 Mart tarihli yazısı 18 Mart'ta ulaştı. Bkz., “Lord A. Loftus to the Earl of Derby (12 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.6-7.

yönünde henüz bir cevap vermedi denilen yazının sonunda olumlu bir cevap temenni ediliyordu.⁸³⁴

İngiltere'nin tek ve en önemli şartına verilen cevap biraz muğlâk ifadeler içeriyordu ve İngiltere Hükümeti'ni memnun etmekten çok uzaktı. Çünkü Gorçakov'un sözleri şöyle idi: “*Diğer Büyük Güçler gibi Majestelerinin Hükümeti, kongrede takdir ve eylem için tam özgürlüklerini kendilerinde saklı tutar. Onun başkalarına karşı itiraz etmediği bu aynı özgürlüğü Rusya kendisine talep ediyor. Şimdi bu özgürlük kısıtlanacaksa, bütün Güçler arasında tek başına, Rusya ön anlaşma imzaladı.*”⁸³⁵ 21 Mart'ta cevap olarak Lord Derby, Şovalov'a, Gorçakov'un ifadelerinin kabul edilemez olduğunu belirtti. Kongreye başlamadan önce her maddenin mutlaka kabul edilmek üzere değil bunlar hakkında görüşülmek üzere açıklanması isteği tekrar edildikten sonra Rusya'nın kongrede görüş ve eylem özgürlüğünün diğer devletlerden daha fazla olmadığı söylendi.⁸³⁶

Gorçakov, 26 Mart tarihinde cevap olarak, “*takdir ve eylem özgürlüğü (liberty of appreciation and action)*” ifadesine farklı yorum yapıldığı, denilmek istenenin şu olduğunu söyledi: “*Diğer Güçlerin tartışmaya uygun buldukları bu gibi sorunları kongreye getirme özgürlüğünü onlara bırakıp, (Rusya) kendisini bu sorunları tartışmayı kabul etme ya da etmeme hakkını saklı tutar.*”⁸³⁷ Buckle'ın ifadesine göre, Rusya şartları koşulsuz kabul etmedi. Koşulsuz reddine çok daha yakın tutumu, sonunda küstahça verdiği yanıtta görüldü ve cevap 27 Mart'ta Kabine'ye ulaştı.⁸³⁸ Rusya'nın verdiği cevap İngiltere ile Rusya arasındaki ipleri

⁸³⁴ “The Earl of Derby to Count Schouvaloff (16 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.5-6. İngiliz Parlamentosu'na taşınan konu hakkında bilgi veren Maliye Bakanı, tüm maddelerin kongrede yer almasını gerekli gördüklerini beyan etti. Bkz., **Hansard, The Eastern Question - The Congress - Question HC., Deb., 15 March 1878**, Vol.238, s.1404. Ayrıca bkz. “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/64**.

⁸³⁵ “Count Schouvaloff to the Earl of Derby (19 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.7.

⁸³⁶ “The Earl of Derby to Count Schouvaloff (21 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.7-8.

⁸³⁷ “Count Schouvaloff to the Earl of Derby (26 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.9.

⁸³⁸ Monypenny and Buckle, s.259.

daha da gerdi. İngiltere'nin izlediği politika, Gorçakov'un 26 Mart tarihli cevabı sonrasında biraz daha sertleşecekti.

Olayların çıkışı, gelişimi ve sonucundaki en önemli muhatap olan Osmanlı tarafı da kongreye dair gelişmeleri takip ediyordu. Avrupa'da 93 Harbi sonrasında kararlaştıran barış esaslarının masaya yatırılacağı önemli toplantının gerçekleştirileceğine ilişkin görüşmeler ve tartışmalardan Osmanlı yönetiminin ilk andan itibaren haberdar olduğunu yukarıda verilen 15 Şubat tarihli *ATASE* evrakından anlamaktayız.⁸³⁹

11 Şubat'ta nihai barış görüşmelerini yürütmek üzere yola çıkan Safvet Paşa'nın ilk başlarda bir kongrenin toplanacağına dair herhangi bir bilgiye sahip olduğuna dair elimizde belge yoktur. Ancak görüşmeler başladıktan sonra bir kongrenin toplanacağına dair haberler kesinleşmeye ve Hariciye Nezareti'ne bu yönde telgraflar gelmeye başladı. Osmanlı tarihinin en ağır antlaşmalarından biri olan Ayastefanos Antlaşması'nın görüşmelerinde bir kongrenin barış şartlarını hafifleteceğine güvenilip güvenilmediğini kestirmek zordur ama taraflar görüşmeleri sürdürürken kongre fikrinin akıllarının bir köşesinde bulunduğuna şüphe yoktur.

İngiltere'nin kongreye katılmak için öne sürdüğü 9 Mart tarihli talebi aynı gün Lord Derby ile görüşen Musurus Paşa tarafından telgrafla bildirildi. Musurus Paşa, maddelerin bir kısmı konferansta görüşülecek olursa İngiltere katılmayacak mıdır diye sorduğunda, Paris Antlaşması'na imza atan devletler kabul etmedikçe maddeler geçerli sayılmaz ve konferansın esaslarını bilmeden konferansa gidemeyiz cevabını aldı. İngiltere'nin öncelikle Avusturya ile müzakere ettiğini ayrıca Fransa ve İtalya'nın da bizim ile aynı yolu tutması muhtemel sözleri Lord Derby'nin gelişmeleri Osmanlı elçisinden saklamadığını gösterdi.⁸⁴⁰ Ayrıca Lord Derby tarafından 9 Mart'ta Londra'da bulunan Avusturya elçisine verilen tahriratın sureti Musurus Paşa'ya iletildi. Paşa bu tahriratı Hariciye Nezareti'ne gönderdi.⁸⁴¹ 15 Mart'ta Lord Derby, İngiltere'nin ilgili devletlerdeki tüm elçilerine gönderdiği kongreye katılma şartı olan antlaşmadaki tüm maddelerin istisnasız müzakere

⁸³⁹ *ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40.*

⁸⁴⁰ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", *BOA, Y.PRK.HR., 2/61*, s.5.

⁸⁴¹ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", *BOA, Y.PRK.HR., 2/61*, s.2.

edilmesi isteğini Musurus Paşa'ya söyledi.⁸⁴² Aynı gün Lord Derby, Musurus Paşa'ya “*Rusya Devleti İngiltere'nin bu talebini henüz katiyen ne kabul ne de red etmemiş ise de yine vuku'-u muvafakatinden meyas (ümitsiz) olmadığını*” ilave etti.⁸⁴³ Ancak Rusya'dan gelen cevaplar ümitlerin tükenmesine neden oldu. Rusya'nın antlaşma maddelerini resmen yayımlandığı gün olan, 23 Mart tarihinde Musurus Paşa'nın gönderdiği telgraf ile İngiltere'de Ruslara olan kızgınlığın boyutları görüldü. Maddelerin çoğu İngiltere için kabul edilemezdi.⁸⁴⁴

Rusya, İngiltere'nin öne sürdüğü şartları kabul etmediği takdirde ne olacaktı? Musurus Paşa bu kritik soruyu Lord Derby'ye yönelttiğinde aldığı cevap: “*o halde bir yol düşünülür ve mesela Bulgaristan'ın Adalar denizi sevahilinde bulunan hududuna müteallik maddenin mevki-i icraya vaz'ını İngiltere Devleti donanması vasıtasıyla men' edebilir*” oldu.⁸⁴⁵ İngiltere gerçekten savaşı bir seçenek olarak ciddi ciddi düşünüyor muydu yoksa blöf mü yapıyordu? Bunu zaman gösterecekti.

Ayastefanos Antlaşması ile kamuoyunu tam anlamıyla memnun edemeyen Rusya, İngiliz şartlarına boyun eğdiği takdirde elinde olanların çoğunu kongrede kaybedeceğinin farkındaydı. Barış sonrasındaki gelişmelerde İngiliz politikasının en büyük destekçisi ve birlikte hareket ettiği partneri Avusturya idi. Andrassy, Avusturya Hükümeti'nin Avrupa çıkarlarını ilgilendiren tüm konuların kongrede tartışılması ve son kararın Avrupalı devletlerin onayıyla yürürlüğe girmesi konusunda Lord Derby ile aynı fikirde idi. Balkanlardaki çıkarları dolayısıyla Avusturya'nın istekleri dikkate alınmadığı takdirde kalıcı bir barışın kabul edilebilmesi mümkün değildi. Rusya açısından asıl büyük tehdit İngiltere idi. Durum daha fazla kritik bir hal almadan Rusya, İngiliz-Avusturya ittifakını bozmak için

⁸⁴² “İngiltere Devleti kongreye musalaha ahidnamesinin bilaistisna bilcümle maddeleri mevki'-i tedkik ve müzakereye konulmak şartıyla dâhil olacağını Düvel-i Muazzama nezdindeki süferasına batelgraf işar etmiş olduğunu Lord Derby bendenize ifade eyledi.” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/61**, s.4.

⁸⁴³ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/61**, s.3.

⁸⁴⁴ “...*(antlaşmanın) neşr ve ilanı İngiltere'de zaten şerati-i musalaha hakkında alınan malumat-ı ibtidaiye eseriyle hâsıl olmuş nefreti gittikçe ziyadeleşmek üzere teyzid eylemiştir her fırkaya mensup diplomatlar bu şeraiti vahşicesine sert ve birçoğunun kabulünü külliyyen gayrikabil ad ediyorlar.*” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 23 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/61**, s.1.

⁸⁴⁵ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 23 Mart 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/61**, s.1.

harekete geçti ve barış görüşmelerinde Rusya'nın baş temsilcisi olan İgnatiyev Viyana'ya gönderildi.

Rusya'nın öncelikli hedefi muhtemelen, İngiltere'yi uluslararası arenada yalnızlaştırarak müdahalede bulunmasının önüne geçmektir. Bu neden başta olmak üzere İgnatiyev, Viyana'ya antlaşma şartlarını görüşmek ve oluşan muhalefeti azaltmak veya mümkünse ortadan kaldırmak üzere yola çıktı. Viyana Sefareti'nden gönderilen yazıda, 26 Mart akşamı Viyana'ya gelen İgnatiyev alınan duyumlara göre, bazı şartları Avusturya'nın isteğine göre değiştirmeye memur edilmişti ve Avusturya ile İngiltere arasındaki ittifakı engellemeye çalışacaktı.⁸⁴⁶

İgnatiyev, Viyana'daki temaslarında umduğu başarıyı sağlayamadı. Sorun sadece Avusturya İngiltere ittifakı değildi. Rusya'nın dikkate alması gereken asıl konu Avusturya çıkarlarına yönelik olarak barış şartlarında revizyona gitmesiydi. Avusturya ile İngiltere'yi birbirine yaklaştıran husus burada yatıyordu. Ziyareti izleyen günlerde Viyana'dan Hariciye Nezareti'ne gelen telgraflarda Andrassy'nin İgnatiyev'e karşı kullandığı dilin beklenenden sert olduğu ve barış şartlarında Avusturya'nın kabul edemeyeceği maddeler olduğu yazılıyordu.⁸⁴⁷ Bununla birlikte

⁸⁴⁶ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 27 Mart 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/63**. Mahmut Celâleddin Paşa'nın aktardığına göre, İgnatiyev önce Berlin'e gidip Almanya ile görüş birliği sağladıktan sonra Viyana'ya geçerek Avusturya İngiltere işbirliğini ortadan kaldırmak için çok çaba sarf etmiş ve Bosna Hersek gibi Avusturya'nın zayıf noktası olan birçok vaatle bulunmuştu. Ancak sonuçta İgnatiyev'in ne derece başarı sağladığı hakkında malumat verilmemiştir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.596-597. Sumner, Çar'ın 22 Mart'ta İgnatiyev'i göndermeye karar verdiğini, İgnatiyev'in 24'ünde Petersburg'dan ayrılıp 26'sı akşamı Viyana'ya ulaştığını ve 31 Mart'ta Viyana'dan ayrılıp 2 Nisan'da Petersburg'a döndüğünü yazıyor. Bkz., Sumner, s.444. *Vakit* gazetesinde İgnatiyev'in Viyana'ya gitme amacının Avusturya ile İngiltere arasındaki ittifakı men' için olduğu yazıldı. Bkz., **Vakit**, 25 Mart 1294 (6 Nisan 1878).

⁸⁴⁷ “Bu akşam bir mevsuk (güvenilir) mahalden aldığım malumata göre Kont Andraşi'nin İgnatief'e kullandığı lisan me'mulden (beklenilenden) ziyade şiddetli imiş.” Avusturya'nın antlaşmayı tanıması zor hatta kabul etmeyeceği maddeler dahi şunlarmış: 1 Karadağ- Sırbistan sınırı; 2 Rus askerinin Suh? Nehrinde ilerlemesi; 3 Rus askerinin Bulgaristan'daki ikamet süresi; 4 Bulgaristan hududu 5 Besarabya'nın geri alınması. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/75**, s.4. Roma'dan gelen telgrafta da Andrassy'nin daima bir kongrenin toplaması ve Ayastefanos'un değiştirilmesi taraftarı olduğu bildirildi. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Roma Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir.” **ATASE, ORH-V, Sıra:2037, Kutu:90, Gömlek:47**, s.2. 8 Nisan'da ise Andrassy, Sadullah Paşa'ya Bulgaristan sınırının küçültülmesi için her türlü mesaide bulunacağını vaad etmişti. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 8 Nisan 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/75**, s.1.

Avusturya ile İngiltere arasındaki ittifakın günden güne kuvvetlendiği bildiriliyordu.⁸⁴⁸

Şubat ayından başlayıp Mart ayında devam eden, temelde Rusların Osmanlı Devleti'ne kabul ettirdiği barış şartları ve bununla alakalı sürüp giden kongrenin şekil ve kapsamı çerçevesindeki görüşmelerde İngiliz Rus ilişkileri giderek gerildi. 23 Mart tarihinde resmen Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerinin yayımlanması, 26 Mart tarihinde Rusya'nın İngiliz talebini reddeder cevabı ve son olarak İgnatiyev'in İngilizleri yalnızlaştırma politikası çerçevesindeki Viyana ziyareti İngiltere'nin talebinde ne kadar ciddi olduğunu göstermesini gerekli kıldı. İngiltere'nin savaşın başından beri yaptığı en etkili hamlesi boğazlardan donanmasını geçirmek olmuştur. Bu hamle Rusların bir miktar duraklamasına neden oldu ise de durum şimdi daha ciddiydi. İngiltere ile Rusya arasındaki savaş ihtimali arttığında, İngiltere menfaati gereği önceliği Büyük Güçler ile birlikte hareket etmeye verdi.⁸⁴⁹ Ancak gelinen son noktada, İngiltere tek başına bile olsa savaş seçeneğine gittikçe yaklaşıyordu.⁸⁵⁰ İngiltere ve Rusya arasındaki savaş tehlikesi Kırım Harbi'nden bu yana hiç bu kadar açığa çıkmamıştı.

⁸⁴⁸ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/70**.

⁸⁴⁹ Rusların barış koşullarının genel karakteri ortaya çıkınca İngiliz çıkarlarını (bölgedeki askeri pozisyonu, finansal durum ve Karadeniz ile Asya ile ticareti) korumak için senaryolar üretilmeye başlandı. Mart'ın başında Büyük Güçler'in yanı sıra Yunanistan'ın da bulunduğu İtalya ve belki Avusturya ile Fransa'yı içine alacak bir Akdeniz Ligi oluşturma düşüncesi gündeme geldi. Amaç Rusya gölgesinde bulunan müdahaleden Doğu ile Avrupa'nın ticaret ve bağıni koruyacak uluslararası bir grubun örgütlenmesiydi. "Sir Stafford Northcote to Queen Victoria, 2 March 1878", için bkz., Monypenny and Buckle, s.253; Langer, s.137.

⁸⁵⁰ Şubat başı için Langer, "bu günlerde savaşa kıl payı kalmıştı" hatta "İngiltere'de her geçen gün savaş ruhu arttı" demektedir. İyi bilinen Jingo şarkısı uzun süre ülkede yankılandı. Bkz., Langer, s.136 Bu şarkı Rusya'ya karşı Disraeli'nin politikasına halkın desteğini açığa çıkarıyordu. *By Jingo* şarkısının sözleri şöyledir: *Savaş istemiyoruz ama istersek vallahi, Gemimiz var, askerimiz var, paramız da var yani, Daha önce ayı ile savaştık ve Britanyalı olduğumuz sürece, Ruslar Konstantinopolis'e sahip olamayacaklar. (We don't want to fight, but by jingo if we do, We've got the ships, we've got the men, we've got the money too, We've fought the Bear before, and while Britons shall be true, The Russians shall not have Constantinople.)* Ayrıca barış sürecinde *Vakit* gazetesi, sütunlarının birçoğunu İngiltere ile Rusya arasındaki savaş ihtimaline ayırmıştı. Bkz., Bağırhan, ss.75-77. Sadece Mart sonu ve Nisan başındaki *Vakit* gazetesinin haberlerine şöyle bir göz gezdirildiği zaman, İngiltere ile Rusya arasında savaş rüzgârları esiyor deyimi yetersiz kalacaktır. *Vakit* gazetesinden hareketle İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkiyi fırtına koptu kopacak diye tanımlamak daha doğru olur. Her sayıda bu yönde haberler görmek mümkündür. Birkaç örnek vermek gerekirse: İngiltere'deki yarı resmi gazetelere göre İngiltere Devleti, Şark'ta Rus istilasını önlemek gibi bir amel gütmektedir. Bkz., **Vakit**, 16 Mart 1294 (28 Mart 1878). Viyana'dan gelen telgrafta İngiltere ve Rusya arasındaki ilişki gittikçe şiddetlenerek kongrenin teşkili maksadı neticesiz kalmaktadır. Bkz., **Vakit**, 17 Mart 1294 (29 Mart 1878). İngiltere ile Rusya arasındaki cenk ihtimali kati'dir. Zira gönderdiği telgrafla İngiltere'ye meydan okumaktadır. Bkz., **Vakit**, 17 Mart 1294 (29 Mart 1878). Bazı itikada göre İngiltere Rusya'ya savaş ilan edipte Avusturya tarafsız kalırsa Avusturya'ya dahi

İngiltere kararlılığını göstermek üzere 27 Mart tarihli Kabine toplantısında önemli kararlar aldı. Rusya'nın cevabı beklenirken Kabine'de alınacak önlemler detaylandırılıyordu. 24 Mart'ta Rusya'nın İngiltere'nin talebini kabul etmeyeceğine dair duyumlar geldi.⁸⁵¹ Yunanistan ve İtalya'nın bulunduğu Akdeniz Ligi düşüncesi hayata geçirilemedi ama onun yerini Hindistan'dan askeri birlik getirme düşüncesi aldı.

İngiltere için acil durum ilan etmek zorunda kalacağı zaman gelmişti ve savaşa sürükleniyordu. Kabine toplantısı öncesinde Disraeli, Kraliçe'ye önlemleri sıraladı: Hindistan'dan askeri birlik getirmek; Süveyş'e asker göndermek; Ermenistan'daki Rus etkisini kırmak; Basra Körfezi'ni işgal etmek.⁸⁵²

Rusya'nın cevabı sonrasında, 27 Mart'taki Kabine toplantısında Disraeli, bir savaşa hazırlık olarak algılanabilecek teklifini yaptı. Bu teklife göre, yedek askerlerin silâhına alınması ve Hint birliklerinin Akdeniz'e getirilmesi istendi. İngiliz donanması için Akdeniz üssü olarak düşünülen yer Kıbrıs ya da İskenderun olacaktı.⁸⁵³

Başvekil ve Kraliçe'nin Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve sonunda gerekirse müdahale edilmesi yönündeki düşünceleri birbirleriyle uzlaşıyordu. Ancak Dışişleri Bakanı Lord Derby'nin yürüttüğü politika farklıydı. Birkaç haftadır süren görüşmelerde savaş tehlikesi yükselirken Lord Derby görüşmelerde meslektaşlarını temelde haklı buldu. Ancak Lord Derby, savaşa yol açabilecek bir eylemden uzak dururken olumsuz sonuçları önlemeye yönelik daha temkinli davrandı.⁸⁵⁴

savaş ilan edeceği söylendi. Aynı sayıda Lord Derby'nin istifasını verdiği bildirildi. Bkz., **Vakit**, 17 Mart 1294 (30 Mart 1878). Rusya'nın antlaşma metnini ilan etmesi İngiltere'nin taleplerine uymadığı için hali hazırın bir hayli buhranlı geçeceği ifade edildi. 29 Mart'ta Londra'dan gelen yazıda Avam Kamarası'nda Harbiye Nazırı'nın söylediğine göre, yedeklerin silâhına alınacağı kesinleşmişti. Bkz., **Vakit**, 19 Mart 1294 (31 Mart 1878). Muharebe her ne kadar gayri mümkün görünmez ise de... Bkz., **Vakit**, 24 Mart 1294 (5 Nisan 1878). Avrupa'dan gelen telgraflara göre Rusya iki bin askerini silâhına almış, İngiltere donanmasını Manş Denizi'nden Şark'a göndermiş. Bkz., **Vakit**, 25 Mart 1294 (6 Nisan 1878). Barış ümitleri sadece Salisbury'de iken O da cenkperver çıkmıştır. Bkz., **Vakit**, 27 Mart 1294 (8 Nisan 1878). Telgraflarda üç dört gündür barışçıl hava esmesine rağmen bunlara devletlerin zaman kazanmak için yaptığı hamleler nazarıyla bakıldı. Bkz., **Vakit**, 31 Mart 1294 (12 Nisan 1878).

⁸⁵¹ Buckle, 24 Mart'ta bu konuda gizli bir bilgi alındığını yazıyor. Bkz., Monypenny and Buckle, s.259. Disraeli'nin Lady Bradford'a gönderdiği 25 Mart 1878 tarihli mektubunda Rusya'dan henüz cevap alınamadığını ama Şovalov'un günlerdir bir cevabı olduğuna inanmadığını yazıyor. Bkz., **The Letters of Disraeli**, s.209.

⁸⁵² Monypenny and Buckle, s.261-262.

⁸⁵³ Blake, s.640; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.218; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.73, 79; Langer, s.138; Monypenny and Buckle, s.262; Sumner, s.389.

⁸⁵⁴ Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.218.

27 Mart tarihli Kabine toplantısında Disraeli'nin fikri ağır basınca Lord Derby istifa etti.⁸⁵⁵ Lord Derby Lordlar Kamarası'nda istifasını ilan ederken bunun nedenlerine ayrıntılı olarak girmekten kaçındı. Ama “*gözlerinde gereksiz ve tedbirsiz olan ve barış ya da savaş konularını da dâhil eden ciddi ve önemli bir karakterin önlemlerini öneren gizemli bir kasıt vardı.*”⁸⁵⁶ Sürpriz olmayan⁸⁵⁷ bu karar sonrasında 27 Mart tarihinde Kraliçe, Lord Derby'nin istifasının “*sade bir lütuf*” olduğunu düşünerek Disraeli'ye tereddüt etmeksizin istifayı kabul etmesini söyledi.⁸⁵⁸ İstifa kararı savaş taraftarı kesim⁸⁵⁹ ile özellikle Disraeli ve Kraliçe tarafından memnuniyetle karşılandı.

Lord Derby yerine Dışişleri Bakanlığı'na Lord Salisbury⁸⁶⁰ getirildi. İlk bakışta Salisbury'nin bu makama gelmesi Osmanlı Devleti açısından tedirginlik yaratmış olabilir. Çünkü Salisbury'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına yönelik düşünceleri ve İstanbul Konferansı sırasında takındığı tutum malumdu. *The Times* gazetesi Salisbury'nin Hariciye Nazırlığı'na gelmesini Rusya aleyhinde bir hareket olarak görmedi. Önceki politikalarında Rusya'ya karşı uzlaşmacı Türkiye'ye karşı ise düşmanca tavırlarını hatırlattıktan sonra mevcut şartlarda savunduğu görüşlerin değişebileceğine değindi. Yine de *Times*'ın haberine göre, Salisbury bir alarmist değildi ve Dışişleri Bakanlığı'na atanması Rusya'ya karşı daha fazla düşmanlık içeren önlemler alınmayacağını garanti olarak algılanabilirdi.⁸⁶¹ Mevcut durumda ise asıl telaşa düşen Rusya oldu. Lord Derby'nin görevden çekilmesi ve Salisbury'nin atanmasındaki asıl hedef Rusya idi ve Ruslar bunun bilincinceydi. Çar, Lord Derby yerine Dışişleri Bakanlığı'na Salisbury'nin gelmesini

⁸⁵⁵ 15. Derby Lordu, Edward Henry Stanley'in Şubat 1874 tarihinde başlayan ikinci Dışişleri Bakanlığı böylece son bulmuş oldu.

⁸⁵⁶ Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, s.219. Lord Derby'nin Lordlar Kamarası'ndaki istifa konuşması için bkz., *The Ministry – Resignation of the Earl of Derby – Statement., HL., Deb., 28 March 1878*, Vol.239, ss.100-105.

⁸⁵⁷ Disraeli 2 Mart'ta Kraliçe'ye gönderdiği yazısında, hemen olmasa da bir haftaya kadar Lord Derby'nin görevden çekilmeye ikna olacağını yazıyordu. “to Queen Victoria, 2 March” için bkz., Monypenny and Buckle, s.253.

⁸⁵⁸ “from Queen Victoria, 27 March” için bkz., Monypenny and Buckle, s.263.

⁸⁵⁹ “*Derby'nin istifası Jingo basını tarafından sevinçle karşılandı.*” Bkz., Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, s.389.

⁸⁶⁰ Robert Gascoyne-Cecil, Salisbury'nin (03.02.1830-22.02.1903), ilk siyasi görevi 1866'da Hindistan İşleri Genel Sekreterliği'ydi. 1878 tarihinde atandığı Dışişleri Bakanlığı görevini Disraeli'nin vefatına kadar sürdürdü ve akabinde 1881'de Muhafazakâr Parti'nin başına geçti. 1885-1886, 1886-1892 ve 1895-1902 tarihlerinde üç kez başbakanlık makamında bulundu. Bkz., <https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers/robert-gascoyne-cecil> (16.06.2019).

⁸⁶¹ “The Announcement of Lord Derby's Resignation”, *The Times*, 30 March 1878.

“bizim için gayet düşmanca” sözleri ile kardeşine bildirdi.⁸⁶² *Vakit* gazetesi ise atamanın bugünkü İngiliz politikasına çok uygun olduğunu yazdı.⁸⁶³

Salisbury’nin makamına resmen gelmesi için birkaç gün beklemesi gerekti.⁸⁶⁴ Layard, 2 Nisan’da Salisbury’nin görevi resmîlik kazanınca Osmanlı Devleti’nin durumuyla ilgili düşüncelerini içeren özel bir mektup gönderdi.⁸⁶⁵ Salisbury, ataması resmen yapıldıktan sonra ilk mektubunu 4 Nisan’da Layard’a gönderdi. Cevap niteliğindeki bu mektupta Layard’a bu zor durumda birlikte ve samimi hareket edebileceklerine inandığını yazdı.⁸⁶⁶ Kurat, eserinde Layard’ın Salisbury ile açıkça ve Rusya aleyhinde iletişim kurduğunu belirtiyor.⁸⁶⁷ Salisbury’nin asıl maksadının Osmanlı toprak bütünlüğü politikası olmadığını, zaten Balkanlarda çıkan olaylar sonrasında İngiltere’nin bu politikadan gittikçe uzaklaştığını hatırlatmakta fayda vardır.

Salisbury göreve gelir gelmez, hatta resmen Dışişleri Bakanlığı’na ataması yapılmadan hemen önce 1 Nisan 1878 günü Büyük Devletler’e iletmek üzere bir sirküler yayımladı.⁸⁶⁸ Salisbury’nin 1 Nisan tarihli sirküleri literatürde “meşhur” olarak kabul gördü. Meşhur denmesinin nedeni, göreve gelir gelmez selefinin yapamadığını yaparak, Ayastefanos Antlaşması’na açıkça meydan okumasından kaynaklanıyordu.

⁸⁶² Sumner, s.389. Ayrıca bkz., Kurat, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği*, s.73.

⁸⁶³ *Vakit*, 21 Mart 1294 (2 Nisan 1878).

⁸⁶⁴ Salisbury, Hariciye Nazırlığı görevini sefirlere henüz resmen bildirmedi. Nezaret mührünü Kraliçe’den bugün almak üzere Windsor Sarayı’na gidecek, belki yarın ilk defa sefirleri nezaretinde kabul edecektir. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, *BOA, Y.PRK.HR.*, 2/71.

⁸⁶⁵ *Memoirs of Sir Henry A. Layard*, s.342.

⁸⁶⁶ Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, s.224, 264.; *Memoirs of Sir Henry A. Layard*, s.343. Ayrıca Mahmut Celâleddin Paşa, Salisbury’nin yaptığı ilk konuşmada Ahmed Vefik Paşa’nın Başvekâlette bulunmasının İngiltere ile Osmanlı arasındaki dostane emellere yardımcı olacağını kanısında olduğu sözlerini aktarır. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.599.

⁸⁶⁷ Kurat, *Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği*, s.80.

⁸⁶⁸ Elçilere gönderilen yazının sonunda “*Dışişleri Bakanlarına okuyunuz ve bir kopyasını veriniz*” yazmaktadır. “İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 878 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiyenin Sureti Tercümesidir”, *BOA, Y.PRK.HR.*, 2/71, ss.1-6. Ayrıca, İngilizcesinin de bulunduğu diğer bir belge için bkz., *BOA, HR.SYS.*, 1240/16, ss.1-13. Metnin transkripsiyonu için bkz., Türkgeldi, ss.326-334. İngilizcesi için bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, *Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News*, Cambridge University Press, London, 1938, ss.373-380. Sirküler 2 Nisan’da *The Times* gazetesinde yayımlandı. Bkz., “The Treaty and the Congress”, *The Times*, 2 April 1878. Ayrıca 1 Nisan tarihli sirküler için bkz., Cecil, *Life of Robert Marquis of Salisbury*, s.226-227; Mahmut Celâleddin Paşa, s.599-600; Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, ss.379-381.

3 Nisan tarihinde Musurus Paşa, başına kısa bir özet yazdığı sirküleri Hariciye Nezareti'ne gönderdi. Sirkülerde öncelikle barış şartlarının her birinin 1856 Antlaşması'nı bozduğu ve Ayastefanos maddelerinin Avrupalı devletlerce tetkik olunması gerektiğini bildirerek özetle: Karadeniz'den Adalara kadar uzanan Rusya himayesindeki büyük Bulgaristan'dan; Slav birlikteliğinin sağlandığı Balkanlarda Rus nüfuzunun artmasından; Babıâli'nin Balkanlardaki hâkimiyetinin sona ermesinden; Karadeniz'de Rus egemenliğinin kurulmasından; Rusların Doğu'da Ermenistan'daki etkisinden ve bölgedeki ticareti kendi tekeline geçirebileceğinden ve dayatılan savaş tazminatı ile Osmanlı Devleti'nin boyunduruk altına alınacağından bahisle Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerinin değiştirilmesinin elzem olduğu yazıldı. Tüm bunların İngiliz çıkarlarına dokunmasının yanı sıra Mezopotamya ve Basra Körfezi'ndeki, Doğu Akdeniz ve Süveyş Kanalı'ndaki ve boğazlardaki İngiliz çıkarlarını da yakından ilgilendirdiği sirkülerde vurgulandı. Özetin sonunda Musurus Paşa, *"Bu tahrirat Lord Salizbori'nin Lord Bikonsfild'in politikasına iştirak eylediğine ve onu kabulen tervic edeceğine bir delildir"* yorumunu yaptı.⁸⁶⁹

Musurus Paşa'nın gönderdiği altı sayfalık sirküler incelendiğinde, 15 Ocak'ta Rusya'nın barış şartlarının Avrupa menfaatlerini ilgilendiren meselelerine dokunmayacağını beyan etmesi ve 29 Ocak'ta İngiltere'nin Avrupa menfaatlerine ve kendi çıkarlarına dokunması durumunda şartların hükümsüz olacağını bildirdiği yazışmalar hatırlatılarak ilk iki sayfa İngiltere ile Rusya arasındaki kongre tartışmalarına ayrıldı.⁸⁷⁰

Antlaşma şartlarının her birinin 1856 hükümlerine aykırı olduğu söylenen sirkülerde, *"İngiltere Devleti'nin bir Avrupa kongresinde muahedenin mevad-ı mündericesinden yalnız bir kısmının tedkikini kabul edemeyeceğini anlamak için muahedeyi sadece bir gözden geçirmek kâfîdir."* denildi.⁸⁷¹ Açıklamalardan sonra her bir maddeye ayrı ayrı itiraz etmenin mümkün olduğu, bu şartların Osmanlı

⁸⁶⁹ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/71**.

⁸⁷⁰ "İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 78 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiye'nin Sureti Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/71**, s.1-2.

⁸⁷¹ "İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 78 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiye'nin Sureti Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/71**, s.3.

Devleti'nin istiklal ve bekasını tehdit ettiği ve Avrupa'da barışın bu şartlarla sağlanamayacağı eklendi.

Sirkülerin sonunda, sorunun aşılabilmesi için Avrupalı devletlerin yer aldığı bir kongrede tüm maddelerin tartışılması ve uzlaşa sağlanması önerisi tekrarlandı. Aksi halde Gorçakov'un sunduğu teklif bunu sağlamaktan uzak kalacaktı.⁸⁷²

Metinde söylem analizi yapıldığında, Mart ayı boyunca devam eden İngiltere ve Rusya arasındaki yazışmaların özetinin Büyük Güçler'e sunulması ve İngiltere'nin Rusya'nın sunduğu şartlarla kongreye katılmasının mümkün olmadığının barış şartları incelenerek ve itirazların açıklanarak verilmesi, İngiltere'nin artık Rusya ile kendi şartları haricinde görüşmesinin imkânı kalmadığını devletlere deklare ettiği anlamı taşıyordu. Sirküler, Büyük Güçler'in huzurunda bir meydan okuma olarak analiz edilebilir.

Salisbury'nin 1 Nisan tarihli sirküleri genel olarak İngiliz basınında olumlu karşılandı. *The Times*, sirkülerden övgü ile bahsetti. *The Pall Mall Gazette* ve *Spectator* yerinde bir hareket olarak değerlendirdiler. Ama liberal yayın organı *Daily News*, “büyük güç ve saygısızlık ile anlaşmaya itiraz” olarak sütunlarına taşıdı.⁸⁷³ İngiltere'nin bu süreçteki yol arkadaşı olan Avusturya ve Macaristan'daki kamuoyunun ve basının sirkülere karşı tepkisinin olumlu olduğu Viyana elçisi Esad Paşa'nın gönderdiği telgraftan anlaşılmaktadır.⁸⁷⁴

Salisbury'nin bu meydan okuması barış için atılmış bir adım olarak da yorumlandı. Özellikle Şovalov'un ilk söylemi “*bir savaş dokümanı*” iken Gorçakov'a gönderdiği yazısında bu söylem “*bir barış dokümanı*” olarak yön

⁸⁷² “İngiltere Hariciye Nezaretinden fi 1 Nisan 878 Tarihiyle İngiltere Süferasına Yazılan Tahrirat-ı Umumiyenin Sureti Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR.**, 2/71, ss.4-6.

⁸⁷³ Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, s.381.

⁸⁷⁴ “Lord Salizbori'nin (Salisbury) yazdığı tahrirat-ı umumiye telgraf vasıtasıyla buraca malum olduğunda gerek efkâr-ı umumiye ve gerek matbuat nezdinde pek hiss-i tesir hâsıl eylemiştir. Resmi gazeteler dahi dâhil olmak üzere her fırkaya mensub jurnaller İngiltere Hariciye Nazırı'nın kullandığı lisan metin ve sarîh (sağlam ve açık) ve kat'iyen müttehiden (birlikte) ve bilatakyid (koşulsuz) medh ediyorlar. Ve bazıları mukaddemat-ı sulhiyenin vücuda getirdiği tehlikeye karşı Avusturya ve Macaristan'ın menafî' ile İngiltere'nin menafî' bir olduğunu beyanda ısrar ile İngiltere ile birlikte hareket olunmasını tavsiye ediyorlar. Memurin tarafından aldığım malumata göre Londra Kabinetosunun suret-i mütalaası buraca kabul olunarak şu iki devleti yekdiğeriyle birleşmesi meyli günden güne tezayüd eylemektedir (artmaktadır).” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 3 Nisan 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR.**, 2/70.

değiştirdi.⁸⁷⁵ Bu değişikliğin nedenleri arasında Şovalov'un savaşın kaçınılmazlığını görmesi ve savaşın önüne geçebilmek için ortamı yumuşatma çabası yatıyor olmalıdır. Sirkülerin yayımlanmasının ardından gözler Rusya'dan gelecek cevaba çevrildi. Sorun Osmanlı merkezli olmaktan tamamen çıkmak üzereydi. Yakaladığı fırsatı taçlandırmak isteyen Rusya'nın karşısına, tek başına dahi olsa çıkarlarını korumak uğruna savaşı göze alan İngiltere çıktı. Rusya'nın cevabı barışı da getirebilirdi savaşı da.

Prens Gorçakov, Salisbury'nin sirkülerine cevap niteliğindeki olan yazısını 9 Nisan'da yayımladı.⁸⁷⁶ Rusya'nın merak edilen cevabı İngiltere'nin meydan okumasına boyun eğer tarzda değildi. Ama karşı bir meydan okuma olarak da değerlendirmek zordur. Salisbury'nin eleştirilerine ve itirazlarına cevap olarak kaleme alınmış yazıda “*Ayastefanos Muahdesi Rusya'nın nezareti tahtında ne bir yeni Bulgaristan ve ne de bir kuvvetli İslav hükümeti ihdas etmiştir demek sahih değildir*” denildi. İtirazlar on iki madde ile cevaplandı ve yanlış anlaşılmalara giderilmeye çalışıldı. Aslında metin, Salisbury'nin belirttiği ithamları yalanlamak üzerine kurgulanmıştı.

Gorçakov'un yazısında İstanbul Konferansı ruhuna uygun hareket edilmeye çalışıldığının ama savaş sonrasındaki şartlar nedeniyle bazı değişikliklerin yapılmasının gerektiği söylenerek antlaşma şartları savunuluyordu: “*Ayastefanos Antlaşması Babıâli'ye daha mükemmel ve daha sarîh ve daha kabil-i icra bir ıslahat programına muvafakat etmeğe icbar eylemekten başka bir şey yapmamıştır.*” Bazı

⁸⁷⁵ Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, s.384. Sumner de eserinde sirküleri, İstanbul çevresinde İngiliz-Rus çatışmasını önlemek için atılmış ilk adım olarak değerlendiriyor. Bkz., Sumner, s.473.

⁸⁷⁶ 9 Nisan'da Gorçakov'dan gelen (Pro-Memoria) yazıyı Şovalov, Salisbury'ye 13 Nisan'da ilettiler. Bkz., “Prince Gortchakow to Count Schouvaloff, 28 March 1878 (o.s.) [9 April] (Communicated to the Marquis of Salisbury by Count Schouvaloff, April 13), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1995] Turkey, No. 27 (1878). Further Correspondence Respecting The Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey**, ss.1-10. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.601; Türkgeldi, s.59. Osmanlı Arşivi içerisinde yer alan bir belgede, Gorçakov'un gönderdiği yazının tarihi 6 Nisan olarak veriliyor. Bkz., “Prens Gorçakov Tarafından fi 6 Nisan 78 Tarihiyle Londra ve Berlin ve Viyana ve Paris ve Roma'daki Rusya Sefirlerine Gönderilen Tahrirat-ı Umumiyyenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/77**, ss.1-7. Ancak Londra'dan gelen 11 Nisan tarihli telgrafta Gorçakov'un cevabını 9 Nisan'da elçilere gönderdiği ve yazı ile ilgili olarak *Ajans Reuters*'in İngilizce olarak özet geçtiği yazılmaktadır. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 11 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/80**, s.2. 10 Nisan'da Petersburg'dan gelen, Gorçakov'un yazısının özetini içeren telgrafi *The Times* gazetesi yayımladı. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 10 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/80**, s.3.

maddelerde belirsiz ifadelerin olması bunların sonradan ittifakla değiştirilmesi düşünüldüğü içindi. Bulgaristan ile ilgili yapılan eleştirilere geniş yer ayrılarak ilk yedi maddede yapılan açıklamalarla eleştiriler kabul edilmedi. Doğu'nun ve Doğu ticaretinin Rusların eline geçeceği ifadesi doğru bulunmadı. Erzurum ve Trabzon Rusların elinde değildi. “İngilizlerin isteği Babıâli'ye arazi verdirmemekse” fırsat varken yani savaşın başında Rusya ile birlikte hareket edilmeliydi. Tazminat ise savaş masrafi karşılığının çok altındaydı. Yabancı alacaklılar göz önünde tutulduğu için bu konu sonraya bırakıldı.

Gorçakov, açıklamalarından sonra Salisbury'yi eleştirdi. Çünkü Salisbury, amacının Osmanlı topraklarında iyi yönetim, ahalinin hürriyeti ve Avrupa'nın barışı olduğunu söylemesine rağmen sirkülerinde sadece itirazlarını dile getirmiş ve bu hususlarda ne gibi teklifleri olduğunu belirtmemişti. Sonuçta, bu tartışmalar kongrede yapılmış olsaydı daha münasip olurdu diyen Gorçakov'un son sözleri kongrenin toplanması yönünde bir temenni olarak algılanabilir. Ancak İngiltere'nin kongrenin toplanmasına ilişkin şartlarına dair Gorçakov'un verdiği cevap İngiltere'yi memnun edecek tarzda değildi. Çünkü kongre toplandığı takdirde Güçler'in her birinin takdir ve eylemlerinde tam bir özgürlüğe sahip oldukları ve Rusya için de aynı hakların geçerli olacağı sözü tekrar edildi.⁸⁷⁷

Gorçakov'un verdiği cevap kongre kapılarını tamamen kapatmıyordu. Ancak sürecin zorlu ve ağır işleyeceği bu metinde açıktı. 13 Nisan'da Salisbury ile görüşen Musurus Paşa, Gorçakov'un tahriratını Salisbury'nin bu sabah tebliğ eylediğini ve kendisine şunları söylediğini aktarıyor: “*Kongrenin kararlaştırılması hayli vakte muhtaç olup çünkü yalnız şekil meselesi hakkında matlub değil bhusus bu kongreden esas meseleye dair hâsıl olacak neticeden evvelce emin olmak labüdd (gerekli) idiğini Lord Salisburi bendenize ifade etmiştir.*”⁸⁷⁸ Salisbury, sonucunu kestiremediği bir kongreye katılma fikrine sıcak bakmıyordu. Bununla birlikte Mart ayında yükselen

⁸⁷⁷ “Prens Gorçakov Tarafından fi 6 Nisan 78 Tarihiyle Londra ve Berlin ve Viyana ve Paris ve Roma'daki Rusya Sefirlerine Gönderilen Tahrirat-ı Umumiye'nin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/77**, ss.1-7; “Prince Gortchakow to Count Schouvaloff, 28 March 1878 (o.s.) [9 April] (Communicated to the Marquis of Salisbury by Count Schouvaloff, April 13), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1895] Turkey, No. 27 (1878). Further Correspondence Respecting The Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey**, ss.1-10.

⁸⁷⁸ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/80**, s.1.

tansiyonun verilen karşılıklı yazılı bildiriler sonucu biraz düşeceği belli olmuştu. Anderson'un belirttiği üzere “*süreç oldukça ağır*” işleyecekti.⁸⁷⁹

İngiltere ve Rusya arasındaki gerilimin bir anda bitmesi söz konusu değildi. 27 Mart tarihinde Disraeli'nin yaptığı teklif sonrasında, Mart sonunda Kraliçe'nin yedek kuvvetlerin silâh altına alınmasıyla ilgili beyannamesi Kabine'de görüşülmüş ve 8 Nisan'da Parlamento'ya taşınmasına karar verilmişti.⁸⁸⁰ İki gün süren tartışmalar sonucu, 9 Nisan'da Disraeli'nin teklifi ve Kraliçe'nin beyannamesinde belirtildiği üzere yedek güçlerin çağırılması talebi oy çokluğu ile kabul edildi.⁸⁸¹

Rusya tarafında da sıcak gelişmeler yaşanıyordu. Mart sonunda Salisbury'nin Dışişleri Bakanlığı'na getirilmesinden rahatsız olan Rus Çarı, İngilizlerin aldıkları tedbirler üzerine harekete geçmeye karar vermişti. 30 Mart tarihinden kardeşine çektiği telgrafta “*Boğazların işgali için sanırım her şey hazırdır. Hedefine ne kadar bir zaman içinde ulaşabilirsin?*” sorusunu yöneltti.⁸⁸² İstanbul işgal edilmezse çok geç olacağını düşünen Çar, ayın sonunda “*sevkedilen İngiliz güçleri yaklaşmadan önce kaybedecek zaman yok*” diyordu.⁸⁸³ İstanbul ziyareti sırasında şartların uygun olmadığını anlayan Nikola'nın cevabı Çar'ın talebini karşılamaktan uzaktı. Nikola'nın cevabı ilerleyen günlerde görevinden alınmasına sebep olacak, yerine gelen General Tottleben de Çar'ın isteğini karşılayamayacaktı.⁸⁸⁴

Diğer taraftan İngiltere ile Rusya arasındaki ilişkiler gerildikçe gözler Osmanlı Devleti'ne çevriliyordu. Rusya, Osmanlı Devleti'ni yanına çekmek için çabaladı. Nikola, Padişahı ziyareti sırasında Padişah'ın ağızını aramıştı. Layard,

⁸⁷⁹ Anderson, iki güç arasında savaş olasılığının Mart boyunca devam ettiğini ama Rusya'daki Panslav ve aşırı milliyetçi unsurların gücünü kaybetmeye başlamasıyla sürecin ağır şekilde değişmeye başladığını belirtmektedir. Bkz., Anderson, s.217.

⁸⁸⁰ Hükümet, Kraliçe Hazretleri'nin beyannamesini Parlamento'ya tebliğ eyledi. Beynamede “*Umur-u Şarkiyenin ahval-ı hazırasıyla sulh ve asayiş muhafaza ve İngiltere menafi'ni*” korumak amacıyla bir kısım askerin silâh altına alınması münasip görüldüğü yazılmaktadır. Parlamento bu beyannameyi bu ayın sekizinde pazartesi günü ele almaya karar verdi. Bkz., “*Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 1 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir*”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/67**.

⁸⁸¹ 8 Nisan'da Avam Kamarası'na gelen konu Kraliçe'nin mesajıyla tartışılmaya başlandı ve ertesi gün Kraliçe'nin yedek güçleri çağırması talebi devam eden tartışmalardan sonra 64 red oyuna karşılık 319 oyla kabul edildi. Tartışmalar için bkz., **Hansard, Message from the Queen – Army Reserve Forces., HC., Deb., 8 April 1878**, Vol.239, ss.858-942 ve **Hansard, Message from The Queen – Army Reserve Forces., HC., Deb., 9 April 1878**, Vol.239, ss.964-1041. Ayrıca bkz., Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, s.389.

⁸⁸² Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.74.

⁸⁸³ Sumner s.393-394.

⁸⁸⁴ Nikola'nın yerine General Tottleben atandı ve 27 Nisan'da Yeşilköy'e geldi. Tottleben de Nikola gibi işgalin kolay olmayacağını ve güçlükleri Çar'a yazmak zorunda kalacaktı. Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.74-75. Ayrıca bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.359.

gönderdiği 2 Nisan tarihili telgrafta Nikola'nın tekrar Padişah'ı sıkıştırdığını yazdı: *"Grandük Nikola, İngiltere ile harb çıkacak olursa, Padişah'ın ne yapacağını açıklaması için hükümdarı tekrar sıkıştırmaya başladı. Majeste durum ne olursa olsun tarafsız kalacağı gibi bir taahhüd altına girmemekte ısrar ediyor."*⁸⁸⁵

Ruslarla iyi geçinme niyetinde olanların haricinde Osmanlı'da güçlü bir kesimi Ruslarla ittifakın karşısında duruyor ve İngiltere ile ortak hareket etmeye hazır bulunuyordu.⁸⁸⁶ Osmanlı Devleti, İngiltere ile Rusya arasında bir savaş çıkması durumunda İstanbul'un Ruslar tarafından işgal edileceğini kaçınılmaz görüyordu. İstanbul yakınlarında tahkimatlar yapılıyor ve İngiltere yardım ettiği takdirde savunmada başarılı olunacağı zannediliyordu. Bu durumda İngiltere'nin vereceği tavsiye önemliydi.⁸⁸⁷ Parlamento'da yedek askerlerin silâh altına alınması görüşmeleri sırasında Salisbury ile görüşmesini aktaran Musurus Paşa, Salisbury'nin Ayastefanos'u tadile çalışacağına bir kat daha inancım arttı diyerek, Lordlar Kamarası'nda Disraeli ve Salisbury'nin nutukları *"İngiltere Devleti'nin hakkımızdaki temayülât (sevgiler, meyiller) hissine bir delil-i cediddir"* sözlerini ekledi.⁸⁸⁸

⁸⁸⁵ "From Layard to Derby (2 April 1878)", **FO. 78/2810**, tel no 345. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", s.465-466, 501-502.

⁸⁸⁶ Osmanlı'da bir kesim Osmanlı Rus ittifakına sıcak bakarken güçlü bir kısmı bunun karşısında. İngiltere ile ortak hareket etmeye hazır. Osman Paşa ve Rauf Paşa Rus ittifakını olumlu karşıyor. *"İngiltere ile Rusya arasında savaş patlak verirse onlar Türkiye'den bir ittifak ya da silahsızlanma talep etmesi bekleniyor."* Bkz., "Russia and Turkey", **The Times**, 25 March 1878. *"Osmanlı devlet ricalinden bazılarının 'Rus taraftarı' olmasalar bile, bilhassa İngiltere'ye muhalefet yüzünden, Rusya ile iyi geçinmeyi düstur edindikleri anlaşılıyor. Gittikçe artan 'Rus tehlikesi'nin Rusya'ya karşı düşmanca bir siyasetle değil, dostlukla, Rusya'yı yumuşatmakla giderilebileceği düşünülmüş olmalıdır. Bu görüşü besleyen Osmanlı ricalinin her devirde mevcut olduğu biliniyor."* Örnek olarak, İngilizlere kızgın olan Server Paşa, Turhan Paşa ve Salih Münir Bey gibi II. Abdülhamit'e telkinde bulunanların adı verilmektedir. Bkz., Kurat, **Türkiye ve Rusya**, s.101, 103.

⁸⁸⁷ *"Biraz önce Padişahı gördüm ve siz Lord Cenaplarına telgrafla şu bilgiyi vermemi benden istedi: 'Türkiye için ağır şartları getiren barış andlaşması İstanbul'un işgalini önlemek için yapılmıştır. Fakat Ruslar andlaşmanın bütün hükümlerini çiğneyerek, Majeste Kraliçe'nin de bildiği sebeplerden dolayı ele geçirmiş oldukları mevzilerden çekilmiyorlar. Eğer bu durum Rusya ile İngiltere arasında bir savaşın çıkmasına yol açarsa Rusya'nın İstanbul'u işgal edeceğine şüphe yoktur... Eğer tahkimat işine devam edilecek olursa, İstanbul yirmi gün kadar kendisini savunabilir ve bu arada Türkiye'ye yardım edilirse, bütün tehlikelerin önü alınmış olur. Bu durumda Babîâli gizli olarak izleyeceği yol hakkında, Kraliçenin hükümetinin vereceği dostça tavsiyeyi sormaktadır. Yıgmağların yapılmasına devam edilmeli mi, yoksa bunlar boşaltılmalı mıdır?"* Bkz., "From Layard to Derby (7 April 1878)", **FO. 78/2810**, tel no 350. Söz konusu belge ve çevirisi için bkz., Kurat, "Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar", ss.466-437, 502-503.

⁸⁸⁸ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/79**. Ayrıca Vakıf gazetesi "Londra 8 Nisan" başlıklı yazıda, müzakere sırasında Disraeli, *"Kongre ümidleri mahv oluyor... İngiltere'nin hazırlanması dahi lazımdır. Çünkü İngiltere Devleti Dersaadet etrafında cereyan eden vukuattan tehdit oluyor."* haberini sütunlarına taşıdı. Bkz., **Vakit**, 30 Mart 1294 (11 Nisan 1878).

Sumner, eserinde güzel bir şekilde özetlendiği üzere: “*Mart ayı görünüşte İngiltere’nin savaşa karar vermesiyle ve Çar’ın artık kaçınılmaz olarak gördüğü, ne pahasına olursa olsun Boğazı ele geçirmek için Grandük Nikola’ya emir vererek düşürmeye hazır olmasıyla kapandı.*”⁸⁸⁹ Salisbury’nin meşhur 1 Nisan tarihli sirküleri sonrasında her iki hükümet donanma ve askeri hazırlıklarını hızlandırmasına⁸⁹⁰ rağmen Nisan ayının ilerleyen günlerinde İngiltere ve özellikle Rusya bir savaşı göze alamadılar.⁸⁹¹

Nisan ortasında Rusya ile Avusturya arasındaki görüşmeler sürerken İngiltere ile Rusya arasındaki anlaşmazlığın giderilmesi için Almanya çabalarını sürdürdü.⁸⁹² 19 Nisan’da Layard, Salisbury’yi Bismarck’ın İngiltere ile Rusya arasında dostça görüşmelerin devamı için çabaladığı konusunda bilgilendirdi. Bismarck, eş zamanlı olarak İngiliz donanmasının Beşik’e den Rus ordusunun İstanbul yakınlarından ayrılması önerisini sundu. Ancak bu öneri Ruslar tarafından makul karşılanmadı.⁸⁹³

Bismarck, Almanya’nın yürüttüğü politika icabı, Üçlü İttifak üyesi olması nedeniyle ve kendi çıkarları doğrultusunda Rusya ile iyi ilişkilerini sürdürmeyi İngilizlere yakınlaşmaya tercih ediyordu.⁸⁹⁴ Yine biliyordu ki, Rusya fırsatı varken İstanbul’u işgal edememişti ve kongre fikrini kabul etmesi şimdi kendisini askeri bakımdan yeterli görmediğinden dolayıydı.⁸⁹⁵

⁸⁸⁹ Sumner, s.438.

⁸⁹⁰ Sumner, s.473.

⁸⁹¹ İngiltere ile Avusturya’nın enerjik teşebbüsleri ile savaş hazırlıklarının yanı sıra Romanya ve Osmanlı Devleti’nin de onların yanında yer alması ihtimali Rusya’yı telaşa düşürdü. 93 Harbi sırasındaki kayıpları ve kamuoyu baskısı buna eklenince Rusya’nın savaş seçeneğini arka plana atması kaçınılmaz oldu. Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.69.

⁸⁹² Bülow ile görüşen Sadullah Bey, Almanya’da devletler arasında bir ittifak ve kongrenin toplanması için çalışıldığını bildiriyor. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 20 Nisan 78 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/82.**

⁸⁹³ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.355-356. Sumner’ın eserinde ilk girişimin tarihi olarak 9 Nisan verilmektedir. Dipnot vermemesine rağmen muhtemel bu eserden yararlanan Anderson da aynı bilgiyi aktarıyor. Bkz., Anderson, s.220; Sumner, s.477-478.

⁸⁹⁴ “Alman politikasının iyi idare edilmesi halinde İngiltere dostluğumuza, bizim onun dostluğuna ihtiyaç duymamızdan daha evvel fiilen muhtaç vaziyete gelebilir. ‘Politikanın iyi idare edilmesi’ sözünden kastım şudur: Üçlü ittifak sayesinde Rus taarruzlarından kendimizi korumuş hissetmemiz dolayısıyla Rusya ile iyi münasebetlerimizi devam ettirmeyi gözden uzak tutmamalıyız. Üçlü ittifakın sağladığı himaye, kuvvet ve müddet bakımından hudutsuz bir emniyet bile arzetsen, esas Alman menfaatleri ve Avusturya’nın bütünlüğünün muhafazasındaki menfaatlerimiz bizi mecbur bırakmadıkça, İngilizlerin veya Avusturyalıların Şarktaki menfaatleri uğruna Alman milletini bir Rus harbinin ağır ve semeresiz yüklerine mâruz bırakmaya hakkımız olmadığı gibi bunun için bir sebep de yoktur.” Bkz., Otto von Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar III**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1955, s.218.

⁸⁹⁵ “Rus hükümetinin, Türkiye ile barışı bir kongre vasıtasıyla elde etmek istemesi, İstanbul’u zamanında işgal etmek fırsatını bir kere kaçırdıktan sonra İngiltere ve Avusturya ile harbe tutuşmayı

Rusya bir savaşı göze alamadığı için İngiltere'deki elçisi Şovalov tarafından yapılan talep ile ikili görüşmelerin kapısını araladı. Türkgeldi'nin belirttiğine göre, Şovalov “*mesuliyyet-i şahsiyyesi tahtında Lord Salisbury ile mahremane*” görüşerek Rusya ile İngiltere arasındaki ihtilafın giderilmesinin çarelerini aradı.⁸⁹⁶ Bu gizli görüşme sonucunda Şovalov, yanında İngilizlerin Ayastefanos Antlaşması'nda itiraz ettiği hususları içeren bir memorandum ile 8 Mayıs'ta Petersburg'a gitmek üzere yola çıktı ve beraberinde bazı tavizlerle birlikte 22 Mayıs akşamında geri döndü.⁸⁹⁷

Nisan sonunda direkt görüşmelere hazır olan Rusya ile İngiltere arasında başlayan uzlaşma girişimleri Haziran'a kadar sürecekti.⁸⁹⁸ Bu sırada İngiltere, Avusturya ve Osmanlı Devleti ile görüşmelerini sürdürecektir ve kongre toplanmadan önce Rusya, Avusturya ve Osmanlı yönetimi ile ikili anlaşmalar yaparak, kongreyi isteği doğrultusunda yönlendirebilmeyi garanti altına almış olacaktı.⁸⁹⁹ Salisbury, 13 Nisan'da Musurus Paşa'ya belirttiği üzere, kongreye katılması için bazı şeylerden emin olması gerekiyordu.⁹⁰⁰ Aksi takdirde Büyük Güçler'in bulunacağı ve kararlarının tüm Avrupa'yı bağlayacağı bir kongrede sürprizle karşılaşabilirdi. İngiltere, kongre öncesinde çıkarlarının güvencesi olan ikili anlaşmalardan ilkinin Rusya ile yaptığı.

İngiltere ile Rusya arasındaki protokol 30 Mayıs 1878 tarihinde Londra'da Salisbury ve Şovalov arasında imzalandı. İki gün içinde imzalanan toplam üç protokolle, Rusya Büyük Bulgaristan hayalinden vazgeçerken, İngiltere Balkanlarda Besarabya hariç isteklerini kabul ettiriyordu. Yunan sınırlarında düzenleme yapılmasına ve boğazların eski statüsünün kabul edilmesine Rusya ses çıkarmadı. İngiltere'nin talebiyle Bayezid'i Osmanlı Devleti'ne iade eden Rusya, Asya ve Doğu Karadeniz'de hâkimiyetini sürdürme niyetinde kararlı olduğunu Batum'dan

göze alacak kadar askeri bakımdan kendisini kuvvetli hissetmediğine bir delildir.” Bkz., Otto von Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar II**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1954, s.310.

⁸⁹⁶ Türkgeldi, s.59. Anderson, tehlikeli uçurumu yavaş yavaş kapatanın Şovalov olduğunu söylüyor. Bkz., Anderson, s.220. 27 Nisan tarihli yazısında Loftus, Şovalov ile Londra arasında gizlice görüşmelerin yapılmasına Petersburg'dan onay verildiğini yazdı. Bkz., “Loftus to Salisbury, 27 Apr.”, **F.O. 65/1002**'den aktaran Sumner, s.481.

⁸⁹⁷ Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.258. Anderson tarihi 23 Mayıs olarak veriyor. Bkz., Anderson, s.220-221.

⁸⁹⁸ Sumner, s.481.

⁸⁹⁹ Gül Tokay, “Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.194.

⁹⁰⁰ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Nisan 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/80**, s.1.

vazgeçmeyerek gösterdi.⁹⁰¹ 6 Haziran'da İngiltere ile Avusturya arasında ikili anlaşma yapıldı. Avusturya'nın çok istediği Bosna ve Hersek'in kaderi konusunda İngiltere'nin vereceği destek karşısında Avusturya özellikle Bulgaristan konusunda Rusya ile varılan uzlaşıda İngiltere'yi destekleyecekti.⁹⁰²

İngiltere kongre öncesinde çıkarlarını güvence altına almaya yönelik Rusya ve Avusturya ile ikili anlaşmaları tamamlıyordu. Geriye çerçevenin tamamlanabilmesi için en önemli parça kalmıştı. Osmanlı Devleti ile yapacağı anlaşma İngiltere'nin hem o günkü çıkarlarını hem de Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geleceğini etkileyecekti.

2.2.3.2. Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Geçiş

Berlin Kongresi sonrasında yeni bir dünya düzeninin kurulacağını farkında olan İngiltere, Kongre sırasında beklenmedik bir senaryo ile karşılaşp geleceğe taşınabilecek muhtemel riskleri önceden ortadan kaldırmak amacıyla ilgili devletlerle ikili anlaşmalar yaptı.

Bu anlaşmalardan birinin muhatabı da doğal olarak olayların merkezinde bulunan Osmanlı Devleti idi. Osmanlı Devleti ile yapılan ikili anlaşma sonucu Kıbrıs'ın İngiltere için askeri üs olarak kullanılması kabul edilerek Ada'nın idaresi İngiltere'ye bırakılacaktı. İngiltere, bu ve diğer anlaşmalarla kongredeki yerini ve çıkarlarının geleceğini sağlama aldı ancak Kıbrıs Konvansiyonu Osmanlı Devleti ile arasındaki ilişkilerde değişimin açık bir kanıtı oldu.

Bibliyografik bir çalışmaya konu olacak genişlikte bir yelpazeyi oluşturacak yayınlarla, Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye geçiş süreci ve sonrası detaylı ve etraflı bir şekilde incelenmiştir ve pek çok tezin, kitabın, makalenin ve bildirinin konusu olmuştur. Bu başlık altında, incelediğimiz eserlerde göremediğimiz bazı farklı ve

⁹⁰¹ 9 maddeden oluşan "İngiltere ile Rusya Devletleri beyninde tanzim olunan 30 Mayıs 1878 tarihli memorandumun suret-i mütercemesidir" ve aynı tarihli 6 maddeden oluşan ikinci protokol için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.618-619; Türkgeldi, ss.334-336. Mahmut Celâleddin Paşa ve Türkgeldi'nin eserlerinde iki protokol vardır. 31 Mayıs tarihini taşıyan son protokol kısıdır ve Rusya Doğu'da belirlenen sınırların ötesine geçmeyi taahhüt eder. Üç protokolün İngilizcesi için bkz., Sumner, ss.646-649. Bu anlaşmanın maddeleri 6 Haziran'da *Vakit* gazetesinde yayımlandı. Bkz., **Vakit**, 26 Haziran 1878. 15 Haziran'da da *The Times* anlaşma maddelerini sütunlarına taşıdı. Bkz., "The Anglo-Russian Agreement", *The Times*, 15 June 1878. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.743-744; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.70; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.111-112; Monypenny and Buckle, ss.295-297.

⁹⁰² Anderson, s.221.

yeni çalışmalar dışında genellikle temel eserlerden hareketle Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişi kısaca anlatılarak Kıbrıs Konvansiyonu'nun Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki anlam ve önemi sorgulanacaktır.

Dönemin en güçlü denizci devletlerinden olan Venedik'in elinde bulunan Kıbrıs 1570 yılının sonbaharında başlatılan fetih hareketi sonucu 1571 yazında Magosa'nın da düşmesiyle Osmanlı Devleti'nin egemenliği altına girdi. 300 yıldan fazla süren Osmanlı egemenliği sırasında Kıbrıs,⁹⁰³ 7 Mayıs 1572 tarihli fermanın ruhuna uygun olarak inayet ve adaletle yönetildi.⁹⁰⁴

⁹⁰³ Kıbrıs'ta Osmanlı yönetimini ele alan bazı eserler için bkz., Ahmet C. Gazioğlu, **Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878), 308 Yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış**, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 1994; Ahmet C. Gazioğlu, "Kıbrıs'ta Türk Dönemi (1871-1878) ve Ada Yönetiminin İngiltere'ye Devri", **Kıbrıs'ın Dünü, Bugünü ve Geleceğe İlişkin Vizyonu Konulu Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, 12-14 Haziran 2001, (Ed. Hüseyin Gökçekuş), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, ss.17-34; Ali Eftal Özkul, **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005; Bener Hakkı Hakeri, **Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi**, K.K.T.C. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993. 1878 yılında Latrîe'nin yazdığı ve Layard'a ithaf ettiği Kıbrıs ile ilgili eseri, Kıbrıs'ın coğrafi ve ekonomik durumunu ve tarihini ele almaktadır ve devrin adeta el kitabı konumunda olduğu ifade edilmektedir. Bu eser Ada'ya kısa sürede ilginin arttığının da bir örneğidir. Bkz., Enver Konukcu, "Louis de Mas-Latrie'nin Kıbrıs Notları (1878)", **Kıbrıs'ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu**, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Gazi Mağusa, 28 Ekim-2 Kasım, 1991, Ankara, 1993, ss.85-88. George Hill, **Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948**, çev. Nazım Can Serbest, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016. (Bu kıymetli eser dört ciltlik serinin son cildir ve İngilizce ilk baskısı yazarının vefatından dört yıl sonra, 1952 tarihini taşır.); Harry Luke, **Cyprus Under the Turks (1571-1878)**, Clarendon Press, London, 1989. Ayrıca konu ile ilgili yapılan belli başlı doktora tezleri de konunun önemini göstermesi bakımından değerlendirilmelidir. Bkz., Celal Erdönmez, **Şer'iye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004; Güven Dinç, **Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2010; Hasan Samani, **Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006; Haydar Çoruh, **II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdari, İktisadi ve İctimai Yapısı (1808-1839)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008; Nuri Çevikel, **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ın Siyasi, İdari, Toplumsal ve Ekonomik Şartları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999. Ayrıca YÖK'ün Tez Tarama sayfasından arama yapıldığında genel olarak Kıbrıs'a ilişkin tezlerin çokluğu dikkati çekmektedir. Kıbrıs ile ilgili çalışmalar Osmanlı idaresi altındaki dönemden sonrası için daha canlıdır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasının ardından İngiltere'nin Kıbrıs'ı ilhak etmesi ve II. Dünya Savaşı'nın ardından İngiliz İmparatorluğu'nun dağılmaya başlamasıyla 1960 yılında Kıbrıs Cumhuriyeti'nin kurulması, günümüze kadar sürecek sıkıntıları beraberinde getirdiği için konu ilgi odağı olmuş ve muhtemelen farklı anabilim dallarında yapılan çalışmalarda ilgi çekmeye devam edecektir.

⁹⁰⁴ "Kıbrıs Beylerbeyisine ve Kadısına ve Defterdarına hüküm ki" diyerek başlayan 7 Mayıs 1572 tarihli ferman için bkz., Naci Kökdemir, **Dünya-Bugünkü Kıbrıs**, İstiklâl Matbaası, Ankara, 1956, s.38-39. Ayrıca, Rifat Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada'nın İngiltere'ye Devri)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978, s.12-13. Kıbrıs'ın tarihine ilişkin ilk Türkçe eserlerden olma özelliğini taşıyan Ziver Bey'in kitabı Kıbrıs'ın Osmanlı idaresinden önceki durumunu ve Ada'nın Osmanlı egemenliğine geçişinin ele alıyor. 100 sayfalık eserde, yazılanların Kıbrıs'ın "binde bir vafını edaya" yetmeyeceğini de vurgular. Bkz., Ziver, **Kıbrıs Tarihi**, Zaman Matbaası, Lefkoşe (Kıbrıs), 1312. Kıbrıs işgali ile ilgili bkz., **Kıbrıs'ın**

İngiltere'nin Kıbrıs Adası'na olan ilgisinin ciddi anlamda ne zaman başladığını kestirmek kolay değildir. Ancak İngiltere imparatorluk olma yolunda ilerlerken bunu mümkün kılan en önemli etken olan denizlerdeki varlığının Asya kıyıları bağlantısını sağlayan Akdeniz'de hissedilmesi ile zamanla Kıbrıs gündeme gelmiş olmalıdır. Bunun için İngiltere'nin önce Hindistan'daki mevcudiyetini oluşturması ile Hindistan yolu üzerindeki Basra Körfezi ve Mezopotamya'da etkisini arttırması⁹⁰⁵ ve Cebelitarık ile Malta Adası'nda hâkimiyetini kurması⁹⁰⁶ ve 1875 tarihinde Hıdiv'e ait Süveyş Kanalı hisselerini almasının ardından sıranın Kıbrıs'a geldiği yani, atlama taşlarından birini daha gözüne kestirdiği düşünülebilir.

İngiltere'nin Kıbrıs üzerinde uzun zamandır gözü vardı veya uzun zamandır Kıbrıs'ı ele geçirmek için fırsat kolluyordu yorumunu yapmak abartılı olacaktır. Bununla birlikte İngiltere'nin Kıbrıs'a olan ilgisinin temelleri yok değildir. 19. yüzyılın başından itibaren Hindistan yolu gündeme geldiğinde Hindistan güzergâhında bulunan stratejik noktalardan biri olan Kıbrıs Adası da dikkate alınmıştı.

Fethi 1570-1571, haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

⁹⁰⁵ Moberly, İngiltere'nin Basra Körfezi ile ilişkisinin 1622'de ve Basra ile ilk ticari girişiminin 1639'da başlamış olduğunu ve 17. yüzyılın sonunda İngiliz gemilerinin Dicle ve Fırat Nehirleri'nde sefer yaptıklarını bildirmektedir. Sonraki yıllarda özellikle *Doğu Hint Kumpanyası*'nın etkinliğini arttırması ve Hindistan'ın İngiltere için önemli hale gelmesiyle yolun önemi tartışılmaz hale gelmiştir. Bkz., F. J. Moberly, **Irak Seferi, 1914-1918**, Cilt:1, çev. Binbaşı Cemal, İstanbul, 1928, s.44-46. Eserin İngilizce yeni baskısı için bkz., F. J. Moberly, **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol.1, The Battery Press Inc., USA, 1997. Ayrıca bkz., Alfred C. Wood, **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013; Cezmi Eraslan, "Irak'ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)", **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, s.227; Mustafa Malhut, "I. Dünya Savaşı'nda Irak Seferi ve İngiltere'nin Irak Bölgesine Olan İlgisinin Tarihsel Arka Planı", **Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Cilt:II, Uluslararası Sempozyum, 12-15 Kasım 2014/Antalya, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya, 2018, ss.807-827; Mübahat S. Kütükoğlu, **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974, s.76.

⁹⁰⁶ İspanya Veraset Savaşı'nın sonunda (1713) İngiltere "artık tartışmasız biçimde Avrupa'nın başat deniz gücüydü." Savaşın getirisi Cebelitarık ve Minorka olmuştu. 7 Yıl Savaşları'ndan (1756-1763) sonra Hindistan artık İngilizlerin olacağı ve savaş sonrasında Sir George Macartney, imparatorluk için güneşin üzerinde hiç batmadığını yazabilecekti. 1815'e gelindiğinde 40 milyon Hintli İngiliz yönetiminin altındaydı. 1858 yılında ise resmen İngiliz Hindistan'ı kuruldu. Bkz., Niall Ferguson, **İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirdiği**, çev. Nurettin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, ss.51-56, 70. İngiltere Kraliçesi Victoria, 1 Ocak 1877'de Hindistan İmparatoriçesi ilan edildi. 1 Ocak'ta Delhi'den gelen telgraf ertesi gün gazete sütunlarında yerini aldı. Bkz., "The Imperial Assemblance", **The Times**, 2 January 1877. Napolyon'un yenilgiye uğratılmasından sonra 1815 tarihli Viyana Kongresi ile Malta Adası İngiltere'nin egemenliğine geçti. Bkz., Armaoğlu, s.129.

İngilizlerin Kıbrıs'a olan ilgisine ilişkin erken tarihli örneklerden birini, *Doğu Hindistan Şirketi* yetkilisi Kaptan John McDonald Kinneir'in 1813-1814 yılında yaptığı seyahatten edindiği izlenimlerini 1818 yılında yayımladığı eserinde görüyoruz. “İngiltere Kıbrıs’a hâkim olduğu takdirde Akdeniz’deki üstünlüğü ele geçirecektir” diyen Kinneir, Ada’nın avantajlarından bahsediyordu. Bu eser Kıbrıs’ın İngiliz idaresine geçişine dair yapılan araştırmalarda ilginin kaynağına ilişkin ilk somut belirtilerden biri olarak kullanılagelmıştır.⁹⁰⁷ Malta’nın İngiliz egemenliğine girmesi sırasında karşımıza çıkan bu örnek aynı zamanda İngilizlerin yayılmacı politikalarının ve Akdeniz’deki hâkimiyetlerini ilerletme isteklerinin bir göstergesidir.

İngilizlerin Kıbrıs’a olan ilgisine ilişkin diğer bir örnek Disraeli’nin *Tancred* isimli eseridir. 1847 tarihli bu eserde Disraeli, Akdeniz’deki İngiliz çıkarlarının güvence altına alınabilmesi için Kıbrıs’ın ele geçirilmesinin lüzumundan bahsetmiştir.⁹⁰⁸ Bu iki örnek her ne kadar İngilizlerin Kıbrıs’ı ele geçireceğine dair ciddi birer delil olmasa da ilginin kaynağının 1878 yılından çok daha öncesine gittiğini gösteren verilerdir. Konunun ciddi bir şekilde ele alınması 93 Harbi sırasında Rus ilerlemesi sonucudur.

⁹⁰⁷ Kinneir, ayrıca Ada’nın askeri güç bakımından zayıf olduğunu ve adada dağınık halde ve düzensiz askeri birlik bulunduğunu belirtiyordu. Bkz., John MacDonald Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814**, John Murray, London 1818, s.185-186. Anlaşılan Lee, bu eserdeki ifadeleri fark etmiş ve sonrasında bu bilgi yayılmıştır. Bkz., Dwight E. Lee, **Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878**, Harvard University Press, London 1934, s.80. Lee’nin eserine atıf yaparak Kinneir’e yer veren diğer bir kaynak için bkz., Hill, s.228. Daha sonraki eserler bu eserlere atıfta bulunarak Kinneir’in sözleri popülerlik kazanmıştır. Bkz., Bkz., Ahmet Gazioğlu, **İngiliz İdaresinde Kıbrıs 1878-1960**, Cilt:I, Ekin Basımevi, İstanbul, 1960, s.9-10; Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.76; Nasim Zia, **Kıbrıs’ın İngiltere’ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975, s.20; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.37. İngiliz ilgisinin tarihsel temellerine başka bir örnek olarak, Napolyon Mısır’ı işgali sırasında Mısır’a gitmek için görevlendirilen İngiliz Subayı Doktor William Wittman, 1800 yılında Kıbrıs’ın askeri üs için uygun olduğunu gördü. Aynı zamanlarda Albay Leake de benzer vurguyu yapmıştı. Bkz., Mehmet Alaadin Yalçinkaya, “İngiliz Kaynaklarına Göre 19. Yüzyıl Başlarında Kıbrıs: Wittman ve Leake’nin İzlenimleri”, **İkinci Uluslararası Kıbrıs Araştırmaları Kongresi 24-27 Kasım 1998, Cilt II Tarih-Kıbrıs Sorunu**, Kıbrıs Araştırmaları Merkezi Yayınları, Gazi Mağosa, 1999, s.336-337’den alıntılan Cemil Çelik, **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs’ın İdari ve Sosyal Durumu (1878-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012, s.31-32. Ayrıca süreci açıklayan Çelik, ilerleyen sayfada Kinneir’e yer ayırmaktadır.

⁹⁰⁸ Harold Temperley, “Disraeli and Cyprus”, **The English Historical Review**, Vol.46, No.182, (Apr., 1931), s.274; Hill, s.228; Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.76; Lee, s.80; Monypenny and Buckle, s.299; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.37-38. Lee, sonraki otuz yılda Fransız, Belçikalı ve Alman yazarların “Kıbrıs’ın Küçük Asya’yı kontrol ettiğini” onaylayan İngilizlere katıldığını ekliyor. Bkz., Lee, s.80. Ayrıca 1869 yılında Süveyş Kanalı’nın açılması ilginin artmasına katkı sağlayan önemli bir etken oldu.

Kararın mimarlarından olan Salisbury, 93 Harbi sırasında Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına aykırı söylemlerine Kıbrıs'ı dâhil etmekten geri kalmamıştı. 15 Haziran 1877 tarihinde “*Mısır ve Girit'i alarak Hindistan'a giden suyunu güvenlik altına almak için bütün gücümü harcardım ve Türkiye'nin silinip gitmesini hiçbir şekilde engellemeye çalışmazdım...*” diyordu.⁹⁰⁹ 21 Mart 1878 tarihinde Disraeli'ye düşüncelerini açıklayan Salisbury'ye göre, İngiliz çıkarları için en azından İskenderun'un geçici işgali ile Limni ve Kıbrıs gibi iki deniz üssünün ele geçirilmesi moral etkisi sağlayacaktı.⁹¹⁰

Disraeli, 1877 Kasımının sonunda Doğu Akdeniz'de bir üs düşünüyordu. Şubat sonunda Parlamento'da konu görüşüldü ve Kıbrıs'ın seçilmesinden önceki üç ay bu şekilde geçti.⁹¹¹ Disraeli'nin Akdeniz'de bir üs elde etme isteği sonucunda 27 Mart dönüm noktası oldu ve 10 Mayıs'a gelmeden önce Kıbrıs üzerinde karara varıldı.⁹¹² 27 Mart'taki Kabine toplantısında Disraeli'nin yaptığı teklife göre, Kıbrıs ya da İskenderun İngiliz donanması için Akdeniz üssü olacaktı.⁹¹³ 5 Mayıs'ta Disraeli'nin Kraliçe'ye “*Kıbrıs Batı Asya'nın anahtarıdır*” demesi, taşların artık yerine oturmaya başladığını gösteriyordu.⁹¹⁴

Lord Derby'nin istifasıyla sonuçlanan Kabine toplantısından sonra Dışişleri Bakanlığı'na Salisbury getirildi. Salisbury'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik

⁹⁰⁹ “To Lord Lutton, June 15, 1877”, Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.144-145; Bourne, s.410.

⁹¹⁰ “To Lord Beaconsfield, March 21, 1878”, Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.213-214; Bourne, s.411.

⁹¹¹ J. C. Hurewitz, **The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record, Volume I European Expansion, 1535-1914**, Second Edition, Revised and Enlarged, Yale University Press, London, 1975, s.411; Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, s.254.

⁹¹² Salisbury'nin Kıbrıs üzerindeki düşüncelerini ve isteklerini 1877 yılının başına kadar götürebiliriz diyen Temperley, yine de Aralık 1877 ile Mart 1878 arasında ne Salisbury'nin ne de Disraeli'nin Kıbrıs'ı işgal edip etmeyeceklerinin tam olarak bilinemeyeceğini ifade etti. Bkz., Temperley, “Disraeli and Cyprus”, s.276. Temperley, kararın kesinleşmesi 27 Mart ile 10 Mayıs arasında olmalıdır diyor. Bkz., Harold Temperley, “Further Evidence on Disraeli and Cyprus”, **The English Historical Review**, Vol.46, No.183, (Jul., 1931), s.459. Hill, teklifin 27 Mart tarihli Kabine'de bir yer ele geçirilme teklifinin yapıldığını ama son kararın 18 Nisan ile 10 Mayıs arasında bir tarihte alındığını yazmaktadır. Bkz., Hill, s.233. Kesin olan kararın 10 Mayıs öncesinde kesinleşmiş olmasıdır. Bkz., Temperley, “Disraeli and Cyprus”, s.278.

⁹¹³ Blake, s.640; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.218; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.73, 79; Langer, s.138; Monypenny and Buckle, s.262; Sumner, s.389; Temperley, “Disraeli and Cyprus”, s.277.

⁹¹⁴ Söz konusu yazının öncesi şöyledir: “*Eğer Kıbrıs Babıâli tarafından Majestelerine verilirse ve İngiltere aynı zamanda Türkiye ile bir savunma ittifakına girerse, Asya Türkiyesi Rusya'nın yayılmasına karşı garanti altına alınır ve Akdeniz'deki İngiliz gücü bu bölge için kesinlikle artacaktır ve Majestelerinin Hindistan imparatorluğu muazzam derecede güçlendirilmiş olacaktır.*” Bkz., “To Queen Victoria, May 5, 1878”, Monypenny and Buckle, s.291; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.82; Sonyel, s.731; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.41.

uygulanması gereken politikalarda Osmanlı toprak bütünlüğünü dikkate almamasına rağmen Dışişleri Bakanlığı'na geldikten sonra söylem ve eylemlerini yumuşatmak durumunda kaldı.

Salisbury bakanlık koltuğuna oturduğu zaman Doğu Sorunu bir hayli karışık ve İngiltere'nin geleceğini tehdit eden zorlu konularla örülüydü: Balkanlar, boğazlar, İstanbul ve en önemlisi diğer devletleri çok fazla ilgilendirmeyen Osmanlı İmparatorluğu'nun Doğu toprakları. Rusların Anadolu'da ilerlemesi Akdeniz ve Mezopotamya'yı içene alacak bir genişliğe ulaşmadan önce İngiltere'nin tedbir alması gereken hayati bir konu olarak görülüyordu.

Salisbury, Doğu Anadolu'daki Rus tehlikesine ilişkin olarak Layard'a 2 Mayıs'ta bir telgraf gönderdi. Kesin bir karara varılmamış olmakla birlikte Rus tehdidine karşı Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması yapılabileceğinden ve bunun için Akdeniz'de bir limana sahip olunmasının gerekliliğinden bahsetti.⁹¹⁵ 9 Mayıs tarihli diğer bir yazısı "*İngiltere'nin bu ittifaka girmesi mümkün mü?*" sorusuyla başlıyordu. İngiltere için Asya Türkiyesi mevzusu Avrupa Türkiyesi'nden çok farklıydı. Rus tehdidine ve İngiliz çıkarlarına yeniden vurgu yapılan yazının sonunda İngiltere'nin bir ittifak anlaşmasına uzak olmadığı ifade edildi.⁹¹⁶

Ertesi gün, 10 Mayıs'ta Layard "*özel ve gizli*" bir yazı daha aldı. Layard yazıyı anılarına eklemedi ama yazının içerdiği görüş ve iddiaların, Kabine'nin anlaşma konusundaki müzakerelerde nasıl bir yol izleyeceğine dair ana rehberi olduğunu belirtti. 16 Mayıs tarihinde Salisbury, Osmanlı Devleti ile ittifak yapılacağını ve bunun için Asya topraklarında reform sözü verilmesi ile Kıbrıs'ın kullanım hakkının İngiltere'ye bırakılması şartlarını öne sürdü.⁹¹⁷ Mayıs başında

⁹¹⁵ 2 Mayıs tarihli yazı için bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.394-395; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.266-267.

⁹¹⁶ 9 Mayıs tarihli yazı için bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.395-396; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.267-268; Bourne, s.413-414. İlgili telgrafların bir kısmının çevirisi için bkz., Salâhi R. Sonyel, "İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs'ı İngilizlere Nasıl Kiraladı", **Belleten**, Cilt:XLII, Sayı:168, Ekim 1978, s.730-731. Ayrıca Sonyel, İngiltere Devlet Arşivi'ndeki Dışişleri Bakanlığı dosyalarında (**FO, 371**) Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişinin nedenlerini aydınlatacak pek az belge olduğunu yazmaktadır. Hatta konu hakkında yapılan ilk görüşmeler hakkında neredeyse hiç belge olmadığını iddia eder. Konuyla ilgili en aydınlatıcı kaynakların Disraeli (Monypenny and Buckle, a.g.e.) ve Salisbury'nin (Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**) yayımlanan anılarının olduğunu bildirmektedir. Benzer şekilde **BOA** içerisindeki belgelerden de Sonyel'in vurguladığı konuya ilişkin doyucu belgeye ve bilgiye ulaşmanın zor olduğunu eklemek lazım.

⁹¹⁷ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.396; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.269. Ayrıca Layard'ın anılarından hareketle Temperley, "Disraeli and Cyprus", s.277. Kurat, **Henry**

kuvvetlenen bu düşünceye Disraeli'nin etkisi eklenince “belki de hiç istemediği halde Osmanlı İmparatorluğu ile bir ittifak”ın kapısı aralandı.⁹¹⁸

Layard, Basra Körfezi yakınlarındaki Muhammara'yı en uygun yer olarak düşünmesine rağmen⁹¹⁹ Albay Robert Home'un sunduğu raporun etkisiyle askeri, stratejik, ekonomik-ticari ve fiziki özellikleri dolayısıyla Kıbrıs üzerinde karara varıldı. Kıbrıs'ın seçilmesinin nedeni sadece Ada'nın artıları ile ilgili değildi. Belki daha elverişli yerler bulunabilirdi ama Kıbrıs, diğer devletlere kabul ettirilebilecek bir yer idi.⁹²⁰

Doğu Akdeniz'de üs seçimi yapılırken diğer devletlerin görüşü alınmadı ancak devletlerin göstereceği muhtemel reaksiyonlar da göz ardı edilmedi. Avrupa Uyumu'nun masaya yatırılacağı Berlin Kongresi'nin toplanması sırasında İngiltere merkezli yeni bir krizin çıkması arzu edilecek son şeydi. Mevzu Akdeniz olunca akla gelen ilk devlet kuşkusuz Fransa oluyordu.

İngiltere ve Fransa'nın bölgedeki rekabeti zaman zaman çatışmaya dönüşmüştü. Napolyon'un Mısır Seferi sırasında iki devletin çatışması unutulacak bir olay değildi. 19. yüzyılda ise iki devletin rekabeti devam ederken birçok defa ortak hareket etmeyi başarmışlardı.⁹²¹ Fransa'nın Kongre'ye katılma şartları içerisinde

Layard'ın İstanbul Elçiliği, s.83. Öncü kaynaklardan olan Lee'nin eserinde, Cecil ve Temperley'den alıntı ile sehven 10 Mayıs tarihi kullanılınca daha sonraki bazı çalışmalarda 16 Mayıs yerine 10 Mayıs tarihi kullanılmıştır. Bkz., Lee, s.82-83; Hill, s.237; Şükrü S. Gürel, **Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984, s.21.

⁹¹⁸ Kurat'a göre, Salisbury'nin asıl maksadı Babıâli'ye reformlarla yardımcı olmak değil, donanmayı Marmara'dan Doğu Akdeniz'de İngilizlere ait olacak en elverişli yere çekmekti. Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.80.

⁹¹⁹ Mezopotamya üzerinde geziler ve çalışmalarda bulunmuş olan Layard, anılarında Basra Körfezi'nden Mezopotamya'ya doğru giriş kapısı durumunda olan Şattülrap ve Muhammara'nın avantajlarından da bahsediyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.407-409. Temperley'e göre, “Kıbrıs'ın kazanımını eksik bilgiye dayalı aceleci bir kararın sonucuydu. Üzerinde biraz kafa yorulsaydı Basra Körfezi'nde bir pozisyon seçilmiş olurdu.” Bkz., Temperley, “Further Evidence on Disraeli and Cyprus”, s.460.

⁹²⁰ Kıbrıs'ın seçilme nedenleri arasında: Anadolu ve Suriye'ye yakın, Savaş malzemesi ve asker toplanması için uygun ve limanları müsait, Avrupa barışını tehlikeye düşürmeyecek ve açık bir düşmanlığa yol açmayacak bir yer ile diğer devletlerin tepki ve kıskançlığına yol açmayacak olması vardır. Bkz., Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, s.254. Düşünülen diğer yerler arasında Girit çok geniş, İskenderun ve İskenderiye doğal sınırlardan noksan, Hayfa ve Akka'nın iyi bir limanı yoktu. Bkz., Lee, ss.77-79. Ayrıca bkz., Çelik, s.42-43; Gürel, s.21; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.82-83.

⁹²¹ “XIX. yüzyılın ilk yarısı İngiltere ve Fransa'nın kendi bölgelerini ve sahalarını belirleme dönemi olmuş; ikinci yarı ise daha çok bu alanlarda Osmanlı Devleti'ne rağmen var olma ve Osmanlı Devleti'nin varlığının değişik yollarla altının oyulması ve ortadan kaldırılması olmuştur. Yüzyılın sonuna doğru da bu alanların birbirlerine karşı geliştirilmesi hatta diğeri üzerine yayılma ve cazibe merkezleri olarak ortaya çıkarılması adına iki devlet rekabetlerini devam ettirmişlerdir.” Bkz.,

“Kongre’de ne Mısır ne de Suriye’den bahs edilmemesi ve Fransa’nın makamat-ı mübareke üzerindeki hukuku münakaşa edilmemesi” yer alıyordu.⁹²² Kıbrıs Konvansiyonu resmen duyurulmadan birkaç gün önce Fransa Büyükelçisi Waddington uygun bir lisanla bilgilendirildi.⁹²³ 18 ve 27 Temmuz tarihinde Lordlar Kamarası’ndaki konuşmasında Disraeli, “hareketin Akdeniz değil Hindistan” ve Asya’nın savunması için olduğunu vurguladı.⁹²⁴ Sonuçta Kıbrıs Adası’nın seçimi, başta Fransa olmak üzere diğer devletlerin tepkisinin göz ardı edilmediğinin işaretiydi.

Kıbrıs üzerinde kesin karara varılıp Kıbrıs Konvansiyonu’nun imzasına giden süreç, Salisbury’nin Dışişleri Bakanı olması ya da bu işi⁹²⁵ halletmesi amacıyla bakanlığa getirilmesi ile başladı. Salisbury, vakit kaybetmeden meşhur 1 Nisan tarihli sirkülerini yayımlayarak Rusya’ya İngiltere’nin konu üzerinde ne kadar kararlı olduğunu gösterdi. Nisan sonunda başlayan İngiliz Rus görüşmeleri nihayetinde 30 Mayıs’ta bir protokolle sonuçlandı. Ancak Mayıs’ın sonuna doğru aşağı yukarı belli olan Rus tavizleri arasında Doğu Anadolu’da Rusların ele geçirdiği topraklar yoktu. İşte bu noktada kesin karara varılan Kıbrıs’ın bir üs olarak ele geçirilmesi fikri, hızlı ve gizli biçimde Osmanlı Devleti’ne kabul ettirilmeye çalışıldı.

Şovalov, İngiltere’nin uzlaşma taleplerini iletmek üzere gittiği Petersburg’dan 22 Mayıs akşamı Çar’ın vereceği tavizlerle birlikte Londra’ya döndü. Salisbury, “Şovalov’un ne söyleyeceğini öğreninceye kadar kesin bir düzenleme yapmamız açıkça imkânsızdır” diyordu.⁹²⁶ Şovalov döndüğü zaman Rusya’nın verdiği pek çok taviz arasında Doğu Anadolu toprakları bulunmuyordu ve Rusya Kars, Ardahan ve Batum’dan vazgeçmek istemiyordu. İngiltere, Doğu Anadolu topraklarını ve güneyini Rusya ile anlaşarak güvence altına alamayacağını anladı. Zaten

Durmuş Akalın ve Cemil Çelik, “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, **Turkish Studies**, Volume 7/3, Summer 2012, s.40-41.

⁹²² Diğer şartları, Paris ve Londra Antlaşmalarına imza atan devletlerin tamamının kongreye katılması ve Kongre’de yalnız son harbin tevliid ettiği mesailin görüşülmesi idi. Bkz., Ahmed Selahaddin, s.114.

⁹²³ 6 Temmuz akşamı gizlice ama resmi bir şekilde Fransa Büyükelçisi Waddington, konudan haberdar edildi. Yapılan açıklamada, Rusya sınırları savaştan önceki haline döndürdüğü takdirde Kıbrıs bırakılacaktı. Dikkat çeken ise Fransa’nın hassasiyetini incitmemek için en avantajlı yolun seçildiğinin vurgulanmasıydı. Bkz., Hill, s.241.

⁹²⁴ Temperley, “Further Evidence on Disraeli and Cyprus”, s.459.

⁹²⁵ Burada vurgulanan, Kıbrıs’ın ele geçirilmesinden ziyade Rusya’ya karşı etkin önlem alınmasıyla ilgilidir.

⁹²⁶ “To Sir Henry Elliot, May 22, 1878”, Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.257.

konusulmakta olan Akdeniz üzerindeki bir üssün ele geçirilmesi artık kaçınılmaz hale geldi.

24 Mayıs'ı 25 Mayıs'a bağlayan gece ve sonrasında Layard'a peşi sıra telgraflar geldi. Artık Kıbrıs'ın idaresinin İngiltere'ye geçmesi için sona gelinmişti. “*Şahsi ve çok gizli*” ibaresi taşıyan ilk telgraf gelince Layard, Sultan ile görüşme isteğini acil olarak Sandison vasıtasıyla ilettili. Telgraf, Asya'daki sınırları güvence altına alabilmek için Sultan'a gizlice aşağıdaki savunma antlaşmasını öneriniz sözleri ile başlıyordu. Aynı gece alınan ikinci telgrafta Salisbury, kendileri için önemli gördükleri birkaç noktanın altını çizdi: “*Elinizden gelen bütün gayretle şartlarınızın kabulü için ısrar edeceksiniz.*” Rusya ile anlaşmaya varmak üzereyiz, Sultan “*şartlarımızı kabul etmek istemezse, o zaman İngiltere giriştiği müzakereleri devam ettirmeye gerek görmeyecek ve bu da Osmanlı İmparatorluğu'nun derhal parçalanmasına yol açacaktır...*” Sultan'a iki günü geçmemek üzere yazılı bir taahhütname vermesini ve konunun son derece gizli kalmasını bildiriniz.⁹²⁷

⁹²⁷ “Bin İki Yüz Doksan Beş Sene-i Hicriyesi Şehr-i Cemaziyülevvelinin Yigirmi Üçüncü ve Bin Sekiz Yüz Yetmiş Sekiz Sene-i Miladiyesi Mayısının On Üçüncü Cumartesi Günü İngiltere Devleti Sefiri Mösyö Layard Tarafından Yıldız Sarayı Hümayununda Baş Vekalet Makamına İ'ta Olunan Varakanın Tercümesidir”, **BOA, Y.EE., 94/75; Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.397-400. Ayrıca bkz., C. Çelik, s.53-54; Gürel, s.21; Hill, s.237; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.83-84. Lee, s.83-84; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, ss.43-47. Layard'a gönderilen telgraf ve Layard'ın Padişah ile görüşmesinin tarihi, kaynaklarda farklılık gösteriyor. Konuya ilişkin ilk çalışmalardan olan ve Hariciye Nezareti bünyesinde hazırlanan Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mustafa Nabi'nin eserinde 23 Mayıs tarihi veriliyor. Bkz., Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Kıbrıs Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335, s.4. Daha sonraki bazı çalışmalarda 23 Mayıs tarihi muhtemelen bu kaynaktan hareketle kullanılmıştır. Bkz., Nejla Günay, “Kıbrıs'ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu'da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, **Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı:1, Kış 2007, s.117; Sonyel, s.733. Türkgeldi de Layard'ın Ali Suavi Olayı'nın üçüncü günü (23 Mayıs?) huzura kabul arzusunda bulunduğunu ve 25 Mayıs'ta ittifak taahhüt ettiğini yazıyor. Bkz., Türkgeldi, ss.94-97. Son olarak, Layard'ın anılarındaki bazı ifadeler kafa karıştırmaktadır. 385-387. sayfalarda 25 Mayıs'ta Sultan beni acil durumlarla ilgili görüşmek üzere çağırıttı demektir. Yıldız'a giden Layard kendisine hazırlatılan yemeği yedikten sonra II. Abdülhamit ile görüştüğünü ve “*Sultanı zihinsel olarak heyecanlı bir durumda bulduğumu*” belirtir. Gece geç vakte kadar kalıp sabah dörtte elçiliğe döndüm demektir. Layard bu görüşme sırasında ittifak anlaşmasına ilişkin bilgi vermezken görüşmenin ana eksenini Sultan'a kurulan komplodur. 397-400. sayfalarda ise 24-25 Mayıs gecesi aldığı telgraflardan sonra bu son derece önemli bilgileri görüşmek üzere Sultan'ı görmek isteğini iletme üzere Sandison'u Yıldız'a gönderdiğini ve Sultan'ın derhal gelmesini istediğini yazıyor. Yıldız'a giden Layard “*Sultan'ı büyük bir ruhsal çöküntü içinde buldum ve çok hasta gözükiyordu.*” demektir. Sultan, Layard'ı küçük özel odasında değil, Layard'ın belirttiği üzere alışılmışın dışında olarak büyük salonda kabul etmişti. Salonun açık bölmelerinde Osman Paşa ve Çerkez muhafızlar Layard'ın gözüne takılmıştı. Anlaşmayı ilk defa 25 Mayıs'ta Sultan'a önerdiğini burada yazmaktadır. Muhtemelen Layard'ın bahsettiği ilk olayda tarihsel bir karışıklık olmalıdır. Çünkü ilgili eserlerde ittifak görüşmesi olarak 25 Mayıs verilir ve görüşme Layard'ın talebi ile gerçekleşir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.385-400. Layard'ın 31 Mayıs tarihli raporunda, yukarıda geçen ilk olayın 29 Mayıs Çarşamba olarak yer alması Layard'ın anılarında tarihleri yanlış verdiğini gösteriyor. Bkz., Hüseyin Çelik, “Kıbrıs'ın İdaresi İngiltere'ye Nasıl Bırakıldı?”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı:97, Ocak 1992, s.30. Layard, 27 Mayıs 1878 tarihini taşıyan “*çok gizli ve mahrem*” ibareli 24 sayfalık

Huzura kabul edilen Layard konuyu II. Abdülhamit'e açtı. Rusya Doğu'da herhangi bir saldırıda bulunursa İngiltere silah gücüyle yardımda bulunmayı taahhüt ediyordu. Şartları ise Doğu'daki Hristiyanlara ıslahat sözünün verilmesi ile Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgali ve Ada'da İngiliz yönetiminin kabul edilmesiydi. Layard Padişah'a İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yardım arzusunda bulunduğunu ama Rusya'nın saldırılarına karşı İngiltere'nin bölgeye olan uzaklığı dolayısıyla bir mücadelenin yürütülmesinin mümkün olmaması dolayısıyla Anadolu'ya yakın bir mahalde bir adaya ihtiyaç duyulduğunu belirtti. Kıbrıs Adası mühimmat ve donanmanın ihtiyaçlarını karşılayacak bir yerdi. Rusya aldığı toprakları geri verdiği zaman İngiltere Kıbrıs'ı boşaltacak ve antlaşma sona erecekti.

II. Abdülhamit duyduklarından sonra görüşmeyi sürdürmek istemedi. Haklı sebepleri de vardı. Birkaç gün önce meydana gelen Ali Suavi Olayı⁹²⁸ Sultan'ın sinirlerini zayıflatmıştı. Diğer taraftan tehditvari sözlerle kendi toprağından vazgeçmesi isteniyordu. İki olay arasında bağlantı var mıydı? Bunun cevabını bulmak o gün olduğu gibi bugün de mümkün gözüküyor.⁹²⁹ Ancak Sultan'ın zaten

raporunda Sultan'ın yanına gidişyle başlayan ittifak görüşmelerinin başlamasını anılandaki ifadelerle benzer şekilde Salisbury'ye aktardı. Bkz., **PRO-FO**, 78-2789, From Layard to Marquis of Salisbury, No:680'den aktaran Hüseyin Çelik, **Ali Suavî ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994, s.410-411. (Doktora tezini Ali Suavi ve Dönemi üzerine yapan Çelik, İngiliz arşivlerinde araştırmalarda bulunmuş ve meydana gelen olaylarla ilgili önemli belgelere ulaşarak bunların bir kısmını da ek olarak eserinde vermiştir.) Ayrıca belgenin çevirisi için bkz., Hüseyin Çelik, "İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Layard'ın Londra'daki Bakanına Gönderdiği İki Mektup", **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı:98, Şubat 1992, ss.18-21.

⁹²⁸ Ali Suavi, 19 Mayıs'ta *Basiret* gazetesinde son derece kısa ve soru işaretleri ile dolu hatta örtülü bir mesaj içeren yazısının ardından 20 Mayıs'ta daha önceden organize ettiği yüz-üç yüz arası muhacir ile Çırağan Sarayı'nı basarak sabık Sultan Murat'ı tekrar tahta çıkarmak için sonunda canını kaybettiği başarısız bir girişimde bulundu. Bkz., H. Çelik, **Ali Suavî ve Dönemi**, s.381-382. Ayrıca bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, ss.498-501; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.609-612; Sertoğlu, ss.3328-3334. İsmail Hakkı anılarında girişimi, ahmakça ve aptalca bir teşebbüs olarak görüyor ve ilk kurbanın Sadrazam Sadık Paşa'nın olduğunu söylüyor. Bkz., **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, s.85-86. İnal'a göre düşmanın payitaht kapılarında bulunduğu bir sırada bu hareketin anlamı "ya cinnet ya da ihanet"tir. Bkz., İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, s.773. *Başarısız Bir Darbe* başlığı altında konuya inceleyen Georgeon, masonlukla olan bağları nedeniyle halen Osmanlı ve Avrupa'da çok sayıda yandaşı bulunan Murat'ın Çırağan Olayı'ndan sonra 26 yıl daha yaşamını sürdürerek Abdülhamit için "hatırı sayılır bir sorun" olmaya devam ettiğini belirtiyor. Bkz., Georgeon, ss.124-127.

⁹²⁹ İngilizlerin Kıbrıs'a karşılık yaptığı ittifak teklifinin olayın hemen sonrasına denk gelmesi, Ali Suavi'nin uzun süre İngiltere'de bulunmuş ve İngiliz bir kadınla evli kalmış olması ile bazı hatırı sayılır İngilizleri evinde ağırlayacak kadar yakın olması, İngiliz ajanı olabileceği ithamlarına neden olmuştur. Bununla birlikte olayın Rus parasıyla yapılp Ali Suavi'nin Rus ajanı olabileceği de konuşulmuştur. Yine de "Hadisede Avrupa'nın rolü var mıydı? sorusu daima bir düğüm olarak kalmıştır." Bkz., H. Çelik, **Ali Suavî ve Dönemi**, s.382-383. II. Abdülhamit, "Ali Suavi'nin kendi inisiyatifi ile hareket ettiğine inanmaya yanaşmıyordu ve Çırağan'a yapılan saldırının parasını Rus altını ile ödenmiş ve Midhat Paşa'nın tertip ettiği, kendisine suikasta yönelik fesadın bir parçası olduğunda ısrar ediyordu." Bkz., Joan Haslip, **Tanrı'nın Gölgesi II. Abdülhamid**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008, s.169. Kıbrıs Adası'nın İngiliz idaresine devri sırasında meydana gelen görüşmeler ve

uykusuz ve stresli geçen zor günlerinde bir de bu olaylarla karşılaşması kafasının içinde fırtınalar koparmış olmalıdır. Böyle bir yükümlülüğün tüm sorumluluğunu üstlenmek istememesine diğer zorluklar eklenince, kendisine güven duyduğu Layard’la bile bu önemli konuda görüşmeyi neden kısa tuttuğu anlaşılabilir.

Kıbrıs karşılığındaki ittifak görüşmeleri gayet mahrem bir şekilde Sadrazam Sadık Paşa ile başladı ve hemen sonrasında çok az kişinin bildiği bir konu olarak görüşlmeye devam etti. Hariciye Nazırı Safvet Paşa dahi ilk anda İngilizlerin bu talebinden habersizdi. 26 Mayıs’ta görüşmelere Safvet Paşa da katıldı. Hazırlanan taslak Padişah’a sunulduğu zaman, kesin karardan önce taslağın ileri gelen bazı devlet adamlarıyla görüşülmesini uygun buldu. Padişah gizli bir şekilde devlet adamlarının fikirlerini aldı. Çünkü anlaşma tamamlandıktan sonra halk arasında tek başına karar verdiği algısının oluşmasından sakınıyordu. Safvet Paşa gibi, görüşleri sorulan Mehmet Rüştü ve Namık Paşaların anlaşmaya ilişkin tutumları olumlu değildi. Ancak gerek 26 Mayıs’ta toplanan Meclis-i Ali’de ve gerek 29 Mayıs tarihli Meclis-i Mahsusa toplantısında yapılması istenen değişiklikler Layard tarafından kabul görmeyecekti. 27 Mayıs’ta konvansiyon tasarısına imza atan Sadık Paşa ertesi gün Ali Suavi Olayı’nın ilk kurbanı olarak azledildi ve anlaşmaya sıcak bakmayan Mütercim Mehmet Rüştü Paşa Sadaret makamına getirilerek muhtemel itirazının ve itirazların önüne geçilmesi düşünüldü.⁹³⁰ 29 Mayıs’taki toplantıda bu anlaşmanın

gelişmelere yer verilen çalışmasında Uzunçarşılı, Abdülhamit’in muhtıralarında İngiltere’nin Osmanlı Devleti’ne karşı takip ettiği on iki maddelik siyasetini aktarır. Bu maddeler arasından bir tanesi Kıbrıs’ın İngiliz idaresine geçmesiyle ilgilidir ve Kıbrıs’ın terki ile Ali Suavi Olayı’nın birbiriyle tam olarak ilişkili olduğu belirtilir. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İkinci Abdülhamid’in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları”, **Tarih Dergisi**, Cilt:7, Sayı:10, 1954, ss.43-60. İngiltere’nin “*Ali Suavi gibi bir maceracıyı kullanmayı düşünmeleri pek inandırıcı gelmemektedir.*” Bkz., Georgeon, s.128. 20 Mayıs tarihinde önemsiz olmayan bir olay meydana geldiğini yazan Layard, Murat ile bir iletişime geçmediğini ve entrikalarla bir alakasının olmadığını ifade ediyor. Olayın gelişimine de yer veren Layard, bunun Sultan üzerinde çok olumsuz bir etki yarattığını yazıyor: “*Karakteri ve yapısında tam bir değişikliğe neden oldu.*” Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.377-380. İnal’ın dediği gibi “*...vak’ının kahramanı Ali Suavinin ve birkaç yoldağının kafaları ezildikten sonra hakikat kimden sorulub öğrenilecek?*” Bkz., İnal, s.776.

⁹³⁰ Mahmut Celâleddin Paşa haklı olarak, ittifak anlaşmasının, mevcut durumda İngilizlerin “*bir hisse kapma düşüncesinden kaynaklandığı*” düşüncesini savunuyordu. Layard “*bu meselenin etrafa sızmasından son derece sakınıp... derhal sarayda tanzim ve imza edilivermesini*” istiyor ama “*Mehmet Rüştü ve Namık Paşalar zararlı buluyorlar, Safvet Paşa ise Kıbrıs’ın İngiliz idaresine bırakılmasını İngiltere’nin Osmanlı Devleti toprak bütünlüğü politikasından ayrılmak anlamı taşıyacağını düşünüyordu.*” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.607-608. Ayrıca Mütercim Mehmet Rüştü Paşa Sadaret makamına getirilmesi için bkz., İnal, s.782; Mahmut Celâleddin Paşa, s.612; Türkgeldi, s.95, 98; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.50. Layard, Sadık Paşa aniden görevden alınarak yerine Mehmet Rüştü Paşa getirildi demektedir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.383. Mehmet Rüştü Paşa’nın Sadrazamlığı çok kısa sürmüş 4 Haziran’da imzalar atıldıktan sonra yerine Safvet Paşa getirilmiştir. Uçarol, Mehmet Rüştü Paşa’nın bu kısa sadrazamlık dönemi için şu yorumu yapıyor: “*II.*

diğer devletleri etkileyip onların da boş durmayacaklarından dem vurularak Rusya'nın savaş açması durumunda Kıbrıs'ın verilmesi önerisi üzerine Layard, anlaşmaya madde ekleme yetkisi olmadığını belirtip en geç 3 Haziran'a kadar ki ertesi günü İngiliz Parlamentosu açılacaktı, olumlu ya da olumsuz bir cevap verilmesini istedi.⁹³¹

İngilizlerin kararlı tavrı ve aba altından sopa göstermesi ittifaktan başka yol bırakmıyordu. Gerek Osmanlı Devleti'ni Kongre'de yalnız bırakmak gerekse Kıbrıs'ın zorla dahi olsa ele geçirilebileceğinin tehdidi İngilizlerin isteklerini kabul ettirmesinde etkili oldu.

Layard'ın çabaları sonucu Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında Kıbrıs Konvansiyonu'nda sona yaklaşırken Salisbury 30 Mayıs 1878 tarihinde önemli bir telgraf gönderdi. Anlaşmanın neden imzalanması gerektiğini anlatan bu uzun telgrafında Salisbury adeta, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geldiği noktayı ve Osmanlı Devleti'nin İngilizler için nasıl görüldüğünü özetliyordu:

İngiltere ile Rusya arasında yapılan gizli müzakereler ilerliyor ve Avrupa Türkiyesine ilişkin olan Ayastefanos Antlaşması'nın şartları İngiltere'nin çıkarlarına uygun şekilde düzeltilmesi muhtemel görünüyor. Ancak Asya Türkiyesi'ne ilişkin hükümlerin değiştirilmesi konusunda ümit yoktur. Tespit edilen şartlar gelecekte Osmanlı Devleti'nin Asya eyaletlerinin durumuna sıkı sıkıya bağlı bulunan İngiliz çıkarlarına nasıl etki edeceğini, İngiltere Hükümeti göz önünde tutmak zorundadır. Osmanlı ordusunun başarısızlığı, hükümetinin zayıflığı gelecekte siyasi değişikliği muhtemel kılıp, Mezopotamya, Suriye ve Küçük Asya'nın başka idarelerin eline geçmesine neden olabilir ve Kars, Ardahan ve Batum'u elinde bulunduran Rusya buralarda avantajlı duruma gelebilir ve istilaya kalkışabilir. Bölge halkı güçlü bulunan devlete yönelebilir ve İngiltere Doğu'daki çıkarları dolayısıyla bu etkiyi önlemek için çaba harcamadan değişikliği kabul etmesi olanaksızdır. İngiltere zapt olunan yerleri yeniden Osmanlı Devleti'ne iade etmek üzere, askeri tedbirler almayı düşünmüyor. Çünkü bu tedbirler güç ve masraflı olacağı gibi büyük kötülükler doğuracağı da açıktır. Şimdilik bir savaş riskini yüklenmeye gerek olmamakla

Abdülhamit'in -sonraki yıllarda daha da belirgin olarak ortaya çıkacak olan- adam kullanma siyasetinin sonucu..."ydu. Bkz., Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.63.

⁹³¹ Gürel, s.22-23; Hill, s.237; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.86-87; Lee, s.84-85; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.51-52; Türkgeldi, s.99-100; Zia, s.37-38.

birlikte, ihtiyat tedbirleri alınmazsa ileride savaş bile İngiltere'nin amaçları için yeterli olmayacaktır. Salisbury bu tedbiri, gelecekte Rusya tarafından yönelebilecek bir saldırıyı askeri güç ile önleyecek bir devletin garanti vermesi olarak görüyor. İngiltere böyle bir garantiyi iki şartla verecektir: ilki Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında ıslahat yapması, ikincisi İngiltere'nin Küçük Asya ve Suriye kıyılarına yakın bir yere sahip olmasıdır. İngiliz askeri gücünün yakın bir yerde bulunması bu sözleşmenin amaçları için gayet güzel bir güvenlik sebebi olur. Kıbrıs Adası bu istek için uygundur. İngiltere sadece Ada'nın yönetiminde söz sahibi olacak, Ada Osmanlı toprağı sayılacak ve fazla geliri Osmanlı Devleti'ne verilecektir. İngiltere Osmanlı Devleti'nden toprak almayı veya hazinesine giren parayı istememektedir. Rus tehlikesi ortadan kalktığında yani Rusya Asya'da ele geçirdiğı Osmanlı topraklarını iade ettiği takdirde ihtiyaten yapılan sözleşme de ortadan kalkacak, Kıbrıs Adası derhal boşaltılacaktır.⁹³²

İttifak konusu son olarak 4 Haziran'da Meclis-i Mahsusa'da görüşülerek Kıbrıs'ın İngiliz idaresine verilmesi kabul edildi ve Meclis kararı aynı gün Padişah'a sunularak “*mucibince icra olunsun*” ibaresiyle onaylandı. 4 Haziran 1878 tarihinde Hariciye Nazırı Safvet Paşa ile İngiltere Elçisi Layard arasında imzalanan Kıbrıs Konvansiyonu'na göre (Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey/Osmanlı-İngiltere İttifak Anlaşması):

“1. Madde: Rusya Devleti Batum, Ardahan, Kars veya adı geçen yerlerden birini işgal altında tutup da, ileride her ne vakit olursa olsun, kesin barış sözleşmesiyle tayin olunan Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından bir kısmını daha ele geçirip istilaya başlayacak olur ise, bu halde İngiltere Devleti, bu toprakları silah ile korumak ve savunmak üzere Osmanlı Devleti'yle birleşmeyi taahhüt eder. Ve buna karşılık Padişah Hazretleri de, ülkesinde bulunan Hristiyan ve diğer tebaanın iyi idare ve korunmasıyla ilgili ilerde iki devlet arasında kararlaştırılacak olan gerekli ıslahatı uygulayacağını İngiltere Devleti'ne vaat ile beraber adı geçen bu devleti bu taahhütlerinin yerine getirilmesi için, lazım gelen vasıtaları sağlayabilecek bir duruma getirebilmek amacıyla, kendisine Kıbrıs Adası'nı tahsis etmeye ve adaya asker yerleştirerek adayı idare etmesine muvafakat eder.”

⁹³² Metnin İngilizcesi için bkz., “The Marquis of Salisbury to Mr. Layard (30 May 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878**, s.1-2. *Parliamentary Papers* içerisinde Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişine ilişkin yazışmalara rastlayamadık. Burada verdiğimiz *Papers*'da ilgili telgraf haricinde sadece 4 Haziran Konvansiyonu ile 1 Temmuz Ek'i bulunmaktadır. Ayrıca metnin Türkçesi için bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.605-607. (13 Haziran tarihini vermektedir.); Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, ss.51-54. Sonyel, Salisbury'nin kendi el yazısıyla yazının bir kısmına yer vermiştir. Bkz., Sonyel, s.735.

2. Madde: İşbu sözleşme tasdik edilecek ve tasdik edilmiş nüshaları bir ay içinde ve mümkün olduğu takdirde daha önce teati edilecektir. İki tarafın murahhasları onayları belirtmek üzere, işbu sözleşmeye imza etmiş ve mühürlemişlerdir. İşbu sözleşme bin sekiz yüz yetmiş sekiz yılı haziranın dördüncü (4 Haziran 1878) günü İstanbul'da düzenlenmiştir.”⁹³³

Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs egemenliğini bitiren, daha doğrusu egemenlik haklarında sonun başlangıcını oluşturan işte bu iki maddelik anlaşma metniydi. İki maddeden oluşan ittifak anlaşmasında Kıbrıs, İngiltere'nin olası Rus saldırısına ve Anadolu'yu işgal etme ihtimaline karşı bir teminat olarak ele geçiriliyordu. Söylemde ise ön plana çıkan yardım vaadiydi: Sizin iyiliğiniz için sizin toprağınızı ele geçiriyoruz! Bir ihtimale karşı bir realite.

Metin oldukça kısıydı ve detayları ilerleyen günlerde bir Ek (Annex)⁹³⁴ ile belirlenecekti. Bu Ek, anlaşmanın yürürlüğe girmesini sağlayacak Padişah fermanı için İngilizlerin Osmanlı taleplerini kabul ettiği maddelerden oluşuyordu. 1 Temmuz tarihli Kıbrıs Konvansiyonu'na Ek'te şu maddelere yer verildi: Kıbrıs'ta İslami yargılamalar sürecek, Evkaf Nezareti çalışmalarına devam edecek, Kıbrıs giderinden artan gelir Babıâli'ye ödenecek, Kıbrıs'taki Osmanlı hanedanı ve devlete ait araziye padişah satabilecek veya kiralayabilecek, İngiliz yönetimi kamu hizmetleri için arsa ve arazileri satın alabilecek ve Rusya Doğu Anadolu'da ele geçirdiği yerleri iade ettiği zaman Kıbrıs Adası boşaltılacak ve 4 Haziran tarihli Konvansiyon hükümsüz kalacaktı.⁹³⁵ Bu Ek'te Kıbrıs'taki Müslümanların dini hakları, mallarının idaresi ve korunması isteği ile Kıbrıs'ın Osmanlı Devleti'ne aidiyeti garanti altına alınmaya çalışılıyordu. 14 Ağustos'ta anlaşmaya İngiltere lehine bir madde eklendi. Bu Ek'e

⁹³³ 4 Haziran'da imzalanan İttifak Anlaşması'nı Layard, ertesi gün Salisbury'ye gönderdi. Bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (5 June 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878**, s.3-4. Türkçesi için bkz., Gürel, s.24; Hill, s.254-255; **Kıbrıs Sorunu**, haz. Uğur Uzer, Mehmet Cengiz, 2001, s.17-18; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.65-66; Türkgeldi, s.338-339; Zia, s.39.

⁹³⁴ “Annex to the Convention of Defensive Alliance between Great Britain and Turkey, signed June 4, 1878.”

⁹³⁵ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (1 July 1878) (Received July 8)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878**, s.4-5. Türkçesi için bkz., Gürel, s.25; Hill, s.255-256; **Kıbrıs Sorunu**, ss.19-21; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.70-71; Türkgeldi, s.339-340.

göre, İngiltere'ye Kıbrıs idaresi sırasında Kıbrıs'ın siyasi ve ticari ilişkilerini düzenleme yetkisi tanınıyordu.⁹³⁶

Kıbrıs Konvansiyonu'nun yürürlüğe girebilmesi için 4 Haziran tarihli metnin ikinci maddesinde belirtildiği üzere onaylanıp değiş tokuş edilmesi gerekiyordu. Ancak İngilizlerin anlaşmanın bir an önce onaylanıp yürürlüğe girmesi isteği umduklarından uzun sürdü. Salisbury, 25 Haziran gecesine kadar Layard'ın Sultan'dan ilgili fermanı alacağını umut ediyordu.⁹³⁷ Sadaret değişiklikleri sonucu üç sadrazamın da anlaşmayı imzalamasına rağmen Padişah'ın onayının gecikmesi Salisbury'nin umutlarını boşa çıkarıyordu. Salisbury, İstanbul Konferansı sırasında Osmanlı yönetim kademesinde işlerin uzayabileceğini ya da uzatılabileceğini görmüş olmalıydı. Onayın bir an önce alınması için Layard'a talimatlar gönderdi. 1 Temmuz 1878 Ek'inden sonra Padişah'ın onayı yine alınmadığından İngilizler için tahammüllerin sonuna geliniyordu.⁹³⁸

Temmuz başında konunun görüşülmesi amacıyla Yıldız'da Meclis-i Mahsusa toplandı. Padişah'ın beyanatında “*Kongre'de İngiltere Devleti tarafından vaat edilen yardım gösterilmediği*” belirtiliyordu.⁹³⁹ Meclis'in sadece danışma kurulu niteliğinde olduğu açıktı ve son kararı Padişah verecekti. Ali Suavi Olayı'nın etkisinden nispeten kurtulan II. Abdülhamit, durumun vahametini yavaş yavaş fark ederek, geri dönülmesi mümkün olmayan kararın verilmesinden önce devlet yararına menfaat elde etmeye çalışıyordu. Meclis'ten çıkan karar, Padişah'ın beyanatında vurguladığı

⁹³⁶ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (14 August 1878) (Received August 23)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2229] Cyprus, No. 1 (1878). Correspondence Respecting the Island of Cyprus**, s.1-2. (Bu *Papers*'ın içerisinde, ilerleyen süreçteki hukuki değişikliklerle ilgili alınan kararlar vardır.) “1 Temmuz 1878 tarihli zeylin 1. ve 2. ve 4. bendlerine hâlel gelmeksizin... yalnız ikame-i askeriye'nin devamı müddetinde Ada'nın İngiltere namına idaresi ve konsolosluk ve ticaretçe olan mesalih ve münasebatının tanzimi için Babıâli'nin her güne teftiş ve nezareti haricinde kanunlar yapmak salâhiyetini İngiltere Kraliçesi Hazretlerine havale ve ita eylemiştir.” Bkz., “Taraflı Devlet-i Aliyye'den Londra'ya Keşide Olunan Telgraf Sureti ile Varid Olan Cevap”, **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.22. Madde kabul edilmeden önce yine Meclis-i Vükelaca görüşülüp uygun bulundu. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, 8 Ağustos 1878, s.23. Burada ayrıca belirtmek gerekir ki, ilgili süreçte birçok konu hakkında detaylı bilgi edindiğimiz 1016 ve 1017 nolu defterler Kıbrıs Konvansiyonu ile ilgili bize sadece birkaç sayfalık bilgi sunmaktadır.

⁹³⁷ Salisbury olayların gelişimini şu şekilde hayal ediyordu: 25 Haziran'da Layard Sultan'dan fermanı alacak ve Lord Hay'e gönderecek. Bkz., “To Sir Stafford Northcote, June 6, 1878”, Cecil **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.276-277.

⁹³⁸ 25 ve 29 Haziran'da benzer talimatlar görüyoruz. Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.90-91, Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.69.

⁹³⁹ **BOA, Y.EE., 94/83** 3 Recep 95/ 21 Haziran 94 (3 Temmuz 1878).

üzere, Berlin Kongresi'nde başlayan görüşmelerde İngilizlerin desteğini sağlamak ve Kongre sonrasında fermanın onaylanması yönündeydi.⁹⁴⁰

Berlin Kongresi'ndeki Osmanlı temsilcisi olarak bulunan Aleksandr Karatodori Paşa, aldığı telgraf üzerine Salisbury ile görüştü ve Osmanlı Devleti için yegâne kurtuluş yolunun Kıbrıs idaresinin İngiltere'ye bırakılmasında olduğu cevabını aldı. Salisbury, Layard'a aynı gün, 4 Temmuz'da gönderdiği telgrafta fermanın verilmemesini “*halisane olmayan bir davranış ve nankörlük saymış*”tı. İki gün sonra Salisbury'nin lisanı iyice sertleşecek,⁹⁴¹ Kıbrıs Konvansiyonu onayının alınması için yapılan istek neredeyse bir ultiatoma dönüşerek 7 Temmuz'da ferman verilmediği takdirde Kıbrıs'ın idaresi gerekirse silah kullanılarak ele geçirileceği bildirilecekti.⁹⁴²

⁹⁴⁰ “Anadolu kıtasında kain Memalik-i Devlet-i Aliyye hakkında Rusyalı tarafından vuku' bulacak tecavüzatı men' için İngiltere Devletinin Devlet-i Aliyye ile” yaptıkları ittifak ile İngiltere Kıbrıs Adası'nın idaresini üstüne alacaktı. Gerekli fermanın çıkarılması için İngiliz temsilcilerinin Kongre'de Osmanlı Devleti'nin lehine hareket etmeleri şartıyla konu tekrar müzakereye sunulması gündeme geldi. Olumlu cevap gelmesi durumunda fermanın hemen itasına karar verildi. Kongre'de sınırlar ve Rusların aldıkları yerlerin değiştirilmesi konusunda İngiltere'nin murahhaslara yardımcı olacakları düşünülmüş, fermanın Kongre sonuna kadar ertelenmesine karar verilmişti. Bu karar İngiliz temsilcileri ile görüşsün diye Aleksandr Karatodori Paşa'ya iletilti. Bkz., **BOA, Y.EE., 94/82**, ss.1-4. Uçarol, haklı yorumuyla Meclis-i Mahsus'un aldığı karar, “*Babîâli'nin Kıbrıs sorununun ağırlık merkezini İstanbul'dan Berlin'e kaydırmak isteği anlaşıyordu.*” Bkz., Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, ss.72-77. Ayrıca bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.92; Türkgeldi, s.102-103.

⁹⁴¹ 6 Temmuz 1878 tarihli ve mahremane olarak Layard'ın imzasıyla kaleme alınmış yazıda fermanın çıkmamış olmasının İngiltere Devleti için kötü etkiye neden olduğunu Sandison, Safvet Paşa'ya iletti. Ferman bugün verilmezse Salisbury teessüfle beyan-ı hal etmeye ve mesuliyeti Babîâli'ye bırakmaya mecbur olacaktır deniliyordu. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1213**, ss.101-103.

⁹⁴² “...fermân-ı mezkûrun verilip verilmediğini seri'ân tarafıma ihbâr ediniz eğer ki verilmedi ise cezîre-i mezbûrenin temellükü hakkında İngiltere Devleti tarafından silâh i'mali Devlet-i Aliyye'nin inhidâmını istizâm edeceği cihetle fermânın âdem-i i'tâsından tevellüd edecek hasârı sadrâzama ifâde eylemeniz lâzım gelir.” Bkz., “İngiltere Elçisi Mösyö Layard Tarafından 1878 Senesi Alafranga Temmuzunun Yedisi Tarihiyle Mösyö Sandisona Gönderilen Talimatın Tercümesidir”, **BOA, Y.EE., 94/79; BOA, Y.EE.d., 1213**, s.104-105. Uçarol, söz konusu yazışmaları Osmanlı Arşivi vesikalarından hareketle kullanmıştır. Şuan tasnif numaraları farklıdır. İlgili belgeler ve kısmen çevirileri için bkz., Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, ss.78-81. Ayrıca bkz., C. Çelik, s.61; Türkgeldi, s.104. Zia haklı olarak şu yorumu yapıyor: “*Antlaşmanın imzalanmasından hemen sonra Salisbury'nin, tasdik için acele etmesi, Kıbrıs Adasının İngiltere'ye devri hakkındaki Fermanın çıkartılmasında gecikme üzerine gösterdiği öfke, yakın geçmişte öve öve bitiremediği Sultanın İngiltere'ye karşı iyi niyet beslediğine artık inanmadığını göstermektedir. İşler tasarladığı şekilde yürümediği takdirde, bir tehdit siyaseti denemeye bile olduğu hissediliyor. Ama o zaman maksadına ulaşacak mıydı? Pek muhtemelen başarıyı kolay kolay sağlayamazdı.*” Bkz., Zia, s.47. Osmanlı Devleti ittifakla Kıbrıs'ı vermeseydi, Kongre'nin toplanacağı günlerde İngilizlerin diğer devletleri hiçe sayıp Kıbrıs'ı zorla alabilir miydi sorusuna Mahmut Celâleddin Paşa, buna kalkışamazdı cevabını veriyor. İngilizlerin Kongre'de Osmanlı lehine verilmiş bir rüşvet sözünü de gerçekçi bulmuyor çünkü değişiklikleri kendi menfaatleri açısından yapacaklarını savunuyor. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.615. Sonuçta İngiltere Ada'daki hâkimiyetini kısmen ikna, kısmen baskı yolu ile sağladı. Bkz., Faruk Sönmezoğlu, “Tanzimat'tan Lozan'a Kıbrıs Sorunu”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, s.309.

6 Temmuz günü toplanan Meclis-i Mahsusa'da Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında imzalanan İttifak Anlaşması'nın tasdik edilmesi kabul edildi. Ertesi gün Padişah'ın ve Kabine üyelerinin imzaladığı, sabırsızlıkla beklenen tasdiknameyi alan Sami Paşa'nın eşlik ettiği İngiliz yetkilisi Baring, tasdiknameyi İngiliz donanmasına ulaştırılmak üzere yola çıktı.⁹⁴³ Kıbrıs Konvansiyonu'na ilişkin Padişah fermanı 15 Temmuz 1878'de çıktı⁹⁴⁴ ama 15 Temmuz'u beklemeden 7 Temmuz tarihli tasdikname ile Kıbrıs'ın İngiliz idaresine devir işlemlerine geçildi.

10 Temmuz'da Sami Paşa ile Baring Kıbrıs'a ulaştılar. Ertesi gün valiye ferman sunularak durum izah edildi ve gelecek olan Amiral'in iyi bir şekilde karşılanması istendi.⁹⁴⁵ Aldığı emir üzerine 27 Haziran'dan itibaren Girit-Kıbrıs arasında gezen Akdeniz donanması amirallerinden Lord John Hay, 12 Temmuz 1878 günü saat 11'de Magosa kapısından Lefkoşa'ya girdi ve İngiltere Savaş Bakanlığı'nın 13 Temmuz 1878 tarihli emriyle Ada'nın ilk geçici yöneticisi oldu. 12 Temmuz'da Ada'nın ilk asli yöneticisi olarak atanan Sir Garnet Wolseley'in 22 Temmuz günü Kıbrıs'a ayak basmasıyla Kıbrıs'taki yeni yönetim tam anlamıyla başladı.⁹⁴⁶ Safvet Paşa 24 Temmuz'da imza olunan mukavelenameyi ve ekinin

⁹⁴³ "Devlet-i Aliyye ile İngiltere Devlet-i Fehimesi Beyninde Akd Olunan İttifak Muahedesi Tasdikname-i Hümayunu Suretidir", **BOA, Y.EE., 94/76**, 6 Recep 1295 (6 Temmuz 1878). Layard'dan Salisbury'ye, 8 Temmuz 1878, Gizli, No.869, **F.O. 78/2793**'den aktaran Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.96; Zia, s.46-47.

⁹⁴⁴ "Suret-i Ferman-i Ali", **BOA, Y.EE., 94/77**, 3 Temmuz 1294 (15 Temmuz 1878). Belgenin transkripsiyonu için bkz. **Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000, ss.60-62; C. Çelik, s.522. Hem 6 Temmuz tarihli tasdiknamede hem de 15 Temmuz tarihli fermanla II. Abdülhamit şu ibareyi eklemeyi ihmal etmedi: "*Hukuk-u şahaneme asla halel gelmemek şartıyla muahedenameyi tasdik ederim.*" Ayrıca 15 Temmuz'da, ittifak anlaşması ile Padişah'ın "*hukuk-u şahanelerine asla halel*" gelmeyeceğini beyan eden Layard imzalı bir yazı alındı. Bkz., **BOA, HR.SYS., 1950/22; BOA, Y.EE.d., 1213**, s.98, 106.

⁹⁴⁵ Bugün merkez liya olan Lefkoşa'ya bir ferman geldi. Sefaret memurları hükümete davet edildi ve durum anlatıldı. "...henüz İngiliz Hükümet memurları gelmeyüb yalnız yarın İngiliz Amiralî buraya geleceğinden müşarünileyh dahi ihtiramat ile kabul olunacağı ve emr-i aliyyenin birer suretleri kazalar ve kaymakamlarına derhal tebliğ olunacağından..." Bkz., "Makam-ı Celil-i Sadaretazimiye", **BOA, HR.SYS., 897/03**, 29 Haziran 94 (1 Temmuz 1878).

⁹⁴⁶ C. Çelik, ss.64-66; Gürel, s.35; Hill, ss.244-253; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.95, 101; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, ss.94-96; Zia, ss.78-80. "*Kıbrıs ceziresi idaresinin baferman Hazret-i Padişahı İngiltere Devlet-i fehimesine havalesinden dolayı hükümet memurları misellüi memurin-i rüsumiyenin dahi işten el çekmesi lazım gelüb gelmeyeceği ve cezire-i mezkure İngiliz konsolosunun (Rumi) Temmuz ibtidasından itibaren rüsumat memurları maaşları devlet-i müşarünileyha tarafından verileceğinden şehir-i mezburdan itibaren kaime kabul edilmeyüb sikke-i halise olarak alınacak hasılatın dahi ayrıca irad kaydı hakkındaki tebligatının ne yolda telakki edilmesi lazım geleceği...*" 23 Temmuz'da sorulmuş ve rüsumat memurlarının orada kalmalarına lüzum olmadıkları için geri çağırılmasına karar verilmiştir. Bkz., **BOA, HR.SYS., 897/07**, 29 Şaban 95 (28 Ağustos 1878). 1 Mart 1879 tarihli tabloda Kıbrıs'ta görevli İngilizlerin isimleri ve maaşları yer almaktadır. Sir G. J. Wolseley, aylık 416 sterlin maaşla Ada'nın yöneticisidir. Colonel G. R. Greaves,

suretlerini yabancı elçiliklere göndererek Ada'nın idari devrini tüm devletlere resmen duyurdu.⁹⁴⁷

İngiltere'nin yürüttüğü ikili politikanın gereği olarak Salisbury'nin önem verdiği ve ön planda tuttuğu gizlilik prensibi Layard tarafından başarıyla uygulandı. Layard'ın Osmanlı yönetimine yaptığı istek ve telkinleri sayesinde anlaşma uzun sayılabilecek bir süre gizli kaldı. Haziran'ın sonuna doğru Berlin kulislerinde bazı söylentilerin dolaşması bilgi sızdırıldığı yorumlarına neden olsa da bir aya yakın süredir gündemde olan böyle bir olayın gizli kalması büyük başarıydı. 13 Haziran'da başlayan Berlin Kongresi sırasında temsilcilerin kulaklarına bir şeyler geliyordu elbette ama bunların teyit edilmesi mümkün değildi ve Salisbury'nin manevraları sayesinde gizlilik sürdürülebildi.⁹⁴⁸ Padişah'ın anlaşmayı onaylamasında sona yaklaşırken İngiltere, Kıbrıs Konvansiyonu konusunda en nazik durumda bulunan Fransa'ya konuyu gizli ama resmi şekilde bildirdi.⁹⁴⁹

İşin ilginç yanı diğer devlet temsilcileri bir tarafa Osmanlı temsilcilerinin de konu hakkında haberleri yoktu. Berlin Konferansı müzakerelerini günü gününe Sadarete telgrafla gönderen Aleksandr Karatodori Paşa'nın konudan haberi Temmuz başında olmuştu.⁹⁵⁰ Karatodori Paşa, 1908 yılında *Revue de deux mondes*

100 sterlin maaşla hükümet sekreteri; Leger Herbert 25 sterlin maaşla özel sekreter; G. W. Kellner, yıllık 1000 sterlin maaşla mali işler sorumlusudur. Liste uzayıp gider. Bkz., "Colonel Biddulph to the Marquis of Salisbury (21 Juy 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2425] Cyprus, No. 9 (1879). Returns Respecting Public Works in Cyprus, and Respecting the Employment of Englishmen in that Island, and the Names of Those Sent Home on Sick-Leave**, s.1-2.

⁹⁴⁷ Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Kıbrıs Meselesi**, s.22-23; Türkgeldi, s.108-109; Uçarol, s.90-91.

⁹⁴⁸ Hill, 23 Haziran'a gelindiğinde gayri resmi yollarla bütün temsilcilerin olaydan haberdar olduğunu vurgular. Bkz., Hill, s.239. Ayrıca bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.88; Uçarol, **1878 Kıbrıs Sorunu**, s.69.

⁹⁴⁹ Waddington'a açıklama yapılarak, Fransa'nın hassasiyetinin bu anlaşmada göz önünde bulundurulduğu söylendi. Hatta Fransa'nın Tunus üzerinde yapacağı hareketlere göz yumulacağı ifade edildi. Bkz., Hill, s.241; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.97; Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, s.457; Zia, s.67-68.

⁹⁵⁰ Bu telgraflar içinde Kıbrıs ile ilgili ilk bilgi yukarıda bahsedilen 3 Temmuz tarihli telgraptır. Salisbury ile görüşen Karatodori, ertesi gün mahremane olarak Hariciye Nezaretine telgrafla durumu bildirdi. 4 Temmuz tarihili telgrafında yazanlar şöyleydi: "Temmuz'un üç tarihli telgrafnameleri alındı. Lord Salisbury Ferman Ali'nin behemehâl acilen i'tası lazım geleceğini ifade ile beraber kongre hitampezir olmazdan evvel bunu kimseye bildirmeyeceğini ve cezireye taht-ı tasarrufa aldirmayacağını taahhüd eyledi ve müşarüniyleh bunun muahede imza olununcaya kadar mektum (gizli) tutulması hakkında vaki' olan teklifimi kabul etmeyüb bununla beraber İngiliz gemilerinin evvelce Kıbrıs ceziresi sularında bulunacağını ve aza-ı meclisden birçoğunun efkârını bildiğini ve kimse tarafından aldatılmak istemediğini ilave eyledi ve kongrenin hitamına kadar mektum tutulacağını vaad ile beraber Ferman-ı Ali'nin hemen itasında ısrar eyledi." Bkz., "Nezaret-i Hariciyeye Mahremane, fi 4 Temmuz", **BOA, Y.EE., 77/1**, s.15-16; "Makam-ı Nezaret-i Celile-i

nüshalarında yayımlanan hatıralarında Londra'nın Kıbrıs hakkındaki teklifin gizli tutulması konusundaki ısrarından şikâyetle bahseder: “*Eğer Babîâli böyle bir ittifaknamenin mevcudiyetinden vaktiyle murahhaslarını haberdar etmiş olsa idi Hükümet-i Seniyye lehinde bezl-i mesai (fazla mesai) etmeleri için İngiliz murahhaslarını tazyik eder ve daha ziyade müstefid olur idik (faydalanırdık).*”⁹⁵¹

Bugün dahi arşiv ve gazetelerde İngiltere'nin yürüttüğü gizli politikanın sessizliği hissedilmektedir. Çoğu olayı kimi zaman gün geçirmeden sütunlarına taşıyan gazetelerde Kıbrıs'ın İngiliz egemenliğine geçmesi ile ilgili haberler uzunca süre yer bulamadı. Kıbrıs Konvansiyonu'na yer veren ilk haber, Salisbury'nin resmi açıklamayı yapmayı planladığı günden hemen önce *The Daily Telegraph* gazetesinde yayımlandı.

Konvansiyon metni 8 Temmuz'da aynen yayımlanınca konu derhal Parlamentoya taşındı. Lordlar Kamarasında Earl Granville, *The Daily Telegraph* gazetesinin haberi üzerine, anlaşmanın doğru olup olmadığını sordu ve The Duke of Richmond and Gordon soruyu cevaplandırdı: Rus tehdidine karşı 4 Haziran'da Sultan ile Majesteleri arasında bir anlaşma yapıldı. Rusya Batum, Ardahan ve Kars'ta söz sahibi ancak bölgedeki diğer Osmanlı topraklarında herhangi bir girişimde bulunursa önceden belirlenen barış antlaşmasına göre İngiltere, toprakların silah gücüyle savunulmasına iştirak edecektir. Karşılık olarak Sultan, daha sonra iki devlet tarafından belirlenecek olan Hristiyan ve diğer unsurların korunması için gerekli reformların yapılmasını vaad etmektedir. Dahası Sultan, Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgal ve yönetilmesine rıza gösterecektir. Son savaşta Rusya, Türkiye'den elde ettiği topraklardan feragat ederse Kıbrıs tahliye edilecektir. Osmanlı yönetimi bir ferman yayımladı ve Ada'yı İngiltere'ye teslim etti. Majesteleri Ada'ya Sir Garnet Wolseley'i tayin etti.⁹⁵² Lordlar Kamarası'ndaki açıklamanın haricince Avam Kamarası'nda da İçişleri Bakanı Mösyö Kross (Mr. Assheton Cross) Marki

Hariciyeye fi 4 Temmuz 1878 Tarihiyle Devletlü Aleksandr Paşa Tarafından Varid Eden Bir Kıt'a Telgrafname-i Mahremanenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/13; BOA, Y.EE.d., 1213**, s.92. Ayrıca bkz., Mahmut Akpınar, **Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandr Karatodori Paşa (1833-1906)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s.115.

⁹⁵¹ Aktaran Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Kıbrıs Meselesi**, s.7-8.

⁹⁵² **Hansard, Turkey - Reprot Defensive Treaty with Turkey. Question. HL., Deb., 08 July 1878**, Vol.241, s.952-953.

Hartington'a cevaben İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran tarihli bir anlaşma imzalandığını söyledi.⁹⁵³

8 Temmuz 1878 tarihinden sonra Konvansiyon basında genişçe yer bulmaya başladı.⁹⁵⁴ Padişah'ın onayının alınmasıyla ve Kongre'nin sonlarına gelinmesiyle İngiltere için telaş edecek bir durum kalmadı. *The Times* gazetesinin 9 Temmuz 1878 tarihli sayısında Salisbury'nin 30 Mayıs tarihli yazısı ile 4 Haziran Anlaşması ve 1 Temmuz Ek'inin tamamına yer verildi.⁹⁵⁵

Osmanlı basını ise birkaç gün daha sessiz kalmaya devam etti. Görebildiğimiz kadarıyla *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde⁹⁵⁶ Kıbrıs ile ilgili çıkan ilk haber, 11 Temmuz 1878 tarihli 13 numaralı sayısında yer alıyor. "*Kıbrıs Ceziresi - maddesi-*" başlığını taşıyan haberde, birkaç gündür Kıbrıs'ın İngiltere tarafından işgalinde Osmanlı İngiliz fikir birliği olduğu önem kazanmıştır deniliyor. "*Bize kalır ise Kıbrıs Ceziresi hakkında amel-i mesail-i hazıra üzerine haritaca eski suretin tahavvül etmesinden (değişmesinden) naşi gerek Şarkça olan İngiltere menafî-i azimesinin ve gerek Devlet-i Aliyye için bir selamet-i müstakbelenin bihakk ve cidden muhafazası için bir ihtiyat mahsusundan ibarettir.*" Kıbrıs, Süveyş ve Anadolu'ya çok yakındır. Rusya Osmanlı üzerine saldırırsa İngiltere buradan kolayca ve hızlıca müdahale edebilir. İngiltere'nin niyeti budur ve Osmanlı Devleti buna izin vermiştir denilen haberde, Kıbrıs Konvansiyonu Osmanlı Devleti açısından büyük bir kazanç olarak lanse edilmiştir. Kıbrıs'ın İngiltere'nin elinde olması iki devlet arasındaki ittifakı kuvvetlendirecektir. Rusya'nın Anadolu hududuna atacağı her adım İngiltere'nin hududuna tecavüz gibi algılanacağından İngiltere derhal bunun tedbirini

⁹⁵³ Hansard, *The Eastern Question – Rumoured Convention between England and Turkey – Quest.ons. HC., Deb., 8 July 1878*, Vol.241, s.965-966.

⁹⁵⁴ Hill, 241-242; Lee, s.114-115; Zia, s.56. Ayrıca Zia Avrupa'daki basının tutumuna da değinmeye çalışmıştır. Zia, ss.64-73.

⁹⁵⁵ "Defensive Alliance between Great Britain and Turkey", *The Times*, 9 July 1878.

⁹⁵⁶ 27 Haziran 1878 tarihinde yayın hayatına başlayan *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin sahibi Mehmed Cevdet olarak görünse de gazetenin kuruluşunda ve idaresinde söz sahibi olan kişi Ahmet Midhat'tır. Basın tarihimizin en uzun soluklu gazetelerinden biri olan *Tercüman-ı Hakikat* 1912 yılında Ahmet Midhat'ın vefatından sonra da Cumhuriyet'in ilk yıllarına kadar çıkmaya devam etmiştir. İlk sayısında gerçeklere hizmet etmek için kurulduğunu yazan gazetenin adının da buradan geldiği yazılmaktaydı. Gazete yayın hayatına başladığı zaman Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu karışıklık devam ediyordu. Gazetenin ilk sayısından itibaren kongre ile ilgili haberlere önemli yer ayırdı. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesine ilişkin kısa bilgi için bkz., Mehmet Tekin, "Tercümân-ı Hakikat", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:40, s.497-498. Ayrıca söz konusu gazete ile ilgili gerek Tarih gerekse Türk Dili ve Edebiyatı Bölümleri'nde birçok yüksek lisans ve doktora tezi yapılmıştır. Tarih Anabilim Dallarında yapılan tezler genellikle 20. yüzyılın ilk çeyreğine ilişkindir. Bkz., <https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>

alacaktır. İşte eğer Babiâli Kıbrıs meselesine rıza göstermiş ise mutlaka bunu dikkate alarak müsaade etmiştir.⁹⁵⁷

Vakit gazetesi ise konuyla ilgili ilk haberini 12 Temmuz'da yaptı. Haberin başında birkaç gündür ortalıkta dolaşan söylentilerin saçmalık derecesine vararak zararlı olmaya başladığı ve hakikati öğrenmek için yapılan çabaların sonunda hakikate ulaşıldığı belirtilerek 4 Haziran Anlaşması ve 1 Temmuz Ek'i gazetede yer buldu. Gazetenin anlaşma üzerine yaptığı yorum gayet olumludur. Kıbrıs'ın terkine pek değinilmeyen haberde daha çok ıslahat vurgusu ön plana çıktı. Habere göre, artık devletler ıslahat ihtiyacını ve kötü yönetimi bahane ederek çeşitli musibetlere neden olamayacaklardır: “İyice biliniz ki bu ahidnamenin imzalandığı gün bizim için bir ahid-i cedide mebde'dir (yeni devrin başlangıcıdır).”⁹⁵⁸ Ertesi gün Avrupa'dan gelen telgraflar ve gazetede yer alan yorum sonrasında “husus-u mezkura dair bir şey söylemeye hacet görmeyiz” deniliyordu.⁹⁵⁹

Tercüman-ı Hakikat, 12 Temmuz'da Londra'dan gelen 9 Temmuz tarihli telgrafi yayımlayarak, “*Rus taraftarı olan Deyli Neyuz (Daily News) gazetesinden maada sair bilcümle İngiliz gazeteleri İngiltere ile Devlet-i Aliyye arasında akd olunan muahedeyi takdir ve tahsin ediyorlar (alkışlıyorlar)*” demektedir.⁹⁶⁰

Osmanlı basınında ilk anda durumun Osmanlı lehine gösterilmeye çalışılması, içinde bulunulan buhranlı durumdan ve kamuoyunun içini rahatlatma ihtiyacından kaynaklanmış olmalıdır. Ayrıca Osmanlı İngiliz ilişkilerinin sıkı bir dostluk içinde devam etme temennisinin dışı vurumu olarak da değerlendirilebilir. Daha sonra yapılan çalışmalarda genellikle Kıbrıs Konvansiyonu'nun Osmanlı

⁹⁵⁷ Osmanlı Rus savaşında İngiltere'nin silahlı yardımda bulunmayışının nedeni de habere göre, İngiltere'nin kısa sürede silahlı yardım için hazırlanmasının mümkün olmayışı idi. “*Ama o zaman Kıbrıs gibi bir mevki İngiltere'nin elinde bulunubda orada kuvvet-i müctemi' (toplu birlik) olsa idi elbette İngiltere Devleti bize bir muavenet...*” ederdi. Zira Şark tarafında Osmanlı Devleti'nin düşer olacağı bir mağlubiyet yalnız manen değil maddeten ve fiilen dahi İngiltere Devleti'nin büyük bir mağlubiyeti olur. Bunun zararları hususunda İngiltere'yi hiçbir şey teselli edemez. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Temmuz 1878.

⁹⁵⁸ “Devlet-i Aliyye ve İngiltere İttifakı”, **Vakit**, 30 Haziran 1294 (12 Temmuz 1878). Bağırhan'ın tezinde Kıbrıs ile ilgili basında yer alan haberler azdır. *Vakit* gazetesinin yukarıdaki haberi, o da gazetede ki yanlışlıktan dolayı 20 Haziran 1294 tarihi verilerek kullanılmıştır. Bkz., Bağırhan, s.71. Bunun haricinde, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda Osmanlı basınına pek yer ayrılmadığı anlaşıyor.

⁹⁵⁹ **Vakit**, 1 Temmuz 1294 (13 Temmuz 1878).

⁹⁶⁰ **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Temmuz 1878. 1 Ağustos'taki haberde Sir Wolseley'in Kıbrıs gittikten sonra irad ettiği nutukta iyi niyetlerini bildirip Kraliçe'nin burayı ayrı tutmayıp eşit davranacağını söyledi. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Ağustos 1878. Kraliçe, 16 Temmuz'da Kıbrıs Konvansiyonu'nun ülkeye muazzam memnuniyet verdiğini ifade etti. Bkz., “From Queen Victoria, 16 July”, Monypenny and Buckle, s.347.

üzerindeki etkisinden olumsuz bahsedilmesi, olayların iç yüzünün de hesaba katılarak sonraki gelişmelerle birlikte ele alınmasından dolayı olmalıdır.⁹⁶¹

Kıbrıs'ta İngiliz egemenliğini başlatan ve I. Dünya Savaşı başında şekil değiştirerek II. Dünya Savaşı'nın sonrasına kadar devam eden Kıbrıs Konvansiyonu değerlendirildiğinde, Osmanlı Devleti'nin Rusya'nın Doğu Anadolu'da ilerleme ihtimaline karşı bu fedakârlığı yaptığı söylenebilir. Hem Rus tehlikesine duvar örmek hem de İngilizlerle müttefikliğin devamını sağlamak isteğinin yanı sıra bu anlaşma bir zorunluluk sonucudur. Burada genellikle üzerinde fazla durulmayan bir soru vardır. Acaba ittifak sonrasında ki eğer varsa, Rusya planlarını ertelemek/iptal etmek zorunda kaldı mı? Ya da Rusya üzerinde bu anlaşmanın caydırıcı bir etkisi oldu mu? I. Dünya Savaşı'na kadar Rusya ile herhangi bir savaşın olmaması ve Rusya'nın Anadolu üzerinde ilerlemeye yönelik fiili bir eylemde bulunmaması, basit de olsa soruların cevapları hakkında fikir vermektedir. Ayrıca Kıbrıs Konvansiyonu'nun hükmünün kalmadığı ve İngiltere ile aynı blokta bulunan I. Dünya Savaşı başladıktan sonra Rusların Anadolu'nun içlerine kadar yayılması, Kıbrıs Konvansiyonu'nun Rusların Anadolu'da yayılma isteklerini bir süre dizginlediğini akla getirmektedir.

Kıbrıs idaresinin İngiltere'ye geçiş süreci ve yapılan anlaşma Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından incelendiğinde ve sadece o günün şartlarına bakıldığında İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasında ciddi bir sapma yaşanmadığı zannedilebilir. Çünkü anlaşmada söz konusu olan Osmanlı Devleti'nin yararı için korunması değil miydi? Ancak günlük gelişmeler bir tarafa bırakılır da geniş bir tarihsel perspektifte Kıbrıs Konvansiyonu ele alınırsa bu sefer İngiltere

⁹⁶¹ Zia'ya göre, “Türklerin, İngiltere'nin iyi niyetine karşı duydukları itimat fena halde sarsılmıştı. İngiltere, saraydan tutun alelaide kahvehanelere kadar, bütün çevrelerde, Türklere ihanet ettiği için itham edilmekteydi.” Bkz., Zia, s.60. Kurat'a göre, İngiltere'nin kongre öncesinde yürüttüğü gizli diplomasi büyük faydalar sağladı. Şovalov Kıbrıs Konvansiyonu'nu bilseydi herhalde 30 Mayıs protokolünü imzalamazdı. Aynı şekilde Babiâli İngiliz-Rus görüşmelerinden ve protokollerinden haberdar olsaydı Konvansiyonu başından red ederdi diyerek aslında İngiltere'nin ikili görüşmelerde devletleri kullandığı ya da kandırdığını ima ediyor. Bkz., Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.112. Rumbeyoğlu Fahreddin ile Mehmet Nabi'nin eserinde İngiltere'nin anlaşmayı açıklamasıyla eleştirilerin hedefi olmasının nedeni bu yüzdendi: “İngiltere Hükümetinin gayet esrarengiz bir surette, Devlet-i Osmaniye'yi şayed Kıbrıs kendisine terk olunmazsa Berlin'de kendisini müdafaa edemeyeceği yolunda tehdid ederek adeta icbar ile (zorla) akd eylediği işbu mukavele neşr olunur olunmaz balada arz olunduğu vecihle bütün Avrupa'da ve hatta Amerika'da pek ziyade su-i tesire hâsıl ederek her tarafta İngiltere Hükümeti muahiz olundu (eleştirildi).” Bkz., Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Kıbrıs Meselesi**, s.21.

Osmanlı topraklarını ele geçirmeye başladı ve yürüttüğü geleneksek politikadan tamamen uzaklaştı yorumuyla karşılaşılr.

Genellikle, İngiltere'nin Osmanlı üzerinde yürüttüğü politikanın değiştiğinin kanıtı olarak sunulan İngiltere'nin Kıbrıs idaresini ele geçirmesi, aslında 1875 yılının sonunda başlayan olaylarla kendisini gösteren politika değişiminin geldiği son noktaydı. Bu olay iki devlet arasındaki ilişkilerin kopuşu olarak değerlendirilmemelidir. Ancak Kıbrıs Konvansiyonu, Osmanlı İngiliz ilişkileri karşılaştırmalı olarak incelenirken iki devlet arasındaki ilişkilerde kırılmanın somut bir belirtisi olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Ayrıca şu da rahatlıkla söylenebilir ki, İngiltere eline geçen fırsatı çok iyi değerlendirerek gürültü çıkarmadan sessiz sedasız Kıbrıs'ı idaresi altına almıştır. Yalnız Kıbrıs'ın geleceği değil Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği de bu antlaşma ile değişecektir. Kıbrıs Konvansiyonu ile Osmanlı İngiliz ilişkileri artık eskisinden farklı olacağı kesindir. Yine de bu ittifak anlaşmasının şartları Osmanlı İngiliz ilişkilerinin köklü şekilde değiştiği 1914'e kadar korunacaktır.

2.2.3.3. Berlin Kongresi ve Antlaşması

Napolyon Savaşları sonrasında toplanan Viyana Kongresi, Avrupa'da oluşan yeni sistemin habercisi oldu. Bu sistem, Büyük Güçler olarak adlandırılan altı devletin⁹⁶² herhangi bir uluslararası sorunda bir araya gelerek Avrupa Uyumu'nu (Concert of Europe) sağlamak için görüşme esasına dayanıyordu. Devletleri ilgilendiren sorun kongre ya da konferansa taşınıyor ve devletler arasındaki çatışmayı gidermek için bir ara yol bulunmaya çalışılıyordu.

18. yüzyıl Avrupalı devletleri ilgilendiren ve büyük yıkıma sebep olan savaşlarla geçti.⁹⁶³ 19. yüzyıl ise Avrupa tarihi için savaşlar yüzyılı değil daha çok uyum yüzyılı oldu. Uyumu korumak için pek çok kongre ve konferans toplandı. Westphalia Barışı (1648) ve Utrecht Antlaşması'nda (1713) ilk kayda değer örnekleriyle karşılaşmamıza rağmen 19. yüzyıl kongre veya konferanslar yüzyılı

⁹⁶² İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve İtalya. 1856 yılından itibaren Osmanlı İmparatorluğu da bu altı büyük gücün içine dâhil edildi.

⁹⁶³ 1701–1714 İspanya Veraset Savaşı, 1740–1748 Avusturya Veraset Savaşı, 1756–1763 Yedi Yıl Savaşı, 1775–1783 Amerikan Bağımsızlık Savaşı ve 1798–1815 Napolyon Savaşları.

oldu: Viyana Kongresi (1815), Verona Kongresi (1822), Londra Konferansı (1832), Paris Konferansı (1856), Tersane Konferansı (1876) ve Berlin Kongresi (1878).

Rusya'nın kuvvetlenmesi ve nüfuzunu arttırma çabalarının bir sonucu olan 1853-1856 Kırım Savaşı ile uyum sarsılmaya başladı. Ardından İtalya ve Prusya'nın siyasi birliklerini kurmak için giriştikleri mücadeleler sarsıntıyı arttırdı. Uyumun sonunu ise Avrupa'da başlayan bloklaşmalar⁹⁶⁴ ve I. Dünya Savaşı getirecekti. Avrupa'nın en büyük gücü olan İngiltere 19. yüzyılda uyumdan yanaydı. 1856 yılındaki Paris Konferansı ve sonrasında imzalanan Paris Antlaşması ile bunu göstermişti. 1876 yılında Balkanlarda meydana gelen olaylarda Rusya'nın tavrına karşılık, genelde Paris Antlaşması'nın devamından yana politika izlendi. Avrupalı devletleri bir araya toplayan Berlin Kongresi, özelde Osmanlı İmparatorluğu genelde ise Avrupa Uyumunu'nu korumak/kurtarmak adına düzenlenen kongre olarak I. Dünya Savaşı'na kadarki süreçteki son büyük kongre olma özelliğini taşıdı.

1878 yılının Şubat ayı başında ilk olarak İngiltere ve Avusturya arasında gündeme gelen uluslararası bir kongrenin toplanması yönündeki görüşmeler zamanla netlik kazandı. Kongre'nin toplanacağı yer ve ele alınacak konular belirlendi. Almanya tarafından 3 Haziran'da yapılan resmi davetin devletler tarafından kabul edilmesi⁹⁶⁵ ile Berlin Kongresi, Başbakanlar ve/veya Dışişleri Bakanları'nın katılımıyla 13 Haziran 1878'de Berlin'deki Radziwill Sarayı'nda Bismarck'ın başkanlığında toplandı. Haziran başında gazetelerde Kongre'ye ilişkin haberler

⁹⁶⁴ *Üç İmparatorlar Ligi* (1872): Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya. *Almanya, Avusturya-Macaristan İttifakı* (1879). *İkinci Üç İmparatorlar Ligi* (1881): Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya. *Üçlü İttifak* (1882): Avusturya-Macaristan, Almanya ve İtalya. *Üçlü Anlaşma* (1894-1907): Fransa- Rusya (1894), Fransa-İngiltere (1904), İngiltere-Rusya (1907). Bkz., Armaoğlu, a.g.e.; Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, 10. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002; Rifat Uçarol, **Siyasi Tarih (1789-1999)**, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000 vd.

⁹⁶⁵ Münster'den gelen ve İngiltere'yi Kongre'ye davet eden yazıda şöyle diyordu: "Avusturya Macaristan Kabinesi tarafından yapılan girişime uygun olarak, Almanya İmparatoru'nun Hükümeti, 1856 ve 1871 tarihli antlaşmalarında imzası bulunan Güçleri, Rusya ve Türkiye arasında karara varılan Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını görüşmek üzere, Berlin'deki Kongre'de bir araya getirmeyi önermekten onur duymaktadır." Davet edilen devletlerin tamamının katılımı kabul etmesi durumunda 13 Haziran gününde Kongre'nin toplanması öneriliyordu. İngiltere tarafından teklifin kabul edildiği, aynı gün bildirildi. Bkz., "Count Münster to the Marquis of Salisbury (June 3, 1878)" ve "The Marquis of Salisbury to Count Münster, (June 3, 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2014] Turkey, No. 33 (1878). Correspondence Respecting the Congress at Berlin**, s.1. Ayrıca bkz., Ahmed Selahaddin, s.119.

çıkmaya başladı ve temsilciler Kongre zamanı yaklaşırken Berlin'e doğru yola çıktılar.⁹⁶⁶

Kongreye katılan temsilciler şöyledir: Osmanlı Devleti: Nafia Nazırı Aleksandr Karatodori Paşa, Müşir Mehmet Ali Paşa, Berlin Büyükelçisi Sadullah Bey. Rusya: Başbakan Prens Gortchacow, İngiltere Büyükelçisi Kont Schouvaloff, Almanya Büyükelçisi M. b'Oubril. İngiltere: Başbakan Lord Beaconsfield, Dışişleri Bakanı Lord Salisbury, Berlin Büyükelçisi Lord Odo Russell. Almanya: Başbakan Prens Bismarck, Dışişleri Bakanı M. de Bülow, Paris Büyükelçisi Prens Hohenlohe-Schillingsfürst. Avusturya-Macaristan: Dışişleri Bakanı Kont Andrassy, Berlin Büyükelçisi Kont Karolyi, İtalya Büyükelçisi Baron de Haymerle. Fransa: Dışişleri Bakanı M. Waddington, Almanya Büyükelçisi Comte de Saint-Vallier, M. Desprez. İtalya: Dışişleri Bakanı Comte Corti, Almanya Büyükelçisi Comte de Launay.

Kongre 13 Haziran günü öğlen saat 2'de temsilcilerin katılımı ile açıldı. Tüm temsilciler açılışa hazır bulunurken Osmanlı Devleti adına sadece Sadullah Bey açılış oturumuna katılabildi.⁹⁶⁷ Karatodori Paşa ve Mehmet Ali Paşa, 8 Haziran Cumartesi günü hızlı yol alan İzzeddin Vapuru ile yola çıkacaklardı.⁹⁶⁸ Ancak havanın kötü olması nedeniyle iki gün gecikmeyle Pazartesi günü hareket

⁹⁶⁶ "The Diplomats' Meeting, Preparing The Hall in Berlin. Rooms in Radziwill Palace Undergoing Changes for the Meetings – Members of the Congress on the Way to Berlin", **The New York Times**, 11 June 1878. Zaman kaybı olarak değerlendirilen ve çok da iyi sonuçlar alınamayan son birkaç haftanın uzun ve sıkıcı müzakereleri sonunda kongre yaklaşmıştı. Rusya'ya hayli zarar verilebilmesi mümkünken böyle bir karşıt tarafa belirli bir saygı göstermeyi reddetmek imkânsızdır diyen haberin hemen başında "*Kongre'nin bir Avrupa savaşını önlemede başarılı olacağına inanmak için iyi bir neden var*" denmektedir. Bkz., "The Congress", **The Times**, 11 June 1878. Disraeli ve Salisbury 11 Haziran'da Berlin'e geldiler. Bkz., Monypenny and Buckle, s.314; Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.279. Ayrıca bkz., Edouard Driault, **Şark Mes'alesi, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, yay. haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, s.300-301; Georgeon, s.13; Henry F. Munro, **The Berlin Congress**, Government Printing Office, Washington, 1918, ss.7-9; Langer, s.152-153; Türkgeldi, s.63.

⁹⁶⁷ "Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.6-15; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaa-i Amire'de tab' olundu, ss.2-9. Berlin Protokollerinin tercümesi için ayrıca bkz., **Muâhedât Mecmûası**, Cilt:V, TTK Yayınları, Ankara, 2008, ss.178-462. Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, s.110. Heyetlerle ilgili haberler Osmanlı basınında çıkmaya başlıyor: **Vakit**, 28 Mayıs 1294 (9 Haziran 1878); **Vakit**, 29 Mayıs 1294 (10 Temmuz 1878). *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi de ilk sayısı olan 27 Haziran 1878 tarihinden itibaren Kongre ile ilgili habere yer verdi.

⁹⁶⁸ Bahriye Nezareti'ne yapılan istek üzerine seri-ül seyir (hızlı giden) vapurlardan İzzeddin Vapuru Osmanlı temsilcilerini taşımak üzere görevlendirildi. Bkz., "Bahriye Nezareti Celilesine", **BOA, Y.EE., 44/116**, 6 C 95 (7 Haziran 1878). Aynı belgede Mehmet Ali Paşa'ya ikinci murahhas tayin edildiği ve hareket için hemen hazırlaması bildirildi. Bkz., "Mehmet Ali Paşa Hazretlerine", **BOA, Y.EE., 44/116**, 6 C 95 (7 Haziran 1878).

edebildiler.⁹⁶⁹ Bu nedenle Kongre'nin ilk oturumunu kaçıran Karatodori ve Mehmet Ali Paşalar, 14 Haziran günü Berlin'de Bismarck ile görüştüler. Karatodori Paşa, Bismarck'a ilk oturumu kaçırdıkları için üzüntüleri ifade ettiğinde Bismarck, ilk oturumun açılış merasimiyle geçtiğini söyleyerek Karatodori Paşa'yı adeta teselli etti.⁹⁷⁰

Osmanlı Devleti için hayati öneme sahip böylesine üst düzey bir kongrede Osmanlı temsilcilerinin seçimi tartışma konusu olmuştur. Berlin Kongresi'ne katılanlara bakıldığında İngiltere ve Almanya'nın başbakan ve dışişleri bakanları ile Rusya'nın başbakan ve diğer devletlerin dışişleri bakanları seviyesinde temsil edilmelerine rağmen Osmanlı Devleti'nin birinci temsilcisi yeni paşa olmuş bir Nafia Nazırı idi.⁹⁷¹

Osmanlı Devleti'ni Sadrazam ya da en azından Hariciye Nazırı'nın temsil etmesi uygun gözüküyordu. Hariciye Nazırlığı uhdesinde kalmak üzere 4 Haziran günü sadrazam olan Safvet Paşa, Tersane Konferansı ve Ayastefanos görüşmelerinde yer aldığı için gelişmelerin içinde bulunması ve deneyimli olması dolayısıyla akla gelen ilk isimdi. Ancak her ne hikmetse Safvet Paşa'nın adı ön plana çıkmadı. Bunun nedeni olarak, Ayastefanos'ta kabul ettiği şartlara Berlin'de karşı çıkmasının eleştirilere yol açma ihtimaliydi. Kongre'de yapacak olduğu muhtemel itirazlarda kendisiyle çelişir duruma düşürülebilir ve Ayastefanos sürekli yüzüne vurulabilirdi. Sonraki araştırmalarda Osmanlı temsilcilerinin seçiminde Abdülhamit'in düşüncesi hakkında varsayımlarda bulunuldu ama Safvet Paşa'nın ya da üst düzey başka bir bürokratin neden birinci temsilci olarak seçilmediğine dair net açıklama

⁹⁶⁹ **Vakit**, 30 Mayıs 1294 (11 Haziran 1878, Salı). Kongre'ye katılacak temsilcilerin yola çıkmaya başladıklarını haber veren *The New York Times* gazetesinde Karatodori Paşa safkan bir Yunan ve Hristiyan olarak tanıtılıyor. Bkz., "The Diplomats' Meeting, Preparing The Hall in Berlin. Rooms in Radziwill Palace Undergoing Changes for the Meetings – Members of the Congress on the Way to Berlin", **The New York Times**, 11 June 1878. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.233.

⁹⁷⁰ "Makam-ı Celile-i Sadarete fi 14 Haziran Frengi 1878 Tarihiyle Aleksandr Paşa'dan Varid Olan Telgrafname Tercümesidir", **BOA, Y.EE.**, 77/1, s.1.

⁹⁷¹ Aleksandr Karatodori Efendi Nafia Nazırlığı'na 09 Haziran 1878 tarihinde 20 bin kuruş maaş ile tayin edilerek, Berlin Kongresi'nde birinci murahhaslığa getirilmeyi düşünüldüğü için Kongre'den hemen önce kendisine paşalık rütbesi verilmişti. Bkz., Akpınar, s.104. Disraeli, Karatodori Paşa için şunları yazıyor: "*Mükemmel bir Fener Rum'u; iyi görünümlü, incelik (finesse, kelimenin başka bir anlamı kurnazlık) dolu ama sakın ve makul: karar yeteneği olan bir adam.*" Bkz., Monypenny and Buckle, s.320. "*Aleksandr Karatodori Paşa'nın iktidar ve ehliyeti vardı; bizzat kaleme alıp kongrede okuduğu muhtıralar takdirâta mazhar olurdu. Fakat Mehmet Ali Paşa'nın umur-ı askeriyedeki liyâkatını bilmezsem de, mesâil-i siyasiyede o derece mahâreti görülemedi. Zaten kendisinden diplomatlık beklenmiyordu ya!..*" Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, 112-113.

yapılamadı.⁹⁷² En çok vurgulanan argüman olarak, Karatodori Paşa'nın Rum ve Hristiyan, Mehmet Ali Paşa'nın ise Müslümanlığı seçmiş bir Alman olması nedeniyle Padişah'ın Kongre temsilcilerine imparatorluğun sınırları içinde din ve ırk farkı olmadığını gösterme amacı yer buldu. Osmanlı Devleti'ne karşı gayrimüslimlere kötü muamele yapılıyor söylemlerinin önüne geçmek, Kongre'ye gönderilecek liyakatte devlet adamının bulunamaması veya Kongre'nin sonucunun sorumluluğunun bir Müslüman'a yüklenmek istenmemesi ya da bu sorumluluğu almaktan kaçınılması varsayımlara eklendi.⁹⁷³

Layard, Kongre'de Osmanlı Devleti'ni temsil edecek şahsiyetlerin seçimine dikkat edilmesi hususunda Padişah nezdinde bulunduğu çaba ve önerileri bir şeyi değiştirmede. Layard, kendisinin yakın dostu olan Ahmet Vefik Paşa'nın ya da Safvet Paşa'nın baş temsilci olmasını istiyordu. "*Sultan Abdülhamit Ahmet Vefik Paşa'nın çok hasta, Sadrazam Saffet Paşa'nın da çok meşgul olduğunu ileri sürerek*" bu

⁹⁷² "*Sadrazam Safvet Paşa, gerek sadarete olması itibarıyla ve gerek Ayastefanos sulh görüşmelerinde bulunması dolayısıyla birinci temsilciliğine tayin edilmesi gerekirdi.*" Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.622. "*...ilgili devletler, Başvekilleri ve Hariciye Nazırları ile kendilerini temsil ettirdikleri halde; Osmanlı Devleti en alakalı devlet olmasına rağmen buna riayet etmemişti. Hariciye Nazırı Saffet Paşa'nın Başdelege olması tabii iken kongre üzerine psikolojik tesir yapılması düşüncesiyle hristiyan olması hasebiyle Kara Todori Paşa ve Alman aslından olup müslümanlığı kabul etmiş olan Mehmet Ali Paşa üye seçilmişlerdi.*" Bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.74. "*Devletlerce -zamanın en değerli diplomatlarından olan- Baş Vekil ve Hariciye nazırlarının ve sair ricalin murahhas tayin edilmesi, işin ehemmiyetine delil idi.*" diyen İnal, Abdülhamit'e ait muhtıra ve yazışmaları ile Safvet Paşa'nın resmi ve şahsi evrakları arasında neden kongreye katılmadığına ilişkin bir kayda rastlamadığını yazmaktadır. Bkz., İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, s.841. Safvet Paşa üzerine doktora çalışması yapan İskender de ikincil kaynakların ışığında benzer bilgileri paylaşıyor. Bkz., Pelin İskender, **Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999, s.147-148. Safvet Paşa'nın gönderilmesinin daha akıllıca olacağını ve ikinci olarak Gazi Osman Paşa'nın ismini öne süren Davison, Padişah'ın Safvet Paşa'yı göndermeme sebebi olarak İstanbul'da ona ihtiyacı olduğuna kanaat getirdiğinin açık olduğunu söylüyor. Bkz., Roderic Davison, "The Ottoman Empire and the Congress of Berlin", in R. Emlville and H-J. Schröder, eds. *Der Berliner Kongress von 1878: Die Politik der Grossmächte*, (Wiesbaden, 1982), 205-223, Roderic Davison, **Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms**, The Isis Press, İstanbul, 1999, s.183. Pakalın, eserinde tafsilat vermeden Ayastefanos Antlaşması'nın imzalanmasına epeyce üzölmüş olan Safvet Paşa'nın bu zorlu işe girmek istemediğini yazmaktadır. Bkz., Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekilleri**, Cilt:4, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1944, s.247.

⁹⁷³ Konu hakkında bulunduğu varsayımlar üzerinde tartışan İnal, soruların cevaplarını vesika olmadığı için cevapsız bırakmak zorunda kaldığını söylüyor. Her şeye rağmen Kongre'ye kim katılırsa katılın, "*istenilen şeyleri yaptırmaya muktadir olamayacakları pek tabiidir.*" Bkz., İnal, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, s.842. Tokay, Sultan'ın İngilizlerin Karatodori Paşa'ya itiraz etmeyeceklerini bildiğini söylüyor. Bkz., Gül Tokay, "Ottoman Diplomacy at the Berlin Congress (June-July 1878)",), **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, s.249. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.233; Bekir Sıtkı Baykal, "100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler", **Belleten**, Cilt:LII, Sayı:202, Nisan 1988, s.203; Georgeon, s.138-139; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.74; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.118.

önerileri geri çevirdi.⁹⁷⁴ Karatodori Paşa'nın vasfını ve kapasitesini öven Layard, bir Yunan ve Hristiyan'ın baş temsilci olmasını sakıncalı bularak Kongre'de zorluk çekeceğine inanıyordu ve anılarında temsilci seçimini şu şekilde değerlendirdi: *"Türkiye'nin çıkarlarına ilişkin hiçbir şey bu seçimden daha kötü olamazdı."*⁹⁷⁵ Berlin Kongresi'ne katılan Osmanlı heyetinin diğer devletlerle karşılaştırıldığı zaman sönük, zayıf veya etkisi az bir görünüm sergilediği gerçektir. Temsilcilerin seçiminin ne amaçla yapıldığını tam olarak bilemiyoruz ama ortada olan diğer bir gerçek de şu idi: Osmanlı Devleti'ni kim temsil ederse etsin Osmanlı Devleti'nin Kongre tartışmalarını ve kararlarını etkileyip ele alınan konuları kendi lehine çevirme imkânına sahip değildi.⁹⁷⁶

Kongre'nin açılış konuşmasında Bismarck, Kongre'nin toplanma amacının ne olduğunu açıkça ifade ederek, daha görüşmeler başlamadan önce Osmanlı temsilcilerinin Kongre'deki konumlarının sınırını çizdi. Bismarck Kongre'nin toplanma amacının, Ayastefanos Antlaşması'nın eski antlaşmalarla oluşturulan düzeni birçok noktada değiştirmesi dolayısıyla 1856 ve 1871 Antlaşmaları'nda imzası bulunan devletlerin durumu özgürce görüşerek çok fazla ihtiyaç duyulan Avrupa barışını yeni garantiler temelinde güvence altına alınması olduğunu belirtti.⁹⁷⁷

⁹⁷⁴ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.416-417; Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği**, s.117-118. Mart ayının sonunda *The Times*, İstanbul'dan gelen telgrafta Ahmet Vefik Paşa'nın Kongre'de birinci temsilci olacağını yazdı. Bkz., "The Congress", **The Times**, 23 March 1878.

⁹⁷⁵ **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.414-416.

⁹⁷⁶ Konu üzerine yapılan nadir çalışmalar içerisinde ön plana çıkan Medlicott'ın eserinde, *"Berlin'de bir araya gelen diplomatik yeteneklerin görkemi ve çeşitliliği, kaçınılmaz olarak kişisel tercihlerin ve hırsların görüşmeler üzerinde aşırı bir etki yaptığını düşündürmektedir."* demektedir. Ama yine de Medlicott'a göre, *"Yaşlı, seçkin, bencil veya becerikli hiçbir devlet adamı, eşit derecede meşhur ve usta meslektaşlarını uzun süre için faka bastıramadı veya büyüleyemedi."* Sadece Bismarck ve belki Disraeli, ilk iki hafta bazı temsilciler üzerinde büyük itibar sağlayabildi. Bkz., W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880**, Second Edition, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1963, s.36-37. Karatodori Paşa'nın günü gününe gönderdiği telgraflar ve Kongre'den sonra kaleme aldığı layihası ile protokollerin yayımlanması sayesinde Kongre'nin Osmanlı bakış açısı ile tahlilinin yapılmasına olanak tanıyor. Osmanlı Devleti'nin Kongre'ye göndereceği temsilcileri seçiminde eleştiriler olmasına rağmen Karatodori Paşa büyük çaba sarf etti. Berlin Kongresi'nin kararları Osmanlı Devleti'ni mutlu etmekten uzaktı. Ancak bunun sorumlusu temsilciler değildi. Sonuçta Karatodori Paşa Kongre'de hatalı bulunsaydı, Kongre'den hemen sonra Bosna Hersek müzakerelerine gönderilmez ve çok kısa sürecek Girit Valiliği'nin ardından Hariciye Nazırlığı'na getirilen ilk Hristiyan olmazdı. Bkz., Akpınar, s.115-116.

⁹⁷⁷ Kongre'nin açılışında ilk konuşmayı Andrassy alarak adet olduğu üzere Bismarck'ın başkanlığını temsilcilere önerdi. Andrassy Alman İmparatoru Wilhelm'e geçirdiği elim hadise (suikast girişimi sonucu yaralanması) dolayısıyla acil şifalar diledikten sonra konuşmayı Bismarck'a bıraktı. Bkz., "Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with**

Osmanlı Devleti'nin baş temsilcisi olan Karatodori Paşa, Berlin'e geldikten hemen sonra Bismarck ile yaptığı görüşmede Kongre'nin toplanış amacının Osmanlı Devleti ile ilgili olmadığını anladı. Bismarck lafı dolandırmadan Osmanlı temsilcilerinin Kongre'deki pozisyonlarını belirlemişti çünkü: Ayastefanos Antlaşması Avrupa menfaatlerine dokunmuştu ve Avrupa barışı için Büyük Devletler'in çıkarları doğrultusunda revize edilecekti. Osmanlı Devleti ise verilen kararlara razı olacak, sessizce kenarda gelişmeleri izleyecekti. Eğer görüşmelere çok fazla müdahil olur da Kongre'de meydana gelen uzlaşmazlık yüzünden bir savaş patlak verirse bunun faturası Osmanlı Devleti'ne kesilerek Ayastefanos Antlaşması'nın şartlarını mumla arar hale düşebilecekti.⁹⁷⁸

the Protocols of the Congress, s.12; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.4. Berlin Kongresi, 1856 Paris Antlaşması ile boğazlar üzerine Londra'da yapılan 1871 Antlaşması'nı uzlaştırmak zorundadır. Bkz., "Russia and Turkey, Europe and Turkey", **The Times**, 18 June 1878. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.234; Mahmut Celâleddin Paşa, s.624; Türkgeldi, s.64.

⁹⁷⁸ "Kongre sulh ve asayiş maksadıyla teşkil eyledi. Ayastefanos Muahedesi Avrupa menafî'ne dahi dokunmuştur ki bu menafî' sizinkine muvafık düşmüştür. Bu günkü günde maksad muahedenin şiddetini tahfif eylemektir. Tebaa-i şahaneden bazıları Avrupaca bir karışılık zuhuru Devlet-i Osmaniye için faideli olur i'tikadında bulunurlar ise de öyle bir halin vuku'unda neticesi onların i'tikadları gibi çıkmayacağı mütalaasındayım." Cevap olarak Karatodori Paşa, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunulan müşkilatın barış ile çözüme kavuşması amacıyla Kongre'ye katıldığı cevabını verdi. Bismarck tekrar, "Eğer kongrenin adem-i muvaffakiyeti (başarısızlığı) üzerine Avrupa devletleri arasında bir muharebe zuhur edecek olur ise bu muharebe bir iki sene devam eyleyerek nihayet menafî'mize daha muzır kararlara baş bağlanabileceğini ilaveten makal eylemiştir." Bkz., "Makam-ı Celile-i Sadarete fi 14 Haziran Frengi 1878 Tarihiyle Aleksandr Paşa'dan Varid Olan Telgrafname Tercümesidir", **BOA, Y.EE., 77/1**, s.1. Karatodori Paşa 2 Temmuz'da gönderdiği telgrafta benzer ifadeleri tekrarladı: "Kongrenin maksad-ı müstakill (başlı başına) İngiltere ile Rusya arasında vuku'undan korkulan muharebenin önünü almak ve Avrupa'nın asayişini temin edecek bir suret-i tesviyeye vasil olmaktan ibaret olub Ayastefanos Muahedesinin emr-i tedkikine dahi o yolda teşebbüs olunmuştur... Devlet-i Aliyye'nin mertebe-i istifadesi muahedece taleb edeceği tadilatın Düvel-i Muazzama beyninde kararlaştırılmış maddelere muhalif düşmeyeceği derecededir.", "fi 2 Temmuz", **BOA, Y.EE., 77/1**, s.21-22. Karatodori Paşa'nın hazırlayıp Safvet Paşa'ya teslim ettiği ve Mahmut Celâleddin Paşa'nın "Aleksandr Paşa Lâyihası" başlığıyla kitabının sonuna eklediği layihada yer alan ifadeler biraz daha açıktır: "Hâlihazır durumu sizden saklamak istemem. Kongre'nin Osmanlı Devleti için toplandığını zannederek kendinizi aldatmayınız. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında yapılan Ayastefanos Andlaşması Avrupa devletlerinin menfaatlerine dokunan bazı maddeleri ihtiva etmeseydi, olduğu gibi bırakılırdı. Bu menfaatlerin istenilen ölçüde sağlanması için devletler bir kongre toplanmasına karar verdiler. Ben bu kongrenin başkanlığını kabul ettim. Mevcut müşkilatın halledilmesinde Ayastefanos Andlaşması hükümlerinden bazılarının hafifletilmesi mümkün ve belki tabiidir. Bu düzeltmelerden istifade edersiniz. Fakat daha ileri gitmek isterseniz hiçbir şey elde edemezsiniz. Berlin Kongresi'nin Osmanlı Devleti için toplanmadığını size tekrar söylüyorum. Bu durum karşısında Padişah Hazretlerinin adamlarından savaşa tekrar başlamak ve daha doğrusu devam etmek hayırlı olur düşüncesinde olanlar bulunabilir. Bunlar ise düşüncelerinde gafildirler. Osmanlı Devleti'nin savaşta ısrar etmesi, devletler arasında veya devletlerden bazıları arasında harbe sebep olur mu bilmem. Eğer savaşa yol açarsa, Osmanlı Devleti hakkında bunun kadar zararlı bir şey yoktur. Ayastefanos Andlaşması Osmanlı topraklarını parçalamış ise de yine mülk halinde bırakmıştır. Evvelce ifade ettiğim gibi, kongre, bun andlaşmanın ağır hükümlerinde gereken değişikliği yapacaktır. Fakat Avrupa'da bir savaş çıkarsa, neticesi bugün büyük ve müstakil bir hükümdar bulunan Padişah için çok zararlı olur... Fakat böyle bir muharebenin Osmanlı Devleti'ni uçuruma sürükleyeceği, gün gibi meydandadır." Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.639. Söz konusu

Bismarck'ın bu görüşmenin başında Berlin'e gecikme ile gelen Karatodori Paşa'ya yaptığı teselli belki de sizin Kongre'de bulunup bulunmamanız bir şeyi değiştirmez sözünün diplomatik haliydi. Gerçekten Berlin Kongresi görüşmelerinde Osmanlı temsilcileri olmasa ne değişirdi? Basitçe cevap vermek mümkün gözükme de kabul edilen kararlarda Osmanlı temsilcilerinin etkisinin olmaması, pek bir şey değişmezdi cevabını akla getirmektedir. Olayların başlangıcı ve Osmanlı Rus Savaşı'nın çıkışı düşünüldüğü zaman Osmanlı Devleti'nin söz hakkı gitgide azalmıştı. Savaş arifesinde toplanan İstanbul Konferansı'nın ön görüşmelerinde altı devlet bir araya gelmişti ama Osmanlı temsilcileri görüşmelere dâhil edilmemişti. İstanbul Konferansı başladığı zaman ise Osmanlı Devleti'nin itirazları ve istekleri ön görüşmelerde alınan kararları kendi lehine çevirmeye yetmemişti. Şimdi de Osmanlı temsilcilerinin sözlerinin bir kıymeti harbiyesi yok gibiydi. Ancak prosedür icabı da olsa Osmanlı temsilcilerinin olmadığı bir kongreyi düşünmek akıllıca değildir.⁹⁷⁹ Antlaşmanın onaylanması sırasında ise diğer antlaşmalarda olduğu üzere tüm devletlerin kabulü ve onayı şarttı.

Kongre oturumları incelendiği zaman, Osmanlı temsilcilerinin sözlerinin kısa tutulduğu, kestirilip atıldığı, çoğu zaman dikkate alınmadığı ve kıymetinin olmadığına dair birçok örnek vardır. İlk oturumda Rus askerinin İstanbul'dan uzaklaştırılması konusu Salisbury tarafından açıldıktan sonra Şovalov'un bazı karşı açıklamaları oldu. Bismarck, konuyu kapatmaya çalışarak öncelikle İngiltere ve Rusya'nın kendi arasında bunu görüşmesinin uygun olacağına değinerek konuyu Kongre içerisine dâhil etmedi. Bu ilk görüşmede Bismarck ipleri eline almış gibi görünüyordu ve Osmanlı temsilcilerine karşı tutumunun sert olacağının ilk belirtisi Sadullah Bey'in Şovalov'un sözlerine itiraz ettiği sırada ortaya çıktı. Bismarck

layiha, *Mir'ât-ı Hakikat*'ın 635-678. sayfaları arasında yer almaktadır. Bu layiha aynı zamanda 1919'da Bertrand Bareilles tarafından Fransızca olarak basıldı. Bkz., Bertrand Bareilles, **Rapport Secret sur le Congres de Berlin Adresse a la S. Porte par Karatheodory Pacha**, Editions Bossard, Paris, 1919. Kitaba bir giriş bölümü yazan Bareilles, 61 ile 63. sayfalar arasında "*Rapport Secret Adresse a ala Sublime-Porte par Caratheodory Pacha, Plenipotentiaire Turc, au Congres de Berlin en 1879*" başlığı altında söz konusu layihayı yayımladı. Söz konusu iki layihayı (Fransızca ve Türkçe) karşılaştıran Davison, ikisinin tamamen aynı olmadığını, Bareilles tarafından yayımlanan layihanın özellikle telgraflarında daha kesin tarihler içerdiğini belirtmektedir. Ancak bu tarihlendirmelerde de bazı hatalar olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bkz., Roderic Davison, "The Secret Report on the Congress of Berlin", *Tarih Dergisi*, 32 (March 1979), 639-52, Roderic Davison, **Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms**, The Isis Press, İstanbul, 1999, ss.197-206.

⁹⁷⁹ Disraeli, Kraliçe'ye 12 Haziran'da Türk temsilcilerinin henüz ulaşmadıklarını ve onlar olmadan kesin sonuçlara ulaşmanın skandal yaratacağından sonucun gecikebileceğini yazdı. Bkz., "To Queen Victoria, 12 June", Monypenny and Buckle, s.316.

konunun kapandığını söyledi ve konunun ertelenmesi gerektiğini belirtti. Bismarck, Sadullah Bey'in sözünü, yaptığı konuşmanın gereksiz olduğunu yüzüne vururcasına kestirip atmıştı.⁹⁸⁰

19 Haziran 1878 tarihli Kongre'nin 3. oturumunda yeniden Yunanların Kongre'de temsili konusu açıldı. Konu hakkında görüşmeler sürerken Rusya, Yunanistan ile komşu olan eyaletlerin durumu tayin olunacağı zaman Yunanların Kongre'ye iştiraki önerisinde bulundu. Karatodori Paşa, Rus önerisinde yer alan “*pek çok eyaletin / eyalat-ı ahval-ı saire*” tabirinin kullanılmasından dolayı rahatsızlığını belirtti. Ancak Bismarck, Osmanlı temsilcilerinin konuyla ilgili sadece oy kullanmalarında ısrar etti.⁹⁸¹

Karatodori Paşa'nın 21 Haziran 1878 tarihli telgrafında, “*Murahhasların cümlesi tebeddülâtı (değişiklikleri) bizim ihtiraz etmekliğimiz (kaçınmamız) lazım gelen birinci fenalık makamında gösteriyorlar*” diyerek yakınmaktaydı.⁹⁸²

Sırbistan'ın bağımsızlığı konusuyla ilgili Karatodori Paşa, devletlerin bağımsızlıkları hakkında Kongre'nin denetiminden bahsedince Bismarck, Ayastefanos'un 3. maddesinde Osmanlı Devleti'nin bu bağımsızlığı onayladığını ve bunun değiştirilemeyeceği zannında olduğunu beyan etti.⁹⁸³

Karadağ sınır meselesi hakkında Karatodori Paşa'nın açıklamalarını Kongre'de dikkate alınmayacağını söyleyen Bismarck, Ayastefanos'ta Osmanlı Devleti'nin verdiği taahhütlerin Avrupa tarafından yapılan değişiklikler haricinde daima geçerli olacağını söyledi.⁹⁸⁴

Ayrıca Mahmut Celâleddin Paşa'nın eserinde şu olay paylaşılır:

⁹⁸⁰ “Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.14; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.8. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.625.

⁹⁸¹ “Protocol No.3 – Sitting of June 19, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.36-37; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.23-25.

⁹⁸² “Makam-ı Aliye-i Uzmâya fi 21 Haziran 78 Tarihi ve Yirmi Beş Numarası ile Murakkimen Devletlü Aleksandr Paşa Hazretleri Tarafından İrad Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.A, 1/109**, s.4.

⁹⁸³ “Protocol No.8 – Sitting of June 28, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.119-; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.93-94.

⁹⁸⁴ “Protocol No.10 – Sitting of July 1, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.156-157-; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.130-131.

“Aleksandr Paşa’dan işitilmiştir ki, kongre toplantılarından birinde İvranya’nın Sırbistan’a bırakılması Bismark’ın kesin emriyle kararlaştırılmış iken, Aleksandr Paşa buna karşı çıkıp fikir beyan etmekten kaçınıncı, Bismark sert bir bakışla bakarak susar. Müteakiben kongre zabıtlarının imzası için temsilciler heyeti başka bir odaya çekilir. Aleksandr Paşa, sözü edilen zabıtları incelemekle meşgul olduğu sırada, Bismark gelip arkasından dürterek: ‘Sen demincek İvranya mes’elesine karşı çıkıp, fikir beyan etmekten kaçındın. Kongreyi Babîâlî’deki Vükela Meclisi mi zannediyorsun? İttifakla alınan karara karşı müşkilat çıkaramazsınız. Bunu kabul ve tasdiğe mecbursunuz’ der ve ister istemez söz edilen kararı imza ettirir.”⁹⁸⁵

Karatodori Paşa, ilk görüşmelerden itibaren Osmanlı Devleti’nin tamamen yalnız bırakıldığını⁹⁸⁶ ve Kongre başkanı olarak nüfuzunu kabul ettiği Bismarck’a hoş görünmek gerektiğini anlamıştı.⁹⁸⁷ Ancak oturumlar boyunca devam eden Bismarck’ın Osmanlı temsilcilerine karşı takındığı kimi zaman tehditkâr ve emrivakî kimi zaman kaba ve umursamaz tavrı Karatodori Paşa tarafından eleştirilecektir.

Kongre’deki görüşmeler Osmanlı temsilcileri açısından gergin bir atmosferde devam etti. Diğer devletler için de kolay geçtiği söylenemez. Çünkü Kongre toplanmadan önce devletler arasında tam bir uzlaşî sağlanamamıştı. Kongre başladığı zaman sadece temel konularda anlaşılmasına rağmen halen birçok konu üzerinde nihai karara varılabilmiş değildi.⁹⁸⁸

Kongre görüşmelerinde pek çok konu ele alındı. Bu konular: Bulgaristan, Şarkı Rumeli, Bosna, Hersek, Yenipazar, Doğu Anadolu, Romanya, Girit, Kotur hakkındaki durum, Karadağ sınırı, Sırbistan sınırı, Yunan sınırı ve Ermenilerin yaşadıkları yerlerle ilgiliydi. Avrupa barışı maskesi altında devletler ele alınan maddeleri kendi çıkarları çerçevesinde şekillendirmeye çalıştılar.

Genel olarak dillendirilen Avrupa barışını hangi devlet ağzına alırsa alsın meselelere kendi penceresinden bakarak yani kendi çıkarını düşünerek genelleştiriyordu. Yani Avrupa Barışı terim olarak somutlaştırdığımızda İngiltere için İngiliz çıkarları, Rusya için Rus çıkarları veya Almanya için Alman çıkarları

⁹⁸⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, s.639. Mahmut Celâleddin Paşa’nın aktardığı bu olay Kongre’nin 15. oturumunda cereyan etmiş olmalıdır. İvranya (Vranja)’nın Sırbistan’a bırakılması kararlaştırılmışken, Osmanlı temsilcilerinin isteği sonucu protokol açık kalarak komisyona havale edilmişti. Bkz., “Protocol No.15 – Sitting of July 8, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.231-232-; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.203.

⁹⁸⁶ Mahmut Celâleddin Paşa, s.640.

⁹⁸⁷ “Asıl lazım olan şey büsbütün müstesna bir mevkiye bulunan reis ile doğrudan doğruya konuşup görüşmektir.” Bkz., “Makam-ı Celile-i Sadarete fi 14 Haziran Frengi 1878 Tarihiyle Aleksandr Paşa’dan Varid Olan Telgrafname Tercümesidir”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.1.

⁹⁸⁸ Medlicott, s.29.

akla gelmelidir. Bunu doğal karşılamak lazımdır. Çünkü herhangi bir devletin çıkarının zedelenmesi haliyle Avrupa barışını tehlikeye sürükleyebilirdi. Kongre'nin toplanmasına sebep olan Osmanlı Devleti, belki de Avrupa barışını tehlikeye sokma ihtimalinin en uzağındaydı. Çünkü kendi çıkarları zedelendiğinde bile bunlara karşı çıkarak tehdit yaratacak bir güce sahip değildi ve yeni bir savaşı göze alamayacaktı.

İngiltere kendisi için önemli olan konuları daha oturumların başında dile getirdi. Bunlardan ilki, açılış merasiminde Disraeli'nin ortaya atığı, İstanbul yakınlarına kadar gelmiş olan Rus askerinin geri çekilmesi idi. Rusların buraya yerleşmesi Karadeniz ticaretini ve bununla alakalı olarak Osmanlı Devleti'nin bekası ile Doğu ticaretini etkileyecekti. Diğeri ise hem Ege ve boğazlarda hem de Balkanlarda yönlendirebileceği Yunanları Kongre'ye dâhil etme çabasıydı. Salisbury, açılış merasiminde Yunan temsilcilerinin Kongre'ye katılımını teklif edeceğini söyledi. Böylece İngiltere için önemli görünen iki konu görüşmelerin başında diğer devletlere sunulmuş oldu.⁹⁸⁹

İngiltere'nin Yunanlara gösterdiği yakın alaka Osmanlı Rus Savaşı sırasında ve özellikle savaşın sonlarında belirginleşmişti. Savaşa dâhil olmamaları konusunda İngilizler tarafından uyarılan Yunanlara, savaş sonrasında çıkarlarının korunacağı garantisi verilmişti.⁹⁹⁰

Kongre'nin toplanması yönünde çalışmalar netice verirken İngilizler Yunanların Kongre'ye katılmaları için ön hazırlıklara giriştiler. Mart'ın ortasına doğru İngiltere diğer devletlere Yunanların Kongre'ye kabul edilmesini teklif etti. Başta Almanya olmak üzere diğer devletler Büyük Devlet statüsünde yer almayan bir devletin Kongre'ye katılımını uygun görmediler.⁹⁹¹ Ancak Yunanlar, İngiltere'nin

⁹⁸⁹ Bismarck, Rus askerinin geri çekilmesi konusunun İngiltere ve Rusya arasında çözülebilecek bir konu olduğu için Kongre'de bu meseleyi kapatmayı uygun buldu ve kabul gördü. Yunanların Kongre'ye katılmaları ile ilgili Salisbury, teklifi 2. oturumda sunacağını söyledi. Saat 2'de açılan Kongre 3:15'te sonlandı. Bkz., "Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.13-15; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.5-9. Ayrıca bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Haziran 1878 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR.**, 3/10.

⁹⁹⁰ İlgili yazışmalar için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece.**

⁹⁹¹ Musurus Paşa, Lord Derby'ye Saint James Sarayı'nda toplanan meclisten çıkarken rast gelmiş ve Yunanların Kongre'ye katılmasını Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlere teklif edip etmediğini sormuştu. Evet, cevabını alan Paşa, Yunanların Kongre'de diğer devletlerle aynı haklara mı sahip olacakları sorusuna izahat alamamış ancak Kongre'de oylarının olacağını öğrenmişti. Bkz., "Makam-ı

teklifinden gayet memnun oldular. Yunanistan'daki İngiliz elçisi Wyndham, “Yaklaşmakta olan Kongre’de temsil edilmek üzere Yunanistan’ın taleplerini öne sürdüğü için Majestelerinin Hükümeti’ne ve İngiltere’ye karşı Yunanistan’da çok güçlü bir minnet duygusunun uyandığını” rapor etti.⁹⁹²

Ayastefanos Antlaşması ile hayal kırıklığına uğrayan Yunanlar, sınırlarını genişletmek ve diğer devletlerin de dikkatini çekebilmek için Tesalya ve Epir sınırını bir sorun haline getirdiler. Osmanlı Devleti ile Rusya arasında barış ortamı sağlanmışken Tesalya ve Epir’e Yunan sınırından silahlı gruplar geçip ve karışıklığa sebep oldular. İngilizlerin araya girmesi ile Nisan ayının ilk yarısında sorunun şiddeti hafifletildi.⁹⁹³ İngilizler Kongre’de Tesalya konusunda Yunanları memnun edecek bir düzenleme yapılacağı taahhüdünde bulundular.⁹⁹⁴ Bu gelişmeler akabinde Kongre’nin açılış gününde Yunanların Kongre’ye İngilizler tarafından davet edileceği resmen kayda alındı. 2. oturumda Salisbury, evvelki oturumda tayin olunan maddeleri okuduktan sonra Yunanların Kongre’de yer almalarını teklif ederek sebebini uzunca açıkladı. Slavlar gibi arkasında güçlü bir devletin koruyuculuğu bulunmayan Yunan halkının hiç olmazsa kendilerini ilgilendiren konularda

Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 11 Mart 1878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/54**, s.3. “İngiltere elçisi Yunan Devleti’nin Kongre’ye kabul olunmasını müsted’i tanzim eylediği takriri Almanya Kabinetosuna ba-tebliğ İngiltere Devletince bu teklifin kabulünde hiçbir mahzur görülmediğini dahi beyan etmiş ise de...” Alman Dışişleri Bakanı Bülow, Paris Antlaşması’nı imzalayan devletlerden başkasının Kongre’ye katılmasını uygun bulmadı. Bu istek Rusya, Avusturya ve Fransa’dan benzer cevaplarla kabul görmedi. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Mart 1878 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/54**, s.1.

⁹⁹² “Mr. Wyndham to the Earl of Derby (23 March 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.63. Ayrıca Yunanlar yaklaşmakta olan Kongre’ye Yunanların kabulünü savunan İngilizlere şükranlarını sundular. Bkz., “Mr. Wyndham to the Marquis of Salisbury (2 April 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.106.

⁹⁹³ Türk yetkililer Tesalya ve Epir’de akan kanın durdurulması için İngilizlerin araya girmesini istedi. Bkz., “Mr. Layard to the Secretary of State for Foreign Affairs (1 April 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.61. Sadrazam ve Hariciye Nazırı düşmanlığın bitmesini arzu ediyor. Bkz., “Mr. Layard to the Marquis of Salisbury (11 April 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.86-87. 13 Nisan’da Yunanlar düzenlemeleri temelde kabul etti. Bkz., “Mr. Wyndham to the Marquis of Salisbury (15 April 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.99-100.

⁹⁹⁴ “The Marquis of Salisbury to Mr. Layard (25 April 1878)”, “The Marquis of Salisbury to Mr. Layard (26 April 1878)” ve “Mr. Wyndham to the Marquis of Salisbury (27 April 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus**, s.121, 124, 136.

oturumlara katılması isteği bir sonraki oturumda netlik kazanarak, Yunanların sınırlarıyla ilgili oturumlarda bulunmalarına karar verildi.⁹⁹⁵

Yunan temsilcileri 28 Haziran tarihli 8. oturuma katıldılar ancak Bosna Hersek meselesi ile Sırp sınırının görüşüldüğü bu oturumda söz hakkı bulamadılar, ertesi gün Delyannis uzun bir açıklama yaptı. Söz hakkı aldığı anda Tesalya, Epir ve Girit'in Yunanistan'a verilmesini teklif eden beyannamesini okudu.⁹⁹⁶ 5 Temmuz tarihli 13. oturumda Fransız temsilcisi Waddington, İtalyan temsilcisi Corti ile ortak olarak Kongre'ye Yunan sınır değişikliği konusunun Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında çözülmesi ve anlaşmazlık halinde Büyük Güçler'in arabuluculuğuna başvurulması önerisini sundu.⁹⁹⁷

Disraeli konu hakkında uzunca bir konuşma yaptı. Konuşmasının sonunda böyle büyük talihsizliklerle karşı karşıya kalan Sultan'ın büyük bir saygı ve duygudaşlığı hak ettiğini ve Yunan sınırı konusunda iki devletin refahı ve saadetine faydalı olacak bir politika ile çözülmesi fırsatını kaçırmamak gerektiğini belirtti. Ayrıca Waddington tarafından yapılan teklifin incelenmesi gerektiğini düşünmesine rağmen devletlerin ittifakla verdiği bu karara karşı çıkmayacağını söyledi.⁹⁹⁸ İngilizler, Yunanların hoşuna gitmeyen bu teklife itirazda bulunmayıp bu tutumlarını

⁹⁹⁵ "Protocol No.2 – Sitting of June 17, 1878", "Protocol No.3 – Sitting of June 19, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s. 22-23 ve 36-37; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.12-14 ve 23-25. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.627-628. "Lord Salisbury Yunanistan'ın kongreye kabulünce tervicen kıraat eylediği layihada Ruslar tarafından kongrede himaye olunan Slavlar Memalik-i Osmaniye'deki Rum kavmine nefes aldirmamak istiyorlar demişdir." Bkz., "fı 17 Haziran", **BOA, Y.EE., 77/1**, s.2. Kongre'nin ikinci toplantısının haberi bir hafta sonra **Vakit**'te yer aldı. Bkz., **Vakit**, 13 Haziran 1294 (25 Haziran 1878).

⁹⁹⁶ Yunan Temsilcileri Yunan Dışişleri Bakanı M. Theodore Delyannis ile Yunanistan'ın Berlin elçisi M. Rangabe idi. 8 ve 9. oturumlar için bkz., "Protocol No.8 – Sitting of June 28, 1878", "Protocol No.9 – Sitting of June 29, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.112-122, 132-138; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.80-117.

⁹⁹⁷ "Protocol No.13 – Sitting of July 5, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.194-199; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.164-173. Ayrıca bkz., **Türkgeldi**, s.73-74.

⁹⁹⁸ "Protocol No.13 – Sitting of July 5, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.197-198; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.169-171. Ayrıca bkz., "5 Temmuz Sadarete", **BOA, Y.EE., 77/1**, s.16. Ayrıca bkz., Bülent Akyay, **Tesalya Meselesi (1881)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, ss.104-113.

Osmanlı Devleti'ne karşı kullanmaktan çekinmemişlerdi.⁹⁹⁹ Salisbury, İngiltere sayesinde Yunanların Osmanlı aleyhine bir başarı kazanamadıklarını Karatodori Paşa'ya hatırlatarak bunu Kıbrıs Konvansiyonu'nun Padişah tarafından onaylanması için baskı aracına çevirmişti.¹⁰⁰⁰ Sonuçta kabul edilen öneri ile konu Kongre sonrasına ertelendi. Yunanlar isteklerine ulaşamadı. İngilizler Yunanların ağzına sürdükleri bir parmak bal ile onların gözündeki konumlarını yükseltti ve en önemlisi Kongre sonrasına sarkacak bir konu daha ortaya çıktı.

Berlin Kongresi'nde ele alınan konulardan en can alıcısı kuşkusuz Bulgaristan ile ilgili olanıydı. Açılış merasiminde taşıdığı önem nedeniyle görüşülmesi gereken ilk konunun Bulgaristan olması ve ikinci görüşmeye kadar arada biraz vakit bırakılması önerisi kabul edildi.¹⁰⁰¹ Dört günlük aradan sonra Kongre'nin 2. oturumunda, belirlendiği üzere Bulgar meselesi görüşüldü.¹⁰⁰² Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa çıkarlarına dokunan en önemli maddesinin tek bir oturumda hal edilmesi beklenemezdi. Bu sorun çeşitli konuların dâhil olduğu diğer oturumlara yayılacaktı.

Bulgaristan meselesiyle doğrudan ilgili üç devletin (İngiltere, Avusturya ve Rusya) temsilcileri arasında yapılan görüşmeler 4. oturuma kadar devam ettikten sonra görüşmelerin neticesi İngiltere ile Rusya arasında 30 Mayıs 1878 tarihinde imzalanan ve Rusya'nın Büyük Bulgaristan hayalinden vazgeçtiği protokolün ruhuna uygun olarak saptandı. 22 Haziran tarihli Kongre'nin 4. oturumunda Salisbury, Balkanların kuzeyinde bir Bulgaristan Prensliği, güneyinde Şarki Rumeli adında

⁹⁹⁹ İngilizlerin tutumu Ahmed Selahaddin göre, “Yunanların mukadderatına şiddetle alakadar olunduğundan değil idi. Nitekim netice de bunu göstermiştir. Belki onları Rusya'nın iltizam ve tesahub ettiği Slavlara karşı koymak, Bikonsfilde o zaman için bir tarz-ı cedel ‘guerre de bonne’ idi.” Bkz., Ahmed Selahaddin, s.121. Ayrıca bkz., Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.112-113.

¹⁰⁰⁰ İlgili fermanın ilanı konusunda ısrar ettikten sonra Salisbury'nin sarf ettiği sözleri şu şekilde aktarıyor: “*Ve eğerçe İngiltere Devleti suret-i kati'de muhalefet sureti göstermemiş olsa idi Yunan Devleti bir muzafferiyet-i azime kazanmış olur idi. Ve devlet-i müşarünileyhanın bu muhalefeti Yunan Devleti'ni hakkımızda netaic ve himayeye müstelzim olacak bir sureti mevki' icraya koymaktan men' eyledi dedi.*” Bkz., “Nezaret-i Hariciyeye Mahremane, fi 4 Temmuz”, **BOA, Y.EE.**, 77/1, s.16.

¹⁰⁰¹ “Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.13; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.5. “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Haziran 1878 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR.**, 3/10.

¹⁰⁰² Salisbury konuşmasında özetle, Bulgaristan'ın Ayastefanos Antlaşmasıyla Rusya'ya bağımlı hale geldiğine değiniyordu. Savaşın sonuçlarını yok sayamayız ama Bulgaristan'ın stratejik, siyasi ve ticari çıkarlarını koruması için kendisine görece bir bağımsızlığı iade edebiliriz diyordu. Bkz., “Protocol No.2 – Sitting of June 17, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.24; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.15.

özerk bir vilayet kurulmasını teklif etti.¹⁰⁰³ Daha sonraki oturumlarda da (8 Temmuz tarihli 15. oturum ve 10 Temmuz tarihli 17. oturum vd.) bahsi geçecek olan Bulgar konusu büyük oranda teklife uygun olarak sonuçlandı.

Karatodori Paşa, o zamana kadar duyulmamış olan Şarkı Rumeli (Eastern Roumelia) adıyla özerk bir vilayetin İngiliz temsilcileri tarafından önerilmesinin kendilerini ümitsizliğe düşürdüğünü söylüyordu. Yine de kendilerine verilen talimat gereği bu konuda İngilizlerle beraber hareket edeceklerdi.¹⁰⁰⁴

Kongre'nin ilerleyen oturumlarında Bosna-Hersek'in Avusturya idaresine devri, Ermenilerin yaşadıkları yerler ve İran ile olan Kotur sınırı gibi birçok konu İngilizler tarafından Kongre'ye sunuldu ve Mahmut Celâleddin Paşa'nın ifadesiyle Osmanlı Devleti'ni bir kat daha zarara sokmaya neden oldu.¹⁰⁰⁵

Osmanlı Devleti açısından hayal kırıklığına sebep olan konu Bosna ve Hersek'ti. Doğu Sorunu gündeme geldiğinde Avusturya'nın aklında ve politikalarının başında sürekli Bosna ve Hersek yer alıyordu. Balkan Krizi başladığı andan itibaren olayların önde gelen muhatabı olmamasına rağmen Avusturya'nın çıkarı söz konusu olduğunda Avusturya'yı sakinleştirmenin veya diğer devletlere karışmamasının yolu Bosna ve Hersek'ten geçiyordu. Temmuz 1876 tarihinde Avusturya ile Rusya arasında imzalanan Reichstadt Antlaşması'nda görünen örnek sonrasında olası Osmanlı Rus Savaşı karşısında tarafsız kalması karşılığında yine Rusya ile Ocak 1877 tarihinde imzaladığı Peşte Antlaşması'nda Bosna ve Hersek Avusturya için yeterli bir sus payıydı.¹⁰⁰⁶ Berlin Kongresi öncesinde ise 6 Haziran 1878 tarihli ikili anlaşmada İngiltere, Bosna ve Hersek konusunda Avusturya'yı destekleyeceğini vaat ederek kendi tarafına çekebildi.¹⁰⁰⁷ Kısacası Avusturya için

¹⁰⁰³ Protocol No.4 – Sitting of June 22, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.46-51; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.29-39. Kongre'deki Şarkı Rumeli tartışmaları için ayrıca bkz., Mahir Aydın, **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, TTK Basımevi, Ankara, 1992, ss.13-17.

¹⁰⁰⁴ Mahmut Celâleddin Paşa, s.647, 651; Türkgeldi, s.69-70.

¹⁰⁰⁵ Mahmut Celâleddin Paşa, s.626.

¹⁰⁰⁶ Buna rağmen Avusturya'nın Hersek sınırındaki hareketleri Osmanlı'yı tedirgin ediyordu. Hersek Valisi Ali Paşa'dan gelen telgrafta Avusturya Dalmaçya kıyılarına yirmi bin kişilik bir destek getirildiği yazıyor. Ayrıca Rus gemileri Karadağ'ın Kotor Limanı'na aralıksız olarak tahıl indiriyorlar. Bkz., "Mr. Jocelyn to the Earl of Derby (31 January 1877)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.77.

¹⁰⁰⁷ Verilen örneklerde Avusturya'nın politikasını belirleyen tek sebep Bosna Hersek değildir. Ancak en önemi sebeplerinden biridir. Mesela İngiltere ile Avusturya arasında yapılan ikili anlaşma başka

Avrupa barışı, Bosna ve Hersek merkezliydi ve Kongre'den beklentisi bu konunun kendi lehine çözülmesiydi.

28 Haziran'da bir araya gelinen 8. oturumda Bosna ve Hersek ile ilgili konuşmayı başlatan Andrassy, Bosna ve Hersek'teki meselelerin halledilmesinde Avusturya'nın her devletten daha ziyade alakadarlığının herkesçe malum olduğunu belirtti. Bu konu Ayastefanos'un 14. maddesinde Avusturya ile ittifak halinde çözülecektir şeklinde yer aldığını hatırlatan Andrassy, konunun bütün Avrupa'yı ilgilendirdiğini sözlerine ekledi. Ayrıca açıklamalarında söz konusu eyaletlerde asayişin hızlı ve kesin bir şekilde sağlanması için her türlü çözümü kabul etmeye hazır olduğunu bildirdi. Andrassy'nin yaptığı uzun konuşmayı Salisbury'nin sözleri izledi. Salisbury, Bosna ve Hersek'in özel şartları ve coğrafi konumu nedeniyle Kongre'de yer almayı hak ettiğini ve buralarda meydana gelen olumsuzlukların iyi bir idare ile çözülebileceğini açıkladığı kısa sayılmayacak konuşmasının sonunda önerisini yaptı: *“İngiltere Devleti, Kongre'nin Bosna ve Hersek Eyaletleri'ne Avusturya tarafından asker gönderilerek idare edilmesine karar vermesini Büyük Güçler'e teklif eder.”*¹⁰⁰⁸

Karatodori Paşa bu teklife karşı çıkmak istese de elinden fazla bir şey gelmedi. Kongre'ye katılan temsilciler teklifi uygun buldu ve Bismarck, Osmanlı Devleti'nin bu kararı dikkate alması gerektiğini belirterek konuyu sonlandırdı.¹⁰⁰⁹ Karatodori Paşa kaleme aldığı layihasında, Berlin'e ulaştıklarında Bosna ve Hersek meselesinin İngiltere ve Avusturya Devletleri arasında kesin olarak halledildiğini ve Avusturya'nın işgalini önlemenin mümkün olmadığını yazdı.¹⁰¹⁰ Karatodori Paşa, teklifin yapıldığı oturumdan altı gün önce 22 Haziran'da Salisbury ile görüşmüştü.

açılardan da zorunlu görünüyordu. Elliot bir konuşmada, İngiltere ile Rusya arasında savaş çıkarsa Avusturya tarafsız gibi görünmesine rağmen bu savaştan uzak duramaz çünkü İngiltere'nin kaybı Rus nüfuzunun artmasına hatta *“Avusturya'nın bekasını bile tehlikeye düşürür”* demişti. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 6 Nisan 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 2/75**, s.3.

¹⁰⁰⁸ “Protocol No.8 – Sitting of June 28, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.113-115; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.81-85.

¹⁰⁰⁹ “Protocol No.8 – Sitting of June 28, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.118; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.92. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.630-631. Bismarck anılarında Avusturya'nın Bosna ve Hersek hâkimiyetinin Berlin Kongresi sonucu değil daha Reichstadt Antlaşması'nın bir ürünü olduğunu yazdı. Bkz., Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar II**, s.309.

¹⁰¹⁰ Ayrıca Karatodori Paşa, layihasında Bosna Hersek meselesinden etraflıca bahsetmektedir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, ss.661-677.

Salisbury, Rumeli Eyaleti için elinden geleni yaptığını bununla birlikte Bosna ve Hersek konusunda oradaki asayişin sadece Avusturya tarafından sağlanabileceğini düşündüğü için “*Bosna meselesi hakkında Kont Andraşi ile biran evvel uyuşmaklığımızı*” tavsiye etti. Aynı akşam Disraeli ile de görüşen Karatodori Paşa, benzer şeylerin ima edildiğini telgrafında bildirdi.¹⁰¹¹ Diğer taraftan Andrassy tarafından Avusturya elçisi Kont Zichy’ye gönderilen telgrafta, Bosna ve Hersek üzerindeki tasavvurlarına karşı muhalefet edilmemesini istedi. Tehditvari bir şekilde, Osmanlı Devleti bize zorluk çıkarırsa Bosna ve Hersek’i ilhak edebiliriz ama mümkün olduğu sürece bundan uzak durmak arzusunda olduklarını yazdı ve elçilerine şu talimatı verdi, “*Düvel-i sairenin ve hususiyle İngiltere Devleti’nin Kongre’de ittihaz edecekleri kararlara Devlet-i Aliyye murahhasları bilakayd muvafakat eylemeleri zımında kendilerine derhal mezuniyet ita’ olunması için ısrar eylemenizi rica ederim.*”¹⁰¹²

Davison’un belirttiği üzere, diplomatik açıdan Kongre görüşmelerinde Babiâli, İngiltere ile birlikte Avusturya’yı kendisine yakın görüyordu. Ayastefanos’un hükümleri değiştirilirken Rusya’ya karşı bu iki devletin yardımına ihtiyaç duyuyordu.¹⁰¹³ Sonuçta kendisine yakın gördüğü bu iki devletin kendi aralarında uzlaştıkları bir konuda Osmanlı Devleti diretmedi veya direktmedi. Bosna Hersek meselesinin çözümünden hareketle, İngiltere’nin Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına yönelik tutumunun Kongre’den hemen önce yaptığı ikili anlaşmalarda belirlemiş olduğu sınırlardan öteye gitmeyeceği bir kez daha görüldü.

Kongre’ye katılan diğer devletlerin çıkarlarından ziyade İngiltere için Kongre’de ele alınması gereken konulardan biri Ermenilerin yaşadıkları yerlere dair

¹⁰¹¹ “fi 22 Haziran”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.7-8. Şunu eklemekte fayda var ki, Disraeli ve Salisbury gibi Doğu Sorunu’na farklı yaklaşan iki İngiliz politikacı, Berlin Kongresi’nde büyük ölçüde uyum içinde çalışmışlardı. Bkz., Monypenny and Buckle, s.332-333. Yine de Karatodori Paşa, “*Lord Bikonsfild ile fikir birliğine varmak her zaman pek kolaydı*” demektedir. Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.651. Bununla birlikte İngiliz yönetiminin ve Dışişleri’nin patronları Kongre’de İngiltere’yi temsil ediyorlardı ve onların Kongre’de verdikleri kararlar geçerliydi. Osmanlı Devleti tarafından yapılan diğer temaslar önemsiz kalıyordu. “*Londra ve Viyana’daki sefirlerimiz Tuna kalelerinin muhafazası için bir şey yapmaya çalıştıklarını bendenize yazmışlardı ondan her ne vakit bahis eyledim ise İngilizler cevap olarak bendenizin İngiliz ve Avusturya başvekillerinin burada söyledikleri şeylerden başkasına havale-i sem’-i itibar etmemekliğim daha iyi olacağını ve bu misellü tekliflerin ne kendileri ve ne de devlet metbu’aları nazarında mübaheseye değeri olmadığını ifade eylediler.*” Bkz., “Mesned-i Alya-i Sadaretazimaya fi 2 Temmuz 78 Tarihiyle Devletlü Aleksandr Paşa Hazretleri Tarafından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.A, 1/112**, s.7.

¹⁰¹² “Kont Andraşi Tarafından Avusturya Sefiri Kont Zichy’ye Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.9-10.

¹⁰¹³ Davison, “The Ottoman Empire and the Congress of Berlin”, s.183-184.

Ayastefanos'un 16. maddesiydi. Konunun aslında Ermenilerden çok Rusların Doğu Anadolu'da yayılmasıyla ilgili olduğu açıldı.¹⁰¹⁴ Buckle'a göre, Disraeli için birinci öneme sahip olan konu Bulgaristan daha sonra Batum ve Ermenistan'dı. Diğer tüm noktalar çok daha önemsizdi.¹⁰¹⁵ “İngiliz diplomasisini Ermeni sorunuyla tanıştıran olay” 93 Harbi ile Rusların Doğu Anadolu'da İngiliz çıkarlarını tehdit edercesine ilerlemesiydi. Berlin Kongresi'nden hemen önce Haziran ayının başlarında, muhtemelen Ermeni lobi faaliyetlerinin etkisiyle, İngiliz Parlamentosu Ermeni Meselesi'ne ilişkin tartışmalara sahne oldu.¹⁰¹⁶

Kongre boyunca Ermeni heyeti kapı kapı dolaşıp seslerini duyurmaya çalıştılar.¹⁰¹⁷ 18 Haziran'da Sadullah Bey Ermeni mebuslarla görüştü. Ermeni eyaletlerinde ıslah ve Ermeni vali isteklerini dinledi. Karşılık olarak Sadullah Bey, Osmanlı Devleti'nin Ermenilerin ihtiyaçlarını karşılayacağını açıkladı ve Kongre'de bir teşebbüste bulunmalarından vazgeçirmek için uygun bir lisan kullandı.¹⁰¹⁸ 28 Haziran'da Osmanlı'daki Ermenilerin teminatlarını tebliğe memur olan Ermeni heyetinin Bismarck'a verdikleri mektup Kongre'de okundu. Mektupta idari ıslahat yani Erzurum, Van ve Diyarbakır'ın Ermeni çoğunluğu olan yerlere bir Ermeni

¹⁰¹⁴ “Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.3.

¹⁰¹⁵ Monypenny and Buckle, s.332. Salisbury biraz daha farklı düşünüyor: “Batum büyük bir derttir. Aslında önemi çok fazla değil ama halk kitlesi o kadar cahil ki birkaç faal Jingo bunun büyük bir mesele olduğu konusunda dünyayı ikna etmeyi başardı.” Bkz., “To Lady Salisbury, June 22, 1878”, Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.286. Ayrıca bkz., Mithat Aydın, “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:38, Erzurum, 2008, s.279; Tokay, “Ayastefanos'tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)”, s.199.

¹⁰¹⁶ Başak, İngiliz Avam Kamarası'nın ilk kez “Ermeni Sorunu” ile ilgili tartışmalara tanıklık ettiğini söylüyor. Bkz., Tolga Başak, “Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu”, **Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II**, (Eylül-Aralık 2004), Yıl:20, Sayı:61, ss.996-1014. Görüşmelerde Ermenilerin durumundan bahsedilirken kullanılan ifade “the case of the Armenians” idi. Örnekler için bkz., **Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878**, Vol.240, s.1068; **Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878**, Vol.240, s.1243-1244; vd. Ermeni heyeti sadece İngiltere'de değil diğer Avrupa başkentlerinde de faaliyette bulunmuşlardı. Bkz., Aydın, “İngiliz-Rus Rekabeti...”, s.283-284; Musa Şaşmaz, **British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2000, ss.8-10. İngiltere'de yürüttükleri faaliyet etkili olmuşa benziyor. Karatodori Paşa Kongre esnasında “İngiliz murahhasları Ermeniler lehinde olarak Berlin'de bir şey yapamayacak olursa İngiltere'de itirazata müsadif olacakları sözü devran etmeğe başladı.” demektedir. Bkz., “Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.3.

¹⁰¹⁷ Karatodori Paşa, Kongre sırasında Ermenilerin boş durmayıp Kongre'nin azalarıyla görüştiklerini yazmaktadır. Bkz., “Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.2.

¹⁰¹⁸ “Fi 18 Haziran”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.3.

vilayeti ve yönetimine de bir Ermeni vali gönderilmesi isteği yer alıyordu.¹⁰¹⁹ Ermenilerin çabaları Kongre boyunca devam etti. Alman temsilcilerden Prens Hohenlohe anılarında, 10 Temmuz gecesi, “*yine Ermeniler, kendi işleri için beni rahatsız ettiler*” diyerek yakındı.¹⁰²⁰

Berlin Kongresi’nde konu üzerine görüşmeleri İngilizler başlattı. Salisbury, 4 Temmuz’da Ayastefanos’un 16. maddesinde Ermenilerle alakalı yer alan madde hakkında söz aldı. Konu tekrar 6 Temmuz’da açıldı ve ilgili düzenleme 8 Temmuz tarihli 15. oturumda kabul edildi.¹⁰²¹ Karatodori Paşa söz konusu değişikliği hemen telgrafla bildirdi: “*Salisbury Ermeni meselesinden bahs ederken bir layiha müsveddesi i’ta etmiştir ki bunu kongre kabul eyledi. Bu layiha iktizasınca Babiâli Ermenileri temin ve muhafaza için ittihaz edeceği tedabirin neticesini ona nezaret edecek devletlere bildirecektir.*”¹⁰²² Salisbury çektiği telgrafta Ermenistan’daki reformlarla ilgili olan Ayastefanos’un 16. maddesinin değiştirildiğini haber verdi. Ermenilerin yaşadığı yerlerde yapılacak reformlar Ruslara özel olarak verilen bir vaat olmaktan çıkıyor, Sultan tarafından verilen taahhütlerin yürütülmesini Güçler denetimleri altına alıyordu.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Ayın altısında verdikleri mektuptan sonra bir mektup daha gönderdiler. 25 Haziran 78 tarihli mektubun “*hulasa-i mealine göre Ayastefanos Muahedesi’nin 16. bendi ahkâmınca davalarına Kongre’de bakılacak olan memalik-i Osmaniye Ermenileri Avrupa memalik-i Osmanisi Hristiyanlarından gayetle ziyade bir idare-i i’tisafîye (zulüm ve haksızlık etme) elinde yaşamış olduklarına mebni onlara müsaid olacak ıslahat-ı idareye kendilerinin dahi malik olmasını arzu etdiklerinden Erzurum ve Van’dan ve Diyarbekir’in ekseriyeti Ermenilerde olan parçasından mürekkeb olacak bir Ermeni vilayetine Ermenilerden vali gönderilmesini ve bu vali taraf-ı eşref-i Padişahî’den beş sene için tayin olunub Düvel-i zaminenin muvaffakiyeti olmadıkça azl edilmemesini ve valinin makarr-ı (merkez) idaresi Erzurum olmasını ...*” ve bunların hemen teşkil etmesini talep ettiler. Bkz., “Fi 28 Haziran”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.11-12.

¹⁰²⁰ Hayreddin Bey, s.42.

¹⁰²¹ “Protocol No.12 – Sitting of July 4, 1878”, “Protocol No.14 – Sitting of July 6, 1878” ve “Protocol No.15 – Sitting of July 8, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.186, 210, 225. Ayrıca bkz., **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.189-190. Medlicott, Küçük Asya’ya ilişkin maddeler, Kongre’nin son haftasında tartışmaların ana konusunu oluşturdu, demektir. Bkz. Medlicott, s.29.

¹⁰²² “8 Temmuz”, **BOA, Y.EE., 77/1**, s.20; “Makam-ı Aliye-i Vekaletpenahiye fi 8 Temmuz 78 Tarihi ve Yüz Numarası ile Murakkimen Devletlü Aleksandr Paşa Hazretleri Tarafından İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.A, 1/110**.

¹⁰²³ “The Marquis of Salisbury to Her Majesty’s Principal Secretary of State, 8 July 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.187. Salisbury, 25 Haziran’da Layard’a gönderdiği yazıda, Ermenilerin yaşadıkları yerlerle ilgili yapılacak düzenlemeyi Osmanlı Devleti’nin yararına göstermekteydi. “*Görüşmelerin sonunda Ermenistan’ın ve Balkan Yarımadası’nın karşısına bir duvar çekilebileceğini ve Türkiye’ye yirmi veya otuz yıl zaman kazandıracağını umuyorum.*” Bkz., “To Sir Henry Layard, June 25, 1878”, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, s.304.

Tarihte ilk defa uluslararası bir metinde, Ayastefanos Antlaşması'nda sorun olarak yer alan¹⁰²⁴ ve Berlin Kongresi'nde Büyük Güçler'in onayının bulunduğu uluslararası bir platformda varlığını meşrulaştıran Ermeni Meselesi, İngiltere'nin Berlin Kongresi'ndeki dokunuşuyla daha sonraki süreçte sürekli olarak müdahaleye açık bir konu olarak Berlin Antlaşması'ndaki yerini aldı. Balkanlarda çözüm bekleyen sorunlardan farklı olarak Ermeni Meselesi'nin önde gelen muhataplarının başında İngiltere olacak ve 1878 sonrasındaki Osmanlı İngiliz ilişkilerinin tahlilinde önemli bir unsur olarak önemini imparatorluğun sonuna hatta günümüze kadar sürdürecektir.

13 Haziran'da başlayan ve 31 gün süren 20 oturumluk Berlin Kongresi'nde pek çok konu ele alındı. Görüşmelerde devletlerin yürüttükleri politikalar, politikalarındaki süreklilikler ve değişimler, Rusya'nın Büyük Güçler arasındaki konumu, devletlerin kazanımları veya kayıpları, daha sonra çıkacak problemlerin önlenip önlenemeyeceği gibi sorular ve daha birçokları yeni araştırmalarla detaylandırılmayı beklemektedir.

Osmanlı İmparatorluğu açısından olduğu kadar Osmanlı İngiliz İlişkileri açısından ve hatta Avrupa Uyumu çerçevesinde toplanan son kongre olması nedeniyle Avrupa tarihi açısından da dikkate alınması gereken Berlin Kongresi'nin değerlendirilmesi ve önemi hakkında pek çok yorum vardır. Munro eserinde, Westphalia, Utrecht ve Viyana ile karşılaştırdığına Berlin Kongresi'nin amacının tek ve kapsamının sınırlı olduğunu ileri sürer. Diğerleri Avrupa devletlerinin kamplaşarak yürüttükleri yıkıcı savaşlar sonunda bölgesel, ekonomik ve politik olarak az ya da çok kalıcı çözümler bulduğu toplantılardı. Berlin Kongresi'nin amacı ise Doğu Sorunu ile sınırlıydı. 1856 Paris Antlaşması'nda belirtildiği üzere özellikle Avrupa kamu hukukunun çıkarlarını ilgilendiriyordu.¹⁰²⁵

Langer: “*Berlin Antlaşması belirli ve çok tehlikeli bir durumu görüşmek üzere çerçevelendirildi ve Büyük Güçler arasındaki barışı korumak için tasarlandı.*”¹⁰²⁶

Sumner: “*Beklendiği gibi Kongre, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili yüzyılın en önemli çözümünü gerçekleştirmek üzere toplandı.*”¹⁰²⁷

¹⁰²⁴ Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians, (1856-1880)**, Vol.I, TTK Printing Office, Ankara, 1989, s.XV.

¹⁰²⁵ Munro, s.5.

¹⁰²⁶ Langer, s.165.

¹⁰²⁷ Sumner, s.501.

Anderson: “Berlin Kongresi, demokrasi ve küçük devlet milliyetçiliği uluslararası ilişkileri bozmadan önce, ‘eski diplomasinin’ son uluslararası toplantısı olacaktı.”¹⁰²⁸

Hayreddin Bey: “Bütün Şark Meselesi, Berlin Kongresinde mündemidir (saklıdır); yahud, Berlin Konferansı, Şark Meselesinin mazi ve atisini anlamak için, yegâne zemin-i tettebbu’ ve tedkikdir.” Berlin Kongresi’nin Osmanlı tarihi açısından her sayfasının harfî harfine hatta noktasına kadar derinlemesine incelenmesi gerektiğini vurgulamaktadır.¹⁰²⁹

Mahmut Celâleddin Paşa: “Rusya’nın bu muharebede kazandığı galibiyet, geçmişte yapılan savaşlarda elde ettiği neticelerin hiçbirleriyle kıyaslanamazdı. Hatta dört yüz seneyi aşkın bir zamandan beri Osmanlı Devleti’nin pâyitahtı olan İstanbul şehrini zaptetmeye muktedir olduğu halde, buna cüret edememesi... Avrupa büyük devletlerinin ve bilhassa İngilizlerin İstanbul’u istila etmelerine meydan bırakmamak düşüncesinden ileri gelmişti.”¹⁰³⁰

Davison: “Berlin Antlaşması, savaşın sonuçları ne olursa olsun, Osmanlı Hükümeti’nin diplomasi ile kurtarılmaya çalışmasının hikâyesidir.”¹⁰³¹

Baykal: “Berlin Kongresi resmi toplantılar dışında Bismark’ın yönetimi altında olarak Rusya’yla İngiltere ve çoğu kez Avusturya devletleri arasında alınan kararların Avrupadan tasdik ettirilmesine, resmi olarak alayışle tescil olunmasına hizmet eden bir alet niteliği taşımaktadır.”¹⁰³²

Armaoğlu: “Berlin Kongresi genel sonuçları itibarıyla, garip bir denge veya garip bir dengesizlik durumu ortaya çıkarmıştır. Kongrenin kabul ettiği anlaşma, devletler arasındaki mücadelelerin ve özellikle bunların Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki mücadelelerinin bir kompromisi (uzlaşısı) olmuştur.”¹⁰³³

Georgeon: “Berlin Kongresi, Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa’da zayıflamasında yeni bir aşamadır... Balkanlardaki hatırı sayılır gerilemesini onaylar. Bunun dışında Osmanlı temsilcilerine kongrede gösterilen kötü

¹⁰²⁸ Anderson, s.223. Benzer ifadeler daha sonra da kullanılmıştır. “Berlin Kongresi, 1814/15 Viyana Kongresi’yle doruğa ulaşan eski diplomasi yöntemi ile Birinci Dünya Savaşı’nın sonunda başlatılan yeni diplomasi yöntemi arasında bir geçiş sürecini temsil etmektedir.” Bkz., Hüner Tuncer, “Doğu Sorunu” ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı’nın Kader Yılları, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003, s.161. Ayrıca bkz., Manastırlı Mehmet Rıfat Bey, s.119 (Hazırlayanın Sunuşu-Giriş yazısında yer almaktadır).

¹⁰²⁹ Leskovikli Hayreddin Bey, çok zahmetli olan bu işi ehlilerine bırakarak eserinin son cildini bazı diplomatların hatıralarına ayırmıştır. Bkz., Hayreddin Nedim Bey, **Vesâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuatı**, Cilt:5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326, s.3. (Hayreddin Nedim Göçen’in 5 ciltlik bu eseri sadeleştirilerek tek bir kitap halinde yayımlanmıştır. Bkz., Hayreddin Nedim Göçen, **Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa “Vasâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuatı”**, sadeleştirip yay. haz. İshak Keskin, Ali Ahmetbeyoğlu, Salis Kitaplar, İstanbul, 2008.)

¹⁰³⁰ Mahmut Celâleddin Paşa, s.621.

¹⁰³¹ Davison, “The Ottoman Empire and the Congress of Berlin”, s.175.

¹⁰³² Baykal, “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi...”, s.206-207.

¹⁰³³ Armaoğlu, s.749.

muamele ve aşağılama, imparatorluğun artık ikinci sınıf bir devlet olarak kabul edildiğinin göstergesidir.”¹⁰³⁴

Karal: “Berlin kongresi, daha önce toplanmış olan Viyana kongresi ile Paris kongresinden sonra gelen üçüncü büyük kongredir. Kongrenin çalışma tarzı ve meydana getirdiği antlaşma hükümleri de göstermektedir ki, büyük devletlerin maksadı, yalnız Ayastefanos muahedelerini tadilini sağlamaya inhisar etmemiş, aynı zamanda Paris antlaşmasının evvelce temin etmiş olduğu ve Osmanlı-Rus harbi ile ortadan kalkan devletler muvazenesi (dengesi) yerine, yeni bir muvazene kurmak olmuştur. Bu muvazene, Osmanlı topraklarının taksimi ile meydana gelmiştir.”¹⁰³⁵

Rusya Doğu Anadolu’yu, İngiltere Kıbrıs’ı, Avusturya Bosna ve Hersek’i olarak Osmanlı topraklarını paylaşmışlar ve Kurat’ın ifadesine göre, “yeni bir kuvvetler dengesi sağlamak yoluna gitmişlerdi.” Paris Antlaşması’nın hükümlerinden uzaklaşılarak Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması’na imza atan devletlere karşı sorumlu hale geldi.¹⁰³⁶

Layard, Berlin Antlaşması’nın Osmanlı’nın sorunlarını çözmeyen bir uzlaşma metni olduğu kanaatindeydi. Elliot’a yazdığı mektupta şunları belirtiyordu: “Kanaatimce bu andlaşma her şeyi hal edeceği yerde her şeyi alt üst etmiş ve Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa’da geriye kalan topraklarını muhafaza etmek şöyle dursun, kısa bir süre içinde bunların parçalanıp paylaşılması için zemin hazırlamaya başlamıştır.”¹⁰³⁷

İngiltere açısından bakıldığında zaman Kongre bir zaferle bitti. Disraeli ve Salisbury Londra’ya döndükleri zaman büyük bir şaşaa ile karşılandılar. Büyük bir kalabalık yolları doldurdu. “Size şerefli bir barış getirdik zannederim” diyen Disraeli’ye evine gidinceye kadar tezahüratlar ve sevgi gösterileri devam etti.¹⁰³⁸

¹⁰³⁴ Georgeon, s.137.

¹⁰³⁵ Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, s.78.

¹⁰³⁶ Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.123-124.

¹⁰³⁷ Layard’dan Elliot’a, 28 Temmuz 1878, **Add. MSS. 39131. f.121**’den aktaran Kurat, **Henry Layard’ın İstanbul Elçiliği**, s.124-125. Kongre’deki müzakere sürecine vakıf olmayan Layard, bilgileri genellikle Sultan’ın emriyle Türk temsilcilerinin telgraflarından elde ettiğini söylüyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.424.

¹⁰³⁸ Disraeli, antlaşmanın imzalandığını haber verdi ve ertesi gün ayrıldı. Kraliçe bu mektuba çok teşekkür ederek zaferle geri döndüğü için Windsor’da çiçekleri yollarına serdi. Bkz., “To Queen Victoria, 13 July” ve “To Queen Victoria, 16 July”, Monypenny and Buckle, s.343, 346. “Gardan çıkınca dehşetli bir alkış koptu. Trafalgar Square adam kafalarından bir halı gibi işlenmiş idi... Bütün memlekette büyük küçük herkes memnun ve mesrur yalnız Mister Gladston azgın deli halinde.” Bkz., Maurois, s.343-344. İngiliz temsilcileri Londra’ya geldi. “Lord Bikonsfelid için azim bir alay tertip olundu.” Vükela, Belediye Başkanı, her iki meclisin üyeleri ve ahali iskelede karşıladılar. Açık bir arabayla evine doğru giden Disraeli’yi yol boyunca ve evinin önünde alkışlarla selamladılar ve

Maurois'in dediği üzere Disraeli, Berlin Kongresi'nin ertesi günü seçime girse yeniden altı sene için seçilirdi.¹⁰³⁹ Birkaç gün sonra Osmanlı Devleti hakkında dostane bir lisan kullandığı konuşmasında Disraeli, Berlin Antlaşması'yla Kıbrıs Konvansiyonu'nun haklılığını göstererek içeriğini uzun uzun anlattı. Konuşmasında bir taraftan *“İngiltere Devleti daima Devlet-i Aliyye'nin mukasemesine (paylaşılmasına) muhalefet etti”* diyerek Osmanlı çıkarlarını gözettileri belirtti. Diğer taraftan ise İngiltere Devleti Asya'daki menfaatlerini yani Hindistan civarını tehdit eden sınır mücadelesine son vermenin çaresini *“Devlet-i Aliyye'nin Asya'da bulunan memalikini müdafaa ve Kıbrıs Ceziresi'ne asker sevk etmek olduğunda”* buldu. Böylece *“İngiltere muhtaç olduğu güzergahın güzelce muhafaza edilmesine karar vermiştir”* diyerek asıl meselenin ne olduğunu itiraf etti.¹⁰⁴⁰

Kongre'nin sonuçlarına sevinemeyenler, savaşı yürüten taraflardı. Ayastefanos bazı noktalardan Osmanlı lehine değiştirilse de Berlin Antlaşması, bir sorun yumağını beraberinde getirdi.¹⁰⁴¹ Rusya ise kazandığı savaşın meyvelerini toplayamamış, yürüttüğü zorlu savaşın kazanımlarının birçoğunun elinden gitmesine seyirci kalmıştı. Rusya, Ayastefanos Antlaşması'nı bir ön barış antlaşması olarak kabul etmesine rağmen Berlin Antlaşması'nın bu denli aleyhine sonuçlanacağını tahmin etmemişti. Bunun sorumlularının başında Almanya ve İngiltere'nin geldiğine inanıyordu.

çiçekler atıldı. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Temmuz 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/17**.

¹⁰³⁹ Maurois, s.345. Kırım Savaşı ve 93 Harbi'nde saldırgan Rusya olurken sonuçta İngiltere ve Almanya kazançlı çıktı. Bkz., Mehmet Beşirli, “Gazi Osman Paşa Zamanında İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı Politikası”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, s.137.

¹⁰⁴⁰ “Mesned-i Celil-i Sadaretazimaya fi 21 Temmuz 878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.A, 1/113**. Aynı belge için bkz., “Sadrazama fi 21 Temmuz 878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1017**, ss.31-35.

¹⁰⁴¹ Sonraya bıraktığı sorunlar haricinde, Balkanlardaki Osmanlı hâkimiyeti ciddi bir darbe yedi. *“Osmanlı İmparatorluğu toplam toprağının beşte ikisi ile nüfusunun yaklaşık yarısı Müslüman olan toprağın beşte birini (5.5 milyon) terk etmek zorunda bırakılmıştı... Berlin Kongresi korkunç bir yenilgiydi.”* Bkz., Shaw, s.238. “Yüzölçümü 200.000 km²'yi, üzerinde yaşayan nüfus ise 5.5 milyonu bulan bir toprak parçaları toplamıdır yitirilen.” Bkz., Georgeon, s.144. Armaoğlu ise 287.510 km² toprak kaybedildiğini yazıyor. Bkz., Armaoğlu, s.749. Disraeli ise 18 Temmuz'da yaptığı Parlamento konuşmasında, yukarıda verilen rakamlardan farklı olsa da konuya farklı bir açıdan değinir: *“Güçler, 30.000 milkare ve 2.5 milyonluk bir nüfus ile kaybedilen toprakların üçte ikisini Sultan'a geri kazandırdı... Avrupa Türkiyesinde 60.000 milkare toprak ile 6 milyon nüfus halen Türkiye'nin elinde bulunmaktadır.”* Bkz., **Hansard, Congress – Correspondence and Protocols., HL., Deb., 18 July 1878**, Vol.241, s.1754, 1766. Haliyle bu rakamlara Kongre'den sonra Bosna ve Hersek ile Yunanlara terk edilen araziye de eklemek gerekecektir.

Balkanlarda patlak veren olayların başından beri Almanya'yı kendisine yakın gören Rusya, Kongre'de Almanya'dan umduğu desteği bulamadı.¹⁰⁴² Bismarck anılarında “Rusya açıkça söyleyip üstüne bir mesuliyet almadan bütün Rus isteklerini keşif ve müdafaa etmemi, bir kadının sevgilisinden beklediği gibi benden bekliyordu.” demektedir.¹⁰⁴³ “Prens Bismarck'ın başkanlığı altında Rusya'ya karşı Avrupa koalisyonu” olarak görülen Kongre sonrasında Şovalov, Berlin'den döndüğünde Çar'ı antlaşmaya karşı üzüntü içinde bulacaktı.¹⁰⁴⁴ Rus Çar'ı ile birlikte vükelası, müşavirleri ve Panslavistler Almanya aleyhine dönerek gazetelerinde Almanların hilekârlıklarına ve vefasızlıklarına karşı sert makaleler yayımladılar.¹⁰⁴⁵

Almanya'dan umduğu desteği bulamayan Rusların kızgınlığı aynı zamanda İngilizlere de karşıydı. *Tercüman-ı Hakikat*'ın nüshalarında bu kızgınlığın izlerine rastlamak mümkündür:

“Ruslar İngiltere ile ittifakımızı bir türlü hazım edemiyorlar.”¹⁰⁴⁶ “İngiltere Devleti başvekilinin sayesinde yavaş yavaş bir Hristiyan Devleti halinden çıkıp bir devlet-i İslamiyeye tahvil olunuyor (dönüşüyor).”¹⁰⁴⁷ “İngilizlerin Kıbrıs'a gelişini Fransa ve İtalya'ya ve Avusturya'nın Bosna'ya girişini bilhassa İtalya ile Yunan ve Sırbıye ve Karadağ'a bir mesele-i hıyaniye olmak ehemmiyetiyle muzır göstermek Rusya politikasının esası olmuştur.”¹⁰⁴⁸

Berlin Kongresi sonucunda 13 Temmuz 1878 tarihinde 64 maddelik Berlin Antlaşması imzalandı. Berlin Antlaşması'nda yer alan maddelerin büyük çoğunluğu Balkanları ve doğal olarak Avrupa barışını içeriyordu. İlk 22 madde Bulgaristan ve Şarkı Rumeli; 25. madde Bosna ve Hersek; 26. ile 33. maddeler arası Karadağ; 34. ile 42 maddeler arası Sırbistan; 43. ile 57. maddeler arası Romanya ve Tuna Nehri'ne

¹⁰⁴² Almanya'nın ulusal birliğini kurması “Avrupa Uyumu”nu ve Avrupa dengelerini altüst etti. Bkz., Sander, **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü**, s.249. Osmanlı Rus Savaşı'ndan evvelde Bismarck, Osmanlı aleyhindeki Rus niyetlerinin kışkırtıcısı idi. Bkz., Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar, Berlin Andlaşmasından Harb-i Umûmî'ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri**, yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s.51. “Bismarck'ın Bosna Hersek ayaklanmasından beri Rus politikasına destek olması ve el altından savaşı körüklemesi çıkacak savaşta Osmanlı Devleti ezilse bile Rusya'yı yorgun düşürmek amacından ileri geliyordu.” Bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.227. Yukarıdaki alıntıları doğru kabul edersek, Almanya hedefine ulaşmıştı. Çünkü Bismarck anılarında savaş sonrasında Rusya'nın güçsüzlüğünü ifade eder: “Rus hükümetinin, Türkiye ile barışı bir kongre vasıtasıyla elde etmek fırsatını bir kere kaçırdıktan sonra İngiltere ve Avusturya ile harbe tutuşmayı göze alacak kadar askeri bakımdan kendisini kuvvetli hissetmediğine bir delildir.” Bkz., Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar II**, s.310.

¹⁰⁴³ Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar II**, s.312-313; Hayreddin Bey, s.13.

¹⁰⁴⁴ Sumner, s.555.

¹⁰⁴⁵ Salih Münir [Çorlu], **Geçmiş Zamanlar, II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, haz. Ali Birinci ve Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.713.

¹⁰⁴⁶ **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Temmuz 1878.

¹⁰⁴⁷ “Rus Matbuatı”, **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Temmuz 1878.

¹⁰⁴⁸ “Politikanın Sureti”, **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Temmuz 1878.

ilişkindi. 23. madde Girit; 24. madde Yunan sınırı; 58. madde Anadolu; 59. madde Batum; 60. madde Kotur; 61. madde Ermeni Meselesi; 62. madde din ve ibadet özgürlüğüne ayrıldı. 63. maddede 1856 ve 1871 Antlaşmaları'nın değişmeyen veya iptal edilmeyen hükümlerinin devamına karar verildi. Son madde ise üç hafta veya daha öncesinde antlaşmanın tasdiki ve değişimini içerdi. Genel olarak bakıldığında 64 maddenin 56'sı Balkanlarla ilgiliydi. Ayastefanos Antlaşması'nda bulunan, savaş tazminatı, Rus askerinin çekilmesi, Rusya'ya bırakılan yerlerin durumu ve esir değişimine ait maddelere Berlin Antlaşması'nda yer verilmedi.¹⁰⁴⁹ Ayastefanos Antlaşması'nın Kongre tarafından değiştirilmeyen veya iptal edilmeyen maddeleri 8 Şubat 1879 tarihinde Rusya ile yapılan İstanbul Antlaşması ile karara bağlandı.¹⁰⁵⁰

Berlin Antlaşması ile Ayastefanos Antlaşması'nın maddeleri karşılaştırıldığında, en önem verilen konu olan Bulgaristan'ın sınırları küçültüldü ve Ayastefanos'ta olduğu gibi Osmanlı Devleti'ne bağlı özerk prenslik statüsü korundu. Büyük Bulgaristan, kuzeyde Bulgar Prensliği, ortada özerk Doğu Rumeli Vilayeti ve güneyde Osmanlı'ya bağlı ama reform yapılması istenen Makedonya olmak üzere üçe bölündü. Romanya, Karadağ ve Sırbistan'ın bağımsızlıkları Ayastefanos'ta olduğu gibi kabul edildi yalnız Karadağ ve Sırbistan'ın sınırları küçültüldü. Romanya Dobruca'yı aldı. Beyazıt ve Eleşkirt Osmanlı Devleti'ne bırakıldı. Batum serbest bir liman oldu. Kotur İran'a terk edildi. Ayastefanos'ta yer almayan Bosna Hersek Avusturya'nın işgal ve idaresine bırakıldı. Yunanistan ile çözülmesi gereken bir sınır sorunu ortaya çıktı. Ve Berlin Antlaşması ile Ermeni Meselesi uluslararası bir hal aldı.¹⁰⁵¹

¹⁰⁴⁹ Erim, ss.403-424; Mahmut Celâleddin Paşa, ss.684-698; Sumner, ss.658-669. Türkgeldi eserinde maddeleri tek tek yazmamış, maddelere açıklamalı olarak yer vermiştir. Bkz., Türkgeldi, ss.67-87. Ayrıca bkz., *Berlin Ahidnamesi, Ayastefanos ve Devlet-i Aliyye ve İngiltere İttifakı* başlıklarından oluşan bir kitapta, ilgili başlık altında antlaşma maddeleri verilmiştir. Bkz., Atatürk Kitaplığı, Demirbaş no: **Bel_Osm_K.01290**; "The Treaty of Berlin", **The Times**, 15 July 1878; **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Temmuz 1878.

¹⁰⁵⁰ "Devlet-i Aliyye İle Rusya Devleti Beyninde Akd Olunan Muahedenin Tercümesidir, 27 Kanunusani 294 (8 Şubat 1879)", **BOA, Y.EE.d., 1020**, ss.5-8. Antlaşmanın transkripsiyonu için bkz., Erim, ss.425-427. Tunuslu Hayreddin Paşa anılarında, çok uzun bir zamandan beri iki devlet ilk kez Avrupa dışında ve doğrudan görüşmelerde bulunarak Osmanlı Devleti lehine pek çok avantaj sağlanan bir antlaşma imzalandı demektedir. Ayastefanos Antlaşması hükümsüz kalarak Rusya'ya karşı tek taraflı yükümlülük ortadan kalkmıştı. Bkz., Muhammed Salah Mzali ve Jean Pignon, **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997, s.61-62.

¹⁰⁵¹ Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.234-235; Armaoğlu, ss.744-746; Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, ss.78-80; Mahmut Celâleddin Paşa, s.632-633; vd.

Ayastefanos ile Berlin Antlaşmaları karşılaştırılırken genellikle üzerinde durulan, antlaşma maddelerin içeriklerinin karşılaştırılmasıdır. Karşılaştırmaya geniş çerçevede yaklaştığımız zaman, başka kriterler karşımıza çıkar. Mesela Ayastefanos Antlaşması 29 madde iken Berlin antlaşması 64 maddedir. Bu da Berlin’de söz konusu maddelerin detaylandırıldığına işaretir. Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarının taraflarına baktığımızda ilkinde sadece Osmanlı Devleti ile Rusya varken ikincisinde Büyük Güçler’in tamamı bulunmaktadır. Büyük Güçler’in onayı Berlin Antlaşması’nı geçerli hale getirirken, aralarında bir uzlaşmaya varmış olmaları bu geçerliliğin uzun süre devam edeceğine kanıt olabilir. Ayastefanos Antlaşması Osmanlı-Rus Savaşı’nı bitirmiş, Berlin Antlaşması ise Avrupa Uyumu’nu garanti altına almıştı. Ayastefanos’ta Rusya mutlak hâkim konumundayken Berlin’de Avrupa’nın kararlarına boyun eğmek zorunda kalmıştı. Osmanlı Devleti Ayastefanos’ta mağlup iken Berlin’de aciz duruma düşmüştü. Her ikisinde de verilen kararlara Osmanlı Devleti uymak zorunda kaldı.

Osmanlı Devleti, savaşla alakası olmayan devletlere vermek zorunda kaldığı tavizler ile (Kıbrıs, Bosna ve Hersek) Rusya’ya karşı bekasını koruyordu. Böylece ilerde ortaya çıkabilecek Rus tehlikesine karşı yalnız kalma ihtimali azalabilirdi. Berlin’den arda kalan sorunların dezavantajlarına rağmen diğer taraftan Büyük Devletler’in garantörlükleri güçsüzlüğü tescillenen Osmanlı Devleti’ne Rus yayılmasına karşı bir teminat vazifesi üstleniyordu.

Berlin Antlaşması’nın Osmanlı devlet adamları üzerindeki etkisi Ayastefanos Antlaşmasından daha fazladır. Berlin antlaşması bir kez daha göstermiştir ki, devletlerin sınırlarını ve geleceklerini belirleyen temel unsur sadece savaşlar değildir, diplomasi de en az savaşlar kadar etkilidir.

Berlin Antlaşması’nın ortaya çıkış nedeni olarak görülen Ayastefanos Antlaşması’nın Berlin Antlaşması ile karşılaştırılması ya da en azından eserlerde iki antlaşma arasındaki farkların belirtilmeye çalışılması doğaldır. Ancak daha zorlu bir değerlendirme Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından iki antlaşmanın karşılaştırılmasıdır. Mesela Ayastefanos ve Berlin görüşmelerini Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından ele almak mümkün değil gibi görünebilir. Çünkü Ayastefanos görüşmeleri sadece Osmanlı ve Rus temsilciler arasında gizli bir şekilde yapılmıştı. Ancak görüşmelerin ayrıntılarının İngilizlerle paylaşılmaması ve İngilizlerin

gelişmelerden haberdar edilmemesi, savaş süresi boyunca ve sonrasında beklenen İngiliz yardımının gelmemesine bir tepki olarak düşünülebilir ve Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geldiği noktaya dair bir kanıt olabilir. Berlin görüşmelerinde ise İngilizlerin politikalarını belirleyen unsurlar arasında Osmanlı çıkarlarının ön planda olmaması, Osmanlı Devleti'nin Ayastefanos görüşmelerinde yürüttüğü gizlilik politikasının, her ne kadar Rus baskısıyla olsa da, haklılığına işaretir.

İngiltere'nin Berlin Antlaşması öncesinde yürüttüğü ikili politikalara uygun olarak ve alınan kararlarda kendi çıkarlarını ön planda tutarak Balkanlarda Rus yayılmasına engel olmuş, Doğu'daki genişlemesine sınırlamalar getirerek, Doğu yolunun korunması işini yavaş yavaş tekeline almaya başlamıştı. Bu açıdan Kıbrıs'ın İngiliz yönetimine geçmesi, konu hakkında yapılan çalışmalarda iki devlet arasındaki ilişkilerde bir dönüm noktası olarak kabul edilmiştir.

Şurasını da önemle vurgulamalıyız ki, Berlin Kongresi sürecinde İngiltere'nin yürüttüğü politika tamamen Osmanlı Devleti'nin aleyhine değildir. Ayastefanos ile Berlin Antlaşmaları'nın karşılaştırması yapıldığında Osmanlı Devleti'nin lehine sonuçlanan maddeler vardır.¹⁰⁵² Ayrıca Rusların Osmanlı topraklarında ilerlemesinin önüne geçilmiştir. İngiltere tarafından yürütülen politikalar, geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından uzaklaşıldığını göstermesine rağmen Osmanlı İngiliz ilişkileri köklü şekilde değişikliğe uğramamıştır. Ancak ilişkilerin bir değişim içine girdiği, süreç sonunda açık şekilde belirginleşmiştir.

Kısaca İngiltere'nin yürüttüğü geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikası 1875 sonrasındaki olaylarla değişmeye başladı. Kıbrıs Konvansiyonu ve Berlin Kongresi ile İngiltere'nin bu politikayı artık mazide bıraktığı anlaşıldı.

1878 yılının sonbaharı geldiği zaman Osmanlı Devleti Kuzeydoğu Anadolu'da, Balkanlar'da ve hatta olaylarla yakından alakası olmayan Akdeniz'de bulunan toprakları üzerindeki hâkimiyetini kaybetti. Zayıflayan yapının etkisi geri

¹⁰⁵² Kongre'deki Osmanlı temsilcilerinden Sadullah Bey, anılarında İngiltere'nin Osmanlı çıkarlarına yönelik tutumlarından olumlu bir şekilde bahsediyor: “İngilizlerin bize ettikleri hizmetlerin hangi birini söyleyeyim?... İşte bu ilk içtimâdaki tekliflerinden tutunuz da, kongrenin nihayetine kadar hemen her içtimâda ve her işte gösterdikleri âsâr-ı hayırhâhı inkâr olunur mu?... Ayastefanos Muâhede'si'nin ahkâmında malum olan tâdilâtı bilicrâ nice hukuk ve menâfimizi temin ettiler. Daha daha neler! ...İngilizlerin himmetiyle Ayastefanos Muâhede'si'nin birçok mevâddı tâdile uğramış ve Rus asâkiri İstanbul'dan tebâ'ud eylemiş olduğu hâlde kongre mukarrerâtı imzâ edilmeye başlandı.” Bkz., Mehmet Galip Bey, **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, s.112, 114.

kalanları da etkiledi ve imparatorluğun sonuna kadar sürececek birçok sorun 1878 sonrasına miras kaldı.

Berlin Antlaşması'na Avrupa penceresinden bakıldığında Avrupa barışının devamı bir süre daha garanti altına alındı. Ancak birbirine bu kadar bağlı bir dünya sisteminde Osmanlı Devleti'ne kalan kötü mirasın zamanla Avrupa devletlerini etkilememesi düşünülemezdi ve Berlin Kongresi'nde kurtarıldığı zannedilen barış yine Kongre'nin ana ekseninde yer alan Balkanlarda büyük bir savaşa sebebiyet verecekti. Kongre sonrasında hastalığına şifa bulamayan Osmanlı Devleti, Berlin Antlaşması'nın hükümlerini de çıkarlarına alet eden Avrupa devletleri tarafından bir çekişme alanına dönüşerek nüfuz yarışına ev sahipliği yapacaktı. Bu yarışta İngiltere'nin yürüttüğü politikanın değişimi hız kazanarak Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki ilişkilerde dönüşüm sürece başlayacaktı.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE DÖNÜŞÜM

Berlin Kongresi Osmanlı Devleti için çok yıpratıcı oldu ama tamamen yıkıcı değildi. Osmanlı Devleti için Büyük Devletler'in garantörlükleri altında ve belirlediği sınırlar içinde yeni bir düzen kuruldu. Kurulan düzen ile sağlanan statüko daimi korunması gereken bir hedef olarak görüldü. Ancak belirlenen sınırların dışında yani Avrupa barışını tehlikeye sokmayacak yerlerden pay alma mücadelesi imparatorluğun sonuna kadar bitmeyecekti.

Berlin Kongresi tarih sahnesindeki yerini alırken Osmanlı Devleti'ne pek çok sorunu miras bıraktı. Bunlardan bazıları ilerleyen yıllarda etkisini hissettirdi. Bazıları ise kısa süre içerisinde acil çözüm bekleyen konulardı. Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve idaresi, Rus askerinin İstanbul yakınlarından çekilmesi, İngiliz donanmasının Marmara'dan çıkması, Yunan sınırı meselesi, Ermeni Meselesi ve savaş tazminatı gibi meseleler acil çözüm bekleyen konulardı. Bu bölümde öncelikle Osmanlı İngiliz ilişkilerini etkileyen bu konulara kısaca değinilecektir. Ardından geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını bir tarafa bırakan İngiltere'nin yeni Osmanlı politikasının izleri ve Osmanlı İngiliz ilişkileri mevcut tarihsel olaylar ekseninde ve mümkün olduğunca 1878 öncesindeki ilişkiler ile karşılaştırılarak incelenmeye çalışılacaktır.

3.1. BERLİN KONGRESİ'NDEN SONRA ACİL ÇÖZÜM BEKLEYEN KONULAR

3.1.1. Bosna ve Hersek'in Avusturya İdaresine Geçiş

Berlin Kongresi'nden hemen sonra ele alınan konuların başında Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgali geliyordu. Kongre'de konunun ayrıntıları hakkında daha sonra iki taraf arasında bir anlaşma yapılacağı üzerine uzlaşmaya varılmıştı. Karatodori Paşa, Kongre'nin bitimini izleyen günlerde direkt Viyana'ya geçerek Avusturya ile müzakereleri başlatma talimatı aldı. Karatodori Paşa'nın

başlattığı görüşmelerden bir sonuç alınamıyordu. Durumun sürüncemede kalmasını istemeyen ve bir an evvel hedefine ulaşmak isteyen Avusturya, Temmuz ayı bitmeden sınıra dayanıp Bosna'nın işgalini başlattı.¹

Avusturya askerinin Bosna'ya girmesi halk (Boşnaklar) arasında heyecana sebep oldu ve işgal, karşılığını hemen buldu. Banjaluka, Saraybosna ve Hersek'in merkezi olan Mostar'da halk etkili bir direniş sergiledi. Osmanlı Devleti Avusturya'ya savaş ilan etmedi ama yer yer askerlerin de halkın arasına karıştığı mücadeleler ile “*adeta resmi olmayan bir Avusturya Osmanlı savaşı başladı.*”²

Berlin Kongresi'ndeki karar, Avusturya'ya Bosna'nın işgalinde ve idaresinde zorluk yaşamayacağını düşündürmüş olmalıdır. Ancak Osmanlı Devleti ile uzlaşmayı sağlayamaması ve silah gücüyle sonuca varma gayreti olayları çıkmaza sürükledi. Henüz Berlin Kongresi'ndeki işgal söylentileri yayılmaya başladığı zaman Bosna ve Hersek halkı işgale karşı çıkacağını göstermişti.³ Türkgeldi, Avusturya'nın üç fırka asker ile işi bitireceğini beklerken üç kolordu sevk etmeye ve birçok fedakârlığa mecbur kaldığını belirtmektedir.⁴

¹ **Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:7, Ankara, 1992, s.21; Mahmut Akpınar, **Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomati Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010, s.124-125. Babıâli'nin isteği Padişah'ın hükümdarlık haklarına dokunulmaması ve işgalin geçici süre ile yapılması idi. Bölgede artan tansiyon nedeniyle işgalin ertelenmesi isteği kabul görmeyerek 29 Temmuz'da Avusturya askeri sınırı geçti. Bkz., Yuluğ Tekin Kurat, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1968, ss.136-138. 30 Temmuz'da Türk Hükümeti Avusturya askerlerinin Bosna sınırını geçtiklerini öğrendi. Bkz., **The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880**, (Ed. Sinan Kuneralp), The Isis Press, İstanbul, 2009, s.457. İşgal mukavele hazırlıkları devam ederken başladı. Bkz., “Devlet-i Aliyye ve Avusturya Mukavelesi”, **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Ağustos 1878. *Stanbul* gazetesinde Avusturya'ya Berlin Kongresi ile Bosna ve Hersek'in işgal ve idaresine izin verildiği ama Osmanlı Devleti'ne açıktan açığa haksızlık edecek derecede acele edeceği hatıra gelmezdi denilmektedir. “*Hiç olmazsa Berlin Muahedesi tamamıyla tasdik olunmasını*” beklemesi gerekirdi. Bkz., **BOA, Y.PRK.PT., 1/13**, s.3.

² Kurat, s.138. Karpas, “*Avusturya'ya karşı 1878 Bosna-Hersek ayaklanması içsel etkenlerle ortaya çıkan, bu iki vilayetin toplumsal-kültürel kimliklerini kanıtlamalarını ve özerkliklerini gerçekleştirmelerini amaçlayan bir halk hareketiydi*” demektedir. Sultanın tutumunu değiştiren bölge halkının bu kararlılığı oldu. Bölgede bulunan İngiliz Konsolosu Edward Freeman ise isyana karşı direnişi ilk kıskırtanın Türk Hükümeti olduğuna inanıyordu. Bkz., Kemal Karpas, **Balkanlar'da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztumur, İmge Kitabevi, Ankara, 2004, s.156, 162, 169.

³ Zafer Gölen, **Tanzimât Döneminde Bosna Hersek**, TTK Yayınları, Ankara, 2010, s.128.

⁴ Ali Fuat Türkgeldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987, s.125. Eylül ve Ekim aylarında devam eden Avusturya işgali sırasında toplam 145 bin kişilik kuvvet görev aldı. Bkz., W. N. Medlicott, **The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880**, Second Edition, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1963, s.151. İşgalin Ekim ayının ikinci yarısına kadar sürdüğünü ve Avusturya'nın 145 bin asker kullanmak zorunda kaldığını belirten Karpas işgali şu sözler ile özetlemektedir: “*Avusturya ordusu için binlerce kayıp, devasa harcamalar, askeri ve diplomatik utanç nedeni oldu.*”

Osmanlı Devleti, Avusturya askeri Bosna ve Hersek sınırına saldırdığı zaman askerlerin daha ileriye gitmelerini engellemek için İngiltere ve Avusturya'ya müracaat etti.⁵ Bosna ve Hersek'teki Müslüman ve Hristiyan halk memleketlerini korumak için ayaklandıklarından dolayı daha fazla kan dökülmemesi için Avusturya askerinin Bosna'dan dost ve müttefikliğe hürmeten ve insaniyet namına geri çekilmesini Padişah, Avusturya İmparatoru'ndan rica etti. Aynı metnin müsveddesi İngiltere Kraliçesi'ne dahi gönderildi.⁶

İngiltere'nin beklentisi Bosna ve Hersek'in işgal ve idaresinin hızlı ve sorunsuzca tamamlanması yönündeydi. Salisbury, 6 Ağustos 1878 tarihli yazısında Layard'a Babıâli'nin bir an evvel Avusturya ile uzlaşması gerektiği talimatını verdi. Osmanlı Devleti'nin direnci Avusturya'yı Rusya'ya yaklaştırabilirdi. Avrupa'daki Osmanlı topraklarının güvenliği için Avusturya'nın Osmanlı Devleti'nin yanında olması şarttı.⁷ Salisbury'nin Layard'dan beklentisi Sultan'a Asya'da istedikleri reformları uygulamak, ikinci olarak Yunanistan ve Avusturya ile bir anlaşmaya varılması konusunda ikna etmektir.⁸ Layard, Bosna ve Hersek'in Avusturya'nın eline geçmesine muhalifti ama Londra'dan aldığı talimat gereği Babıâli'yi Viyana'nın isteklerine razı etmek için çalıştı.⁹

Bkz., Karpat, s.154, 178. 82.000 Avusturya askerine karşılık, Boşnaklar 40.000 civarında adam toplayarak, Avusturya'ya karşı beklenmedik bir direniş gösterdiler. Bkz., Noel Malcolm, **Bosna'nın Kısa Tarihi**, Türkçesi Aşkın Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul, 1999, s.223-224; Mehmet Yılmazata, **Savaş Giden Yol 1908 Bosna-Hersek İlhakı**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2013, s.75. *Mufasssal Osmanlı Tarihi*'nde 90 bin Boşnak'ın silaha sarıldığı ve buna karşı Avusturya askerinin sayısının 165 bini bulduğu yazmaktadır. Bkz., Mustafa Cezar, **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.3338. Gölen 100 bin kişiyle başlayan işgal 270 bin kişilik bir orduya ancak tamamlanabilmişti demektir. Bkz., Gölen, ss.129-131.

⁵ Avusturya'nın kumandanı devletinden emir gelmedikçe ilerlemeyeceğini belirtmiş. Bkz., "Hafız Paşa'ya Telgrafname Sureti", **BOA, Y.EE.d., 1017**, 24 Temmuz 94 (5 Ağustos 1878), s.35. Devletlere yapılan şikâyet tarzındaki müracaatın bir tesirinin olmadı. Türkgeldi, s.125. "Avusturya'nın Bosna'yı İşgali Sırasında Yaptığı Zulümler Hakkında Osmanlı Devleti'nin Batılı Devletler Nezdinde Yaptığı Girişimler" için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:101, Ankara, 1992, ss.70-76.

⁶ "İngiltere Kraliçesi Hazretlerine Telgrafname-i Hümayun Müsveddesi", **BOA, Y.EE.d., 1017**, 4 Ağustos 1878, s.36.

⁷ Salisbury'den Layard'a, 6 Ağustos 1878, **No.908, F.O 78/2770**'den aktaran Kurat, s.139. *Tercüman-ı Hakikat*'te de aslında Kıbrıs ile Bosna'nın işgalinin aynı mantıktan, yani Rus tehlikesine karşı Osmanlı topraklarını koruma gayesinden ileri geldiği ama Bosna'nın işgalinin tatbikinde farklılık olduğu belirtiliyor. Bkz., "Kıbrıs ve Bosna", **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Ağustos 1878.

⁸ **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.455.

⁹ Kurat, s.135. *The Manchester Guardian*, Avusturya ile İngiltere arasında bir ittifak olduğu haberi yapmış hatta "Berlin'den ayrılmadan İngiltere-Avusturya arasında bir muahede olduğu söyleniyor" demişti. Bkz., "Avusturya ve İngiltere İttifakı", **Tercüman-ı Hakikat**, Teşrinisani 1878.

Ekim sonuna kadar süren işgal sırasında karşılaştığı direnişe rağmen Avusturya Yenipazar'a kadar olan mevkiyi kontrol altına aldı. Avusturya askerinin Yenipazar'a kadar gelmesi ise Osmanlı yönetiminde endişeye sebep oldu. Padişah tarafından Meclis-i Vükela'ya verilen layihada devletin içinde bulunduğu güç durum açıkça ortaya konuldu. Layihada belirtilen hususlar şöyleydi: Herkesin bildiği üzere Rus askeri Edirne'dedir. Avusturya askeri hedef-i hareketi olan Selanik'e duhul için Yenipazar'a girdiği, beri taraftan Yunanların tecavüze başladığı, İtalya Devleti dahi kendi hissesini aramağa kalkışacağı gibi haller gözümüzün önündedir denilen layiha bazı sorularla devam etti. Evvela, Kongre kararlarına göre şimdiye kadar Rusya askerini çekmesi gerekirken çekmedi. Edirne'den Şarkı Rumeli'ye askerini çekmesi için Ruslara teklifte bulunulacak mı? Saniyen, Avusturya Devleti Yenipazar'ı da eline aldığında Selanik'e kadar ilerlemez mi? Salisen, Avusturya Yenipazar'a geldiği gibi Yunanlar da tecavüze başlamazlar mı? Rabian, İtalya Devleti de bu duruma bakarak kendi hissesini istihsale kalkışmaya kendisini mecburiyet halinde görmez mi? Ardından İngiltere'nin ıslahat icrası namıyla Anadoluca olan niyetinin fiile çıkmasına bu suretle yardımcı olunmuş ve İngiltere de Anadolu'daki asıl maksadını göstermişti, denilmektedir. Son günlerde gece gündüz birbirini izleyen meclis görüşmelerinden bir sonuç alınamadığının söylendiği layihada Yenipazar'a yakın olan Avusturya askerlerine karşı mahir kumandanların komutası altında elli tabur asker toplanması ile gerekirse Arnavutlara da silah vesaire dağıtılması öneriliyordu. Ayrıca Avusturya'nın Yenipazar'a girmesi Osmanlı Devleti'ni mukavemete mecbur bırakacaktı. Bosna ve Hersek meselesinin hal edilmesi ile bu müşkilattan kurtulabileceği zannediliyordu.¹⁰

Osmanlı Devleti, Kongre'den arda kalan sorunlarla uğraşırken Avusturya Macaristan İmparatorluğu iç politikada da bir yoğunluk yaşıyordu. Avusturya Macaristan kamuoyu ve basınında hükümetin yürüttüğü dış politikaya karşı eleştirel sesler yükseldi. Özellikle Macaristan'da bu ses daha kuvvetli çıktı. Hükümetin yürüttüğü dış politikaya karşı parlamenterler tarafından yapılan saldırılar Kasım'dan

¹⁰ "Avusturya Meselesinde Taraf-ı Eşref-i Hazret-i Padişahîden Meclis-i Vükelaya Verilen Layiha Suretidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, 10 Şevval 95 (7 Ekim 1878) ss.38-43. İncelediğimiz belge ile aynı olmamakla beraber Türkgeldi'nin eserinde yer alan Padişah'ın vükela ve diğer bazı zevata yönettiği dört soru benzerlik göstermektedir. Bkz., Türkgeldi, s.129-130. Söz konusu soruların yer aldığı 19 Nisan 1879 tarihli belge (**BOA, Y.EE., 77/68**) ve transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek**, ss.85-88.

Mart ayına kadar devam etti. Andrassy 30 Kasım 1878 tarihinde hükümetin yürüttüğü Doğu politikasını savunan uzun bir konuşma yapmak zorunda kaldı.¹¹ Sonuçta Berlin Kongresi'nin tasdiki için komisyon tarafından yapılan teklif, Avusturya yasama organında 28 Ocak 1879 günü görüşülüp 112 oya karşı 154 oyla kabul edildi. Görüşmelerin başlangıcında Meclis Reisi Prens Auersperg, Bosna'nın idaresinin yakında sonuçlandırılacağını söyledi. Kamuoyunun şiddetli şekilde karşı çıktığı işgal politikasına mebusların çoğunun halkın düşüncesine aykırı şekilde karar verdikleri Viyana Sefareti'nden gönderilen yazıda yer aldı.¹²

Kasım ayında Rusya'nın tehditkâr tutumu nedeniyle Osmanlı Devleti ile Avusturya arasındaki görüşmeler yeniden başladı ama Medlicott'a göre, bunlar oyalayıcı ön görüşmelerdi ve ciddi görüşmeler Şubat ayını bulacaktı.¹³ Görüşmeler devam ederken Ocak ayında Avusturya askerinin Yenipazar'ı işgale hazır bulunduğu haberleri geliyordu.¹⁴ Şubat sonunda Kont Zichy, Andrassy'den aldığı talimat uyarınca Bosna ve Hersek üzerine bir anlaşmaya varıldığı takdirde Avusturya askerinin Yenipazar'a ve Metroviçe'ye girmeyeceğini hatta antlaşmada buraların bahis konusu bile olmayacağını taahhüt etti.¹⁵ Yine de Nisan başında, Avusturya'nın Yenipazar'a doğru yayılarak buraları ele geçirme isteği endişe ile izleniyordu ve müzakerelere devam kararı alındı.¹⁶

¹¹ Medlicott, s.263-264. Ayrıca bkz., Matthew Smith Anderson, **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, Çev. İdil Eser, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010, s.235.

¹² “Efkâr-ı umumiyyenin şediden red ve cerh eylediği istila-i memalik politikası karar-ı meşruh ile bilvasıta tasdik olunarak Mebusan-ı milletin ekserisini ahali ile açıktan açığa mübayenet (zıtlık) efkârında bulunmuş demektir.” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 2 Şubat 79 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.189; **BOA, Y.PRK.HR., 4/14**. Macaristan'daki onay ise 26 Mart 1879 tarihindedir. Bkz., Medlicott, s.264.

¹³ Medlicott, s.262. Avusturya Sefareti'nden verilen ve müzakereye konulması istenen dokuz maddelik öneri 12 Şubat 1879 tarihinde Meclis-i Mahsus-u Vükela'da görüşülerek onay için Padişah'a iletilti. Bkz., “Avusturya Sefaretinden Verilüp Mevki-i Müzakereye Konulacak Olan Mukavele Müsveddesinin Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1020**, ss.59-65.

¹⁴ **BOA, Y.EE.d., 1017**, 3 S 96 (27 Ocak 1879), s.195-196.

¹⁵ “Münir Kulları” imzalı yazıda, bugün Kont Zicy ile konuşmamda “Kont Andraşi'den ahz eylediği talimat mündericatına nazaran eğer Devlet-i Aliyye Avusturya Devleti nezdinde Hersek ve Bosna'ya dair bir mukavelename imzalarsa Avusturya askerinin Yenipazar'a ve Metroviçe'ye girmeyip Bosna hududuna yakın mahallerde iki nikat intihap olunarak yalnız bu noktalarda asker ikame ettireceğinin ayrıca bir beyanname ile taahhüd kılınacağını ve mukavelenamede dahi Yenipazar'dan ve Metroviçe'den hiç bahs olunmayacağını” belirtiliyordu. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, 5 Ra 96 (27 Şubat 1879), s.199-200.

¹⁶ **Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)**, ss.97-103.

İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ni uyarması hatta biraz da baskıda bulunmasının da etkisiyle görüşmelerin sonuna yaklaşıldı.¹⁷ 21 Nisan 1879 tarihinde Hariciye Nazırı Karatodori Paşa ve Maarif Nazırı Münif Efendi ile İstanbul'daki Avusturya Büyükelçisi Kont Zichy tarafından antlaşma imzalandı. 10 maddelik antlaşma uyarınca Osmanlı Devleti'nin idare ettiği işgalin geçici olması ibaresi kaldırılırken Avusturya'nın işgal ve idaresine bırakılan Bosna ve Hersek'teki Padişah'ın hükümdarlık hakları ile Müslüman ahalinin dini ve ekonomik hürriyetleri korunabildi.¹⁸

Bosna ve Hersek'in idaresi ve işgalinin Avusturya'ya bırakılması Berlin Kongresi'nin 25. maddesi uyarınca belirlendi. Ancak Avusturya'nın aceleci ve sert tutumu sonucunda iki devlet arasındaki ilişkiler gerildi. Bosna ve Hersek'in işgali sonrası Selanik yolu üzerinde bulunan Yenipazar'da silahlı çatışma ihtimali gündeme geldi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durum yeni bir silahlı çatışmayı kaldıramazdı. İngiltere'nin de araya girmesi ile Bosna ve Hersek'in Osmanlı Devleti'nin elinden kayıp gitmesinin kabulünden başka çare kalmadı. Avusturya ile halledilmesi gereken sorun çözülmüştü ama Padişah Mayıs ayında en azılı düşmanı olarak Rusya'yı değil de Avusturya'yı görmekteydi¹⁹ ve yılın geri kalan kısmında Avusturya Osmanlı ilişkilerinde hiçbir iyileşme gerçekleşmedi.²⁰

3.1.2. Rus Askerinin Tahliyesi

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'nin uğraşmak zorunda kaldığı sorunlardan bir diğeri Rus askerinin çekilmesi meselesiydi. Savaşın sonunda Rus askerleri ilerlemeye devam ederek müzakereler esnasında Ayastefanos'a kadar gelmiş ve İstanbul sınırına konuşlanmıştı. Boğazların ve İstanbul'un tehdit altında olması İngiliz donanmasının Marmara Denizi'ne girmesinin önünü açarak sorun genişlemişti.

¹⁷ Medlicott, ss.270-281.

¹⁸ "Devlet-i Aliyye ile Avusturya ve Macaristan Devleti Beyninde Yenipazar Sancağı Hakkında Akd Olunan Mukâvelenâmenin Tercümesi Sûretidir", için bkz., "BOA, Muahedenameler, nr.56/15, 28 R 96 (21 Nisan 1879)", **Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919)**, ss.104-106. Ayrıca bkz., Akpınar, s.129; Gölen, s.132-133; Kurat, s.141; Türkgeldi, ss.134-136.

¹⁹ Kurat, s.142.

²⁰ Medlicott, s.285.

Edirne Mütarekesi ve sonrasında Ayastefanos Antlaşması'na göre, Rusya'nın işgal ettiği yerleri boşaltması hükmü yer alıyordu. 3 Mart 1878 tarihli Ayastefanos Antlaşması'nın 25. maddesi uyarınca Rus askerleri, Bulgaristan hariç antlaşmanın imzalanmasından üç ay sonra Rumeli topraklarının tamamını, altı ay sonra da Doğu Anadolu'yu boşaltacaktı. Rus askerinin uzun müddet Osmanlı topraklarında kalmaması için askerinin bir kısmı Karadeniz ve Marmara Denizi limanlarından vapurlarla götürülebilecekti.

Ayastefanos Antlaşması imzalandığı gün murahhaslar tarafından Başvekâlet'e gönderilen yazıda Rus askerlerinin ne surette ve ne vakit çekileceklerinin belli olduğu ve antlaşmanın tasdik edilmesinin ardından on beş gün içinde askerlerin tahliyesinin başlayacağı bildirildi.²¹ Bölgedeki İngiliz Konsolosu Stanley tarafından Layard'a gönderilen 7 Mart tarihli raporda, Rusların Silivri'de 7 bin piyade 3 bin süvari ve 25 sahra topu ile bulunduğu bilgisi paylaşıldı.²²

Nikola, Rus askerlerinin geri gönderilmesine başlanacağını ve askerinin bir kısmının Tekirdağ ve bir kısmının da Ayastefanos sahilinden vapurlara bindirileceğini söyledi. Ancak Ayastefanos sahili ağır silahların ve hayvanların vapurlara bindirilmesine elverişli olmaması nedeniyle oradaki asker, mühimmat ve hayvanların Büyükdere'den sevk edilmesi gerektiğini ileri sürdü. Asker sevki için Büyükdere'nin kullanımının istenmesi durumu kritikledi. Çünkü "*Karadeniz boğazının en mühim bir noktası olan Büyükdere limanına dahi asker götürmek*" dikkate şayandı. "*Mühimmat ve edevat dolu gemiler, politikalar değişirse tehlikeli olabilir*"di. Kısaca Rusların Büyükdere'ye gelmesi İstanbul'a girmesi anlamına gelirdi.²³

Nikola'nın istekleri üzerine özel olarak 16 Mart'ta Ayastefanos'a giden Safvet Paşa, Nikola ve Nelidof ile Büyükdere'nin önemi hakkında görüştü. Diğer yolların müsait olmaması ve uzun sürmesini mazeret gösteren Nikola, askerlerin takım takım gönderileceğini ve bir takım gemiye binmeden diğerinin gönderilmeyeceğini ayrıca askerlerin İstanbul'a hiç uğramadan gemilere

²¹ "Saltanat-ı Seniyye Murahhasları Tarafından Başvekâlet-i Celileye", **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.217.

²² "Mr. Layard to the Earl of Derby (12 March 1878)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2089] Turkey, No. 42 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, s.3-4.

²³ "Meclis-i Vükela Mazbatası, 11 Rebiülevvel 95 (15 Mart 1878)", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.227-230. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983, s.583-584.

bineceklerini açıkladı. Karadeniz Boğazı'na girme niyetimiz olsa şimdiye kadar yapardık sözleriyle güven sağlamaya çalıştı.²⁴

Aynı gün Mabeyn-i Hümayun'da toplanan Meclis-i Vükela'da “iltimas-ı meşruhun âdem-i kabulü bil-ittifak kararlaştırıldı.”²⁵ Mabeyn-i Hümayun'da yapılan toplantının kararına göre, Rusya'nın Büyükdere'ye gelmesine izin verilmesi İngilizlerin donanmasını İstanbul'a göndermesine neden olabilir ayrıca Osmanlı Devleti'ni birtakım zorluklara sokabilirdi. Bu zorluklar toplanacak Kongre'de Rusya'nın elini kuvvetlendirip boğazlarda Rus varlığını kendi isteğimiz ile kabul etmek ve antlaşma ile kazanılan bir haktan vazgeçmek olurdu.²⁶

Rusların Büyükdere'ye gelme istekleri reddedilerek, sadece asker sevki amacıyla bile İstanbul'a girmelerine mani olundu. Müdahale edebilir mesafedeki İngiliz donanmasının varlığı ve İngilizlerin boğazlar ve İstanbul hakkındaki hassasiyetini de göz ardı etmeyen Ruslar isteklerinde diretmedi.²⁷ Yine de Kongre'ye gidilirken Rus askerinin geri çekilme mevzusu çözülebilmüş değildi.

Berlin Kongresi'nin açılış merasiminde İngilizler tarafından ortaya atılan Rusların İstanbul yakınlarından çekilme mevzusu, Bismarck'ın tutumu nedeniyle ve Avrupa barışından çok iki devlet arasındaki ilişkiyi içerdiğinden protokollerde pek yer bulamadı.²⁸ Berlin Antlaşması'na da konuya ilişkin bir madde eklenmedi.

Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti ile Rusya arasında karara bağlanması gereken konularla ilgili görüşmeler başladı. Rusya, Babiâli'ye iki devlet

²⁴ “Hariciye Nazırı Safvet Paşa Tarafından Başvekalete Verilen Takrir, 12 Rebiülevvel 95 (16 Mart 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.234-236.

²⁵ “Tophane Müşiri Namık Paşa ve Bahriye Nazırı Said Paşa ve Serasker Kaymakamı Samih Paşa Hazeratı Tarafından Başvekalet-i Celileye, 12 Rebiülevvel 95 (16 Mart 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.238-239.

²⁶ “Mabeyn-i Hümayunda Vuku'bulan İctima'ın Kararı, 13 Rebiülevvel 95 (17 Mart 1878)”, **BOA, Y.EE.d., 1016**, s.239-240. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.583-584.

²⁷ “Avrupa başkentlerinde kongre hazırlıkları ve diplomatik çatışmalar cereyan ederken, İstanbul önlerindeki silahlar da tetikte bekliyordu.” diyen Kurat, Layard'ın Rus ordusunun ilerlemesi halinde donanmayı harekete geçirmek için inisiyatif kullanabileceği bilgisini paylaşıyor. Bkz., Kurat, ss.113-115.

²⁸ Açılış merasiminde Disraeli, özetle konudan şöyle bahsetmişti: Ayastefanos Antlaşmasını incelemeye geçmeden evvel çok önemli bir mesele olan Rus askerinin İstanbul önlerinde bulunmasını ele almalıyız. Rus askeri mütarekede belirlenen hattı geçmiştir. Bu durum hem savaşı taraflar hem de Avrupa menfaatleri için tehlikelidir. Ufak bir anlaşmazlık ya da söylenti büyük felaketlere neden olabilir. Belki İstanbul'un işgaliyle sonuçlanabilir. Kongre'nin bu konuyu ele alması uygun olacaktır. Bkz., “Protocol No.1 – Sitting of June 13, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.13; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.5-6.

arasında akd olunmak üzere bir antlaşma layihası verdi.²⁹ Layihada özetle, Berlin Antlaşması'nda Ayastefanos Antlaşması'nın ele alınmayan maddelerinin tasdiki, boğazların ulaşımına açılması ve en önemlisi Şarki Rumeli ve Bulgaristan haricindeki mahallerde bulunan Rus askerinin tahliyesi için yapılan şartın ertelenmesiydi. Babiâli bu şartları imzalamakta tereddüt etti. Rus elçisi Lobanov “...*musalaha-ı kati'ye bize teklif olunan muahede vasıtasıyla iade olunmadıkça Rusya İmparatoru kendi ahalisine iki devlet beyninde sulh ve müsalemetin iade olunmuş olduğunu ilan edemeyeceğini...*” söyleyerek Rus askerinin üç ay içinde tahliye edilmesinin ertelenmesini istedi.

Bir sonuç alınamayan bu ilk girişimin sonucunda Osmanlı Devleti, Rusya'nın tehditkâr tutumunu gizli bir telgrafla 7 Eylül 1878 tarihinde Avrupa'daki sefirlerine bildirdi ve devletlerin görüşlerine başvurdu. Bismarck, bir mütalaa beyan edemeyeceğini bildirirken, Fransa çekimser kaldı. Ama en çok da İngilizlerin tavrı merak ediliyordu. Musurus Paşa, Salisbury ile Rusların verdiği layiha hakkında görüştü. Salisbury layiha metninin tamamını görmedikçe kesin bir şey söyleyemeyeceğini ama Babiâli'nin söz konusu antlaşmayı imzalamasında “...*ne zarar ne de faide vardır*” yorumunda bulundu. Rusya daha iyi bir sebep göstermedikçe Babiâli'nin o zamana kadar antlaşmayı imzalamaktan kaçınmasının iyi olacağını tavsiye etti. Londra'ya döndüğü zaman Rus elçisi Kont Şovalov ile konu hakkında görüşeceğini sözlerine ekledi.³⁰

Şovalov, İngiltere'ye dönmek üzeriydi. Londra'ya dönerken Andrassy ve Bismarck ile temaslarda bulunacak olan Şovalov, Paris yoluyla İngiltere'ye gidecekti. Viyana Sefareti'nden 14 Kasım 1878 tarihinde gelen bilgilere göre, Livadya'dan aldığı talimat üzerine Şovalov, Berlin Antlaşması'nı tamamıyla icra edeceklerinin teminatını verecekti. Bununla birlikte Andrassy ile görüşmesinde Berlin Antlaşması'nın mesuliyetini Osmanlı Devleti üzerine yüklerken, Osmanlı

²⁹ 7 Eylül 1878 tarihli belgede şunlar yazıyor: “...*bundan takriben iki ay evvel Rusya Babiâli'ye iki devlet beyninde akd olunmak üzere bir muahede-i kati'ye-i sulhiye layihası takdim etmişti.*” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeden fi 7 Eylül 78 Tarihiyle Süfera-i Saltanat-ı Seniyyeye Yazılan Telgrafname-i Mahremanenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/77**, s.1. Medlicott'un eserinde ise Lobanov'un 27 Ağustos'ta Safvet Paşa'yı Rusya'nın önerisi ile ilgili bilgilendirildiği yazmaktadır. Antlaşma taslağının 13 Eylül'de Türk Hükümeti'ne sunulduğu ve 9 Ekim'de Safvet Paşa'nın Layard'a önerinin kabul edilemeyeceğini söylediği yer almaktadır. Bkz., Medlicott, s.175-176.

³⁰ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeden fi 7 Eylül 78 Tarihiyle Süfera-i Saltanat-ı Seniyyeye Yazılan Telgrafname-i Mahremanenin Tercümesidir” ve “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Teşrinisani 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir” için bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 3/77**, ss.1-4.

Devleti'nin verdiği taahhütlerin icrasındaki şüphelerini dile getirdi.³¹ Birkaç gün sonra Viyana Sefareti'nden gelen diğer bir telgrafta, Şovalov'un memuriyetinin en esaslı cihazlarından birinin Berlin Antlaşması hükümlerinden bazısının icrasında zuhur eden müşkülata dair ittifak meselesini ele almak, Viyana ile Londra Kabineleri arasında gittikçe artan yakınlaşmaya karşı koymak ve Babıâli ile Avusturya Devletleri arasında meydana gelebilecek ittifakı engellemek olduğu beyan edildi.³²

Rusya'nın Berlin Antlaşması kararlarına karşı davranışları yüzünden İngiltere, Fransa ve Avusturya birbirlerine yaklaştırmışlardı. Ekim ayında bu devletler arasında bir birliğin meydana geldiği açıkta³³ ve Şovalov'un da temaslarında başarı sağlanamaması Rusları politikalarını değiştirmeye zorladı.

Rus askerinin çekilmesini mümkün olduğunca geciktirmeyi isteyen Rusya, gerek Osmanlı Devleti'ne sunduğu barış teklifiyle bunu kabul ettirmeye çalışıyor gerekse Trakya'yı boşaltıkları takdirde buradaki Hristiyanların katliama uğrayacakları propagandaları ile Osmanlı topraklarından çekilmemenin yollarını arıyorlardı.³⁴ Diğer taraftan ise İngilizleri oyuyorlardı. Layard anılarında “*Ya Kont Şovalov Majestelerinin Hükümeti'ni yanıltmıştı ya da İstanbul'daki Rus elçisine verilen talimattan habersizliğini gizli tutuyordu.*” diyerek devamında gelişmeleri şöyle özetledi: Lobanov, Babıâli ile iletişimde baskı ve tehdit ile barış taslağını kabul ettirmeye çalıştı. Safvet Paşa bir sirküler ile bunları yayımladı. Lobanov'un kullandığı dil, artık Şovalov tarafından reddedilemiyordu. Kont Şovalov, İngiltere tarafından önerilen bazı değişiklikleri kabul etti. Layard'a ciddi karmaşaya yol

³¹“Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 14 Teşrinisani 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/76**, s.2.

³² “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 17 Teşrinisani 78 Tarihiyle Viyana Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/76**, s.1. Benzer bilgileri paylaşan Medlicott eserinde, Şovalov'un aldığı talimatlar arasında karışıklığa mahal vermeden üç imparator arasında ortak eylem düşüncesini canlandırmak olduğunu ekliyor. Bkz., Medlicott, s.186-187.

³³ Kurat, s.147; Medlicott, s.177.

³⁴ Kurat, s.145, 150. Savaşın başında Avrupa kamuoyunda başarı sağlayan çoğu asılsız ve abartılı söylemler şimdi taraftar bulamayacaktı. Çünkü “*Bulgar Mezalimi*” olarak ortaya atılan iddialar şimdi açık ve net biçimde “*Türk Mezalimi*”ne dönüşmüştü. Layard bu tanımlamayı yaparken Salisbury'ye gönderdiği yazının sonunu şöyle getirdi: “*Ruslar bile, Bulgarların bu hareketleri karşısında onlara müdahale etmek zorunda kalmışlardı.*” Arşiv belgelerinde de bu mezalime ilişkin çokça örnek mevcuttur. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2083] Turkey, No. 5 (1878). Correspondence Respecting the Condition of the Mussulman, Greek, and Jewish Populations in Eastern Roumelia**; Bilâl N. Şimşir, **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1989. Ayrıca İnsan hakları savunuculuğuna soyunan Gladstone ile muhalif partinin sessizliği, olaylardaki ikiyüzlülüklerinin kanıtı gibiydi.

açabilecek bir yanlış anlaşılmayı önlemek için Rusya'nın önerdiği taslağı değiştirmesi için Babıâli'ye tavsiyede bulunması talimatı verildi.³⁵

Rusya'nın savaşın başlangıcında kullandığı taktikler şimdi işe yaramıyordu. Ne Hristiyanlığın savunuculuğu iddiası ne de zaman kazanarak Avrupalı devletleri gelişmelerden soyutlama girişimleri fayda etmeyecekti. Durum savaş öncesinden çok farklıydı ve Berlin Kongresi ile devletler gelişmelere resmen dâhil olmuşlardı. Rusya'nın direktmesi bir savaşı beraberinde getirebilirdi. Ekim ayında savaş ihtimali imkânsız görünmüyordu.³⁶

Savaş ihtimali karşısında İngiltere, Osmanlı Devleti'ne yardım vaadinde bulundu. Rusların Balkanları tahliyesinde ısrarcı olan İngiltere, Mayıs ayına kadar Rus askerlerinin geri çekilmemesi durumunda Osmanlı Devleti ile birlikte hareket edeceğini ve gereken yardımı yapacağını gizli şekilde ilettili.³⁷

Rusya, Osmanlı Devleti aleyhinde hareket ederse İngiltere'nin ne yapacağı, yardım edip etmeyeceğinin öğrenilmesi için bir kez de Musurus Paşa'dan Salisbury'ye sorulması istendi.³⁸ Salisbury'nin aldığı haberlere göre, Rusya'nın savaş açma ihtimali pek zayıftı. Eğer Rusya barış şartlarına aykırı olarak Osmanlı Devleti'ne savaş açarsa İngiltere'nin tutumu savaşın sebebine göre değişirdi. Osmanlı Devleti savaşı başlatırsa bunun mesuliyetini alırdı. Rusya belirlenen zaman içerisinde çekilmezse ve Osmanlı Devleti Berlin Antlaşması ile kendi üstüne düşen şu şartları yerine getirirse İngiltere Devleti yanında olacaktı. Bu şartlar: 1-Karadağ'a terk edilen arazinin teslim edilmesi, 2-Yenipazar hakkında Avusturya ile acilen mukavele yapılması, 3-Yunanistan ile sınır değişikliği müzakerelerine girişilmesi, 4-Rusya'yı haklı gösterecek bir sebep ve delil verilmemesiydi. Osmanlı Devleti İngiltere tarafından tayin edilen şartlara uyduğu takdirde İngiltere'nin yardımına mazhar olacaktı. Ayrıca sefirin aldığı habere göre, "*Avusturya Devleti eğer*

³⁵ **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.508.

³⁶ Ekim ayının sonuna kadar Rusya'nın politikasından kaynaklanan savaş olasılığı birkaç Avrupa hükümeti tarafından ciddi olarak değerlendirildi. Bkz., Medlicott, s.183.

³⁷ "*Kraliçe Hazretleri Berlin Ahidnamesi mucibince gelecek Mayıs'ta Rusyalunun Bulgaristan'ı ve Rumeli-i Şarkiyi tahliye etmesinde ısrar eylemek azım ve kuvviyesinde bulunduğunu ve bu maksada her vusul (ulaşmak) için imal-ı kuvvete lüzum tahakkuk ettiği halde Devlet-i Aliyye ile birlikte hareket edeceğini Zat-ı Hazret-i Padişahîye mahremane olarak İngiltere sefiri arz ve tebliğe memur olmuştur.*" Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1213**, 20 Teşrinievvel frengi 1878, s.1-2. Bu yazı 26 Ekim tarihinde Salisbury'den aldığı talimatla benzerdir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.504-505. Ayrıca bkz., Kurat, s.148; Medlicott, s.190.

³⁸ **BOA, Y.EE.d., 1213**, 20 Teşrinievvel frengi 1878, s.1-2.

*Yenipazar hakkında bir mukaveleye girişilir ise Türkiye'ye muhafaza ve müdafaa için tamamıyla İngiltere tarafında bulunmak niyet-i kati 'yesindeydi.'*³⁹

Kraliçe Parlamento'nun 16 Ağustos 1878 tarihli kapanış konuşmasında dış politikaya değindi. Berlin Antlaşması'ndan arda kalan sorunlardan bahsetmedi ama konuşmasında dikkat çeken taraf, Osmanlı Devleti ile yapılan Kıbrıs Konvansiyonu idi. 1856 Antlaşması, diğer devletlerle birlikte kabul edilmiş ama prensiplerin şekil ve sureti faydalı görülmediğinden dolayı Kıbrıs Konvansiyonu ile Anadolu'ya ilişkin taahhüt açıkça ortaya konulmuştu. Kraliçe, bir taraftan yapılacak ıslahatı gündeme getirirken diğer taraftan yapılan antlaşmanın amaçlarını geliştirmek için Kıbrıs'ın işgalini ve yönetimini ele geçirdiğini vurgulayarak belki de Rusya'ya mesaj veriyordu.⁴⁰ 16 Ağustos 1878 tarihinde tatile giren İngiliz Parlamentosu 5 Kasım'a kadar kapalı kaldı. İngiliz Parlamentosu'nun açılış konuşmasında Kraliçe, Berlin Antlaşması ile yapılan düzenlemelerin tüm Güçler'in samimi duygularının güvencesiyle başarıyla yürürlüğe gireceğine inandığını belirtti.⁴¹

Berlin Antlaşması sonrasında Avrupa barışını tehlikeye düşürebilecek potansiyele sahip olan Rus askerinin tahliyesi konusu Kasım sonunda yeni bir güzergâha girdi. 30 Kasım'da Edirne'den gelen Lobanov, Safvet Paşa ile görüştü. Osmanlı Devleti'nin resmen Rusya'ya barış beyanında bulunmasını ve müzakerelere girişilip girişilmeyeceğinin cevabının kendisine verilmesini istedi. Ayrıca Lobanov, Safvet Paşa'ya mahremane olarak iki devlet arasında yapılacak antlaşmadan sonra Rus askerinin çekileceğini söyledi.⁴² Rusya'ya gidecek olan Lobanov, cevabı sabırsızlıkla bekliyordu. Görüşme derhal İngiliz ve Avusturya elçilerine bildirildi ve onlardan gelen olumlu cevap üzerine Rusya ile yapılacak antlaşmanın kapısı tekrar

³⁹ **BOA, Y.EE.d., 1213**, 24 Teşrinievvel frengi 1878, ss.14-16. Salisbury, Layard'a yazdığı 3 Kasım tarihli mektubunda yardım konusunun Parlamento'nun onayına bağlı olduğunu ama gerekirse yazılı bir taahhüt verilebileceğini söylemesine rağmen sonradan gönderdiği talimatta Osmanlı Devleti'ni yapılabilecek yardımın iki devlet arasında meydana gelecek çatışmanın şekline bağlı olacağını bildirdi. Salisbury'den Layard'a 3 ve 22 Kasım'da, Layard'dan Salisbury'ye ise 24 Kasım'da konuyla ilgili yazılar gitmişti. Bkz., Kurat, s.149; Medlicott, s.191.

⁴⁰ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Ağustos 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/59**. Konuşmanın tamamı için bkz. **Hansard, Prorogation of the Parliament – Her Majesty's Speech, HL., Deb., 16 August 1878**, Vol.242, ss.2082-2085.

⁴¹ **Hansard, The Queen's Speech, HL., Deb., 5 December 1878**, Vol.243, s.3-4.

⁴² **BOA, Y.EE.d., 1213**, 5 Zilhicce 95 (30 Kasım 1878), s.68-69.

aralandı.⁴³ Bu sırada Rusların Yeşilköy, Çatalca ve Tekirdağ ile Edirne ve Şarki Rumeli'deki bazı birliklerini çekmeye başladığı haberleri duyuluyordu.⁴⁴

Nihayet Rus askerinin tahliyesi konusu 8 Şubat 1879 tarihinde Osmanlı Devleti ve Rusya arasında imzalanan antlaşma ile çözüldü. İki devlet arasında Berlin Kongresi'nde ele alınmayan konuları çözüme kavuşturan antlaşma maddelerinde sadece savaş sırasında tarafların orduları ile münasebeti olan kişilerin bu nedenle cezalandırılmamasını içeren 8. maddenin devamında Rus askerleri ile çekilmek isteyecek kişilere karşı çıkılmaması belirtildi.⁴⁵ Temsilciler arasında yapılan protokolün 7. fıkrasına göre, Rus askerinin tahliyesi konusu karara bağlandı: “*Rusya murahhası bugünkü muahede tasdik olunur olunmaz Rusya askerinin Bulgaristan ile Rumeli-i Şarki hududları haricinde ikamet ettikleri mahallerin tahliyesi emrinin ita'sı devlet metbu'ası tarafından taahhüd olunduğuna dair Babıâli'ye bir nota verilecektir.*” Antlaşma imzalanınca Rus murahhasları asker tahliyesi maddesine dair notayı verdiler. Bu nota antlaşma maddeleri içerisinde yer almadı ama antlaşmadaki on iki maddeden ayrı olarak sona, Rus askerinin çekilmesi için antlaşma tasdikinden sonra emir verilecektir ibaresi eklendi.⁴⁶ Rus askerinin Edirne'den çekilmesi bu antlaşmaya bağlı olduğu için antlaşmanın hemen onaylanması ve değiş tokuş edilmesi gerekiyordu. Ve öyle de oldu, Padişah ertesi gün antlaşmayı onayladı.⁴⁷

⁴³ BOA, Y.EE.d., 1213, 6 Zilkade 95, s.70-71. (tarih Zilhicce yerine yanlışlıkla Zilkade yazılmış olmalıdır.) Ayrıca bkz., Kurat, s.149.

⁴⁴ Kurat, s.145. Bükreş Sefareti'nin edindiği bilgiye göre Aralık sonunda Edirne ve Şarki Rumeli'deki Rus askerinin iki fırkası Rusya avdet için emir almıştı. Daha sonra Rus elçisi ile görüşen sefir elçinin bu konuda rakam veremeyeceğini iletmışti. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 28 Kanunuevvel 78 Tarihiyle Bükreş Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, BOA, Y.PRK.HR., 4/7, s.1-2.

⁴⁵ Babıâli'de toplanan olağanüstü Meclis-i Mahsusalar sonucunda karara varılmıştı. Bkz., “Rusya ile Muahede: Musalaha-ı Kati'ye”, Vakit, 28 Kanunusani 1294 (9 Şubat 1879). 6 Şubat 1879 tarihinde “Rusya Devleti ile teati olunacak muahedenamenin yarın hareket edecek vapura yetiştirilmek üzere hemen imza ve teatisi Rusyaluların Edirne'den çekilmesini ta'cil edeceğinden (hızlandıracağından)...” bu husustaki İrade-i Seniyye tevdi olundu. Bkz., “Tezkere-i Hususiye-i Samiye, 13 S 96 (6 Şubat 1879)”, BOA, Y.EE.d., 1017, s.84. 8 Şubat'ta imzalanan antlaşmanın maddeleri için bkz., “Devlet-i Aliyye ile Rusya Devleti Beyninde Akd Olunan Muahedenin Tercümesidir, 27 Kanunusani 294 (8 Şubat 1879)”, BOA, Y.EE.d., 1020, ss.5-8. Antlaşmanın transkripsiyonu için bkz., Nihat Erim, Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri, C:1, TTK Basımevi, Ankara, 1953, ss.425-427. 11 Şubat'ta İstanbul'dan gönderilen antlaşma metninin yer aldığı telgraf 13 Şubat 1879 tarihinde The Times gazetesinde yayımlandı. Bkz., “Russia and Turkey”, The Times, 13 February 1879.

⁴⁶ “Muahedenin İmzalanmasına Muteallik Tanzim Olunan Protokolün Tercümesidir, 27 Kanunusani 294 (8 Şubat 1879)”, BOA, Y.EE.d., 1020, ss.1-3, 8.

⁴⁷ BOA, Y.EE.d., 1020, 16 S 96 (9 Şubat 1879), ss.9-12.

Rusların yakın zamanda çekilecekleri kararlaştırıldığından Edirne Vilayeti'ne memur edilen Rauf Paşa hemen vilayet merkezine gönderildi. Ruslar çekilinceye kadar Ruslarla cereyan edecek davranış ve haberleşmeler için gerekli olan komiserlik memurlarının Paşa'nın emrine verilerek birkaç zat daha Paşa'nın yanında görevlendirildi.⁴⁸

8 Şubat tarihinde Petersburg Sefareti güvenilir bir kaynaktan edinilen bir haberi paylaştı. Rusya İmparatoru'nun riyasetinde toplanan Gorçakov ile bazı vükelanın bulunduğu bir Meclis-i Mahsusa'da Rus askerinin bulunduğu yerlerin katiyen tahliyesine karar verildiği bildiriliyordu.⁴⁹ 13 Şubat'ta Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmada Disraeli, yakın zamanda imzalanan antlaşma ile Ayastefanos Antlaşması'nın son izlerinin kaldırıldığını ve Osmanlı topraklarının tamamen tahliye edilmesiyle sonuçlanacak Rus askerinin geri çekilme hareketine başladığını duyurmaktan mutluydu.⁵⁰

14 Şubat'ta Rus askerinin çekileceği yolların yapımında görevlendirilecek işçilerin istihdamına dair görüşmeler yapıldı.⁵¹ 17 Şubat'ta Rusların Edirne ve havalisini 22 Şubat gününe kadar tahliye edecekleri bildirildi. Ancak tahliyeye silahsız olarak İstanbul yoluyla başlanacaktı.⁵² Rusların İstanbul'da kısa süreliğine dahi olsa kalmadan Sirkeci İskeleyi'nden doğrudan vapurlara binmelerine izin verildi.⁵³ Zaptiye Nezareti'nin 3 Mart 1879 tarihli haberine göre, dün gece yanlarında on beş kadar zabitle bir grup Rus'un gelmesiyle nihayet Ayastefanos Antlaşması'nın yıldönümüne girilirken Rus askerlerinin tahliye işlemi başladı.⁵⁴

3.1.3. İngiliz Donanmasının Marmara'dan Çıkması

Rus askerleri İstanbul yakınlarında bulundukça İngiliz donanması da Marmara Denizi'nden ayrılmadı. İngiliz donanmasının Marmara Denizi'ne

⁴⁸ "Tezkere-i Maruza Sureti", **BOA, Y.EE.d., 1020**, 19 S 96 (12 Şubat 1879), s.65-66.

⁴⁹ "Petersburg Sefaret-i Seniyyesi Tarafından Hariciye Nezaretine Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.143. Ayrıca bkz., "Tezkere-i Hususiye-i Samiye, 21 S 96 (14 Şubat 1879)", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.129.

⁵⁰ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 13 Şubat 79 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.167-168. Konuşmanın tamamı için bkz. **Hansard, Ministerial Statement, HL., Deb., 13 February 1879**, Vol.243, ss.1041-1048.

⁵¹ **BOA, Y.EE.d., 1017**, ss.116-118, 130-140.

⁵² **BOA, Y.EE.d., 1017**, ss.151-153.

⁵³ "Tezkere-i Hususiye-i Vekaletpenahi, 8 Ra 96 (2 Mart 1879)", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.217.

⁵⁴ "Zaptiye Nezareti'nden Mevrud Jurnal, 9 Ra 96 (3 Mart 1879) ", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.218-219.

gelmesinin sebebi Rusların Osmanlı Devleti'nin başkentine doğru ilerlemesiydi. Berlin Antlaşması imzalandıktan sonra ise tehdit tamamen ortadan kalkmış değildi. Kongre'den arda kalan sorunlar bir tarafa bırakılsa bile Rusların yeniden saldırıya geçmeyeceklerinin garantisi yoktu.

İngiliz donanmasının burada bulunmasının amacı Osmanlı Devleti için bir sorun çıkarmak değil, daha çok Payitaht'ın güvenliğinin sağlanması olarak gösteriliyordu. Ancak İngiliz donanması, ittifak halinde olunmayan tarafsız bir devletin donanması konumundaydı. Bir devletin başkentinin yanı başında başka bir devletin donanmasının demirli kalması bağımsızlık ve özgürlük ilkeleri ile uyuşamayacağı için İngiliz donanmasının Marmara Denizi'nden mümkün olan en kısa ve uygun zamanda ayrılması şarttı.

15 Şubat 1878 tarihinde İstanbul yakınlarına gelmiş bulunan Amiral Hornby komutasındaki İngiliz donanması burada uzun süre kalmadı. Önce Mudanya açıklarına çekilen gemiler ardından 8 Mart'ta İzmit Körfezi'ne demir attı. İzmit Körfezi her tarafı iyi korunan ve gemilerin demirleyeceği mükemmel ve küçük bir koy konumundaydı. Ayrıca iletişim ve ulaşım olanakları gayet iyiydi.⁵⁵

İngiliz donanması kendisine güvenli bir barınak bulmuştu ve sabırla Rusların işgal ettiği yerleri boşaltması bekleniyordu. Rus askerlerinin geri çekilme meselesi gündemde iken İngiliz donanmasının İzmit'te demirli kalması Rusları rahatsız ediyordu. Layard, "*Ruslar başkentin sınırlarından ayrılmadıkça donanma orada kalacak.*" diyordu.⁵⁶ Çünkü İngiliz donanması Layard'a göre, Rusların İstanbul'u işgal etmeleri önünde bir engeldi.⁵⁷

Berlin Kongresi öncesinde Rus askeri ile İngiliz donanmasının çekilmesi mevzusu diğer devletleri de ilgilendirmeye başladı. 19 Nisan 1878 tarihinde Salisbury, Bismarck'ın iki devletin güçlerini eş zamanlı olarak çekmesi için görüşmeleri sürdürmesi temennisini Layard'a iletti. Bir anlaşma teklifi hazırlandı. Buna göre, İngiliz donanması Beşike'ye Rus askerleri Edirne ve Dedeağaç'a eş zamanlı olarak çekilecekti.⁵⁸ İstanbul'un Rusların hayallerini süslemeyi sürdürdüğü

⁵⁵ Layard, 17 Nisan 1878 tarihinde eşi ve bazı elçilik çalışanları ile birlikte Amiral'i ziyarete gitti ve anılarında İzmit Körfezi hakkında yukarıdaki olumlu sözleri sarf etti. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.351.

⁵⁶ **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.317.

⁵⁷ Kurat, s.114-115.

⁵⁸ **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.355-356.

günlerde böyle bir anlaşmaya varılamadı. Hatta Berlin Kongresi'nin 3. oturumunun toplandığı 19 Haziran 1878 tarihinde İngiliz donanması İzmit'ten ayrılarak Büyükada ve Adalar civarına demir attı.⁵⁹

Berlin Kongresi son bulduktan sonra Ağustos ortasında Layard, İngiliz donanması ve Rus askerinin eş zamanlı olarak geri çekilmesi konusunu görüşmesi için talimat aldı. Anlaşılan iki ülke arasında bir mutabakata varılmıştı. Layard, Rus meslektaşından 23 Eylül 1878 tarihinde İstanbul önündeki işgal edilen yerlerin terk edildiğini öğrendi. Rus askeri çekilmeye başladığında donanma Gelibolu önlerine gönderilecekti ama Layard, bir kısım Rus askerinin çekilmesine rağmen büyük kısmının halen yerlerinde durduğunu biliyordu. Salisbury tarafından gönderilen talimat uyarınca Amiral'e donanmayı geri çekmesi için istekte bulunma yetkisi Layard'a verildi. Rus birliklerinin bir kısmının Büyükçekmece'den çekilmeye başlaması sonucunda Layard, Amiral'den Erdek'e gitmesi için hazırlanmasını istedi.⁶⁰ Balıkesir'in ilçesi olan ve Marmara Denizi'ne doğru uzanan Kapıdağ Yarımadası'nda yer alan Erdek Körfezi'ne İngiliz donanması 28 Eylül'de demir attı.⁶¹ İki devlet de birkaç adım geri atmış oldu. Ruslar bir miktar birliğini geri çekerken İngiliz donanması biraz güneye indi.

Layard anılarında “*Ayastefanos'tan Rus güçlerinin çekilmesi beni sürekli endişe kaynağından kurtardı*” demektedir. Ancak yukarıda da belirtildiği üzere Ekim ve Kasım ayları Rus askerinin tahliyesinin tamamlanması ile değil gerilen ortam ve çatışma riski ile geçti. Bunun bir göstergesi olarak Erdek'in kış ayları için uygun bir liman olmadığı bahanesiyle İngiliz donanması tekrar İzmit'e hareket etti. Rusya ile yeni bir yanlış anlaşılmaya neden olacağı için Babiâli endişeliydi. Layard, Ruslara kabul edilebilir bir açıklama yaptığını belirterek Babiâli'nin korkularını bir nebze giderdi.⁶²

İngiliz donanması, Osmanlı Devleti ile Rusya arasında antlaşma yapılınca kadar İzmit Körfezi'nde demirli kaldı. Ne tesadüftür ki antlaşmanın imzalanacağı günlerde İngiliz donanması ateşli talim yapma kararı aldı. Rusya ile antlaşmanın

⁵⁹ *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, s.425.

⁶⁰ *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, s.469, 482.

⁶¹ *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, s.481; Fred Egerton, *Admiral of the Fleet, Sir Geoffrey Phipps Hornby, a Biography*, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1896, s.294.

⁶² *Memoirs of Sir Henry A. Layard's*, s.484, 523. Amiral Hornby, 1 Ocak'ta İzmit'e gitmek üzere Erdek'ten ayrıldı. Bkz., Egerton, s.302.

imzalanacağı 8 Şubat günü bildirilen bu karar, gelişmeleri takip eden İngilizlerin bir gözdağı verme amacı olarak değerlendirilebilir. Daha önce İngiliz Büyükelçiliği'ne, haber vermeden talim yapılmaması tebliğ edilmesine rağmen⁶³ izin alınmadan bir talim yapılacağı haberi sonucunda talimin ertelenmesi istendi.⁶⁴ Osmanlı Devleti tarafından böyle bir hadisenin yaşanmaması için İngiliz Büyükelçiliği uyarıldı. İngiliz donanmasının talimi ise birkaç gün sonra yapıldı.⁶⁵

Mart başında Rus askerlerinin tahliyesi başlayınca ve ilk birlikler Sirkeci İskeleyi'ne vardığında İngiliz donanması için de ayrılık vakti geldi. Amiral Hornby her ne kadar ayrılma taraftarı olmasa da⁶⁶ Mart başında Rusya'nın birliklerini Edirne'den çekmeye başladığı haberlerinin alınmasıyla kısa süre sonra kendisine 48 saat içinde ayrılmak için hazır olması emri geldi. Amiral, 11 Mart tarihinde Beşik'e hareket için talimat verildi. Ertesi gün gemiler hazırda ama gemilerin hareketinin ertelenmesine neden olacak bir telgraf alındı.

Bu telgraf sağlık problemleri yüzünden İstanbul'da bulunmayan Layard'ın yerine bakan Malet tarafından gönderildi.⁶⁷ Telgrafta Sultan'ın Amiral'e ve

⁶³ “İzmid Körfezi'nde bulunan İngiliz donanmasının bilahaber ateşli talim etmemesi zımnında İngiltere Sefirine suret-i mahsusada icra-i tebligat...” edilmesi 7 Şubat'ta emri ferman oldu. Bir daha ateşli talim edileceği gün evvelce ihtar ve beyan olunacağı sefaret tarafından vaad ve temin edildi. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.89-90, 99.

⁶⁴ İngiliz Sefareti'nin ikinci tercümanı Mr. Marinich imzasıyla İngiliz donanmasının gelecek Pazartesi veya Salı günü Marmara Denizi'nde ateşli talim yapacağı haber verildi. Ertesi gün Pazar, olması dolayısıyla Sefaret'te kimseye ulaşmak mümkün olmadı ve talimin hangi gün yapılacağı tam olarak anlaşılmadı. Pazartesi ise ilana vakit kalmadığı için başka güne ertelenmesi Sefaret'e tebliğ edildi. Bkz., 28 Kânunusani 94 (9 Şubat 1879). Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, ss.99-101.

⁶⁵ Talim haberi, “İngiltere Devleti'nin İzmid Körfezi'nde bulunan donanması tarafından ara sıra icra olunmakta bulunan ateşli top taliminden sekene-i Dersaadet haberdar edilmesi... Pazartesi hava müsait olmadığı halde Salı günü Marmara Denizi'nde icra-ı talim olunacağı” notuyla Vakıf ve sair gazetelerde ilan olundu. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.102; “Mabeyn-i Hümayun Baş Kitabet Celilesi Tarafından Tebliğ Buyrulmuştur”, **Vakit**, 29 Kanunusani 94 (10 Şubat 1879). Haber verilen tarihte ateşli talim gerçekleşti: “Marmara taraflarında talim etmek üzere İzmid'den hareket etmiş İngiltere donanmasının dünkü gün saat dokuzda İzmid'e avdet ve muvasalat ettiği İzmid tersanesi memurini tarafından batelgraf bildirildiği arz olunur.” 31 Kânunusani 94 (12 Şubat 1879- Çarşamba) Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.119.

⁶⁶ Hornby'ye göre Rus birlikleri çekildiği zaman küçük devletler arasında sorun çıkabilirdi. Gemiler hazır olduğu takdirde yardım talepleri karşılanabilirdi. Bkz., Egerton, s.309.

⁶⁷ Şubat başında hat safhaya ulaşan sinir bozukluğunu elçilik ciddiye almaya başladı diyen Layard, Salisbury ile görüşmesi sonrasında 21 Şubat 1879 tarihinde yerine Malet'i bırakarak Londra'ya hareket etti. 20 Nisan'da Disraeli ve Salisbury'den son talimatlarını alarak İngiltere'den ayrıldı. 5 Mayıs sabahı erken saatlerde bindiği H.M.S. Salamis gemisi Çanakkale'ye ulaştı. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, ss.540-552. Kurat, Şubat ortasında İstanbul'dan ayrılan Layard'ın 9 Mayıs'tan önce İstanbul'a dönmediğini söylüyor. Bkz., Kurat, s.128. 13 Şubat 1879 tarihinde yeni döneme kapılarını açan İngiliz Parlamentosu'nda konuşma yapan Disraeli, 14 Şubat'ta Layard'ın rahatsızlığından bahisle onu öven cümleler kullanarak kısa süre içerisinde çalışmalarına devam etmesini umduğunu söyledi. Bkz., **Hansard, Business of Parliament, Ministerial Statement, HL., Deb., 13 February 1879**, Vol.243, s.1045; “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 14 Şubat 79

kaptanlarına bir ziyafet vermek isteği yazılıydı.⁶⁸ Bu isteği geri çevirmek olmazdı. Amiral, kaptanları ile birlikte iştirak ettiği yemekten sonra II. Abdülhamit, Sadrazam Hayrettin Paşa'yı Malet'i ve Amiral Hornby'yi küçük odaya aldı. Malet'e İstanbul yakınlarına gelmiş olan donanmanın büyük hizmetinin anlamının Kraliçe'ye iletilmesini söyledi.⁶⁹ Ayrıca Padişah, "*Marmara Denizi'nde bulunan İngiltere donanmasının İngiltere'ye avdet etmek üzere Akdeniz Boğazı'ndan çıkacağı hakkında verilen malumat-ı resmîyeden dolayı*" Kraliçe'ye gönderilmek üzere derhal bir telgrafnamenin yazılmasını ferman buyurdu.⁷⁰ Bununla birlikte İngiltere Devleti'nden Amiral ile bazı zabitanına "*mer'îyy-ül-icra olan usule bir istisna olmak üzere nişan-ı âli ita'sına müsaade buyrulması*" istemiş olmasına rağmen Kraliçe'den gelen cevapta usule aykırı olduğundan nişanlar kabul edilmedi. Ancak Padişah'ın duyduğu memnuniyetin bir göstergesi olarak görülen bu istek karşısında kayıtsız kalınmayarak Amiral ve zabıtların Kraliçe tarafından taltifleri arzu buyruldu.⁷¹

Amiral ziyafetten önce donanmayı Gelibolu'ya göndermişti.⁷² Ziyafetten sonra Gelibolu'ya dönen Amiral, İngiliz donanmasıyla 19 Mart 1879 tarihinde Çanakkale Boğazı'ndan geçerek Beşike'ye demir attı. Beşike'de iki gün kalan İngiliz donanması Selanik'e gitme emri aldı.⁷³

24 Mart'ta konu Lordlar Kamarası'na yansıdı. Lord Campbell, Rus tehlikesinde güvenliği mi sağlayacağız yoksa mevkileri boşaltacak mıyız? diye sorduğunda Salisbury, Rusya'nın Güney Rumeli'yi, Türklerin Doğu Rumeli'yi boşalttıkları ve İngiliz donanmasının da Marmara'dan çıktığı cevabını verdi. Sultan tehlike görürse müttefiklerinden yardım isteyebilir ve antlaşmayı imzalayanlardan

Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.181. Birkaç gün sonra Layard'ın görevden alındığı söylentileri ortada dolaşmaya başlamıştı. Salisbury ile görüşen Musurus Paşa söylentilerin gerçeği yansıtmadığını ve Layard'ın bir süre İngiltere'de kaldıktan sonra görevine döneceğini aktardı. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Şubat 79 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.195. Layard'ın yokluğunda Sefaret Başkâtibi Malet, geçici olarak orta elçiliğe tayin olundu. Bkz., Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Şubat 79 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Takririn Tercümesidir", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.191; **BOA, Y.PRK.HR., 4/19**.

⁶⁸ Egerton, s.309-310.

⁶⁹ Egerton, ss.310-312.

⁷⁰ **BOA, Y.PRK.HR., 4/67**, 24 Ra 96 (18 Mart 1879).

⁷¹ **BOA, Y.PRK.HR., 4/25**, 24 Ra 96 (18 Mart 1879).

⁷² 15 Mart 1879 tarihinde İzmit'te bulunan İngiliz donanmasının boğazdan çıkacağı resmen bildirildi. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.237.

⁷³ Egerton, s.313-314.

denize sahili bulunanlar donanmalarını gönderirler “ama bu gibi bir ihtimali kesinlikle düşünmüyorum.” sözleriyle konunun kapandığına işaret etti.⁷⁴

İngiliz donanmasının Çanakkale Boğazı’ndan çıkması ile konu şimdilik kapanmıştı. 1879 yılının Ekim ayı sonunda Malta’daki İngiliz donanmasının İstanbul’a geleceği yönünde İstanbul basınında bir telgraf yayımlanması İstanbul ve Babiâli çevrelerinde heyecana sebep oldu. Donanmanın gelecek olması memnuniyet yaratmamış ve olumlu karşılanmamıştı. Çünkü bunun Osmanlı Devleti’nin çıkarlarına yönelik tatmin edici bir izahatı yoktu. “İngilizlerin resmi politikası gövde gösterisi yapmak sureti ile Abdülhamit’i reformlara zorlamak ve özellikle Anadolu’da bir jandarma teşkilatı kurdurup, bunun başına Osmanlı ordusunda müşavir olarak hizmet eden Albay Baker’i getirmektir.” Kurat, İngiliz belgelerinden hareketle gelişmeyi gayet kabul edilebilir bir şekilde özetlemektedir. Benzer bilgiler Osmanlı devlet adamları tarafından kayıt edilen Osmanlı arşiv belgeleri arasında da yerini aldı.⁷⁵ Açık olan bir şey vardı, İngilizler donanma gücüne dayanarak isteklerini kabul ettirme anlayışını Osmanlı İmparatorluğu yıkılıncaya kadar sürdürecekti.

3.1.4. Yunan Sınır Meselesi ve İngiltere’de Gladstone İktidarı

Yunanistan 1830’da Büyük Devletler’in müdahalesi ile bağımsızlığını kazandı. Dizginlenemeyen milliyetçi hırsın yanına büyük olma isteği eklenince Balkanlar ile Ege ve Akdeniz’de Yunanların etkinliğini arttırma çabası devam etti. Balkanlarda çeşitli unsurlar arasında meydana gelen milliyetçilik akımı ile büyük olma idealleri Osmanlı İmparatorluğu’nu önce içten içe sonra açıkça etkileyen bir virüs gibi yayıldı.

19. yüzyılda imparatorluk giderek güçsüzleşiyordu ama Yunanların veya diğer unsurların Osmanlı İmparatorluğu’nun karşısına tek başına dikilecek güçleri

⁷⁴ Hansard, Treaty of Berlin – Observations. Question, HL., Deb., 24 March 1879, Vol.244, ss.1499-1501. Ayrıca bkz., “Telgraf -Londra 24 Mart-” ve “Telgraf -Londra 25 Mart-”, Tercüman-ı Hakikat, 26 Mart 1879 ve 27 Mart 1879.

⁷⁵ Kurat, s.200-201; Memoirs of Sir Henry A. Layard’s, ss.615-618; BOA, Y.PRK.A., 2/56, 18 Teşrinievvel 95 (30 Ekim 1879), s.1 ve tarihsiz olan s.2-3. Ayrıca 14 Kasım tarihinde Malta’daki İngiliz donanmasına doğuya gitmek için hazır olma emri verildiği haberi yayımlandı. Haberde “alarm yine heyecanlıydı” demektir. Bkz., “England and Turkey”, The Times, 14 November 1879. Amiral Hornby Malta’dan hareket etmedi. Ama aynı tarihli haberde Rapid ve Antelope isimli gemilerin İstanbul’da, Fawn Marmara’da ve Torch Korfu’da ve Condor’un Suriye kıyılarında olduğu söyleniyordu. Bkz., “Naval and Military Intelligence”, The Times, 14 November 1879.

yoktu. Osmanlı topraklarında girişilen ajitasyon ve propaganda Büyük Devletler'in aralarındaki dengeler gözetilerek bir fırsata dönüştürülebilirdi. Yunanistan'ın ilk toprak kazanımları bu sayede oldu.⁷⁶

Daha önce aktarıldığı üzere, 93 Harbi'nin sonlarında Osmanlı'nın Balkan topraklarındaki sınırlarının değişeceği anlaşıncı Yunanlar da pastadan pay alma çabalarını arttırdılar. Berlin Kongresi öncesinde İngiltere'nin araya girmesi ve Yunanlar lehine vaatlerde bulunması ile tansiyon düşürüldü ve Yunanlar sabırsızlıkla Berlin Kongresi'nden çıkacak karara dikkatlerini yoğunlaştırdılar. İngilizler Yunanlara verdikleri vaatlerin arkasında durarak meselenin savunuculuğu yaptılar. Kongre'nin ilk günü İngilizler tarafından mesele dillendirildi, 2. oturumda ise Yunan temsilcilerin Kongre görüşmelerine katılmalarının gerekliliği ayrıntılı bir açıklama ile resmiyet kazandı. Yunan temsilcileri 28 Haziran tarihli 8. oturuma katıldılar ama Delyannis ancak ertesi gün Tesalya, Epir ve Girit'in Yunanistan'a verilmesini teklif eden açıklamasını yapma şansı buldu. Fransız temsilcisi Waddington, İtalyan temsilcisi Corti ile ortak olarak Kongre'ye Yunan sınır değişikliği konusunda 5 Temmuz tarihli 13. oturumda sunduğu, sorunun iki devlet arasında çözülmesi ve anlaşmazlık halinde Büyük Güçler'in arabuluculuğuna başvurulması önerisi kabul gördü.⁷⁷ Kararın kabul görmesi Yunanistan'da sevinçle karşılandı. Atina'da bulunan Osmanlı elçisi Yanko Fotiyades (Photiades), 9 Temmuz'da gönderdiği yazıda, Yunanların söz konusu toprakların kendilerine bırakılacak şekilde sonuçlandığına kanaat getirdiklerinden bahsediyordu.⁷⁸

Osmanlı temsilcileri Yunan sınır meselesinin yalnızca protokolde yazılıp antlaşmada yer almayacağı düşünmüş olmasına rağmen 11 Temmuz 1878 tarihli 18. protokolde tekrar açılan konu hakkında antlaşmaya bir madde eklenmesine karar

⁷⁶ İyon Adaları (Yedi Ada) 1864 yılında İngiltere vasıtasıyla Yunanistan'a bırakıldı. Bkz., Şükrü S. Gürel, **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993, 31. Ayrıca Yunan milliyetçiliğinin doğuşu için bkz., Herkül Millas, **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

⁷⁷ "Protocol No.13 – Sitting of July 5, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, ss.194-199; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, ss.164-173. Ayrıca bkz., Türkgeldi, s.73-74, 169.

⁷⁸ "Yunanlılar Yanya ve Tırhala Eyaletlerinin kısm-ı aziminin Yunanistan'a terki hakkında Kongre tarafından izhar olunan arzuyu tesviye olunup bitmiş nazarıyla bakarak arazi-i mezkurenin Yunanistan'a ilhakına müteallik bilcümle mesaili kararlaştırmak üzere şimdiden bir Millet Meclisi akd etmeyi tasavvur ediyorlar." Bkz., "9 Temmuz Atina Sefaretinden Hariciyeye Tahrirat Tercümesi", **BOA, Y.PRK.HR., 3/20**, s.4.

verildi. Aleksandr Paşa'nın itirazı ve en azından Babiâli'den talimat gelmesi için bir günlük erteleme isteği kabul görmedi. Ancak Bismarck, konu hakkında şu önemli sözleri dillendirdi:

*“Mevzubahis olan madde Babiâli'nin iştirake mecbur olacağı kararı havi olmayıp yalnız Kongre tarafından dermiyan olunan bir arzudan ibaret olduğundan ve devletler dahi bu mesele hakkında müzakeratın bir hüsn-i neticeye isalını görmek arzusunda bulunduklarını ifade ile iktifa eylemiş olduklarından bu halde Babiâli'nin ne bir rey i'ta ne de Kongre'de bir kararı ittihaz etmesine mahal yoktur.”*⁷⁹

Bismarck'ın “yalnız Kongre tarafından dermiyan olunan bir arzudan ibaret olduğu” ifadesi Yunan sınır meselesi hakkındaki görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin en önemli savunma argümanı olacaktı. Babiâli sınır değişikliğinin antlaşmada yer almasına rıza göstermese de⁸⁰ Berlin Antlaşması'nın 24. maddesi Yunan sınır meselesinin doğuşunun zeminini hazırladı. İlgili madde şöyleydi:

“Osmanlı Devleti ile Yunan Hükümeti, Berlin Kongresi'nin on üçüncü protokolünde beyan olunan hudut düzeltilmesi konusunda anlaşamadıkları takdirde, Almanya, Fransa, Avusturya, İngiltere, İtalya ve Rusya devletleri, müzakereleri kolaylaştırmak için kendilerine aracılık teklif etmek hakkını muhafaza eder.”

23. madde de ise Osmanlı Devleti'nin Girit Adası'nda gerekli değişikliklerin ilavesiyle 1868 dâhili nizamnamesini tamamen uygulamayı taahhüt ettiği belirtiliyordu.⁸¹

93 Harbi ve Berlin Kongresi sürecinden eli boş çıkan Yunanistan, kendisine verilen vaatler ile yetinmek zorunda kalmıştı. Bununla birlikte Berlin Antlaşması'nın 24. maddesi Yunanlar için bir umut ışığı oldu. Konu gündemden düşmeden önce söz konusu maddenin kendilerine sağladığını düşündükleri avantajı değerlendirmek için vakit kaybetmeden kolları sıvadılar. Antlaşma'nın imzalanmasından üç gün sonra 16

⁷⁹ “Protocol No.18 – Sitting of July 11, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.270; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.237, Ayrıca bkz., Bülent Akyay, **Tesalya Meselesi (1881)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001, s.113; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.113; Kurat, s.125; Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yayınları, 1976, s.140; Türkgeldi, s.169-170. Türkgeldi, Bismarck'ın ifadesinin son içtimada olduğunu yazarken genellikle Türkgeldi'den alıntıyla konuyu aktaran diğer eserler tarih konusunda sessiz kalmaktadırlar. Hâlbuki Bismarck'ın konu hakkında yapılan çalışmalarda sıklıkla kullanılan ifadeleri *Berlin Protokolleri* içerisinde yer almaktadır.

⁸⁰ Roderic Davison, **Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms**, The Isis Press, İstanbul, 1999, s.242.

⁸¹ Erim, s.413; Mahmut Celâleddin Paşa, s.691; vd.

Temmuz 1878 tarihinde başlayan Yunan sınır meselesi, 24 Mayıs 1881'e kadar süren görüşmelerle uzayıp gitti. 6 Şubat 1879'da Preveze'de, 23 Ağustos 1879'da İstanbul'da, 16 Haziran 1880'de Berlin'de ve son olarak 7 Mart 1881'de tekrar İstanbul'da bir araya gelen taraflar Büyük Devletler'in ve özellikle Fransa ve İngiltere'nin müdahaleleri neticesinde bir uzlaşmaya varabildiler.

Fotiyades Bey, Berlin Antlaşması'nın imzalanmasından sadece üç gün sonra 16 Temmuz'da Yunan Hükümeti'nin sınır düzenlenmesi ile ilgili isteklerini ve arzularını rapor etti. Yunanların 16 Temmuz'daki istekleri 19'unda tekrarlandı. Hemen akabinde 20 Temmuz'da toplanan Heyet-i Vükela "*Atina'ya bir karış toprak dahi vermemek kararını aldı.*" Çünkü Yunanların Babiâli ile samimi bir anlaşma yapmaya niyetleri olmadığı daha ilk adımda anlaşılmıştı. Fotiyades tarafından Safvet Paşa'ya gönderilen rapor aynı zamanda Layard ile paylaşıldı.⁸² Söz konusu rapora göre, Yunanlar Babiâli'yi tahrik ederek savaşa sürüklemek istiyor ve bu sayede Avrupa'nın sempatisi ve desteğiyle daha fazla toprak kazanabileceklerini ümit ediyorlardı. Şimdiden Krupp topları ile donatılmış on batarya ve otuz bin kişilik öncü kuvvet hazırlamışlardı. Fotiyades Bey, "*Yunanistan Devlet-i Aliyye ile muharebe etmek için asla kendi kuvvetine güvenmiyor*" demektedir. Yalnız kaldıkları takdirde yenilecekleri pekâlâ biliyorlardı. Kendilerini teşvik eden şey, Avrupa kamuoyu ve devletlerden geleceklerini umdukları maddi yardımlardı.⁸³ Bununla birlikte

⁸² Kurat, Layard'ın bu rapor karşısında bir yorumda bulunmadığını ve sadece iddiaları Salisbury'ye ilettiğini belirtiyor. Bkz., Layard'dan Salisbury'ye, 21 Temmuz 1878, No.434, **F.O 78/2794**'den aktaran Kurat, s.126. Ayrıca bkz., Rifat Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan'a Toprak Verilmesi (1878-1881)", **Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1986, s.214-215.

⁸³ Fotiyades Bey'in 16 Temmuz'da gönderdiği yazıda Kongre kararının Atina'da halk ve hükümet arasında heyecana neden olduğunu ve işin bittiği nazarıyla bakıldığını bildirmektedir. Yazının devamı şöyledir: "*Yunan Devleti Kongre'nin kararına istinaden Babiâli ile gerek doğrudan doğruya ve gerek düvel-i mumzaya (imzacı devletler) vasıtasıyla hudud işinin Kongre tarafından tayin olunan hat üzerine tesviyesini talep edecektir. Eğer Babiâli red ile veyahud mübhem bir suretle cevap verecek olur ise otuz bin kişiden mütecaviz olan ordusunu on batarya krup topu ile Tırhala ve Yanya'ya sevk ederek bu tedbir ne Memalik-i Şahane'ye tecavüz ne de Devlet-i Aliyye'ye husumet niyetiyle değil kongre tarafından beyan olunan amel mucibince ve bunun mevki' fiile isali maksadıyla itihaz olunmuş olduğunu ilan etmeğe karar vermiştir... Yunan ordusunun kifayetsizliği ve kuvvet-i Osmaniye'ye karşı durmaktaki iktidarsızlığı inkâr olunmuyor ise de...*" Yunanlıları cesaretlendiren, devletlerin kendilerine destek olacakları itikadıydı. Fotiyades Bey'e göre bu düşünce Atina'da çok yaygındı. Bu nedenle halk askeri nümayişle hudut düzenlenmesinin gerçekleşmesini istiyordu. "*Hatta bizimle bir muharebe ettikten sonra Avrupa müdahalesi muzaheretle emellerine daha muvaffak bir hatt-ı hududa nail olabileceklerini tahayyül mertebesine kadar gidiyorlar.*" Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Temmuz 78 Tarihiyle Atina Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 3/20**, s.3.

Yunanların girişmiş oldukları askeri hazırlıklar Yunan maliyesine ağır bir yük getirecek ve Fotiyades Bey'e göre, borçlanmaya mecbur bırakacaktı. Silâh altına alınan Yunan askerlerinin mali yükü bütçenin yaklaşık üçte biri kadardı. Bu yükü uzun süre taşımak istemeyen Yunan Hükümeti biran evvel sınır düzenlemesini kendi lehine olarak halletmek için çabalıyordu.⁸⁴

Osmanlı Devleti ise Yunanların düşürmek için uğraştıkları tuzağın farkında olarak savaş seçeneğini geri planda tutuyor ama sınırlarını korumak için önlemler almaktan geri kalmıyordu.⁸⁵ Layard anılarında, Yunanların güçlerini saldırı için Türk sınırında hazır tuttuklarını, Teselya ve Epir'de entrikalarını sürdürüp ajanları ile galeyanı ve kargaşayı körüklediklerini belirttikten sonra Osmanlı Devleti'nin sadece güvenlik amacıyla önlemler aldığını ekliyor: "*Önlemlerin yalnızca korunma amacıyla alındığını ve ne olursa olsun Yunanistan'a saldırma gibi bir niyetlerinin olmadığına dair Türk Hükümeti'nden en kesin güvenceleri aldım.*"⁸⁶

Fotiyades Bey'in önerisi Büyük Devletler'e itidal çağrısı yapılmasıydı. Böylece Yunanlar savaş tehdidini daha ileri taşıyamayacaklardı.⁸⁷ Fotiyades Bey'in gönderdiği raporlar üzerine Avrupa'daki Osmanlı elçilerine gönderilen yazı ile devletlerin kararı öğrenilmek istendi. Bu sırada Delyannis, Viyana'da bulunuyordu ve oradan İtalya'ya hareket edecekti. Anlaşılan Yunanlar da Avrupa'daki temaslarla taraftar bulmaya çalışıyorlardı. Musurus Paşa, 15 Ağustos tarihli yazısında konuyla ilgili Salisbury'ye şunları söylediğini belirtiyor: Yunanların istedikleri yerlerin Atina'dan çok daha fazla nüfusu içeriyor ve bir mücadele durumunda İngilizlerin Yunanları cesaretlendirmemesi gerekiyordu. Salisbury, Musurus Paşa'nın söylediklerini haklı bulmasına rağmen çözüm için en azından Golos ve Narda Körfezleri'nin Yunanistan'a bırakılmasını arzu ettiği karşılığını verdi.⁸⁸

İlerleyen süreçte İngiltere'nin Yunan sınır meselesi hakkında yürüttüğü politika, meselenin iki taraf arasında görüşülmesi ve başka devletleri işe

⁸⁴ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 30 Temmuz 78 Tarihiyle Atina Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 3/20**, s.1.

⁸⁵ Osmanlı Devleti'nin amacı savaştan uzak durmaktı ama Medlicott'un ifadesine göre, Teselya ve Epir'de olası bir saldırı karşısında askeri hazırlık yapılmıştı ve on sekiz tabur gönderilmişti. Medlicott, s.147-148. Davison ise Medlicott'un eserinden alıntı yapmasına rağmen on altı taburun sevk edildiğini söylüyor. Bkz., Davison, s.242. Ayrıca bkz., Akyay, s.115-116; Kurat, ss.125-136.

⁸⁶ **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.464-465.

⁸⁷ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Temmuz 78 Tarihiyle Atina Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 3/20**, s.3.

⁸⁸ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Ağustos 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 3/30**, s.2.

karıştırmaksızın bir sonuca varılması yönündeydi. Görüşmelerin başlaması için Berlin Antlaşması'nın ilgili hükmü hatırlatılarak Babıâli uyarılacaktı. Türkgeldi'nin belirttiği üzere ısrarda bulunulmuş olunabilirdi fakat daha ileri gidilmeyecekti. Layard'ın aldığı talimatta, uyarının baskıya dönüşmemesi tembihleniyordu.⁸⁹ İngiltere daha önce iki tarafa da verdiği vaatleri unutmadığının göstergesi olarak, detaylara fazla karışmamaya gayret ediyordu. Layard'ın bu konuda üstlendiği görev, iki devlet arasında en kısa sürede anlaşmanın yapılmasının yollarını bulmaktır.

Osmanlı yönetiminin uğraştığı tek sorun Yunan sınır meselesi değildi ve kendi aleyhine çözümleneceğinin farkında olduğu bu konu hakkında acele etmeye niyeti yoktu. 1878 yazı Osmanlı Devleti'nin ağırdan alması Yunan Hükümeti'nin ise fırsat kollamasıyla geçti.⁹⁰ Eylül başında Delyannis sabırsızlanıyordu. Babıâli, komiserlerin atanmasıyla ilgili bir şey yapmadı.⁹¹ Ekim ayı geldiğinde savaş tehlikesi kendisini daha çok hissettirmeye başladı. Ortaya çıkan gerginliğin savaşa sonuçlanması büyük zahmetler sonucu güvenceye alınmaya çalışılan Avrupa barışını tekrar çıkmaza sürükleyebilirdi. Bu durumda başta İngiltere olmak üzere diğer devletler, Osmanlı Devleti ile Yunanistan'ın görüşmelere başlaması için devreye girdiler ve Kasım ayında görüşmelerin başlaması yönünde adımlar atıldı.⁹² Aralık 1878 başında Osmanlı yönetimindeki değişiklik ile Hayreddin Paşa Sadaret'e ve Karatodori Paşa Hariciye Nazırlığı'na getirildi. Yunan sınır meselesi yeni yönetimin yoğun mesaisini oluşturan konulardan biri oldu.⁹³

Büyük Devletler'in teşebbüsleri ve ihtarları üzerine 12 Kasım 1878 tarihinde toplanan mecliste tanzim edilen evrak Padişah'a sunuldu. 16 Aralık 1878'de Padişah konunun araştırılması ve tartışılması ile ortaya çıkan sonucun mazbata ile kendisine sunulmasını istedi. Mazbatada Kongre kararlarının sınır düzenlemesini gerekli kıldığı yazılıydı. Büyük Devletler'in meseleye dâhil olmaları işleri daha da karıştıracaktı. Yunanlara arazi terki meselesinin külliye reddedilmesinin imkânı yoktu. Bu

⁸⁹ Türkgeldi, s.170; **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.465.

⁹⁰ Kurat, s.127.

⁹¹ Davison, s.243.

⁹² Kurat, s.128.

⁹³ Tunuslu Hayreddin Paşa (4 Aralık 1878-29 Temmuz 1879) sadrazamlık makamına geldiğinde "yönetimin ağır sorumluluğunu üstlenmek durumunda kaldım" diyordu. Memleketin ve meselelerin durumunu 13 madde halinde anılarında sıraladı. Bkz., Muhammed Salah Mzali, Jean Pignon, **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997, s.58-59. Ayrıca bkz., Abdurrahman Şeref Efendi, **Tarih Musahabeleri**, s.236-237; İbnülemin Mahmut Kemal İnâl, **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982, s.900; Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Cilt:4, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1944, s.326.

maddeye karşı çıkmak, kararı Büyük Devletler'in inisiyatifine bırakmak anlamına geliyordu. Daha önceki örneklerden hareketle Büyük Devletler'in kararı belirlemesi daha zararlı görünerek müzakerelerin başlaması için komiserlerin seçilmesine karar verildi.⁹⁴ 18 Aralık'ta Yanya Kumandanlığı'nda bulunan Ahmet Muhtar Paşa, Osmanlı tarafını temsil edecek birinci komiser olarak seçildi.⁹⁵

Aralık sonunda Babıâli, 16 Temmuz tarihli Delyannis'in notasına 24 Aralık'ta Karatodori Paşa imzalı bir telgraf ile cevap verdi.⁹⁶ Osmanlı temsilcileri ile Yunan temsilcileri arasındaki görüşmeler 6 Şubat 1879 tarihinde Yunanistan'ın Adriyatik kıyısında bulunan Preveze'de başladı. Yunanlar Berlin Antlaşması'nda yer alan 24. maddeyi dayanak göstererek, Teselya ve Epir'i sınırlarına dâhil etmek istiyordu.⁹⁷ Akıllarında sürekli Berlin Antlaşması'nda belirlendiğini savundukları bir sınır imgesiyle görüşmelere katılıyor ve bu yönde bir sonucun umudunu besliyorlardı. Osmanlı tarafı ise Bismarck'ın 18. protokolde Osmanlı temsilcilerinin Yunan sınır meselesine dair yaptıkları itiraza verdiği, kararın uygulanmasında bir zorunluluk olmadığı ve bunun bir arzudan ibaret olduğu cevabına bel bağlamışlardı.⁹⁸ Osmanlı tarafı protokolün bir tavsiye niteliği taşıdığı ısrarını görüşmelerin sonuna kadar sürdürecekti.

Farklı beklentilerle bir araya gelen taraflar doğal olarak bir sonuca ulaşamadılar. Preveze'deki görüşmeler 18 Mart 1879 tarihinde son buldu.⁹⁹ Ortak

⁹⁴ "...bunun külliyen reddi yoluna gidilmesi bir faideye müfid olmayıp belki devletlerin tavassutunu ihtiyara evvel emirde bizim taraftan sebebiyet verilmiş olacağı ve bu ise düvel-i malumanın şimdiye kadar bu misellü muamelatda görülen sevabık-ı ahval (geçmiş haller) ve ifa'line kıyasen neticesi muzırat-ı zaideden (daha fazla zarardan) gayrihali..." olmayacağı açıktı. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1213**, s.166-167.

⁹⁵ **BOA, Y.EE.d., 1213**, s.167-168. Berlin Kongresi'nde Teselya ve Epir'in yanı sıra Girit'in de Yunanistan'a devri mevzusu Yunanlar tarafından ortaya atılınca zaten karışık bir halde bulunan Girit, sorunlar yumağına eklendi. 9 Eylül 1878'de Ahmet Muhtar Paşa, olağanüstü görevle Girit'e gönderildi. Karışıklıklar kontrol altına alınarak 23 Ekim 1878 Halepa Sözleşmesi ile itidal sağlandı. Kasım sonunda Yanya Kumandanlığı'na atanan Ahmet Muhtar Paşa, Girit görevindeki başarısının da etkisiyle Yunan sınır meselesini görüşmek üzere tayin edildi. Bkz., Rifat Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, ss.133-143; Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...", s.217.

⁹⁶ Davison, s.245.

⁹⁷ 24 Şubat tarihli haberde, görüşmelerde çok az ilerleme kaydedildiği ve Yunanların Kongre tavsiyelerine dayanmayan hiçbir öneriyi dinlemeyi reddettikleri yazılmaktaydı. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 24 February 1879.

⁹⁸ "Berlin Kongresinin bu madde hakkında olan kararı suret-i kat'ide olmamasına nazaran bunda fedakârlık icrasında ve ifadat ve tebligat-ı ecnebiyenin tamamıyla asgasında müsaraa (acele) olunmak halen ve istikbalen pek muzır ve vahim olacağı..." Bkz., "Sadarete Yazılan Tezkere-i Hususiye, 9 Ra 96 (3 Mart 1879)", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.211; **BOA, Y.EE.d., 1020**, s.69.

⁹⁹ Akpınar, s.131-132; Akyay, ss.119-122; Davison, s.245-246; Karal, s.113; Kurat, s.128-129; Medlicott, s.354; Türkgeldi, s.172-173; Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, ss.144-146.

paydada buluşabilmek için diğer devletlerin de etkisiyle görüşmelerin devamı gelecekti. Dünya üzerindeki Büyük Güçler'in oluşturduğu dengeler ve sistem olmasaydı Osmanlı Devleti bu sorundan daha kolay kurtulabilirdi belki ama Rusya karşısında kendisine yardımcı olan bu denge ve Avrupa sistemi Yunan sınır meselesinde Osmanlı Devleti için bir handikap oluşturdu.

Preveze'deki görüşmeler devam ederken Padişah, Meclis-i Vükela'ya üzerinde düşünülmesi gereken iki soru yöneltti. Birincisi soru Yunanlara arazi terkine mecbur muyuz? Diğeri ise bu duruma karşı Meclis-i Mebusan'ın itirazı olur mu ve olursa karara razı etmemiz mümkün mü?¹⁰⁰ İlk bakışta soruların yersiz olduğu akla gelebilir çünkü arazi terki ile ilgili görüşmeler artık resmi düzeydeydi ve Meclis-i Mebusan yaklaşık bir yıldır kapalıydı.

Bu sorular II. Abdülhamit'in yönetim anlayışına dair ipuçları sunmaktadır. II. Abdülhamit Berlin Antlaşması ile kesinleşen toprak kayıplarına bir miktar daha ekleyerek içinde bulunan durumdan kurtulabilirdi ve Büyük Devletler'e barıştan yana her türlü fedakârlığı yapacağı mesajını verebilirdi. Devlet çıkarlarına tamamen ters olan bu kolay yol tercih edilmedi. II. Abdülhamit, toprak kaybetmeden bu işi çözüme kavuşturabilecek bir yol bulanabilir mi diye düşünmüş olmalıydı. Belli ki Vükela'nın da çözüm için kafa yormasını istiyordu. Ayrıca kapalı olan parlamento hakkında Vükela'nın ne düşündüğünü öğrenecekti. Meclis-i Vükela mazbatasında bu sorulara verilen cevaplar, Vükela'nın tam olarak düşüncelerini belirlemeye yetecek bilgiyi barındırmamaktadır. Yine de mazbatada Yunan sınır meselesinin geçirdiği süreç ve geldiği nokta ile ilgili ayrıntılı açıklama yer alırken belirlenecek politika hakkında Osmanlı yönetiminin pek seçeneği olmadığı söz konusu mazbatadan izlenmektedir.

Karatodori Paşa'nın kaleminden çıkan 5 Mart 1879 tarihli Meclis-i Vükela mazbatasında, öncelikle iyi anlaşılabilmesi için başlangıcından itibaren konunun o güne kadar cereyan eden aşamalarının açıklanması gerekli görüldü. 93 Harbi sırasında Yunanların değişken tutumu ile Plevne mağlubiyetinden sonra Yunanların yayılmacı isteklerine Avrupalı devletlerin etkisiyle karşı çıkılması konuyu öteledi. Dönemin sadrazamı olan Sadık Paşa'nın Layard'a sınır düzenlemesi yapılacağına dair sözlü beyanı İngiltere nazarında bir vaat olarak algılandı. Berlin görüşmeleri

¹⁰⁰ "Sadarete Yazılan Tezkere-i Hususiye, 9 Ra 96 (3 Mart 1879) ", **BOA, Y.EE.d., 1017**, s.211; **BOA, Y.EE.d., 1020**, s.69.

başlayınca Salisbury'nin Yunan isteklerini dillendirerek temsilcilerin ilgisini çekmesi ve konunun protokollere dâhil edilmesi ile Yunan sınır meselesi uluslararası bir hal aldı. Padişah'a sunulan mazbatanın devamında Kongre sırasındaki görüşmeler ve kabul edilen teklif açıklandı. Bismarck'ın böyle bir maddenin antlaşmaya ilavesi arzuyu beyan etmekten ibarettir sözleri Osmanlı temsilcilerini rahatlasa da Berlin Antlaşması'ndan birkaç gün sonra Yunanlar sınır değişikliğini görüşecek komiserlerin tayin edilmesi talebinde bulundular. Konu bir müddet “geçiştilirdikten” sonra Avrupa devletlerinin ihtar ve tebligatları başlayıp baskılarını derece derece arttırdılar. Devlet-i Aliyye arazi ve nüfusça en zararsız bir surette sınır düzenlenmesini içeren bir harita yapmak üzere Seraskerlik makamını görevlendirdi. Üç hat üzerinde haritalar düzenlendi ve komiserler tayin edildi. Mazbatada, Yunanların sadece Berlin Antlaşmasındaki noktalar üzerine müzakerelere girişeceklerini beyan etmeleri ve başka seçenekleri görüşmeye yetkili olmadıkları nedeniyle müzakerelerin tıkanıdığı belirtildi. Babıâli, Büyük Güçler'e Berlin Antlaşması'ndaki noktaların kesin olmadığını ve Yunan ısrarlarının haksızlığını tebliğ ettiyse de Devlet-i Aliyye'nin teklif ettiği hatlar ne Yunanları ne de Büyük Güçler'i ikna ve hoşnut edemedi. Bu yönde devletlerden alınan cevaplar ek olarak sunuldu.¹⁰¹

Bu açıklamalardan sonra mazbatada “*Yunanistan'a bir miktar arazi terk olunması mecburiyeti tebeyyün eder*” denilmektedir. Çünkü Kongre'den evvel İngiltere'ye bu yönde gayri resmi biçimde şifahen söylenmiş sözler vardı ve konu

¹⁰¹ Söz konusu mazbatanın yer aldığı 1020 numaralı defterin devam eden sayfalarında gelen cevaplar bulunmaktadır. Alman Dışişleri mesele kemale ermeden konuşmanın doğru olmadığını savunurken Fransızlar amaçlanan huzurun bir an evvel sağlanması taraftarıydı. Hariciye Nezareti'nden gönderilen 22 Şubat tarihli telgrafa 24 Şubat 1879 tarihinde Londra Sefareti'nde gelen cevapta Musurus Paşa, Salisbury ile görüşmesini aktardı. Musurus Paşa Epir'in verilmesi durumunda Arnavutların ayaklanacağını ifade etti. Salisbury ise gösterilen hatları az bularak diğer devletler konuya müdahalede bulunmadan sınır meselesinin iki taraf arasında çözüme kavuşturulması temennisini bildirdi. Berlin, Paris ve Londra'dan gelen telgraflar için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1020**, ss.77-80. Yunanistan'ın topraklarına katmak istediği bölgede, bu fikre çok muhalif olan Arnavut nüfus bulunmaktadır. Bkz., “The Greek Frontier”, **The Times**, 27 October 1879. Yunanistan'ın amaçlarından biri de Yanya ve Epir bölgesindeki Ortodoks kiliseleri ve okulları aracılığı ile Ortodoks Arnavutlara Grek-Hellen kültürünü benimsetme çabasıydı. Ortodoks Arnavutları Yunan sayma eğilimi ile Yunanistan'ın “*Megali İdea*”sı açısından ciddi bir tehdit oluşturan Ortodoks Arnavutlar arasındaki milliyetçilik akımı etkisiz hale getirilmeye çalışılıyordu. Bu nedenle Yunanlar, “*Güney Arnavutluk'ta hızlı bir şekilde Rum okulları açmaya ve Hellenizm propagandası yapmaya başlamıştı.*” 1850'den sonra Rum okulları Arnavutlar arasında yaygınlık kazandı ve başka alternatifleri olmayan Arnavutlar, bu okullara devam etmek zorunda kaldı. Bu süreç ise Ortodoks Arnavutlar arasında “*Arnavut ulusal bilincinin gelişmesinde önemli bir rol oynadı.*” Bkz., Bilgin Çelik, “Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane'den Ayrılma Çabaları”, **OTAM Dergisi**, Sayı:16, 2004, s.135.

Kongre görüşmelerinde yer alarak Antlaşma'ya bu yönde bir madde eklenmişti. Şimdi Preveze görüşmeleri başlamış iken politika değiştirip arazi terkine rıza gösterilmemesi “*enva’i muhataratı dai olacağı derkardı (çeşitli zorluklara sebep olacağı açıktı).*”

Birinci soruya verilen cevapta Yunanistan'a arazi terk edilmesi mecburi görüldü. İkinci soruya gelindiğinde uzunca bir açıklama yapılmadı. Heyet-i Mebusan'a bu tür konularda müracaat olunması kanun hükmüne göre zaruri ise de Heyet-i Mebusan toplanmamıştı. Toplansa bile mebusanın görüşü alınıncaya kadar hayli vakit geçecekti. Bu uzun süre zarfında Devlet-i Aliyye daha zararlı çıkacağı düşünüldüğü için mazbata, işin bir an evvel bitirilmesinin hayırlı olacağı görüşüyle bitirildi.¹⁰²

Meclis-i Vükela'nın Padişah'ın yönelttiği sorulara verdiği cevaplar muhtemel Padişah'ın bildiği hususlardan ibaretti ve Padişah'ı memnun etmekten uzaktı. İşin bitirilmesi hayırlı olacaktı kuşkusuz. Ama tamamen Yunanların istekleri doğrultusunda Osmanlı Devleti aleyhine sınır sorununun çözümlenmesi kabul edilmezdi. Yılın sonuna doğru Hobart Paşa'nın *The Times* gazetesinde yayımlanan makalesi bu konuyla ilgiliydi:

*“Kimse bir an için, cesur fakat talihsiz komşusundan Yunan toprak talebinin adaletine ilişkin herhangi bir argüman ileri süremez; kimse bir an için Türkiye devasa düşmanı tarafından toza fırlatıldığında Yunanistan savaşa girmekten kaçındığı için şimdi Türkiye topraklarından bir kısmını almaya hak kazandığı argümanını adil bir şekilde destekleyemez.”*¹⁰³

Hobart Paşa'nın yaptığı yorum muhtemelen II. Abdülhamit'in Vükela'dan duymak istedikleriydi. Yunan sınır meselesine dair tarafların ikinci kez bir araya geldiği bir zamanda böyle bir makalenin yayımlanması, Yunanlara toprak vermeye mecbur muyuz sorusunun akıllardan çıkmadığını düşündürüyordu. Bununla birlikte toprak kaybını aza indirme çabasının bir ürünü olarak da görmek mümkündür.

¹⁰² “Meclis-i Vükela Mazbatası Suretidir, 11 Ra 96 (5 Mart 1879)”, **BOA, Y.EE.d., 1020**, ss.70-77. Türkgeldi'nin eserinde mazbatanın transkripsiyonu yer almaktadır. Ancak Padişah'ın sorularının yazılı olduğu tezkereler ile Berlin, Paris ve Londra'dan gelen telgraflar bulunmamaktadır. Ayrıca tarih konusunda da farklılık bulunmaktadır. Bkz., “Tashih-i hudud-i Yunaniye mes'elesi hakkında Hariciye Nâzırı Aleksandır Karatodori Paşa tarafından kaleme alınan Meclis-i Vükelâ mazbatası suretidir, 11.1.96”, Türkgeldi, ss.387-392.

¹⁰³ Hobart Pasha, “The Greek Frontier Question”, **The Times**, 25 October 1879. Ayrıca 1879, 1880 ve 1881 yıllarında *The Times* gazetesinde Yunan sınır meselesine ilişkin “Turkey and Greece”, “The Greek Frontier”, “The Greek Frontier Question” gibi başlıklar taşıyan yüzden fazla haber yapıldığı *The Times* gazetesinin arşivinde görülmektedir.

18 Mart 1879 tarihinde Preveze'deki görüşmelerin son bulması üzerine Türkgeldi, Yunan Dışişleri Bakanı Delyannis'in 21 Mart 1879'da Büyük Devletler'den arabuluculuk istediğini yazıyor.¹⁰⁴ Ancak 26 Mart tarihinde Musurus Paşa'nın gönderdiği telgrafta Salisbury, henüz Yunanlar tarafından yapılmış resmi bir talep olmadığını söyledi. Salisbury, daha önce olduğu gibi Musurus Paşa ile görüşmesinde işin iki devlet tarafından bitirilmesi taraftarı olduğunu yeniledi. Musurus Paşa bu görüşmede Babiâli'nin arabuluculuk isteği olmadığını söyledikten sonra, Salisbury'ye konu hakkında bazı açıklamalarda bulundu.

"... bu işe dair devletlere karşı hiçbir taahhüdde bulunmamış ve devletler dahi bu babda kat'i ve muayyen bir karar ittihaz etmeyip yalnız (Salamiryas) ve (Kalamas) vadisinden geçebilecek bir hat üzerinde tashih-i hudud hususunda Yunanistan ile uyuşmasını Babiâli'ye davetle iktifa eylemiş ve hükümet-i Yunaniye devletlerin arzusuna bu tavsiyesine Babiâlice mecbur-ül icra bir karar-ı kat'i nazarıyla bakarak yeni hatt-ı hududa Yanya ve Yenişehir ve Yenişehir'in limanı bulunan Golos'un dahi idhalini eda' etmek derecesine kadar gitmiş olduğuna nazaran İngiltere Kabinetosu sair devletlerle beraber Yunanistan'a i'tidal üzere hareket etmesini nasihat ve canib-i Babiâli'den muahharen edilen mesaidat-ı azime ile kanaat eylesini tavsiye edebilir dedim." Lord Salisbury *"Hükümet-i Yunaniye bu mesele hakkında hiç nasihat kabul etmiyor. İş Yanya'nın Yunanistan'a terkinde değildir. Asıl müşkilat-ı azimeye mucib olan şey Yenişehir ve Golos meselesidir. Hükümet-i Yunaniye Yunanilerin kemalen kendisine verilmesi lazım gelir ad eylediği (Arta) körfezini Babiâli'nin ahkoymak istemesini vak'i olan teklifin reddinde en büyük sebep ad ediyor cevabını verdi."*¹⁰⁵

Salisbury, Yanya'yı göründüğünden önemsiz gösteremeye çalışsa da birkaç gün önce *The Times* gazetesinde çıkan haber ile gazeteyi takip edenler Yanya'nın önemi hakkında fikir sahibi olmuşlardı:

*"Okuyucularımız eğer haritaya bakarlarsa, Korfu ve ona bağlı adaların Yanya'nın çok kuzeyindeki bir noktaya kadar Arnavutluk'un kıyılarını maskeleyeceğini görecekler. Dâhili durumuna bakıldığında Yanya, Arta Körfezi ile buraların arasındaki tüm arazinin sadece stratejik açıdan değil aynı zamanda ekonomik olarak anahtarı olduğu görülür. Kıyıdaki Biatritza ve Agia'daki Ortodoks nüfusun haricinde Müslüman nüfus çoğunluktadır. Yanya tüm vilayetin ticari, siyasi ve tarımsal merkezidir."*¹⁰⁶

¹⁰⁴ Türkgeldi, s.173. Türkgeldi'den aktaran Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, s.146. Uçarol'dan aktaran ama 29 Mart tarihini veren Akyay, s.122-123.

¹⁰⁵ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 26 Mart 79 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 4/46**, s.3.

¹⁰⁶ "The Greek Frontier", **The Times**, 20 March 1879. *The Times* gazetesinin bu haberinden hareketle, Osmanlı Devleti lehinde hareket ettiği zannedilmemelidir. 8 Ekim tarihinde, Preveze'de Türklerin yaptığı teklifin hem Yunanlar hem de Avrupa için sürpriz olduğu yazılmaktadır. Yanya'nın terki ile beraber Salamiryas ve Kalamas'ın güney bölgelerinin tamamının muhalefet olmaksızın devredileceği bekleniyordu denilmektedir. Bkz., "The Greek Frontier Question", **The Times**, 8 October 1879.

17 Nisan tarihinde konu İngiliz Parlamentosu'na taşındı. Lord Edmond Fitzmaurice tarafından verilen teklife göre, Berlin Kongresi'nin 13. protokolünde yer alan tavsiyeler uygulanmadığı takdirde Yunanların memnuniyetinin sağlanamayacağı görüşü belirtildi. Yunan isteklerinin kabul edilmesi önerisi üzerine Avam Kamarası'nda Yunan sınır meselesi tartışıldı.¹⁰⁷ Bu teklifi henüz muhalefette bulunan Gladstone ile birlikte bazı üyeler destekledi. Gladstone konuşmasında, Berlin Antlaşması'nın Yunanlara umut olduğunu, Yunanistan'ın özgürlük ve mutluluğunun çıkarları açısından değerli ve önemli tavsiyeler içerdiğini ama hükümetin yeterince konunun takipçisi ve destekleyicisi olmadığı eleştirisinde bulundu.¹⁰⁸ Söz alan Maliye Bakanı Stafford Northcote, sadece Doğu'daki huzur için değil Türkiye'den çok daha fazla ülkeyi ilgilendiren bu konuda Türkiye ile Yunanistan arasında makul ve tatmin edici bir düzenleme yapılması gerekliliğine büyük önem verdiklerini belirtti. Ancak Bakan, Berlin Kongresi'nde kesin bir sınır belirlenmediği ve tavsiyenin harita ve coğrafi özellikler incelenirse belirsizlikler içerdiği ve bunun da kasıtlı olduğu kanısındaydı. Salisbury'nin daha önce kullandığı dile uygun olarak, sınır düzenlemesinin iki devlet arasında doğrudan bir mutabakat çerçevesinde yapılması gerektiğini ve bunun için destek verilmesi ve teşvik edilmesinin altını çizdi.¹⁰⁹ Görüşme sonunda 47 oya karşı 63 oyla sınır meselesine doğrudan müdahil olmama kararı alındı.

Görüşmelerin son bulması ile Osmanlı sınırında ve topraklarında Yunanların yürüttükleri haydutluk faaliyetleri hızlandı. 20 Mart 1879 tarihli *Tercüman-ı Hakikat* haberinde Yunan tarafından Osmanlı topraklarına saldırarak bazı köylere tasallut olan beş yüz kadar eşkıyadan bahsediliyordu.¹¹⁰ Haziran başında Konsolos Blunt'un paylaştığı Teselya ile ilgili raporda, Türk yetkililerinin zamanlarını ve dikkatlerini bu

¹⁰⁷ Osmanlı belgelerine yansıyan söz konusu teklif şöyledir: “*Komünler meclisinin i'tikadınca şarkın asayişi metalib-i muhakka-ı Yunaniyenin is'af olunmasını (hak iddia ettikleri isteklerinin kabul edilmesini) icab eder ve eğer Berlin Kongresi'nin on üçüncü protokolünde münderiç vesayanın (öğütlerin) icrası temin olunmaz ise Yunanistan kaffe-i mertebe hoşnud edilmiş ad olunamaz.*” Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Nisan 79 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 4/46, s.1; Hansard, Treaty of Berlin – Protocol 13 – Greece and Turkey – Rectification of Frontier. – Resolution., HC., Deb., 17 April 1879, Vol.245, ss.525-570.**

¹⁰⁸ **Hansard, Treaty of Berlin – Protocol 13 – Greece and Turkey – Rectification of Frontier. – Resolution., HC., Deb., 17 April 1879, Vol.245, ss.540-546.**

¹⁰⁹ **Hansard, Treaty of Berlin – Protocol 13 – Greece and Turkey – Rectification of Frontier. – Resolution., HC., Deb., 17 April 1879, Vol.245, s.547-548.**

¹¹⁰ “Havadis-i Ecnebiyye, Yunan”, *Tercüman-ı Hakikat*, 20 Mart 1879.

dönemde neredeyse tamamen haydutların kovuşturulmasına ayırdıkları yazılıydı.¹¹¹ Bu durum karşısında Osmanlı Devleti sınırlarını korumak için önlem almaktan geri kalmıyordu. Ağustos başında Yunan Hükümeti, Teselya’da otuz iki bin, Epir’de ise yirmi bin Osmanlı askerinin bulunduğu ve bu birliklere askeri levazım gönderildiğine dair konsoloslarından bilgi aldı. Bir Yunan alayına öteki taraftaki birliklerin hareketini izlemek için sınıra yaklaşması emri verildiği söylendi.¹¹²

Ağustos ayında Osmanlı Devleti ve Yunanistan arasında görüşmeler tekrar başlayacaktı. İkinci kez tarafların bir araya gelmesinde Büyük Devletler etkili oldu. 9 Haziran’da Büyük Devletler’in Atina’daki temsilcileri, sınır düzenlemesinin görüşülmesi amacıyla Yunan temsilcilerinin İstanbul’a gönderilmesini teklif ettiler.¹¹³ 11 Haziran’da Yunan Hükümeti öneriyi kabul etti. Ancak Layard’a bir talimat verilmemişti ve doğal olarak Babıâli’nin durumdan henüz haberi yoktu.¹¹⁴

Salisbury, 12 Haziran’da Layard’a gönderdiği talimatta Babıâli’ye yapılacak tavsiyelerin uyumlu olmasından bahsediyordu. Kabul görecektarzdahükümler içeren tavsiyeler barışı getirebilirdi.¹¹⁵ Layard, 20 Haziran’da Karatodori Paşa ile görüşüp İstanbul’da görüşmeleri düzenlemek için en erken tarihin kendisine bildirilmesini istedi.¹¹⁶ 19 Temmuz tarihli *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin haberinde Yunan sınır meselesinin İstanbul’daki diplomasi dairelerini çok düşündürdüğünü ve “Üç gündən beri Yunan ‘hudud meselesi’ adeta bir Yunan ‘mesele-i harbiyesi’

¹¹¹ Raporda ayrıca, Nisan ayı boyunca haydutlarla bağlantılı dava on beşten az değilken, Mayıs ayında kaydedilen sayı dört, Haziran ayında yalnızca iki dava olduğu vurgulanıyor. Bkz., “Consul-General Blunt to the Marquis of Salisbury (4 July 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, ss.5-7.

¹¹² “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (1 August 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.30.

¹¹³ “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (9 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.1.

¹¹⁴ “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (11 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.2. Konsolos Edwin Corbett, Majestelerinin Hükümeti adına Yunan Hükümeti’ne olumlu cevaptan dolayı teşekkürlerini iletliyordu. Bkz., “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (14 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.3.

¹¹⁵ “Turkey and Greece”, **The Times**, 2 July 1879.

¹¹⁶ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (21 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.4-5.

nazarıyla görülmeye başladığını” yazdı.¹¹⁷ 29 Temmuz 1879’da beşinci kez Hariciye Nazırı olan Safvet Paşa, 23 Ağustos’ta başlayacak görüşmelerin başkalığına getirildi ve ilk görüşme Kanlıca’daki yalısında yapıldı.¹¹⁸

Görüşmeler gergin bir atmosferde başlayıp aynı şekilde devam etti. İlk görüşme 28 Ağustos tarihine ardından 31’ine sarktı.¹¹⁹ Türk yetkililer görüşmelerin Berlin Kongresi temelinde olacağını duyurmuşlardı.¹²⁰ Ama en büyük sıkıntı, tarafların sınır meselesi ile ilgili Berlin Kongresi referans gösterildiği zaman algıladıkları imgenin farklılığında yatıyordu. Layard, Eylül başındaki görüşmenin detaylarını Salisbury’ye aktardı. Yunan temsilciler Berlin Kongresi’nin 13. Protokolü’nün zorunlu olup olmadığının tartışılmasını bile reddediyor ve burada belirtilen sınırların müzakerelere temel oluşturması gerektiğini tekrar ısrarla

¹¹⁷ “Yunan İşi”, **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Temmuz 1879. Konuyla ilgili çok fazla olmasa da çeşitli haberler çıkıyordu. Görüşmeler yaklaştığı zaman *İstanbul* gazetesinin haberi *Tercüman-ı Hakikat* tarafından eleştirildi. Avrupa’da dillendirilen “*kraldan ziyade kral taraftarı*” sözünün ne kadar doğru olduğu söylenen haberde *İstanbul* gazetesi, Yanya’nın Yunanistan’a verilmesi fikrine yakınlığından ötürü Yunan’dan ziyade Yunan taraftarı olarak suçlandı. Bkz., “Yunandan Ziyade Yunan Taraftarı”, **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Ağustos 1879.

¹¹⁸ Safvet Paşa, İstanbul’da bulunan Yunan Bakan’a Komisyon üyelerinin ilk toplantısının 23’ünde gerçekleşmesini umduğunu belirtti. Bkz., “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (21 August 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.33. 24 Ağustos’ta Layard, Osmanlı ve Yunan temsilcileri arasında ilk görüşmenin dün yapıldığını bildirdi. Bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (24 August 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.34. Bununla birlikte *Vakit* gazetesinin 23 Ağustos tarihli nüshasında şöyle bir haber vardır: Yunan meselesini görüşmek üzere tayin edilen zevatın dünkü gün Safvet Paşa’nın sahilhanesinde bir araya geldiler. Esas müzakereyi teşkil edilecek hazırlıktan sonra ikinci içtima için tayin olunacak yevm-i mahsusat Safvet Paşa tarafından erkân-ı meclise bildirilmesi kararlaştırıldı. Bkz., **Vakit**, 23 Ağustos 1879. Türkgeldi, eserinde toplantı tarihi olarak 22 Ağustos’u işaret etmiş ve büyük olasılıkla diğer çalışmalarda da bu eserden hareketle aynı tarih kullanılmıştır. Bkz., Türkgeldi, s.174. Karşılaştırmak için bkz., Akpınar, s.130-131; Akyay, s.125; Kurat, s.131; Davison, s.247; Uçarol, “1878 Berlin Antlaşması’na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...”, s.221. Ayrıca doktora tezinde Safvet Paşa’yı araştıran İskender, Safvet Paşa’nın Yunan sınır görüşmelerindeki başkanlığına ve sınır görüşmelerine yer vermemiştir. Bkz., Pelin İskender, **Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883 / H.1230-1301)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu’nun kaderinin belirlendiği bu yıllarda meydana gelen çeşitli konulara etkisi, katkısı ve İngiliz Hükümeti ile Osmanlı Devleti arasındaki köprüyü oluşturması bakımından Musurus Paşa’nın ayrı bir yeri vardır. Dönemin önemli simalarından biri olan Musurus Paşa hakkında yapılan bir doktora tezi de çalışmamıza umduğumuz katkıyı sağlayamadı. Bkz., Nurdan Şafak, **Bir Tanzimat Diplomati Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

¹¹⁹ “Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (28 August 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.36.

¹²⁰ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (24 August 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.35.

savunuyorlardı.¹²¹ Hatta Yunan tarafı Berlin Kongresi'nde belirlenen hattı genişletmek istiyorlardı. Kalamas ve Köstem Vadileri'nin kuzey tarafları sınır kabul edilmeliydi. Bu istek Türkgeldi'ye göre, Berlin hattını dokuz bin kilometre kare büyötmek anlamına geliyordu. Doğal olarak Osmanlı tarafı itirazda bulundu ve teklif olarak bu vadilerin güney tarafının sınır olabileceğini böylece Narda ve Golos Körfezleri'nin güvenliğinin Osmanlı Devleti tarafına bırakılması önerildi. Ancak görüşmeler uzayıp gitti.¹²²

Eylöl sonunda Salisbury, kısa bir sürede olumlu bir sonuca ulaşamayacağını farkındaydı ve Layard'a Osmanlı Devleti'ne baskıda bulunulacak bir zaman olmadığını yazdı.¹²³ Görüşmeler Ekim ayında devam ederken Babiâli, Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan devletlerdeki temsilciliklerine bir telgraf gönderdi. Babiâli, Büyük Güçler'in Safvet Paşa'nın makul, açık ve basit olarak nitelendirdiği beyanını onaylayacaklarına ve bunların Yunanistan Hükümeti tarafından kabul edilmesi için nüfuzlarını kullanacaklarına inanmaktaydı.¹²⁴ Ertesi gün Salisbury ile görüşen Musurus Paşa, Osmanlı Devleti tarafından önerilen formölün, itiraza sebep olsa bile genel olarak, İstanbul'da yapılan görüşmelerde uygun bir başlangıç noktası olabileceğini ifade etti. Salisbury, uzlaşmacı ton kullanmanın uygunluğunu ve Osmanlı Devleti'nin sınır sorununun çözümüne aşırı önem verilmesi gerektiğini tekrarladı.¹²⁵

Görüşmeler seyrek ve sonuçsuz olmasına rağmen Yunan temsilciler İstanbul'da bulunuyorlardı.¹²⁶ 1880 yılına girildiğinde Yunan Hükümeti artık İstanbul'daki konferanstan bir sonuç çıkmayacağını anlamıştı. 10 Ocak 1880'de

¹²¹ "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (6 September 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, ss.43-45.

¹²² Türkgeldi, s.174-175. Ayrıca bkz., Kurat, s.131-132.

¹²³ "The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard (24 September 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.53.

¹²⁴ "Mr. Malet to the Marquis of Salisbury (6 October 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.70.

¹²⁵ "The Marquis of Salisbury to Mr. Malet (7 October 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.62.

¹²⁶ "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (10 November 1879)", "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (27 November 1879)", "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (28 December 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.96, 98, 115 vd.

Yunan temsilciler geri dönüş talimatını almamışlardı ama Yunan temsilcileri hükümetlerinin kısa süre içinde talimat göndereceğinden şüpheleri yoktu.¹²⁷ Aynı ay içinde görüşmeler son buldu. 19 Şubat'a gelindiğinde İstanbul'da hiçbir Yunan temsilci bulunmuyordu.¹²⁸

Görüşmeler devam ederken, 19 Aralık 1879 tarihinde Fransızlar sınır düzenlemesi konusunda bir öneri getirdiler. Bu öneriye göre, Yanya ve Kalamas'ın güneyinde bulunan Müslümanların yoğun bulundukları mahaller Osmanlı Devleti'ne bırakılırken, Salamiryas'ın kuzeyi Yunanlara terk edilecekti.¹²⁹ Waddington'un önerisi öncelikle İngilizlere ardından diğer devletlere sunuldu. Öneriden iki gün sonra istifa eden Waddington'un yerine M. de Freycinet, Fransa'nın yeni Dışişleri Bakanı oldu. Freycinet selefinin önerisine arka çıktı. Bu öneri İngilizler tarafından kabul görmedi. Bu öneri huzuru getirmekten ve Osmanlı Devleti'ni memnun etmekten çok uzaktı. Musurus Paşa, Waddington tarafından sunulan öneriyi kabul etmemesi için Salisbury'ye çok ciddi şekilde baskı yaptı.¹³⁰ İngilizler Fransızların razı olacağı yeni bir öneri üzerinde kafa yordular.¹³¹ Bu öneriye göre, sınırın en iyi şekilde belirlenebilmesi için bir sınır komisyonu kurulacaktı.¹³² Öncelikle Aralık ayındaki Fransız önerisinin Türk ve Yunan Hükümetleri tarafından birçok itiraza sebep olduğu vurgulandıktan sonra Fransız Hükümeti ile mutabık kalınan yeni öneri

¹²⁷ "Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (2 January 1880)", "Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (10 January 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.124-125.

¹²⁸ İstanbul'daki Yunan temsilcilerinden M. Brailas, kızının evliliği dolayısıyla Korfu'ya hareket edince hiçbir temsilci kalmadı. Diğer temsilciler bir süre önce Atina'ya dönmüşlerdi. Bkz., "Mr. Corbett to the Marquis of Salisbury (19 February 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.13.

¹²⁹ Türkgeldi, s.176. Önerinin Fransızca nüshası için bkz., "Pro-memoria communicated to the Marquis Salisbury by Admiral Pothuau, December 19, 1879", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.1.

¹³⁰ Salisbury bu ifadeyi aynen Layard'a gönderdiği telgrafında kullanıyor. Bkz., "The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard (15 January 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.2. 14 Şubat tarihli *The Times* haberinde de önerinin reddedildiği tekrarlandı. Bkz., "The Greek Frontier", **The Times**, 14 February 1880.

¹³¹ "Greece and the Powers", **The Times**, 11 February 1880.

¹³² Avam Kamarası'nda söz alan Maliye Bakanı, önerinin tarihsel gelişimi hakkında kısa bilgi verdikten sonra yeni Fransız Dışişleri Bakanı'nın, Lord Lyons'a Waddington'un önerisine uyduğunu ve Majesteleri Hükümeti'nin görüşünü almak için istekli olduğunu söyledi. Buna karşı Salisbury, uluslararası Avrupa komisyonu önerisini dillendirdi. Bkz., **Hansard, Address in Answer to her Majesty's Most Gracious Speech, HC., Deb., 5 February 1880, Vol.250, s.103-104.**

diğer devletlerin görüşüne sunuldu.¹³³ 10 Mart 1880 tarihinde Layard'a gönderilen telgrafta Salisbury, Berlin, Paris, Roma ve Viyana'daki temsilciliklerden önerinin kabul edildiğine dair geri dönüş aldığını ve Rusya'nın da aynı düşüncede olduğunu umduğunu bildirdi.¹³⁴

İngiltere tarafından sınır komisyonu önerisi sunulduktan sonra 1880 yılının ilk çeyreğinde İngilizler genel seçimlere gitti. 1874 yılında seçimleri kaybedince liderlikten ayrılan Gladstone, bir süre inzivaya çekilmişti. 1876 yılından itibaren hortlayan Doğu Sorunu "*Gladstone'u inzivadan çıkardı.*"¹³⁵ Gladstone, Disraeli Hükümeti'ne yüklenmek için kendisine çok elverişli bir alan bulmuştu. 1876 yılındaki Bulgar olaylarını sınır tanımaz abartılarla¹³⁶ ele alarak başlattığı

¹³³ "Lord Odo Russell to the Marquis of Salisbury (4 March 1880)", "Sir H. Elliot to the Marquis of Salisbury (7 March 1880)", "Lord Odo Russell to the Marquis of Salisbury (11 March 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.20-21. İngiltere ve Fransa'nın Yunan sınır meselesinde kullanılacak arabuluculuk şekli üzerinde anlaşmalarına ve diğer devletlerin iştirakine dair çıkan bir haber için bkz., "The Greek Frontier", **The Times**, 9 March 1880. Osmanlı Devleti'nin bu önerilere sıcak bakmadığına dair bkz., Türkgeldi, s.181.

¹³⁴ "The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard (10 March 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier**, s.21.

¹³⁵ Francis Birrell, **Gladstone**, Duckworth, London, 1933, s.93; Justin McCarthy, **The Story of Gladstone's Life**, Second Edition, Adam and Charles Black, London, 1906, s.294; W. T. Stead, **Gladstone 1809-1898 A Character Sketch**, William Clowes and Sons, London, 1898, s.31.

¹³⁶ Gladstone tarafından kaleme alınan *Bulgarian Horrors and the Question of the East* adlı kitapçık ile Gladstone'un olaylar karşısındaki tutumuna dair 2. bölüme bakınız. Russell, Gladstone'un Türk karşıtlığının nedenlerini şu şekilde açıklar: Gladstone hümanisttir ama Türkler acımasız tirandır; Gladstone barış aşığıdır ama Türkler kölecidir; Gladstone ilericidir ama Türkler gericidir; Gladstone Hristiyan'dır ama Türkler Hristiyan karşıtıdır. Bkz., G. W. E. Russell, **William Ewart Gladstone**, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1913, s.243-244. Gladstone hakkında yazılan eserlerin çoğunda ilgili konu ele alındığında tarafsızlık ve bilimsel etiğin izlerine rastlamak zorlaşıyor. 1877 yılında Anadolu'yu at sırtında gezen İngiliz subay Burnaby, Gladstone'a ve Gladstonecu hümanistlerin Türkler aleyhindeki tek taraflı bakış açılarını sert bir üslupla eleştirir. Daha sonra kaleme alınan eserlerin çoğunda Burnaby'nin yazdıklarının göz ardı edildiği anlaşıyor. Burnaby eserinde şunları söylüyor: "*O Mr. Gladstone ki, Türklerin Bulgaristan'da işledikleri suçlar bağlamında güttüğü kışkırtma politikasıyla savaşın çıkmasında başlıca rolü oynayan kişidir.*" "*Ülkemizde Türk milletinin onurunu lekeleyen, onları dünyanın bütün kötülüklerine sahip olmakla suçlayanlar, broşürler yazmayı bir kenara bırakıp biraz Anadolu'da dolaşsalar iyi ederler... Kendilerini Hristiyan addeden yazarlar pek çok konuda Anadolu'daki Türklerden ders alabilirler.*" "*İngiltere'de Türklerin ıslahının olanaksız olduğunu ilan edenler, Türk dilini öğrenip padişahın topraklarında yolculuk etseler iyi olur.*" "*İncelikle işlenmiş, rafine bir gaddarlık -Osmanlı İmparatorluğu'nun gurur duyduğu yegâne ince zevk!-; cinsiyet ve yaşın hiçbir şekilde dikkate alınmaması; iğrenç ve hayvansı bir şehvet düşkünlü; bu topraklarda Hala azametle kendini gösteren büsbütün ve vahşi bir kanunsuzluk.*" *Bu sözlerin sahibi Gladstone için yukarıda Çerkezler hakkında anlatılanlar hiç mi bir şey ifade etmiyor?... 'Bulgaristan'daki Dehşet Olayları'nın yazarı, kendi ülkesinin resmi görevlileri, Rus askerlerinin işlediği suçları rapor ettiklerinde neden sessiz kalmıştır?*" Ayrıca Burnaby, Rus sempatzamı ve destekleyicilerini, 12 Aralık 1854 tarihinde Lordlar Kamarası'ndaki Savaş Bakanı'nın Kırım Savaşı sırasında Rusların İngiliz askerlerine karşı canice davranışları hakkında yaptığı konuşmayı hatırlatarak eleştirmektedir. Bkz., Fred Burnaby, **At Sırtında Anadolu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999, s.26,

eleştirilerini Hükümetin yürüttüğü dış politikayı hedefine alarak devam ettirdi. 1878 yılının ortasında biten Berlin Kongresi'nden Disraeli ve Salisbury, ünlü “*Onurlu bir Barış (Peace with Honour)*” söylemiyle dönmüşlerdi ama Gladstone bu söylemi hükümeti zayıflatmak için kullanma fırsatını kaçırmadı.

Ocak 1879'da Rothschild ailesine mensup olan Lord Rosebery'nin teşvik ve maddi desteği ile Gladstone, Midlothian adaylığını kabul etti.¹³⁷ “*Gladstone, 1879'da tekrar İskoçya'da nutuklar vererek mücadeleye girdi.*”¹³⁸ Kendinden emin bir şekilde başladı¹³⁹ seçim kampanyasında on sekiz adet toplantı düzenleyen Gladstone, hükümet politikaları ve özellikle dış politikaya yüklendi. “*Tory emperyalizminin yükselen gelgitleri*” hedefindeydi.¹⁴⁰

Gladstone'a göre Berlin Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğu'nun “*pılı pırtısını (bag and baggage)*” toplama politikasının gerçek bir tasdikiydi.¹⁴¹ Ama Gladstone için bu konu henüz kapanmamıştı. 25 Kasım 1879 tarihli Midlothian Kampanyası'nda yaptığı konuşmada hükümetin Güneydoğu Avrupa Hristiyanlarına karşı yükümlülüklerini görmezden geldiğini vurguladı.¹⁴²

Gladstone, sadece hükümetin Doğu Sorunu'na yaklaşımına yüklenmedi. Hindistan'ın geri plana itilmesi, Afganistan, Afrika'nın güneyindeki Transvaal ile

115, 354-356, 371. Ayrıca Gladstone'un Türkler aleyhindeki tutumuna ve Osmanlı tarihindeki rolüne temas eden, Gladstone ile ilgili Türkçe literatürdeki nadir çalışmalardan biri için bkz., Taha Niyazi Karaca, **İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

¹³⁷ D. C. Somervell, **Disraeli & Gladstone, a Duo-Biographical Sketch**, Jarrolds Publishers, London, 1925, s.212; Karaca, s.240.

¹³⁸ Andre Maurois, **İngiltere Tarihi**, Cilt:2, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938, s.650.

¹³⁹ Gladstone, 16 Mayıs 1879'ta Hindistan'da bulunan oğlu Henry'ye yazdığı mektupta, hükümetin düşüşte olduğunu ama kimsenin oranı kestiremeyeceğine, ayrıca “*seçimler bizim için gayet tatmin edici durumda olduğunu*” söylemektedir. Bkz., John Morley, **The Life of William Ewart Gladstone**, Vol:II, The Macmillan Company, London, 1903, s.586.

¹⁴⁰ Somervell, s.240.

¹⁴¹ Morley, s.575. “*Pılı pırtısını*” toplamak tanımını Gladstone, **Bulgarian Horrors** eserinde kullandı. Morley'in eserinde sonradan ünlenmiş olan bu tanıma gönderme vardır. Gladstone, eserinde tanımı şöyle kullanmıştı: “*Türkler kendileriyle birlikte kötü yönetimlerini alıp gitsinler. Onların zaptiyeleri, müdürleri, binbaşları, yüzbaşları, kaymakamları ve paşaları, baştan sona hepsi, pılı pırtısını toplayarak perişan ve dinsiz bıraktıkları yerlerden umarım silinip atılacaktır.*” Bkz., W. E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and the Question of the East**, Lovell, Adam, Wesson & Company, New York and Montreal, 1876, s.38.

¹⁴² Gladstone'un 93 Harbi öncesinde İngiltere'nin Türkiye için savaşmasını engellemek için uğraştığı politikasında başarılı olduğunu belirten Bassett, Berlin Antlaşması sonrasında, eskiden Osmanlı boyunduruğunda yaşayan yedi milyon insanın artık tamamen özgür olacağı söylemini yer verir. Bkz., Arthur Tilney Bassett, **Gladstone's Speeches**, Methuen & Co., London, 1916, s.470, 511, 553.

Zululand ile elbette iç meseleler, eleştirilerini ve konuşmalarını şekillendiriyordu.¹⁴³ Gladstone seçim sürecinde, Avrupa Uyumu'nun geliştirilmesi, bütün milletlerin hakları, gereksiz ve sıkıntı yaratacak sorumluluktan kaçınılması ile dış politikada her zaman özgürlük sevdasından esinleneceği gibi prensipleri ön planda tutuyordu.¹⁴⁴

Sonuçta Gladstone'un seçim kampanyasında dillendirdikleri herkes tarafından etik bulunmamasına ve Londra halkının Disraeli'ye olan sevgisi daha fazla olmasına rağmen genel seçimlerde "*Beaconsfield ile Gladstone arasındaki düello*" Gladstone kazandı.¹⁴⁵ Seton-Watson, "*Beaconsfield Hükümeti Doğu politikası yüzünden durdu ya da düştü...*" diye yazacaktı.¹⁴⁶

Liberal Parti'nin liderliğini tekrar ele geçiren Gladstone¹⁴⁷ Kraliçe'den onay aldıktan sonra hükümetini kurdu.¹⁴⁸ Dışişleri Bakanlığı'na Earl Granville getirilirken Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyrini yakından ilgilendiren İstanbul'daki İngiliz elçiliğinde de bir değişiklik oldu.

Kurat, Liberal Parti'nin 1880 seçimlerini kazanmasının İngiltere için bir sürpriz olmadığını ama Layard'ın elçilik görevinden ayrılmasının onun için büyük bir sürpriz olduğunu belirtmektedir. Bir zamanlar aynı parti ve hükümet arkadaşı olan Gladstone'un kendisini destekleyeceğini ümid ederek görevini devam

¹⁴³ Birrell, s.93-94; David Williamson, **William Ewart Gladstone, Statesman and Scholar**, Ward, Lock & Co., Limited, London, 1898, ss.287-290; Morley, s.594-595.

¹⁴⁴ R. W. Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd., London, 1962, s.545-546. Bu söylemlerinde ne kadar samimi olduğunu (!) Gladstone'un başbakanlığı sırasındaki Osmanlı İngiliz ilişkilerinde izleyebiliyoruz.

¹⁴⁵ Andre Maurois, **Disraeli'nin Hayatı**, çev. İsmail Hakkı Alişan, Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1935, s.356, vd. Monypenny and Buckle, seçim kampanyasını şu sözler ile eleştiriyor: "*Kuşkusuz en önemli faktör, Gladstone'un ahlaki açıdan yanlış olmasına rağmen Beaconsfield'in İngiliz çıkarlarını güvende olmasını sağlayabilen politikasını mahkûm etmesi ve bunu seçmenlerin en cahilinden en akli başındakilerin çoğunun aklına işlemesindeki başarısıydı.*" Bkz., W. F. Monypenny and George Earle Buckle, **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1920, s.523. Seçim sonuçları şöyleydi: Liberaller 1874 yılında 1.431.805 olan oylarını 1880'de 1.877.290'a çıkartmışlardı. Muhafazakârların 1.217.806 olan oyları 1880'de 1.412.956 idi. Bkz., Williamson, s.298. Parlamentodaki koltuk dağılımı 351 Muhafazakâr'a karşı 250 Liberal ve 51 Home Rule Partisi idi. 1880 seçimlerinden sonra koltuk dağılımı 349 Liberale karşı 243 Muhafazakâr ve 60 Home Rule Partisi olarak değişti. Bkz., Monypenny and Buckle, s.522.

¹⁴⁶ Seton-Watson, s.548.

¹⁴⁷ Partinin iki resmi lideri vardı. Biri Granville diğeri Hartington idi ve Gladstone'un durumu gayri resmiydi. Ama ikisi de Gladstone'un başkanlığında toplanmayacak her nezareti devireceğini anladılar. Bkz., Philip Guedalla, **The Queen and Mr. Gladstone**, Hodder & Stoughton Limited, London, 1933, s.21; Maurois, s.360. Kraliçe önce Granville'e sonra Hartington'a istek gönderdi. İkisi de Liberallerin lideri olamayacaklarını biliyorlardı. Tek bir isim vardı: Gladstone. Bkz., Karaca, s.240; McCarthy, s.302. Kraliçe çok istekli olmasa da Gladstone'u başbakan olarak atadı. Guedalla şu yoruma yapıyor: "*Seyahat Nisan 1880'de başladı ve Kraliçe isteksiz ve rahatsız bir yolcuydu.*" Bkz., Guedalla, s.27.

¹⁴⁸ *The Times* 29 Nisan'da genel sonuçların tam listesi yayımladı. Bkz., "The New House of Commons", **The Times**, 29 April 1880. Kabine üyelerinin isimleri için bkz., "The New Ministry", **The Times**, 29 April 1880; Morley, s.653-654.

ettireceğini düşünmüştü.¹⁴⁹ Layard, 22 Nisan'da Salisbury'den hükümetin çekildiğini haber veren bir telgraf aldı. Ama kendi durumuna ilişkin henüz bir bilgi yoktu. Sadece Earl Granville tarafından olağan resmi bir telgraf aldı. İlerleyen günlerde şahsi bir bildirim almadan ve bir açıklama yapılmaksızın görevi son buldu. Hatta Layard anılarında, Goschen'in tayini ve kendisinin geri çağırılma haberini ilk olarak gazetelerde okuduğunu yazmaktadır.¹⁵⁰ Londra'dan gelen haberlerden hareketle İstanbul elçiliğinde bir değişiklik olacağı anlaşıyordu. Nisan sonunda farklı isimler telaffuz edilmesine rağmen Goschen'in tayin edileceği kesinleşti.¹⁵¹ Yeni görevini devralmak üzere Goschen 17 Mayıs 1880'de İngiltere'den ayrıldı ve 28 Mayıs'ta İstanbul'a geldi.¹⁵²

4 Haziran'da Sultan'ın huzuruna kabul edilen Goschen, itimatnamesini sunduktan sonra konuşmasında, İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında var olan dostluğun devamına çalışacağını söyledi. Parlamento üyesi bulunmasından dolayı Türkiye'de kalacağı zaman kısıtlanacaktı, yine de Padişah ile ırk ve inanç gözetmeksizin tebaasının refahına hizmet edeceğini belirtti.¹⁵³

¹⁴⁹ Kurat, s.203-204. Layard, Parlamento'da eski meslektaşları ve dostları olduğunu ama bunun durumu değiştirmedığını söylemektedir. "*Asla unutmadığı, benim tarafımdan şahsen incitilmiş olduğunu düşünen Gladstone vardı.*" bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.680.

¹⁵⁰ Layard, haber verilmeden ve açıklama yapılmadan görevden alınmasına "*inanamadım*" diyecektir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.678-679. Layard, 1880 yılı içerisinde görevinin bittiğine dair resmi yazı almadı. İstanbul'daki elçiliğe Goschen, özel büyükelçi olarak atandı. Layard ise Londra'ya dönmüştü. Kendisine verilen 14 Ocak 1881 tarihli yazıda 30 Aralık 1880 itibariyle görevinin son bulduğu bildirildi. Son maaşını Aralık 1880'de aldı. Yazıda görev bitiş mektubunu bizzat Sultan'a vermesi gerekmediği, İstanbul'daki temsilci vasıtasıyla Sultan'a ulaştırılması konusunda düzenlemenin yapıldığı bildirildi. Bkz., "Earl Granville to Sir A. H. Layard (14 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.3034] Turkey, No. 12 (1881), Despatch Respecting the Withdrawal of Sir Henry Layard from the Embassy of Constantinople**. 31 Aralık 1880 tarihinde İngiliz Kraliçesi tarafından gönderilen name ile Layard'ın "*terk-i memuriyetine ruhsat verildiği*" Padişah'a bildirildi. Bkz., **BOA, Y.PRK.NMH.**, 2/1.

¹⁵¹ Londra'dan Petersburg'a gönderilen bilgiye göre, Gladstone fırkası rüesasından Sir Şarl Dilk, Dersaadet İngiltere Sefareti'ne tayin olundu demekteydi. Bkz., **Vakit**, 29 Nisan 1880. 28 Nisan tarihinde Londra'dan gelen telgraf 30'unda **Vakit** gazetesinde yayımlandı. Yeni Kabine üyeleri ile birlikte, İstanbul Sefareti'ne de Mösyö Goşen'in tayin olduğu bildirildi. Bkz., **Vakit**, 30 Nisan 1880. **Daily Telgraf** beyanına göre, Mösyö Goşen, Dersaadet Sefareti'ne tayin olundu. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Nisan 1880. **The Times** gazetesi 29 Nisan'da yeni bakanlarla birlikte İstanbul büyükelçiliği görevinin karşısına Lord Carlingford ismini yazdı. Bkz., "The New Ministry", **The Times**, 29 April 1880. 1 Mayıs 1880 tarihinde **Tercüman-ı Hakikat** gazetesi bu haberi yayımladı. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Mayıs 1880. Layard'a resmi yazı 6 Mayıs 1880 tarihinde geldi. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.681-682.

¹⁵² İstanbul'daki elçilik görevine üstlenmek üzere Mr. Goschen 18'inde yola çıkması düşünüyor denilmekteydi. Bkz., **The Times**, 12 May 1880. Layard ve Kurat 17'sinde ayrıldığını ve söylüyorlar. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, ss.682-684; Kurat, s.203.

¹⁵³ Goschen'in takdimi ve konuşma metni gazetelerde yayımlandı. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 5 Haziran 1880; **Vakit**, 5 Haziran 1880; "Eastern Affairs", **The Times**, 5 June 1880.

Gladstone, iktidara gelmeden önce Osmanlı Devleti ve Türkler hakkındaki görüşü, söylemleri ve muhalefet koltuğundan yönelttiği eleştirileri malumdu. İktidara geldikten sonra İngiliz yönetiminin Osmanlı Devleti'ne ilişkin politikalarının Gladstone öncesi ve sonrası olmak üzere karşılaştırılması ilginç sonuçlar verecektir. Ancak dışişleri yapısı oturmuş bir sistemde bireylerin ani ve köklü değişikliklerden mümkün olduğunca kaçındığı ve devletin devam eden politikalarının sürekliliğini sağlamaya çabaladıkları göz önünde bulundurulduğunda Gladstone'un uygulamaya başlayacağı politikaları temkinli ilerletmesi kaçınılmazdı. Aksi düşünülecek olursa, Yunan sınır meselesinde İngiliz siyasetinin köklü bir şekilde değiştirilmesi umulurdu. Çünkü Gladstone'un Helen kültürüne olan hayranlığı¹⁵⁴ ve Türklere karşı, benimsemiş olduğu hümanist düşüncelere tezat oluşturacak tarzdaki beyanları bunun açık kanıtı olurdu. Salisbury de Dışişleri Bakanı olduğu zaman önceki söylemlerini gerçekleştirme kararlılığını eyleme dönüştürme gibi bir politika peşinde koşmadı. Benzer şekilde Gladstone, reel politikada ülke çıkarları ve önceki politikanın devamlılığını düşünmek zorunda kalacaktı. Bu nedenle Gladstone Hükümeti, Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde radikal bir dönüşüme gitmedi.

Gladstone'un kurduğu hükümetin iktidarı devralması süreci İstanbul'da haklı bir endişe yarattı.¹⁵⁵ Bu rağmen yeni iktidarın Osmanlı'ya yönelik ilk icraatlarının izlenebileceği Yunan sınır meselesine karşı yürütülen İngiliz politikasında köklü bir değişim olmadı. Sadece bazı farklılıklar meydana geldi. Ancak bunun nedenini tamamen Gladstone'a bağlamak doğru değildir. Öncelikle görüşmelerin uzayıp

¹⁵⁴ Çok genç yaşlarından itibaren Homer'in çalışmaları ile ilgileniyordu. Bkz., Williamson, ss.130-135. "Gladstone Orta Doğu'ya Eton kolejinde aldığı Helenistik kültürün ve klasiklerin gözlüğü altından bakıyordu. Bu tutum Yunan istiklalindenberi (1821-9) Avrupalı aydınlar arasında yer eden 'mağdur hristiyanlar' ve 'barbar müslümanlar' kanısının politikaya aktarılmasından başka bir şey değildi. Orta Doğu medeniyetini bilmek şöyle dursun, ayağını İtalya'dan daha öteye atmamış olan Gladstone, Osmanlı İmparatorluğunun problemlerini bilemezdi ve Helenistik felsefesinden kurtulamadıkça bilmesine zaten imkân yoktu." Bkz., Kurat, s.204. "William Ewart Gladstone iki kutuplu bir dünyaya inanmıştı. Kutbun birinde temelinde Helen ve Roma kültürlerinin bulunduğu medeni Hristiyan devletler, diğerinde ise geri kalmışlığın temsilcisi olan İslamiyet ve Türkler bulunuyordu." Eton Koleji'nde iken merak sardığı ve hayran olduğu Homer ile ilgili pek çok makale ve beş kitap kaleme aldı. Din hayatını ve siyasi yaşamını şekillendirdi. "Türkleri barbar, medenileşmemiş ve medenileşmenin önündeki engel" olarak görmesinin altındaki temel neden dini inanışları doğrultusunda hareket etmesiydi. Bkz., Karaca, s.32, 77, 80, 88, 89, 100, vd.

¹⁵⁵ Abdülhamit, İngiltere'deki iktidar değişikliğinden memnun değildi. Çünkü Liberallerin Muhafazakarlardan daha çok Osmanlı'daki tebaaya reform konusunu açacağını ve Rusya'nın kötü idare propagandasına katılacağını farkındaydı. Bkz., Kurat, s.203. Seçim sonuçlarının Nisan başında İstanbul'da bilindiğini ifade eden Layard, Gladstone ve radikallerin galibiyetinin "Sultan üzerinde ciddi bir paniğe yol açtığını" söylemektedir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.678. Lord Gladstone'un nutuk-ı meşhurunda İngiltere'nin Osmanlı'ya ihtiyaç-ı kat'iyesi olmadığını belirtmesi **Vakit** gazetesi sütunlarında yer almıştı. Bkz., **Vakit**, 6 Haziran 1880.

gitmesi Büyük Devletler'in müdahale ihtimalini artırıyordu. Diğer taraftan Berlin Antlaşması'ndan eli boş dönen Fransızların uluslararası alandaki prestijini kurtarmak ya da yükseltmek için sınır meselesinde Yunan savunuculuğuna girişmesi, durumu daha zor bir hale sokarak devletlerin müdahalesini kaçınılmaz kılıyordu.¹⁵⁶ Barışa giden yolda öne sürdükleri öneriler¹⁵⁷ bir noktaya kadar ötelendi ama Avrupa barışı açısından Fransızlar sürekli göz ardı edilemezdi.

Başlarda tamamen iki devlet arasında çözümün sağlanması üstüne kurulan İngiliz politikasındaki ilk değişiklik Layard'ın yerine Goschen'in tayin edilmesi ile kendisini gösterdi. İngilizler artık Yunan sınır meselesine müdahil olmaya karar vermişlerdi. Layard'ın elçilik görevine son verilmesi ile Goschen'in özel elçi olarak İstanbul'a gönderilmesi ve Yunanistan'a verilen destek, "*İstanbul'daki İngiliz etkisini yıktı*" yorumuna sebep olacaktı.¹⁵⁸

Elçi tayin edildikten sonra Yunan sınır meselesi hakkında Goschen'e verilen talimatta önceki hükümetin sürekli üstünde durduğu, meselenin iki devlet arasında çözülmesi vurgusu artık arka plandaydı. Bununla birlikte Osmanlı Devleti'nin ve Müslüman ahalinin durumunu tamamen göz ardı etmeyen talimatta şunlar yazılıydı:

"Berlin Muahedesi icabınca Yunan tahdid-i hudud meselesinin biran akdem tesviyesi elzemdir. Meseleye-i mezkure muallâkta durdukça Devlet-i Aliyye ve Hükümet-i Yunaniye beyninde olan münasebat bir emniyetli derecede olamaz. Zira bu hudud meselesi bitmedikçe serhad üzerinde ve Tırhala ve

¹⁵⁶ "Bu defa Yunan isteklerini en çok destekleyen Fransa idi. Çünkü Waddington'un Berlin'den Fransa'ya hiçbir şey kazandırmaksızın eli boş olarak dönmekle suçlandırılması, Dışişleri Bakanını Elen sorununu benimseyip Paris'i Şark Meselesinde lider yaparak, hiç olmaz ise prestij bakımından memleketinin büyüklüğünü göstermek yoluna sürüklüyordu. İşte Fransa bu politikasında hürriyet ve milliyet ilkelerinin koruyucusu olmak sıfatıyla Yunanlıların aşırı toprak isteklerini benimsemek yoluna gitmişti." Bkz., Kurat, s.129. 30 Eylül 1880'de Corbett Atina'dan gönderdiği yazıda, Fransızların Yunanistan ile ilgili meselelere yakın ilgi duyduğunu ve Fransız Dışişleri Bakanı'nın Fransa'daki Yunan temsilcisine güvence verdiğini aktardı. Hatta Fransa'nın Büyük Güçler'den ayrılamayacağı için üyelerin rızası olmaksızın bir savaşı üstelenemeyeceğini ve ihtiyatlı tutumunu devam ettirmek zorunda kaldıklarını yazısına ekledi. Bkz., "Mr. Corbett to Earl Granville (30 September 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.87.

¹⁵⁷ Waddington, Preveze'deki görüşmeler kesildikten sonra İstanbul'da bir elçiler konferansının toplanmasını önerdi. Buna karşı çıkan İngiltere, Güçler'in arabuluculuğu fikrini ortaya attı. Parlamento görüşmelerinde Mr. Monk, Waddington'un İstanbul'da elçiler konferansı önerisinin kabul edilip edilmediğini sorduğunda, Mr. Bourke Majesteleri Hükümeti'nin Berlin Anlaşması uyarınca arabuluculuk teklifi yapmayı ve bu arabuluculuğun İstanbul'daki büyükelçiler tarafından yürütülmesini kabul ettiklerini belirtti. Bkz., **Hansard, Treaty of Berlin – The Greek Frontier. – Question, HC., Deb., 9 May 1879**, Vol.246, s.15-16. Ayrıca bkz., "The Greek Question", **The Times**, 19 May 1879. Bu önerini kabul görmedi ama tamamen de göz ardı edilmediği anlaşıyor. *Vakit* gazetesinin aktardığı habere göre, Devleti Aliye ile Yunan Devleti komiserleri sınır meselesi hakkında anlaşamadıkları takdirde, İstanbul'daki elçiler gayri resmi olarak arabuluculuk yapmaya aralarında karar vermişlerdi. Bkz., **Vakit**, 22 Ağustos 1879.

¹⁵⁸ Seton-Watson, s.549.

Arnavudluk'da olan eşkıyanın te'dib ve tenkili (haddini bildirip cezalandırılması) bir vakit mümkün değildir.”

Avrupa devletlerinin katılımıyla bir hudud komisyonu kurulmasına devletlerin sıcak bakmasına rağmen Salisbury'nin bu teklifine devletlerden kati bir cevap gelmedi. Yunan sınır meselesinin sonuçlandırılması için İngiltere Hükümeti, Berlin ya da Paris'te Haziran'ın sonuna doğru toplanmasını öngördükleri bir konferans önerisi yaptılar.

“Devlet-i Osmaniye esasen Tırhala ve Arnavudluk taraflarından Yunanistan ile tahdid-i hududa razı olacağı ve bu takdirde Yunanistan hududu tevsi' edeceği cihetle İngiltere Hükümeti memul (ümit) eder ki Berlin Muahedesi'nin 24. bendinde musarrah (izah edilmiş) olacağı cihetle bugün kendisine vukubulacak tavassut üzerine Devlet-i Aliyye yeniden müşkilat çıkarmaz. İngiltere Hükümeti... ahalisi külliyetlice İslamdan olan nevahinin (nahiyelerin) ve ahali-i İslamiyeden Yunanistan'a iltihaklarını istemeyen ahali-i İslamiyenin cebren (zorla) Yunanistan'a terki bâis-i tehlike olacağı cihetle İngiltere Devleti böyle cebr usulünün icrasını kabul etmeyeceği doğruca cümleye malum olmasını arzu eder. Rumca tekellüm eden (konuşan) Hristiyan ahalinin arzu-ı meyillerine tevafuk etmeyen (uymayan) bir hükümetten tefrik ile ahali-i Hristiyanîyenin derece-i kâffede tecemmu' etmiş (toplanmış) olduğu nevahi tarafından tahdid-i hudud edilmesi İngiltere Devleti'nin niyetidir.”¹⁵⁹

Fransızların da isteğini karşılayacak şekilde İngiltere'nin yaptığı teklif sonrasında Berlin Antlaşması'nın 24. maddesi gereğince Büyük Devletler konuya dâhil oldu. Granville 27 Mayıs 1880 tarihinde Paris, Roma, Berlin, Viyana ve Petersburg'daki temsilcilerine bir yazı gönderdi. İstanbul'daki İngiliz elçisine gönderilecek notanın paylaşıldığı yazıda temsilcilerin bulundukları ülkenin hükümetleriyle onay için iletişime geçmeleri istendi. Notada Berlin Antlaşması'nda imzası bulunan Güçler'in, teknik bilgiye sahip görevlilerin yardımıyla kabul edilmesi gereken sınırın uygun bir hat üzerinde ele alınması ve çoğunluk tarafından belirlenmesi için Haziran bitmeden önce bir Temsilciler Konferansı'nın Berlin'de toplanmasının büyükelçiler vasıtasıyla Babıâli'ye bildirmesi gerektiği belirtiliyordu. Ayrıca Türkiye ve Yunanistan Hükümetleri, temsilcilerini kendi hükümetlerinin argümanlarını Konferans öncesinde sunmak üzere davet edileceklerdi. Konferans'ta bir hat üzerinde uzlaşıldığı takdirde, bir komisyon ayrıntıları çözmek için bölgeye

¹⁵⁹ “İngiltere Devleti Hariciye Nazırı Lord Granvil Tarafından Bugün Dersaadet İngiltere Sefaretine Tayin Olunan Mösyö Goşen Cenablarına Yunanistan'a Dair Verilen Talimatdan İhraç Edilen Bendlerin Harfien Tercümesidir”, Bkz., **BOA, Y.PRK.EŞA., 2/48.**

gidebilecekti.¹⁶⁰ Aynı tarihte benzer içerikli bir yazı İstanbul'daki elçiye gönderildi ve Goschen'e Babiâli'ye sunulmak üzere meslektaşlarınızla uyum içinde bir nota hazırlayın talimatı verildi.¹⁶¹

Haziran'ın 15'inden sonraki herhangi bir tarih Almanya için uygun olacaktı. Ama Alman Dışişleri Bakanı, Berlin Antlaşması gereğince Aracı Güçler resmen ve usulen talep edinceye kadar Berlin'de toplanacak konferansa temsilci göndermeyeceklerini söyledi.¹⁶² İlerleyen günlerde devletlerden gelen olumlu yanıt üzerine 16 Haziran 1880 tarihinde Berlin'de Yunan sınır meselesini görüşmek üzere bir konferansın toplanmasına karar verildi.¹⁶³ 14 Haziran tarihinde çiçeği burnunda olan yeni Hariciye Nazırı Abidin Paşa, konferansın ertelenmesini talep etmesine rağmen bu isteği kabul görmedi.¹⁶⁴

¹⁶⁰ "Earl Granville to Her Majesty's Embassies at Paris, Rome, Berlin, Vienna and St Petersburg (27 May 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.12. Bu notaya giden süreç birkaç aşamadan geçti. Önce Mayıs başında Granville'in gönderdiği yazı ile İngilizlerin diğer devletlerle aynı zamanda ve uyum içinde verdikleri notada, Babiâli'nin gecikmesizin Berlin Antlaşması'nda yer alan Yunanistan, Karadağ ve Ermenilerle ilgili yükümlülüklerini yerine getirmesi istendi. Salisbury, bölgeye bir komisyon gönderilmesini önermiş ve diğer devletler uygun görmüştü. Babiâli bunun zorluklarını belirtmiş ve kesin cevap vermemişti. Majesteleri Hükümeti şimdi bunun gecikmeksizin yapılmasını istemekteydi. Bkz., "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Paris, Berlin, Vienna, Rome, and St. Petersburg (4 May 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.1. Sonrasında ise Fransa, Babiâli'nin Salisbury'nin sunduğu öneriye bir cevap vermesinin uzun sürmesinden dolayı bu önerinin terk edilmesi gerektiği belirtti. Onun yerine Berlin'de temsilcilerin bulunduğu bir konferansın toplanması önerdi. Bkz., "Earl Granville to Her Majesty's Embassies at Berlin, Vienna, Rome, and St Petersburg (22 May 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.8-9.

¹⁶¹ "Earl Granville to Mr. Goschen (27 May 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.13. Berlin'de toplanması planlanan konferans hakkında Yunan Hükümeti 6 Haziran'da bilgilendirildi. Bkz., "Earl Granville to Mr. Corbett (6 June 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.21.

¹⁶² "Lord Odo Russell to Earl Granville (2 June 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.19.

¹⁶³ Ayrıntılı bilgi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, ss.18-21.

¹⁶⁴ Yunan sınır komisyonunda bulunan Abidin Paşa, 9 Haziran 1880 tarihinde Hariciye Nezareti'ne tayin edilmiş olup 12 Eylül 1880 tarihine kadar görevini sürdürmüştür. Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III**, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1318, s.171-172. Bu istek önce Goschen'e iletildi. İki gün sonra Musurus Paşa, Granville'e bu isteği sundu. Abidin Paşa'nın yazısı için bkz., "Abedine Pasha to Mr. Goschen (16 June 1880) (Communicated to Earl Granville by Musurus Bey, June 16)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.24-25. Davison'un

Gizli bir şekilde süren Berlin Konferansı'ndan çıkan karar Babiâli'ye bildirildi. Bu karar Osmanlı Devleti için dezavantajlıydı. Çünkü Yanya ve Çamlık bölgesi ile beraber Maçova ve nüfusunun çoğu Müslüman olan Yenişehir Yunanistan'a bırakılıyordu. 23 Temmuz'da yapılan Meclis-i Vükela toplantısında söz konusu yerlerin Yunanistan'a terk edilmesinden doğacak sorunların devletlere iletilmesi ve sorunun Babiâli ile ortaklaşa karar verilerek çözülmesi için İstanbul'daki elçilerine yetki vermelerinin istenmesi uygun görüldü. Bu karar Temmuz sonunda arabulucu devletlere iletilti.¹⁶⁵ Aynı istek 19 Ağustos 1880 tarihinde Musurus Paşa tarafından Granville'e aktarıldı ve Babiâli'nin Yunan sınır müzakerelerinin İstanbul'da devam etmesini umduğu tekrarlandı.¹⁶⁶

İngiliz belgelerinden izlenebildiği kadarıyla, Yunanlar girişecekleri bir savaşın altyapısını oluşturabilmek için devletlerden özellikle İngilizlerden icazet alma peşindeydi. Berlin Konferansı'nın toplanmasının ardından 25 Haziran 1880 tarihinde Yunanlar, ordunun seferber edilmesi gereken uygun zaman hakkında İngiliz Hükümeti'nin görüşüne başvurdular.¹⁶⁷ Biran önce seferberliğe girişme niyetinde olduklarını gizlemiyorlardı.¹⁶⁸ Diğer devletler nezdinde de şansını deneyen Yunanlar umduklarını bulamadılar. Fransızlarla iletişime geçtikten sonra İngilizler, Babiâli tarafından kesin bir cevap verilinceye kadar herhangi bir düşmanca hareket yapmaktan kaçınılması için Yunanları uyardılar.¹⁶⁹

Konu sürüncemede kalarak uzamaya devam ederken Uçarol'un ifadesine göre, Yunanlar askeri hazırlıklara ve sınır bölgelerinde karışıklık çıkartarak Osmanlı topraklarına tecavüz etmeye başlamışlardı.¹⁷⁰ Özellikle Ekim ayında Babiâli'nin

belirttiğine göre, bu istek Berlin'deki Osmanlı elçisi Sadullah Paşa'ya da gönderildi. Bkz., Davison, s.249.

¹⁶⁵ Akyay, s.127-128; Davison, s.249-250; Türkgeldi, s.179-180; Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...", s.222-223.

¹⁶⁶ "Earl Granville to Mr. Goschen (19 August 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.72.

¹⁶⁷ "Earl Granville to Mr. Corbett (27 June 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.29.

¹⁶⁸ "Mr. Corbett to Earl Granville (30 June 1880)"; "Earl Granville to Mr. Corbett (7 July 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.34-35, 37.

¹⁶⁹ "Earl Granville to Lord Lyons (5 July 1880)"; "Earl Granville to M. Contostavlos (15 July 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.33-34, 41.

¹⁷⁰ Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...", s.223.

konunun iki ya da üç ay ertelenmesi yönündeki talebinin ardından Yunan tarafındaki hareketlilik arttı. Yunanlara göre, bu talep Yunan maliyesini daha fazla zorlamak içindi. Çünkü Türkler, kış aylarında büyük bir orduyu ayakta tuttuğu takdirde Yunan ekonomisinin büyük zorluk yaşayacağını düşünüyorlardı.¹⁷¹ Buna rağmen Yunan asker sayısının giderek arttığı yazışmalardan gözlenmekteydi. Corbett, 26 Ağustos tarihinde yetkililerin ağzından, Yunan askerlerinin Eylül ortasına kadar otuz bin, bir sonraki ay ise kırk bine ulaşabileceği aktardı.¹⁷² Yunan Savaş Bakanı asker sayısının 27 Ekim’de 44.684 olduğunu söyledi.¹⁷³ Daha sonra sayının altmış veya seksen bine ulaşacağı dillendirildi.¹⁷⁴

Corbett, 18 Kasım tarihinde Yunanların askeri hazırlıkları aktif şekilde sürdürdüklerini ve önlem alınmazsa Yunanların ilkbaharda Büyük Güçler’in kendilerine verilmesini uygun bulduklarına inandıkları yerleri ele geçirmek için inisiyatif kullanmaya başlayacakları hususunda uyarıda bulundu.¹⁷⁵

Ekim ayında Osmanlı yönetimi Yunan sorunu ile ilgili sessizliğini koruyordu.¹⁷⁶ Ama tehlikeli gidişat nedeniyle Babıâli, 14 Aralık’ta Güçler’in dikkatini Yunan askeri hazırlıklarına çekti ve sınır sorununu çözmek için görüşmelerin yenilenmesini umudunu dile getirdi. Herkesin zararına sonuçlar verecek olan Yunanların savaş hazırlıklarını bırakması ve meselenin çözümü için bir

¹⁷¹ “Mr. Corbett to Earl Granville (19 October 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.88.

¹⁷² “Mr. Corbett to Earl Granville (26 August 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.77.

¹⁷³ “Mr. Corbett to Earl Granville (5 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.8.

¹⁷⁴ Peşte’den yazan Elliot, Baron Haymerle ile yaptığı konuşmada Yunanların bir ordu toplamak için her türlü çabayı gösterdiğini ve bahara kadar Yunanların altmış bin erkeği silâh altına almış olacaklarını bildirdi. Bkz., “Sir H. Elliot to Earl Granville (2 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.7. Ekim başında Corbett, asker sayısının seksen bine ulaşabileceğini yazdı. Bkz., “Mr. Corbett to Earl Granville (6 October 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.88.

¹⁷⁵ “Mr. Corbett to Earl Granville (18 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.8.

¹⁷⁶ “Mr. Goschen to Earl Granville (19 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.12-13.

an evvel Babiâli ile müzakerelere girişilmesi konusunda Yunan Hükümeti'ne ihtarda bulunulması isteğini ilgi devletlere ilettiler.¹⁷⁷

Bu arada Pire Limanı'nda bir hareketlilik yaşanıyor. Fransızların üç zırhlısı ve iki avisosu ile Rusların iki silahlı schooner tipi gemisi Pire'de bulunuyordu. 13 Aralık'ta ise İtalyanlar on dokuz zırhlı, Ruslar on bir korvet göndermişlerdi.¹⁷⁸ Devletlerin yakın ilgisi bununla sınırlı değildi.

Kendisini bu konuda ön planda tutma çabalarında şimdiye kadar başarı sağlayamamış ya da sonuca ulaşamamış olan Fransızlar, 18 Aralık 1880 tarihinde Yunan sınır meselesine ilişkin yeni bir öneri sundular. Öneriye göre, sorun Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında değil Büyük Güçler tarafından çözülecekti. Altı devlet basit bir arabulucu rolünde değil direkt konuyu çözüme kavuşturacak yetkili hakemler olacaklardı.¹⁷⁹

İngiltere, Türkiye ve Yunanistan'ın kabul etmesi durumunda öneriye sıcak baktı. Diğer devletlerin öneriye bakışı da olumluydu.¹⁸⁰ Ayın sonuna kadar resmi bir talep yapılmadı. Ama Yunanlar böyle bir teklif yapılması halinde hakemliği kabul etmeyeceklerini bildirdiler. 29 Aralık'ta Fransızlar tekliflerini yaptıkları zaman Yunan Hükümeti Fransız teklifini protesto etti ve iş resmîyete döküldüğünde reddedeceklerini beyan ettiler.¹⁸¹ İlerleyen günlerde Fransızlar hakem önerisinden vazgeçtiklerini bildireceklerdi.¹⁸² Bununla birlikte Corbett'in gönderdiği 6 Ocak

¹⁷⁷ "Hariciye Nezâretinden 14 Kânun-ı evvel 1880 tarihiyle Düvel-i Muazzama nezdinden bulunan Süferay-i Saltanat-i Saniyye'ye yazılan müzekkere-i umumîyye suretidir", Türkgeldi, ss.402-404. Ayrıca Londra'ya gönderilen Fransızca metin için bkz., "Assim Pasha to Musurus Bey (14 Decembre 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.18-19. Uçarol ve Uçarol'un eserinden alıntıyla Akyay, sehven 14 Kasım tarihini vermektedirler. Bkz., Akyay, s.128; Uçarol, "1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...", s.223.

¹⁷⁸ "Mr. Goschen to Earl Granville (13 December 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.17.

¹⁷⁹ "Lord Lyons to Earl Granville (18 December 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.23.

¹⁸⁰ "Earl Granville to Lord Lyons (22 December 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.26. vd.

¹⁸¹ "Mr. Corbett to Earl Granville (22 December 1880)", "Mr. St. John to Earl Granville (30 December 1880); M. Coumoundouros to M. Contostavlos (30 Decembre 1880); "Mr. Corbett to Earl Granville (2 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.26, 33, 34, 39. Ayrıca bkz., "Greece", **The Times**, 3 January 1881.

¹⁸² "Earl Granville to Her Majesty's Embassies at Paris, Berlin, Rome, Vienna, Constantinople and St. Petersburg (17 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799]**

1881 tarihli yazıda Yunan Hükümeti'nin savaş hazırlıklarına artan bir enerjiyle devam ettiklerini bildirdi.¹⁸³ Osmanlı tarafı da öneriyi kabul edilebilir bulmadı. Netice-i kararı meçhul olan bir heyetin son sözüne teslim olmak Osmanlı Devleti'nin menfaatlerine uygun bulunmadı.¹⁸⁴

Berlin'de toplanan konferans sonrasında Babiâli, verilecek kararın birlikte alınmasından yana olduklarını beyan etmişti. 25 Ağustos 1880 tarihinde devletlerin ortak olarak verdikleri nota ile alınmış olan kararın değiştirilmesinin ve yeniden Babiâli ile müzakerelerin açılmasına onay veremeyeceklerini bildirmişlerdi.¹⁸⁵ Durumun çıkmaza girmesi ve Yunanların savaş hazırlıklarını hızlandırması sonucu¹⁸⁶ 14 Ocak 1881 tarihli Babiâli'nin İstanbul'daki Büyük Güçler'in temsilcilerinin sınır meselesine ilişkin görüşmelere başlaması önerisi¹⁸⁷ bu sefer önem kazandı. Önerinin hemen ardından Almanya, Avusturya ve Rusya öneriye itiraz etmeyip İstanbul'da

Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier, s.55. Fransızlar önerilerinde artık ısrarcı değiller. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 21 January 1881.
¹⁸³ "Mr. Corbett to Earl Granville (6 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.40.

¹⁸⁴ Türkgeldi, s.181. *The Times* gazetesinde, 30 Aralık'ta Babiâli henüz konuyla ilgili herhangi bir karar almadığı yazmaktaydı. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 30 December 1880. 4 Ocak'ta, bugün temsilcilerin Babiâli ile görüşeceklerini ama Babiâli'nin öneriye olumlu bakmayacağı söyleniyordu. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 4 January 1881. Fransızlar inatla hakem yoluyla sorunu çözme projelerine tutunuyorlar. 4 Ocak'ta Büyük Güçler'in temsilcilerinin ardı ardına Babiâli'ye giderek öneriyi sundular. Olumlu karşılanmadı. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 5 January 1881.

¹⁸⁵ "The Representatives of the Signatory Powers of the Treaty of Berlin at Constantinople to Abedine Pasha (25 Aout 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.75-76; Türkgeldi, s.180.

¹⁸⁶ *Mufasssal Osmanlı Tarihi*'nde Osmanlı askerinin bölgeyi işgale kalkışan Yunan tecavüzlerini def edip sınırdan ileri doğru ilerlemeye başladı ve devletlerin müdahalesi ile bu hareket durdu denilmektedir. Bkz., Cezar, s.3343. Bu eserden alıntı ile Örenç, aynı bilgileri kullanmıştır. Eserinde asıl vurguladığı husus 19 Mart 1881'de Miralay Mehmet Şakir Bey'in Ege Adaları'nda gerekli görülen tedbirleri araştırması için görevlendirilerek hazırladığı layihadır. Bkz., Ali Fuat Örenç, "Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı – Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları'nın Askeri Durumu (1880-1881)", **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:10, 2006, ss.167-196. Müzakereler öncesinde iki ülke arasında bir çatışmanın olduğu ve devletler tarafından bu çatışmanın sona erdirildiğine ilişkin başka bir bilgiye rastlayamadık. Sadece Osmanlı belgelerinde 17 Ocak 1881 tarihinde Atina'dan gelen telgrafta göre, savaş çıkması durumunda Yunanistan'ın Sırbistan ile gizlice bir ittifak antlaşması imzalamak niyetinden bahsedilir. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 17 Kânunusani 81 Tarihiyle Atina Maslahatgüzarlığından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/10**.

¹⁸⁷ "Assim Pasha to Musurus Pasha (14 Janvier 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.52-53.

temsilcilerinin katılımıyla görüşmelerin tekrar başlamasına meyilli göründüler.¹⁸⁸ İtalyanlar, İngiltere'nin ve diğer devletlerin kararına uygun hareket ettiler.¹⁸⁹

Fransızlar bazı şartlar belirtip süreci yönlendirmek istiyor ya da doğrudan Babıâli'nin önerisini kabul etmekten geri duruyordu. Fransız Hükümeti, Güçler'in görüşmelere başlamaya razı olmadan önce Babıâli'nin ödünlerinin sınırlarını belirlemesi gerektiğini düşünüyordu. İstanbul'daki temsilciler görüşmeler başladığında hükümetlerine ortak raporlar vererek hükümetlerin tartışma için ortak bir zeminde bulunulmasını diliyordu.¹⁹⁰ Ayrıca bu dönemde Fransız basınında Yunan propagandaları içeren yayınlar göze çarpıyordu.¹⁹¹

İngiltere, ilgili devletlerde bulunan temsilcilerinden gelen telgrafları değerlendirerek, onlarla uyumlu bir tablo çizdi. Bu tabloda Yunanistan'ın çıkarları göz ardı edilmeyecek ve Babıâli, gerekli tavizleri vermek durumunda kaldığında ayak direktmeyecekti.

Disraeli yönetimi Yunan sınır meselesinin iki devlet arasında çözülmesi gerektiğine ilişkin bir politika inşa etmişken Gladstone iktidarında ön plana çıkan politika 1880 ortasında toplanan Berlin Konferansı kararları etrafında şekillendi. 25 Ağustos 1880 tarihinde Babıâli'ye verilen ortak nota daha sonraki görüşmelerin

¹⁸⁸ İlgili ülkelerdeki İngiliz temsilcilerinden gelen telgraflarda; Prens Bismarck, öneriye istekli görünüyor denilmekteydi. Bkz., "Lord Odo Russell to Earl Granville (18 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.3. Haymerle, ilk başta tamamen reddetmese de kesin cevap vermekten kaçındı. Bkz., Sir H. Elliot to Earl Granville (18 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.4-5. Rusya, Babıâli'nin terk edeceği toprakları revize etmesi şartıyla öneriye sıcak bakıyor. Bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (21 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.8.

¹⁸⁹ "Sir A. Paget to Earl Granville (29 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.22-23.

¹⁹⁰ "Earl Granville to Lord Lyons (25 January 1881)"; "Lord Lyons to Earl Granville (1 February 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.14-15, 27.

¹⁹¹ Fransız *Le Figaro* gazetesinde Yunan Bakan Komandros'un şu sözleri yer almaktadır: "Avrupa Berlin Anlaşması gereğince Osmanlı'ya savaş açıp topraklarımızı bize geri vermelidir." (19 Ocak 1881) "Eğer Yunanistan tek başına Türkiye'ni karşısında bırakılır ve yenilirse genel bir Avrupa savaşı çıkar." (29 Ocak 1881) "Avrupa donanmaları İzmir ya da Çanakkale önünde bir görünsün yeter." (13 Şubat 1881). Bu dönemde Yunanistan'da Hükümet sözcüsü durumundaki Etnikan Pnoma "Hellenizm ne yapacağını biliyor, hakemlik istemiyoruz" (24 Mart 1881) tehditleri savuruyordu. Bkz., Orhan Koloğlu, *Avrupa'nın Kısacasında Abdülhamit*, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011, ss.236-238.

belirleyicisi oldu. Böylece Osmanlı yönetiminden önceki tavizlerine yenileri eklenmesi beklendi.¹⁹²

Yunanistan, 20 Ocak 1881 tarihinde Atina'da bulunan devletlerin temsilcilerine gönderdiği sirkülerde, artık herhangi bir gecikmeyi kabul etmeyeceğini, Güçler'in sınır sorununun çözüme kavuşturulması için Babıâli üzerinde kendi nüfuzlarını kullanmaya razı olmazlarsa, savaşa girmekten fazlaca kaçınmasına rağmen şüphesiz toprakları ele geçirmeye çalışacağını bildirdi.¹⁹³ Ertesi gün Güçler'den cevap gelinceye kadar aktif bir adım atmayacağını ekledi.¹⁹⁴

Goschen Londra'daydı ve temsilciler, İngilizlerin İstanbul'da görevlendirdikleri özel elçisi bulunmadan görüşmelerin başlamasını istemiyorlardı.¹⁹⁵ Rusya'nın daveti üzerine, 3 Şubat'ta İstanbul'daki Büyük Güçler'in temsilcileri aralarında özel olarak toplandıkları zaman¹⁹⁶ Goschen, İstanbul'a gelmek

¹⁹² Granville, 25 Şubat'ta Goschen'e verdiği talimatta Teselya'daki nüfusun hesaba katılmasını ve Yunan ırkının çoğunluğunun bulunduğu yerler için Yunan Hükümeti'nin kabul etmeyeceği bir hattın şart koşulmamasını dillendirdi. Bkz., "Earl Granville Mr. Goschen (25 February 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.54. Osmanlı belgelerine yansıyan *The Times* gazetesinin bir haberine göre, Parlamento'da "*İngiltere Hükümeti'nin Devlet-i Aliyye ile Yunanistan beyninde icra-ı tavassuta müteallik olan Berlin Muahedenamesi yirmi dördüncü maddesi hakkında rey ve efkârına tamamıyla müteallik midir?*" sorusuna "*İngiltere Hükümeti'nin bu babdaki rey ve mütalaası fi 25 Ağustos 80 tarihiyle Cenab-ı Babıâli'ye irsal olunan takrir-i müsterekede munderiç olub buna asla tebeddül etmemiş (değiştirmemiş) idiği*" cevabı verildiği aktarıldı. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 18 Kânunusani 81 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/12**. İlgili tarihte var olan Parlamento görüşmesini ve haberi teyit edemedik. Ancak Şubat 1881 açılan Parlamento'nun 10 Şubat tarihli oturumunda benzer bir konu ele alınmıştı. Earl de la Warr, 25 Ağustos tarihli notanın Berlin Antlaşması ve Protokolü'ne uygun olduğunu ve toprakların terki konusunda daha fazla tartışmaya izin vermediğini belirttikten sonra bunun sonucunu sordu. Ayrıca Yunanların on iki bin kişiden oluşan ordusunun altmış bini aştığını, halkın heyecanlı ve savaşa istekli olduğunu belirtti. Cevap veren Granville, konuyla ilgili olumlu bir beyan yapması durumunda Türkiye ile Yunanistan arasındaki savaş riskini arttırabileceğini ve savaşın engellenebileceğine dair umudunun olduğunu ifade etti. Bkz., **Hansard, Turkey and Greece – The Berlin Conference – The Greek Frontier Question. – Observations., HL., Deb., 10 February 1881, Vol.258, ss.472-476.**

¹⁹³ "Mr. Corbett to Earl Granville (20 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.7.

¹⁹⁴ "Mr. Corbett to Earl Granville (21 January 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.9.

¹⁹⁵ "Earl Granville to Mr. St. John (7 February 1881)"; "Earl Granville to Sir H. Elliot (7 February 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.33, 34. *The Times* görüşmelerin İstanbul'da başlamasını içeren Türk sirkülerine devletlerin henüz cevap vermediğini yazıyor. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 20 January 1881.

¹⁹⁶ "Mr. St. John to Earl Granville (3 February 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.43.

üzere yola çıkma hazırlıklarını tamamlamak üzeriydi.¹⁹⁷ Berlin ve Viyana'daki temaslarında müzakerelerin başarı şansını kuvvetlendirmiş olarak seyahatinin son durağı, İstanbul'a yol aldı.¹⁹⁸ 11 Şubat tarihinde İstanbul'da bulunan temsilcilere ülkelerinden talimatlar gelmişti ama Goschen ile Kont Hatzfeldt İstanbul'a ulaşımaya kadar beklediler.¹⁹⁹ Goschen, İstanbul'a geldikten ve temsilciler ile ilk toplantısını yaptıktan sonra Babiâli'ye 14 Ocak 1881 tarihli notanın cevabını vermeyi kararlaştırdıklarını Granville'e bildirdi.²⁰⁰

Nihayet Büyük Devletler'in İstanbul'daki temsilcileri ile Osmanlı Devleti'nin temsilcileri 7 Mart 1881 tarihinde ilk toplantılarını düzenlediler. İlk toplantıda Teselya ile ilgili olarak, Berlin Konferansı kararları talep edildi. Epir'le ilgili olarak, Maçova, Yanya ve her şeyden önce Preveze'nin önemi ısrarla vurgulandı. Osmanlı temsilcilerinin reddine ilişkin sınır çizgisinin tamamına yönelik son sözler muhafaza edilirken Babiâli'nin toprak terkinin uygunluğu vurgulandı.²⁰¹

Müzakereleri yürütecek Osmanlı temsilciliğine Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Server Paşa ve Ali Nizami Paşa seçildi. Kendilerine verilen talimat ile görüşmeler başladı. Öneriler arasında Balkanlardaki topraklar yerine Girit'in Yunanistan'a terki dahi gündeme geldi.²⁰² Daha önce yapılan Meclis-i Umumi toplantılarında tartışılan

¹⁹⁷ Musurus Paşa'dan gelen 2 Şubat tarihli telgrafta, Goschen'in bugün Kraliçe'yi ziyaret için Osborne'a gittiği ve yarın İstanbul'a hareket edeceği bildiriliyordu. Goschen, İstanbul'a gelmeden önce Bismarck ile görüşmek için Almanya'ya uğrayacaktı. Ayrıca Musurus Paşa, Babiâli'nin yaptığı teklifin uygun karşılandığını ve şimdiden Avusturya ve Rusya'nın İstanbul'daki elçilerine talimat gönderdiğini ve Almanya'nın dahi bu devletlere katılacağından emin olduğunu telgrafına ekledi. Bkz., "Nezarete fi 2 Şubat 81 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 1732/18**.

¹⁹⁸ *The Times* gazetesinden Goschen'in yolcuğu izlenebiliyor. Önce Berlin'e giden Goschen, Bismarck ile görüştüktan sonra 7 Şubat'ta buradan ayrıldı. Bkz., **The Times**, 8 February 1881. 9 Şubat'ta Önce Elliot ile sonrasında Haymerle görüştü. Bkz., "Turkey and Greece", **The Times**, 9 February 1881. Aynı akşam Viyana'dan ayrıldı. Bkz., **The Times**, 10 February 1881. Görüşmelerin verimli geçtiği ile ilgili haber için bkz., **The Times**, 12 February 1881.

¹⁹⁹ "Turkey and the Powers", **The Times**, 12 February 1881.

²⁰⁰ "Mr. Goschen to Earl Granville (20 February 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.46. *The Times* gazetesinin 22 Şubat tarihli haberine göre elçilerin yarın notalarını Babiâli'ye sunacaklardı. Bkz., **The Times**, 22 February 1881.

²⁰¹ "Mr. Goschen to Earl Granville (7 March 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.62.

²⁰² Türk Temsilciler bugün, teknik komisyon tarafından belirlenecek sınırın dört kilometrelik bölümünde düzeltme yapılması ile Girit'in terkinin önerdiler. Bu öneriyi reddettik. Bkz., "Mr. Goschen to Earl Granville (14 March 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.76.

Girit'in terki meselesi bazı devlet erkânı tarafından ciddi bir şekilde savunulmuştu.²⁰³ Berlin Antlaşması'nın 23. maddesinde bu konu karara bağlanmış olmasına rağmen Yunanların Girit üzerindeki emellerini sürdürdükleri biliniyordu.²⁰⁴ Ancak Teselya ve Epir yerine Girit'in Yunanistan'a terki önerisi İstanbul'da bulunan temsilciler ve Yunanlar arasında itibar bulamadı.²⁰⁵

Mart ve Nisan ayı boyunca önerilerin ortada dolaştığı görüşmeler sürüp gitti. Sonunda elçilerin verdiği 19 Nisan tarihli ortak nota Osmanlı yönetimi tarafından görüşülerek, başka seçenek kalmaması nedeniyle kabul edilmek zorunda kaldı. Bu notaya göre, Ponte bölgesi Yunanistan'a bırakılacak, Narda Körfezi'ne yakın Ponte ve Preveze taraflarındaki bölgenin istihkâmları savaş araç gereçlerinden arındırılacak ve Narda Körfezi'nde gemi seferlerinin serbestliği garanti edilecekti.²⁰⁶ 2 Mayıs 1881 tarihinde Goschen İstanbul'daki elçiler tarafından önerilen sınır hattının resmen kabul edildiğini Granville bildirdi.²⁰⁷

²⁰³ Tunuslu Hayreddin Paşa (4 Aralık 1878- 29 Temmuz 1879) sadrazamlığı döneminde Girit ile ilgili tartışmaları hatıratında şu sözlerle aktarıyor: “Sadrazamlığım döneminde Bakanlar Kurulu'na, Avrupa bizi fedakârlıkta bulunmaya zorladığına göre, Yunanistan'a Teselya yerine Girit'i verme teklifinde bulunmuştum. Avrupa'nın bir bölümünün tasvibini garantilediğimden, Yunanistan'ı susturmak kolay olacaktı. Ama aralarında Said Paşa'nın da bulunduğu Kabine arkadaşlarım benim görüşlerime katılmayı reddettiler. İyice düşünüp taşınmaları için kendilerine boşuna yalvardım, 20 yıldır İmparatorluk'ta olanları hatırlattım, Girit'e uygun görülen kaderi, onu tıpkı bugün bağımsız olan iki vilayetimiz; Romanya ve Sırbistan gibi sonunda elimizden kaçıracağımızı, sonuçta bunun, onun kaybına katlanmamızı sağlayacak en küçük fedakârlık olacağını, oysa buna karşılık Teselya'nın elimizde kalmasının ne kadar önemli olduğunu söyledim; onları ikna edemedim.” Bkz., **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, s.91. Ahmet Muhtar Paşa ise Girit'in Yunanistan'a veya başka bir devlete verilmesine taraftar değildi. Bkz., Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, s.155.

²⁰⁴ Berlin Kongresi'nden hemen sonra Atina'dan gelen yazıda, “Yunan Kralı bazı mevaid ve teminat-ı resmiyeye istinaden şu son günlere kadar Girit Ceziresinin Yunanistan'a ilhak olunacağı ümidinde iken Berlin Kongresinde işin başka suret kesb edince büsbütün meyus oldu. Bununla beraber Girit Ceziresinde Yunanistan'ın amelîne muvaffak yeni bir karar istihsal eylemek üzere umur-ı ecnebiye nazırı Mösyö Delyannis'i Berlin'den Londra'ya ve Paris'e izam eylemiştir.” Hatta yazının devamında Düvel-i Muazzama'nın meyil ve teveccühünden istifade ümidiyle Girit isyanını teşvike karar verildiği aktarılıyordu. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 23 Temmuz 78 Tarihıyla Atina Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR.**, 3/19.

²⁰⁵ Akyay, s.131; Kurat, s.135; Türkgeldi, ss.184-186; Uçarol, **Gazi Ahmet Muhtar Paşa**, s.155-156; Uçarol, “1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...”, s.225. İstanbul'daki son görüşmeler başlamadan önce, Yunanlar hala Berlin Kongresi'nde belirlenen güzergâhtan vazgeçmiş değillerdi. Bkz., “M. Coumoundouros to M. Contostavlos (20 February 1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.48.

²⁰⁶ Türkgeldi, s.187; Uçarol, “1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...”, s.225.

²⁰⁷ “Mr. Goschen to Earl Granville (2 May 1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.184. Bu telgraf büyük memnuniyet ile karşılandı ve Granville, Goschen'e Kraliçe ve Majestelerinin Hükümeti adına teşekkürlerini ilettiler. Bkz., “Earl Granville to Mr. Goschen (3 May

Türkgeldi'nin ifade ettiği üzere “*Golos ve Narda Körfezlerinin sularını karaya boyayacak kadar mürekkep*” kullanılan yazışmalarda Büyük Güçler'in tahammül derecelerini aşacak derecede önem verdikleri bu konu²⁰⁸ nihayet 24 Mayıs tarihinde antlaşmanın taraflar arasında imzalanması ile son buldu.²⁰⁹ Yunanistan istediği kadar toprak kazanamadı ve Büyük Güçler'in önerileri azaltıldı. Yine de Babiâli, düşündüğünden çok daha fazla toprak vermek zorunda kaldı. Bu 12.400 km² civarında bir toprak parçasıydı. Yunanistan mevcut toprakları yaklaşık %35 oranında arttırmıştı. Yanya ve Maçova Osmanlı elinde kalırken, Tırhala, Ponte, Yenişehir ve Golos Körfezi elinden çıktı.²¹⁰

3.1.5. Ermeni Meselesi'nin Doğuşu

Berlin Antlaşması'nın ardında bıraktığı sorunların biri olan Ermeni Meselesi, imparatorluğun sonuna hatta günümüze kadar bitmeyecek ve Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyrinin belirlenmesine yardımcı olacak bir konudur.

Öncelikle Ermeni Meselesi'nin daha iyi anlaşılabilmesi için günümüze kadar gelen süreçte meseleye beş başlık altında kısaca göz atmak faydalı olacaktır. İlk olarak, Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçası olarak huzur ve uyum içinde yüzyıllardır yaşamlarını sürdürdükleri vurgulanmalıdır. Ermenilerin imparatorluk çatısı altında birlikte yaşadıkları diğer anasırdan ayrıcalıkları, üstünlükleri yoktu veya hakir görüldükleri söylenemezdi. Ticaretteki üstünlükleri ve dış ticaretteki aracılıkları sayesinde birçok Ermeni'nin pek çok Müslüman'dan daha müreffeh yaşadığı söylemi abartı olmayacaktır. İkincisi, meselenin uluslararası

1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.185.

²⁰⁸ Türkgeldi, s.191.

²⁰⁹ Goschen, Türk temsilcilerin anlaşmayı bugün imzalayacaklarını resmen bildirdiklerini iletiyor. Bkz., “Mr. Goschen to Earl Granville (24 May 1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier**, s.219. ayrıca bkz., Uçarol, “1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...”, s.226.

²¹⁰ Davison, s.252; Türkgeldi, ss.188-189, 421-425; Uçarol, “1878 Berlin Antlaşması'na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu...”, s.227. 19 maddelik anlaşma metni ve değişikliği gösteren harita için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2940] Greece, No. 7 (1881). Contention between Her Majesty, the German Emperor, the Emperor of Austria, the President of the French Republic, the King of Italy, the Emperor of Russia, and the Sultan, for the Settlement of the Frontier between Greece And Turkey, Signed at Constantinople, May 24, 1881.**

alandaki kabul gördüğü Berlin Antlaşması'dır. Bu tarihten sonra olaylar zamanla çıkmaza doğru yol alacaktı. Bir taraftan bazı Ermeniler arasında Milliyetçilik söylemi etkili olacak diğer taraftan emperyalist politikalar meselenin genişlemesine neden olacaktı. İngiltere burada ön planda olan devletlerdendi. Üçüncü ve bugüne uzanan en önemli başlık 1915 yılında alınan “*Sevk ve İskân Kanunu*” ile olacak ve I. Dünya Savaşı sırasında devletin bekasını koruyabilmek için Ermeniler oturdukları yerden sıcak çatışmanın uzağında başka bir Osmanlı toprağına sevk ve iskân ettirilecekti. Bu gelişmeye giden süreç Berlin Antlaşması ile açılmış, sonrasında Ermenilerin ve İngiltere ile diğer güçlerin politikalarıyla zemini oluşturulmuştu. Dördüncü olarak, Kurtuluş Savaşı sırasında Ermenilerin Mondros Mütarekesi'nden cesaret bularak giriştiği eylemler ve Sevr Antlaşması ile kendilerine bırakılan topraklarda hâkimiyet kurma çabaları meseleyi başka boyuta taşımıştı. Türklerin anayurt olarak kabul ettiği Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurma çabaları son bir mücadeleyi gerekli kıldı. Kazım Karabekir Paşa komutasında kısa sayılabilecek mücadele sonunda yenilgiye uğrayan Ermeniler Gümrü Antlaşması ile barışı kabul ettiler. Moskova ve Kars Antlaşmaları ile onaylanan barış nihayetinde Lozan Antlaşması ile tüm dünyaca tasdik edildi. Mustafa Kemal Atatürk'ün 1 Mart 1922 tarihinde TBMM'nin üçüncü toplanma yılı açılış konuşmasında söyledikleri meselenin o ana kadarki gidişatının güzel bir özetiydi:

*“Ermeni meselesi denilen ve Ermeni milletinin menafii hakikiyesinden ziyade cihan kapitalistlerinin menafii iktisadiyesine göre halledilmek istenilen mesele Kars Muahdesiyle en doğru suret-i hallini buldu. Asırlardan beri dostane yaşayan iki çalışkan halkın revabit-ı hasenesi maalmemnuniye tekrar teessüs etti (dostluk bağları memnuniyetle tekrar kuruldu).”*²¹¹

Türkiye ile Ermenistan arasında barış sağlanmış ve ilişkiler normalleşmişti. Ne var ki konu burada kapanmayıp son bir başlıkta günümüze kadar gelen aşama başladı. II. Dünya Savaşı sırasında Hitlerin kasıtlı ve bilinçli bir şekilde Yahudi ve Çingeneleri hedef alarak soykırım yapması, savaş sonrasında Birleşmiş Milletler tarafından “*Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılmasına Dair Sözleşme*”yi kabul etmesi, Ermeni Meselesi'nin hortlamasına neden oldu. Özellikle 1915'in 50. yılında dünya çapında yapılan etkinliklerle soykırım iddiaları gerek ASALA gibi

²¹¹ Atatürk'ün Söylev Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997, s.248.

terör örgütlerinin faaliyetli ile gerekse parlamentolardan çıkan kararlarla çeşitli merhaleler geçirerek günümüze kadar gelmiş ve bitecek gibi de gözükmemektedir.

Üzerinde on binlerce yayın yapılan mesele hakkındaki bu kısacık özet, İngiltere'nin ilk bakışta masum gibi görünen ıslahat talepleri neticesinde meselenin ne boyutlara taşındığının anlaşılması için bilinmelidir. Burada sadece yukarıda bahsedilen ikinci başlığa yani Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyrini belirleyebilmek amacıyla Osmanlı İngiliz İlişkileri açısından Ermeni Meselesi'ne yer verildi.

Milliyetçilik akımı 19. yüzyılda Osmanlı topraklarını sarmaya başladığı zaman, bu akımın tesirinin muhtemelen en az nüfuz ettiği gayrimüslim tebaa idi Ermeniler. “*Millet-i Sadıka*” tanımı bu nedenle ortaya çıkmıştı. Berlin Antlaşması, Ermeni Meselesi açısından bir dönüm noktasıydı. İlk defa Büyük Güçler'in onayladığı uluslararası bir metinde Ermeniler sorun olarak yer almış ve bu tarihten sonra önce Osmanlı Devleti'ne yönelik baskı aracı olarak kullanılmış sonrasında ise Berlin Antlaşması ile ekilen nifak tohumları bazı Ermeniler arasında filizlenerek kanlı eylemlere dönüşmüştü.

Berlin Antlaşması öncesinde Ermenilerle ilgili hiçbir sorun olmadığını söylemek doğru olmayacaktır. Diğer Hristiyan tebaa gibi Ermeniler arasında da bazı huzursuzluklar ve yönetime ilişkin şikâyetler vardı. Doğal olarak buna benzer hadiseler Müslüman tebaa arasında da bulunuyordu. Tanzimat ve Islahat Fermanları'na uzanan süreçte Ermenilerin ön planda olup olmadığının veyahut gayrimüslim tebaa arasında bu fermanların oluşturulmasında hangisinin ne kadar etkili olduğunun belirlenmesi ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Ancak şurası kesindir ki, 19. yüzyılda Osmanlı Devleti güç kaybetmekte ve milliyetçi akımın etkisinin ilk hissedildiği Balkanlar başta olmak üzere gayrimüslim tebaa bu akımın etkisiyle ve dış güçlerin dokunuşlarıyla harekete geçmekteydi. Osmanlı Devleti'nin Osmanlıcılık anlayışı ile tebaa arasında eşitlikçi tutumu benimsemesi kısa vadede olumlu sonuçlar verirken devletin genel olarak üstesinden gelemediği kronik problemleri küçük gruplarda başlayan ayrılıkçı fikirlerin tam olarak dizginlemesine engel oldu.

Ermenilerin planlı ve programlı bir şekilde örgütlenip harekete geçtikleri tarihi belirlemek pek mümkün gözüküyor. Revan ve Nahçıvan Hanlıkları üzerinde

Rusya'ya bağılı kurulan Ermeni Eyaleti, muhtemelen sonraki süreçte Ermenilerin milliyetçi eylemlerinde referans noktalarından birine dönüşecekti. Bağımsız bir Ermeni Devleti kurulmamış olmasına rağmen, Ruslar hem buradaki Ermenileri Türkler aleyhine kışkırtacak hem de Anadolu'daki Ermenileri kışkırtmak için buradaki Ermeni varlığını kullanacaktı.²¹² Rusların güneye inme çabalarının bir uzantısı olarak karşımıza çıkan bu durum, Hindistan yoluna ulaşma ihtimalinden dolayı İngilizleri tedirgin edecekti. Bu dönemde Yakındoğu üzerinde lider rolünü henüz üstlenmemiş olan İngiltere, Yunanistan'ın bağımsızlık için giriştiği mücadelede taraf olması, Rusya ile ipleri koparmak konusundaki isteksizliği ve daha sonra meydana gelecek Mehmet Ali Paşa İsyanı'nın dikkatleri başka tarafa çekmesi nedeniyle Rusya'nın Kafkaslarda yürüttüğü politikada belirleyici bir muhalefet sergileyemeyecekti.²¹³

Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra gayrimüslimlere tanınan haklar, Ermeni dini liderlerinin öncülüğünde küçük sayılabilecek bir grup Ermeni arasında kıpırdanmaya dönüştü²¹⁴ ve özellikle 1875-1878 Balkan Krizi ya da Doğu Krizi

²¹² Rusya, İran ile savaşını sonuçlandıran 1828 tarihli Türkmençay ve Osmanlı ile savaşını bitiren 1829 tarihli Edirne Antlaşması sonucunda Osmanlı ve İran sınırında kendisine bağılı ve göç ettirilmiş Ermenilerden müteşekkıl bir Ermeni isimli bir eyalet (Ermenskaya Oblast) oluşturmuştu. Bu isim daha sonra değiştirilecektir. Bkz., Mehmet Saray, **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005, s.29-30. Ayrıca bkz., Kemal Beydilli, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu'dan Rusya'ya Göçürülen Ermeniler", **Belgeler**, Cilt:XIII, Sayı:17, 1988, ss.365-434; Şahin Doğan, **Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

²¹³ Anderson, s.87-88; Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, s.280. İran üzerinden Türkistan'a yolculuk eden Vambery'nin 1862-1865 tarihlerini içene alan anılarının özetinin sunulduğu eserde şunlar yazıyordu: "*Ruslar, yarınki kudretlerini Orta Asya'dan alacaklardır. Çünkü Avrupa kıtasından büyük, on bir milyon kilometrekare olan bu tarihi diyarda tabiat cömert ve sonsuz derecede zengindir. Her türlü maden vardır. Yer altı su kaynakları bugün stepleşmiş gözüken geniş sahaları en verimli topraklar haline sokabilir... Ruslar... Türk anavatanını elden kaçırmamak için icabında hatıra gelebilecek bütün entrikalara başvuracaklar...*" "*Dünya siyaseti bugünkü mihverini muhafaza ettikçe, Orta Asya'da ve Orta Şark'ta İngiliz-Rus mücadelesi devam edecektir. Bu çekişme sahasının millet olarak muhatabı olduğu asıl topluluk da, taşıdığı muhtelif isimlere rağmen Türk Halkı'dır.*" Bkz., Cemal Kutay, **Osmanlı'da İngiliz Casus Arminius Vambery'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-...)**, ABM Yayınevi, İstanbul, 2013, s.79, 100.

²¹⁴ 1863 yılında Hükümet tarafından tasdik edilen ve bir anayasa niteliği taşıyan **Ermeni Milleti Nizamnamesi** ile Ermenilere Osmanlı egemenliği altında kendine yeten bir millet statüsü tanınıyordu. Bir takım siyasi haklarla birlikte ortaya çıkan millet olma şuuru zamanla farklı boyutlara tırmanacaktı. Bkz., Cevdet Küçük, "Osmanlı İmparatorluğu'nda 'Millet Sistemi' ve Tanzimat", **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, s.553. **Ermeni Milleti Nizamnamesi** hakkında detaylı bilgi için bkz., Esat Uras, **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987, ss.156-171. Ermeni patrikleri bu süreçte başı çekiyordu. Sırasıyla Mıgırdıç Hrimyan, Nerses Varjabedian ve daha sonra patrik olacak İzmirliyan ile diğer din adamlarının Ermeni şikâyetleri ve isteklerine elçiler ve konsolosların dâhil olması ile dışarıdan yönlendirme ve destek gelmesi meseleyi uluslararası bir boyuta taşıyacaktı.

zamanında biraz daha sistematikleşerek, uydurma ve abartılı söylemlerle artı.²¹⁵ Balkan Krizi çıkmadan önce Ermenilerle ilgili sorunlara yer verilen belgelere ilişkin örnekler, görüldüğü kadarıyla fazla değildi ve özellikle şikâyetlerin ve yabancıların tarafgirliğine dair belgelerin Doğu Krizi zamanında artmaya başladığı arşiv araştırmalarından ve yayımlanmış belgelerden anlaşılmaktaydı.²¹⁶

Ermeniler, 93 Harbi sonrasındaki barış görüşmelerinden faydalanmak için girişimlerde bulundular. Önce Edirne Mütarekesi'ne ilişkin görüşmelere bir heyet gönderdiler. Ardından İmparator II. Aleksandr ile Prens Gorçakov'a Ermeni dini liderleri tarafından birer dilekçe gönderildi ve Ayastefanos'ta devam eden görüşmelerde Rus temsilciler ile bir araya geldiler. Berlin Kongresi sırasında ise girişimlerini daha da arttırdılar. Patrik Nerses, İstanbul'da Layard ile görüşürken Avrupa'daki Ermeni heyeti tabiri caizse kapı kapı dolaşıp seslerini duyurmak için büyük çaba sarf ettiler. Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi ve Berlin

Bkz., Davut Kılıç, **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss.182-190; Erdal İlter, **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1996, ss.39-55; Saray, s.39; Uras, ss.186-198.

²¹⁵ 1877 yılında at sırtında Anadolu'yu gezen İngiliz subay Burnaby, şikâyetle konu olan bazı söylentilerin nasıl asılsız ve abartılarla dolu olduğuna tanıklık etmişti. Burnaby, Türklerle Hristiyanlar arasında büyük bir uyumdan bahsediyordu. Bkz., Burnaby, s.113. Yozgat'ta konuştuğu bir Leh, "*Eh olan biteni kendi gözünüzle görüp bir yargıya varma fırsatınız olacak. Her halükârda bu şehirde yaşayan Hristiyanlar hiçbir şekilde baskı altında değiller. Ermenilerle Türklerin aynı masada yemek yediklerini göreceksiniz. Adalet meselesine gelince, Hristiyanlar da en az Müslümanlar kadar faydalanyorlar adaletten.*" Bkz., Burnaby, s.132. Sivas hapisanesindeki 102 mahkûmdan sadece 6 tanesi Hristiyan geri kalanı Müslüman idi. Bkz., Burnaby, s.182. Ermeniler şikâyetlerini duraksamadan ya da korkmadan dile getiriyorlardı. Bununla ilgili Hanistan Ereek'in kasaba kadısında kusur bulma cesaretini göstermişti. Bkz., Burnaby, s.212-3. Arapkir'de Ermeni ev sahibi ile konuşmasında "*Ruslar o kadar alçak insanlar mı dedim -Türklerin tüm kötü huylarına sahipler, iyi özelliklerindense hiçbiri yok onlarda. Domuz gibi içerdiler; resmi görevlilerin çoğu kamu parasını zimmetlerine geçirir; yalan söylemeye gelince, o konuda Rumları bile geçenler.*" Bkz., Burnaby, s.222. Ağın kaymakamına soruyor: "*Civarda çok sayıda Rus ajanı bulunduğu inanıyor musunuz? diye sordum -Kuşkusuz; özellikle de Erzurum'da, orada Ermeni din adamları ile entrikalar çeviriyorlar.*" Bkz., Burnaby, s.234. Rus ajanlarca kışkırtılan Ermeni gazeteleri, Van'da kalan Türk askerlerinin çarşısı önce ateşe verdiklerini sonra çıkan karışıklıkta yağmaladıklarını duyurmuşlardı. Ama soruşturmada buna dair bir şey bulunamamıştı. Bkz., Burnaby, s.332. "*Geçenlerde Erzurum'a yürüyen bir redif taburunun Dudusa yakınlarında kadınlara tecavüz ettiğini duymuştum. Sivas'ta bu vesile ile hikâyenin doğruluğunu soruşturdum Anadolu'daki sözde Hristiyanların bana aktardıkları pek çok olay gibi bu da uydurma çıktı.*" Bkz., Burnaby, s.199. Ayrıca Karaca da Burnaby'nin yazdıklarına dikkat çekmektedir. Bkz., Karaca, ss.223-226.

²¹⁶ Bu kanıya ilişkin olarak yayımlanmış belgeler gözden geçirilebilir. Yayımlanmış Osmanlı belgelerinde Balkan Krizi öncesine dair az sayıda örnek görülmektedir. Bkz., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, Cilt:I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:67, Ankara, 2004, s.4-5, 8-9, 12-13, 16-17, 18-19. Sonrasındaki artış ise belirgindir. Benzer durum İngiliz belgelerinde de kendisini gösteriyor. Bkz., Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)**, Vol.I, TTK Printing Office, Ankara, 1989.

Antlaşması'nın 61. maddesinin kabulünde Ermenilerin bu faaliyetleri kuşkusuz etkili oldu. Ama bu etki devletlerin çıkarları sonucu oluşturdıkları politikanın belirleyiciliği ile kıyaslandığında daha önemsiz kalmaktadır.

İngilizler, Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerini öğrendiklerinde tepki ile karşıladıkları maddelerden biriydi 16. madde. Dönemin İngiliz elçisi Layard, bu maddenin yol açabileceği tehlikelere karşı İngiliz Hükümeti'ni uyarmıştı. İngiltere, Berlin Kongresi öncesinde Rusya'ya karşı daha etkin davranabilme söylemi üzerinden Kıbrıs'ın idaresini alabilmek için Osmanlı yönetimini ikna etmeye çalışırken Ermeni konusunu da Kıbrıs ile ilgili antlaşmaya eklemeyi ihmal etmemişti. Ayastefanos Antlaşması'nın maddelerinin revize edilmeye çalışıldığı diplomatik süreçte Rusların Doğu Anadolu üzerindeki nüfuzunun önlenmesi gerektiği, İngiliz yönetimi tarafından ön planda tutulan kriterlerdendi.

Berlin Kongresi'nde İngilizlerin Ermeni Meselesi'ne yaklaşımı, bir Ermeni Meselesi'ni gündeme getirmekten ziyade Rusların Doğu Anadolu'daki yayılımına engel olma amacı taşıyordu. Ermenilerin yürüttüğü faaliyetler sonucunda kongre öncesinde İngiliz Parlamentosu'nda daha önce görülmediği üzere Ermeni davası görüşmelere konu oldu. Ermenilerin Kongre Başkanı Bismarck'a Kongre'de okunmak üzere kaleme aldıkları bir mektubu kabul ettirmeleri ve Kongre'de İngilizlerin Ermeniler ile ilgili konuyu açarak tartışmaları başlatması artık meselenin resmen uluslararası arenaya taşındığını gösteriyordu. Antlaşmanın 61. maddesi ile de bu durumun resmiyeti tam olarak sağlandı.²¹⁷

Osmanlı İmparatorluğu'nun kaderinin belirleneceği Berlin Kongresi'nde fazlasıyla çaba harcayan baş murahhas Karatodori Paşa ki kendisi de gayrimüslimdir, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin izahatını yaptığı beş sayfalık yazısında Ermenilerin faaliyetlerine yer ayırdı. Ayastefanos Antlaşması'nın hükümleri Ermeniler tarafından zararlı görüleceği için "*İstanbul Ermeni Patriği ve elyevm*

²¹⁷ 93 Harbi sonrasındaki barış süreci içerisinde Ermeni Meselesi'ne ilişkin detaylı bilgi için II. Bölüm'e bakınız. Ayrıca daha detaylı bilgi için bkz., Arman J. Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914**, Gomidas Institute Books, London, 2003, ss.70-79; Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1986, ss.3-15; Erdal İlter, "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", **OTAM Dergisi**, Sayı:6, 1995, ss.160-168; Halil Ersin Avcı, **İngiliz Ermeni İttifakı**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010, ss.164-170; Kâmuran Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, ss. 104-113; Kurat, ss.68-71, 157-161; **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, ss.317-318; 439-449; Tolga Başak, **İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss.37-72; Uras, ss.199-251; Yahya Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)**, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013, ss.18-28.

Eçmiyazin Katagikosu Kırımyan Efendi'nin taht-ı riyasetinde olarak bir heyet-i mahsusanın Ermeni Patrikhanesi tarafından Avrupa'ya gönderilmesine muvafakat olunmuş"tu. Heyete amaçlarının ne olduğu sorulduğunda *"esna-ı muharebede Ermeni milletin göstermiş olduğu sadakate mukabelen (karşılık) bir mükâfata nail olması hakkaniyete mutabık olduğundan bu mükâfatı Berlin'de aramaları"* idi. Bu mükâfatı arayacakları yerin Saltanat-ı Seniyye olduğu ve İstanbul'a geri dönmelerinin münasip olduğu söylendi. Heyet, kongre azalarından bazıları ile görüşüp Prens Bismarck'a hitaben kongreye bir ariza sundular:

*"İşbu arizada Ermenistan'ın dahi Rumeli Vilayeti için mutasavver olan ıslahata muhtaç olduğunu bedel beyan Erzurum ve Van ve kısmen Diyarbakır Vilayetlerinden bir vilayet teşkiliyle başında azli düvel-i muazzamanın muvafakatine mütevakki olacak bir Hristiyan valinin beş sene için Saltanat-ı Seniyye canibinden tayin olunması ve vilayet-i mezkure idaresinin Cebel-i Lübnan idaresine mümasil (benzer) bulunması istid'asında (isteğinde) olduklarını arz etmişlerdir."*²¹⁸

Prens Bismarck, Anadolu işlerine büyük bir ehemmiyetle bakmıyordu. O tarafın işlerinin çözümünü Rusya ile İngiltere temsilcilerine havale etmek adet olduğundan artık onların düşüncelerine müracaat olundu:

"Lord Bikonstild tarafından, 'Ermenileri kongreye bir istid'aname vermekten kimse men' edemez idi fakat bunun ilerisi yok, Devlet-i Aliyye hukukunun muhafazasını iltizam ettim (gerekli gördüm) bana emniyet etmeniz lazım gelir' yollu cevap alınmıştır. Lord Salisbury'nin cevabı o derecede kat'i değil imiş ama fakat o da Ermeni bahsinin tarafdarı olmadığı anlaşılmıştır."

İngiliz temsilcilerin görüşleri bu yönde olmasına rağmen İngiliz temsilcilerinin Berlin'de Ermeniler lehinde bir şeyler yapmadıkları takdirde İngiltere'de itirazlarla karşı karşıya kalacakları söylentisi sonrasında konu İngilizler tarafından Kongre'ye taşınmış ve sonunda 61. madde kabul edilmişti.²¹⁹ Karatodori Paşa, yazısının sonunda zaten Anadolu işlerine ilişkin Osmanlı Devleti ile İngiltere

²¹⁸ "Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat", **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.1-2.

²¹⁹ "Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat", **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.3-4. Salisbury, 4 Temmuz'da Ermenilerle ilgili söz aldı, konu tekrar 6 Temmuz'da açıldı ve 8 Temmuz tarihli 15. oturumda 61. madde kabul edildi. Bkz., "Protocol No.12 – Sitting of July 4, 1878", "Protocol No.14 – Sitting of July 6, 1878" ve "Protocol No.15 – Sitting of July 8, 1878", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.186, 210, 225. 15. protokolde şunlar yazmaktadır: "Salisbury İngiltere ile Devlet-i Aliyye murahasları beyninde kararlaştırılan şu müsveddeyi kıraat eyledi: 'Babîâli Ermenilerin sakin oldukları vilayetlerin hasb-el-mevki' muhtaç oldukları ıslahat ve tanzimatı bilatehir icra ve Kürdler ile Çerkeslere karşı emin ve rahatlarını muhafaza etmeyi taahhiid eder ve bu babda ittihaz edeceği tedabiri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarüniylehüm dahi tedabir-i mezkurenin icrasına nezaret edecektir." Bkz., **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.189-190.

arasında bir mukavele-i mahsusa mevcut olduğu cihetle karar üzerinde büyük bir itilaf olmadığını belirtmektedir.²²⁰

Sonuçta Osmanlı Devleti'nin başına yeni bir dert eklenirken, Kongre'de istediklerini tam olarak bulamayan Ermeni heyeti, yine de Avrupa isteklerine olumlu bir cevap verinceye kadar çalışmalarını sürdüreceklerini bildirerek İstanbul'a geri döndüler. Patrik Nerses ise milli meclisteki nutuklarında, yetersiz olmakla birlikte önemli bir yol katettiklerini, Ermeni isminin bir antlaşmaya girdiğini ve İngiltere'nin özel himayesinin az bir şey olmadığını kabul ederek başladıkları işi devam ettirme kararlılığını *"bu gibi işler, ne bir gün içinde, ne de bir adamın eliyle yapılamaz. Gelecek için hazırlanalım."* sözleriyle dillendirdi.²²¹

Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesiyle Berlin Antlaşması'nın 61 maddesi karşılaştırıldığında Ermenilerin yaşadıkları yerlerde Ermenilere yönelik ıslahat yapılması ve Ermenilerin Kürt ve Çerkezlerle karşı emniyetlerinin sağlanması temel vurgu noktası olarak sabit kalmaktaydı. İki madde arasındaki en önemli değişiklik ise ilkinde göze çarpan Rus üstünlüğü Berlin Antlaşması'nda ortadan kalkıyordu. Ayastefanos'un 16. maddesinde Rusların işgal ettiği yerleri tahliye ettikten sonra iki devlet arasındaki ilişkilere zarar getirebilecek karışıklık söylemiyle Rusya, kendisinin müdahale edebileceğini ima etmekteydi. Ancak bu kısım Berlin Antlaşması'ndan çıkarılarak maddenin sonuna, Büyük Devletler'in yapılacak ıslahatları gözetim altında tutacağı ve Osmanlı Devleti'nin alınacak tedbirleri ara sıra devletlere bildireceği eklendi.²²²

²²⁰ "Berlin Ahidnamesinin Altmış Birinci Maddesine Dair İzahat", **BOA, Y.PRK.HR., 3/87**, s.5.

²²¹ Uras, Patrik Nerses Varjabedian'ın milli mecliste nutuklarına aynen yer vermektedir. Bkz., Uras, ss.252-266. Ayrıca bkz., Gürün, s.115-116; Kurat, ss.158-160; Küçük, s.14-15. Washburn, Nerses'in İngiltere'ye duyduğu güveni şu şekilde izah eder: *"Asya Türkiyesindeki durum Bulgaristan'daki durumdan daha cesaret kırıcıydı. Biz doğal olarak Ermeniler için daha derin ilgi besliyorduk ve İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'na yönelik Berlin'deki müdahalesi ve Kıbrıs Antlaşması ile Ermenilerin refahlarını güvence altına alacak Türkiye'deki böyle reformlar için kendisini sorumluluk sahibi yapmıştı. Soylu bir Hristiyan olan Patrik Nerses, benim bir arkadaşımdı ve halkının umutlarının somutlaştığı biriydi. Ama devrimci değildi. O İngiltere'ye büyük güven duymuş ve güveni boşa çıktığında kalbi kırık bir şekilde ölmüştü."* Bkz., George Washburn, **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.132-133.

²²² Ayastefanos Antlaşması'nın 16. maddesi: *"Doğuda Rus askerinin istilâsı altında bulunup, Osmanlı Devleti'ne iadesi gereken yerlerin tahliyesi, oralarda iki devlet arasındaki iyi münasebetlere zarar getiren karışıklıklara meydan verebileceğinden, Osmanlı Devleti, Ermenilerin oturduğu eyâletlerde mahalli menfaatlerin gerektirdiği ıslâhatı vakit kaybetmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Kürtlere ve Çerkeslere karşı emniyetlerini sağlamayı taahhüt eder."* Berlin Antlaşması'nın 61 maddesi: *"Bâbîâlî, Ermenilerle meskûn vilâyetlerde mahalli ihtiyâcların icab ettirdiği ıslâhatı geciktirmeksizin yapmayı ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı emniyet ve âsâyişlerini sağlamayı taahhüt eder. Ve bu*

Kıbrıs Konvansiyonu ile İngiltere, Ermeni konusunda diğer devletlerden bir adım öne çıkıyordu. Bu konvansiyona göre, Padişah Hristiyan tebaaya ilişkin gerekli ıslahatı yapacağını İngiltere'ye vaat ediyordu. İngiltere'nin Kıbrıs'ın idaresini ele almasının bir sebebi de verilen taahhütlerin yerine getirilmesi için gerekli şartların oluşturulması amacını taşıyordu.²²³

İngilizler stratejik, dini ve politik nedenlerden ötürü Ermeni Meselesi'nde öncü bir rol üstlendi. İngiltere, Yakın Doğu'da gerçekleştirmek istediği emperyalist politikalarında Ermeni Meselesi'ni bir araç olarak kullanacaktı. İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ndeki hamiliği Rusların bu meseleyi bahane ederek müdahalede bulunmasına ve güneye ilerlemesine engel olabilirdi. Ayrıca Hindistan yolu üzerindeki Doğu Akdeniz, Mezopotamya ve Basra Körfezi hattının kontrolü kolaylaşabilirdi. Konunun zamanla iç politika malzemesi haline gelerek İngiltere'de konuya yönelik ilgi arttı. Ayrıca Ermeni Meselesi, İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik baskı ve nüfuz kurma işlevine sahip olacaktı.

“Ermeni Meselesinin Geçirmiş Olduğu Safahat-ı Siyasiyyeye Dair Tarihçe (1877-1914)” adıyla Tiflis Başşehbenderi Münir Süreyya Bey tarafından hazırlanan ve 1916 yılında tamamlanan 194 sayfalık rapora göre, Ermeni Meselesi'nin birinci dönemi, Berlin Antlaşması'yla Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında akdedilip 4 Haziran'da İstanbul'da imzalanan mukavele hükümlerine göre, Padişah'ın yapmak zorunda olduğu dâhili ıslahatla ilgili tedbirlerin hemen alınması gerektiğine dair İstanbul İngiltere Sefiri Layard tarafından Babiâli'ye verilen 19 Ağustos 1878 tarih ve 68 numaralı notayla başlar.²²⁴

konuda alınacak tedbirleri ara sıra devletlere bildireceğinden bu devletler, sözü edilen tedbirlerin yerine getirilmesine nezâret edeceklerdir.” Bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.578-579, 697. Ayrıca bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 3/35**; B. H. Sumner, **Russia and the Balkans 1870-1880**, Archon Books, London, 1962, s.668; Erim, s.395, 423; vd.

²²³ Kıbrıs Konvansiyonu ile ilgili detaylı bilgi için II. Bölüm'e bakınız.

²²⁴ Münir Süreyya Bey eserine Ermeni Meselesi'nin üç dönemde ele alınması gerektiği belirterek giriş yapmıştır: “Üç dönemin ilki, altı büyük devlet konsoloslarının Hariciye Nezareti'ne verdikleri 11 Haziran 1880 tarihli ortak notayla başlamış ve 1883 yılında sona ermiştir. İkinci dönem 1894 tarihinde meydana gelen Sason olayıyla başlamış ve 1897 tarihinde kesintiye uğramıştır. Üçüncü dönem ise 1912 tarihinde başlayarak 1914 yılında baş gösteren Dünya Savası dolayısıyla duraklamaya uğramıştır.” Metne sonradan ilave ettiği kısma göre ilk dönemi yukarı alıntıladığımız şekliyle yeniden düzenlemiştir. Bkz., Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, Ankara, 2001, s.28. Layard anılarında gerekli reformların tamamen görüşülmesine yönelik Salisbury'nin notasını 20 Ağustos'ta Safvet Paşa'ya verdiğini söylüyor. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard**, s.481. Gelişmelerden kısaca bahsedilen arşiv belgesinde, İngiltere'nin 19 Ağustos 1878'te yapılacak ıslahatla ilgili olarak bir ittifak akdini teklif ettiği ve Osmanlı Devleti'nin 24

Salisbury ile Layard arasında Doğu Anadolu ya da Asya Türkiyesi (Asiatic Turkey) olarak adlandırılan bölgedeki reformlarla ilgili yazışmalar, Berlin Antlaşması üzerinden henüz bir ay bile geçmeden, 8 Ağustos 1878’de Salisbury’nin Layard’a göndermiş olduğu talimat ile başladı.²²⁵ Aynı gün Babiâli’ye vermiş olduğu 12 sayfalık layihada Layard, Osmanlı Devleti’nde emniyet ve asayişin, maliyenin, adalet sisteminin ve vilayetlerin gelişmesine ilişkin olarak özetlediği ıslahatların gerekliliğinden bahsetti.²²⁶ Yukarıda bahsedildiği üzere Salisbury’den gelen talimat üzerine Layard, daha sonra Babiâli’ye ıslahatların esaslarını içeren bir nota verdi. Kıbrıs Konvansiyonu’nun ve Berlin Antlaşması’nın 61. maddesinin hatırlatıldığı 19 Ağustos 1878 tarihli notada, Osmanlı Devleti’nin Asya topraklarının ıslahata muhtaç olduğunu kabul ettiği ancak bu yönde bir adım atılmadığı belirtilerek yapılması gereken ıslahatlar tekrar edildi.²²⁷ Küçük’ün ifadesine göre, bu nota ile İngiltere Kıbrıs antlaşmasına dayanarak Osmanlı İmparatorluğu’nu adeta himayesi altına almak istiyordu.²²⁸ Daha sonra Musurus Paşa ile görüşen Salisbury, söz konusu taleplerde “*kabul olunmayacak bir şey bulunmadığını ve parlamentonun*

Teşrinievvel 1878 tarihli notayla cevap verdiği bildiriliyor. Bu notada, Padişah’ın “...*şart-ı mahsusun mahiyet-i hakikisi ve hükmü ne olacağı tayin eylemiştir.*” denilmektedir. İngiltere Devleti ıslahatın “...*mümkün mertebe acilen icra olunmasını...*” arzularken Padişah’ın ve devletin hürriyetini ihlal edecek her türlü hareketi şimdiden red ettiğini taahhüt ediyordu. Bkz., **BOA, Y.EE.d., 1213**, s.175-176.

²²⁵ 1878 yılının Ağustosunda başlayıp yılsonuna kadar devam eden toplamda beş adet yazışma **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey**, içerisinde yer aldı. Ayrıca bu yazışmalar *The Times* gazetesinde yayımlandı. Bkz., “Reforms in Asiatic Turkey”, **The Times**, 2 January 1879. Disraeli ve Salisbury 3 Ağustos akşamı bir ziyafet katıldılar. Bu ziyafet sırasında ikisinin de yaptığı konuşmalarda Anadolu ıslahatı mevzusu gündeme getirildi. Berlin Antlaşması’nın yarattığı barış ortamında Sultan’ın Anadolu ıslahatı için çalışmalarına başlayacağını umduklarını belirttiler. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 4 Ağustos 878 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/22**.

²²⁶ Dört önemli konudan “*Birincisi Memalik-i Mahrusa-yı Şahanelerinde iade-i emniyet-i intizam ve asayiş; ikincisi umur-u maliyenin hal-i hazırının tam ve muntazamane tedkik ve tahkiki; üçüncüsü idare-i umur-u adliyenin ıslahı hakkında ittihaz lazıma gelen tedabir, dördüncüsü; vilayetin ahval ve ihtiyacat-ı hazırasına lazım gelen tedkikat takayyüdatın (özen gösterme) icrasıyla menabi-i cesime-i tabiyelerinin izdiyâdına (artış) lazım gelen tedabirin ittihazi*” idi. Bkz., “Memalik-i Osmaniye’nin ıslahatına Dair İngiliz Elçisi Layard’ın Takdim Eylediği Layiha”, **BOA, Y.EE., 7/7**, 27 Temmuz 94 (8 Ağustos 1878). Söz konusu layihaya ilişkin olarak ayrıca bkz., Mustafa Oğuz, **II. Abdülhamid’e Sunulan Lâyhalar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007, ss.111-115.

²²⁷ “Canib-i Babiâli’ye fi 19 Ağustos 78 Tarihiyle İngiltere Sefaretinden Verilen Takririn Tercümesi Suretidir”, **BOA, HR.SYS., 2887/8**, ss.1-4; **BOA, Y.PRK.HR., 3/31**. “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (21 August 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey**, ss.4-7. Ayrıca bkz., Kurat, ss.172-175; Küçük, ss.18-24; Münir Süreyya Bey, s.28-29.

²²⁸ Küçük, s.24.

*küşadından*²²⁹ evvel bu meselenin matlub (istenen) vecihle hal ve tesviyesi ehemmi ve elzem idüğünü isbata çalıştı.”²³⁰

19 Ağustos tarihli notanın sonrasında Layard’a konunun görüşüleceği bildirildi ve konu Meclis-i Vükela’ya taşındı. İngiliz tekliflerinde var olan himayeci unsur, doğal olarak vekillerde tereddüt yarattı. İslahat programı tamamen reddedilmemekle birlikte uzun görüşmelere ve tartışmalara yol açtı. İşin biraz da ağırdan alınması sonrasında konu Meclis-i Mahsus’da görüşülerek İngilizlere ıslahat konusunda karşı bir teklif sunulması kararlaştırıldı. Padişah’ın tasdikinden sonra 24 Ekim 1878’de Layard’a 19 Ağustos notasına karşılık ıslahatlarla ilgili bir nota verildi.²³¹

Bu notaya göre: İngilizlerin teklif ettiğinin aksine yabancı subaylar komuta kademesinde değil, eğitimci sıfatıyla jandarma bölüklerinde görevlendirilecekti. Mahkemelerde yabancı hâkimler karar merciinde bulunmalarının mahzurları nedeniyle yabancı hâkimlerin vilayetlerdeki adli çalışmaları denetlemeleri yani müfettiş heyetinde bulunmaları kabul edilmişti. İngilizlerin talep ettiği Aşar vergisinin kaldırılması makul görünüyordu. Ama bunun hemen uygulanması mümkün değildi. Önce birkaç vilayette uygulanarak alınacak neticeler doğrultusunda yaygınlaştırılacaktı. Bu tecrübe sırasında yabancı maliye uzmanlarından yararlanacaktı.

24 Ekim 1878 tarihli nota, ıslahat konusunda Kıbrıs Konvansiyonu ve Berlin Antlaşmaları’nın devamı sayılabilecek, Osmanlı Devleti’nin bu konudaki iyi niyet ve samimiyetini gösteren bir adımdı. İçinde bulunulan zorlukların sonucunda, İngiliz taleplerinin törpülenerek ıslahat konusunda verilen bu taahhütler İngilizleri tam olarak memnun etmedi.²³² İngilizlere bağlı ve onların güdümünde tampon bir bölge

²²⁹ Ağustos ortasında tatile giren İngiliz Parlamentosu 5 Aralık 1878’te açılacaktı.

²³⁰ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 21 Teşrinievvel 78 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesi Maslahatgüzarlığından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 3/69.**

²³¹ “Makam-ı Sadaretten İngiltere Sefaretine Yazılmış Olan Takrir-i Resminin Tercümesidir”, **BOA, HR.SYS., 2887/11, s.1-2;** “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (24 October 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey**, ss.7-12; Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)**, Vol.I, ss.234-242. Ayrıca bkz., Kurat, ss.176-179; Küçük, ss.25-29; Münir Süreyya Bey, s.29; Türkgeldi, s.114.

²³² Layard’ın Padişah’ın hükümdarlık haklarına bir kısıtlama getirilmemesi amacıyla Avrupalı personeli görevlerin başına getirmediği belirtir. Verilen taahhütlere olumlu yönden bakan Layard, deniz kuvvetlerinin başındaki Hobart Paşa ve kara ordusundaki Baker Paşa’nın bulunması örneklerinden hareketle, yabancıların Osmanlı Devleti’nin hürmet ve güvenini kazandıklarında önemli makamlara geleceklerini umuyordu. Hatta “*Yakında Majestelerinin Hükümeti’nin bile onlara ihtiyaç*

oluşumuna izin vermeyen bu taahhütler yine de İngilizlerin daha sonraki taleplerinde bir referans olma özelliği taşıyacaktı. Ayrıca yapılacak ıslahat programının İngiltere'ye sunulması ve taahhütlerde bulunulması İngiltere'nin konumunu Kıbrıs ve Berlin Antlaşmaları'ndan bir adım öteye taşıyordu. Osmanlı Devleti Kıbrıs Konvansiyonu ile belirlenen, ıslahatın iki devlet arasında kararlaştırılacağı taahhüdünü yerine getirmesi ise İngilizler açısından memnuniyet vericiydi. “*Şimdi İngiltere Devleti'nin arzu-i samimiyesi vaad olunan ıslahatın mümkün mertebe acilen icra olunmasıdır. Devlet-i Aliyye'nin arzu ve menfaati dahi kendi arzusuna tamamıyla müttetik düşeceği muhakkaktır.*”²³³ Böylece ıslahat maskesi altında yer alan Ermeni Meselesi büyük ölçüde Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki bir mesele halini aldı.

Islahatların uygulanabilmesi için Osmanlı Devleti'nin önünde bulunan en önemli sorun maddi imkânsızlıklardı. Layard'ın Londra'ya gönderdiği yazılarda bu husus açıkça belirtiliyordu.²³⁴ Londra'da Türklere mali yardım veya kredi verilmesi hususunda olumlu bir hava yoktu.²³⁵ 1878 yılı kapanırken ıslahat çabaları başlayabilmiş değildi ve yönetime ilişkin eleştiriler devam ediyordu. Rusların Erzurum ve Doğu vilayetlerinden çekilmeden önce çeşitli rivayetlerle bir panik havası oluşturmaya çalıştıkları ve ortalığı karıştırdıkları İngiliz belgelerine yansımıştı. Ermenilerin Türkler tarafından göçe zorlandıkları veya katledildikleri şeklinde söylentiler İngiliz raporlarıyla yalanlanıyordu. Gelen haberlerin mübalağalı olduğuna inanan Layard, bunların propaganda amacıyla çıkarıldıklarının farkındaydı. Hem Hristiyanların korunması hem de Türk yetkililerinin kontrol altında tutulması

duyabileceği bütün nüfuz ve gücü elde edebileceklerine” inanıyordu. Ancak Layard'ın da belirttiği üzere en büyük zorluk mali imkânların eksikliği idi. Padişah'ın İngiliz kredisine ihtiyacı vardı. Bkz., “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (30 October 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey**, s.12-16. Ayrıca bkz., Kurat, ss.178-180; Küçük, s.29-30.

²³³ **BOA, Y.PRK.HR., 3/79**, (25 Kasım 1878).

²³⁴ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (15 September 1878)”, için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)**, Vol.I, s.207-208; “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (30 October 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey**, ss.12-16.

²³⁵ Kurat, s.182-183.

için İngiliz konsoloslarının varlığını gerekli gören Layard, biran evvel konsolosların gönderilmesini tavsiye etti.²³⁶

10 Kasım 1878'de Erzurum'a ulaşan İngiliz Konsolosu Henry Trotter, Kasım ayında Salisbury'ye peş peşe yazılar gönderdi. Durumu kavramanın ve detay vermenin zor olduğunu belirtti ama mevcut durum hakkında genel bir fikir sahibi olmuştu. Trabzon üzerinden yaptığı yolculuk sırasında savaşın izlerine tanıklık eden Trotter, penceresiz ve çatısız evler görmüş ama insanların bunları tamir ettiklerini ve dükkânlarını açtıklarını bildirmişti. Gördüğü kadarıyla durum sakin ve yaşam normale dönmeye başlamıştı. Genel olarak ticaret henüz durgundu. Türk yetkililer görevlerini layıkıyla yerine getiriyorlardı. Erzurum'a gitmeden birkaç hafta önce Musa Paşa'nın, Protestan Ermenilerin dini liderinin de bulunduğu, dini liderlerle yaptığı toplantıda özel bir askeri konsey kurulması önerisi sunulmuştu. Babiâli gibi Trotter de böyle bir konseyi gereksiz görmüş, İngiliz Hükümeti'nden talimat almak ihtiyacı bile hissetmemişti. Çünkü *“şehirde ve civarında mükemmel bir huzur olduğundan dolayı, eyleme geçmek için kesinlikle acil veya ısrarcı bir gereklilik yoktu.”*²³⁷

Uzun süre Doğu Anadolu'da kalan ve bölgeyi dolaşan Trotter, Diyarbakır'dan Erzurum'a döndükten sonra Layard'a özel olarak 14 Haziran 1879 tarihinde bir yazı kaleme aldı. DeVore'un aktardığına göre, bu yazıda Trotter, çok fazla önlem alınmadığını ve Avrupalı yetkililerin desteği olmadan reformların uygulanması konusundaki umutsuzluğunu bildirdi.²³⁸ İki gün önce Layard'a gönderdiği başka bir yazıda Trotter, Erzurum ve Van Vilayetleri'nin reformları için Erzurum'a gönderilen heyetin çalışmalarını, çok fazla ilerleme kaydedilmese de konuların örtbas edilmeden üzerlerinde kafa yorularak ilerlettiğini bildirdi.²³⁹ Ayrıca

²³⁶ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (16 September 1878)” ve Layard'ın aynı gün gönderdiği diğer bir yazı için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)**, Vol.I, s.208-211. Ayrıca bkz., Küçük, ss.30-34.

²³⁷ “Captain Trotter, R.E., to the Marquis of Salisbury (13 November 1878)”, “Captain Trotter, R.E., to the Marquis of Salisbury (21 November 1878)”, “Captain Trotter, R.E., to the Marquis of Salisbury (28 November 1878)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, ss.1-6.

²³⁸ Ronald Marvin DeVore, **British Military Consuls in Asia Minor 1878-1882**, Indiana University, Ph.D., 1973, s.50.

²³⁹ “Major Trotter to Sir A. H. Layard (12 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.101-102.

Trotter Diyarbakır seyahati sırasında, 16 Nisan 1879'da Diyarbakır Vilayeti'nin durumunu oldukça huzurlu buldu.²⁴⁰ Trotter'ın ilk izlenimlerini veya sonraki bazı olumlu görüşlerini bir tarafa bırakırsak, Anadolu'ya gönderilmesinin temel sebebi olan Ermeniler lehine reformlar yapılması ve İngilizleri bu süreçte etkin konuma getirme gerekliliği, Trotter'ın düşünce ve raporlarını etkileyecekti.²⁴¹

Bunlara rağmen Layard 12 Haziran 1879'da, Trotter ve diğer güvenilir kişilerle Ermeni Patriği'nin gönderdiği ve temsilcilerden aldığı raporlar sonucunda, Doğu illerinde anarşinin hüküm sürdüğünü, can ve mal güvenliğinin olmadığını, kötü muamele ve kötü yönetimin devam ettiğini Babîâli tarafından atanan komisyonların başarısızlığını Salisbury'ye bildirdi. Şikâyetlerin giderilmesi için Layard'ın düşüncesi, konu hakkında Babîâli'nin çok ciddi şekilde temsil edilme vaktinin geldiği idi. Layard, Bulgar meselesini örnek göstererek uyarıda bulundu: “*Babîâli, akılselim ve bilge bir şekilde eyleme geçmez ve davranmazsa, son savaşa yol açan Avrupa'daki Bulgar meselesine benzer şekilde, bir gün Asya'da bir Ermeni meselesi olacak.*” Doğu illerinde daha iyi bir yönetim için Hristiyanların korunmasının kesinlikle gerekli olduğu önlemlerin alınması ve Berlin Antlaşması ile Kıbrıs Konvansiyonu şartlarının acilen gerçekleştirilmesi hususunda Türk bakanlarını tekrar tekrar uyardığını yazan Layard, son olarak cümlelerini şöyle bitirdi: “*Sultan onların hepsinden bir kısmını kaybetme tehlikesiyle karşı karşıya kaldığında çok geç olduğunu öğrenecekler.*”²⁴² Islahatların yapılmasındaki gecikme Majestelerinin Hükümeti'nde büyük üzüntüye sebep oldu. Salisbury, Layard'dan Sultan'ın

²⁴⁰ “Major Trotter to the Marquis of Salisbury (19 April 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, ss.73-75.

²⁴¹ Trotter'ın Erzurum konsolosluğu ile faaliyetleri ve bölgedeki gelişmeler hakkında bkz., Musa Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013, ss.12-30, 96-113. Şaşmaz eserinin sonuç kısmında, şikâyet gelmeden Ermenilerin durumu düzeltilemezdi, bu nedenle Ermeniler şikâyet etmeye teşvik edildi ve İngilizler sürece dâhil olabildi demektir. Böylece Ermeniler Rusları değil kendilerini kurtarıcı olarak görecekti. 1878 ile 1882 yılları arasında asker kökenli İngiliz konsoloslarının tüm gayretleri bu yönde oldu ve ciltler dolusu şikâyet mektupları alındı. İngiliz konsolosluklarında Ermenilere görevler verildi ve meydana gelen olaylar ile gelişmeler çoğunlukla Ermenilerin bakış açısından değerlendirildi. Sonuçta yazılan raporlarda Ermeniler mağdur Müslümanlar zalim olarak tasvir edildi. Bkz., Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, ss.559-561.

²⁴² “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (12 June 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.93.

bakanlarını bu konudaki yükümlülüklerini ihmal etmemeleri ihtarında bulunmasını istedi.²⁴³

Layard 17 Temmuz 1879 tarihinde konuyla ilgili II. Sultan Abdülhamit'e bir layiha sundu. Layihada Berlin Antlaşması ile İngiltere'nin muradının Osmanlı Devleti'nin düştüğü felaketleri ortadan kaldırmak ve güçlü bir devletin sahip olması gereken muntazam müesseselerin tertip ve teşkiline yardım etmekten ibaret olduğu söyleniyordu. Kadim zamanlardan beri iki millet arasındaki ittifakın Osmanlı Devleti'nin kuvvetli ve bağımsız olmasına ve Asya kıtasından soyutlanmaması üzerine kurulup İngiltere Devleti ile Avrupa'nın menfaatleri buradaki asayişe bağlıydı. Kıbrıs Konvansiyonu'nun akdedilme sebebi bununla ilgiliydi ve Anadolu'nun Rusya tarafından işgaline karşı İngiltere ittifakla müdafaayı taahhüt etmişti. Bu mukavelename Osmanlı Devleti'nin eski gücüne ve müreffeh günlerine dönebilmesi için hakikaten zuhur eden son fırsat gibidir diyen Layard bu giriş cümlelerinden sonra eleştirilerini sıralamaya başladı: Osmanlı Devleti üzerine düşen sorumluluğu yerine getirmemiş, daha önce talep olunan taahhütlerin icrasına girişmemişti. Bir sene geçmesine, o kadar vaatler verilmesine ve Safvet Paşa'nın 24 Ekim 1878 tarihli tezkeresine rağmen hiçbir şey icra olunmamıştı. Asya kıtasının durumu pek fenadır. Can ve mal güvenliği yoktur. Hristiyanlar Müslümanlarla eşit değildir.

“Babiâli'nin nam-ı şevketlerinde resmen ve alenen ve Avrupalılar istihdam olunmak şartıyla tertib ve icrasını deruhde eylediği candarma ve ıslahat-ı maliye ve idare-i umur-u adliye müfettişliğinin henüz icrasına beden (başlama) ve mübaşeret olunmamıştır... İngiltere Devleti Haziran'ın dördü tarihli mukavelenameyi akd etmesiyle Zat-ı Hazret-i Mülükanelerinin memalikinin menfaati uğruna gayet ağır mesuliyetler deruhde ve kabul eylemiştir... onları icra etmezse İngiltere dahi taahhüdünden beri olacaktır.”

16 sayfalık layihanın ilerleyen sayfalarında Rusya'nın artan nüfuzundan, Osman Paşa'nın muhalefetinden, kötü yönetimden ve ıslahatların gerekliliğinden bahsedilmektedir. *“İngiltere Devleti, Devlet-i Aliyyeleriyle bil-ittifak Asya kıtasında olan Memalik-i Mülükanelerini istila-i ecnebiyeye karşı müdafaa edecek olursa Devlet-i Aliyyeleri kendisine ehliyetli ve kuvvetli bir müttefik olmalıdır”* sözleriyle Osmanlı Devleti'nin iyiliği ve refahını arzu ettiği belirterek yazdıklarına son veren

²⁴³ “The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard (10 July 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.103.

Layard yer yer yukarıda görüldüğü gibi tehdide varan cümleler kurmaktan çekinmemişti.²⁴⁴

İngiltere Anadolu'daki ıslahatları yakından takip edebilmek ve belki de hızlı bir müdahalede bulunabilmek yahut Osmanlı yönetimine daha fazla nüfuz edebilmek amacıyla konsolosların yanı sıra Anadolu'ya askeri konsolos (Military Consul) gönderme kararı aldı. Eylül 1878'den itibaren Layard, reformları denetlemek için konsolosluk sisteminin genişletilmesi isteğini belirtmişti. İlk başta Savaş Bakanlığı ve Salisbury işi ağırdan aldılar. Ama Türkiye'deki askeri istihbaratın yararlı olacağı düşüncesi ve Trotter'in misyonunun sonuçları böyle bir kararı kaçınılmaz kılıyordu. 1879 yılının ilk yarısında Anadolu için askeri konsolosluk sistemi oluşturuldu. 31 Mart'ta Charles W. Wilson Anadolu'ya Başkonsolos olarak atandı. Nisan ayında atamalar devam etti ve Temmuz ayında son atamalar yapıldı. Askeri konsoloslar 1879 yılının ortasından itibaren görevlerine başladılar. Albay Wilson Anadolu Başkonsolosu unvanı ile merkezini Sivas'ta kurdu.²⁴⁵

Wilson'a bağlı askeri konsolosların yetkileri Van'dan Aydın'a Anadolu'da birçok yeri kapsıyordu. Erzurum, Van ve Diyarbakır'da sırasıyla Yüzbaşı Everett, Yüzbaşı Clayton ve Binbaşı Trotter görevlendirildi.²⁴⁶ Seçilen konsoloslar, Yakın veya Uzak Doğu'da hizmet görmüş tecrübeli subaylardı. Askeri konsoloslar sıradan konsolos değillerdi. Asıl görevleri antlaşma ile yerine getirilmesi gereken hükümleri uygulamaktı. Berlin Antlaşması'nın 62. maddesi gereğince konsolos olarak adlandırılmışlardı yoksa Kocabaşoğlu'nun belirttiği üzere birer “siyasal ajan”lardı. Salisbury, “*bu subaylara sırf Türklerin kuşkusunu tahrik etmemek için konsolos denmektedir...*” açıklamasını yapmıştı. Askeri konsolosların İstanbul'daki İngiliz büyükelçisiyle haberleşme önceliği olacak, her türlü istihbaratı yapacaklar, olup biten her şeyi izleyecekler ve Osmanlı yetkilileri ile iletişim içerisinde olarak uyarı ve

²⁴⁴ BOA, Y.EE., 9/27, 5 Temmuz 95 (17 Temmuz 1879), ss.1-16. Ayrıca bkz., Oğuz, s.115-117; Küçük, s.43.

²⁴⁵ DeVore, ss.53-63; Uygur Kocabaşoğlu, **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004, ss.131-134. Bkz., Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, ss.9-11. Ayrıca bkz., Kurat, s.187-189; Küçük, ss.45-47.

²⁴⁶ Kocabaşoğlu, bir tablo ile askeri konsolosların görev yerlerini ve atanma tarihlerini ve rütbelerini vermiştir. 1879-1882 yılları arasında rütbeleri teğmen ile yarbay arasında değişen 10 İngiliz subayını saptamıştır. Konsolosların sayısı, görev yerleri ve görev sürelerini saptamanın kolay olmadığını itiraf eden Kocabaşoğlu, zorluğun uygulamadaki değişikliklerden ve askeri konsolosların sık sık yer değiştirmesi ve sürekli dolaşmalarından kaynaklandığını belirtir. Bkz., Kocabaşoğlu, ss.137-139.

önerilerin yanı sıra bazen onlar üzerinde baskılarını da hissettireceklerdi.²⁴⁷ Osmanlı reformunun yürütülmesinde İngiltere liderlik rolünü üstlendi. İslahatların takip edilebilmesi için en büyük görev İngiliz konsolosluk ağına düşüyordu. 1878'den sonra Anadolu'da kurulan İngiliz askeri konsoloslukları bu ağın vazgeçilmez bir parçası oldu.²⁴⁸

Askeri konsoloslardan gelen raporlar Anadolu'nun içler acısı halini ortaya koyuyordu. Sadece Ermenileri hedefte gösterecek bir durum gözüküyordu. Savaşın ardında bıraktığı ve güçsüz düşen bir yönetimin üstesinden gelemediği, tüm tebaayı etkileyen bir yıkıntının izleriydi bu. Askeri konsoloslar ve sivil konsoloslardan gelen raporlarda bazen bölgeye gönderilen komisyonun çalışmalarından bazen Ermenilere ve Hristiyan tebaaya yapılan kötü muameleden ve asayiş sorunlarından bazen yönetimin aksaklıkları ve yapılması gereken düzenlemelerden ve bazen de bir cinayetten bahsedilebiliyordu. Bu raporları ve Ermeni Patriği'nden gelmeye devam eden şikâyetleri dikkate alan Layard, Babıâli'ye birçok kez sözlü nota (verbale note) verdi ve gelişmeleri İngiliz Dışişleri'ne bildirdi.²⁴⁹

24 Ekim tarihinde yeni sadrazam Said Paşa'yı ziyaret eden Layard, tebriklerini sunduktan sonra acilen ele alınması gereken konuları şöyle sıralamıştı:

²⁴⁷ Kocabaşoğlu, s.135-136. "Mükemmel keşif ajanı" tanımlamasından bulunan Lee, "Aslında, Onlar Avrupalı ve İngiliz danışmanların aracılığıyla Türkiye'de reform yapmak amacıyla İngiltere Hükümeti'nin arzusuna verilen neredeyse tek pratik etkiyi temsil ediyorlardı." demektedir. Bkz., Dwight E. Lee, **Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878**, Harvard University Press, London 1934, s.156-157. Ayrıca bkz., Medlicott, s.305-306.

²⁴⁸ G. R. Berridge, **British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present, A Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009, s.89.

²⁴⁹ Görebildiğimiz kadarıyla Layard tarafından verilen sözlü notların tarihleri şöyleydi: 6 Eylül 1879, 9 Eylül 1879, 25 Ekim 1879, 23 Kasım 1879, 20 Aralık 1879, 23 Aralık 1879, 8 Şubat 1880, 26 Şubat 1880, 1 Nisan 1880 (sonuncusu sadece nota olarak geçiyor). Bu notlarla birlikte D. H. Stewart, Emilius Clayton, Harry Cooper, Henry Trotter, Herbert Chermiside, Herbert H. Kitchener, William Everett, gibi askeri konsolosların yansira sivil konsolosların da raporlarının bulunduğu belgeler için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria** ve devamı niteliğinde olan **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2712] Turkey, No. 23 (1880). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria** ve devamı olan **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2986] Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria. [In Countinuation of "Turkey No. 23 (1880)"]**. Söz konusu belgeler içerisinde Anadolu ve Suriye'ye ilişkin demografik yapı, sosyal hayat ve ticarete ilişkin pek çok veri bulunmaktadır. Konsoloslardan gelen yazılarla ilgili ayrıca bkz., Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, TTK Printing Office, Ankara, 1989. Şimşir'in eserinin özet halinde çevirisi için bkz., Bilâl N Şimşir, **Osmanlı Ermenileri**, Türkçesi Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986. Askeri konsolosların faaliyetleri ve raporları ilgili detaylı bilgi için Şaşmaz'ın eserine bakınız.

Mali konular, Islahat, Yunan sınırı meselesi, Ermenistan'ın ve Suriye'nin durumu.²⁵⁰ İngilizlerin beklentisi bu yöndeydi ve gerekirse müdahale edebileceklerini göstermek veya Osmanlı yönetimine gözdağında bulunmak için donanmanın gücünü kullanmaya karar verdiler. Donanmanın Türk karasularına geleceği yönündeki çıkan söylenti, İngilizlerin Osmanlı yönetimini sadece sözlü olarak zorlamakla kalmayacaklarını, bundan daha fazlasını yapabileceklerini göstermek için buldukları yoldu. Daha önce açıklanmaya çalışıldığı üzere, 1879 yılının Ekim ayı sonunda Malta'daki Amiral Hornby komutasındaki İngiliz donanmasının İstanbul'a geleceği yönündeki söylentilerin altında yatan asıl neden, Osmanlı Devleti'ne ilgilenmesi gereken konularla ilgili baskı yapmaktı.²⁵¹

Bu söylentiler üzerine, İngiltere'deki Osmanlı elçisi Musurus Paşa, Salisbury ile görüşerek, böyle bir emrin verilip verilmediğini teyit etmek istedi. Eğer böyle bir durum söz konusu ise sonuçlarının Türk halkı üzerinde kötü etki yaratacağından dolayı emrin geri alınmasını talep etti. Islahatların yapılacağı güvencesini tekrarladı. Salisbury, donanmanın gitmediğini ama ilerisi için herhangi bir söz veremeyeceğini Musurus Paşa'ya söyleyerek şunları ekledi: *“Sultan'ın Hükümeti verdiği sözleri yerine getirmek için hiçbir şey yapmadığı takdirde İngiltere mevcut tutumunu koruyacaktır.”*²⁵² Salisbury'nin mevcut tutumdan ne kastettiği açıktı. 1878 sonunda Salisbury'nin yaptığı konuşma, ıslahatların yapılmaması durumunda sonuçlarının pek vahim olacağı yönünde İngiltere'nin tehditkâr tutumuna bir örnekti.²⁵³

Kurat'ın belirttiği üzere, Salisbury'nin sorumlu tuttuğu kişi Sultan Abdülhamit idi:

“Doğu Anadolu'daki düzensizliğin Ermeni muhtariyetine sebep olacağına ancak Ermeniler Bulgarlar gibi oturdukları bölgelerde homojen bir kitle teşkil etmediklerinden, böyle bir teşebbüsün kan dökülmesine yol açacağından endişe

²⁵⁰ “Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (24 October 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.119.

²⁵¹ Layard, yasal taleplere zorlamak için İngiliz Hükümeti'nin düşündüğü önemlerden biri İngiliz gemilerinin Beşike veya Türkiye'nin Asya kıyılarındaki bir noktaya gönderilmesi idi, demektir. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.619.

²⁵² “The Marquis of Salisbury to Sir A. H. Layard (4 November 1879)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.121,122. Layard'a göre bu hamle, İngiltere ile ilgili Sultan'ın ve Babıâli'nin politikasının ve hissiyatının değişmesine sebep olacaktı. İngiltere'ye karşı Rusya ile gizli bir anlaşmaya girildiğinden şüphe edilmişti. Ama Layard buna dair bir kanıt görememişti. Bkz., **Memoirs of Sir Henry A. Layard's**, s.621.

²⁵³ “Hariciye Nezaretinden Londra Sefaret-i Seniyyesine Tastir Olunacak Telgrafnâmenin Müsveddesidir”, **BOA, HR.SYS., 2887/10**.

ediyordu. İngiliz Hariciye Nazırına göre tek çare Sultan Abdülhamit'e tabi olmayacak bir devlet konseyi kurup, bu teşekkülün üyelerine büyük yetki vermek ve onları kaydı hayat şartıyla vazifeleri başında bırakmaktır."²⁵⁴

15 Kasım 1879 tarihinde Layard'a yeni bir ıslahat programı verilerek ıslahatların devam edileceği konusundaki taahhütler tekrarlandı.²⁵⁵ İngiliz istekleri sonucu, Doğu Anadolu'da reformların genel müfettişi sıfatıyla özel olarak görevlendirilen İngiliz Baker Paşa, Kasım sonunda görevini yerine getirmek için İstanbul'dan ayrıldı.²⁵⁶

1880 yılının Nisan ayında Gladstone liderliğindeki Liberal Parti iktidara gelince, Nisan sonunda görevi devralan yeni Dışişleri Bakanı Granville ve Mayıs sonunda İstanbul'a özel büyükelçi olarak atanan Goschen, konuyu seleflerinin bıraktıkları yerden devraldılar.²⁵⁷ Askeri konsoloslar görevlerine 1882 yılının sonlarına kadar devam ettiler. Disraeli Hükümeti tarafından kurulan askeri konsolosluklar Gladstone zamanında kaldırılacaktı. Askeri konsoloslar görevlerini yerine getirmişlerdi. Ancak ıslahat konusunda İngilizlerin beklentileri karşılanamadığı gibi yetkileri arttırılmadığı sürece askeri konsolosların daha fazlasını yapmaları mümkün değildi.²⁵⁸ Gladstone'un ise askeri konsolosların yetkilerini arttırıp ıslahat sorununu tek başına üstlenmek gibi bir niyeti yoktu. Bu hem Avrupa'da iyi karşılanmayıp hem de zayıflamaya başlayan Osmanlı Devleti ile

²⁵⁴ Kurat, s.189.

²⁵⁵ Kirakossian, s.103; Küçük, s.55.

²⁵⁶ "Sir A. H. Layard to the Marquis of Salisbury (24 October 1879)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.168. Baker Paşa, 1877 yılının başında jandarma teşkilatını kurma çalışmalarını yürütmek için Osmanlı ordusunda göreve başlamış, bu yönde rapor hazırlayıp sunmuş ve Baker Paşa'nın başkanlığında bir jandarma teşkilatı kurulmuştu. 1879 yılının sonlarında Baker Paşa, müfettiş sıfatıyla Doğu Anadolu'ya atandı. Bkz., Ali Sönmez, "Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa'nın Rolü", **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, 2007, ss.163-173. Ayrıca İngiliz donanma tehdidi ve Baker Paşa'nın misyonu için bkz., Musa Şaşmaz, **British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2000, ss.66-81.

²⁵⁷ Granville, 18 Mayıs 1880'de, Cooper'a Anadolu'daki konsolosluk hizmetleri için teşekkür ederken 10 Haziran'da Goschen'e Layard'ın bıraktığı yerden Ermenilere yönelik güvenlik önlemlerinin alınmasıyla ilgili Babiâli'ye baskı yapmasını söylüyordu. Bkz., "Earl Granville to Captain Cooper (18 Mayıs 1880)" ve "Earl Granville to Mr. Goschen (10 June 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2712] Turkey, No. 23 (1880). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, s.174, 201. Lee'ye göre, Berlin Kongresi'nden sonra Osmanlı Devleti'ne karşı değişen İngiliz politikalarının en önemli belirtilerinden biri Ermeni Meselesi'dir. Ayrıca Gladstone'un başbakan olması İngiltere'yi Ermenilerin 'avukatı' durumuna getirdi, demektir. Bkz., Ki Young Lee, **"Ermeni Sorunu"nun Doğuşu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998, s.81.

²⁵⁸ DeVore, ss.310-323; Kocabaşoğlu, ss.142-148.

ilişkileri tümünden etkileyebilirdi. Görüleceği üzere Gladstone önceliği Doğu Anadolu'ya değil Akdeniz'in doğusuna verecekti.

Disraeli zamanında İngiliz Hükümeti'nin istediği yönde bir ıslahat programı uygulanamadı. Bu programa göre kilit noktalarda yabancı uzmanlar bulunacaktı. Böyle bir düzenlemede Sultan'ın egemenlik haklarının zarar görmemesi imkânsızdı. Sultan Abdülhamit'in razı olmadığı bu girişimler Disraeli Hükümeti'nin düşmesi ile farklı bir boyuta taşındı. Gladstone seçim öncesinde Midlothian'de yaptığı konuşmada, dış politikada temel prensiplerini açıklamıştı. Birincisi ülkelerinde iyi yönetim, ikincisi ise dünya üzerindeki milletlerin korunmasıydı ve sonra diğerleri geliyordu. Dünya üzerindeki milletler derken özellikle dünya üzerindeki Hristiyan milletleri kastettiğini vurgulamıştı.²⁵⁹ Bulgar olaylarında ve sonrasında görüldüğü üzere bu konu, Gladstone'un Disraeli Hükümeti'ni eleştirdiği noktalardan biriydi. Bu eleştiriler kuşkusuz, Disraeli'nin Ermeni Meselesi'ne ağırlık vermesinin nedenlerinden biriydi.

Gladstone iktidara geldikten sonra Ermeni Meselesi'ne ilişkin selefinden farklı bir politika belirledi. Bu politikaya göre, İngiltere ıslahatların yapılmasını ve Berlin Antlaşması'yla ortada kalan diğer sorunları, antlaşmaya imza atan devletlerle birlikte uyum içinde çalışarak çözecekti. Yeni Hükümet'in ilk icraatlarından biri bu yönde atılmış bir adımdı. 4 Mayıs 1880 tarihinde devletlere gönderilen yazı ile Berlin hükümlerinin “*Güçler'in ortak çabası ile*” uygulanması isteği bildirildi.²⁶⁰ Berlin Antlaşması'nın uygulanabilmesinin metodu olarak, Babıâli'ye Yunan ve Karadağ sınırı ile Ermeni konularına ilişkin ortak bir nota verilmesi önerildi. Önce Petersburg sonra İstanbul'daki İngiliz elçileri bilgilendirildi.²⁶¹

19 Ekim 1879'da tayin edildiği Hariciye Nazırlığı görevini Haziran 1880'e kadar sürdüren Sava Paşa tarafından Sadarete gönderilen 16 Mayıs 1880 tarihli yazıda, alınan haber üzerine Granville'in gönderdiği tahrirat ile ilgili büyükelçilerden bilgi istendiği ancak bu tahriratın gizlendiği bildirildi. Sadece Roma Büyükelçiliği'nden tahriratın özetine ulaşılmıştı. Edinilen bilgi üzerine, Londra

²⁵⁹ “Gladstone states his principles of Foreign Policy, 27 November 1879 (Midlothian, West Colder)” için bkz., Harold Temperley and Lillian M. Penson, **Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News**, Cambridge University Press, London, 1938, s.391.

²⁶⁰ “Granville announces to the Powers the attitude of the new administration , 4 May 1880”, için bkz., Temperley and Penson, s.395-396.

²⁶¹ Kirakossian, s.114; Temperley and Penson, s.394.

Büyükelçiliği'ne gönderilmek üzere kaleme alınan telgraf müsveddesinde, isteklere sert bir şekilde karşı çıkılıp gerekli çalışmaların yapıldığı bildirildi. Ermeni Meselesi ile ilgili olarak, “*Makam düşkününü birkaç kişi yabancıların şahsi çıkarlarına dayalı entrikalardan cesaret alarak bir Ermeni meselesi, hatta daha ilginç bir Ermenistan ortaya çıkarmışlardır.*” denildi. Ermenilerin bulundukları yerlerde nüfusun anca beşte birini oluşturduğu, huzur ve güvenlik için vilayetlerin genel olarak ıslah edilerek kanun ve nizamın yerleştirilmesi fikrinin ön planda olduğu yazıda, Bulgaristan örneğinden hareketle Doğu Anadolu’da aynı uygulamanın mümkün olamayacağı, idarenin azınlıkta olan Ermenilere verilmesinin doğuracağı felaketler vurgulandı. İngiltere’nin diğer devletlere başvurması doğru bulunmayıp isteklerini doğrudan Babıâli’ye iletmesi arzusu ile yazı sona eriyordu.²⁶²

Bu müsveddenin gönderilip gönderilmediği, gönderildiyse ne zaman gönderildiği bilinmiyorsa da değişen bir şey olmadığı gelişmelerden anlaşıyor. Haziran 1880 tarihinde İngiltere’ye giden ve Avrupa gazetelerini takip eden Rıza imzalı yazıda, İngiltere’nin Ermeni Meselesi’nde üstlendiği rol şöyle açıklandı:

*“Kraliçe ile vükela Yunan ve Karadağ meseleleriyle Ermenilerin ıslah-ı ahvali cihetini iltizam suretinde mesele-i şarkiyeye bir hitam-i kati’ verdirmek ve umur-u dâhiliyemizin her nev’an (türüne) müdahale yapılmak hususunda müttefik olub hatta Gladstone nutkunun bir yerinde Berlin Muahedesi ve Memalik-i Şahanelerinin ıslahat-ı dâhiliyesi icra ettirmek üzere her türlü fedakârlığı göze aldıracağını işrab (ima) etmiş”ti.*²⁶³

1 Haziran’da İngiltere’nin çabası sonuca ulaştı. Granville tarafından çiçeği burnundaki elçi Goschen’e gönderilen yazıda, Berlin Antlaşması’na katılan Güçler’in, İngiltere’nin önerisiyle mutabakata vararak İstanbul’daki elçileri tarafından özdeş ve eş zamanlı bir notanın Babıâli’ye verilemesini kararlaştırdıkları bildirildi. Bu notada, henüz sonuçlanmamış olan Yunan ve Karadağ sınırı ile Ermenilerin yaşadıkları vilayetlerle ilgili Babıâli’nin Berlin Antlaşması’nın yükümlülüklerini yerine getirmesi şart koşuldu.²⁶⁴

İngiltere’nin öncülüğünde başlayan çalışmaların karara bağlanması sonucunda, 11 Haziran 1880 tarihinde Büyük Devletler, İstanbul’daki elçileri

²⁶² BOA, Y.A.HUS., 164/83 için bkz., Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), ss.32-42.

²⁶³ BOA, Y.EE., 138/12, 24 Cemaziyülahir 1297 (3 Kasım 1880).

²⁶⁴ “Earl Granville to Mr. Goschen (1 June 1880)”, British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2574] Turkey, No. 7 (1880). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey, s.12.

vasıtasıyla Babiâli'ye ayrı ayrı ama aynı anlamı taşıyan notalarını verdiler. Söz konusu notada, Berlin Antlaşması'nın hükümlerinin icrasının ertelenmesi dolayısıyla Güçler kendi aralarında fikir birliğine vardıldıktan sonra söz konusu hükümlerin gerçekleştirilebilmesi için Osmanlı Devleti'ni biran evvel yükümlölüklerini yerine getirmeye ve bunları açıkça bildirmeye davet ettiler.²⁶⁵

Münir Bey'e göre, Ermeni Meselesi'nin birinci dönemine ait belgeler arasında en önemli belge, altı elçinin verdiğı 11 Haziran 1880 tarihli notaydı. Bu notanın Ermeni Meselesi'ne dair olan kısmına, 9 Haziran 1880 tarihinde Hariciye Nezareti'ne atanan Abidin Paşa tarafından yazılan 5 Temmuz tarihli notayla karşılık verildi. Söz konusu notada, Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinin unutulmadığı, aksine Ermenilerin ve diğér tebaanın durumlarının ıslahı ve asayişin sağlanması için incelemelerin sürdüğü, yapılabilecek ıslahat tedbirlerinin uygulanması konusunda Doğı Anadolu'nun her tarafına ve diğér vilayetlere çeşitli memurlar gönderildiğı ve yapılacak hiçbir şeyden kaçınmadığı belirtildi.²⁶⁶

11 Haziran 1880 tarihli notanın sonrasındaki yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla Avrupa Uyumu'nu yakından ilgilendiren Yunan ve Karadağ sınır meselelerine devletler daha fazla ilgi göstermişlerdi.²⁶⁷ İngiltere için ise Ermeni Meselesi, Berlin Antlaşması'ndan arda kalan diğér konular kadar önemliydi ve konunun peşini bırakmaya henüz niyeti yoktu. Bu nedenle Abidin Paşa'nın 5 Temmuz tarihini taşıyan notasına tepki göstermekte gecikmedi. Verilen resmi cevaptan memnun olmayan İngiltere, bu konuda öncü rolünü elden bırakmayıp

²⁶⁵ "Düvel-i sitte süferâsı tarafından 11 Haziran 1880 tarihiyle ayrı ayrı olarak Babiâli'ye i'ta olunan müttehidü'l-meâl notanın tercümesidir" için bkz., Türkgeldi, ss.358-360. **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2611] Turkey, No. 9 (1880). Despatch from Her Majesty's Ambassador at Constantinople Forwarding a Copy of the Identice Note Addressed to the Porte on the 11th June, 1880**, ss.1-3. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s. 402; Gürün, s. 120-121; Karaca, s.243; Karal, s.133-134; Küçük, s. 75-77; Münir Süreyya Bey, s.29-30; Şaşmaz, **British Policy**, s.84-85;vd.

²⁶⁶ Münir Süreyya Bey, notada belirtilen ıslahat kararlarını 13 madde halinde özetlemektedir. Notanın sonunda, Van, Diyarbakır, Bitlis, Erzurum ve Sivas Vilayetlerince resmen yapılan nüfus sayımı sonucunda Ermenilerin nüfusun %17'lik kesimi oluşturduğı, Müslüman tebaanın ise %79 oranında ve geri kalanın diğér gayrimüslim tebaa olduğı bilgisi verilerek yapılacak ıslahatla ilgili alınan tedbirler hakkında sefirlere sürekli bilgi verileceğı bildirilmiştir. Bkz., Münir Süreyya Bey, ss.30-32. Nüfus konusunda patrikhanenin iddiası Ermenilerin nüfusun %42,5'ini kapsadığı yönündeydi. Bkz., Kirakossian, s.119. Bu rakam İngilizler tarafından bile abartılı bulunmuştu. Bkz., Başak, **İngilterenin Ermeni Politikası**, s.87; Gürün, s.121; Küçük, ss.78-81. Ayrıca Ermeni nüfusu ile ilgili bkz., Gürün, ss.85-104; vd.

²⁶⁷ Türkgeldi'nin eserinden hareketle, 11 Haziran notasına karşılık verilen 24 Haziran 1880 tarihli takirde, 26 Haziran'da tekrar ayrı ayrı ve aynı mealde verilen notaya karşılık 15 Temmuz tarihli takirde, yine son takrire karşı 3 Ağustos 1880 tarihli müşterek notaya karşılık verilen 18 Ağustos 1880 tarihli takirde sınır meselesinin ön planda olduğı görölmektedir. Söz konusu notalar için bkz., Türkgeldi, ss.360-368.

Sultan'a yönelik ortak baskı için diğer Güçler ile iletişime devam etti.²⁶⁸ Hatta Kraliçe, Musurus Paşa vasıtasıyla Sultan'a özel bir mektup göndererek ortak notada yer alan hükümlerin bazı fedakârlıklar yapılarak tatbik edilmesini rica etti.²⁶⁹

Abidin Paşa tarafından 5 Temmuz tarihli notanın verildiği gün İngiliz Parlamentosu'nda konu açıldı. Gerek notanın cevabı gerekse nasıl bir yok izleneceği Mr. Bourke tarafından merak edilmişti. Sir Charles W. Dilke, Güçler'in mutabakatını almak zorunda olduklarını, görüşmelerin ilerleyişine aykırı düşmeden koşullar kabul edilince meclisi bilgilendireceklerini söyledi.²⁷⁰ 8 Temmuz'da Sir H. Drummond Wolff, Berlin Antlaşması'nın hükümlerini kabul etmeyi reddettiği takdirde Türkiye'ye yönelik zorlayıcı önlemler konusunda devletlerle iletişime geçilip geçilmediğini sordu. Gladstone, Berlin Antlaşması şartlarına bağlı kalarak politikamızı yerine getirme iktidarını en iyi şekilde uygulamaya devam edeceğiz ve bu politikayı Avrupalı Güçlerle uyum içinde sürdüreceğiz, cevabını verdi. Gladstone, Güçler arasında gerçek bir birlik sağlandığında sonuca ulaşılacağını düşünüyordu.²⁷¹

13 Temmuz'da Abidin Paşa ile görüşen Goschen, ıslahat konusundaki küçük ilerlemelerden ötürü hayal kırıklığını belirtti.²⁷² Anlaşılan bölgedeki askeri konsoloslardan son notanın getirdiği değişikliklerin bildirilmesi istenmişti. 5 Temmuz notası üzerine askeri konsoloslardan gelen raporlarda kayda değer bir

²⁶⁸ Kirakossian, s.119-120.

²⁶⁹ Küçük, s.81.

²⁷⁰ **Hansard, Turkey – The Identice Note – Mr. Goschen's Mission, HC., Deb., 6 July 1880, Vol.253, s.1625.**

²⁷¹ **Hansard, Treaty of Berlin – The Berlin Conference – Turkey ,HC., Deb., 8 July 1880, Vol.253, s.1907-1908.** Engelhardt, Gladstone'un 22 Temmuz 1880 tarihli Avam Kamarası'nda yaptığı başka bir konuşmayı aktarmaktadır: “Devletler vaktiyle şöyle demişlerdi: Türkiye'ye ıslahat uygulamasını tavsiye edeceğiz, fakat bu ıslahat Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü asla zedelemeyecek. Bundan ne netice alındı? Şu: Osmanlı Devleti yirmi sene sulh ve asayiş içinde yaşamakla beraber devletlerin arzuladıkları ilerlemelerin hiçbirini yapmadı ve Avrupa'ya tutumunu değiştirmek gerektiğini anlatmayı başardı... Osmanlı Devleti'nin yokluğundan kaynaklanabilecek vahim duruma engel olmayı ne kadar arzularsak arzulayalım, Türkiye'nin tebaasına karşı yerine getirmeye mecbur olduğu görevlerin iyi yapılması hiçbir zaman ikinci dereceden bir mesele değildir, belki asıl mesele budur, bütün çabamız bu noktaya yöneliktir. Osmanlı Devleti görevini yerine getirmediği takdirde toprak bütünlüğünü ve bağımsızlığını yalnız kendi vasıtalarıyla korumaya ve savunmaya mecbur olacaktır.” Bkz., Engelhardt, **Tanzimat ve Türkiye**, çev.Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999, s.406. Karaca ve Küçük, söz konusu konuşmayı Engelhardt'ın eserinden olduğu gibi alıntılanmışlardır. Bkz., Karaca, s.244; Küçük, s.82. Gladstone tarafından Avam Kamarası'nda yapılan söz konusu konuşmaya ulaşamadık. İnternet üzerinden erişilen İngiliz Parlamentosu tutanaklarının 8 Temmuz ile 25 Ağustos 1880 tarihleri arasında hiçbir görüşme olmadığı görülmektedir. Bkz., **Hansard, Sitting in July and August 1880** için bkz., <https://api.parliament.uk/historic-hansard/sittings/1880/jul/index.html> (16.06.2019).

²⁷² “Mr. Goschen to Earl Granville (13 July 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2986] Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria. [In continuation of “Turkey No. 23 (1880)”]**, s.5.

değişiklik olmadığı görüldü.²⁷³ İngiliz elçiliğinin ön planda olduğu bir hazırlık sonucunda, Babiâli'ye verilmek üzere yeni bir nota düzenlendi.²⁷⁴ 30 Ağustos'ta Granville'in onayından sonra,²⁷⁵ Büyük Devletler'in İstanbul'daki elçileri (İngiliz elçisi Goschen, Almanya elçisi Hatzfeldt, Rus elçisi Novikow, İtalyan elçisi Corti, Fransız elçisi Tissot, Avusturya Macaristan elçisi Calice) tarafından Babiâli'ye 7 Eylül 1880 tarihinde Hariciye Nazırı Abidin Paşa'nın 5 Temmuz tarihli notasına karşılık kolektif bir nota verildi.²⁷⁶ Notada, vilayetlere gönderilen komisyonlardan fayda sağlanamadığı, Osmanlı Devleti'nin gelişmelerle ilgili kendilerine bilgi verilmediği, adli ıslahatlarla ilgili gözle görülür iyileşme ve mahkemelerin durumlarının eskisinden iyi olmadığı ithamları vardı. Ermenilerin korunması, ilgili vilayetlerde fevkalade önlemler alınmasıyla mümkün olabilirdi. Zaten bu vilayetlerde Hristiyanların hâkimiyet ve üstünlüğü iddia ediliyordu. Şikâyetlerin odak noktalarından biri olan Kürtler ile Ermenilere aynı kanunun uygulanması doğru bulunmayıp ayrı ayrı kanun ve nizamlar yapılması teklif ediliyordu. Böyle bir teklifin hayata geçirilmesi Anadolu topraklarındaki idari işleyişe ciddi bir darbe olacaktı. Küçük'ün ifadesiyle Devletler bunu dahi isteyecek kadar ileri gitmişlerdi.²⁷⁷

Babiâli tarafından tekrar, ilgili notaya 3 Ekim 1880 tarihinde yeni bir nota ile karşılık verildi. Bu notada tatbiki uygun görülen hususlar bir kez daha dillendirildi. İngiltere ve diğer devletler istediklerini yine elde edememişlerdi. Balkanlardaki sınır sorunlarına yoğunlaşıldığı ve Osmanlı Devleti'nin dış borçlar konusunun gündeme geldiği 1880 yılının son aylarında Ermeni Meselesi ikinci plana itildi. Goschen'in Büyük Güçler'in beraberce yeni teşebbüste bulunması önerisi, İngiliz Hükümeti

²⁷³ Raporlar için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2986] Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria. [In continuation of "Turkey No. 23 (1880)"]**, s.107, 112

²⁷⁴ Konsoloslardan gelen raporlar notaların hazırlanmasında en etkili kaynaklardandı. Şaşmaz'ın da belirttiği üzere Parlamento tarafından basılan *Parliamentary Papers*'lar arasında bolca örneğine rastlanan bu raporların taraflılığı hakkında çok dikkatli olunması gerekmektedir. Bkz., Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, ss.559-564.

²⁷⁵ "Earl Granville to Mr. Goschen (30 August 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2986] Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria. [In continuation of "Turkey No. 23 (1880)"]**, ss.107-114.

²⁷⁶ "Collective Note addressed to the Porte (7 September 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2712] Turkey, No. 23 (1880). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria**, ss.275-282.

²⁷⁷ Küçük, s.85.

tarafından olumlu karşılanmasına rağmen diğer devletlerin aynı fikirde olmamaları konunun bir müddet kapanmasına neden oldu.

1880 sonunda Karadağ sınırı, Mayıs 1881’de Yunan sınırı sorunları çözüme ulaşmış geriye devletleri ilgilendiren en önemli konu olarak Osmanlı dış borçları kalmıştı. Dufferin, Haziran 1881 tarihinde İngiliz büyükelçisi olarak İstanbul’a geldiğinde gündemde dış borçlar konusu vardı. Yeni elçinin Sultan ile ilk görüşmesinde ıslahat konusunu da açması Ermeni Meselesi’nin İngilizler tarafından unutulmadığını gösteriyordu.²⁷⁸

29 Ağustos 1881’de İngiliz Büyükelçiliği’nde toplanan İstanbul’daki Berlin Antlaşması’na imza atan devletlerin temsilcileri, Ermeni Meselesi’ni görüştüler. 9 Eylül’de tekrar bir araya gelen elçilere Dufferin, Babiâli’ye verdikleri 7 Eylül 1880 tarihli notanın teyit edilmesini, Doğu’ya genel bir vali atanmasını ve ıslahat konusunda baskı yapılmasını teklif etti. Elçiler arasında bu sefer ortak bir mutabakat sağlanamadı. İngiliz elçisinin çabalarının bir sonuca ulaşamaması, Gladstone Hükümeti’nin Ermeni Meselesi’nin Büyük Devletler ile birlikte çözüme ulaştırma politikasının sonuna geldiğine işaret etti.

Ermeni Meselesi’nin İngiltere ile birlikte diğer önemli muhatabı Rusya idi. Mart 1881’de Rus Çarı II. Aleksandr’ın bombalı bir suikast sonucu hayatını kaybetmesi olayı ve yeni Çar’ın farklı bir dış politika belirlemesi sonucu Rusların Osmanlı topraklarındaki Ermenilere yönelik ilgileri azaldı. Bununla birlikte Almanya ve Avusturya Macaristan’ın desteğinin alınamaması İngiltere’yi yalnızlığa itti. 1882 ve 1883 yıllarında İngiltere bazı müstakil girişimlerde bulundu.²⁷⁹ Ancak Ermeni Meselesi bu girişimlerin ardından 1890’lara kadar ciddi bir gelişme olmaksızın yeniden şekillenme sürecine girdi.

Osmanlı Devleti için sorun sadece Ermenilerin yaşadıkları yerlerde yapılacak ıslahatla ilgili değildi. Konunun tartışılmaya başlandığı tarihlerde, İstanbul

²⁷⁸ 5 Nisan 1881 tarihli Avam Kamarası görüşmesinde Mr. Baxter’ın Ermeni Meselesi’nin gelişimine dair sorduğu soru üzerine Dışişleri Müsteşarı Sir Charles W. Dilke, Yunan sınır meselesi çözümlünceye kadar ıslahatlarla ilgili görüşmelerin ertelendiğini ama uygun zaman geldiğinde Majestelerinin Hükümeti bir teklif vermeye hazır olacaktır diyordu. Bkz., **Hansard, Treaty of Berlin – Article 61 – Armenia., HC., Deb., 5 April 1881**, Vol.260, s.752. Söz konusu görüşme Musurus Paşa tarafından 7 Nisan’da gönderilmişti. Bkz., **BOA, HR.SYS., 2822/2** için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, s.60-61; Münir Süreyya Bey, s.33-34.

²⁷⁹ Gürün, ss.123-125; Karaca, s.246-247; Karal, s.135; Kirakossian, ss.127-144; Küçük, ss.86-93; Münir Süreyya Bey, ss.34-38; **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, ss.69-94; vd.

yakınlarında bulunan Rus askerinin tahliyesi gerçekleşmemiş, İngiliz donanması İstanbul yakınlarından ayrılmamış, Bosna ve Hersek'in Avusturya idaresine geçişi, Karadağ ve Yunan sınır meseleleri çözülmemiş hatta dış borçlarla ilgili tartışmalara henüz geçilmemişti. Osmanlı yönetimi çok zor bir süreç yaşıyordu. Berlin Kongresi'nde olduğu gibi Berlin Antlaşması'nın uygulanması sırasında da İngiltere'den veya diğer devletlerden sorunların Osmanlı lehine çözülmesine yardımcı olacak ciddi bir destek bulamadı.²⁸⁰ Osmanlı politikasını değiştirdiğini her olayda belli eden İngilizlerle karşı karşıya gelinmesi, zorlukları katlayacağı için arzu edilmiyordu. İlişkilerin devamlılığı esastı. İlişkilerin kesilmesine ve kopmasına hatta çıkmaza sürüklenmesine izin verilemezdi. Temel politika, diplomatik yollardan sapmadan, tüm zorlamalara karşın, zararlı sonuçlar doğurabilecek kesin kararlar almaktan olabildiğince kaçınmaktı. Ermeni Meselesi'nin ilk aşamasında Osmanlı Devleti tarafından yürütülen politikaların Ermeni Meselesi açısından başarılı olduğu söylenebilir. Sonuçta Berlin Antlaşması'ndan sonra çeşitli kayıplar yaşanmasına rağmen Doğu Anadolu'da İngilizlerin veya diğer devletlerin katılımıyla şekillenen ortak isteklerin Osmanlı Devleti'ne kabul ettirilemediği açıktır. Meselenin tamamen kapanmamış olmasının ya da yeniden ortaya çıkmasının altında yatan nedenlerini, Osmanlı Devleti'nin basitçe gerileme sebepleri olarak özetlenen ve üstesinden gelemediği kalıplaşan kronik problemlerinde aramak daha yerinde olacaktır.

Genel olarak değerlendirildiğinde, 1880'lerin başında Osmanlı Rus Savaşı'nın ardında bıraktığı sorunlar bir şekilde çözülmüş gibi görünse de çözümler günü kurtarmaktan ibaret kalarak sonrasında meydana gelecek ciddi sorunların kaynağı olacaktı. Rusların güneye yayılma amaçları, Avusturya'nın Bosna ve Hersek üzerindeki niyetleri, Yunanların sınırlarını genişletme isteği bitmemiş, Balkanlarda kalan son toprak parçaları üzerindeki egemenlik ve huzur nihayete kavuşturulamamış, Ermenilerin hoşnutsuzluğu kullanılmaya başlanmış ve asıl önemlisi İngilizlerin Osmanlı toprak bütünlüğü politikası değişimini sürdürürken yeni politikanın en belirgin örneğiyle henüz karşılaşılmamıştı. Yine de Rusların Osmanlı Devleti'nin başkentinden uzaklaşmaları, İngiliz donanmasının Marmara'dan

²⁸⁰ Maden, Berlin Antlaşması'nın Osmanlı'yı “*tam bir yalnızlığa sürüklediği*”, hatta “*Karlofça Antlaşması'ndan sonra Türkiye'yi Avrupa'dan tasfiye eden ikinci büyük dönüm noktası*” olduğu yorumunda bulunur. Bkz., Fahri Maden, “Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması'nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları”, **History Studies**, Vol.5/1, January, 2013, s.282-283.

çekilmesi ve Balkanlar ile Anadolu'da geçici de olsa huzurun sağlanması Osmanlı yönetimine kısa süreli de olsa rahat bir nefes aldırdı. Anadolu ve Balkanlar üzerinde tehdit ve baskı bir süre için son bulmuş gibiydi. Ancak şimdi uğraşılmak zorunda kalınan temel sorun Akdeniz'de belirliyordu.

3.2. İNGİLTERE'NİN DOĞU AKDENİZ HÂKİMİYETİ VE MİSİR'I İŞGALİ

İngiltere'nin Doğu Akdeniz'de hâkimiyet kurmaya yönelik giriştiği eylemler bugün Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından bir değişimin habercisi olarak söylenegelmektedir. İngiltere'nin Süveyş Kanalı hisselerini almasının ardından Kıbrıs Adası'nın idaresini eline geçirmesi ve Tunus'ta Fransız varlığını tanıması bu politika değişikliğinin habercisidir. Asıl dikkati çeken ise Mısır'ın işgalidir. İngilizlerin bu hamlesi ile artık Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından tamamen uzaklaştığı yorumlarını göz ardı etmek mümkün değildir. Ancak açıklanmaya çalışıldığı üzere tesadüf edilen bu tarihsel olaylar keskin bir dönüşten ziyade değişen politikaların bir merhalesi olmaktadır. Yine ilişkiler sürdürülmekte, diplomasi devam etmekte ve düşmanlıktan çok dostluk vurgulanmaktadır. Tüm bunların yanı sıra artık ilişkiler eskisi gibi olmayacaktır. Başlayan dönüşüm tersine dönmeyecek her olayda İngiliz çıkarları daha fazla Osmanlı aleyhine etkiler bırakacaktır.

Napolyon'un Mısır seferinden sonra İngiltere ve Fransa arasında uzun süre devam edecek ittifakın kurulması Doğu Akdeniz'deki İngiliz ve Fransız rekabetinin bittiği anlamına gelmiyordu. Mısır'daki Fransız etkisi sonraki yıllarda devam etti. Süveyş Kanalı'nın açılmasında Fransızlar ön plandaydı ama İngilizler önce kanal üzerinde söz sahibi olmaya ardından bölgede kendi hâkimiyet alanlarını kurmaya başladılar. İngilizlerin Doğu Akdeniz'de yürüttükleri politikanın değişimi genel olarak Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişimin seyriyle uyumlu ilerledi. Ya da tersinden söylenecek olursa, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişimin izleri İngiltere'nin Doğu Akdeniz politikalarında kendisini açığa çıkardı.

3.2.1. Doğu Akdeniz'in Önemi Artıyor: Süveyş Kanalı

1854 yılında Mehmet Ali Paşa'nın oğlu Said Paşa'nın Mısır Hıdivi olduğu yılın Kasım ayında Fransa'nın diplomatik servislerinde görevler almış bir soydan gelen ve babası gibi kendisi de Mısır'da diplomatik görevlerde bulunmuş Ferdinand de Lesseps, Mısır'daki Fransız tesiri ve yeni Hıdiv ile olan dostluğunun etkisiyle kanal açma imtiyazını aldı. Bu girişim İngiltere ve Osmanlı Devleti tarafından hoş karşılanmadığı gibi kanal yapımına başlanmasının önüne sürekli engeller çıkarıldı. İngiltere imtiyazı tasdik etmemesi için Babıâli'yi etkileyip yönlendirmeye çalıştı. 1855 ile 1858 ve 1859 ile 1865 tarihleri arasında başbakanlık yapan Palmerston, bir kanal projesini faydalı görmediği için iktidarı boyunca böyle bir projeye destek vermedi. Doğal olarak Fransız öncülüğünde açılacak kanaldan en fazla etkilenecek devlet İngiltere idi. Kanal açıldığında İngiltere'nin Doğu ile ticareti ve siyasi çıkarları etkilenebilirdi. Doğu'ya kolay ulaşılabilir olması dolayısıyla diğer devletler bu yol vasıtasıyla İngilizlerin konumunu sarsabilirdi. Lesseps aldığı imtiyazın ardından *Compagnie Universelle du Canal Maritime de Suez* isimli şirketi kurdu ve İngiltere ile Osmanlı Devleti'nin desteğini sağlayabilmek için büyük uğraş verdi. Süveyş Kanalı için İstanbul, Londra, Paris, İskenderiye ve Kahire'de temaslarda bulundu. Yine de şirket hisselerinin satışı ile gerekli sermayenin toplanması 1858 yılının sonuna kadar sarktı. 1859 yılında başlayan kanal çalışmaları, devam eden İngiliz muhalefeti nedeniyle durma noktasına geldiyse de Lesseps'in azimli çalışmaları sonucunda 1866 yılı içinde İngiliz itirazları son buldu. 1 Ağustos 1866 tarihinde Sultan tarafından verilen onayı takiben kanal yapımı bitirilerek 17 Kasım 1869 tarihinde ihtişamlı bir törenle Süveyş Kanalı açıldı.²⁸¹

Kanal açıldığı zaman hisselerin çoğu Fransızların elindeydi. Her biri 500 frank değerindeki 400.000 hisse senedinden kabaca 207.000'i Fransızların 177.000'i

²⁸¹ Anderson, s.190-191; Arnold T. Wilson, **The Suez Canal, Its Past, Present, and Future**, Second Edition, Oxford University Press, London, 1939, ss.7-43; Charles W. Hallberg, **The Suez Canal, Its History and Diplomatic Importance**, Columbia University Press, New York, 1931, ss.163-212; Ferdinand de Lesseps, **The History of the Suez Canal a Personal Narrative**, William Blackwood and Sons, London, 1876. Ayrıca Süveyş Kanalı'nın açılış süreci ile Osmanlı Devleti ve uluslararası arenadaki etkilerini ele alan tezler için bkz., Durmuş Akalın, **Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2011; Tuba Çınar, **Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Mısır yönetiminin elindeydi. İngilizler ise başta hisse senedi almadılar.²⁸² Kanal açıldıktan sonraki yıllarda kanaldan geçen gemi sayısında ve taşınan yükte hızlı bir artış görüldü. İlk beş yılda kanaldan geçen gemi sayısı üç kattan fazla artarken taşınan tonajdaki artış yedi kata kadar ulaştı.²⁸³ Kısa sürede Süveyş Kanalı'nın Avrupa ile Asya arasındaki ticarete ve ilişkilerde yeni bir dönemi başlattığı ortaya çıktı. Kanal ile kısalan mesafe, ulaşımı ciddi oranda kolaylaştırmıştı. “*Süveyş kanalı dünya ticaretinin en büyük ticaret damarı haline gelmişti.*”²⁸⁴ İngilizlerin kanalın açılması sırasındaki düşüncelerinin değişmesi uzun sürmedi. Hallberg, kanalın İngiltere için önemini şu sözler ile açıklar:

*“Süveyş Kanalı, İngiliz dış politikasını şekillendiren en önemli aktörlerden biridir ve onun denetimi İngiltere'nin dünya işlerindeki baskın konumu için küçük olmayan ölçütlerle hesaba katılır... Burada yabancı kontrolünün etkisi altında İngiliz Hindistan İmparatorluğu'na en kısa yolu olan bir otoban vardı.”*²⁸⁵

1875 yılında, dünyadaki krize ve Osmanlı maliyesindeki bunalıma Mısır maliyesi de eklendi. Borç ödemelerinde zorlanan Mısır yönetimi elinde bulunan hisse senetlerini satmaya karar verdi. Kasım 1875'te kanal hisselerinin satılması gündeme oturdu. İngilizler satışa yoğun ilgi gösterdiler. 15 Kasım 1875 tarihinde *Pall Mall Gazette* editörü olan Frederick Greenwood, *Foreign Office*'te Lord Derby ile görüştü. Lord Derby, Fransız kapitalistler sendikasının kanal hisselerini almak için görüşüklerini ve hisselerin İngiltere Hükümeti tarafından alınması gerekliliğini belirtti.²⁸⁶ Hükümetin onayı alındıktan sonra Disraeli'nin girişimi ve Rothschildlerin elindeki hazır para sayesinde Süveyş Kanalı hisseleri, 25 Kasım 1875'te Kahire'de satış sözleşmesi imzalanarak İngilizlerin eline geçmiş oldu.²⁸⁷

Ertesi gün haber gazetelerde duyuldu. Londra elçilinden gönderilen 26 Kasım 1875 tarihli telgrafta *The Times* gazetesinin haberi yer aldı ve Musurus Paşa konu

²⁸² Akalın, ss.78-80; Çınar, s.88-89.

²⁸³ Kanal trafiği 1870 yılında 486 gemi ve 436 bin tonajdan, 1875 yılında 1494 gemi ve 2.940 bin tonaja ulaştı. Bkz., Hallberg, s.379.

²⁸⁴ Armaoğlu, s.191. Londra'dan Bombay'a uzaklık Ümit Burnu yoluyla 10.595 mil iken Süveyş Kanalı ile bu mesafe 6.330 mile iniyordu. Bkz., Francis Egerton, vd., **The Great Britain, Egypt and Suez Canal**, Chapman and Hall, London, 1884, s.26.

²⁸⁵ Hallberg, s.310, 312.

²⁸⁶ W. F. Monypenny and George Earle Buckle, **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Vol.V, 1868-1876, The Macmillan Company, New York, 1920, s.439.

²⁸⁷ Monypenny and Buckle, ss.440-446.

hakkında Lord Derby'den malumat alacağını telgrafa ekledi.²⁸⁸ Konuyu Derby ile görüşen Musurus Paşa aldığı malumatı aktardı. Mısır maliyesinin acil ihtiyacı dolayısıyla hisse senetleri satışa çıkarılmış ve sermayedar ile Lesseps bunu uygun karşılamışlardı. Lord Derby kanalın İngiltere için önemine değinerek, kanalın uzak memleketlerdeki müstemlekeleri ile bağlantıyı sağladığı ve kanaldan geçen gemilerin üçte ikisinin İngilizlere ait olmasından dolayı hisseleri almaya mecbur olduklarını bildirdi:

“Tahvilat Hıdiv Hazretlerinin yedinde bulunduğu müddetde bir ecnebi kumpanyanın kanalı müstakilen mutasarrıf olmasından korkulmaz iken şimdi satılığa çıkarılınca İngiltere Devleti kanalın bir ecnebi kumpanyası eline düşmesini men' için tahvilatı kendisi iştira eylemeğe (satın almaya) mecbur olduğundan bedel İngiltere hazinesi hesabına olarak Rodşild kumpanyası tarafından tediye olunmasına iki gün evvel karar verilmiştir.”

Musurus Paşa, senetlerin Hıdiv'e değil Mısır idaresine ait olduğunu ve imtiyaz fermanına göre, Osmanlı şirketi olarak kanal ile müstemlatının devletin malı olup 99 sene sonra dahi devlete intikal edeceğini belirtmesi üzerine Derby,

*“...tahvilatın İngiltere Devleti tarafından iştira olunması ne Ferman-ı Aliye'nin ahkâmına ve ne de Babîâli'nin hukuk-u hükümdaranına zerrece ta'dil eylemeyeceği (değiştirmeyeceği) ve devlet-i müşarünileyha sairleri misellü âdi (sıradan) bir hissedar olduğu halde kanalı bilcümle devletler tarafından tayin olunmuş memurlardan mürekkeb bir muhtelit (karma) komisyonun nüfuzatı tahtına vaz' eylemek arzusunda bulunduğu cevabını vermiştir.”*²⁸⁹

Hükümdarlık haklarına saygılı olunacağı vurgusu daha sonra Kıbrıs'ın İngiliz idaresine geçişi sırasında da belirtilecekti.

Fransız yönetiminin durumdan ne kadar memnun kaldığını söylemek güç ama görünen o ki Lesseps durumdan gayet memnundu. Paris maslahatgüzarı tarafından gönderilen telgrafta, satışın Fransa'da kötü tesir bıraktığı ve Fransa'nın pazarlıklar bitip satış sonlandıktan sonra haberdar olduğu söylentilerinin halk arasındaki

²⁸⁸ “Times gazetesi bu sabahki nüshasında İngiltere Devleti Hıdiv-i Mısır Hazretlerinin 117.000 aded Süveyş Kanalı tahvilatına 4 milyon İngiliz lirası bedel ile iştira (satın alma) eylemiş olduğunu ve bu akçe için Rodşild Kumpanyası üzerine vadesiz poliçeler keşidesiçün Mısır idaresine mezuniyet verildiğini ilan etmiş ve Hıdiv-i müşarünileyh müşkülât-ı maliyesinden dolayı tahvilatını terhin (rehin verme) ile İngiltere Devleti'nden alelacele bir istikraz talebine mecburiyet gördüğü cihetle bu sureti devlet-i müşarünileyhaya kendisi teklif ettiğini dahi ilaveten makal eylemiştir. Lord Derby'yi görüp bu babda kendisinden malumat talep etmek niyetindeyim.” Bkz., “Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 26 Teşrinisani 875 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, İ.DUİT., 142/5**, s.2.

²⁸⁹ **BOA, İ.DUİT., 142/5**, s.3. Osmanlı Devleti'nin hükümdarlık haklarının korunacağı ve bu haklara yönelik herhangi bir art niyet beslemedikleri söylemi daha sonra Kıbrıs Adası'nın İngiliz yönetimine geçiş sürecinde de İngilizlere teyit ettirilecekti.

dedikodudan ibaret olduğu yazıldı. Diğer taraftan *Ajans Havas*, genel olarak gazetelerin satışı takdir ve tahsin (beğenme) eyledikleri yönünde bir telgraf gönderdi. Ayrıca *Ajans Havas*'ın aktardığı habere göre Lesseps, 24 Kasım 1875 tarihli yazısında İngiltere'nin senetleri alması ile kanala yönelik düşmanca hareketlerinin sonu gelecek ve İngiliz sermayesinin Fransız sermayeleri ile birleşmesi kanalın asayışı ve geleceği için yararlı ve hayırlı olacaktı demişti.²⁹⁰

Anlaşılan Osmanlı yönetimi, İngilizlerin kanal hisselerini satın aldığını satıştan sonra öğrendi. Satış sözleşmesini takip eden günlerde önce Lord Derby'nin açıklamaları İstanbul'a ulaştı ardından Mısır idaresinden konuyla ilgili talimat istendi. Mısır'dan gelen yazıda hisse senetlerinin satılma gerekçesi olarak, şimdiye kadar hiçbir şekilde istifade edilemeyen hisselerin hazineye yük olmaya başladığı bildiriliyordu. Bazı bankalar hisselerle rağbet göstermişlerdi ve onlarla görüşülürken İngiltere Devleti'nin verdiği fiyat ile öne çıkması neticesinde hisseler İngiltere'ye satılmıştı.²⁹¹ 1875 yılının son günlerinde gelişmelerin kısaca özetlendiği bir yazının sonunda satış resmen onaylandı.²⁹²

Kanal hisselerinin satışı Mısır'ın mali buhranına çözüm olamadı.²⁹³ Mısır'ın işgaline giden yolda bir handikap olmaya devam etti. İngiltere Süveyş Kanalı

²⁹⁰ BOA, İ.DUİT., 142/5, s.3.

²⁹¹ "Hıdiviyet-i Mısriyye Tarafından Makam-ı Sami-i Hazret-i Vekaletpenahiye, 25 Teşrinisani 91 (7 Aralık 1875)", BOA, İ.DUİT., 142/5, s.4.

²⁹² "Süveyş Kanalı tahvilatından Hıdiviyet-i Celile-i Mısriyye malı olan yüz on yedi bin aded hisse senedatının İngiltere Devleti canibinden dört milyon lira bedel ile iştirâ edildiğine dair Londra ve Paris sefaret-i seniyyelerinden alınan telgrafnameler üzerine Hariciye Nezaret-i Celilesi tarafından tanzim ve ita' olunan hülasa-i mealine göre İngiltere Hariciye Nazırının bu babda verdiği izahatın fezlekesi Hıdiv-i Mısır Hazretleri tahvilat-ı mezkureyi def'-i ihtiyacat-ı maliye için satılığa çıkarıp hatta bunların kanal kumpanyası tarafından iştirâsı sermayedaran beyninde dahi kararlaştırılmış olduğuna ve Süveyş Kanalı ise İngiltere Devleti'nin Hindistan ile olan münasebatının tariki bulunduğu mebni mezkûr hisselerin kumpanyaya geçmemesi için iştirâsına mecbur olduklarını beyandan ibaret bulunmuş ve hıdiv-ı müşarünileyh tarafından olunan isti'lama (yazı ile bilgi isteme) cevaben gelen telgrafnamede dahi senadat-ı mebhuse eyadi-i nasda mütedavil olan (söz konusu senetlerin el değiştirebilir olduğu) sair tahvilat kabilinden olmak üzere hazine-i mısriyede bulunmuş olduğu halde zaruret-i maliyeden naşi devlet-i müşarünileyhaya satıldığı muharrer olup kanal kumpanyasının şartname ve nizam-ı dâhiliyesinde ise idare-i Mısriye yedindeki tahvilatın fûruhtuna (satışına) mani olacak bir gune kayd görülememiş olduğundan..." satışı onaylandı. Bkz., BOA, İ.DUİT., 142/5, s.1.

²⁹³ Babiâli Hariciye Nezareti tarafından hazırlatılan *Mısır Meselesi* isimli eserde şu ifadeler yer alıyor: "İsmail Paşa vaktiyle Said Paşa'nın almış olduğu 176.602 Süveyş sehmini (payını) satmağa mecbur kalıyor ve İngiltere fırsattan bil-istifade mezkûr eshamı yüz milyon franga satın alarak kanalın en mühim hissedarı oluyor. Mamefih bu da buhran-ı maliyenin önünü alamayarak Nisan 1876'da tecil-i tediyata (ödeme ertelemeye) mecburiyet hâsıl oluyor." Bkz., Râgıb Raif ve Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s.48. Eserin transkripsiyonu yapılmıştır. Ancak yukarıdaki verilen hisse adedi sehven 182.602 olarak yazılmıştır. Transkripsiyonu için bkz., Râgıb Raif ve Rauf Ahmed, *Mısır Meselesi*, yay. haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu

hisselerinin %44'ünü satın alarak²⁹⁴ Doğu Akdeniz'e olan ilgisini gösterdi. Bu ilginin devamı, daha önce açıklanmaya çalışıldığı üzere, İngiltere'nin Kıbrıs idaresini ele geçirmesi ile açığa çıktı. Hatta durum ilginin ötesine geçip hâkimiyet kurma girişimine dönüşmüştü. Ancak İngiltere'nin Doğu Akdeniz'deki hâkimiyetini yerleştirmesini mümkün kılacak en önemli olay Mısır'ın işgali olacaktı. Mısır işgali öncesinde ise Osmanlı yönetimi için başka bir sorun ortaya çıktı: Fransa'nın Tunus'u işgali.

3.2.2. Fransa'nın Tunus'u İşgali

Osmanlı Rus Savaşı'nı nihayete erdiren ve Avrupa barışını sağlamaya yönelik toplanan Berlin Kongresi'nden neredeyse her devlet çeşitli kazanımlarla ayrıldı. Rusya, galibiyet sonrasındaki isteklerini bazı fedakârlıklarla tescilletmiş oldu. İngiltere, Kıbrıs üzerinde hâkimiyetini tesis etti. Avusturya Macaristan, Bosna Hersek işgalinin kapısını araladı ve Almanya üstlendiği hakem rolüyle prestijini arttırdı. Ancak İtalya ile birlikte Fransa, Berlin Kongresi'nde bir kazanç sağlayamamıştı. Görünürde, Fransa'nın elinde olan sadece bazı vaatlerdi. Bu vaatler Tunus ile ilgiliydi.

İngiltere Kıbrıs Adası'nın idaresini aldığı zaman, en büyük tepkinin Akdeniz havzasındaki dengelerin aleyhine dönen Fransa'dan geleceği biliyordu. Fransa'nın telaşa kapılmasına gerek olmadığı yönünde akla yatkın açıklamalarla birlikte İngiltere, Fransızların tepkisini en aza indirebilmenin yolunu Tunus'u Fransızlara sunmakta buldu. Orada bir müdahalede bulunulduğu takdirde İngilizler buna göz yumacaktı. Hatta Salisbury, Fransa Büyükelçisi Waddington'a Fransa'nın hassasiyetlerini göz önünde bulundurduğunu belirten açıklamasında Tunus'u işaret ederek "*orada ne istiyorsanız yapın*" demişti. Sadece İngiltere değil, Alsas-Loren

Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2011. İsmail Kemal Bey imzalı layihada, İsmail Paşa'nın Avrupa kamuoyunu arkasına alabilmek adına harcadığı paraları tedarik için kanal hisselerini İngilizlere sattığı ve bağımsızlığını kazanmak isteği sonucunda Mısır'ın anahtarını İngiltere'ye teslim ettiği eleştirisinde bulunur. Bkz., Bkz., **BOA, Y.EE., 9/37**, s.2.

²⁹⁴ Osmanlı belgelerin 117 bin aded hisse senedinden bahsedilse de yabancı kaynaklarda ve konu ile ilgili çalışmalarda hisse adedi 177 bin yani yaklaşık tüm hisselerin %44'ü olarak geçmektedir. Bkz., Akalın, s.196, 227-229; Çınar, s.88, 129, 144, 155; Hallberg, s.240; vd.

acısını unutturmak isteyen Almanya da Tunus konusunda Fransızları destekleyeceklerini gizlice bildirmişlerdi.²⁹⁵

Tunus konusunda İngiltere ve Almanya'nın desteğini alan Fransa ilerleyen birkaç yıl işgal konusunda tereddüt gösterdi. Fransız sömürgeciliğinin ve cumhuriyetçiliğin destekçisi olan Jules Ferry, Eylül 1880'de Başbakan oldu. Fransa haricinde Berlin'den eli boş dönen İtalya'nın Tunus üzerindeki niyetleri Fransızları hareket geçmek için tetikledi ve Nisan 1881'de Tunus'un işgali başladı. Jules Ferry Hükümeti, Krumir Kabilesi'nin, Cezayir'e tecavüz ettiğini bahane ederek 4 Nisan 1881'de askeri birlikleriyle hudut asayişini sağlamaya girişti. Tunus topraklarında rahat rahat ilerlemeye başlayan Fransız birlikleri Tunus Bey'i Muhammed Sadık'a 12 Mayıs'ta Bardo Antlaşması'nı imzalatarak, bu eyaleti kendi himayelerine aldıklarını duyurdular.²⁹⁶

Cezayir-Tunus sınırında hareketlilik başladığı zaman Osmanlı yönetimi tarafından İngiltere'nin tutumu merak ediliyordu. İngiltere'nin tasvibi ve onayı olmadan böyle bir girişimin olamayacağı ve belki İngilizlerin yardımı ile bu anlaşmazlığın çözülebileceği düşünülüyordu. Ancak 14 Nisan 1881 tarihinde Londra'dan gelen telgrafta İngilizlerin tavrının oyalayıcı ve muğlâk olduğu anlaşıldı: *“İngiltere Kabinetosu her ne kadar Tunus hududunda cereyan eden ahvale bi-kaydi nazar (kayıtsızlık) ile bakmıyor ise de bu meselede ittihazı kendisince münasib olan*

²⁹⁵ George Hill, **Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948**, çev. Nazım Can Serbest, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016, s.241; Kurat, s.97; Medlicott, s.112; Mustapha Stiti, **Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.30-31; Nasim Zia, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçiş ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975, s.68-69. Armaoğlu'nun aktardığına göre Salisbury, *“Kartaca'yı barbarların elinde bırakamazsınız. Orada ne istersiniz yapınız. Bu bizi ilgilendirmez”* demişti. Bkz., Armaoğlu, s.514.

²⁹⁶ Ahmet Kavas, “Tunus”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:41, 2012, s.391; Abdurrahman Çaycı, **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yayınları, Ankara, 1995, s.56; Karal, s.86; Stiti, ss.61-65. Tunus sınırında huzursuzlukların başladığı ilk andan itibaren *The Times* gazetesi konuyu sütunlarına taşıdı. Gazetenin haberlerine göre Fransa ilk aşamada 15-20 bin askeri sınırda topladı ve kısa süren mücadelenin sonunda antlaşmaya varıldı. İlk haber için bkz., “France and Tunis”, **The Times**, 4 April 1881; ilk aşamada sevk edilen asker sayısı için bkz., “France and Tunis”, **The Times**, 7 April 1881; İtalya'nın tutumu için bkz., “Italy and Tunis”, **The Times**, 18 April 1881; Fransa'nın 6 savaş gemisi göndermesi ve Tunus Beyi Sadık tarafından içinde *“aziz müttefikimiz”* tanımlamasıyla İngiltere'den yardım isteğinin yer aldığı Lord Granville'e gönderilen yazının bulunduğu haber için bkz., “Tunis”, **The Times**, 28 April 1881; Antlaşmanın imzalandığını bildiren haber için bkz., **The Times**, 14 May 1881; Osmanlı Devleti'nin Büyük Devletler'e gönderdiği protestosu için bkz., **The Times**, 16 May 1881; Salisbury'nin Tunus ile ilgili Fransızlara yazdığı örneklerle yer veren haber için bkz., “Tunis”, **The Times**, 20 May 1881.

*meslek-i politika hakkında henüz bir karar vermemiştir.*²⁹⁷ Bir gün öncesinde *Vakit* gazetesi, Salisbury'nin 7 Ağustos 1878 tarihli bir notasını aktardı. Söz konusu notada, İngiltere'nin Tunus'ta çıkarı olmadığı ve Fransa'nın Tunus Valisi'ni hukukundan ıskat eder ise (değiştirirse) İngiltere'nin müdahale etmeyeceği yer alıyordu.²⁹⁸ Mevcut İngiliz politikasının eleştirildiği 2 Mayıs 1881 tarihli haberde, Fransa'nın Tunus'u işgali Salisbury'nin Dışişleri Bakanlığı zamanında olsa idi elbette İngiliz yönetimi buna razı olmazdı, bir çare bulmaya çalışırlardı ve eğer Lord Beaconsfield hayatta olsaydı elbette şimdi Kabine'ye itiraz ederdi deniliyordu.²⁹⁹

Kısa sürede İngiltere'nin Almanya ile birlikte Fransa'nın Tunus üzerindeki eylemlerine karşı olmadıkları ve Osmanlı Devleti'ni desteklemedikleri belirginleşecekti.³⁰⁰ Fransızların Tunus işgalini başlattıkları tarih de manidardı. Fransızların ön plana çıkmak için çabaladıkları ve Yunan tarafının savunuculuğuna giriştikleri, uzayıp giden Yunan sınır meselesi henüz çözülememişti.³⁰¹ İstanbul'daki elçiler son olarak 19 Nisan 1881 günü ortak nota vermişler ve Yunan sınır meselesi Mayıs başında sonuçlanmıştı. Ayrıca Osmanlı Devleti'nin uğraştığı diğer bir sorun olan dış borçlar konusunda da uluslararası anlamda atmosferin sıcak olduğu bir dönem yaşanıyordu.

Sonuçta Osmanlı Devleti diplomatik yollarla Tunus'un işgalini durduramayacağı gibi güç kullanacak durumda da değildi. Fransa ile bir savaşı göze alamadığı için Osmanlı yönetimi sadece Büyük Devletler'e gönderdiği bir telgraf ile işgali protesto ederek işgali tanımadığını ilan etti.³⁰²

²⁹⁷ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 14 Nisan 81 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.EE., 103/14.**

²⁹⁸ **Vakit**, 13 Nisan 1881. 11 Nisan tarihinde Paris'te neşredilen gazetelerde yer alan haber *Vakit* gazetesi tarafından aktarıldı. Bu haber aynı gün *The Times* sütunlarında da yerini almıştı. Bkz., **The Times**, 11 April 1881.

²⁹⁹ **Vakit**, 2 Mayıs 1881.

³⁰⁰ "Londra Sefaret-i Seniyyesinden varid olan telgrafnameye nazaran İngiltere hükümeti Fransa'nın Tunus'u istila eylemesi hususuna nazar-ı memnuniyetle bakmayacağı anlaşıyor. Almanya sefaretinden gelen telgraf Almanya'nın Tunus işinde ne meslek ittihaz edeceği bilinmediğini ve fakat Almanya gazetelerine nazaran Almanya Fransa'nın Tunus'ta yapacağı şeylere karışmayacağı ve işitildiğine göre İngiltere ve Almanya Devletleri Tunus hududundaki aşairin (aşiretlerin) Fransa tarafından terbiye olunmasını tecviz (izin verme) ile beraber istatüko halinin bekasını arzu eyledikleri bildiriliyor. İngiltere Hükümeti'nin Tunus'ta menafî' olmadığını ve valinin sukutuna (devrilmesine) itirazı olmayacağı hakkında Lord Salisbury Fransa hariciye nazırıyla muhabere eylemiştir." Bkz., "Tunus Meselesine Dair Evrakın Hülasası", **BOA, Y.EE., 103/17.**

³⁰¹ Dönemin gazete sütunlarında yer alan başlıklara bakıldığında bile Yunan sınır meselesi ile Tunus meselesinin yan yana yer aldığı pek çok örnek görülecektir.

³⁰² Armaoğlu, s.515-516; Mustafa Kamil Paşa, **Şark Meselesi**, tercüme Mustafa Özcan, ARK Kitapları, İstanbul, 2016, ss.227-232; Stiti, ss.111-113.

Tunus'un Fransa tarafından işgali, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını sürdürme konusunda ümitlerin sonuna geldiğine işaret eden açık göstergelerden biri olarak tarih sahnesindeki yerini aldı. İngiltere bir taraftan Akdeniz hâkimiyetini yerleştirmek için eylemlere başlarken diğer taraftan kendi çıkarlarını fazlaca etkilemeyecek olan Osmanlı topraklarını, Avrupa Uyumu'nu devam ettirebilmek ve daha sonraki hamlelerini daha rahat gerçekleştirebilmek için feda edebileceğini göstermişti. Ne var ki İngiltere'nin Mısır'ı işgali ve bunu kabul ettirme süreci hiçte kolay olmayacaktı.

3.2.3. Mısır Üzerinde Emperyalist Mücadele

Osmanlı İmparatorluğu'nun imparatorluk tanımlamasına değer kazandıran fetihlerden biri olan Mısır, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun Akdeniz hâkimiyetinde ve Doğu ile Batı arasında kurduğu köprünün temellerini oluşturmada önemli bir role sahipti. Küçümsenemeyecek boyuttaki ekonomik potansiyeliyle birlikte hem Avrupa'yı Asya'ya bağlayan hem de Osmanlı etkisinin Afrika'ya uzanmasını mümkün kılan stratejik konumdaki Mısır, Osmanlı İmparatorluğu'nun güçsüzleşmesi ile Avrupa'da kuvvetlenen ve söz hakkını ele geçiren devletlerin yürüttükleri dünya politikaları sonucunda hedef noktalardan biri haline geldi. 18. yüzyıl sonunda Napolyon'un işgal çabalarının boşa çıkması Fransa'nın Mısır üzerindeki arzularını dizginleyemedi. Kavalalı Mehmet Ali Paşa zamanında Mısır'ın Avrupa ile ilişkilerini geliştirmesi zamanla Avrupalıların etkisinin Mısır'da daha çok hissedilmesine neden oldu. Süveyş Kanalı'nın açılması ve işlerliği bu etkiyi üst seviyelere çıkardı.

İsmail Paşa'nın "*Mısır hakkında büyük ihtiraslara dayanan çok büyük tasarılarını*" gerçekleştirmek uğruna dağıttığı rüşvetler ve paralar, plansız programsız giriştiği bayındırlık işleri ve ihtiyacı aşan büyüklükteki ordu ve donanmayı finanse edebilmek uğruna aldığı borçlar büyük bir çıkmazı beraberinde getirecekti. İsmail Paşa halefinden devraldığı borçları, 1863-1879 yıllarını içine alan Hıdivliği zamanında onlarca kat arttırmıştı. Karal'ın belirttiğine göre, Mısır'ın yıllık gelirinin 9,5 milyon lira olmasına rağmen 1872'de 100 milyon liraya yaklaşan

borçların yıllık faizleri 7,5 milyon lirayı buluyordu.³⁰³ 4 milyon sterline satılan kanal hisseleri ise doğal olarak mali buhranı tersine çevirmeye yetmemişti.³⁰⁴ İngiltere Süveyş Kanalı hisselerini aldıktan hemen sonra, daha önceden Hıdiv'in Mısır maliyesinin içine düştüğü durumdan kurtulabilmek amacıyla İngiltere'den talep ettiği teknik desteğe karşılık finans uzmanı Stephen Cave'i görevlendirmesi, Mısır maliyesinde İngiliz denetiminin kurulmasına yol açacaktı. Cave'in hazırladığı raporun etkisi ve İngilizlerin telkinleri sonucu, Mısır borçlarının kontrolü uluslararası bir komisyona devredildi.³⁰⁵

Mali darboğazın üstesinden gelmeye çalışan Mısır yönetiminin aldığı kararlar İngiltere ve Fransa'yı müdahaleye sürükleyen gelişmelerin tetikleyicisi oldu. Hıdiv'in Düyun-ı Umumiye benzeri İngiliz, Fransız, Avusturya ve İtalyan delegelerden müteşekkil bir komisyonun kurulmasına razı olması, mali işlerde yabancı denetimini başlattı. Sözleri geçen İngiliz ve Fransız delegelerin mali işlerin dışındaki işlerle ilgilenmesi hatta sonrasında Mısır'da İkili Kontrol (Dual Control) olarak adlandırılacak İngiliz ve Fransız temsilcilerinin³⁰⁶ idaresinin yerleşmesi yabancı etkiyi mali işlerin çok ötesine taşıdı.

³⁰³ Karal, s.87-88. Eserlerde Mısır'ın yıllık geliri ve borç miktarlarında farklılık görülmektedir. *Mısır Meselesi* isimli eserde Mısır'ın bütçesi 5 milyon olarak geçmektedir. Bkz., Râgıb Raif ve Rauf Ahmed, **Mısır Meselesi**, s.61. Langer, Mısır'ın yıllık gelirini 8 milyon sterlin olarak veriyor. 3 milyon sterlin olan dış borçlar İsmail Paşa zamanında 90 milyon sterline çıkmıştı. Bkz., William L. Langer, **European Alliances and Alignments 1871-1890**, Alfred A. Knopf, New York, 1939, s.253. Kızıltoprak, Osmanlı arşiv bilgilerine göre, 4 milyon sterlin borçla göreve başlayan İsmail Paşa'nın 100 milyon sterlin ile görevinin son bulduğunu belirtiyor. Ayrıca İsmail Paşa'nın iç ve dış borçlarının toplamının 400 milyon sterline ulaştığını yazmaktadır. Bkz., Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, s.28.

³⁰⁴ Kanalın yapımı sırasında Mısır yönetiminin kabul ettiği ihtiyaç duyulan emeğin önemli kısmının ücretsiz olarak üstlenmesi sonucu, Lutskiy tarafından belirtildiğine göre 20 bin işçi henüz kanal tamamlanmadan can vermişti. "*İşçilerin kemikleri üstünde yükselen*" kanalın Mısırlılara maliyeti 300 milyon tutuyordu ve hisseler yalnızca 4 milyon sterline satıldı. 1910'a gelindiğinde hisselerin değeri 35 milyon sterline çıkacaktı. Bkz., Borisoviç Lutskiy, **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul, 2016, s.146-147, 179.

³⁰⁵ Stephen Cave tarafından sunulan raporda, 1864-1875 döneminde Mısır'ın toplam gelirinin 93 milyon sterlin iken bayındırlık faaliyetlerinden savaşımlara, saray harcamalarından İstanbul'a gönderilen hediyelere dek yapılan tüm harcamaların 97 milyon sterlin tuttuğunu ve bunun haricinde toplam borcun 94 milyon sterlin olduğunu bildirmiştir. Ayrıca Londra'ya gönderdiği raporda ise Mısır'da mali açıdan yapılan harcamaların neredeyse tamamının gelir getirmeyecek işlere sarf edildiğini ve hazineye gelir sağlayacak hiçbir yatırımın yapılmadığını yazmıştır. Bkz., Ali Bilgenoğlu, **İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013, ss.86-89; Kızıltoprak, ss.30-33; Langer, s.256-257; Musa Gümüş, **Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Politikası**, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, (Doktora Tezi), İzmir, 2013, s.20-21.

³⁰⁶ Mısır'a gönderilen temsilciler, Mayıs 1880 tarihinde İngiltere'nin özel elçisi olarak İstanbul'a gelecek olan Goschen ile *Paris Bankası* yöneticisi Edmond Joubert idi.

İngiliz ve Fransızların mali alanların dışında hukuki ve idari alanlarda da sahip oldukları imtiyazları sonuna kadar kullanmaları; Ağustos 1878’de Nubar Paşa başkanlığında kurulan Kabine’de Maliye Nezareti’ne İngiliz Sir Charles Rivers Wilson’u, Nafia Nezareti’ne Fransız Blignieres’in tayin edilmesi; masrafların azaltılması amacıyla yerli memur ve subayların sayıları azaltılırken yabancı yetkililerin sayısının artarak daha çok söz sahibi olmaları gibi birçok sebep Mısır yönetimine yönelik tepkilerin artmasına neden oldu. Bu gergin ortamda kamuoyunun memnuniyetsizliği artarken, Mısır’da milliyetçi bir slogan duyulacaktı: “*Mısır Mısırlılarındır.*”

Avrupalı bakanların gönderilmesinden ve yeni finansal planın yayımlamasından hemen sonra Hıdiv İsmail Paşa, Büyük Güçler’in tepkisini çekmeye başladı. Hıdiv’in biraz da olsa kontrolü ele alma çabası, tehdit ve baskıları beraberinde getirdi. 25 Nisan 1879’da İngiliz Dışişleri Bakanı Salisbury, Kahire’deki Britanya Konsolosu Sir Lascales’e gönderdiği yazıda, Hıdiv’in yükümlülüklerini görmezden gelmeye devam etmesi ve Avrupalı bakanların desteğini azaltmakta ısrarını sürdürmesi durumunda kendi çıkarları için müdahale edebilecekleri uyarısında bulundu. 18 Haziran’da ise Hıdiv’in görevinden çekilmesi istendi. II. Abdülhamit’ten de umduğu desteği bulamayan İsmail Paşa, nihayetinde 26 Haziran’da azledilerek yerine oğlu Tefik Paşa getirildi.³⁰⁷

İngiliz ve Fransız müdahalesi sonucu Tefik Paşa, bir tarafta dış baskı diğer tarafta ise milliyetçi oluşumun getirdiği ağır yük altında Hıdivliği devraldı. İngiliz ve Fransız etkisinin kısa sürede Mısır maliyesi ve idaresinde etkinliğini yeniden artırması Mısır içindeki tansiyonun yükselmesine neden oldu. 1880 ile 1882 yılları arasında şiddetini arttıran ve yabancı müdahalesini mümkün kılacak seviyelere ulaşması sonucunda İngiliz işgaline yol açan olayların başrolünde, Mısır’ın kuzeyinde ve Nil Deltası’nın doğu yakasında bulunan Zagazig doğumlu Mısırlı bir subay olan Ahmed Arabî bulunuyordu. Yabancı müdahalesi ile yabancı subay ve memurlara tanınan ayrıcalıklara karşı çıkan Arabî, Vatanilerin önde

³⁰⁷ “Hıdiv İsmail, birbirini ardına kredi anlaşmaları yaparak, yabancı kapitalistlerin Mısır’ı köle haline getirmesine yardımcı olduğunda, ilerici ve aydın bir yönetici olarak methediliyordu. Fakat çok geçmeden, Avrupalı bankerleri zulmüne açıkça karşı durduğunda, ‘Doğulu bir despota’ dönüştü.” Bkz., Lutskiy, s.192. Bilgenoğlu, ss.99-101; Karal, s.89-90; Kızıltoprak, s.36-37; **Mısır Meselesi**, ss.50-53; The Earl of Cromer (Evelyn Baring), **Modern Egypt**, Vol.1, The Macmillan Company, New York, 1916, ss.132-140.

gelenlerindendi.³⁰⁸ Vataniler isteklerini elde edebilmek için gösteri veya ayaklanmalar ile zaman zaman seslerini yükselttiler. *Mısır Mısırlılarıdır* sloganı ile milliyetçi oluşum yaygınlaşıp güç kazandıkça Arabî'nin etkinliği de arttı.

Mısır'da meydana gelen her tepkisel harekette Vataniler biraz daha söz sahibi oldular ya da isteklerini kabul ettirdiler. Arabî Paşa da bu süreçte önce Harbiye Nazırlığı Müsteşarlığı'na (Eylül 1881), ardından Harbiye Nazırı Yardımcılığı'na (Ocak 1882) ve Harbiye Nazırlığı'na (Şubat 1882) getirildi.

9 Eylül 1881 tarihinde Vataniler, Arabî liderliğinde Abidin Sarayı'nın önüne geldiklerinde Hıdiv Tevfik Paşa, Babiâli'den askeri yardım istedi. Yardım isteği, Babiâli'nin hamlesinden çekinen İngiltere ile Fransa'yı telaşlandırdı. Fransa, Tunus işgalini unutturmak veyahut Mısır'da Osmanlı güçlerinin başarı ihtimalinin Tunus'a yönelik bir eyleme yol açmasını önceden engellemek amacıyla Osmanlı Devleti'nin müdahalesine karşıydı. Hatta Fransız Dışişleri Bakanı Barthelemy Saint Hilaire, Osmanlı ordusunun işgalinin sürekli olabileceği korkusunu belirttiği yazısında, Lord Granville'e Mısır üzerinde ikili bir askeri kontrol kurmayı teklif edecekti.³⁰⁹

İngiltere, Fransa'nın askeri kontrol düşüncesini olumlu karşılamadı. İki devlet her zaman aynı düşünceleri paylaşmasa da Mısır'ın işgaline kadar birlikte hareket etmeye özen göstereceklerdi.³¹⁰ Eylül'deki olaylar patlak verdiğinde İngiltere, daha mutedil bir tavırla statüko yanlısı politika izledi. Bununla birlikte İngilizler Babiâli'nin Mısır'a asker göndermesine karşı oldukları gibi bir komisyon gönderilmesine dahi taraftar değildi. Eylül olaylarının hemen akabinde gerek

³⁰⁸ Hilal Görgün, "Urâbî Paşa", *İslâm Ansiklopedisi*, Cilt:42, 2012, ss.167-169; Edouard Driault, *Şark Mes'alesi, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar*, çev. Nafiz, yay. haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010, ss.426-429; Süleyman Kani İrtəm, *Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi*, haz. Osmanlı Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999, ss.58-60; Karaca, s.436-437; Kızıltoprak, s.40-41; vd. 1880-1882 olaylarında Ahmed Arabî'nin başı çektiği grup kendilerini El-hizbû'l Vatanî yani Vataniler veya Vatansever/Milliyetçi Parti olarak adlandırıyorlardı. Bu grubun mensupları Türk veyahut Avrupalı ayırt etmeden yabancıların denetimine karşı çıkıyorlardı. Bkz., Timothy Mitchell, *Mısır'ın Sömürgeleştirilmesi*, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001, s.240. Lutskiy, birçok burjuva tarihçisinin Arabî'yi cahil olarak nitelemesine karşı çıkarak, Arabî'nin okumaya önem verdiğini ve muazzam bir entelektüel meraka sahip, canlı ve açık zihinli biri olduğunu iddia eder. Bkz., Lutskiy, s.187. 4 Kasım 1879-11 Eylül 1883 tarihleri arasında Mısır Başkonsolosu olan Sir Edward Malet, Granville gönderdiği 25 Eylül 1881 tarihli yazısında Arabî için "*cahil bir fanatik (an illiterate fanatic)*" tanımlamasını kullanmıştı. Bkz., Sir Edward Malet, *Egypt 1879-1883*, John Murray, London, 1909, s.162.

³⁰⁹ "Mr. Adams to Earl Granville (13 September 1881)", *British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt*, s.8.

³¹⁰ Kızıltoprak, Gladstone'un başlangıçta Arabî ve Mısırlı milliyetçilere sempati ile baktığını söylemektedir. Bkz., Kızıltoprak, s.43. Karaca da Gladstone'un hem Gambetta hem de Freycinet kabineleri zamanında Mısır'da Fransa ile ortak hareket etmeye gayret ettiğini yazmaktadır. Bkz., Karaca, s.444.

Dufferin'in Abdülhamit ile görüşmesinden gerekse Musurus Paşa'nın Granville ile görüşmesinden İngiltere'nin müdahaleden çok mevcut durumun devamından yana olduğu anlaşıyordu.³¹¹

Kahire'deki İngiliz Başkonsolosu Malet, 25 Eylül 1881 tarihinde mevcut durumun bölgedeki yabancılar arasında yarattığı panik dolayısıyla Majestelerinin savaş gemilerinden birinin kış boyunca İskenderiye Limanı'nda bulunmasını tavsiye etti.³¹² Ali Nizami Paşa heyetinin Mısır'a gitmesi İngiltere ve Fransa'yı harekete geçirerek gemilerini İskenderiye'ye gönderdiler.³¹³ 6-18 Ekim 1881 tarihleri arasında

³¹¹ Görüşmelerin ayrıntıları için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, ss.12-33. Donanmanın İskenderiye'ye gönderilmesi aşamasında yazışmalarda dahi statükonun korunması vurgusu sıklıkla karşımıza çıkmaktadır. Bkz., "Earl Granville to the Earl of Dufferin (4 October 1881)"; "Earl Granville to the Earl of Dufferin (12 October 1881)"; "The Earl of Dufferin to Earl Granville (11 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.33, 51, 52. Mitchell konuya başka bir açıdan yaklaşarak, Eylül 1881'de milliyetçi lider Arabî'nin askerlerini Hıdiv'in sarayının önüne getirerek yönetime halk yanlısı taleplerini kabul ettirmek zorunda bırakmasının İngilizlerin Hıdivlik üzerinde kaybedilen mevkiinin geri kazandırılması amacıyla ülkeyi işgalini hızlandırdığını savunmaktadır. Bkz., Mitchell, s.230.

³¹² "The Sir E. Malet to Earl Granville (25 September 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.30. Durumdan haberdar olan Osmanlı Devleti, gemi gönderilmesi haberlerinin doğruluğunu teyit ettirmek istedi. Bkz., "Mısır'a müteveccihen üç kıta zırhlının hareket eyleyeceği hakkındaki havadisın tehzib ettirilmesine (yalanlanmasına) dair 10 Zilkade 298 (4 Ekim 1881)", **BOA, Y.EE.d., 1190**, Hazine-i Evrak Numarası: 612. Söz konusu İrade, "1255 senesinden 1310 senesine kadar Mısır meselesine dair sadır olan İrade-i Seniyye suretlerini havi defter" içinde yer almaktadır. 207 sayfa olan defterin ilk 177 sayfasında 1041 İrade-i Seniyye ve son 30 sayfasında taltifatlar yer almaktadır. Bu defterde "*Babîlî hazine evrakında mahfuz olan*" İradelerin sadece başlıkları bulunmakta olup, Mısır meselesi için yapılacak çalışmalara önemli katkı sağlayacağına şüphe yoktur.

³¹³ Ali Nizami Bey heyetinin Mısır'a gidişi, misyonu, çalışmaları ve dönüşü; İngiliz ve Fransızların karşı çıkışları ile İngiliz Fransızların gönderdikleri gemiler hakkında ayrıntılı bilgiler bulunmaktadır. Bazı örnekler şöyledir: Malet'in 25 Eylül tarihli notu olumlu karşılanıyor. Fransa ile görüşükten sonra gemi gönderilecek. Bkz., "Earl Granville to the Sir E. Malet (10 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.50-51. Gemilerin gönderilme kararı alınıyor ve Majestelerinin "*Invincible*" isimli savaş gemisinin hazır olunca hareket etmesi için emir veriliyor. Bkz., "Lord Tenterden to the Secretary to the Admiralty (10 October 1881)"; "The Secretary to the Admiralty to Lord Tenterden (10 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.51, 53. Şerif Paşa gemilerin gelme sebebini sorarak en azından ertelenme isteğini belirtiyor. Bkz., "The Sir E. Malet to Earl Granville (10 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.50. Mısır'daki Türk komisyonunun görevi bitti. İki üç gün içinde geri dönecekler. Sultan bu durumda gemilere geri dönme emri verileceğini düşünmektedir. Bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (14 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.54-55. "*Invincible*" ayın 15'inde (yarın) Malta'dan yola çıkacak. Bkz., Lord Lyons to Earl Granville (14 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.55.

Mısır'da bulunan heyet, İngiliz Fransız gemilerinin İskenderiye'ye ulaşmasından bir gün önce Mısır'dan ayrıldı. Gemiler ise gövde gösterisini yaptıktan bir gün sonra limandan ayrıldılar.³¹⁴

Fransızların korktuklarının aksine Osmanlı yönetiminin Mısır krizini kendi hâkimiyetini bölgede yeniden tesis etmek için bir fırsata çevirmeye niyeti hatta öyle bir gücü yoktu. İngilizlerin benimsemiş oldukları ama sonradan değişecek olan statükocu tavır, Osmanlı yönetimi tarafından olayların sonuna kadar sürdürülecekti. Abdülhamit'in 1881'de statükonun korunması yönünde yürüttüğü politikayı Yasamee üç nedene bağlıyordu. Öncelikle Sultan'ın fiili olarak müdahale edebilecek gücü yoktu. İkincisi mevcut durumun İngiltere ve Fransa'ya karşı Sultan'ın elini kuvvetlendirmesiydi. Son olarak Mısır'ın Arap bölgelerindeki faaliyetleri ile Osmanlı'ya rakip olabileceği endişesiyle statükonun değişmesi istenmiyordu.³¹⁵ Georgeon, Fransızların Arabî Paşa isyanında Padişah'ın rolü olduğunu ve isyanı Fransızların Kuzey Afrika egemenliğini sonlandırmak için geniş bir panislamist komplonun bir parçası gibi algıladıklarını belirtir. Ama Georgeon da Paris'e gönderilen telgraf örneğini vererek II. Abdülhamit'in Mısır'daki statükocu politikasına dikkat çeker.³¹⁶

Kasım 1881'de Fransa'da iktidara gelen Gambetta, İngiltere ile birlikte Mısır işlerine müdahale taraftarıydı. Fransa'nın İngiltere'yi iknası sonucu, iki devlet müştereken 8 Ocak 1882 tarihinde Gambetta Notası olarak anılan sert bir uyarı yayımladılar. 2 Ocak tarihinde Gambetta tarafından hazırlanan nota, 6 Ocak'ta

³¹⁴ Komisyonun yarın (18 Kasım) Mısır'dan ayrılacağı Hıdiv'e bildiriliyor. Ayrıca bu bilgi aynı gün Granville'e iletiliyor. Bkz., "The Sir E. Malet to Earl Granville (17 October 1881)"; "The Sir E. Malet to Earl Granville (17 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.58, 69. Gemiler geldikten bir gün sonra İskenderiye'den ayrıldılar. Bkz., Mr. Cookson to Earl Granville (20 October 1881)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.68. İlgili *Papers*'in kullanıldığı bir çalışma için bkz., Bilgenoğlu, ss.109-117. Ali Nizami Bey heyetinin misyonu ve çalışmaları için bkz., Kızıltoprak, s.47-53 Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.587-588; Cromer, s.197; Karal, s.91; Langer, s.265-266; Lutskiy, ss.198-203; Malet, s.184.

³¹⁵ Feroze A. K. Yasamee, **Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888**, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.125.

³¹⁶ Georgeon, Mayıs 1882 tarihli Paris Sefareti'ne gönderilen telgrafa atıfta bulunur. Bu telgrafa ne pahasına olursa olsun Mısır'da statükonun sürdürüleceği bildirilmektedir. Bkz., François Georgeon, **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.306. II. Abdülhamit'in İngiltere ve Fransa'ya eşit şekilde güvenmediğini belirten Haslip de belirtilen politikaya aykırı bir açıklama getirmez. Bkz., Joan Haslip, **Tanrı'nın Gölgesi II. Abdülhamid**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008, ss.209-212. Bunun yanı sıra dönemin resmi evraklarında statükonun devamı vurgusu sıklıkla yer almıştır.

İngiltere tarafından kabul edildi ve 8 Ocak'ta Kahire'deki İngiliz ve Fransız konsolosları tarafından Hıdiv'e verildi. Mısır'da meydana gelecek dâhili ve harici karışıklıkların tüm nedenlerine karşı Fransa ve İngiltere'nin yakından işbirliği içinde olacakları ve Hıdiv'in yönetiminin maruz kalabileceği tehlikeleri önleme eğiliminde bulundukları notada bildiriliyordu.³¹⁷ Mısır üzerindeki haklarına yönelik bir ihlal olarak görünen nota, Babiâli tarafında sert bir şekilde protesto edildi.³¹⁸ Morley, Temmuz 1882 tarihinde *Fortnightly Review*'deki yazısında:

“Nota, Kahire’de bir bomba etkisi yarattı. Hiç kimse böyle bir deklarasyonu beklemiyordu ve hiç kimse neden verildiğine dair fikir sahibi değildi. Hissedilen şey, bu kadar hassas bir zeminde bu kadar ciddi bir adımın kasıtlı bir hesaplama yapılmadan ya da ciddi bir niyet olmaksızın benimsenmeyeceğiydi. Nota, bu nedenle, Sultan’ın daha da arka plana itildiği, Hıdiv’in İngiltere ve Fransa’nın daha açık bir şekilde kuklası olduğu anlamına geliyordu.”³¹⁹ demektedir.

Söz konusu notanın gözdağı vermek istediği dâhili unsurların başında Vataniler geliyordu. Şerif Paşa notayı kabul ederken, Hıdiv giderek daha çok yabancı etkisi altına giriyordu.³²⁰ Aynı zamanlarda *The Times* gazetesinde *Mısır Mısırlılarıdır* talebini içeren bir manifesto yer aldı ve tüm yabancıların işten çıkarılması isteniyordu. Yazının Arabî tarafından yazıldığı ya da önerildiği varsayılıyordu.³²¹ Notanın Mısır'da uyandırdığı öfke, Şerif Paşa Kabinesi'nin sonunu

³¹⁷ Söz konusu nota 9 Ocak tarihinde *The Times* gazetesinde yer aldıktan hemen sonra Londra Sefareti'nden Hariciye Nezareti'ne konuyla ilgili bir telgraf gönderildi. Haberi görüldükten sonra İngiliz Dışişleri Bakanı'ndan malumat istenmiş ve söz konusu notanın bir sureti olduğu gibi telgrafa eklenmiştir. Lord Granville ayrıca Mısır'da Padişah'ın haklarına “*en kat'i surette*” riayet edileceğini tekrar etmiştir. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Kânunusani 882 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/8, s.1.** Paris'ten de *Havas*'ın nota ile ilgili haberi aynı gün Hariciye Nezareti'ne gönderilmiştir. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 9 Kânunusani 882 Tarihiyle Paris Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/8, s.2.** Ayrıca bkz., Cromer, ss.222-227; Langer, s.266.

³¹⁸ “İngiltere ve Fransa Hükümetleri tarafından Hıdiviyet-i Mısriyyeye tebliğ olunan notadan dolayı Londra ve Paris sefaret-i seniyyelerine keşide olunacak telgrafnameye dair 21 Safer 299 (12 Ocak 1882)”, **BOA, Y.EE.d., 1190**, Hazine-i Evrak Numarası: 618. Ayrıca “Anglo-French Note, 8 January 1882” ve “Protest of Sublime Port to British Foreign Secretary, 13 January 1882” için bkz., J. C. Hurewitz, **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956, s.195-196.

³¹⁹ John Morley, **The Life of William Ewart Gladstone**, Vol:III, The Macmillan Company, London, 1912, s.59.

³²⁰ Tevfik Paşa, Hıdiv olduktan sonraki sene, zamanla İngiliz nüfuzu altına girmiş ve her hususta İngilizlerin arzu ve isteklerine göre hareket etmeye başlamıştı. Bkz., Sultan II. Abdülhamid Han, **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, haz. A. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976, s.70-71. Ayrıca bkz., Lutskiy, s.203; **Mısır Meselesi**, s.64-65.

³²¹ Arthur E. P. Brome Weigall, **A History of the Events in Egypt from 1798 to 1914**, William Blackwood and Sons, London, 1915, s.136-137. Mustafa Kamil Paşa, 31 Ocak 1882 tarihinde *The Times* gazetesinde Vatan Partisi'nin prensiplerinin yayımlandığını söylediği yazıya eserinde yer

getirdi. Yeni Kabine kurulurken Arabî'nin Paşa rütbesiyle Harbiye (Cihadiye) Nazırı olması dış tepkinin dinmesi bir yana, artmasına neden oldu. Yeni Kabine İkili Kontrol'e son verdi ve Blignieres görevini bırakıp Mısır'dan ayrılmak zorunda kaldı. Ayrıca, milliyetçi gruba dâhil subayların 29 tanesinin albaylığa terfi edilmesi milliyetçilerin ordudaki etkinliğini arttırırken, Arabî ve arkadaşlarına yönelik bir komplo hazırlığında olduğu gerekçesiyle 50 kadar Çerkez subay ile eski Harbiye Nazırı Osman Rıfkı askeri mahkemece cezalandırıldı.³²² Mısır'daki gelişmeler yabancı memnuniyetsizliğini tekrar üst sevilere çıkardı ve Mısır meselesi Mayıs 1882 tarihinden itibaren başka bir mecraya taşındı.

İngiltere ve Fransa, Mayıs ayında Mısır'ın iç işlerine karışmak için hazırlıklara başlamışlardı. Öncelikli amaç askeri müdahale değil, donanmanın gücünü karşı tarafa bir baskı unsuru olarak kullanmaktı. Daha önce defalarca görüldüğü üzere İngiltere'nin isteklerini dikte ettirdiği en etkili yöntem donanmanın kendisini göstermesiydi. 11 Mayıs'ta Fransa Hükümeti'ne iletmek üzere, Lyons'a Fransa'nın da aynı görüşte olmaları durumunda Majestelerinin Hükümeti'nin İskenderiye'ye iki savaş gemisi gönderme isteği bildirildi.³²³ Aynı tarihte Deniz Kuvvetleri Sekreterliği'ne mevcut durum hakkında bilgi verilerek gemilerin hazırlanması söylendi.³²⁴ 13 Mayıs tarihinde İngiltere ile Fransa, iki orta büyüklükte zırhlı, üç sevkiyat botu ve bir gambot olmak üzere altışar gemi gönderme konusunda anlaştılar.³²⁵ 14 Mayıs'ta Kahire'deki İngiliz Konsolosu Malet, Fransız meslektaşları ile aynı fikirde olarak Kahire'deki Avrupalıları tehlikeye sokacak muhtemel nedenlerin önüne geçilmesi amacıyla donanmanın müdahale etmesi önerisinde bulundu. 15

vermiştir. Bkz., Mustafa Kamil Paşa, s.241. 1881 sonunda da benzer bir yazının gazetede yer aldığı bilgisi Malet'in eserinde bulunuyor. Bkz., Malet, s.211-212.

³²² Armaoğlu, s.588; Cromer, ss.257-263; Lutskiy, s.203-204. Malet, 11 Nisan'da 500'den fazla subayın rütbesi arttırılırken Çerkezlerin bunların dışında tutulmasının tepki çektiği ve Arabî Paşa'nın alarm durumunda olduğunu söylüyor. Ayrıca mahkeme sonrası tutuklamaların 48'e yükseldiği gün olan 22 Nisan 1882 tarihinde Granville'e gönderdiği yazısında Malet, Hıdiv'in 2 Şubat'tan bu yana olayları genel bir bakış ile ele alarak garip bir şekilde çalışma pozisyonuna sahip olduğunu bildirdi. Hıdiv'in güvenilebileceği güçlü bir arkadaşı yoktu ve Sultan ve Güçler tarafından terk edilmişti. Bkz., Malet, ss.275-291.

³²³ "Earl Granville to Viscount Lyons (11 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.119.

³²⁴ "Lord Tenterden to the Secretary to the Admiralty (11 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.120.

³²⁵ "Earl Granville to the Lords Commissioners of the Admiralty (13 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.131.

Mayıs'ta Granville, kısa zaman için donanmanın İskenderiye'ye gireceğini bildirdi ve durum Berlin, Viyana, Roma ve Petersburg'daki İngiliz temsilciliklerine duyuruldu.³²⁶ Avrupa'daki temsilcilere gönderilen yazıda bu kararın nedeni, Hıdiv'in otoritesini kuvvetlendirmek ve Mısır'daki Avrupa çıkarlarını korumaktı. Aynı zamanda devletlerin İstanbul'daki elçilerine benzer talimatı göndermeleri talep edildi.³²⁷ Babiâli haberi esef ile karşıladı ve protesto etti. Babiâli'ye göre, mevcut şartlar altında ne donanma ne de asker sevkine ihtiyaç vardı. Gerekliği takdirde, doğal olarak bu hak Osmanlı Hükümeti'ne aitti.³²⁸ Buna rağmen üç İngiliz ve üç Fransız zırhlısı 20 Mayıs'ta İskenderiye'ye ulaştı.³²⁹

İngiltere, Fransa ile müşterek olarak donanmanın İskenderiye önlerinde bulunmasına ön ayak oldu. Donanma İskenderiye'ye ulaşmadan hemen önce Malet'e 19 Mayıs'ta donanmanın gelişinin yarattığı uygun ortamdan Hıdiv'in yararlanması tavsiyesinde bulunuldu. Bu durumda kabine değişebilir ve güven beslenen yeni bir kabine kurulabilirdi. Ancak sorun sadece bakanların değişimi değildi. Malet, 20 Mayıs'ta askeri partinin üstünlüğü yıkılıncaya kadar Hıdiv'in yeni bakanlıktan güçsüz olacağı cevabını verdi.³³⁰ Malet'in uyarısı dikkate alındı ve donanmanın sağladığı avantaj değerlendirilerek askeri partinin etkisini kırmaya yönelik bir nota

³²⁶ Malet, ss.325-327. Weigall, İngiliz ve Fransız Konsolosları (İngiltere tarafından bir çözüm olarak desteklenen) görevin Türkiye'ye bırakılıp bırakılmayacağına dair uzun bir tartışmadan sonra 15 Mayıs 1882'de Hükümetleri'ne müdahale etme tavsiyesinde bulunduklarını ve Mısır yönetiminin de bu tavsiyeye katıldığını belirtir. Bkz., Weigall, s.139.

³²⁷ "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome, and St. Petersburg (15 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.136. 15 Mayıs'ta Hıdiv de donanmanın yakın zamanda yola çıkacağı konusunda bilgilendirildi. Bkz., "Sir E. Malet to Earl Granville (15 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.139-140.

³²⁸ "Mr. Wyndham to Earl Granville (15 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.137. Benzer ifadeler aynı gün Musurus Paşa tarafından Granville'e söylendi. Bkz., "Earl Granville to the Earl of Dufferin (15 May 1882)", 11 May 1882", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.138. Kamil Paşa'nın belirttiğine göre, İngiltere ve Fransa Osmanlı donanmasının da kendilerine katılarak birlikte hareket edilmesi çağrısını yaptılar. Ancak ertesi gün bu ülkenin işlerine müdahale hakkının sadece Osmanlı Devleti'ne ait olduğu cevabı verildi. Yine de donanmalar geldi. Bkz., Mustafa Kamil Paşa, s.247.

³²⁹ Malet, s.344. "Monarch", "Cygnet" ve Coquette" isimli gemiler 31 Mayıs'ta Girit'ten ayrıldılar. Bkz., "Consul Sandwith to Earl Granville (1 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.2. "Monarch", "Cygnet" ve Coquette 2 Haziran'da İskenderiye'ye ulaşacaklardı. Bkz., "Vice-Admiral Sir B. Seymour to the Secretary to the Admiralty (2 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.76.

³³⁰ Cromer, s.270-271.

hazırlandı. 25 Mayıs 1882 tarihinde İngiltere ve Fransa, Hıdiv'den resmi olarak Arabî Paşa'nın Mısır'dan ayrılması ve Mahmut Sami el-Barudî Kabinesi'nin çekilmesini istedi.³³¹ Arabî Paşa, 25 Mayıs'ta yani İngiliz ve Fransız ortak notasının verildiği gün, bir arıza kaleme aldı. Bu yazıda, İngilizlere ve İngilizlere hizmet eden Hıdiv'e ateş püskürüyordu. Yazıda Fransızlar geri planda tutuldu. İngilizler, Mısır'da işgale zemin hazırlayacak şekilde olayları teşvik etmekle ve Hıdiv de Mısır'ı Hindistan gibi İngiliz himayesine geçirerek müstakil bir hükümdar olma isteğiyle suçlandı. Arabî Paşa, İslam birliği ve Osmanlı Saltanat ve Hilâfet'ine bağlılığını hatta bu uğurda canını bile vermeye hazır olduğu sözleriyle yazısını noktaladı.³³² 29 Mayıs'ta İngiltere ve Fransız elçileri Hariciye Nazırı Said Paşa'ya şifahen, Padişah'ın Hıdiv aleyhindeki ithamları kabul etmediğini bildirmesini ve Arabî, Fehmi ve Abdül'al Paşalar ile Reis-i Nazır Barudî Paşa'yı dahi hal ve hareketleri hakkında izahat vermeleri için Dersaadet'e çağırılmaları gerektiğini söyledi.³³³

İskenderiye'deki donanmanın gölgesi altında 25 Mayıs notasından bir gün sonra Kabine istifasını sundu. İngiliz Fransız donanmasına ve Güçler'in taleplerine karşı (özellikle İskenderiye, Dimyat, Reşid ve Aşağı ve Orta Mısır'dan) sayısız mektup ve dilekçe alındı ve *"halk Arabî etrafında birbirine kenetlendi."*³³⁴ Yeni Kabine kurulmadan önce 29 Mayıs'ta subay, eşraf ve ulemanın baskısı sonucu Arabî Paşa görevine tekrar iade edildi.³³⁵ Arabî Paşa, her ihtimale karşı Mısır'ı müdafaa amacıyla askeri hazırlıklara başladı. İskenderiye Kalesi'nin istihkâmâtı ve top yerleştirilmesi çatışmanın çok uzak bir ihtimal olmadığını gösteriyordu. Arabî Paşa aynı zamanda İngiliz ve Fransız Konsolosları'na gönderdiği haberle donanmanın İskenderiye'de bulunduğu müddetçe Mısır'da güvenliğin ve asayişin sağlanmasının güç olacağını bildirdi. İngiliz donanmasının kaptanı Amiral Sir Beauchamp Seymour, 1 Haziran 1882 tarihinde İskenderiye Limanı'nda tahkimat yapıldığı ve

³³¹ Cromer, s.273-274. "Mısır'ın selamet ve terakki-i saadeti arzusuyla" ibaresini taşıyan nota, aynı tarihte Babıâli'ye iletili. Bkz., "Kahire Fransa Konsolundan Dersaadet Fransa Sefaretine (25 Mayıs 1882)", **BOA, Y.PRK.HR., 6/31**, s.4.

³³² "Ahmed Urabî Paşa'nın Arızasıdır", **BOA, Y.EE., 121/24**, 7 Recep 99 (25 Mayıs 1882). İlgili belge ve transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Mısır**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:120, İstanbul, 2012, ss.414-422.

³³³ "İngiltere Sefiri Tarafından fi 29 Mayıs 882 Tarihinde Edilen Tebligat-ı Şifahiyenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/34**, s.4.

³³⁴ Alexander Schölch, **Egypt for the Egyptians! The Socio-political Crisis in Egypt 1878-1882**, Ithaca Press, London, 1981, s.238.

³³⁵ **Mısır Meselesi**, s.68.

İngiliz donanmasının güvenliğini tehlikeye düşürdüğü uyarısında bulundu.³³⁶ İlerleyen günlerde uyarı telgrafları artarak devam etti.

Mısır'daki olaylar hız kaybetmeksizin sürerken, Fransa tekrar ön plana çıkarak Mısır'daki olayları görüşmek için bir konferans toplanması önerisini ortaya attı. Mayıs başında İngiltere müdahaleye öncülük etmişti. Fransa'nın asıl çekindiği konu İngiltere karşısında geri plana itilmekten ziyade Osmanlı askerlerinin Mısır'a girmesiydi. Osmanlı askerinin olaylara karışması mevzusu her açıldığında Fransa yönetiminde tedirginliğe yol açıyordu. Fransa, Osmanlı askerinin Mısır'a girmesi durumunda kontrolü kaybetmemek için farklı çözüm önerileri getirmeyi sürdürdü. 14 Mayıs'ta Fransızlar, Türklerin Mısır'a asker göndermesi durumunda Fransızların ve İngilizlerin Türk birlikleri üzerinde kontrol uygulaması gerektiğine dair bir öneri sundu.³³⁷ İngiltere, donanmanın İskenderiye'ye varışından sonra karaya asker çıkarılmasına lüzum görülürse Osmanlı askerinin gönderilmesini talep etmenin İngiltere tarafından münasip olduğunu bildirdi.³³⁸

Henüz Osmanlı Devleti'ne resmen asker göndermesi talebinde bulunulmamıştı. Böyle bir talepte bulunmadan önce Fransa kendi çıkarlarını güvence altına almak için çabalıyordu. Çözüm olarak bulduğu, tüm devletlerin ortak karar almasıydı ki böylece sürpriz bir gelişmenin önüne geçebilirdi. Konferans talebinin altında yatan başat nedenlerden biri bu olmalıydı. Konferans teklifinin hemen ardından Fransa Hükümeti, Sultan'dan asker talebinde bulunmadan önce Güçler'e öneride bulunulması gerektiğini öne sürdü.³³⁹ Bir gün sonra, 3 Haziran'da İngiltere'nin Sultan'a asker gönderilmesi davetinde bulunma talebini olumlu

³³⁶ Cromer, s.384. Ayrıca bkz., Karaca, s.444; Karal, s.93; Kızıltoprak, s.76-77; **Mısır Meselesi**, s.68, 73.

³³⁷ "Earl Granville to Viscount Lyons (14 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.132.

³³⁸ Osman Nuri'ye göre, İngiltere aslında ne Fransa'nın ne de Osmanlı Devleti'nin askeri müdahaleye girişmesine taraftardı. Devletlerin işe karışıp İngiltere'nin planlarını akim bırakmalarına mani olmak istiyordu. Bkz., Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327, s.683-684.

³³⁹ "Lord Lyons to Earl Granville (2 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.5-6. Sultan'ın Mısır'a müdahale etmesi için İngiltere ve Fransa Sefirleri Petersburg'da teşebbüste bulundular. Bu talebe Rusya'nın katılması istendi. Bu istek Said Paşa'ya iletildi. Bkz., "Rusya Maslahatgüzarı Tarafından 31 Mayıs 882 Tarihiyle Vuku'bulan Tebligat-ı Şifahiye'nin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/29**, s.2. Avusturya Hükümeti de Padişah'ın gerekli tedbirleri almasını uygun görüyordu. Bkz., "Avusturya Sefiri Tarafından fi 31 Mayıs 882 Tarihiyle Vuku'bulan Tebligat-ı Şifahiye'nin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/28**, s.2.

karşılacağını ama öncelikle Güçler'in konferansa katılmakla ilgili düşüncelerini temsilciliklerine gönderdiği yazı ile öğrenmek istedi.³⁴⁰ Konferans ile ilgili Güçler'in olumlu yanıtları geldikten sonra artık talepte bulunulabilirdi. İngiltere, 13 Haziran'da temsilciliklerine, sadece statükonun sürdürülmesi amacıyla kullanılmak üzere Sultan'ın yeteri miktarda birliği Mısır'a göndermesi için konferansta talepte bulunacağını bildirdi.³⁴¹ Osmanlı yönetiminin ise askeri birlik gönderme niyeti olmadığı gibi buna dair olumlu bir belirti de yoktu.³⁴² Talep, konferansta kararlaştırılıp Babiâli'ye sunulduğunda verilen yanıt yine değişmeyecekti.

Mısır meselesi ile ilgili toplanacak konferansa giden süreç 31 Mayıs 1882 tarihinde başladı. Freycinet, konferans önerisinin taslağını Fransa'daki İngiliz Büyükelçisi Lyons'a verdi. Tam metin ise Londra'da bulunan Fransa Büyükelçisi M. Tissot aracılığıyla gönderilecekti.³⁴³ 1 Haziran'da İngiltere İstanbul'da bir konferans toplanması teklifini kabul etti.³⁴⁴ Ertesi gün Avrupa'daki temsilciliklerine ve İstanbul'a gönderdiği yazıda Granville, konferansın koşullarını bildirdi: Mısır'daki zorlukların artık oradaki konsolosların çabasıyla veya ortak donanmanın manevi etkisiyle çözebilmenin umudu kalmadı. Bu nedenle Babiâli'ye sunulan 23 Mayıs tarihli ortak telgrafta öngörüldüğü üzere, krizi sona erdirmek için gerekli önlemler üzerinde ortak karar verebilmek için diğer Güçler ve Türkiye ile birlikte hareket edilmesi gerekiyordu. Bu nedenle 11 Şubat tarihli ortak telgrafın temeli üzerinde Mısır meselesinin görüşülmesi ve önlemlerin saptanması için İstanbul'da bir konferans toplanması isteği bildirildi. Sultan ve Hıdiv'in hakları ile fermanlar

³⁴⁰ "Lord Lyons to Earl Granville (3 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.12.

³⁴¹ "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg (13 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.59.

³⁴² "The Earl of Dufferin to Earl Granville (31 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.2. Malet, s.381.

³⁴³ "Lord Lyons to Earl Granville (31 May 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.1.

³⁴⁴ "Sir H. Elliot to Earl Granville (1 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.2.

tarafından güvence altına alınmış özgürlüklerin korunmasının ve Mısır kurumlarının ihtiyatlı gelişimi konferansın esaslarıydı.³⁴⁵

Benzer ifadelerin yer aldığı talepler Babiâli'ye ardı ardına gelmeye başladı. 3 Haziran'da İngiliz elçisinin ilettiği yazıda:

“Müşkülât-ı Mısriyye'nin suret-i müsalemetkaranede (barış içinde) hal ve tesviye edileceğini artık ümid etmek ma'kul görünmüyor... Düvel-i saire ve Hükümet-i Seniyye ile istişare eylemekliğimizin zamanı gelmiş gibi görünüyor... en seri ve en kabil icra-i suret Dersaadet'de Düvel-i saire süferasıyla Hariciye Nazırı Devletlü Paşa Hazretlerinden mürekkeb bir konferans akdidir.” deniliyordu.

Yazının devamında konferansın esasları yer aldı. Aynı yazı, aynı gün Fransız elçisi tarafından da verildi.³⁴⁶ Rusya Kabinesi diğer Kabineler ile fikir alışverişi yaptıktan sonra konferansın toplanmasını uygun bulup Babiâli için de en yararlı yolun bu olduğunu 10 Haziran'da bildirdi.³⁴⁷ Aynı tarihte Avusturya sefiri, Almanya ve Rusya Kabineleri'nde talebin olumlu karşılandığı öğrenildikten sonra Almanya ve Rusya sefirlerinin konferans davetine iştirak ettikleri takdirde kendisine de bu yönde mezuniyet verildiğini ilettiler.³⁴⁸

Konferans mevzusu açıldığı ilk günden itibaren Osmanlı Devleti gelişmelerden haberdardı. 1 Haziran'da konferansın detayları ile ilgili bilgiler, Musurus Paşa tarafından gönderilen telgrafla öğrenildi. Musurus Paşa'nın aldığı malumata göre, İngiltere, Fransa'nın konferans teklifini kabul etmişti ama konferansın toplanma yeri olarak İstanbul'un seçilmesi Granville'in ısrarı sonucu olmuştu. Granville, İngiltere'nin Padişah'ın Mısır'daki haklarını korumak için çaba

³⁴⁵ “Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome, St. Petersburg and Constantinople (2 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.6.

³⁴⁶ “İngiltere Hariciye Nezareti Tarafından fi 3 Haziran 82 Tarihiyle Dersaadet Sefaretine İrsal Olunan Telgrafnamenin Suret-i Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/34**, s.3; “Fransa Hariciye Nezareti Tarafından fi 3 Haziran 882 Tarihiyle Dersaadet Sefaretine İrsal Olunan Telgrafnamenin Suret-i Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/31**, s.2.

³⁴⁷ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 10 Haziran 82 Tarihiyle Rusya Maslahatgüzarı Tarafından Vuku'bulan Tebligat-ı Şifahiyenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/29**, s.1.

³⁴⁸ Altta parantez içinde: “Almanya maslahatgüzarının tebligat-ı şifahiyesi takriben Avusturya sefirinin tebligat-ı şifahiyesi mealindedir” yazmaktadır. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 10 Haziran 82 Tarihiyle Avusturya Sefiri Tarafından Vuku'bulan Tebligat-ı Şifahiyenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/28**, s.1. Bismarck, Dersaadet'ten aldığı telgraflarda, Padişah'ın konferansa katılmak istemediğini, Mısır'a asker göndermeyeceğini ve konferansın Dersaadet'te toplanmasına karşı çıkmayacağını biliyordu. Bismarck, İngiltere ile Fransa'nın daveti sonrasında konferansın yalnız Mısır işleri ile ilgili olması şartıyla Almanya'nın konferansı katılacağını söyledi. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 19 Haziran 82 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/37**.

sarf edeceğini taahhüt etmişti. Osmanlı Devleti'nin teklifi kabul etmemesi durumunda Fransa ile birlikte hareket etmeyi sürdürmeye mecburuz demişti.³⁴⁹ Konferansın gündeme geldiği andan itibaren Osmanlı Devleti'ne konferansın toplanmasıyla ilgili sürekli talepte hatta ısrarda bulunuldu.³⁵⁰ Ancak 1 Haziran'da Granville'in Musurus Paşa'ya söylediği gibi konferans Osmanlı Devleti olsa da olmasa da toplanacaktı.³⁵¹

II. Abdülhamit konferans kararını duyduğu zaman böyle bir girişimi zamansız buldu. Dufferin'e yapılan açıklamada, Derviş Paşa başkanlığında Mısır'a gönderilecek heyetin yola çıkmak üzere olduğu hatırlatıldı. Konferansın toplanması uygun olmadığı gibi şartları zorlaştırabilirdi. Heyetin Mısır'a gitmesi ve arzulanan sonuca ulaşıp ulaşılamayacağının beklenmesi akıllıca olacaktı.³⁵² Osmanlı yönetimi konferans toplanıncaya kadar bu tavrını sürdürdü. Haziran ayının 22'sinde konferansın toplanmasını devletler kabul ettiğinde³⁵³ Mısır'dan gelen son haberlerin olumlu olması ve böyle bir konferansın gereksiz bulunması nedeniyle Babıâli'nin tavrı yine olumsuzdu.³⁵⁴ Konferans toplantıları başladıktan sonra, Mısır'daki işler iyice karışmaya başladı ve sonunda Osmanlı Devleti daha fazla konferanstan uzak duramadı.

³⁴⁹ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 1 Haziran 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/36**, s.4.

³⁵⁰ Granville tarafından temsilciliklere gönderilen yazıda, Babıâli'nin konferansa katılması için baskı yapılması isteniyordu. Bkz., "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg (6 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.26. 10 Haziran tarihinde Dufferin, 4 devletin temsilcilerinin bugün konferansın toplanması için Babıâli'ye ısrar edeceklerini Granville'e yazdı. Bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (10 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.38.

³⁵¹ 16 Haziran'da Granville, Osmanlı Devleti katılsa da katılmasa da konferansın en kısa zamanda İstanbul'da toplanacağını temsilciliklerine duyurdu. Bkz., "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg (16 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.82.

³⁵² Said Paşa Sultan'ın kararıyla ilgili Dufferin'i bilgilendirdi. Bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (4 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.12-13.

³⁵³ "Earl Granville to Viscount Lyons (19 June 1882)" **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.108.

³⁵⁴ "Said Pasha to Musurus Pasha (20 Juin 1880) (Communicated to Earl Granville by Musurus Pasha, June 21)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.121-122.

Osmanlı Devleti’ni konferansa yönelik bu kadar temkinli ve çekingen davranmaya iten sebep ne olabilirdi? II. Abdülhamit tahta çıktıktan sonra, Balkanlardaki karışıklıklar sonrasında Aralık 1876 tarihli İstanbul (Tersane) Konferansı’nı başlangıç olarak kabul edersek, Osmanlı içişlerine yönelik düzenlenen konferanslarda Osmanlı yönetiminin öğrendiği önemli bir şey vardı: Ne zaman Osmanlı ile ilgili bir konferans düzenlense zararlı çıkan taraf Osmanlı Devleti oluyordu. Az ya da çok, Osmanlı Devleti konferanslarda bir şeyler feda etmek durumunda kalıyordu. Şimdi içinde bulunulan durum sadece Mısır ile alakalı değildi. Osmanlı yönetiminin asıl endişesi Mısır meselelerinin haricindeki konuların da masaya yatırılmasıydı. Mısır’daki karışıklıkları fırsata çevirmek isteyen devletler olabilirdi. Fransa’nın Tunus’u işgalinin izleri henüz silinmeden Trablus meselesi öne sürülebilirdi. Bu ihtimaller dillendirildiğinde Osmanlı yönetiminin endişelerini gidermek için birbiri ardına teminatlar verildi.

Padişah’ın konferansa katılmama sebebi olarak Mısır işleri haricinde bazı meselelerle iştigal edilmesi ve alehusus Trablus meselesinin açılmasından korktuğu öğrenilince Fransız Dışişleri’nden şu cevap geldi: “*Trablus meselesinden haber ve malumatımız yoktur. Mamefih konferansın maksadı Mısır işlerinin istatüko esası üzerine tesviyesine kâmil münhasır olacağını ve benim dahi Mısır işlerinden hariç bir meseleyi mevki-i bahse vaz’ eylemek niyetinde olmadığımızı katiyen beyan edebilirsiniz.*”³⁵⁵ 13 Haziran’da konferansın Mısır meselesi ile sınırlandırılmasını İngiltere ve Fransa kabul etti ve bu görüş diğer devletlerle paylaşıldı.³⁵⁶ İngiliz elçisi birkaç gün sonra, konferansta sadece Mısır meselesinin görüşüleceğine ve ondan başka bir konunun müzakere edilmeyeceğine dair İngiltere Hükümeti’nden teminat aldığını bildirdi.³⁵⁷ Konferansa sayılı günler kala, Babiâli’ye güvence verilmesi

³⁵⁵ “Fransa Hariciye Nezaretinden fi 12 Haziran 882 Tarihiyle Fransa Sefaretine İrsal Olunan Telgrafnamenin Hülâsa-i Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/31**, s.2.

³⁵⁶ “Earl Granville to the Earl of Dufferin (13 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.57. “Earl Granville to Her Majesty’s Representatives at Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg (13 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.59.

³⁵⁷ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Haziran 882 Tarihiyle İngiltere Sefaretinden Varid Olan Takririn Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/34**, s.1.

amacıyla Konferans'ın kesinlikle Mısır meselesi ile sınırlandırılması prensibi ilgili devletlere iletildi.³⁵⁸

Osmanlı Devleti'ne verilen teminatlara rağmen Osmanlı Devleti'nin konferansa katılmama kararı değişmedi. 23 Haziran 1882 tarihli ilk oturum, Tarabya'daki İtalya Sefarethanesi'nde diplomatik gelenekler gereği en yaşlı elçi olan Kont Korti başkanlığında yapıldı. 23 Haziran'dan 24 Temmuz'a kadar toplanan ilk dokuz oturuma Osmanlı Devleti katılmadı. 24 Temmuz tarihli 10. oturuma Osmanlı Devleti de katıldı ve Osmanlı Devleti'nin katılımı sonrasında konferans Hariciye Nazırı Said Paşa başkanlığında 14 Ağustos'a kadar devam etti. Said Paşa başkanlığında konferans 7 kez daha toplandı.³⁵⁹

Dışişleri Bakanı Granville konferans başlamadan iki gün önce İstanbul'daki İngiliz elçisi Dufferin'e konferansın neden gerekli olduğunu hatırlatıyordu: Askeri gösterilerin Hıdiv'in otoritesini yok etmesi; fermanlar ve antlaşmalar ile güvence altına alınan haklar ve yükümlülükler için tüm güvenliğinin ortadan kalkması; askeri partinin diktasından kurtulması için Hıdiv'in otoritesinin desteklenmesi.³⁶⁰

İlk toplantılarda devletlerin birlikte çalışarak ortak hareket etmesi ve hiçbir devletin kendi çıkarı peşinde koşarak tek başına müdahalede bulunmaması karara bağlandı. Lord Dufferin bu karara “*zaruret görülmediği takdirde*” ibaresini eklemesi doğal olarak, İngiltere'nin sonrası için neler düşündüğü ya da planladığı konusunda kafa karışıklığı yaratacaktı.

Konferansın 6 Temmuz tarihli 7. oturumunda temsilciler, konferansın gündeminde olan konulardan biriyle ilgili ortak karara vardılar: Mısır'a Osmanlı askerinin müdahalesinin amaçları ve koşullarının düzenlenmesi. Karara göre, amaçlar tekrar dillendirildi. Koşullar ise Osmanlı askeri Mısır'da üç ay kalacak ve

³⁵⁸ “Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome, St. Petersburg and Constantinople (19 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.109.

³⁵⁹ Konferans ile ilgili gelişmelerin takibi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**. Hariciye Nazırı Said Paşa'nın konferansa katıldığı toplantılarda yapılan görüşmeler ve mazbata suretlerinin yer aldığı defter için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1184**. Ayrıca konuyla ilgili bkz., Kızıltoprak, ss.89-100; **Mısır Meselesi**, ss.71-76; vd.

³⁶⁰ “Earl Granville to the Earl of Dufferin, (21 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3296] Egypt, No. 12 (1882). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople on Egyptian Affairs**, s.1.

kaldığı süre boyunca statüko devam edecekti. Ayrıca işgal masrafları Mısır bütçesinden karşılanacaktı.³⁶¹

Temsilcilerin hükümetlerine gönderdiği ortak telgraf üzerine, İngiltere Devleti ve diğer devletler 10 Temmuz 1882’de Babiâli’ye ortak bir nota verdiler. Notada Mısır’daki durumun çözülmesi ve güvenin yeniden tesis edilmesi gerektiğinden Büyük Güçler’in Sultan’ı Mısır’a müdahalede bulunmaya davet etme kararı aldıkları bildirildi.³⁶² Söz konusu notaya verilen cevap on gün sonra Musurus Paşa aracılığıyla Granville’e iletildi. Cevapta, Mısır’daki Osmanlı Sultanı’nın haklarının tartışmazlığı vurgusu memnuniyet yaratmasına rağmen asker göndermekle ilgili kesin bir ifade kullanılmadı. Ancak konferansa katılma talebi artık uygun görülüyordu.³⁶³ Babiâli tarafından verilen cevap, muhtemelen ortaya çıkan olağandışı durumun şoku atlatıldıktan sonra kaleme alınmıştı. Şok etkisi yaratan olay ise İskenderiye’nin İngiltere tarafından bombalanmasıydı.

İngiltere, 10 Temmuz 1882 tarihli notayı verdikten bir gün sonra 11 Temmuz’da, Babiâli tarafından gönderilecek cevabı beklemeden İskenderiye’yi bombaladı. Derviş Paşa’dan gelen nispeten daha olumlu raporlara rağmen İngiliz Amiral Seymour’un İskenderiye’ye geldikten sonra gelişmeler hakkında gönderdiği telgraflar ile bölgedeki konsolosların telgraflarında gittikçe kötüleşen bir havanın izleri sürülebiliyordu.

Derviş Paşa ve heyeti 4 Haziran’da yola çıkıp, 7 Haziran’da İskenderiye’ye ulaştı.³⁶⁴ Derviş Paşa, İskenderiye’ye geldikten birkaç gün sonra Maltız Olayı olarak

³⁶¹ “Identical Telegram sent by the Representatives of the Six Powers to their Governments, July 6, 1882, after the Seventh Meeting of the Egyptian Conference” için bkz., “The Earl of Dufferin to Earl Granville (6 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, ss.93-95.

³⁶² “Identical Note presented to the Porte on July 10, 1882” için bkz., “The Earl of Dufferin to Earl Granville (15 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3296] Egypt, No. 12 (1882). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople on Egyptian Affairs**, s.2-3.

³⁶³ “Said Pasha to Musurus Pasha 20 July 1882 (Communicated to Earl Granville by Musurus Pasha July 20)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3296] Egypt, No. 12 (1882). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople on Egyptian Affairs**, s.4-5. Ayrıca bkz., Yasamee, s.134-135. 7 Temmuz’da Babiâli’nin konferansa katılmaya meyilli olduğuna dair haberler yayılmıştı. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 7 Temmuz 82 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 6/39**.

³⁶⁴ “The Earl of Dufferin to Earl Granville (4 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.13. “Sir E. Malet to Earl Granville (7 June 1882)” **British House of Commons**

adlandırılan kanlı bir olay ile karşılaştı. 11 Haziran günü Maltalı bir tüccarla (Maltız) yerli bir hamalın arasında ücret konusunda başlayan tartışma hamalın öldürülmesiyle sonuçlanınca, kısa sürede olay halk ile yabancılar arasında adeta meydan muharebesine döndü. Milliyetçi havanın getirdiği yabancı düşmanlığı, patlak veren olayların kanlı geçmesine neden oldu. Onlarca Avrupalı hayatını kaybederken ölen yerliler ve yaralılarla birlikte sayı yüzlerle ifade edildi.³⁶⁵

Derviş Paşa duruma hemen müdahale ederek, o an için yabancıların müdahale etmesine fırsat tanıyacak şekilde olayların farklı bir boyuta taşınmasına mani oldu. Olaydan bir gün sonra Derviş Paşa, Hıdiv'in huzurunda Arabî Paşa ve konsoloslarla bir toplantı yaptı. Konsoloslara yabancıların güvenlikleriyle ilgili teminat verildi. Bu teminat konsolosları memnun etmekten uzaktı. Bir gün sonra kaleme aldığı telgrafında Malet, "*Derviş Paşa'nın misyonu, amacında tamamen başarısız olmuş gibi görünüyor*" demektedir.³⁶⁶ Konsoloslar durumu hükümetlerinin çıkarlarına uygun bir hale getirmek amacıyla İstanbul'a gönderdikleri telgraflarda, huzur ve emniyetin sağlanması için Osmanlı Devleti'nin asker göndermesi gerektiği üzerinde durdular. Bunun Derviş Paşa tarafından da kabul edildiğini bildirdiler.³⁶⁷ Babıâli'ye askeri birlik gönderme talebinde bulunan devletlerin isteği, bu argüman ile güçlendirilebilirdi. 11 Haziran sonrasında güçlendi de. Ancak bu durum kısa sürede kontrol altına alındığı için Osmanlı Devleti'nin konferansa katılmak ve Mısır'a asker

Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt, s.32.

³⁶⁵ Maltız Olayı ve sonrasındaki gelişmeler için bkz., Bilgenoğlu, s.121-122; Gümüş, s.31-32; Hallberg, ss.259-264; Karal, s.94-95; Karaca, ss.445-447; Kızıltoprak, ss.58-62; Lutskiy, s.207; **Mısır Meselesi**, ss.68-70; Weigall, ss.141-144; vd.

³⁶⁶ Malet, s.411.

³⁶⁷ Malet, Derviş Paşa'nın bu toplantıda eğer gerekirse Türk birliği çağırabileceğini ifade ettiğini yazmaktadır. Bkz., Malet, s.410-411. "*Konsoloslar bugün Derviş Paşa Hazretleri nezdine giderek Mısır'da Avrupalıların huzur ve emniyetini temine muktedir olup olmadığını sual eylediklerinde müşarünileyh gerek kendisinin ve gerek Hıdiv Hazretlerinin askerleri bulunmadığı cihetle bunu yapmağa muktedir olmadıkları ve bundan dolayı bir güne mesuliyet deruhte edemeyeceği ve fakat ne yapmak lazım geldiğini anlamak üzere Hıdiv Hazretlerinin nezdine gideceği cevabını verdi.*" Bkz., "İngiltere Sefaretine fi 12 Haziran 882 Tarihiyle Mısır General Konsolosundan Varid Olan Telgrafnamenin Meali Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/34**, s.2. Mısır'daki ecnebilerin temin-i huzur ve emniyetine ne kendisinin ne de Hıdiv Hazretlerinin muktedir olamadığı konsolosların suali üzerine devletlü Derviş Paşa Hazretleri canibinden ifade olunduğuna dair şimdi İngiltere sefiri gönderdiği telgraf alındı. Bkz., "Başvekâlet-i Celile-i Cenab-ı Samiyesine", **BOA, Y.PRK.HR., 6/30**, 25 Recep 99 (12 Haziran 1882). Granville, askeri müdahale olmaksızın Derviş Paşa'nın başarılı olmasını mümkün görmüyordu. Musurus Paşa, Osmanlı askerinin gönderilmesini tasdik eder gibi gözüktü diyordu. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 14 Haziran 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/36**, s.3. Fransızlar da Derviş Paşa'nın askeri güç olmaksızın bir şey yapamayacağını bildirdiler. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 6/31**, s.3, 1 Haziran 98 (13 Haziran 1882).

göndermek konusundaki düşünceleri değişmedi. Kızıltoprak'ın belirttiği üzere olay, milliyetçilerin kasıtlı bir kışkırtması olarak düşünülseydi, Amiral Seymour karaya asker çıkarmakta tereddüt etmezdi.³⁶⁸ Olaydan üç gün sonra Gladstone, konuyla ilgili uzun ve şiddetli tartışmaların yaşandığı 14 Haziran 1882 tarihli Avam Kamarası görüşmelerinde, İskenderiye'de meydana gelen olayların rastlantısal olduğunu ve Mısır meselesi ile ilgili olmadığını beyan etti.³⁶⁹ Bununla birlikte Maltız Olayı, Avrupa'da ve özellikle İngiltere'de antiemperyalistler de dâhil olmak üzere Mısır'a müdahale taraftarlarını çoğalttı.³⁷⁰ İngiliz Hükümeti İskenderiye olaylarını işgali mümkün kılacak bir propagandist faaliyetle gündemde tutarken askeri müdahale de artık İngiliz Kabinesi'nde konuşulmaya başlandı.³⁷¹

11 Haziran ile 11 Temmuz 1882 tarihleri arasında İngilizler yoğun bir faaliyet içindeydiler. Bir taraftan konferansın toplanması ve Osmanlı Devleti'nin katılımı ile uğraşıyorlardı. Diğer taraftan müdahalede bulunabilme şartlarının biraz daha olgunlaşması ve İstanbul'da Osmanlı yönetimi ile devletlerin işgali kabule hazır hale gelmelerinin alt yapısı hazırlanıyordu. İşgalin alt yapısını hazırlayan en önemli etkenlerden biri bölgede bulunan İngiliz yetkililerinin rapor ve telgraflarıydı. Donanma Komutanı Seymour, Başkonsolos Malet ve İngiliz Başkonsolosluğu Diplomatik Servis'in İkinci Sekreteri Cartwright, bu süreci İngilizler lehine yönlendirmede başarı oldular.

11 Haziran olayını takip eden günlerde bölgeden tansiyonun giderek yükseldiğine dikkat çeken karamsarlığın hüküm sürüdüğü yazıların arkası kesilmedi.

³⁶⁸ Kızıltoprak, s.63. Weigall, olayın ertesi günü huzurun sağlandığını ve birkaç hafta içinde halk arasındaki ilişkilerin normale döndüğünü söylüyor. Bkz., Weigall, s.144.

³⁶⁹ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Haziran 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.A.HUS., 170/80**. Tartışmalar için bkz., **Hansard, Egypt – The Political Crisis., HC., Deb., 14 June 1882**, Vol.270, ss.127-173.

³⁷⁰ Kızıltoprak, s.62. "11 Haziran İskenderiye Katliamı" olarak adlandırdığı olay Chamberlain'e göre, Mısır'daki İngiliz işgalinin belirlenmesinde kritik durumdaydı. Ona göre, olay tamamen yanlış şekilde anlaşılmıştı ve Arabî Paşa'ya geri dönülemez bir düşmanlığı başlatmıştı. Bkz., M. E. Chamberlain, "The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt", **Middle Eastern Studies**, Vol.13, No.1 (Jan., 1977), ss.14-34.

³⁷¹ İngiltere'de 20 Haziran ve 22 Haziran'da düzenlenen Kabinet toplantılarında askeri hazırlıklar ve müdahale ile ilgili tartışmalar yapıldı. 22 Haziran'da, eğer İstanbul Konferansı'nda bir Türk birliği gönderilmesi başarısızlığa uğrarsa Süveyş Kanalı'na ek İngiliz birlikleri gönderilmesi önerildi. Bkz., Robert T. Harrison, **Gladstone's Imperialism in Egypt**, Greenwood Press, London, 1995, s.96-97. Ayrıca bkz., Karaca, s.448-449.

Malet 14 Haziran'da Kahire'den İskenderiye'ye geçti.³⁷² Olaylarda ölen altı İngilizin adını bildirdi.³⁷³ İskenderiye'ye geldiğinde 700 kadar İngilizin limandaki gemilere sığındığını ve İngilizleri almak amacıyla gemilerin gönderilmesi gerektiğini yazdı. Paniğin sürmesi halinde sığınanların sayısı artacak ve askeri unsurlar yetersiz kalacaktı. Konu acil olduğu için hemen adım atılması gerekiyordu.³⁷⁴ 15 Haziran'da *"Buradaki durum o kadar gergin ki, kesinlikle bir şeyler yapılması lazım"* dediği yazıda Türk birliklerinin acilen gelme ihtimalini yok sayıyordu.³⁷⁵ Aynı gün başka bir telgrafında Malet, Kahire'de paniğin arttığı ve çok sayıda Avrupalı çalışanın Kahire'den ayrıldığını bildirdi.³⁷⁶ İskenderiye'den ve Kahire üzerinden Mısır'ı terk eden veya terk etmeye hazırlanan Avrupalıların sayısı Malet'in verdiği rakamlara göre hiçte az değildi ve panik devam ediyordu.³⁷⁷ Haziran'ın sonuna doğru Cartwright, Avrupalıların göçü ve kaçış için hazırlıklarının geçici olarak azaldıktan sonra artan bir enerjiyle devam ettiğini bildirdi.³⁷⁸ Malet'in bildirdiğine göre, durumun vahameti sadece Avrupalıların ticaretle uğraştığı kozmopolit merkezlerle sınırlı değildi. Konsolos Borg ve Mr. Carr'dan gelen raporlar dâhilinde, köylerde bulunun Avrupalılar arasında da güvensizlik çok fazlaydı.³⁷⁹

³⁷² "Sir E. Malet to Earl Granville (14 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.72.

³⁷³ "Vice-Consul Calvert to Earl Granville (14 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.72.

³⁷⁴ "Sir E. Malet to Earl Granville (14 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.72.

³⁷⁵ "Sir E. Malet to Earl Granville (15 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.74.

³⁷⁶ "Sir E. Malet to Earl Granville (15 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.74.

³⁷⁷ 15 Haziran'da 4 bin kişi Kahire'ye gelmişti. Bkz., "Sir E. Malet to Earl Granville (16 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.81. 17 Haziran'da İskenderiye'den 14 bin Hristiyan ayrıldı ve 6 bini ayrılmayı bekliyordu. Kahire'den 8 bin kişi ayrıldı ve bankalar hala kapalı. Bkz., "Sir E. Malet to Earl Granville (17 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.88.

³⁷⁸ "Mr. Cartwright to Earl Granville (29 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.51.

³⁷⁹ "Sir E. Malet to Earl Granville (19 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.20.

Maltız Olayı'ndan sonra *The Times* gazetesinde gelişmelerle ilgili çıkan haberler halkın endişesini arttırıyordu. 12 Haziran'da olaylar “*İskenderiye’de Ciddi Kargaşa*” başlığı altında, Avrupalılara karşı çıkan ayaklanma olarak duyuruldu.³⁸⁰ Olayların üstünden iki gün geçmesine rağmen Malet’ten gelen haberlerde Hristiyanların korunması görevinin eleştirildiği gazetede yar aldı: “*Eğer ordu bu görevi yerine getiremezse, o zaman herkes için korkunç bir tehlike olacaktır.*”³⁸¹ İlerleyen günlerde de durumun değişmediği ve paniğin sürdüğü yönünde haberler gazete sütunlarını doldurdu.³⁸² Osmanlı basınında ise *Tercüman-ı Hakikat* gazetesi örneğinden hareketle, Mısır meselesinin Haziran ayında neredeyse gazetenin her sayısında yer aldığı ve olaylara daha ılımlı yaklaşıldığı görüldü.³⁸³

Maltız Olayı sırasında, Süveyş Kanalı’nda emniyet problemi yaşandığına dair ortaya atılan rivayetler Avrupa kamuoyunda ve kanal hissedarları arasında kaygılara neden oldu.³⁸⁴ Gazetelerde güvenlik sebebiyle kanalın İngilizler tarafından işgal edileceği yönünde haberler boy gösteriyordu. Haberlerin doğruluğunun araştırılması için vakit kaybetmeden Musurus Paşa’ya talimat verildi. Granville ve Gladstone ile görüşen Musurus Paşa, gazetede çıkan haberlerin gerçeği yansıtmadığını bildirdi. Granville, “*İngiltere Hükümeti’nin asla böyle bir niyeti bulunmadığını en kat’i surette*” beyan ederken Babıâli Mısır’da huzur ve emniyeti sağlayamadığı takdirde

³⁸⁰ “The Crisis in Egypt, Serious Riots in Alexandria”, **The Times**, 12 June 1882.

³⁸¹ “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 14 June 1882.

³⁸² “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 16 June 1882; “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 19 June 1882; “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 27 June 1882; “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 29 June 1882; vd.

³⁸³ 1882 ortalarından itibaren gündemi oluşturan konulardan biri olduğu için Mısır ile ilgili basında pek çok haber çıktı. Lisansüstü tezlerde çeşitli konulara ilişkin Osmanlı basınına yönelik yapılan çalışmalar yaygın olmasına rağmen bu konu incelenmeye muhtaçtır. Görebildiğimiz kadarıyla sadece 1870-1878 yıllarını içine alan bir yüksek lisans çalışması yapılmıştır. Söz konusu tez için bkz., Edip Gül, **Basiret Gazetesi’nde Mısır Meselesi (1870-1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011. Sadece gazetelerde yer alan haberlerden hareketle Mısır’ın işgali ile ilgili çalışmalar yapılabilir. Mesela *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde konuyla ilgili pek çok haber vardır. Sadece başyazı konumunda olan *İcmal-ı Ahval* kısmında yer alan haberlerin Haziran sonrasındaki tarihleri görebildiğimiz kadarıyla şöyledir: **Tercüman-ı Hakikat**, 1882 Temmuz:3, 5, 10, 11, 12, 15, 17, 19, 20, 21, 24, 31; Ağustos:1, 2, 3, 5, 7, 9, 11, 12, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29; Eylül:1, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 22, 25, 26, 30; Ekim (Teşrinievvel):2, 4, 5, 7, 11, 16, 20, 28, 30; Kasım (Teşrinisani):2, 3, 6, 20, 22; Aralık (Kanunuevvel):21, 22, 26; 1883 Ocak (Kanunusani): 8, 9, 13, 16, 20, 22, 23, 29, 31; Şubat:9, 10, 14, 19, 23; Mart:2, 5, 8; Nisan:16, 24; Mayıs:19,23; Haziran:11, 30; Temmuz:19, 20, 21; 1884’te ve sonrasında, azalmakla birlikte Mısır ile ilgili haberler devam ediyordu: 20 Şubat 1884; 17 Mart; 1 Nisan; 21 Mayıs; 5 Haziran 1884 vd.

³⁸⁴ 13 Haziran’da Fransa’da bulunan Süveyş Kanalı idaresinin başkanı de Lesseps, kanalın durumunu öğrenmek için çektiği telgrafa cevaben Derviş Paşa ortada dolaşan rivayetlerin asılsız olduğuna dair teminat verdi. Bkz., **BOA, Y.A.HUS., 170/112.**

İngiltere'nin artık eli bağılı durması ve kendi mevkisini muhafaza çaresine bakmaması mümkün olamaz uyarısında bulundu. Gladstone ise asker göndermeyi ertelediği her gün orada meydana gelecek olayların sonuçlarından Osmanlı Devleti sorumludur diyordu.³⁸⁵

Haziran'ın sonralarında Malet'in telgraflarına İskenderiye'de bulunan Cartwright ve Seymour'un yazıları da eklendi. 26 Haziran'da Cartwright, İskenderiye'de askeri partinin etkisinin arttığını, ayrıca güvenin her geçen gün azalmakta ve ülkeye yapılan mali ve ticari zararların telafi edilemez duruma geldiğini bildirdi.³⁸⁶ Cartwright aynı gün, Arabî Paşa tarafından Avrupalıların güvenliğini garanti ettiğini tekrarlayan güvencelere rağmen, Kahire güzergâhındaki demiryolu hattında bir kasaba olan Benha'da fanatik grupların on Yunan ve üç Yahudi'yi öldürdüğünü güvenilir bir kaynaktan öğrendiğini yazdı.³⁸⁷ Ertesi gün Konsolos Borg'un raporuna göre, Kahire'deki askeri hazırlıklara dikkat çekti.³⁸⁸

Bölgeden gelen yazılarda gösterilmeye çalışılan kritik durum sonucunda 16 Haziran'da Seymour, İngilizleri korumak için gerekirse önlem alması yönünde yetkilendirildi.³⁸⁹ 23 Haziran'da Seymour, Mısırlıların Dimyat'tan Süveyş Kanalı üzerine bir operasyon niyetinde oldukları uyarısında bulundu.³⁹⁰ 25 Haziran'da konferansın kararının burada bilinmesi durumunda derhal harekete geçmek için hazırlıklı olmak istediğini ve donanmanın saldırı için uygun pozisyona getirilmesini

³⁸⁵ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 17 Haziran 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.A.HUS., 170/85**, ss.2-4.

³⁸⁶ "Mr. Cartwright to Earl Granville (26 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.36.

³⁸⁷ "Mr. Cartwright to Earl Granville (26 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.37.

³⁸⁸ Rapora göre, Kahire'deki askeri tesisler ve kaleler, tedariklerini gidermek için büyük bir çaba sergileniyordu. Bkz., "Mr. Cartwright to Earl Granville (27 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.42.

³⁸⁹ Önce 15 Haziran'da Fransızlar bilgilendirildi ardından 16 Haziran'da Seymour'a yetkilendirildiği bildirildi. Bkz., "Earl Granville to Viscount Lyons (15 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.75; "The Secretary to the Admiralty to Vice-Admiral Sir B. Seymour (16 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.92-93.

³⁹⁰ "Secretary to the Admiralty to Lord Tenterden (24 June 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.8.

teklif etti.³⁹¹ Amiral Seymour, 14 Haziran'dan itibaren meydana gelen olayları özetlediği 27 Haziran tarihli yazısında, İskenderiye'den ayrılmak isteyen Avrupalılar nedeniyle limanında çok sayıda geminin dolup taşıdığını söyledi. Ayrıca İngiliz ve Fransız donanması haricinde limanda demirli Avusturya, Amerika, Yunanistan, Almanya, İtalya ve Rusya'nın savaş gemilerinin isimlerini verdi ve yazısını yine uyarılar ve askeri destek talebiyle bitirdi.³⁹²

Temmuz ayı geldiğinde uyarılar daha ad ciddileşti. Seymour'un 1 Temmuz'da askeri hazırlıklara ilişkin uyarıları şöyleydi: Patlayıcı madde taşıyan teknelerin hala büyük bir Bedevi kampının bulunduğu Elgesir'den uzak olmadığı tespit edilmiş, yerliler silahlanmaya yönelmiş, İskenderiye'de ve kalelerde asker sayısı 10 bini geçmiş, askere alımlar ve rezervler sürekli artıyor, Arabî her gece peygamberden vahiy aldığını yayıyor ve O ittifak filosunu tuzağa düşürmeyi umuyordu.³⁹³ Aynı gün Cartwright, Mısırlıların İngilizlere karşı düşmanlıklarının bir hayli arttığını söylüyordu.³⁹⁴

2 Temmuz'da Granville'den Cartwright'a gönderilen talimatta Kahire'de Avrupalıların tehlikede olduğunu düşünüyorsanız, onları hemen uyaracaksınız, ayrılmaya karar verirlerse geri çekebilirsiniz, denildi.³⁹⁵ 3 Temmuz'da İskenderiye'de bulunan İngiliz Donanması Komutanı Seymour'a gönderilen emir ile askeri harekâtının önü açıldı: *“Kanalı engellemeye yönelik bir girişim, buna göre muamele görecek olan düşmanca bir eylem olarak kabul edileceğini askeri yöneticiye bildirin. Fırsat buldukça Avrupalıları bilgilendirmek için Başkonsolos ile birlikte hareket edin.”* Ve aynı zamanda *“Herhangi bir düşmanca eyleme geçmeden önce Fransız Amiralini işbirliğine davet edin, ama Fransızlar katılmayı reddederse*

³⁹¹ “Amiral Sir B. Seymour to the Secretary to the Admiralty (26 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.36.

³⁹² “Amiral Sir B. Seymour to the Secretary to the Admiralty (27 June 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.85-86.

³⁹³ “Amiral Sir B. Seymour to the Secretary to the Admiralty (1 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.62.

³⁹⁴ “Mr. Cartwright to Earl Granville (1 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.58.

³⁹⁵ “Earl Granville to Mr. Cartwright (2 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.61.

talimatlarınıza göre hareket etmeyi geciktirmeyin” emri verildi. Verilen emir ertesi gün Fransızlara iletildi.³⁹⁶ Bu emir birkaç gün içinde Osmanlı Devleti tarafından da öğrenildi.³⁹⁷

Gelişmelerin başından beri Fransızlarla ortak hareket eden İngilizler askeri müdahale zamanı yaklaştığı zaman Fransızları buna davet etmekten çekinmediler. Freycinet başkanlığındaki Kabine, tartışmalar sonrasında kararını verdi. Fransız Hükümeti, İskenderiye’deki askeri hazırlıkları zorla durdurma konusunda Fransız Amiralî Conrad’ın İngiliz Amiralî Seymour’a katılmasını uygun görmedi ve bu yönde bir talimat vermedi.³⁹⁸ 6 Temmuz’da Fransa’daki İngiliz Büyükelçiliği’nden gelen yazı ile Fransız Hükümeti’nin İskenderiye’deki askeri hazırlıkları zorla durdurmak için İngiltere Hükümeti’ne katılmayacağı kararı iletildi.³⁹⁹ Yine de acil bir durumda Fransızlar tamamen hazırlıksız yakalanmamak için önlem alacaklarını bildirdiler.⁴⁰⁰ Değişen bir şey olmayacak, Freycinet ve Kabinesi meydanı İngiltere’ye bırakacaktı.⁴⁰¹ Mustafa Kamil Paşa, Fransızların izlediği siyaseti şu sözlerle eleştirmektedir: *“Mösyö Freycinet’in izlediği siyaset beceriksiz bir siyasettir. Çünkü Mısır’a askeri müdahaleden çekinmiş ve ‘Devlet-i Aliyye’nin’ askerini Mısır’a göndermesine karşı çıkmıştır. Bu siyaset sonucu, İngiltere’nin Mısır’a tek başına müdahale etmesi ve Mısır’ın İngilizlerin eline düşmesi olmuştur!”*⁴⁰²

³⁹⁶ “Earl Granville to Viscount Lyons (4 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.74.

³⁹⁷ Londra’dan gelen telgrafta, Avam Kamarası’nda 5 Temmuz tarihli toplantıda sorulan soru üzerine Gladstone, Amiral’e gerektiği gibi hareket etme talimatının verildiğini söyledi. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 6 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 170/146**. Ayrıca Sir Stafford Northcote tarafından sorulan soru ve Gladstone’un cevabı için bkz., **Hansard, Egypt (Political Affairs), HC., Deb., 5 July 1882, Vol.271, s.1568-1569**.

³⁹⁸ “Viscount Lyons to Earl Granville (5 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.83-84.

³⁹⁹ “Earl Granville to the Earl of Dufferin (7 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.96.

⁴⁰⁰ “Viscount Lyons to Earl Granville (5 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.84.

⁴⁰¹ İşgalden yaklaşık beş ay sonra dönemin Fransız Başbakanı Duclerc İngiliz elçisi Lyons’a, izlenen politikanın Mısır üzerinde İngilizlere zafer getirdiğini ve Fransa’nın mağlubiyetine sebep olduğunu itiraf edecekti. Aktaran, Bilgenoğlu, s.129, dp.567.

⁴⁰² Mustafa Kamil Paşa, s.252.

Diğer taraftan İngilizler askeri hazırlıklarını tamamlıyorlardı. İskenderiye Limanı'nda bulunan İngiliz gemilerinin savaş hazırlıkları yapması ve Malta'dan takviye geldiği haberleri alındığında, Sultan tarafından bu hazırlıkların durdurulması talep edildi.⁴⁰³ Bu talebi dikkate almayan İngilizler Mısırlıların İskenderiye'de yaptıklarını iddia ettikleri askeri hazırlıklara odaklanıp bunların durdurulması yönündeki uyarılarını sürdürdüler. Majestelerinin Hükümeti, İskenderiye'deki bataryaların inşasını sürdürmeye yönelik Mısır askeri yetkililerinin niyetine dair gelen raporlar sonrasında Amiral'e böyle bir girişimi engelleme talimatı verdiklerini diğer devletlere bildirildi.⁴⁰⁴ Seymour, 6 Temmuz'da İskenderiye'deki askeri komutanlığa, istihkâm çalışmalarının durdurması yönünde bir nota gönderdi.⁴⁰⁵ Aynı gün Granville, limana girişin engellenmesi veya bataryaların kurulması veya silahlandırılmasıyla ilgili Seymour'un güç kullanması durumunda, Süveyş, Port Said ve Sevakin'deki konsoloslarla kendileri ve diğerlerinin güvenliği için gerekli önlemlerin alınması konusunda iletişime geçmesi talimatını verdi.⁴⁰⁶

İstanbul'da düzenlenen konferansın 7. oturumunun yapıldığı 6 Temmuz, temsilcilerin Osmanlı askeri müdahalesine ilişkin ortak olarak karar verdikleri gün olması itibarıyla de ayrıca önemliydi. İngiliz Hükümeti müdahale konusunda hazırlıklarını tamamlıyor ve gerekli talimatları gönderiyorken, Fransa ve diğer Güçler ile Osmanlı Devleti'ni sürece dâhil etmeye çalışmakla, muhtemelen müdahalede zamanı geldiğinde uluslararası tepkinin önüne *"beni tek başıma müdahaleye siz mecbur bıraktınız!"* argümanı ile geçmek istiyordu. Konuyla ilgili yapılan çalışmalarda İngilizlerin Mısır'ın işgaline giden süreçte kasıtlı ve bilinçli bir politika ile hedefine ulaştığı yönünde yorumlar yapılmaktadır.⁴⁰⁷

⁴⁰³ "The Earl of Dufferin to Earl Granville (4 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.76-77.

⁴⁰⁴ "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Berlin, Vienna, Rome and St. Petersburg (5 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.81.

⁴⁰⁵ "Mr. Cartwright to Earl Granville (6 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.93.

⁴⁰⁶ "Earl Granville to Mr. Cartwright (6 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.89.

⁴⁰⁷ Mesela, İngiliz işgaline karşı Avrupa basınında yayımladığı makalelerin yanı sıra 1896'da İngiliz Başbakanı Gladstone'a Mısır'ın bağımsızlığını talep eden üç açık mektup yazan Kahire doğumlu

7 Temmuz'da Seymour, güvenliğin sağlanması amacıyla gerekli önlemlerin alınması için Süveyş, Port Said ve Sevakin'deki konsololarla iletişime geçmeye karar verdi.⁴⁰⁸ Cartwright'ın İngilizlerin Kahire'den ayrılması için uyarıda bulunulması ve İskenderiye'deki konsololara haber verilmesi yönündeki 6 Temmuz tarihli yazısı iki gün sonra Granville tarafından onaylandı.⁴⁰⁹

Granville, 9 Temmuz'da temsilciliklerine gönderdiği yazı ile İskenderiye'deki kalelerin geçici olarak silahlarını teslim etmediği takdirde İngiliz Amiralinin 24 saat içinde ateş açacağını bildirdi.⁴¹⁰

Mustafa Kamil Paşa, *Şark Meselesi* isimli eserinde İngiltere'nin olayları isteği ve arzusu doğrultusunda şekillendirdiğini savunur. İngilizler hem halk arasındaki çatışmayı büyütmüş hem de Hıdiv ile Arabî Paşa arasında nefret tohumları ekmeye başarılı olmuştu. Ayrıca Osmanlı Sultanı ile Hıdiv Tevfik Paşa'nın arasını açmayı da başarmıştı. Bkz., Mustafa Kamil Paşa, s.239. Ali Nizami Paşa heyetinde olduğu gibi Derviş Paşa heyetinin de Mısır'a gönderileceği zaman donanma faktörünü devreye sokması ve heyetlerin geri çağırılması isteğinde bulunması Gümüş göre, İngilizlerin Mısır'da karışıklıkların önlenmesi gibi bir dertlerinin olmadığını ispatı gibidir. Bu tarz bir politikanın nedeni "bütün devletlerle işbirliğine girildiği düşüncesini yerleştirerek bu meseleyi kendi amacına uygun bir şekilde sonlandırmak düşüncesidir." Bkz., Gümüş, s.43. Bilgenoğlu, "İngiltere'nin gayesi Mısır'a tek başına müdahale idi ve bu niyeti uzunca bir süredir korumaktaydı. İskenderiye çatışmaları, can kayıpları, organize toplu göçler gibi olaylar meşruiyet zemininin inşası adına İngilizler tarafından ustaca kullanılmıştı" demektedir. Bkz., Bilgenoğlu, s.128. Kızıltoprak, İngiltere'nin "Mısır'daki karışıklıkların ancak bir askeri operasyonlara önlenebileceği fikrini onlara da (diğer devletlere) benimsetmeye çalıştı. Bu politika çok ustaca uygulanıyordu" diyecekti. Bkz., Kızıltoprak, s.79. Konferansın toplanması ve çalışmaları da doğal olarak bu politikanın bir uzantısı gibidir. 24 Temmuz 1882 tarihinde Lord Salisbury Lordlar Kamarası'nda yaptığı konuşmasında konferans ile sağlanmaya çalışılan Avrupa Uyumu'nun (European Concert) "bir fanteziden ibaret" olduğuna inanıyordu. Ayrıca Avrupa Uyumu doktrini içerisinde İslam söz konusuysa Avrupa Uyumu'nun "İslam'a karşı Hristiyanlığı" hatta "bu Haçlı Seferi gibi bir şeyi" ifade ettiğini söyleyecekti. Ama buna karşı çıkmıyordu. Bkz., **Hansard, Ministerial Statement. Motion for an Address., HL., Deb., 24 July 1882**, Vol.272, s.1503. Salisbury'nin konuşmasına atıfta bulunan Cromer ise konferansta İngilizleri o günün en başarılı diplomatlarının temsil ettiğini ve Granville ile Dufferin'in onların istedikleri şeyleri iyice anladıklarını belirtir. Sonuçta Sultan birlik göndermeyi reddetmiş ve bu sorumluluğu İngiltere üstlenmişti. Bkz., Cormer, s.291.

⁴⁰⁸ "Mr. Cartwright to Earl Granville (7 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.96.

⁴⁰⁹ "Earl Granville to Mr. Cartwright (8 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.101. 6 Temmuz'da Cartwright, İngilizlerin Kahire'den ayrılması için resmi bir yazı yayımlamıştı. Bkz., "Mr. Cartwright to Earl Granville (6 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.91-92. Bu sırada, Kahire Konsolosu Mr. Beaman'dan gelen telgrafta, Kahire'deki panik halinin arttığı ve orada yaşayan yabancılardan konsolosluklara sığınmaya devam ettiği söyleniyordu. Bkz., "Mr. Cartwright to Earl Granville (7 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.98.

⁴¹⁰ "Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Paris, Berlin, Vienna, Rome, St. Petersburg and Constantinople (9 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.105.

Seymour tarafından dillendirilen ithamlar İskenderiye'deki Mısırlı komutan tarafından kabul edilmemesine ve Said Paşa'nın Amiral'in düşmanca eylemini durdurma talebinde bulunmasına rağmen⁴¹¹ 10 Temmuz'da Granville, son uyarı hatta saldırı bildirgesi olarak anlaşılabilecek yazısını yayımladı. Paris, Berlin, Viyana, Roma, Petersburg ve İstanbul'daki İngiliz temsilciliklerine saat 17:30'da çekilen telgrafta, İskenderiye'deki de facto (fiili) yetkililerin Sultan'ın emirlerine ve Hıdiv'in isteklerine karşı ve kendi pozitif güvencelerine rağmen düşmanca hazırlıkları devam ettikleri bildirildi. *“Amiralimizin açıkladığı rota, basit ve makul meşru müdafaa (act of simple and legitimate self-defence) eyleminden başka bir şey değildir. Eylemi gerçekleştirmek zorunda kalırsa, eylem başka bir gizli amaç taşımadan gerçekleştirilecektir”* deniliyordu. Sadece İstanbul'daki İngiliz elçisi Dufferin'e özel olarak şunlar yazıldı: *“Otoritesi hiçe sayılan Sultan'ın iyi anlaşılan çıkarlarına göre hareket ettiğimize inanıyoruz.”*⁴¹²

11 Temmuz 1882 tarihinde sabah saat 07:00'da gelen telgrafta İngiliz gemilerinden açılan ateş ile İskenderiye bombardımanı başladığı bildirildi. Öğlene kadar devam eden bombardımandan sonra bazı noktalarda ateş kesildi.⁴¹³ 10 Temmuz'da Sultan'ın saldırıyı erteleme isteğine ve 11 Temmuz'da Said Paşa'nın çabalarına rağmen bombardıman başlamış ve devam etmişti.⁴¹⁴ Bombardıman haberi alındığında, bir gün önce Dufferin ile görüşmesinin iyi geçtiğini düşünen Said Paşa şaşırılmıştı. Dufferin'e acilen daha büyük felaketlerin önlenmesi için ateşin kesilmesi

⁴¹¹ “Said Pasha to Musurus Pasha (9 Juillet 1882) (Communicated to Earl Granville by Musurus Pasha, July 10)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.110-111.

⁴¹² “Earl Granville to Her Majesty's Representatives at Paris, Berlin, Vienna, Rome, St. Petersburg and Constantinople (10 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.114.

⁴¹³ Gönderilen telgrafta ayrıca bombardımana katılan gemilerin isimleri ve konumları da paylaşıldı. Bkz., “Telegrams Received, July 11, from Mr. Moore, Secretary to the Commander-in-chief, off Alexandria”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.120-121.

⁴¹⁴ “The Earl of Dufferin to Earl Granville (10 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.121; “The Earl of Dufferin to Earl Granville (11 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.122.

isteğinin iletmesini rica etti.⁴¹⁵ Aynı talebi ileten Musurus Paşa'nın Granville'den aldığı cevap, *"Şu saatte her şey olmuş bitmiş olmalıdır. Fakat herhalde İngiltere Hükümeti Amiralın hareketine müdahale edemeyeceğinden dolayı teessüfüm"* şeklindeydi.⁴¹⁶

Musurus Paşa'ya 10 Temmuz tarihinde gönderilen iki kıta telgraf, 11 Temmuz'da eline geçmiş ve hemen Granville ile görüşmüştü. 11 Temmuz'da üstte yer alan telgraftan önce Musurus Paşa, bir telgraf daha göndermişti. Musurus Paşa'nın ilettiğine göre, Granville'in ilk sözleri, *"artık pek geç davrandınız, zira bu sabah saat yedide İskenderiye'den aldığım bir kıta telgrafnamede Amiralın bu sabah saat beşte ateş etmeğe başladığı bildirilmiştir"* oldu.

Bir gün önce, 10 Temmuz gününde Babiâli'ye Mısır'a müdahale ile ilgili verilen ortak notanın cevabı beklenmeden İngilizlerin saldırıya geçmesi notanın göstermelik olduğu düşüncesini kuvvetlendirmektedir. Musurus Paşa, 10 Temmuz tarihli takririn cevabının gelip gelmediğini Granville'e sorduğunda, Dufferin'den kısa bir cevap geldiğini ama ayrıntılı bir telgrafın henüz gelmediğini öğrendi. Granville'in son sözleri Osmanlı yönetimini rahatlatmaya yönelikti: *"Babiâli'nin Mısır üzerindeki hukuk-u hükümransı değil fakat usat (asiler) aleyhine hareket eylemekteyiz, bu iş nihayet Şevketsemat Hazret-i Padişahıca faideli olacağını göreceksiniz."*⁴¹⁷

12 Temmuz'da birkaç atış daha yapıldı ama kıyıdan karşılık verilmediği ve ateşkes bayrağı (beyaz bayrak) çekildiği için operasyon kesildi.⁴¹⁸ Bombardıman haberi 12 Temmuz'da ayrıntılı şekilde *The Times* gazetesinde yer aldı.⁴¹⁹ 13 Temmuz'da İskenderiye'den gelen haberde, 12 Temmuz gecesi İskenderiye'nin farklı noktalarındaki yangının tüm gece sürdüğü yazıldı.⁴²⁰

⁴¹⁵ "The Earl of Dufferin to Earl Granville (11 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.123-124.

⁴¹⁶ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 11 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.A.HUS., 170/158**.

⁴¹⁷ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 11 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.A.HUS., 170/156**.

⁴¹⁸ "The Secretary to the Commander-in-chief at Alexandria to the Secretary to the Admiralty (12 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.131.

⁴¹⁹ "The Crisis in Egypt, Bombardment of the Forts at Alexandria", **The Times**, 12 July 1882.

⁴²⁰ "Bombardment at Alexandria", **The Times**, 14 July 1882.

İngiltere müdahaleyi meşru müdafaa olarak haklılaştırmaya çalıştı ama bu haklılığa karşı en güzel eleştiriyi Avam Kamarası'ndaki konuşmasında Mr. Henry Richard yaptı: *“Evimin etrafında belli ki kötü amaçlarla sinsice dolaşan bir adam buluyorum. Kilitleri ve parmaklıkları hızlıca halledip pencerelerimi sağlamlaştırıyorum. Adam bana bunun kendisi için bir hakaret ve tehdit olduğunu söylüyor ve kapılarımı yumrukluyor. Ve bunun sadece sıkı bir meşru müdafaa (self-defence) eylemi olarak yapıyor.”*⁴²¹ Osman Nuri, şehrin sebepsiz yere topa tutup harap edilmesini ve üstüne üstlük bundan dolayı Amiral'e rütbe ve unvan verilmesini, tarihte bu kadar çirkin hareketin emsali olmadığı sözleriyle sert biçimde eleştirdi.⁴²²

İskenderiye'nin bombardımanı Osmanlı yönetimi içinde de bir sarsıntıya sebep oldu. Padişah, 11 Temmuz'da Abdurrahman Paşa'yı görevinden alarak yerine Said Paşa'yı Sadrazam olarak atadı. Küçük Said Paşa üçüncü defa olarak Sadarete getirildi.⁴²³ Hariciye Nazırı olan Kürt lakaplı Said Paşa ise Mayıs ayında başladığı görevini 25 Kasım 1882 tarihine kadar yürüttü.⁴²⁴

⁴²¹ Avam Kamarası'nda 25 Temmuz 1882 tarihinde Akdeniz'deki İngiliz güçlerinin takviye edilmesiyle ilgili Gladstone'un 2.3 milyon sterlinlik mali kaynak önerisi görüşülürken, Mr. Henry Richard bu eleştiriyi dillendirdi. Verdiği örnek sonrası Richard, diğer ulusların iç işlerine müdahale etmemenin Liberal Parti'nin ilkelerinden biri olduğu kanısını belirtti. Bkz., **Hansard, Supply – Forces in the Mediterranean (Vote of Credit), HC., Deb., 25 July 1882**, Vol.272, s.1778-1779. Richard'ın konuşmasını alıntılamanın Rothstein, İngilizlerin bahanesinin bu kadar ikiyüzlü olduğunu vurguluyor. Bkz., Theodore Rothstein, **Egypt's Ruin, A Financial and Administrative Record**, William Brendon and Son Ltd., London, 1910, s.214-215. Ayrıca bkz., Lutskiy, s.209.

⁴²² Osman Nuri, s.695.

⁴²³ 11 Temmuz'da Küçük Said Paşa, Abdurrahman Paşa'nın yerine üçüncü kez Sadrazamlığa getirildi. Yerine Ahmed Vefik Paşa atanıncaya kadar, görevini 1 Aralık 1882 tarihinde kadar yürüttü. Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III (1318)**, s.117-118. Ayrıca bkz., İnâl, s.1011; Mehmet Zeki Pakalın, **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Cilt:5, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1948, s.60. Said Paşa göreve başlangıcını ve mevcut durumu anılarında şöyle anlatıyor: *“Lord Dufferin 11 Temmuz sene 1882 tarihiyle Hariciye Nazırı Said Paşa'ya verdiği takdirde diyor ki tabyalar inşasından, her gune toplar vaz'ından dolayı donanma İskenderiye'de duramaz olur idi. İngiliz amiralinin buna mukabil tedarikini Temmuzun sekizinci Cumartesi akşamı yani son mülakatımızdan kırk sekiz saat evvel tarafınıza ihbar etmişim. İş suret-i marziyede tesviye olunmak için nasıl olursa olsun bir teminat verdiğiniz halde bir mühlet ita'sı hakkında derpiş eylediğiniz asbab-ı müsaidekarane telakki olunur diye size söylemişim. Fakat siz bunu yapmaya muktedir olmadığınızı bildirdiniz. Binaenaleyh amiral hükümet-i mahalliye'nin bu tedarikat-ı hasmanesini kendisine zararı dokunmayacak bir hale vaz' etmeğe mecbur oldu.”* Dufferin ile Said Paşa'nın mülakatından dört saat sonra Küçük Said Paşa, görevine başladığını söylüyor. Bkz., **Said Paşa'nın Hatıratı**, Birinci Cild, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328, s.77.

⁴²⁴ Hariciye Nazırlığı görevinden bulunan Hüseyin Paşa'nın oğlu Kürd Said Paşa, 8 Mayıs 1882 - 25 Kasım 1882 tarihleri arasında görevini sürdürdü. Daha sonra Berlin Sefaretine tayin edilerek Afrika Konferansı'nda Osmanlı Devleti'nin temsilcisi olarak bulunmuştur. Bkz., **Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III (1318)**, s.173.

Osmanlı Padişahı II. Abdülhamit'in İskenderiye'nin topa tutulmasıyla ilgili düşüncesi Washington sefirinin gönderdiği telgrafta net olarak gözükmemektedir. Telgrafta, *Herald* gazetesi muhabirinin 15 Temmuz'da yaptığı mülakatın gazetede yer alan kısmında şunlar yazılı: "*Hazret-i Padişahî İskenderiye'nin topa tutulmasının zalimane ve haksız bir hareket olduğunu beyan (etti)... (ayrıca) birde İngiltere'nin Mısır'daki politikası Hindistanca kendisine faideli olmayacağı ve yalnız başına Mısır'ı işgal eylemesine düvel-i saire tarafından müsaade olunmayacağı...*" ifade edildi.⁴²⁵ Mısır ile ilgili görüşmeler uzayıp gitti. Mısır'a asker gönderme konusunda net bir karar verilmedi veya verilemedi. Padişah'ın son kararını olabildiğince geciktirilmesindeki temel sebep belki de Mısır gibi çok önemli bir yerin İngilizler tarafından tek başına işgal edilmesine diğer devletlerin müsaade etmeyeceği yönündeki kanısıydı. Ancak İskenderiye olayı İngilizlerin tek başına da olsa müdahale edebileceğini ispatladığı gibi devlet adamları arasında bir şeyler yapılması düşüncesini kuvvetlendirdi.

Bombardımandan sonra Yıldız Sarayı'nda eski sadrazamlardan Safvet Paşa, Arifi Paşa ve Hayreddin Paşa'nın da bulunduğu olağanüstü bir Meclis toplandı. Sadrazam Küçük Said Paşa'nın başkanlığındaki görüşmelerin ana konusu Mısır'a askeri müdahalede bulunmanın uygun olup olmadığıydı. Hayreddin Paşa anılarında kendisine fikri sorulunca, konuyu gazetelerden takip ettiğini ama Mısır ile yazışmalar, Derviş Paşa'ya verilen talimatlar veya Mısır'da olanların içyüzü gibi konuya ilişkin kesin ve tam bilgi sahibi olmadığını belirttikten sonra müdahale kararı verilmesi gerektiği üzerinde durdu.

"Yunanistan'ın, Romanya'nın, Sırbistan'ın vs. kaybı İmparatorluğun topraklarını epeyce küçülttü ama hayati elemanlarından vurmadı onu. Eğer herhangi bir güç bir gün Mısır'ı ele geçirirse Türkiye'nin yüreğine ebediyen öldürücü bir darbe indirecektir. Muhteşem Osmanlı hanedanı tarafından kurulan, yüzyılda bir yapılan asırlık yapının yıkıldığını görmek istemiyorsak Şevketli Hünkâr'a, ordusuna müdahale emri vermesi için yalvarmamız gerekir. Zira Mısır topraklarının, ne pahasına olursa olsun, yabancı işgaliyle kirlenmesine engel olunmalıdır... elbette oraya bir ordu göndermeliyiz."

Hayreddin Paşa'nın bu görüşü meclis oylamasında çoğunlukça desteklendi.⁴²⁶ Said Paşa da anılarında, Yıldız Sarayı'nda birçok kez gece gündüz demeden toplanan

⁴²⁵ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 15 Ağustos 82 Tarihiyle Vaşington Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.A.HUS., 171/53.**

⁴²⁶ **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, ss.93-99.

Meclis-i Vükela üyelerinin konferansın teklifi üzerine hazırlanan mukavele-i askeriye'nin İngiltere Devleti ile akdi lüzumunda ısrar edildiğine değinmektedir.⁴²⁷

16 Haziran gibi nispeten erken tarihli bir telgrafta Musurus Paşa, Maltız Olayı'ndan sonra İngiltere'deki muhtelif partilerin endişelerine yer verip Mısır'da huzurun ve asayişin biran önce sağlanması için Osmanlı askerinin gönderilmesinin zihinlerde yer edinen hâkim düşünce olduğunu bildirmişti. Bu telgrafta Musurus Paşa'nın çok sık denk gelmediğimiz öngörü ve uyarılarından biri bulunmaktadır ve dikkate alınacak niteliktedir:

*“Zan-ı acizaneme göre tarafımızdan bir güne tereddüd ve tehir vuku'bulur ise bu hal İngiltere Hükümeti'ni çarnaçar (ister istemez) vesait-i saireye müracaatı icbar (zorlama) edecek bir takım hadisat-ı gayri melhuz (umulmayan) zuhuruna sebebiyet verebileceği gibi, Babîâli'ye dahi politikasını tervic (kabul ettirme) için böyle münasip fırsattan mahrum eyleyebilir, şimdi Mısır meselesinin halli müşkil bir akdi vardır ki bunun halli lüzum-ı mutlak hükmündedir.”*⁴²⁸

Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi mevzusu Haziran, Temmuz ve Ağustos aylarında sıkça gündemdeydi. İstanbul'da Mısır meselesine ilişkin düzenlenen konferansta en önemli husustu bu. Osmanlı Devleti konferansa katılma kararı aldığı anda konferans başkanlığına getirilen Hariciye Nazırı Said Paşa'nın en çok baskıya uğradığı konu yine asker mevzusuydu. 24 Temmuz tarihli ilk günkü katılımında Said Paşa şöyle yazacaktı: *“Süfera ve maslahatgüzarların asakir-i şahane sevki hakkında bana ısrarları görölmesi üzerine bil-zarure sevk-i asker esasına muvafakat gösterildi.”*⁴²⁹ 27 Temmuz 1882, konferansın 11. ve Osmanlı temsilcilerinin katıldığı 2. oturumdur. Oturumun konusu, 15 Temmuz 1882 notasına istinaden asker sevkiydi.⁴³⁰ İngiltere ve Fransa'nın Mısır'ı işgal için fırsat

⁴²⁷ **Said Paşa'nın Hatıratı**, Birinci Cild, s.81-82.

⁴²⁸ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 16 Haziran 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 170/85.**

⁴²⁹ Konferans toplantılarında yapılan görüşmeler ve mazbata suretlerinin yer aldığı defterde Osmanlı temsilcilerinin katıldığı ilk toplantının başlangıcını betimleniyor: *“Alafranga şehir-i carinin yirmi dördüncü pazartesi günü mesele-i Mısıriye için İtalya sefarethanesinde içtima' eden konferansa gidilip Düvel-i Sitte süfera ve maslahatgüzarlarıyla beraber oturulduğunu müteakip süferanın en kâdemlisi olan Kont Corti tarafından meseleyi şerh (açma) ve konferans heyeti namına olarak riyasetin taraf-ı acizaneme verildiğine ve Mısır'a asakir-i şahane sevki lüzumuna dair bir nutuk irad olunduktan sonra taraf-ı acizanemden dahi konferans heyetine beyan-ı teşekkürle beraber mesele-i mezkurenin tedabir-i sulhiye ve teskiniyle hal ve tesviyesi hakkında cenab-ı Saltanat-ı Seniyyeden masrûf (harcanmış) olan mesai ve ikdamat (ilerlemeler) beyan ve işin yine sulhen halli lüzumuna dair hal-i muvafık bir takım edille ve berâhin (deliller) dermiyan edildi.”* Bkz., “Konferansın Birinci İctima'ı Hakkında Takdim Olunan Takrir-i Müşterek Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1184**, 9 Ramazan 99 (24 Temmuz 1882), s.1.

⁴³⁰ 15 Temmuz 1882 tarihinde Büyük Güçler ortak bir nota ile Babîâli'ye Mısır'a asker gönderme davetinde bulundular. Bu notanın esasları 6 Temmuz tarihli nota ile aynıydı. Bkz., “The Earl of Dufferin to Earl Granville (15 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers**,

kolladıklarını düşünen Said Paşa, diğer devletlerin de ısrarının sürmesi sonucu Mısır'a asker gönderme konusunda “...bir beyanname bugün sefir ve maslahatgüzarlara tebliğ ve düvel-i müşarünileyhüma nezdinde bulunan Süfera-ı Saltanat-ı Seniyyeye dahi ifadat-ı lazıma ilavesiyle i'ta-ı malumat kılınması” icabına karar verdi.⁴³¹

27 Temmuz'da Osmanlı temsilcisinin asker gönderilmesi hususunda olumlu sinyaller vermesi dışarıda memnuniyetle karşılandı.⁴³² Gladstone haberi alınca İngiltere Hükümeti'nin bundan memnun olduğunu Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada söyledi. Ancak askeri harekât ve asker gönderme esasları üzerine bir açıklık olmadığını sözlerine ekledi.⁴³³ Haber üzerine Musurus Paşa, Granville ile görüştü. Granville temkinli bir şekilde “*Hazret-i Padişahîden derhal bir ilanname neşr buyurulup buyurulmadığını bilmedikçe asker-i Osmaniye'nin muavenetine müteallik meselenin tedkikine girişmeyeceğini*” söylemesi üzerine Musurus Paşa, muavenet (yardım) kelimesini kabul edemeyeceğini çünkü Mısır'ın Osmanlı mülkü olduğunu belirtti. Ayrıca “*eğer İngiltere Hükümeti kendi askerini çekeceğini bendenize kat'iyen vaad eder ise ilannamenin derhal neşrine müteallik şart hakkında devlet-i metbu'ama müracaat edebileceğimi söyledim.*” Granville'in bu teminatı kendisinin vermesinin “*imkânsız*” olduğu cevabı ise Mısır üzerinde belirginleşen İngiliz niyetlerinin bir yansıması gibiydi.⁴³⁴

İngiltere'nin Mısır üzerindeki niyetlerinin belirginleştiği kırılma noktalarından biri, İskenderiye'nin bombardımanı sonrasında operasyonu devam ettirmesiydi. Ciddi bir direnişle karşılaşmayan İngilizler, olaydan sonra her şey

Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”], s.147.

⁴³¹ “Konferansın İkinci İctima'ı Hakkında Takdim Olunan Takrir-i Müsterek Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1184**, 12 Ramazan 99 (27 Temmuz 1882), ss.2-4.

⁴³² Paris, Petersburg, Berlin ve Roma'dan kararı memnuniyetle karşılayan telgraflar için bkz., **BOA, Y.A.HUS., 171/18**, ss.8-12. *The Times* gazetesi konuyla ilgili haberinde, elçilerin güçlü ifade edilen arzuları sonucu 27'sinde Osmanlı delegeleri asker göndermeyi kabul etti demektedir. Bkz., “The Crisis in Egypt”, **The Times**, 29 July 1882.

⁴³³ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 30 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 171/18**, s.3. Ayrıca söz konusu konuşma için bkz., **Hansard, The Conference – Intervention of the Porte., HC., Deb., 28 July 1882**, Vol.273, ss.34-39.

⁴³⁴ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 30 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 171/18**, s.4. Aynı gün Londra'dan gönderilen üçüncü telgrafta Musurus Paşa, İngiliz askerlerinin Mısır'dan çekilmesinin imkânsızlığına değiniyordu. Bkz., “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 30 Temmuz 82 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 171/18**, s.5.

olağan gözükmesine rağmen⁴³⁵ karaya asker çıkarmak için vakit kaybetmedi. 13 Temmuz'da Seymour'a, Hıdiv'in ya da İskenderiye'deki herhangi bir Mısırlı yetkilinin daveti üzerine güveliği sağlamak için karaya asker çıkarabilir, diğer gemilerdeki Avrupalı komutanları bilgilendirip uygunsa işbirliğine davet edebilirsiniz, talimatı gönderildi.⁴³⁶ 15 Temmuz'da denizcilerden oluşan İngiliz birlikler karaya çıktı. Babiâli tepkisini hemen göstererek yapabildiği tek şeyi yaptı: Durumu protesto etti.⁴³⁷ Zaten bundan başka bir şey yapabilecek gücü ve pozisyonu da yoktu.

15 Temmuz tarihi İskenderiye'nin bombardımanında olduğu gibi anlamlı bir tarihi. 10 Temmuz'da Babiâli'ye verilen ortak nota sonrasında İngilizler notanın cevabını beklemeden ertesi sabah harekete geçmişlerdi. Şimdi o kadar da beklemediler. 15 Temmuz'da Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi yönünde ortak nota verildiğinde İngilizler İskenderiye'ye asker çıkarmaya başlamışlardı.

Fransızlar İngilizlerin davetine kayıtsız kalınca bu işi İngilizler tek başlarına üstlendiler.⁴³⁸ Aynı gün, karaya asker çıkarmakla kalmayıp, Seymour'un güvenliği sağlamak için Kıbrıs'tan iki kıta asker gönderilmesi talebi kabul edildi. İngiltere diğer eylemlerinde olduğu gibi Kıbrıs'tan asker gönderileceğini Fransızlara

⁴³⁵ 13 Temmuz'da Edwards, "*Kanal trafiği her zamanki gibi*" diye yazdı. Bkz., "From Commander Edwards, Her Majesty's ship 'Ready,' Suez" (13 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.142. 14 Temmuz'da Seymour, "*İskenderiye hala yanyor ama sokaklar temizleniyor*" diyecekti. Bkz., "From Amiral Sir B. Seymour" (14 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.142.

⁴³⁶ "To Amiral Sir B. Seymour" (13 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.142.

⁴³⁷ Hıdiv ile Derviş Paşa'dan gelen telgrafta Hıdiv'in tehlikede olmadığı, Arabi Paşa'nın içeri çekilip askerinin tamamının ona ayak uydurmadığı bildirildi. İngiliz Amirali'nin karaya asker çıkardığı anlaşılmış ve bunun asayışı bozacağı endişesiyle askerlerin geri çekilmesi istenmiştir. Bkz., **BOA, Y.A.HUS., 170/165**, 3 Temmuz 1298 (15 Temmuz 1882). Said Paşa, Granville'e ileilmek üzere gönderdiği telgrafta, İngiliz donanmasının İskenderiye bombardımanı sadece İskenderiye'yi yok etmekle kalmadı halkın zihinlerinde de derin bir kaygı ve endişe yarattı. Bu içler acısı olayın sonucunda belli sayıda İngiliz İskenderiye'ye çıkmış durumda. Bu durumun düzeltilmesi için sizden askerlerinizi çekmenizi rica ediyorum demektedir. Bkz., "Said Pasha to Musurus Pasha (15 Juillet 1882) (Communicated to Earl Granville by Musurus Pasha, July 17)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.154-155. Ayrıca bkz., **Mısır Meselesi**, s.75. Babiâli, karaya asker çıkarılmasını protesto ederek askerinin geri çekilmesini talep etti. Askerinin geri çekilmesi bir yana 15 bin asker Mısır'a doğru yola çıkmıştı. Bkz., Osman Nuri, s.694-695.

⁴³⁸ Sultan'ın asker gönderme önerisini reddetmesi durumunda Fransa'nın nasıl hareket edeceği merak konusuydu. Fransızlar askeri müdahale taraftarı değildi. Fransızların çözümü, konferansta Babiâli'ye baskı yapmak ya da konferansta alınacak ortak karara göre hareket etmektir. Bkz., "Earl Granville to Viscount Lyons (14 July 1882)"; "Viscount Lyons to Earl Granville (14 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.139-140.

bildirdi.⁴³⁹ 21 Temmuz'da Kıbrıs ve Malta'daki 15 bin askerin sevkiyatı için verilen emir de Fransızlarla paylaşıldı.⁴⁴⁰ Aynı gün Freycinet, meclisin onayı olmadan Fransız Amirali'ne İngiliz Amirali ile işbirliği yapması için izin verilemeyeceğini bildirdi.⁴⁴¹ 25 Temmuz'da Gladstone, Akdeniz'de İngiliz güçlerinin takviye edilmesi için 2.3 milyon sterlinlik mali kaynak önerisini meclise sundu. Üç gün süren görüşmelerinin son gününde Gladstone, Mısır'daki zorlukların üstesinden gelebilmek için 10-15 bin askere ihtiyaç duyulduğunu söyledi. Öneri meclisten çok büyük çoğunlukla geçti.⁴⁴² Benzer bir öneri bir hafta kadar önce Fransız Parlamentosu'na da geldi. Fransızlar öneriyi büyük farkla reddetti. Bu oylama Freycinet Kabinesi'nin sonunu getirirken, İngiltere hedefine bir adım daha yaklaşıyordu.⁴⁴³

İngiltere hiçbir hamlesini gizli yapmadı. Osmanlı Devleti'nden ve Fransa'dan gelen cevaplar İngilizlerin elini güçlendirerek onları tek başına hareket etmek için daha fazla cesaretlendirdi. İngiltere, yakaladığı hiçbir fırsatı geri çevirmeyerek adım adım Mısır'a yerleşti.

Temmuz sonunda Osmanlı Devleti ile askeri işbirliği yönünde adımlar atılmaya devam etti. 7 Ağustos tarihli oturumda Osmanlı temsilcilerinin 15 Temmuz tarihli notada yer alan Mısır'a asker gönderme davetini kabul ettiler.⁴⁴⁴ 10 Ağustos

⁴³⁹ "Earl Granville to Viscount Lyons (15 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.147.

⁴⁴⁰ "Earl Granville to Sir A. Paget (21 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.187. Cromer, bunlara ek olarak 5 bin askerin de Hindistan'dan istendiğini ekliyor. Bkz., Cromer, s.301. Kızıltoprak, İngilizlerin İskenderiye'de 12 bin askeri olduğunu ve sonrasında Süveyş Kanalı yakınındaki İsmailiye, 21 Ağustos'ta 25 bin asker ile çıkarma yaptığını yazmaktadır. Bkz., Kızıltoprak, s.109-110. Yine 21 Ağustos'ta Malta Şehbenderliği'nden gelen telgrafta 36 adet top ve çok miktarda yiyecek ve mühimmatın dört İngiliz nakliye gemisiyle İskenderiye'ye gönderildiği bildirildi. Bkz., **BOA, Y.A.HUS., 171/75.**

⁴⁴¹ "Viscount Lyons to Earl Granville (21 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.187.

⁴⁴² Devam eden görüşmeler sonrasında Gladstone'un önerisi, iki gün sonra 27 Temmuz'da 19 aleyhte oya karşı 275 oyla kabul edilecekti. Bkz., **Hansard, Supply – Forces in the Mediterranean (Vote of Credit). [Third Night.], HC., Deb., 27 July 1882, Vol.272, s.2074.**

⁴⁴³ Fransa Parlamentosu'nda ise 19 Temmuz tarihinde İngiliz önerisine benzer ama çok daha az bir meblağ (313 bin sterlin) oylandığında 461 oya karşı 61 oy gibi büyük bir farkla öneri reddedildi. Fransa'da yeni hükümeti Eugene Declerc kurdu. Bkz., Cromer, s.302; Kızıltoprak, s.108.

⁴⁴⁴ "Konferansın Beşinci İctima'ı Hakkında Takdim Olunan Takrir-i Müşterek Suretidir", **BOA, Y.EE.d., 1184, 23 Ramazan 99 (8 Ağustos 1882), s.8.** "Identical Telegram sent to the Six Powers after the Fourteenth Meeting of the Egyptian Conference, August 7, 1882" için bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (7 Ağustos 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.302-303

geldiğinde İngiliz elçisi tarafından sunulan askeri sözleşmenin maddeleri üzerinde neredeyse karara varıldı.⁴⁴⁵ Hariciye Nazırı Said Paşa, 10 Ağustos'ta “*takririn cenab-ı Hükümet-i Seniyye'den kabul buyrulması üzerine asker-i şahanenin bugün yarın hareket edeceklerini konferansa bildirdi.*”⁴⁴⁶ Ne var ki Osmanlı askerinin Mısır'a gönderilmesi mümkün olmayıp görüşmeler Osmanlı idaresi lehine olumlu bir sonuca ulaşamadı.⁴⁴⁷

Askeri bir anlaşma imzalanması konusunda birçok görüşme yapıldı. Olayların başından beri sanki Osmanlı Devleti'ni asker göndermeye ikna etmek gibi bir hava yaratılsa da görüşmeler sırasında İngilizlerin Osmanlı müdahalesine taraftar olmadığı görüldü.⁴⁴⁸

II. Abdülhamit'in asker gönderme konusunda isteksiz davranması ve işleri ağırdan alması da İngilizlerin işine yaradı. Daha önce belirtildiği üzere İngilizlerin tek başına Mısır'ı işgal etmesine Büyük Devletler'in izin vermeyeceği düşüncesi Abdülhamit'i ağırdan almaya iten sebep olabilirdi. Bunun yanı sıra Abdülhamit, İngilizlerin yürüttükleri politikaya dair ciddi çekincelere sahipti. Ayrıca Halife sıfatına sahip olan bir hükümdarın Müslümanlara karşı bir eyleme girişmesi, gönderilecek asker sayısının sınırlı olması dolayısıyla merkezi kuvvetin peyderpey azalarak güçsüzleştirilmesi ve nihayetinde büyük bir siyasi inkılâbın kapısının

⁴⁴⁵ İngiltere sefiri tarafından hazırlanan, Kraliçe ve Sultan arasında Osmanlı askerlerinin Mısır'a gönderilmesi hakkında ortak harekete ilişkin 5 maddelik mukaveleye göre: 1-Asker gönderilmesi durumunda ortak hareket edilip sonrasında asker sayısının artırılması gerekirse birlikte karar verilecek. 2-Askerin çıkarma yapacağı yer beraber belirlenecek. 3-Tek elden askerlerin idaresi şart olduğu için İngiliz kumandanın oluru olmadan hareket edilmeyecek. 4-Askerlerin gelme sebepleri ortadan kalkınca askerler geri çekilecek “*asakir-i Osmaniye İngiliz askeriyle birvakitte Mısır'ı tahliye eyleyecek.*” 5-İki ordu arasındaki iletişim için bir komiser Osmanlı ordugâhında bulundurulacaktı. Bkz., “İngiltere Sefiri Tarafından Teklif Olunan Mukavele-i Askeriyenin Müsveddesi Tercümesidir”, **BOA, Y.EE.d., 1184**, s.12.

⁴⁴⁶ “Hariciye Nazırı Devletlü Said Paşa Hazretlerinin Taht-ı Riyasetlerinde ve Sair Murahhaslar Hazeratı Hazır Oldukları Halde Alafranga Ağustos'un Onuncu Perşembe Günü Trabya'da İtalya Sefarethanesinde Altıncı Defa Olarak Akd Edilen Konferansın Mazbatası Tercümesi Suretidir”, **BOA, Y.EE.d., 1184**, s.11-12.

⁴⁴⁷ Sadrazam Said Paşa, Kamil Paşa'nın hatıratındaki “*konferans sonuçta bir işe yaramadı*” yönündeki eleştirilere itiraz ederek, diplomatik olarak önemli adımlar atıldığını belirtti. Özellikle 10 Ağustos anlaşmasını ve sonrasında yapılan Meclis-i Vükela görüşmesini örnek gösterip Tel el-Kebir Savaşı'nda Arabî'nin yenilgiye uğratılmasıyla İngilizlerin anlaşma yapma ihtiyacının ortadan kalktığını söyledi. Bkz., **Kamil ve Said Paşaların Anıları –Polemikleri-**, yay. haz. Gül Çağalı-Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1991, ss.236-241.

⁴⁴⁸ Kızıltoprak, Ağustos sonuna gelindiğinde “*İngiltere, Osmanlı Devleti ile ortak bir askeri operasyonu istemediğinden uzlaşmayı sağlayacak teklifler sunmadı*” demektedir. Bkz., Kızıltoprak, s.102. Lutskiy, “*Aslında Britanya Türkiye'yle işbirliğinden kaçınmak için her şeyi yapmıştı.*” Bkz., Lutskiy, s.211. Yasamee sürece iki tarafa açısında da bakarak, “*Müzakereler her iki taraf için de göstermelikti*” yorumunda bulundu. Bkz., Yasamee, s.137.

aralanma ihtimali Abdülhamit'in asker gönderme konusundaki çekingen tavrının nedenleri arasındaydı.⁴⁴⁹

5 Eylül 1882 tarihinde, 5-6 bin kişilik asker gönderilmesi, komutanların ortak hareket etmesi ve olumsuz şartlar ortadan kalkınca İngiliz ve Osmanlı birliklerinin aynı zamanda Mısır'ı boşaltması konusunda anlaşma sağlandı. Ancak II. Abdülhamit, anlaşmayı onaylamayı geciktirince, İngiltere 13 Eylül'de Tel el-Kebir'de Arabî kuvvetlerini bozguna uğrattı. Artık Osmanlı askerine ihtiyaç olmadığı gibi müzakere yapmak da manasızdı.⁴⁵⁰

Mısır, II. Abdülhamit'in saltanatının ilk yıllarında aldığı darbelere eklenerek iktidarı boyunca unutamadığı ve hiçbir zaman da tamamen gözden çıkarmadığı bir memleket oldu.⁴⁵¹ İngilizler Mısır'da tehdit olarak gördükleri milliyetçi unsurları askeri güç ile ortadan kaldırdıktan sonra Mısır idaresinin altyapı çalışmalarına başladı. Arabî Paşa sürgüne gönderilirken çok sayıda milliyetçi ya hapse atıldı ya da Mısır'dan uzaklaştırıldı. İstanbul'daki İngiliz elçisi Dufferin, Osmanlı yönetiminin itirazlarına rağmen Başkonsolos Malet'in görevine vekâlet etmek üzere Mısır'a

⁴⁴⁹ Sultan II. Abdülhamit tarafından yazdırılan tarihsiz bir muhtıradan, bu çekinceler yer almaktadır: “*Badehu İngilizler tarafından vaktiyle Napolyon'un asker çıkarıldığı ve cüz'i bir rüzgâr ve fırtınalı havada yanaşılmak gayr-i kabil olan Abukır iskelesine dört binden yukarı olmamak üzere Devlet-i Aliyye tarafından gönderilmesi teklif olunmuştur. Halbuki o sırada alınan ihbâr-ı mevsûkaya (sağlam haber) nazaran Devlet-i Aliyye tarafından Mısır'a asker sevk olunduğu halde Arabî'nin avenesi (yardakçıları) tarafından ellerinde Mushaf-ı şerif olduğu halde, karşı gelerek Asâkir-i Şâhâne'yi bu suretle kendi üzerlerine silâh ettirmeyecekler idi. Bu da İngilizlerin teşvikiyle idi. Bu velev ki, böyle olsun madem ki, Devlet-i Aliyye dört binden ziyâde asker sevk etmeyecek idi. O halde Arabî üzerine ateş etse bile onların yirmi bini mütecâviz olması hasebiyle galebenin oltarafta olacağı tabii idi. Şu halde devlet dörder bin olmak üzere Mısır'a mütemâdiyen asker sevk edip kırdıracak ve bundan bir fâide hâsıl olmadıktan başka asıl Memâlik-i Şâhânenin kuvveti bu sûretle peyder-pey Mısır'da mahv edilecek idi. Ve zaten bunda maksad-aslı de Devlet-i Aliyye'nin berrî ve bahrî kuvvetini Mısır'a akıtarak bu vechle asıl Merkez-i Saltanat-ı Seniyyeyi zâif düşürüp, bil-âhire büyük bir İnkılâb-ı siyasiyyeye kapı açmak idi.*” Bkz., Sultan II. Abdülhamid Han, **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, s.71-72.

⁴⁵⁰ Armaoğlu, s.589-590; Bilgenoğlu, s.133-134; Cromer, ss.300-330; Gümüş, ss.56-61; İrtem, ss.80-87; Karaca, s.457-461; Karal, s.97-98; Kızıltoprak, s.102-111; Langer, s.275-276; Lutskiy, s.211-212; **Mısır Meselesi**, ss.75-78; vd.

⁴⁵¹ 15 Eylül'de Dufferin, bütün ikna gücünü kullanarak beş saat boyunca nazırları ikna etmeye çalışmış ama sonunda Sultan uzlaşmayı onaylamaya yanaşmamıştı. Tel el-Kebir'de zafer kesinleşince 15 Eylül'de Dufferin'e yeni talimatları almadan konvansiyonu imzalamaması söylendi. “*İngilizlerin Mısır'ı işgali Abdülhamid'in hiç kendine gelemediği bir darbe idi... O andan itibaren ondan Rusya'dan olduğundan daha çok korktu.*” Bkz., Haslip, ss.215-217. “*Bu, hiç tartışmasız, sultanın itibarına indirilmiş ağır bir darbe, onun hükümlerlik haklarının, imparatorluğun da toprak bütünlüğünün açıkça ihlalidir... Sultanın, hemen hemen saltanatının sonuna kadar, en büyük uğraşlarından biri İngilizlerin Mısır'dan gitmesini sağlamak, Haziran 1885'te Salisbury'ye gönderdiği bir mesajda kullandığı ifadeyle, 'kendi tebaası karşısında küçük düşüren' bir yabancı varlığına son vermek olacaktır.*” Bkz., Georgeon, s.310-311. Ayrıca bkz., Gümüş, ss.138-149.

gönderildi.⁴⁵² Ardından 11 Eylül 1883'te Mısır'a Genel Konsül olarak atanan Sir Evelyn Baring (Lord Cromer) zamanla Mısır'ın mutlak yöneticisi durumuna geldi ve görevini 1907'ye kadar sürdürdü.

Mısır'ın ilhakını düşünmediklerini, padişahın hükümdarlık haklarını tanıdıklarını ve Mısır'daki askerlerini çekeceklerini defalarca dillendirmelerine rağmen gerçekte İngilizler Mısır'ı tahliye etmeyi düşünmemişlerdi. Yıllar geçtikçe filli olarak Mısır idaresinde daha çok söz sahibi oldular. İngiliz işgali altındaki Mısır'daki Osmanlı hâkimiyetinin geri kazanılması için başlatılan diplomasi savaşı ise imparatorluğun sonuna kadar bitmeyecekti.⁴⁵³

Mısır'ın işgali ekonomik açıdan değerlendirildiğinde, İngiltere'nin tek başına hareket etme isteği daha iyi anlaşılacaktır. Mısır'ın işgali sürecinde, Napolyon Savaşları'ndan sonra hızla dışa açılan bir Mısır ekonomisi gerçeği ortadaydı.⁴⁵⁴ Amerikan İç Savaşı sırasında İngiliz sanayisinin lokomotiflerinden olan tekstil sanayinin ihtiyaç duyduğu pamuğu Mısır'dan karşılanması projesi, Mısır'ın önemini arttırdı. 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Nil Vadisi, Avrupa tekstil sanayisi ile bağlantılı olarak bir dönüşüme girdi. Mısır zamanla tek bir metanın, ham pamuğun, üretimin belirleyici olduğu bir yere dönüştü. I. Dünya Savaşı öncesinde Mısır'ın ihracatının toplam değerinin %92'sinden fazlası pamuktan geliyordu. *"19. yüzyılda dünyanın başka hiçbir yerinde tek bir sanayi kolundaki üretime hizmet etmek için bu kadar büyük bir dönüşüm yaşanmamıştı."*⁴⁵⁵

⁴⁵² BOA, Y.A.HUS., 171/111, 18 Zilhicce 1299 (31 Ekim 1882); BOA, Y.A.HUS., 171/117, 21 Zilhicce 1299 (3 Kasım 1882). 10 Kasım 1882 Cuma günü gönderilen yazıda Dufferin'in Salı gecesi Mısır'a geldiği bildirildi. Bkz., BOA, Y.PRK.BŞK., 6/81. Yaklaşık yedi ay Mısır'da kalan Dufferin 8 Mayıs'ta İstanbul'a döndü. Bkz., "The Earl of Dufferin to Earl Granville (14 May 1883)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1883 [C.3462] Egypt, No. 2 (1883). Correspondence Respecting Reorganization in Egypt**, s.78.

⁴⁵³ Kızıltoprak'ın işaret ettiği üzere, Osmanlı yönetimi ver kurtul politikası izlememiş, Mısır'ı İngiltere için kolay lokma yapmamıştı. Mısır'ın işgalinden sonra Osmanlı Devleti'nin uluslararası alandaki protestolarına İngilizler Mısır'daki askerlerini çekeceği yönündeki açıklamalarla karşılık vermişlerdi. Ve bu vaatler uluslararası kamuoyu önüne 1882-1922 yıllarında 66 kez tekrarlanmıştı. I. Dünya Savaşı'nın çıkmasının ardından İngiltere, 18 Aralık 1914'te Mısır'ı kendi himayesine aldığını ilan etti. Bkz., Kızıltoprak, s.113, 145, 179, 222, 268-269.

⁴⁵⁴ Charles Issawi, "Egypt Since 1800: A Study in Lopsided Development", **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, Charles Issawi (Ed.), The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966, ss.359-366; Şevket Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014, s.106; Roger Owen, **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, I. B. Tauris, London, 2005, ss.65-76.

⁴⁵⁵ Mitchell, s.50. Ayrıca bkz., Bilgenoğlu, s.5-6; Roger Owen, **Cotton and the Egyptian Economy 1920-1914**, Clarendon Press, Oxford, 1969. *"Mısır adeta bir tek ekin ülkesine dönüşmüştü. Pamuk tarlaları 1879'da 495.000 feddandan 1913'te 1.723.000'e çıkmıştı... İhracatı ise 1884'te 3.500.000 kantardan, 1913'te 7.400.000 kantara çıktı ve Mısır ihracatının yüzde 85'ine tekabül ediyordu."* Bkz.,

Mısır'ın İngiliz ticareti içerisindeki yeri de pamukla birlikte yükselişe geçti. Ekonomiyle ilgili tabloların verildiği kısımdaki rakamlara göz atıldığında bu yükseliş açıkça görülmektedir. 1878 yılında İngiltere'nin Türkiye'den yaptığı ithalat 4.449 bin sterlin iken Mısır'dan ithalatı 6.145 bin sterlin idi. 1883'te bu sayı 5.552 bine 10.525 bin sterlin oldu. 1906'da ise Türkiye'den ithalat 6.078 bin sterlin, Mısır'dan ithalat ise 16.858 bin sterline fırlamıştı. İngiltere'nin ihracat rakamlarında ise Türkiye'ye ihracatı 1878'e 8.302 bin sterlin iken Mısır'a ihracatı 2.264 bin sterlindi. 1906 yılında rakamlar 8.423 bine karşı 9.153 bin sterlin ile Mısır lehine büyük artış gösterdi. Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan haberde, İngiltere Hariciye Nezareti yayınına göre, Mısır'ın 1880 senesindeki ithalat ve ihracatının toplamı 20 milyon sterlindi. Mısır'ın İngiltere ile olan ticareti toplam ticaret içinde 1878'de %57,5, 1879'da %60, 1880'de %64,5 idi. Fransa'nın ise ticaretteki payı aynı tarihler arasında sırasıyla %14,5, %12 ve %12,5 idi. Mısır'ın merkezle olan ticareti sadece 160 bin sterlindi.⁴⁵⁶ Türkiye'nin bugünkü sınırları içerisinde kalan alanda yapılan doğrudan yatırımlar, Mısır ile karşılaştırıldığında bir hayli geride kalmaktaydı. Pamuk'un verdiği rakamlara göre, 1888'de Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı yatırımların toplamı 15,8 milyon sterlinden 1914'te 74,3 milyona çıkarken Mısır'da aynı tarihlerdeki rakamlar sırasıyla 23,4 milyondan 111 milyon sterline ulaşmıştı.⁴⁵⁷ Transit ticaret açısından Süveyş Kanalı'nın değeri gün geçtikçe artıyordu. Londra-Bombay arası mesafenin %40'a yakın azalması ve taşıma masrafları düşünüldüğünde maliyet, Güran'ın ifadesine göre, 1793'teki düzeyinin sadece %2'sine iniyordu.⁴⁵⁸

Son olarak, Mısır'ın işgalinin Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından nasıl değerlendirilmesi gerektiğine dair birkaç söz söylenmelidir. İşgale giden süreç incelendiğinde, Kıbrıs'ta olduğu gibi İngiltere'nin uzun zamandan beri kurguladığı senaryonun hayat bulduğu gibi bir yorumu yapmayı mümkün kılacak veriler

Lutskiy, s.221. İngiltere'nin ithal ettiği pamuğun dörtte üçü ABD'den geriye kalanın çoğunluğu ise Mısır'dan geliyordu. Örnek olması açısından, 1900 yılında İngiltere'nin toplam pamuk ithalatı 1.760 milyon libreydi. Bunun 1.360 milyonu ABD'den, 312 milyonu ise Mısır'dan geliyordu. Ayrıntılı tablo için için **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, ss.140-142.

⁴⁵⁶ "Mısır", *Tercüman-ı Hakikat*, 5 Mart 1882.

⁴⁵⁷ Şevket Pamuk, *Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, s.87-88.

⁴⁵⁸ Güran, *İktisat Tarihi*, s.155.

karşımıza çıkmıyor.⁴⁵⁹ Olayların gelişimi arşiv vesikalarının ışığında değerlendirildiğinde İngiltere'nin eline geçen fırsatı iyi değerlendirdiği ve Mısır'ın işgalinin kısa vadede şartların olgunlaşması ile adım adım gerçekleştirildiği yorumu daha mantıklı gözükmektedir. Bu yoruma, değişmeye başlayan İngiliz politikasının işgale yol açtığı eklemesinde bulunulduğunda, Mısır'ın işgali Kıbrıs Adası'nın yönetiminin ele geçirilmesinin bir devamı olarak görülür. Aksi düşünüldüğünde, yani Osmanlı toprak bütünlüğünü savunan bir İngiliz yönetimi varsayımında bulunulduğu takdirde, bu işgal gerçekleşemezdi. İşgal düşüncesinin ne zaman ve nasıl şekillendiği veya spontane mi olgunlaştığı soruları bir yana bırakılırsa kesin olan şey, Mısır'ın işgali ile Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki dönüşümün hız kazanması ve bu dönüşümün yarattığı boşluğu başka bir gücün dolduracak olmasıydı. Almanya ön plana geçmeden önce, İngiltere Mısır meselesini unutturmak için çeşitli konuları gündeme getirecek ya da gündemde tutacaktı. Balkanlar zaten sürekli olarak çeşitli sorunlara ev sahipliği yapmaktaydı. Balkanların yanı sıra Berlin Antlaşması ile temelleri atılan ve imparatorluğun sonuna kadar sürecek olan, Ermeni Meselesi de ilerleyen yıllarda tekrar gündeme gelecekti.

⁴⁵⁹ Farklı yorumlar söz konusu olsa da işgalin tarihsel altyapısına dair genel kabul görmüş bir gelişmeler silsilesi yoktur. Mesela Şam, "18. yüzyılın başından beri Mısır'a göz diken İngilizler..." demektedir. Bkz., Emine Altunay Şam, **Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001, s.46. Karaca, İngiltere'nin İstanbul elçisi Henry Bulwer, güçlü bir donanmanın Mısır'ı her an ele geçirebileceği vurgusunu yapması, "Mısır'ın işgal edilmesi düşüncesinin 1856'dan sonra İngiliz devlet adamlarının projeleri arasında olduğunu göstermektedir" yorumunda bulunur. Bkz., Karaca, s.421. Kızıltoprak, İngiltere'nin 1876'ya kadar Mısır'da Osmanlı egemenliğinin devam etmesi politikasını savunduğunu ama bu tarihten sonra değişmeye başlayacağını söylüyor. Bkz., Kızıltoprak, s.32. Lord Cromer, 1879'da henüz İsmail Paşa'nın Hıdivlikteki son zamanlarını yaşarken Fransa ile içinde bulundukları durumu açıkladığı zaman, Mısır üzerindeki İngiliz politikasının geçmişi hakkında önemli ipuçları sunuyordu. Cromer'a göre, İngiltere'nin politikası son derece açıktır ve Mısır'a sahip olmak istememektedirler. İngiliz çıkarlarının temelinde Mısır'ın başka bir Avrupalı gücün eline düşmemesi yer alır. İngiliz politikasının yıllardır bu temel prensip üzerine kurulduğunu bir örnek vererek açıklar. 1857 tarihinde III. Napolyon, Kuzey Afrika'nın bölüşülmesi amacıyla Mısır'ı İngilizlere önerince Palmerston'un cevabı şöyle olmuştu: "Biz Mısır'a sahip olmak istemiyoruz. Mısır ile ilgili dileğimiz, herhangi bir Avrupalı Güce bağlanmasına karşı emniyeti için Türk İmparatorluğu'na bağlı kalması gerektiğidir. Biz Mısır ile ticaret yapmak, Mısır üzerinde yolculuk yapmak istiyoruz. Ama Mısır'ı yönetmenin külfetini istemiyoruz... Ticaretimizin genel etkisiyle tüm bu ülkeleri geliştirmeye çalışalım, ama diğer tüm medeni ulusların suçlamasını üzerimize çekecek bir fetih savaşından kaçınmamıza izin verin." Bkz., Cromer, s.91-92. Ayrıca Palmerston'un 1 Mart 1857 tarihinde Dışişleri Bakanı Lord Clarendon'a yazdığı ve Cromer'in alıntılıdığı mektup için bkz., Evelyn Ashley, **The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston: 1846-1865**, Vol.II, Richard Bentley & Son, London, 1876, s.125-126.

3.3. EKONOMİK İLİŞKİLER

Askeri, siyasi ve diplomatik konuların haricinde 93 Harbi sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkilerinin seyrini etkileyen diğer alan ekonomiye ilişkindi. Berlin Antlaşması'ndan miras kalan savaş tazminatı ile Düyun-ı Umumiye kısa vadede çözülmesi gereken ekonomik konular arasında yer alırken, asıl dikkate alınması gereken konu, savaş öncesi ve sonrasına ilişkin Osmanlı İngiliz ekonomik ilişkilerinin genel seyridir.

3.3.1. 93 Harbi'nin Savaş Tazminatı

93 Harbi'nden sonra acil çözüm bekleyen konulardan bir tanesi savaş tazminatı meselesiydi. Bu mesele Osmanlı ekonomisi genel olarak düşünüldüğünde belki önemsiz sayılabilecek bir meseleydi. Ancak Osmanlı İngiliz ilişkilerinin ekonomik boyutu açısından ele alınması gerekmektedir. Çünkü savaş tazminatı ve tazminata karşılık gösterilecek gelirler belirlenirken İngiliz ve Fransızlarla yapılan borç anlaşmaları dikkate alınmalıydı. Ayrıca tazminat meselesi, Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne giden süreçte bir basamak olması ve Osmanlı Rus ekonomik ilişkilerinin saptanabilmesi açısından fikir vermektedir.

Savaş tazminatı konusu öncelikle Ayastefanos'ta Safvet Paşa ve Sadullah Bey'in Ruslarla yürüttüğü barış görüşmelerinde gündeme geldi. Osmanlı Devleti temsilcilerine verilen talimatta savaş tazminatı karşılığında toprak verilmemesi, tazminatın nakden ödenmesi teklif edildiğinde ise miktarın müzakereler sonucu belirlenmesi istenmişti. Ancak Rus tarafı bu konuda da ısrarlıydı. General İgnatiyev, Rusya'nın bu savaşta iki milyar ruble ve yüz bin asker kaybettiğini *"bu nedenle barış esasları olduğu gibi kabul edilmelidir, ta'dil kabil değildir"* diyordu.⁴⁶⁰ Rusların istekleri 40 milyon İngiliz lirası tahvilat çıkartılıp buna Mısır vergilerinin karşılık gösterilmesi idi. Bu olanak dışıydı çünkü Londra'da imzalanan borç anlaşmalarına karşı bu vergi teminat olarak gösterilmişti. Mısır haricinde Bulgaristan vergisi,

⁴⁶⁰ "Fi 14 Safer 95 (14 Şubat 1878) Tarihiyle Edirne'de Bulunan Murahhas Safvet Paşa Hazretlerinden Başvekâlet-i Celileye Yazılan Tahriratın Suretidir", "Başvekâlete fi 14 Şubat 78 Tarihli Safvet Paşa'dan Gelen Tahrirat", **BOA, Y.EE.d., 1016**, ss.131-133, 136-137; **BOA, İ.DUİT., 142/60**, s.2. Ayrıca bkz., Mahmut Celâleddin Paşa, s.553.

Ergani kömür madeni hâsılatı ile Anadolu varidatı da karşılık olarak istendi. Osmanlı Devleti açısından ise en iyisi Rusların isteklerini Batum Limanı ile geçiştirmekti.⁴⁶¹ Ruslar için tazminatın indirilmesini mümkün kılacak tek şey, karşılığında kendilerine terk edilecek toprak ya da donanmaydı. İkinci bölümde açıklanmaya çalışıldığı üzere Sultan II. Abdülhamit, konuya müdahale edip donanma maddesini kaldırmayı başarmıştı. Ancak tazminat konusu çözülememişti.

Ayastefanos Antlaşması imzalanmadan birkaç gün önce temsilcilerden gelen yazıda, tazminat-ı nakdiyenin kesinleşmediği ama temsilcilerin indirim yapılacağı umudunu devam ettirdiği görülüyordu.⁴⁶² Bu içi boş bir umut olarak kaldı. Ayastefanos Antlaşması'nın 19. maddesine göre, Osmanlı Devleti bir milyar dört yüz on milyon ruble savaş tazminatı ödeyecekti. Savaş masrafları için dokuz milyon ruble; ticarete, sanayiye demiryollarına vs verilen zarar için dört yüz milyon ruble; Kafkasya'da verilen zarara karşılık yüz milyon ruble ve Osmanlı topraklarındaki Rus halkı ve işletmelerinin zararı için on milyon ruble. Rusya'ya terk edilen yerler (Rumeli'deki bazı yerler ile Kars, Ardahan, Batum ve Bayezid ile Soğanlı'ya kadar olan yerler) karşılığında ve kalan on milyon ruble istisnasıyla belirlenen savaş tazminatı üç yüz milyon ruble olarak belirlendi. Tazminatın ödeme şekli ve gösterilecek teminat daha sonra kararlaştırılmak üzere bırakıldı.⁴⁶³

Kazgan'ın belirttiğine göre, Ruslar İstanbul'a girmek ve kenti yağmalamak tehdidi ile istedikleri tazminatın bir kısmını almışlardı. İlk ödeme, Ruslar Ayastefanos'ta karargâh kurdukları zaman Galata Banka ve Bankerleri tarafından yapılmıştı.⁴⁶⁴

Berlin Kongresi'nde ve sonrasında imzalanan Berlin Antlaşması'nda savaş tazminatına dair herhangi bir görüşme veya farklı bir beyanda bulunulmadı. Savaş tazminatı Osmanlı Devleti ile Rusya arasında çözülmesi gereken bir konuydu. 8 Şubat 1879 tarihinde Rusya ile yapılan İstanbul Antlaşması ile tazminatın miktarı

⁴⁶¹ BOA, Y.EE.d., 1016, ss.197-203, 222-224.

⁴⁶² "Tazminata Dair Murahhas Hazeratından Gelen Fransızca Tahriratın Tercümesidir", BOA, Y.EE.d., 1016, s.185.

⁴⁶³ Kaynaklar için bkz., 2. Bölüm 796. dipnot

⁴⁶⁴ Haydar Kazgan, "Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları", **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya, Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, (der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, s.42.

sekiz yüz iki milyon beş yüz bin frank (otuz iki bin sterlin) olarak karara bağlandı⁴⁶⁵ ve 14 Mayıs 1882 tarihli antlaşma ile tazminatın nasıl ödeneceği belirlendi.⁴⁶⁶

14 Mayıs 1882 tarihli Savaş Tazminatı Antlaşması'na göre: Osmanlı Devleti 8 Şubat 1879 tarihinde yapılan antlaşmanın 4. maddesinde belirlenen ve Rusya'ya ödenecek savaş tazminatı bedelini her yıl 350 bin lira ödemek şartıyla yerine getirecektir. Ödenecek bu bedel bilhassa aşar ve ağnam vergilerinden karşılanacaktır. Söz konusu vergilerin havale edileceği yer olan *Osmanlı Bankası*, *Rusya Bankası* ile yapacağı özel protokol ile savaş tazminatı bedelinin aktarımını sağlayacaktır. Tazminat bedelini karşılamak için Halep, Konya, Kastamonu, Adana ve Sivas Vilayetleri'nin antlaşmada tutarları belirlenen gelirleri tahsis edilecektir. Osmanlı Devleti gelir bakımından aynı olmak şartıyla tayin olunan mahalleri değiştirme hakkına sahiptir.

Osmanlı Devleti ilerleyen süreçte savaş tazminatını ödemekte zorluk çekti. Mali anlamda zorluk çektiği tek konu bu değildi. Osmanlı Devleti'nin borçlarının tahsil edilmesi için Berlin Kongresi'nin akabinde özel bir idare kurulacaktı. Ama Rusya savaş tazminatının tahsilâtını Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne dâhil etme çabalarına direnerek tazminat meselesini sadece kendisine ait bir mesele olarak devam ettirecekti. Düyun-ı Umumiye kuruluşuna giden süreçte Osmanlı temsilcileri ile Avrupalı alacaklıların temsilcileri arasında görüşmeler başlamışken, Padişah İradesi ile savaş tazminatı ve düzensiz borçların Düyun-ı Umumiye karşılığından hisse senedi çıkarmanın mümkün olup olmadığı soruldu. Aynı tarihte toplanan Meclis-i Vükela Mazbatası'nda bu duruma çok olumlu bakılmadı.⁴⁶⁷

Savaş tazminatının ödenme işinin Düyun-ı Umumiye'ye devredilmesi İngilizler için uygundu.⁴⁶⁸ Ancak yapılan görüşme sonucunda Rus elçisi, Devlet-i

⁴⁶⁵ “Devlet-i Aliyye İle Rusya Devleti Beyninde Akd Olunan Muahedenin Tercümesidir, 27 Kanunusani 294 (8 Şubat 1879)”, **BOA, Y.EE.d., 1020**, ss.5-8. Antlaşmanın transkripsiyonu için bkz., Erim, ss.425-427. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.746; Kurat, s.150.

⁴⁶⁶ Erim, s.429-432; Mahmut Celâleddin Paşa, s.699-700. Şimşir'in antlaşmayı şu şekilde yorumluyor: “14 Mayıs 1882'de yapılan antlaşma da Rusya'nın, Osmanlı Devleti'nin iç işlerine nasıl karıştığı, nasıl karışmak istediğinin bir başka belgesidir aynı zamanda.” Bkz., Bilâl N. Şimşir, “1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri”, **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, s.149.

⁴⁶⁷ **BOA, Y.A.RES., 13/11**, 18 Şevval 1298 (13 Eylül 1881).

⁴⁶⁸ “Devlet-i Aliyye'nin düyun-ı umumiyesinin suret-i tesviyesi hakkında evvelki notada tazminat-ı harbiye ile düyun-ı gayri muntazama bahisleri dahi sarahaten (açıktan açığa) dâhil olduğu gibi ikinci notada dahi bu bahislerin nazar-ı itibarda olunacağı” belirtildi. Görüşmeleri yürüten Mösyö Bork (Robert Bourke) sakıncaları olmasına rağmen bu duruma sıcak bakıyordu. Bkz., **BOA, Y.A.HUS., 168/52**, 19 Şevval 1298 (14 Eylül 1881).

Aliyye'nin borçlarının eski rehinlerden başka yeni gelirlerin Düyun-ı Umumiye'ye karşılık gösterilmesine Rusya Hükümeti'nin razı olmayacağını belirtti.⁴⁶⁹

Rusya'nın amacı Bodger'in ifadesine göre, siyasi ve stratejik kaygılarla şekillenmişti. Bu nedenle Rus Büyükelçileri Nelidov ile Zinovyev, ödenememiş borçların birikmesine göz yummuşlardı. Diğer Büyük Güçler'in haricinde Osmanlı topraklarında sermaye yatırımları, demiryolu payları veya imtiyazları bulunmayan tek devlet Rusya idi ve Rusya elindeki tazminat kozunu kaçırmak niyetinde değildi.⁴⁷⁰

Anadolu topraklarında demiryolları rekabeti alevlendiği sırada Rusya, Doğu Anadolu'da ve Anadolu'nun Karadeniz kıyılarında çıkarlarını korumak amacıyla bu tarz teşebbüslerin önüne geçmeye çalıştı. Buralarda yapılacak demiryollarını engellemek için tazminat kozuna sarıldı. Imbert'in belirttiğine göre, Berlin Antlaşması ile kararlaştırılan yaklaşık 57 milyonluk savaş tazminatı bakiyesinin derhal ödenmesini talep etti ve Karadeniz'de demiryolu yapım ve işletim imtiyazlarında Ruslara öncelik hakkı tanıyan bir Padişah buyruğu elde edinceye kadar taleplerini sürdürdü.⁴⁷¹ 4 Nisan 1900 tarihinde iki aylık görüşmeler sonunda ve savaş tazminatı kozunun baskısı altında, Rusya ile Karadeniz Antlaşması imzalandı. Bu antlaşmaya göre, Osmanlı Devleti Karadeniz bölgesinde demiryolu yapmadığı takdirde demiryolu imtiyazının Ruslara verilmesi kabul ediliyordu.⁴⁷² İmparatorluk zamanında bu bölgeye demiryolu yapılamadı ve bölgedeki ulaşım problemi çözülemedi. Rusya, savaş tazminatına karşılık bölgenin diğer devletlerin nüfuzuna girmesine engel oldu. Ulaşım faktörünü lehine kullanan Rusya, yürüttüğü politikanın meyvelerini I. Dünya Savaşı'nda toplayacaktı.

⁴⁶⁹ “Düyun-ı Devlet-i Aliyye'nin merhunat-ı atike-i senedden maada varidat-ı cedidenin Düyun-ı Umumiye'ye karşılık ittihaz olunmasını Rusya Devleti muvafakat edemeyeceğinden bahisle senedat-ı umumiye hâmilleri vekilleri ile olunan müzakere kararının peyderpey kendisine tebliğ hakkında Rusya sefiri tarafından vaki olan ifadatı şifahîye üzerine...” Bkz., **BOA, Y.A.RES.**, 13/11, 20 Şevval 1298 (15 Eylül 1881).

⁴⁷⁰ Alan Bodger, “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.99.

⁴⁷¹ Paul Imbert, **Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları**, yay. haz. Muammer Sarıkaya, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007, s.24.

⁴⁷² Murat Özyüksel, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.159.

3.3.2. Dış Borçlar: Rûsum-ı Sitte ve Düyun-ı Umumiye İdaresi

1875'te ilan edilen Moratoryum'dan sonra Osmanlı maliyesi daha da kötüye gitti. Balkanlarda başlayan olaylar ve ardından patlak veren Rusya ile savaş, maliyenin giderek bozulmasına neden oldu. Ardı arkası kesilmeyen savaş masraflarına eklenen muhacirlerin durumu ekonomik darboğazı arttırdı. Silâh altına alınan askerler yüzünden üretim azaldı ve savaş sırasında ticarete gözle görülür bir düşüş yaşandı. Avrupalı tahvil sahipleri Osmanlı'dan alacaklarını tahsil etmek için sıraya girmişken, Berlin sonrasında çözüme kavuşturulmaya çalışılan konularda Osmanlı Devleti'nin dış müdahale ile şekillendirilebileceği inancı kuvvet kazandığı için artan dış baskı daha fazla hissedilmeye başlandı.

93 Harbi öncesinde ve devamında devletin içine düştüğü mali zorlukları aşabilmek için nakit para bunalımına çözüm olarak kaime uygulamasına gidildi.⁴⁷³ Ayrıca 8 Temmuz 1876'da İâne-i Harbiye Komisyonu oluşturulup savaş giderlerini karşılamak üzere halkın yardımına başvuruldu. 3 Nisan 1879 tarihine kadar hesaplanan zorunlu yardım tutarının çeyreğinden biraz fazla olan 50 milyon kuruş kadar toplanabildi. 31 Aralık 1878 tarihine kadar 18.5 milyon liraya yakın kaime çıkarılmış ve bunların halen 16 milyonu tedavülden kaldırılmamıştı. Savaş bittikten sonra da kaimenin altın karşısındaki değer kaybı durdurulamamıştı. Esnaf kaimeleri kabul etmemeye başlamıştı. Sonunda 1879'da kaimelerin kaldırılması kararlaştırıldı. İstanbul'da neredeyse altın karşısında 11.5 kat değer kaybeden kaime, fiyat artışlarını da etkiledi. Savaş sonunda koyun eti 8 kuruştan 40 kuruşa; sadeyağ 14 kuruştan 62 kuruşa; zeytin 3 kuruştan 12 kuruşa ve pirinç 3 kuruştan 13 kuruşa fırlamıştı. 2. tertip kaimelerin kaldırılması 1. tertip kadar kolay ve kesin olmadı çünkü savaşın yarattığı güç durum ve dış borçlar büyük bir yük oluşturmayı sürdürüyordu.⁴⁷⁴

⁴⁷³ Kâğıt paranın Batı'da ilk kullanımı 1690'da Amerika, sonra İngiltere ve 1716'da Fransa'da görüldü. Tanzimat Fermanı'nın ilanından sonra Osmanlı Devleti de reformların finansmanı için kaime çıkarmaya başladı. 4 Şubat 1863'te kaime çıkarma ayrıcalığı sadece *Osmanlı Bankası*'na verildi. 1876 yılında ortasından sonra önce 2 sonra 1 milyonluk kaime çıkarıldı. 1877 yılının hemen başında 7 milyonluk yeni kaime çıkarılması sorunları çözmeye yetmedi. Bkz., Ali Akyıldız, **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996, ss.19-20, 94-110.

⁴⁷⁴ Akyıldız, ss.112-171. Parvus Efendi de kaimenin altın karşısında 10 kat değersizleştiğini ve bu nedenle pahalılığın artıp, Avrupa ile ticaret gelişimini engellendiğini söylemektedir. Bkz., Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul, 1977, s.31. Savaşın arifesinde Anadolu'yu dolaşan İngiliz subay Burnaby, Sivas'ta kaimenin 125 kuruş iken 165 kuruşa düştüğüne tanıklık etmektedir. Bkz., Burnaby, s.186.

Dış borca en çok ihtiyaç duyulan zamanda, yani savaş sırasında ve sonrasında, Osmanlı Devleti'nin talepleri karşılığını bulamıyordu. Hükümet sefirlerle gönderdiği yazıda: “Avrupa’nın bize geçirmekte olduğumuz müthiş buhrandan kurtulabilmemiz için elzem olan parayı temin etmesi icap eder” deniliyordu. Velay’ın da işaret ettiği üzere: “Muhakkak ki Türkiye çok fena bir devir yaşıyordu. Hiçbir zaman bu kadar sıkıntılı vaziyete düşmemiştii.”⁴⁷⁵

1854 yılında alınan ilk dış borçtan itibaren 21 yılda toplam 15 kez dış borç⁴⁷⁶ alınmasına rağmen 1875 yılında ilan edilen Moratoryum ve 1876 yılında ise bütün borç ödemelerinin askıya alınması borç musluklarının kapanmasına neden oldu. Düyun-ı Umumiye’nin kuruluşuna kadar⁴⁷⁷ sadece, 1877’de savunma borçlanması olarak anılan ve *Osmanlı Bankası* ile Londra’da Glayn Mills, Currie ve ortakları vasıtasıyla çıkarılan tahvillerle bir borçlanmaya gidilecekti. Ancak Londra ve Paris borsalarında alıcı bulunamadığı için bu tahvillerin tamamını *Osmanlı Bankası* aldı.⁴⁷⁸ “Bu borca İngiltere’de aşırı derecede tepki gösterildi” diyen Blaisdell, Babıâli’nin para gereksinimini karşılamasının borç ödemelerine yönelik bir çözüm bulmasından geçtiğinin farkında olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷⁹

Yeni borç alınamadığı takdirde mevcut borçların ödenmesi mümkün değildi.⁴⁸⁰ Yıllık borç ödeme meblağı devlet gelirlerinin neredeyse yarısını

⁴⁷⁵ A. du Velay, **Türkiye Maliye Tarihi**, (der. Maliye Tetkik Kurulu), Damga Matbaası, Ankara, 1978, s.252.

⁴⁷⁶ Detay ve kaynaklar için bkz., 2. Bölüm dipnot 44.

⁴⁷⁷ Moratoryum’un ilanı ile Muharrem Kararnamesi arasındaki yani 6 Ekim 1875 ile 20 Aralık 1881 tarihleri arasındaki beş yılı aşkın sürede.

⁴⁷⁸ İ. Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1964, s.59; Sait Açıba, **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 1995, s.83-84. Islahat Fermanı’nın 24. ve 25. maddelerinde alt yapısı hazırlanan *Osmanlı Bankası*, “Hükümet-i Seniyye’nin müsa’adesi üzerine İngiltere kralının 24 Mayıs 1856 tarihli fermanıyla merkez-i idaresi Londra’da ve merkez-i mu’amelatı Dersaadet’de olmak üzere ‘Ottoman Bank’ yani ‘Bank-ı Osmanlı’ namıyla” kuruldu. 4 Şubat 1863 tarihli ferman ile *Osmanlı Bankası*’na devlet bankası imtiyazı verildi ve ismi “*Banque Imperiale Ottomane – Bank-ı Osmanî-i Şahane*”ye çevrildi. Ayrıntılı bilgi için bkz., Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999; Hasan Ferid, **Osmanlı’da Para ve Finansal Kredi**, Cilt:2, haz. Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2008, s.17; Haydar Kazgan, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türk Bankacılık Tarihi**, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul, 1997.

⁴⁷⁹ Donald C. Blaisdell, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1979, s.84.

⁴⁸⁰ Mr. Bland’ın 1883 tarihli raporuna göre Türkiye’nin toplam borcu 264 milyon sterlindi. Borcun dağılımını şöyle vermektedir: Konsolide borç 191 milyon; konsolide edilmiş borç 4 milyon; dalgalı borç 22.5 milyon; kaime 15 milyon; savaş tazminatı 32 milyon. Bkz., “Report by Mr. Bland on the Finances of Turkey”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Commercial, No. 39 (1884). Reports by Her Majestys Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures,**

buluyordu. Moratoryum öncesindeki borç ödemeleri yeni borçlanmalarla yapılmış, borcu borçla ödeme zorunluluğunun yerleşmesi Osmanlı maliyesini içinden çıkılamaz bir hale sokmuştu.⁴⁸¹

Bu borç sarmalından kurtulmanın yolu, üretimi arttırmak, sanayileşmek veya bütçe reformları yapmaktan ziyade kısa zamanda fayda sağlayacak olan, Avrupalı sermayedarın güvenini tekrar kazanmaktan geçiyordu. Borçların tekrar düzenli ödenebilme güvencesinin temeli, kuşkusuz Avrupa denetiminde bir oluşumun gerçekleştirilmesi fikrinde anlam kazanıyordu.

Borçlara ilişkin bir komisyon önerisi, Hammond ve Tocqueville projeleriyle gündeme gelmişti. Ancak Büyük Devletler'in bulunduğu Berlin Kongresi, konunun ciddiyetle tekrar ele alınmasını sağladı. 11 Temmuz 1878 tarihli 18. protokolde İtalyan temsilcisi Kont Corti, Kongre'de temsil edilen devletlere, İstanbul'da Fransa, İngiltere ve İtalya tarafından tayin olunacak uzmanlardan oluşmuş bir komisyonun kurulmasını ve komisyonun tahvil sahiplerinin şikâyetlerini inceleme ve Babiâli'nin mali durumunun elverdiği ölçüde bu istekleri karşılamak için en etkin teklifleri hazırlamaya yetkili kılınmasını önerdi.⁴⁸² Bu tavsiye niteliğindeki karar, Kongre'deki temsilciler tarafından kabul edildi ama hem tahvil sahipleri arasındaki rekabet ve uyuşmazlık⁴⁸³ hem de kararın Osmanlı Hükümeti ile Galata bankerleri tarafından tepkiyle karşılanması⁴⁸⁴ nedeniyle bir komisyon kurulamadı. Kazgan'ın belirttiğine

Commerce, &c., Countries in which They Reside, Part I, s.87. Raporun Türkçe çevirisi için bkz., **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları**, (der. Nezih Varcan), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2000, ss.162-172.

⁴⁸¹ “*Fransız elçisi Charles de Moryl’in raporuna göre 1871’de maaşlar 11 ay gecikmeyle ödenebilmişti. 1872-73 mali yılı bütçe açığı 3 milyon liraya yakındı. Aynı tarihte Babiâli’nin yıllık dış borç taksiti ise 9.000.000 liraya yaklaşmıştı. Bu meblağ 20.000.000 liraya yaklaşan devlet gelirlerinin yüzde 45’ini oluşturuyordu. 1873 ve 1874 yıllarında Osmanlı Devleti son bir hamleyle toplam 83.000.000 liralık dış istikraz gerçekleştirdi ve bunlardan 40.000.000’a yakın bir gelir sağladı. 1875 yılı başında borç taksiti 13.000.000’a ulaşmıştı. Bütçe gelirleri ise 25.000.000 liraydı.*” Bkz., Seyfettin Gürsel, “Osmanlı Dış Borçları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.682. A. Hiedborn ise 1874/75 yılı gelirlerinin 25 milyon lira gösterilmesine rağmen gerçek gelirin 17 milyon olduğunu ve bunun 13 milyonunu dış borçlara ayrılması gerektiğinden bahseder. Bkz., Parvus Efendi, s.33.

⁴⁸² “Protocol No.18 – Sitting of July 11, 1878”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress**, s.268; **Berlin Protokolleri Tercümesi**, s.230. Ayrıca bkz., Blaisdell, s.82.

⁴⁸³ Blaisdell, s.83.

⁴⁸⁴ Osmanlı Hükümeti bu kararı içişlerine karışmak olarak yorumlamış, Galata bankerleri ise alacaklarını böyle bir komisyon vasıtasıyla almak istememişlerdi. Bkz., Erdoğan Keskinkılıç, “Dünyân-ı Umûmiye İdaresi”, **Türkler**, Cilt:XIV, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.373. Ayrıca bkz., du Velay, s.256-257.

göre, Galata bankerlerinin sözcüsü durumuna gelmiş olan bir kısım Beyoğlu basını, yabancıların gelip vergi gelirlerini toplamalarını devletin egemenlik hakkına saldırı saymışlar ama asıl önemlisi kendi konumlarının sarsılacağını düşündükleri için bu tasarıya karşı çıkmışlardı. Çünkü o zamana kadar hükümetin finansörü olan Galata bankerleri verdikleri avanslardan aldıkları yüksek faizler ve kaime spekülasyonundan kazandıkları ile devleti zor zamanlarında bile yalnız bırakmamışlardı.⁴⁸⁵

Savaş sonrasında borçların düzene sokulması ve geri ödemelerin başlaması konusunda yapılan girişim Rüşum-ı Sitte İdaresi'nin kuruluşu ile sonuçlandı. Bu girişim, *Osmanlı Bankası* ile Galata bankerlerinin Babıâli'ye sundukları proje sonrasında Sadaret makamına getirilen Said Paşa⁴⁸⁶ ile Maliye Nazırlığı'na atanan İbrahim Efendi'nin müşterek çalışması ile nihayete erdirildi. 22 Kasım 1879'da imzalanan ve 1879 Kararnamesi olarak anılacak bu 15 maddelik anlaşmaya göre, Osmanlı Devleti'nin iç borçları toplamı olan 8.725.000 liraya karşılık "*Rüşum-ı Sitte İdaresi*" adıyla bir müessese kurulacak ve idareye adını veren altı verginin toplanma ve işletme hakkı on yıllığına devredilecekti. Söz konusu vergiler: Müskirat (alkollü içecek), pul, İstanbul ve civarındaki deniz ürünleri vergisi, Edirne, Samsun, Bursa ipek öşrü, tömbeki ve tütün tekeli idi.

Anlaşma imzalandıktan sonra kararname Büyük Devletler'e gönderildi. Bu anlaşma Avrupa'da özellikle tahvil sahiplerinin çoğunluğunun bulunduğu İngiltere ve Fransa'da hoşnutsuzlukla karşılandı.⁴⁸⁷ Kısa süre içerisinde bu hoşnutsuzluk öfke ve protestolara dönüştü. Türkiye Genel Borçları İngiliz Komitesi Başkanı sıfatıyla 1860, 1863, 1865, 1869 ve 1873 tarihli kredilerin tahvil sahiplerini temsil eden Mr. Guedalla, Salisbury'ye gönderdiği yazıda geçen günlerde *Osmanlı Bankası* ve Galata

⁴⁸⁵ Haydar Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.700.

⁴⁸⁶ Dokuz kez Sadaret makamına getirilecek olan Said Paşa, 18 Ekim 1879'da Ahmed Arifi Paşa'nın azlinden sonra sadrazamlığa getirildi. İlk Sadareti 9 Haziran 1880 tarihine kadar sürdü. Bkz., İnâl, s.1006; Zekeriya Kurşun, "Said Paşa, Küçük (1838-1914)", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:35, 2008, ss.576-578.

⁴⁸⁷ Blaisdell, s.84-85; du Velay, ss.257-261; Faruk Yılmaz, "Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları", **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.418-419; Kazgan, s.701; Keskinlik, s.373-374; Murat Birdal, **The Political Economy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the late Nineteenth Century**, Tauris Academic Studies, London, 2010, s.46-47; Stefanos Yerasimos, **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na**, Cilt:II, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2007, s.278-279; Yeniay, s.62. Rüşum-ı Sitte İdaresi, *Osmanlı Bankası*'nın önderlik ettiği bir projedir. "Devletin en güçlü alacaklıları tarafından oluşturulmuş bir kartel olarak algılanan bu proje, Avrupa finans merkezlerinde öfke ve protesto dalgaları yaratmıştı." Bkz., Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, s.155.

bankerleri ile yapılan sözleşmeyi haber aldıktan sonra kararı protesto etti. İngiliz Hükümeti'nden bunu reddetmesini ve uluslararası bir mali komisyon atanmasını talep etmekteydi.⁴⁸⁸ 11 Mayıs'ta Granville'e gönderdiği yazıda kuvvetli bir şekilde protestosunu tekrarladı.⁴⁸⁹ Guedalla, 15 Temmuz 1880 tarihinde Granville'e yazdığı başka bir yazısında Berlin Kongresi sırasında Türkiye'nin finansal konumunu belirlemek için uluslararası bir mali komisyonun önerildiğini hatırlatıyordu.⁴⁹⁰

Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna giden süreçte İngiliz sermayedarlar Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne karşı ve muhtemelen yürütülen politikaları yönlendirebilmek için kendi hükümetlerine karşı kullandıkları ifadelerdeki hoşnutsuzluğu eleştirel, aceleci ve suçlayıcı bir örgü ile çerçeveselendirdi. En azından İngiliz tahvil sahipleri adına hareket eden Guedalla'nın yazdıklarından bu anlaşılmaktadır. Diğer devletlerdeki sermayedarlar ile karşılaştırma yapılması İngiliz sermayedar grubunun tutumunu daha net ortaya çıkarabilirdi. Ancak bunun için ayrıca detaylı bir araştırma yapmak gerekmektedir. Yine de tüm sermayedarlar arasında bir hoşnutsuzluk olduğu kesindi. Bununla birlikte eldeki verilerden hareketle İngilizlerin biraz daha tepkili olduğu söylenebilir. İleride görüleceği üzere, Düyun-ı Umumiye kurulduktan sonra Osmanlı topraklarındaki yabancı yatırımları ve sermaye aktarımları artmasına rağmen ki Düyun-ı Umumiye'nin kuruluş gayelerinden biri de buydu, İngilizlerin bu artış içindeki oranlarında düşüş yaşanmıştı. İngiliz sermaye sahiplerinin temkinli hareket etmesinde pek çok etkenin yanı sıra Moratoryum ve Düyun-ı Umumiye'ye giden süreçte deneyimlemek zorunda kaldıkları olayların olumsuz anıları onları çekingen davranmaya itmiş olmalıdır.

Dış borçların ödenmesi konusunda uluslararası bir komisyonun kurulmasına yönelik görüşmelerin başlangıcı, 3 Ekim 1880 tarihinde Osmanlı Devleti'nin İstanbul'daki yabancı devlet temsilcilerine verdiği bir notaya dayanmaktadır. Bu nota bir daveti içeriyordu. Babiâli, hem doğrudan hem de dışarıdaki temsilcileri vasıtasıyla, Güçler'in herhangi bir müdahalesi olmaksızın, Osmanlı kamu borçları

⁴⁸⁸ "Mr. Guedalla to the Marquis of Salisbury (16 January 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2709] Turkey, No. 20 (1880). Correspondence Respecting Ottoman Loans**, s.78.

⁴⁸⁹ "Mr. Guedalla to Earl Granville (11 May 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2709] Turkey, No. 20 (1880). Correspondence Respecting Ottoman Loans**, s.82-83.

⁴⁹⁰ "Mr. Guedalla to Earl Granville (15 July 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2709] Turkey, No. 20 (1880). Correspondence Respecting Ottoman Loans**, s.87-88.

tahvil sahipleri temsilcilerini, söz konusu borçlarla aynı zamanda Rusya ile savaş tazminatı meselesi ile ilgili olarak Osmanlı Hükümeti ile anlaşmaya varmak üzere İstanbul'da toplanmaya davet ediyordu. Notada ayrıca yeni bir finansal kuruluştan bahsediliyordu ve bu kuruluş Rüşum-ı Sitte'nin işlevini, yükümlülüğünü yerine getirecek ve bugüne kadar yönettiği gelirleri kontrol edecekti.⁴⁹¹ 23 Ekim 1880 tarihinde, bu kez Osmanlı borçları tahvilleri hamillerinin geneline, resmen ve şartların biraz daha ayrıntılı açıklandığı bir yazı gönderildi.⁴⁹²

Berlin Kongresi görüşmelerinde İstanbul'da Fransa, İngiltere ve İtalya tarafından tayin olunacak uzmanlardan oluşmuş bir komisyonun kurulması önerisi kabul görmesine rağmen bu tavsiye niteliğindeki karar bir kesinlik kazanmadı. Osmanlı Devleti'nin gönderdiği nota vasıtasıyla yaptığı davette Güçler'in herhangi bir müdahalesinin önüne geçilmesi isteği özellikle vurgulandı. Bu vurgu, tahvil sahiplerinin siyasi otoritenin desteğini veya hakemliğini arkalarına almalarını engelleyebilirdi. Bunun da etkisiyle daha sonra bazı araştırmacıların belirttiğinin aksine⁴⁹³ Babiâli'nin yaptığı davet ilk anda tahvil sahiplerinde bir memnuniyet uyandırmadı.⁴⁹⁴

⁴⁹¹ "Extract from Note from the Porte to the Representatives at Constantinople of October 3", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.1. 5 gün sonra Goschen, Granville'e gönderdiği yazıda "tekliflerin karakteri dikkatinizden kaçmayacaktır." vurgusuyla teklifin avantajlarından ve dikkat edilmesi gereken hususlardan bahsediyordu. Bkz., "Mr. Goschen to Earl Granville (8 October 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.2-3. Goschen 1 Kasım'da ise, 3 Ekim tarihli notanın bir komisyon toplanmasına ilişkin uygun bir fırsat sunduğu kanısını paylaştı. Bkz., "Mr. Goschen to Earl Granville (1 November 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.9.

⁴⁹² Blaisdell, s.86-87; du Velay, ss.266-269; Yerasimos, s.280-281; Yeniay, s.62-63.

⁴⁹³ Borç hamillerinin Babiâli tarafından verilen notayı iyi karşıladığını belirten birkaç örnek için bkz., Faruk Yılmaz, **Batı Emperyalizmi ve Osmanlı Devleti (Osmanlı Devleti'nin Borçlanması)**, Berikan Yayınları, Ankara, 2007, s.60; Yılmaz, s.418. Önsoy bu çağrı olumlu karşılandı demektir. Bkz., Rifat Önsoy, "Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi", **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.401. Sağlam ise bildirinin "ilk başlarda gerek Avrupa'da gerekse Galata Bankerleri üzerinde pek etki yaratmadı"ğını iddia eder. Bkz., Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüşum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016, s.64.

⁴⁹⁴ "Nota resmi bir mahiyet arzemesine rağmen matbuat ve Osmanlı tahvilleri hamilleri bunu lakaydı ile karşıladılar. Türkiye ile dayinleri arasında bir anlaşma ve proje yapılması o kadar çok mevzubahis olmuş ve o kadar da muntazaman talik edilmişti ki, bu mevzua müteallik yeni bir resmi tebliğin itimatsızlık ve tereddütle karşılanması tabii idi. Bunun içindir ki ne nota ne de buna merbuten gönderilen karar fikirlerde mühim bir tahavvül husule getiremedi..." Bkz., du Velay, s.269. Blaisdell, bazı çevrelerin Osmanlı siyasetini protestoya devam ettiklerini yazmaktadır. Bkz., Blaisdell, s.87. Yerasimos ise görüşmelerden önce "sonunda ikna olan hamiller" diyerek bir memnuniyet olmadığını ima etmiştir. Bkz., Yerasimos, s.281.

İngiltere’de tahvil sahipleri adına hareket eden Guedalla, öneriyi ilk gördüğünde verdiği tepki memnuniyetten çok kızgınlık içeriyordu. Guedalla’nın kızgınlığı Granville’e gönderdiği yazıdan okunabiliyordu. 17 Kasım tarihli yazısında, birkaç gün önce davetten haberdar olduğunu belirtip, “*tahvil sahipleri, Babiâli’nin şuan ki teklifini düşünmemektedir, bu nedenle İstanbul’a herhangi bir delege göndermeyi önermiyoruz*” demektedir. Berlin Kongresi’nin borçlara ilişkin protokolünü hatırlattığı yazısında İngiliz Hükümeti’nin hatta İtalya Hükümeti’nin dahi desteklerini esirgememesini diliyordu.⁴⁹⁵

İngiliz Hükümeti’nin düşüncesi ilk başta tahvil sahiplerinkine yakındı. Granville’in 29 Ekim 1880’de Paris, Berlin, Viyana, Petersburg ve Roma’daki temsilciliklerine gönderdiği yazıda Güçler’in Babiâli’nin davetine nasıl cevap vereceklerini, devamında ise mali komisyonun düzenlenmesiyle ilgili olarak Berlin Kongresi’nin 18. protokolünde yer alan tavsiyenin yerine getirilmesi hususunda ne düşündüklerini sordu.⁴⁹⁶ Gönderilen yazının satır arasında Babiâli’nin Ülgün’ü Karadağ’a bırakılması konusundaki dayatma gözden kaçmayacak kadar belirgindi.⁴⁹⁷ Devletlerin tutumu temkinli ama İngiliz düşüncesine eğilimliydi.

Fransa Hükümeti’nin İngiliz önerisine yakınlığının⁴⁹⁸ yanı sıra Fransa’daki tahvil sahipleri de Babiâli’nin davetine iştirak ederek İstanbul’a gitme niyetinde değillerdi. Rüsum-ı Sitte’nin faydalı olamayacağını düşünüyorlardı.⁴⁹⁹ Fransız Hükümeti kısa süre sonra İngiliz önerisinden uzaklaşarak her bir Büyük Güç’ün tahvil sahiplerini toplantıya çağırmasını ve temsilcilerin seçimi konusunda tahvil

⁴⁹⁵ “Mr. Guedalla to Earl Granville (17 October 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.12.

⁴⁹⁶ “Earl Granville to Her Majesty’s Representatives at Paris, Berlin, Vienna, St. Petersburg, and Rome (19 October 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.5.

⁴⁹⁷ Ülgün’ün (Dulcigno) Karadağ’a terk edilmesi isteği, ilerleyen zamanda Babiâli tarafından yerine getirilecekti. “*İtalya Hariciye müsteşarının bizim elçimize mahrem olarak söylediğine göre, Ülgün’ün teslimi işi İngiltere’nin tahriki ile büyük devletlerin muvafakati alındıktan sonra yapılmıştır.*” Almanya’dan umulan yardım gelmedi. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İkinci Abdülhamid’in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:12, 1955, s.141.

⁴⁹⁸ “Lord Lyons to Earl Granville (5 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.7-8.

⁴⁹⁹ **BOA, Y.PRK.A., 2/89**, 11Teşrinisani 1296 (23 Kasım 1880).

sahiplerine başvurulması fikrini savundu. Granville'e göre bu davranış uygun olmadığı gibi gerçekleşmesi de mümkün değildi.⁵⁰⁰

İstanbul'da bulunan İngiliz elçisi Goschen de görüşmelere devletlerin müdahale etmemesinden yanaydı. 8 Kasım 1880 tarihinde Granville'e gönderdiği yazıda mali komisyon için Babıâli ile tahvil sahipleri arasındaki görüşmeler sonuçlanıncaya kadar elçilerin görüşmelerden uzak durmaları gerektiğini tavsiye etti.⁵⁰¹

Aslına bakılırsa İngiliz Hükümeti bir düsturdan uzaklaşmak üzereydi. Önceki bölümde belirtildiği üzere, Moratorium'un ilanından sonra İngiliz tahvil sahipleri büyük tepki göstermiş ama Dışişleri Bakanı Lord Derby, 1848 yılında Lord Palmerston'un benimsediği düsturu devam ettirmişti: bir ekonomik girişimde kar ya da zarar edilebilirdi. Bu durumda devletin müdahalesi söz konusu değildi. Şimdi ise yönetim, tahvil sahiplerinin görüşüne yaklaşmış ve onların çıkarlarını gözetebileceğini belli etmişti. Bu durum Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişimin bir uzantısı olmakla birlikte aynı zamanda İngiltere'nin yürüttüğü liberal politikadan bir sapma olarak da değerlendirilebilir.⁵⁰²

Uluslararası bir komisyonun kuruluşuna giden yolda İngiliz yönetimi, Berlin Antlaşması'ndan arda kalan sorunların çözümündeki ilerleme sonrasında,⁵⁰³ borçların muhatapları ise gelirleri terk edilmesi önerilen Rüşum-ı Sitte İdaresi'nin

⁵⁰⁰ "Earl Granville to Mr. Goschen (9 November 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.9. Ayrıca bkz., Blaisdell, s.86.

⁵⁰¹ "Mr. Goschen to Earl Granville (8 November 1880)", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.8.

⁵⁰² Al'ın ifadesine göre Palmerston'un 1848 tarihli sirkülerinin felsefesi, 1880'li yıllarda Almanya ve Fransa'nın artan rekabeti karşısında yavaş yavaş şekil değiştirmesine rağmen 19. yüzyıl boyunca devam ederek ancak genel hatlarını I. Dünya Savaşı'na kadar sürebildi. İngiltere mevcut durumuna yönelik bazı tehdit ve saldırılara karşılık liberal prensiplerden uzaklaşabiliyordu. İngiltere Hükümeti tarafından kullanılan müdahale yöntemlerine ilişkin bazı örnekler: "...ilgili ülkeye açılacak kredilerin anapara ve/veya faiz ödemelerine garanti verme, kredi açılması konusunda piyasayı olumlu yönde etkileyici açıklamalarda bulunma ve bu konuda basını kullanma, ülkelerin finansal durumlarını araştırma konusunda görevli gönderme, kredilerle ilgili ödemelerin sağlıklı yapılabilmesi konularında dış işleri personelinin görevlendirme, politik etkinlik sağlama ve koruma için bazı finansal kuruluşlarla gizli işbirliği yapma şeklinde sayılabilir." Bkz., Hüseyin Al, **Ondokuzuncu Yüzyılda Ülke Riski, Finans Politik, İngiliz Tahvil Sahipleri ve Babıali**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005, s.61-62.

⁵⁰³ 1880 sonuna doğru Ülgün'ün Karadağ'a terki ve 1881 başında devletlerin temsilcilerinin Yunan sınır meselesinin çözümü ile ilgili olarak İstanbul'da toplanması bu ilerlemenin göstergesidir. Yunan sınır meselesinin çözümü Mayıs 1881'i bulacaktı.

beklenenin üzerinde başarı elde etmesiyle Babîâli'nin davetine sıcak bakmaya başladılar.

Hamilton Lang başkanlığındaki Rûsum-ı Sitte İdaresi, liyakatli ve yetenekli 5.714 kişilik kadrosuyla üstendikleri zorlu sınavı başarıyla geçecekti.⁵⁰⁴ 1 Ocak 1880 itibariyle borçların toplamı 8.725.000 lira ve bunun yıllık faizi 698.000 liraydı. 1 Ocak 1881'e kadar ödenmesi planlanan tutar 1.100.000 liraydı.⁵⁰⁵ Lang'ın hazırladığı raporda Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin yıllık geliri bu tutarın çok üzeride yani 1.620.000 lira olarak tahmin edildi. Tahvil sahiplerini asıl etkileyen tahminler değil reel sonuçlar olmalıdır. Yönetimdeki suiistimallerin ve kaçakçılığın büyük ölçüde önlenmesi ile Lang'ın öngördüğü sonuçlar ilk altı ayda beklentileri karşıladı. *“İkinci altı aylık sonuçlar daha da olumlu olunca, Avrupa da Osmanlı hükümetinin borç ödemedeki acizliğinin bu memleketin ödeme gücünün olmayışından değil, kötü yönetimden ileri geldiğini anlamış oldu... Batılı finans çevreleri hükümetlerine başvurarak Rûsum-ı Sitte yönetimini devralmaya hazır olduklarını...”* bildirdiler.⁵⁰⁶ Sonuçta liyakate ve mezuniyete dayalı oluşturulan kadroların başarılı sonuçlara ulaşması Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşunu olanaklı hale getirdi.

İstanbul'da görüşmeleri yürütmek üzere hükümetlerinden bağımsız olarak tahvil sahipleri adına hareket edecek temsilcilerin seçimi 1881 yılının ilerleyen aylarında tamamlandı. Du Velay, 1881 yılının Ocak ayında Fransızların temsilcilerini seçtiğini belirtmesine ve daha sonraki bazı çalışmalarda bunun tekrarlanmasına rağmen⁵⁰⁷ İngiliz ve Fransız temsilcilerinin seçilmelerine dair güvenilir bilgiye

⁵⁰⁴ İskoç bir yatırımcı, tarımcı ve arkeolog olan Robert Hamilton Lang, 1864–1872 yılları arasında *Osmanlı Bankası*'nda yöneticilik görevini sürdürdü. Osmanlı maliyesi üzerinde yükselmeye devam ederken Osmanlı vergileri idaresinde uzmanlaştı. 1878–1879 yılları arasında *Osmanlı Bankası*'nda İngiliz Fransız çıkarlarının başlıcalarından biri olan Romanya tütün tekeli reforme edip bir de rapor yazdı. Bir *Osmanlı Bankası* temsilcisi olarak Rûsum-ı Sitte başkanlığına atandı. Bkz., Diana Markides, “Bailed in: Strategy, Finance and the Acquisition of Cyprus, 1878”, **The Greeks and the British in the Levant, 1800-1960s**, (Ed. Anastasia Yiangou vd.), Routledge, London, 2016, s.90. Mösyö Lang, kısa zamanda Romanya maliyesini düzenlemiş ve büyük başarılar sağlamıştı. Rûsum-ı Sitte İdaresi Lang'ın başkanlığında beklenmedik sonuçlar almayı başardı. Bkz., Haydar Kazgan, **Osmanlı Finansında Galata Bankerleri**, yay. haz. Mustafa Dönmez ve Ertuğrul Tokdemir, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014, s.218. Ayrıca bkz., Blaisdell, ss.85-89; du Velay, ss.265-266.

⁵⁰⁵ “Mr. Goschen to Earl Granville (9 November 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.11.

⁵⁰⁶ Kazgan, “Düyun-ı Umumiye”, s.702-703.

⁵⁰⁷ Du Velay, s.270; Kazgan, “Düyun-ı Umumiye”, s.704; Sağlam, s.61. Sağlam, söz konusu komisyon zabıtnamelerini yeni harflerle eserine ek olarak vermesine rağmen kitap içerisinde temsilcilerin seçimi ile ilgili “ilk olarak İngilizler kendi delegelerini seçti... Ocak 1881 ortalarına doğru Fransız tahvilât hamilleri de eski bir dışişleri bakanlığı yüksek memuru olan M. Valfrey'i bu

“*Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye’nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir*” isimli kaynakta rastlıyoruz. Temsilcilerle 1 Eylül 1881’de başlayıp 28 Aralık 1881 tarihine kadar devam eden 24 toplantılık görüşme maratonunun ilkinde İngiliz ve Fransız temsilcilerinin seçilmelerine dair bilgiler sunulmaktadır. 1 Eylül 1881 tarihli ilk toplantı tutanağında,⁵⁰⁸ Fransızları temsilen M. Valfrey’in 23 Mayıs 1881’de ve İngilizleri temsilen Dışişleri Bakanlığı eski müsteşarlarından olan Robert Bourke’ün de 21 Haziran 1881’de seçildiği belirtilmiştir.⁵⁰⁹ Avusturya, Almanya ve İtalya borç hamillerinin temsilcilerinin seçilmeleri ile Ağustos sonunda temsilciler İstanbul’a geldiler.⁵¹⁰ Osmanlı Hükümeti’ni müzakerelerde temsil etmek üzere Server Paşa’nın başkanlığında bir heyet oluşturuldu. 1881 yılının son dört ayını içine alan görüşmelerde bir sonuca varılacaktı.

İngiltere’deki tahvil sahiplerinin gelişmelerden memnun olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü tahvil sahipleri adına hareket eden ve Babıâli’nin davetine ilk başta kayıtsız kalan Guedalla, 27 Haziran 1881’de Granville gönderdiği yazıda komisyonla ilgili bir şikâyet veya itiraz belirtmemiş, bu sefer borçlara ilişkin belirlenecek miktarın kendi çıkarları çerçevesinde şekillenmesi için İstanbul’a yeni atanan İngiliz Büyükelçisi Lord Dufferin’e fazlasıyla baskı yapılmasını istemişti.⁵¹¹

Goschen’in yerine elçi tayin edilen Dufferin hakkında, İstanbul’a gelmeden önce basında bazı haberler çıktı.⁵¹² Musurus Paşa, Dufferin ile ilgili “*güzel bir adam ve hayırhah devlet adamı*” olduğunu söyleyerek hakkında söylenti çıkaracak fitne

işle görevlendirdi.” demektedir. Ayrıca kitap içerisinde görüşmelerin başlangıcının 13 Eylül 1881’de başladığını yazmaktadır. Bkz., Sağlam, s.61, 65. “*Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye’nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir*” isimli komisyon tutanaklarının transkripsiyonu için bkz., Sağlam, ss.195-301, 307-326.

⁵⁰⁸ “*Komisyon-ı mezkûr bugün yani bin iki yüz doksan yedi senesi ağustosunun yirminci günü (fi 1 Eylül 881) öğleden bir saat sonra Babıâli’de Şura-yı Devlet Meclis odasında birinci defa olarak ictima’ etdi.*” Bkz., *Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye’nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir*, Mihran Matbaası, İstanbul, (tarihsiz), s.2-3.

⁵⁰⁹ *Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye’nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir*, s.4-5.

⁵¹⁰ Willam H. Wynne, *State Insolvency and Foreign Bondholders*, Vol.II, Beard Books, Washington, D.C., 2000, s.434-435.

⁵¹¹ Mr. Guedalla to Earl Granville (27 June 1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.38.

⁵¹² 18 Nisan 1881 tarihili *Vakit* gazetesinin haberinde, Lord Dufferin’in Dersaadet Sefareti’ne tayin kılınacağı konusunun artık herkes tarafından bilindiği ama resmen göreve başlamadığı yazıldı. Goschen’in ise üç hafta zarfında Londra’ya döneceği söyleniyordu. Bkz., *Vakit*, 18 Nisan 1881.

fesatçılara karşı uyarıda bulundu.⁵¹³ 16 Haziran 1881 tarihili *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde borçlarla ilgili olarak “*etrafli talimat ile geleceği hakkında rivayetler*” olduğu yazıldı.⁵¹⁴ 15 Haziran’da İstanbul’a ayak basacak olan Dufferin’in 22 Haziran’da çıkan haberde “*İngiliz sefir-i cedidi Lord Duferin dünkü gün büyükelçilere mahsus merasim teşrifatına...*” katılıp Padişah’a itimatnamesini sunduğu bildirildi.⁵¹⁵ Haziran ayı içerisinde basında borçlar konusundaki gelişmelere yoğun ilgi vardı. 20 Haziran tarihli haber Robert Bourk’e ilişkindi: “*İngiltere’den dayinler vekili sıfatıyla Mösyö Börk nam zatın Dersaadet’e gelmesi ve burada evvel be evvel bütçemize tevazün (denklik) irad ve masraf istihsaline çalışmak niyetinde bulunması hakkındaki*” dedikodulardan bahsedildi.⁵¹⁶ 18 Eylül’de Londra Sefareti’ne gönderdiği mektupta Mösyö Bourke kendi ifadesine göre, Osmanlı lehine hareket eden birisiydi. Osmanlı ekonomik buhran yaşadığı zamanlarda İngiltere Parlamentosu’nda ne kadar uğraşıp çabaladığının malum olduğunu yazıyordu.⁵¹⁷

Dört aya yakın devam eden toplantılar sonucunda nihayet Muharrem Kararnamesi ile Düyun-ı Umumiye’nin kuruluşu karara bağlandı. Görüşmeler sırasında en can alıcı nokta kuşkusuz borçların düzenlenmesi ve ödenebilir bir şekilde sokulmasıydı. Borçlarda indirimle gidilmemesi durumunda borç ödemelerinin ertelenmesi veya hatta hiç başlamaması gibi riskler olduğundan temsilcilerin kanaatine göre de indirimle gidilmesi gerçekçi bir yaklaşımdı. Kendi ifadelerine göre, borçların yaklaşık yarısı feda edilerek kalanı üzerinde faiz ayarlaması yapılması gibi bonkörce bir teklifin red edilmeyeceğini düşünüyorlardı:

“İşlerimizi ikmal ederek düyundan 120 milyon İngiliz lirasını feda ile düyun-u mezkure miktar itibarisinin nısfı üzerine cüzi bir faizin ahzını teklif ederek... hiçbir memleket gavail-i maliyeden (mali müsibetlerden) kurtulmak için şimdi

⁵¹³ **BOA, Y.PRK.BŞK., 4/87, 23 Recep 98 (21 Haziran 1881).** Musurus Paşa, Goschen tayin edildiği zaman da olumsuz bir beyanatta bulunmamıştı. Hatta İngiltere’nin mali ve dâhili işlere müdahale taraftarı olmadığına dair bir fikre sahip olması sebebiyle eleştiriye maruz kalmıştı. Rıza imzalı ve 3 Haziran 1880 tarihli yazıda Musurus Paşa ile görüşen Rıza, hükümet tarafından mali konularda şöhet ve ihtisas kazanmış böyle bir kişinin İstanbul’a gönderilmesinin Musurus Paşa tarafından gayet önemsiz gösterilmesinde elbette zorlayıcı sebepler olduğunu yazmıştı. Bkz., **BOA, Y.EE., 138/12, 24 Cemaziyülahir 1297 (3 Kasım 1880).**

⁵¹⁴ “İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Haziran 1881. *The Times* gazetesinin 7 Mayıs 1881 tarihli haberinde Goschen’in Yunan sınırı ile ilgili antlaşma imzalanır imzalanmaz İstanbul’dan ayrılacağı ve yerine Lord Dufferin getirileceği bilgisi yer almaktaydı. Bkz., **The Times**, 7 May 1881. Dufferin 1879-1881 tarihleri arasında Rusya elçilik görevini sürdürmüştü. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 12 Ocak 1881.

⁵¹⁵ **The Times**, 15 June 1881; **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Haziran 1881.

⁵¹⁶ “İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Haziran 1881.

⁵¹⁷ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 27 Eylül 81 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahriratın Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 168/52.**

Devlet-i Aliye'ye bu derece mümaşatkarane (dostça) teklif eylediğimiz suret kadar müsaid bir vesileyi hiçbir vakit red etmemiştir.”⁵¹⁸

Daha sonra konuyla alakalı yapılan çalışmalarda verilen rakamlar (muhtemelen farklı kaynaklardan hareketle veya farklı kriterlerle hesaplandıklarından dolayı) tamamen birbirlerini karşılamasa da borçların yaklaşık olarak yarısına yakınının indirildiği ve ödemelerin düzene sokulduğu rahatlıkla söylenebilir.⁵¹⁹ Komisyon tarafından onaylanan toplam borç 106.500.000 sterlindi. Alacaklılara devredilecek yıllık gelirler (sterlin olarak); Rüsum-ı Sitte (1.400.00), Doğu Rumeli (225.000), Tütün vergisi (100.000), Kıbrıs geliri fazlası (110.000) olmak üzere toplam 1.835.000 sterlindi. Bunun 550.000 sterlini Galata bankerlerine kesilecek miktarı oluşturuyordu.⁵²⁰

Bazı vergilerin toplanması işi bir mukavelename ile Rüsum-i Sitte İdaresi'ne verilmişti. Mukavelenamede hükümet istediği zaman rüsum-ı mezkureyi geri

⁵¹⁸ “Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 14 Teşrinievvel 81 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden İrsal Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.A.HUS., 168/52.**

⁵¹⁹ 1854-1881 yılları arasında 189 milyon sterlin tutarında borçlanmış, bu borçlanma sonrası hazineye 106 milyon sterlin girmiş ve bunun da 72 milyon sterlini borçların faiz ve anaparası ödemelerinde kullanılmıştı. Muharrem Kararnamesi imzalandığında tüm iç ve dış borçlar 212.5 milyon sterlinden 128.6 milyon sterline indi. Yıllık borç ödemeleri de 13.6 milyon sterlinden 2.7 milyon sterline düştü. Bkz., Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993, s.34, 37. 1881 tarihli Muharrem Kararnamesi ile 239.5 milyon lira olan umum borçlar 125.3 milyona ve senelik faiz ve itfa tahsisatı 13.2 milyondan 7.6 milyona indirildi. Bkz., Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara, 1994, s.184. 1854, 1855, 1871 ve 1877 borçlarında Mısır vergisi teminat gösterildiği için müzakere dışı tutuldu. Osmanlı borçları, 237 milyon liradan 142 milyon liraya, mürettebatı da 15 milyondan 3 milyona indirilmiştir. Bkz., Refii Şükrü Suvla, “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, s.276. (Ayrıca söz konusu makale İngilizce olarak yayımlanmıştır. Bkz., Issawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, ss.95-106.) Muharrem Kararnamesi'ne girmeyen borçlar dışında ödenecek tutarın 208 milyon sterlin veya 220 milyon liradan 125 milyon liraya düştü. Bkz., Yerasimos, s.281-282. Muhtelif borçlar hariç tutulursa borçların umumi yekûnu, 209 milyon sterlindi. İndirimden sonra borç ilanlarındaki fiyatlara göre 105 milyon sterlin, mukaveledeki fiyatlara göre 97 milyon sterlin, Maliye Nezareti projesine göre 88 milyon sterlini buluyordu. Bkz., du Velay, s.276. Anlaşma gereğince faiz dışında olmak üzere indirilmiş borç miktarı 97 milyon sterlindi. 1876'da 1880'e kadar ödenmemiş faizler için eklenenlerle birlikte toplam borç 106 milyon sterlin ya da her bir sterlin 110 kuruştan olmak üzere 117 milyon liraydı. Bkz., Blaisdell, s.88. “Yapılan uzun ve karışık hesaplamalardan sonra 1881 Muharrem Kararnamesine alınan borçların genel toplamı 106.437.234 Osmanlı lirasına (2.660.930.850 frank) indirilmiştir.” Bkz., Parvus Efendi, s.37-38. Yeniay da aynı rakamı veriyor. Bkz., Yeniay, s.69. 1881'de borç toplamı 117 milyon liraydı. Bkz., Kazgan, “Düyun-ı Umumiye”, s.714. Sonuçta %52 oranında bir indirim yapıldı. Bkz., Önsoy, s.402.

⁵²⁰ “The Earl of Dufferin to Earl Granville (1 November 1881)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, s.58-59.

alabileceği yazılıydı. Düyun-ı Umumiye mukavelenamesiyle Rüşum-ı Sitte, senedat-ı Osmaniye hamillerine terk ve ihale olacağı karara bağlandı.⁵²¹

Berlin Kongresi'nden önce ortaya çıkan ve Kongre sonrasında devam eden sorunlar arasında yerini alan dış borçlar konusu, 20 Aralık 1881'de Muharrem Kararnamesi ile imzalanan 21 maddelik anlaşma neticesinde çözüme kavuşturuldu.⁵²² Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde tahvilat hamillerini temsil eden yedi üye, meclis toplantılarını İstanbul'da yapacaktı. Üyeler, İngiltere ve Hollanda, Fransa, Avusturya-Macaristan, İtalya, Almanya, *Osmanlı Bankası*'nın seçtiği bir üye ile Osmanlı tahvilat sahiplerini temsilen de bir üye olacaktı. Kararnamenin 15. maddesi gereği borçlar konusunda ön planda olan İngiltere ve Fransa her beş yıllık dönemde sıra ile merkezi İstanbul'da bulunan İdare'nin başkanlığına öncelikli olarak getirilecekti. 1882 Ocak ayından itibaren çalışmaya başlayan Düyun-ı Umumiye İdaresi yüzyılın sonunda 720 il ve ilçede müdürlük açarak, toplamda 5 bin civarında memur ve hizmetli sayısına ulaştı. Geçici çalıştırılanlarla birlikte zaman zaman 9 bini bulan Düyun-ı Umumiye çalışanlarının sayısı karşısında Maliye Nezareti mevcudiyet bakımından rakip olabilecek durumda değildi.⁵²³

Düyun-ı Umumiye kurulduktan sonra Osmanlı Devleti dış borç almaya devam etti hem de eskisinden daha çok. Düyun-ı Umumiye kurulmadan önce 16 kez borçlanan Osmanlı Devleti, İdare'nin kuruluşundan sonra 26 kez daha borç aldı. Düyun-ı Umumiye'nin iyi bir işleyişe sahip olup alınan vergilerin düzenlenmesi ve toplanan vergilerin artmasının Osmanlı Devleti'nden çok Avrupalı borç sahiplerinin

⁵²¹ BOA, Y.PRK.SRN., 1/65. “Müşarünileyh kulları vaka vaktiyle Galata Bankerleri ile akd olunmuş olan Rüşum-ı Sitte mukavelesi üzerine şimdi dayınler kendilerini arza ile (şiddetle) Galata Bankerlerinin tesviye-i matlubatını deruhde ve temin etmişler, o halde zikr olunan mukavelenin inhisafı tabii olmasıyla...” mukavelenin yürürlükten kaldırıldığı kendilerine bildirildi. Bkz., BOA, Y.PRK.BŞK., 5/44, 25 Muharrem 1299 (17 Aralık 1881).

⁵²² “Arrangement de la Dette Nationale intervenu entre la Sublime Porte et les Delegates Etrangers de Fonds Ottomans” başlıklı 21 maddelik anlaşmanın Fransızca nüshasını Dufferin 20 Aralık 1881'de Granville'e gönderdi. Bkz., “The Earl of Dufferin to Earl Granville (1 November 1881)”,), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey**, ss.73-84. Türkçe metin için bkz., **Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye'nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir**, ss.141-167.

⁵²³ Blaisdell, ss.90-93; du Velay, ss.281-284; Keskinkılıç, s.376; Önsoy, s.406-407; vd. “Düyun-ı Umumiye kısa zamanda örgütsel olarak öylesine genişledi ki, Osmanlı Maliye Nezareti'ne rakip duruma geldi ve imparatorluğun toplam kamu gelirlerinin yaklaşık üçte birini kontrolü altına aldı. Düyun-ı Umumiye bir anlamda alternatif bir sömürgecilik aygıtı işlevi gördü. Şöyle ki, ticaret alanı rekabete açık tutulurken, Avrupalı kredi kaynakları ile imparatorluk arasındaki ilişkilere kararlılık kazandırmak amacıyla rakip emperyalist güçler arasında varılan uzlaşmanın simgesiydi.” Bkz., Çağlar Keyder, “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.648.

işine yaradığı açıktı. Ama Düyun-ı Umumiye ile Osmanlı Devleti'nin borçlanma konusunda bilinçlendiği ve daha mantıklı borçlanma hamleleri yaptığı söylenebilir. Bu açıdan ikinci dönemde alınan borçlar daha elverişli şartlarla alınarak daha yararlı ve münasip yerlere harcanmıştı. Alınan borç miktarı hakkında konuyla ilgili yapılan çalışmalarda farklı meblağlar yer almakla birlikte, ilk dönemde alınan borçlarla kıyaslandığında ikinci dönemde alınan borçlardan devletin eline geçen miktar çok daha fazla olmuştu.⁵²⁴

Düyun-ı Umumiye kuruluncaya kadar İngilizlerin borçlar üzerindeki payı yaklaşık %30 civarında iken I. Dünya Savaşı'na giden süreçte bu pay giderek azalmış ve Mısır vergisine bağlı borçlar ayrı düşünüldüğünde %6 civarına düşmüştü. Yeni bir aktör olarak Osmanlı piyasalarında kendisini hissettiren Almanya, başka alanlarda olduğu gibi borçlar konusunda da sivrilene bir grafik çizmişti. İleride değinilecek olan yabancı yatırımlar ve ticarete dair verilen rakamlar borçlarla birlikte ele alınınca tablo daha anlamlı bir hal alacaktır.

Yukarıda verilen rakamlar kabaca ortalanan rakamlardır ve Eldem ile Pamuk'un eserlerinden yararlanılmıştır. Düyun-ı Umumiye tahvilleri hamillerinin mensup oldukları memleketler itibariyle tasnifini yapan Eldem, 1881 ve 1898 yıllarını Düyun-ı Umumiye anketlerine verilen cevaplarla şekillendirdiği için borçlardaki eksikliği peşinen vurgulamaktadır. Eldem'in dış borçların dağılımı ile ilgili verdiği tablo şu şekildedir:⁵²⁵

⁵²⁴ Borçlanmayla ilgili verilen bilgiler şöyledir: 1875 yılında Osmanlı'nın aldığı dış borçlar toplamı, eline geçen para 127 milyon lira olmasına rağmen, 239 milyon liraya ulaştı. Avrupa'ya ödenecek borçların anapara ve faiz tutarı 14 milyon lirayı buluyordu. Bkz., Açba, s.76; Kıray, s.145; Yeniay, s.52. 1882-1914 arası 26 borç sözleşmesinde 93 milyon sterlin tutarında borç aldı ve kasasına 76 milyon sterlin girdi. Faiz oraları %3-5.5 civarıydı. 124 milyon sterlin tutarında ana para ve faiz ödemesi yapıldı. Bkz., Kıray, s.35-37. 1881'den 1908'e kadar 120 milyon lira borçlanılmış ve 108 milyon ele geçmiştir. 1908 ile 1914 borçlanmalarında 46 milyon borçlanmaya karşılık ele geçen tutar 39 milyondur. Bkz., Suvla, s.284. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna kadar yapılan 16 borçlanmada 222 milyon sterlin karşılığı 244 milyon lira değerinde borçlanarak borçlanmanın ortalama faizi %5-6 civarındaydı. Sonraki 26 borçlanma anlaşmasında 163 milyon sterlin karşılığı 179 milyon lira borçlanılıp ve faiz oranı %4 oranında kaldı. Devletin eline geçen miktar ilk dönemde borçlanmanın %64'ü ikinci dönemde %86'sı kadardı. Bkz., Keskinlik, s.375.

⁵²⁵ Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, s.188.

Tablo 3: Eldem Tarafından Saptanan Dış Borç Dağılımı 1881-1913

	1881	1898	1913	1881 %	1898 %	1913 %
Fransa	36.72 (Milyon Lira)	35.0	65.0	40,0	44,9	49,5
İngiltere	26.63	8.5	9.0	29,0	10,9	6,9
Almanya	4.32	9.5	26.3	4,7	12,2	20,1
Belçika	6.61	14.0	14.4	7,2	17,9	11,0
Hollanda	6.97	3.5	3.9	7,6	4,5	3,0
İtalya	2.41	1.0	1.3	2,6	1,3	1,0
Avusturya-Macaristan	0.89	1.5	1.7	1,0	1,9	1,3
Türkiye	7.28	5.0	9.4	7,9	6,4	7,2
	91.82	78.0	131.0	100	100	100

Pamuk ise Eldem ve farklı eserlerdeki bilgileri karşılaştırarak “Osmanlı Borçlarının Alacaklı Ülkelere göre Dağılımı”nı aşağıdaki tabloda olduğu gibi vermiştir:⁵²⁶

Tablo 4: Pamuk Tarafından Saptanan Dış Borç Dağılımı 1881-1914

	1881	%	1890	%	1898	%	1914	%
Fransa	45.0 (Milyon İngiliz Sterlini)	34,3	44.6	37,6	53.4	42,2	75.3	53,0
İngiltere	43.5	33,2	27.4	23,1	22.6	17,9	19.9	14,0 ⁵²⁷
Almanya	8.3	7,5	13.8	11,7	19.0	15,0	29.9	21,0
Belçika	6.6	5,0	10.3	8,7	14.4	11,4	12.0	8,4
Avusturya	7.9	6,0	7.7	6,5	7.5	5,9		
Hollanda	7.0	5,3	5.3	4,5	3.5	2,8	5.1	3,6
İtalya	5.4	4,1	3.2	2,7	1.0	0,8		
İmp. içinde tutulan	7.3	5,6	6.2	5,0	5.0	4,0		
Toplam	131.0	100,0	118.5	100,0	126.4	100,0	142.2	100,0

Kısaca değerlendirildiği zaman Düyun-ı Umumiye, konuyla ilgili yazılanlarda yer alan ifadeleri, yani devlet içinde devlet, Avrupalı sermayedarın ileri karakolu, Batı emperyalizminin bir sömürü aracı veya mali boyunduruğun simgesi gibi yorumlamaları haklı kılacak bir mahiyettedir. Daha önce görülmedik bir şekilde devletin asli görevlerinden birinin çoğunluğunu yabancıların oluşturduğu bir kuruluşa devretmesi, tasvip ve tasdik edilebilmesi kolay bir durum değildir.

⁵²⁶ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005, s.84.

⁵²⁷ Bu rakama Mısır vergisi dâhil edilmiştir. Pamuk, Mısır vergisine bağlı borçlar ayrı tutulduğu zaman bu oranın %5'e düştüğünü belirtmektedir. Bkz., Pamuk, s.84.

Yine de yol açtığı bu olumsuz yorumları kabul ederek bir yana bırakırsak ve dönemin şartlarını göz önünde bulundurursak, Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşuna giden süreçte Osmanlı yönetiminin belli bir strateji yürüttüğüne dair ipuçları bulunmaktadır. Berlin Antlaşması'ndan sonra çözüme kavuşturulmaya çalışılan ya da kavuşturulan konularda, Büyük Güçler'in onaylamadığı bir çözümün hayata geçirilemeyeceğini anlayan Osmanlı yönetimi borçlar konusunda önce davranıp olabildiğince kendisi lehine bir çözüm üretmeye çalışmıştır. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşunun öncüsü olan Rüsum-ı Sitte, Osmanlı topraklarında yabancı baskı olmadan kurulup rüştünü gösterdikten sonra devletlerin baskısı ve müdahalesi olmaksızın özel bir kuruluşun ortaya çıkmasına olanak tanımıştır. Bir anlamda Osmanlı yönetimi yabancı devletlerin müdahalesini olabildiğince engelleyen bir çözümü hayata geçirmiş ve (eğer amaç buysa) yürüttüğü stratejide başarılı olmuştur.

Şunu da eklemek gerekir ki, bu başarı günü kurtarma politikası bağlamında anlamlıdır. Yoksa Düyun-ı Umumiye kuruluşundan sonra Osmanlı İmparatorluğu Avrupa'daki gelişmelere ayak uydurma konusunda miras aldığı modernleşme çabalarını çok ileriye taşıyamamış, sanayileşmede, üretimde ve ticarete vites değiştirememiştir. Bu nedenle, imparatorluğun sonuna kadar borç alınmaya devam edilmiştir. Genel borçlanma yekûnu çok artmamış ancak borçların azaltılması Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan sonra mümkün olup, alınan ilk dış borcun 100. yılında tamamen kapatılmıştır.

Osmanlı borçlarının düzenlenmesi ve borç ödemelerinin yeniden başlaması uluslararası boyutta Osmanlı mali hayatına bir nebze istikrar getirmiştir. Bir yandan vergilerin düzenli toplanması ve toplanan vergi gelirlerinin artışı diğer yandan yabancı sermayedarın ve yatırımcıların bu istikrar ve güvence dâhilinde Osmanlı topraklarında varlığının gelişimi, 1875'ten beri süre gelen mali itibarsızlığı büyük ölçüde azaltmıştır. Bu olumlu atmosferde Osmanlı topraklarında büyük nafia girişimleri giderek artmış ne var ki bu girişimlerde İngilizlerin etkinlikleri daha az hissedilmiştir. İngilizlerin bu süreçte etkinliğinin azalması, Osmanlı İngiliz ilişkilerinin değişiminin bir uzantısı ve göstergesi olmakla birlikte İngiltere'nin dünya geneline yayılan politikalarıyla da alakalıdır.

3.3.3. Osmanlı İngiliz Ekonomik İlişkileri

3.3.3.1. İngiltere'nin Dünya Üzerindeki Ekonomik Hegemonyası

19. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu açısından olduğu kadar Avrupa tarihi için de uzun bir yüzyıldı. Tarihçilerin “uzun 19. yüzyıl” tanımlamaları yaptıkları bu sürecin başrolünde İngiltere bulunuyordu.⁵²⁸ 19. yüzyıl adeta İngiltere'nin yüzyılı oldu. Bu yüzyılda İngiltere'nin ekonomik hegemonyası dünyanın dört bir tarafında hissedilmeye başlandı. 19. yüzyılın son çeyreğinde İngiltere'nin hızlı yükselişi ve ekonomik üstünlüğü yavaşlayıp azalmasına rağmen İngiltere, yüzyılı rakiplerinin önünde tamamladı.

18. yüzyılda İngiltere'nin karşısında bulunan en büyük güç olan Fransa,⁵²⁹ Napolyon Savaşları'ndan sonra etkinliğini kaybederken İngiltere, 19. yüzyılda Fransa ile bir çatışmaya girmektense Fransa ile yakınlaşarak yüzyıla damgasını vurmayı başardı. İngiltere'nin 19. yüzyılda en kuvvetli ve etkili oluşunun nedenleri İngiliz iç politikalarının yanı sıra diğer Büyük Güçler ile giriştiği ittifak ve işbirliklerinde yatıyordu. Wallerstein, İngiltere'nin kesin zaferi kazandığı 1815 tarihinden sonra istiladan korunmuş ve üretkenliği, teknik beceriyi ve mali gücü geliştirip gerçekte dünyadaki tek borç veren ülke haline geldiğini ayrıca İngiltere ve

⁵²⁸ Eric Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013, s.14. Hobsbawm, 19. yüzyıl için tarihte bundan daha Avrupalı bir yüzyıl yoktu demektedir. Bkz., Hobsbawm, s.27. “On dokuzuncu yüzyıl İngilteresi'nin dünya gücüne ilişkin başarılarının geçmişte bir örneği daha yoktu.” Bkz., Giovanni Arrighi, **Uzun Yirminci Yüzyıl, Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2000, s.97.

⁵²⁹ 1700 ile 1780 arasında Fransa ve İngiltere'nin nüfus ve üretimini karşılaştırdığımız zaman arada ciddi fark olmadığı anlaşılır. Dış ticaret rakamlarına baktığımızda Fransa 1700'de 9 milyon sterlinlik dış ticaret hacmini 1780'de 22 milyona çıkarırken, İngiltere 1700'de 13 milyon sterlin tutarındaki dış ticaretini 23 milyona yükseltmiştir. W. Rostow'un *How It All Began* eserinden alınarak oluşturulan tablo için bkz., N. F. R. Crafts, “Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, ‘Why was England First?’”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.30, No.3 (Aug., 1977), s.439. “1763'deki Paris Antlaşması Büyük Britanya'yı bir asırdır yapmaya çalıştığı şeyi başarması -Fransa'yı ekonomik, politik ve askeri bütün düzeylerde geride bırakmak- için avantajlı bir duruma soktu. Ancak bu 1815'e kadar gerçekleşmedi ve kolay da olmadı.” Ayrıca Wallerstein sıklıkla tekrarlanan, 1780'lerden sonra İngilizlerin pamuk endüstrisi sayesinde üretim verimliliğinde ani bir artış olmasını ve İngilizlerin pazara ulaşabilme avantajlarının durumu değiştirmeye başladığını hatırlatır. Bkz., Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:3 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015, s.77, 104.

Fransa'nın dikkat çekici bir hızla muazzam bir ittifak içine girdiğini belirtmektedir.⁵³⁰

Napolyon'un devrilmesinden sonraki 50-60 yıl içinde özellikle 1840'lardan sonra entegre bir global ekonomi gelişti. Bu ekonomi giderek daha çok bölgeyi Avrupa'ya özelde ise İngiltere üzerinde odaklaşan bir okyanusötesi ve kıtalarötesi ticaret ve maliye ağının içine çekti. İngiltere'nin ekonomik hegemonya kurduğu bu yıllarda ulaşım ve iletişim ağları giderek gelişti, sanayi teknolojisi hızla bir bölgeden diğerine aktarıldı, imalat sanayisinde dikkate şayan bir artış oldu. Gümrük tarifeleri ve diğer merkantilist düzenlemeler ortadan kaldırılırken, uluslararası serbest ticaret uygulamaları yaygınlık kazandı.⁵³¹ Boztemur süreci gayet güzel özetlemektedir:

*“Ondokuzuncu yüzyılda İngiltere, daha önce hiçbir gücün kurmayı başaramadığı bir dünya hegemonyası kurarak insan gücü, doğal kaynaklar, vergi ve ödemeler biçiminde görülmemiş büyüklükte bir gelir sağlamaktaydı. Bu gelirin bir kısmı, Hindistan sömürge imparatorluğu örneğinde görüldüğü gibi Avrupa dışı toplumlar üzerindeki egemenliği sürdürmek ve imparatorluğa yeni topraklar katmak için harcanırken, geri kalan gelirler İngiltere'nin Avrupa güç dengesi üzerindeki egemenliğini sürdürebilmesi için Londra borsasına aktarılmaktaydı. Kapitalist ve territorialist genişlemelerden elde edilen imparatorluk gelirlerinin Londra finans merkezi aracılığıyla yeni pazarlarda yeni yatırımlara dönüştürülmesi, Londra'nın Amsterdam ve Paris gibi mali rakiplerine üstünlük kurmasını sağladı. Bu üstünlük İngiltere'yi dünyanın yeni finans merkezi yapmakla kalmadı, Kutsal İttifak ve ardından Avrupa İttihadi ile kurulmuş bulunan güçler dengesini İngiltere lehine çevirerek, barış yüzyılını İngiliz yüzyılı haline getirdi.”*⁵³²

19. yüzyıla damgasını vuracak İngiliz üstünlüğü rakamlar üzerinden daha net anlaşılacaktır. Beales'ın belirttiğine göre, “İyi yıllar (*the good years*)” olarak anılan sürecin doruk noktasına 1872 yılında ulaşıldı. 1854 yılında 97 milyon sterlin olan ihracat 1872 yılında 256 milyon sterline; ithalat, 152 milyon sterlinden 355 milyon

⁵³⁰ Immanuel Wallerstein, **Modern Dünya Sistemi Cilt:4 Merkezci Liberalizmin Zaferi 1789-1914**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015, s.43, 51. 1822-1878 tarihleri arasında bazı Avrupalı devletlerin borçlanmalarında İngilizlerin payı şöyledir: Rusya, 173 milyon sterlin tutarında toplam 21 borçlanmanın 147 milyonu Londra'dan alınan kredilerden; Portekiz 68 milyon tutarında toplam 18 borçlanmanın 43 milyonu Londra'dan alınan kredilerden; İspanya, 263 milyon tutarında toplam 19 borçlanmanın 65 milyonu Londra'dan alınan kredilerden; Macaristan, 40 milyon tutarında toplam 6 borçlanmanın tamamı Londra'dan alınan kredilerden sağlanmıştır. Aynı tarihlerde Latin Amerika'daki borçlanmanın neredeyse tamamına yakını Londra'dan alınan kredilerle karşılanmıştır. Japonya, Çin gibi Asya ülkeleri 1870'lerden sonra uluslararası para piyasaları ile ilişkiye girmiş ve ilk borçların tamamını Londra'dan almışlardır. Ayrıntılı tablolar için bkz., Al, ss.71-76.

⁵³¹ Paul Kennedy, **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, 13. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s.185.

⁵³² Recep Boztemur, “XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, s.384.

sterline; re-export 19 milyondan 58 milyona ulaştı.⁵³³ İngiliz ticaret hacmi, 1859'da 24 milyon sterlinden 1877'de 142 milyon sterline çıktı. 1872 tarihinde 700 milyon sterlinlik toplam ticaretin sadece 40 milyonu ve yaklaşık %6'sı İngilizlerin elindeyken 1877'de 646 milyon sterlinlik toplam ticaretteki İngiliz payı 142 milyona ve %22'ye yükseldi.⁵³⁴ Hindistan ticareti, ithalatta 1875'te 44 milyon sterlinden 1896'da 89 milyona, ihracatta 58 milyondan 109 milyona ıktı. Ayrıca Güney Amerika, Meksika ve Brezilya ve diğeryerlerde İngiliz ticareti gelişti.⁵³⁵

Büyük Güçler, 19. yüzyıl başında dünya toprak yüzeyinin %55'i üzerinde hak iddia etmelerine rağmen fiili olarak ancak %35'ini ellerinde tutuyorlardı. 1878'de bu oran %67'ye ve 1914'te %85'e ıktı. Dağılım içerisinde aslan payına sahip olan ülke İngiltere idi.⁵³⁶ İngiltere'nin toprakları 1860'ta 24.5 milyon km² iken devam eden gelişim ve yayılım sonucu 1909'da 32.5 milyon km² civarına ulaştı. Dünya kara yüzeyinin neredeyse dörtte birini bulan bu güneş batmayan imparatorluğun toprakları Ferguson'un belirttiğiyne göre Fransa'nın üç, Almanya'nın ise on katına denk geliyordu.⁵³⁷

19. yüzyılda dünya nüfusunda olduğı gibi İngiltere nüfusunda da gözle görülür bir artış izlendi. İngiltere'de nüfus artışının 1770'lerden sonra hızlandığını belirten Hobsbawm, İngiltere ve Galler nüfusunun 1750'de yaklaşık 6,5 milyondan 1801'de 9 milyonun üzerine ve 1841'de 16 milyona çıktığını söylemektedir.⁵³⁸ İngiliz istatistiklerinde 1821 ile 1907 tarihleri arasındaki nüfus değışimi şöyledir:

⁵³³ H. L. Beales, "The 'Great Depression' in Industry and Trade", **The Economic History Review**, Vol.5, No.1 (Oct., 1934), s.70-71. "Hiç şüphesiz, 1815 ve 1870'ler arasındaki dünya koşulları Büyük Britanya'nın çevreye karşı daha rahat bir politika izlemesini destekliyordu. Bu yıllar İngiliz ticareti için altın çağdı." Bkz., Wallerstein, s.163.

⁵³⁴ C. F. Bastable, **The Commerce of Nations**, Methuen & Co., London, 1899, s.28-29. Issawi'nin verdiği rakamlarda dünya ticaret hacminin çok daha yüksek olduğı görülüyor. 1800'de 320 milyon sterlin olan toplam ticaret hacmi 1860'da 1.450 milyona ve 1913'te 8.630 milyona çıkarak yaklaşık 25 kat arttığının tahmin edildiğı yazılmaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyüme oranı ise bir hayli düşüktü ve dünya ticaretindeki payı giderek eridi. Bkz., Charles Issawi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar", **Osmanlı ve Dünya**, haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, s.167.

⁵³⁵ Bastable, ss.113-115. 1813'te Britanya, Hindistan'a yaklaşık 100.000 sterlin değeryinde, yaklaşık 900 bin metre pamuklu kumaş ihraç etti. Bu sayı 1890'a gelindiğinde 20 milyon sterlin değeryinde 1.8 trilyon metre pamuklu kumaşa ıktı. Bkz., Clive Ponting, **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016, s.649.

⁵³⁶ David Kenneth Fieldhouse, **The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century**, Second Edition, The Macmillan Press, London, 1982, s.178; Kennedy, s.192.

⁵³⁷ Niall Ferguson, **İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirilişi**, çev. Nurettin Elhüseyni, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015, s.233-234.

⁵³⁸ Eric Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989, s.15, 29, 283.

1821’de 20.893.584; 1831’de 24.028.584; 1841’de 26.700.450; 1851’de 27.868.786; 1861’de 28.927.485; 1871’de 31.484.661; 1881’de 34.884.848; 1891’de 37.732.922; 1901’de 41.458.721; 1907’de 44.100.231.⁵³⁹ Toplam nüfusun yanı sıra gittikçe artan nüfusuyla birlikte kentlerin sayısının atışı da gelişmişliğin bir uzantısı ve göstergesi olarak başta İngiltere olmak üzere pek çok yerde belirdi.⁵⁴⁰

Tablo 5: 1880-1914 Yılları Arasında Devletlerin Nüfus Sayıları (milyon olarak)⁵⁴¹

Devletler	1880	1914
İngiltere	35.3	45
Fransa	37.6	40
Almanya	45.2	68
Rusya	97.7	161 (1910)
Avusturya	37.6	51
İtalya	28.5	36
ABD	50.2	92 (1910)
Osmanlı İmp. ⁵⁴²	21 yaklaşık	20 yaklaşık

19. yüzyılda yaklaşık 60 milyon Avrupalı denizaşırı diyarlara göç etti. Göçmenlerin büyük bir kısmı Kuzey Amerika’ya, Latin Amerika’ya (özellikle Arjantin ve Brezilya’ya) Avustralya’ya ve Güney Afrika’ya gitti.

⁵³⁹ **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, s.347. İngiltere’nin (United Kingdom) yüzölçümü 121,091 mil-kare ve nüfusu: 1881’de 34,884,848; 1891’de 37,732,922; 1901’de 41,458,721 idi. **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3328], Statistical Abstract for the British Empire in each Year from 1891 to 1905**, s.1.

⁵⁴⁰ Londra’nın nüfusu: 1881’de 3,830,297; 1891’de 4,228,317; 1901’de 4,536,541. **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3328], Statistical Abstract for the British Empire in each Year from 1891 to 1905**, s.3. 1800’de Avrupa’da 100 bin nüfusu geçen on yedi şehir vardı. 1890’larda şehir sayısı yüzü geçti. 1800’den sonra Londra’ya Paris, Berlin ve Viyana da milyonu geçen şehirler olarak eklendi. Ayrıca 1800-1900 arasındaki Avrupa’da kentleşmeye dair bir tablo için bkz., Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.30, 369. Ayrıca bkz., Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, s.230-231. Sadece Avrupa’daki kentler değil dünya ekonomik sistemine entegre edilen sömürgelerde yeni kentler Avrupalıların yayılımının etkisiyle kuruluyordu. Benevolo, İngiltere’nin yeni yerleşmelerin en çoğunu kurduğunu belirtmektedir. Bkz., Leonardo Benevolo, **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. Nur Nirven, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995, s.220-221.

⁵⁴¹ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.368.

⁵⁴² 1897 tarihli *Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı*’nda Osmanlı Devleti’nin Asya, Avrupa ve Afrika topraklarının yüzölçümü 3.272.354 km² ve nüfusu 32.2 milyon olarak verilmektedir. Bkz., **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yıllığı 1897**, haz. Tevfik Güran, Tarihî İstatistikler Dizisi Cilt:5, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü, s.19. Eldem’in eserinde Osmanlı nüfus verileri şöyledir: 1884’de 27.7 milyon, 1901’de 30.3 milyon. Eldem, s.12-13. 1911 tarihini takip eden yıllarda kaybedilen topraklar sonrasında Suriye, Lübnan, Filistin (3 milyon), Irak (2.3 milyon) ve Arabistan (5.6 milyon) haricinde bugünkü Türkiye Cumhuriyeti sınırları içerisinde kalan nüfus 15 milyon civarındır. Bkz., Eldem, s.21-23. Ayrıca 1885, 1897, 1916 tarihlerinde resmi istatistiklere göre nüfus durumunun karşılaştırılması için bkz., Tevfik Güran, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017, ss.24-74.

*“1900 yılında, Avrupa ırkından gelen halklar, yüz yıl öncesine göre dünyaya daha çok yoldan ve şaşırtıcı bir artışla hâkim olmuştu. Dünyanın büyük bir kısmı Avrupa’nın girişimlerine göre tepki veriyor ve onun temposuna ayak uyduruyordu. Üstelik dünyanın Avrupalı olmayan pek çok sakini bunu tam anlamıyla ve Avrupa bayrakları altında yapıyordu.”*⁵⁴³

Avrupa’dan Amerika’ya yapılan göçler 1820’lerin başında 100 binden az iken 20. yüzyıl başlarında yılda ortalama 1 milyonu aşıyordu.⁵⁴⁴ 1800-1914 arasında Avrupa’dan Amerika’ya göç edenlerin sayısı, 1820’deki Avrupa nüfusunun dörtte birine eş değer olan 50 milyon kişi kadardı.⁵⁴⁵

1845-49 ve 1870-75 dönemlerinde demiryolu yapımı için İngiliz demir ve çelik ihracatı üç katından fazla ve makine ihracatı dokuz kat arttı. Bu dönemde Orta ve Güney Amerika, Orta Doğu, Asya ve Avustralya’ya yapılan İngiliz ihracatı yaklaşık altı kat arttı.⁵⁴⁶

Manchester-Liverpool arasındaki ilk demiryolu açıldıktan on yıl kadar sonra 1840’a gelindiğinde dünyadaki toplam demiryolu uzunluğu 7.250 km 1850’de ise 37.000 km’nin üstüne çıktı. Demiryollarının çoğu büyük ölçüde İngiliz sermayesi, demiri, makineleri ve teknik bilgisi ile yapıldı.⁵⁴⁷ 1878-1906 tarihleri arasında İngiltere’deki demiryolu uzunluğu 27.894 km’den 37.116 km’ye; biletli yolcu sayısı 565 milyondan 1.240 milyona yükseldi.⁵⁴⁸ Hindistan’da inşa edilen ilk demiryolunu (1853) takiben geçen elli yılda toplam 41.834 km uzunluğunda demiryolu hattı inşa edildi.⁵⁴⁹

Anadolu topraklarında ilk demiryolu imtiyazını İngilizler aldı ve İzmir Aydın Demiryolu hattını işletmeye açtılar. Ancak Osmanlı topraklarında daha sonra yapılacak demiryollarına baktığımız zaman demiryolları üzerindeki İngiliz etkisinin kaybolduğu görülecektir. Bu sadece Osmanlı İngiliz ilişkilerinin değişiminin sonucu değil, burada aktarılmaya çalışıldığı üzere, dünyadaki varlığını güçlendirmeye çalışan yeni aktörlere karşı İngiliz ilgisinin ve sermayesinin başka bölgelere

⁵⁴³ J. M. Roberts, **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016, ss.498-500.

⁵⁴⁴ Tefik Güran, **İktisat Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 2014, s.177.

⁵⁴⁵ Ponting, s.665.

⁵⁴⁶ Arrighi, s.245.

⁵⁴⁷ Hobsbawm, **Devrim Çağı: 1789-1848**, s.87.

⁵⁴⁸ **British House of Commons Parliamentary Papers, 1893 [C.7143], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1878 to 1892**, s.188; **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, s.302.

⁵⁴⁹ Ponting, s.650.

yayılmasıyla ve yerküre üzerindeki İngiliz hegemonyasının sürdürölme isteğıyle alakalıdır. 19. yüzyılda ve 20. yüzyılın başında dünya genelinde ulaşım ve iletişim ağları hızla örölmeğe devam etti. 1870’de 200 bin km kadar olan dünya demiryolu ağı I. Dünya Savaşı’nın hemen öncesinde 1 milyon km’ye ulaştı.⁵⁵⁰

19. yüzyılın ikinci yarısı başladığında İngiliz gemileri, dünya ticaret tonajının yaklaşık üçte birine sahipti. “*Tarihin hiçbir döneminde hiçbir devlet dünya okyanuslarına Britanya’nın 19. yüzyıl ortalarında ulaştığı düzeyde tam anlamıyla hâkim olamamıştı.*”⁵⁵¹ 1848-1875 arasında Avrupa ihracatı 4 kat arttı. 1840-1870 yıllarında dünya ticari gemi taşımacılığı 10 milyondan 16 milyona, sonraki 40 yılda ise 2 katına çıktı.⁵⁵² İngiltere 20. yüzyılın başında dünya üretiminin %60’ını oluşturan ve önemli bir bölümü ihraç edilen, yılda toplam 1 milyon ton kapasitede buharlı çelik gemi inşa ediyordu.⁵⁵³

1882’de yeryüzündeki buharlı gemi sayısı 22 bin civarındaydı. 1880’lerde yelkenlilerin tahtını buharlı gemiler aldı.⁵⁵⁴ 1878-1892 ve 1892-1906 istatistiklerine göre İngiltere’nin elindeki yelkenli ve buharlı gemi sayıları şöyledir.⁵⁵⁵

Tablo 6: İngiltere’nin 1878-1906 Tarihleri Arasındaki Gemi Sayısı

	Yelkenli Gemi	Buharlı Gemi
1878	21.053	4.826
1882	18.892	5.814
1896	15.473	6.653
1890	14.181	7.139
1894	12.274	8.522
1900	10.773	9.200
1906	9.857	10.907

⁵⁵⁰ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.74.

⁵⁵¹ Ferguson, s.169.

⁵⁵² Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.74. 1840 ve 1850’de dünya nominal buharlı tonajının yaklaşık dörtte birini, 1870’te üçte birden fazlasını ve 1880’de yarısından fazlasını İngiliz gemileri oluştuyordu. Bkz., Eric Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, çev. Mustafa Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017, s.72.

⁵⁵³ Güran, s.175.

⁵⁵⁴ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.37.

⁵⁵⁵ **British House of Commons Parliamentary Papers, 1893 [C.7143], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1878 to 1892**, ss.161-165; **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, ss.268-271. İstatistiklerde yelkenli sayılarının düzenli bir şekilde azaldığı ve bununla bağlantılı olarak buharlı gemilerin sayısının giderek arttığı görölmektedir. Yine aynı istatistiklerde 1878’de dış ticarete yelkenli gemilerde çalışanların sayısı 78.854 iken buharlı gemilerde 57.140 kişi çalışıyordu. Düzenli ve istikrarlı bir şekilde yer değıştiren çalışanların rakamları 1906’ya gelindiğinde yelkenlide 16.056’ya düşmüş, buharlı gemilerde çalışanların sayısı ise 177.507’ye çıkmıştır. 1878’de yelkenli taşımacılığı 3.2 milyon tondan 1896’da 1 milyon tona gerilemiş, aynı tarihlerde buharlı taşımacılığı 1.8 milyon tondan 8.7 milyon tona yükselmiştir.

3.3.3.2. Dünya Ekonomik Krizi: 1873-1896

Avrupa ekonomisi açısından 1873-1896 yılları kriz veya depresyon dönemi olarak anılmaktadır. 19. yüzyıl boyunca pek çok ekonomik krizle karşılaşan Avrupalı devletler, 1873 yılında başlayan bu krizden fazlasıyla etkilendiler.⁵⁵⁶ Kriz ilk olarak, Viyana borsasında patlak verip, oradan Berlin'e ve New York borsalarına uzandı. Dönem içindeki evrelerde durgunluk ile dalgalanmalar kendini gösterip ve önceki dönemlere kıyasla üretim düzeyi ve ticaret hacimlerindeki artış hissedilir derecede azaldı. Kriz, İngiltere'de büyük fiyat düşüşlerine neden oldu ve %40 oranındaki düşüşle İngiltere, tarihindeki en deflasyonist süreci yaşamak durumunda kaldı.

Büyüme ve artışların hızının kesilmesi ile fiyatlardaki düşüş o günün Parlamento tutanaklarında, raporlarda, gazete, dergi, kitap gibi yayınlarda bir karamsarlık havası estirse de daha sonra yapılan çalışmalarda “*Büyük Depresyon*” tabiri tartışmaları beraberinde getirdi.⁵⁵⁷ Bu tabir genellikle abartılı görüldü. Ekonomik veriler incelendiği zaman bir düşüş olduğu muhakkaktı ama bu süreçte tam bir çöküntüden bahsetmek mümkün değildi. Hobsbawm'ın da belirttiği üzere ekonomik gelişim devam ediyordu:

⁵⁵⁶ Bir asırdır meydana gelen mali buhranları Hasan Ferid şu şekilde tablolastırmıştır:

İngiltere	Fransa	Almanya	Amerika
1803	1804	-	-
1810	1810	-	-
1815	1814	-	1814
1818	1818	-	1818
1825	1825	-	1825
1830	1830	-	-
1836-39	1836-39	1839	1837-39
1847	1847	1847-8	1848
1857	1857	1856	1857
1864-1866	1864	1865	1864-66
1873	-	1873-78	1873
1882	1882	1882-86	1882
1890	1889	1892	1893
1895	1895	1898	1898
1904	1904	1904	1904
1907	1907	1907	1908
1912	1912	1912	-
1914	1914	1914	1914

Bkz., Hasan Ferid, s.41-42.

⁵⁵⁷ Tartışmalar ve süreç içindeki gelişmeler için bkz., Muammer Kaymak, “1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:65, Sayı:2, 2010, ss.165-194; Muammer Kaymak, **1873-1896: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

*“Kapitalist bir ekonominin temel ritmini oluşturan ticaret döngüsünün 1873 ile 1890’ların ortası arasındaki dönemde bazı çok vahim çöküntüler yarattığı kesin olmasına karşın, dünya üretiminin durgunluğa girmek bir yana, çarpıcı bir biçimde (ve)... uluslararası ticaret, öncekinden daha az baş döndürücü olduğu kabul edilmekle birlikte, etkileyici bir hızla artmaya devam etti.”*⁵⁵⁸

Kriz, iyi yıllar ya da altın çağını yaşayan İngiltere için daha büyük tehdit oluşturdu. Tehdit sadece krizin getirdiği ekonomik zarardan kaynaklanmıyordu. Asıl önemlisi kriz sürecinde ve krizin aşılması noktasındaki gelişmelerde atağa geçen diğer devletlerin dünyadaki İngiliz hegemonyası için daha büyük tehdit oluşturmıştıydı.

19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren İngiltere ve Fransa’nın haricinde dünya ekonomisinde söz sahibi olmaya başlayan iki yeni rakip belirdi. 1871’de siyasi birliğini sağlayan Almanya ve iç savaş sonrasında Amerika, sanayileşme yarışında adlarını duyurmuş ve dış ticaretlerini git gide arttırmışlardı.

İngiltere, 1860’larda “dünyanın atölyesi” denebilecek olağandışı bir konuma sahipti. 1870’lerin başında İngiltere uluslararası ticaretin ve dünya sanayi üretiminin üçte birini elinde bulunduruyordu.⁵⁵⁹ 20. yüzyıl dönemecinde İngiltere tek endüstri ekonomisi olmaktan çıkıyordu. 1913’te önde gelen dört ulusal ekonominin endüstri, inşaat ve maden alanındaki üretimlerinin toplamının %46’sını ABD, %23,5’ini Almanya, %19,5’ini İngiltere ve %11’ini Fransa karşılamaktaydı. 1870’te dört devlet dünyadaki toplam mamul malların yaklaşık %80’ini üretirken 1913’te beş kat daha büyüyen üretimin %72’sini üstlendiler.⁵⁶⁰

1870’de dönemin başta gelen enerji kaynağı kömürün üretiminde İngiltere 110 milyon ton ile başı çekiyordu. ABD 30 milyon, Almanya 26 milyon ve Fransa 13 milyon ton ile İngiltere’yi takip ediyorlardı. 1900’e gelindiğinde ABD 241 milyon ton ile ilk sıraya yerleşirken İngiltere 225 milyon, Almanya 108 milyon ve Fransa 32 milyon ton kömür üretimi yapıyordu.⁵⁶¹ Kömürü tahtından indirecek olan petrol üretimi ise 19. yüzyılın ikinci yarısında giderek artan bir grafik izledi⁵⁶² ve özellikle

⁵⁵⁸ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.47, 57.

⁵⁵⁹ Güran, s.174.

⁵⁶⁰ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.53, 57-58, 62.

⁵⁶¹ Beales, s.73.

⁵⁶² Albay Drake’in çabaları sonucu 1859 Ağustos’unda Pensilvanya’nın Titusville Köyü’nde ilk modern sayılabilecek kuyunun açılması ile petrole olan ilgi kısa sürede arttı. 1860’ta 450.000 varil olan üretim 1862’de 3 milyon varili buldu. Bkz., Daniel Yergin, **Petrol Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1999, ss.13-17.

Amerikan petrol tröstü haline gelen *Standart Oil Company*, Avrupalı rakiplerinden yarışa önce başladı.

Fülberth, 1880 yılında dünya ekonomisindeki payıyla ABD'nin İngiltere'yi yakaladığını ve her ikisinin dünya ekonomisindeki payının %28 olduğunu, 1890 yılında ise ABD'nin İngiltere'yi geride bıraktığını söylemektedir. Yazarın iddiasına göre, 1900 yılında ABD'nin dünya ekonomisindeki payı %31, İngiltere'nin %18 ve Almanya'nınki ise %16 idi.⁵⁶³ Roberts, Almanya'nın 1900 yılına gelindiğinde birçok alanda İngiltere'yi geride bıraktığını vurgulamaktadır.⁵⁶⁴ İngiltere ile Almanya arasında bir karşılaştırma yapan Ferguson şu verileri aktarır: 1870'de Almanya'nın nüfusu 39 milyon, İngiltere'nin nüfusu 31 milyon; 1913'te Almanya 65 milyon, İngiltere 46 milyon. 1870'de İngiltere'nin GSYİH (Gayri Safi Yurt İçi Harcama) tutarı Almanya'ninkinden %40 yüksek, 1913'te Almanya %6 farkla öne geçiyor. 1880'de dünya imalat üretiminde İngiltere'nin payı %13, Almanya'nın payı %8; 1913'te Almanya'nın payı %15, İngiltere'ninki %14. 1880'de İngiltere savaş gemisi tonajı bakımından Almanya'dan 7 kat fazla; 1913'te ise bu oran yarıdan az. İngiltere savaş halinde 733 bin kişiyi seferber edebilecek durumda iken Almanya'nın 4.5 milyon kişiyi silahaltına alabilir.⁵⁶⁵

1873-1913 yılları arasında imalat sanayi üretiminin yıllık büyüme hızı ABD'de yüzde 4,8, Almanya'da yüzde 3,9 ve dünya genelinde yüzde 3,7 iken İngiltere'de yüzde 1,8 olarak gerçekleşti. ABD'nin imalat sanayi verimliliği 1873-1883 yılları arasında yıllık yüzde 1,6 ve Almanya'nın yüzde 2,6 oranında artarken İngiltere'de bu oran yüzde 1 civarına geriledi.⁵⁶⁶

⁵⁶³ Georg Fülberth, **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, 2011, s.192.

⁵⁶⁴ Roberts, s.535.

⁵⁶⁵ Ferguson, s.274-275.

⁵⁶⁶ Çeşitli kaynaklardan edindiği bilgiye göre, A. E. Musson, "The Great Depression in Britain, 1873-1896: A Reappraisal", **The Journal of Economic History**, Vol.19, No.2 (Jun., 1959), s.208.

Tablo 7: İngiltere Ekonomisindeki Yıllık Ortalama Değişim Oranlarının Yüzdesi⁵⁶⁷

Dönem Sonu İçin	Nüfus	Sanayi Üretimi	İthalat Hacmi	İhracat Hacmi
1815	1,4	2,1	2,6	4,1
1847	1,1	3,5	3,7	2,8
1873	0,7	3,2	4,4	4,9
1900	0,9	1,7	2,8	1,7
1912	0,9	1,5	1,2	2,7
1793-1912	1,0	2,6	3,1	3,3

Sanayileşmeyle birlikte üretimin artması devletlerin ihracat rakamlarını da etkiliyordu. 1870’li yılların ilk yarısında Almanya ve ABD’nin ihracatı, İngiltere’nin ihracatının yarısından az iken 1913’e kadarki otuz yılda artarak İngiltere’nin ihracat rakamlarını geride bıraktılar.⁵⁶⁸

Tablo 8: 1870-1899 Tarihleri Arasında Önde Gelen Ülkelerin İhracat Rakamları (milyon sterlin olarak)⁵⁶⁹

Ortalama	İngiltere	Almanya	ABD	Fransa
1870-4	235	(1872-74) 114	96	135
1875-9	202	132	125	138
1880-4	234	153	165	138
1885-9	226	151	146	132
1890-4	234	153	185	137
1895-9	238	181	213	144

3.3.3.3. Osmanlı İngiliz Ticari İlişkileri

Osmanlı İngiliz ticari ilişkilerini daha iyi anlayabilmek için öncelikle İngiltere’nin 1878-1892 ve 1892-1906 tarihleri arasındaki toplam ithalat ve ihracat rakamlarına bakmak yerinde olacaktır.

⁵⁶⁷ W. W. Rostow, **British Economy of the Nineteenth Century**, Oxford University Press, Oxford, 1948, s.8.

⁵⁶⁸ Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.57.

⁵⁶⁹ Beales, s.73.

Tablo 9: İngiltere'nin 1878-1892 Tarihleri Arasında Toplam İthalat ve İhracat Değerleri (sterlin olarak)⁵⁷⁰

Ülkeler		1878	1879	1880	1881	1882	1883	1884	1885
Türkiye	İthalat	4.779.163	3.473.461	3.874.280	4.170.037	4.831.703	5.465.299	5.460.204	4.680.637
	İhracat	8.301.778	7.705.594	7.239.689	7.380.689	6.970.874	7.410.005	7.081.250	6.836.407
Mısır	İthalat	6.145.421	8.890.052	9.190.589	9.317.916	7.796.092	10.008.659	9.701.459	8.818.376
	İhracat	2.264.175	2.208.105	3.175.060	3.340.283	2.620.419	3.501.492	3.083.350	3.706.595
Amerika	İthalat	89.146.170	91.818.295	107.081.260	103.207.829	88.352.613	99.238.960	86.278.541	86.478.813
	İhracat	17.531.904	25.518.789	37.954.192	36.783.047	38.708.643	36.732.506	32.738.533	31.094.589
Fransa	İthalat	41.378.896	38.459.096	41.970.298	39.984.187	39.090.381	38.636.022	37.437.014	35.709.787
	İhracat	26.595.958	26.558.833	27.990.959	30.085.661	29.759.427	29.409.335	26.339.443	23.020.350
Hollanda	İthalat	21.465.591	21.959.384	25.909.373	23.022.985	25.320.709	25.115.586	25.876.898	25.009.582
	İhracat	14.676.125	15.452.752	15.654.364	15.272.429	16.252.104	15.872.330	18.230.039	15.849.466
Almanya	İthalat	23.570.836	21.604.890	24.855.419	23.650.285	25.570.985	27.907.985	23.620.682	23.069.163
	İhracat	29.169.665	29.623.776	29.055.844	29.276.914	31.781.870	31.781.370	30.780.123	27.059.830
Rusya (Kuzey limanları)	İthalat	12.352.193	11.063.115	12.497.004	10.229.568	13.397.362	13.799.033	11.199.297	10.934.926
	İhracat	7.974.734	9.205.303	9.414.306	7.875.944	7.366.063	6.459.993	6.435.249	5.295.754
Rusya (Güney limanları)	İthalat	5.451.659	4.813.470	3.532.691	3.823.653	7.650.360	7.177.149	5.116.114	6.777.500
	İhracat	1.483.995	1.401.780	1.553.211	1.401.494	1.271.505	1.169.890	1.153.307	944.939
Dış Ticaret Toplamı	İthalat	290.834.632	284.049.237	318.710.760	305.482.829	313.588.711	328.210.074	294.205.658	286.566.222
	İhracat	173.491.150	182.274.391	204.886.897	210.401.583	214.323.097	215.036.149	207.663.949	185.984.796
Müstemele Toplamı	İthalat	77.936.110	78.942.638	92.518.805	91.539.660	99.430.897	98.681.505	95.812.911	84.401.733
	İhracat	71.992.708	66.508.973	81.527.569	86.681.192	92.337.617	90.400.921	88.303.634	85.489.512
Genel Toplam	İthalat	368.770.742	362.991.876	411.229.565	397.022.489	413.019.608	426.891.579	390.018.569	370.967.955
	İhracat	245.483.858	248.783.364	286.414.466	297.082.775	306.660.714	305.437.070	295.967.583	271.474.308
Ülkeler		1886	1887	1888	1889	1890	1891	1892	
Türkiye	İthalat	4.154.720	3.736.987	4.212.075	5.265.373	4.816.883	5.442.881	5.551.798	
	İhracat	6.572.979	6.185.438	5.540.401	6.751.613	7.340.868	7.098.474	6.680.645	
Mısır	İthalat	7.256.759	7.689.177	7.285.499	8.620.692	8.368.851	10.658.288	10.525.230	
	İhracat	3.102.250	3.102.250	3.005.738	3.019.912	3.459.991	3.875.664	3.316.364	
Amerika	İthalat	81.600.197	83.049.074	79.763.018	95.461.475	97.283.349	104.409.050	108.186.317	
	İhracat	37.607.805	40.240.150	41.211.213	43.878.934	46.340.012	41.066.147	41.412.006	
Fransa	İthalat	36.599.450	37.122.188	38.855.296	45.780.277	44.828.148	44.777.460	43.519.130	
	İhracat	20.319.010	20.520.504	24.232.815	22.232.605	24.710.803	24.336.676	21.337.350	
Hollanda	İthalat	25.309.949	25.327.277	26.070.872	26.679.216	25.900.924	27.301.657	28.820.921	
	İhracat	15.022.160	15.053.870	14.950.663	16.204.279	16.445.992	14.988.930	15.630.922	
Almanya	İthalat	21.122.342	24.563.536	26.724.347	27.104.832	26.073.331	27.031.743	25.726.738	
	İhracat	26.370.833	27.227.281	27.430.572	31.283.624	30.516.281	29.944.361	29.641.814	
Rusya (Kuzey limanları)	İthalat	8.539.362	9.683.388	12.360.099	13.789.674	12.358.981	12.442.112	9.737.373	
	İhracat	5.008.032	5.858.849	6.290.049	7.286.108	7.514.795	6.903.102	7.671.102	
Rusya (Güney limanları)	İthalat	5.032.424	6.290.901	13.955.114	13.364.816	11.391.887	11.668.139	5.385.304	
	İhracat	1.400.473	1.015.095	1.387.747	1.357.155	1.331.259	1.290.030	1.205.797	
Dış Ticaret Toplamı	İthalat	267.979.429	278.428.899	300.720.005	330.371.524	324.530.783	335.976.546	326.027.578	
	İhracat	186.726.988	198.992.821	206.849.648	224.756.578	233.729.649	215.775.599	210.428.625	
Müstemele Toplamı	İthalat	81.884.043	83.798.665	86.915.738	97.266.071	96.161.214	99.464.718	97.766.304	
	İhracat	82.232.475	82.270.064	91.727.893	90.836.101	94.522.469	93.338.119	81.211.541	
Genel Toplam	İthalat	349,863,472	362.227.564	387.635.743	427.637.595	420.691.997	435.441.264	423.793.882	
	İhracat	268.959.463	281.262.885	298.577.541	315.592.679	328.252.118	309.113.718	291.640.166	

⁵⁷⁰ British House of Commons Parliamentary Papers, 1893 [C.7143], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1878 to 1892, ss.48-53.

Tablo 10: İngiltere'nin 1892-1906 Tarihleri Arasında Toplam İthalat ve İhracat Değerleri (sterlin olarak)⁵⁷¹

Ülkeler		1892	1893	1894	1895	1896	1897	1898	1899
Türkiye	İthalat	5.442.877	4.896.641	4.812.846	5.630.240	5.230.075	6.150.163	4.880.792	4.955.551
	İhracat	6.608.195	6.110.570	6.818.077	5.566.187	5.249.875	6.881.827	6.530.070	5.542.094
Mısır	İthalat	10.525.230	8.845.426	9.281.801	9.524.507	9.659.376	9.294.240	8.855.689	10.914.354
	İhracat	3.316.364	3.424.149	4.065.814	3.414.556	3.874.674	4.542.140	4.626.881	5.224.394
Amerika	İthalat	108.186.317	91.783.847	89.607.392	86.548.860	106.347.349	113.041.627	126.062.155	120.081.188
	İhracat	41.412.006	35.715.274	30.775.466	44.067.703	32.035.784	37.933.917	28.534.477	34.975.472
Fransa	İthalat	43.519.130	43.658.090	43.450.074	47.470.583	50.104.071	53.346.883	51.396.793	53.000.788
	İhracat	21.337.350	19.795.500	19.751.062	20.324.998	20.657.528	19.517.711	20.513.958	22.277.012
Hollanda	İthalat	28.820.921	28.851.490	27.606.397	28.419.944	29.261.023	28.971.316	28.532.904	30.473.489
	İhracat	15.630.922	15.746.028	13.879.006	11.272.258	12.330.124	13.260.214	13.046.026	14.044.408
Almanya	İthalat	25.726.738	26.364.849	26.874.470	26.992.559	27.585.236	26.189.469	25.534.159	30.123.058
	İhracat	29.641.814	27.954.494	29.217.328	32.736.651	33.984.905	32.012.595	33.331.701	37.978.257
Rusya	İthalat	15.122.677	18.574.565	23.598.748	27.736.919	22.677.443	22.284.365	19.489.514	18.711.168
	İhracat	8.876.899	10.363.671	11.537.057	10.686.333	11.463.810	11.868.078	14.187.208	16.138.580
Dış Ticaret Toplamı	İthalat	325.918.657	312.836.644	314.345.675	321.038.161	348.514.264	356.898.140	370.783.751	378.133.842
	İhracat	210.356.175	198.474.265	195.133.239	209.693.511	205.675.667	207.123.487	203.825.369	235.213.441
Müstemeleke Toplamı	İthalat	97.875.225	91.851.534	93.999.135	95.651.507	93.294.646	94.130.820	99.760.951	106.901.741
	İhracat	81.283.991	78.664.005	78.652.628	76.138.896	90.703.547	87.050.631	90.110.786	94.321.217
Genel Toplam	İthalat	423.793.882	404.688.178	408.344.810	416.680.658	441.808.904	451.028.960	470.544.702	485.035.583
	İhracat	291.640.766	277.138.270	273.785.867	285.832.407	296.379.214	294.174.118	291.013.988	329.534.658
Ülkeler		1900	1901	1902	1903	1904	1905	1906	
Türkiye	İthalat	5.657.327	5.727.382	6.115.127	5.868.037	5.754.048	5.491.443	6.075.535	
	İhracat	5.372.956	7.117.231	6.336.483	6.777.284	7.680.280	6.979.147	8.423.325	
Mısır	İthalat	12.685.678	11.905.616	13.764.567	12.983.762	14.802.290	14.976.188	16.858.247	
	İhracat	6.159.468	6.418.757	6.268.697	6.559.569	8.431.624	8.069.668	9.152.606	
Amerika	İthalat	138.789.261	141.015.465	126.961.601	122.112.652	119.227.802	115.573.051	131.101.540	
	İhracat	37.343.955	37.651.150	43.081.073	41.605.206	39.272.433	47.282.088	53.240.325	
Fransa	İthalat	53.618.656	51.213.424	50.642.928	49.347.184	51.107.016	53.072.900	53.871.661	
	İhracat	25.877.453	23.700.820	22.275.721	23.146.730	21.702.405	23.232.663	28.784.829	
Hollanda	İthalat	31.381.023	32.871.843	34.842.528	34.973.937	34.689.630	35.481.050	36.653.519	
	İhracat	14.031.090	13.744.021	13.071.131	14.010.131	12.909.663	14.516.887	16.838.123	
Almanya	İthalat	31.181.667	32.207.214	33.633.956	34.533.390	33.944.322	35.799.758	38.021.762	
	İhracat	38.542.790	34.221.080	33.094.565	34.516.339	36.427.850	42.472.800	48.312.321	
Rusya	İthalat	21.903.952	21.903.574	25.673.958	30.932.997	31.402.838	33.366.234	30.051.348	
	İhracat	16.360.475	14.210.953	13.892.782	16.163.912	15.285.157	14.884.050	15.912.057	
Dış Ticaret Toplamı	İthalat	418.434.242	416.305.818	421.474.817	428.929.497	431.020.222	437.151.191	465.723.260	
	İhracat	252.290.645	234.656.081	231.659.917	240.889.483	250.231.825	284.883.697	330.030.767	
Müstemeleke Toplamı ⁵⁷²	İthalat	109.640.921	105.684.880	106.916.457	118.670.792	120.018.400	127.868.720	142.165.240	
	İhracat	102.083.109	113.208.187	117.578.862	119.484.180	120.783.496	122.712.920	130.647.051	
Genel Toplam	İthalat	523.075.163	521.990.198	528.391.274	512.600.289	551.038.628	565.010.917	607.888.500	
	İhracat	354.373.754	347.864.268	349.238.779	360.373.672	371.015.321	407.596.527	460.677.818	

⁵⁷¹ Tabloda madeni para ve külçe hariç açıklaması yapılmıştır. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, ss.64-71.

⁵⁷² İngiliz Müstemlekeleri (British Possessions) başlığı altındaki yerler şöyledir: Channel Islands, Gibraltar, Malta and Gozo, Canada, Newfoundland, British West India Islands, Bahamas, British Honduras, Australia, New Zealand, British India, Straits Settlements and Dependencies, Ceylon and Dependencies, Hong Kong, Mauritius and Dependencies, Aden and Dependencies, Eastern Coast of Africa, Natal, Cape of Good Hope, Nigerian Protectorates, Lagos, The Gold Coast, Sierra Leone, Gambia, Cyprus, Other British Possessions.

Yukarıdaki İngiliz dış ticareti ile ilgili istatistiksel veriler dikkatli şekilde incelendiği zaman pek çok yorum yapılabilir.⁵⁷³ Ancak kabaca, ekonomik kriz zamanında İngiltere'nin ticaretinin dalgalı bir seyir izlemekle birlikte artış eğiliminde olduğu ve 1896'dan sonraki yıllarda artışın belirginleştiği söylenebilir. İngiltere'nin Osmanlı ile ticaretine bakıldığında 1878 sonrasındaki düşüş Düyun-ı Umumiye'nin kurulduğu 1881'den sonra bir miktar yükselişe geçmiştir. Rakamlar bazı senelerde artmış olmasına rağmen genel olarak dalgalı ilerlemiş ve 1906 yılında en yüksek seviyesine gelmiştir. Yine de 1878 ile 1906 yıllarına ait rakamlar karşılaştırıldığında arada ciddi fark yoktur hatta ihracat rakamları neredeyse 1878 seviyesine ancak 1906'da ulaşabilmiştir. Mısır ile yapılan ticaret 1878-1906 arasında toplamda 3 kattan fazla artarak genelde Osmanlı ile yapılan ticaretin üzerinde seyretmiş ve ilerleyen yıllarda aradaki fark açılmıştır. Tablo ile ilgili son olarak, söz konusu yıllar arasında toplam İngiliz ticareti içerisindeki Osmanlı payına bakıldığında basit bir hesap ile %1-3 arasında kaldığı görülmektedir. İngiltere'nin toplam ihracatındaki Osmanlı payı 1878'de 3,4 iken 1906'da %2'nin altına düşmüştür. İthalatta ise %1 seviyelerini aşamamıştır.⁵⁷⁴

Ticaret rakamlarına Osmanlı İmparatorluğu penceresinden bakıldığında bambaşka bir tablo ile karşılaşılır. İngiltere için Osmanlı ticareti %1-2 seviyesinde önemsiz denilebilecek bir konumdayken Osmanlı İmparatorluğu için İngiliz ticareti 19. yüzyıl boyunca lider konumunu korumuştur. Şunu eklemek gerekir ki, Eldem'in belirttiğine göre, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya ticaretindeki payı 1880'de %0,74, 1890'da %0,92, 1900'de %0,86, 1910'da %0,90, 1913'te %0,73'tür.⁵⁷⁵

⁵⁷³ Tablo detaylı bir şekilde hazırlanmıştır. Burada sadece Türkiye ve Mısır haricinde Büyük Devletler'e ve toplamlara ilişkin rakamlar yer almaktadır. Tablonun geneli dikkatli bir şekilde incelendiği zaman ilginç bilgilerle karşılaşılabilir. Mesela Arjantin'deki artış dikkate şayandır. Rakamları yuvarlayacak olursak, 1878'de İngiliz ithalatı 1 milyondan 1906'da 24 milyon, ihracat 1878'de 2 milyondan 1936'da 20 milyona fırlamıştır.

⁵⁷⁴ Kabaca yaptığımız hesaba göre, İngiltere'nin toplam ithalatındaki Osmanlı payı 1878'de %1,3; 1880'de %1, 1884'te %1,4; 1888'de %1,1; 1892'de %1,3; 1896'da %1,2; 1890'da %1,1; 1896'da %1'dir. İngiltere'nin toplam ihracatındaki Osmanlı payı 1878'de %3,4; 1880'de %1,3, 1884'te %2,4; 1888'de %1,9; 1892'de %2,3; 1896'da %1,8; 1890'da %1,5; 1896'da %1,9'dur. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1893 [C.7143], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1878 to 1892**, ss.48-53; **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906**, ss.64-71.

⁵⁷⁵ Eldem, s.3.

Tablo 11: Osmanlı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı 1830-1913 (yüzdelik payları)⁵⁷⁶

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Rusya
1830-32	13,3	14,3	2,1	30,9	12,6
1840-42	19,8	16,6	1,9	29,1	10,4
1850-52	20,1	15,8	1,1	28,0	8,3
1860-62	23,5	29,9	0,5	16,8	10,2
1870-72	27,2	25,3	0,4	14,3	14,7
1880-82	23,5	28,0	0,5	6,1	13,6
1890-92	25,9	24,5	4,3	5,9	4,2
1900-02	25,9	19,2	7,2	7,8	3,9
1909-11	17,9	14,1	11,4	8,0	3,9

Tablo 12: Osmanlı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı 1830-1913 (yüzdelik payları)⁵⁷⁷

Yıllar	İngiltere	Fransa	Almanya	Avusturya	Rusya
1830-32	19,0	9,9	3,1	16,9	31,3
1840-42	29,3	8,6	4,6	22,1	16,5
1850-52	25,5	9,3	9,7	26,2	13,6
1860-62	26,5	12,2	9,5	17,2	11,5
1870-72	32,4	12,3	13,6	12,9	9,2
1880-82	45,2	11,8	2,4	11,8	9,7
1890-92	35,9	12,4	10,3	9,8	9,9
1900-02	29,8	10,0	9,8	14,5	10,3
1909-11	23,9	8,4	13,7	13,9	8,7

⁵⁷⁶ Sadece beş büyük Avrupa devletini tabloya ekledik. Tablonun tamamı için bkz., Pamuk, s.33. Ayrıca resmi istatistiklere göre, 1880 ve 1911 yılları arasındaki ithalat ve ihracat rakamlarının ülkeler itibariyle dağılımını gösteren tablolar için bkz., Güran, **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, s.378-179. Bu tablolardaki bilgilere göre İngiltere'nin 1880 yılındaki ithalat payı %41,5; ihracat payı %34,2; 1911'de ithalat payı %22,1 ihracat payı %20,3'tür.

⁵⁷⁷ Sadece beş büyük Avrupa devletini tabloya ekledik. Tablonun tamamı için bkz., Pamuk, s.34.

Tablo 13: 1889-1901 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun İthalatı (bin lira olarak)⁵⁷⁸

Ülkeler	1889-90 (1305)	1890-91 (1306)	1891-92 (1307)	1892-93 (1308)	1893-94 (1309)	1894-95 (1310)	1895-96 (1311)	1896-97 (1312)	1897-98 (1313)	1898-99 (1314)	1899-90 (1315)	1890-91 (1316)
İngiltere	9.913	9.671	9.943	9.531	8.826	9.079	7.277	8.351	9.623	10.028	8.102	8.101
Fransa	2.772	2.762	2.945	2.888	2.672	2.673	2.312	2.048	2.363	2.412	2.895	2.693
Almanya Avus-Mac.	4.014	4.551	4.660	5.243	5.307	5.039	4.480	4.300	4.809	5.526	5.156	5.034
Rusya	1.689	1.660	1.822	1.257	1.466	1.619	1.562	1.708	1.626	1.707	1.922	2.030
İtalya	414	487	562	565	609	639	654	681	965	1.334	1.294	1.330
Belçika	405	488	630	651	649	649	580	481	561	720	643	635
Bulgaristan	1.096	931	916	1.213	1.200	1.007	855	656	483	888	1.080	810
Romanya	384	455	418	562	697	734	597	658	381	938	742	506
Sırbistan	63	88	71	69	61	57	41	53	38	80	53	48
Yunanistan	287	347	412	363	417	431	384	383	262	429	334	230
İran	516	570	617	544	635	686	544	567	568	615	609	733
Amerika	59	73	32	8	20	71	33	24	50	42	30	58
Diğerleri	188	250	853	949	915	790	726	908	1.111	1.275	1.018	1.029
Toplam	20.800	22.333	23.931	23.846	23.497	23.465	20.054	20.818	22.840	25.994	23.884	23.237

Tablo 14: 1889-1901 Yılları Arasında Osmanlı İmparatorluğu’nun İhracatı (bin lira olarak)⁵⁷⁹

Ülkeler	1889-90 (1305)	1890-91 (1306)	1891-92 (1307)	1892-93 (1308)	1893-94 (1309)	1894-95 (1310)	1895-96 (1311)	1896-97 (1312)	1897-98 (1313)	1898-99 (1314)	1899-90 (1315)	1890-91 (1316)
İngiltere	5.686	4.691	6.689	6.811	5.591	5.803	6.233	6.153	5.779	4.513	5.376	5.528
Fransa	4.161	3.638	4.404	3.704	3.468	3.726	3.857	4.490	4.221	4.191	4.643	4.327
Almanya Avus-Mac.	2.372	1.117	1.337	1.732	1.582	1.554	2.266	1.722	1.778	1.440	1.787	2.050
Rusya	316	286	247	314	327	390	368	372	418	456	531	454
İtalya	672	540	530	764	458	464	544	457	473	537	691	485
Belçika	16	12	30	38	57	48	94	222	177	54	89	103
Bulgaristan	371	397	392	419	352	371	340	360	366	305	252	211
Romanya	240	231	284	230	212	194	195	214	252	283	249	199
Sırbistan	34	44	50	46	66	72	60	27	50	54	56	64
Yunanistan	518	499	534	403	228	213	277	321	177	456	395	285
İran	11	16	15	20	16	13	14	25	19	18	17	15
Amerika	153	178	227	159	147	218	346	281	321	492	557	401
Hollanda	244	163	230	419	387	322	514	365	298	285	448	286
Diğerleri	993	699	16	38	15	17	33	28	42	5	110	29
Toplam	14.787	12.511	14.985	15.177	12.926	13.405	15.141	15.037	14.371	13.089	15.201	14.527

Osmanlı arşivleri içerisinde bulunan defterlerdeki bazı spesifik örnekler, Osmanlı İmparatorluğu’nun dış ticareti ile Osmanlı İngiliz ekonomik ilişkilerinin belirlenebilmesi ve diğer kaynaklarla karşılaştırma yapılabilmesi açısından faydalı olacaktır.

⁵⁷⁸ Edgar Pech, **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie**, 3. Edition, Paris, 1906, s.237. Ayrıca genel olarak yıllık ithalat toplamalarının daha düşük ve ihracat toplamalarının daha yüksek gösterildiği, 1830-1913 tarihleri arasında Osmanlı Dış Ticaret rakamlarını içeren tablo için bkz., Pamuk, s.166. Kuruş olarak 1878-1912 tarihleri arasındaki ihracat-ithalat rakamlarını gösteren başka bir tablo için bkz., Stanford J. Shaw ve Ezel Kural Shaw, **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 2010, s.291.

⁵⁷⁹ Pech, s.238.

Tablo 15: 1882 Yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun Ticareti⁵⁸⁰

Esami-i Düvel	Beyan-ı Umumi			
	İhracat		İdhalat	
	Kıymeti	Resmi	Kıymeti	Resmi
İngiltere	385.929.777	3.473.368	915.733.191	66.463.409
Almanya	6.222	56	5.603.653	403.463
Avusturya	94.287.333	848.586	347.154.300	25.007.799
İtalya	22.654.888	203.894	60.630.189	4.368.942
İspanya	6.628.888	9.660	3.778	272
İran	55.917	114.710	57.030.871	8.436.155
İsveç	-	-	1.109.972	79.918
Amerika	3.578.222	32.204	34.271.722	2.467.564
Belçika	137.444	1.237	18.927.745	1.356.963
Bulgaristan	3.069.028	220.970	16.266.417	1.171.182
Tunus	-	-	5.563.291	400.557
Danimarka	-	-	3.736	269
Rusya	56.518.666	508.668	130.546.571	9.399.376
Romanya	14.997.333	134.976	68.572.555	4.937.224
Sisam	283.944	20.444	21.972	1.582
Sırbistan	1.394.278	100.388	6.747.653	485.831
Flemenk	13.444.444	121.000	2.052.554	150.154
Fransa	386.086.888	3.474.786	286.341.065	20.648.553
Karadağ	229.847	16.549	536.778	35.648
Mısır	61.740.986	4.445.351	2.272.641	1.214.284
Yunan	44.504.555	400.541	59.983.569	4.323.156
(Toplam)	1.096.448.660	14.177.384	2.019.242.823	151.355.281

⁵⁸⁰ Tablo için yapılan açıklama: “İşbu istatistik cedvelinde merkum eşyanın ma'ruf olanları (bilinenleri) 22 sene evvel yapılmış olan tarifelerde muharrir kıymetine tevfikân rayice bırakılanları rayiç fiyatıyla vaz' olunmuştur.

Diyyar-ı ecnebiyeye ihraç olunan tütünden resm-i gümrük alınmadığı cihetle işbu cedvelde ondan bahs olunmamış ve 1298 senesi zarfında ecnebiyeye ihraç olunan tütünün mikdarı 1,611,903 kilogram 696 bucuk grama baliğ olduğu (ulaştığı) Düyun-ı Umumiye İdaresi mahsusasından haber verilmiştir.

Hutta-ı Mısriye'den gelen eyalat-ı saire-i şahaneye vuku'bulan idhalatın resm-i gümrüğü Mısır gümrüklerinde eyalat-ı saire-i şahanedan Hutta-ı Mısriye'ye vuku'bulan ihracatın gümrükleri dahi ihraç olundukları iskelelerde alınmağla Mısır idhalatında gösterilen şeyler hin-i vürudunda tezkeresinden fazla zuhur eden şeylerdir.

Avrupa'dan mübâyaa olunan (alınan) esliha ve alat ve edevat- harbiye ile düvel-i ecnebiye süfera ve konsolosları namına vürud eden ve bilcümle muâbid (mabedler) ve mekatib için celb olunan eşya ve ziraat ve sınaat için kendi marifetleriyle ahalinin celb eylediği makine ve edevat ve demiryol ve fabrikalar levazımatı olarak ba-ımtiyaz götürülen eşya muvakkaten resm-i gümrükten muaf oldukları cihetle dâhil değildir.” “1298 senesi Mart-ı ibtidasından Şubat nihayetine değin bir sene zarfında Memalik-i Mahrusa-ı Şahane mahsulât-ı araziye ve sanaiyesinden diyyar-ı ecnebiyeye giden ve bilcümle diyyar-ı ecnebiye Memalik-i Mahrusa-ı Şahane'ye gelen eşyanın cins ve mikdarını mübin tanzim olunan istatistik defterinin hûlasatı'l-hûlasa cedvelidir” için bkz., Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1302 için bkz., BOA, Y.EE.d., 328, s.34-35.

Tablo 16: 1883 Yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun Ticareti⁵⁸¹

Esami-i Düvel	Beyan-ı Umumi Sene 1299			
	İhracat		İdhalat	
	Kıymeti	Resmi	Kıymeti	Resmi
İngiltere	455.276.777	4.097.491	865.861.594	62.673.538
Almanya	458.222	4.124	4.009.472	288.682
Avusturya	110.591.888	995.327	384.882.897	27.719.942
İtalya	26.151.333	235.362	66.566.047	4.792.770
İspanya	427.888	3.851	-	-
İran	1.142.816	137.138	62.882.621	10.539.537
İsveç	-	-	1.401.736	100.925
Amerika	11.391.888	102.527	28.948.750	2.084.310
Belçika	61.111	550	18.727.129	1.349.531
Bulgaristan	3.359.305	241.870	14.694.584	1.058.010
Tunus	2.375	171	4.218.055	303.700
Danimarka	-	-	32.277	2.540
Rusya	40.118.333	361.165	123.849.061	8.917.147
Romanya	14.109.111	126.982	52.167.124	3.756.033
Sisam	197.277	14.204	64.625	4.653
Sırbistan	1.150.625	82.845	8.889.347	640.033
Felemenk	2.394.222	21.548	690.388	49.708
Fransa	469.436.333	4.224.927	273.009.497	19.675.299
Karadağ	578.055	41.620	462.291	33.285
Mısır	63.121.569	1.511.753	4.397.536	1.409.527
Yunan	39.051.000	351.459	60.026.004	4.368.125
(Toplam)	1.239.020.128	15.587.814	1.975.784.035	149.767.295

13 Mart 1899 tarihinden 13 Mart 1890’a kadar olan Türkiye’nin ihracat ve ithalatının gümrüklerden gelen gelirlerine ilişkin rakamların yayımlandığı ay, Mr. Fane, Salisbury’ye ticaret rakamlarını gönderdi. Bu rakamlarda İngiltere’nin bir önceki seneye oranla ticaretinin arttığı bildiriliyordu. Toplam ticaret 12.979.000 sterlinden 14.978.000 sterline yükselmmişti. Türkiye’ye İngiltere’den ithalatın değeri 9.145.000 sterlin iken (bir önceki yıl 7.976.000) Türkiye’den ihracat 5.833.000 (bir önceki yıl 5.003.000) sterlini. Türkiye’nin Fransa, Almanya Avusturya, Rusya ve İtalya ile olan toplam ticareti 15.506.000 sterlini. İngiltere’nin Türkiye ile ticaretinin toplamı nerdeyse diğer Büyük Güçler’in tamamına eşitti. Fane tarafından gönderilen yazıda yer alan rakamlar şöyleydi: İngiltere 14.978.000 sterlin; Fransa

⁵⁸¹ “1299 senesi Mart-ı ibtidısından Şubat nihayetine değin bir sene zarfında Memalik-i Mahrusa-ı Şahane mahsulât-ı araziye ve sanaiyesinden diyar-ı ecnebiyeye giden ve bilcümle diyar-ı ecnebiye Memalik-i Mahrusa-ı Şahane’ye gelen eşyanın cins ve mikdarını mübin tanzim olunan istatistik defterinin hülasatü’l-hülasa cedvelidir” Mahmut Bey Matbaası, Dersaadet, 1302 için bkz., **BOA, Y.EE.d., 329, s.18.**

6.812.000 sterlin; Avusturya ve Almanya 5.524.000 sterlin; Rusya 2.057.000 sterlin; İtalya 1.113.000 sterlin; Toplam 15.506.000 sterlin.⁵⁸²

Tablo 17: 1896-1897 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun İhracatı⁵⁸³

Esami-i Devlet	İhracat			Resm-i Gümrüğü		
	Kıymeti (guruş)					
	1312	1313	Tefavüt	1312	1313	Tevafüt
İngiltere	631.315.888	592.907.444	-38.408.444	5.681.843	5.336.167	-345.676
Almanya	26.964.443	45.513.112	+18.548.669	242.680	409.618	+166.938
Avusturya	149.677.776	136.921.778	-12.755.998	1.347.100	1.232.296	-114.804
İtalya	46.916.331	48.584.999	+1.668.668	422.247	437.265	+15.018
Amerika	28.922.110	32.891.333	+3.969.223	260.299	296.022	+35.726
Rusya	38.277.222	42.922.001	+4.644.779	344.495	386.298	+41.803
Fransa	460.664.556	433.039.444	-27.625.112	4.145.981	3.897.355	-248.626
Yunan	32.930.222	18.182.889	-14.747.333	296.372	163.656	-132.726
Yekûn	1.505.914.446	1.436.834.157		13.846.361	13.176.964	

Tablo 18: 1896-1897 Yıllarında Osmanlı İmparatorluğu’nun Limanlarında Yapılan İhracat⁵⁸⁴

İhracat			
Esami-i Nezaret	1312	1313	Tefavüt
Dersaadet	2.767.632	2.961.460	+193.828
İzmir	4.618.774	4.531.259	-87.515
Beyrut	1.196.544	1.358.406	+161.862
Selanik	1.225.151	1.008.877	-216.274
Bağdat	1.105.756	776.101	-329.655
İskenderun	759.392	607.874	-151.518
Trablusgarp	311.768	186.283	-125.485
Trabzon	618.581	818.890	+200.309
Preveze	204.666	112.856	-91.810
Yemen	477.560	498.514	+20.954
Edirne	495.516	332.185	-163.331
Girid, Cidde, İşkodra vd.	397.623	334.522	-63.101
Yekûn	14.178.953	13.517.227	

⁵⁸² “Mr. Fane to the Marquis of Salisbury, 31 July 1891”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1891 [C.6550-7], Foreign Office. 1891. Annual Series. No.945, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey, Report for the Years 1899-90 on the Trade of Turkey**, s.1-2. Alıntı yaptığımız rakamlar çoğu zaman birbiriyle tam uyumlu değildir. Ancak alıntılanan rakamların karşılaştırmayı mümkün kılması amacıyla hem Osmanlı İngiliz ticari ilişkilerine hem de diğer devletlerle olan ticari ilişkilere yönelik olmasına dikkat edilmiştir.

⁵⁸³ Tütün ihracatın dışında tutulmaktadır. Reji idaresinden alınan bilgiye göre yabancı ülkelere ihraç edilen tütün 3.656.430 kilogram ve eyalet-i mümtazeye ise 12.281.624 kilogram olmak üzere toplam tütün ihracatı 15.938.054 kilogramdır. “1313 sene-i maliyesi Mart’ı ibtidasından Şubat nihayetine kadar Memalik-i Mahrusa-ı Şahane’den berveci-i zir diyar- ecnebiyeye giden eşyanın resm-i gümrüğünü havi ve 1312 senesiyle de bilmüvazene derece-i tefavütünü (farklarını) muhtevi bir senelik beyan-ı umumidir.” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 341**, s.32. Ayrıca 1897 yılı ihracat ve ithalat rakamlarını karşılaştırmak için bkz., **Osmanlı Devleti’nin İlk İstatistik Yılı 1897**, s.203.

⁵⁸⁴ “1313 sene-i maliyesi Mart’ı ibtidasından Şubat nihayetine kadar berveci-i zir nezaretlerden diyar- ecnebiyeye giden eşyanın resm-i gümrüğünü havi ve 1312 senesiyle de bilmüvazene derece-i tefavütünü (farklarını) muhtevi bir senelik beyan-ı umumidir.” için bkz., **BOA, Y.EE.d., 341**, s.33.

Yukarıdaki tablo ile karşılaştırıldığında rakamların uyumsuzluğu göze çarpmakla birlikte Issawi, Osmanlı limanlardaki ticari hacminin değişimini şu şekilde vermektedir.

Tablo 19: Osmanlı Limanlarının Ticaret Hacmi (bin sterlin)⁵⁸⁵

	1840'ların Başı		1873-1877		1900'ler		1910-1912	
	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat	İthalat	İhracat
İzmir	800	1.250	3.700	4.300	2.700	4.000	4.000	4.300
Trabzon	200	100	600	300	500	500	1.500	600
Samsun	150	150	400	300	500	700	1.000	1.700
İstanbul	(2.000)	(5.000)	(10.000)	(5.000)	7.400	2.800	13.500	4.300
Selanik	125	125	1.500	1.600	2.500	1.400	4.500	1.400

18. yüzyılda Levant ticaretinde İngiltere'nin en büyük rakibi olan Fransa'nın İzmir limanındaki etkinliği,⁵⁸⁶ Napolyon Savaşları sonrasında azalarak yerini giderek İngilizlere bıraktı. Özellikle 1838 Baltalimanı Antlaşması ile İngiltere aradaki makası iyice açtı.⁵⁸⁷

Osmanlı ihracatının önemli kısmının gerçekleştirildiği İzmir limanında, ithalattın ihracat rakamlarına yaklaştığı ve geçtiği yıllar oldu. 1880'li yıllardan sonra İzmir limanında açık bir şekilde ihracat ağırlık kazandı. Issawi'nin verdiği tabloya göre, 1830'lu yıllardan ticaretin zirve yaptığı 1863 yılına gelindiğinde ticaret beş kat civarında arttı. Son elli yıllık ticaret rakamları izlendiğinde, İzmir ticaretinin istikrarsız seyrettiği ve 1863-1864 ile 1912 yıllarının ticaret hacimlerinin birbirine yakın olduğu görülür. 1873 krizinin getirdiği düşüş sonrasında ticaret hacminin eski seviyelere ulaşması ve bunların aşılması zor olmuştur. Son elli yıllık süreçte İthalat

⁵⁸⁵ Charles Issawi, **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980, s.82.

⁵⁸⁶ Arık'ın verdiği rakamlardan hareketle 1775 yılı İzmir ticaretinde, ihracatında Fransa %51'lik pay ile birinci, Hollanda %21,5'lik pay ile ikinci, Britanya ise %9,3'lük pay ile ancak Livorno, Cenova ve Messina'nın arkasından dördüncü sırada yer almıştı. 1820 de ise Britanya %51,5'lik pay ile birinci olurken en yakın rakibi olan Fransa'nın bu ticaretteki payı yalnızca %10,5 idi. 1775 yılında Fransa'dan yapılan ithalatın payı %62,2, Britanya %14 ve Hollanda %13,7 idi. 1825 yılına gelindiğinde Britanya %46,3 iken Fransa %17'ye düştü. Bkz., Tuğrul Arık, **19. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı-İngiliz İktisadi İlişkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015, s.224-255.

⁵⁸⁷ 1789 ile 1899 yılları arasında, İzmir'deki toplam ticaret ile bu ticaret içerisindeki İngiltere, Fransa ve Avusturya'nın paylarını içeren tablo için bkz., Issawi, s.110-111.

genellikle 3 milyon sterlinin ve ihracat da 4 milyon sterlinin üzerinde bir ortalamada gerçekleşmişti.⁵⁸⁸

Tablo 20: İzmir Limanı İthalatının Ülkelere Göre Dağılımı 1877-1908 (yüzdelik payları)⁵⁸⁹

Yıllar Ortalaması	İngiltere	Avusturya-Almanya
1877-1880	45,2	14,1
1881-1884	44,0	15,2
1885-1888	37,7	18,0
1889-1892	33,2	19,4
1893-1896	30,8	bilinmiyor
1897-1900	32,8	23,1
1901-1904	32,4	24,6
1905-1908	31,0	27,4

Tablo 21: İzmir Limanı İhracatının Ülkelere Göre Dağılımı 1864-1908 (yüzdelik payları)⁵⁹⁰

Yıllar Ortalaması	İngiltere	Avusturya-Almanya	Fransa
1864-1867	48,4	bilinmiyor	bilinmiyor
1868-1871	41,1	bilinmiyor	bilinmiyor
1873-1876	46,9	bilinmiyor	bilinmiyor
1877-1880	41,4	11,9	bilinmiyor
1881-1884	41,2	13,3	15,6
1885-1888	37,1	18,0	13,8
1889-1892	47,6	20,3	8,0
1893-1896	49,4	bilinmiyor	bilinmiyor
1897-1900	57,6	20,2	6,6
1901-1904	56,0	20,5	6,0
1905-1908	51,2	24,1	6,8

⁵⁸⁸ Söz konusu yılları içeren tablolar için bkz., Issawi, s.111-112; Orhan Kurmuş, **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977, s.185. Kasaba, 1845-1876 yılları arasında Batı Anadolu'da üretim hacminin 4 kat, ihracatın 5 kat arttığını ve aynı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün ihracatının 3.5 kat arttığını belirtmektedir. Bkz., Reşat Kasaba, **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993, s.80. Martal'ın verdiği rakamlara göre, 1850'lerde Osmanlı dış ticareti içinde İzmir'in payı %7,5 civarındayken, 1870'lerde bu oran ithalatta %20, ihracatta %43 olmak üzere, 4 katlık bir artışla %30'a yükseldi. Bkz., Abdullah Martal, "XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir'in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler", **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, 1993, s.122.

⁵⁸⁹ Kurmuş, s.164. Ayrıca İzmir ticaret hacmindeki İngiliz payına dair raporların ve yıllara göre ticaret rakamlarının yer aldığı Gündüz Ökçün tarafından derlenen *İzmir Konsolosluk Raporları* için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, İzmir Ticaret Odası, Yayın No:55, İzmir, 1998.

⁵⁹⁰ Kurmuş, s.176.

1872 tarihli raporunda Konsolos Cumberbatch, İzmir ticaretinin neredeyse yarısının İngiltere’de ikamet eden tüccarların elinde olduğunu yazdı. 1877-1881 tarihli raporunda Konsolos Denni, “İzmir’in kurutulmuş incirleri dünyanın en iyi inciri olma ününe sahiptirler” diyordu. Aynı raporda İzmir’in en önemli ihracat ürünleri incir, üzüm gibi kurutulmuş meyvelerdi. İthalatta kömürün, demirin, bakırın, kalayın tamamı, en değerli ithal mallardan pamuk ve keten ürünlerin üçte ikisi ile demir çelik ürünlerinin beşte üçü İngiltere’den geliyordu.⁵⁹¹ Genel olarak bakıldığında Anadolu’dan yapılan toplam ihracat içerisinde tarımın payı %70 civarında seyreliyordu.⁵⁹² 19. yüzyılın ikinci yarısı boyunca İzmir, ortalama olarak Osmanlı Devleti’nin ihracatının %40’ına ve ithalatının %20’sine sahipti.⁵⁹³ 19. yüzyılın son çeyreğinde İzmir, Osmanlı ihracatında birinci, ithalatında ise İstanbul’dan sonra ikinci şehir oldu.⁵⁹⁴ İzmir, İstanbul’dan sonra en canlı ticaret merkezidi⁵⁹⁵ ve ticaretteki üstünlük İngilizlerin elindeydi. İngilizler, Trabzon ve Samsun gibi diğer önemli limanlardaki ithalatta da imparatorluğun sonuna kadar üstünlüklerini korudular.⁵⁹⁶

⁵⁹¹ “Konsolos Cumberbatch’in 1872 yılı Ticaret Raporu” ve “Konsolos Dennis’in 1882-1885 yılları arasındaki İzmir Ticareti Hakkındaki Raporu” için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, ss.34, 58-72. Ayrıca ticaret rakamları için bkz., aynı eser, s.311-320. Adıttar, İzmir’deki İngiliz konsoloslarının tıpkı askeri konsoloslar gibi siyasi görevleri olduğunu da belirtir. Bu görevler, istihbarat toplanmak, İngiliz nüfuzunun artırılması amacıyla yerel idarecilerin işlerine karışmak ve bölgedeki mevcut nüfuzu korumak ve genişletmek amacıyla Büyükelçilik kanalıyla Dışişleri Bakanlığı’na ve Hükümet’e öneride veya uyarıda bulunmaktadır. Bkz., Funda Adıttar, **İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011, s.115.

⁵⁹² 1876-1908 yılları arasında Anadolu’nun toplam ihracatı ve tarımın ihracat sektöründeki payını gösteren tablo için bkz., Donald Quataert, **Anadolu’da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özek Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008, s.40.

⁵⁹³ Abdullah Martal, **Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999, s.101.

⁵⁹⁴ İngiltere, İstanbul Limanı’nda da diğer devletlerin önünde bir ticaret hacmine sahipti. Bkz., Kasaba, s.55. Ayrıca 19. yüzyıl sonuyla 20. yüzyılın başında, İstanbul Limanı’ndaki deniz ticareti ile birlikte İzmir, Selanik, Beyrut ve Trabzon’daki deniz ticareti için bkz., Özlem Yıldız, **Osmanlı Devleti’nde Deniz Ticareti (1908-1914)**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

⁵⁹⁵ 19. yüzyılın ortalarından itibaren “Osmanlı’nın dış kapısı” ya da “Doğu’nun Batı’ya açılan penceresi” benzetmelerini hak eden gelişimiyle İzmir, sadece Osmanlı İmparatorluğu’nun değil, dünyanın tanınmış kültürel ve ticari merkezlerinden biri halini alıyordu. Bkz., Abdullah Martal, “19. Yüzyılda İzmir’de Deniz Ticaretinin Gelişimi”, **MİKO Ege Kültürü Dergisi**, Sayı:5, Bahar 2006, ss.95-100. Martal ayrıca, İzmir’in İstanbul’dan sonra gelen en önemli ticaret ve sanayi merkez olmasının yanında, “emperyalist” sistemin sızma yöntemlerinin de çarpıcı izleri taşıdığına vurgu yapar. Bkz., Martal, s.183.

⁵⁹⁶ 1873 ile 1882 yılları arasında Trabzon Limanı’ndaki toplam ithalat 6.3 milyon sterlin iken İngilizlerin toplam ithalatı 2.6 milyondur. Samsun Limanı’nda aynı tarihlerdeki toplam ithalat 4.5 milyon iken İngilizlerin ithalat toplamı 2 milyon sterlin civarındaydı. 1912 yılında Trabzon Limanı’ndaki toplam ithalat 1.5 milyon sterlinken İngilizler 226 bin sterlinlik ithalatları ile başı

İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'na yönelik ticari ilişkilerinde İzmir başat rollerden birini üstlendi. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında İngiltere'nin toplam dış ticareti içerisindeki Osmanlı İmparatorluğu'nun payı düşerken, oransal olarak İzmir'de ve Osmanlı ticaretinde İngiliz üstünlüğü devam etti.

3.3.3.4. Osmanlı İmparatorluğu'nda İngiliz Sermayesi

Ticaretin haricinde ama ticaretten ayrı düşünülemeyecek olan İngiliz yatırımları ve sermaye akışları 19. yüzyıl boyunca artarak dünyanın çeşitli bölgelerine yayıldı. 1840'ların başlarında İngiltere'nin sınırları dışında 160 milyon sterlinlik yatırımı vardı. 1855-1870 yılları arasında İngiltere yılda yaklaşık 29 milyon sterlin ihraç ediyordu. 1870'lerin ortalarında İngilizlerin yurt dışındaki mal varlığı 1 milyar sterlinin üzerine çıkmıştı.⁵⁹⁷

1873-1896 yılları arasında İngiltere'nin dış yatırımları dalgalı ve bir hal aldı ve 1890'ların başında hem sömürgelerinde hem de diğer ülkelerdeki yatırımlarında gözle görülür bir düşüş yaşandı. 1885-89 yılları arasındaki 5 yılda toplam 436 milyon sterlin olan dış yatırımlar, 1890-1894'te 332 milyona; 1895-1899'da 298 milyona düşmüştü. Sonrasında ise tekrar yükselişe geçen dış yatırım miktarı 1905'ten sonra eski seviyelerin üzerine çıkabilmişti.⁵⁹⁸ Uras, I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda toplam yabancı sermaye yatırımları 44.6 milyar dolar iken, İngiltere'nin yatırım miktarı 18.6 milyar dolar ile toplam içinde %41,7'lik bir orana sahip olduğunu belirtir. Ardından Fransa 9 milyar dolar ile %20,2; Almanya 5.8 milyar dolar ile %13 ve ABD 3.5 milyar dolar ile %7,8'lik paya sahiptiler.⁵⁹⁹ Ferguson, 1914'te İngiltere'nin yurtdışına yatırdığı sermaye stokunun nominal değerinin 3.8 milyar sterlini bularak yabancılara ait bütün varlıkların beşte ikisi ile yarısı arasında bir

çekiyorlardı. Samsun Limanı'ndaki toplam ithalat 1.1 milyon sterlinken İngilizlerin ithalatı 159 bin sterlin ile Avusturya Macaristan'ın ardından ikinci sıradaydı. Bkz., Musa Şaşmaz, **İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914**, Cilt:I-II-III, TTK Yayınları, Ankara, 2014, s.736, 740, 1607.

⁵⁹⁷ Kasaba, s.42; Hobsbawm, **Sermaye Çağı 1848-1875**, s.48.

⁵⁹⁸ Davis and Huttenback'in tahminlerini sadeleştirerek bir tablo ile aktaran, P. J. Cain, "Economics and Empire: The Metropolitan Context", **The Oxford History of the British Empire, Volume III, The Nineteenth Century**, (Ed. Andrew Porter), Oxford University Press, Oxford, 1999, s.48.

⁵⁹⁹ T. Güngör Uras, **Türkiye'de Yabancı Sermaye Yatırımları**, Formül Matbaası, İstanbul, 1979, s.31.

orana ulaştığını ve İngilizlerin dış yatırımlarının Fransızların iki, Almanları üç katı olduğunu yazmaktadır.⁶⁰⁰

Tablo 22: 1870-1914 Yılları Arasında Ülkelerin Yurtdışı Yatırımları (milyon dolar)⁶⁰¹

	1870	1900	1914	1914 %
İngiltere	4.900	12.000	20.000	44,0
Fransa	2.500	5.800	9.050	19,9
Almanya		4.800	5.800	12,8
ABD	100	500	3.500	7,8
Hollanda	500	1.100	5.500	12,1
Belçika				
İsviçre				
Diğer			1.600	3,5
			45.450	100,1

Kısaca, yatırımlara ilişkin olarak yukarıda verilen rakamlar arasında tutarsızlıklar veya farklılıklar olmasına rağmen İngiltere, dünya üzerinde yapılan yabancı yatırımlarda liderdi. Napolyon Savaşları'ndan sonra Fransa'nın sermaye ihracı artmaya başladı ve yüzyılın sonuna doğru Almanya uluslararası piyasalarda adını duyurdu. Yine de I. Dünya Savaşı başladığı zaman ticarete olduğu gibi yabancı yatırımlarda da İngiltere diğer ülkelerin önündeydi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki büyük çaplı yabancı yatırımlar 1856 yılında *Osmanlı Bankası*'nin kurulmasıyla başladı. İngiliz demiryolları, Fransız limanları ve yollarının ardından 1914'e kadar en büyük hamlenin gerçekleştiği 1890'larda Alman

⁶⁰⁰ Ferguson'a göre bu yatırımların %6'sı Batı Avrupa, %45'i ABD'de ve beyaz göçmen kolonilerinde, %20'si Latin Amerika, %16'sı Asya ve %13'ü Afrika'da bulunuyordu. Bkz., Ferguson, s.234-235. Ferguson ayrıca "*Britanya'yı Asya'ya çeken ticaret, Amerika'ya çeken ise toprak olmuştur*" yorumunda bulunur. Bkz., Ferguson, s.113. Hobsbawm, 1911-1913 yıllarında İngilizlerin yurtdışındaki yatırım oranlarını şöyle veriyor: İngiliz İmparatorluğu %46; Latin Amerika %22; ABD %19; Avrupa %6 ve diğerleri %7. Bkz., Hobsbawm, **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, s.373. Quataert ise İngiltere'nin 1860 ile 1870 yılları arasında yatırımlarının yarısından fazlasını Avrupa ve ABD'ye yöneltmişken ilerleyen yıllarda sanayileşmemiş milletlerde İngiliz yatırımları arttığı için 1913'te Avrupa ve ABD'ye yatırımları toplamının dörtte biri oranından kaldığını belirtiyor. Bkz., Donald Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış: İslahatlar Devri 1812-1914", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Cilt:2, (Ed. Halil İnalcık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, s.897.

⁶⁰¹ Sidney Pollard, "Capital Exports, 1870-1914: Harmful or Beneficial?", **The Economic History Review**, Vol.38, No.4 (Nov., 1985), s.492.

demiryolları, limanları ve Anadolu'daki diğer işletmelerle, Suriye'deki Fransız liman ve demiryolları ile çeşitli kamu hizmetleri, madenler ve bankalar ile devam etti.⁶⁰²

Her ülke Osmanlı toprakları üzerinde ekonomik faaliyetlerini ve yayılımlarını belli noktalarda yoğunlaştırmıştı. Böylece belli yerler ülkelerin nüfuz bölgelerine dönüşmeye başladı. Mesela Batı Anadolu'da İngilizler ön planda iken, Suriye, Filistin'de Fransa ve Anadolu'da Almanya boy gösterdi. İstanbul, imparatorluğun merkezi olması nedeniyle yatırımlarda ayrı yerdeydi. Onun haricinde ticaretin canlı olduğu merkezler yatırımların odağında yer aldı.

1890'lara kadar Osmanlı topraklarındaki yabancı sermayenin büyük çoğunluğu dış borçlara yönelmişken, bu tarihten itibaren dolaysız ya da doğrudan yabancı yatırımlar giderek arttı. Pamuk'un hesaplamalarına göre, 1888'de dolaysız yatırımlar dış borçlardaki yabancı sermayenin yaklaşık yedide biri iken 1914'te dolaysız yatırımlar dış borçlardaki yabancı sermayenin yarısı büyüklüğüne ulaştı. 1914 yılında doğrudan yatırımların %73'ü ticaretle bağlantılıydı. Bu yatırımların üçtüsünü demiryolları oluşturuyordu ve ardından bankacılık sigortacılık, sanayi ve madencilik geliyordu.⁶⁰³

Ticaretin genişleyip daha büyük bir hacme ulaşması ve ticareti tamamlamakla birlikte farklı kanallardan ekonomik varlığın gelişmesine yardımcı olacak İngiliz yatırımlarının Osmanlı topraklarında kendisini gösterdiği ilk yerlerden biri İzmir'di. İzmir, İngiltere'nin Osmanlı topraklarına açılan en önemli kapısıydı. 1856'da imtiyazı verilen İzmir Aydın Demiryolu, İzmir'deki ilk büyük çaplı İngiliz yatırımı olmakla birlikte aynı zamanda Anadolu'daki ilk demiryolu imtiyazıydı. Sonra banka ve sigorta şirketleri, elde edilen geniş topraklar üzerinde kurulan büyük çiftlikler, üretime yönelik atölye ve fabrikalar ile işletmeye açılan madenler Batı Anadolu'da İngilizlerin etkisini ve etkinliği iyice arttırdı.⁶⁰⁴

İngilizlerin imtiyazını aldıkları İzmir Aydın Demiryolu 1866 yılında tamamlandı ve sonraki 10 yıllık sürede iki katına çıktı. 1863'te başlayan İzmir Turgutlu demiryolunun Turgutlu'ya kadar olan 58 millik mesafesi de 1866'da tamamlandı ve 1873-75 yılları arasında bu hat Alaşehir'e kadar 43 mil daha uzatıldı.

⁶⁰² Charles Issawi, **An Economic History of the Middle East and North Africa**, Columbia University Press, New York, 1982, s.68-69.

⁶⁰³ Pamuk, s.76.

⁶⁰⁴ Kurmuş, s.70, 81, 123, 131; V. Necla Geyikdağı, **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayın, İstanbul, 2008, ss.97-101.

İmparatorluk Osmanlı Demiryolu ve İzmir ve Kasaba demiryolları şirketleri İngilizlerin elinde ve İngiliz sermayesi ile işletilmektedir. 1866'da 1881'e kadar taşıma kapasitesi iki kat artarken şirketin gelirlerinin üçte biri yolculardan ve paketlerden geri kalanı ise sevkiyat için gönderilen incir, üzüm, palamut, pamuk, hububat, meyan kökü, zeytinyağı ve zımpara taşı gibi ürünlerden elde ediliyordu.⁶⁰⁵

1894'e kadar şubelerle ve uzatmalarla birlikte toplamda 470 mili bulan İzmir Aydın ve İzmir Turgutlu hatları 5 milyon sterlinlik sermayeye sahip İngiliz şirketlerine aitti. 1894 tarihinde bir Fransız kuruluş İzmir Turgutlu hattını uzatmak için imtiyaz aldı. Afyon Karahisar'a kadar 156 millik yol 1898 yılında tamamladı. Aralık 1897 tarihinde ise Fransızlar İzmir Turgutlu hattın tamamını almışlardı.⁶⁰⁶

Aydın Demiryolu ise imparatorluğun sonuna kadar İngilizlerde kaldı. Farklı tarihlerde tamamlanan Aydın-Kuyucak-Sarayköy-Dinar, Torbalı-Bayındır-Tire-Ödemiş-Çivril-Eğirdir hatları ile Aydın Demiryolu'nun ulaştığı uzunluk imparatorluğun sonunda 600 kilometreyi geçiyordu.⁶⁰⁷

İngiliz girişimleri ve öncülüğünde başlayan Anadolu'daki demiryolu macerası zamanla Fransız ve sonradan Alman hâkimiyetine dönüştü. 1890'lardan sonra Osmanlı topraklarındaki demiryollarında İngilizlerin etkisi giderek azaldı. 1883'te imtiyazı verilen ve üç yıl sonra tamamlanan İngiliz ve Fransız sermayeli Mersin Adana Demiryolu, 1906 yılında Almanlar tarafından satın alınarak Bağdat hattına bağlandı.⁶⁰⁸

⁶⁰⁵ Konsolos Dennis'in "1877-1881 Döneminde İzmir Ticaret Raporu" için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, s.76.

⁶⁰⁶ Başkonsolos Cumberbatch tarafından hazırlanan "1897-1899 İzmir Ticaret Raporu" için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, s.148-149.

⁶⁰⁷ Eldem, İzmir Aydın hatlarının toplam uzunluğunun 609 kilometre olduğunu belirtiyor. Bkz., Eldem, s.104. Issawi'nin eserinde 610 km olarak verilmektedir. Bkz., Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.149. Kurmuş'un belirttiğine göre, demiryolu uzunluğu 582 kilometreydi. Bkz., Kurmuş, s.53-54. Pech'in 1906 tarihinde basılan eserinde Aydın Demiryolu'nun toplam uzunluğu 515 kilometredir. Bkz., Pech, s.43. 1909 tarihli *İzmir Ticaret Raporu* ise Aydın hattı 234 mil (377 kilometre) olarak verilmektedir. Burada bazı şubelerin dikkate alınmadığı anlaşıyor. Konsolos yardımcısı Heatcote-Smith tarafından hazırlanan "1909 Yılı İzmir Ticaret Raporu" için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, s.250. *Aydın Demiryolu Şirketi* savaşıardan sonra 3 Temmuz 1923 tarihli sözleşme ile hattı işletmeye devam etmiş, sonrasında dört ay süren görüşmelerin ardından Mayıs 1935'te imzalanan sözleşme ile hat millileştirilmiştir. Bkz., İsmail Yıldırım, **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001, s.135-136; A. Nedim Atilla, **İzmir Demiryolları**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2002, s.180. Ayrıca 1912'ye kadar İzmir Aydın Demiryolu temdid (uzatma) tarihleri için bkz., Nedim, s.89.

⁶⁰⁸ O dönemde Mersin Adana demiryolu hisselerinin %55'i İngilizlerin ve %45'i Fransızların elindeydi. Almanlar önce Fransızlardan sonra İngilizlerden hisse senetlerini alarak şirket yönetimini

Osmanlı topraklarında inşa edilen demiryolu uzunluğu 3.790 kilometresi bugünkü sınırlar içerisinde kalmak üzere toplamda 8.334 kilometreyi bulmuştu. İzmir Turgutlu hattının Fransızlara, Mersin Adana hattının Almanlara satışı sonrasında İngilizlerin elinde İzmir Aydın Demiryolu kaldı.⁶⁰⁹ 1890'lardan sonra Fransızlar ve Almanlar demiryolu yapımında sermaye yatırımlarını arttırmışken İngilizler Osmanlı topraklarında yeni demiryolu yatırımlarına girişmediler. Hâlbuki İngilizlerin yurtdışı yatırımları sürekli artarken bu yatırımlar içerisindeki en büyük payı demiryolları alıyordu. Mathias'ın verdiği rakamlara göre, İngiltere'nin sermaye ihracı ya da yurtdışındaki sermaye birikimi 1820'de 46 milyon sterlin; 1850'de 209; 1875'te 1.065; 1900'de 2.397 ve 1913'te 3.990 milyon sterlindi. 1914 yılında yaklaşık 4 milyar sterlini bulan dış yatırımların en azından %41'ı demiryollarına ayrılmıştı. Toplam yatırımların %16,4'ü (650 milyon sterlin) Amerikan demiryollarına, %8,2'si (325 milyon sterlin) dominyonlar ve sömürgelerdeki demiryollarına ve %3,7'si (150 milyon sterlin) Hindistan demiryollarına aitti.⁶¹⁰

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunda bugünkü sınırlar içerisinde kalan topraklardaki İngilizlerin idaresinde olan demiryollarının toplama oranı %16 civarındaydı.⁶¹¹ Sükan'ın Fransız belgelerinden aktardığı rakamlara bakıldığında I. Dünya Savaşı öncesi Fransız sermayesi %59,28 oranında bir payla birinci sırada yer alırken, Alman sermayesi %26,04, İngiliz sermayesi ise %14,68 oranındaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda en fazla yabancı sermaye yatırımının yapıldığı demiryolu sektöründe yatırımların %46,90'ı Fransız, %42,61'i Alman, %10,49'u ise İngiliz sermayesine aitti. Bankacılık sektöründe ise Fransızlar %37,77, İngilizler

ele geçirdiler. Bkz., Edwin Pears, **Life of Abdul Hamid**, Constable & Company Ltd., London, 1917, s.158.

⁶⁰⁹ Eldem, ss.102-104. Anadolu'daki demiryollarının toplam uzunluğu ile ilgili, kaynaklar arasında bazı küçük farklar bulunmaktadır. Erzurum-Sarıkamış, haricinde Novîçev'in verdiği rakam 3.799'dur. Bkz., A. D. Novîçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s.14. Satan, Erzurum-Sarıkamış-Sınır hattı hariç Osmanlı döneminde 8.343 km demiryolu yapıldığını ve bunun 4587 km'si bugünkü sınırlar dışında kaldığını belirtiyor. Kalan 3.756 km'dir. Bkz., Ali Satan, "Osmanlı Devrinde Demiryolu Kronolojisi", **Osmanlı'da Ulaşım**, (Ed. Vahdettin Engin vd.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013, s.338.

⁶¹⁰ Peter Mathias, **The First Industrial Nation, The Economic History of Britain 1700-1914**, Second Edition, Routledge, London, 1993, s.279, 298.

⁶¹¹ Sadece bugünkü Türkiye sınırları içinde ve Ruslar tarafından yapılan demiryolu ayrı tutularak yapılan bir hesaplamada demiryolu dağılımı: Almanlar %62,3; Fransızlar %20; İngilizler %16,3 ve Belçika %1,4 idi. Bkz., Novîçev, s.14.

%33,33, Almanlar %28,90 oranında bir paya sahiptiler.⁶¹² Pamuk'un 1888 ile 1914 tarihlerindeki yabancı sermayenin sektörlere göre dağılımına dair verdiği rakamlar aşağıdaki tabloda verilmiştir:

Tablo 23: 1888 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı (bin sterlin olarak)⁶¹³

	İngiliz		Fransız		Alman		Diğer Ülkeler		Toplam		Sektörün Toplam Payı
	%		%		%		%		%		
Demiryolları	3.349	63,3	648	12,3	166	3,1	1.120	21,2	5.283	100	33,4
Limanlar	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-
Belediye Hizmetleri (su, gaz vb.)	961	65,3	87	5,9	-	-	424	28,8	1.427	100	9,3
Bankacılık	2.500	50,0	2.500	50,0	-	-	-	-	5.000	100	31,6
Ticaret	580	45,3	700	54,7	-	-	-	-	1.280	100	8,1
Sanayi	795	42,0	900	47,5	-	-	200	10,6	1.895	100	12,0
Madencilik	710	79,3	185	20,7	-	-	-	-	895	100	5,6
Dış borçlar harici toplam	8.895	56,2	5.020	31,7	-	1,1	1.744	11,0	15.825	100	100
1890 yılında Dış borçlar	27.400	23,1	44.600	37,6	166	11,7	32.700	27,6	118.500	100	
Toplam	36.295	27,0	49.620	36,9	13.966	10,4	34.444	25,6	134.325	100	

Tablo 24: 1914 Yılı Başında Yabancı Sermayenin Sektörlere Göre Dağılımı (bin sterlin olarak)⁶¹⁴

	İngiliz		Fransız		Alman		Diğer Ülkeler		Toplam		Sektörün Toplam Payı
	%		%		%		%		%		
Demiryolları	4.588	9,8	23.247	49,6	17.248	36,8	1.785	3,8	46.868	100	63,1
Limanlar	409	12,8	2.206	69,1	576	18,1	-	-	3.191	-	4,3
Belediye Hizmetleri (su, gaz vb.)	363	9,5	1.701	44,6	304	8,0	1.449	38,0	3.816	100	5,1
Bankacılık	2.950	33,1	3.400	38,2	1.750	19,7	800	9,0	8.900	100	12,0
Sigorta	100	18,2	450	81,8	-	-	-	-	550		0,7
Ticaret	757	17,6	3.031	70,7	300	7,0	200	4,7	4.289	100	5,8
Sanayi	1.665	42,1	1.220	30,8	300	7,6	774	19,6	3.959	100	5,3
Madencilik	450	16,5	2.007	73,5	175	6,4	100	3,7	2.732	100	3,7
Dış borçlar harici toplam	11.281	15,3	37.262	50,4	20.653	27,5	5.108	6,8	74.305	100	100
Dış borçlar	19.900	14,0	75.300	53,0	29.900	21,0	17.100	12,0	142.200	100	
Toplam	31.181	14,4	112.562	52,0	50.253	23,2	22.108	10,2	216.505	100	

⁶¹² Bige Sükan, “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:54, Bahar 2014, s.199-200.

⁶¹³ Pamuk, ödenmiş sermaye ve tahviller toplamı açıklamasıyla birlikte tabloyu vermektedir. Bkz., Pamuk, s.74.

⁶¹⁴ Pamuk, ödenmiş sermaye ve tahviller toplamı açıklamasıyla birlikte tabloyu vermektedir. Bkz., Pamuk, s.75.

Borçlarla karşılaştırıldığı zaman, 1880’li yıllara kadar Osmanlı topraklarında yapılan yatırımlar düşük seviyelerde kaldı. Yine de İngilizlerin demiryolu imtiyazları ile birlikte 1860-1880 yıllarında yatırımları artmıştı. Fransızların ve Almanların yatırımlarda ön planı almasıyla hem yatırımlarda gözle görülür bir artış oldu hem de İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki yatırım payları giderek düştü. Almanların 1888’de %1 civarında olan yatırımları 1914’e gelindiğinde %27,5 gibi ciddi bir artış sergiledi. Aynı yıllarda İngilizlerin dış borçlar haricindeki doğrudan sermaye yatırım oranları %56’dan %15 civarına geriledi.⁶¹⁵ Dış borçlar da dâhil edildiğinde toplamdaki İngiliz yatırım oranı %27’den %14’lere kadar indi.

19. yüzyıl boyunca, Avrupa kapitalizmi ile çevre ülkeler arasındaki ilişki ticaretin yanında yer alan sermaye akışıyla sürdü. Sermaye akışının %40’ı borç olarak verilirken, tarım ve sanayinin geliştirilmesine yönelik üretim faaliyetlerine yatırılan sermaye sınırlı kaldı.⁶¹⁶ Doğrudan yatırımlarda demiryolu, liman gibi Avrupa yayılımı ve etkinliğini arttıracak altyapı yatırımları ağırlık kazandı. I. Dünya Savaşı’na kadar dış borçlar dışındaki alanlara 75 milyon sterlin yatırılırken bunun yaklaşık üçte ikisi demiryolu şirketlerine ayrıldı.⁶¹⁷

1849-1910 yılları arasında kurulan 94 şirketin 28’i ulaştırma ve demiryolu, 17’si bankacılık sigortacılık, 31’i madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 12’si ticaret alanında ve 6’sı diğer alanlarda faaliyet göstermekteydi.⁶¹⁸ Toprak’ın verdiği tabloya göre, 1849-1920 tarihleri arasında Osmanlı topraklarında kurulan ya da esas faaliyetleri Osmanlı topraklarında olan yabancı anonim şirketlerin sayısı 372 idi.⁶¹⁹ Bu şirket sermayelerinin hangi ülke ya da ülkelerden geldiğini ve İngilizlerin

⁶¹⁵ Quataert, s.898. Ayrıca 1888 ile 1914 yıllarındaki yabancı sermayenin sektörlere göre dağılımı ve ülkelerin sermaye yatırımlarındaki payları için yukarıdaki tabloya bakınız.

⁶¹⁶ “İlki 1849’da kurulan anonim şirketlerin asıl özelliği, Avrupa finans-kapitalinin Osmanlı ekonomisine hâkim olma gayretlerinin bir neticesi şeklinde karşımıza çıkmaktadır... Sermayenin, % 77’si Bankacılık ve Sigorta şirketlerine ait bulunmakta idi. Sanayiye yatırmış oldukları sermaye ancak % 1.5 idi. Ulaştırmaya toplam yatırılmış sermayenin % 10’unun tahsis edilmesi de aslında bu ulaştırmanın üretim bölgelerine yönelmiş ve öncelikle ulaştırma yoluyla mahsullerin değerlendirilmesi amacından ziyade, dış güçlerin pazarlarını genişletme, Osmanlı ordusunun seyyaliyetini artırma amacına bağlı bulunmakta idi.” Bkz., Haydar Kazgan, “Cumhuriyet’ten Önce Şirketler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.782-784. “Gerçekte, yatırım kesimlerinin seçimi ve bunların koşulları, Osmanlı İmparatorluğunu azgelişmişlik içinde bırakmaya yöneliktir.” Bkz., Jacques Thobie, “Osmanlı Devleti”nde Yabancı Sermaye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, s.739.

⁶¹⁷ Şevket Pamuk, **Türkiye’nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, s.85, 104.

⁶¹⁸ Kazgan, s.782.

⁶¹⁹ Zafer Toprak, **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012, s.175.

şirketler üzerindeki etkinliğini ve toplamdaki paylarını tam olarak saptayabilmek zorlu bir iştir, belki de bunu belirlemek mümkün değildir.⁶²⁰ Bununla birlikte büyük sermaye, teknik bilgi ve donanım gerektirecek işler Avrupalı sermayedarın ellerine bırakılmak zorunda kalınıyor ya da yabancı şirketler hesabına çalışan Osmanlı uyrukları aracılığı ile gerçekleştiriliyordu.⁶²¹ Yerasimos, ulusal şirketlerin sayılarının çokluğuna ve II. Meşrutiyet sonrasında bu sayının iyice artmasına rağmen yatırılan toplam sermaye içinde paylarının %11 civarında olduğunu değinir. Verdiği tabloda 52 milli sermaye ile kurulan şirketin toplam değeri 130.6 milyon kuruş iken 44 yabancı sermaye ile kurulanların değeri 1062.4 milyon kuruştur.⁶²² Özellikle Tanzimat sonrasında liberal politikaların nimetlerinden faydalanma konusunda uzmanlaşmış olan azınlıkların bu süreçteki etkin rolleri,⁶²³ yerli sermaye tanımıyla yapılan açıklamalardaki yerliliğin/milliliğin sorgulanmasını gerektirir. Sermaye ya da ticarete Müslüman/Türk unsurunun toplamdaki oranına bakarsak durumun vahameti daha da artar. Zaten az olan yerli sermaye girişimleri ve ticari faaliyetlerinin çoğunda azınlıklar ön plandadır.⁶²⁴

⁶²⁰ Ticaret ve Ziraat Nezareti tarafından 1918 yılında yayımlanmış olan “*Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri*” başlıklı eserde yer alan 130 şirket bir genelleme yapmamızı yeterli kılacak veriyi barındırmamaktadır. Şirketlerin birkaçı hariç geri kalanı 1909-1918 yılları arasında Osmanlı tebaası tarafından kurulmuştur. Sermayedarlar veya sermaye sahipliğinin dağılımı hakkında pek bilgi yoktur. Söz konusu eserin transkripsiyonu için bkz., **Osmanlı Anonim Şirketleri**, yay. haz. Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2011. Bir yıl sonra aynı eser başka bir çalışma ile tıpkı basım ve sadeleştirilerek yayımlanmıştır. Bkz., **Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri**, yay. haz. Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

⁶²¹ Mesela, demiryolu kadar teknik bilgi ve donanım veya bankacılık ile sigortacılık kadar birikim ve büyük sermaye istemeyen maden arama imtiyazlarının bile çoğu Avrupa şirketlerine aitti. 1870 ile 1908 yılları arasında verilen imtiyazların yarıya yakını doğrudan yabancı şirketlere aiten geriye kalanları Avrupa şirketleri hesabına çalışan Osmanlı uyruklarına verilmişti. Bkz., Donald Quataert, **Osmanlı Devleti’nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2017, s.80. İngiltere de mali genişlemesinin Osmanlı İmparatorluğu’ndaki bağlantılarını gayrimüslimler aracılığıyla gerçekleştiriyordu. Bkz., Boztemur, s.387.

⁶²² Yerasimos, s.337-338.

⁶²³ “*Egoistik normların Smithian mantıkla uygunluğuna Türkler bulaşmazken bilhassa Tanzimat ertesinde azınlıkların kazandığı ek bağımsızlıkları yeni ekonomik tedbirler izleyince ‘laissez-faire’in nimetlerini bu taife topladı.*” Bkz., Ahmed Güner Sayâr, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000, s.242. Ayrıca reformlarla yaratılan sivil bürokraside Rumlara ve özellikle Ermenilere büyük ölçüde yer verildi. Bkz., Gülnihâl Bozkurt, **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.155.

⁶²⁴ 26 Kasım 1872 tarihinde Namık Kemal, yerli üretim ve ticaretin vahim durumundan şu cümlelerle bahsediyordu: “*Ticaretimiz ecnebiler elinde, san’atımız hiç hükmünde... Topraklarımızdan biraz mahsul alabilirsek onunla taayyüş edip (geçinip) gidiyoruz. Dünyada ise ziraat hiçbir vakit zenginliğe san’at ve ticaret kadar hizmet edemez.*” Namık Kemal yazısında, bilgi, girişim ve sermaye eksikliğinin giderilmesine yönelik çözümlerden ziyade en azından tarımın geliştirilmesi yönünde tavsiyelerde bulunuyordu. Bkz., “Ziraatımız”, **İbret**, 25 Ramazan 1289 (26 Kasım 1872). Gayrimüslim tebaanın ekonomik hayattaki üstünlüğü için bkz., Charles Issawi, “The Transformation

Bazı sektörlerde belli ülkelerin isimleri sıklıkla duyulurken, şirketlerin el değiştirdiği, kapandığı ve yenileri açılırken farklı isimlerin kendisini gösterdikleri unutulmamalıdır. İzmir, Beyrut ve İstanbul'daki liman şirketlerinde Fransızlar söz sahibiydi. İngiliz sermayesi, İstanbul Limanı'ndaki ufak katkısı dışında, 1913'te Haliç'teki tersaneyi ve İzmit (Kocaeli) Limanı'nı modernleştirmekle görevlendirilen *Doklar, Tersaneler ve Denizcilik İnşaat Şirketi*'ni (Armstrong, Wickers ve National Bank of Turkey) denetimi altında tutmakla birlikte, 1913'te National Bank of Turkey'in arkasındaki bir İngiliz grubu, Samsun, Trabzon, Bağdat ve Basra Limanları'nın imtiyazını elde etmişti.⁶²⁵ Şirketlerde çok uluslu ortaklıklar ve sermaye dağılımı yaygınlaşırken bunun örnekleri Osmanlı topraklarında artıyordu. Mesela, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Mösyö Webbe'in temsil ettiği bir konsorsiyum, Dersaadet ve civarında tesis olunacak telefon şebekesi imtiyazını aldı. Çok uluslu olarak kurulan *İstanbul Telefon Şirketi*'nin sermayesinin çoğunluğu İngilizlere aitti.⁶²⁶ Benzer şekilde I. Dünya Savaşı yaklaşırken, *Türk Petrol Şirketi*'nin sermayesi çok ulusluydu ve bu şirketin hisse çoğunluğunu ele geçirecek olan uluslararası yapıdaki *İngiliz-Basra Petrol Şirketi*'nde (APOC, 1954'ten sonra BP) sermaye-hisse çoğunluğu İngilizlerdeydi.

İzmir ve hinterlandındaki İngiliz üstünlüğü imparatorluğun sonuna kadar devam etti. Batı Anadolu'da birçok alanda faaliyet gösteren İngiliz şirketleri bulunuyordu. *İzmir Aydın Demiryolu Şirketi* başta gelmek üzere, banka ve sigorta şirketleri, maden, aydınlatma ve taşımacılık şirketleri, kumaş, pamuk, yağ fabrikaları veya sanayi üretimine dair kurulan şirketler vardı. İngiltere'nin ekonomik yayılımının İzmir'de yoğunlaşmasına rağmen İngiltere diğer bölgeleri tamamen gözden çıkarmış değildi. İzmir haricinde İstanbul'da Beyoğlu-Karaköy arasındaki metro ile Beyrut'a su temini üstlenen şirketler kurdular. Çukurova'da Güneydoğu Anadolu'da ve İskenderun'da fabrikalar açtılar.⁶²⁷ Akdeniz'i Karadeniz'e bağlayan

of Economic Position of Millets in Nineteenth Century", **Christians and Jews in Ottoman Empire**, (Ed. Benjamin Braude), Lynne Rinner Publishers, USA, 2014, ss.159-187.

⁶²⁵ Thobie, s.735.

⁶²⁶ %60'ı İngilizlere, %25'i Fransızlara ve %7'si Amerikalılara aitti. Bkz., Thobie, s.737. *İstanbul Telefon Şirketi*'nin imtiyazı alması ve konuyla ilgili Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'daki görüşme ve tartışmalar için bkz., Mustafa Malhut, **Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları 1908-1914**, İlkin Ozan Yayınları, Antalya, 2011, ss.208-270.

⁶²⁷ Türkiye'de gemicilik riskleri dışındaki riskleri de paylaşan ilk sigorta şirketi, *Londra Güneş Sigorta Şirketi* (London Sun Insurance Company) 1863'te İzmir'de bir şube açtı. Ertesi yıl *Osmanlı Bankası* ve sermayesinin tümü İngilizlere ait olan *Osmanlı Maliye Şirketi* (Ottoman Financial

boğazlar ile İstanbul Limanı'nın ayrı bir yeri vardı. İstanbul deniz trafiği bakımından dünyanın önde gelen limanları arasındaydı. 1913'te İstanbul Limanı'na girip ve çıkan gemilerin toplam tonajı 17 milyon ton civarıydı. Bunun yarıya yakını İngilizlere aitti.⁶²⁸ Dünya Savaşı'na kadar bir düşüş olduğu gözlele de I. Dünya Savaşı'ndan önceki yıllarda Osmanlı limanlarındaki toplam taşımacılıktaki İngilizlerin payı %30'lar civarındaydı.⁶²⁹

Genel olarak bakılırsa, Osmanlı ekonomisindeki İngiliz etkisi imparatorluğun sonuna kadar varlığını hissettirecekti. Ancak bu etkinin zamanla azaldığı ve Almanya'nın çeşitli alanlarda bu etkinin kırılmasına yol açtığı ya da boşalan alanları doldurmaya başladığı görülmektedir. Almanya'nın etkinliğini arttırdığı alan sadece Osmanlı ekonomisiyle sınırlı değildi. Askeri, siyasi ve diplomatik alanlarda başlayan ve artan yakınlaşmanın bir uzantısıydı bu. Osmanlı İmparatorluğu'nun ve doğal olarak Osmanlı İngiliz ilişkilerinin sonuna yaklaşırken ortaya çıkan yeni aktörün konumu, son zamanlarındaki Osmanlı İngiliz ilişkilerinin belirlenmesindeki temel faktörlerden biri oldu. Osmanlı Alman yakınlaşması Osmanlı topraklarında İngiliz Alman nüfuz mücadelesini başlattı sonrasında ise İngiltere ile Almanya arasındaki çok daha büyük bir mücadelenin nedenlerinden birini meydana getirdi.

Association) İzmir'de şubeler açtı. Batı Anadolu'daki birçok şirketin faaliyet gösterdiği zımpara taşı yatakları üzerindeki hâkimiyet zamanla E. F. Abbott'un en büyük ortağı olduğu *Abbott Zımpara Taşı Madenleri Şirketi*'ne geçti. Meyan balında *MacAndrews ve Forbes Şirketi*, kömür üretiminde bu şirketle *birlikte Akdeniz Buhar, Kömür ve Demir Şirketi*; makine, yedek parça üretiminde ve onarım işlerinde C. J. Papps'a ait olan *G. J. Papps ve Ortakları Şirketi* ön plandaydı. 1910'da İzmirli beş İngiliz tüccar *Osmanlı Kumaş Şirketi*'ni kurdu. Batı Anadolu'daki en büyük yağ üreticilerinden *Hadkinson*, İngiltere'deki *Whittaker Şirketi* ile ortaklık anlaşması yaptı, birçok fabrika yaptırıp bazılarını ise satın aldı. Pamuk üretimi amacıyla açılan çırçır fabrikalarında, J. B. Gout, J. Aldrich, T. B. Rees R. Wilkin gibi bazıları İzmir'in tanınmış İngiliz ailelerinden olan kişiler öne çıkıyordu. Ayrıca İzmir'de kurulan İngiliz şirketlerinde ve ticaretin gelişmesinde Whithall, Lee ve Barker aileleri önemli rol üstlendiler. Bkz., Kurmuş, s.17, 70, 107-110, 117-123, 131, 138-139 vd. Beyrut su, İzmir gaz ve Galata-Pera metrosu şirketleri için bkz., Pech, s.179, 190, 213; Geyikdağı, s.99-100.

⁶²⁸ Novıçev'in aktardığına göre, İstanbul'u takip eden dünyadaki diğer önemli limanlar, 15.5 milyon ton ile New York, 14 milyon ton ile Hamburg ve 12.5 milyon ton ile Londra'ydı. Novıçev, s.53-54.

⁶²⁹ Issawi, **The Economic History of Turkey**, s.176. 1897 tarihinde Osmanlı topraklarına ticari eşya vesaire nakleden yabancı gemilerin yarısından fazlası İngilizlere aitti. Toplam gemi sayısı 8.395 iken İngilizlere ait gemilerin sayısı 4.631'di. **Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yılı 1897**, s.277.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI İNGİLİZ İLİŞKİLERİNDE KOPUŞA DOĞRU

4.1. MEŞRUTİYET ÖNCESİNDE DEĞİŞEN DENGELER

Osmanlı İmparatorluğu için fırtına öncesi sessizliğin yaşandığı dönemde Avrupa’da ulusal birliklerin sağlanması yönünde mücadeleler baş gösterdi. İtalya’nın ardından Almanya’nın ulusal birliğini sağlaması Avrupa’daki güç dengelerinin değişiminin habercisiydi. Sadowa ve Sedan Savaşları’nda önce Avusturya Macaristan’ı sonra Fransa’yı yenilgiye uğratan Almanya, ulusal birliğini sağladı. 1862 tarihinde Başbakan olarak hükümetin başına geçen Bismarck, 1871’de Prens unvanıyla Alman İmparatorluğu’nun ilk Şansölyesi, Prusya Kralı Wilhelm ise Alman İmparatoru oldu. Alman ulusal birliği sağlandıktan sonra Kayzer Wilhelm’in tacı altında Şansölye Bismarck’ın Almanya tarihine damga vurduğu yıllarda Almanya’nın dünya hâkimiyeti yarışına katılmasının zemini oluşturuldu. Bu yıllarda ekonomisi ve sanayisi hızla gelişen Almanya güçlü bir kara ordusuna sahipti. Yeni Almanya’yı “*kan ve kılıç*”¹ politikasıyla kuran Bismarck, Avrupa dengesinin temeline barış esasını yerleştirmek istiyordu. Böylece Almanya’nın yeni siyasi yapısı köklerini salma fırsatı bulup barış sayesinde kuvvetlenebilecekti. Sedan Savaşı sonrasında Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya arasında birinci Üç

¹ “Söylevler, birlikler, çoğunluk kararları ile gayeye erişemeyiz; ancak kılıç ve kanla üstesinden gelinebilecek ciddi bir mücadeleden kaçınmak imkânsızdır.” Bkz., Otto von Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar I**, çev. Nijat Akipek, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1952, s.452. Bismarck ile ilgili zengin bir literatür bulunmaktadır. Yaşadığı dönemde hem Almanya’da hem de Avrupa üzerinde izler bırakan Bismarck’a ilişkin Türkçe eserler ve çeviriler de mevcuttur. Bkz., İsmail Hakkı ve Ali Reşad, **Bismarck Hayat-ı Hususi ve Siyasisi**, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1320. Eserin transkripsiyonu için bkz., yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2018; Jonathan Steinberg, **Bismarck**, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018. Hakan Aykar, **Bismarck ve II. Wilhelm’in Osmanlı Üzerine Düşünceleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2003; Yusuf Ziya Altıntaş, **Otto von Bismarck ve Osmanlı’daki İmajı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012. Bekir Sıtkı Baykal, “Bismarck’ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:I, Sayı:5, 1943; Songül Çolak, “93 Harbi Öncesi ve Esnasında Alman İmparatorluğu-Osmanlı Devleti İlişkileri: Bismarck’ın Politikası”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004. Ayrıca Osmanlı Almanya ilişkilerini ele alan çalışmalarda az ya da çok Bismarck’a yer ayrılmıştır.

İmparatorlar Ligi olarak adlandırılan birlikteliğin kurulmasındaki temel sebebi bu gaye oluştuyordu. Balkan Krizi sırasında Almanya'nın yürüttüğü politika müttefiklerin memnuniyeti üzerine kuruldu. Ancak 93 Harbi'nin patlak vermesi ve Bismarck'ın Berlin Kongresi'ndeki tutumu Almanya ile Rusya'nın arasının açılmasına neden oldu. İngiltere ile Rusya arasındaki gerilimi ise Almanya, *Üç İmparatorlar Ligi*'ni tekrar canlandırarak kendi lehine kullandı. İkinci *Üç İmparatorlar Ligi*, 1881 yılında gizli tutulan ittifak anlaşmasıyla taraflar arasında imzalandı. Ertesi yıl, 1879 yılında Almanya ile Avusturya arasında kurulan *İkili İttifak*'a İtalya da dâhil edilerek 1882'de Üçlü İttifak kuruldu.² Bismarck'ın yoğun diplomatik girişimleri ve kurduğu ittifaklar, Avrupa'da oluşturmaya çalıştığı dengeye verdiği önemin uzantısıydı. Bu dengenin Avrupa dışındaki bir sorun ile bozulması Bismarck'ın yüzleşmek isteyeceği son şeylerden biriydi.

Bismarck'ın başkanlığında Berlin'de toplanan Berlin Kongresi, Bismarck'ın popülaritesini arttırmış, ülkesindeki gücünü ve iktidarını doruk noktasına ulaştırmıştı. Bismarck, Kongre'nin toplanma amacının Osmanlı Devleti'nin çıkarları için değil Avrupa barışı ve çıkarları için olduğunu açıkça ifade etmişti. Osmanlı temsilcilerine karşı kimi zaman sert ve tehditkâr kimi zaman kaba ve umursamaz tavrı Doğu Sorunu'na ne kadar önem verdiğini gösteriyordu. Almanya'nın Doğu işlerine temkinli yaklaşmasının altında Bismarck'ın Avrupa barışına önem veren politikalara öncelik tanınması yatıyordu. Konuyla ilgili araştırmalarda sıklıkla başvuru, Bismarck'ın 5 Aralık 1876'da Reichstag'da Doğu Sorunu'na bakışını özetleyen meşhur "*bir Pomeranya askerinin kemiğine değmez*" sözü,³ fiiliyatta da hayat

² Fahir Armaoğlu, **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010, ss.485-509; Mary Fulbrook, **Almanya'nın Kısa Tarihi**, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011, ss.132-135; Oral Sander, **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, 10. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss.220-232, 247-254; **Uluslararası İlişkiler Tarihi, Diplomasi Tarihi**, Cilt:II, Vladimir Potyemkin vd., çev. Atilla Tokatlı, May Yayınları, İstanbul, 1978, ss.79-85, 142-154. "*Bismarck, Balkanlar ve Doğu'da etkin olmayan bir politika izlemesinin bir nedeni de Rusya idi. Fransa'ya karşı yeni kurulan Alman birliğini güçlendirmek için Bismarck Rusya'nın nüfuz alanına müdahale ederek bir çatışmaya girmekten kaçındı.*" Bkz., İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 9. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005, s.26. 1881 yazında Bismarck'ın temel problemi, Almanya'ya karşı Fransız ve Rus düşmanlıklarını etkisizleştirmekti. Bkz., W. N. Medlicott, **Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe**, Greenwood Press, New York, 1969, s.320.

³ Dönemin tanıklığını yapan İsmail Kemal Bey, anılarında bu söz hakkında şunları söylüyor: "*Tarihte hiçbir söz Bismarck'ın, 'Şark Meselesi Pomeranyalı bir piyade erinin kemiklerine değmezdi,' sözü kadar alıntılanmamıştır. Ama bu kadar çok alıntılanmasına rağmen, tarihe geçmiş hiçbir söz bu kadar belirsiz yorumlara sebep olmamış, sürekli yanlış anlaşılıp yanlış yorumlanmıştır.*" İsmail Kemal Bey'e göre bu söz aynı zamanda bir kamuflaj görevi üstlenmiş ve Bismarck, siyasi hesaplarında Doğu'yu her zaman açıkça olmasa bile göz önünde bulundurmıştır. Bkz., Sommerville Story (Ed.),

bulacaktı. Daha önce değinilmeye çalışıldığı üzere Berlin Kongresi ve hemen sonrasındaki konularda Bismarck'ın politikası, bir müddet bu sözün arkasında ilerleyecekti.⁴ Ancak Bismarck'ın Avrupa'da kurmaya ve devam ettirmeye çalıştığı zorlu ve değişken unsurları barındıran denge oyununda, Doğu Sorunu'nun yok sayılması veya dikkate alınmaması mümkün değildi. Kimi zaman Osmanlı lehine kimi zaman aleyhine gerçekleşen genellikle mecburi küçük müdahalelerde ve gelişmelerde Osmanlı Alman yaklaşmasının izleri kendisini gösterecekti. 1880'lerin başlarında meydana gelen yakınlaşma ağır bir seyir izleyerek 1880'lerin sonundan itibaren sıkılaşmaya başlayacaktı. Yakınlaşmanın ilk belirtileri, Osmanlı Devleti'nin İngiltere'nin değişen Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına alternatif bir dayanak arama çabaları içerisinde kendisini gösterecek, II. Wilhelm'in Kayzer olması sonrasında ivme kazanacaktı.

4.1.1. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın Yakınlaşması

1875-1878 yıllarını içine alan Balkan Krizi zamanında dünya hâkimiyeti üzerinde söz sahibi olan devletlerin yani Büyük Güçler'in gözü Osmanlı Devleti üzerine çevrilmişti. Bu dönemde dünyanın gündemini büyük ölçüde Doğu Sorunu'na

İsmail Kemal Bey'in Hatıratı, çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009, s.59-60.

⁴ Berlin Kongresi'nden hemen önce Bismarck tarafından irad edilen nutukta, "*Almanya'nın Şark'ta bir gune menfaati olmadığı*" belirtilmişti. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 20 Şubat 878 Tarihiyle Berlin Maslahatgüzarlığından Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 2/47**. İsmail Hakkı ve Ali Reşad, s.213. Bismarck'ın hatıralarında yer alan ifadelerde bu politika açıkça ortaya konulmuştur: "*Bizi doğrudan doğruya alâkadar etmiyen ihtilâflarda ne kadar geri durur, gururumuzu tahrik ve istismar etmek hususunda yapılan teşebbüsler karşısında ne kadar kayıtsız kalırsak, itibar ve ehemmiyetimiz o nispette artar... Almanya bugünkü ihtilaflı Doğu meselelerinde, hiç bir menfaati olmadığı halde, kendisinden daha alâkalı öteki devletlerden evvel bir tarafı tutarsa büyük çılgınlık etmiş olur... Almanya da müstakbel Doğu meselelerinde, kendisini geri tutmayı bildiği takdirde, bu meselelerle en az ilgili devlet olmasının arzettiği avantajdan, elindeki kozu ne kadar saklarsa o nispette emniyetle faydalanacaktır.*" Bismarck, Rusya'nın boğazlar ve İstanbul'u ele geçirmek üzere girişeceği bir mücadelede Avusturya veya İngiltere ile karşılaşması durumunda Almanya'nın tarafsız davranacağını ama İstanbul'un Rusların eline geçmesinin Almanya'nın menfaatlerine daha uygun olacağını belirtmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğü ve geleceğini mevzu bahis bile etmemektedir: "*Rusya'nın Karadeniz Boğazında bir mevki almasını, böylelikle Akdeniz devletleriyle, yani İngiltere, hattâ İtalya ve Fransa ile olan ihtilâfların çoğalmasını, Avusturya ile dostane bir şekilde anlaşma ihtiyacının artmasını beklemek daha doğrudur... Bugünkü Rusya İstanbul'a hâkim olursa, İngiltere'ye nispetle bu devletin vaziyeti daha iyi görünebilir, fakat Ruslar İstanbul'da kaldığı müddet Avusturya ve Almanya için daha az tehlikelidir.*" Bkz., Otto von Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar II**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1954, ss.376-379. Ayrıca Bismarck'ın 93 Harbi öncesindeki ve barış sürecindeki Doğu Sorunu'na dair politikaları için 2. bölüme bakınız.

ilişkin konular belirliyordu. Büyük Güçler'in Osmanlı topraklarında meydana gelen değişim üzerinde az ya da çok planları veya çıkarları vardı.

93 Harbi, Osmanlı topraklarında yoğunlaşan çıkarlarının savaşı kaçınılmaz kılması sonucu Rusya ile yapıldı ve Rusya galibiyetin nimetlerinden faydalandı. Avusturya Macaristan Balkanlarda pay kapmaya çalıştı ve bunu başardı. Fransa ve İtalya'nın çıkarları daha çok Akdeniz havzasına yönelikti. Fransa Tunus'u işgal edecek, İtalya Trablusgarp'ta kendisine sunulan sus payı ile yetinecekti. İngiltere ise bu süreçte Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına aykırı olarak hem Osmanlı topraklarının bölüşülmesine karşı çıkmayacak daha da kötüsü bu kervana Kıbrıs yönetimini ele geçirerek ve Mısır'ı işgal ederek kendisi de katılacaktı.

Almanya'nın Osmanlı toprakları üzerinde direkt çıkar sağlamaya veya pay kapmaya yönelik bir eylemi olmadı. Ancak bu, Almanya'nın uluslararası arenada, yenilerinin eklenerek arttığı çıkmazın içinden kurtulamayan Osmanlı Devleti'nin lehine hareket ettiği anlamına gelmiyordu. Avrupa'da özellikle Fransa'ya karşı kurmaya çalıştığı ittifak sistemi Almanya'nın bazen Rusya bazen Avusturya Macaristan bazen de diğer devletler lehine hareket etmesini gerekli kılıyordu. Bu durumda Osmanlı Devleti'nin çıkarları göz ardı edilebiliyordu. Bismarck'ın yürüttüğü politika ortadaydı ve uygulanan politikada Osmanlı çıkarlarına yer ayrılmamıştı. Bununla beraber Alman politikasının şekillenmesinin etkin belirleyicilerinden biri Osmanlı karşıtlığı da değildi.

Bismarck dış politikada kendisini “*namuslu simsar*” olarak resmetmesini severdi.⁵ Berlin Kongresi öncesinde 19 Şubat 1878'te irad ettiği bir nutukta Bismarck, Almanya'nın yalnız “*namuslu bir simsar*” hizmetinde bulunmakla yetineceğini söylemişti.⁶ Rohde, Bismarck'ın doğrudan doğruya Doğu Sorunu ile alakadar olmadığını ama Almanya'nın Avrupa'daki konumunu güçlendirmek adına istifade edilmesi mümkün her türlü tesirden faydalanabilmek için Doğu işleriyle ilgilendiğini söylemektedir.⁷ Tepekaya'nın özetlediği üzere:

“Almanya'nın doğu politikasını Bismarck dönemi için 'pusuya yatma' tarzında ifade etmek mümkündür. Doğuda sivri olmaktan geri durarak Alman çıkarlarını korumalı, ancak ihtiyaç olduğunda Alman etkisi harekete geçirilmeliydi...”

⁵ Lynn Abrams, **Bismarck and the German Empire 1871-1918**, Second Edition, Routledge, London, 2006, s.43.

⁶ İsmail Hakkı ve Ali Reşad, s.299.

⁷ Hans Rohde, **Asya İçin Mücadele, Şark Meselesi**, çev. Bnb. Nihat, İstanbul Askeri Matbaa, 1932, s.16.

Bismarck, Almanya'ya Avrupa'da, devletlerarası ilişkilerde hakim rolünü gördürmek için Şark Meselesi'nin göstereceği değişimleri istismar etmeyi de ihmal etmemiştir."⁸

Bismarck'ın Doğu Sorunu'na temas eden politikaları bazen Osmanlı Devleti'nin aleyhine bazen de lehine olabiliyordu. Kimi zaman bir konu üzerinde tarafları memnun edecek politika değişikliğine gidebiliyordu. Mısır meselesi örneğinde Bismarck'ın Doğu Sorunu üzerindeki bu değişken politikası analiz edilebilir.

"Bir taşla iki kuş vurmanın takdire şayan bir yönetimi olarak" Bismarck, 1876 kışından itibaren zaman zaman Mısır'ın İngilizler tarafından işgali düşüncesi ortaya çıktığında İngilizleri destekleyeceğini bildirmişti. Böylece hem İngiliz Rus ilişkilerinin gerilimi artacak hem de Akdeniz üzerindeki çıkarları dolayısıyla Fransızlar İngilizlerden uzaklaşacaklardı. Sonuçta körüklenen düşmanlıklardan kazançlı çıkan taraf Almanya olacaktı.⁹ Bu politika Osmanlı Devleti'nin aleyhineydi. Ancak Bismarck'ın gelişmeler içindeki tutumunda Osmanlı Devleti'ni gözden çıkarmadığı anlaşılacak bazen Osmanlı Devleti'nin memnuniyetini bile kazanacaktı. Bir delil olarak, Osmanlı Devleti'nin 24 Mayıs 1882'de "*İmparator Hazretleriyle Prens Bismarck Mısır meselesinde hakkımızdaki efkâr-ı meveddetkarane (dostluk) ve bitarafaneleri*"nden dolayı teşekkürlerini sunan yazısı gösterilebilir.¹⁰ Yasamee, Bismarck'ın Fransa'ya Tunus'u ve İngiltere'ye Mısır'ı işgal etmesi konusunda defalarca nasihatte bulunduğu Osmanlı Hükümeti'nin haberdar olmadığını belirtir.¹¹ Belki habersizlikten belki de daha yüksek ihtimal olarak Almanya'yı kendi tarafına çekmeye çalıştığı için Osmanlı Devleti bu yazıyı gönderdi. Bu ihtimaller haricinde, teşekkür yazısının arkasında yatan neden kuvvetle muhtemel, Bismarck'ın Mayıs 1882 tarihindeki gelişmelerdeki tutumuyla ilgiliydi. Mayıs başında İngiliz-Fransız donanması İskenderiye önlerine demirlediğinde Bismarck, Mısır'daki statüko

⁸ Muzaffer Tepekaya, "Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)", **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.41.

⁹ Süleyman Kızıltoprak, **Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010, ss.239-243; R. W. Seton-Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd., London, 1962, s.308-309. Bismarck'ın aynı zamanda Tunus üzerindeki Fransız hâkimiyetini de desteklemekteydi. Bkz., Medlicott, **Bismarck, Gladstone**, ss.117-120.

¹⁰ "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 24 Mayıs 82 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/26**.

¹¹ A. K. Yasamee, **Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888**, çev. Yusuf Selman İnanç, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.110.

konusunda kaygılıydı. İngiltere'deki Alman Büyükelçisi Kont Münster, Granville ile görüşmesinde Bismarck'ın eğer müdahale gerekliyse en az sakıncalı yöntemin Türk müdahalesi olduğu düşüncesini aktarmıştı.¹²

Bismarck, Mısır meselesine karışmak niyetinde değildi ama bir taraftan Osmanlı Devleti'nin dayanak arayışı diğer taraftan devletlerin kendilerine katılması için Almanya'dan destek beklentisi, Almanya'yı konunun içine çekiyordu. Bismarck, Babîâli'ye yapılacak baskıya katılma talebini, Sultan ile aralarının bozulmasına yol açacağı için “*kibarca reddetmemiz gereken bir öneri*” olarak görüyordu.¹³ Avrupa'da kurmaya çalıştığı denge daha ağır bastığı için Bismarck gelen önerileri reddedemeyecekti.

23 Haziran 1882 tarihinde başlayacak olan İstanbul Konferansı'na başta iştirak etmeyecek olan Osmanlı Devleti, Almanya'nın desteğini almaya çalıştı. Bismarck'ın konferansa katılması Osmanlı tarafında hayal kırıklığı yarattı. İstanbul Konferansı'nda bir tarafın savunuculuğu üstlenmeyen Bismarck, Kızıltoprak'ın ifade ettiği gibi, Berlin Kongresi'nde ustaca uyguladığı çok yönlü politikasını burada da gösterdi.¹⁴ Kararlarında belirleyici unsur yine Avrupa odaklı olacaktı. Osmanlı Devleti'nin Mısır'a asker göndermeme kararını isabetli karşılayan Bismarck, konferansın devam eden günlerinde diğer devletlerle birlikte hareket etmeye hazırdı. İstanbul'daki Alman temsilcisine Babîâli'yi Mısır'a asker göndermeye davet eden notada diğer temsilcilere katılması talimatını verdi.¹⁵ Almanya, İskenderiye'nin bombardımanından bir gün önce İngiltere'nin İskenderiye'deki eylemlerine karşı çıkmayacağını bildirdi¹⁶ ve İngiltere 1882'de Mısır'ı işgal ettiği zaman Almanya, diplomatik olarak İngiltere'yi desteklediğini açık bir şekilde ilettili.¹⁷

¹² “Earl Granville to Lord Ampthill (3 May 1882), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt**, s.101.

¹³ Moritz Busch, **Bismarck, Some Secret Pages of His History**, Vol.III, The Macmillan and Co., London, 1898, s.53.

¹⁴ Kızıltoprak, s.93-94.

¹⁵ “Earl Granville to Sir J. Walsham (15 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.147.

¹⁶ “Earl Granville to Sir J. Walsham (10 July 1882)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”]**, s.117.

¹⁷ Kızıltoprak, s.240.

İskenderiye'nin bombalanmasından sonra Süveyş Kanalı'nın güvenliğini sağlamak için harekete geçen İngiltere, önce diğer devletlerle işbirliği yapmak isteğini göstermek amacıyla devletlerin niyetini öğrenmeye çalıştı. Bismarck'ın düşüncesi kanalın koruması görevindeki önceliğin Sultan'a ait olduğu yönündeydi. Sultan bu görevi yerine getiremeyecekse kanal ile ilgili devletler müdahale edebilme hakkına sahipti. Bismarck diğer devletler bu sorumluluğu üstlenmek istedikleri takdirde, Almanya'nın gerekli önlemler için herhangi bir sorumluluk almayacağını ifade etti. Almanya mevcut antlaşma düzenlemelerinin değiştirilmesine razı değildi. Çünkü manda veya vekâlet formunda meydana gelecek bu değişim, başvurulacak tedbirlere geri dönüşü olmayan sınırlı bir sorumluluk yükleyecekti.¹⁸ Yine de Almanya İngiltere'yi memnun edecek bir kararla, "Möve" gambotu komutanına Süveyş Kanalı'nda devriye gezmesi emri verdi.¹⁹

1883 Eylül'de özel görevle Berlin'e gönderilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa, Bismarck ile yaptığı uzun görüşmede, Bismarck'ın "*Mısır meselesi hakkında da Babiâli'nin bu ülkeye tamamıyla el koymak için en iyi fırsatları kaçırdığını ve bu meseleyi halletmek için artık İngiltere ile doğrudan doğruya uzlaşmaktan başka çare kalmadığını söylediğini*" belirtir. Yine bu görüşmenin yer aldığı Mahmut Muhtar Paşa'nın eserinde Bismarck'ın 1887 tarihindeki "*Mısır bizim için alâka çekici bir kut'a değildir. Ve beynelmilel münâsebetlerimizi kendi isteklerimize uydurmağa vesile olmaktan başka bir şeye yaramaz.*" sözü aktarılır.²⁰

Bismarck'ın Mısır meselesinde takındığı ikircikli tutumu Osmanlı Alman yaklaşmasının izlerini barındırıyordu. Çünkü sonucunda her ne kadar diğer devletlerle birlikte hareket etmesine ve İngiltere'yi desteklemekten geri durmamasına rağmen gelişmeler boyunca Almanya, kimi zaman Osmanlı yönetimini hoşnut

¹⁸ "Earl Granville to Sir J. Walsham (28 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.243.

¹⁹ Almanya'nın bu emri İngiltere tarafından memnuniyetle karşılandı. "Earl Granville to Sir J. Walsham (29 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.250. Bu memnuniyet iki gün sonra Bismarck'a iletildi. Bkz., "Sir J. Walsham to Earl Granville (31 July 1882)", **British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of "Egypt No. 11 (1882)"]**, s.250.

²⁰ Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar, Berlin Andlaşmasından Harb-i Umûmî'ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri**, yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999, s.80-81.

edecek adımlar da attı.²¹ Mısır meselesi devam ederken başka meseleler de gündeme gelecek ve resmi bir bütün olarak görmek için diğer konulara bakmak gerekecektir.

Yakınlaşmanın asıl belirgin örneklerinden biri Almanya'nın Ermeni Meselesi'ne dair takındığı tavrıydı. İngiltere, Mısır'ın işgali öncesinde ve sonrasında dikkatleri başka yere çekmeye çalışıyordu. İngiltere'yi Ermeni Meselesi'nin savunuculuğuna iten nedenlerden biriydi bu. Diğer devletler ise İngiltere'nin amacını anlamayacak bilgi ve deneyimden yoksun değillerdi.

Almanya başta, 1880 yılında Ermeni Meselesi'ni içine alan notalara iştirak ederek diğer devletlerle uyum içinde hareket etti. Almanya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Kont Hatzfeldt (1878-1881), ki daha sonra Almanya Dışişleri Bakanlığı (1881-1885) ve Londra'da Büyükelçilik (1885-1901) görevlerini üstlenecektir, İstanbul'daki beş meslektaşıyla birlikte söz konusu 11 Haziran ve 7 Eylül 1880 tarihli notalara imza atmıştı. İktidarı devralan Gladstone'un Berlin Antlaşması'na imza atan devletlerle birlikte uyum içinde Ermeni Meselesi'ni çözme politikası bir süre sonra Almanya ve Avusturya Macaristan'ın desteği alınmadığı için sonuca ulaşmayacaktı.²²

1881 yılının Ağustos ayından itibaren İngiltere tekrar Babilî'ye 7 Eylül 1880 tarihli notanın teyit edilmesi, Doğu'ya genel bir vali atanması ve ıslahat konusunda baskı uygulanması konusunda diğer devletlerle ortak hareket edebilme çağrısı yaptığından olumlu karşılık bulamadı. Dufferin, Almanya'nın önemli bir rol oynayacağına şüphe duymuyordu. *“Almanya'yı Sultan'a yüksek bir komiser atanması konusunda dürüstçe ve içtenlikle baskı yapması için bize katılmaya ikna*

²¹ Kızıltoprak'ın Mısır meselesinde Almanya'nın yürüttüğü politikayı değerlendirmesi biraz daha farklıdır. Kızıltoprak'a göre, Mısır sorunu sırasında Almanya Osmanlı Devleti'ne beklediği desteği vermedi. Bismarck desteğini İngiltere'den yana kullandı. Bu desteğin İngiltere ile Fransa arasında bir çatışmaya yol açacağını bekliyordu. Böyle bir çatışma ihtimalinin azaldığı noktada ise İngiltere'yi destekleme politikasını da bir tarafa bıraktı. Bkz., Kızıltoprak, s.248-249.

²² Gürün, **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1985, ss.123-125; Taha Niyazi Karaca, **İngiltere Başbakanı Gladstone'un Osmanlı'yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.246-247; Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi**, Cilt: VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011, s.135; Arman J. Kirakossian, **British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914**, Gomidas Institute Books, London, 2003, ss.127-144; Cevdet Küçük, **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1986, ss.88-93; Münir Süreyya Bey, **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, Ankara, 2001, s.29-38; vd.

edersek Majesteleri (Sultan) karşı koyamayacaktır.” diyordu.²³ Ertesi gün, yani 7 Aralık 1881 tarihinde Berlin’deki İngiliz elçisi Ampthill’e, Alman Hükümeti’nin Ermeni Meselesi’ne katılması için baskı yapılması talimatı verildi.²⁴ Dışişleri Bakanı Kont Hatzfeldt, Ermeni Meselesi konusunda Babıâli’ye baskı yaptıklarını ve bunu Reşid Bey ile görüştiklerinde tekrarlayacaklarını cevabını verdi.²⁵ Ancak Almanların baskı uygulamak veya baskıyı sürdürmek gibi niyetleri yoktu. 19 Aralık 1881 tarihinde Lord Ampthill ile görüşmesinde dillendirdiği gibi Bismarck, İngiliz Hükümeti’nin isteklerine katılmakla birlikte, Babıâli’ye çok fazla baskı yapılmasını yararlı olmaktan çok daha zararlı buluyordu. Çünkü baskı, karşı baskıyı tetikleyecek ve Sultan’ın erteleme isteği artarak öfkesini açığa çıkaracaktı.²⁶

1881 ve 1882 tarihlerinde İngilizler Almanya’yı birlikte hareket etmeye teşvik için çabaladılar. 28 Nisan 1882’de Alman Dışişleri tarafından Londra’daki Alman Elçiliği’ne yollanan yazıda “*Türkiye’nin dâhili meselelerine müdahale halinde Padişah’ın itimadını kaybedeceklerini, hâlbuki Avrupa barışı açısından bu itimadı muhafazayı uygun gördüklerini bildiriyordu.*”²⁷

1883 yılında İngiliz talepleri devam etti. Almanya ise Ermeni Meselesi’nde takındığı tavrını sürdürdü. Kasım 1882 ile Mayıs 1883 tarihleri arasında Mısır’da Konsolos Malet’in yerine bakmakla görevlendirilen büyükelçi Dufferin, İstanbul’a döndüğü zaman ayağının tozuyla Ermeni Meselesi’ne yoğunlaşacaktı.²⁸ İstanbul’da kaldığı kısa süre içerisinde diğer büyükelçileri “*kendi zararlı amaçlarını desteklemeleri maksadıyla ikna edip ayartmaya çalışmışsa da çok şükür başarılı olamamış*”tı.²⁹ Viyana, Berlin, Paris üzerinden Londra’ya doğru yola çıkan

²³ Osmanlı tarafı için de Almanya’nın tutumu merak konusuydu. Sultan ve sarayındaki yakınları Berlin’e gönderilen elçilerden biri olan Reşid Bey’den bilgi alınıncaya kadar Ermeni Meselesi ile ilgili bir şey yapmama kararı aldılar. Bkz., “The Earl of Dufferin to Earl Granville (6 December 1881) (Very Confidential)”, için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, s.361.

²⁴ “Earl Granville to Lord Ampthill (7 December 1881)”, için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, s.362-363.

²⁵ “Lord Ampthill to Earl Granville (8 December 1881)”, için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, s.363.

²⁶ “Lord Ampthill to Earl Granville (20 December 1881) (Confidential)”, için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, s.376.

²⁷ Die Grosse Politik, Band 9. No 2183’den aktaran Gürün, s.124. Ayrıca bkz., Küçük, s.90-91.

²⁸ The Times gazetesinin 26 Nisan 1883 tarihli haberinde, Dufferin’in Mayıs başında Kahire’den İstanbul’a döneceği ve Dışişleri’nden aldığı talimat üzerine Ermeni Meselesi ile ilgileneceği yazılıyordu. Bkz., The Times, 26 April 1883.

²⁹ BOA, Y.PRK.BŞK., 8/90 için bkz., Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), s.95-96.

Dufferin'in yol üzerinde temaslarda bulunacağı belliydi. Hariciye Nezareti'nden 15 Mayıs 1883 tarihinde çekilen telgrafta, Dufferin'in Ermeniler hakkındaki amaçlarını diğer devletlere kabul ve tasdik ettirme teşebbüslerinin engellenmesi isteniyordu.³⁰

Bismarck, Ermeni Meselesi konusunda İngiltere'nin takip ettiği politikayı izlemiyor ve Sultan'a bu konuda baskı yapılmasını iyi karşılamıyordu. Ermeni ıslahatları konusunda M. de Radowitz'e Dufferin tarafından yapılan, Sultan'a baskı uygulanması talebine katılmayı kabul etmemesi talimatı vererek bu konudaki politikasını bir kez daha teyit etti.³¹ Almanya'nın Ermeni Meselesi'nde takip ettiği Osmanlı Devleti'ni memnun eden politikası, iki devlet arasındaki yakınlaşmanın önemli belirtilerinden biri oldu. Ermeni Meselesi'nin gündeme geleceği 1890'lı yıllarda Almanya bu tutumunu devam ettirecekti.

Osmanlı yönetimi açısından Osmanlı Alman yaklaşmasının değerlendirilmesi yapıldığında, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu bunalımlı yıllarda uluslararası baskılara karşı kendisine bir dayanak ve bir çıkar yol olarak Almanya'ya yakınlaşmaya çalıştığı tezi ileri sürülebilir. Bu dönemde Osmanlı Devleti'nin fazla seçeneği yoktu. İngiltere'nin Balkan Krizi sırasında ve sonrasındaki politika ve eylemlerinde belirlediği yol haritası, Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğinin bu devlete güvenilecek inşa edilemeyeceğini göstermişti. Yakın zamanda yaşanan gelişmelerde Osmanlı yöneticilerinin gördüğü açık ve net olan bir durum vardı: Kendisine yönelik kararlar uluslararası toplantılarda şekillenmişti. Osmanlı Devleti'nin tek başına sorunların üstesinden gelmesi faydasız çoğu zaman yetersiz kalmıştı. Uluslararası arenada yalnızlık sonunda felaketin kapılarını aralayabilirdi. Bu şartlar altında Osmanlı Devleti, İngiltere ile ilişkileri koparmadan başka dostluklar kurmaya çalıştı. Almanya, ilişkilerini geliştirmeye çalıştığı devletlerin başında geliyordu.

Osmanlı Devleti, askeri ve mülki konularda bir dayanışma üzerinden Almanya ile ilişkilerini geliştirmeyi ve yakınlaşma sağlayabilmeyi denerdi. Almanya'nın gelişen sanayisi, askeri teknolojisi ve kara ordusunun kuvveti

³⁰ Gayet mahremdir ibaresiyle Paris Sefareti'ne gönderilen yazı için bkz., "Paris Sefaret-i Seniyyesine", **BOA, Y.PRK.HR.**, 7/1, 8 Recep 300 (15 Mayıs 1883). Kahire'deki İngiliz Konsolosu Malet'in hastalığı dolayısıyla Kasım 1882'de Mısır'a giden İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Dufferin, Mayıs ayına kadar orada kalıp Mısır işgalinin esaslarını korumakla meşgul olacaktı. Bkz., **Mısır Meselesi**, s.80.

³¹ "Lord Ampthill to Earl Granville (16 May 1883) (Secret)", için bkz., Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, ss.460-462.

malumdu. Daha önceki örneklerden hareketle bir Alman askeri heyetinin davet edilmesi yakınlaşmanın başlangıcı olabilirdi. III. Selim'in isteğiyle Albay von Goetze ordu birliklerini denetlemiş, II. Mahmut zamanında Helmuth von Moltke, 1835'ten 1839'a kadar Osmanlı ordusu için reform çalışmalarını yürütmüştü. Moltke, bu sırada yaşadıklarıyla ve gözlemleriyle ilgili mektuplarını/anılarını da miras bıraktı.³² Moltke'nin anısı unutulmayacaktı. II. Abdülhamit, Almanya ile yakınlaşma siyaseti bağlamında askeri heyet talebinde bulunduğu zaman, Moltke'nin hizmetlerine atıfta bulundu. Wallach, 1880'de II. Abdülhamit, askeri bir heyetin gönderilmesi konusunda Alman Hükümeti ile görüşmeler yaparken Alman elçisi Hatzfeldt'e *"Feldmareşal Graf Moltke'nin Türkiye'ye yapmış olduğu hizmetleri hiçbir zaman unutmadığını ve Feldmareşalın da burada bulunduğu günlere ait anılarını koruduğu, bugünkü isteğinin gerçekleştirilmesinde kendisine yardımcı olacağını umduğunu"* söylediğini aktarır.³³

II. Abdülhamit'in Almanya'dan askeri ve mülki bir heyet talebi, Berlin Antlaşması'nın ardında bıraktığı sorunlardan bazılarının gündemde olduğu bir tarihte, Mayıs 1880'de gerçekleşti. Alman elçisi Hatzfeldt'e Padişah'ın askeri danışmanlarından eski bir Fransız yarbayı olan Dreysee tarafından götürülen öneri sonrasında istek açıkça Almanlara bildirilmiş oldu. Bismarck'ın politikasını bilen deneyimli elçi Hatzfeldt, işi biraz ağırdan almak istedi. Aynı ay içinde talep, elçinin kabulü sırasında II. Abdülhamit tarafından da tekrarlanınca Almanya bu isteği değerlendirmeye aldı. Bismarck 1 Haziran'da İmparator'a bu isteğin olumlu karşılanmasını önerdi. 2 Temmuz 1880'de Almanya tarafından gönderilecek sivil ve asker uzmanların hizmet şartlarını içeren bir mukavelename müsveddesi hazırlandı. Bismarck'ın destekleyici tavrını ve sürecin olumlu ilerleyişini engelleyen İngiltere'nin itirazları oldu.³⁴ Ayrıca Ermeni Meselesi, Karadağ ve Yunan sınırları ile ilgili Osmanlı Devleti'ne verilen 11 Haziran 1880 tarihli, Osmanlı Devleti'ni biran evvel Berlin Antlaşması'ndaki yükümlülüklerini yerine getirmeye davet eden nota

³² Helmuth von Moltke, **Türkiye'deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)**, çev. Hayrullah Örs, TTK Basımevi, Ankara, 1960. Ayrıca Wallach tarafından yazılan ve Türk Alman askeri ilişkileri üzerine başvuru niteliğindeki eser için bkz., Jehuda L. Wallach, **Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye'de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919**, çev. Fahri Çeliker, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. Yayınları, Ankara, 1985, ss.7-10.

³³ Wallach, s.19.

³⁴ Kemal Beydilli, "II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında", **Tarih Dergisi**, Sayı:31, 1979, ss.485-488; Wallach, ss.24-27; vd.

göz önünde bulundurulduğunda, bu yakınlaşma devletler arasındaki uyuma istenmeyen bir etki yapabilirdi.

Londra'daki Alman Büyükelçisi'nin 19 Temmuz 1880 tarihinde Alman Dışişleri'ne gönderdiği yazıda, “*Lord Granville ve Mr. Gladstone'nun, bu sırada Alman subaylarının Türk hizmetine girmesinin Türkiye'de ve burada (yani İngiltere'de) istenmeyen bir etki yapabileceğinden korktuklarını*” bildirdi.³⁵ Alıntıyı yapan Wallach, konunun İngiliz basınına ve Avam Kamarası tartışmalarına da yansıdığını yazmaktadır. Bu tartışmalara rastlanamamış olmakla birlikte, *The Times* gazetesinde karşılaşılan bir haber konunun farklı bir boyutuna açıklık getirmektedir. Dış borçların ödenmesi konusunda uluslararası bir komisyonun kurulmasına yönelik görüşmeler başlamadan hemen önce 15 Temmuz 1880 tarihli *The Times* haberinde, Türkiye'deki finansal yönetimin radikal reformunu üstlenmek için Berlin Kabinesi tarafından önerilen ve İstanbul'a gelen birkaç Alman yetkilinin ortaya çıkması, İstanbul'daki diplomatları ve yatırımcıları şaşırttı yazmaktadır. Haber bazı varsayımlar üzerinden devam ediyordu: Almanya'nın son zamanlardaki düşüncesi belki, Avrupa koalisyonundan ayrı olabilir. Türk-Alman ittifakının, Batılı devlet adamlarına saçma gözükse de şimdi belli politikacılar tarafından yakın geleceğin politik olanaklarından biri olarak kabul ediliyor.³⁶ Askeri işbirliğinin yanında ekonomik bir işbirliğine dair ipuçları sunan haberde Osmanlı-Alman yakınlaşmasının geleceğine dair öngörülerin haklılığı zamanla ortaya çıkacaktı.

1880 yılı içinde, talep edilen Alman askeri heyeti konusunda bir başarı sağlanamadı. Osmanlı Devleti'nin Almanya ile yakınlaşma çabalarından vazgeçmeye niyeti yoktu. II. Abdülhamit'in yaverlerden ve Osmanlı ordusuna hizmet eden Polonya asıllı Alman Generali Drigalski, Almanya'ya giderek Alman devlet adamları ile görüştü. Bu görüşmelere dair 22 Kasım 1880 tarihli raporunda iki devlet arasında “*esmeye başlayan sıcak rüzgârların etkileri ve işaretleri*” bulunuyordu.³⁷ 16 Ocak

³⁵ Londra'daki Alman Büyükelçiliğinden Dışişleri Bakanlığına, Nr., 67 tarih 19.7.1880. Dışişleri Politik Arşivi, Türkiye 139, vol.1, A 4382'den aktaran Wallach, s.27.

³⁶ “Turkey”, **The Times**, 15 July 1880. Georgeon, 1880'in Ağustos ayında İngiliz ve Fransız tahvil hamilleriyle pazarlıkta yardımcı olacak bir mali uzman, Wettendorf'un ve 1881 kışında gümrük işlerine yardımcı olması için başka bir Alman uzmanın gönderildiği yazmaktadır. Bkz., Georgeon, s.315.

³⁷ Berlin'deki Osmanlı Sefiri Sadullah Bey ilk başta kamuoyunu bilgilendirme konusunda başarısız olsa da zamanla ilişkilerin geliştirilmesi konusunda önemli hizmet ve katkı sağladı. Bkz., Ali Akyıldız, **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011, s.109-110.

1881 tarihinde Osmanlı belgelerine yansıyan Rus gazetesinin haberinde bu esintinin izleri sürülmektedir:

“Osmanlı Devleti’nin Almanya ile ilişkileri iyi bir şekilde sürmektedir. Babîâlî her şeyden önce İngiltere tarafından Avrupa’da Padişah aleyhine propagandada bulunulmasına Almanya İmparatorunun engel olması için gayret etmektedir. Bundan başka Osmanlı Devleti de Almanya İmparatorunun demiryolları ve maden işletme hususlarına yardımcı olmasını arzulamaktadır. İşte Almanya ile Osmanlı Devleti ilişkilerinin iyi bir şekilde devam ettiğine bundan daha büyük delil olamaz!”³⁸

II. Abdülhamit, esen sıcak rüzgârların etkisi azalmadan, Kasım 1881’de Alman İmparatoruna bir mektup gönderdi. Mektupta dostluğunun ve samimiyetinin bir delili olarak birinci rütbeden İmtiyaz Nişanı’nı İmparator Hazretleri’ne vermekten bahtiyar olduğunu bildirdi.³⁹ Nişanı I. Wilhelm’e takdim etmek üzere bir heyet Berlin’e doğru yola çıktı. Ali Nizami Paşa’nın başkanlığında ve Mabeyn kâtiplerinden Reşid Bey’in bulunduğu heyet aynı zamanda Almanya ve Avusturya’da temaslarda bulunmak üzere yetkilendirilmişlerdi.

Heyet, Aralık başında Berlin’e ulaştı. Önce 4 Aralık’ta Dışişleri Bakanı Kont Hatzfeldt ile görüldü.⁴⁰ İki gün sonra İmtiyaz Nişanı’nın takdimi için imparatorun sarayında bir tören yapıldı. Sadullah Bey, Ali Nizami Paşa ve Reşid Bey’in katıldığı törende, var olan dostluğun arttırılması ve pekiştirilmesi arzusunu içeren konuşma sonrasında Nişan, I. Wilhelm’e takdim edildi. Alman İmparatoru cevaben teşekkürlerini sunduktan sonra Padişah’ın efkârı ve niyetleri ile aynı hisleri paylaştığını söyledi. Konuşmasının sonunda *“Şimdiye kadarki cari olan münasebat ve revabıt (bağlar) pek halisane ve dostane olduğu gibi fi-maba’ddaki (bundan sonraki) münasebat-ı mezkurenin teyid-i tahkimi için şansölyeme yani başvekilime emir verdim.”* dedi.⁴¹

³⁸ “Moskova’da yayınlanan Moskowski Vedomosty adlı Rusça gazetesinin 16 Ocak 1881 tarihli nüshasında yer alan bir mektubun tercümesi”, **BOA, Y.PRK.TKM., 4/8** için bkz., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890)**, ss.58-60.

³⁹ “...Zat-ı Haşmet Simat-ı İmparatorileri hakkında muhabbet-i ciddiye ve samimiye ve ihtiramat-ı kâmileme bir delil-i cedid ve aleni olmak üzere imtiyaz nişanının bir kıtasını müşarin-i kiramından birinci rütbe Nişan-ı Osmanî ve Mecidiyi hâmil yaver-i ekremimiz Ali Nizami Paşa vasıtasıyla taraf-ı zi-şeref-i haşmetanelerine irsal eyledim.” Bkz., **BOA, Y.PRK.EŞA., 3/5**, s.2. 24 Zilhicce 98 (17 Kasım 1881).

⁴⁰ Berlin ve Viyana’ya gitmiş olan Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey tarafından takdim olunan raporları içeren defter için bkz., **BOA, Y.EE.d., 1025**, s.4. Defterde sayfa numaraları belirtilmemiş olduğu için yazılı ilk sayfa başlangıç alınarak sayfa numaraları tarafımızdan verilmiştir.

⁴¹ “Berlin’de Reşid Beyden Mevrud Telgrafnamedir”, **BOA, Y.EE.d., 1025**, 24 Teşrinisani 97 (6 Aralık 1881), ss.7-10. Ayrıca bkz., **BOA, Y.PRK.EŞA., 3/5**, s.6; Akyıldız, s.109-100.

Heyetin gönderdiği raporlardan anlaşıldığı kadarıyla İmparator'un heyete gösterdiği hürmet ve yaptığı konuşma Alman devlet adamları arasında etkili olmuş ve birçok devlet adamı heyeti ziyaret etmişti.⁴² Berlin'deki Osmanlı Sefiri Sadullah Bey'in gayretleri de övülmüştü.⁴³ Bunların dışında raporlarda bambaşka bir durum da gözler önüne seriliyordu. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik çöküntünün izleri, diplomatik girişimler için Avrupa'ya giden heyetin raporlarında gözlenebiliyordu. Heyet üyeleri, tahsis edilen harcırahları hatta yanlarında götürdükleri paraları bitirmiş ve ek para talebinde bulunmuşlardı.⁴⁴

İmparator'un konuşması Bismarck üzerinde de etkili oldu. Gönderilen bir raporda Avrupa'dan gelenlere beş dakika bile ayırmayıp savuşturduğu herkes tarafından bilinen Bismarck'ın heyeti yemeğe davet etmesi bir başarı sayıldı.⁴⁵ Bismarck'ın hususi olarak yaptığı bu davet Padişah nezdinde memnuniyet yarattı. Heyete yemekten önce Padişah'ın selamını iletmeleri sonra Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zorluklardan dolayı yardım talep edilmesi talimatı verildi.⁴⁶

Samimi bir akşam yemeği havasında başlayan davet, yemek sonrasında salondaki görüşmeyle devam etti. Bismarck heyeti çok iyi karşılamıştı. Raporda, Bismarck'ın gösterdiği hüsnü kabul ve dostluğun tarifi mümkün değildir deniliyordu. Bismarck, Alman Parlamentosu'nda yaşadığı zorluklar, Meclis-i Mebusan'ın kapatılması ve İngiltere'deki Parlamento'nun eksikleri üzerine yaptığı uzun konuşma sonrasında heyet sözü nihayet Osmanlı Devleti'ne getirebildi. Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu zor durumdan bir dost devletin, yani Almanya'nın yardımı ile kurtulabileceği belirtildi. *"Sizden mülkiye ve askeriye bir takım memurlar istemişlerdi. Bir kısmı geldi, kısm-ı diğeri hala şiddetle intizar olunmaktadır (beklenmektedir)."* Prens Bismarck, bu memurların adedini bin, bin beş yüz kişi zannettiği ve bu talebin karşılanmasının mümkün olmadığı, *"Beş on kişi olsaydı belki bulunabilir o da size hakikaten bir hizmet görebilecek adamlar olmalıdır"* cevabını

⁴² "Berlin'de Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey'den Gelmiştir", **Y.EE.d.**, 1025, 25 Teşrinisani 97 (7 Aralık 1881), s.11-12.

⁴³ Berlin'den gelen güzel haberler ve Sadullah Bey'in gösterdiği yoğun çabaların bir mükâfatı olarak kendisine vezirlik rütbesi ve paşalık unvanı verildi. Bkz., Akyıldız, s.111.

⁴⁴ Hiç olmazsa beş yüzer lira gönderilmesi istenmişti. İstek sonrası her birine dört yüzer lira ile maiyetlerinde bulunanlara yetmiş beşer lira toplamda dokuz yüz elli lira gönderildi. Bkz., "Berlin'de Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey'e", **Y.EE.d.**, 1025, 24 Teşrinisani 97 (6 Aralık 1881), s.11.

⁴⁵ "Berlin'de Ali Nizami Paşa ve Reşid Bey'den Gelmiştir", **Y.EE.d.**, 1025, 26 Teşrinisani 97 (8 Aralık 1881), s.15.

⁴⁶ "Ali Nizami Paşa ve Reşid Bey'e Yazılan İrade-i Telgrafidir", **Y.EE.d.**, 1025, 27 Teşrinisani 97 (9 Aralık 1881), s.17.

verdi. Bu cevabın ilk kısmında Bismarck gibi deneyimli bir devlet adamının bulduğu basit bir bahane, ikinci kısmında ise heyet gönderme işine artık sıcak bakıldığı seziliyordu. Heyet, Padişah'ın talebinin on beş kişiyi geçmediğini, bunların yarısının mülki yarısının askeri memurlar olacağını belirtmesi ile Osmanlı Devleti'nin ihtiyaç duyduğu desteğin Almanya'dan beklendiği sözlerine karşılık Bismarck görüşmenin son cümlesini kurdu: *"İmparator Hazretlerinin ve kendi efkârım dahi bu merkezdedir, Saltanat-ı Osmaniye'nin beka ve devamı ve kesb-i kuvvet ve nüfuz eylesini cidden isteriz."*⁴⁷

Bismarck söz konusu talebi reddetmeyip aksine bu konuda biraz cesaretlendirici tutum takındı. Bismarck ile yapılan görüşme Alman heyetinin gönderilmesi yönünde elde edilmiş bir başarı ya da en azından önemli bir eşik olarak değerlendirilebilir. Genel olarak heyetin Berlin ziyareti ve temasları Osmanlı Alman yakınlaşmasının izlerini barındırması bakımından önemlidir. II. Abdülhamit'e 5 Ocak 1882'de sunulan Kartal Nişanı ile onurlandırılması, Alman İmparatoru I. Wilhelm'in kendisine uzatılan dost elini karşılıksız bırakılmayacağını bir göstergesiydi.⁴⁸

Bu gelişmeler neticesinde Almanya'dan talep edilen askeri heyetin gönderilmesine karar verildi ve subaylar, 21 Haziran 1882'de görevlerine başladılar.⁴⁹ Heyet başkanı Albay Kaehler göreve başladıktan sonra, kısa sürede rütbeleri arttırıldı. 1885'te vefat edinceye kadar heyet başkanlığını yürüten Kaehler, Osmanlı müşirliğine kadar yükseldi. Osmanlı ordusunda görev alan Alman subayların rütbelerinin Alman'da da hızlı şekilde yükselmesi Osmanlı ordusunun

⁴⁷ "Berlin'de Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey'den Mevrud Telgrafnamedir", **Y.EE.d.**, **1025**, 29 Teşrinisani 97 (11 Aralık 1881), ss.17-24. Heyet 20 Ocak 1882'de son kez İmparator ve İmparatoriçe'yi ziyaret ederek Berlin'den Viyana'ya geçti. Bkz., "Berlin'de Ali Nizami Paşa ile Reşid Bey'den", **Y.EE.d.**, **1025**, 20 Kanunuevvel 881 (20 Ocak 1882), s.31. Ayrıca bkz., Akyıldız, ss.111-113.

⁴⁸ **BOA, Y.PRK.EŞA., 3/9**. Ayrıca *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinin 9 Ağustos 1882 tarihli haberinde Alman İmparatoru'nun şehzadeler için de nişan gönderdiği bilgisi paylaşıldı. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 9 Ağustos 1882.

⁴⁹ Wallach, 11 Nisan 1882'de Askeri Kabine Başkanı'nın İmparatorun muvafakatini resmen açıkladığını Dışişleri Bakanlığı'na bildirdiğini, 29 Nisan'da izinleri kabul edildikten sonra subayların yola çıktığını ve 1 Haziran'da Padişah tarafından kabul edilip 21 Haziran'da göreve başladıklarını belirtiyor. Bkz., Wallach, ss.31-33. Mısır meselesi hakkındaki tutumu dolayısıyla Alman İmparatoru ve Bismarck'a iletmek üzere gönderilen 24 Mayıs 1882 tarihli teşekkür yazısının sonunda sefire, Osmanlı ordusunun ıslahatında görevlendirilmek üzere talep edilen Alman subayların gönderilmesinin hızlandırılmasına çalışınız talimatı yer alıyordu. Anlaşılan subayların gönderilmesi biraz zaman almıştı. Bkz., "Makam-ı Nezaret-i Celile-i Hariciyeye fi 24 Mayıs 82 Tarihiyle Berlin Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 6/26**.

cazibesini artırıyor. İlk gelen heyet içindeki Yüzbaşı Hobe, Padişah tarafından üç günde albaylığa terfi ettirilerek kendisine bir ev tahsis edildi.⁵⁰ Gelen subayların ne şekilde karşılandığı ve gösterilen hürmetin boyutları bu örneklerde açığa çıkıyordu.

Subayların görevleri genel olarak Osmanlı ordusunun modernleştirilmesi idi. Ordunun teşkilatı, eğitimi, savaş hazırlığı ve özellikle askeri donanım hakkında incelemeler yapıp raporlar hazırladılar. Gelen Alman subaylar Osmanlı Alman ilişkilerinin gelişiminde bir köprü rolü üstlendiler. Aynı zamanda silah ticaretinin gelişmesinde, yani Alman silah sanayisinin Osmanlı pazarına girmesinde aracı oldular. Özellikle Colmar von der Goltz zamanında bu ticaret gözle görülür bir şekilde arttı.

Askeri eğitim ve öğretim konusunda bir Alman subayı gönderilmesi isteği sonrasında 1883 yılının Haziran ortasında İstanbul'a gelen Goltz, iki ay sonra Askeri Okullar Müfettişi sıfatıyla göreve başladı. Binbaşı rütbesindeyken Osmanlı topraklarına gelen Goltz, 1885 Kaehler'in vefatı üzerine Alman heyetinin başına Goltz Paşa olarak geçti ve görevini 1895'e kadar yürüttü. Alman yakınlaşmasına ciddi katkılar sağlayan Goltz, eğitim faaliyetlerindeki etkin konumu nedeniyle hem 4.000 sayfaya ulaşan ders kitapları yayımladı hem de faaliyetleri ve diğer eserleriyle yetişen yeni askeri nesil üzerinde Alman etkisini arttırmayı başardı.⁵¹

⁵⁰ Beydilli, s.492; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 93-94; Wallach, ss.31-36.

⁵¹ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, ss.97-100; Ramazan Çalık, "Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri", <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/asdasd> (16.06.2019); Wallach, ss.42-71; Zeynep Güler, **Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde von der Goltz Paşa'nın Rolü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2007; vd. 1885 yılında yazdığı ve iki yıl içinde Osmanlıca'ya çevrilen "*Millet-i Müselleha*" yani "*Ordu Millet*" olarak anılan kavramla Goltz Paşa, kendi birikim ve tecrübelerini aktarmaya çalıştı. Kitabın asıl amacı askerlere yönelik bir ders kitabı yazmak değildi. Topyekûn savaş kavramı temelinde, siyasi mekanizmanın askeri gücü etkin olarak kullanılabilmesi için halkın da bu süreçte üzerine düşeni yapmasını sağlamaktı. Eserinin sonuç kısmında dünyada savaşların eksik olmayacağını yazdıktan sonra şöyle ekliyordu: "*Milel ve akvam-ı hazıra, esliha-i lazıme imal etmeyi bilmeli, onları kullanmak için pazularına kuvvet vermeye çalışmalı ve vatan uğrunda edecekleri muharebe esnasında düçar olacakları şedâ'id ve meşakka tahammül edebilmek için kalplerine metanet vermeye gayret etmelidir.*" Böylece gelecekte meydana gelecek bir savaşta "*millet-i müselleha*" ile kesin galibiyet kazanılacaktır. Bkz.Colmar von der Goltz, **Millet-i Müselleha (Ordu Millet)**, yay. haz. İsmet Sarıbal, Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çankırı, 2013, ss.449-455. Eseri yayına hazırlayan Sarıbal, Goltz Paşa'nın bu eserinin cumhuriyetin kurucu kadrolarının da içinde bulunduğu son dönem Osmanlı subaylarını etkilediğini ve Türk siyasetine bu kavramın yerleşmesini sağladığını belirtir. Sarıbal'ın giriş yazısı için bkz., aynı eser ss.7-13. Komutasına verilen askeri okullardaki öğrenci sayısının 1885-1895 yılları arasında 4.000'den 14.000'e ulaşması Goltz Paşa'nın etkisinin genişliğini gösteriyordu. Osmanlı Devleti üzerine Goltz Paşa'nın tespitleri özetle şöyledir: "*Osmanlı Devleti, asli özelliklerini kaybetmemiş, yiğit, kanaatkâr, basit ve rızacı bir kavim tabiatında, yine başta mevcut olan menfaat hissi ile fetihçi geleneklerden doğan hakimiyet hissiyatında ve örf âdet ile teyit edilmiş, halifeye*

Goltz Paşa'nın başardığı başka bir konu ise silah alım komisyonundaki üyelik rolünü de kullanarak Osmanlı ordusunda Alman silahların alımı ve kullanımını yaygınlaştırmasıydı. Alman silah sanayisine verilen küçük çaplı siparişler Goltz Paşa zamanında kayda değer şekilde arttı. Goltz Paşa anılarında:

*“1880’li yılların sonuna gelindiğinde Türkiye Krupp Firmasına binin üzerinde muhtelif çaplarda top siparişi vermiştir. Aynı dönemde Mauser ve Löve silah fabrikalarına da yüz binlerce tüfek ısmarlanmıştır. Goltz ayrıca Schichau-Tersanesine de Çanakkale ve İstanbul boğazlarının tahkim edilmesi amacıyla gemi siparişi de verdirmiştir.”*⁵² demektedir.

Hissedilir derecede bir artış olmasına ve 1878’den 1889’a kadar Alman ticareti %54 oranında artmasına rağmen Önsoy’un verdiği rakamlara göre toplam Osmanlı ticaretinde Almanya’nın payı bu dönemde %1 bile değildi.⁵³ Yine de 1890’lara gelindiğinde silah siparişleri hız kesmeden devam etti. Osmanlı Alman ilişkilerinin incelendiği çalışmalarda yakınlaşmanın en belirgin örneği olarak askeri ilişkileri içine alan Alman askeri heyetleri ve silah ticareti gösterilmesinin nedeni siparişlerin sürekliliği ve artışıydı. Osmanlı Devleti’nin silah ticaretinin tekeli zamanla, Vicker-Amstrong ve Schneider- Creusot gibi İngiliz ve Fransız şirketlerini yenilgiye uğratan Almanların eline geçecekti.⁵⁴

kayıtsız itaat eden bir toplum yapısındadır... Osmanlı Devleti’nin zaafı, memleketin çok küçük olmasından değil, bilakis muhafazası için bu anda mevcut olan kuvvete nispetle bugün bile çok geniş bulunmasından dolayıdır.” “Devlet-i Aliyye’nin Zaaf ve Kuvveti”, **Deutsche Rundschau**, Ekim 1897’deki yazısı için bkz., Colmar von der Goltz, **Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri “Golç Paşa’nın Hâtırâtı”**, haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012, ss.23-57.

⁵² Colmar von der Goltz, **Denkwürdigkeiten**, von der Goltz, Friedrich Frh. und Wolfgang Förster (hrsg.), Berlin 1929, s.140’dan aktaran Fahri Türk, **Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.99.

⁵³ Ayrıca Önsoy’a göre, 1880’lerin sonuna kadar Alman subaylarının İstanbul’a gönderilmesi dışında iki ülke arasında hissedilir yakınlaşma olmadı. Bkz., Rifat Önsoy, **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982, s.14-15, 26.

⁵⁴ Lothar Rathmann, **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye’ye Girişi**, haz. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982, ss.30-34; Mehmet Beşirli, “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:16, Yıl:2004/1, ss.121-139; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, ss.102-104. Wallach, “Prusyalı subaylar, Türkiye’nin Almanya’ya silah siparişi konusunda hiç olmazsa vatanlarına iyi hizmet ettiler.” demektedir. Bkz., Wallach, s.22. Türk’ün doktora çalışmasında ortaya koyduğu tez, “Türk Alman ilişkilerinin asıl itici gücünün Alman silah sanayinin torpillediği askeri yardımlar” üzerinedir. Bkz., Türk, s.22, 98-103. Konu hakkında Yorulmaz tarafından yapılan doktora çalışmasında, Almanya’nın silah ticaretini, nüfuz politikaları oluşturmak için bir alet olarak kullandığı ve silah ticareti üstünlüğünü ele geçirdikten sonra silah ticaretini ekonomik boyutu açacak şekilde siyasi açıdan da kullandığı üzerinde durulmuştur. Ali Nizami Paşa ve Reşit Bey’in ziyaretini Avrupa tarihi açısından bir dönüm notası olarak gören Yorulmaz, Bismarck’ın yaktığı ‘yeşil ışık’ sonrasında I. Dünya Savaşı’nda ittifaka giden sürecin tohumlarının atıldığını belirtir. Alman silah üreticileri de Bismarck’ın attığı tohumların ilk hasatçılarıdır. Bkz., Bkz., Naci Yorulmaz, **Büyük Savaşın Kara Kutusu**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018, s.50-52.

Dört kişiden oluşan ilk Alman heyetinin İstanbul'a ulaşip görevlerine başlamaları, Almanya ile yakınlaşma ve dostluğu geliştirme çabalarının tamamlandığı veya sona erdiği anlamına gelmiyordu. Eylül 1883'te Gazi Ahmet Muhtar Paşa başkanlığında fevkalade bir heyet Almanya'ya gitti. Osmanlı ordusunda görevlendiren Kaehler ve Hobe Paşalar da heyette bulunuyordu. Heyetin gidiş amacı, İmparatoriçe ve veliaht Wilhelm'e Padişah tarafından gönderilen Şefkat ve Osmanî Nişanları'nı takdim etmek ve Alman ordularının manevralarını izlemektir.

Heyete kâtip olarak katılan Hüseyin Kazım Bey'in diplomatik seyahatler vesilesiyle kaleme aldığı raporlarda, seyahatin ayrıntıları yer almaktadır.⁵⁵ Hüseyin Kazım Bey, Dışişleri Bakanı Hatzfeldt ile görüşmesinde Mısır, Bulgar ve Ermeni meselelerine ilişkin görüş ve yardımlarına başvurdu. Benzer konular üzerine Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bismarck ile görüştü. Görüşmeler Osmanlı tarafı için cesaret verici değildi ve Almanlar bu konular hakkında Osmanlı tarafını destekledikleri yönünde herhangi bir taahhütte bulunmamışlardı. Yine de başlayan yakınlaşmanın tersine dönmeyip başladığı şekilde ağır da olsa ilerlediği, heyetin iyi karşılanması ve dostane tavsiyelerin verilmesinden anlaşıyordu. Bismarck ve Hatzfeldt tarafından verilen tavsiyelerin en dikkat çeken, İngilizlerle iyi ilişkilerde bulunmanın faydalarından uzun uzadıya bahsedilmesiydi. Ayrıca 25 Eylül 1883'te İmparator tarafından verilen davette heyette bulunanlara farklı derecelerden nişanlar verildi. Ertesi gün Mösyö Alfred Krupp, Osmanlı heyetine fabrikalarını gezdirdi ve gezi sırasında yeni silahlar ve teçhizatlar ile ilgili bilgi alınıp ve fiyatlar dahi not edildi.⁵⁶

Heyet, Almanya'daki ziyaretler ve görüşmeler sonrasında Avusturya geçti ve Bismarck'ın da istediği gibi Avusturya ile Osmanlı arasındaki ilişkileri geliştirmek için temaslarda bulundu. Ahmet Muhtar Paşa'nın ziyaretleri Rus basınına konu olup, *Novoye Vremya* adlı Rus gazetesi Osmanlı Devleti'nin Almanya ile Avusturya arasındaki bir ittifak ihtimalini dillendirdi. Ahmet Muhtar Paşa'nın ziyaretlerinin ittifaka yönelik bir sonuç vermediği ama Osmanlı Devleti ile Rusya ittifakının lüzumu haberde yer aldı.⁵⁷

⁵⁵ Hacer Topraktaş, **Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi, Hüseyin Kâzım Bey'in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)**, Okur Kitaplığı, İstanbul, 2015, ss.25-29, 82-88.

⁵⁶ Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, s.80-81; Topraktaş, ss.26-28, 85-87.

⁵⁷ BOA, HR.TO., 90/31.

Osmanlı Devleti, Almanya ile Avusturya arasındaki ittifakta kendisine yer bulabilir miydi? Böyle bir ittifak Osmanlı Devleti'ni memnun edebilirdi. Ancak Avrupa'daki dengelerin sarsılmasına neden olabilecek böyle bir ittifaktan Bismarck'ın çıkarı ne olacaktı. İttifak söylentileri bu süreçte ortalıkta dolaşmasına rağmen sadece söylenti olarak kaldı.

Tercüman-ı Hakikat gazetesinden hareketle Osmanlı basınında Almanya ile yakınlaşmanın izlerine yönelik aranan haberler, bazı ipuçları barındırmasına rağmen İngiltere'nin bir tarafa itilerek Almanya'nın yeni bir müttefik olarak görülebilmesi için zamanın henüz erken olduğuna işaret ediyordu. 1882 yılının ortalarında çıkan bir haberde Almanya'dan yararlanılabilir mi sorusu üzerinde duruldu.⁵⁸ Mısır meselesinin gündemi belirlediği günlerde Almanya'nın İngiltere sefiri ile Salisbury arasındaki bir mülakat gerçekleşti. *Tercüman-ı Hakikat*'ın haberine göre mülakatta Salisbury, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ittifakını vurguladı: “*Şimdiye kadar İngiltere Devleti Saltanat-ı Seniyye-i Osmaniye ittifakına büyük bir ehemmiyet vermiş ve ondan istifade tarikini aramıştır. Zira Devleti-i Aliyye-i Osmaniye İngiltere için daima güzel bir müttefik olagelmıştır.*”⁵⁹ Ekim ayında *Osmanlı* gazetesinden aktarılan haberde Bismarck, Mısır meselesinin Babiâli ile İngiltere arasında müştereken ama uluslararası taahhütlere dokunulmamak şartıyla çözülmesini istiyordu. İlerleyen satırlarda Bismarck'ın şimdiye kadar gösterdiği dostane tavır da vurgulandı.⁶⁰ Alman ekonomisinin Osmanlı basınındaki algısı 27 Aralık 1882 tarihli bir habere yansdı: “*Almanya milleti umur-u sarfiye ve umur-u maliyece İngiltere ve Fransa derecesinde bulunmak şöyle dursun Viyana derecesine bile varamadığı meydanda iken...*” denilerek Almanya'daki ekonomik gelişimin doğru değerlendirilemediği anlaşıyordu.⁶¹

İngiltere'nin Mısır'ı ve Fransa'nın Tunus işgali sonrasında Akdeniz'de İtalya aleyhine bozulan dengeler, İtalya'nın teklifiyle yeni bir ittifak kurulmasına yol açtı. 20 Mayıs 1882'de Almanya, Avusturya ve Macaristan ile İtalya arasında gizli olmak üzere ve beş yıllığına *Üçlü İttifak* imzalandı.⁶² 1883 yılı dönemecinde Almanya'nın başı çektiği ittifaklar sistemi haberlere konu oldu.

⁵⁸ “Devlet-i Aliyye ve Avrupa”, *Tercüman-ı Hakikat*, 24 Temmuz 1882.

⁵⁹ “İcmal-ı Ahval”, *Tercüman-ı Hakikat*, 11 Ağustos 1882.

⁶⁰ “Almanya Politikası”, *Tercüman-ı Hakikat*, 3 Teşrinievvel 1882.

⁶¹ “İcmal-ı Ahval”, *Tercüman-ı Hakikat*, 27 Kânunuevvel 1882.

⁶² Armaoğlu, ss.516-522.

Nisan ve Mayıs aylarında devam eden ittifaklarla ilgili haberlerde öne çıkan bir haber vardı. *Ajans Havas*'ın telgrafına göre, Almanya, Avusturya ve İtalya arasındaki müttefikliğe Osmanlı Devleti'nin katılmasına ilişkin Bismarck ile görüşülmesi yönünde Berlin'deki Osmanlı sefirine emir verildiği bildirildi. Haberde bu bilginin ilk başta fazla önemsenmediği belirtildi. Haberin devamında ise Almanya'nın bulunduğu bir ittifakta yer almanın heyecan yaratan bir durum olmadığı ortaya konuldu.⁶³ Sonuçta bu ittifakın kurulmasına neden olan iki devletten biri Fransa diğeri Rusya idi.⁶⁴ İngiltere'nin Mısır'da bulunması ve Osmanlı Devleti'nin yalnızlığı ittifak üyelerinin çıkarlarını belirleyen temel konu değildi.⁶⁵ *Tercüman-ı Hakikat*'ın 31 Temmuz 1883 tarihli haberinde, Osmanlı Devleti'nin İngiltere ile dostluğunu arttırması ve ilişkilerini geliştirmesi iki tarafın da yararına hatta zaruri olduğundan bahsedildi. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne neden muhtaç olduğu haberde açıklandı. Birincisi Kraliçe'nin milyonlarca Müslüman tebaası bu ittifaktan memnundu. İkincisi Osmanlı'nın coğrafi konumu Hindistan'ın selametini tehdit edebilecek Rusya'yı durdurmak için uygundu. Üçüncüsü ise, “*Anadolu demiryolunun veyahud bir Fırat tarik-i nehriyesinin Ümit Burnu ve Süveyş cedvelinden ziyade Hindistan'ı Avrupa'ya takrib (yaklaştırma) etmekle beraber bu yolların diğerlerinden daha ziyade emin olmasını inkâr edecek hiçbir İngiliz taciri yoktu.*” Daha fazla açıklama için ciltlerin doldurulması gerekir denilen haber, Osmanlı İngiliz ilişkileri Gladstone ve bazı siyasilerle ilişkilerden ibaret olmadığı sözleri ile son buldu.⁶⁶

Ahmet Muhtar Paşa'nın başkanlığındaki heyetin Almanya'ya gitmesi, Almanya ile ittifak söylentilerini tekrar açığa çıkardı. *The North German Gazette*'nin haberinden alıntıyla *The Times*, Muhtar Paşa'nın Almanya ve Avusturya'ya ittifak

⁶³ “İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Mayıs 1883.

⁶⁴ “İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Mayıs 1883.

⁶⁵ İngiltere'nin Mısır meselesindeki yalnızlığından kurtulmaya çalıştığına dair şöyle bir haber vardır: “*Viyana'dan alınan malumata göre İngiltere ile Rusya arasında bir ittifak vücuda getirmeğe Mösyö Gladstone Hazretleri evvelkinden ziyade şiddetli olarak arzu ediyorlar ise de Rusya tarafından bir ittifak o kadar büyük bir ihtiyaç olarak gösterilmeyormuş... Mısır'ın İngiliz nüfuzu altında bulunmasını hiç arzu etmeyecek bir devlet var ise o da Rusya olmak lazım gelir.*” Bkz., “İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mart 1883.

⁶⁶ Haberde Hobart Paşa'nın bu yönde İngiltere'de irad ettiği bir nutuktan bahsediliyor. Nutukta Hobart Paşa, “*Osmanlıların hala İngiliz dostluğunu takdir eyleyerek her zaman bu dostluğu tecdid ve te'yide müstaid (yenileme ve sağlamlaştırmaya meyilli) bulunduklarına*” işaret etti. Haberin devamında İngiltere'nin Fransa veya Almanya ile ittifak ihtimalinin zayıf olduğu ve ama Osmanlı Devleti ile İngiltere arasındaki bağlarda zaruriyet olduğunun altı çizildi. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 31 Temmuz 1883.

teklif etmek için gelmediğini ve Türkiye'nin toprak bütünlüğünü garanti altına almak için bir söz söylemediğini aktardı. Muhtar Paşa görüşmelerinde sadece Mısır, Bulgaristan ve Ermenistan'daki durumla ilgili şikâyetlerini bildirdi.⁶⁷

Yasamee, Abdülhamit'in Almanya ve Avusturya'ya yakınlaşmasındaki gayeyi, Anadolu ve Kuzey Afrika'da İngiltere'ye karşı siyasi teminat, Balkanlarda Rusya'ya karşı askeri teminat isteğine dayandırmaktadır. Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemi İngiltere ve Rusya'ya karşı değil Fransa karşıtlığı üzerineydi. Bu durumda Sultan'ın isteğinin karşılanması imkânı yoktu.

*“Askeri danışmanların gönderilmesiyle ete kemiğe bürünen Osmanlı-Almanya yakınlığı diğer güçlerin lehine bir durum değildi. Bismarck İstanbul'da büyük bir ‘nüfuz’ elde etmişti ve bu nüfuzu İngiltere ile Rusya ile olan pazarlıklarında kullanacaktı. Sultan ise uygulanan tecridi kırmış ve İngiltere ve Rusya'ya karşı koz elde etmişti. Bu yakınlık, sınırlı olsa da, bir gerçekliği ifade ediyordu. Bismarck Abdülhamid'i oyunda tutmak istiyor ve kendi diğer ittifaklarına zarar vermeyeceği hallerde Sultan'a destek sağlamak istiyordu.”*⁶⁸

Benzer vurgu Beydilli tarafından da yapıldı: Almanya ile gelişen dostluk, Bismarck'ın kurduğu ittifaklar sistemine Osmanlı Devleti'nin katılmasıyla sonuçlanmadı. Böyle bir ittifak Almanya'yı Osmanlı toprak bütünlüğünü sağlamak gibi bir yükün altına sokabilirdi. Bu durum İngiltere ile anlaşmazlıklara sebebiyet verebileceği gibi Almanya'nın Rusya ile kurduğu dengeyi de bozabilirdi. Almanya gerektiğinde Rusya ve Fransa'ya karşı Osmanlı Devleti'ni kullanmak için aradaki ilişkileri belli seviyede tutmaya özen gösterdi.⁶⁹

Birkaç eserde, Bismarck'ın mülki ve askeri danışmaların gönderilmesine izin vermesinin Doğu siyasetini aktif olarak başlatması anlamına geldiği ve bilinçli bir politikanın ürünü olduğu vurgusu yer alır.⁷⁰ Bu başlangıcı Bismarck'ın kurguladığı bir planın yürürlüğe girmesinden ziyade II. Abdülhamit'in yürüttüğü politikanın karşılık bulması olarak değerlendirmek ve bu yakınlaşmaya sebep olan en önemli faktörlere değişen İngiliz politikasını eklemek daha gerçekçi olacaktır. Açık olan bir

⁶⁷ “England and Turkey”, **The Times**, 19 October 1883.

⁶⁸ Yasamee, ss.120-122.

⁶⁹ Beydilli, s.491-492.

⁷⁰ Necmettin Alkan, “II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri”, **Tarih Dergisi**, Sayı:43, 2006, ss.135-165; “Osmanlı İmparatorluğu’nu Almanya ile ittifak halinde savaşa sürükleyen yayılmacı nüfuz dalgalarını harekete geçiren enerjinin arkasındaki başat aktör Şansölye Bismarck ve onun stratejik kurgusuydu.” Bkz., Yorulmaz, s.21.

şey varsa, Doğu işlerinin artık Almanya için bir *Pomeranya askerinin kemiğinden* çok daha fazla şeyi ifade edecek olmasıydı.

Almanya'dan askeri danışman talepleri ilerleyen yıllarda da sürdü.⁷¹ Ali Nizami Paşa, Eylül 1887 ve Mayıs 1889'da ziyaret için tekrar Almanya'ya gitti ve Bismarck ile görüşüp İmparator'a hediye sundu.⁷² Askeri konuları içine alarak başlayan yakınlaşma zamanla çeşitli ekonomik girişimler ve siyasi bağlarla genişleyecekti. Georgeon'un dediği gibi Almanya ile yavaş yavaş ayrıcalıklı bir ilişki içine giriliyordu.⁷³

Silah ticareti haricindeki ekonomik ilişkiler 1880'li yıllar boyunca emekleme aşamasında kaldı. Ama yakınlaşmayla bağlantılı olarak ekonomik ilişkilerdeki genişleme çabaları sürdü. 1880'de merkezi Berlin'de bulunan 55 bin Osmanlı lirası sermayeli Deutscher Handelsverein isimli ticari bir şirket kuruldu. Amacı Alman mallarına pazar bulmak ve piyasayı denetlemektir. Şirket, İzmir ve civarında şarap üretimini arttırmak için ekim alanlarının genişletilmesi ve üzüm cinsinin ıslahı çalışmaları yürüttü. Büyük başarı sağlayamadığı için 1889'da faaliyetlerini durdurdu.⁷⁴ “Anlaşılan Alman ticaret sermayesi ve yatırımları örgütlü olarak Osmanlı ülkelerinde faaliyete geçebilmek için büyük demiryolu yatırımlarını, gemicilik faaliyetlerinin gelişmesini ve Alman bankacılığının ciddi desteğini bekliyordu.”⁷⁵

İzmir İngiliz Konsolosu Dennis'in 1882-1885 yılları arasındaki *İzmir Ticareti Hakkındaki Raporu*, Alman ticareti hakkında önemli veriler sunmaktadır. Raporda açıkça belirtilen şey, Almanya'nın dikkate alınması gereken bir rakip olduğudur. Dikkati çeken diğer ayrıntı ise Almanya'ya giden ve oradan gelen ürünlerin genellikle İtalya'nın Trieste Limanı'ndan geçtiğidir.⁷⁶

⁷¹ Almanya'da bir deniz subayının danışman olarak gönderilmesi talep edildi. Haziran 1884'te Berlin'deki sefire işin ne durumda olduğu soruldu. 15 Temmuz 1884'te Bahriye Nezareti'nde danışman olarak çalışmak üzere Deniz Binbaşı Starcke'nin gönderilmesi kabul edildi. Ardından başka deniz subaylarının da gönderilmesi istenecekti. Bkz., Wallach, s.46-47.

⁷² BOA, Y.PRK.PT., 3/25; BOA, Y.PRK.PT., 4/114; BOA, Y.PRK.PT., 4/123. Söz konusu belgelerde ziyaretin ayrıntıları yer almamaktadır. Altıntaş da tezinde bu ziyaretlerin ayrıntılarının bulunmadığını belirtir. Bkz., Altıntaş, s.124.

⁷³ François Georgeon, *Sultan Abdülhamid*, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s.316.

⁷⁴ Önsoy, s.20-21.

⁷⁵ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s.49.

⁷⁶ Raporda, İngiltere'nin İzmir Limanı ticaretindeki düşüşünün en önemli nedeni olarak rekabet gösterilir. Rakiplerinin başında ise Almanya gelmektedir. Avusturya'dan bahsedildiğinde bu kelimenin Alman güçlerini kapsadığı anlaşılmalıdır çünkü malları birbirine benzemektedir ve

Hamburg'dan Yakınoğu'ya ilk düzenli gemi seferi 1884'de başladı. 1888'de *A. C. De Freitas Şirketi* ve 6 Eylül 1889'da *Deutsche Levante Linie* kuruldu. A. Springer 1886'da yazdığı uzun bir makalede Osmanlı İmparatorluğu'nun güney eyaletlerinde tüccarlar ve iş adamları için geniş faaliyet alanlarının potansiyelinden bahsetti. Başarısız girişimlerin ardından 1889'da faaliyete geçirilen *Deutsche Levante Linie* ile Osmanlı Alman ticaretinin gelişimi hız kazandı. Şirketin başarısı diğer şirketlerin bölgeye olan ilgisini arttırdı. *Deutsche Levante Linie* 1890'ların sonuna kadar Osmanlı topraklarına yapılan ithalat ve ihracatın yaklaşık yarısını üstlenmesine rağmen 1898'de Osmanlı limanlarındaki toplam gemi miktarındaki yeri %1.6 idi. İngiltere'nin ise %34.1 ile liderdi. Yine de ticaret miktarında en hızlı artışı gösteren Almanya oldu.⁷⁷

Osmanlı Alman yakınlaşmasına dair gelişmeler Avrupa'da dikkatlerden kaçmadı. 1885 yılının Mayıs başında *Standard* gazetesinin haberi Osmanlı devlet adamlarının ilgisini çekti ve yapılan habere cevap verme ihtiyacı duyuldu. 3 Mayıs 1885 tarihli *Standard* gazetesi İstanbul'dan gönderilen bir kıta telgrafi yayımladı. Haberde Çanakkale istihkâmlarının bir kat daha takviye edilmek üzere alınan tedbirlerden bahisle bunun İngiltere'yi tehdit eylediği, lüzumsuz olduğu ve bizzat Padişah'ın İradesi ile yapıldığı yazıldı. Yazıda Padişah'ın Gladstone hakkında kin ve öfke tabirini kullanmaktan kaçındığı belirtildi. Ancak Alman topraklarına veya Osmanlı Alman yakınlaşmasına dair belirtilere haberde rastlanmıyordu.⁷⁸ *Ajans Reuter* telgraf şirketi ile habere karşılık bir cevap gönderildi. Cevapta haberin gerçeği yansıtmadığı, hayret uyandırdığı ve Padişah'a yönelik bir iftira olduğu belirtildikten sonra unutulmaz dostlukları bulunan İngiltere hakkında olumsuz hissiyat beslenmeyeceği bildirildi.⁷⁹

Avusturya bu ticaretin büyük bölümünde önemli rol oynamaktadır. "Konsolos Dennis'in 1882-1885 yılları arasındaki İzmir Ticareti Hakkındaki Raporu" için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, s.77-78.

⁷⁷ Önsoy, ss.19-30. Ayrıca bkz., Rathmann, s.50-51.

⁷⁸ **BOA, Y.PRK.HR., 8/20**, s.2.

⁷⁹ "Zat-ı Şevketsemat Cenab-ı Mülükanenin İngiltere Mösyö Gladstone haklarında güya hissiyat-ı hasımanede bulunduklarına dair İngiliz gazetelerinden birinin bu kere vuku'bulan uzuviyet-i mecalis ve mahafil-i siyasiyesinde mucib-ı hayret olmuştur. Bu yolda bir dava Zat-ı Hazret-i Padişahı hakkında isnad (iftira) maluminindir. Zira Zat-ı Şahanenin Devlet-i Aliyye ile dost ve mütefik bulunan bilcümle düvel-i mütehaba ve alelhusus İngiltere devleti fehimiyesi gibi Devlet-i Aliyyece unutulmaz surette asar-ı dostu ve muhadenet-i müşahide olunmuş olan bir devlet haklarında meyl ve teveccüh-i deruniden başka hissiyat-ı kabiliyeleri olmadığı müsellemanamdır." Bkz., "Alafranga 4 Mayıs 1885 Tarihiyle Istandar Gazetesinde Munderic Fıfra-ı Mısra-ı Malumaya Cevaben Ajans

1885 yılında Fransız gazeteleri “*Berlin Türkiye’ye hâkim oluyor*”, “*Para dışında eskiden bizden aldığı her şeyi ondan (Almanya’dan) alıyor. Profesör, orduya hoca, uzmanlar... Osmanlı Bankası Deutsche Bank’ın tavsiyesi olmadan hareket etmiyor.*” diyerek yakınıyorlardı. 1888’de “*Bir yüzyıl boyunca Türkiye ile ticaretin tekeline neredeyse sahiptik, şimdi bu ülkeyi, işgal eden ve uygarlıklarını empoze eden Almanlar’a kaybediyoruz.*” Bu feryadın kopmasında Ekim 1888’de Anadolu’daki demiryolu inşa imtiyazının Deutsche Bank’a verilmesinin payı büyüktü.⁸⁰

Benzer tepkilerin İngilizler tarafından verildiğine şüphe yoktur. 1886 yılında Aydın’da bir Alman şirketi meyan balı fabrikası kurup bu fabrikaya hammadde sağlamak amacıyla bazı toprakları dokuz yıllığına kiraladı. Almanya topraklarında iyi örgütlenemediği için Alman pazarını elinden kaçırmak istemeyen İngiliz şirketi, İstanbul’daki Büyükelçiliği’ne başvurarak rekabetin önlenmesi gerektiğini aksi takdirde “*İngiliz çıkarlarının ciddi biçimde zedeleneyeceği*” uyarısını yaptı.⁸¹ İngiliz Başkonsolosu Holmwood tarafından 1889 tarihinde sunulan *İzmir Ticaret Raporu*’ndaki uyarı dikkat çekicidir: “*Diğer ülkelerin imalatçıları, özellikle Almanlar ülke sakinlerinin dillerini ve adetlerini anlayan temsilciler çalıştırmaktadırlar ve onlar piyasadan gelen en küçük talepleri bile karşılamak için modellerini değiştirmektedirler.*”⁸² 1880’li yıllarda Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşmanın ekonomik yansımaları farklı alanlarda İngiliz tekellerini tehdit etmeye başladı. Rohde’nin aktardığına göre Bismarck, 1887’de Rus Generali Kaulbarse verdiği yanıtta “*Eğer Padişahı tahttan indirerseniz çok teessüf edeceğiz, zira kendisile münasebatımız dostanedir. Kendisi bizim hakiki bir dostumuzdur; fakat hiçbir zaman onun hatırı için silâha davranmayız.*” sözleri aradaki ilişkinin ekonomiyi aştığına işaret ediyordu.⁸³

Almanya ile yakınlaşmanın nedenlerini Abdülhamit’in 1893/94 tarihli bir muhtırasında yazılanlardan hareketle özetleyebiliriz. Muhtıraya göre, İngiltere’nin Kıbrıs ve Mısır; Fransa’nın Tunus; Avusturya’nın Bosna Hersek; Rusya’nın

Royter Telgraf Şirketi Marifetiyle Bu Kere Avrupa’ya Keşide Olunan Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 8/20**, s.1.

⁸⁰ Koloğlu, s.202-203.

⁸¹ Alman şirketi, kimliği belirlenemeyen kişiler tarafından depolarının basılıp mallarının tahrip edilmesi sonucu kısa süre sonra iflas etti. Bkz., Kurmuş, s.114-115.

⁸² Başkonsolos Holmwood tarafından hazırlanan “1889 İzmir Ticaret Raporu” için bkz., **İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914)**, s.109.

⁸³ Rohde, s.17.

Balkanlar üzerindeki ilerleme isteği ve çıkarları açıkça ortadaydı ama “...*Almanya Devleti’nin Devlet-i Aliyye’ye karşı doğrudan doğruya bir niyet-i fesad ve tecavüz-kârânesi bulunmadığı anlaşılmıştı.*” Almanya’ya gönderilen heyetin Alman İmparatoru’na nişan vermesi ve Alman İmparatoru’nun da Padişah’a nişan vermesi, Almanya’nın Mısır’daki İngiliz Fransız faaliyetlerine karşı çıkması ve Anadolu’da bir Ermenistan kurulmasına yol açacak ıslahat taleplerine katılmayıp Ermeni Meselesi’ne dâhil olmaması, Almanya ile girişilen yeni politikanın belirgin getirileri olarak gösterilmekteydi. Avusturya’nın Alman politikalarındaki yeri bilindiği için Almanya ile birlikte Avusturya’ya yaklaşmanın önemi vurgulanıp Avusturya’nın Balkanlardaki malum emellerinin önüne geçerek Rusya’ya karşı denge unsuru olarak kullanılması ve başka konulara yönlendirilmesi amaçlanıyordu. Muhtıradan asıl dikkati çeken ise İngiltere ile olan ilişkilerin seyrinin belirlenmesidir. İngiltere, mücadele edilmesi gereken bir güç olarak tanımlanmıyordu. İngiltere ile dostane ilişkilerin geliştirilmesi Osmanlı çıkarları için uygun bulunuyordu:

*“Hükümet-i Seniyye’nin İngiltere ile olacak münasebatı baht-ı geleceği, Almanya ve Avusturya ile ittihaz olunacak meslek-i cedit-i ittihadkârîye istinaden İngiltere ile münasebat-ı dostânenin irhası (gevşemesi) lazım gelmez... (değişen İngiliz politikalarından bahsettikten sonra) İngiltere ile hüsn-ü imtizac (iyi geçinme) üzere bulunmak Hükümet-i Seniyye’nin menâfi’i esasiyesi mukteziyyatındandır. Yine tekrar olunur ki, Saltanat-ı Seniyye’nin işbu meslek-i cediti İngiltere ile olan münâsebat-ı dostânesine asla halel getiremez... İleride ittihaz olunan işbu meslek-i cedit semeratından olarak Hükümet-i Seniyye kesb-i kuvvet ve nüfuz edince olvakit İngilterenin politikası Reşid Paşa merhum zamanında olduğu gibi hayırhâhane olacağı tabii”*⁸⁴

4.1.2. II. Abdülhamit, II. Wilhelm ve İngiltere

II. Wilhelm, 1888 yılı içinde dedesi ve babasının vefatı üzerine Alman İmparatoru oldu. Alman Kayzeri I. Wilhelm’in 91 yaşında ölümünün ardından tahta çıkan III. Friedrich’in iktidarı, gırtlak kanserinden vefat etmesi dolayısıyla üç ay kadar sürdü. Benzer şekilde II. Abdülhamit’in tahta çıkmasından önce ağabeyi V. Murat’ın iktidarı da yaklaşık üç ay sürmüştü. İkisi de aynı yıl içinde tahtlarının

⁸⁴ BOA, Y.EE., 3/18, belgenin arkasında takribi 1311 (1893-1894) tarihi verilmektedir. Belge, 29 Zilhicce 1311 (4 Temmuz 1894) tarihiyle fonlanmıştır. Bu muhtıra tarihsiz olarak iki eserde yer almıştır. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “İkinci Abdülhamid’in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları”, **Tarih Dergisi**, Cilt:7, Sayı:10, 1954, ss.46-51; Sultan II. Abdülhamid Han, **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, ss.47-55. Yasamee, muhtıranın tarihini Şubat 1882 olarak vermektedir. Bkz., Yasamee, ss.118-120.

gördüğü üçüncü hükümdardı. II. Wilhelm de II. Abdülhamit gibi iktidarında 30 yılı devirecekti. Ancak anne tarafından Kraliçe Viktorya'nın torunu olan II. Wilhelm, anneannesinin ülkesiyle girdiği savaşı kaybederek Rethondes Mütarekesi'nin imzalanmasından iki gün önce 9 Kasım 1918'de tahtını ve ülkesini terk etmek zorunda kaldı.

29 yaşında tahta çıkan II. Wilhelm, Bismarck'ın olgunlaştırmaya çalıştığı politikanın üzerinde yükselen yeni bir politika benimseyecekti: *Weltpolitik* (Dünya Siyaseti). Bismarck, Avrupa'da kurmaya çalıştığı dengeler üzerinde Almanya'nın çatışmazsızlık anlayışıyla kuvvetlenmesi taraftarıyken hızla gelişen Alman İmparatorluğu artık sınırlarına sığmamaya başladı. Bu dönemde teritoryal yayılıma dayalı olmayan büyüme, yerini emperyalizme bıraktı. Artık ekonomik güç ve yayılım dünya hâkimiyetindeki belirleyici unsurlardandı. Almanya dünya siyasetine soyunmaya başladığında dünya üzerinde sömürgeleştirilmemiş yer neredeyse kalmamıştı. Hatta Almanya yarışa o kadar geç katılacaktı ki, sömürgeciliğin doğuşunu simgeleyen Amerika kıtası, birkaç defa el değiştirdikten sonra bağımsız devletlere bölünmüştü. Almanya ise sonradan katıldığı yarışta sömürgeciliğin kara kutusu olan Afrika'dan kaptığı birkaç yer ile yetinecekti.⁸⁵ Ama bunun haricinde sömürgeleştirilmemiş ama ekonomik anlamda ayakları üstünde zor duran devletlerin Almanya'nın yayılımının odak noktasını oluşturacağına şüphe yoktu. İngiltere'den uzaklaşan Osmanlı Devleti, Almanya'nın aradığı fırsatları bulabileceği en uygun yerlerden biriydi. Bazı yazarlar tarafından Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı müstemleke veya yarı sömürge olarak tanımlanmasının nedeni buydu.⁸⁶ Geniş bir pazar, hammadde kaynağı, yatırım merkezi ve farklı coğrafyalara açılan bir kapıydı Osmanlı İmparatorluğu.

⁸⁵ Afrika'nın sömürgeleştirilmesi geç başladı ama kısa sürede paylaşıldı. 1875 yılında Afrika'nın Avrupa sömürgeciliğine konu olan kısmı, kıtanın 1/10'u iken 1895 yılında bu oran 9/10'a çıktı. 1884-1885 yıllarında Kamerun, Togo ve Tanzanya kısaca Güneybatı Alman Afrikası adını alacak bu topraklar Almanya'nın himayesine geçti. Bkz., Armaoğlu, s.597-602, Marc Ferro, **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi, 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002, s.37, 136-138. Ayrıca Afrika'nın bölüşülmesine dair bkz., "Afrika-ı Merkeziyenin Taksimi Hakkında Düvel-i Muhtelif Tarafından Akd Olunan Mukavelenameye Dairdir", **BOA, Y.PRK.HR., 19/35**.

⁸⁶ A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979; Hüseyin Avni, **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi**, Sinan Matbaası Neşriyat Evi, İstanbul, 1932; Tevfik Çavdar, **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

II. Abdülhamit'in girişimleri sonucu Osmanlı Alman ilişkilerinde yakınlaşma başladı. Karşılıklı çıkarlara hizmet bu ilişki zamanla arttı. Waylet ve Jackh, İngiltere'nin yayılma politikasını Osmanlı'nın güçsüzlüğüne bağlıyordu. Öte yandan Almanya'nın ekonomik politikalarındaki beklentilerin karşılanabilmesi için Osmanlı Devleti'nin güçlü olması gerekiyordu. Çünkü Almanya'nın Osmanlı üzerindeki başarısı diğer Büyük Güçler'in buradaki hâkimiyetlerini kaybetmesiyle doğru orantılı ilerleyecekti.⁸⁷

Bismarck'ın yürüttüğü temkinli dış politika ile Osmanlı topraklarında diğer devletleri açıkça tehdit edecek hamleler yapılamazdı. Bismarck, genel politikada olduğu gibi Osmanlı Devleti ile ilişkileri başlatarak belli bir seviyeye ulaşmasında öncü oldu. II. Wilhelm ise ülkesinin genel politikalarında olduğu gibi Osmanlı Alman ilişkilerini de üst boyuta taşımak istiyordu. Osmanlı Alman İlişkilerinin sıkışması bu anlamda *Weltpolitik* ile yakından alakalıydı.

II. Wilhelm'in düşünceleri, deneyimli devlet adamıyla uyuşmuyordu. Avrupa'daki statüko'nun II. Wilhelm'in taraftar olduğu dünya politikasıyla zarar göreceğini bilen Bismarck, bu politikanın karşısında durmak istedi. Avrupa'da barışın bozulması ve yeni bir savaşa girilmesi Almanya'ya bir şey kazandırmayacağı gibi kurulan veya kurulmaya çalışılan ittifaklar sistemini alt üst edebilirdi. II. Wilhelm, gençliğinin verdiği enerjiyle hevesli olduğu dış politika konularında cesaretli davranmak istiyordu. II. Abdülhamit gibi bazen uzun saatler devlet meselelerine ilişkin belgeler arasında kayboluyordu. Özellikle dış politikaya ilişkin yazışmaları dikkatle okuyarak notlar alıyordu. Kayzer'in bu ilgisi 26 yıldır dış

⁸⁷ Bonyar Waylet ve Ernst Jackh, **İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu**, çev. Vedat Atila, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004, s.175-176. Pamuk da Osmanlı topraklarında İngiliz ve Alman ekonomik yayılımının farklılığına dikkat çekmektedir: “İngiliz sermayesini Osmanlı İmparatorluğu'na girişi, İngiltere'nin dünyanın en güçlü devleti olduğu ve serbest ticaret ilkelerinin egemen kılındığı bir dönemde olmuştu. Alman sermayesinin girişi ise emperyalistler arası rekabetin yoğunlaştığı bir dönemde gerçekleşmiştir. Bu nedenle, İngiltere ve Almanya'nın Osmanlı İmparatorluğu'na nüfuz biçimleri önemli ölçüde karşılık göstermektedir. Her şeyden önce, Alman yatırımlarının devlet desteğinden güçlü bir biçimde yararlandıkları, bu yatırımlarda devlet, büyük bankalar ve büyük sanayi kuruluşlarının iç içe girdikleri görülmektedir... 1914'te dış borçlar dışında kalan Fransız sermayesinin yüzde 60'ı, İngiliz sermayesinin yüzde 40'ı demiryollarına yatırılmışken, bu oran Alman yatırımlarında yüzde 80'i aşıyordu.” Bkz., Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme**, s.89-90. Ayrıca Pamuk başka bir eserinde devletler arasındaki rekabeti şu sözlerle özetler: “İngiltere-Fransa-Almanya arasındaki dengeler yüzyıl boyunca değişirken hiçbirinin etkinliğini bertaraf edemedi.” Bkz., Pamuk, **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, 2014, s.108.

politikadaki yetkiyi elinde bulunduran 73 yaşındaki Şansölye'yi rahatsız ediyordu.⁸⁸ İç politika ile yeni pazarlar ve kaynak arayışı konusunda aralarında çelişkiler yaşandı. Çatışmayı zirveye çıkaran olay, üç yıllığına yapılmış olan ve 1890'da süresi dolan Rusya ile güvenlik anlaşmasının yenilenmesi konusu oldu. Bismarck'ın anlaşmayı uzatma niyetinin uygun bulunmaması ve bununla birlikte iç politikadaki uyuşmazlık sonunda Bismarck'ın Mart 1890'da verdiği istifa dilekçesi kabul edildi. Bismarck'ın görevinden ayrılması kamuoyu desteğini arkasına almış olan II. Wilhelm'in ülkesinin iç ve dış politikasında tek söz sahibi haline gelmesini kolaylaştırdı.⁸⁹ II. Wilhelm'in iktidara geldikten sonra kendi otoritesi karşısındaki tehdidi ortadan kaldırması karşılaştırmalı açıdan düşünüldüğünde, II. Abdülhamit'in iktidarını güçlendirdikten sonra Mithat Paşa'yı yönetimden uzaklaştırmasını akla getirmektedir.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Alman girişimleri tarihinin en önemli olaylarından biri olarak II. Wilhelm'in tahta çıkışına işaret eden Earle, ilk günden itibaren yeni Kayzer'in Osmanlı İmparatorluğu ile ilgilenmeye başladığını, Alman prestijini ve etkisini arttırabilmek için kişisel etkisini kullanmak istediğini belirtir.⁹⁰ Bu isteğin sonucunda II. Wilhelm, tahta çıktıktan bir yıl sonra İstanbul'u ziyaret etti.

II. Wilhelm'in 1889 yılında İstanbul'u ziyaret etmesi, hem II. Wilhelm'in Bismarck ile dış politikada ayrı düşmelerinin ilk somut örneklerden biri hem de Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki ilişkilerde yeni bir dönemin habercisiydi. Kayzer'in 1889 yılındaki İstanbul ziyareti Marriott'a göre, Bismarck ile genç imparator arasındaki uyuşmazlığın diplomatik anlamdaki ilk açık belirtisi oldu. Kayzer'i en fazla etkileyen Hatzfeldt olmuştu. Hatzfeldt, İstanbul'da büyükelçi iken uluslararası arenada Osmanlı Devleti'nin yalnızlığını ve doldurulması gereken

⁸⁸ “Şimdiki İmparator, düşmanlarına müsamaha ve tavizlerde bulunmak suretiyle, dostlarının kendisini desteklemelerini lüzumsuz bir hale getirmeye çalışıyor.” diyen Bismarck, İngiltere ve Avusturya'ya karşı takınılan vaziyeti doğru bulmazken, II. Wilhelm Bismarck'ı “Ruslara karşı fazla dostane” davranmakla itham ediyordu. Bkz., Otto von Bismarck, **Düşünce ve Hatıralar III**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1955, s.189, 192-193, 207.

⁸⁹ A. Haluk Ülman, **I. Dünya Savaşı'na Giden Yol ve Savaş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002, ss.157-161; Armaoğlu, ss.549-556; Bayram Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004, ss.43-48; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.47-48.

⁹⁰ Edward Mead Earle, **Bağdat Berlin Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)**, Türkçesi K. Yargıcı, N. Uğurlu ve Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003, s.44-45. Eklemek gerekir ki, II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti öncesinde de iki hükümdar arasında belli bir hukuk vardı. Veliht iken Wilhelm'e Padişah tarafından Şefkat ve Osmanî Nişanları ile tahta çıktıktan sonra II. Wilhelm'i tebrik için mektup ve çeşitli hediyeler gönderilmişti.

boşluğu görmüştü. Sultan Süleyman'dan Napolyon'a kadar Fransızlar ondan sonra İngilizler İstanbul'da eşsiz bir konuma sahiptiler. 1878'de Kıbrıs'ın idaresinin İngilizlere geçişi ve 1880'de Gladstone'un iktidara gelmesi ile İngiltere'nin İstanbul'daki popülaritesi giderek azaldı. Mısır'ın işgali geleneksel dostluğa vurulan son darbe oldu. II. Wilhelm, İstanbul'daki bu boşluğu doldurmaya karar verdi.⁹¹

II. Wilhelm 1889 yılının Kasım ayı başında İstanbul'a ayakbastı.⁹² İmparatoriçe Augusta'ya gönderdiği 2 Kasım tarihli telgrafta çok güzel bir günde İstanbul'a geldiğini ve manzaranın tarifinin mümkün olmadığını yazdı.⁹³ Kayzer ve beraberindekiler Boğaziçi'ne girdikten sonra Beyoğlu, Tophane, Nişantaşı gibi yerleri gezdiler ve Dolmabahçe'de Padişah tarafından hürmetle kabul edildiler.⁹⁴ Ziyaretleri yoğun ilgiyle karşılandı.⁹⁵ II. Wilhelm, 7 Kasım'da toplar atılarak selamlandıktan sonra Çanakkale Boğazı'ndan geçerek kendilerini beklemekte olan Alman donanmasıyla geri dönüş yolculuğuna başladı.⁹⁶

İmparatorun bu kısa süren ziyareti bittiğinde veda merasimi, görüşmelerin ne kadar olumlu geçtiğine işaret ediyordu. İstanbul'dan gönderilen ve 8 Kasım 1889'da *The Times* gazetesinde yer alan ayrıntılı haberde veda merasiminin mükemmel olduğu yazıldı. Sadrazam Kamil Paşa, Berlin Sefiri Said Paşa ve diğer bazı paşalara Alman İmparatoru tarafından nişanlar verildi. Haberde, “...mülakatlarında her iki taraf için muvaffakiyet-i kamileyi ve memnuniyeti mucib olduğu keyfiyetleri Almanya İmparatoruyla kendisinin Avrupa'da vakayi-i sulh hususundaki arkadaşlarının aradıkları tamirat-ı siyasiyeyi vücuda getirmekten azade olmayacağına delildir.” deniliyordu.⁹⁷

II. Wilhelm'in İstanbul'u ziyaret edeceğinin resmen tebliğ havadisi duyulunca siyasi çevrelerde ve sefirler arasında pek önemli telakki edildi. Atina'dan sonra

⁹¹ J. A. R. Marriott, **The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy**, Oxford at the Clarendon Press, London, 1917, s.347-348.

⁹² “Selamlık resm-i alisi bugün (1 Kasım 1889) çok güzel şekilde icra edildi.” Bkz., “Beyoğlu'nda Roberto'dan Kaptin Frakossa Gazetesine”, **BOA, Y.PRK.PT., 5/67**, 20 Teşrinievvel 1305 (1 Kasım 1889).

⁹³ **BOA, Y.PRK.PT., 5/83**, 21 Teşrinievvel 1305 (2 Kasım 1889).

⁹⁴ **BOA, Y.PRK.ASK., 58/56; BOA, Y.PRK.PT., 5/87**, 21 Teşrinievvel 1305 (2 Kasım 1889).

⁹⁵ Osmanlı basınının ilgisinin örnekleri için bkz., Yorulmaz, s.90-91.

⁹⁶ **BOA, Y.PRK.HR., 4/14** 26 Teşrinievvel 1305 (7 Kasım 1889).

⁹⁷ “Tayms Gazetesinin fi 8 Teşrinisani 89 Tarihli Nüshasında Munderiç ve Dersaadet'ten Mürsil Telgrafnamenin Tercümesidir” için bkz., “Ecnebi Gazetelerden Tercümelerdir, 1 Teşrinisani 1305 (13 Kasım 1889)”, **BOA, Y.PRK.TKM., 16/20**. Kamil Paşa'nın İmparator tarafından fevkalade iltifat gördüğü 9 Kasım 1889 tarihli *Correspondence* gazetesinde de yer aldı. Bkz., **BOA, Y.PRK.TKM., 16/20**.

İstanbul'a geçecek olan Kayzer'in Atina ziyareti İstanbul ziyaretinin yanında önemsiz görüldü. Seyahat haberi duyulunca herhangi bir rahatsızlık ya da olumsuz eleştirinin olmadığı anlaşıyordu.⁹⁸ II. Wilhelm'in ziyaretini tamamladığı zaman, Avrupa basını tarafından ziyaretin değerlendirilişi de benzer şekilde gerçekleşti. Osmanlı başkentine ulaşan Avrupa gazetelerinin ilgili haberleri genel olarak olumlu bir yaklaşım içeriyordu.

7 Kasım tarihli *The Times* gazetesi, II. Wilhelm'in İstanbul ziyareti sonrasında Avusturya İmparatoru'nu ziyaret edeceğini ve İstanbul'daki siyasi neticeyi paylaşacağını sütunlarına taşıdı. Buna göre, II. Wilhelm Padişah'a üçlü ittifakın maksadının sulhtan ibaret olduğunu anlatmaya çalışmış ve Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i işgali dolayısıyla şüphe ile yaklaşan Padişah'ın bu izahattan sonra daha Avusturya Macaristan ile dostane münasebet kuracağı umulmuştu.⁹⁹

Aynı tarihli *The Morning Post* gazetesi daha genel bir değerlendirme ile Osmanlı Devleti'nin 93 Harbi sonrasında kendisini toparlayarak ihmal edilmeyecek bir konuma yükseldiği için II. Wilhelm'in ziyaretini bununla ilişkilendirmeye çalışmaktadır: *"Devlet-i Aliyye son muharebe-i azimesinden kurtulduktan sonra on iki sene zarfında o kadar metanet ve sebat göstermiştir ki inkırazını (yok olmasını) en ziyade arzu edenler bile bu devleti ihmal olunur bir miktar ad edememektedirler."* Osmanlı Devleti'nin tek arzusunun mevcudiyetini korumak olduğu için eğer iyi niyetli ve namuslu muamele olunursa beka-ı sulhiye arzu edenler politikalarında mühim bir mevki işgal edeceği açıktır. Habere göre, bunun farkına varan II. Wilhelm olmuştur.

*"İster ittifakı müselleseye dâhil olsun ister olmasın şimdi kendisine dostane hissiyatla muamele edildiğini Devlet-i Aliyye görmektedir. Eğer bunun neticesi olarak Zat-ı Hazret-i Padişahî'nin müşavirleri nezdinden Avrupa diplomasisine karşı şimdiye kadar tabii mefkur olan emniyet ve i'timad tahaddüs ve tezayüd ederse (artarsa) bu neticenin Avrupa sulhu ve müsalemeti hususunda fevaid-i azimesi (büyük faydaları) olacağına şüphe edilemez."*¹⁰⁰

İngiliz basını tarafından söz konusu ziyaretin endişe veya tereddütle karşılandığına dair izler bulmak güçtür. Haliyle bazı çekinceler bulunan haberlerde, Doğu'da barışın sağlanmasına yardımcı olacağı düşünüldüğü için II. Wilhelm'in

⁹⁸ BOA, Y.PRK.EŞA., 10/12, 18 Safer 1307 (14 Ekim 1889).

⁹⁹ "Tayms Gazetesinin fi 7 Teşrinisani 89 Tarihli Numarasında Munderiç ve Viyana'dan Mürsil Telgrafnamenin Tercümesidir", BOA, Y.PRK.TKM., 16/19, s.1-2.

¹⁰⁰ "Morning Post Gazetesinin fi 7 Teşrinisani 89 Tarihli Numarasındaki Bendin Mulakat-ı Siyasiyeye Dair Bir Kısmı Tercümesidir", BOA, Y.PRK.TKM., 16/19, s.2-3.

ziyareti daha çok memnuniyetle değerlendirildi. Ziyaretin bitimini izleyen hafta Avrupa basınının siyaset dünyasında önemli haberler olmadığı için Almanya İmparatoru'nun İstanbul ziyaretine bir hayli yer ayırdığı bildiriliyordu. Bu haberlere göre:

“Almanya ve İngiltere ve Avusturya matbuatı ziyaret-i mezkure neticesine beyan-ı memnuniyet ederek hususiyle İngiliz gazeteleri bu ziyarete beka-ı sulha hizmet edeceği ve Almanya nüfuzunun Şark'ta tereakkisi İngilterece muzır (zararlı) olub asker-i Osmaniyenin Alman zabitan ve memurini vasıtasıyla ıslah olunması ise İngilterece mucib-i memnuniyet olacağını yazmışlardır.”

Rus basını ziyarete temkinli yaklaşmış olmasına rağmen İstanbul'da Alman nüfuzunun artmasının İngiltere'yi etkileyeceğinden bahisle İngilizleri telaşa düşürmekten geri durmamışlardı. Bazı Fransız gazetelerinin ise ağır bir dille hakarete kalkıştıkları teessüfle görülmüştü.¹⁰¹

İlk defa Avrupalı bir hükümdar Osmanlı Padişahı'nın başkentine gelmişti. II. Wilhelm'in ziyaretinin örneği daha önce olmasa da bu tek ziyaretle kalmayacaktı.¹⁰² Seyahate düşkünlüğüyle bilinen ve neredeyse Avrupa'daki bütün hükümdarları ziyaret eden II. Wilhelm, Osmanlı topraklarına daha sonra 1898 ve 1917 tarihlerinde olmak üzere toplamda üç kez gelecekti. Bu seyahatlerden en önemlisi 1898 tarihli ziyaretti. İkinci ziyareti daha önemli etkiler bırakarak Osmanlı topraklarındaki Alman nüfuzunun daha çok hissedilmesine yol açacaktı. Aynı zamanda II. Wilhelm, kutsal toprakları ziyaret eden tek Avrupalı hükümdar olacaktı.¹⁰³

Palmer'in belirttiğine göre, Kayzer'in 1889'daki gösterişli ziyareti sonrasında diğer sefaretlerde Osmanlı ordusundaki Alman askeri etkinliğine karşı canlı bir ilgi uyandı. Mayıs 1890'da Beyoğlu'ndan İngiltere Dışişleri Bakanlığı'na gelen bir istihbaratta, Türk ileri süvari birliklerinin çoğunun elinde iyi kalitede Mauser

¹⁰¹ **BOA, Y.PRK.TKM., 16/23**, 9 Teşrinisani 1305 (21 Kasım 1889). Bu ziyaretin Fransızları rahatsız etmesi normaldir. Almanya'nın kurduğu veya kurmaya çalıştığı ittifaklar sisteminin nedenlerinin başında Fransızlar geliyordu. Bu ziyaretin amaçlarından biri olarak, Osmanlı Devleti'nin Üçlü İttifak'a iştirak ettirmek için mi yapıldığıyla ilgili haberler de çıkmıştı. Bkz., **BOA, Y.PRK.TKM., 16/21; BOA, Y.PRK.TKM., 21/1**. Fransız basınının tutumuna ilişkin bir belgede, II. Wilhelm'in İstanbul'da iyi karşılanmadığına hatta İstanbul'u ziyaret eden büyük küçük hiçbir hükümdarın böylesine ilgisiz karşılanmadığına ve bu seyahatin politikaca da bir tesiri olmadığına değinilmiş ve *“Almanya İmparatoru'nun bu Şark seyahati kendisi için bir mahcubiyet ve gaflet olmuştur”* denilmektedir. Bkz., “Fransız Gazetelerinden Mütercem Mevad-ı Siyasiyedir”, **BOA, Y.PRK.TKM., 16/22**, 5 Teşrinisani 1305 (17 Kasım 1889).

¹⁰² Karal, böyle bir olayın tarihte örneği olmadığını belirtir, Bkz., Karal, s.174.

¹⁰³ Necmettin Alkan, “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kayser II. Wilhelm'in 1898 Şark Seyahati”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı:XXXI, İstanbul, 2008, s.10.

tüfekleri bulunduğu bildirildi.¹⁰⁴ Bu ziyaret Alman sermayesinin Osmanlı topraklarına girmesine büyük katkı sağladı.¹⁰⁵ En somut etkinin dış ticarete kendisini gösterdiği ve 1888-1889 yılları, Osmanlı Alman ticari ilişkilerinde bir dönüm noktası olarak değerlendirildi.¹⁰⁶ İlerleyen kısımda açıklanacak olan demiryolları üzerindeki Alman sermayesinin yükselişi yine bu yıllara denk geliyordu.

II. Wilhelm'in ziyareti sonrasında meydana gelen en önemli gelişme kuşkusuz, 1890 yılında Osmanlı Devleti ile Almanya arasında imzalanan ticaret antlaşmasıydı.¹⁰⁷ Ziyaret ve sonrasındaki ticaret antlaşması, II. Wilhelm'in iktidara geldikten sonra Almanya'nın Doğu işlerindeki vaziyetinin oldukça değiştiğinin ve ilk iki senede Almanya'nın Osmanlı Devleti'ne bariz bir surette yaklaştığının göstergesiydi.¹⁰⁸ Babıâli'nin değişen dünya ekonomik düzenine adapte olabilmek amacıyla 1881'de hazırladığı ve himayeci gümrük sistemi doğrultusunda benimsediği spesifik gümrük uygulamasını kabul eden ilk devlet 1890'da Almanya oldu. Almanya bu antlaşma ile "*en çok müsaadeye mahzar devlet*" statüsünü elde etti. Diğer devlet tüccarlarına verilen hakları Alman tüccarları da kazanarak ticaretlerini artırmaya başladılar. "*II. Wilhelm Almanyası hiçbir maliyet yüklemeyen böyle bir jest sayesinde Babıâli'nin sempatisini kazanmayı denemişti.*" Osmanlı topraklarına ekonomik yayılımını hızlandıracak ortam artık hazırды.¹⁰⁹

Almanya ile gelişen ilişkiler görüldüğü kadarıyla, İngilizler tarafından tepkiyle karşılanmadı. Soy'un aktardığı üzere, "*İngiltere, Almanya'dan şüphelenmediği gibi*" Osmanlı Alman yakınlaşmasını zararlı da görmüyordu.¹¹⁰ Fransa ve Rusya ile arasının iyi olmaması İngiltere'nin dikkatini bu yakınlaşmaya

¹⁰⁴ Alan Palmer, **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, s.270.

¹⁰⁵ Türk, s.129.

¹⁰⁶ Yorulmaz, ss.97-102.

¹⁰⁷ "*Saltanat-ı Seniyye ile Alman Devleti beyinde akd-ı mukarrer olan ticaret ahidnamesi layihasının müzakeratı tarafeynin ahz etmiş olduğu talimat-ı resmîyeye tevfiқан bugün hitam olub*" Hariciye Nazırı ile Orman ve Maadin Müdürü Bedros Efendi ve Alman elçisi Rodaviç ile başkonsolos tarafından imzalandı. Ahidnameye merbut gümrük ve esliha nizamnamelerinin derdest nizamnamelerinin bulunduğu ve ticaret ahidnamesinin peyderpey diğer sefaretlerle dahi derhal müzakeresine başlanacağı bildirildi. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 12/71**, 15 Cemaziyülahir 1307 (6 Şubat 1890).

¹⁰⁸ Rohde, s.17. Deniz ve İmamoğlu, 1890 ticaret anlaşmasını bir dönüm notası olarak kabul eder. Bkz., Önder Deniz ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu, "Osmanlı-Alman Ticari İlişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Anlaşmasının Öncesi ve Sonrası", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:30, 2014, ss.337-355.

¹⁰⁹ Önsoy, ss.35-38; Rathmann, s.53-54.

¹¹⁰ Soy, s.85.

yoğunlaştırmamasının nedenlerinden biriydi. Diğer önemli bir neden ise İngiltere'nin değişen Osmanlı politikasını eski haline döndürmek gibi bir niyetinin olmamasıydı.

1880'lı yılların ortalarında Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren Doğu Rumeli krizinde veya Mısır'ın tahliyesi konusunda İngiltere'nin değişen Osmanlı politikasının izleri varlığını hep hissettirdi. 1885'te Gladstone iktidarı son bularak yerini Salisbury'ye bıraktı. 24 Haziran'da Muhafazakâr Parti'nin kurduğu hükümetin Başbakan ve Dışişleri Bakanı Salisbury oldu.¹¹¹

İngiltere'de Kabine değişikliği haberi duyulunca Osmanlı Devleti konuyla yakından ilgilendi. İstanbul'daki İngiltere Sefareti'nden konuyla ilgili bilgi alınamaması esef vericiydi.

Salisbury'nin Osmanlı Devleti'ne ilişkin düşünceleri Doğu Krizi zamanındaki söylemlerinden ötürü malumdu ve Osmanlı yöneticileri tarafından gayet iyi biliniyordu. Yine de Salisbury'nin Gladstone'a nazaran biraz daha Osmanlı Devleti'ne meyilli olduğu düşünülüyordu.

9 Haziran 1885 tarihli Sadarete gönderilen tezkere suretinde Kabine'nin istifa nedeni ve yeni kurulacak Kabine'nin takip edeceği politika ile İngiltere'nin Almanya ile ilişkilerinin ne yönde olacağı Musurus Paşa ile Paris, Viyana, Roma ve Petersburg sefirlerine soruldu. Osmanlı belgelerinde görmeye alışkın olunmayan ve konuya ne kadar önem verildiğini gösterir şekilde sefirlerle “gazetelerden ve şundan bundan” değil siyasetle uğraşan zevattan veya diğer sefirlerden bilgi edinmeleri tembihlendi.¹¹²

Sefirlerden gelen cevaplara göre, Paris'te yeni Kabine'nin ne yol takip edeceği bilinmiyordu. Viyana'da değişiklik sükûnetle karşılanıp, dış politikada bir değişiklik beklenmiyordu. Roma'dan gelen haberde değişikliğe Mancini çok üzüldü deniliyordu.¹¹³ 11 Haziran'da Musurus Paşa'dan gelen telgrafta öncelikle Gladstone'un yabancı bir devletin tesiriyle değil sadece iç politikaya dair Parlamento'da meydana gelen bir mevzu dolayısıyla istifa ettiği bildirildi. Ardından yeni Kabine kurulduğu takdirde dış politikada bir değişim olabileceği varsayımında

¹¹¹ Salisbury'nin kurduğu hükümet kısa ömürlü oldu. Gladstone'un başbakanlığı da (1 Şubat 1886 – 20 Temmuz 1886) oldukça kısa sürdü. 25 Temmuz 1886'da Lord Salisbury tekrar başbakan oldu. 1892 yılına kadar Salisbury'nin iktidarı devam etti.

¹¹² “Sadarete Gönderilen Tezkere Sureti”, **BOA, Y.PRK.HR., 7/21**, 25 Şaban 1305 (9 Haziran 1885), s.1.

¹¹³ 11 ve 12 Haziran'da elçilerden gelen cevaplar için bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 7/21**, s.2, 4, 5.

bulundu. Ama Musurus Paşa yeni Kabine'nin nasıl bir politika izleyebileceğine dair fikir beyan etmedi.¹¹⁴

Salisbury, Osmanlı Devleti ile ilişkilerden ve Doğu'da meydana gelen gelişmelerden rahatsızdı ve iktidara geldikten sonra bir değişim olabileceğinin sinyallerini verdi. 7 Ekim 1885 tarihinde Newport'ta yaptığı konuşmada hükümetinin iç ve dış politikasına dair programını açıkladı.¹¹⁵ *Western Mail* gazetesinin haberine göre Salisbury, bu konuşmada Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü korumaya yönelik politikasını beyan etti.¹¹⁶

Bu politika açıklandığı zaman, Mısır meselesi çözüm bekliyordu. İngiltere ile Rusya arasındaki Afgan sınır sorunu, 1885 yılının Mart ayı sonunda Rusya'nın Pencdeh'i işgal etmesiyle bir krize dönüşmüştü. Eylül ayında ise Doğu Rumeli'nin Bulgaristan ile birleşmesi yeni bir sorun olarak ortaya çıkmıştı.

Salisbury iktidarı devralmadan önce 1885 yılının başında Mısır meselesinin çözümü için Adliye Nazırı Hasan Fehmi Paşa, fevkalade elçilikle Londra'ya gönderildi. Şubata kadar süren görüşmelerde Granville ile bir mutabakata varılamadı.¹¹⁷

¹¹⁴ “*Harici politikası şüphesiz ta’dil eyleyecek olan bir tebeddül-i vükela vuku’u takdirinde cereyan edecek ahvale dair menabi’-i mevsukadan (sağlam kaynaklardan) malumat-ı lazime istihaliyle*” bildirilecektir. Bkz., “Hariciye Nezaretine fi 11 Haziran 85 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan 235 Numaralı Telgrafnamenin Tercümesidir”, **BOA, Y.PRK.HR., 7/21**, s.3. 34 yıllık görevinin ardından Musurus Paşa, Kasım 1885 tarihinde emekli edilerek yerine Cebel-i Lübnan Mutasarrıfı Rüstem Paşa tayin edildi. Bkz., **BOA, İ.DH, 970/76659**, 5 Safer 303 (13 Kasım 1885). Musurus Paşa'nın memuriyetinin sona ermesi dolayısıyla 1886 Ocak ayında Kraliçe tarafından gönderilen namede, Paşa'nın iki devlet arasındaki son derece kıymetli olan dostluk münasebetlerindeki gayret ve çalışmalarının hürmet ve takdire şayan olduğu yazıldı. Bkz., **BOA, İ.HR, 300/18987**.

¹¹⁵ Lady Gwendolen Cecil, **Life of Robert Marquis of Salisbury**, Vol:III, 1880-1886, Hodder and Stoughton Limited, London, 1931, s.264. Salisbury'nin Newport'ta irad ettiği nutuk 8 Ekim 1885 tarihinde Londra'dan Sadaret makamına gönderildi. Ancak metnin gönderildiğini belirten belgenin altında “*leffi çıkmadı*” ibaresi konulmuştur. Belgenin devamında konuşma metni bulunmamaktadır. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 8/56**, 29 Zilhicce 1302 (9 Ekim 1885).

¹¹⁶ **Western Mail**, 9 October 1885.

¹¹⁷ Hasan Fehmi Paşa, bir görüşmesinde Granville'in kendisine mahremane şekilde, “*güya İngiliz Kabinesi Zat-ı Hazret-i Padişahiye husumet peyda etmiş ve şunun asarını göstermek fikrinde imiş yolunda sem'i hümayuna bazı ilkaat-ı garibe (hayret verici zararlı sözler) vuku'a gelmiş olduğunu geçenlerde oldukça muteber denebilecek bir zat bize söyledi ve bu sözlerde kemal-ı ifa ve hayretle dinledim...*” dedikten sonra kimsenin kabul edemeyeceği “*öyle bir bühtanı (iftirayı) tekzibe muhtaç görememek tabi'dir*” açıklamasını yaptı. Lakin bazı entrikacılar buna cesaret etmişlerse bunun şüphe bırakması ihtimalini dahi akıldan çıkarmamak lazımdır. Bunun temeli yoktur hatta İngiltere Hükümeti ile ahalisinin İstanbul'da en ziyade ve bilhassa hürmet ve muhabbet ettiğimiz kişi padişaktır. Granville, Hasan Fehmi Paşa'dan bu sözlerin Padişah'a iletmesini istemişti. Bkz., **BOA, Y.EE., 12/21**, ss.1-3.

İngiltere ile Rusya arasındaki Afgan meselesi ya da Pencdeh Krizi'nin savaşa yol açma olasılığı artınca ki, 21 Nisan'da Gladstone Parlamento'dan savaş için yüksek miktarda bütçe istemişti, İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ittifak kurma arzusunun arttığı düşünülürdü. Hasan Fehmi Paşa, İngiltere ile aralarında müdafaaya veya taarruza yönelik bir anlaşma yapılmasına ve eski dostane ilişkilerin yeniden canlandırılmasına ilişkin gazete makalelerinin arttığını ve sözü geçen kişilerin aynı yöndeki kanaatlerinin İngiliz Hükümeti tarafından önemsenmeye başladıklarını bildirdi. Hasan Fehmi Paşa, Mayıs ayında Londra'dan ayrıldığında konu hakkında kayda değer yol kat edememiş, İngiltere ile Rusya arasında tırmanan Afgan sınır meselesini Osmanlı Devleti lehine kullanamamıştı.¹¹⁸

II. Abdülhamit, Afgan meselesinde tarafsız kalmak ve boğazları kapalı tutmak niyetindeydi ancak İngiltere için bir tehdit olarak algılanacağı için öncelikle susmayı yeğledi.¹¹⁹ Doğu Rumeli Krizi patlak verdikten sonra İngiltere ile Rusya arasındaki Afgan rekabeti artarak devam etti. Bu durumda tarafsızlığın devamı tercih edildi. Bu rekabetin bir Avrupa savaşına dönüşmesi durumunda Rusya ile Fransa diğer tarafta İngiltere ile Almanya ittifakının olabileceği varsayımında bulunuldu. Osmanlı Devleti ise boğazları kapalı tutarak herhangi bir tarafa meyletmemeliydi.¹²⁰

93 Harbi'nde İngiltere Rusya'ya karşı Osmanlı Devleti'nin yanında durmuş olsaydı, belki bu krizde boğazları istediği gibi kullanabilirdi. Ama gelişmeler neticesinde İngiltere'ye karşı daha temkinli davranılması gerektiği biliniyordu. 3 Ekim 1883 tarihinde İngiliz donaması Osmanlı Devleti'nin karasularına geldiğinde bile İngiliz donanmasının ne maksatla geldiği ve bu tür seyahatlerin kesinlikle lüzumu olmadığı dönemin İngiliz elçisi Dufferin'e dostane şekilde söylenmişti.¹²¹

¹¹⁸ Hobart Paşa da Londra'ya gönderildi. 1885'in Mart ve Nisan aylarında Rus tehlikesine karşı Osmanlı İngiliz işbirliğini öne çıkaran iki makale kaleme almasına rağmen olumlu bir etki yaratamadı. Bkz., Yasamee, ss.164-183. Nisan 1885'te Rusya'nın asker sevkıyatına ve Rusya'nın sınırlarını genişletmek amacıyla olduğuna dair Afgan meselesi ile ilgili açıklayıcı bir belge için bkz., "Hariciye Nezaret-i Celilesi Cenab-ı Aliyyesine", **BOA, Y.PRK.HR., 8/16**, 2 Nisan 1885. Afgan meselesi ile ilgili haberler Mart ayından Ağustos ayına kadar devam etti. *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde bir savaşın çıkıp çıkmayacağı, Rus ordusunun konumu, Hindistan'da İngiliz ve Rusya'nın durumu ve Asya'nın geleceği ile ilgili haberler yer almaktadır. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Mart 1885; 28 Mart; 4 Nisan; 9 Mayıs; 26 Mayıs; 9 Haziran; 15 Haziran; 50 Temmuz; 31 Ağustos 1885; vd.

¹¹⁹ Yasamee, s.180. Avrupa gazetelerinin çoğunda olası bir İngiliz Rus savaşı sırasında Osmanlı Devleti'nin tarafsız kalması kendi menfaatine olacağı yazılıyormuş. Bkz., **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Nisan 1885.

¹²⁰ **BOA, Y.PRK.HR., 9/62**, 6 Temmuz 1302 (18 Temmuz 1886).

¹²¹ **BOA, Y.PRK.HR., 7/19**, 21 Eylül 1299 (3 Ekim 1883).

93 Harbi'nden sonra ilişkilerin nasıl yön değiştirdiğini, Hariciye Müsteşarı Dadyan Artin Efendi'nin Rus elçisi Nelidov ile 1886 yılında yaptıkları görüşmesinde bulmak mümkündür. Nelidov, Rus İmparatoru'nun iyi niyetlerini belirterek mahremane şekilde İmparator'un şunları söylediğini aktarır: *“Teessüf ederim ki Devlet-i Aliyye bana tamamıyla emniyet etmemektedir. Zira Devlet-i Müşarünileyh ile ittifak etmek arzusunda olacağım derkardır.”* Rusya ile bir ittifak olması durumunda İngiltere'nin boğazlara yapacağı bir taarruza karşı birlikte hareket edilebilecekti. Ayrıca boğazların istihkâmlarının inşasında donanımlı Rus zabitlerin görevlendirilebileceğini Nelidov ifade etmişti.¹²²

Afgan sınır meselesi sırasında İngiltere ile Rusya arasındaki tansiyonun artması boğazların önemini bir kez daha hatırlattı. 1885'te Alman heyetinin başına Goltz Paşa'nın geçmesiyle Çanakkale Boğazı'nda güvenlik tedbirleri artırıldı ve Almanya'dan çok sayıda silah siparişi verildi. Osmanlı Devleti askeri açıdan tercihini Almanya'dan yana kullandı.

Salisbury iktidara geldiği zaman, İngiltere'nin Yakın Doğu'daki kötü gidişatın Padişah ve müttefik Büyük Güçler ile ilişkilerin bozulmasına bağlıyordu. Yasamee, Salisbury'nin dış politikadaki iki temel hedefi olduğunu, bunlardan birincisinin Almanya ile etkili bir ortaklık kurmak, diğerinin İngiliz donanmasının Karadeniz'e çıkabilmesini sağlamak olduğunu ifade etmektedir. İkinci hususu yerine getirebilmesi için Osmanlı Devleti'ni kontrol altında tutabilmesi yani Doğu Sorunu'nda son sözü söyleyebilecek konuma gelmesi gerekiyordu. Bu ise Osmanlı Devleti'nin bağımsızlığı ve emniyeti açısından tehlikeler içeriyordu.¹²³

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin düğümlendiği Mısır meselesinin çözümü için Salisbury, Temmuz sonunda Sir Henry Drummond Wolff'u İstanbul'a gönderdi.¹²⁴ Nihai çözümle sonuçlanmayacak olan görüşmeler uzayıp giderken¹²⁵ ve Afgan sınır meselesi çözüme ulaşmamışken Doğu Rumeli Krizi ortaya çıktı.

¹²² BOA, Y.PRK.HR., 9/64, 16 Temmuz 1302 (28 Temmuz 1886).

¹²³ Yasamee, s.188-189.

¹²⁴ Wolff olağanüstü ve tam yetkili olarak Mısır meselesinin çözümünü görüşmek için İstanbul'a gönderildi ve 22 Ağustos 1885 sabahı İstanbul'a geldi. Detaylı bilgi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1886 [C.4604] Egypt, No. 1 (1886). Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff's Special Mission to Constantinople**, ss.1-42.

¹²⁵ İngiltere adına Sir Drummond Wolff, Osmanlı Devleti adına Hariciye Nazırı Said Paşa tarafından imzalanan 24 Ekim 1885 ve yine İngiltere adına Sir Drummond Wolff, Osmanlı Devleti adına Sadrazam Kamil Paşa ve Hariciye Nazırı Said Paşa tarafından imzalanan 22 Mayıs 1887 tarihli antlaşmalar Mısır meselesini tam olarak çözüme ulaştırmaktan uzaktı. II. Abdülhamit, 22 Mayıs 1887

18 Eylül 1885'te Doğu Rumeli'de Bulgar isyancılar kendilerine katılan halk ile beraber Filibe hükümet konağını basarak valiyi tutukladılar ve vilayetin Bulgaristan ile birleştiğini ilan ettiler. Bir oldubitti ile sonuçlanmayan olay, diğer devletlerin olaya müdahil olmasıyla uzun süreli diplomatik bir soruna dönüştü. Rusya birleşmeye karşı iken İngiltere Bulgar milliyetçilerini destekliyordu. Osmanlı Devleti isyanı kuvvetle bastırmak yerine diplomasi yolunu tercih etti. 5 Kasım 1885'te Said Paşa'nın başkanlığında İstanbul'da Büyük Güçler'in katıldığı bir konferans toplandı. 25 Kasım tarihli yedinci oturuma göre, Padişah Doğu Rumeli'ye fevkalade bir komiser yollayacak ve asayişin iadesini takiben bir vali atanacaktı. Komiserin yanında diğer devletler tarafından tayin edilen özel memurlar bulunacaktı. Bu karar tatbik edilemedi. İngiliz temsilcisi William White, 25 Kasım 1885 tarihli "*Mukarrerat Layihası*"nı imzalamayacağını ve Doğu Rumeli'de kurulacak geçici idarede Berlin Antlaşması'na bağlı kalınmaması gerektiğini söyledi. İngiliz temsilcilerinin muhalefeti nedeniyle İstanbul Konferansı sonuçlanamadı. Tekrar 5 Nisan 1886'da toplanan konferansta Doğu Rumeli Vilayeti'nin idaresi Bulgaristan Prensi'ne verildi.¹²⁶

tarihli antlaşmayı onaylamamıştı. Kasım 1886-Haziran 1887 tarihleri arasındaki görüşmeler için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1887 [C.5050] Egypt, No. 7 (1887). Further Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff's Mission**, ss.1-68. Haziran ve Temmuz 1887'deki görüşmeler için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1887 [C.5110] Egypt, No. 8 (1887). Further Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff's Mission**, ss.1-20. Ayrıca bkz., Bilgenoğlu, ss.156-185; Kızıltoprak, ss.184-231. Bu sırada 21 Haziran'da İngiltere Kraliçesi Viktorya'nın tahta çıkışının 50. yıldönümü (altın jübile) kutlamalarına katılmak üzere Ali Nizami Paşa ile Hüseyin Kazım Bey İngiltere'ye gönderildiler. Bu diplomatik seyahat önemli bir getirisi olmamış ve "*büyük anlam taşımamış gözükmektedir.*" Avrupa'nın ve dünyanın çeşitli yerlerinden kralların prenslerin ve çeşitli devlet görevlilerinin bulunduğu merasimde Osmanlı Devleti, sadrazam ya da nazırlar düzeyinde bile temsil edilmemesi "*İngiltere ile Osmanlı Devleti arasında yıllardır esen soğuk Mısır rüzgârının tesirini*" gözler önüne sermektedir. Bkz., Topraktaş, ss.35-38, 95-101; Yasamee, ss.189-199.

¹²⁶ 21 Ocak 1886 tarihinde Kraliçe Viktorya'nın Parlamento'yu açış konuşmasında Osmanlı Devleti'ni ilgilendirecek kısımlar mevcuttu: Şarki Rumeli'de meydana gelen ihtilal hareketi Berlin Antlaşması'nın tadilata ihtiyaç duyduğunu ispat eylemiştir. Bunun üzerine cereyan eden müzakerattaki maksadım Padişah'ın hukuk-u esasiyelerini muhafaza ile beraber ahali-i merkumeyi arzu-ı vaka'ları vecihle Bulgaristan Prensi'nin hükümeti tahtına vaz' etmek idi. Ayrıca Mısır meselesi hakkında da Babıâli ile bir mukavele mucibince Hıdiv Hazretleri ile bir istişare etmek ve Mısır'ın emniyetini ve etkili surette devamını temin etmek için lazım gelen tedabir hakkında bir rapor tanzim eylemek üzere İngiltere ile Devlet-i Aliyye tarafından komiserler tayin olunmuştur. Bkz., "Hariciye Nezaretine fi 21 Kanunusani 86 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, Y.PRK.HR., 9/37**. Kraliçe'nin konuşmasında, Afgan sınır meselesine, Hindistan işlerine, iç politikada özellikle tarım ve ticaret koşullarında maddi bir iyileşme olmadığı için üzgün olduğuna dair açıklamalar yer aldı. Konuşmanın tam metni için bkz., **Hansard, The Queen's Speech, HL., Deb., 21 January 1886**, Vol.302, ss.32-36. İngiltere'nin 18 Eylül 1885-Nisan 1886 arasındaki Doğu Rumeli meselesindeki siyaseti ve gelişmelerin ayrıntıları için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1886 [C.4612] [C.4767] Turkey, No. 1 (1886). Correspondence**

Salisbury'nin 1885 yılında başlayan ve kısa süren ilk iktidarı zamanında Osmanlı ilişkilerini eski durumuna döndürmek veya Osmanlı toprak bütünlüğünü korumak gibi bir politika benimsemediği anlaşıldı. Şubat başında iktidara tekrar Gladstone geldi. Altı ay kadar sürecek iktidarının başında *Tercüman-ı Hakikat* gazetesinde çıkan bir haber Salisbury'nin politikalarının Gladstone'u arattığı yönündeydi. *Monitör* gazetesinden yapılan alıntı ile haberde, Gladstone ve Salisbury Hükümetleri'nin Osmanlı Devleti'ne karşı yürüttükleri politikalar karşılaştırıldı. Gladstone'un Mısır'daki İngiliz askerlerini tahliye etmek istemesine rağmen Salisbury'nin Mısır ve Bulgaristan meselelerindeki tutumu Osmanlı Devleti ile aralarında soğukluk meydana getirmişti.

*“Mösyö Gladstone’a Müslümanların ve hususiyle Osmanlıların düşmanı nazarıyla bakılıyor ise de Lord Salisbury’nin Dersaadet Kongresi’nde ve Berlin Muahedesi’nde heyet-i in’ikadından ve makam-ı iktidarında son beş altı ay zarfında Devlet-i Aliyye’ye ettiği fenalıkları Mösyö Gladstone hiçbir meselede yapmamıştır.”*¹²⁷

Salisbury'nin Doğu Rumeli'nin Bulgaristan'a katılmasına verdiği desteğe ve Mısır'dan İngiliz askerinin çekilmesi konusundaki isteksizliğine II. Wilhelm'in ziyareti eklendiği zaman Osmanlı Alman yakınlaşmasının tahlili daha kolay yapılacaktır.

4.1.3. Ermeni Meselesi'nde Kriz

Bir süredir gündemi işgal etmeyen ama unutulmamış olan Ermeni Meselesi, 1880'lerin sonunda tekrar Osmanlı Devleti'ne karşı kullanılmaya hazır hale getirilmeye çalışılıyordu. Ses getirecek kanlı eylemleriyle tanınacak Ermeni örgütleri 1880'li yılların ortasından itibaren ortaya çıktı. 1885 yılında kurulan Armenakan'dan sonra adını sıklıkla duyuracak olan Hınçak (Cenevre, 1887) ve Taşnak (Tiflis, 1890) Komiteleri ya da Partileri Osmanlı İmparatorluğu'nda ihtilal hareketlerinin organizasyonunu üstleneceklerdi.

Respecting the Affairs of Eastern Roumelia and Bulgaria, ss.1-430; **Further Correspondence Respecting the Affairs of Eastern Roumelia and Bulgaria. [In Continuation of “Turkey No. 1:1886”]**, ss.1-227. Ayrıca bkz., Karal, ss.103-112; Türkgeldi, ss.193-246; Yasamee, ss.201-233, 257-281. Şarki Rumeli Vilayeti'nin teşekkülü, teşkilatı ve Vilayet'in ilhakını içeren bir doktora çalışması için bkz., Mahir Aydın, *Şarkî Rumeli Vilâyeti*, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

¹²⁷ “Devlet-i Aliyye ve İngiltere”, *Tercüman-ı Hakikat*, 2 Şubat 1886.

Ermeni Meselesi'nin tekrar canlandırılma çalışmaları Ermeni örgütlerinin kurulup yaygınlaşması ile bağlantılı ilerledi. Ancak Salisbury'nin iktidarı zamanında bu konu büyük rağbet görmedi. Yine de Gladstone, James Bryce ve bazı Liberal Partili milletvekilleri İngiliz Parlamentosu'nda Ermeni Meselesi'ni gündemde tutmaya çalıştılar. Özellikle 1888 yılında Londra'da Ermeni Vatanperver Cemiyeti kurulduktan sonra Ermeni Meselesi'ne ilişkin eleştirel görüşler Parlamento'ya taşındı. Ayrıca, Liberal Parti üyesi milletvekilleri, Ermeni Meselesi'ne daha örgütlü yaklaşabilmek amacıyla James Bryce başkanlığında 13 Mayıs 1891'de İngiliz Ermeni Cemiyeti'ni kurdular. Zaman zaman eleştirinin dozu arttı. İngiliz Hükümeti'nin Osmanlı Devleti'ne yönelik daha etkili teşebbüslerde bulunması hatta Türklerin Avrupa'dan atılması gerektiğine yönelik Gladstone'un 1876 olaylarındaki söylemlerini hatırlatan görüşler beyan edildi.¹²⁸ Genellikle Hükümet adına cevap veren Dışişleri Müsteşarı Sir James Ferguson ve diğer isimlerin yaptıkları konuşmalarda, Salisbury Hükümeti'nin bu dönemde Ermeni Meselesi'ne doğrudan müdahale etmek istemediği anlaşıyordu.¹²⁹

28 Haziran 1889'da Salisbury'nin Lordlar Kamarası'nda Ermeni Meselesi'ne ilişkin yaptığı konuşma, eleştirilere verdiği güzel bir cevaptı. Aynı zamanda konuşmasının sonunda söyledikleriyle Ermeni Meselesi'nde sağduyulu ve duyarlı bir insanın izleyeceği yolu tarif ediyordu:

“Nefretleri, şüpheleri ve güvensizlikleri ile yüz yüze bakan iki kesim vardır, onları daha çok kamusal tartışma konusu haline getirdiğinizde, birine ne kadar cesaret verirsiniz diğerini o nispette suçlamış olursunuz. Daha fazla etki, tüm bu felaketlerin neden olduğu ayrılıkları şiddetlendirecek, esas olarak inancın sonucu olan bu dışlamalar ve fanatizm öfkeye, ateşe ve baskıya gerçekten katkıda bulunacaktır. Müdahalenin tek sonucu şu olacaktır: Hükümet gerçek bir

¹²⁸ 16 Mart 1891 tarihinde devlet gelirleriyle ilgili görüşmeler sırasında, Mr. Stevenson, birkaç hafta önce Ermeni Meselesi'ne ilişkin komite tarafından bir Beyaz Kitap düzenlendiğini belirtti ve Ermenilerin durumuyla ilgili neler yapılabileceğine ilişkin başlattığı tartışmada söz konusu ağır ithamlar yer aldı. Bkz., **Hansard, Revenue Departments, Hc., Deb., 16 March 1891**, Vol.351, ss.1099-1130. Bu ithamlar daha sonra *The Times* gazetesinde neşredilip haberin özeti İstanbul'a gönderildi. “*Hükümet-i Seniyye'nin Anadolu kıtasında sakin olan tebaa-ı Hristiyanîyesinin mal ve canlarını muhafaza etmesi için İngiltere Devleti'nin nezd-i Babîâli'de teşebbüsât-ı şedide icra etmesini talep eylemişler.*” Mösyö Laboşır (Labouchere) Türklerin Avrupa'dan tard ve ihracını veyahud Avrupa Devletleri'nin idaresi altına alınmalarını talep etti. İngiliz sefiri Ermenistan'da lazım gelen ıslahatların yapılmasını için Babîâli ile teşebbüse geçmesi gerektiği söyledi. Bkz., “*Tayms Gazetesi 11 Temmuz 1891 Tarihli Nüshasında Avam Meclisi Müzakeratını Havi olmak üzere Zirde Hülâsaten Tercümesi Muharrer Mazbatayı Neşr Eylemiştir*”, **BOA, Y.PRK.HR., 14/60**.

¹²⁹ 3 Mayıs 1888, 18 Mayıs 1888, 28 Mayıs 1889, 28 Haziran 1889, 25 Temmuz 1889, 13 Şubat 1890, 28 Mart 1890, 10 Temmuz 1890, 14 Temmuz 1890, 4 Ağustos 1890, 7 Ağustos 1890 tarihlerinde Parlamento'ya taşınan Ermeni Meselesi'ne dair görüşmelere, Bağçeci eserinde yer vermektedir. Bkz., Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası**, ss.137-161. Ayrıca bkz., Münir Süreyya Bey, ss.38-41.

çare bulmakta aciz kalırken Hristiyanlar ve Türkler birbirlerinden daha fazla nefret edecekler ve yapabilecekleri bütün kötülükleri birbirlerine uygulayacaklar."¹³⁰

Ne var ki Salisbury'nin 1889'da yapmış olduğu konuşma ile 1895 yılında üçüncü kez iktidarı devraldığı zaman Ermeni Meselesi'ne yaklaşımı arasında çok büyük farklar meydana geldi. Münir Süreyya Bey'in işaret ettiği gibi: *"Sözlerinin her kelimesini tarta tarta yapmış olduğu bu konuşmasındaki ılımlı ve adaleti gözeten fikirlerle 1895-1897 krizinde bize karşı göstermiş olduğu şiddet ve ısrar arasındaki büyük fark dikkat çekicidir."*¹³¹

II. Abdülhamit tarafından gelişmeler takip ediliyor ve İngiltere'de Ermeniler hakkında yapılan propagandalar Padişah'ı çok sinirlendiriyordu.¹³² Yıldız Sarayı'na kolayca girip çıkabilen ve İngilizlere sürekli raporlar hazırlayan *"Osmanlı Padişahı nezdinde İngiltere hesabına ajanlık, İngiltere'de II. Abdülhamid'in sözcülüğünü"* yapan Profesör Arminius Vambery, 1880'lerin sonunda Ermeni Meselesi tekrar gündeme gelmeye başladığında Padişah'ın en çok sinirlendiği konunun Ermeni Meselesi'ne ilişkin İngiltere'deki menfi propaganda olduğunu belirtmekteydi.¹³³

6 Temmuz 1889 tarihli raporunda Vambery, Padişah'ın sözlerini şöyle aktarıyordu:

"Sizden hiçbir şey gizlemesem ve her şeyi olduğu gibi anlatsam bile Ermeni, Mısır ve Boğazlar meselelerinde İngiltere'de hâkim olan asılsız ve yanlış kanaatleri değiştiremem. Hele Ermeni Sorunu'nda İngilizlerin gözleri hiçbir şeyi görmez olmuştur: emelleri 'Bulgar Mezâlimi' yaygaralarını bir kez de burada tekrarlayarak, tıpkı Bulgaristan'ın İmparatorluktan ayrılışında olduğu gibi, Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermenistan kurmaktır. Benden de sadece üçte biri Hristiyan ve gerisi Müslüman olan bir bölgeyi elden çıkartmamı bekliyorlar! Söyleyiniz bana lütfen, onlar yaklaşmakta olan tehlikeyi fark edebiliyorlar mı, yoksa ortak düşmanımızın amaçlarına hizmet ettiklerini göremeyecek kadar kısa görüşlü müdürler?"

¹³⁰ Hansard, Condition of Armenia – Questions – Observations, HL., Deb., 28 June 1889, Vol.337, ss.986-991.

¹³¹ Münir Süreyya Bey, s.41.

¹³² Sultan Abdülhamit, Ermeni Meselesi'nin altında yatan asıl maksadın pekâlâ farkındaydı. Osmanlı topraklarının bütünlüğü için uğraşıyordu. Bkz., Levon Panos Dabağyan, **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2013, ss.83-86.

¹³³ Dönemin meşhur filolog ve Doğu bilimcilerinden olan ve daha önce belirttiği üzere derviş kılığında Orta Asya'yı gezen aynı zamanda şehzadelik çağlarında Abdülhamit ile tanışan Vambery'nin raporlarında Padişah ile ilgili yorumu, *"Benim Şarklıların düşüncelerini okumadaki tecrübem, II. Abdülhamid gerçeğini tahlil etmeye yeterli değildir. O benim tanıdığım en kurnaz Doğuludur."* yönündedir. Öke'nin ifadesine göre, *"Vambery, II. Abdülhamid gibi vesveseli ve herkesten kuşkulanan, idaresi zor bir Padişah'ın güvenini kazanmış tek yabancıydı."* Bkz., Mim Kemal Öke, **Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2005, s.38, 63, 77.

Vambery'nin izlenimlerine göre, tüm olanlara rağmen Padişah'ın İngiltere'ye yönelik düşünceleri düşmanca değildi: "*Padişah'ın İngiltere ile eski iyi ilişkilerini tazelemek istediğini, 'kesin tarafsızlık' ilkesine olan güveninin sarsıldığını ve eğer İngiltere herhangi bir girişimde bulunursa bu devletle kaderini birleştirmeye sevinçle hazır olduğunu söyleyebilirim.*"¹³⁴

Bu dönemde Ermeni Meselesi dâhilinde değerlendirilen Musa Bey Olayı (1889), Erzurum Olayı (1890) veya Kumkapı Gösterisi (1890) gibi gündemi bir süre işgal eden olaylar, uluslararası bir buhrana dönüşmedi ama İngilizler tarafından yakından takip edilip bazı İngilizlerin Ermeni Meselesi'ni tekrar canlandırmak için fırsat kolladıklarını hatırlatmış oldu.¹³⁵

Berlin Antlaşması'ndan sonra uluslararası arenada Osmanlı Devleti'ni bir hayli uğraştıran Ermeni Meselesi'nin tekrar bir krize dönüşmesi Gladstone'un tekrar iktidara geldiği 1892 yılından itibaren çıkan Ermeni ayaklanmalarında kendisini gösterdi ve İngiltere, Ermeni savunuculuğu rolünü tekrar üstlendi. Gladstone'dan beklentileri yüksek olan Ermeniler, 1892 seçimleri öncesinde yaptıkları yayımlarda artık genel ayaklanmanın vaktinin geldiğini duyuruyorlardı. 15 Ağustos'ta dördüncü kez hükümeti kuran Gladstone, Ermenileri destekleyerek ve teşvik ederek kanlı

¹³⁴ 6 Temmuz 1889 tarihli Vambery'nin Padişah ile ikinci görüşmesinin raporu için bkz. Öke, s.49-50. Bu rapordan bir süre sonra *The Times* gazetesinde Vambery'nin Ermeni Meselesi'ne ilişkin bir mektubu neşredildi. *Daily News* gazetesi Vambery'yi Devlet-i Aliyye lehine ve bir âlime yakışmayacak suretle taraftarlık yapmakla suçladı. Vambery tekrar *The Times*'a bir mektup göndererek görüşlerinin arkasında durduğunu Devlet-i Aliyye'de isteyen ahalinin barış içinde yaşadığını ifade etti. Rusya'daki Müslümanlarla Anadolu'daki ahalinin durumunun karşılaştırılmasını öneren Vambery, böylece insaniyet meselesinin daha adil ele alınabileceğini belirtti. Bkz., "Korrespondens Gazetesinin fi 9 Teşrinisani 89 Tarihli Numarasında Münderiç Fıkranın Tercümesi", **BOA, Y.PRK.TKM., 16/20.**

¹³⁵ Musa Bey Olayı, Muş'ta yaşayan aşiret reisi Musa Bey'in Ermeni bir kızı kaçırıp tecavüz ettiği, Müslüman olmaya zorladığı ve eziyet ettiği iddiasıyla gündeme gelmiş ve sonunda Musa Bey mahkemede beraat etmişti. Erzurum Olayı, silahlı eylem için hazırlık yapıldığı ihbarı üzerine okul ve kiliselerin aranmasına tepki gösteren Ermenilerin bu bahane ile başlattıkları protesto ve gösteriler sonucu meydana gelen ve birçok kişinin ölümüyle sonuçlanan bir olaydı. Kumkapı Gösterisi, Musa Bey ve Erzurum Olayları dolayısıyla Ermenilerin İstanbul'da gerçekleştirdikleri ve yine kanlı biten siyasi bir eylemdi. Konuyla ilgili çalışmalarda bu olaylarla ilgili bilgiler olmakla birlikte İngilizlerin olayları yakından takip ettiklerini gösteren detaylı yazışlar için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1889 [C.5723] Turkey, No. 1 (1889). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey: 1888-89, ss.1-91; British House of Commons Parliamentary Papers, 1890 Turkey, No. 1 (1890). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey and Trial of Moussa Bey [In continuation of "Turkey No. 1, 1889:" C.5723], ss.1-130; British House of Commons Parliamentary Papers, 1890-91 [C.6214] Turkey, No. 1 (1890-91). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey. [In continuation of "Turkey No. 1, 1890:" C.5912], ss.1-101.**

eylemlerin önünü açtı ve sonrası da çorap söküğü gibi geldi.¹³⁶ İktidarı zamanında meydan gelen Kayseri, Merzifon ve Yozgat olayları Büyük Güçler'in müdahalesiyle sonuçlanmayacak ama Münir Süreyya Bey'in Ermeni Meselesi'nin ikinci dönemi olarak sınıflandırdığı 1894 Sason olaylarının altyapısını oluşturacaktı.¹³⁷

1893 yılında bölgede meydana gelen olaylar sonrasında 1894'te Sason'da başlayan geniş katılımlı isyan, sert çatışmaları beraberinde getirdi. İsyan bastırıldığında Sason olaylarına Avrupa'da Ermeni katliamı nazarıyla bakıldı ve sorumlusu olarak II. Abdülhamit gösterildi. Sason olayları dolayısıyla Avrupa'da Türk aleyhtarı muazzam bir propaganda kampanyasının başlaması Padişah'ın uykularını kaçırdı. Olayların ortaya çıkıp büyümesinden sorumlu tutulan dış güç ise kuşkusuz İngiltere idi.¹³⁸ Gladstone, 2 Mart'ta istifasını sunmasına rağmen hayatından çıkaramadığı siyasette, Sason isyanı ile ortaya çıkan yeni durumu bir ajitasyona döndürme fırsatını geri çevirmedi.¹³⁹

Şaşmaz, Sason ve Talori ile ilgili İngiliz Arşiv belgelerindeki bilgilerin Nisan 1894'ten itibaren başladığını ve bilgilerin Bitlis'te İngiliz konsolosu bulunmadığı için öncelikle Ermeni asıllı Diyarbakır Konsolosu Thomas Boyacıyan tarafından gönderildiğini yazmaktadır. Ayrıca Şaşmaz, Anadolu'daki İngiliz konsolosluklarında Ermenilerin istihdam edildiğine, her konsolosun bir veya birkaç tane Ermeni dragoman atadığına, hal böyle olunca yazılan raporların Müslümanları zalim Ermenileri masum gösterme çabasıyla kaleme alındığına dikkat çeker. Ortaya atılan

¹³⁶ Karaca, s.273-274. *Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri* adı altında yayımlanmış Osmanlı belgelerinde İngilizlerin ilgisi, teşviki ve desteğine ilişkin bolca örnek vardır. Bkz., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893)**, Cilt:II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:68, Ankara, 2004. Bkz., **Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895)**, Cilt:III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:75, Ankara, 2006. Benzer şekilde Şimşir tarafından yayımlanan İngiliz belgelerinden de bu durum izlenebilir. Bkz., Bilâl N. Şimşir, **British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)**, Vol.III, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

¹³⁷ Münir Süreyya Bey, s.42-43.

¹³⁸ Bayur'un aktardığına göre, II. Abdülhamit Alman elçisi Radolen'e Van'daki İngiliz konsolosunun seyahatinden bahsederken, Ermenilerin bu seyahatten cesaret bulduklarına ve İngilizleri kendilerinin kurtarıcısı olarak gördüklerine dikkat çekti. Bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:I, Kısım:I, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.76-77. Şaşmaz, Van'daki İngiliz Konsolosu Hallward'ın Muş'a gidip Sason'daki gelişmeleri öğrenmek istediğini ama bunun sakıncalı olduğu için izin verilmediğini yine de Hallward'ın 26 Eylül günü Van'dan hareketle Muş'a geldiğini ancak şehre giremediğini belirtir. Bkz., Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, s.492-493. Ayrıca bkz., Gürün, ss.147-149; Karal, s.137-138; Küçük, ss.109-112; vd.

¹³⁹ Haluk Selvi, **Millet-i Sadıkada İsyan, Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011, s.66; Karaca, s.290-291.

yalan ve asılsız bilgiler kanıtlarla tekzip edilse bile Avrupa’da insanların zihninde kalan yine yalan ve asılsız söylentiler oluyordu.¹⁴⁰

Sason’daki isyan başlamadan önce Vambery, 7 Mayıs 1894 tarihli raporunda Padişah hakkında “*Kendisini en son gördüğüm dört yıl öncesine kıyasla ne daha dost, ne de düşman! Avrupa güçleriyle olan ilişkilerinde kesin tarafsızlık siyasetini izlemeye kararlı*” diyordu. 4 Haziran’da ise durumun vahameti ile ilgili Dışişleri’ni uyarıyordu:

“İngiltere’nin son zamanlarda Türkiye ile ilişkilerine pek değer vermediği ve diğer Avrupa güçlerinin ise siyasi ve ticari sorunlarda Büyük Britanya’yı Şark’ta geride bıraktıkları devlet adamlarının dikkatinden kaçmamıştır. Hatta Boğaziçi’ndeki İngiliz nüfuzunun önemli ölçüde azaldığı gerçeğini reddetmek mümkün değildir... Bazı politikacıların Londra’da kümelenmiş Ermeni ihtilal derneklerini teşvik ederek sürekli olarak kamuoyunu yanıltmalarına karşılık İngiliz Hükümeti’nin Padişah’ın kuruntu ve güvensizliğini yatıştırarak pek çok şey yapabileceğini söylemeye izin veriniz... Ermenilerin dert ve özlemleri konusunda Türk baskı ve yönetiminin üzücü sonuçlarını inkâr edecek değil, fakat diğer yandan da Anadolu’nun etnik dağılımı incelendiğinde birkaç yüz Ermeni için binlerce Müslümanı feda edebileceğimiz gerçeği unutulmamalıdır.”¹⁴¹

Sason olayları son bulduğunda Padişah, Kasım 1894’te bir tahkikat komisyonu kurarak bölgeye göndermek istedi. İngiltere’nin muhalefeti sonrasında komisyonda yabancı konsolosların da bulunması kabul edildi. İngiliz Büyükelçisi

¹⁴⁰ Şaşmaz eserinde bu raporlara geniş yer ayırmıştır. Bkz., Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, s.484, 559-562, vd. Bu raporların da bulunduğu *Parliamentary Papers* veya diğer adıyla *Mavi Kitaplar*’da 1891 yılının sonundan itibaren İngiltere’nin taraflı tutumunun izleri sürülebilir. Söz konusu örnekler ve 1896 yılının sonuna kadar sürecek gelişmelerin detayları için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8015] Turkey, No. 3 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892-93, ss.1-230; British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8108] Turkey, No. 6 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894-95. [In continuation of “Turkey No. 3, 1896:” C.8015], ss.1-393; British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.7923] Turkey, No. 1 (1896). Correspondence Respecting Introduction of Reforms in in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey, ss.1-176; British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.7927] Turkey, No. 2 (1896). Correspondence Relative to the Armenian Question, and Report from Her Majesty’s Consular Officers in Asiatic Turkey, ss.1-339; British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8273] Turkey, No. 8 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. [In continuation of “Turkey No. 2, (1896):” C.7927], ss.1-300. British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8303] Turkey, No. 1 (1897). Correspondence Respecting the Disturbances at Constantinople in August 1896; British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8305] Turkey, No. 3 (1897). Further Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople. [In continuation of “Turkey No. 8, (1896)” and “Turkey No. 1, (1897).”], ss.1-114; British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8395] Turkey, No. 7 (1897). Further Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople. [In continuation of “Turkey No. 3, (1897):” C.8305], ss.1-144.**

¹⁴¹ Öke, s.125, 134, 138-139.

Philip Currie, 8 Aralık 1894 tarihinden itibaren özellikle Rus ve Fransız elçilerine baskı yaparak Erzurum'daki konsoloslarını komisyonuna dâhil etmelerini sağladı.¹⁴² Osmanlı heyetine katılan İngiliz, Fransız ve Rus üyelerle birlikte komisyon 24 Ocak 1895'te çalışmalarına başlayıp 21 Temmuz'a kadar 108 oturum gerçekleştirerek 190'dan fazla şahit dinledi. Durum, İngiliz konsoloslarının çizdiği portreden farklıydı. Mesela, İngiliz konsolosların belirttiği gibi ölen Ermeni sayısı 8 binden fazla değil en fazla 300 kadardı. Komisyon çalışmalarını sürdürürken, 11 Mayıs ve 9 Haziran 1895 tarihlerinde ıslahat projelerinin kabulü için İngiltere'nin öncülüğünde Fransa ve Rusya ile birlikte notalar verildi.

Almanya bu süreçte İngilizlerin tarafına katılmadı. Padişah ise en büyük dayanağı olarak Almanya'yı görüyordu. Ama belirleyici konumda olan İngiltere idi. Salisbury'nin 1895 yılının ortalarına doğru tekrar Kabine'yi kurması İngiltere'nin tavrının değişeceğine dair Osmanlı yönetimini ümitlendirmişse de kısa sürede bu ümitlerin boşa olduğu anlaşılabaktı.¹⁴³ Ermeni Meselesi artık bir partinin meselesi olmaktan çıkarak adeta İngiltere'de milli bir mesele gibi algılanmaya başlamıştı.¹⁴⁴

¹⁴² İngiliz Büyükelçisi Sir Philip Currie (1893-1898) hakkında Rüstem Paşa'ya sunulan bir şifrede yazılanlar dikkat çekicidir. Currie, Ermenileri iltizam etmek ve onları ileriye sürmek yolunda bir meslek tutmuş olarak Ermeni Patriği dahi muamelat-ı vakadan yüz bulmuş ve sefir tarafından Kraliçe'nin yevm-i mahsusuna davet edilmiş, kısaca "şımartılmıştı." Currie yanında üç askeri öldürdüğü söylenen başında Bulgar kalpağı olan birini gezdirmekteymiş. Daha sonra sefaretten çıkarken refakatinde Ermeni'den meçhul birini götürmek ve gezdirmek gibi davranışlarda bulunmuş. Sefirin takip ettiği meslek pek su-i tesirata açıktır. Nezaket icabı kendisine ihtar icrasına gidilmedi ama "sair devletlerden ziyade Devlet-i Aliyye'nin dost-u kaimi bulunan İngiltere Devlet-i" fehiminin sefaretinde bulunan zatın bu hallerine nazaran Osmanlı Devleti'nin çıkarlarını dikkate almasının lazım geleceği yazılmaktadır. Bkz., "Rüstem Paşa'ya Şifre", **BOA, Y.EE., 167/7.**

¹⁴³ Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası**, ss.212-286; Başak, **İngilterenin Ermeni Politikası**, ss.94-104; Bayur, s.78-79; Gürün, ss.147-149; Karal, ss.137-141; Karaca, ss.291-298, 307-310; Küçük, ss.112-142; Şaşmaz, **İngiliz Konsolosları**, ss.521-557; Uras, ss.296-326, 471-478; vd. İsyen hareketlerinin yoğunlaştığı 1894-1896 yılları arasında Zaptiye Nazırı olan Hüseyin Nâzım Paşa'nın resmi evraklara yer vererek kaleme aldığı eseri için bkz., Hüseyin Nâzım Paşa, **Ermeni Olayları Tarihi I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:15, Ankara, 1998. 1890'larda başlayan Ermeni olaylarının sebepleri Mayewsky'ye göre, Ermenilerin iddia edildiği gibi kötü durumları değil, Ermenilerin politikalarını geliştirme arzuları, istiklal fikrine kapılmaları ve bu düşüncenin Batılı devletler ve Ermeni din adamları tarafından desteklenmesi ve böylece milli duyguların gelişmesi sonucuydu. Rus Dışişleri Bakanlığı görevlisi olarak altı yıldan fazla Van ve Erzurum Vilayetleri'nde Rusya'nın başkonsolosluğunu yapmış Mayewsky, gezip gördüklerini ve gözlemlerini rapor halinde Rus Genelkurmayı'na sunmuştur. Eser Süvari Binbaşı Mehmet Sadık Bey tarafından çevrilerek 1914 yılında İstanbul'da Matbaa-i Askeriye'de basılmıştır. Eserin günümüz Türkçesi ile basımı için bkz., Bayram Bayraktar, **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayewsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2007. Ayrıca bkz., Davut Kılıç, "Rus General Mayewski'nin Raporuna Göre Van Bitlis Vilayetleri'nde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi", **1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum/Türkiye**, (Ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss.395-406. 1890'lardan itibaren Ermeni Meselesi, Türk ve dünya kamuoyunda

İktidara geldikten birkaç gün sonra Salisbury, Londra Sefiri Rüstem Paşa'ya bazı önemli açıklamalarda bulundu. Aynı zamanda bu tebliği 28 Haziran 1895'te Currie vasıtasıyla Sadrazam Said Paşa'ya iletti. Said Paşa'nın hatıratında yer ayırdığı bu açıklamalara göre Salisbury, Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu büyük tehlikelere dikkat çekiyordu. Osmanlı Devleti'ni müdafaa etmek istiyordu ama İngiltere kamuoyunu memnun edecek hiçbir tedbir alınmadığını söylüyordu. Ardından Osmanlı Devleti'ni tehdit etmekten çekinmiyordu:

*“Ne Almanya, ne İtalya, ne Avusturya İngiltere'nin Mesele-i Şarkıye'de politikasına hail (engel) olamazlar. Fransa Rusya'ya sadıktır. Devlet-i Osmaniye'nin bekasına medar olan şey yalnız İngiltere'nin Rusya ile müttefik olmamasıdır. Eğer ittifak vaki' olursa tehlike nihayet dereceye gelir. Devlet-i Osmaniye zail (yok) olur.”*¹⁴⁵

Salisbury, iktidarı devraldıktan sonra Temmuz ayında Osmanlı Devleti'ni paylaşmayı teklif edecek kadar ileri gitmişti. Ermeni Meselesi'nde Fransa ve Rusya ile birlikte hareket eden Salisbury, bu paylaşım konusunu Almanya'nın Londra Büyükelçisi Hatzfeldt'e açması, dış politikadaki dengelerle alakalı olmalıydı. Salisbury'nin Osmanlı Devleti'nin sonunun yaklaştığı, yıkılmadan önce mücadelesiz bir şekilde toprakların paylaşılması yönündeki düşünceleri, 1853 yılında Çar I. Nikola'nın St. Petersburg'daki sarayında verilen baloda, İngiliz Elçisi Seymour'a söylediklerini hatırlatmaktadır. Bu durum İngiltere ile Rusya arasındaki rolleri değiştirmiş gibi gösteriyordu. Kırım Savaşı öncesinde Rusya'nın tutumunu şimdi İngiltere benimserken, Almanya, İngiltere'nin rolünü üstlenmeye Rusya'dan daha yakındı. Paylaşım teklifinin bahsi bir müddet devam ederken Salisbury, 15 Ağustos 1895 günü Lordlar Kamarası'nda eski Kabine'nin siyasetini devam ettireceğini söyledi. Ermeni Meselesi üzerinden Osmanlı yönetimine yüklenen Salisbury, tehdide varan uyarılarını sürdürdü.¹⁴⁶

duyulmaya başlanmış ve aynı zamanda da siyasileşmiştir. Bu sebeple de 1890 tarihi, Ermeni Meselesi'nde önemli bir başlangıç noktasıdır. Ermeniler, bu tarihi müteakiben siyasî hazırlık aşamasından silahlı eylem ve propaganda aşamasına geçiş yapmışlardır. Bu aşamaya geçişte İngiltere'nin çok ciddi olarak desteği söz konusu olup, hem siyasî ve stratejik, hem de silah ve lojistik yardım temin etmiştir. Rus Generali Maslovski'ye göre, 1890 yılına kadar Anadolu'da çok ciddi Ermeni eylemi ve başkaldırısı yoktur. Bkz., Selma Yel ve Ahmet Gündüz, “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere'nin Rolü ve Sebepleri (1890–1895)”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt:4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, ss.97-121.

¹⁴⁴ Bağçeci, **İngiltere'de Ermeni Propagandası**, s.349.

¹⁴⁵ **Said Paşa'nın Hatıratı**, Birinci Cild, s.270-271.

¹⁴⁶ Padişah'a sunulan reform önerilerine yönelik, kararı endişeyle beklediğini sözlerine ekleyen Kraliçe'nin konuşması Parlamento'da okundu. Salisbury'nin açıklamaları, Kraliçe'nin konuşmasına

Alman *Berliner Tageblatt* gazetesinin haberine göre, Salisbury'nin bu yaklaşımının altına yatan neden, Osmanlı İmparatorluğu'nun paylaşılması durumunda İngiltere'nin kendi payını garanti altına almak istemesiydi.¹⁴⁷ Haberin devamında Ermeni Meselesi şimdilik ne Almanya'nın ve ne de Avusturya'nın nazr-ı dikkatini celb etmemekte ise de Ermeni Meselesi'nin yol açacağı sonuçları Berlin ve Viyana'nın kemal-i dikkatle takip ettiği bildirildi.

İngilizlerin açıklamaları ve eylemlerinde Osmanlı Devleti aleyhindeki davranışları, hem İngilizlere yönelik öfke doğuruyor hem de Osmanlı Devleti'nin İngilizlerden biraz daha uzaklaşmasına neden oluyordu. Vambery, 1 Kasım 1895'te Sir Thomas'a gönderdiği raporda İngiltere'nin Ermeni Meselesi'ne yönelik siyasetinin Padişah ve devlet erkânı arasında yarattığı kızgınlığı ve İngiltere'nin taraflı tutumunu gözler önüne seriyordu:

*“Türk yönetici eliti, bugünkü sıkıntılarının baş kışkırtıcısı olarak gördüğü İngiltere'ye çok öfkelenmiştir. Onlar, her şeyi son derece abartılmış buluyor ve Mr. Gladstone gibi yaşlı-başlı bir devlet adamının tüm Müslüman ve Hristiyanların nüfusu üç dört bin kişiyi aşmazken nasıl Chester'de binlerce Hristiyan'ın katledildiğini iddia edebilecek kadar körükörüne bir nefret ve yobazlıkla kendinden geçebileceğini merak ediyorlar. Dospat'da Bulgarların Müslümanlar üzerinde uyguladıkları işkenceler karşısında Batı dünyasının neden Ermeni olaylarında olduğu gibi ileri çıkmadığını, yoksa Müslüman kanının Hristiyaninkinden değersiz mi olduğunu soruyorlar... İngiliz Hükümeti'nin, basını ile birlikte ortaya koydukları tutum inanılır gibi değildir. Başta Times olmak üzere İngiliz gazetelerinin sergiledikleri büyük iki yüzlülük kelimelerle anlatılamaz.”*¹⁴⁸

verilen cevap üzerine yapılan görüşme içerisinde yer almaktadır. Bkz., **Hansard, The Queen's Speech, HL. Deb. 15 August 1895**, Vol.36 ss.17-19; **Hansard, Address in Answer to Her Majesty's Most Gracious Speech, HL. Deb. 15 August 1895**, Vol.36 ss.19-58. Ayrıca bkz., **BOA, Y.A.HUS., 334/72**; **BOA, Y.A.HUS., 334/115**. Karal'ın ifadesine göre, İngilizlerin bu olaylarda Türklere karşı taarruzu adeta “1877-1878 harbinden önce Rusya'nın Babilî'ye karşı takınmış olduğu duruma benziyordu.” Bkz., Karal, s.143. Ayrıca bkz., Anderson, s.265-266; Bayram Soy, “Lord Salisbury'nin 1895'te Almanya'ya Osmanlı Devleti'ni Paylaşma Teklifi”, **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:5, Güz 2006, ss.145-166; Bekir Sıtkı Baykal, “Lord Salisbury'nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Plânı”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:II, Sayı:5, 1944, ss.773-782; Harold Temperley and Lillian M. Penson, **Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News**, Cambridge University Press, London, 1938, s.494-495; Yahya Bağçeci, “İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Yıl: 2013/2, ss.190-208.

¹⁴⁷ “Lord Salisbury selefi Lord Rosebury'den (*The Earl of Rosebery*, iktidarı Mart 1894-Haziran 1895) intikal etmiş ‘Ermeni Meselesi’ deruhde eder iken şayed Memalik-i Şahane'nin dışar mukasımı (bölüşümü) olur ise bundan hissedar olmak ve İngiltere menafini yalnız Mısır'da değil fakat Karadeniz ve Kal'a-i Sultaniye Boğazlarında dahi muhafaza etmek maksadını hadim olacağını düşünmüş olmalıdır.” Bkz., “Berliner Tagblatt’ Gazetesinin fi 8 Eylül 95 Tarihli ve 456 Numaralı Nüshasında Munderic Eshabdan Müstehric Bazı Fıkaraatın Tercümesidir”, **BOA, HR.SYS., 34/11**.

¹⁴⁸ Öke, s.153, 156. *The Times* gazetesi, 19. yüzyıldan itibaren Osmanlı Ermenileri ile ilgili Hristiyan dünyasının menfaatlerine göre şekillenen haberlerinde “mağdur” ve “katliama uğrayan” bir toplum portresi çizerek kamuoyunu etkilemişti. 1970’li yıllardan itibaren başlayan Ermeni terör hareketlerine

İngiltere'nin son yıllarda özellikle Ermeni Meselesi'nde izlediği siyasetteki başarısızlığını *Berliner Tageblatt* ağır şekilde eleştiriyor:

“İngiltere Devleti biraz vakitten beri meslek-i diplomasisince adem-i muvaffakiyete düçar olmaktadır. Acaba burası adem-i basirete mi hamil olunmalıdır. Şu son iki senelik tarih-i siyasisi Devlet-i İngiltere diplomasisinin birçok muvaffakiyetsizliği meşhurdur. Bunun esbabı ise evvela müşarünileyhanın kendi meslek-i siyasisinde derece-i müfritde (haddini aşan) hod (kendi) benliğinden ibarettir. Devletler burasını artık derk ve teyakkun ettiler (iyice anladılar). İngiltere havlıyor ise de ısırmıyor ve bu meslek-i siyaside devam edecek olur ise kendisinin yakında hiç itibarı kalmaz...”¹⁴⁹

İngilizlerin ıslahat konusundaki baskısı ve sıkıştırmaları sonucu Babıâli'nin kabul ettiği ıslahat teklifleri olayları yatıştırmaya yetmedi. 1895 yılı Eylül ve Aralık ayları arasında Anadolu'nun dört bir tarafında baş gösteren Ermeni olaylarına 1896'da Osmanlı Bankası Baskını eklendi. 1889 yılında Musa Bey Olayı ile başlayıp 1896'da Osmanlı Bankası Baskını ile en üst seviyeye ulaşan gelişmelerde her olayda şiddetin dozu biraz daha arttı.¹⁵⁰ Son olayda İstanbul halkının galeyana gelmesi Türkler ile Ermeniler arasında birkaç gün sürecek karşılıklı çatışmalara yol açtı. Sonunda Padişah tarafından verilen teminatlar ve suçlulara yönelik genel af ve asıl önemlisi 1896'da başlayan Girit buhranının 1897 yılında Osmanlı Yunan Savaşı'na dönüşmesi dikkatleri başa yöne çevirtti. Ermeni Meselesi bu tarihten itibaren bir müddet gündem dışında kalacaktı.¹⁵¹

Berlin Antlaşması'ndan sonra Yunan sınır meselesinin çözümü için uğraşılırken Girit Adası'nın geleceği de tartışmalara konu olmuş, Teselya ve Epir'deki topraklar yerine Girit'in Yunanistan'a verilmesi teklifi konuşulmuştu. 1885

yönelik haberlerinde de tarihteki Ermeni mağduriyetlerine vurgu yapmaktan çekinmiyordu. Bkz., Tolga Başak, “The Times Gazetesi'nde Ermeni Terörü ve 1915 Tartışmaları (1922; 1978-1984)”, **1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum/Türkiye**, (Ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss.863-904.

¹⁴⁹ “Berliner Tagblat’ Gazetesinin Londra’dan Alıp fi 27 Eylül 1895 tarihli ve 491 Numaralı Nüshasıyla Neşr Ettiği Bir Mektubun Hulasa-ı Tercümesidir”, **BOA, HR.SYS., 34/66**.

¹⁵⁰ Fikrettin Yavuz, **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.62.

¹⁵¹ Kurat’a göre, 1900 yılında Anadolu’daki isyancı Ermeni hareketlerindeki durgunluğun nedeni Rusya’dan kaynaklanıyordu. Rusya, kendisine bağımlı bir Ermenistan yerine topraklarındaki ve Doğu Anadolu’daki Ermenileri Ruslaştırma politikasını amaç edildi. Bu politikanın ilk belirtileri Ermeni kiliselerinin mallarına el konulmaya başlandığı 1900’de ortaya çıktı. Ermenileri Avrupa’daki ittihatçılara yanaşmaların altında yatan neden buydu. Bkz., Yuluğ Tekin Kurat, “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1985, s.228.

yılında Doğu Rumeli krizinin patlak vermesinin ardından Balkanlarla birlikte Girit üzerindeki huzursuzluklar tekrarlanmaya başlamış ve 1896 yılında bir isyana dönüşmüştü. İsyân sırasında Yunanistan'ın isyancılara verdiği destek ve Girit'i topraklarına kazandırma arzusu sonuçta Osmanlı Devleti ile Yunanistan arasında bir savaşa neden oldu. Yunanistan'ın Girit'e asker çıkarması ve Etniki Eterya'ya bağlı milislerin Teselya sınırındaki saldırıları sonucu 1897 tarihli Teselya Savaşı başladı. Kısa süren savaş, Osmanlı Devleti'nin uzun süredir hasret kaldığı galibiyetle sonuçlandı. Osmanlı Devleti Nisan ve Mayıs aylarında yaklaşık bir ay süren savaşı baştan sona üstün götürdü. Ancak İngiltere'nin baskısı sonucu savaşı sonlandırmayı kabul etti. Yunanistan Girit üzerinde hâkimiyet kurma çabalarını askıya alıp adada belirlenen özerk rejimi kabul etti. Osmanlı Devleti galibiyetinin semeresini, barışın esaslarını Büyük Devletler belirlediği için yeterince alamadı.¹⁵²

Ermeni olaylarında ön plana çıkan dini hassasiyetler daha çok taze iken İngiltere'nin Hristiyanların bulunduğu bir bölgenin Osmanlı yönetimine geçmesine onay vermesi düşünülemezdi. Salisbury'nin söylemleri ve eylemleri bu güzergâhta ilerlemişti.¹⁵³ Sonuçta İngiltere'nin yürüttüğü politika Osmanlı Devleti ile ilişkilerinde gerilemeye sebep olurken, Alman askeri yardımlarının bir getirisi olarak görülen Teselya Savaşı, Almanya'ya olan yakınlığı biraz daha arttırdı. Teselya Savaşı'na tanıklık eden İngiliz parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett, kaleme aldığı eserinde İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerde düşmanlıktan ise dostluk yolunun seçilmesini ve bunun İngiltere için bir zorunluluk olduğunu belirtmektedir. Ayrıca Teselya Savaşı'ndan hareketle İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerini eleştiren Bartlett, Almanya'nın yürüttüğü politikayı akılcı bulur:

“1897 tarihinde meydana gelen bu muharebeler, dışarıdan önemsiz görünse de siyasi yönden çok önemlidir; etkisi büyüktür. Yunan Savaşı, İngiltere'nin gerçek

¹⁵² Ali Fuat Türk geldi, **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:III, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987, ss.34-83; Anderson, s.274-275; Armaoğlu, s.785-795; Ayşe Nühket Adıyeke, **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Basımevi, Ankara, 2000, ss.139-190; Girid Resmolu Maynahoyuzâde Kasım bin Ahmet, **1897 Türk-Yunan Savaşı (Teselya Tarihi)**, yay. haz. Bayram Kodaman, TTK Basımevi, Ankara, 1993; Karal, ss.115-125. Gelişmelerin detayları için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8664] Turkey, No. 11 (1897). Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece**, ss.1-293. Ayrıca BOA, Y.PRK.HR., dosya 23 ve 24'te konuyla ilgili pek çok belge bulunmaktadır.

¹⁵³ Mahmud Muhtar, Osmanlı Devleti Teselya'nın geri alınmasını talep ettiği zaman Lord Salisbury Parlamento'da *“Salib'e intikal eden şey, bir daha Hilâl'e iade olunamaz”* dediğini aktarır. Bkz., Mahmud Muhtar, s.77. Palmer de Salisbury'nin Hristiyan kentlerin Osmanlı yönetimine geri verilmemesinde kararlı olduğunu yazar. Bkz., Palmer, s.294.

çıkarları açısından bir 'Şark Meselesi' sorunudur. Bu savaş, Osmanlı ile büyük devletler arasında bir devir meydana getirmiştir. Bütün Müslümanlar açısından önemlidir. Zira Müslüman dünyası, bu savaşı görerek birlik ve beraberlik hissine kapılmıştır. Şimdiye kadar Müslümanlar arasında bilinmeyen birlik hissi, Teselya'daki başarı ile canlanmışır. Müslümanlar arası hassasiyetlerin yükselmesinin, İngiltere'nin Hindistan'da gelecekteki konumunu belirleyecek olmasından dolayı İngiltere için ne kadar önemli olduğu takdir edilecektir. Hindistan'da altmış milyona yakın Müslüman halkın bulunması yanında, Afganistan'ın kuzeyinden gelen yola hâkim olan Abdurrahman Han da bir Müslüman'dır.

Teselya çarpışmalarının neticelerinden birisi de, Türklerin nezdinde Alman ve Rus nüfuzunun artması, buna karşılık İngiltere'nin önemini kaybetmesi olmuştur. Bu bakış açısına göre, savaş İngiltere'ye de zarar vermiştir. Biz bu taraftan küstah hareketlerimizle Türklere karşı kabul edilemez tavırlarda bulunurken öbür taraftan Almanlar onlara dostluk ellerini uzattılar. Avrupa'da çıkacak bir savaş ihtimalini düşünerek Osmanlı'nın dostluğunu kazanmak amacıyla onların askeri kuvvetlerine yardım ettiler.”¹⁵⁴

Kısaca toparlarsak, 1880 ve 1890'lardaki gelişmeler Osmanlı Devleti'ni Almanya'ya biraz daha yakınlaştırdı. Bu yakınlaşma karşısında İngiltere'nin engelleyici, önleyici veya Osmanlı Devleti ile ilişkilerini eskiye döndürmeye yönelik bir çabası ve politikası olmadı. Hatta ele alınan tarihlerde meydana gelen olaylardaki İngiliz politikası, Osmanlı Devleti'ni bir adım daha İngiltere'den uzaklaştırdı. Osmanlı Devleti İngiltere'den uzaklaştığı ölçüde Almanya ile yakınlaştı. İkili ilişkilerdeki bu değişim keskin ve hızlı bir şekilde gerçekleşmedi. İlişkilerdeki ağır seyrin etkisiyle İngilizler, Almanları Anadolu topraklarında kendilerine büyük bir tehdit olarak algılamadılar. Ancak ilişkilerin gelişmesi ve Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazının alınmasıyla demiryolu raylarının Mezopotamya topraklarından geçecek olması İngilizlerin kolayca kabul ve hazım edebilecekleri bir durum değildi. Bunun kaçınılmaz sonucu nüfuz mücadelesi olacaktı. Mücadelenin fitili ise II. Wilhelm'in 1898 yılında Osmanlı topraklarını ikinci ziyaretiyle ateşlenecekti.

4.1.4. Berlin Bağdat Demiryolu ve Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi

Osmanlı Devleti ve Osmanlı İngiliz ilişkileri açısından zorlu geçen 1890'lı yılların sonuna doğru II. Wilhelm, Doğu'ya ikinci bir seyahat düzenledi. 1898 tarihli

¹⁵⁴ İngiliz Parlamenter Sir Ellis Ashmead Bartlett, **Osmanlı'nın Son Zaferi Teselya Savaşı**, Osmanlıcadan günümüz Türkçesine çev. Orhan Sakin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014, s.11-12, 15-16.

bu seyahat hem Osmanlı-Alman hem Osmanlı-İngiliz hem de Alman-İngiliz ilişkileri açısından önemli sonuçlar doğuracaktı. Osmanlı Devleti ile Almanya arasındaki yakınlaşmanın boyut değiştirmesine neden olacak bu seyahat, sonrasındaki gelişmeler nedeniyle İngiltere'nin Osmanlı coğrafyası üzerinde Almanya'yı bir tehdit olarak algılamasına yol açarak dünya savaşına uzanan anlaşmazlıklar silsilesine eklenecekti.

II. Wilhelm'in yaklaşık bir ay sürecek ikinci Doğu seyahati, 18 Ekim 1898 günü İmparatoriçe ile birlikte Dolmabahçe'den karaya çıkmalarıyla başladı. İstanbul'daki hazırlıklar aylar öncesinden başlamıştı. Geziler, kabuller, hediyeler, nişanlar, ziyafetler birbirini izledi ve İmparator, 22 Ekim'de İstanbul'dan ayrılarak Hayfa, Kudüs, Şam ve Beyrut'a gitti.¹⁵⁵ İmparator'un Kutsal yerleri kapsayan gezisine 127 Osmanlı memuru ve askeri refakat etti. İmparator'a mihmandarlık edecek heyetin başına Mehmet Şakir Paşa getirildi ve Paşa, Padişah'a sunulmak üzere 17 sayfalık bir günlük kaleme aldı.¹⁵⁶ İmparator'un gittiği yerlerde hummalı bir hazırlık yapıldı ve İmparator büyük hürmetle karşılandı.¹⁵⁷ II. Wilhelm, seyahatinden ve gittiği yerlerde gördüğü ilgiden son derece memnundu. Seyahat sırasında Kayzer'in memnuniyetini göstermek amacıyla Padişah'a gönderdiği telgraflar o kadar çoktu ki, Dışişleri Bakanı Bülow, farklı teşekkür ve minnet ifadeleri bulamakta kimi zaman zorlandığını itiraf edecekti.¹⁵⁸

8 Kasım günü İmparator ve İmparatoriçe Şam'daki ilk günlerinde Emevi Cami ve Selahaddin Eyübi türbesini ziyaret ettiler. Akşam belediye binasında verilen ziyafette, II. Wilhelm meşhur konuşmasını yaptı:

“Sultan Abdülhamid Han Hazretlerine her şeyden evvel teşekküratımı beyan etmek için bu vesileden... gerek Şevketlü Abdülhamid Han-ı Sani ve gerek

¹⁵⁵ Earle, s.48-49; Imbert, s.159; **İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm**, yay. haz. Ilona Baytar, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, Yayın No:53, İstanbul, 2010; Karal, s.177; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, ss.81-84; Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, ss.160-162; Yorulmaz, ss.207-225; vd.

¹⁵⁶ Ö. Kürşad Karacagil, “II. Wilhelm'in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa'nın Günlüğü (1898)”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:24, Sayı:2, 2014, ss.73-97.

¹⁵⁷ Dönemin Kudüs Mutasarrıfı Mehmet Tevfik Bey anılarında, payitahttan lazım gelen çalışmaların yapılması isteğine ve şifreli telgraflarla sıkı emirler verildiğine, alınan tedbirlere ve yapılan hazırlıklara değinir. Ayrıca İmparator duyduğu memnuniyetin bir alameti olarak Mehmet Tevfik Bey'e Birinci Rütbeden Couronne de Prusse Nişanı vermişti. Bkz., **Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri Hatıraları**, Cilt:1, yay. haz. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993, ss.123-135.

¹⁵⁸ **Prince von Bülow Memoirs 1897-1903**, Translated from the Germany by F. A. Voigt, Putnam, London, 1932, s.255-256; Yorulmaz, s.218. Ayrıca Bülow, Ekim 1900'de Almanya Şansölyesi olacak ve bu görevi dokuz yıl sürdürecektir.

*Sultan müşarüinileyh hazretlerine haiz hilafet-i azimi olmalarından dolayı rabıta-ı kuvviye ile merbut olan ve küre-i arzın her tarafına yayılarak yaşamakta bulunan üç yüz milyon ehl-i İslam, Alman İmparatoru'nun ilelebet kendilerine dost kalacağından emin olsunlar.”*¹⁵⁹

İlelebet Müslümanların dostu olacağı söyleminin analizi yapıldığında, II. Wilhelm'in politikalarını sadece Osmanlı topraklarıyla sınırlandırmayıp Padişah'ın halifelik makamının gücünü de kullanarak geniş alanlara yaymaya çalıştığı anlaşıyordu. Sömürgeleri içinde pek çok Müslüman halk bulunan İngiltere, bu söylemden en çok etkilenecek güçtü.¹⁶⁰ Birkaç gün sonra bölgedeki İngiliz temsilcisi bu nutkun davetlileri memnun etmek için söylendiğini yazdı. Eğer bu nutkun yıllar sonra belki yüzyıllar sonra bile konuyla ilgili çalışmalarda kullanılmadan geçilemeyecek bir referans kaynağı olacağını bilseydi kuşkusuz yaklaşımı farklı olurdu.¹⁶¹

II. Wilhelm'in seyahati, sonuçları da dikkate alınarak değerlendirildiğinde, “Kudüs ziyareti, başlı başına uzun vadeli planlanmış siyasi bir manevranın ve iyi yapılandırılmış bir diplomasinin parçasıydı”¹⁶² yorumunu haklı çıkarmaktadır. Karal, Kayzer'in ikinci kez İstanbul'u ziyaret etmesi ve ziyaretlerine Kudüs ve Şam'ı da dâhil etmesi, “rekabet terazisinin kefesini” Almanlar tarafına çevirtti derken¹⁶³ Ortaylı bu ziyareti, “Almanya'nın nüfuzunu arttıran tarihi bir dönüm noktası” olarak yorumluyordu.¹⁶⁴ Kesin olan şey, bu ziyaret sonrasında iki hükümdar arasındaki yakınlığın pekiştiği ve şahsi dostluklarının Osmanlı Alman ilişkilerinin seyrini belirlemede etkin olduğuydu. Ziyaret sonrasında iki hükümdar arasındaki dostluğun nişanesi konumundaki iki önemli eser bugün dahi dönemin tanıklığını yapmaktadır. Bunlardan biri Sultanahmet Meydanı'ndaki Alman Çeşmesi, diğer İzmir'in sembolü olan Konak Meydanı'ndaki Saat Kulesi'dir.¹⁶⁵ Bu iki esere, imtiyazı Almanlara

¹⁵⁹ BOA, Y.PRK.TŞF., 5/66, 30 Teşrinievvel 314 (11 Kasım 1898).

¹⁶⁰ Earle tarafından verilen rakamlara göre, İngiltere'nin 85 milyon, Rusya'nın 17 milyon ve Fransa'nın 15 milyon Müslüman uyruğu vardı. Bkz., Earle, s.118.

¹⁶¹ Telgrafın altında Cems ismi yazmaktadır. Telgraf, Beyrut Konsolos yardımcısı James H. Monahan tarafından gönderilmiş olmalıdır. Bkz., “Beyrut'dan Londra'da Taymsa”, BOA, Y.PRK.PT., 18/103, 11 Teşrinisani 98 (11 Kasım 1898).

¹⁶² Yorulmaz, s.224.

¹⁶³ Karal, s.177.

¹⁶⁴ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s.81.

¹⁶⁵ 1899'da yapımına başlanıp 27 Ocak 1901'de tamamlanan Alman Çeşmesi'nin üzerinde Almanca II. Wilhelm'in ziyaretinin şükran hatırası olarak yaptırıldığı yazmaktadır. Konak Meydanı'nda bulunan Saat Kulesi II. Abdülhamit'in tahta çıkışının 25. yılını kutlamak amacıyla 1901 yılında yapılmış ve kulenin saati Alman İmparatoru tarafından hediye edilmiştir.

verilen ve daha sonra inşası tamamlanan Haydarpaşa Garı'nı da eklemek yerinde olacaktır.¹⁶⁶

Bu ziyaret, bütün cihanın dikkatini ve ehemmiyetini çekti. “*Almanya İmparatoru hazretlerinin bu bitmez tükenmez seyr ve seyahatleri yalnız gezip eğlenmek maksadına ma'tuf olmayıp işbu seyahatin kâffesi memleketinin, hanedanının menafi'-i aliyyesiyle irtibat ve münasebatı vardı.*”¹⁶⁷ Ortaylı, fazla detay vermese de “*İmparator'un Doğu gezisi dış dünyada herkesi endişeye ve hiddete sevk etti*” demektedir.¹⁶⁸ Seyahati hiddetle karşılayan dış güç Fransa olmalıdır. Zaten gerginliğini koruyan Alman-Fransız ilişkileri, Kûdus'te bulunan ve Katolikler için kutsal sayılan Siyon Dağı'ndaki bir arazinin Padişah tarafından Kayzer'e hediye edilmesiyle daha da gerginleşti. Protestan olan Kayzer, Kûdus'te iken Papa XII Leo'ya gönderdiği telgrafla Katoliklerin hamisi olduğunu yenilemesi ve Padişah'ın siyasi amaç taşıyan hediyesi, Osmanlı topraklarındaki Katoliklerin hamiliği iddiasında bulunan Fransızlara bir darbe anlamına geliyordu.

Ziyaretin İngiltere'de hiddetten çok endişe ve kaygıya yol açtığı söylenebilir. Gazete haberleri bazı çekinceler barındırıyordu ama bu haberler daha çok olumlu motiflerle bezenmişti. *The Times* gazetesinin 28 Ekim 1898 tarihinde yayımlanan haberinde Uzak Doğu, Yukarı Nil, Girit ve Fransa'daki dikkat çekici mevcut duruma rağmen Avrupa'daki gözlerin şimdi Alman İmparatoru üzerine çevrildiğini yazıyordu. Genç Kayzer'in Kutsal Roma İmparatorluğu'nun modern temsilcisi olarak gösterildiği haberde ziyaret, barışçı bir Haçlı Seferi olarak tanımlandı. Kayzer'in seyahatinin somut sonuçları bir süre ortaya çıkmayacak ama Almanların Doğu'daki nüfuzunu ve iktidarını ilerletmek olan Drang nach Osten'de yeni ve unutulmaz bir başlangıç noktası olacaktı. Küçük Asya ve Suriye'deki Alman etkisinin artması, memnuniyetle karşılanmasa bile İngiltere tarafından temkinli şekilde kabul edilebilirdi. Sonraki yıllarda, İngiliz prestiji Türkiye'de neredeyse yok

¹⁶⁶ Geç Wilhelm dönemi Alman şaheserlerinden biri olarak gördüğü Haydarpaşa Garı'nı McMeekin, güzel bir şekilde tasvir etmektedir: “*Haydarpaşa, altın çağındaki Alman mühendisliğinin anıtı gibidir. Onun olağanüstü yerleşimi, iki kıtaya yayılan şehrin büyüsinü dâhiyane bir şekilde yakalamıştır... Kayser II. Wilhelm'in projesi olan ve aziz Berlin şehrinde çıkıp Bağdat'a varan demiryolunun vitrin istasyonu olarak tasarlanan Haydarpaşa'da Alman imparatorunun Weltpolitik'i ilk defa somut bir şekle girmişti.*” Bkz., Sean McMeekin, **Berlin Bağdat Demiryolu, Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918**, çev. Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012, s.15-16.

¹⁶⁷ Fuad Samih, **Almanya İmparatoru Haşmetli İkinci Wilhelm Hazretleri Hayat-ı Husûsiye ve Siyasetleri**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet, 1332, s.14.

¹⁶⁸ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.86.

edilerek İngiliz finansal girişimleri feda edilmekteydi. Haberde Rusya'nın Fırat Vadisi'ndeki ve Fransa'nın Suriye'deki ihtiraslarını dengeleyeceği için Almanya'nın varlığından rahatsızlık duyulmaması gerektiği ya da diğerlerine tercih edilebileceği söyleniyordu. Ayrıca O'Connor'un elçiliğe gelişiyle, İngiliz sermayesinin artık geri planda kalmayacağı ümit edilmekteydi.¹⁶⁹

İngiltere'nin Petersburg Büyükelçisi O'Connor, Kayzer'in seyahatinden kısa süre önce Eylül 1898 tarihinde İstanbul'a tayin edildi. 6 Ekim'de Padişah'ın huzuruna kabul edilen O'Connor son derece samimi karşılandı.¹⁷⁰ On yıl boyunca görevini yürütecek olan O'Connor'un işi kolay olmayacaktı. O'Connor'un İstanbul'da bulunduğu zaman zarfında geniş kapsamlı politik ilişkilerdeki değişmez tema, Osmanlı toprak bütünlüğü üzerindeki baskıydı. İngiltere'nin bu konuda hassas davrandığı söylenemezdi. İngiltere'nin Japonya ile 1902 ve 1905, Fransa ile 1904 ve Rusya ile 1907'deki ikili anlaşmalarında Osmanlı Devleti'ne yer verilmemişti. İngiltere'nin kutuplaşma sürecinde yaptığı ittifaklarda Osmanlı Devleti neredeyse önemsenmemişti.¹⁷¹

O'Connor, elçilik görevine başladığında yaşadığı zorlukların başında kuşkusuz Osmanlı başkentindeki etkisini giderek arttıran ve hissettiren Alman nüfuzu geliyordu. 15 Şubat 1897 tarihinde Baron von Wagenheim'in yerine İstanbul Büyükelçisi olarak atanan Marschall von Bieberstein, bu nüfuzun mimarlarından. Alman çıkarlarını en iyi şekilde savunup adeta Almanya'nın Doğu politikasına damgasını vuracak olan Marschall'ın 15 yıllık görevi sırasında Almanlar, Osmanlı topraklarında ayrıcalıklı bir konum elde edeceklerdi. Marschall hakkında Earle, *"Bilgisi ve deneyimi ile Yakındoğudaki Alman çıkarlarına ondan daha iyi hizmet edecek bir kimse bulunamazdı... on beş yıl süre ile kuvvetli kişiliğini ve deneyimini*

¹⁶⁹ 18 Ekim'de İstanbul'dan gönderilen haber için bkz., "The German Emperor in the East", **The Times**, 28 October 1898. *The Times* gazetesinde Kayzer'in gezisi ile ilgili ayrıca bkz., Türk gazeteleri İmparator'u övmeye devam ediyor. **The Times**, 21 October 1898; Kayzer dün öğleden önce Sultan'a veda ziyaretine gitti. Bkz., "The German Emperor's Journey", **The Times**, 24 October 1898; vd. Earle de Alman-İngiliz ilişkilerinin bu ziyaretten olumsuz etkilenmediğini, İngiliz basınının ziyarete ilişkin dostane bir yaklaşım sergilediğini belirtmektedir. Bkz., Earle, s.67-68. Ayrıca bkz., Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.163; Yorulmaz, s.216.

¹⁷⁰ "Sir Nicholas O'Connor", **The Times**, 7 October 1898.

¹⁷¹ John Burman, **Britain's Relations with the Ottoman Empire During the Embassy of Sir Nicholas O'Connor to the Porte, 1898-1908**, The Isis Press, İstanbul, 2010, s.22-23, 47, vd. Ayrıca, Burman'ın ifadesine göre O'Connor, 1583'ten bu yana 57. İngiliz temsilcisi ya da büyükelçisiydi.

*Türkiye’deki Alman girişimlerinin gelişmesine adadı.”*¹⁷² yorumunu yaparken Rathmann, şu sözleriyle Alman elçisinin İstanbul’daki konumunu açıklıyordu:

*“Marschall von Bieberstein, Alman ‘dünya politikası’nın en açık temsilcilerinden biriydi... Alman finans kapitalinin İstanbul’da birinci sıraya yükselmesi için elinden gelen her türlü çabayı gösterecekti... Doğal olarak Marschall, yalnızca emperyalist metropoldeki siyasal merkezi etkilemekle kalmadı, bir yandan da büyükelçiliği, Alman yüksek finans çevrelerinin kâr çıkarlarını desteklemekle görevli olan çok etkin bir araç haline dönüştürdü; bunlar arasında en ön sırada Deutsche Bank ve Krupp-Konzern gibi büyük girişimler yer almaktaydı.”*¹⁷³

6 Ağustos 1898 tarihli raporunda Marschall, İstanbul’da üzerinde durdukları sağlam temelin nedeni olarak, Alman politikalarının namuslu karakterindeki güveni ve Sultan’ın İmparator’a duyduğu samimi ve kalpten dostluğu işaret etti.¹⁷⁴ Osman Nuri, II. Abdülhamit’in saltanatının sonlarına doğru adeta entrikalar merkezine dönüşen İstanbul’da *“her sefir, tebaası tarafından vuku’bulacak imtiyaz taleplerini bütün kuvveti ile müdafaa eder, onları kabul ve tervic ettirmek lazım gelen fedakârlığı icradan geri durmazdı.”* diyerek II. Wilhelm’in, seyahatini Padişah nezdinde itibarını yükseltmek için yaptığını ve artık bütün imtiyazların Almanlara verildiğini sözlerine ekler.¹⁷⁵ Sonraki yıllara ait bir raporunda Marschall, eğer bir ülkenin başka bir ülkedeki nüfuzu, elde ettiği ekonomik kazançlarla ölçülecek olursa, muhakkak ki, Almanya Türkiye’de diğer Avrupa devletlerine üstün olduğunu ispatlamıştır diye yazacaktı.¹⁷⁶

Ortaylı’nın aktardığı üzere, Marschall henüz görevinin başlarında bile siyasi çevreler üzerinde nüfuz kurabildi. 1898 tarihinde İngiliz işadamı Sir Ashmead Bartlett, İzmir elektrik imtiyazını alması üzerine devreye giren Marschall, yılın sonunda imtiyazın Almanlara geçmesini sağladı. Bartlett, Alman sefirinin imtiyazın iptali için üç kez saraya gittiğini ve her gün dragomanı saraya gönderdiğini, İngiliz ve Fransız sefirlerinin de işe karıştığını ama imtiyazın iptaline ve Almanların eline geçmesine mani olamadıkların belirtir. Bartlett, *“Son altı yıldır izlediğimiz aptalca*

¹⁷² Earle, s.48.

¹⁷³ Rathmann, s.65-66.

¹⁷⁴ G. P. Gooch, **Before the War, Studies in Diplomacy**, Vol.I, Longmans, Green and Co., London, 1938, s.190-191.

¹⁷⁵ Osman Nuri, **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327, s.723-724.

¹⁷⁶ Marschall an den Reichskanzler von Bülow, 27 Marz 1907, **PA Türki Nr. 158**, Bd.9,10.’dan aktaran Türk, s.135.

anti-Türk politikamız yüzünden Almanlar kazanıyor ve biz kaybediyoruz.” diyecekti.¹⁷⁷ O günün tanıklarından Lady Neave, anılarına şunları kaydetti:

“Bu ziyaretin sonuçları İngilizler için hiç iyi olmamıştı. Çünkü Almanlar sadece siyasi önem taşıyan imtiyazlar elde etmekle kalmamış, silah, savaş gemisi siparişleri de İngiliz firmalarından alınıp Alman firmalarına verilmişti. Almanların menfaatini sağlamak ve İngilizlerin itibarını zedelemek için gereken her şey yapılmıştı... Bu olayın akabinde Almanya ile Türkiye arasındaki dostluk ve yakınlık giderek artarken, İngiltere ile ilişkiler her geçen gün zayıflamıştır. Türkiye’de yaşayan biz İngilizler, Alman itibarının nasıl hızla yükseldiği ve İngiliz itibarının da azalıp gittiği acı gerçeğini gözlerimizle gördük.”¹⁷⁸

İngiliz Büyükelçiliği’nde görev alan Herbert, İstanbul’a geldikten sonra 1905 yılı için İngilizler aleyhine ve Almanlar lehine dönen durumu şöyle vurgular:

“İngilizlere İstanbul’da saygı gösterilirdi ama Almanların yeri farklıydı. İstanbul’a yeni gelip Tophane’de karaya çıkan bir İngiltere elçiliği mensubunun, görevli Türk memuruna kendisinin İngiltere Elçiliğinden olduğunu Türkçe anlatması yerine Almanca bir iki kelime konuşması işleri kolaylaştırır[ırdı]. Birkaç Almanca kelime Türklerin nezdinde İngiltere’nin resmi itibarından daha ziyade iş görürdü.”¹⁷⁹

II. Wilhelm’in seyahatinden birkaç yıl önce “Weltpolitik” ve devamında “güneşteki yerlerini” almak için Batılı Büyük Devletler ile rekabete başladıklarını resmen ilan etmiş olması¹⁸⁰ ziyaretin amaçlarını da ortaya koyuyordu. Daha seyahat başlamadan önce seyahatin amaçları hakkında gerçeklikten uzak olmayan rivayetler ortada dolaşmaya başlamıştı. Stockholm elçiliğinden gelen şifreli yazıda, en güvenilir malumat alan siyasi çevrelerde dolaşan rivayete göre, Almanya İmparatoru’nun Dersaadet’e ve oradan Kudüs’e uzanan seyahatinin iki amacı vardı. Birincisi, Fransa’nın uzun zamandan beri Şark’taki Hristiyanlar üzerinde haiz olduğu hakk-ı himayenin düşür edilmesi ve kendi üzerine alması, ikincisi ise Memalik-i Şahane’de Alman tebaası için bazı imtiyazat-ı mühimme istihsal ederek

¹⁷⁷ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, s.54. Ortaylı’nın iş adamı kimliği ile verdiği kişi İngiliz parlamenter Sir Ashmead Bartlett olabilir. 1898 tarihinde Bartlett, Parlamento’daki konuşmasında Osmanlı İngiliz ilişkilerinin gelişmesine katkısı olmamış olan elçi Currie’nin görevinin son bulacağına dair işaretleri memnuniyetle karşılamıştı. Bkz., Abdülhak Hâmid’in 25 Mart 1898 tarihli gönderisi için Bkz., **Abdülhak Hâmid’in Mektupları 2**, haz. İnci Enginün, Dergah Yayınları, İstanbul, 1995, s.577-578.

¹⁷⁸ 1881 yılında İngiliz Büyükelçiliği’ne atananan George H. Clifton ailesi ile birlikte İstanbul’a yerleşti. Kızı Dorina L. Neave, doğumundan itibaren 26 yıl İstanbul’da yaşadı. Neave’in anıları için bkz., Dorina L. Neave, **Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul’da Gördüklerin**, Türkçesi Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008, s.30-31.

¹⁷⁹ Aubrey Herbert, **Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler**, tercüme Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.33.

¹⁸⁰ Alkan’ın çalışmasında bu ilanın tarihi 18 Ocak 1896 olarak veriliyor. Bkz., Alkan, s.11.

Alman ticaretini arttırarak Şark'ta bulunan Almanya nüfuz-ı siyasisini bir kat daha teyid ve takviye edilmesiydi.¹⁸¹ Bu rivayetler seyahat sonrası gerçeğe dönüşecekti.

Seyahatin Alman ekonomisi açısından getirilerine bakıldığında bu seyahati aynı zamanda bir iş seyahati olarak değerlendirmek yanlış olmaz. Alman İmparatoru'nun seyahati bittiğinde, yılın başında verilen Haydarpaşa gar binasının inşa ve işletme imtiyazının yanında Haydarpaşa liman imtiyazı, İstanbul-Köstence telgraf hattı imtiyazı, yeni silah siparişleri ve en önemlisi Anadolu demiryollarının Bağdat'a uzatılması için Deutsche Bank'a imtiyaz verileceği sözü Almanların eline geçen karlı işlerdi.¹⁸² Kuşkusuz bu imtiyazlar arasında en önemlisi Berlin Bağdat Demiryolu'nun Almanlara verildiğini onaylayan söz oldu.

İlk baskısı Ocak 1914'te yapılan *Imperial Germany* isimli eserinde Bülow:

“Bağdat demiryolu planı, ilk donanma tasarısının geçmesinden birkaç ay sonra İmparator'un 1898'de Filistin'e yaptığı yolculuğun bir sonucuydu ve bu her bakımdan başarılıydı. Alman nüfuzu ve Alman girişimine Akdeniz ve Basra Körfezi arasında Fırat ve Dicle Nehirleri üzerinde bir faaliyet alanı açıldı.” demektedir.¹⁸³

Marschall'ın 1899'daki sözleri de hattın önemini açıklıyordu:

*“Demiryolu'nu Haydarpaşa'dan Bağdat'a kadar uzatmak... Doğrudan doğruya Almanya'nın kalbinden çıkan bir yolu izleyerek [Asya'ya] mal ve insan getirmek amacıyla ve sadece Alman malzemeleri kullanarak bu hattı inşa etmek... [Bismarck'ın] tüm Doğu'nun bir Pomeranya erinin saç teli kadar kıymet arz etmediği yönündeki görüşünün ilginç bir tarihsel hatıraya dönüşeceği günler çok yakındır.”*¹⁸⁴

1913 yılında yayımlanan eserinde Winterstetten, “Bağdat hattı Alman nüfuzunun mihveri oldu” diyecekti.¹⁸⁵

Wilhelm'in politikaları ve Doğu seyahatinin amaçları İngiltere ve diğer devletler tarafından kestirilebiliyordu. Ama Fransa ile İngiltere'nin Afrika'da izledikleri sömürge politikasından ötürü ortaya çıkan Faşoda Krizi, II. Wilhelm'in seyahatine denk geldi. Aynı zamanda İngiltere, Portekiz'in sömürgeleri üzerinde

¹⁸¹ “İstokholm Sefaret-i Seniyyelerinden Şifre”, **BOA, Y.PRK.EŞA.**, 30/79, 25 Temmuz 314 (6 Ağustos 1898).

¹⁸² Imbert, s.159; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 123; Önsoy, s.43; Özyüksel, ss.120-122; Rathmann, s.69; Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.164-165; Yorulmaz, ss.225-228; vd.

¹⁸³ Prince von Bülow, **Imperial Germany**, Cassell and Company, London, 1916, s.120.

¹⁸⁴ Aktaran McMeekin, s.50. 1898'de Alman emperyalizmi Uzak Doğu'ya el atarak Çin'den bazı ayrıcalıklar aldı. Ayrıca aynı yıl Alman donanma kanunu kabul edildi ve bu, dünya denizlerinde İngiliz egemenliğini tehlikeye düşürecek Alman donanmasının temeli oldu. Bkz., Earle, s.49.

¹⁸⁵ Karl von Winterstetten, **Berlin Bağdat Alman Yayılmacılığı ve Osmanlı Politikaları**, yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011, s.79.

yakın tarihlerde Almanya ile bir uzlaşya vardı. İngiltere, hâkimiyeti altındaki çok geniş topraklarda, Salisbury'nin yaratıcısı olduğu “*şahane yalnızlık*” deyiminin yürütülmesinde sona yaklaşıyordu. 20. yüzyıl dönemecinde İngiltere, uluslararası arenadaki yalnızlığından kurtulmanın yolunu başlarda Almanya’da aradı. İngiltere kısa süre sonra büyük zorluklar yaşayacağı Güney Afrika’da Boer Savaşı’na tutuştu.¹⁸⁶ Tüm bu gelişmeler Almanların işini kolaylaştırdı ve Osmanlı Devleti ile ilişkilerini İngiltere aleyhinde olsa bile geliştirmesine yardımcı oldu. Ta ki Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazı kesinleşinceye kadar.

Alman sermayesinin Osmanlı topraklarındaki ilk kayda değer ekonomik girişimi, 1888 tarihinde Haydarpasha-İzmit hattının satın alınmasını takiben Ekim ayında İzmit-Ankara demiryolu imtiyazı ile başladı. Osmanlı Hükümeti ile Deutsche Bank arasında imzalanan imtiyaz sözleşmesinin ardından Almanlar demiryolunun yapımına enerjik bir şekilde başlayıp hattı hızla ilerlettiler. İzmit-Ankara hattının çalışmaları bitmeden Deutsche Bank, Eskişehir-Konya hattının imtiyazını da aldı. 1893 yılına gelindiğinde İzmit-Ankara, 1896 yılında Eskişehir-Konya hatları hizmete açılarak Osmanlı İmparatorluğu’nda Almanların sahip olduğu demiryolu uzunluğu bin kilometreyi aştı.¹⁸⁷

1896 yılının sonrasında özellikle Marschall von Bieberstein’ın Alman elçiliğine gelmesi ile Bağdat’a uzanacak bir demiryolunun görüşmeleri hız kazandı. Ama hiçbir grup bu imtiyazı alamadı. Hattın imtiyazı bir hediyeymiş gibi Padişah tarafından Kayzer’e sunuldu. Aralık 1899’da ön anlaşma, 18 Mart 1902’de imtiyaz sözleşmesi¹⁸⁸ ve nihayetinde imtiyaz sözleşmesinin son hali 5 Mart 1903 tarihinde imzalandı.¹⁸⁹ Böylece uzun süredir akıllarda olan, ön araştırmalara ve görüşmelerle

¹⁸⁶ Armaoğlu, ss.606-619; Henry Kissinger, **Diplomasi**, çev. İbrahim H. Kurt, 17. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006, ss.180-183. Ayrıca bahsi geçen diplomatik süreci, yayımlanmış İngiliz belgelerden ayrıntılı olarak takip edebilmek için bkz., **British Documents on the Origins of the War 1898-1914 (BDOW)**, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.I, Printed and Published by His Majesty’s Stationery Office, London, 1927.

¹⁸⁷ Earle, ss.35-41; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman Nüfuzu**, ss.109-122; Özyüksel, ss.53-92; Rathmann, ss.46-48; Soy, **Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, ss.189-202; vd.

¹⁸⁸ **BOA, A.DVN.MKL, 43/7, 18.3.1902.** Anlaşmanın metni ve Türkçesi bkz., **Osmanlı Döneminde Irak; Plan, Fotoğraf ve Belgelerle**, Editör: Cevat Ekici, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, No:83, Plato Basımevi, İstanbul, 2006, ss.8-11.

¹⁸⁹ **Umur-ı Nafia’ya aid Mecmua-i Mukavelat, Cüz:12, Bağdat Demiryolu’na aid Mukavelat**, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1329. 5 Mart 1903 tarihli Mukavelename, Şartname ve Nizamname suretleri ve Bağdat Demiryolu’nun 22 Zilhicce 1320 (22 Mart 1903) tarihli imtiyaz Ferman-ı Ali sureti için ayrıca bkz., **Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi Ferman-ı Ali Sureti, Mukavelename, Şartname ve Nizamname-i Dâhilisidir**, Matbaa-i de Kastro, Kostantiniye, 1321.

gündemden düşmeyen Mezopotamya topraklarında uzanacak bir demiryolu imtiyazının kazananı ve galibi Almanya oldu.

Mezopotamya ve devamında Basra Körfezi, İngiltere'nin Osmanlı topraklarındaki en hassas noktalarından biriydi. Bölgedeki nüfuz dengesini sarsacak bu imtiyazı İngilizlerin sessizce kabullenmesi beklenemezdi. Doğu'ya açılan önemli kapılardan biri konumundaki bölgede İngiliz ilgisi ve çıkarları, 19. yüzyıl boyunca kurulu bir düzeni hatta hegemonyayı beraberinde getirmişti. İngilizlerin ilgi ve çıkarları tarihsel bağlamda incelendiğinde, Berlin Bağdat Demiryolu projesine karşı İngilizlerin hissiyatları daha iyi anlaşılacaktır.

Mezopotamya ve Basra Körfezi üzerinden Doğu'ya uzanan güzergâha yönelik İngilizlerin ilgisi Osmanlı İngiliz ilişkilerinin resmi boyut kazandığı yıllara kadar gider. 16. yüzyılın ilk yarısından itibaren İngiliz gemileri Akdeniz'in doğusunda görülmeye başlamış,¹⁹⁰ yüzyılın ikinci yarısında İngiliz seyyah ve tüccarlar Basra Körfezi'ni de güzergâh tercihleri arasına ekleyerek Hindistan'a ilk yolculuklarını gerçekleştirmişlerdi.¹⁹¹ Moberly, İngiltere'nin Basra Körfezi ile ilişkisinin 1622'de ve Basra ile ilk ticari girişiminin 1639'da başlamış olduğunu ve 17. yüzyılın sonunda İngiliz gemilerinin Dicle ve Fırat Nehirleri'nde sefer yaptıklarını bildirmektedir. Sonraki yıllarda özellikle *Doğu Hint Kumpanyası*'nın etkinliğini arttırması ve Hindistan'ın İngiltere için vazgeçilemez hale gelmesi ile yolun önemi İngilizler için tartışılmaz bir konuma yükseldi.¹⁹²

İngilizler için Hindistan'a ulaşmanın birkaç yolu vardı. Ümit Burnu, Basra Körfezi, Kızıldeniz güzergâhları veya Hindistan'dan kara yoluyla Afganistan ve İran

Bağdat Demiryolu'na ilişkin söz konusu belgelerin Fransızca ve İngilizcesi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1911 [Cd.5635] Bagdad Railway. No. 1 (1911). Bagdad Railway. Convention of March 5, 1903. Statutes of Imperial Bagdad Railway Company. Specifications. Loan Contract, First Series, 1903. Loan contract, Second and Third Series, 1908. Additional Convention of June 2, 1908. [With maps.]**

¹⁹⁰ Richard Hakluyt, **The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation**, Vol.V, G. S. MacLehose and Sons, New York, 1904, s.62

¹⁹¹ William Foster, **Early Travels in India 1583-1619**, Oxford University Press, London, 1921. Wood, bir grup öncünün 1583-1591 yıllarında Suriye kıyılarından başlayıp Basra Körfezi üzerinden Hindistan'a gitmelerini "*şaşkınlık yaratan bir başarı*" olarak değerlendirir. Bkz., Alfred C. Wood, **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013, s.44.

¹⁹² F. J. Moberly, **Irak Seferi, 1914-1918**, Cilt:1, çev. Binbaşı Cemal, İstanbul, 1928, s.44-46. Eserin İngilizce yeni baskısı için bkz., F. J. Moberly, **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol.1, The Battery Press Inc., USA, 1997. Ayrıca bkz., Ağaoğlu Ahmet, **İngiltere ve Hindistan**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929; Mustafa Malhut, "I. Dünya Savaşı'nda Irak Seferi ve İngiltere'nin Irak Bölgesine Olan İlgisinin Tarihsel Arka Planı", **Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Cilt:II, Uluslararası Sempozyum, 12-15 Kasım 2014/Antalya, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya, 2018, ss.807-827.

üzerinden ya Hazar Denizi-Karadeniz ya da Anadolu üzerinden idi. Demirbaş, 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren en önemli sömürgelerinden olan Hindistan'a ulaşmak için üç “en”, yani en kısa, en ucuz ve en güvenli yollardan varmak amacıyla İngilizlerin birçok proje üzerinde çalıştığını bildirir.¹⁹³ Kızıldeniz veya Basra Körfezi ön plana çıkan rotalardı. Mısır'ın mı Mezopotamya'nın mı daha etkin kullanılması gerektiğine dair yapılan araştırmalar, 19. yüzyılda ağırlık kazandı. Mezopotamya üzerinden Basra Körfezi güzergâhı araştırmalarda ön plana çıkacaktı.

Napolyon'un Mısır Seferi, alternatif yol arayışlarını gerekli kıldı. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçisi Sir Robert Ainslie, 1799 tarihinde Hindistan'a daha kısa bir yol idealiyle iki yetkiliyi Mezopotamya yoluyla Basra'ya ve oradan Bombay'a gönderdi.¹⁹⁴ Özellikle 19. yüzyıl boyunca İngilizlerin nüfuzu bölgede daha çok hissedildi. Bölgede ilk ve en kayda değer araştırma 1828 tarihinde Thomas Love Peacock tarafından yapıldı. Peacock'un yönlendirmesi ve teşviki sonucu yeni araştırmaların kapısı aralandı. Peacock'un Yakın Doğu'daki büyükelçi ve konsoloslara Hindistan yoluna dair araştırma yapılması çağrısı karşılık bularak, İstanbul Büyükelçisi Robert Gordon tarafından İstanbul'da bulunan Topçu Yüzbaşı Francis Rawdon Chesney görevlendirdi. Mısır ve Fırat Nehri üzerinde araştırmalar yapan Chesney, araştırmalarını Fırat güzergâhı üzerine yoğunlaştırdı. 1831 ve daha sonra 1835 ten 1837'ye kadar Fırat Nehri üzerinde buharlı gemi ulaşımının gerçekleştirilmesi için yoğun çaba sarfetti.¹⁹⁵ 19. yüzyılın ilk yarısında ulaşım olanaklarını araştırmak üzere bölgeyi ziyaret eden Chesney'in çalışmaları, çabaları

¹⁹³ Serkan Demirbaş, “İngiltere'nin Hindistan Rotaları ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi'nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim”, **Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller 1**, haz. Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, 2015, s.805. Adı geçen kitap, 2-3 Mayıs 2013 tarihinde Erciyes Üniversitesi'nde düzenlenen *Uluslararası Osmanlı Devleti'nde Nehirler ve Göller Sempozyumu*'nda sunulan bildirilerden oluşmaktadır.

¹⁹⁴ Halford Lancaster Hoskins, **British Routes to India**, Longmans, Green and Co., London, 1928, s.21.

¹⁹⁵ Chesney'in araştırmaları ve çalışmalarının detayları için bkz., Stanley Lane Poole (Ed.), **The Life of the Late General F. R. Chesney**, W. H. Allen & Co., London, 1885; John S. Guest, **The Euphrates Expedition**, Kegan Paul International, London, 1992; **British House of Commons Parliamentary Papers, 1837 (540). Euphrates Expedition. Copy of Instructions to Colonel Chesney, the Officer Commanding the Euphrates Expedition, Together with Abstract of Correspondence and Accounts of Expenditure Relative to That Enterprise. (17 July 1837); British House of Commons Parliamentary Papers, 1837-38 (356). Euphrates Expedition. Copies or Extracts from Additional Communications or Despatches Addressed to the India Board, Relating to the Recent Expedition to the Rivers Euphrates and Tigris, and Its Result. (4 May 1838)**. Ayrıca bkz., Demirbaş, ss.805-817; Dorsey D. Jones, “Chesney Chose the Euphrates Route”, **The Historian**, Vol.5, No.1 (Autumn, 1942), ss.5-23; Uğur Akbulut, **Hindistan Yolu ve İngilizler, Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016, ss.99-112, 157-201.

ve yönlendirmeleri, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki dostluğun da etkisiyle bölgedeki İngiliz hâkimiyetini tescilleyecek imtiyazların hayata geçirilmesini mümkün kıldı. İlk somut getiri *Lynch Şirketi*'nin Fırat ve sonra Dicle üzerinde vapur işletme hakkını almasıyla başladı. İmparatorluğun sonuna kadar bazı değişikliklerle birlikte bölgedeki gemi taşımacılığı neredeyse *Lynch Şirketi*'nin tekelinde kaldı.¹⁹⁶

1840'ların başında Mısır meselesinin son bulmasıyla Kızıldeniz güzergâhı tekrar canlandı. Mezopotamya'da *Lynch Şirketi* taşımacılığa başlamıştı. Bu durumda karayolu ulaşımı ikinci plana itildi. 1830'larda demiryolu rayları döşenip, demiryolunun kara ulaşımında çığır açacağı görülünce zamanla Doğu'ya uzanan güzergâhlarda demiryollarından faydalanılmasına yönelik teklifler ve projeler ortaya çıktı. Mezopotamya'ya yönelik ilk örnekler 1840'larda görüldü. Kendi zamanında demiryolu denince akla gelen ilk isimlerden olan Mr. William Pare, 1842 yılında Calais'ten¹⁹⁷ İstanbul ve Kalküta'ya uzanan bir demiryolu önerisi yayımladı.¹⁹⁸ O gün için hayal gücünün zorlama bir ürünü olan bu tasarı, daha sonraki girişimleri cesaretlendirip belki onlara ilham kaynağı olacaktı. İzleyen yıllarda (1843 ve 1845'te) Kraliyet mühendislerinden Mr. Alexander F. Campbell, Hindistan'da geniş kapsamlı bir demiryolu sistemi önerdi. 1850'lerde demiryoluna ilgi devam etti. 1856 yılı başladığında Fırat üzerinden bir demiryolunun inşası yeni boyutuyla tekrar canlandı. Mezopotamya üzerindeki demiryolu planları sadece İngilizlerle sınırlı

¹⁹⁶ Fırat Nehri üzerinde vapur işletebilmek için 1834 tarihinde alınan ilk izinden sonra, Chesney, ikinci seyahati sırasında demirden yapılmış tonlarca ağırlıktaki bacası dumanlı buharlı gemileri burada yüzdürebilmek için uğraştı. İlk sefer Chesney'in yönetiminde gerçekleşti. Bu sefere iştirak edenlerden olan Kaptan Henry Bross Lynch, daha sonra yeni sefere komuta ederek, nihayetinde 1841 yılında kesinleşen izin ile seferlere başladı ve 1860'ların başında Dicle üzerinde de taşımacılık hakkını alarak *Euphrates and Tigris Steam Navigation Company Limited* (Fırat ve Dicle Vapur Taşımacılığı Şirketi) oluşumunu tamamladı. İngiliz Hükümeti'nin desteklediği şirket, 1862'de Dicle ve 1865'te Diyala'ya yerleşti. Bkz., Abdullah Kıran, "Fırat Üzerinden Hindistan'a Ulaşım", **Tarih ve Toplum**, Cilt:36, Sayı:212, Ağustos 2001, İletişim Yayınları, s.7; Akbulut, s.163, 202-203; Issawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, s.146-147; Fahrettin Tızlak, "İngiltere'nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler (1834-1836)", **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 1991, ss.293-301; İlhan Ekinci, **Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)**, Asil Yayın, Ankara 2007, ss.23-35; Owen, **The Middle East in the World Economy**, s.181.

¹⁹⁷ Fransa'nın kuzeyinde bir liman şehri ve aynı zamanda Avrupa'nın Londra'ya en yakın bölgesi. Bugün Manş Tüneli'nin Fransa bağlantısı buradadır.

¹⁹⁸ Hyde Clarke, "On Railways to India and Turkey", **The Journal of the Society of Arts**, Vol.XXVII, No.1.360, December 13, 1878, s.41-42.

değildi. Bir Fransız şirketi de Kırım Savaşı patlak verdiği zaman Osmanlı Hükümeti ile görüşmüştü.¹⁹⁹

Kırım Savaşı'nın sonlarına yaklaşıldığında, çeyrek asır kendini bu konuya adayacak Scinde, Punjap ve Delhi Demiryolları Başkanı William Patrick Andrew, Akdeniz ile Basra Körfezi arasında direk bir yolun yapımını öne sürdü. Bu şema daha önce Chesney, James B. Thompson, R. M. Stephenson ve diğerleri tarafından önerilmişti. *Fırat Vadisi Demiryolu Şirketi (The Euphrates Valley Railway Company)* kuruldu ve oluşumunu tamamladı.²⁰⁰ Şirkete davet edilen Chesney, Akdeniz ile Yukarı Fırat arasında 120 millik bir demiryolu ile Basra ile Bombay arasında daha büyük gemilerin sefer yapması gerektiğini önerdi. Andrew, İngiltere ile Hindistan arasındaki bağlantıda bu yolu eksik görüyordu. Akdeniz ile Basra Körfezi arasındaki 920 millik proje için çalışmalar başladı. *Foreign Office* ve Andrew'in onayıyla 1856 yılının sonbaharında demiryolu yapımının araştırılması için Doğu seyahatine çıkıldı.

Planlar hazırlandı, diplomatik temaslar kuruldu ve 1857 yılının başında Padişah tarafından imtiyaz fermanı verildi.²⁰¹ Ancak 1857 yılının ikinci yarısında gerekli sermayenin sağlanamaması, Fransa ve Rusya'nın etkisi, Süveyş Kanalı projesinin gündeme gelmesi ve Lord Palmerston'un demiryolu projesinden vazgeçmek zorunda kalmasıyla proje rafa kalktı.²⁰²

Chesney'in hayatını anlatan kitabın sunuş yazısını kaleme alan Stanley Lane-Poole, Chesney'in değişik zamanlarda Doğu'ya 4 kez seyahat ettiği, bu seyahatlerden ilkinin en zorlu, ikincisinin ise en uzun süreli olduğu belirtilir. Chesney, ikinci seyahatinde bir ekip ile birlikte Fırat'ta incelemeler yapmış, son

¹⁹⁹ Hoskins, s.330. Yine 24 Mart 1871 tarihinde Mozel Bey isimli bir Fransız, Fırat Nehri yoluyla bir demiryolu hattının inşasına ilişkin ayrıntılı bir layiha sunmuştu. Bkz., **BOA, HR.TO., 454/3.**

²⁰⁰ Şirketin başkanı Andrew idi. Chesney, baş danışman mühendisti. Şirketin kuruluş amacı, Akdeniz ile Basra Körfezi'ni birleştirmek olarak belirtildi. Her biri 20 sterlinlik 50 bin hisseli şirketin sermayesi ve 1 milyondur. Hisselerin yarısı Fransa, Almanya, Türkiye ve Hindistan için ayrıldı. Bkz., **BOA, HR.SFR.3., 19/8.**

²⁰¹ Mayıs 1856'da Sadrazam Ali Paşa'nın İngiltere'yi ziyareti sırasında, Musurus Paşa ile birlikte Chesney'in projesine olumlu baktıkları söyleniyordu. Bkz., **The Life of the Late General F. R. Chesney**, s.425. Temmuz 1856'da demiryolu iltiması verilmesi isteniyor, yılın sonunda ise Chesney Meclis-i Tanzimat'a taleplerini yeniliyordu. Bkz., **BOA, HR.TO., 424/66; BOA, HR.TO., 425/67.** Ocak 1857'de Sultan imtiyaz fermanını imzalamış ve 17 Ocak'ta İrade yayımlanmıştı. Bkz., **The Life of the Late General F. R. Chesney**, s.442.

²⁰² Hoskins, ss.330-346; **The Life of the Late General F. R. Chesney**, ss.422-442. Ayrıca Andrew, bu süreci ilk elden aktaran anılarını kaleme almıştır. Bkz., W. P. Andrew, **Memoir on the Euphrates Valley Route to India; With Official Correspondence and Maps**, H. Allen & Co., London, 1857.

ikisinde ise bir demiryolu yapımı için uğraşmıştır. Stanley Lane Poole, Chesney'in savaşı bir asker olarak bizim takdirimizi kazandığını iddia edemesek bile bizim askerlerimizin mücadelesini devam ettirmek için imparatorluğun farklı kesimlerinin arasında bir bağlantı kurmak için bir öncü olarak en başta gelen kesimin içine girdiğini ayrıca kara bağlantısı ile Hindistan'a ulaşımın kurucusu olduğunu söyler.²⁰³

İngilizlerin Mezopotamya'ya ilgisini arttıran ilk örneklerde tetikleyici unsur, Hindistan'a ulaşan güzergâhlara yönelik tehditlerin ortaya çıkmasıydı. Napolyon'un Mısır Seferi, Kızıldeniz rotasını etkilemişti. Benzer şekilde Chesney'in ilk araştırmalarında, Rusların 1820'lerin sonunda İran ve Osmanlı Devleti ile yaptığı savaşlarda güneye inme ihtimali ve Mehmet Ali Paşa'nın isyanının oluşturduğu tehdit etkili olmuştu.²⁰⁴ Yine Kırım Savaşı'nın devam ettiği sırada Rus tehdidinin tekrar baş göstermesi ile Mezopotamya yolunun aynı zamanda gündeme gelmesi tesadüf değildi. Savaşın Rus yenilgisiyle sonuçlanmasının ardından 1857'de demiryolu projesi hayata geçirilemedi. Gerçi 1857 yılında Andrew ve Chesney imtiyazın uzatılmasını istemişti²⁰⁵ ama 1859 yılına gelindiğinde hala müessislerin akıbeti ile ilgili bilgi yoktu.²⁰⁶ 1862 yılında Chesney tarafından teşebbüslerde bulunulduysa da proje sonuçsuz kaldı.²⁰⁷

İngilizlerin Mezopotamya topraklarında bir demiryolu inşası ve işletmesine yönelik niyetleri ve çalışmaları ilerleyen yıllarda da devam etti. Süveyş Kanalı'nın açılmasıyla ilgi tekrar Kızıldeniz üzerinde yoğunlaştı. Ancak İngilizler kanalın yapımı ve işletilmesine başlarda katılmadılar. Bu sırada Fırat Vadisi Demiryolu tasarısı bir kez daha canlanarak, konu bir komisyon tarafından 1871 ve 1872 yıllarında uzunca ele alındı. Stanford H. Northcote başkanlığında bir Avam Kamarası Komitesi, 10 milyon sterlinlik bir tasarı üzerinde çalıştı. Postaların daha hızlı iletilmesi, birliklerin nakli için alternatif ve daha hızlı bir rota ve büyük ticari

²⁰³ **The Life of the Late General F. R. Chesney**, ss.VII-XII.

²⁰⁴ Akbulut, ss.164-166; Demirtaş, ss.811-813; Khaled Fahmy, **Paşa'nın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010, s.291-292.

²⁰⁵ Andrew 1857 yılının Mart ayında Musurus Paşa vasıtasıyla kelalet akçesinin yatırılması için 3 ay zaman istemişti. Bkz., **BOA, HR.TO., 52/123**. Chesney'in talebi için bkz., **BOA, HR.SFR.3., 65/25; BOA, HR.SFR.3., 65/32**.

²⁰⁶ **BOA, HR.TO., 53/69**.

²⁰⁷ **BOA, İ.MVL., 467/21168**.

avantajlar dolayısıyla Hükümetin bu projeye güvence vermesi kararına varıldı.²⁰⁸ Hükümet demiryolu yapımına dair bir güvence vermektense 1875 yılında Süveyş Kanalı hisselerini ele geçirmeyi yeğledi.

93 Harbi'nin son bulması üzerine Temmuz 1878'de *Anadolu ve Fırat Demiryolu Şirketi* reisi tarafından İstanbul'dan Basra Körfezi'ne kadar yapılması düşünülen bir demiryolu layihası sunuldu.²⁰⁹ 1879 yılının Aralık ayında Andrew'in mektubu ve ardından Fırat Vadisi üzerinden Hindistan güzergâhıyla ilgili haberler *The Times*'da çıktı. Anlaşılan Andrew'in demiryolu işini bırakmaya niyeti yoktu ve konuyu canlı tutmaya çalışıyordu.²¹⁰ 1886 yılında Londra Sefareti'nden gelen yazıda, Fırat Vadisi Demiryolu ile pek ziyade işgal eden İngiliz sermayedarlarından Sir William Andrew, dün Sefarete gelerek müzakereye hazır olduğunu ve bu defa İngiliz Hükümeti'nin de işle alakalı olduğu belirtiliyordu.²¹¹

1870'lerin sonundan itibaren Almanlar da yapılan imtiyaz başvuruları arasında yerlerini aldılar. Düyun-ı Umumiye'nin kuruluşu sonrasındaki yeni taleplerle 1880'lerin ikinci yarısında İngilizler, Fransızlar ve kıvrışan rekabete yeni katılan Almanlar arasında bir mücadele başladı.²¹²

1888 yılında Anadolu demiryolu inşa ve işletme imtiyazının Almanlara verilmesi ile bir anlamda Anadolu'dan geçerek Basra'ya kadar uzanacak bir

²⁰⁸ Detaylı bilgi için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1871 (386). Report from the Select Committee on Euphrates Valley Railway; Together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. (27 July 1871); British House of Commons Parliamentary Papers, 1872 (322). Report from the Select Committee on Euphrates Valley Railway; Together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix. (22 July 1872); British House of Commons Parliamentary Papers, 1872 [C.534]. Reports Respecting Communication with India Through Turkey, by the Euphrates Valley Route.** Ayrıca Dışişleri Bakanı Lansdowne tarafından verilen kısa bilgi için bkz., **Hansard, Great Britain and the Persian Gulf, HL., Deb., 5 May 1903, Vol.121, s.1345-1346.**

²⁰⁹ **BOA, HR.TO., 253/62.**

²¹⁰ "The Euphrates Valley Route to India", **The Times**, 8 December 1879; "The Euphrates Valley Route to India", **The Times**, 10 December 1879; "The Euphrates Valley Route to India", **The Times**, 11 December 1879; "The Euphrates Valley Route to India", **The Times**, 17 December 1879; Sonraki yıllara ait örnekler mevcuttur.

²¹¹ "Sadarete fi 8 Kânunuevvel 86 Tarihiyle Londra Sefaret-i Seniyyesinden Varid Olan Tahrirat-ı Hususiye'nin Tercümesidir", **BOA, HR.TO., 62/30.**

²¹² Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, ss.113-118; Özyüksel, ss.22-25. Almanların bölgeye olan ilgisi ve demiryolu konusundaki düşünceleri belki biraz daha erkene çekilebilir. Mesela, 1838 yılında Moltke'nin Dicle üzerinden Musul'a kadar gitmesi ve buralardan yazılarında detaylı şekilde bahsetmesi tesadüf olmasa gerek. Bkz., Moltke, ss.182-199, 223-234. Ayrıca Hopkirk, Moltke'nin orada keyfinden resim yapmadığını belirtir. Bununla birlikte milli iktisat doktrininin kurucu olarak tanınan Friedrich List'in 1846'da Osmanlı'nın verimli topraklarından söz ettiğini ve Moltke gibi List'in de Berlin'den Bağdat'a uzanacak bir demiryolu yapımını önerdiği sözlerine ekler. Bkz., Peter Hopkirk, **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995, ss.21-23.

demiryolunun imtiyazını almaya en yakın sermayedar grubu olarak Almanlar belirdi. Başvurular yüzyılın sonuna kadar devam etse de İngilizlerin yaklaşık yarım asırlık uğraşları bir netice vermemiş ve İngilizler treni kaçırmıştı.²¹³ Şimdi filizlenen Osmanlı Alman yakınlaşmasının meyveleri Almanlar tarafından memnuniyetle toplanacaktı.

Mezopotamya üzerinde bir demiryolu yapılmasına ilişkin İngilizler tarafından bu kadar araştırma, proje ve imtiyaz talebinde bulunulmasına ve bunlardan bir kısmına Osmanlı Hükümeti tarafından sıcak bakılmasına rağmen neden İngilizler tarafından bir demiryolu yapılmadığı sorusu akıllara gelebilir. Basit olarak, demiryolu yapımının masraflı olması, bölgenin demografik yapısı nedeniyle güvenliğin sağlanmasındaki güçlükler, diğer devletlerin tepkisinin göz ardı edilmemesi ve bir demiryolunun getirilerinin mevcut zorluklara değip değmeyeceğinin tereddütlerle karşılanması gibi cevaplar sunulabilir. Bunlardan daha önemlisi, yükselen İngiliz İmparatorluğu'nun, İngilizlerin denizlerde kurduğu hâkimiyete bağlı olmasında yatıyordu. Bu hâkimiyet ulaşım seçeneklerinde su yollarını genelde ön plana çıkarıyordu. Bu nedenden ötürü olmalıdır ki, İngiliz Hükümeti Mezopotamya'da bir demiryolu yapımından ziyade Fırat ve Dicle'de buharlı gemilerle ulaşımın sağlanmasına öncelik vermiş ve *Lynch Şirketi*'nin kuvvetlenmesini desteklemişti. Almanların demiryolu imtiyazını almalarındaki en önemli etkenlerden biri ise değişen Osmanlı İngiliz ilişkilerinde Osmanlı yönetiminin yürüttüğü denge politikasıydı. Almanları ön plana çıkaran bu politikaya karşı İngiliz tepkisi bir nüfuz mücadelesini beraberinde getirdi. Çünkü İngilizlerin Mezopotamya'ya ilişkin çıkarları çeşitli ve bir kısmı vazgeçilemezdi.

Bölgedeki ticari verilere göz atıldığında, İngilizlerin gemi taşımacılığı ile Doğu'ya uzanan güzergâh üzerindeki canlı ticareti neredeyse ellerinde bulundurdıkları anlaşıyordu. Avrupa ile Hindistan ve Uzak Doğu (Singapur, Sri Lanka, Hong Kong ve Çin) arasındaki 1853 yılına ait ticaret verilerinde, 1356 İngiliz

²¹³ İsmail Kemal Bey, İngiliz grubunu temsilen Mr. Stamford isimli birinin İstanbul'a gelerek (1884) Bağdat'a uzanacak bir hattın yapımı için imtiyaz alma peşinde olduğunu ama Padişah'ın İngilizlerin bütün imtiyaz taleplerini reddetmek için bahaneler aradığını, müzakerelerin bir sonuca ulaşmadığını belirtir. Bkz., İsmail Kemal Bey, s.174-175.

gemisi, 505 Alman gemisi, 171 Fransız gemisi olmak üzere toplam 2032 gemi ile toplam 1.143.453 ton ve toplam 36 milyon sterlin değerinde ticaret yapılmıştı.²¹⁴

1800'lerin başında Hindistan ile yapılan İngiliz ticaretinin çoğunlukla Basra Körfezi üzerinden yapıldığı söyleniyordu ve yüzyıl kadar sonra Lord Lansdowne, 3.600.000 sterlin olan Basra ticaretinin 3.300.000'inin İngilizlere ait olduğunu belirtiyordu. 20. yüzyılın başında Basra ticaretindeki ihracatın yaklaşık %90'ını ve ithalatın %75'ini İngiltere ve Hindistan sağlıyordu.²¹⁵ Kent, 1906 yılında Basra Körfezi'ne giren ve çıkan toplam ticaretin %79'unun İngiliz ve Hint tüccarların elinde olduğunu yazmaktadır. Aynı yıl Basra Körfezi'ndeki toplam deniz nakliyatının %85'lik payı İngiliz Hint tüccarların elindeydi ve on yıl kadar bu üstünlük korunacaktı ancak bu sırada Alman payı %1'den %'10 yükselecekti.²¹⁶

1905-1906 yılına ait Fesch tarafından yazılanlar bölgedeki İngiliz ticari hakimiyetini gözler önüne seriyordu: "1905-1906 yılında, Basra körfezinin Türk limanlarına toplam 234.187 tonluk 169 vapur ve 842 yelkenli geldi, neredeyse bunun tamamına yakını (197.724 ton tutan, 163 vapur ve 120 yelkenli) İngiliz bandırası taşıyordu."²¹⁷ Basra'dan 1907 tarihinde gelen yazı, bu verileri doğrulamaktadır. 1888'de Basra Limanı'na yanaşan 102 geminin 101'i İngilizlere aitti ve toplam tonajları 103.296 tondur. 1905 yılında 169 geminin 163'ü İngilizlere ait olup toplam tonajları 182.810 tondur. "Böylece Türkiye Arabistan'ındaki [Irak'taki], İngiliz ticari çıkarları diğer tüm Avrupalı ülkelerden üstündü."²¹⁸

²¹⁴ Edward de Warren, **European Interests in Railways in the Valley of the Euphrates**, Effingham Wilson, Royal Exchange, London, 1857, ss.20-26.

²¹⁵ Issawi (Ed.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, s.350. Ayrıca bkz., Zaki Saleh, **Mesopotamia (Iraq) 1600-1914, A Study in British Foreign Affairs**, Al-Ma'aref Press, Baghdad, 1957, ss.194-201. Saleh, Basra Körfezi haricinde Bağdat'taki ticaretin de İngiliz üstünlüğünde olduğunu ama asıl Bağdat'taki transit ticarete İngilizlerin baskın paylarının daha çok hissedildiğine değinir.

²¹⁶ Marian Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1900-1923", **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.207.

²¹⁷ Paul Fesch, **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999, s.593.

²¹⁸ **F.O.195/2242**, Crow to Barclay, Basra, January 3, 1907'den aktaran Hala Fattah, **The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900**, State University of New York Press, Albany, 1997, s.157. 20. yüzyıla girerken Muhammara, Bahreyn, Buşehr ve Bender Abbas gibi Basra Körfezi üzerindeki belli başlı limanlara bakıldığı zaman, ki bazıları İran'ın topraklarında yer alan limanlardır, buharlı gemi taşımacılığının tamamına yakınının İngilizlerin tekelinde olduğu ve değer itibarıyla tüm limanlardaki ihracatın yarıya yakını ve ithalatın üçte ikilik kısmının İngiliz-Hint tüccarlar vasıtasıyla yapıldığı görülmektedir. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1901 [Cd429-89]. No. 2631 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Persia. Report for the Year 1900 on the Trade and Commerce of the Persian Gulf**, ss.1-49. Lord

Daha önce açıklanmaya çalışıldığı üzere imparatorluğun genelinde İngilizlerin ekonomik düşüşü gözlenmekle birlikte yine de ticaretteki İngiliz hâkimiyeti imparatorluğun sonuna kadar sürecekti. Ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik hayatına yeni bir misafir dâhil olmuştu. Osmanlı Devleti ile Almanya'nın yakınlaşmasını izleyen yıllarda Almanlar Osmanlı ekonomisinde söz sahibi devletler arasına girmeye başlamışlardı.

Ortaylı'nın aktardığına göre, 1800 ile 1904 yılları arasında Almanya'dan ithalat %1100 ve Almanya'ya ihracat %2200 oranında arttı.²¹⁹ Önsoy'un verdiği rakamlara göre, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki toplam ticaret içindeki Alman payı 1889'da %0.22'den 1898'de %1.78'e yükseldi. İlerleyen yıllarda bu artış daha da hızlanarak "*Alman yatırımları sayesinde Osmanlı-Alman ticareti o zamana kadar görülmemiş boyutlara ulaştı.*" Almanların toplam Osmanlı ithalatındaki oranları 1910'lardan itibaren %10'ları, ihracatta ise 1905'ten itibaren %6'ları aştı.²²⁰ Quataert tarafından verilen rakamlarda, "*İmparatorluğun Almanya'ya ihracı 1840'larla 1880'ler arasında %2'den 1900'de %7'ye, 1909-11'de de %11'e yükseldi.*"²²¹ Osmanlı Arşivleri'nde yerini alan bir makalede, Almanların terakkiyatını İstanbul'a gidenler net bir şekilde görürler demektedir. 1882'den 1902'ye kadar Almanların Osmanlı Devleti'ne ihracatı 5.900.000'den 43.000.000 marka, Türklerin Almanya'ya ihracatı 1.200.000'den 36.600.000 marka çıktı.²²² Almanya ile Osmanlı milleti arasındaki dostluk ilişkilerini geliştirmek ve arttırmak amacıyla 1917 tarihinde Almanya Hükümeti tarafından basılan ve pek çok ismin katkı sağladığı eserde verilen rakamlar şöyledir:

*"Türkiye'nin Milet-i Muhtelifle ile Ticaret-i Hariciyesi 1912 Senesi: İngiltere 300 milyon mark; Almanya 189 milyon mark; Fransa 152 milyon mark; Amerika 108 milyon mark. Milet-i Mezkenin Ticaret-i Umumiyesi 1913 senesi: İngiltere 28.644.700.000 mark; Almanya 22.530.900.000 mark; Fransa 12.307.000.000 mark; Amerika 17.981.000.000 mark."*²²³

Lansdowne, 5 Mayıs 1903 tarihinde Lordlar Kamarası'nda yaptığı açıklamada Basra Körfezi'nin İran tarafına da dikkat çekiyordu. 1888 yılında ulaşılma açılan Karun Nehri'nde 1897 tarihli İngiliz ticareti 26 bin sterlin iken bu rakam üç yılda 1 milyon sterlinin üzerine çıkmıştı. Bkz., **Hansard, Great Britain and the Persian Gulf, HL., Deb., 5 May 1903**, Vol.121, s.1349.

²¹⁹ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.56.

²²⁰ Önsoy, s.31, 67.

²²¹ Quataert, "19. Yüzyıla Genel Bakış...", s.952.

²²² S. Vitman, "Dersaadetde İngiltere ve Almanya", Mütercimi Mahmut İzzet, 323, için bkz., **BOA, Y.EE.d., 441/11**, ss.5-7.

²²³ **Almanya-Şark Münasebat-ı Düveliyesinin Safahat-ı Maziye ve Hazırasıyla İnkişafat-ı Müstakbelesi**, Almanya Hükümet Matbaası, Berlin, 1917, s.34.

Çalışmalarda verilen rakamlar her zaman birbirleri ile uyumlu olmamasına rağmen ortada apaçık duran bir gerçek vardı: Almanlar gitgide Osmanlı ekonomik hayatının içine yerleşiyorlardı. Almanlar, bölgede sürekli artış gösteren ticari grafiğin ve ekonomik potansiyelin farkındaydılar.²²⁴ Bağdat Demiryolu projesi ile Mezopotamya'yı ve Basra Körfezi güzergâhını gözlerine kestirdiler.

“Almanlar Bağdat’a birden bire yerleşmeye başlayıverdiler. 1900’de Berk Puttman ve Ortaklarının sahibi olduğu; keçi ve koyun derilerini işleyen, en önemli Türk deri işleme tesislerini kurdular ve 1902’de Mösyö Jacquerez, Türk hükümetinden Dicle kanalları çalışması için izin isterken, Bremen’de komisyonculuk yapan bir Alman firması Bağdat’a yerleşti ve Bağdat ile Avrupa arasındaki ticareti, ciddi bir rekabetle karşılaşmadan hemen hemen kendi tekeline aldı.”

Almanların bölgedeki gelişimini aktaran Fesch, Fransızların buradaki yokluğundan yakınırken, Almanların 1906’da Hamburg ile Basra Körfezi arasında direkt bir vapur seferi başlattığını sözlerine ekler.²²⁵ Bununla birlikte Almanlar, Süveyş Kanalı üzerindeki ticarete de İngilizlere rakip olacaklardı.²²⁶

Dicle Nehri sayesinde aynı zamanda liman kenti olan Bağdat’ın Osmanlı ticaretinde kayda değer bir payı vardı. 1907 yılında Osmanlı İmparatorluğu’nun limanlarının tüm ticaretinin yüzdesi, Quataert tarafından verilen oranlara göre şöyleydi: İstanbul %13; İzmir %17; Beyrut %11; Selanik %11; Trabzon 7; Bağdat %6; İskenderiye %5. Ayrıca Quataert tarafından kaynak gösterilen ve Maliye Nezareti tarafından yayımlanan *İhsaiyat-i Maliye*’deki “1325 Senesi Zarfında İdhal, İhraç, Transit Olunan Eşyanın Kıymetlerini Gösterir – Gümrük Merakizi Üzerine Müretteb – Tablodur”da Osmanlı İmparatorluğu’nun toplam ithalatı 3.593.603.816; toplam ihracatı 1.829.928.640’tır. Dikkat çekici olan ise transit merkez olarak başı

²²⁴ “1840’larla 1860’lar arasında Irak’ın deniz yoluyla ticareti, kıymet itibariyle, 2 katı, 1900’a kadar 4 katı ve takip eden on yılda da 3 katı arttı. Bu ticaret 75 senede 37 katına vardı.” Bkz., Quataert, “19. Yüzyıla Genel Bakış...”, s.949.

²²⁵ Fesch, ss.590-594. Almanların ilgisi sadece Osmanlı toprakları ile sınırlı değildi. I. Dünya Savaşı öncesinde gitgide Akdeniz’deki meselelere alaka duymaya başladılar. Çünkü onların da burada çıkarları, yatırımları ve ulaşım hatları mevcuttu. Sadece Osmanlı toprakları değil, Cenevre, Napoli ve Venedik’te Alman nüfuzu etkiliydi. Bkz., Georges Blondel, **Bismark’tan Sonra Alman Siyaseti**, Mütercimi: M. Raşid Edhem, Cemiyet Kütüphanesi, 1332, s.27.

²²⁶ Süveyş Kanalı’ndan 1904, 1905 ve 1906 yıllarında geçen gemi sayısı ve yük miktarları şöyledir: Kanal’dan geçen gemi sayısı 1904’te 4.237, 1905’te 4.116 ve 1906’da 3.975 iken İngiliz bayraklı gemiler, 1904’te 2.679, 1905’te 2.484 ve 1906’da 2.333’tür. 13 milyon civarında seyreden gemi tonajları içerisinde İngiliz gemilerinin tonajı 1904’te 8.833.929, 1905’te 8.356.940 ve 1906’da 8.299.931’dir. Fransızları ikiye katlayan ve İngiltere’nin en yakın rakibi olan Almanlar, 1904’te 1.969.561, 1905’te 2.133.484, 1906’da 2.155.552’dir. Bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [C.3579] Commercial, No. 6 (1907). Suez Canal. Returns of Shipping and Tonnage: 1904, 1905, & 1906**, s.2, 7.

çeken yerin Bağdat olmasıdır. Toplam eşyanın kıymeti bakımından 251.583.851 olan transit tutarının 122.862.199'u Bağdat'a; 107.731.743'ü İstanbul'a aittir. Arkadan gelen en yakın merkez Trabzon'un toplam tutarı 16.969.128'dir. Vergi miktarı olarak toplam tutar 2.515.838 iken Bağdat'ın payı 1.228.622'dir.²²⁷ 1327 yılında ise toplam 2.992.383 olan toplam transitin 1.697.614'ü yani yarısından fazlası Bağdat'a aittir.²²⁸

İngiltere'nin Mezopotamya'ya yönelik çıkarlarını belirleyen başat unsur, başlarda kuşkusuz ticaret odaklıydı. Ticaret her zaman belirleyici unsur olmaya devam etti ancak zamanla ekonomik boyutta bazı genişlemeler yaşandı.²²⁹ Bunlardan birisi Mezopotamya'nın sulanması ve tarımsal verimin artırılmasına ilişkindi. Tarihte "*Bereketli Hilal*" adıyla ün yapmış ve çeşitli medeniyetlerin beşiği olmuş olan bölge, yağışların düzensizliği ile Dicle ve Fırat Nehirleri'nin değişken debisi dolayısıyla sürekli bakıma ihtiyaç duyuyordu. Bölgenin eski şaşaalı günlerini yeniden yaşayabilmesi kolayca gerçekleştirilebilecek bir iş değildi. İhtiyaç duyulan bakımın ve planlı yatırımların hayata geçirilmesiyle bölge eski ününe yeniden kavuşturulabilirdi.

İngilizlerin olduğu kadar Almanların da politikalarında yer ayırdıkları sulama konusu, demiryolu haricinde Mezopotamya'daki nüfuz mücadelesinin başka bir ayağını oluşturdu.²³⁰ Almanlar, bölgedeki yatırımları sayesinde ihtiyaç duydukları tahılı buradan sağlayabilirdi ve aynı zamanda bölge Almanlar için bir yerleşim alanı olabilirdi. Konya ve Ereğli çevresi ile daha sonra Çukurova'da olduğu gibi demiryolunun ulaştığı yerlerdeki Almanların sulama faaliyetlerinde yakaladıkları başarı göz önüne alındığında, Mezopotamya üzerinde İngilizlerin yaşadığı endişe anlaşılabilir. Bu nedenle İngilizler için bölgede sulama demiryolundan önce gelmeli

²²⁷ **İhsaiyat-i Maliye, Varidat ve Masarîf-ı Umumiyyeyi Muhtevîdir, Birinci Sene 1325**, Maliye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327, s.160.

²²⁸ **İhsaiyat-i Maliye, Varidat ve Masarîf-ı Umumiyyeyi Muhtevîdir, Üçüncü Sene 1327**, Maliye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330, s.124-125.

²²⁹ Almanların Osmanlı topraklarında nüfuz sahibi olmaları sadece askeri, siyasi ve ekonomik yollarla gerçekleşmeyip bunların yanı sıra açtıkları okullar ve destekledikleri misyoner örgütleri de bu nüfuzun artmasına yardımcı olmuştu. Detaylı bilgi için bkz., Uğur İnan, **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2015; Sezen Kılıç, **Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1850'den 1945'e Kadar)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

²³⁰ Mustafa Malhut, "Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi", **Tarih Okulu**, Sayı:XIV, İlbarhar-Yaz 2013, ss.147-161.

ve bu işi İngilizler almalıydı.²³¹ Aksi takdirde, “...Mezopotamya toprakları, çalışkan Almanların elinde Büyük Almanya’nın ekmek sepeti...” Osmanlı ise “Almanya’nın Hindistanı” olabilirdi.²³² Bülow da,

“Demiryolunun geçtiği yerlerin sistemli sulanmasıyla, bu bölge bir kez daha antik zamanlardaki gibi cennet bahçesi yapılabilir. Herhangi bir yerde sonsuz umuttan söz edilecekse orası Mezopotamya’dır. Sadece Bağdat Demiryolu’nun yakınında yer alan petrol alanları değil, her açıdan böyledir. Mezopotamya’nın kaynaklarını geliştirmek geleceğimizin en büyük görevlerinden biridir.” demektedir.²³³

Mezopotamya’nın sulanması konusundaki gelişmeler incelendiğinde İngilizlerin daha önce işe koyuldukları anlaşılmaktadır. Bölgenin sulama konusunun çözümüne ilişkin ilk önemli somut adımlardan birini oluşturan 1908 tarihli “Umur-ı Nafia Programı”nın Mezopotamya ile ilgili olan kısmını dönemin meşhur İngiliz su mühendislerinden Sir William Willcocks hazırlamıştı.²³⁴ Mısır’da da görev alan Willcocks, daha sonra ise Mezopotamya’nın sulanması için görevlendirilmişti.²³⁵ Ne tesadüftür ki, Willcocks’un Mezopotamya’ya olan ilgisi ve bölgeyi ilk ziyareti Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verilmesinden hemen sonraydı.²³⁶ Almanlar da sulama işinin peşini bırakmayacak ve I. Dünya Savaşı başlayınca

²³¹ “Mr. G. H. Fitzmaurice to Mr. Tyrrell, 25 August 1908”, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.V, His Majesty’s Stationery Office, London, 1928, s.269.

²³² Hopkirk, s.26.

²³³ Bülow, **Imperial Germany**, s.121.

²³⁴ İlhan Tekeli ve Selim İlkin, “1908 Tarihli ‘Umur-u Nafia Programı’nın Anlamı Üzerine”, **Cumhuriyetin Harcı, Üçüncü Kitap: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, s.177.

²³⁵ Hindistan’dan sonra Mısır’da Bayındırlık Bakanlığı’na bağlı olarak görev yapan Willcocks, Mısır’daki çalışmalarını daha sonra “*Egyptian Irrigation*” adıyla yayımladı. Bkz., William Willcocks, **Egyptian Irrigation**, VOLUME II, Third Edition, E. & F. N. Spon Ltd., London, 1913. Mezopotamya’ya gelmeden önce bölgedeki antik sulama çalışmaları üzerine 1903 yılında bir eser kaleme aldı. Bkz., William Willcocks, **The Restoration of the Ancient Irrigation Works on the Tigris or the Re-Creation of Chaldea**, Cairo, National Printing Department, 1903. Nehirlerin ıslahı, eski kanalların ve setlerin onarımı ve yenilerinin yapımı ile ilgili projeler üstünde çalıştı. Bu çalışmalara ilişkin hazırladığı rapor “*The Irrigation of Mesopotamia*” adıyla Mezopotamya’daki görevlendirildikten 3 yıl sonra yayımlandı. Bkz., H. E. W., “Obituary: Sir William Willcocks”, **The Geographical Journal**, Vol.81, No.1 (Jan., 1933), s.95. Bu süre zarfında *The Geographical Journal* dergisinde Mezopotamya üzerine çeşitli bilimsel çalışmaları yayımlandı.

²³⁶ Willcocks’un Anadolu’nun bazı yerlerinde bir ay süreyle seyahat etmesi ve bu süre zarfında kendisine kolaylık gösterilmesi isteği doğrultusunda İngiltere Konsolosluğu’ndan alınan telgraf Dâhiliye Nezareti tarafından Sadarete bildirilmiş (17 Eylül 1904) ve buradan gelen cevapta bu istek uygun bulunarak gerekli bilgi Hariciye Nezareti’ne de iletilmişti. Padişah’ın hattıyla sonunda onay kesinleşti. (1 Kasım 1904). Ancak Dâhiliye Nezareti bu seyahat altında yatan asıl nedenin Mezopotamya’yı “İngilizler ve İngiliz sermayesi ile doldurup İngiltere Devleti’nin nüfuzu altına koymaktan ibaret” olduğu uyarısında bulunacaktı ve seyahatin men edilmesini isteyecekti. (2 Şubat 1905). Bkz., **BOA, DH.MKT., 889/72**, ss.1-7.

kadar bu konu Mezopotamya üzerinde iki devlet arasındaki rekabetin bir uzantısı olacaktı.²³⁷

Bölgedeki ticaret ve sulama işi haricinde ekonomiyle ilişkilendirilebilecek diğer konu petroldür. Mezopotamya bölgesindeki petrolün varlığı bilinmeyen bir şey değildi. Yüzyıllardır ilaç, gemi kalafatlama veya harç olarak bölgede kullanılan petrol, 19. yüzyılın sonlarına doğru uluslararası ilgiyi üstüne çekmeye başladı. Osmanlı İngiliz ilişkilerini veya Osmanlı üzerindeki İngiliz Alman nüfuz mücadelesini belirleyen temel unsurların üst sıralarına petrolü yerleştirmek veya 19. yüzyılın ikinci yarısının sonlarında, petrolün bölgedeki nüfuz mücadelesindeki en belirleyici unsur olduğunu iddia etmek anakronizme yol açacak abartılı bir söylem olacaktır. Çünkü petrolün güç dengelerini belirleyecek bir potansiyele sahip olduğu gerçeği açıkça I. Dünya Savaşı sırasında anlaşılacak ve Mezopotamya’da çıkarılan petrol, savaş sonrasında daha önemli hale gelmeye başlayacaktı.²³⁸

Tüm bunlara rağmen petrolün nüfuz mücadelesi içinde belli bir yeri ve önemi vardı. 19. yüzyılın ortalarından itibaren modern yaşamın ihtiyaçlar listesine adını yazdıran petrol, Mezopotamya’daki nüfuz mücadelesinde ele alınmasını gerektiren faktörlerden biri durumuna yükseldi. Bölgedeki petrol üzerine ilk kayda değer araştırmalar II. Abdülhamit zamanında, özellikle 1880’lerden itibaren yabancılar tarafından yapıldı. Alman maden mühendisi Paul Groskopf 1888 yılında bir rapor hazırladı. Zengin petrol yataklarının bulunduğu Musul ve Bağdat Vilayetleri’nin petrol yatakları 1889 tarihli Padişah İradesi ile Padişah’ın şahsi mülküne geçirilerek, petrol araştırma, çıkartma ve işletme imtiyazları Hazine-i Hassa Nezareti İdaresi’ne verildi. Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazının gündeme geldiği günlerde bölgedeki

²³⁷ Malhut, “Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi”, ss.156-159.

²³⁸ Yergin’in ifadesine göre, Mezopotamya’da gerçekten petrol var mı sorusunun yanıtını bilen kimse yoktu. Ayrıca bu dönemde Ortadoğu’da çıkarılan petrolün dünya üretimindeki yeri %1’in altındaydı. Bkz., Daniel Yergin, **Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999, s.195, 201, 216, 234; Kent, Mezopotamya’nın zengin petrol kaynakları potansiyeline sahip olduğunun bilinmesine rağmen 1927’ye kadar oradaki petrolün ticari boyutlara ulaşamadığının hatırlatılmasını gerekli buluyor. Bkz., Marian Kent, **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, The Macmillan Press Ltd., London, 1976, s.156. Longrigg de bölgede 1927’de petrol sanayisinin kurulduğunu ve 1934’ten sonra petrolün ihraç edilecek bir mahiyet kazandığını bildiriyor. Bkz., Stephen Hemsley Longrigg, **Iraq, 1900 to 1950, A Political, Social, and Economic History**, Oxford University Press, Second Impression, London, 1956, s.210.

petrole yönelik ilginin artması, 1902 yılının sonlarında tekrar bir İrade çıkarılarak buraların Padişah'ın özel mülkü olduğunun hatırlatılmasını gerektirdi.²³⁹

Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazına ilişkin görüşmeler yapılırken ve sözleşmeler hazırlanırken demiryolu hattının geçtiği yerlerdeki petrolün arama işletme hakkını elde etmeye yakın olan taraf Almanlar'dı. Aynı tarihlerde İngilizler de boş durmuyordu. 1902 yılında İngiliz yatırımcı D'Arcy Basra Körfezi yakınlarında çalışmalara başladı. "*Ortadoğu petrol endüstrisinin kurucusu olarak tarihe geçen*" D'Arcy çalışmalarını daha çok Basra Körfezi hinterlandının İran kısmında yoğunlaştırdı. 1902 yılında başlattığı çalışmalar bazen durma noktasına gelse de 1908 yılında İran'da petrole rastlandı. Abadan petrolün işleneceği yer olarak belirlendi.²⁴⁰

1904 yılında *Anadolu Demiryolu Şirketi*, Musul ve Bağdat'ta petrol arama izni almasına rağmen ön incelemeler sonrası bu izin bir imtiyaza dönüşmedi. Bu sırada Almanlar bölgede diplomatik temsilcilikler açmaya başladılar.²⁴¹ Bölgedeki petrol üzerinde söz sahibi olmak için verilen mücadele II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında alevlendi ve İngiliz Hükümeti'nin de müdahil olduğu mücadele ve uzlaşma girişimleri nihai çözüme ulaşmadan I. Dünya Savaşı patlak verdi.

Tüm bu veriler göz önüne alındığında İngilizlerin Berlin Bağdat Demiryolu projesine olumlu yaklaşması düşünülemezdi. Hattın Basra Körfezi'ne kadar uzanabilecek olması ve 23. maddede yer alan demiryolunun ulaştığı Zubeyr, Bağdat ve Basra'da Almanların limanlar kurup işletebilme hakları ile 9. maddede Bahriye Nezareti'nin gözetimi altında olsa da Almanların Şattülarap, Dicle ve Fırat üzerinde gemi işletebilmeleri İngilizler için imtiyazın en can alıcı noktaları olmalıydı. Bunun yanı sıra 5 Mart 1903 tarihli imtiyaz sözleşmesinin 22. maddesine göre imtiyazı alan

²³⁹ Osmanlı topraklarındaki petrol ile ilgili daha detaylı bilgi için bkz., Arzu Terzi, **Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009; Hikmet Uluğbay, **İmparatorluk'tan Cumhuriyet'e Petropolitik**, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2008; Volkan Ş. Ediger, **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, 3. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007.

²⁴⁰ Yergin, ss.149-164.

²⁴¹ Uluğbay, s.72; Ortaylı, Almanların hiçbir ticareti olmayan ve hiçbir vatandaşı yaşamayan Musul'da 1904 yılında konsolosluk açtıklarını belirtiyor. İngiltere'nin Bağdat Konsolosu'nun İstanbul'daki Büyükelçiliğe gönderdiği raporda bunun Bağdat demiryolu ile ilgili olduğunu belirtmesini Ortaylı, Almanların petrole ne kadar yaklaştıklarının tam farkına varılamamasına bağlıyor. Bkz., Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.133-134. Ayrıca belirtmek gerekir ki, İngilizlerin Bağdat ve Basra'daki konsolosluk faaliyetleri 18. yüzyılın sonlarına kadar gitmektedir. 1798-1956 tarihleri arasındaki İngiliz konsolosları ve faaliyetleri için bkz., Nurcan Yurdakul, **Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

şirketin hattın geçeceği yerlerin her iki tarafındaki 20'şer kilometrelik arazinin yer altı ve yerüstü kaynaklarını kullanılması ve işletilmesinde söz sahibi olması İngilizler için ayrı bir tereddüt kaynağıydı.²⁴² II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey'in gensoru önergesi sonucunda 27 Şubat 1909 tarihinde Meclis-i Mebusan'da Bağdat Demiryolu imtiyazı görüşülürken İsmail Hakkı Bey, demiryolu imtiyazını aynı zamanda bir maden imtiyazı olarak değerlendirecekti. Ayrıca şirket, tuğla ve kiremit fabrikaları kurabilecek, şube hatlar açabilecek, Fırat ve Dicle Nehirleri'nde liman yapabilecek, su ve elektrik gücünden faydalanabilecek ve eski eserleri ruhsatsız olarak çıkarabilecekti. Tüm bunlar İsmail Hakkı Bey için ayrı birer imtiyazdı ve sonunda şirket, tek bir imtiyaz ile 7-8 farklı imtiyaza sahip duruma geliyordu.²⁴³ Nafia Nazırı Zihni Paşa ile M. Arthur Gwinner, Dr. Kurt Zander ve M. Edouard Huguenin arasındaki imzalanan 5 Mart 1903 tarihli imtiyaz sözleşmesinin 29. maddesi ise İngilizleri biraz olsun rahatlatıyordu. Çünkü *Bağdat Demiryolu Şirketi*, Konya-Bağdat arasındaki bölüm tamamlanmadan Bağdat-Basra arasındaki bölümü işletmeye açamayacaktı.

Almanların Bağdat Demiryolu imtiyazını alması ve İngilizlerin geri planda kalmaları Osmanlı Devleti ile bu devletlerin yürüttüğü ilişki ile yakından alakalıdır. Ama Mezopotamya ve Basra Körfezi'nde uzun yıllara dayanan İngiliz varlığı, çıkarları ve geleceklerinin tayini yalnızca Osmanlı Devleti ile yürütülen ilişkilere dayalı değildi. Osmanlı yönetiminin zaaf ve zayıflıklarından yararlanan İngilizler Basra Körfezi boyunca bölgede sözü geçen kesimlerle kurduğu ikili ilişkiler sayesinde kendilerini garanti altına almayı ihmal etmemişlerdi. İngilizler Basra Körfezi çevresindeki şeyhleri, aşiretleri ve kabileleri 19. yüzyıl boyunca kendisine bağlamaya çalışmıştı.²⁴⁴

²⁴² İmtiyaz sözleşmesinin maddeleri için bkz., *Umur-ı Nafia'ya aid Mecmua-i Mukavelat, Cüz: 12, Bağdat Demiryolu'na aid Mukavelat; Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi Ferman-ı Ali Sureti, Mukavelename, Şartname ve Nizamname-i Dâhilîsidir; British House of Commons Parliamentary Papers, 1911 [Cd.5635] Bagdad Railway. No. 1 (1911). Bagdad Railway. Convention of March 5, 1903. Statutes of Imperial Bagdad Railway Company. Specifications. Loan Contract, First Series, 1903. Loan contract, Second and Third Series, 1908. Additional Convention of June 2, 1908. [With maps.]*

²⁴³ MMZC, C:2, D:1, İS:1, 11 Teşrinisani 1324-26 Mart 1325, s.63-64.

²⁴⁴ 19 yüzyılın ikinci yarısıyla 20 yüzyılın başında Basra Körfezi'nin tarihi, zaman zaman açıkça, bazen gizlice sürdürülen Osmanlı İngiliz çekişmesinden ibarettir. Bkz., Zekeriya Kurşun, *Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar 1871-1916*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004, s.IX.

İngilizler bu bölgede kimi zaman korsanlık faaliyetlerini destekliyor,²⁴⁵ kimi zaman aşiretler ve şeyhler arasındaki anlaşmazlıklardan faydalıyor,²⁴⁶ kimi zaman da aralarındaki anlaşmazlıkları çözüme kavuşturup kendi idarelerine alıştırıyorlardı.²⁴⁷ Bazen ise Basra Körfezi'nde gözüne kestirdiği boş bir adaya bayrağını dikiyordu.²⁴⁸

İngiltere, Umman'da, Katar'da, Bahreyn'de ve son olarak Kuveyt'te hâkimiyetini yerleştirdi. Basra Körfezi'ndeki ve Irak bölgesindeki nüfuzlu kişilerle yapılan anlaşmalar ile İngiltere tedbirini almış durumdaydı. Mesela Bahreyn'de 1820'den 1898'e kadar İngiltere ile Bahreyn şeyhleri arasında 7 adet mukavelename imzalanmıştı.²⁴⁹ Kuveyt Şeyhi Mübarek el-Sabah ile 1899, 1900 ve 1904 tarihinde anlaşmalar imzalandı.²⁵⁰ Körfezdeki şeyhler ile İngiltere arasındaki anlaşmaların Osmanlı Devleti açısından geçerli olmadığı defalarca söylenmiş olmasına²⁵¹ rağmen değişen pek bir şey olmuyordu.²⁵²

Basra Körfezi'nde 1903'ten sonra Almanya, İngilizler için Rusya'dan daha büyük bir tehdit oldu.²⁵³ İstanbul'daki Alman Konsolosluğu'ndan bir ekibin 1899 yılının sonlarında Kuveyt'e gitmesi ve görüşmelerde bulunması İngilizler için tehlikeli bir durumdu. İngilizlerin Kuveyt ile ilişkilerinin Almanlara hatırlatılma

²⁴⁵ Moberly, s.46; İngiltere, korsanlık faaliyetlerini el atından destekliyordu. “İngiltere özellikle bölgedeki bir takım asayişsizlikleri ve deniz korsanlığını bahane ederek siyasal sonuçlar elde etme peşindeydi.” Bkz., Kurşun, s.64-65, 85.

²⁴⁶ Kurşun, s.112.

²⁴⁷ Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Necid Kıta'sı Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s.4.

²⁴⁸ 15 Temmuz 1896 tarihinde Katar yarımadasındaki iki adanın İngilizlerin himayesine alındığı bildiriliyordu. Bkz., **BOA, HR.SYS., 19/65**. Basra Körfezi'nde Katif'e (Bahreyn civarına) bir buçuk saat mesafede bir adaya İngiliz bayrağı çekilmişti. Bkz., **BOA, HR.SYS., 95/16** (18 Aralık 1906).

²⁴⁹ Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Bahreyn Adaları Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, ss.6-8.

²⁵⁰ Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Kuveyt Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s.23-24.

²⁵¹ Kurşun, s.139, dp. 337. Döneme ait bir belgede, Hindistan Valisi Lord Curzon'un İngiltere ile hususi anlaşmalar yapmış olan Arap reislerini ziyaret etmek amacıyla Basra Körfezi'ni ziyaret etmeyi kararlaştırdığı haber alındı. Belgede İngilizlerin yaptığı hukuksuzluk eleştiriliyordu: “Bir devletin tebaası ile diğer bir devlet arasında hususi anlaşmalar yapmak devletler hukukuna tamamen aykırı olduğuna göre İngiltere devletinin sözü edilen Arap reisler ile nasıl olup da muahede yaptığı anlaşılamamaktadır.” Bkz., **BOA, İ.H., 135**, (22 Ekim 1903). 27 Ekim 1902 tarihli başka bir İrade'de İngilizlere müdahale fırsatı verilmemesi konusunda tedbirler alınması istenmekteydi. Bkz., **BOA, İ.H., 53**. Belgelerin transkripsiyonu için bkz., Vahdettin Engin, **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005, s.170, 180.

²⁵² Benzer şekilde İran'ın Basra Körfezi'ne açılan kapısı durumundaki Muhammara'nın idaresi 1857'den beri fiili olarak İngilizlerin elindeydi. Bkz., Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi, **Muhammara Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334, s.3.

²⁵³ Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.245.

ihtiyacı duydular.²⁵⁴ Earle durumu şu şekilde aktarır: Hindistan Valisi olan Lord Curzon, demiryolunun inşasından endişe duyduğu için inisiyatif kullanarak Basra Körfezi'ndeki İngiliz temsilcisine Kuveyt'e gitmesini emretti. Kuveyt Şeyhi'ne İngiliz Hükümeti'nin himayesi kabul ettirilerek İngilizlerden habersiz hiçbir uluslararası anlaşma yapmaması konusunda gizlice mutabakata varıldı. Alman teknik komisyonu Kuveyt'e demiryolunun sonu ve liman işletmeleri için anlaşma yapmak üzere gittiğinde Şeyh'i garip bir şekilde uzlaşmaz buldu. Osmanlı Hükümeti duruma müdahale ettiği zaman Kuveyt Limanı'nda İngiliz bayrağı çekilmiş bir gambot ile karşılaşıldı. Bu İngiltere'nin Abdülhamit ve Almanya'ya Basra Körfezi'nde bir rakip istemediği uyarısıydı.²⁵⁵

Lord Curzon, Bağdat demiryoluna karşı politik ve stratejik çıkarlarının olduğunu vurgulayan 1911'deki Lordlar Kamarası'ndaki konuşmasında, buradaki temsilciliklerinin 100 yıl geriye gittiğini ve herhangi bir diğer devletin diplomatik temsilcilik açmasının bundan 80 yıl sonrasına denk geldiğini ayrıca o zamandan beri orada silahlı bir bot ve Hint muhafızları bulunduğunu söyleyecekti.²⁵⁶ Bölgede Alman diplomatik temsilcilikleri ise imtiyaz sözleşmesi sonrasında görüldü. Almanlar 1904'te Musul'da²⁵⁷ ve 1908'de Bağdat'ta birer diplomatik temsilcilik kurdu. 1900'de Körfez bölgesine ilk Alman işadamı geldi ve 1906'da *Hamburg Amerika Linie Şirketi* Basra'da bir acente açtı. Ağustos ayında Alman malları ile yüklü ilk Alman gemisi Şattülarab'a girdi.²⁵⁸

²⁵⁴ Briton Cooper Busch, **Britain and the Persian Gulf, 1894-1914**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967, s.189-190.

²⁵⁵ Earle, s.185. Haslip kaynak göstermeksizin Earle tarafından verilen bu bilgiyi kullanır. Bkz., Haslip, s.304. Osmanlı Devleti bu durum üzerine oraya asker sevk etmeyi düşünmüş ancak İngilizlerin muhalefeti ve müdahalesinden çekinildiği için vazgeçmiştir. Bkz., **BOA, Y.PRK.HR., 28/10** (23 Ekim 1899). Bir buçuk sene sonra, Alman *Berliner Tageblatt* gazetesinin haberine göre, İngilizler Kuveyt Limanı'nı işgal etmişlerdi. Bkz., "Hariciye Nezaretine 7 Teşrinievvel 901 Tarihiyle Berlin Sefareti Seniyyesinden Varid Olan Telgrafnamenin Tercümesidir", **BOA, HR.SYS., 41/34**. 1902'de Hindistan-ı Şarki donanmasının Kuveyt'te içtima' edeceği bildirilmiş ve topların hücumunda korkularak önlem alınması istemişti. Aksi takdirde Kuveyt'in İngilizler tarafından zapt edileceği zannedilmişti. Bkz., **BOA, HR.SYS., 108/11** (25 Ocak 1902). 1910 yılına ait bir belgeye göre, Basra Körfezi'ndeki İngiliz gemilerinin sayısı artıyordu. 6 kıta İngiliz harp gemisinin Basra Körfezi'nde dolaştığı yazılmaktaydı. Bkz., **BOA, HR.SYS., 95/18** (24 Temmuz 1910). 1905 yılına girerken ise İngilizlerin Kuveyt kasabalarıyla etrafına bayrak diktikleri haberi gelecekti. Bkz., **BOA, İ.H., 62** (27 Aralık 1904); **BOA, İ.H., 15** (11 Ocak 1905). Bu iki belgenin transkripsiyonu için bkz., Engin, ss.190-192.

²⁵⁶ Lord Curzon, nehir ulaşımının İngiliz şirketinin elinde olduğunu, Arap şeyhleri ile anlaşmalarını ve Bağdat'a giden ticaretin yaklaşık %90'ının İngiliz ve Hintli tüccarlar eliyle yapıldığını sözlerine ekledi. Bkz., **Hansard, Persia and Turkey in Asia, HL., Deb., 22 March 1911**, Vol.7, s.586-587.

²⁵⁷ Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.133.

²⁵⁸ Earle, s.104-105; Saleh, ss.229-231.

Rohrbach, Basra Körfezi'ne bir demiryolu inşası düşüncesi ortaya çıkar çıkmaz ve az çok maddi bir şekil almaya başlar başlamaz İngiltere'nin derhal gerekli tedbir ve tertibata yönelik politikalarda bulunması pek tabiidir demektedir. Bunun ilk örnekleri olarak Kuveyt şeyhiyle ikili anlaşmalar yapılmasını ve Bağdat hattının Musul'dan aşağı kısmının İngiliz sermayesi ve kontrolüne bırakılması isteğini gösterir.²⁵⁹

Sadece Osmanlı toprakları değil Basra Körfezi'nin İran'a uzanan kısmı da benzer şekilde İngilizlerin nüfuz alanları arasındaydı. 5 Mayıs 1903 tarihli Lordlar Kamarası oturumunda Dışişleri Bakanı Lansdowne, Karun Nehri'nin 1888'de ulaşımına açıldığını, 1897'de 26 bin sterlin olan ticaretin 1900'de 1 milyonun üstüne çıktığını ve aslan payının İngilizlerin elinde olduğunu belirtti. Aynı oturumda Bağdat Demiryolu görüşmeleri ve İngiltere'nin Basra Körfezi'ndeki çıkarlarına yönelik açıklamalarda bulundu. Her ne kadar doğruyu yansıtmasa da İngiliz Hükümeti'nin Bağdat Demiryolu kurucularıyla bir görüşme yapmadığını söyledi. Sadece büyük finans kuruluşlarının temsilcileri ile gizli iletişim ve görüşmelerin olduğunu dillendirdi. Akdeniz ile Basra Körfezi'ni birbirine bağlayan demiryolu planı yeni bir fikir değildi. En azından 60 yıl ya da daha uzun süredir vardı. Almanya'nın Basra bölgesine yerleşmesi eleştirisine karşı bölgeye yönelik politikalarını açıkladı:

*“Bana öyle geliyor ki politikamız, o sulara İngiliz ticaretini korumak ve teşvik etmek için ilk etapta yönlendirici olmalıdır. İkinci sırada, bu çabaların diğer Güçler'in meşru ticaretlerini dışlamayı gerektirmediği düşüncesindeyim. Üçüncü olarak -tereddüd etmeden söylüyorum- Basra Körfezi'nde İngiliz çıkarlarına çok ciddi bir tehdit olarak başka bir Güç tarafından bir deniz üssünün veya bir müstahkem limanın kurulmasına dikkat etmeliyiz ve kesinlikle elimizdeki tüm imkânlarla buna karşı koymalıyız.”*²⁶⁰

Berlin Bağdat Demiryolu'nun bölgedeki İngiliz çıkarlarına tehdit oluşturması bu projeye karşı İngiliz savunma mekanizmasını devreye soktu. Hızla ilerleyen Anadolu demiryolları nedense Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazını takip eden yıllarda yavaşladı ve ilerleyemez duruma geldi. Konya-Bulgurlu arasındaki 200 kilometrelik ilk bölüm imtiyazı takip eden 19 ayda tamamlandı ancak bundan sonraki

²⁵⁹ Paul Rohrbach, **Hatt-ı Saltanat, Bağdat Demiryolu**, İfham Matbaası, İstanbul, 1331, s.32.

²⁶⁰ **Hansard, Great Britain and the Persian Gulf, HL., Deb., 5 May 1903, Vol.121, ss.1329-1354.**

beş sene içinde kayda değer bir gelişme olamadı.²⁶¹ Bir sonraki 38 kilometrelik hat, 1911 yılı ortalarında yapılabildi.²⁶²

Hattın ilerletilememesinin sebebi daha çok maddi olanaksızlıklarla açıklanmaktadır. Ancak diğer devletlerin siyasi amaçları en az iktisadi koşullar kadar hattı yavaşlatmıştı. Avrupa'daki sermaye gruplarının Bağdat Demiryolu hattına iştirak etmemeleri, hattın devamı olan zorlu Toros ve Amanos Dağları'nın sadece Alman sermayesi ile aşılması zorunluluğunu doğurdu. İmtiyaz sözleşmesi imzalanmadan önce İngiliz ve Alman sermayedar grupları ile İngiliz Dışişleri Bakanlığı ve İngiliz kapitalistleri arasındaki görüşmeler bir antlaşmayla sonuçlanmadı. Özellikle İngiliz basınının Bağdat Demiryolu'na yönelik sert tutumu sonucu Başbakan Balfour, 23 Nisan 1903'te Avam Kamarası'nda yaptığı konuşmada Majestelerinin Hükümeti'nin Bağdat Demiryolu projesinden mali ve diğer bütün desteğini çektiğini bildirdi.²⁶³ Bundan sonraki süreçte Almanlar yalnız kalmışlardı ve İngiliz muhalefeti hiç bitmedi. Bölge üzerinde çıkar sahipleri başta olmak üzere birçok İngiliz, demiryolunun yapımına karşı seslerini yükseltti. Bunlardan birisi Dicle ve Fırat Nehirleri üzerinde gemi işleten Lynch kardeşlerdi. 1906-1910 yılları arasında İngiliz Parlamentosu'nun liberal bir üyesi olan büyük kardeş H. F. B. Lynch, Mezopotamya'daki İngiliz çıkarlarını fırsat buldukça hatırlatacaktı. Yazıldığına göre, Almanların demiryolunu tek başlarına Mezopotamya'ya getirmelerini bir savaş sebebi sayacak kadar ileri gitmişti.²⁶⁴ Savaş çoktan başlamıştı ama bu savaş, nüfuz savaşıydı.

Özyüksel, 1903 sözleşmesi ile imtiyaz mücadelesinin sona erdiğini ancak asıl zorlu savaşın bundan sonra başladığını ve rakip güçlerin engelleme çabalarını sürdürdüğünü belirtmektedir.²⁶⁵ Earle'e göre, İngiltere'nin siyasal karışıklığının temelinde Basra Körfezi bölgesine yabancıların ayak basması ve Hindistan'ın

²⁶¹ Sir G. Lowther tarafından 17 Şubat 1909 tarihinde Sir Edward Grey'e gönderilen oldukça hacimli *1908 Yılı Türkiye Raporu*'nda hattın hala Bulgurlu'da olduğu ve inşasında fazla bir ilerleme olmadığı yazılıyordu. Bkz., Halil Ersin Avcı, **İngiliz Gizli Raporu Türkiye 1908**, Emre Yayınları, İstanbul, 2005, s.139.

²⁶² Earle, s.89-90; Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, s.131; Özyüksel, s.210.

²⁶³ Earle, ss.164-170; Özyüksel, s.218-227. Balfour'un konuşması için bkz., **Hansard, The Baghdad Railway., HC., Deb., 23 April 1903**, Vol.121, ss.220-222.

²⁶⁴ Earle, ss.176-178; Özyüksel, s.229-230; Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.222.

²⁶⁵ Özyüksel, s.207, 210. Ayrıca bkz., Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:38, Mart 2008, s.246.

güvenliği yatıyordu.²⁶⁶ Bu durumda finansman güçlükleri ve siyasi ağırlık taşıyan diğer emperyalist güçlerin engellemeleri iç içe geçerek hattın yıllar boyu durmasına neden oldu.

Hattın ikinci etabı öncesinde Osmanlı Hükümeti garanti tahvilleri için kaynak bulması gerekiyordu. 1900 yılından beri arttırılması düşünülen gümrük vergisi önündeki en önemli engellerden biri İngilizlerin muhalefeti idi. Makedonya'daki reformları bahane eden İngilizler 1907'ye kadar tarifenin arttırılmasını kabul etmediler ve sonunda Makedonya'daki ve gümrük idaresindeki reformlara kullanılması şartıyla gümrük vergisinin %3 oranında artışına onay verdiler.²⁶⁷ 1907 yılında Üçlü İtilaf'ın resmiyet kazanmasından sonra Almanlar, Bağdat Demiryolu'nu tek başlarına finanse etmekte daha da zorlandılar.²⁶⁸ 1907 yılında Kayzer'in İngiltere ziyaretinde dillendirdiği gibi, Bağdat Demiryolu'nun sadece ticari amaçlı olduğu defalarca söylene de tek amacın ticari olmadığı biliniyordu. Grey, 13 Kasım 1907 tarihli memorandumunda haklı olarak, Bağdat demiryolunun ticari olduğu kadar stratejik bir tarafı olduğunu yazdı.²⁶⁹

Her şeye rağmen 5 Mart 1903 tarihinde imzalanan imtiyaz sözleşmesi Almanların Osmanlı ilişkilerinde ayrıcalıklı bir konuma yükseldiğini teyit etmişti ve değişen Osmanlı İngiliz ilişkilerinin açık bir göstergesi olmuştu. II. Abdülhamit'in denge politikası olarak adlandırılan, devletler arasındaki ilişkiden yararlanarak

²⁶⁶ Earle, s.187.

²⁶⁷ Earle, s.90-91; John B. Wolf, **The Diplomatic History of the Bagdad Railroad**, Published at the University of Missouri, Columbia, 1936, ss.50-53. %8'den %11'e yükseltilmesi düşünülen gümrük vergisi en çok İngiltere ve Fransa'yı etkileyecekti. Ama demiryolu için gerekli malzemeleri ise etkilemeyecekti. Üçlü İtilaf'ın üyeleri 1907'de Makedonya'daki bir dizi önemli reformun gerçekleştirilmesi karşılığında gümrük artışını kabul etti. Marschall, İngilizlerin karar değişikliğini ve İngilizlerin düşüncesini şu şekilde özetliyor: "*Demiryolu inşa edilmemiş olsaydı en iyisi olurdu [ama] madem bu her halükarda gerçekleşiyor, o zaman [İngiltere] katılmalıdır.*" Bkz., Jonathan McMurray, **Distant Ties. Germany, the Ottoman Empire, and Construction of the Baghdad Railway**, Greenwood Publishing Group, Westport, 2001, s.58-59. Lynch kardeşler gümrük artışına muhalefet edenlerin başında geliyordu. Örnek için bkz., **Hansard, Baghdad Railway—; Turkish Customs Duties., HC., Deb., 08 May 1906**, Vol.156, s.160-161. Fesch, İngilizlerin Alman demiryollarının olası rekabetinden şimdiden korkarak, taşıma ücretlerinde 1905 yılında ciddi indirimlere gittiğini söylüyor. Bkz., Fesch, s.593. Herbert, 1905 yılı içinde siyasetin sadece Bağdat Demiryolu projesi üzerinde yoğunlaştığını yazmaktadır. "*İngiltere, Almanya ile arasındaki itilafı ertelemeye karar vermiş ve Almanya'nın Türkiye ve Mezopotamya'ya açılmasına muvafakat etmiş görünüyordu. Bu Sir O'Connor'un kişisel politikası değildi. Zaten daha o günlerde elçiler telgraf hattının öbür ucunda oturan gösterişli bir kâtip durumuna gelmeye başlamışlardı.*" Bkz., Herbert, s.33.

²⁶⁸ McMeekin, s.73.

²⁶⁹ Aynı memorandumda Grey, Kayzer ile görüşmesinden de bahsedecekti. Bkz., "Memorandum by Sir Edward Grey, Foreign Office, 13 November 1907 (Most Secret, 9178)", **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.VI, His Majesty's Stationery Office, London, 1930, ss.92-94.

ayakta kalma ve uluslararası rekabette tutunma anlayışı bu değişken ilişkilerin belirlenmesinde etkin unsurlardan biriydi.

Ayşe Osmanoglu, babası Sultan II. Abdülhamit'in Osmanlı-Alman ilişkilerine dair sözlerine anılarında yer verir:

*“Ben Alman politikasına çok ehemmiyet vermekle beraber diğer büyük devletleri de gözden kaçırmaktan ve gücendirmekten daima sakındım. Politikamı daima terazi ile tarttım. İmparator’la şahsi dostlukta devamlı beraber Rusya İmparatoru’na da fırsat düştükçe dostluk gösterdim. Coğrafi mevkiimiz bunu icap ettiriyordu... Devletimin menfaatlerini düşünmeden hiçbir devletin arzusuna hedef olmazdım.”*²⁷⁰

Uzun yıllar Mabeyn Başkâtipliği görevinde bulunan Tahsin Paşa, II. Abdülhamit'in yürüttüğü dış politikayı şu sözler ile özetliyor:

*“Sultan Hamid’in siyaset-i hariciyede mesleği şu idi: Rusya’yı idare etmek, İngiltere ile asla mesele çıkarmamak, Almanya’ya istinad etmek, Avusturya’nın gözünün Makedonya’da olduğunu unutmamak, diğer devletlerle mümkün mertebe hoş geçinmek, Balkanları birbirine karıştırıp Bulgarlar ve Sırpalar ve Yunanlılar arasında nifak ve ihtilaf yaratmak.”*²⁷¹

Sultan Abdülhamit’e ait olduğu iddia edilen *Hatıra Defteri*’nde şunlar yazar:

“Yunan savaşında ordumuzun başarısı, Almanların gözünü açmıştı. Kayzer, Fransız, İngiliz ve Rus ittifakını önlemek için bana yaklaştı. Ben de hemen Alman ordularına Hindistan yolunu açabileceğim gözdağını İngilizlere vermek için, Almanlara yaklaştım. Aslında ikimizin de düşünceleri başka, başkaydı.”

Ayrıca aynı eserde, İngilizleri bir ittifaka zorlamak için Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verildiği ve bu yüzden İngilizlerin öfkelenerek Makedonya gailisini çıkardıkları iddia edilir.²⁷²

²⁷⁰ Ayşe Osmanoglu, **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013, s.56-57.

²⁷¹ Tahsin Paşa, **Tahsin Paşa’nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999, s.85. II. Abdülhamit'in 1892 sonrasındaki Hususi İrade örneklerinden hareketle dış politikasını aydınlatmaya çalışan Engin, eserinin önsözünde II. Abdülhamit'in diğer devletlere karşı “dişe diş bir mücadele” verdiğini belirtir. Bkz., Engin, s.11. Bu İradeleri 1895’ten 1908’e kadar kaleme alan kişi Tahsin Paşa’dır. Karal daha keskin bir yorumla II. Abdülhamit'in “Rusya’dan nefret etmekte, İngiltere’den korkmakta ve Fransa’yı da küçümsemekte” olduğunu yazar. Bkz., Karal, s.173.

²⁷² **Abdülhamid’in Hatıra Defteri**, yay. haz. ve sadeleştiren İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, İstanbul, 1875, s.76, 80-81. Hatıratın başka versiyonları ve gerçekliği hakkında bir tartışma için bkz., Ali Birinci, “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”, **Divan İlmi Araştırmalar**, Sayı:19, (2005/2), ss.177-194.

4.1.5. Makedonya Sorunu ve Balkan İttifakı

Anadolu ve devamından Mezopotamya'yı yakından ilgilendirecek olan Bağdat Demiryolu imtiyazı kesinleşmeye başlarken, imparatorluğun diğer ucunda Makedonya Sorunu ortaya çıktı.

Kosova, Manastır ve Selanik Vilayetleri'ni içine alan Makedonya veyahut Rumeli ve Vilayet-i Selase olarak da adlandırılan bölge, Berlin Antlaşması'ndan sonra çeşitli çıkar gruplarının cazibe merkezine dönüştü. Özellikle Ayastefanos Antlaşması'ndaki Büyük Bulgaristan düşüncesinin uygulanamaması başta Bulgarlar olmak üzere bölgedeki diğer küçük devletlerle bölgede çıkarı olan Büyük Güçler'in mesele etrafında toplanmasına neden oldu. 1893 yılında kurulan Makedonya İç Devrimci Örgütü'nün (IMRO) öncülüğünde o güne kadar bölgede görülen en kanlı ayaklanmaya dönüşen 1903 yılındaki İlinden Ayaklanması ve ardından Osmanlı Devleti'ne sunulan Mürzteg Tasarısı, Osmanlı Devleti'nin yabancı müdahalesini önlemeye yönelik çabalarını boşa çıkardı. Bu tarihten sonra Makedonya Sorunu uluslararası gündemi işgal eden konulardan birine dönüştü. Tokay'a göre, 1878'de Bulgar Sorunu olarak ortaya çıkan Makedonya bunalımı 1903 yılında İlinden Ayaklanması ve Avrupa müdahalesi ile Makedonya Sorunu haline gelmişti.²⁷³

İngiltere bu meselenin baş takipçilerindendi ve bu meseleyle alakalı olarak Balkan Birliği ya da Balkan İttifakı fikri İngilizler tarafından ortaya atıldı. Daha sonra kendi çıkarları açısından çok cazip gelen bu fikir, Rusya tarafından tarihi hedeflerini gerçekleştirmek için olgunlaştırılacak ve çabalarının sonucunda Osmanlı karşısı bir ittifak hayata geçirilecekti.²⁷⁴ E. Jackh, Balkan Birliği düşüncesinin doğuşu ve gelişimini şöyle yorumlar: “*Balkan Birliği düşüncesi, her ne kadar, İngiliz*

²⁷³ Gül Tokay, “Makedonya Sorununa Tarihsel Bir Bakış (1887-1908)”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, haz. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan, Bağlam yay., İstanbul, 1997, s.47. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz., Fikret Adanır, **Makedonya Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001; Gül Tokay, **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1996; İlhan Tekeli, “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, **Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.67-77; Karal, ss.146-161; Kaya Bayraktar, “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, **Bilgi**, Sayı:69, Bahar 2014, ss.1-28; vd.

²⁷⁴ Bilgin Çelik, **Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019, ss.49-51. İngiltere'nin Balkan Birliği düşüncesinin temelinde Osmanlı karşıtlığının yanı sıra Almanya'yı kuşatma stratejisinin etkisi vardı. Rusya ile yapılacak bir işbirliğine bağlı olarak Balkan Birliği projesinin başarıya ulaşması Balkanlardaki dengeleri değiştirebilirdi. Bkz., Bilgin Çelik, “Avusturya'nın Arnavutluk Politikası: Viyana'da Bir Arnavut Cemiyeti: Dia”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:3, Bahar 2006, ss.55-89.

siyasetçilerinin bir ürünü olsa da, bu birliğe maddi ve gerçek şeklini veren Rusya oldu. Bu nedenle Rusya'ya Balkan Birliği'nin vaftiz babası gözüyle bakılması zorunludur."²⁷⁵

Balkan İttifakı konusundaki İngilizlerin öncü rolü, Buxton kardeşlerin eylemlerinde somutlaştı. Noel Buxton, Makedonya Sorunu ve Balkan Komitesi'ne ilişkin düşüncelerini 1907 yılında yayımlanan eserinde şu cümlelerle aktardı:

"Makedonya yalnız bir insanlık meselesi değildir. Gerçek çıkarlarımız sorununa daha az değil daha çok dikkat istiyoruz. İngiltere her şeyden önce milletler arasında yasallık ve tarafsız davranma idealini yaymakla ilgileniyor. Eğer sadece iyi bir itibara sahip olmanın avantajlarından faydalanırsa, sonunda bunun maddi ödülünü kazanır... Lazım gelen şey, kalıcı organizasyonların zorluklarını hissedenlerin ihtiyacını karşılamaktır."

Buxton'a göre, bu ihtiyacı karşılayacak olan Balkan Komitesi'ydi.²⁷⁶

Bölgeyi ilk kez 1899'da ziyaret eden Noel Buxton, 1902 yılında Balkan Komitesi'ni kamuoyu ve hükümetin dikkatini Balkanlardaki duruma çekmek için kurdu. 1903 isyanından önce dikkat çekemedi ama sonrasında bir birçok kesimden destekçi buldu.²⁷⁷ Buxton kardeşler belirli aralıklarla Balkanlara geldiler ve İngiltere lehine çalışmalar yaptılar. Bu geziler Osmanlı yöneticilerini rahatsız ediyordu. Osmanlı Arşivi'nde Buxton kardeşlerin ziyaretlerinin kontrol altında tutulması gerektiğine ilişkin belgeler bu rahatsızlığı gözler önüne sermektedir.²⁷⁸ Ayrıca Buxton kardeşlerin Balkan Savaşları öncesinde Balkanlarda, I. Dünya Savaşı öncesinde Doğu Anadolu'da boy göstermeleri tesadüf değildi. Balkan Komitesi'ne benzer şekilde İngiliz Ermeni Komitesi'ni kurmaları ve benzer doğrultudaki faaliyetleri doğal olarak Balkanlarda oynanan oyunun Doğu Anadolu'da da uygulamak istedikleri yorumuna yol açtı.²⁷⁹

İngilizler Balkanlarda meydana gelen olaylarda Osmanlı yönetimini suçluyor²⁸⁰ ve gerekli reformların yapılmasını isteyen devletlerin başında

²⁷⁵ Waylet ve Jackh, s.268.

²⁷⁶ Noel Buxton, **Europe and the Turks**, John Murray, London, 1907, s.126-127, 129.

²⁷⁷ Sanlı Bahadır Koç, **Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent Univesity, Ankara, 1997, s.11, 25-26.

²⁷⁸ Örnekler için bkz., **BOA, HR.SFR.4., 253/29; BOA, İ.HUS., 133/16; BOA, İ.HUS., 133/47; BOA, TFR.I.KNS., 7/879; BOA, Y.A.HUS., 491/100; vd.**

²⁷⁹ Önder Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009, ss.128-135; Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, İkinci Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013, ss.287-294.

²⁸⁰ İngiliz Hariciye Müsteşarı Rumeli'de meydana gelen olayları ehliyet ve liyakatten yoksunluk olarak ifade etmesi üzerine bu talihsiz açıklamanın kabul edilemeyeceği söylenmişti. Bulgar

geliyordu.²⁸¹ Avusturya'nın iç sorunları, Rusya'nın Japonya'ya yenilmesi ve 1905 Devrimi İngilizlerin reform konusunda faaliyetlerini arttırmasının önünü açtı. Osmanlı yönetiminin Balkan Komitesi'nin baskısı olarak gördüğü İngiliz reform istekleri devam etti.²⁸² Bu istekler ve baskı, Balkanlarda yabancı müdahalesine karşı duyulan korku ile merkezi yönetime duyulan hoşnutsuzluğu birleştirerek muhalefetin kuvvetlenmesini ve yaygınlaşmasını beraberinde getirdi.

1903 yılında kabul edilen Mürzterg kararları Balkanlarda huzuru sağlamaya yetmediği için bölgedeki komitacıların eylemleri karışıklıklara neden oldu. Osmanlı yönetiminin olayları kontrol etme çabaları içerisinde Bulgaristan'a karşı bir Balkan İttifakı kurma fikri ortaya çıktı. Paris Sefiri Salih Münir Paşa'nın 1906 yılından itibaren görevli olarak yaptığı teşebbüsler ve görüşmeler Osmanlı diplomasisinin Balkanlardaki gelişmeleri kendi lehine yönlendirme çabasının ürünüydü.²⁸³ Bu çabalar devam ederken 1908 yılında Makedonya Sorunu'na ilişkin yeni gelişmeler meydana geldi.

1908 yılının başlarında İngiltere'nin Makedonya Sorunu'na ilgisi daha da arttı. 3 Mart 1908'de Grey tarafından Büyük Devlet elçilerine gönderilen telgrafla Makedonya Sorunu'nun çözümüne ilişkin İngiliz önerileri sıralandı. İngiliz önerilerine göre, bölgedeki Türk birlikleri büyük ölçüde azaltılacak ve atanan valinin emri altına yeter sayıda yabancı subay ve jandarma kuvveti verilecekti. Bayur'a göre bu öneriler Makedonya'yı Osmanlı Devleti'ne bağlayan bağları zayıflatacak bir içerikteydi.²⁸⁴ Rusya'nın bu önerilere verdiği 26 Mart tarihli cevabı 31 Mart'ta Grey'e ulaştı. Ruslar gerekli önlemlerin derhal alınması kararını uygun karşıladı. Ama İngiliz önerilerinden bazıları Ruslar için sakıncalı bulundu ve kendi önerilerini

eşkiyasının mahalli asayişini bozmak için yaptığı saldırılar ve şakilikler açıkça ortada iken hükümet hakkında yapılan böyle haksız beyanların tezkip ve reddedilmesi istenmiştir. Bkz., **BOA, İ.H., 75** (14 Nisan 1903). Belgenin transkripsiyonu için bkz., Engin, s.178.

²⁸¹ Anderson, Rusya ve Avusturya Macaristan'ın ilan ettikleri Mürzterg Tasarısı'nı İngiliz notasına dayanan bir reform programı olarak görür. Bkz., Anderson, s.282.

²⁸² Tokay, ss.78-90.

²⁸³ Çelik, **Balkan İttifakı**, ss.52-57; Salih Münir [Çorlu], **Geçmiş Zamanlar, II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, haz. Ali Birinci ve Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.374-375; Volkan Marttin, "Balkan Savaşına Gidilen Süreçte Makedonya Sorunu ve Bir Osmanlı Diplomatinin Faaliyetleri", **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:7 Sayı:2, 2006, ss.199-216.

²⁸⁴ Bayur, s.412-413. Önerilerin tam metni için bkz., "Sir Edward Grey to Sir F. Bertie, 25 July 1908", (Also to Sir F. Lascelles, Sir E. Egerton, Sir A. Nicolson, and Sir E. Goschen), **British House of Commons Parliamentary Papers, 1908 [Cd.3958] Turkey, No. 1 (1908). Further Correspondence Respecting Proposals by His Majesty's Government for Reform in Macedonia**, ss.5-8.

sundular. Mesela her devlet Osmanlı hizmetine girecek subaylarını kendisi seçmeliydi. Ayrıca Rusya Osmanlı tamamiyetine kefil olmaya taraftar değildi. Üç vilayete tek vali fikri de Rusların hoşuna gitmedi. İngiltere, Rus tekliflerini de göz önüne alarak 4 Nisan 1908 tarihli memorandumu ile yeni programı duyurdu. Programa göre, Makedonya'nın yönetim ve idaresinde yabancı etkisi artıyordu.²⁸⁵ Bunların ardından 9 Haziran 1908'de Reval'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola'nın görüşmesi, Makedonya'nın bölüşüldüğü dedikodularına yola açacak ve Osmanlı tarihinde önemli bir değişimin tetikleyicisi olacaktı.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Balkanlarda kurulan statükonun anlamını yitirmeye başlaması,²⁸⁶ İttihat ve Terakki'nin Makedonya Sorunu'nun çözümü konusunda etkin bir politika yürütememesi, Rusya ve Avusturya arasındaki dengenin işlevselliğini kaybetmesi²⁸⁷ ve Rusya'nın çabalarının da etkisiyle Balkan İttifakı'nın hayat bulması Osmanlı Devleti'nin Balkan hâkimiyetinin sonunu getirecekti. İlerleyen sayfalarda detaylı olarak ele alınacak olan Balkan Savaşları, Osmanlı Devleti açısından ve Osmanlı Devleti aleyhine olarak Makedonya Sorunu'nun sonu olacaktı. Ancak Makedonya'daki sorun uzun yıllar varlığını sürdürecekti.

II. Meşrutiyet'in ilanına geçmeden önce, İngilizlerin bu süreçteki konumunu kısaca toplamak gerekirse, İngiliz Büyükelçisi O'Connor'un 1907 yılı için hazırladığı raporda yazılanlara bakmak durumun güzel bir özeti olacaktır. Rapora

²⁸⁵ Islahat programları hakkında özet bilgi için bkz., Bayur, ss.234-236. Yazışmaların ve önerilerin tam metni için bkz., "Aide-memoire communicated to Sir E. Grey by Count Benckendorff, 31 March 1908 (St. Petersburg, March 13 [26], 1908)" ve karşılığında "Memorandum communicated to Count Benckendorff by Sir E. Grey, 4 April 1908", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1908 [Cd.3963] Turkey, No. 2 (1908). Further Correspondence Respecting Proposals by His Majesty's Government for Reform in Macedonia, [In continuation of "Turkey No.1, 1908": Cd.3958.], ss.1-9.**

²⁸⁶ Berlin Antlaşması sonrasında yükselen milliyetçilik ve ulus-devlet olma sürece çerçevesinde Balkanlarda meydana gelen olaylar Berlin statükosunun bozulmasına neden olmuş ve 1908 Jön Türk İhtilali ile mevcut statükonun anlamını yitirmesine neden olacak yeni gelişmelerin kapısı aralanmıştır. Bkz., Bilgin Çelik, "Berlin Statükosunun Çöküşü: Balkan Milliyetçiliğinin Yükselişi 1912-1913", **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.127-154.

²⁸⁷ "1878'den 1912'ye kadar geçen zaman dilimi içinde Balkan ulus-devletleri modern ulusal sistemin getirdiği ortak kimlik, ortak ideal ve toplumsal mobilizasyon özellikleri ile eğitim, basın, bürokrasi v.b araçlar vasıtasıyla 'Makedonya Sorunu'na odaklanmıştır. Bu sorunu kendi lehine çözmek üzere adım adım ilerleyen Balkan devletleri aralarındaki mevcut çıkar çatışmalarını arkaplanı iterek belli bir uzlaşma sağlamalarında Rusya başta olmak üzere İtilaf devletleri ile bölgede çıkarı bulunan Avusturya'nın da önemli katkısı olmuştur. 19. yüzyılın sonunda Balkanlar ve Adriyatik konularında uzlaşan Avusturya-Rusya ve İtalya, 20. yüzyılın ilk çeyreğine kadar statükonun korunması politikasını izlemiş, Avusturya'nın ilhak kararı sonrasında ise bu politika artık işlevselliğini yitirmiştir." Bkz., Çelik, **Balkan İttifakı**, s.297-298.

göre, dış politikayı belirleyen faktör, Sultan ile Alman İmparatoru arasındaki dostça ilişkiler temelinde yükseliyordu. Bu politika Sultan tarafından tasarlanmış, planlanmış ve formüle edilmişti ve Alman General von der Goltz Paşa'nın himayesinde organize edilen Alman subaylar zamanına kadar gidiyordu. Yıllar içinde ilişkiler ilerledi ancak 1898'de İmparator Wilhelm'in İstanbul ziyaretinin sonrasına kadar meyvesini az verdi. Yunan Savaşı'nda askeri ilerlemenin hasadı toplandı. İmparator Avrupa'nın kararlarını kulak arkası etmiyordu ama İstanbul'a gelerek Sultan'a kişisel dostluğunu gösterdi. Alman politikası insancıl ya da güvenilir olmamasına rağmen tüm olaylarda pozitif ve maddeseldi. Bağdat Demiryolu imtiyazı, Türk ordusu için askeri mühimmat siparişlerinin tekeli ve tüm sanayi ve ticaretteki ayrıcalıklı konumu güvence altına aldı.

*“İngiltere ve Türkiye arasındaki ilişkiler, Sultan’a bağlı olduğu sürece daha az tolere edilebilirdi. Makedonya, Ermenistan ve diğer mazlum milletlerle ilgili Majestelerinin Hükümeti’nin politikası sakıncalı görülüyor hatta nefret uyandırıyor.”*²⁸⁸

Layard'ın 27 Nisan 1880 tarihli İngiliz Büyükelçisi sıfatıyla gönderdiği yaklaşık altı sayfalık son raporunda, *“Devlet üzerindeki tüm iktidar, kamu işleri üzerindeki bütün kontrole sahip olan Sultan’ın elindedir. Bunun için Majestelerinin Hükümeti, Sultan’ın siyasi görüşünü tanıması çok önemlidir”* sözleri Osmanlı İngiliz ilişkilerinin geleceğine ışık tutacak tarzda kaleme alınmıştı ve O’Conor’un raporundaki bilgilerle karşılaştırıldığında İngilizlerin Layard’ın önerilerini çok da dikkate almadığı görüldü. İngiltere’den boşalan yeri zamanla Almanlar doldurmaya başladı. Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupalıların nezaretinde ıslahatları gerçekleştirerek hızlı bir çöküşten kurtulabileceğine inanan Layard’ın *“Sultan bir Avrupa gücüne meyilli olacaksa, bu İngiltere yönündedir”* temennisi ise II. Abdülhamit’in iktidarı zamanında gerçekleşemedi.²⁸⁹

²⁸⁸ “From the Annual Report for Turkey for 1907, The Hamidian Diplomacy [1907] General Foreign Relations, by Sir O’Conor 13 January 1908”, **BDOW**, Vol.V, s.43.

²⁸⁹ “Sir A. H. Layard to Her Majesty’s Secretary of State for Foreign Affairs, (27 April 1880)”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2574] Turkey, No. 7 (1880). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey**, ss.2-8.

4.2. II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ

4.2.1. Jön Türkler ve İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngilizlerle İlişkileri

23 Temmuz 1908 günü Yıldız Sarayı'na bir telgraf geldi. Balkanlarda II. Abdülhamit'in rejimine karşı Meşrutiyet'in yeniden ilan edilmesini arzulayan, İttihat ve Terakki adıyla örgütlenen grup tarafından gönderilen bu telgrafta saygılı ama kararlı bir lisan hâkimdi. Telgrafta Meşrutiyetin yeniden ilanı istenmekteydi.²⁹⁰

1889 yılında Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'de okuyan bir avuç genç tarafından gizli bir şekilde başlatılan, genişleyerek Paris, Londra, Cenevre ve Mısır gibi çeşitli merkezlere yayılan ve sonunda Balkanlardaki 3. Ordu içindeki askerlerin katılımıyla örgütlenmesinin son halini alan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin baskısı, II. Abdülhamit'e başka seçenek bırakmadı. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 23 Temmuz'da ilan ettiği Meşrutiyet'i Padişah, 24 Temmuz 1908'de resmi bir İrade ile kabul etti. Kanun-i Esasi uyarınca Meclis-i Mebusan'ın açılacağı tüm imparatorluğa ve dünyaya duyuruldu.²⁹¹

²⁹⁰ Uzunçarşılı telgrafın suretine eserinde yer vererek bu telgrafın şiddetli ve tehditvari olduğunu belirtmektedir. 10 Temmuz 324 tarihiyle Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti tarafından çekilen telgraf şöyledir: “Atebe-i felek-mertebe-i Cenâb-ı Padişahıye, İrâdât-ı senyye-i müstekerreleriyle tebaa ve zir destanlarına bahş ve ihsan buyurulan kanun-ı esasinin tatbikat-i fi'liyesine müsaade ve icab-ı halin irade buyurulması suretiyle sadakat ve ubudiyetimizin halelden vikayesini istirham ve pazar gününe kadar meclis-i mebusan küşadına dair fermân-ı hümayun sâdır olmazsa Manastır vilâyeti dahilinde elyevm bulunan memurin-i mülkiye erkân ve ümera ve zabıtân-ı askeriyye ve efrad-ı şâhaneleriyle ulema ve meşayih velhasıl kibar ve sigar edyan-ı muhtelif mensubininin bilâistisna vahdaniyet-i hüdaya karşı ahdü misak-ı umumi altında bulunduğunu dahi arz ederiz.” Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar”, **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:77, 1956, s.121-122. Tahsin Paşa da anılarında bu telgrafa yer verir ve Rumeli'den gelen telgraflar arasında en mühimi olarak gördüğü bu telgrafi “İttihad ve Terakki Cemiyeti tarafından Hünkâr'a verilmiş bir ültimatodan başka bir şey değildi” yorumunu yapar. Bkz., Tahsin Paşa, s.371-372. Ayrıca eklemekte fayda var ki son birkaç gün içinde Yıldız Sarayı'na Selanik, Manastır ve Kosova'dan telgraflar yağdı. Padişah'ın fazla seçeneği yoktu. II. Abdülhamit'in kızı Ayşe Osmanoglu, eserinde babasının meşrutiyetin ilanı hakkında kendisine şunları söylediğini iddia eder: “Kızım bunu iyi biliniz ki bu İkinci Meşrutiyet'i kendi arzumla verdim. Eğer mâni olmak isteseydim' burada biraz durdu, 'yapacak şeyi de pek âlâ bilirdim.” Bkz., Osmanoglu, s.174. Burada yapılacak şeyden kasıt, muhtemel bir çatışmayı beraberinde getirecekti. Bir çatışma olmamasına ve kan dökülmemesine rağmen Osmanlı tarihinde ilk defa bir olay birçok araştırmacı tarafından “devrim” olarak adlandırılacak ve halk kitleleri tarafından arzulanan bir talep monarka zorla kabul ettirilecekti. Meşrutiyetin yeniden ilanını, “1789 Fransız Devrimi'ni örnek alan ‘geç kalmış’ burjuva devrimi” olarak nitelendiren Kansu, eserinin ilk bölümünü Türk tarihçiliğinde 24 Temmuz 1908'in adlandırılması üzerindeki sorunsala ayırır. Bkz., Aykut Kansu, **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002, ss.XVII, 1-34.

²⁹¹ Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından Rumi takvim ile 10 Temmuz, Miladi takvime göre 23 Temmuz'da ilan edilmişti. Kansu, Meşrutiyet'in ilanının Binbaşı Enver Bey tarafından çekilen 23 Temmuz tarihli telgrafla Avrupa basınına bildirildiğini yazar. Bkz., Kansu, s.134. Barclay

II. Meşrutiyet ile 30 yıl kadar kapalı kalan parlamenter düzenin kapıları tekrar aralandı. Meşrutiyet'in ilanı, halen tahtta oturuyor olmasına rağmen II. Abdülhamit'in iktidarı için hızla yaklaşan sonun başlangıcı oldu. II. Abdülhamit'in yönetimini istibdat olarak niteleyen muhalefet, özgürlük, adalet ve meşrutiyetin getirilmesini arzuluyor ve özellikle demokratik fikirleri açısından kendilerine yol gösterici olarak İngiltere ve Fransa'yı görüyorlardı. Almanya'ya karşı yaklaşımları ise II. Abdülhamit'in Almanya ile dostluğu nedeniyle daha temkinliydi.²⁹²

II. Meşrutiyet'in ilanına giden süreçte İngiltere'nin desteği, yönlendirmesi ve/veya cesaretlendirmesinin olup olmadığı sorusu ayrıca incelenmesi gereken bir konudur. Mevcut bilgiler, II. Meşrutiyet'in Avrupalıların veya İngilizlerin planladıkları veya perde arkasından yönettikleri bir girişim olduğuna dair yorum yapmayı imkânsızlaştırıyor. Peki, İngilizlerin herhangi bir ilişkisi söz konusu muydu? II. Abdülhamit'e karşı Avrupa'daki örgütlenme ve faaliyetleri sırasında Jön Türklerin İngilizlerle ilişkisini kurmak, Balkanlardaki örgütlenmenin yani muhalefetin askeri kanadının İngilizlerle ilişkisini kurmaktan daha kolay ve mümkün gözükebilir.

Mesela, Murad Bey Mısır'a kaçtıktan sonra, Jön Türklerden çok İngiliz ve Osmanlı memurlarıyla ilişkiler kurdu ve orada bulunması dolayısıyla bizzat Sultan, Mart 1896'da Murad Bey'in varlığının Osmanlı İngiliz ilişkilerini bozabileceğini bildirdi. Murad Bey kullandığı üslubu yumuşatmak zorunda kalmıştı. Ama İngiliz yönetimindeki Mısır, Jön Türklerin yerleşim yerlerinden biri olmaya devam etti.²⁹³

tarafından Grey'e gönderilen 25 Temmuz tarihli telgraf ile 24 Temmuz 1908'de II. Abdülhamit'in 1876 Anayasası'nın şartlarına uygun olarak Meclis-i Mebusan'ın açılacağını bildiren İradesi'nin resmi olarak duyurulduğu bilgisi İngiliz Hükümeti'ne iletildi. Bkz., "Mr. G. Barclay to Sir Edward Grey, 25 July 1908", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**, s.15.

²⁹² Bu çok genel değerlendirme kuşkusuz, farklı kişilikleri, düşünce yapılarını ve değişik çıkarları içinde toplayan muhalefetin hepsi için geçerli olmayabilirse de Osmanlı İngiliz ilişkilerinin belirlenmesinde üstlendikleri rolün bütünsel bir yaklaşımla belirtilmesi isteğinden hareketle böyle bir genelleme yapılmıştır. Jön Türkler'in fikirleri ve faaliyetleri için bkz., M. Şükrü Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986; Şerif Mardin, **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 14. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007. Aralık 1918'de *Yeni Gün* gazetesinde "İngiltere ve Biz" başlığı altında yayımladığı yazıda Yunus Nadi, İngiltere karşı gösterilen sevginin nedenini birinci olarak, eskiden beri İngiltere'nin Türkiye'nin dostu olarak tanınması ve bunu her vesile ile ispat etmiş olmasına, ikinci olarak ise İngiltere'nin en büyük hürriyet memleketi olarak tanınmasına bağlamaktadır. Almanya'ya karşı olan duygu ve düşüncelerde düşmanlığın ön plana çıkma nedeni, Almanya'nın II. Abdülhamit'in dostu ve destekçisi olarak tanınmasından ileri geliyordu. Aktaran, Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.21-22, 27.

²⁹³ Hanioğlu, s.207-208; Mardin, s.98.

Hanioğlu, İngiliz desteği için fırsat kollayanların İngilizlerin Boer Savaşı üzerine hareket geçtiğini yazar. 20 Kasım 1899'da İsmail Kemal Bey, O'Connor ile görüşmek istediğinde herhangi bir muhalif ya da Jön Türk heyetini kabul etmesinin mümkün olmayacağı cevabını alır. Ziyaretin bir “*sempati ziyareti*” olduğu konusunda teminat verilmesi üzerine elçi, heyeti kabul eder. Ancak bu kabul Osmanlı yönetiminin tepkisine neden olur.²⁹⁴ Damat Mahmud Paşa, yurtdışına çıkışından itibaren gittiği yerlerde İngiliz temsilcileri ile görüşmeler yapar.²⁹⁵ İsmail Kemal Bey anılarında, 1902 Kongresi öncesinde “*Jön Türklerin kendi yapabilecekleri bir şey için Avrupa devletlerinin yardımını istemenin aşağılayıcı olduğunu ifade ettiklerini*” ama Kongre sırasında çoğunluğun “*Kanun-ı Esasi'nin ilkeleriyle uyumlu bir rejimin kurulması için Avrupa devletlerine çağrı yapılması üzerinde anlaştığını*” yazar. İngiliz yanlısı isimlerin içinde yer alan İsmail Kemal Bey'in düşüncesi, “*Avrupa'da telaş uyandıracak ve Avrupa'nın dikkatini çekecek bir hareket tarzıydı.*” Sultan'ı taviz vermeye zorlayacak askeri bir eylem şarttı. Bu düşüncenin gerçekleşmesi için İngilizlerle iletişime geçtiğinde ihtiyatlı bir şekilde “*Britanya'nın geleneksel politikasına yaraşır bir destek sözü*” aldığını iddia eder.²⁹⁶

Hacısalihioğlu, Damat Mahmud Paşa ve oğulları Sabahattin ve Lutfullah'ın, Mizancı Murad Bey ve İsmail Kemal Bey gibi devlet adamlarının ön plana çıkmasıyla örgütün İngiliz yanlısı bir hal almaya başladığı yorumunu yapmaktadır.²⁹⁷ Hanioğlu'nun eserinde şu cümleler okunuyor: “*1900'ün ortalarında Genç Türk hareketi, Ahmet Rıza'nın kontrolü altındaki Paris şubesi dışında İngiliz yanlısı grubun önderliğinde bir haçlı seferi haline geldi.*”²⁹⁸ İngiliz taraftarlarının İngiltere'den beklentileri Hanioğlu'na göre, içinin doldurulması zor bir hayaldi:

“*1895 öncesinde devlet adamı olarak Jön Türklüğe sahip çıkanlar, daha sonra Murad Bey ve nihayet 1900 ortalarından itibaren Osmanlı etrafında örgütlenen grubun sanki ortada Disraeli ve onun Tory hükümeti varmışcasına, İngiltere'nin müdahalesini arzulamaları ve bunu Gladstone ile Muhafazakâr olsa bile Salisbury ve benzerlerinden beklemeleri son derece gariptir.*”²⁹⁹

²⁹⁴ Hanioğlu, s.335-336; Mardin, s.64.

²⁹⁵ Hanioğlu, s.345.

²⁹⁶ İsmail Kemal Bey, ss.218-221.

²⁹⁷ Mehmet Hacısalihioğlu, **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1908-1918)**, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008, s.87.

²⁹⁸ M. Şükrü Hanioğlu, **The Young Turks in Opposition**, Oxford University Press, Oxford, 1995, s.146.

²⁹⁹ Hanioğlu, **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük**, s.648. *Osmanlı* gazetesi 1867-1902 yılları arasında İngiltere'de çıkan 14 gazeteden biridir. 10 Haziran 1900 ile 15 Mart 1903 tarihleri arasında İngiltere'de yayımlanan *Osmanlı* gazetesinin Cenevre'den

Balkanlardaki örgütün İngilizler ile ilişkisini kurmak daha zor gözüküyor. Çünkü Meşrutiyeti II. Abdülhamit'e kabul ettirebilecek gücün kaynağı olan ve 1906 yılında Selanik'te kurulan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti'nin ortak hedeflerinden biri, Büyük Devletler'in yürüttüğü politika karşıtlığıydı. İngiltere ise Makedonya Sorunu'nda başı çeken devletlerdendi.³⁰⁰ Makedonya Sorunu çerçevesinde Büyük Devletler'e, Balkanlardaki Milliyetçi hareketlere ve merkezi yönetimin acizliğine olan tepki halk ile asker-sivil kökenli Jön Türkleri ortak hedefte birleştirmişti.³⁰¹ Ayrıca Makedonya'nın karışık etnik yapısının yol açtığı milliyetçi mücadele, Müslüman/Türk unsurunun bilinçlenmesini ve Jön Türk hareketinin kendisine bir taban bulmasını kolaylaştırdı.³⁰²

1908 yılında İngiltere'nin Makedonya Sorunu'na olan ilgisinin artması ve Rusya ile aralarında Makedonya konusunda birlikte kararlaştırdıkları bir programı duyurmaları, İttihatçılar tarafından dikkatle takip ediliyordu. Gelişmeleri endişe ve belki de kızgınlıkla izleyen İttihat ve Terakki Cemiyeti için bardağı taşıran damla 9 Haziran 1908 tarihinde Reval'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola'nın görüşmesi oldu.³⁰³ Bayur'un ifade ettiğine göre, İttihatçılar İngiltere'yi Rusya kadar

taşınmasına karar veren kişi, aynı zamanda gazetenin masraflarını üstlenen Damat Mahmut Paşa'dır. Bkz., Cavit Orhan Tütengil, **'Yeni Osmanlı'lardan Bu Yana İngiltere'de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1985, ss.87-92. *Osmanlı* gazetesi için ayrıca bkz., Mardin, ss.141-176. Ayrıca Fransa'da *Meşveret* gazetesini çıkaran ve Jön Türklerin önde gelenlerinden olan Ahmet Rıza, anılarında devletlerden yardım görmediğini ve zor şartlarda gazetesini çıkardığını yazar. Ahmet Rıza'ya göre, Kanun-i Esasi'nin uygulanması ve yabancı ayrıcalıklarının kaldırılması isteğini savundukları için bu görüş devletlerin *Şark Politikası*'na ters düşüyordu. Bkz., Ahmet Rıza, **Anılar**, Cumhuriyet Yayınları, 2001, s.29.

³⁰⁰ İngilizler, Makedonya konusunda Türk yönetiminin reform yapması için Büyük Devletler üzerindeki baskının öncülüğünü üstlenmişti. Bkz., Philip P. Graves, **İngilizler ve Türkler, Osmanlı'dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999, s.56.

³⁰¹ Bilgin Çelik, "Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkisi", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşin vd.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s.524.

³⁰² Osmanlı modernleşme çabalarının başlattığı sosyo-ekonomik ve kültürel dönüşümün Balkanlarda nispeten hızlı bir seyir izlemesi sonucu Selanik ve ardından Manastır'ın bu süreçte ön plana çıkması ile muhalefetin burada örgütlenmeye başlaması tesadüf değildir. Bkz., Çelik, "Jön Türk Devrimi ve Balkanlar", ss.511-519. Hacısalihoglu, Makedonya'daki diğer örgütlerin İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin stratejisinin ve örgüt yapısının belirlenmesinde belirgin etkiye sahip olduğunu vurgular. Bkz., Hacısalihoglu, s.148-149. Bunların yanı sıra örgütlenme sırasında gizliliğin sağlanmasında Mason localarının etkisini eklemek gerekiyor.

³⁰³ Bu görüşmeyi tedirginlikle karşılayan sadece İttihat ve Terakki Cemiyeti değildi. Kamil Paşa'nın arzında, *The Times* gazetesinin 11 Haziran tarihli haberine vurgu yapılarak Osmanlı Devleti'nin "istikbaline müteallik ima olunan icraat-ı ıslahiye caleb-i dikkat mahl-i istiklal-i Saltanat-ı Seniyye müdahaleler" sayılacağı için tedbir alınması gerekliliğinden bahsediliyordu. Bkz., **BOA, Y.EE., 86/12**, 18 Ca 1326 (18 Haziran 1908).

düşman sayacak kadar aşırılığa gidip İngiltere'nin Makedonya işlerine karışması arttıkça İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin İngiltere'ye olan açık düşmanlığı da arttı.³⁰⁴ Akşin, Reval görüşmelerinden önce Grey'in bağımsız bir vali atanması isteği karşısında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 28 Mayıs 1908'de Manastır'daki Rusya hariç diğer devlet konsoloslarına bir layiha vermesine neden olduğunu belirtir. Böylece Cemiyet adını resmen duyururken aynı zamanda yabancı müdahalesine tepkisini de gösteriyordu.³⁰⁵

Sonuçta Reval görüşmesi ile Balkanların bölüşümünün tamamlandığının düşünülmesi ve Balkanların kaybedileceği korkusu Cemiyet'i eyleme geçirmek için tetikleyici oldu. Cemiyet planlarını öne çekmek zorunda kaldı ve Temmuz ayının başında harekete geçildi.³⁰⁶ Konu hakkında yazılan pek çok eserde yapılan bu vurguya yani sürecin başlangıcı olarak Reval görüşmelerinin konulması fikrine Ramsaur karşı çıkmaktadır. Ramsaur, Reval görüşmelerinin biraz abartılı ele alındığını düşünmektedir. Cemiyeti erken hareket etmeye iten asıl sebep, Sultan'ın her şeyden haberdar olup komitacıları dağıtma teşebbüsünün önüne geçmektir. Ayrıca Ramsaur, ihtilalin gerçekleşmesi yönünde kesin bir tarihin belirlenip belirlenmediğini bilmenin imkânı olmadığına değinir ve eserinde başlangıç tarihi konusunda farklı görüşlere yer verir.³⁰⁷ İngiliz elçiliği de olayların gelişimini yorumlamada ve isyanın tarihini kestirebilme konusunda başarısız olmuştu. Elçilikte

³⁰⁴ Bayur, ss.360-364.

³⁰⁵ Sina Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006, s.110-111.

³⁰⁶ “*Makedonya'nın durumu ve Reval görüşmesinin etkisiyle cemiyet teşkilatı süratle gelişmiş ve isyan herekâtının çabuklaştırılması gereği kesinlik kazanmıştır.*” Bkz., Ahmet Bedevi Kuran, **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000, s.306. Cemiyetin ihtilali başlatması üzerinde Reval Görüşmesi'nin ciddi etkisi oldu. Bkz., Bayram Soy, “1908 Jön Türk Devrimi'ne İngiltere'nin Yaklaşımı”, **Doğu Batı (II. Mesrutiyet “100. Yıl” Cilt:II)**, Sayı:46, Yıl:11, Ağustos, Eylül, Ekim 2008, Ankara, s.151. Makedonya üzerinde İngiltere ve Rusya'nın birlikte hareket edeceği olasılığı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni alarına geçirdi ve Reval'de İngiltere Kralı VII. Edward ile Rus Çarı Nikola'nın görüşmesi İttihatçıları acil harekete zorladı. Bkz., Kansu, s.121-122. İttihat ve Terakki Cemiyeti eylem için Eylül ayını planlıyordu ama Reval'deki görüşme Cemiyet'i acilen harekete geçirdi. Bkz., G. P. Gooch, “Before and in the World War”, **The Cambridge History of British Policy 1783-1919**, (Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch), Vol.III, Cambridge, 1923, s.400. “*Reval görüşmeleri, yurt içindeki Jöntürk örgütleri yöneticilerinde, hükümete karşı silahlı direnmenin kaçınılmazlığı görüşünü üstün bir duruma getirdi.*” Ayrıca Petrosyan, Jöntürk komiteleri Reval görüşmelerinden hemen sonra yabancı konsoloslara Reval'de alınan kararları protesto eden sert notalar verdiklerini söylemektedir. Bkz., Yuriy Asatoviç Petrosyan, **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Türkçesi Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974, s.302, 304. “*Jön Türkler, İngiltere ve Rusya'nın buluşmasında, Makedonya'nın kısa süre içinde kaybedilme tehlikesinden başka bir şey görmüyorlardı.*” Somut bir plan olmamasına rağmen kısa süre içinde eyleme geçme kararı alındı. Bkz., Hacısalıhoğlu, s.173; vd.

³⁰⁷ Ernest E. Ramsaur, **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Türkçesi Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004, s.175-176, 191 dn.93.

görevli baştercüman ve Türkiye üzerine uzman olan Fitzmaurice, 12 Nisan 1908’de William Tyrrell’e “önümüzdeki birkaç yıl içinde” olası sorunlarla karşılaşabileceği dışında bir şey söylememiştir.³⁰⁸ Ahmad, Avrupa’da Reval görüşmelerinin devrimi başlatan olay olarak yorumlandığını çünkü çok az kişinin gizli cemiyetin faaliyetlerinden haberi olduğunu vurgular. Ahmad’a göre, “*Reval’in ıslahat taraftarları üzerindeki psikolojik etkisi yadsınamaz. Ancak, isyanları başlatan nedenleri bambaşka yerlerde aramak gerekir.*”³⁰⁹ Reval görüşmelerinin bir tehdit mi yoksa bahane mi olduğuna dair kesin cevap vermek kolay olmasa da kesin olan şey, devrimin zamanından önce gerçekleştiğidir. Ayrıca devrimin ayak sesleri yaklaştıkça İngilizlerle karşı karşıya gelinmemesine özen gösterilmiştir.

Meşrutiyet’in ilanından on gün önce Nuri Bey ve Enver Bey’in bulunduğu birkaç Cemiyet üyesi Manastır’daki İngiliz Konsolosu Mr. Heathcote’u ziyaret ederek hareketin Hristiyanlara karşı olmadığı yönünde güvence vermişlerdi. Konsolosu ziyaret eden Cemiyet’in üyeleri, İngiltere ile eskiden beri sürdürülen dostluk politikasına dönülmesi taraftarıydılar. Bu tarz bir görüşmeyi sadece kendisiyle yapıyorlardı ve diğer konsoloslarla yapmayacaklardı.³¹⁰ Selanik’teki İngiliz Konsolosu Harry H. Lamb da Meşrutiyet’in ilanından iki gün önce şunları yazıyordu: “*Bulgaristan’a verdiğimiz kısmi desteğe rağmen Genç Türkler, Majestelerinin Hükümeti’nin önyargısızlığı ve samimiyetini kabul ediyorlar ve yakın gelecekte onları destekleyeceğimizi umuyorlar.*”³¹¹

Temmuz ayında gelişmeler hızlandı. 3 Temmuz’da Kolağası Niyazi Bey’in dağa çıkışını 7 Temmuz’da Manastır’da Şemsi Paşa’nın öldürülmesi izledi. Cemiyete katılım artarken Anadolu’dan Rumeli’ye asker sevk edildi. II. Abdülhamit Sadrazam

³⁰⁸ Fitzmaurice’in biyografi yazarı Berridge, böyle uzman birinin devrimi tahmin etmesi gerektiği eleştirisinde bulunur. Bkz., G. R. Berridge, **İngiliz Gizli Belgelerinde “Yahudi Dönmesi İttihatçılar” Gerald H. Fitzmaurice Türkiye’deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı’nın Anıları**, çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016, s.122.

³⁰⁹ Feroz Ahmad, **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004, s.17-18.

³¹⁰ Ayrıca Heathcote, 13 Temmuz tarihli telgrafında Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti mührünün bulunduğu bir kâğıtta Cemiyet’in amaç ve hedeflerinin özetlendiği 6 maddeyi aktarmıştır. Bkz., “Consul Heathcote to Mr. G. Barclay, 13 July 1908”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**, s.9-10. Ayrıca bkz., Ahmad, s.24; Soy, “1908 Jön Türk Devrimi’ne ...”, s.151-152.

³¹¹ “Consul-General Lamb to Mr. G. Barclay, 21 Temmuz 1908”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**, s.22.

Avlonyalı Ferit Paşa'yı azlederek yerine Said Paşa'yı getirdi. Ama son birkaç günde saraya ardı arkası kesilmeden gelen telgraflar ve 23 Temmuz'da Meşrutiyet'in ilan edildiği haberi sonucunda ertesi gün II. Abdülhamit tarafından Meşrutiyet'in resmen ilan edildiği duyuruldu.

23 Temmuz günü hareketin sözcüsü olarak bir yetkili Manastır'daki İngiliz Konsolosunu ziyarete gitti. Bugün meşrutiyetin ilan edileceğini bildirerek gereksiz yere kan dökülmeyeceği ve düzenin korunacağı konusunda güvence verdi. Konsolos Heathcote, aynı gün Grey'e Genç Türklerin Manastır'a hâkim olduklarını ve bugün anayasayı ilan edeceklerini bildirildi. Şehirde huzurun hüküm sürdüğünü sözlerine eklemeyi ihmal etmedi.³¹²

Bu gelişmelerden hareketle, İngilizlere diğer devletlere kıyasla daha ayrıcalıklı davranıldığı anlaşılmaktadır. Meşrutiyet'in ilanını izleyen günlerde bu tavır daha da netleşecek ve İngiltere'nin belirgin bir yükselişine tanıklık edilecektir.

4.2.2. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Umut Işığı: II. Meşrutiyet'in İlanı

Meşrutiyetin ilanını takip eden günlerde meydana gelen olaylar sanki Osmanlı İngiliz ilişkilerine dokunan sihirli bir değneğin ortaya çıktığı izlenimini vermektedir. Farklı millet ve dinden kesimlerin aralarındaki anlaşmazlıkları ve husumeti bir tarafa iterek kucaklaştığı Meşrutiyet'in ilk günlerinde, imparatorluğun genelinde kalabalık gruplar halindeki halk coşkulu kutlamalar yaptı.³¹³ Bu coşku, mutlak monarşinin yerini meşruti monarşiye bırakmasından yani artık özgürlüklerin

³¹² "Mr. G. Barclay to Sir Edward Grey, 23 July 1908", **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**, s.10. Ayrıca belirtmek gerekir ki söz konusu *Papers*, 129 sayfadır ve Resneli Niyazi'nin yanındaki adamlarla birlikte dağa çıktıklarını haber veren 5 Temmuz tarihli telgrafa kadar geri giderek 17 Aralık 1908'de Meclis-i Mebusan'ın açılışına kadar II. Meşrutiyet dönemi hakkında önemli bilgiler sunar.

³¹³ İmparatorluğun değişik yerlerindeki kutlamalar için bkz., **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**; Kansu, ss.137-153. İmparatorluk içindeki çeşitli unsurların kucaklaştığı bu gün "*İttihad-ı Anasır*" (Osmanlıcılık) fikrinin gerçekleşeceğine dair inancı kuvvetlendirmişti ama bir üst kimlik projesi olarak düşünülen bu akım ilerleyen yıllarda yerini zorunlu olarak Türkçülük fikrine bırakacaktı. Bkz., Senem Küçükkoyuncu, **Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908-1913)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

kapısının aralanacağından ileri geliyordu.³¹⁴ Kutlamalar sırasında oluşan coşku selinin içine aldığı devletlerin başında ise İngiltere geliyordu.

Balkanlardaki gelişmeler sona yaklaşırken bölgedeki İngiliz konsolosları ile iletişim içinde olunması ve Meşrutiyet'in ilan edileceğinin Manastır'daki İngiliz Konsolosu'na haber verilmesi İngilizlerin ayrıcalıklı konumunu gösteren bir belirtiydi. Devrimin hemen ertesinde İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği önündeki kalabalık bir grup, Padişah ve Kral VII. Edward'ı alkışlıyordu.³¹⁵ Meşrutiyet'in ilanının ilk günlerinde İstanbul'da bulunan elçilik görevlisi Herbert, Avrupa'nın dört bir yanından İstanbul'a dolmuş olan yabancılar arasında *"İngilizler yabancılar arasında mukayese kabul etmez bir şekilde en popüler olanlarıydı."* diyerek bir anısını paylaşır:

*"Galata Köprüsünde geçen bir olayı hatırlıyorum. Bir adam ticari zekâsını kullanmış ve elindeki malı 'güzel düğmeler, İngiliz düğmeleri, özgürlüğün vatanı İngiltere'de yapılmış düğmeler!' diye överek satıyordu. Etrafında toplananlar alkışladılar ve elindeki bütün düğmeleri satın aldılar. Heyecanlı bir kalabalık Sir Gerard Lowther'in arabasının atlarını çözmüş ve İngiltere sefaretine kadar arabayı çekerek götürmüştü."*³¹⁶

İngilizlerin konumunu gösteren en belirgin örnek Herbert'in de belirttiği üzere, Meşrutiyet'in ilanından 6 gün sonra yeni görevine başlamak üzere İstanbul'a gelen Sir Gerard Lowther'in karşılanışında ortaya çıktı.³¹⁷ Lowther'ın ataması 1 Temmuz'da resmiyet kazanmıştı ama İstanbul'a gelişi ayın sonunu buldu.³¹⁸

³¹⁴ Hüseyin Cahit anılarında, 24 Temmuz'da gazeteye sansür memurlarının gelmediğini, kendilerinin de yazılarını sansürcüye göndermediklerini, böylece 25 Temmuz'da *"meşrutiyetin ilk özgür Türk gazetesini"* çıkarttıklarını yazmaktadır. Bkz., Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, Baskıya haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976, ss.12-14.

³¹⁵ Graves, s.64.

³¹⁶ Herbert, s.193.

³¹⁷ Ahmet Emin Yalman, anılarında olayı şöyle anlatır: *"... hürriyetin ilanı günlerinde İstanbul'a gelen yeni İngiliz Sefiri Sir John Lowther'in arabasının atları Karaköy'de halk tarafında sökülmüş, araba ta Beyoğlu'ndaki İngiliz Sefaret binasına kadar halk tarafından yokuş yukarı itilmiş, çok coşkun dostluk gösterileri yapılmış."* Bkz., Ahmet Emin Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt:1 (1888-1918)**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970, s.83. Ayrıca bkz., Graves, s.66. Lowther, 1908 Yılı Türkiye Raporu'nda, *"30 Temmuz'da İstanbul'a vardığım sırada bir hayli heyecanın hüküm sürdüğünü gördüm"* diyecekti. Bkz., *"Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 February 1909)"*, Inclosure in Doc.22. "General Report on Turkey for the year 1908", **British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.XX, The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914, (BDEA)**, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984, Doc.23, s.51. Türkçe çevirisi için bkz., Avcı, **İngiliz Gizli Raporu Türkiye 1908**, s.52.

³¹⁸ Berridge, s.124.

Kalabalık bir grup, “Dünya’da hiçbir sefire nasip olmamış bir şekilde”,³¹⁹ “olağanüstü atmosferde”³²⁰ ve “çılginca sayılabilecek bir sevinç ve sevgi gösterisi”³²¹ ile Lowther’i karşıladı. İngiliz elçilik çalışanları yeni elçiyi karşılamaya gittiklerinde “halkın hoş geldin gösterisi arasında kaybolmuşlardı.”³²² Ertesi gün The Times gazetesi 30 Temmuz’da İstanbul’a gelen İngiliz elçisi Sir Gerard Lowther’ın kalabalık bir grup tarafından karşılanışını “İmparatorluk tarihi içinde yer alan çok muhteşem bir karşılamaydı” ifadeleri ile sütunlarına taşıdı.³²³ Londra sefaretinde görevli Esat Cemal Paker, anılarında o günleri şöyle aktardı: “Türkiye’de doğan hürriyet ateşi tâ Londra’ya kadar aksediyordu. İngiliz gazetelerinin aleyhimizdeki yayınları tamamen lehimize döndü. Türkiye’yi metheden makaleleri artık İngiliz gazetelerinde okuyabiliyorduk.”³²⁴ Meşrutiyet bir anda sanki İngiltere ile özdeşleşmişti. Osmanlı İngiliz ilişkilerinde oluşan olumlu havanın yansımaları Osmanlı basınından da izlenebiliyordu. Bu olumlu hava bir müddet devam edecekti.³²⁵

Meşrutiyet’in ilanını takip eden günlerde Kabine değişikliği oldu. 6 Ağustos’ta Kabine’nin başına İngiliz taraftarlığı ile ün kazanmış Kıbrıslı Kamil Paşa’nın getirilmesi Osmanlı İngiliz ilişkilerinde meydana gelen olumlu havaya II. Abdülhamit’in kayıtsız kalmadığının göstergesiydi.³²⁶ “Türkiye’de Meşrutiyet ilan

³¹⁹ İbnüzzıya, “İcmal-i Dahili”, **İstişare**, no:2’den aktaran Kocatürk, **Balkanlar’dan Ortadoğu’ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.30.

³²⁰ Mithat Aydın, “II. Meşrutiyet’in İlanı ve İngiltere”, **Belgi**, Sayı:1, Kış 2011, s.27.

³²¹ Akşin, s.203.

³²² Bu ifade, İngiliz Büyükelçiliği’nde görevli olan ve *Sonuncu Dragoman* unvanını alan Sir Andrew Ryan tarafından kullanılmıştı. Bkz., Sir Andrew Ryan, **Sonuncu Dragoman**, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s.41.

³²³ “Welcome to the British Ambassador”, **The Times**, 31 July 1908.

³²⁴ Esat Cemal Paker, **Siyasî Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıralarım**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001, s.48.

³²⁵ “İngilizler ve Osmanlılar”, **İkdam**, 20 Ağustos 1908; “Türk ve İngiliz Münasebatı”, **İkdam**, 6 Eylül 1908; Ali Kemal, “Yaşasın İngilizler! Yaşasın Osmanlılar”, **İkdam**, 28 Eylül 1908; Eminzade Rıza, “Biz ve İngilizler”, **Serbesti**, 26 Kanunusani 1909. Ayrıca Osmanlı basınından örnekler için bkz., Aydın, s.31-32; Birinci, ss.123-125; Soy, **Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.100-101; Meşrutiyetin ilanından 4 ay kadar sonra *Tanin* gazetesinde çıkan haberde aynı havanın etkisi izlenebiliyordu: “Eski idare zamanında Alman ve Fransız sermayeleri rağbettedi. Fakat bu memlekete çok hayırlı olmadığı için terakki taraftarı Türkler, İngiliz sermayesini tercih edecekti.” Bkz., “İngiliz Sermayesi”, **Tanin**, 25 Teşrinisani 1908.

³²⁶ Kamil Paşa İngilizlerin teveccühünü kazanmak için sadrazam yapıldı. Herbert, s.201. “Kamil Paşa’nın Meşrutiyet yolunda yapılmış herhangi bir düşünce veya çalışması yoktu. İngiliz siyasetinden yana olduğu için II. Abdülhamit İngilizlere eğilim göstermek zorunda kaldığı vakit onu sadrazam yapmıştı.” Bkz., Karal, s.46. II. Abdülhamit de İngiliz yanlısı genel havaya hızlı uyum sağlamış ve İngilizlere hoş görünmek ve imajını düzeltmek için elinden geleni yapmıştı. Bkz., Kocatürk, **Balkanlar’dan Ortadoğu’ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, ss.27-29. Meşrutiyet’in ilanından sonra

edildiğinde herkes İttihatçı, herkes İngiliz dostluğundan yanaydı” yorumunu yapan Birinci, “Her yerde İngiliz politikası mevzu-u bahis edilerek bir İngiliz mutemedlisi, bir pir-i siyaset arandığı zaman hatırlanan tek isim olan Kamil Paşa”ydı demektedir. Meşrutiyet’in ilanından önce İngiliz dostluğunun nişanesi Mithat Paşa iken ilandan sonra yerine Kıbrıslı Kamil Paşa geçmişti.³²⁷ 7 Ağustos’ta yeni Kabine’nin kurulduğunu haber veren *The Times* gazetesi, Komite’nin izlediği tüm yol boyunca galip geldiğini ve yeni Kabine’nin öncekinden çok daha homojen ve liberal olduğunu vurguladı.³²⁸ *The Times*’ın aynı tarihli başka bir haberinde, Babiâli’ye itimatnamesini sunan Lowther’ın resmi kabulde İngiltere’nin anayasal rejime dair samimi kutlamasını iletildiğini ve İngiliz Hükümeti’nin yeni rejimin yararını ispatlayacağı umudunu bildirdi.³²⁹

10 Ağustos’ta Kamil Paşa ile görüşen Lowther, ertesi gün Sir Edward Grey’e gönderdiği telgrafta görüşmenin özünü şöyle aktardı: “İmparatorluğun bir ucundan diğerine kadar Türkiye’nin tabii dostu İngiltere, düşmanı ise Rusya’dır.”³³⁰ Sir G. Lowther tarafından 17 Şubat 1909 tarihinde Grey’e gönderilen oldukça hacimli 1908 Yılı Türkiye Raporu’nda yer alan üslup ve ifadelerden, devrimden sonra en çok

Paris’ten gelen Mithat Paşa’nın oğlu Ali Haydar Mithat, II. Abdülhamit’in daveti üzere Yıldız’a gittiğini ve II. Abdülhamit’in kendisine şunları söylediğini yazar: “Ali Haydar Bey! Ben, bugün, babamın taraftarı olduğu siyaseti iltizam ediyorum... İstikbalimizin bütün ümidi İngiliz siyasetindedir. Ben, buna, artık kanaat getirdim.” Ali Haydar Mithat, 17 Mart 1909 gecesi Padişah ile bir kez daha yaptığı mülakatı aktarır. Bu sefer II. Abdülhamit, Ali Haydar Bey’i Londra Sefiri tayin etmek istemektedir. Ancak Ali Haydar Bey kabul etmez. Uzun süren görüşme sırasında Padişah dış siyasette ilişkin benzer vurgular yapar: “Ben, Kanun-i esasi’ye sadığım, sadakatimi kasekle (yeminle) tekrar ediyorum. Siz de, bunu İngilizlere karşı teyid edeceksiniz. Almanya’ya karşı takip ettiğim siyasetimde ne kadar aldandığımı, bugün itiraf ediyorum. Siyasetimi değiştirdim, bundan sonra artık İngilizleri takip edeceğim. Memleketin selametini İngilizlerle beraber hareket etmekte görüyorum.” Bkz., Ali Haydar Mithat, **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Hatıralarım 1872-1946**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008, s.205, 224.

³²⁷ Birinci, s.122-123. Lowther 1908 Yılı Türkiye Raporu’nda Kamil Paşa hakkında şunları yazar: Sir William White’ın büyükelçiliği zamanında 1885-1891 tarihleri arasında 6 yıl sadrazamlık yapan Kamil Paşa, 5 Ağustos 1908’te üçüncü kez sadrazamlığa getirildi. Doğuştan Kıbrıslı olan Paşa 77 yaşında olduğunu söylese de 80 yaşının bir hayli üstünde olduğu neredeyse kesindir. Yaklaşık 50 yıl önce İngiltere’ye gitti, orada İngilizce eğitimi gördü. Paşa’da İngiltere’ye ve müesseselerine karşı bir sevgi ve beğeni oluşması ona belirgin bir İngiliz yanlısı ünü kazandırdı. Bkz., “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 February 1909)”, Inclosure in Doc.22. “General Report on Turkey for the year 1908”, **BDFA**, Vol.XX, Doc.23, s.60-61. Türkçe çevirisi için bkz., Avcı, s.91.

³²⁸ “Turkey, New Ministry Formed”, **The Times**, 7 August 1908.

³²⁹ “The British Ambassador”, **The Times**, 7 August 1908.

³³⁰ “Sir Gerard Lowther to Sir Edward Grey, 11 August 1908 (Private)”, **BDOW**, Vol.V, s.265-266. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Ali Kemal Meram, **Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kıtış Yayınları, İstanbul, 1969, s.185-186. Benzer özetler için bkz., Erol Ulubelen, **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982, s.61-62; Ö. Andaç Uğurlu (Ed.), **İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri: Türkiye’nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005, s.110-111.

sevinen ve rahatlayan tarafın İngiltere olduğu anlaşıyordu. Ayrıca II. Abdülhamit'in otoritesini büyük ölçüde kaybetmesi İngiltere tarafından olumlu karşılanmış ve İngilizler Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları için ihtiyatlı bir bekleyiş içerisine girmişlerdi.³³¹ J. A. C. Tilley tarafından hazırlanan *Türk Devrimi ve Sonuçları* isimli raporda Meşrutiyet'in ilanının İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanmasının nedenlerinden biri devrimin dayandığı hürriyet düşüncesi; diğeri İngiltere'nin Türkiye için eskiden sürdürdüğü geleneksel dostluk politikası; sonuncusu ise Hindistan'daki Müslüman nüfusun varlığıydı.³³²

Meşrutiyet'in ilanı İngiltere tarafından memnuniyetle karşılanmasına rağmen, İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik düşünce ve tutumlarını dikkatli bir şekilde ele almak gerekir. Heller'ın belirttiği üzere, İngiliz Dışişleri Bakanlığı Temmuz 1908 öncesinde Jön Türklere neredeyse hiç ilgi göstermemişti. Bu nedenle, şaşırtıcı bir şekilde, devrim onları tamamen hazırlıksız yakaladı. İstanbul'daki elçilik Jön Türklerle ilgili İngiliz Hükümeti'ne herhangi bir bilgi sunamamıştı. Bununla birlikte Jön Türk Devrimi öncesinde hala İngiliz hükümetlerinin geleneksel Türk karşıtlığı/düşmanlığına (Turcophobia) sıkı sıkıya bağlı İngiliz dışişleri politikasını oluşturanlar bulunuyordu.³³³ Dahası İngilizlerin devrim sonrasına ilişkin şüpheleri hiçte az değildi.³³⁴ Lowther'ın İstanbul'a vardığında nasıl karşılanacağı dahi tahmin edilememişti.

En elverişli ve ilginç bir zamanda İstanbul'a vardınız diyerek başladığı 31 Temmuz tarihli telgrafta Grey, coşkulu karşılanışın kendisi ve Lowther'in ne kadar az öngördüğünü itiraf etti. Asıl önemli husus, Parlamentodaki konuşmasını Lowther ile paylaştığı satırlarda ortaya çıktı:

“Eğer Türkiye meşrutiyeti kurar, bunu ayakları üzerinde tutmayı başarır ve kendisi güçlenirse, bunun sonuçları şu an, bizim hiçbirimizin göremeyeceği noktalara ulaşacaktır. Mısır'daki etkisi müthiş olacağı gibi, Hindistan'da da

³³¹ “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 February 1909)”, Inclosure in Doc.22. “General Report on Turkey for the year 1908”, **BDEA**, Vol.XX, Doc.23, ss.48-84. Raporu çeviren ve değerlendiren Avcı'nın yorumu için bkz., Avcı, s.36.

³³² “The Turkish Revolution and its Consequences”, **BDEA**, Vol.XX, Doc.24, s.86.

³³³ Joseph Heller, **British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914**, Frank Cass and Company Limited, London, 1983, s.6.

³³⁴ Pears, Lowther'in İstanbul'da çılgın bir coşkuyla karşılandığını, İngiliz etkisinin yükseldiğini ve Alman etkisinin düştüğünü belirttikten sonra durumun yarattığı eşsiz fırsattan yararlanılamadığı belirtir. Bunun nedeni ise “Türk halkının gelişmesiyle ilgili her konuda şüpheli olmak diplomatlar arasında moda haline gelmişti.” Bkz., Pears, s.326. “Liberal İngiltere Genç Türkiye'ye akademik olarak yardım etmeye hazırlanıyordu ama Genç Türklere şüphe ile bakıyordu; ve Türkiye'de ihtilal usulleri, reformlardan daha öne çıktı.” Bkz., Herbert, s. 201.

etkileri hissedilecektir.... (Çünkü) bizim Müslüman uyruklarımız müşfik bir despotizm altındadır... Eğer Türkiye şimdi bir parlamento kurar ve hükümetini geliştirirse, Mısır'da anayasa ve meşrutiyet talebi çok güçlenecektir ve bizim bu talebe karşı direnme gücümüz çok azalacaktır.”

Telgrafın sonunda Türkiye'nin kendisiyle ilgili rotalarının açık olduğunu yazdı: “Daha iyi unsurlara yardım etmeye, olayları beklemeye ve reform hareketine ihtiyaç duyulduğunda sempati göstermeye ve teşvik etmeye hazır olmalıyız.”³³⁵

Aynı tarihli başka bir telgrafından Grey, Türk elçisinin³³⁶ kendisini ziyaret ettiğini ve Türkiye'deki haberler hakkında düşüncesini sorduğunu Lowther'e yazdı. Grey'in elçiye verdiği cevapta Türkiye'de iyi bir hükümet için yapılan her şeyi samimiyetle karşılayacaklarını ve tek dileklerinin iyi hükümeti korumak, sevgi ve memnuniyetlerini sunmak olduğunu söyledi. Diğer Güçler'in düşünceleri sorulduğunda bu konu hakkında bilgisi olmadığını sözlerine ekledi. Grey, Türk elçinin çok keyifli görüldüğünü ve elçinin İngiliz basınının gösterdiği sempatiden büyük memnuniyet duyduğunu ifade etti. Son olarak Grey bu odada bundan böyle daha da keyifli görüşmeler yapılacağı umudunu dile getirdi.³³⁷

II. Meşrutiyet'in ilanının İngiltere'de memnuniyet yarattığı su götürmez. Ama memnuniyeti yaratan asıl neden meşrutiyet taraftarı İttihatçıların başarısı mı yoksa Alman yanlısı II. Abdülhamit rejiminin yıkılması mıydı? Bu soruya verilecek cevap fazla tereddüde yer bırakmamaktadır. Tarihin akışı içerisindeki gelişmeler gösterecekti ki, İngilizler Osmanlı Devleti ile ilişkilerini yönetimin kimde ya da nasıl olduğunu gözetmeksizin dönüşümünü tamamlayacak yönde şekillendirdikleriydi. Bu durumda memnuniyetin temeline İttihatçıların başarısını yerleştirmek olanaksız

³³⁵ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 31 July 1908 (Private)”, **BDOW**, Vol.V, s.263-264. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Meram, s.183-184; Uğurlu, s.110-111; Ulubelen, s.60-61. Ayrıca bkz., Ahmad, s.293. Soy'un yorumuna göre bu söylem, “İngilizlerin meşhur ihtiyatlı ve bekle gör siyasetinin manifestosu olacak kadar tipiktir.” Bkz., Soy, “1908 Jön Türk Devrimi'ne ...”, s.154.

³³⁶ Bu dönemde İngiltere'deki Osmanlı Büyükelçisi Mehmed Rifat Paşa'dır. Mehmed Rifat Paşa, 1902 yılından beri görevini sürdüren Kostaki Musurus Paşa'nın oğlu Stefanaki Musurus Paşa'dan Mart 1908'de görevi devralmıştır ve Şubat 1909'da Hariciye Nazırı oluncaya kadar büyükelçilik yapmıştır. Bkz., Sinan Kuneralp, **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)**, İSİS, İstanbul, 1999, s.46. İnanç Meriç Koç, **Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid Dönemi İngiltere İle İlişkileri İçerisinde Londra Elçileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2010, s.302.

³³⁷ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 31 July 1908”, **British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908**, s.18-19.

kalmaktadır. Asıl belirleyici olan II. Abdülhamit rejiminin son bulmasıydı.³³⁸ Sonrasını ise zaman belirleyecekti. Kocatürk'ün İngilizlerin II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerdeki politikasına dair yaptığı yoruma katılmamak elde değildir:

*“Bu yakınlaşma aslında Türk tarafının İngiltere'ye birden ve kuvvetle yönelişi karşısında İngiltere'nin de durumu idare etmek ve çıkarları doğrultusunda kendisine uzatılan dostluk elini tutuyor gibi görünmesinden başka bir şey değildi. Pan-İslamist ve Alman yanlısı politikalarından dolayı II. Abdülhamid ve Türk karşıtlığının dorukta olduğu İngiltere'de yeni rejim sempati ile karşılandı. Yine de İngiliz yetkililer Jön Türkleri pekiyi tanımadıklarından açık bir tavır koymayıp, tedbirli ve mesafeli davranmaya devam ettiler.”*³³⁹

Grey'in siyaseti, Ahmad'ın vurguladığı üzere, herhangi bir Osmanlı Hükümeti'nde Almanya'nın yaptığı gibi “*en çok tutulan millet*” statüsüne gelmek değildi. İngiliz Hükümeti'ne düşmanlık hisleri beslemeyen bir hükümetin iktidarda bulunması yeterliydi. Böylece diğer devletlerin şüphe ve kıskançlıkları engellenecek ve hiçbir sorumluluk üstlenilmeden Genç Türkler İngiltere'nin tarafına çekilecekti. İngiltere'nin gösterdiği bu ilgi, karşılığını kısa sürede buldu.³⁴⁰

Meşrutiyet'in ilanından sonra İngiltere ile başlayan yakınlaşmanın kısa sürede İngiltere için kazançlı sonuçları oldu. İngiliz çıkarlarının en fazla yoğunlaştığı yerlerden biri olan Mezopotamya'da sulama işlerinin başına İngiliz mühendis Sir William Willcocks getirildi. Eylül 1908'de yapılan görüşmeler sonunda Willcocks, beş yıl boyunca Osmanlı Hükümeti'nde görevlendirildi.³⁴¹ Osmanlı İngiliz ilişkilerinde başlayan yakınlaşmanın nimetlerinden faydalanılması yönünde atılmış ilk adımlardan biriydi bu. İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Gerard

³³⁸ 1908 Yılı Türkiye Raporu'nda ilişkilerde yaşanan soğukluğun sebebi olarak II. Abdülhamit'in takip ettiği siyaset gösterilirken dostluğun tekrar yeşermesine vesile olan bu rejimin son bulmasıydı. Rapor'da Türklerin Kırım Savaşı'nda İngilizlerin yardımını asla unutmadığı, Abdülhamit rejimi sırasında Türk Hükümeti'nin İngiltere'ye açık bir düşmanlığı ile damgalanarak insanların İngiltere'ye karşı dostluk hislerinin bastırıldığı ve rüşvetçi maiyet tarafından kışkırtıldığı iddia edildi. Meşrutiyet'in ilanı ile İngiltere'ye dair cansız yatan tüm dostluk ve sevgi açığa çıktı. Ayrıca Kıbrıs ve Mısır hakkında bile bir serzeniş yoktu. Bkz., “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 February 1909)”, Inclosure in Doc.22. “General Report on Turkey for the year 1908”, **BDFA**, Vol.XX, Doc.23, s.56-57. Türkçe çevirisi için bkz., Avcı, s.67-68.

³³⁹ Kocatürk, s.24.

³⁴⁰ Feroz Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Bertay (Baltalı), 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999, s.133. Kitabın içinde yer alan bölümün İngilizcesi için bkz., Feroz Ahmad, “Great Britain's Relations with the Young Turks 1908-1914”, **Middle Eastern Studies**, Vol.2, No.4 (Jul., 1966), ss.302-329. “İngiltere'ye duyulan yakınlık, bazı meseleleri direnişle karşılaşmadan çözümlenmesini sağlıyor, tüm endişeler devrim sayesinde gereksiz kınılıyordu.” Bkz., Berridge, s.128.

³⁴¹ 17 Eylül 1908 tarihli Meclis-i Vükela görüşmesinde Willcocks'un göreve başlaması onaylandı. Bkz., **BOA, MV., 120/63**, 20 Şaban 326 (17 Eylül 1908). Ticaret ve Nafia Nazırı Gabriyel Noradunkyan ile Sir William Willcocks arasındaki 22 Eylül 1908 tarihinde 8 maddeden oluşan bir mukavelename yapıldı. Bkz., **BOA, İ.TNF., 19**, 1326/N-01. Ayrıca bkz., Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.34-35.

Henry Fitzmaurice tarafından Willcocks'un göreve başlamasından bir süre önce 25 Ağustos 1908'de İngiliz Dışışleri Bakanı Edward Grey'in Özel Sekreteri William Tyrrell'a gönderilen yazıda, bu düşünce açığa çıkmıştı: "*Bizim insanlarımızın bunca yıldır soğukta dışarıda bekledikten sonra şimdiki altın fırsatı kaçırmayacağını hararetle/şevkle umuyorum. Demir (şimdi) sıcaktır ve şekillendirmek için ondan birkaç parça almalıyız. Çok geçmeden soğuyabilir.*"³⁴² İngiltere'nin Almanya ile Mezopotamya üzerinde giriştiği nüfuz mücadelesinde, Meşrutiyet'in ilanından sonraki ilk raundun galibi İngiltere gibi gözüküyordu. Çünkü bölgedeki sulama işi en az demiryolu kadar önemliydi ve sulama işini alacak olan taraf bölgenin geleceğinde daha etkin olabilecekti.³⁴³ Willcocks'un Bağdat Demiryolu imtiyazının Almanlara verildiği sırada bölgeye ilgisinin yoğunlaşması ve sulamanın demiryolu ulaşımına kıyasla alternatifsiz olduğunu belirtmesi,³⁴⁴ sulama işini kuşkusuz Mezopotamya üzerindeki nüfuz mücadelesinin önemli kulvarlarından biri haline getiriyordu.³⁴⁵ Ancak II. Meşrutiyet döneminde İngiltere ve Almanya'nın hem Mezopotamya üzerindeki hem de Osmanlı Devleti üzerindeki nüfuz mücadelesi daha yeni yeni alevlenmeye başlıyordu.

Osmanlı ordusundaki Alman etkisi Goltz Paşa'dan itibaren artarak devam etmişti. II. Meşrutiyet ile birlikte belki de bu durumu dengelemek veya en azından İngilizlerle yakınlaşmanın askeri boyutu da içine alarak devam ettirilmesi arzusuyla harekete geçildi. Önce Alman silah tekeli bir darbe yedi.³⁴⁶ Ardından 1908 yılının sonlarında donanma reformu için İngilizlere talepte bulunuldu. Talebin uygun karşılanması ile Amiral Sir Douglas Gamble, donanma danışması sıfatıyla 2 Şubat 1909'da İstanbul'a geldi. İngiliz Bahriye misyonları Eylül 1914'e kadar varlıklarını sürdürecekti.³⁴⁷ Bununla birlikte vergi işlerinin düzenlenmesi ve iyileştirilmesi

³⁴² "Mr. G. H. Fitzmaurice to Mr. Tyrrell, 25 August 1908, **BDOW**, Vol.V, s.269.

³⁴³ "Mezopotamya'da Sulama demiryolundan önce gelmelidir. Eğer sulamayı biz yaparsak Musul'a kadar bizim tarafımızdan yapılan her şeyi değiştirmede söz sahibi olacağız." Bkz., "Mr. G. H. Fitzmaurice to Mr. Tyrrell, 25 August 1908", **BDOW**, Vol.V, s.269.

³⁴⁴ Willcocks, "Ulaşım için demiryolu, nehir taşımacılığının yerini alabilirdi; ancak sulamanın yerini hiçbir şey alamazdı." diyordu. Bkz., William Willcocks, "The Garden of Eden and Its Restoration", **The Geographical Journal**, Vol.40, No.2 (Aug., 1912), s.144.

³⁴⁵ Malhut, "Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi", ss.147-161.

³⁴⁶ 1908 sonrasında uygulanan açık ihale usulü, Krupp ile beraber diğer Alman silah fabrikalarını da olumsuz etkiledi. Krupp firmasına veirlen ihaleler 1908 sonrasında önemli ölçüde azaldı. Bkz., Türk, s.261-262.

³⁴⁷ Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, ss.39-41. Şubat 1909 ile Eylül 1914 arasında Türkiye'ye İngiltere'den üç bahriye misyonu geldi. Birincisi Amiral Douglas Gamble (Şubat 1909-Mart 1910); ikincisi Amiral Hugh Williams (Nisan 1910-Nisan 1912); ve sonuncusu

amacıyla müşavir sıfatıyla İngiliz Richard Crawford, 1909 yılının başında Gümrük İdaresi'nde ve Wyndham Deedes adlı bir İngiliz 1910 yılından itibaren jandarma ve zaptiye düzenlemesinde görevlendirildi.³⁴⁸

Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki yakınlaşmanın yansımasının görüldüğü karakteristik ilk örneklerin haricinde, ilişkilerin hangi boyutta ele alınacağını test edilmesini sağlayacak krizler Ekim 1908'de ortaya çıktı. 5 Ekim'de Avusturya, işgali altında bulunan Bosna Hersek'i ilhak etme kararı alırken aynı gün özerk konumda bulunan Bulgaristan bağımsızlığını ilan etti. Bu krizlere birkaç gün içinde Girit Meclisi'nin Ada'yı Yunanistan'a katıldığını ilan etmesi eklendi. *"Talihsiz Türk Hükümeti böylece üçlü bir krizle karşı karşıya kalmıştı."*³⁴⁹ II. Meşrutiyet yönetimi için ilk soğuk duş etkisi yaratan bu gelişmelerde en fazla merak uyandıran konulardan biri İngiltere'nin tutumu olmalıdır.

İngiltere'nin tutumuna ilişkin meraklı bekleyiş kısa sürede memnuniyet yaratacak bir şekilde açığa çıktı.³⁵⁰ 5 Ekim'de Grey, Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi Edward Goschen'e Londra Antlaşması'nı ve ona bağlı 17 Ocak 1871 tarihli protokolü Avusturya Macaristan Dışişleri Bakanı Baron von Aehrenthal'e hatırlatmasını istedi. Bu antlaşmalara göre, diğer devletlerin rızası olmadan devletler tek başlarına antlaşma şartlarını bozamaz veya değiştiremezdi. Goschen'e verilen talimatta ayrıca Berlin Antlaşması'nın taraflarının, özellikle en çok zarar gören Türkiye'nin rızası alınmadan söz konusu ihlalin Majestelerinin Hükümeti tarafından tanınmayacağı ve onaylanmayacağı bildirildi.³⁵¹

5 Ekim'de Osmanlı Büyükelçisi'ni kabulünde Grey'in söyledikleri İngilizlerin politikalarına biraz daha açıklık getiriyordu. 1878 Berlin Antlaşması'nın

Eylül 1914'te Malta'ya atanıncaya kadar Amiral Arthur Limpus tarafından yönetildi. Bkz., Chris B. Rooney, "The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-14", **Middle Eastern Studies**, Vol.34, No.1 (Jan., 1998), ss.1-3. Türkçe çevirisi için bkz., "Chris B. Rooney, Osmanlı İmparatorluğu'na Gelen İngiliz Deniz Misyonlarının Uluslararası Önemi, 1908-1914", çev. Önder Kocatürk, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:13-14, 2008, ss.73-105. Ayrıca bkz., "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (31 January 1910)", Inclosure in Doc.25. "Annual Report on Turkey for the year 1909", **BDEA**, Vol.XX, Doc.26, s.130.

³⁴⁸ Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.36-37. Ayrıca bkz., Earle, s.202.

³⁴⁹ Graves, s.73. Ayrıca detaylı bilgi için bkz., Armaoğlu, ss.861-884; Karal, ss.213-233; Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:I, Kısım:II, TTK Basımevi, Ankara, 1991, ss.113-124.

³⁵⁰ Graves, 4 Ekim'de Kamil Paşa'nın evine gitti. Kamil Paşa ile Tevfik Paşa'ya yakında patlak verecek olaylarla ilgili duyduklarını anlattığında haberleri olduğunu ve ikisinin de İngiltere'den diplomatik destek beklediklerini gördü. Bkz., Graves, s.72.

³⁵¹ Sir Edward Grey to Sir E. Goschen, 5 October 1908 **BDOW**, Vol.V, s.390. ayrıca bkz., Graves, s.74.

herhangi bir devlet tarafından değiştirilmesi ve diğer devletlerin özellikle de Türkiye'nin tavrını öğrenmeden Bulgaristan'ın bağımsızlığı ve Avusturya'nın Bosna ve Hersek'i ilhakı kabul edilemezdi. Türkiye'deki yeni rejimi bütün iyi niyetimizle destekliyoruz diyen Grey, elçinin kendisine Türkiye'nin savaşa girip girmeme konusundaki tavsiyesini sorunca savaşın yeni rejime bir faydasını göremediği cevabını verdi. Ayrıca bir tazminat talebinde bulunulması durumunda Türkleri tatmin edecek tüm teklifleri destekleyeceklerini ekledi. Lowther'a gönderdiği yazının sonunda Grey, şimdiki güçlükler unutuluncaya kadar Türkiye'nin çıkarlarının gözetilmesi gerekliliğini bildirdi.³⁵² Kral VII. Edward'ın da ilhak haberine çok kızdığını aktaran *The Times* gazetesinin İstanbul muhabiri Graves'e göre, "*Aldatılmış olmanın verdiği rahatsızlık ve Berlin Antlaşmasının ihlâlinin yarattığı endişe bir yana İngiliz devlet adamları, Türk Hükümetine ve Türk halkına duydukları kuvvetli ve gerçek olan bir sempati ile hareket ettiler.*"³⁵³

İngiltere'nin tavrı Osmanlı topraklarındaki itibarını daha da arttırdı.³⁵⁴ 6 Ekim'de İstanbul'dan gelen telgrafta, olanlara karşı İngiltere'nin tavrının bugün *Reuter's* tarafından yayımlandıktan sonra Türk basını aracılığı ile çok hızlı yayıldığı belirtildi. Söz konusu haberler, İngiltere'ye karşı minnettarlık ve şükran duygularında bir patlama oluşturdu. İstanbul'un farklı semtlerinden merkeze doğru bayraklarla yürüyen birkaç bin kişi, İngiliz elçilik binası önünde İngiltere'ye teşekkürlerini iletme için kuvvetli bir şekilde tezahürat yaptılar.³⁵⁵

"Olaylar karşısında İngilizlerin bir zararı olmamasına rağmen İngilizlerin öfkesi gerçektir." Çünkü Avusturya ve Bulgaristan'ın Türkiye'deki yeni rejimin prestijine yönelik yaptıkları zarardan rahatsızdılar. Bunlara boğazlar üzerindeki durumu değiştirmek isteyen Rusya'nın baskısı ile Sırbistan, Karadağ ve Yunanistan'ın Osmanlı'dan talep edecekleri tavizler eklenebilirdi. İngilizler İstanbul'daki ve Müslüman âlemindeki pozisyonlarını korumak zorundaydılar.

³⁵² "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 5 October 1908", **BDOW**, Vol.V, s.388. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s. 115; Ulubelen, s.68. Ayrıca bkz., Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.109.

³⁵³ Graves, s.75.

³⁵⁴ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.138.

³⁵⁵ "Turkish Appreciation of Great Britain", **The Times**, 8 October 1908.

Ayrıca Almanya'nın ticari hegemonyasının tekrar canlanmasını engelleyerek kendi ticari hegemonyalarını kurma fırsatını kaçırmak istemiyorlardı.³⁵⁶

26 Ekim'de Avusturya Macaristan'ın Londra Büyükelçisi Kont Mensdorff, Grey'e ilhakı haklı göstermeye çalışırken Grey yapılanı şu şekilde özetledi: *“Bir ortak diğer ortağa danışmadan bir şey yaptı, çünkü diğer ortağın buna itiraz edeceğini biliyordu; sonra diğerine dönüp dedi ki, ‘lütfen olanlara aldırma.’”*³⁵⁷ İlhakı izleyen aylarda İngiltere ile Avusturya arasında meydana gelen ani gerginlik devam etti. İngiliz Hükümeti ve basını Avusturya'yı Türkiye ve Balkanlarda huzursuzluk çıkarmakla suçladı.³⁵⁸

Avusturya'ya karşı Osmanlı topraklarında duyulan öfke, yapılan boykot ile zirveye ulaştı. Almanya'nın konumu bir darbe daha alırken, Avusturya'nın müttefiki olduğu için Almanya'yı İstanbul'da ilhaka duyulan öfkeden nasibini alacağı korkusu sardı.³⁵⁹ Kamuoyunda yayılan savaş veya konferans söylentileri sırasında³⁶⁰ İngiltere'nin duruşu, İngiltere'den daha fazlasını bekleyen yeni rejim ve kamuoyu için hayal kırıklığı yarattı.³⁶¹ Çünkü İngiltere, bir savaşın çıkması veya uluslararası konferansın toplanması taraftarı değildi. Sonuçta Yunanistan'daki iç karışıklıklar nedeniyle Girit Meselesi bir süre ertelenirken, Avusturya ve Bulgaristan ile yapılan ikili görüşmelerle, tazminat karşılığında sorunlar çözüme kavuşturuldu. Yeni rejimin elinden, Balkan topraklarındaki kayıpları kabulden başka bir şey gelmedi.

Peş peşe gelen olaylar, İttihatçıları özellikle İngiltere ve Fransa gibi Büyük Devletler ile ittifak arayışına itti. İngiltere ve Fransa ile meydana gelen yakınlaşmanın meyvelerinin toplanabileceği düşünülmüş olmalı ki İttihat ve Terakki'nin önde gelen iki ismi Dr. Nazım ve Ahmet Rıza 1908 Ekim-Kasım ayında

³⁵⁶ D. W. Sweet, “The Bosnian Crisis”, **British Foreign Policy Under Sir Edward Grey**, (Ed. F. H. Hinsley), Cambridge University Press, London, 1977, s.178-179. Benzer şekilde Berridge, yeni oluşturulan nüfuzun riske atılmak istenmediğini belirtir. Bkz., Berridge, s.129.

³⁵⁷ “Sir Edward Grey to Sir E. Goschen, 26 October 1908”, **BDOW**, Vol.V, s.466.

³⁵⁸ Sevtap Demirci, **İngiliz Basınında Osmanlı'nın İki Büyük Krizi, Bosna-Hersek 1908-1909 / Balkan Savaşları 1912-1913**, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2016, s.30.

³⁵⁹ Marschall, ilhak fikrinden rahatsız olmuştu. 8 Ekim'de Babiâli'ye ilhakın Alman Hükümeti'nin bilgisi dâhilinde kararlaştırılmadığını açıkladı. Bkz., Anderson, s.292; Soy, **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.111. 14 Ekim'de Bülow, İngiliz Büyükelçisi'ne Türkiye'deki yeni rejime yardım etmeye hazır olmakla birlikte müttefiki Avusturya'yı yalnız bırakmayacağını söyledi. Bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:I, Kısım:II, s.122-123.

³⁶⁰ *Tanin* gazetesinde çıkan örnekler için bkz., Emin Dalmış, **II. Meşrutiyet Döneminde Tanin Gazetesi (1908-1909)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015, ss.37-44, 209-222.

³⁶¹ Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.142.

Londra ve Paris'in yolunu tuttular. Amaçları dış destek bulmak ve Osmanlı'ya karşı olumsuz yaklaşım ve ön yargıları gidermek amacıyla Avrupa kamuoyunu etkilemekti. Ziyaretler sırasında yapılan ittifak önerileri olumlu karşılık bulmadı. Grey, dostluklar ve bazı anlaşmalar haricinde “*kuvvetli bağlara girmenin*” kendileri için uygun olmadığı yanıtını verdi.³⁶²

İngiltere'nin Bosna Hersek ve Bulgaristan olaylarındaki tavrı, eskiden yürüttüğü Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını anımsatsa bile ondan çok farklıdır.³⁶³ Bosna Hersek ve Bulgaristan olaylarında İngiltere'nin kendisine uzatılan eli geri çevirmek istemediği de açıktır. Burada İngiliz politikasına dair söylenebilecek şey, İngiltere'ye gösterilen sevgi ve yakınlığa İngilizlerin ilk başta kayıtsız kalmadığı ve Osmanlı Devleti'ni gücendirmeyecek ılımlı bir politika yürütmeye özen gösterdiğiidir. İngiliz yönetimi kaybedilen toprakların geri kazanılması yönünde bir eyleme girişmemiştir. Sadece Osmanlı Devleti'nin aleyhine olan gelişmeleri onaylamamıştır ve sınırlı biçimde Osmanlı lehinde bir tutum sergilemiştir.

Meşrutiyetin ilanını takip eden günlerde ortaya çıkan olumlu örnekler, kısa sürede Osmanlı İngiliz ilişkilerinin tersine döndüğünü sananlar için yanıltıcı olacaktı. İngiltere'nin Osmanlı Devleti ile ilişkilerindeki değişimi ve dönüşümü başlatan unsurlar yalnız II. Abdülhamit'in yönetimi ile ilgili değildi. Nedenlerin başında Osmanlı Devleti'nin güçsüzlüğü geliyordu. Bu güçsüzlük sonucu İngiltere politika değişikliğine gitmiş ve kendi çıkarlarının yoğunlaştığı yerlerde geleceğini garanti

³⁶² Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.139. Heyetin Paris'teki faaliyetlerinin anlatıldığı “Paris'te Bir Jön Türk Heyeti” isimli bölüm için bkz., Paul Dumont, **Osmanlılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk**, çev. Ali Berkay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, ss.97-121. İngiltere'de bize dost olan bir iki kişinin teşebbüsü ile başlayan bir davet gerçekleşti ve seyahate katılanlardan biri de bendim diyen Rıza Tevfik, 1912 yılında yazdığı makalesinde izlenimlerini şöyle aktarır: “*İngilizler bizi nazikâne kabul ettiler; fakat bizlerden vatanımızın selamet ve saadeti için ne kadar ümid hâsıl ettiler? ...Hâsıl ettiğimiz tesiri bazı dostlarımdan sordum. Meşhur komitenizin en mühim en ileri gelenleri bu efendiler midir? Dediler. Evet! ... diye cevap verdim... Siyaset-i hariciyesi bu kadar karışık, idare-i dâhiliyesi bu kadar güç bir memleketi kurtaracak bunlar ise bizler atınız için pek parlak ümidler besleyememekte mazuruz, dediler.*” Bkz., Rıza Tevfik, “Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarımayacağız”, **Teminat**, 16 Şubat 1912.

³⁶³ İngilizlerin olumlu açıklamaları Beaconsfield'in politikalarının tekrar canlandırıldığı anlamına gelmez. Rus karşıtı olmaksızın Osmanlı yanlısı olunmasının imkânı yoktu ve Avrupa'da yükselen tansiyon İngilizleri gitgide Rusya ve Fransa'nın dostluğuna daha sıkı bağlıyordu. Sonuçta İngiliz Liberal Hükümeti, İstanbul'daki yeni rejime gerçek bir destek veremedi. Bkz., Heller, s.16. Demirci, “...İngiltere Berlin Antlaşması ile üstlendiği Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma yükümlülüğünü yerine getiremedi...” demektedir. Bkz., Demirci, s.53. Kıbrıs Konvansiyonu ve Berlin Antlaşması'ndan sonra İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğünü korumaya yönelik politikasının mazide kaldığı unutulmamalıdır.

altına almak amacıyla eylemlerde bulunmuştu. II. Meşrutiyet'in ilan edilmesindeki temel amaçlardan biri güçlü bir Osmanlı Devleti fikriydi. Osmanlılık düşüncesiyle halkın söz sahibi olacağı bir yönetim anlayışı imparatorluğun dertlerinin çaresi olabilirdi. Kısa sürede sonuç verme imkânı zor olan ve zamana ihtiyaç duyan bu düşüncenin gerçekleşmesine, Meşrutiyet'in ilanından sonra vakit kaybetmeksizin ve birbiri peşi sıra gelen olaylar zincirinin indirdiği darbeler engel oldu. Arkası kesilmeyen olaylar sırasında İngiltere'nin tavrı, dönüşen politikasının devamı niteliğini taşıyacak hatta ilişkilerde kopuşa giden süreci başlatacaktı.

4.2.3. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Dönüşümün Son Evresi

Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki ani yükselişin etkileri 1908 yılının sonuna kadar devam etti. 1909 yılında ortaya çıkan olaylar bu etkinin zayıflamasına yol açarken 1910'da ilişkilerin II. Meşrutiyet ile başlayan havada sürdürülemeyeceği açıkça anlaşıldı. Dış politikada ibre tekrar Almanlara doğru yöneliyordu.

Meşrutiyet'in ilk günlerinde İngilizlerin prestiji mukayese götürmez bir şekilde yükselirken II. Abdülhamit'in rejiminin destekçisi olarak görülen Almanlar düşüşe geçmişlerdi. Marschall von Bieberstein'in yerine vekâlet eden Alman diplomat Kiderlen-Wachter, 27 Temmuz 1908'de Bülow'a şu şikâyetle bulunuyordu:

*“Burada Almanlara karşı aşikâr bir güvensizlik hüküm sürüyor. Bu kısmen padişah ve sarayı ile önceki iyi ilişkilerimizden, kısmen de yabancı bir dili asla konuşamayan ama anlayabilen herhangi bir Türkün sadece Fransızca bilmesi ve... buradaki Fransızca gazetelerin bize karşı bir [düşmanlık] yaratmak için ellerinden gelen her şeyi yapmasından kaynaklanmaktadır.”*³⁶⁴

Bülow ise Alman karşıtı basın, Türkiye'deki sert değişimi İngiliz zaferi ve Alman yenilgisi olarak göstermeye çalıştığından yakınıyordu.³⁶⁵ Almanlar, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki yakınlaşmanın kendi ticari ve siyasi çıkarlarına zarar vereceklerini düşünüyorlardı. McMurray'ın ifadesine göre, İngiltere ile bağlar kuvvetlendikçe Almanların korkuları haklı çıkmaya başladı ve ilerleyen aylarda Türk

³⁶⁴ GP (Grosse Politik), 8881. Kiderlen-Wachter to Bülow (27 July 1908).’den aktaran McMeekin, s.93; McMurray, s.73-74. İstanbul'daki Alman Büyükelçisi Marschall von Bieberstein 1908 yılında Haziran başından Ağustos sonuna kadar izinli olduğu için yerine Alfred von Kiderlen-Wachter vekâlet etmişti. Kiderlen-Wachter, 10 Temmuz 1908 gibi bir tarihte dahi Bülow'a İttihatçıların bir tehlike oluşturmadıklarını yazabilmişti. Bkz., McMeekin, s.92.

³⁶⁵ GP, 8887. Von Bülow to Wilhelm (28 July 1908)’den aktaran McMurray, s.74.

Alman ilişkileri daha fazla ateş altında kaldı.³⁶⁶ Alman Kayzeri ise Türk Alman ilişkilerinden şüphe etmiyor ve Abdülhamit tahtta olduğu sürece ilişkilerin güvende kalacağına inanıyordu. Kayzer'e göre, Jön Türklerin İngiltere tercihi, sansasyonel basının sadece abartılı bir eseri idi:

*“Devrim, Paris ve Londra dışındaki Jön Türkler tarafından değil, sadece ordu tarafından yönetildi. Doğal olarak Almanya’da eğitilmiş ‘Alman Subayları’ olarak adlandırılanlar tarafından gerçekleştirilen bu devrim: saf bir askeri devrimdi. Bu Subaylar dümendedir ve kesinlikle Almanya tarafındadır.”*³⁶⁷

Alman Büyükelçisi Marschall’ın izni bitip İstanbul’a döndükten sonra Hüseyin Cahit ile yaptığı mülakatta Almanya’nın Osmanlı İmparatorluğu’ndaki konumunu koruma çabası açığa çıktı. *“Almanlar Türklerin dostudur... Almanların politikası usul-u idareye tabi değildir... Almanlar Türkleri severler”* gibi satır aralarında görülen olumlu söylemlerle, Osmanlı Devleti’nin idare şeklinin Alman siyasetini belirlemediğini, Almanya’nın Osmanlı Devleti’nin dostu olduğunu ve her zaman Osmanlı Devleti’nin kuvvetli görünmesini istedikleri için ellerinden geleni yaptıklarını ifade etti. II. Abdülhamit zamanında Alman Hükümeti’nin Türklerin yararına çok çalışmış olduğunu söyleyen Büyükelçi, bunun bir gün takdir edileceğini umuyordu. Görülen o ki, İngilizlerle başlayan yakınlaşmanın kendileri aleyhine kullanılmasının önüne geçmeye çalıştı: *“Türkiye’nin dostu ne kadar ziyade olursa o kadar memnun oluruz. Çünkü hakiki dostların ziyadeleşmesi Türklerin kuvvetini arttırır.”*³⁶⁸ Ayrıca Büyükelçi, İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin yönetimi tamamen ele almamakla ve sorumluktan kaçmakla eleştiriyordu. Ahmet Rıza anılarında Marschall’ın kendisine şunları söylediğini aktarır: *“Devrimi İttihat ve Terakki yaptı; oysa ülkeyi başkaları yönetiyor. Yürütme gücünü neden elinize almıyorsunuz?”*³⁶⁹ Kayzer ile Büyükelçi’nin söylediklerini birlikte ele alınca ve Aralık ayında basın üzerinden Kamil Paşa’ya yöneltilen eleştiriler ve sonunda Kamil Paşa’nın sadaretinin son bulması bu söylemlerin üzerine eklenince, İngilizlerin İttihatçılar hakkındaki

³⁶⁶ McMurray, s.74.

³⁶⁷ GP, 8906, Count von Metternich’in 14 Ağustos 1908 tarihli muhtırası sonucu Alman İmparatorunun yayınlattığı nutuk için bkz., McMurray, s.74. Ayrıca bkz., Ramsaur, s.200. Aynı tarihte Almanya’nın Londra Büyükelçisi alaycı bir şekilde şunları söyledi: *“İngiltere asla Türk karşıtı değil yalnızca Abdülhamit karşıtı olduğunu hatırladı.”* Bkz., GP, 8906. Metternich. London Botschafter en route (14 August 1908).’den aktaran McMurray, s.74.

³⁶⁸ Hüseyin Cahit, “Almanya’nın Şark Politikası”, **Tanin**, 15 Teşrinievvel 1908.

³⁶⁹ Ahmet Rıza, **Anılar**, s.43.

şüpheleri artacaktı.³⁷⁰ Bu şüpheler 1909 yılı içinde meydana gelen olaylarda fiiliyata taşınarak rüzgârın bir kez daha tersine yani doğal gidişata dönmesine neden olacaktı.

4.2.3.1. Kamil Paşa Hükümeti'nin Düşüşü

1908 yılının sonlarına yaklaşılrken, Kamil Paşa'nın Bulgaristan ve Avusturya ile var olan krizi sonuçlandıramamış olması ve 17 Aralık'ta açılacak olan Meclis-i Mebusan'ın mebus seçimleri sırasında Ahrar Fırkası'na yakınlık göstermesi İttihatçılar arasında hoşnutsuzluk yarattı.³⁷¹ Kocatürk, Ocak 1909'da Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki bahar havası sürüyordu³⁷² dese de hava kısa süre sonra bulutlanacaktı. Ocak ayında meclise gelen gensoru sonucu güvenoyu almasına rağmen Kamil Paşa, Kabine değişikliğinin başlattığı bunalım sonrasında 13 Şubat'ta görevi bırakmak zorunda kaldı ve ertesi gün yerine Hüseyin Hilmi Paşa getirildi. Kamil Paşa'nın düşüşü İngiliz nüfuzu için bir darbe olarak görüldü. Bu hareketin İngiliz karşıtlığı şekilde yorumlanmaması amacıyla İttihat ve Terakki tarafından sürdürülen dostluğun değişmeyeceği hatta geliştirileceği yönünde teminat verildi. Yine de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği ve İngiliz basını tarafından İttihat ve Terakki'ye karşıt bir tavır alınmaya başlandı.³⁷³

Bu olay, yakınlaşmanın İngilizler açısından suni veya kırılğan olduğunu veyahut içinin doldurulmasının mümkün olamayacağını akla getirmektedir. Şubat ayının sonunda İngiliz karşıtlığının artmasına neden olacak başka bir gelişme yaşandı. 27 Şubat 1909'da Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a Bağdat Demiryolu imtiyazına ilişkin gensoru önergesi verildi. Bu

³⁷⁰ İttihatçı basının Aralık ayında Kamil Paşa'ya hücumları sırasında Lowther, Alman Sefareti'nin bunda parmağı olduğunu düşünüyordu. Bkz., Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.141-142.

³⁷¹ Ahmad'a göre, İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Kamil Paşa arasındaki işbirliğinin tek nedeni karşılıklı siyasi çıkarlardı. Bu dengenin bir tarafın etkinliğini arttırması sonucu bozulması kaçınılmazdı. Bkz., Ahmad, **İttihat ve Terakki**, ss.46-51.

³⁷² Ocak ayında İngiliz Kralı VII. Edward'ın İstanbul'a geleceğine dair bile ortalıkta hayli söylenti dolaşıyordu. Bkz., Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.162.

³⁷³ "The Turkish Revolution and its Consequences", **B DFA**, Vol.XX, Doc.24, s.107. Birinci, s.124. Grey, 15 Şubat'ta "*haberler kötü*" diye yazdı. Bkz., Berridge, s.131. İngiliz Dışişleri, Kamil Paşa'nın düşüşünden pek memnun olmadı ama durumu sükunetle karşıladı. Bkz., Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.143. İngiliz Büyükelçiliği ve Türkiye'de çıkarı olan İngilizlerce saygınlıklarına indirilen bir darbe olarak yorumlandı. Bkz., Ahmad, **İttihat ve Terakki**, s.57. Soy, Büyükelçi'nin takındığı düşmanca tavrı şu şekilde değerlendiriyor: "*İngiltere'nin meşrutiyetle çok ilgili olmadığı, fakat işlerini sorunsuz yürütecek bir adam/mekanizma peşinde koştuğunun bir başka delilidir.*" Bkz., Soy, "1908 Jön Türk Devrimi'ne ...", s.161.

gensoru ilk başta Almanlara verilen imtiyaza yönelik bir eleştiri gibi algılanabilirdi. Ancak imtiyazın Osmanlı ekonomisine zararı temel alınırken, Alman karşıtlığı veya İngilizlere hoş görünmek gibi bir kaygı tartışmalarda kendisini hissettirmedi. Temel eleştiri noktası, II. Abdülhamit zamanındaki uygulamaların sorgulanmasıydı. Büyük sermaye gerektiren bayındırlık işlerinde herkes, yabancı sermayeye muhtaç olduğunun bilincindeydi. Bu nedenle Meclis görüşmesi sırasında birçok mebus söz almış, ama imtiyazın feshini kimse dile getirememişti. Yapılabilecek en mantıklı şey imtiyaz sözleşmesinde Osmanlı lehine değişiklikler yapılmasıydı. İmtiyazın iktisadi yönden zararları bulunmasına rağmen demiryolunun yapımı şarttı. Son sözü alan Nafia Nazırı, yarın bir gün demiryolu yapılması konusu meclise geldiğinde mebusların “... ‘paramız yok yapılmasın mı’ diyecek? Yoksa, ‘Ekmeğimizden keselim, hatta lazım gelirse kuru ekmek yiyelim, fakat şimendiferi yapalım’ diyeceğiz? Bendenize gelir ki, bunu diyeceğiz.” sözleri kaçınılmazlığı ortaya koyuyordu. Çünkü ilerde çekilen acıların ve fedakârlıkların faydasını yeni neslin göreceğini biliyordu.³⁷⁴ Bağdat Demiryolu ile ilgili Meclis-i Mebusan görüşmesinin sonucu, İngilizleri memnun etmek bir yana, İngilizlerin yeni kurulan hükümete olan şüphelerinin artmasına ve Kamil Paşa’nın düşüşü ile başlayan tepkilerinin büyümesine neden olacaktı.³⁷⁵ Berlin Bağdat Demiryolu, İngilizlerin çıkarlarını karşısına almış bir şekilde ilerlemeye devam ediyordu.

Kamil Paşa’nın düşüşü sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti’ne karşı İngiliz tepkisiyle birlikte iç muhalefette tehlikeli bir yükseliş meydana geldi. Cemiyet’in iktidardaki etkinliği artarken gittikçe iktidardan uzaklaşan muhalefet, farklı ideolojileri olan çeşitli grupları ortak noktada toplamaya başladı.³⁷⁶ Ahmad’a göre,

³⁷⁴ 14 Şubat 1314 (27 Şubat 1909) tarihli Meclis-i Mebusan oturumu için bkz., **MMZC**, C:2, D:1, İS:1, 11 Teşrinisani 1324-26 Mart 1325, ss.56-81. Tartışmalar ve değerlendirilmesi için ayrıca bkz., Malhut, **Meclis-i Mebusan’da İmtiyazlar Sorunu**, ss.181-207; Gündüz Ökçün, “Osmanlı Meclis-i Meb’usasında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:25, Sayı:2, Haziran 1970, ss.15-56.

³⁷⁵ İsmail Kemal Bey, endişelerinin had safhada olduğu sırada komitenin önde gelen isimlerinden İsmail Hakkı Bey’in verdiği gensoru önergesini başta İngilizleri hoşnut etmek amacıyla yapılan bir manevra olarak değerlendirmişti. Ancak *Anadolu Demiryolu Şirketi*’nin tüm temsilcilerinin bulunduğu oturumda konunun ele alınışı ve Nafia Vekili’nin verdiği izahatlardan gerçek amacın farklı olduğunu belirtir: “Bu gensoru, Abdülhamit zamanında yapılan anlaşmanın onaylanmasından ve İttihat ve Terakki’nin, Almanya’ya çok yararlı, imparatorluğun menfaatlerine ise çok zararlı olan bu teşebbüsün hayata geçirilmesi doğrultusundaki arzusunun tasvip edilmesinden başka bir şey değildi.” Bkz., İsmail Kemal Bey, s.248.

³⁷⁶ Çelik, farklı grupları şu şekilde belirtiyor: “Yeni rejimden memnun olmayan şeriatçı gruplar, dışlanmış olan eski rejim taraftarları, ordudan atılmış alaylı subaylar, yeni rejimde beklentileri

Kamil Paşa'nın düşmesi Cemiyet karşıtları için bir yenilgiydi ve Cemiyet'ten kurtulmanın tek yolu şiddete başvurmaktı. Cemiyet karşıtı basın saldırılara başlarken İngiliz basını da bu kampanyaya katıldı.³⁷⁷

4.2.3.2. 31 Mart Olayı ve İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Gerald H. Fitzmaurice

6 Nisan gecesi İttihat ve Terakki'yi sert şekilde eleştiren *Serbesti* gazetesinin başyazarı Hasan Fehmi'nin Galata Köprüsü üzerindeki şüpheli ölümü olayları tetikledi. 13 Nisan 1909'da yani namıdiğer Rumi takvimin 31 Mart gününde Taşkışla'da bulunan avcı taburundaki askerlerin ayaklanarak “*şeriat isteriz*” sloganlarıyla harekete geçip Meclis-i Mebusan'ı kuşatmasıyla başlayan olaylar, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki yakınlaşmaya vurulan ciddi bir darbe olarak tarihe geçecekti.

31 Mart Olayı veya karşıdevrim olarak adlandırılacak ayaklanmanın İngiltere tarafından çıkarıldığını veya yönlendirildiğini söylemeye yetecek kadar veri yoktur. Ahmad'a göre, İngiliz Sefareti'nin bu olayda oynadığı rolü belirlemek güçtür. Çünkü Dışişleri Bakanlığı'nın kaynakları bu konudan çok az söz eder. Çağdaş Türk kaynakları da pek açık değildir. Bu durumda İngiliz Büyükelçiliği bu olayda ya hiç rol oynamamıştır ya da bu olayın üzerini büyük bir dikkatle kapamıştır.³⁷⁸ İngiliz resmi belgelerinde 31 Mart ile ilgili pek az belge bulunması ve *Foreign Office* ile İstanbul'daki temsilcilikleri arasındaki yazışmalar o günlerde ilginç sayılabilecek şekilde azalma göstermesi şüpheleri arttırmaktadır.³⁷⁹ Bir iddiaya göre İttihatçılar, olayda İngiliz işbirliğini tespit ettikleri halde, bu konuyu kurcalamaktan kaçınmışlardır.³⁸⁰

karşılanmayanlar...” Bkz., Bilgin Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Buke Kitapları, İstanbul, 2004, s.140.

³⁷⁷ Ahmad, **İttihat ve Terakki**, ss.56-58. İngiliz Hükümeti'nin sağladığı parayla İstanbul'da çıkan *Levant Herald* gazetesi 31 Mart İsyanı öncesinde İttihat ve Terakki aleyhinde aktif şekilde çalıştı. Bkz., Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.144; Karal, s.81.

³⁷⁸ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.143.

³⁷⁹ Doğan Avcıoğlu, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Cumhuriyet Yayınları, 1998, s.16-17.

³⁸⁰ Olayları çıkaranların arkasında dış ülkelerin gizli teşkilatlarının parmağı olduğuna şüphe yoktur. Duruşmalar sırasında bu şüpheler kuvvetlenmiş, fakat başta Mahmut Şevket Paşa olmak üzere bazı İttihatçıların, Batılı Devletler ile arayı bozmamak için soruşturmaya izin vermedikleri görülmüştür. Bkz., Ecvet Güresin, **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Yayınları, 1998, .93-94. Ayrıca bkz., Avcıoğlu, s.16.

31 Mart Olayı ile İngiltere herhangi bir yükümlülük altına girmeden kolayca yönlendirebileceği grupları iktidara taşıyıp II. Meşrutiyet'in ilanı ile elde ettiği nüfuzunu sürdürebilirdi. Yorumlar varsayımdan ibaret olsa da olayların başarısı İngiltere'nin çıkarlarına hizmet edebilirdi. Ayrıca şunu da belirtmek gerekir ki, 31 Mart Olayı'nda yabancı bir etkiden söz edilecekse akla gelen ilk isim İngiltere olmuştur. Çünkü isyancıların İngiltere ile bağları ve İngiliz sempatanlığı tartışmasız ortadadır. Konuyla ilgili önemli çalışmalardan birine sahip olan Akşin, *"Prens Sabahattin'den, Mevlanzade'ye, Derviş'e kadar Ahrarcıların hepsi İngiltere'yi tutuyordu."* ve *"Ahrarcıların İngilizseverliği öyle yüksek derecelere varıyordu ki, bu konuda onlarla rekabete girmek imkânsızdı."* demektedir.³⁸¹ Yine Akşin'in söylediklerini dikkate alırsak, muhalefetin 31 Mart'ın patlak vereceğini önceden bildiği düşünülürse ve onların İngilizlerle ilişkileri göz önüne alınırsa, İngilizlerin de isyandan haberdar oldukları muhakkak gibidir. Buna rağmen, ayaklanmanın çıkmasını kolaylaştırmak için İngilizlerin herhangi bir yardımının olup olmadığı bilinmemektedir.³⁸²

Dönemin önemli simalarından biri olan Hüseyin Cahit anılarında, 31 Mart'ı kesinlikle bir tarafın düzenlediğini ama bu konuda kesin bir yargı ve kanısı olmadığını yazar.³⁸³ Ahmet Emin Yalman'a göre 31 Mart Olayı açık şekilde İngiliz tertibiydi:

*"Sonradan anlaşıldığına göre işin esası doğrudan doğruya bir İngiliz tertibi idi. Türkiye'nin meşrutiyet yoliyle canlanmaması, müstemlekeler alemine bir kurtuluş örneği olmaması, bizi parçalama planlarının yürürlüğe konulabilmesi, Yurdun ancak küçük bir kısmının, o da ecnebi vasiliği altında olarak, yaşatılması gibi gayelerle bir suikast planı yapılmıştı. Derviş adında bir Kıbrıslı sarhoş arzuhalci, İngiliz gizli istihbarat servisleri tarafından seçilmiş, ihtillâci ajan olarak yetiştirilmiş, Volkan gazetesini ve İttihatı Muhammedi Cemiyetini kurmak, yürütmek ve ortalığı ateşe vermek maksadiyle sahneye çıkarılmıştı."*³⁸⁴

³⁸¹ Sina Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994, s.263, 265. Akşin başka bir çalışmasında benzer yorumları yapıyor: *"Aslında, İttihat ve Terakki de İngiltere taraftarıydı ama onlar bu konuda muhaliflerinin karşısında yaya kalmaya mahkûmdular. Kamil Paşa, Sabahattin, Mizancı Murad, Safvet Lütfi (Tozan), Ahmet Bedevi (Kuran), Derviş Vahdeti gibilerinin İngilizciliği, gözü kapalı 'ne olursa olsun' türünden bir İngilizcilikti."* Bkz., Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.203. Avcıoğlu'na göre, 31 Mart Olayı'nın başkahramanı Derviş Vahdeti bir İngiliz şeriatçısıdır. Hatta İngilizcilikleri şeriatçılıklarından çok önce gelmektedir. Bkz., Avcıoğlu, s.15-16.

³⁸² Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s.254, 268-269.

³⁸³ Hüseyin Cahit Yalçın, **Siyasal Anılar**, 120.

³⁸⁴ Yalman, **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim**, Cilt:1, s.95.

Olayların II. Abdülhamit veya İttihatçılarla alakası olmadığını savunan Kurşun, 31 Mart Olayı'nı İstanbul'da İttihad-ı Muhammedi, taşrada ise İngilizlerin desteğini almış olan el-İha el-Arabi Cemiyetleri yönlendirdiğini belirtir. Prens Sabahattin'in Ahrar Fırkası, *“liberal eğilimli ve İngilizlere hayran hatta ilişki halindedir.”* İngilizlerin en önemli beklentisi hala gündemde olan Bağdat Demiryolu imtiyazı meselesinin kendi lehlerine çözmektir.

*“Bu yüzden İngilizler Prens Sabahattin'in taraftarlarını tahrik hatta destekleyerek olayların çıkmasını sağladı. Aslında yıllarca ailesini besledikleri Prens Sabahattin'e bir karşı devrim yaptırdılar ve bir taşla iki kuş vurdular. Böylece hem Osmanlı tahtında görmek istemedikleri II. Abdülhamid'ten kurtuldular ve hem de İttihatçılar üzerinde baskı oluşturdular.”*³⁸⁵

Olayların devam ettiği günlerde karşılaşılan az sayıdaki veri, İngiliz Büyükelçiliği'nin isyancılara karşı kayıtsız kalmadıklarına işaret etmektedir. Olayların Balkanlarda duyulması büyük heyecana yol açmış ve İttihatçı örgütlerden İstanbul'a telgraflar yağmıştı. Olayın ertesi günü ise İstanbul'a bir kuvvet gönderilmesi kararlaştırıldı. Mahmut Şevket Paşa komutasındaki Hareket Ordusu İstanbul'a girmek için hazırlanıyordu.³⁸⁶ İngilizlerin Balkanlardaki bu heyecanlı yükselişe karşı tepkisi mutedil çağrısı olacaktı. 15 Nisan'da Fitzmaurice'in kaleminden çıkan ve gizli ibaresiyle Selanik, Manastır ve Edirne'deki konsoloslara gönderilen telgrafta, *“Hükümet ve başkanı, Sultan tarafından görevden alınmadı ama ısrarlar ve yazılar karşısında istifa ettiler. Anayasa'ya zarar gelmedi. Sağduyu ve tedbirli bir şekilde gerçeğin bilinmesini sağlayınız.”* direktifi yer alıyordu.³⁸⁷ Alman elçisinin raporunda yer alan, Selanik Konsolosu Lamb'ın Mahmut Şevket Paşa'yı ziyaret ederek İstanbul'a yürümemesi tavsiyesi de anlamlıdır.³⁸⁸

14 Nisan'da Lowther, oluşabilecek sorunlara karşı ve İngiliz çıkarlarını korumak için İngiliz savaş gemilerinin Beyrut, İzmir ve Selanik'e doğru yola çıkmak üzere hazır bulundurulmasını talep ettiği gün, Adana'da Ermeni olayları patlak

³⁸⁵ Zekeriya Kurşun, “31 Mart Olayının Arkasındakiler”, **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss.56-59.

³⁸⁶ Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s.66-67; Karal, ss.96-98.

³⁸⁷ Berridge, s.135. Karal'ın ifade ettiğine göre, ayaklanmanın Meşruti yapıya karşı yapılmadığının duyurulmasını İsmail Kemal Bey istemiştir. Bkz., Karal, s.99.

³⁸⁸ Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s.267.

veriyordu. Bunun ardından Lowther, Mersin ve Atina’da da savaş gemilerinin bulundurulmasının önemini vurgulamaya başladı.³⁸⁹

Hareket Ordusu İstanbul’a yaklaştığında, 17 Nisan’da Parlamento üyeleri ve ulemadan oluşan heyete Fitzmaurice’in eşlik etmesi talep edildi. Anlaşıldığı kadarıyla bu talebin arkasındakilerden biri de olayların başından beri etkin rol üstlenen İsmail Kemal Bey idi.³⁹⁰ Lowther, “*iç politikalara karışmanın ne kadar tehlikeli olduğunun farkında*”ydı ama yine de bu talebi olumlu karşıladı. Daha sonra hükümet fikir değiştirerek Fitzmaurice’i heyete dâhil etmedi. 19 Nisan’da Lowther, yapacak bir şey kalmamış gibi “*olayları akışına bırakın*” diyordu.³⁹¹

Hareket Ordusu İstanbul’da hâkimiyeti ele geçirdiğinde doğal olarak İngilizlerin itibarı gölgelendi.³⁹² İstanbul’da Hareket Ordusu’nun Almanlar tarafından finanse edildiği söyleniyordu. 20 Nisan’da İstanbul’a gelen ve 31 Mart sonrasındaki sürece tanıklık eden İngiliz Arkeolog Ramsay’e göre, 1908 Devrimi İngiliz nüfuzunun zaferiyken, Nisan 1909’da aynı adamlar bir kez daha otorite haline geldiğinde, bunun İngiliz nüfuzunun çöküşü olarak kabul edilmesi garip ve zor anlaşılır bir tersine dönüşü.³⁹³ Tersine dönüşü bugün anlamlandırmak daha kolaydır. Ancak olayın kilit isimleri arasında yer alan İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı Fitzmaurice’in isyandaki rolü tam olarak bilinse soru işaretleri de bir hayli azalacaktır.

Fitzmaurice elçilikte siyaset, basın ve istihbarat ile ilgili görevler üstlenmişti ve büyük bir nüfuza sahipti. Ne var ki, “*1908 Devrimi’nin öne çıkardığı yeni siyasal*

³⁸⁹ Söz konusu bilgiyi veren Berridge, Ermeni isyanından bahsetmemektedir. Bkz., Berridge, s.136. Adana’da Cebel-i Bereket Mutasarrıfı olan Asaf Bey, 14 Nisan’dan 27 Nisan 1909’a kadar devam eden olaylarda bütün Fransız, İngiliz ve Amerikan zırhlılarının İskenderun ve Mersin önünde gösteri yaparak Ermenilere yardıma başladıklarını belirtir. Bkz., Mehmed Asaf, **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, yay. haz. İsmet Parmaksızoğlu, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2002, s.12.

³⁹⁰ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.145-146; Akşin, **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s.129, 152, 267. İsyanın ilk gününden itibaren aktif rol alan İsmail Kemal Bey’in en önemli amacı, “*Mebusu olduğu Ahrar Fırkasını iktidara taşıyarak, onun âdem-i merkezîyetçi politikasının uygulanmasını sağlamaktır. Böylece asıl hedefi olan Arnavutluk’un özerkliği veya bağımsızlığını gerçekleştirme yolunda önemli bir mesafe kat edilmiş olacaktır.*” bkz., Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar**, s.150. Ayrıca bkz., Bilgin Çelik, “*Adem-i Merkezîyetçi Bir Darbe Girişimi, 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey’in Rolü*”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:124, Nisan 2004, ss.86-91.

³⁹¹ Berridge, s.137-138.

³⁹² “*Biraz*” olarak ifade etse de Graves bunu kabul eder. Bkz., Graves, s.90.

³⁹³ W. M. Ramsay, **The Revolution in Constantinople and Turkey a Diary**, Hodder and Stoughton, London, 1909, s.16, 45.

güçlere karşı düşmanca duygular besliyordu.”³⁹⁴ Bu duygular yeni siyasi güçlerle alakalı değildi sadece, Ermeni olaylarının baş gösterdiği 1890’ların ilk kısmında Fitzmaurice’in Doğu Anadolu’ya görevli olarak gönderildiği zaman yazdıkları, Türkler hakkındaki taraflı bakışını gözler önüne seriyordu ve bu bakış daha sonra da çok değişmedi.³⁹⁵ Fitzmaurice hakkındaki en kapsamlı eserin yazarı Berridge, Fitzmaurice’in isyanın ilk gününden itibaren pek az yazdığını ve faaliyetlerinin büyük ölçüde belirsizliğine değinir.³⁹⁶ İsyan sırasında sık sık Yıldız Sarayı’na gitmesi dedikodulara neden olmuştur.³⁹⁷ Fitzmaurice, ayaklanmada oynadığı rol nedeniyle gerici olarak adlandırmış ve Jön Türklere göre artık damgalanmış bir adamdı. Kendi meslektaşları tarafından bile, yanlış ata oynamak ve güç dengelerini yanlış hesapladığı için Temmuz devriminden sonra İngiltere’nin İstanbul’daki itibarını arttırmak için kullanılabileceği büyük bir fırsatı heba etmekle suçlanıyordu.³⁹⁸ Fitzmaurice ise suçlamaları kabul etmiyordu. Fitzmaurice’e göre, karşı devrimciler yalvarmış olsa da elçilik taraf tutmamıştı. Ayrıca İngiliz cemaati üyelerinin inandığı gibi Türkiye’deki Alman nüfuzu artmamış, sadece ordu içindeki güçlü Alman mayası ortaya çıkmıştı.³⁹⁹ Fitzmaurice görevini 1913 yılının ortasına kadar sürdürdü. Mahmut Şevket Paşa’nın suikastında parmağı olduğu düşünüldüğü için, yeni Büyükelçi Sir Louis Mallet İstanbul’a geldikten sonra İttihatçıların isteği üzerine görevi son buldu.⁴⁰⁰

³⁹⁴ David Barchard, “1908-1910 Döneminde İngiliz-Türk İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşın vd.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, s.699.

³⁹⁵ Berridge, ss.40-48. 1906-1907 yılı raporunda Fitzmaurice, basının etkinliğinin sıfır olduğu ve hiçbir önemli askeri be siyasi haberi yazmadığını, fikirlerin “*korkunç bir sansür*” tarafından ezildiğini belirtiyordu. 12 Nisan 1908’de Tyrell’a gönderdiği telgrafta kendilerini dışlanmış hissettiğini yazıyordu: “*Son birkaç yıldır Makedonya, Ermenistan ve Türk-İran sınırındaki ticari ilişkilerimizi izlemek güçleşti. Padişah bizim çalışmalarımızı düşmanca buluyor. Bizim amacımızla padişahın davranışları uzlaşmaz durumdadır. Merkezci bir teokrasi olan bu sultanlıktaki ilkel ekonomik kavramlar her büyük iş ve ticaret anlaşmasını bir lütf gibi görüyor ve biz bu lütfün dışında bırakıyoruz.*” Söz konusu belgeler için bkz., Meram, ss.176-179; Uğurlu, s.100, 107; Ulubelen, s.57-58.

³⁹⁶ Berridge, s.134.

³⁹⁷ Graves, Fitzmaurice’in muhafız alaylarının muhtemel davranışlarını ve Sultan’ın bu kargaşada parmağı olup olmadığını anlamak amacıyla Saray’a gittiğini iddia eder. Bkz., Graves, s.90.

³⁹⁸ Eleştirenler arasında, H. F. B Lynch, eski Baştercüman Sir Adam Block, Başkosolos Harry Eyres gibi isimler vardı. Bkz., Berridge, s.138.

³⁹⁹ Berridge, s.142.

⁴⁰⁰ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.145. Cemal Paşa hatıralarında Fitzmaurice için, “*Mahmud Şevket Paşa suikastının hakiki tertipçisi olan bu şeytan ruhlu adam...*” demektedir. Bkz., Cemal Paşa, **Hatıralar**, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001, s.49.

Hareket Ordusu durumu kontrol altına aldığında, olaylar sırasında ihtiyatlı davranan ve sorumluluk almamaya özen gösteren Sultan II. Abdülhamit, 27 Nisan'da tahtını kaybetti ve ertesi gün Sirkeci Garı'ndan trenle Selanik'te bulunan Alatini Köşkü'ne sürgüne gönderildi.⁴⁰¹ Olaylar başladığında Sadarete getirilen Tefvik Paşa, 5 Mayıs 1909'da görevi tekrar Hüseyin Hilmi Paşa'ya bırakmak zorunda kaldı ve Londra Büyükelçiliği'ne atandı. Bu görevi Osmanlı İngiliz diplomatik ilişkilerinin kesildiği Kasım 1914'e kadar sürdürecekti.⁴⁰² 31 Mart'ın ardından İttihat ve Terakki ise, *"1912 yılına kadar sürecektir sıkı yönetimli bir döneme, rakiplerini sindirerek girmişti."*⁴⁰³

Sular durulduktan sonra İngilizlerin olayın kendileri aleyhine dönmesini engelleme çabası açığa çıktı. 30 Nisan 1909'da *The Times* gazetesinde çıkan haberde, isyan sırasında pek çok Türk'ün İngiliz Büyükelçiliği'ne sığındığı veya İngiliz yetkililerinden koruma talep ettiği ayrıca bunlardan biri olan Mahmut Muhtar Paşa'nın teşekkürlerini sunmak için Lowther'i ziyaret ettiği özellikle vurgulandı. Aynı tarihli haberde bütün yabancı hükümdarların yeni Sultan'a tebriklerini sunduğu ama Kral VII. Edward'ın telgrafının ilk ulaşan olduğu yazıldı.⁴⁰⁴

İngiliz Dışişleri de İstanbul'daki İngiliz Büyükelçiliği'ni dikkatli davranılması konusunda uyardı. Grey, 30 Nisan 1909'da Lowther'a özel bir telgraf gönderdi. Son üç dört ay içinde İttihatçılara karşı kendimizi çok eleştirel bir tutum içine kaydırıyoruz eleştirisinde bulundu. İttihatçıların son olaylardan bir şeyler öğrendiklerini umut ediyordu. *"Onlar güvenilir kişiler olduklarını gösterdiler. Biz (onları) daha az eleştirmeli ve (onlara) daha çok sempati göstermeliyiz."* 31 Temmuz 1908 tarihli telgrafındaki gibi Grey, iyi unsurların desteklenmesi gerektiğini düşünüyordu ve bunların ordu içinde bulunduğunu zannediyordu. *"Türkiye için*

⁴⁰¹ Georgeon, ss.577-583. Sultan II. Abdülhamit, Şeyhülislam Mehmet Ziyaettin Efendi'nin onayladığı fetva ve Meclis-i Umumice verilen karar üzere hal' edildi. 27 Nisan 1909'da Osmanlı tahtına Beşinci Mehmet unvanıyla veliaht Mehmet Reşat Efendi oturdu. Suret-i Fetva ve Meclis-i Umumi Kararnamesi için bkz., Ali Cevat Bey, **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, yay. haz. Faik Reşit Unat, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1991, ss.148-154. Ayşe Osmanoğlu, babası Sultan II. Abdülhamit'in bu konuda şunları söylediğini aktarır: *"Eğer 31 Mart Vakası'nı ben ihdas etmiş olsaydım bu şekilde yüzüme gözüme bulaştırmazdım. Nasıl yapılacağını pek âlâ bilirdim. Tarih bu hakikati bir gün meydana çıkaracaktır."* Bkz., Osmanoğlu, s.174-175.

⁴⁰² Büyükelçiliğe atanacağı Nisan başında kesinleşmesine rağmen 31 Mart Olayı sonucu sadrazam oldu. Londra Büyükelçiliği zamanında önemli roller üstlenecektir. Bkz., Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, s.64.

⁴⁰³ Tarık Zafer Tunaya, **Türkiye'de Siyasal Partiler Cilt:I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.191.

⁴⁰⁴ "Refugees and the British Authorities", **The Times**, 30 April 1909.

umutların olduğu tarafta olmalıyız ve etkimizi gerçekten önemli olan tavsiyelere yoğunlaştırmalıyız.”⁴⁰⁵ Aksi takdirde İngiliz nüfuzu Osmanlı topraklarında tekrar azalacak ve başka bir devlet yani Almanya etkinliğini arttıracaktı. İngiliz Dışişleri bu kritik durumda İstanbul’daki İngiliz Büyükelçiliği’nin belirleyici konumunun farkındaydı.⁴⁰⁶ 1 Mayıs’ta İngiliz Dışişleri Müsteşarı Hardinge, Lowther’a “Türkiye’deki reform umudumuz Jöntürklerdir. Onlar buna sıcak yaklaşmaz ve bize güvenmezlerse çok geçmeden başka bir güç odağına güvenmeyi öğrenecekler, İstanbul’da ele geçirdiğimiz harika konumumuzu da birkaç ay içinde kaybedeceğiz.”⁴⁰⁷

Korkusu açıkça ifade edilen düşünce, yavaş yavaş hayat bulmak üzereydi. İktidar değişimini takip eden ay Almanya’dan askeri danışmanlar talep edildi. Goltz Paşa’nın 12 Temmuz 1909’da İstanbul’a ayak basması Almanlar için işlerin yoluna girmesi anlamına geliyordu.⁴⁰⁸ Rathmann, İngiltere’ye duyulan güvenin 31 Mart Olayı’nda İngilizlerin parmağının bulunduğu anlaşılmaması ve Girit sorununun İngiltere’nin Yunanistan’ı Osmanlılara karşı kışkırtması ile daha da azaldığını belirtir.

“Almanların Boğaziçi’nde yeniden kazandığı üstünlüğün en açık ifadesi, Bosna-Hersek’in ilhakından doğan bunalım sırasında Avusturya ile Osmanlılar arasında arabuluculuk yapmağa çalışan General Colmar von der Goltz’un İstanbul’a gönderilmesi, 1909 baharında çok sayıda Prusyalı subayın Osmanlı ordusunun yeniden düzenlenmesi işinde görevlendirilmesi ve Osmanlı subaylarının Almanya’da eğitim görmelerinin kararlaştırılmaları olmuştur.”

Şansölye Bülow’un Goltz Paşa’ya verdiği siyasal görev, Türkleri askeri, politik ve ekonomik açıdan Almanların yanına çekmek ve Almanlara bağlamaktır. Ayrıca 1909 yazından itibaren İstanbul’daki durum Alman finans kapitali açısından önemli ölçüde düzelmeye başladı.⁴⁰⁹

⁴⁰⁵ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 30 April 1909 (Private)”, **BDOW**, Vol.V, s.319-320. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Meram, s.188; Uğurlu, s.108; Ulubelen, s.63-64.

⁴⁰⁶ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.147.

⁴⁰⁷ Berridge, s.139-140.

⁴⁰⁸ Yorulmaz, s.344.

⁴⁰⁹ Rathmann, s.98-99.

4.2.3.3. İngiltere İle İttifak Girişimleri

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden olaylarda İngilizlerin Osmanlı Devleti'ne yönelik politikaları girift bir hal alırken İngilizlere karşı İttihatçıların kafasındaki soru işaretleri artmış olmalıdır. Ancak Osmanlı jeopolitiği ve Avrupa'daki dengeler geniş kapsamlı düşünüldüğünde İngilizlerin kolayca bir tarafa bırakılamayacağı kesindi. Bunun farkında olan İttihatçılar, Temmuz ayında bir kez daha İngiltere'nin yolunu tuttular. Bu ziyaret ile 31 Mart'ın Osmanlı İngiliz ilişkileri üzerinde yarattığı olumsuzluktan faydalanılıp, şüpheleri ortadan kaldıracak bir ittifak anlaşması yapılabilirdi.

Talat Bey başkanlığında Meclis-i Mebusan üyelerinden oluşan heyet, İngiliz Parlamentosu'ndan gelen bir davet üzerine Paris ve Londra gezisine çıktı. Heyet, Temmuz başında İstanbul'dan hareket ederek 9 Temmuz 1909'da Marsilya'ya ulaştı. Paris'te büyük ilgi ile karşılandı. Buradaki temaslarının ardından heyet, 17 Temmuz'da Londra'ya hareket etti. Londra'da da benzer bir ilgiyle karşılandılar. Kral VII. Edward tarafından verilen yemeğe katılıp temaslarda bulundular. 22 Temmuz'da Avam Kamarası'nda Osmanlı heyeti onuruna verilen ve İngiltere Başbakanı Herbert Asquith'in başkanlık ettiği öğle yemeğinde karşılıklı dostluk ifadeleri kullanıldı. Talat Bey'in "*İngilizlerin sevgisinin içtenliğinden en ufak bir şüphemiz yoktur*" sözleri, 31 Mart'ın bıraktığı kötü izlerin yok sayılabileceği anlamına geliyordu. Ancak Fransa'nın Londra Büyükelçisi'nin Dışişleri'ne gönderdiği rapordan da anlaşılacağı üzere Osmanlı heyeti "*özel bir başarı elde edememişti.*"⁴¹⁰

Osmanlı İngiliz ittifakı yine gerçekleşemedi. İngiltere açısından düşünüldüğünde bu ittifakın hayat bulma imkânı zaten yoktu. Çünkü daha önce bahsedildiği gibi Avrupa'da yükselen tansiyon sonucu İngiltere, tercihini 1907 yılında Rusya'dan yana kullanmış ve Rusya-Fransa ile bir blok oluşturmuştu. 1907 tarihinden sonra Rusya artık önlem alınması gereken bir tehdit değil

⁴¹⁰ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.149; Ahmet Ali Gazel ve Sacit Uğuz, "Osmanlı Mebuslarının Avrupa Seyahati (1909)", **Atatürk Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, Ocak 2006, ss.223-242; Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, ss.65-72; Salih Tunç, "II. Meşrutiyet'in İlk Yılında Paris'te Bir Jön Türk Delegasyonu: Talât Bey Heyeti" **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXV, Sayı:2, Aralık 2010, ss.547-582. Barchard, "*Abdülaziz'in 1867'deki Londra ziyareti bir yana bırakılırsa; bu, İngiliz-Türk diplomatik temaslarının en coşkulu olanıydı.*" demektedir. Barchard, s.706.

gücendirilmemesi gereken bir müttefik durumundaydı. İngilizler politikalarını belirlerken Rusya faktörünü göz önüne almak zorundaydılar.

1908 Devrimi, Osmanlı İngiliz ilişkileri için gerçekten yeni bir fırsat olabilir miydi? 1908 yılının ikinci yarısında umut yaratan yakınlaşmaya rağmen İngiltere'nin Osmanlı ile ilişkileri eski dostluk günlerinden farklıydı. İlişkilerin eski haline döneceğini zannetmek güzel bir hayal gibidir. Aslına bakılırsa yeni rejim ile birlikte devletler Almanya'dan boşalacak yeri doldurmanın peşindeydi.⁴¹¹ İngiltere'nin de temel amaçlarından biri, siyasi yükümlülük üstlenmeden ekonomik üstünlük sağlamaktı.⁴¹² 1908 Devrimi sonrasında İngiltere, hem kurduğu bloğun selameti için hem de yeni kurulan Türk rejimini kaybetmemek için politikasını dikkatlice belirlemesi gerekiyordu. Rusya'yı küstürmemeli, Osmanlı'yı gözden çıkarmamalıydı.⁴¹³ Osmanlı Devleti ile ileriye yönelik bağlayıcı bir siyasi birliktelik, İngiltere'nin Rusya ile ittifakına zarar verebilirdi. İngiltere mümkün olduğu kadar bundan kaçınmaya özen gösterdi. Eğer tercih yapması kaçınılmaz olacaksa tercihinin Rusya'dan yana kullanacağını, İttihatçıların her ittifak arayışında gösterecekti.⁴¹⁴

İttihatçıların İngiltere'den ittifak beklentisi ne kadar samimi ve gerçekçiydi? Tarihsel süreçte yaşanan gelişmeleri analiz edememişler miydi? Yoksa körü körüne

⁴¹¹ Ramsaur'a göre, Abdülhamit'i tahtan indirmeye çalışan devletlerin basında İngiltere geliyordu. Bkz., Ramsaur, s.197. Graves'in yorumu ise Ramsaur'un söylediklerini tamamlayıcı tarzdadır: "Eskiden Abdülhamid karşıtı olan İngiliz siyaseti şimdi tamamen Türk yanlısı olmuşken diğer hükümetler Genç Türklere kur yapmayı deniyordu." Bkz., Graves, s.66.

⁴¹² Grey, 23 Ağustos 1908 tarihinde Lowther'a gönderdiği telgrafta bu durumun altını çizdi. Grey, 10 Aralık 1905 tarihinde Dışişleri Bakanı olduğunda Türkiye'deki ticari teşebbüslerden tamamen dışlanmış olduklarını üzümlere görmüştü. Bu nedenle İngiliz girişimlerinin tek başına şansı olmadığı için Fransızlarla işbirliğini teşvik etmişti. Şimdi ise uygun şartlarda ve dikkatli bir şekilde yatırımlar arttırılabildi: "İngiliz sermayesine iyi fırsatlar verileceğini ummalı ve beklemeliyiz; ama zahmetli ve sağlıksız olan şartları da desteklemeyeceğiz." diyordu. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir Gerard Lowther, 23 August 1908 (Private)", **BDOW**, Vol.V, s.266-267.

⁴¹³ Grey'in ifadelerinde bu husus açıkça ortadadır: "Şimdi hassas nokta, Rusya olacaktır. Lord Beaconsfield'in eski politikasına geri dönemeyiz. Rusya karşıtı olduğumuza dair herhangi bir şüpheye yaratmadan Türk yanlısı olmalıyız." Aktaran Heller, s.11. Grey etkilerinin en üst seviyede olduğu zaman şunları söylüyordu: "Bizim tavrımız açıktır. Bu umut devam ettiği sürece (yeni rejimi) hoş karşılamalıyız ve cesaretlendirmeliyiz. Ama Rusya'ya, onlara karşı bir set olarak Türkiye'yi desteklediğimiz eski politikamıza döndüğümüz izlenimini vermemeye dikkat etmeliyiz. Ve mümkünse Rusya ile beraber çalışmaya istekli olduğumuz göstermeye devam etmeliyiz." Bkz., "Sir Edward Grey to Sir Gerard Lowther, 11 August 1908 (Private)", **BDOW**, Vol.V, s.266. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Meram, s.186; Uğurlu, s.111-112; Ulubelen, s.62. (Uğurlu, sehven belgenin Lowther'dan Grey'e gönderildiğini yazmaktadır.) Avusturya'nın Bosna Hersek'i ilhakı sırasında ortaya çıkan tabloda, İngiltere'nin Osmanlı'yı desteklemesi çoğu zaman Rusya'nın çıkarları ile uyuşmadı. Bu çelişkili durum içinde İngiltere, kazandığı müttefiklerinden hiçbirini feda etmek istemedi. Bkz., M. B. Cooper, "British Policy in the Balkans 1908-9", **The Historical Journal**, Vol.7, No.2 (1964), s.260.

⁴¹⁴ Soy, İttihat ve Terakki'nin İngiltere ile ilişkilerinde Rusya gerçeğini kavrayamadığı eleştirisinde bulunur. Bkz., Soy, "1908 Jön Türk Devrimi'ne ...", s.157.

bir İngilizcilik miydi bu? Bu sorulara verilebilecek cevapların başında “mecburiyet” gelecektir. Konu hakkında önemli eserlere sahip olan Ahmad’ın söyledikleri dikkate değerdir:

*“Jön Türkleri İngiliz, Fransız ya da Alman yanlısı olarak görmek yanlıştır, çünkü onların büyük güçlere karşı tavırlarını günümüzde ‘ulusal çıkar’ sözüyle anlatılmak istenen şey belirliyordu; şu ya da bu güce duyulan öznel eğilimlerle bir ilgisi yoktu bunun. Böylelikle 1908-1909 yıllarında İngiltere’yi tutan siyasetlerine karşın, İngiltere’nin Irak üzerinde denetim kurmasına izin vermeye razı değildiler. Bu sorun, 1909 ve sonrasında İstanbul’la Londra arasındaki ilişkilerin soğumasına yol açtı.”*⁴¹⁵

Yine başka bir çalışmasında Ahmad, İttihatçıların İngiliz yanlısı tutumlarını samimiyetsiz görmez. Ama İngilizler açısından iyi ilişki kurulmasının önünde engel vardır. Bu engel, Irak ve Basra Körfezi’ndeki sorunlardır.⁴¹⁶ “Aslında Osmanlı-İngiliz dostluğu imkânsızdı ve her iki taraf da bunun pek farkında değildi” diyen Akşin’e göre, İngilizler az çok bu imkânsızlığı bildiği için kendilerini daha fazla tutan ama güçsüz ve azınlıkta kalan muhalefeti desteklediler. Böylece İttihat ve Terakki’nin iktidarı İngiltere için Osmanlı Devleti’ni desteklememek için bir bahane yarattı.⁴¹⁷

Lowther’ın yazdığı 1909 Yılı Türkiye Raporu’nda, Türk dış politikasındaki genel trendin herhangi bir Büyük Güç ile ittifak kurmak yerine Büyük Güçler’in tamamıyla iyi ilişkiler kurmak olduğunu yazar.⁴¹⁸ Lowther’ın raporunda belirttiği gibi, İttihatçıların dış politikası tek devlete bağımlı değildi ve İttihatçılar dış politikada ellerindeki az sayıdaki kozu kullanmaktan geri kalmıyorlardı. Bu kozlardan biri Lynch Meselesi idi. 1909 yılının sonunda Berlin Bağdat Demiryolu ve sulama işi haricinde Mezopotamya üzerindeki nüfuz mücadelesinin somutlaştığı konulardan biri olan Lynch Meselesi, Paris ve Londra’dan elleri boş dönen İttihatçıların İngilizlere uyarısı gibi algılanabilecek bir hamleye dönüştü.

⁴¹⁵ Feroz Ahmad, “İttihat ve Terakki’nin Dış Politikası (1908-1919)”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, s.295.

⁴¹⁶ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.149.

⁴¹⁷ Akşin, **Şariatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, s.266. Akşin başka bir eserinde, İttihat ve Terakki’nin İngiliz dostluğunu içtenlikle istediğini belirtiyor. Bkz., Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.204.

⁴¹⁸ “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (31 January 1910)”, Inclosure in Doc.25. “Annual Report on Turkey for the year 1909”, **BDEA**, Vol.XX, Doc.26, s.117. Ayrıca söz konusu rapor temel alınarak yapılan bir çalışma için bkz., Orhan Turan, “İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther’in Gözünden Osmanlı Devleti’nin Dış İlişkileri (1908-1909)”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:63, Güz 2018, ss.343-363.

4.2.3.4. Lynch Meselesi

Dicle ve Fırat Nehirleri'nde taşımacılık yapan *Lynch Şirketi*'nin Hamidiye Vapur İdaresi ile birleşerek İngiliz-Osmanlı ortaklığında Mezopotamya nehirlerinde ulaşım tekeli oluşturma çabası 31 Mart sonrasında yeni bir boyuta taşındı. Sultan Reşat, Hazine-i Hassa'ya ait olan Nafia imtiyazlarını devlet hazinesine bağışladığı için *Lynch Şirketi* ile görüşmeleri Nafia Nezareti'nin yapması gerekiyordu. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, *Lynch Şirketi* ile bir ön anlaşma imzaladı. 1909 yılının Kasım ayından itibaren Osmanlı basınında başlayan Lynch Meselesi tartışmaları Osmanlı Parlamentosu'na da taşınarak genişledi.

Hükümetin Meclis-i Mebusan'a danışmadan İngiliz bir firmayla ortaklık kurma çabası, eleştirilere neden oldu. Bağdat Demiryolu konusunu Meclis görüşmelerine taşıyan Bağdat Mebusu İsmail Hakkı Bey tarafından Meclis-i Mebusan'a 29 Kasım 1909 tarihinde Lynch Meselesi ile ilgili gensoru önergesi verildi. Gensoruda konunun neden Meclis-i Mebusan'a gelmediği soruluyordu. Milleti ilgilendiren böyle önemli konuların mebusların onayına sunulması gerektiğini çoğu mebus destekledi ve Hükümet'in 11 Aralık'ta Meclis-i Mebusan'da açıklama yapmasına karar verildi. Görüşmeler Meclis-i Mebusan'da iki oturum sürdü. Tartışmalar Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti ile İttihatçılar arasındaki ilişkiyi kopma noktası getirdi ve Hüseyin Hilmi Paşa 28 Aralık 1909'da istifa etti. 13 Ocak 1910 tarihinde İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti görevi devraldığında Meclis'in onayından geçemeyen anlaşma iptal edildi. Ayrıca İbrahim Hakkı Paşa, Mezopotamya'daki diğer İngiliz imtiyaz tasarılarını da reddetti.⁴¹⁹

Dönemin Osmanlı basını ve Meclis tartışmaları incelendiği zaman görülecektir ki, yazar ve mebusların Lynch Meselesi'ne dair ortak bir kanaati yoktu. Nafia işlerine yönelik tartışmalardaki ortak kanaat genellikle milletin çıkarlarıydı. Bazıları bunu yabancı sermayede görüyor, bazıları ise yabancı sermayeyi bir boyunduruk altına girmek olarak değerlendiriyordu. Meselelere konu olan imtiyazlar,

⁴¹⁹ Malhut, **Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu**, ss.24-34. Ayrıca bkz., Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.149-150; Ahmet Ali Gazel, "İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa'nın İstifası", **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, 2001, ss.259-266; Ahmet Mehmetefendioğlu, "Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin İstifası ve Lynch Şirketi", **Tarih ve Toplum**, Cilt:28, Sayı:164, Ağustos 1997, İletişim Yayınları, ss.13-19; Ekinci, ss.309-315; Kocatürk, **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri**, ss.273-277.

sermayenin geldiği ülke ile bir tutulduğu için Lynch Meselesi denildiğinde İngiltere ve Bağdat Demiryolu denildiğinde ise Almanya akla geliyordu. Bu nedenle İngiliz ve Alman nüfuz mücadelesinin izleri tartışmalara bolca yansdı. Konunun ekonomik boyutu haricinde siyasi ilişkilerin yönlendirici etkisi dönemin tanıklığını yapanların gözünden kaçmadı. Lynch Meselesi'ne karşı eleştirel tavır alanlar Alman, lehte davrananlar ise İngiliz taraftarı olarak itham edilebiliyordu.⁴²⁰ Çıkarları zedelenen bölge sakinlerinin baskısı ve muhalif kesimin eleştirileri ile tartışmalarda Hükümet karşıtı bir hava baskın hale geldi. Ama tartışmaların sonunda Meclis-i Mebusan'da yapılan oylamada büyük çoğunluk Hükümet'in kararını destekledi. Bu oylama ne Hüseyin Hilmi Paşa'nın istifasına ne de İngilizlerin tepkisine engel olabildi.⁴²¹

Dicle ve Fırat Nehirleri'nde İngiliz-Osmanlı ortaklığında bir taşımacılık şirketi kurulması fikri, Balkan Savaşları arasında tekrar gündeme gelip bu konuda birçok görüşme yapılmasına ve sonuçta bir sözleşme dahi imzalanmasına rağmen I. Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle uygulamaya geçirilemedi. Petrol konusunda da benzer bir durum yaşandı. İngiliz Dışişleri Bakanlığı stratejik gerekçelerle, Mezopotamya'nın hemen her yerinde İngiliz çıkar gruplarının petrol imtiyazı almalarına yardımcı olmak için diplomatik çaba harcadı. Savaş patlak verdiğinde petrol imtiyazı fiilen alınamamıştı.⁴²²

Akşin'in ifadesine göre, Lynch imtiyazının iptali kısa vadede yanlış bir hareket olarak değerlendirildiği takdirde, bu mesele İttihat ve Terakki ile İngiltere arasındaki ilişkilerde dönüm noktası olacaktı.⁴²³ Lynch Meselesi'nin Osmanlı İngiliz ilişkilerinde II. Meşrutiyet ile ortaya çıkan umutların kaybolmasındaki etkin unsurlardan biri olduğu tartışma götürmez. Ancak II. Meşrutiyet sonrası Osmanlı İngiliz ilişkilerinde bir dönüm noktası belirlemek kolay değildir. Çünkü geniş kapsamlı düşünüldüğünde, II. Meşrutiyet ilan edildiği zaman zaten İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikası çoktan rafa kalkmış durumdaydı. II. Meşrutiyet

⁴²⁰ "Linç meselesi birinci derecede bir Alman entrikasıdır." diyecek kadar ileri gidebiliyordu. Bkz., Hüseyin Cahit, "Linç Meselesinde Müessirat", **Tanin**, 11 Kanunuevvel 1909. Önde gelen İttihatçılardan Cavit Bey de Hüseyin Cahit Bey gibi Hükümet'in kararını genel olarak destekledi. İsmail Hakkı Bey başta olmak üzere, birçok İttihatçı mebus tartışmanın çeşitli yerlerinde bu imtiyaz girişimine karşı çıktı. Hatta bu nedeniyle Ahmet Ferit Bey partiden ihraç edildi.

⁴²¹ Gazete haberleri, Meclis-i Mebusan tartışmaları ve değerlendirme için bkz., Malhut, **Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu**, ss.43-86. Ayrıca 29 Kasım 1909, 11 Aralık 1909 ve 13 Aralık 1909 tarihli Meclis-i Mebusan görüşmeleri için bkz., **MMZC**, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-13 Kanunusani 1325, ss.140-143, 245-265, 268-293.

⁴²² Kent, "Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu, 1900-1923", s.211.

⁴²³ Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, s.260.

ile olan şey, ilişkilerin tekrar eski haline döndürülüp döndürülemeyeceğiydi. 1909 yılındaki olaylarda bunun gerçekleşemeyeceği belirginleşiyordu.⁴²⁴ Kocatürk'ün ifade ettiği üzere, “1911 yılından itibaren ilişkilerde yaşanan bozulma ortaya çıkan yeni sorunlar ve krizlerle daha da ağırlaşacaktı.”⁴²⁵

4.2.3.5. 1910 Borçlanma Girişimi

II. Meşrutiyet dönemindeki dış ilişkilerde bir dönüm noktası aramak gerekirse bu Almanya'nın eski prestijine kavuştuğu 1910 borçlanması olmalıdır. Mali boyuttan çok siyasi bir mücadeleye dönüşecek bu borçlanma girişiminde İngiltere'nin takındığı tavır, 1909 yılı olaylarından daha fazla Osmanlı İngiliz ilişkilerine zarar verecekti. Ama asıl önemlisi, özellikle İttihatçıların sivil kanadı tarafından Almanlara karşı duyulan hisler değişecek ve uzunca bir süre gündemde kalan borçlanma konusunun yerli ve yabancı basında sıkça yer bulmasıyla kamuoyu da etkilenecekti.⁴²⁶

⁴²⁴ Lowther 1909 Yılı Türkiye Raporu'nda, Meşrutiyet'in ilk günlerinde Türklere gösterilen şefkat parlamentosunun çok belirgin olduğunu ama zaman geçtikçe soğuma belirtileri gösterdiğini yazdı. Bkz., “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (31 January 1910)”, Inclosure in Doc.25. “Annual Report on Turkey for the year 1909”, **B DFA**, Vol.XX, Doc.26, s.117.

⁴²⁵ Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, Birinci Cilt (1911-1912), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011, s.41. Kocatürk'ün II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı İngiliz ilişkilerini ele alan doktora tezinin başlığı *Türk-İngiliz İlişkileri'nin Kopuş Sürecinde Son Aşama (1911-1914)*'tür. İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü'nde 2010 yılında tamamlanan doktora tezi 2011 yılında *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)* başlığı ile iki cilt olarak Boğaziçi Yayınları tarafından basılmıştır. Ayrıca Osmanlı İngiliz ilişkilerinde yaşanan dönüşüme ilişkin birkaç yorum şöyledir: “19. yüzyılın sonlarında, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili İngiliz siyaseti, ‘Avrupa topluluğu ile uyum’ üzerinde biçimlendiriliyordu. 20. yüzyılın başında, bunun yerini Rusya ile Fransa ile anlaşma aldı. 1910'dan itibaren, İngiliz dış siyasetinde Türkiye'nin dolaysız önemi azalmaya başladı.” Bkz., Barchard, s.698. “1909 yılı sonuna kadar, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki siyasi durum tam olarak İtilaf Devletlerinden yanaydı. Fakat 1910 yılından sonra Yakındoğudaki Alman saygınlığı yeniden yükselmeye başladı ve 1911 baharında Almanya'nın Türkiye'deki etkinliği eski yüksek durumuna döndü... İngiltere, Mısır ve Hindistan'daki milliyetçilik hareketlerinin Türkler tarafından desteklenmesinden; Fransızlar da İslâmcılık hareketinin Tunus, Cezayir ve Fas'ta tepkiler uyandırması olasılığından huylanmaya başladılar... İngiltere'nin, Girit işlerine karışması ve küstah Kuveyt Şeyhi'ni desteklemesi durumu büsbütün karıştırdı.” Bkz., Earle, ss.203-205.

⁴²⁶ Borçlanma konusu 1910 yılının Mayıs ayından Kasım ayına kadar basını meşgul etti. Gelişmelerin yerli ve yabancı basından takibi için bkz., İrmak Karabulut ve Bayram Bayrakdar, “İkinci Meşrutiyet Döneminde İstikraz Politikası Üzerine Bir Basın Tartışması: ‘Londra İstemez Berlin Yapamaz’”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XVII, Sayı:35, Güz 2017, ss.39-84. Ayrıca İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin yarı resmi yayın organı durumunda olan *Tanin* gazetesinden hareketle konunun aktarılışı için bkz., Faysal Mayak, **Tanin Gazetesine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2008, ss.5-57. Konu daha sonra Meclis-i Mebusan görüşmelerine de yansdı. Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hükümetin icraatına dair beyanatının içinde yer alan

1910 yılının ikinci yarısında, Osmanlı maliyesinin kronik sorunu olan bütçe açığını kapatmak ve ihtiyaçları karşılamak üzere Avrupa sermaye çevrelerinin kapısı bir kez daha çalındı. Daha önce de değinildiği gibi, Osmanlı borçları üzerinde en çok söz sahibi olan Fransızlardı ve 25 Kasım 1909'da Maliye Nazırı olan İttihatçıların ünlü isimlerinden Cavit Bey borç bulabilmek amacıyla öncelikle Paris'in yolunu tuttu. 1908 ve 1909 yılında *Osmanlı Bankası* ile borç anlaşmaları yapılmıştı. 1910 yılında ise Fransız Hükümeti'nin müdahalesi borçlanmanın önündeki en büyük engeldi. Fransız Dışişleri Bakanı Pichon, Osmanlı mali sisteminde Fransızların etkinliğini arttırmak ve harcamaların kontrolünü sağlamak istiyordu. Osmanlı maliyesi üzerindeki bu tahakkümcü şartların kabul edilemezliği sonucu Cavit Bey rotasını Londra'da çevirecekti.

Cavit Bey, Ernest Cassel'in kurucularından olduğu *Türkiye Milli Bankası*'ndan (The National Bank of Turkey) hayli ümitliydi. *Türkiye Milli Bankası*, II. Meşrutiyet'in yarattığı dostluk havası içinde İngiliz Hükümeti'nin desteğiyle Osmanlı topraklarındaki İngiliz girişimcilerin önünü açabilmek amacıyla 1909 yılının ortalarında İstanbul'da faaliyete başladı. Fransa'daki ümitlerin bittiği sırada *Türkiye Milli Bankası* ile bir anlaşmaya çok yaklaşıldı hatta Cassel ile anlaşıldığı yönünde haberler duyuldu. Ancak Fransız Hükümeti'nin yaptığı gibi İngiliz Hükümeti de borçlanma işine karıştı ve kabul edilebilir şartların uzağında kalan borçlanma görüşmeleri sonuçsuz kaldı. İngiliz Dışişleri'ne göre borç isteyen Jön Türkler, iki sene önce çok şey yapmalarına rağmen şimdi iflasla sonuçlanacak savurganlıklarının yanında İngiliz çıkarlarına karşı çalışmaya kararlı görünüyorlardı.⁴²⁷ İngiliz politikalarının belirlenmesinde öncelik, *Türkiye Milli Bankası* veya Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği değil Fransa ile yürütülen ilişkiler oldu.

The Economist dergisinde yayımlanan ve “*Osmanlı İstikrazı ve Politika*” veya “*Türk İstikrazı ve Ecnebi Politikası*” ismiyle 10 Ekim 1910'da dönemin Osmanlı basınına yansıyan makalede, konuyla ilgili önemli tespitler yer aldı.

borçlanmaya ilişkin 3, 5, 7 ve 8 Aralık 1910 tarihli görüşmeler için bkz., **MMZC**, C:1, D:1, İS:3, 1 Teşrinisani 1326-18 Kanunuevvel 1326, ss. 272-299, 304-347, 353-424, 427-489.

⁴²⁷ Marian Kent, “Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, **The Historical Journal**, Vol.18, No.2 (Jun., 1975), s.378. Burman, Cassel'in Dışişleri'nin yürüttüğü politikaya sadık kalmakla birlikte kendi çıkarları açısından da hareket ettiğini ve amacının Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki iyileşmeden faydalanarak bankası ile bu fırsatı değerlendirmeye çalıştığını savunur. Bkz., John Burman, “The National Bank of Turkey Revisited”, **Oriens**, Vol.31 (2009), ss.225-236.

“...İngiltere’nin Genç Türkiye’ye karşı beslediği hissiyat-ı teveccühkaraneyi fiilen teyit ve takviye etmeye veya hiç olmazsa bu hissiyatın başka taraflardan gösterilecek teshilat-ı maliye (mali kolaylıklar) ile haleldar edilmesine mani olabilmek için İngiltere Hariciye Nezareti’nin talebi üzerine değilse bile muvafakatine binaen tesis edilen (Türkiye Milli Bankası)... Eğer Fransa Hükümeti’ni rencide etmek endişesiyle Hükümet-i Osmaniye’ye muavenet edemeyecek ve Fransa bu suretle Türklerden istediği gibi intikam almakta serbest bırakılacak ise Osmanlılar kendilerine karşı olan İngiliz teveccühünün ca’li (uydurma) ve neticesiz bir histen ibaret olduğu fikrine düşebilirler ve binaenaleyh İttifak-ı Müsellesin (Üçlü İttifakın) dostluğunu kazanmaya çalışabilirler.”⁴²⁸

Dergide yapılan tespit haksız sayılmayacak ve İngilizlerin Fransız tercihi Osmanlıları kendisinden bir adam daha uzaklaştıracaktı.

Cavit Bey’in girişimlerinin sonucunda elde kalan, İngiltere ve Fransa’ya güvenen İttihatçıların yaşadığı hayal kırıklığıydı. Fransa ve İngiltere’den bulunamayan borç para işi Almanların sürece dâhil olması ile kısa sürede çözüldü. 1 Kasım 1910’da Alman bankaları adına hareket eden Mösyö Hellferich İstanbul’a geldi. Bir hafta kadar süren görüşmeler sonunda 11 milyon liralık borç anlaşması yapıldı.⁴²⁹ Borç işi sonuçlandıktan sonra İngiltere’ye yönelik söylemlerde dostluk vurgusu unutulmayacak, *Türkiye Milli Bankası* faaliyetlerini sürdürecektir⁴³⁰ ve

⁴²⁸ “Osmanlı İstikrazı ve Politika”, **Tanin**, 10 Ekim 1910. Ayrıca bkz., “İstikraz ve Politika”, **Yeni İkdâm**, 10 Ekim 1910; “Osmanlı İstikrazı ve Politika”, **Sabah**, 10 Ekim 1910; Karabulut, Bayrakdar, s.68. “O günlerde ve daha sonraları, büyükelçilik yeni rejime düşman olduğu için İngiliz diplomasisinin bir şansı olmadığı; İngiliz eleştirilerinin haksız olduğu ve İngiliz sermayedarlarının fırsatı kaçırdığı çok tartışıldı.” diyen Graves, Türkiye’nin Üçlü İtilaf’ta yer almasının mümkün olmadığını savunur. Çünkü 1909-1910 yıllarında İttihat ve Terakki’nin yaptığı gaflar çoktur: “Kendi azınlıklarına yaptığı muamele ve komşusu olduğu devletlere karşı takındığı tavır ile gereksiz bir riske giren ve Panislamcılığı teşvik eden böyle bir hükümet, Üçlü İtilafa destek değil köstek olmuş olurdu.” Bkz., Graves, s.101.

⁴²⁹ Deutsche Bank ve Bleichröder müessesinin öncülüğünde 31 sermaye grubunu temsil eden K. Helfferich ile Cavit Bey arasında İstanbul’da imzalanan 11 milyon liralık borcun 7 milyonu 1910’da, geri kalan 4 milyonu ise 1911’de verilecekti. Borçlanma konusuyla ilgili ayrıca bkz., Ahmad, **İttihat ve Terakki**, ss.102-107; Akşin, **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, ss.264-266; Earle, ss.206-208; Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, ss.316-320; Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, ss.117-122; Mehmet Beşirli, “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçler’in Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması”, **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.321-330.

⁴³⁰ *Türkiye Milli Bankası* devlet borçlanmalarında fazla etkin olamadı ama belediyelere kredi sağlama ve Ortadoğu’daki İngiliz çıkarlarına hizmet edecek bayındırlık faaliyetlerini finanse etme konusunda başarılı sağladı. Ayrıca Haziran 1911’de Armstrong-Vickers ve Brown’dan oluşan İngiliz gemi inşaat firmaları grubu ile yapılan anlaşmada Osmanlı Hükümeti’nin Reşadiye gemisi için kabul ettiği tutar bu banka aracılığı ile temin edildi. Karabulut, bankanın kuruluşundaki büyük beklentilere rağmen başarılı bir girişim sayılamayacağını belirtir. Bkz., Irmak Karabulut, “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Bankaların Çalışmaları: Türkiye Milli Bankası Örneği”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:6, Sayı:85, Aralık 2018, ss.379-406.

imparatorluğun mali konularındaki hâkim güç, Fransa olmaya devam edecekti.⁴³¹ Ancak Almanya, Sultan II. Abdülhamit zamanındaki konumuna büyük ölçüde yaklaştı. İmparatorluk emriyle İstanbul'a gelen ve işlemleri kısa sürede sonuçlandıran Helfferich, borçlanma işinin sonucunu şöyle değerlendiriyordu: “İşte bu suretle Fransızlarla İngilizlerin tecavüzleri reddedildi. Ve bizim, Türkiye’de edindiğimiz mevki, Abdülhamit devrinde bile elde edilemedik bir dereceye vardı...” Bu alıntıyı yapan Mahmut Muhtar’ın düşüncesi de benzer yöndedir: “Hayal kırıklığına uğrayan Genç Türkler bundan böyle batılı devletlere arka çevirerek Sultan Abdülhamid’in siyasetine dönüş yaptılar.”⁴³² Cavit Bey Fransız Elçisi Mösyö Bombard’a “Almanların bugün efkar-ı umumiyyede yükselen mevkilerini siz yani Fransa, bir hatanızla vücuda getirdiniz. Son istikraz vakası onları yükseltti.” demektedir.⁴³³ Ayrıca Earle’ün aktardığına göre Cavit Bey, Almanların girişiminden “1908 devrimi ile Büyük Savaş’ın patlak vermesi arasında tarihin yazmadığı en büyük diplomatik zafer...” olarak bahsetmektedir.⁴³⁴

Almanlar şart sunmadan sonuçlandırdıkları borçlanma işinin mükâfatını Bağdat Demiryolu’nun uzatılması ile aldılar. 20 Mart 1911 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile *Bağdat Demiryolu Şirketi* arasındaki yeni anlaşmalarda demiryolu hattının Bağdat’a kadar uzatılması kararlaştırıldı. Şirkete ayrıca Osmaniye’den İskenderun’a kadar bir şube hattı yapımı ile İskenderun’da liman yapma imtiyazı verildi.⁴³⁵ Bağdat Demiryolu imtiyazının uzatılması ve Almanlara ek imtiyazlar verilmesinin esas amacı, İngilizlere ve Fransızlara duyulan kızgınlık mı, devlet işlerindeki süreklilik ve milli çıkar mı yoksa Almanların uzattığı dostluk elini geri çevirmeyip Almanları kazanma isteği mi olduğunu belirlemek güçtür. Sayılan seçeneklerin hepsinin bir dereceye kadar etkili olduğu savunulabilir. Kesin olan ise, 1910 yılındaki borçlanma girişimi sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkilerinin bir darbe daha yediğidir.

⁴³¹ 1908 Devrimi sonrasında Osmanlı-Fransız ilişkileri önemli ölçüde dalgalanmalar göstermesine ve 1910 yılındaki borçlanma krizine rağmen Fransa Osmanlı üzerindeki nüfuzunu koruyabilmişti. Hatta Fransızlar Doğu’daki ekonomik, kültürel ve dini nüfuzlarını korumak ve geliştirmek amacıyla Aralık 1911’de *Fransız Çıkarlarını Savunma Komitesi* adı altında bir örgütlenmeye gitmişlerdi. Bkz., Salih Tunç, “II. Meşrutiyet Döneminde Batılı Büyük Güçler’in Osmanlı Asyası’nda Nüfuz Mücadelesi: Doğu’da Fransız Çıkarlarını Savunma Komitesi ve Pernot Misyonu”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan**, (Ed. Ersin Embel), TTK Yayınları, Ankara, 2008, ss.285-305.

⁴³² Mahmut Muhtar, **Maziye Bir Nazar**, s.120, 122.

⁴³³ “Meşrutiyet Devrine Dair Cavid Bey’in Hatıraları”, **Tanin**, 23 Eylül 1943.

⁴³⁴ Earle, s.208.

⁴³⁵ Earle, s.211; Soy, **Almanya’nın Osmanlı Devleti Üzerinde...**, s.239; Wolf, s.62-63.

1910 yılında İttihatçıların İngilizlerle eski dostluk günlerine dönemeyecekleri kesinleşmeye başladı. İngiltere'nin 1878 sonrasındaki Osmanlı Devleti'ne yönelik dönüşen politikasının uzantıları gibi algılanacak iki büyük kriz ile bu kesinlik teyit edilecektir. Bu krizlerden biri Trablusgarp Savaşı diğeri Balkan Savaşları'dır.

4.2.4. Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Dönüşümün Tamamlanması ve Kopuş

4.2.4.1. Trablusgarp Savaşı

Büyük Güçler'in Akdeniz havzasında var olma ve üstünlük kurma mücadelesinden geri kalmak istemeyen İtalyanlar, siyasi birliklerini tamamladıktan sonra kendilerine coğrafi olarak yakın olan Trablusgarp'ı gözlerine kestirdi. İtalyanlar Berlin Kongresi'nden elleri boş dönmüştü. Kongre'nin ardından Tunus'un Fransa, Mısır'ın İngiltere tarafından işgal edilmesi İtalyanların Trablusgarp üzerindeki arzularını arttırdı. Diğer devletleri karşısına alma pahasına sadece kendi gücüne dayanarak eyleme geçemeyecek olan İtalya'nın Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuzey Afrika'daki son toprakları üzerindeki paylaşım sırasında yapabildiği şey, Trablusgarp'a ilişkin bazı destekleyici sözler almak oldu. Ardından Trablusgarp'ta kültürel ve ekonomik yayılıma hız verdiler.

İngilizler, Mısır'ın işgaline karşı İtalyanların tepkisini azaltmak için Trablusgarp kozunu kullandı. 1911 yılına gelinceye kadar farklı zamanlarda İtalya, diplomatik gelişmeleri kendi lehine kullanarak yaptığı anlaşmalarla Trablusgarp'taki emellerini diğer devletlere kabul ettirdi.⁴³⁶ İtalya Dışişleri Bakanı Antonino di San Giuliano, Almanya ve Avusturya ile müttefik olunmasına rağmen İtalyan dış politikasının ancak İngiltere ve Fransa ile uyum içinde başarılı olabileceği kanısındaydı.⁴³⁷

⁴³⁶ İtalya, 1887'de İngiltere ve Avusturya-Almanya; 1891'de tekrar Avusturya ve Almanya; 1900 ve 1902'de Fransa; 1909 tarihinde Rusya ile anlaşmalar yaptı. Bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.70.

⁴³⁷ Fabio L. Grassi, "Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür", **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s.39.

İtalyanlar, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan uygun koşulları değerlendirmek için harekete hazırlanırken,⁴³⁸ Agadir Krizi İtalya'ya aradığı fırsatı sundu.⁴³⁹ 26 Temmuz 1911'de İngiltere'nin tepkisini yokladılar. Londra'daki İtalyan Büyükelçisi Imperiali, Trablusgarp'ta İtalyanların yaşadığı zorluktan bahsedip bir şeyler yapmak zorunda kalabileceklerinden bahsetti. Aralarındaki “çok iyi” ilişkileri göz önüne aldığında, İtalya'ya yakınlık göstermeyi arzu ettiğini söyleyen Grey, eğer İtalya Trablusgarp'ta haksız ve olumsuz muameleye uğruyorsa ve İtalya bir şeyler yapmak zorunda kalırsa buna karşı çıkmayacağını belirtti.⁴⁴⁰ Savaşın ayak seslerinin duyulduğu bir sırada Osmanlı Devleti tarafından İtalya'ya nasihat ve uyarıda bulunulması isteği ise İngiltere tarafından olumlu karşılanmadı.⁴⁴¹

28 Eylül tarihinde Grey ile görüşen İtalyan Büyükelçisi, Temmuz görüşmesini hatırlatarak, yapılacak başka bir şey kalmadığını söyledi. Grey'in tutumu bu kez farklıydı. İtalya ile aralarındaki dostluğa ve İtalyanların uğradıkları haksızlıklara karşı gösterdikleri yakınlığa rağmen Grey, Trablusgarp'ın açıkça ve zorla ele geçirilmesini diğer Büyük Güçler'i zora sokacak dolaylı sonuçları nedeniyle aşırı buldu. İtalyan Hükümeti politikasını Güçler'in rahatsızlığını mümkün olduğu kadar sınırlandıracak şekilde yürütmeliydi. İtalya'nın eylemlerinin sonuçlarını

⁴³⁸ 1911 Yılı İtalya Raporu'nda İtalya'nın Türkiye ile ilişkileri bir süredir samimi olmamasına rağmen Türkiye'deki devrim, yakınlaşma için iyi bir fırsat olarak değerlendirildi. Yeni rejimin ilk aylarında İtalya tamamen sempati ile yaklaşmıştı hatta ticari işleri geliştirmek için bir İtalyan-Türk Derneği kurulmuştu. Ancak 1910 yılı boyunca ve sonrasında Dışişleri Bakanlığı kronik zorluklardan şikâyet etmeye devam etti. Şikâyetlerin başında Trablusgarp'taki durum geliyordu. Balkanlardaki ve Kuzey Afrika'daki sorunlar İtalya'ya uygun ortamı sağlayacaktı. Bkz., *Annual Report on Italy for the Year 1911*'in ilgili bölümü için bkz., **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.IX, Part I, His Majesty's Stationery Office, London, 1933, s.259-262. Ayrıca bkz., Armaoğlu, ss.893-895.

⁴³⁹ İtalya'nın eyleme geçmesinin itici gücünü dıştaki gelişmeler oluşturdu. 1 Temmuz'da Almanya'nın bir gambotunu Fas'ın Agadir şehrinin önlerine göndermesiyle ortaya çıkan Alman-Fransız krizi sonrasında İtalya harekete geçti. Bkz., R. J. Bosworth, “İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, s.69; Hale Şıvgın, **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006, ss.20-22.

⁴⁴⁰ “Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 28 July 1911”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.264. Ayrıca bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, s.81.

⁴⁴¹ İtalyan gazetelerinde muhtemel bir savaşa yönelik haberler çıkıyordu. İtalyan Hükümeti'nin Osmanlı kamuoyunu rahatlamaya yönelik açıklama yapmaması üzerine Osmanlı Devleti, Büyük Güçler'e bir genelge gönderdi. 20 Eylül'de Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçler'e gönderdiği genelge ve İngilizlerden alınan olumsuz yanıt için bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, ss.371-373. Ayrıca bkz., Armaoğlu, s.895-896; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, s.86-87. 1911'de Avrupa'nın İttihat ve Terakki'ye alerjisi iyice kabarmış durumdaydı diyen Akşin, “İtalya 29 Eylül'de Osmanlı'ya savaş ilan ederken Avrupa'nın artık nefret ettiği İT'ye de savaş ilan etmiş oluyor, böylece Avrupa adına da davranmış oluyordu.” yorumunu yapmaktadır. Bkz., Sina Akşin, “Avrupa Büyük Devletler'i İttihat ve Terakkiyi Neden Sevmiyorlardı?”, **İttihat Terakki ve Jöntürkler**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2009, s.18-19.

sınırlandırılması gerektiği söylemini İtalyan Büyükelçisi anlamamıştı. Grey’e bunun ne anlama geldiğini sordu. Yani İtalya ile Türkiye arasında savaş olursa İngiltere müdahale edecek miydi? Grey müdahalede bulunmayacaklarını ama olası sonuçlar için hiçbir sorumluluğu kabul etmedikleri cevabını verdi.⁴⁴² Anlaşıldığı kadarıyla İngiltere, İtalya’yı Trablusgarp konusunda önce desteklemiş ve cesaretlendirmişti ama son noktada sorumluluk üstlenmemek için savaşı tasvip etmeyen bir görüntü çizmişti.⁴⁴³

İtalya, 28 Eylül 1911’de Babıâli’ye Trablusgarp’ın idaresinin kendisine bırakılmasına ilişkin bir nota verdi. Babıâli’den aldığı olumsuz karşılık sonrasında 29 Eylül’de verdiği ikinci nota ile savaş ilan etti.⁴⁴⁴ İtalya, *açgözlülüğünü gizlemeden, kötü niyetli bir yağmaya* başlıyordu.⁴⁴⁵ Osmanlı Devleti ise pasif bir direnişle Büyük Güçler’in, İtalya’nın bu haksız ve daha önceki antlaşmalarda belirlenen şartlara uymayan saldırısını sonlandırması için müdahalede bulunmasını ümit ediyordu.

30 Eylül’de istifa eden Hakkı Paşa’nın yerini Said Paşa aldı. Said Paşa’nın ilk işlerinden biri, İtalya’ya müdahale etmesi için İngiltere başvurmak oldu. Büyükelçi Tevfik Paşa aracılığı ile Grey’e yardım çağrısında bulunuldu. Ayrıca 1 Ekim’de Büyük Devletler’e savaşın durdurulmasını talep eden bir nota gönderildi. Aynı zamanda Padişah tarafından İngiliz Kralı ile Alman Kayzeri’ne de barışın korunması

⁴⁴² “Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 29 September 1911”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.285-286.

⁴⁴³ Söz konusu İngiliz belgelerinden yararlanan Bayur durumu şu şekilde özetliyor: “*Trablus savaşından önceki İngiliz durumunu kesin olarak belirtmek güçtür; o, temmuz sonlarında Almanya ile çarpışacakmış gibi bir durumda iken İtalyanlara karşı oldukça eysinlik (yakınlık) göstermiş; ağustosta Almanya ile savaş tehlikesi ortadan kalkmışa benzediği sırada İtalya’ya karşı daha çok aldirışsızlık etmiş, ancak onu gücendirmekten ve ümitsizliğe düşürmekten kaçınmıştır.*” Bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, s.83. Lowe, Grey’in Üçlü İttifak’a problem oluşturmak amacıyla İtalya’nın Trablusgarp’taki hırslarını teşvik ettiğini düşündürecek hiçbir şey olmadığını iddia eder. Yine de pek çok İngiliz diplomat ve *Foreign Office* çalışanının İngiliz siyasetinde İtalyan yanlısı bir yönelimi tercih ettiğini belirtir. Bkz., C. J. Lowe, “Grey and the Tripoli War, 1911-1912”, **British Foreign Policy Under Sir Edward Grey**, (Ed. F. H. Hinsley), Cambridge Univesity Press, London, 1977, ss.316-318.

⁴⁴⁴ Söz konusu notalar için bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, ss.95-98.

⁴⁴⁵ Savaş patlak verdiğinde izinli olan Fitzmaurice’in yerine bakan Baş Dragoman Vekili Ryan, 5 Ekim tarihinde yazdığı mektupta Trablusgarp Savaşı’nı şu şekilde değerlendirdi: “*Bu, hukuki açıdan büyük skandal yaratan bir işlemdi. Türklere saldırmak için, bariz açgözlülüklerini gizleyebilecek güçlü bir dava oluşturma nezaketini bile göstermediler.*” İtalyanların haksızlığını belirtmekle birlikte Ryan, yazdıklarının devamında Türklere karşı bakış açısını da ortaya koyuyordu: “*İşin acıklı yanı, son iki yıldır bütün yabancılara karşı gösterdikleri küstah ve kıskırtıcı tavır nedeniyle iyi bir dersi fazlasıyla hak eden Jön Türklere şimdi, kendilerini kötü niyetli bir yağmanın kurbanı olarak gösterecek gerekçe verilmişti.*” Bkz., Ryan, s.59. Anderson savaşı, “*Avrupa tarihinin en haksız savaşlarından biri*” olarak değerlendirmektedir. Bkz., Anderson, s.300.

isteğini belirten telgraflar gönderildi. Ne yazık ki bu teşebbüslerin hiçbirinden sonuç alınamadı.⁴⁴⁶

Grey, 30 Eylül'de İngiltere'nin tarafsızlığını Fransız ve Rus Hükümetleri'ne bildirdi.⁴⁴⁷ 2 Ekim'de Mısır'ın tarafsızlığını açıkladı.⁴⁴⁸ Aynı gün Roma'daki İngiliz Büyükelçisi Rodd'a gelişmeleri İngiliz basınının sempati ile karşıladığını yazdı.⁴⁴⁹ 3 Ekim'de Grey, Lowther'e Osmanlı Devleti'nden barışı sağlamak adına İtalya'ya müdahale edilmesine yönelik aldığı iki istekten bahsetti. Grey'e göre bu talebin İtalya tarafından düşmanca görüleceği ve etkisiz olacağı açıktı. Ayrıca Fransız, Rus ve Avusturya Hükümetleri aynı görüşteydi ve Almanya bu görüşe yakın görünüyordu.⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ 30 Eylül'de Grey müdahale isteği karşısında Lowther'e "Korkarım ki şu anda müdahalenin önü kapalıdır" diyordu. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 30 September 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.287. Ayrıca bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, ss.103-110; Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, ss.374-376. Eylül 1911'da patlak veren Trablusgarp Savaşı, Ahmad'a göre, İngiltere'nin İstanbul'daki durumunu güçlendirmişti. Almanya İtalya'nın müttefiki olduğu için İttihatçılar İngiltere yanaşmak zorundaydı. 29 Eylül'de Hakkı Paşa'nın yerine Sait Paşa geçtiğinde İngiltere'ye savaşa katılmasını talep eden resmi bir yazı gönderildi. Bir ay sonra sadece İngiltere veya Üçlü İtilaf ile resmi bir anlaşma önerildi. Bu iki talepte karşılık bulmadı. Bkz., Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.150-151.

⁴⁴⁷ "Sir Edward Grey to Sir F. Bertie and Mr. O'Beirne, 30 September 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.286.

⁴⁴⁸ Bununla birlikte Mısır'ın ve bölge sularının savaş sırasında kullanılamayacağı açıklandı. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 2 October 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.296.

⁴⁴⁹ Ancak *The Times*'in tutumu İtalya'ya karşı dostça değildi. Grey, bunun İtalya için İngiliz dostluğunun olmadığı anlamına gelmediğini yazısına ekledi. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 2 October 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.296. Şunu eklemek gerekir ki, İtalya'nın Trablusgarp'a saldırısı bazı İngilizler açısından hoşnutsuzluk yarattı. 4 Ekim gecesi Londra'da *the Institute of Journalists* salonunda yapılan toplantıda İtalya şiddetli bir şekilde protesto edildi. Toplantıya yüzlerce Müslüman ve Türk sempatzanı İngiliz katıldı. Bkz., "London Moslems and the War, A Plea for Intervention", **The Manchester Guardian**, 5 October 1911. Ayrıca bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.376-377. Bununla birlikte Özcan'ın belirttiğine göre, savaş haberi Hindistan'daki Müslümanlar üzerinde şok etkisi yaptı. İtalyan eşkıyalığı lanetlenirken, bazı gazetelerde Avrupalı devletlerin konuya yaklaşımı sert şekilde eleştirildi. Bir taraftan yardım kampanyaları başlatıldı diğer taraftan İngiliz Hükümeti'ne müdahalede bulunması için çağrıda bulunuldu. Müracaatlar daha sonra da devam etti ama İngiliz Hükümeti dış politikasını Hint Müslümanlarının beklentisi doğrultusunda şekillendirmedi. Bkz., Azmi Özcan, **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İlaveli 2. Baskı, İSAM Yayınları, Ankara, 1997, ss.178-186.

⁴⁵⁰ "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 3 October 1911 (Confidential)", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.298. Bayur'un aktardığına göre, savaş başladıktan sonra Cavit Bey, İngiliz Donanma Bakanı Winston Churchill'den sonuç alamayacağı bir ittifak talebinde bulundu. Bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, ss.83, 177-183. Churchill'ın 26 Eylül 1911 tarihinde Dışişleri Bakanlığı Müsteşarı Arthur Nicolson'a yazdığı telgrafta düşünceleri netti: "İtalyanların Trablus sorunu Türkleri Almanlara daha fazla yaklaştıracaktı. İtalya serüveni çok derine gidebilir ve tutumumuz ise bize hem kar hem zarar sağlayabilir. Ancak maddi manevi her koşul altında İtalya'yı Türkiye'ye tercih etmeliyiz. Genel olarak denge bizim çıkarlarımıza doğru dönmüş görünüyor." Bkz., "Mr. W. Churchill to Sir A. Nicolson, 26 September 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.278. Belgelerin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, ss.151-154; Ulubelen, ss.101-104.

Savaşın ilerleyen kısımlarında İngiltere'ye barışın sağlanmasına yardımcı olması isteği yenilse de İngilizlerin tutumu değişmedi.⁴⁵¹ İngilizlerin İtalyanları yanına çekme amacı Osmanlı Devleti'nin isteklerinin önüne geçti. Hatta Kasım 1911'de İtalya Kralı'nın doğum günü onuruna Trablusgarp'ta düzenlenen ziyafette davetli bulunan İngiliz askeri ataşesi “*yeni İtalyan eyaletinde*” İtalya Kralı'nın sağlığına kadeh kaldıran ilk kişi olma memnuniyetini dile getirdi.⁴⁵² Aslında 1904 yılından beri Trablus'ta Başkonsolosluk görevini yürüten Justin Alvarez'in İtalyan işgaline ilişkin tavrı hoşgörülü değildi. İtalyaların girişimini haksız buluyordu. Bu nedenle İtalyanların ve İngiliz Dışişleri'nin tepkisini çekti. İtalyanları memnun etmek için Alvarez görevinden alındı ve yerine geçici olarak Londra'daki izni biten Fitzmaurice getirildi. Noel'de Trablusgarp'a gelen Fitzmaurice, İtalyanlara “*dostça bir tarafsızlık*” sergiledi.⁴⁵³

Şubat-Mart 1912'de İngiliz desteğini alabilmek ve dostluk hislerini göstermek amacıyla İngiliz Kralı'na Padişah tarafından verilecek nişan da umulan yakınlığı sağlayamadı.⁴⁵⁴ Sonuçta İngiltere bu savaşta Osmanlı Devleti'nin yanında durmadı. Almanya ise İtalya'nın müttefikiydi.⁴⁵⁵ Osmanlı Devleti, güçsüzlüğü ve uluslararası arenadaki yalnız kalmışlığın yol açtığı dezavantaj ve çaresizlikle İtalya'nın açtığı savaşa topyekûn bir karşılık veremedi. Buna rağmen Mustafa Kemal Bey ve bazılarının isimleri daha sonra sıklıkla duyulacak pek çok gönüllü Türk subayı ile yerli halkın verdiği mücadele, Trablusgarp'ın kolay lokma olamayacağını gösterdi.

⁴⁵¹ 31 Ekim'de Türk elçisinin müdahale isteğine karşı Grey, 2 Kasım tarihli memorandumu ile tarafsızlıklarını bir kez daha yineledi. Bkz., “Negotiations of Turkey for a Secret Alliance with Great Britain, October-November 1911 **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.779-780. 18 Kasım 1911'de Osmanlı Devleti barış için Büyük Güçler'e tekrar talepte bulundu. Bkz., “Communication from Turkish Ambassador, 18 November 1911”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.324.

⁴⁵² *The Manchester Guardian* gazetesinin haberinde askeri ataşenin ismi verilmemektedir. Gazeteye W. T. Stead tarafından gönderilen bu yazıda Grey'in ve hükümetin tutumu ağır şekilde eleştirilmektedir. Yazının sonunda “*Grey'in takındığı tarafsızlık işte budur*” denilmektedir. Bkz., “The Foreign Policy of Sir Edward Grey”, **The Manchester Guardian**, 15 November 1911. Ayrıca bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.390-391.

⁴⁵³ Berridge, ss.158-164.

⁴⁵⁴ Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, ss.403-405.

⁴⁵⁵ Trablusgarp Savaşı Almanya için zorlu bir süreçti. Bir tarafta ittifak halindeki İtalya diğer tarafta ekonomik ve siyasi çıkarları bulunan Osmanlı Devleti vardı. Almanya hem Roma'da hem de İstanbul'da birçok zorluk yaşadı. Kiderlen-Wachter İtalya'yı cesaretlendiriyor, Marschall Osmanlı Devleti'ni karşı koymaya teşvik ediyordu. Savaş sonunda Kiderlen-Wachter Üçlü İttifak'ı Aralık 1912'de 5. kez yeniledi. Marschall ise Osmanlı ile olan ekonomik ve diplomatik çıkarları korudu. Ancak Almanya'nın İtalya ile ilişkileri kötüye giderken Babiâli için ilişkiler geliyecekti. Bkz., W. David Wrigley, “Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.11, No.3 (May, 1980), ss.313-338.

6 Kasım'da Trablusgarp'ı topraklarına kattığını ilan etmesine rağmen⁴⁵⁶ beklemediği bir direnişle karşılaşan İtalya, isteğini Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmek için savaşı imparatorluğun diğer sahillerine kaydırmayı düşündü. İtalya, bu düşüncesini diğer devletlere kabul ettirebilmek için temaslara geçtiğinde İngiltere, kendi menfaatlerine zarar gelmediği sürece sesini çıkarmayacağını açıkladı. İtalyan donanması 24 Şubat'ta Beyrut'u, 18 Nisan'da Çanakkale Boğazı'nın güneyini bombaladı. 4 Mayıs'ta Rodos'a çıkarma yaptı ve diğer adaları işgal etti.⁴⁵⁷

İtalyanların boğazı bombalaması Avrupalı devletler tarafından tepkiyle karşılandı.⁴⁵⁸ Ancak İngiltere'nin tepkisi boğazların bombalanmasından çok, güvenlik önlemi olarak boğazların mayınlanması sonucu sekteye uğrayan ticaretleri dolayısıyla oldu.⁴⁵⁹ Grey, 20 Nisan 1912'de Lowther'a bu sezonda Karadeniz ticaretinin mümkün olduğunca az geçikme ve sıkıntısız olmasının çok büyük önem taşıdığını ve boğazların ticarete açılması gerekliliğini bildirdi.⁴⁶⁰ Boğazların açılmasının geçikmesi İngilizlerde kızgınlık yaratıyordu. Grey'in 30 Nisan'da Lowther'a bildirdiğine göre, 1 milyon tonu bulan 150 ticari geminin değeri 6 milyon sterlin civarındaydı. Armatörler şimdiden 100 bin sterlin kaybetmişlerdi ve bu rakam her geçen gün artıyordu. Grey, Türk Hükümeti'ne boğazlarda bir geçit açması için baskı yapması talimatı verdi.⁴⁶¹ 1 Mayıs'ta Lowther, Babıâli'nin boğazı açacağını

⁴⁵⁶ "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 6 November 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.319. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.156; Ulubelen, s.105.

⁴⁵⁷ Şerafettin Turan, "Rodos ve 12 Ada'nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı", **Belleten**, Cilt:XXIX, Sayı:113, 1965, ss.87-90.

⁴⁵⁸ Şıvgın, Çanakkale bombardımanının Avrupa devletlerince hoş karşılanmadığını belirtir. İngiliz gazeteleri ağız değiştirerek Osmanlı Devleti lehine yazılar yazmaya başlamışlar, Doğu'da barışı sağlamak için İngiltere'nin, Osmanlı Devleti'nin toprak bütünlüğünü koruma politikasına dönmesini istemişler ve bunun unutulmasından şikâyet etmişlerdi. Bkz., Hale Şıvgın, "Trablusgarp Savaşı", **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s.286. Ayrıca bkz., Şıvgın, s.101.

⁴⁵⁹ Londra'daki İtalyan Büyükelçisi Imperiali, Dışişleri Müsteşarı Nicolson'ın Çanakkale'deki eylem hakkındaki düşüncelerini öğrenmek için özel olarak görüştüğünde, bir tepki ile karşılaşmadı. Nicolson Büyükelçi'ye savaşan tarafların metodlarını eleştirmenin doğru olmadığını söylemişti. Türkleri de boğazı kapattıkları için suçlayamazdı. Ama bu ticaretlerine zarar veriyordu. Imperiali, İstanbul'u protesto edip etmeyeceklerini sorduğunda bunun çok ileri gidecek bir adım olduğu cevabını verdi. Sadece dostane bir şekilde boğazların açılmasını isteyeceklerdi. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 22 April 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.388.389.

⁴⁶⁰ "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 20 April 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.388.

⁴⁶¹ "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 30 April 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.390. *Morning Post* gazetesinin haberine göre, boğazda bekleyen İngiliz kargolarının değeri 7 milyon sterlin civarındaydı. Ayrıca Rusya'nın ciddi kaygılara neden olan tavrı devam ediyordu. Bkz., "Britain and the Opening of the Dardanelles", **The Manchester Guardian**, 1 May 1912. Ayrıca bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.413. Bu dönemde Rusya'nın ihracatının yaklaşık %37'lik kısmı boğazlar üzerinden gerçekleşiyordu. Bkz., Anderson, s.300.

haber verdi. Ancak geçişler mayınlar temizlenince mümkün olacaktı.⁴⁶² Gemiler boğazdan 18 Mayıs'tan itibaren geçmeye başladı.⁴⁶³

Çanakkale Boğazı üzerindeki hareketinden umduğu sonucu bulamayan İtalya, boğazların açılması sorunu gündemi meşgul ederken ve Osmanlı Devleti'ne yönelik tepkiler sürerken rotasını Ege Adalarına ve Ege sahillerine çevirdi. 12 Ada ve Rodos'u işgal etti ve Ege kıyılarını bombalamaya başladı.⁴⁶⁴

Turan'ın belirttiğine göre, Rodos ve 12 Ada'nın işgali sonrasında İngiltere, 13 Haziran'da bu işgallerin stratejik menfaatlerine aykırı olduğunu açıkladı.⁴⁶⁵ İngiliz belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla İngiltere'nin çekincesi, İtalyanların adaları işgalleri sonucu Babîâli'nin tekrar boğazları kapatması ihtimaliydi. 5 Haziran'da İtalyan Büyükelçisi daha fazla adanın işgal edilmesine gerek kalmayabileceğini ve boğazlara saldırı olmayacağını ifade ettiğinde Grey, boğazların açık kalmasının en önemlisi husus olduğunu belirtti.⁴⁶⁶

Amiral Ernest T. Troubridge tarafından verilen 20 Haziran 1912 tarihli rapora göre, zaman zaman Türklere baskı yapmak için bir adanın ya da limanın Avrupalı devletler tarafından işgal edilmesi olağan bir şeydi. Şimdi ise İtalyanların adalara sahip çıkma ihtimali sakıncalar barındırıyordu. Çünkü bazıları çok önemliydi ve deniz üssü olarak kullanılabilirdi. Bazıları ise boğazlara çok yakındı. Ayrıca bu adalar İngiltere'nin Mısır'daki durumunu da sarsabilirdi. Bu nedenle, İtalya ya da başka bir devletin Ege adalarında kalıcı işgaline şiddetle karşı çıkılması gerekiyordu.⁴⁶⁷ Aynı tarihte Grey, İtalya'daki İngiliz Büyükelçisi Rodd'a İtalyan Dışişleri Bakanı ile resmi olmayan bir şekilde görüşüp Büyük Güçler'in Ege'deki

⁴⁶² "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 1 May 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.390.

⁴⁶³ 18 Mayıs Cumartesi günü 6 ve 19 Mayıs'ta 34 geminin boğazdan güvenle geçtiği bildirildi. Bkz., "The Dardanelles Open", **The Manchester Guardian**, 20 May 1912. Ayrıca bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.413.

⁴⁶⁴ Çeşme, Alaçatı ve Kuşadası bombalanan yerler arasındaydı. Kuşadası farklı zamanlarda 5 kez İtalyanlar tarafından bombalandı. Bkz., Günver Güneş ve Aysun Sarıbey Haykıran, "Türk-İtalyan Savaşı'nda Kuşadası'nın Bombalanması", **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.85-102. Ayrıca bkz., İsrail Kurtcephe, **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Basımevi, Ankara, 1995, ss.101-130; Necdet Hayta, "Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sürecinde Ege Adaları", **Osmanlı Devleti'nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.577-597.

⁴⁶⁵ Turan, s.91.

⁴⁶⁶ "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 5 June 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.395-396.

⁴⁶⁷ "Italian Occupation of Aegean Islands and its Effect on Naval Policy (Secret)", "Admiralty to Foreign Office, 29 June 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, ss.413-416. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.162-163; Ulubelen, s.109-110.

operasyonlardan duydukları rahatsızlığı ve bunların daha ileriye gitmeyeceğine dair güvence alınmasının uygun olacağını söylemesi talimatı verdi.⁴⁶⁸ İtalyan Büyükelçisi'nin 28 Haziran tarihli raporunda, Türk adalarının savaştan sonra iade edileceği belirtildi. Raporda ayrıca İngiltere ve Fransa'nın Babilî'ye Trablusgarp'ın ilhakını tanımayacakları konusunda bir teminat vermemeleri isteği yer alıyordu. Grey böyle bir teminatın verilmediğini söyledi.⁴⁶⁹

İtalya savaş sırasında büyük bir üstünlük sağlayamadığı için isteklerini Osmanlı Devleti'ne kabul ettiremiyordu. İtalyanların donanma gücü, Osmanlı Devleti'ne isteklerini kabul ettirmek için zorlayıcı bir baskı oluşturabilirdi belki, ama Büyük Devletler'in çıkarları İtalyanların deniz gücünü arzu ettiği şekilde kullanması önünde engel yaratıyordu. Temmuz ayında başlayan müzakereler kısa vadede sonuçlanmadı. Yaklaşık üç ay sonunda savaşı bitiren Balkanlarda patlak veren yeni bir savaş oldu. 8 Ekim'de Karadağ'ın savaş ilanı üzerine zor durumda kalan Osmanlı Devleti, İtalya'nın öne sürdüğü şartları içeren antlaşmayı imzaladı. 18 Ekim 1912 tarihli Uşi Antlaşması ile Kuzey Afrika'daki son Osmanlı toprağı kaybedildi.

Berlin Antlaşması'ndan sonra bir Büyük Güç, Osmanlı topraklarını ele geçirmek amacıyla savaş seçeneğini aktif olarak kullandığı ve Meşrutiyet'in ilanı sonrasında Osmanlı İngiliz ilişkilerinin net şekilde tahlilini mümkün kıldığı için, İngilizlerin Trablusgarp Savaşı'na dair politikası dikkate değerdir. Genel olarak bakıldığında, İngiltere'nin Trablusgarp Savaşı'ndaki politikası tarafsızlık üzerine kurulmuştu. İtalyan çıkarlarına sempati ile yaklaşan ve Osmanlı çıkarlarını kolayca göz ardı edebilen bir tarafsızlıktı bu.

Kıbrıs Konvansiyonu ile İngiltere, Osmanlı toprak bütünlüğünü koruma yükümlülüğünü üstlenmişti. Ancak Konvansiyon'da Osmanlı Devleti'nin Asya toprakları ifadesinin yer alması İngiltere'nin müdahale zorunluluğunu ortadan kaldırıyordu. İngiltere'nin Kıbrıs üzerinden Trablusgarp'a müdahalesi Doğu Anadolu'ya müdahalesinden çok daha kolay olabileceken İngiltere bu savaşta herhangi bir zorunluluk veya sorumluluk üstlenmedi. Eğer Rusya bu süreçte bir saldırı yapacak olsaydı İngiltere, Kıbrıs Konvansiyonu şartını uygulamak zorunluluğunu yerine getirir miydi bilenemez ama böyle bir durumda İngiltere'nin

⁴⁶⁸ "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 20 June 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.405-406.

⁴⁶⁹ "Sir Edward Grey to Sir R. Rodd, 28 June 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.412-413. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.162; Ulubelen, s.107-108.

fiili müdahale seçeneğini tercih etmeyeceği akla gelmektedir. Kaldı ki, kısa süre sonra patlak veren I. Dünya Savaşı'nda İngiltere'nin müttefiki Rusya, rahatça Anadolu topraklarına saldıracaktı.

4.2.4.2. Balkan Savaşları

Trablusgarp Savaşı devam ederken Balkanlarda yeni bir sorun ortaya çıktı. Balkanlarda sular bir türlü durulmamıştı ve Balkan devletleri harekete geçmek için tetikte bekliyordu. II. Meşrutiyet sonrasındaki gelişmeleri dikkatle takip eden ve değerlendirmeye çalışan Balkan devletleri⁴⁷⁰ için Trablusgarp Savaşı kaçırılmayacak bir fırsat doğurdu. Geçen yarım asır içinde Balkanlarda yaşanan badirelerin ardında Makedonya, Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki hâkimiyetini devam ettirmeye çalıştığı son toprak parçası olarak kalmıştı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti'nden koparak bağımsızlığını elde eden devletler 20. yüzyılın başlarında büyük olma emellerini ve politikalarını bu toprak parçası üzerinden sürdürüyorlardı. Meşrutiyet'in ilanından sonraki gelişmeler ve özellikle Trablusgarp Savaşı'nın sunduğu fırsat ile Balkan devletleri aralarında anlaşabileceklerini görüp, 1912 yılının Şubat ayından itibaren yaptıkları görüşmeleri birlikteliğe çevirdiler. Ardından askeri antlaşmalar geldi. İngiltere'nin ortaya attığı Balkan İttifakı fikri şimdi Rusya'nın teşviki ve yönlendirmesiyle hayat buluyordu.⁴⁷¹

Trablusgarp Savaşı'nın yarattığı buhrana Osmanlı Devleti'nin 1912 yılında yaşadığı iç karışıklık eklendi. 1912 yılında “*sopalı seçim*” olarak adlandırılacak seçimlerin ardından İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne yönelik tepkiler ve muhalefet

⁴⁷⁰ Mesela, Malisör İsyanı sırasında Karadağ'ın askeri hazırlık yapmış ve 1911 yazında bu fırsattan yararlanmaya çalışmıştı. Bkz., Çelik, **Balkan İttifakı**, s.136. Malisör İsyanı için ayrıca bkz., Çelik, **İttihatçılar ve Arnavutlar**, ss.403-446.

⁴⁷¹ Balkan Savaşları öncesindeki gelişmelerin ayrıntıları için bkz., Anderson, ss.301-304; Aram Andonyan, **Balkan Harbi Tarihi**, Türkçesi Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul, 1975, ss.191-199; Barbara Jelavich, **Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl**, Cilt:2, tercüme Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul, 2006, s.101-102; Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, ss.197-229; Çelik, “Berlin Statükosunun Çöküşü: Balkan Milliyetçiliğinin Yükselişi 1912-1913”, ss.127-154; I. E. Gueshoff, **The Balkan League**, Translated by Constantin C. Mincoff, John Murray, London, 1915, ss.2-41; Igor Despot, **The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties, Perceptions and Interpretations**, iUniverse, Inc., Bloomington, 2012, ss.32-54; Jacob Gould Schurman, **The Balkan Wars 1912-1913**, Princeton University Press, Princeton, 1914, ss.28-48; Karal, ss.289-300; Necmettin Alkan, **Ve Selanik Düştü, 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014, ss. 156-167; Richard Hall, **The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War**, Routledge, London, 2002, ss.9-15; William M. Stone, **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, Türkçesi Sibel Özbudun, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, ss.140-149; vd.

ciddi ölçüde arttı. “*Halaskar Zabitan*” adıyla kurulan grubun baskısı sonucu İttihatçılar iktidardan çekilmek zorunda kalırken Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın kurduğu yeni hükümet gelişmelere ilişkin etkin politika yürütmekte yetersiz kaldı.⁴⁷² Çelik, Balkanlardaki ittifak girişimlerinin hızlandığı ve Balkan devletlerinin savaş hazırlıklarını arttırdığı sırada Osmanlı Devleti’nin birçok duyum aldığını ama teyit edemediği bilgiler nedeniyle başta etkin bir politika benimseyemediğini belirtir. Yönetimin öncelikli politikası çıkabilecek krizi, Balkan devletleriyle kuracağı iyi ilişkiler ile engellemektir. Ancak savaşın öncesinde ve yenilgilerin peşi sıra geldiği savaşın başındaki gelişmeler sağlıklı şekilde değerlendirilemedi ve gerekli diplomatik müdahaleler zamanında yapılamadı.⁴⁷³

Balkan Savaşları’nın ayak sesleri duyulurken İngiltere, Trablusgarp Savaşı’ndakine benzer bir tarafsızlık politikası benimsedi. İngiltere’nin sempati ile yaklaştığı taraf Osmanlı Devleti olmayacaktı. İngiltere’nin tarafsızlığı yine Osmanlı Devleti’nin aleyhine şekillenecekti.

Meşrutiyetin ilanından sonra Balkan devletlerinin arasında ortaya çıkmaya başlayan dayanışmadan İngiltere rahatsızlık duymadı.⁴⁷⁴ Trablusgarp Savaşı sırasında İngiltere’ye Balkanlardaki tansiyonun tehlikeli yükselişine dair duyumlar

⁴⁷² Karal gelişmeleri şöyle özetliyor: “*Hürriyet ve İtilaf Partisi, İttihatçıların desteklediği hükümete karşı amansız bir savaşa girişmişti. Memleketin sükuna en çok ihtiyacı olduğu bulunduğu bir sırada Arnavutları ayaklanmaya kıskırtmış (6 Mayıs), ordu subayları arasında, ayaklanmayı destekleyen ve hükümeti tehdit eden ‘Halaskar Zabitan’ Grubu adıyla bir grup meydana getirmişti. Nihayet Mahmut Şevket Paşa’yı Harbiye Nazırlığı’ndan, Sait Paşa’yı da Sadrazamlıktan çekilmek zorunda bırakarak İttihat ve Terakki’yi iktidardan düşürmüştü (Temmuz). Gazi Ahmet Muhtar Paşa’nın kurduğu hükümet (22 Temmuz) tam anlamı ile allahlık idi. Dayanacak bir partiden, işleri yönetecek bir programdan yoksundu. Hele Balkan İttifakı’nın varlığından ve amacından hiç bilgisi yoktu.*” Bkz., Karal, s.297.

⁴⁷³ Çelik, **Balkan İttifakı**, ss.135-148, 302.

⁴⁷⁴ Grey, 31 Mart olayları sırasında görüştüğü Sırp Maslahatgüzarı’na Balkan devletleri arasındaki dayanışmanın artmasına iyi niyet göstereceklerini belirtti. Ancak bunun Balkan devletlerinin kendi aralarında görüşecekleri bir konu olduğunu ekledi. Bkz., “Sir Edward Grey to Mr. Whitehead, 15 April 1909”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.2. Ayrıca Kocatürk, Balkan devletlerinin birleşerek Osmanlı Devleti’ne savaş ilan edeceği ve İngiltere’nin Balkan devletlerini destekleyecekleri yönünde haberlerin 1911 yılının Şubat ayından İngiliz gazetelerinde görüldüğünü ve Osmanlı basınına yansıyan bu haberlerin küçümsendiğini aktarır. Bkz., “Bir Haftalık Vukuat”, **Hikmet**, 24 Şubat 1911’den aktaran Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.107. Kerimoğlu’nun vurguladığı üzere, Balkan ittifakının Osmanlı kamuoyunda gündeme gelmesine neden olan ilk önemli gelişme, 22 Kasım 1909’da Meclis’e sunulan bir soru önergesi ile oldu. Gündeme geldiği ilk zamanlarda Balkan ittifakı, genel olarak basın ve siyasal çevrelerde pek önemsenmedi. Hatta başlarda Avusturya Macaristan’a karşı Osmanlı’nın da içinde yer alacağı bir ittifak anlaşılmıştı. Ama Balkan ittifakının Osmanlı’ya karşı kurulduğu Balkan Savaşları’na giden süreçte netlik kazandı. Bkz., Hasan Taner Kerimoğlu, **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, Libra Kitap, İstanbul, 2005, ss.144-148.

geliyordu.⁴⁷⁵ İngiltere'yi bu duyumlar da rahatsız etmedi ve Osmanlı aleyhine şekilleneceği su götürmez olan gelişmeleri engellemek gibi bir girişimde bulunmadı. Zaman ilerledikçe ve Osmanlı yönetiminin karşı karşıya kaldıkları zorluklar arttıkça Balkanlardaki dayanışma bir birlikteliğe dönüştü. Gizli şekilde yapılan görüşmelerden İngiliz Dışişleri haberdardı.⁴⁷⁶ İngiltere, Balkan Birliği'ne sıcak bakıyordu ama çıkarlarını zedeleyecek bir sorumluluk üstlenmemek için hem Balkan devletlerine hem de Büyük Güçler'e karşı bu konuda temkinli bir politika izledi.⁴⁷⁷

Ekim ayının başında Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ genel seferberlik ilan ederek savaşın kaçınılmazlığını kesinleştirdikleri zaman Osmanlı Devleti, İngiltere'nin kapısını çaldı. Tefik Paşa, 5 Ekim'de Nicolson ile görüştü. Nicolson'un önerileri sonrasında Tefik Paşa, Güçler eğer dostane şekilde Babıâli'ye yaklaşırlarsa ve reformları görüşmek için gerçekten isteklilerse Türk Hükümeti'nin seve seve sorumluluk almaya hazır olduğunu söyledi. Nicolson, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesini yürürlüğe koymak için Babıâli'nin bazı garantiler vermesi gerekebileceğinden bahsedince Tefik Paşa, Babıâli'nin bu maddenin

⁴⁷⁵ Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi F. Cartwright 1 Aralık 1911'de, savaşın bahara kadar uzaması ve Türkiye'nin Trablusgarp Savaşı'nda ciddi şekilde zayıflaması Balkanlardaki durumu tehlikeli boyuta taşıyabileceği ve Bulgarların şimdiden karşılık çıkarmaya başladıkları duyumunu paylaştı. Bkz., "Sir F. Cartwright to Sir Edward Grey, 1 December 1911", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.339-340. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.157; Ulubelen, s.106.

⁴⁷⁶ 14 Mart'ta Bulgaristan'daki İngiliz Büyükelçisi Bax-Ironside özel ve gizli ibaresiyle, Bulgaristan ve Sırbistan arasında gizli bir ittifak ve dostluk antlaşmasının yapıldığını ve bunun Rusya tarafından bilindiği ve özel olarak ilgilenildiği bildirdi. Aynı gün özel ve çok gizli ibaresiyle gönderdiği diğer telgrafında Bax-Ironside, oluşumun Avusturya'nın Avrupa Türkiye'si'ndeki ilerleyişine karşı olduğunu yazdı. Bkz., "Sir H. Bax-Ironside to Sir A. Nicolson, 14 March 1912 (Private and Secret)" ve "Sir H. Bax-Ironside to Sir A. Nicolson, 14 March 1912 (Private and Most Confidential)", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.556-557. 8 Nisan 1912'de ise Balkan ittifakının Rusya ve Avusturya'nın himayesi altında statükoyu koruma amacıyla kurulduğunu belirtti. Bulgar Sırp birlikteliği Türkler üzerinde etkili olabilirdi. Yeni politika "*Balkanlar Balkan devletleridir*" olacaktı. Ayrıca Bax-Ironside, Balkan devletlerinin Avrupa Türkiye'si'nin çözülmesini ve vilayetlerin kucaklarına düşmesini sabırla beklediklerini yazısını ekledi. Bkz., "Sir H. Bax-Ironside to Sir A. Nicolson, 8 April 1912 (Private and Most Confidential)", **BDOW**, Vol.IX, Part I, ss.564-566. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Meram, s.211-212; Uğurlu, s. 160; Ulubelen, s.115. Ayrıca Bulgaristan ve Sırbistan arasında imzalanan 29 Şubat 1912 tarihli dostluk ve müttefiklik antlaşmasının metni için bkz., "Treaty of Friendship and Alliance between the Kingdom of Bulgaria and the Kingdom of Serbia, February 29, 1912", **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.781-782. Lowther tarafından hazırlanıp 17 Nisan 1913 tarihinde Grey'e gönderilen *1912 Yılı Türkiye Raporu*'nda 1912 yılının başında Türkiye ile Balkan devletleri arasındaki ilişkinin genel olarak iyi olduğu belirtiliyordu. Başlayan görüşmeler ve Mart ayında imzalanan İttifaklardan ve ittifakların arkasında yatan niyetlerden İngilizlerin haberdar olduğu bu raporda da belirtilmektedir. Bkz., "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 April 1913)", Inclosure in Doc.58. "Annual Report on Turkey for the year 1912", **BDFA**, Vol.XX, Doc.59, s.377.

⁴⁷⁷ 30 Eylül'de Balkan devletleri ve 1 Ekim'de Osmanlı Devleti seferberlik ilan ettiklerinde İngiltere o zamana kadar görünürde statükocu ve barışçıl bir politika benimsemişti. İngiltere, Rusya'nın Balkan siyasetine ve Balkan Birliği'ne açık destek vermekten kaçındı. Bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.108-109.

ruhuna uygun şekilde hareket edeceğinden emin olduğunu belirtti.⁴⁷⁸ Bayur'un ifadesine göre, Babiâli almış olduğu öğütler sonucu diğer devletlerin dileklerini kendisine bildirmesinden önce davranarak ve savaşı önlemek amacıyla büyükelçilerine 5 Ekim'de bir genelge yolladı. Bu genelgeye göre, Berlin Antlaşması'nın 23. maddesine uygun olarak 1880 Kanunu'nun yürürlüğe gireceğini duyurdu.⁴⁷⁹ Ertesi gün devletler Babiâli ile reformlar üzerinde görüşmek üzere iletişime geçtiler.⁴⁸⁰ Ancak Avrupa denetiminde bile olsa Makedonya'daki reformların fazla etkisi olamayacağı konuşuluyordu.⁴⁸¹ Bu sırada Karadağ 8 Ekim'de Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etti. Aynı gün Grey, eğer diğer Balkan devletleri Karadağ gibi benzer sebeplerle savaş ilanı ederse şuan hiçbir diplomatik eylemin yararı olmayacağını kabul etmiş durumdaydı. Bu nedenle, Türkiye'ye herhangi bir durumda Balkanların barışçıl olarak denetiminin Büyük Güçler'e bırakılması için garanti vermesi konusunda baskı yapılamazdı.⁴⁸² Reform konusu gündemde iken Babiâli, reformların yapılması gerekliliğini zaten daha önce kabul ettiğini devletlere hatırlattı. Bu reformları dış müdahale olmadan uygulama niyetindeydi. Babiâli, şimdiye kadar beklenen sonuçların alınamamış olmasını tahrikçiler (agitators) tarafından yaratılan güvensizlik durumuna bağlıyordu. Lowther'a göre, Babiâli'nin cevabı daha sonra barışçıl görüşmelerin temelini oluşturmaktan uzaktı.⁴⁸³ Lowther'ın telgrafından iki gün sonra 17 Ekim 1912'de Bulgaristan ve Sırbistan savaşa katıldıklarını duyurdular.⁴⁸⁴

Diğer taraftan Büyük Güçler, 6 Ekim 1912'de statükonun korunması amacıyla 3 maddelik bir nota üzerinde anlaşmışlardı:

- “1. *Büyük Güçler barışı ihlal edecek her davranışa karşıdırlar.*
2. *Büyük Devletler, Berlin Antlaşmasının 23. maddesine dayanarak, halkların menfaati için, Türkiye'nin idari sisteminde reformu gerçekleştirmeyi üstlenecekler. Bu reform, sultanın hükümlarına ve Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğüne zarar vermeyecektir.*

⁴⁷⁸ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 5 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.732-733.

⁴⁷⁹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, ss.401-405.

⁴⁸⁰ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 6 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.733.

⁴⁸¹ Viyana'daki İngiliz Büyükelçisi Cartwright'ın Avusturya Dışişleri Bakanı ile görüşmesi için bkz., “Sir F. Cartwright to Sir Edward Grey, 8 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.746.

⁴⁸² “Sir Edward Grey to Sir F. Cartwright, 8 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.747.

⁴⁸³ “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 15 October 1912”, **British Documents on the Origins of the War 1898-1914**, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.IX, Part II, His Majesty's Stationery Office, London, 1934, s.23-24.

⁴⁸⁴ “Sir R. Paget to Sir Edward Grey, 17 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.30.

3. Eğer her şeye rağmen Balkan ülkeleriyle Osmanlı İmparatorluğu arasında savaş çıkarsa, Büyük Devletler savaştan sonra Avrupa Türkiyesinin toprak statükosunda hiçbir değişikliği kabul etmeyecekler.”⁴⁸⁵

Osmanlı İmparatorluğu’nun Balkan topraklarındaki statükonun korunması konusundaki güvence İngiltere’yi de bağlıyordu. Grey, Lowther’e meslektaşları hazır olduğunda onlara katılma talimatı verdi. Ama bu güvence özdeş bir şekilde değil, ortak bir şekilde bildirilmesi gerekiyordu. Yani İngiltere tek başına sorumluluk almaktan kaçınıyordu.⁴⁸⁶ Savaş başladıktan sonraki gelişmeler gösterdi ki, aslında korunmaya çalışılan Balkanların statükosu değildi. Devletlerin asıl amacı bir savaşı engellemektir. Engellemeye çalıştıkları savaş Balkanlarda patlak verecek bir savaştan ziyade Avrupa’yı saracak bir savaştı. Demirci, büyümekte olan krize karşı Büyük Güçler’in tutumlarını şu şekilde ifade ediyor: “...bir süreden beri çaresiz, ‘bırakınız yapsınlar’ ideolojisi ile başarısızca saklanmaya çalışılan alaycı bir tavrın karışımı idi.”⁴⁸⁷

Balkanlara ilişkin politikaların yoğunlaştığı ve İngilizlerin desteğine en çok ihtiyaç duyulan bir zamanda İngiliz taraftarlığı ile tanınan Kamil Paşa’nın sadrazamlığı gündeme geldi. 6 Ekim’de Lowther, Kamil Paşa’nın sadrazam olarak atanması için çaba harcadığını haber verdi. Böylece İngiltere ile Fransa üzerinde Kamil Paşa etkili olacak İtalya ile acilen barış sağlanacak ve Balkanlara ilişkin liberal bir reform programı ilan edilerek Balkan tehdidi savuşturabilecekti. Bu beklentilere rağmen Lowther, Kamil Paşa’nın iktidara gelmesinin Balkan sorununun çözümünü kolaylaştırmayacağı kanısındaydı.⁴⁸⁸ Ekim ayının sonunda Kamil Paşa tekrar sadrazam oldu.

Kamil Paşa, sadrazam olmadan önce 21 Ekim’de Lowther’e gönderdiği özel ve gizli bir mesajda, ilk fırsatta İngiltere’nin aracılık yapması düşüncesini

⁴⁸⁵ “Sir Edward Grey to Sir F. Bertie, 6 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.734-735. Ayrıca bkz., Andonyan, s.233-234; Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, s.411-412; Çelik, **Balkan İttifakı**, s.294.

⁴⁸⁶ “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 7 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.740.

⁴⁸⁷ Demirci, s.59-60. Dillon Kasım 1912’de *The Contemporary Review*’de Büyük Güçler için “beklediler, seyrettiler ve neredeyse hiçbir şey yapmadılar” diyecekti. Aktaran, Demirci, s.60. Çelik, Osmanlı siyasi ricalinin çıkabilecek bir savaşın Avrupa’yı derinden etkileyeceği ve onları da savaşa sürükleyeceğini düşündüğü için böyle bir gelişmeye Avrupa’nın izin vermeyeceği yönünde fazlasıyla iyimser bir beklenti içinde bulunduğunu öne sürmektedir. Bkz., Çelik, **Balkan İttifakı**, s.301.

⁴⁸⁸ “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 6 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part I, s.736.

dillendirmişti.⁴⁸⁹ 7 Kasım'da Grey'e şahsi bir mektup yazdı. “*Kuvvetli din bağlarıyla Halifeyi izleyen yüz milyon Müslümanın idaresinin İngiltere'nin elinde*” olduğu belirtilen mektupta Kırım Savaşı'ndaki İngiliz yardımı hatırlatılıyordu. Mektubun sonunda, Türkiye ne kadar kuvvetli olursa İngiltere o kadar fayda sağlayacak, aksi durumda İngiltere o kadar zarar görecektir deniliyordu. Ahmad, söz konusu mektubu aktardıktan sonra ne Türkiye'deki rejim değişikliğinin ne de Kamil Paşa'nın geçmişe ait duyguları harekete geçirmeye çalışmasının fayda sağlamadığını yazar. Grey'in başlıca düşüncesi, durumun Avrupa sorunu haline gelmesini önlemektir.⁴⁹⁰ Kasım ayının ortasında Kamil Paşa çaresizce bir kez daha Grey'den “*İngiltere'nin Müslümanlara, Rusya'nın Slavlara vermiş olduğu gibi aynı derecede destek vermesini istedi.*” Bu istek de karşılıksız kaldı. Kasım ayının sonunda Kamil Paşa, Fitzmaurice'e arabuluculuk için gittiğinde aldığı cevap, Balkan devletleri ile direkt olarak görüşülmesi oldu.⁴⁹¹

Savaş başladıktan sonra dört bir taraftan gelen yenilgi haberleri Büyük Güçleri harekete geçirdi. Yaptıkları şey, İstanbul'daki vatandaşlarını korumak ve belki de İstanbul'a yaklaşan Bulgarlara gözdağı vermek amacıyla savaş gemilerini İstanbul'a göndermek oldu. Babiâli'nin onayıyla devletlerin savaş gemilerinin İstanbul önlerine geldiği 4 Kasım'da Osmanlı Devleti, Büyük Güçler'den müşterek bir arabuluculuk talebinde bulundu. Bu talep ilerleyen günlerde de devam etti ama olumlu yanıt alınamadı.⁴⁹²

⁴⁸⁹ Bu isteğe sıcak bakılmadı ve Grey isteğin geçirilmesi istedi. Bkz., “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 21 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.40. Ayrıca bkz., Yusuf Hikmet Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, TTK Basımevi, Ankara, 1991, s.23-24.

⁴⁹⁰ Ahmad, **İttihatçılıktan Kemalizme**, s.152-153; Ahmad, **İttihat ve Terakki**, ss.142-143. Karal, yenilgiler artarken Kamil Paşa'nın bütün ümidini İngiltere'ye bağladığını ve İngiliz devlet adamlarının yardıma koşacağı hayaline kapıldığını yazar. Bkz., Karal, s.189. Ayrıca bkz., Demirci, s.62-63; Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.118-119.

⁴⁹¹ Heller, s.74-75.

⁴⁹² “Sir Edward Grey to Sir H. Bax-Ironside, 8 November 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.119. 13 Kasım'da Osmanlı Devleti Büyük Güçler'e yapmış olduğu başvuruyu halen geri çekmemişti. Bkz., “Sir Edward Grey to Sir H. Bax-Ironside, 13 November 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.146. Ayrıca bkz., Bayur, **Türk İnkılabı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, s.107; Karal, s.324; Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.121-122. Grey, 7 Kasım'da İstanbul'da bir savaş gemilerinin bulunduğu üç tane daha Beşike Körfezi'ne gönderebileceklerini ve ne kadar gerekli olursa o kadar göndermeye kararlı olduklarını bildirdi. Bkz., “Sir Edward Grey to Sir F. Bertie, 7 November 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.115. İstanbul'daki mevcut durum ve işgale karşı ne gibi önlemler alındığı sorusu İngiliz Parlamentosu'na taşındığında, Büyük Güçler'in İstanbul'daki vatandaşlarını korumak için savaş gemilerini gönderdikleri ve kalacak yer sorunun çözmek için ticari gemiler kiraladıkları cevabı verildi. Bkz., **Hansard, War in Balkans, HC., Deb., 11 November 1912**, Vol.43, s.1704. Ocak ayının sonunda iki geminin Beşike'ye gönderilmesine karar verildi. Bkz., “Sir Edward Grey to Sir G. Lowther” 25 January 1913”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.447.

4 Kasım 1912’de Lowther, Türk Dışışleri Bakanı’nın gelen haberlerin çok kötü olmadığını belirttiğini ama Alman ve Avusturyalı meslektaşlarından öğrendiğine göre ve eğer doğruysa, felaketin eli kulağında olduğunu yazdı. Durum bu kadar kötüyse Bulgarlar hızlı şekilde ilerleyip İstanbul’a ulaşabileceklerdi. Osmanlı Hükümeti geçici olarak İstanbul’u tahliye etmesi durumunda, Avusturya ve Almanların düşüncesi Boğazların Rus ve Balkan devletlerinin kontrolüne bırakmak yerine kontrolün uluslararasılaşması yönündeydi. Lowther’a göre, İstanbul’daki Türk egemenliği geçici veya daimi olarak biterse ayrı bir problem doğuracaktı.⁴⁹³

12 Kasım’da Bax-Ironside özel ibaresiyle Nicolson’a karşı karşıya oldukları sorunların arabuluculuk ve Bulgar birliklerinin İstanbul’a olası girişleri olduğunu yazdı. Bax-Ironside’a göre, Bulgarlar arabuluculuk teklifine sıcak bakmayacaklardı. Bax-Ironside’in Bulgar birliklerinin İstanbul’a girişi konusunda çok büyük korkuları vardı. Bulgarları elde ettikleri zaferin nimetlerinden vazgeçirmek imkânsız görünüyordu. İstanbul’a girmelerinin binlerce Hristiyan’ın katledilmesine yol açacağından korkuyordu. Ayrıca halifenin başkentinin kâfirlerin eline düşmesi Müslümanlar üzerinde büyük etkisi olacaktı.⁴⁹⁴ Nicolson ise verdiği cevapta Bulgarların Türk hatlarını aşıp İstanbul’a yaklaşamayacağını düşünüyordu. Lowther’in bir hafta önce kendisine yazdığı gibi Türkler yenilgiyi kabul etmiş ve herhangi bir bedel ödemeye hazır değillerdi şimdi. Cesaretlerini yeniden kazanmışlar ve kendilerini toplamışlardı. Bu hassas durumda görüş bildirirken veya devletlere bir politika önerisinde bulunma konusunda çok dikkatli davranmalıyız diyordu. Tavsiye ve öneri vermekten kaçınılması ve çekingen davranılması konusunda uyarıda bulunuyordu.⁴⁹⁵

Balkan devletlerinin Makedonya’dan Trakya’ya kadar hızla ilerleyişlerinin başarısı ve zaferi İngiliz yönetimi ve İngiliz kamuoyunda bir endişe ya da tepki yaratmadı. Dahası İngiliz gazeteleri bu zaferi kutlarken İngiliz yönetimi statüko sözünü çoktan rafa kaldırmıştı.⁴⁹⁶ Balkan devletlerinin kazandıkları başarının

⁴⁹³ “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 4 November 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.93-94. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s. 170; Ulubelen, s.122.

⁴⁹⁴ “Sir H. Bax-Ironside to Sir A. Nicolson, 12 November 1912 (Private)”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.141-142.

⁴⁹⁵ “Sir A. Nicolson to Sir H. Bax-Ironside, 26 November 1912 (Private)”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.209. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s. 174; Ulubelen, s.126.

⁴⁹⁶ *The Times, The Daily Mail, The Manchester Guardian, The Quarterly Review ve The Contemporary Review*’deki örnekler için bkz., Demirci, ss.68-72.

mevyesini toplamalarını engellemek akıllarından bile geçmiyordu. Heller, İngiliz Dışışleri'nin 24 Ekim 1912'ye kadar iki tarafın da diğerine karşı kesin bir zafer kazanamayacağını düşündüğünü ama Kumanova ve Kırklareli yenilgisinden sonra bu düşüncenin değiştiğini belirtir. İngiliz politikasını belirleyenler ilerlemekte olan Balkan devletlerinin iddialarını desteklemeye hazırdı ve kendileri için bölgesel imtiyaz peşinde değillerdi. Balkanlarda Osmanlı egemenliğinin son bulması söz konusuydu ve Heller'a göre, İngiliz Dışışleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun dağılmasını onaylamaya hazırdı. Balkan yanlısı duygular hükümetin her tarafına yayıldı. Kabine'deki bütün bakanlar neredeyse Türk karşıtıydı.⁴⁹⁷ Hükümetin politikalarında Balkan yanlısı halkın hisleri göz ardı edilmedi. Fitzmaurice, Ekim ortalarında Tyrrell'e yazdığı mektupta: *“İngiltere bu çatışmada taraf olmadığını ilan etti ama kamuoyu tüm gücüyle [Hükümetin] Balkan devletlerinin arkasında olduğunu biliyordu.”* dedi.⁴⁹⁸ İngiliz kamuoyunun Türk karşıtı bir havaya girmesinde Balkan Komitesi'nin *“coşkulu ve başarılı”* kampanyası etkili oldu.⁴⁹⁹

Balkan Savaşları sırasında Gladstone'un 1876 yılındaki olaylarda başı çektiği Bulgar ajitasyonunun olgunlaşmış hali İngiliz kamuoyuna yansdı. Gladstone kamuoyunu yönlendirici ve kışkırtıcı bir misyon üstlenmişken Asquith, kamuoyundaki yükselen sempatiyi memnuniyetle politikalarının çerçevesinin belirlenmesinde kullandı. Yine de Asquith ve Grey'in Balkan Savaşları'na ilişkin açıklamalarında temkinli olmaları gerekiyordu. İngiltere'nin 100 milyonu bulan Müslüman uyruğunun tepkisini çekmemeye ve Osmanlı Devleti'ni tamamen Almanya'nın kollarına atmamaya özen göstermeleri kendi menfaatlerineydi. Açıklamalarında öncelikle Balkanlarda çıkarlarının olmadığı vurgulanıyor ardından

⁴⁹⁷ Heller, ss.72-74. Ayrıca Asquith Kabinesi'nde bulunan üyelerden Charles Hobhouse, anılarında bu sırada *“neredeyse hepimiz Türk karşıtıyız”* diye yazacaktı.. Aktaran, M. Naim Turfan, **Jön Türklerin Yükselişi**, Çev.: Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005, s.317.

⁴⁹⁸ Berridge, s.168. Tyrrell'e gönderdiği başka bir yazıda Fitzmaurice, Avrupa diplomasisinin becerisini yenen karışıklığı temizlediği için Balkan devletlerini kutluyordu. Bkz., Heller, s.75.

⁴⁹⁹ Demirci, s.67. Meşrutiyetin ilanından sonra Buxton kardeşlerin ve Balkan Komitesi'nin tutum değişikliği ile İttihat ve Terakki Cemiyeti ile beraber hareket etme kararı ve *The Times* gazetesinde çıkan umut dolu haberler baş gösteren yaklaşmanın meyveleriydi. Noel Buxton ve heyeti Sadrazam Kamil Paşa ve sonrasında II. Abdülhamit tarafında kabul edilmişlerdi. Trablusgarp Savaşı'ndan sonra ilişkiler bozulmaya başladı ve 11 Ocak 1912'de Buxton, Jön Türkleri desteklemeyi bıraktı. Onların reformları yürüteceğine dair inancını kaybettiğini açıkladı. Bkz., Barchard, ss.703-707. 14 Ekim 1912'de *Guardian* gazetesine Balkan Komitesi'nin tutumuna ilişkin verdiği mülakatta Noel Buxton, Balkanlarda Türk hakimiyetinin bittiğine işaret ediyordu ve Türk hakimiyetinin yeniden sağlanmasının feci olacağını söylüyordu. Aktaran Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.118-119.

savaşın sonucuna müdahale etmelerinin kendileri açısından uygun olmayacağı belirtiliyordu.⁵⁰⁰ 28 Ekim’de Grey, Alman Büyükelçisi Herr von Kühlmann ile görüşmüş ve İngiliz tutumunun ne olduğu sorusu karşısında İngiliz kamuoyunun Balkan devletlerinin zapt ettikleri yerlerden zorla çıkarılma girişimine taraf olmayacağını söylemişti. Savaşın sonuçlarına müdahale etmek için yeterli siyasi çıkarları bulunmuyordu. Büyükelçi, İstanbul’un işgali durumunda yine aynı tutumu benimseyip benimsemeyeceklerini sorduğunda olumsuz bir cevap aldı. İngilizlerin buna izin vermeyecekleri açıldı. Çünkü İstanbul’un Türklerden alınması büyük bir Avrupa sorunu doğuracaktı.⁵⁰¹

Savaşın gidişatının açık biçimde Osmanlı aleyhine şekillenmeye başlaması İngiltere’nin tavrını belirginleştirmesinde etkili oldu. Ekim sonunda Hindistan Genel Valisi Hardinge tarafından verilen Müslümanları kontrol altında tutabileceği teminatı, İngiliz Hükümeti’nin daha rahat hareket etmesini sağladı.⁵⁰² 9 Kasım’da Başbakan Asquith, Londra Belediye binasında görüşünü açıkladı ve İngiliz Hükümeti’ne sundu: *“Doğu Avrupa haritası yeniden çizilmelidir... Avrupa kamuoyunun bir konuda aynı fikri paylaştığından eminim... zaferi kazananların elinden o kadar pahalıya mal olan ödülleri geri alınmamalıdır.”*⁵⁰³ Bu söylemden etkilenen Alman ve Fransız Dışişleri de benzer kanıya sahipti.⁵⁰⁴

⁵⁰⁰ Demirci, ss.72-74. Okur’a göre, Balkan Savaşı’nı dikkatle takip eden İngiltere’nin en büyük korkusu Osmanlı Devleti’nin savaşı kazanması ya da Bulgaristan’ın ağır bir yenilgiye uğramasıydı. İngiltere, herhangi bir tarafın lehine açık bir tutum izlemedi. Bu ikircikli tutumun nedeni sömürgelerindeki Müslümanların olası tepkisiydi. Ancak İngiltere, Balkan Savaşları’nda Kızılhaç ve diğer sosyal yardım kuruluşları aracılığı ile Bulgaristan’a büyük miktarda nakit para, sağlık ekibi, gıda ve ilaç yardımı yaptı. Bkz., **The Guardian**, Dec 18, 1912; **The Times**, Aug 13, 1913’dan aktaran Mehmet Okur, “The Times Gazetesi’ne göre Balkan Savaşları ve İngiltere’nin Politikası”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/2, (Kış 2012), s.190-191.

⁵⁰¹ “Sir Edward Grey to Sir E. Goschen, 28 October 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.55-56. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.167; Ulubelen, s.119-120.

⁵⁰² İngiliz Hükümeti’nin tavrı karşısında Hint Müslümanları yıkıma uğrayacak ve İngiltere yönetimine güvenlerinin kalmadığı yönünde tepkiler açığa çıkacaktı. Bkz., Özcan, s.207-208; Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.118.

⁵⁰³ **The Times**, 11 Kasım 1912’den alıntıyla Ed. Note **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.125. Söz konusu alıntıyı kullanan Turfan, Balkan Savaşı öncesinde Osmanlıların kazançlı çıkabileceğini öngören Büyük Güçler’in savaş sonunda ikiyüzlü bir tavır değişikliğine gittiğini belirtir. Bkz., Turfan, s.243-244.

⁵⁰⁴ “Sir E. Goschen to Sir Edward Grey, 12 November 1912”, “Sir F. Bertie to Sir Edward Grey, 19 November 1912”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.136-137, 175-176. Başbakan Asquith’in bu açıklaması Avrupa’daki bakış açısını etkiledi. Bkz., “Sir G. Lowther to Sir Edward Grey (17 April 1913)”, Inclosure in Doc.58. “Annual Report on Turkey for the year 1912”, **BDFA**, Vol.XX, Doc.59, s.379.

Balkan devletlerinin kısa sürede elde ettikleri galibiyet sonucunda Büyük Güçler, statükoyu koruma yönünde aldıkları karardan vazgeçmişlerdi.⁵⁰⁵ Büyük Güçler'in savaş sırasında ve sonrasındaki tutumları, Osmanlı kamuoyunda tepkiye neden oldu ve zamanla kamuoyunda Avrupa karşıtlığı arttı.⁵⁰⁶

Arnavutluk savaş sırasında bağımsızlığını ilan etmiş, Makedonya toprakları kaybedilmiş ve İstanbul tehdit altındaydı. Bu şartlar içerisinde diğer devletlerle birlikte İngilizlerin ikiyüzlü olarak tanımlanan tavırları Osmanlı Devleti'ni Balkan devletleri ile yapacağı ikili görüşmelerle barışı sağlamaya mecbur bıraktı. Doğal olarak Balkan devletleri başarılarını diplomatik olarak kabul ettirme peşindeydi.

12 Kasım'da Bulgarlara ateşkes teklif edildi. Çatalca hattını geçme denemeleri başarısız olunca Bulgarlar, 19 Kasım'da ateşkes teklifini kabul ettiler. 3 Aralık'ta Yunanistan hariç olmak üzere Bulgar, Sırp ve Karadağ delegeleri ile ateşkes imzalandı. Barış görüşmelerinin yapılacağı yer olarak Londra seçildi. Barış konferansı 16 Aralık 1912'de İngiliz Dışişleri Bakanı Edward Grey'in başkanlığında St. James Saray'ında başladı. Aynı zamanda Büyük Güçler, Balkanlardaki yeni statükoyu belirlemek ve aralarındaki anlaşmazlıkları gidermek amacıyla bir konferans düzenlemeyi kararlaştırıp Londra'da Grey'in başkanlığında beş büyük devletin büyükelçilerinin katılımıyla bir araya geldiler. Büyükelçiler Konferansı olarak anılan konferans, Balkanlarda savaşan devletlerin temsilcilerinin katıldığı Londra Barış Konferansı'ndan bir gün sonra, 17 Aralık 1912'de çalışmalarına başlayıp yaklaşık 8 ay sonra 11 Ağustos 1913'te son buldu. Birbiriyle paralel ilerleyen konferanslarda savaşan devletler arasındaki barış görüşmelerinin kesilmesi, inisiyatifin Büyükelçiler Konferansı'na kaymasını neden oldu. Konu hakkında çalışma yapan Hayta, bu görüşmelerin "*Büyük devletlerin Osmanlı Devleti hakkındaki emperyalist zihniyetlerini ve iki yüzlülüklerini de gözler önüne serdiğini*" ifade eder.⁵⁰⁷

⁵⁰⁵ Büyük Devletler statükoyu koruma kararlarını yok saydıklarında başta gelen devlet İngiltere olmuştu. Bkz., Yunus Nadi, "İngiltere ve Biz", **Yeni Gün**, 3 Kanunusani 1919'dan aktaran Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, s.118-119.

⁵⁰⁶ Hristiyanların ortak saldırısı olarak algılanmaya başlayan savaş "*hilal ile salib*"in mücadelesi düşüncesiyle geniş kesimlere yayıldı. Bkz., Kerimoğlu, ss.188-199.

⁵⁰⁷ Necdet Hayta, **Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008, s.V-VI. Barış süreci hakkında detaylı bilgi için aynı esere ve Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, ss.185-271'e bakınız. Ayrıca barış görüşmeleri sırasındaki gelişmeler ve yapılan barış antlaşmalarının yer aldığı *1913 Yılı Türkiye Raporu* için bkz., "Mr. Beaumont to Sir Edward Grey, 4 December 1914" Inclosure

Başlayan ikili görüşmelerde en büyük sorun Edirne ve adalar konusuydu. Balkan devletlerinin elde ettiklerinden fazlasını almaya çalışmaları barışı çıkmaza sokuyordu. İstanbul'un fethinden önce Osmanlı İmparatorluğu'na başkentlik yapmış olan Edirne'nin Bulgarlara bırakılması düşüncesi kabul edilemezdi. Müslüman nüfusun yoğun olduğu Edirne aynı zamanda İstanbul ve boğazlara açılan kapı olduğu için stratejik öneme sahipti. İngiltere'nin Edirne ve adalar hakkındaki görüşü Osmanlı Devleti'nin aleyhine şekillendi. Grey tarafından Edirne'nin serbest bölge olarak tanınması önerisi dile getirilse de⁵⁰⁸ sonrasında Grey, Edirne'nin terk edilmesi gerektiğini aksi takdirde çok daha fazlasının kaybedileceği uyarısında bulundu.⁵⁰⁹ İngiltere'nin adalar konusundaki görüşü de benzer şekilde Osmanlı Devleti aleyhindeydi ve adaların Yunanistan'a terki tavsiye edildi.⁵¹⁰

Barış görüşmelerinin bir sonuca ulaşamaması Büyük Güçler'in araya girmesine neden oldu. 17 Ocak 1913'te Osmanlı Devleti'ne bir nota verdiler. Barışın sağlanması için Edirne'nin terki ve adalar hakkındaki kararın kendilerine

in Doc.60. "Annual Report on Turkey for the year 1913", **B DFA**, Vol.XX, Doc.61, ss.408-416. 1912-1913'teki Balkan Krizi, kıta Avrupa işlerine yoğunlaşan İngiltere'nin dünya gücü olarak barış görüşmelerine liderlik etme fırsatı sağladı. Londra Barış Konferansı, İngiltere'nin dünya siyasetindeki liderliğini ve diğer devletler üzerindeki hegemonyasını gösterecek araçlar sundu. Bkz., Pamela J. Dorn Sezgin, "Between Cross and Crescent: British Diplomacy and Press Opinion Toward the Ottoman Empire in Resolving the Balkan Wars, 1912-1913", **War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications**, Edited by M. Hakan Yavuz and Isa Blumi, Salt Lake City: University of Utah Press, 2013, s.424.

⁵⁰⁸ Hariciye Nazırı Gabriyel Noradunkyan Efendi'nin Meclis-i Umumi'de okunan izahatında barış girişimlerinin başlaması, Adalar ve özellikle Edirne konusunda yapılan uluslararası baskı açıklanır. Bu izahatta Grey'in Edirne şehri ve çevresi için serbest bir bölge önerisi getirdiği ancak devletler tarafından kabul görmediği yer alır. "Meclis-i Umumide Ahvâl-i Siyasiyenin Safahât-ı Mühimmesine Dair Hariciye Nâzırı Gabriyel Efendi Tarafından Kıraat Ettirilen İzahnâme Suretidir" için bkz., Ali Fuad Türkgeldi, **Görüp İştiklerim**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1984, ss.92-97. Ayrıca Reşid Paşa, 4 Ocak tarihinde gönderdiği telgrafında, Grey'in serbest bölge kurulursa Bulgarların ikna edilebileceklerine inandığını belirtiyordu. Bkz., Bilâl N. Şimşir, **Ege Sorunu, Belgeler Cilt:I (1912-1913)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989, s.401.

⁵⁰⁹ 11 Ocak 1913'te Büyükelçi Tevfik Paşa ve Osmanlı delegesi Reşid Paşa ile görüşen Grey, savaş devam ederse Edirne'yi nasıl koruyabileceklerini sordu. Savaş devam ettiği takdirde kaybedilenlerden daha fazlası kaybedilebilirdi. Çıkar yol Edirne'yi vermektir. Ama Reşid Paşa, Edirne'den vazgeçmenin imkânsız olduğunu söyledi. Belki Büyük Güçler'in müdahalesi ile sorun çözülebilirdi. Ama Grey, Büyük Güçler'in Edirne'nin Türklerde kalması için müdahale etmeyeceğine emindi. Bu durumda Reşid Paşa, konferansı terk edeceğini söyledi. Bkz., "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 11 January 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.395. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.177; Ulubelen, s.129.

⁵¹⁰ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, s.229-237. Demirci, Grey'in adalar konusunda Balkan Komitesi'nin görüşünü benimsediğini belirtir. Bkz., Demirci, s.80. Noel Buxton konferansı Türkler aleyhine etkilemek için elinden gelen gayreti yapıyordu. Ayrıca Buxton, Balkan ittifakının yaralı ve hasta askerlerine etkin yardımda bulunuyordu. Bkz., Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, ss.134-135, 141-145.

bırakılmasını istiyorlardı.⁵¹¹ Nota'nın verildiği tarihi izleyen günlerde Londra'daki Türk delegeleri ve Büyükelçi Tefvîk Paşa, Grey ve Nicolson ile görüşmeler yaptı ancak Büyük Güçler'in kararına uyulması konusundaki tavsiyelerden başka başarı sağlanamadı.⁵¹²

17 Ocak'ta sunulan ortak notanın ardından 22 Ocak'ta Dolmabahçe'de Büyük Meclis toplanarak barışçıl bir çözüm üzerine görüşme yapıldı. Aynı gün gece yarısı gönderdiği telgrafında Lowther, yapılan görüşmelerden bahsetti. Genel olarak barış yönünde ılımlı bir havanın olduğunu ama Mahmut Şevket Paşa'nın meclise yardımcı olmadığını yazdı. Bakanların Babiâli'de toplandıklarını Edirne ve adalar konusunda barış lehine karar aldıklarını ve muhtemelen yarın Güçler'in isteklerine olumlu karşılık vereceklerini bildirdi.⁵¹³ Bu teslimiyetçi tutum ve Edirne'den vazgeçildiği düşüncesi Enver ve Talat Bey başta olmak üzere İttihatçıları harekete geçirdi ve 23 Ocak 1913'te Babiâli Baskını olarak anılan hükümet darbesi ile İttihatçılar yönetimi ele aldılar.⁵¹⁴ Kısa vadede bu değişiklik barış görüşmelerine ve savaşın gidişatına yön veremedi. 30 Ocak'ta notaya verilen cevapta Edirne'nin ve adaların bırakılamayacağı bildirildi.⁵¹⁵ 3 Şubat'ta ateşkes hükümleri son bulup savaş yeniden başladığında Edirne'nin kaybına engel olunamadı.⁵¹⁶

7 Şubat'ta Osmanlı delegeleri Londra'dan ayrıldı. Osmanlı Hükümeti olağanüstü temsilci sıfatıyla İbrahim Hakkı Paşa'yı görevlendirerek 11 Şubat'ta Londra'ya gönderdi. İbrahim Hakkı Paşa, Osmanlı Devleti ve İngiltere arasında pürüz yaratan meseleleri halletmek ve dostluk duygularını artmak amacıyla yola

⁵¹¹ Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, s.241-242; Hayta, s.41-42; Şimşir, **Ege Sorunu, Belgeler Cilt:I**, s.465. Ayrıca bkz., "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 17 January 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.417.

⁵¹² Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, ss.244-252. Ayrıca bkz., "Sir Edward Grey to Sir G. Lowther, 20 January 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.428-429. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.178; Ulubelen, s.130.

⁵¹³ "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 23 January 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.438. Belgenin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, s.179; Ulubelen, s.130.

⁵¹⁴ "Mr. Beaumont to Sir Edward Grey, 4 December 1914" Inclosure in Doc.60. "Annual Report on Turkey for the year 1913", **BDFA**, Vol.XX, Doc.61, s.407-408. Lowther 16 Ocak'ta bu yöndeki uyarısını Grey'e göndermişti. Komite ve barış karşıtları teslim olmama ve verilecek notanın reddini istiyorlardı. Ayrıca Adalar ve Edirne'nin terki konusunda Osmanlı Hükümeti'ne yönelik tepkilerin bir darbe veya sadrazam ile bazı meslektaşlarına suikast ile sonuçlanabileceğini yazmıştı. Bkz., "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 16 January 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.415; Şimşir, **Ege Sorunu, Belgeler Cilt:I**, s.463-464. Ayrıca bkz., Bayur, **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, ss.254-271.

⁵¹⁵ "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 31 January 1913"; "Sir G. Lowther to Sir Edward Grey, 1 February 1913", **BDOW**, Vol.IX, Part II, ss.463, 467-470.

⁵¹⁶ Berridge, 26 Mart'ta Edirne'nin kaybedilmesi durumu karşısında Fitzmaurice'in adeta mest olduğunu yazar. Bkz., Berridge, s.172.

çıktı. I. Dünya Savaşı patlak verdiğinde halen İngiltere’de görüşmelerini sürdüren Hakkı Paşa, Grey ile Mezopotamya, Basra Körfezi ve diğer birçok konuya ilişkin görüşmeler yaptı ve anlaşmalar imzaladı ama savaş nedeniyle çoğu uygulanamadı ve kâğıt üzerinde kaldı.⁵¹⁷

Balkanlarda savaş yeniden başladıktan sonra alınan yenilgi sonrasında 30 Mayıs 1913’te Londra Antlaşması imzalandı. Buna göre Osmanlı Devleti’nin Balkan topraklarını kaybetmişti ve Avrupa sınırı Midye Enez hattı olacaktı. Ancak kısa süre içinde Balkan devletleri ganimetin paylaşılması konusunda anlaşmazlık yaşayıp aralarında tekrar savaşa tutuştuklarında fırsatı değerlendiren Osmanlı ordusu 20-22 Temmuz’da Edirne ve sonra Kırklareli’yi geri aldı.

Osmanlı ordusunun Edirne üzerine yürümesini engellemeye çalışan devletlerin başında İngiltere ve Rusya geliyordu. İngiltere tarafından Babiâli’ye Midye-Enez hattının dışına çıkılmaması konusunda uyarılar yapıldı ve ilerlemesi önlenmeye çalışıldı.⁵¹⁸ Edirne’nin geri alınışı karşısında İngiliz Hükümeti ve kamuoyu yeniden Türk karşıtı bir havaya büründü. Bükreş Antlaşması üzerinden iki gün geçmesine rağmen anlaşılan Edirne’nin alınışını İngilizler kabullenememişti. 12 Ağustos 1913’te Avam Kamarası’nda Grey, zorlayıcı önlemler almadıkça tehditkâr bir dil kullanmanın uygun olmadığını belirttiği uzun bir konuşma yaptı. Yine de tehditkâr bir dille şunları ifade etti:

“Türkler (Trakya ve Edirne ile ilgili) Güçler’in tavsiyesini kabul etmezse, başından itibaren iyi niyetlerine bağlı politikaları er ya da geç ya mali sıkıntıdan ya da Güçler’in biri veya birkaçının silahlı müdahalesiyle felç

⁵¹⁷ İngiltere’ye giden Hakkı Paşa ile Grey arasında yapılan görüşmelerde, Muhammara sınır anlaşmazlıkları, petrol alanları, Fırat, Dicle ve Şattülarab nehir trafiği, Mezopotamya’nın sulanması, Kuveyt’in durumu ve mali işlere ilişkin anlaşmalara varıldı. Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında, 29 Temmuz 1913, 21 Ekim 1913, 3 Nisan 1914 ve Haziran 1914’te antlaşmalar imzalandı. Earle, s.235-236. Detaylı bilgi için bkz., Önder Kocatürk, **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası**, İkinci Cilt, ss.17-20, 86-222, vd.

⁵¹⁸ “Sir Edward Grey to Mr. Marling, 16 July 1913”, “Sir Edward Grey to Mr. Marling, 26 July 1913”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.915, 939. Grey, 8 Ağustos’ta Berlin’deki Büyükelçi Granville’e Türklerin yeni adımlar atmasının önlenmesini söylüyordu. Aksi durumda Bulgarların Türklerden bir şey alacağı şüpheliydi. Bkz., “Sir Edward Grey to Lord Granville, 8 August 1913”, **BDOW**, Vol.IX, Part II, s.969. Ayrıca belgelerin özet yapılmış Türkçesi için bkz., Uğurlu, ss.193-195; Ulubelen, s.138-139. Anderson, Edirne’nin geri alınarak Osmanlı’nın Avrupa’daki konumunun güçlenmesinin Almanlar tarafından hoş karşılandığına değinir. Ayrıca Alman yanlılarının iktidarı devralması, General Liman von Sanders başkanlığında bir Alman askeri heyetinin Mayıs 1913’ten itibaren gelmesi konusunun görüşülerek yılın sonuna doğru kesinleşmesi, Alman etkisinin artmasını sağlıyordu. Bkz., Anderson, ss.312-315.

olacak. Edirne ile ilgili tavsiyelerin dikkate alınmaması Türk Hükümeti'ne onları koruyamayacağımız feci sonuçları getireceğinden eminim.”⁵¹⁹

Hükümetin takındığı tehditkâr tavır basına da yansdı. En çok tepki gösterenlerden biri Noel Buxton oldu. İngiltere, Edirne konusunda takındığı sert tavrı ileri taşıyamadı ve eyleme geçerek müdahalede bulunamadı. Edirne konusunu Türk-İngiliz ilişkilerinde “*kötüye gidişin bir işareti*” olarak değerlendiren Demirci’ye göre İngiltere’nin müdahalede bulunmaması üç sebebe bağlıydı: Hintli Müslümanların olası tepkisi, ittifak üyelerinin eyleme gönülsüz olması ve son olarak İngiltere’de devam etmekte olan Mezopotamya üzerindeki görüşmelerin tehlikeye girme ihtimaliydi.⁵²⁰

Balkan Savaşları, Bükreş Antlaşması ile son buldu. Osmanlı Devleti ilerleyen tarihlerde Bulgaristan (29 Eylül 1913), Yunanistan (14 Kasım 1913) ve Sırbistan ile (14 Mart 1914) yaptığı ikili antlaşmalarla savaş durumuna son verdi. Balkan Savaşları’nın Osmanlı Devleti’nin sırtına yüklediği ekonomik, sosyal, siyasal, askeri, diplomatik ve daha başka ağır maliyetleri uzun müddet akıllardan çıkamayacaktı.

Balkan Savaşları’nın Osmanlı İngiliz ilişkileri üzerindeki etkisi kuşkusuz büyüktü. İngiliz kaynaklarından hareketle konu hakkında yapılan bazı çalışmalarda bu etkiden pek bahsedilmezken⁵²¹ bazı eserlerde ilişkilerdeki dönüşümün izleri

⁵¹⁹ Hansard, *War in Balkans: Statement by Sir Edward Grey, HC., Deb., 12 August 1913*, Vol.56, s.2291.

⁵²⁰ Demirci, ss.84-88; Ayrıca bkz., Ahmad, *İttihat ve Terakki*, ss.146-150; Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt:II, Kısım:II, s.426-453; Karal, s.344-345; Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, İkinci Cilt, ss.56-64; Heller, s.80-81. Türkiye’nin başarısı arzu edilen bir şey değildi. Çünkü başarı, Hindistan’daki coşkunun artmasına ve İngiliz düşmanlığına sebep oluyordu. Bkz., Hayta, s.143.

⁵²¹ Çoğunlukla yayımlanmış İngiliz kaynaklarından (*British Document on the Origins of the War 1898-1914*) ve bazı bölümlerde *Admiralty Office* belgelerinden hareketle şekillenen ve “*İngiliz Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları*” başlığını taşıyan doktora tezinde Yıkıcı, İngiltere’nin Balkan Savaşları’ndaki rolünü ve politik yaklaşımını ele almış, ancak genel olarak Osmanlı İngiliz ilişkileri içerisinde Balkan Savaşları’nın yeri ve önemi üzerinde fazla durmamıştır. Bkz., Levent Yıkıcı, *İngiliz Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları (1912-1913)*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018. Dikkatli ve karşılaştırmalı okuma sonucu teze ilişkin eleştiriler yapılabilir. Basitçe dikkati çeken, tezde kullanılan İngiliz gazeteleri belki birkaç istisna dışında Demirci’nin eserinde yer alan haberler iken Demirci’nin eserine sadece iki atıf yapılmıştır. Ayrıca konuyla ilgili en önemli eserlerden birine sahip ve yayımlanmış İngiliz belgelerine çokça yer veren Bayur’un eserinin Balkan Savaşları ile ilgili ciltleri görmezden gelinmiştir. (Cilt:II, Kısım:I hiç yok, Cilt:II, Kısım:II bir atıf). Yine konu hakkında önemli bilgiler veren Kocatürk’ün basılmış doktora tezine ilişkin tutum aynıdır. Yazar ayrıca doktora tezindeki bilgilerden hareketle iki makale kaleme almıştır. Bkz., Levent Yıkıcı ve Zeynel Özlü, “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 1912-1913 Tarihli Balkan Savaşları Öncesinde Balkanlarda Uluslararası Nüfuz Mücadelesine Bir Bakış”, *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, Cilt:17, Sayı:2, 2018, ss.677-690; Levent Yıkıcı, “İngilizlerin Bakış Açısından Balkan Savaşları Sırasındaki Gelişmelerin Değerlendirilmesi”, *Asia Minor Studies*, Cilt:6, Sayı:11, Ocak 2018, ss.98-119. Yıkıcı, ikinci

bulunabilir. Bayur, İngiliz politikasına dair açıklamalar yaptıktan sonra kabaca, İngiliz politikasının Osmanlı lehine şekillenmediğinden bahseder.⁵²² Kocatürk, Meşrutiyet'in ilanını takip eden iki yılı aşkın dönemde yaşanan sorunların sonuç ve yansımalarının gittikçe ağırlaştığını, bunlara daha da ağırlarının eklenmesiyle ilişkilerin bozulduğu ve gerginleştiğini ifade eder. Trablusgarp ve Balkan Savaşları'nda İngiltere'nin izlediği siyaset Osmanlı Devleti'nde “büyük hayal kırıklığı yaratmıştır.” Osmanlı Devleti açık şekilde anlamıştı ki, zor durumda İngiltere dâhil hiçbir Büyük Güç kendisine yardım eli uzatmayacaktı.⁵²³ Ahmad, İttihatçıların Balkan Savaşları'ndan sonra Avrupa'dan yardım ummaktan vazgeçtiklerini söyler.⁵²⁴ Demirci ele aldığı iki krizde (Bosna Hersek'in ilhakı ve Balkan Savaşları), İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğüne kayıtsız kalan politikaları nedeniyle Osmanlı Devleti üzerinde derin etki yarattığı ve bu krizlerin iki ülkenin yollarını ayırmasında belirleyici olduğu kanısındadır.⁵²⁵

İngilizler Balkan Savaşları'nda belirleyici olmamaya ve gidişatı ciddi şekilde etkileyecek kararlar almamaya özen gösterdiler. Hatta İngiliz Dışişleri'nden elçilere gönderilen bazı telgraflarda, yönlendirici olacak tavsiye ve öneride bulunmaktan kaçınma talimatı verilmişti. Osmanlı Devleti'nin tamamen gözden çıkarılmadığı

makalesinin temel amaçlarından birisini, İngilizlerin “bölgede çok aktif olduğunun ispatlanması” olarak belirtmektedir. Ancak kendisinin de vurguladığı üzere İngiliz politikası, daha çok “aktif gözlem”e dayanmış ve gelişmeler sırasında “ortaya çıkabilecek sonuçlar hakkında inisiyatif almaya yönelik çok titiz davranmıştı.” Doktora tezinin sonucunda ise İngiltere'nin politikasını şu şekilde değerlendirmiştir: “İngiltere, Balkan Savaşları karşısında kendi menfaatleri açısından yarı etkili bir tepki vermiş; ancak daha geniş bağlamda hem küçük devletleri hem de Büyük Devletleri ilgilendiren hassas gelişmelere, dönemin başat ülkesi olarak sahip olduğu siyasi, askeri ve ekonomik güce müteakıl bir reaksiyon gösterememiştir.” 1912 ve 1913 Yılı Türkiye Raporları çerçevesinde Balkan Savaşları'nı ele alan çalışmada Şahin, “Balkan savaşları döneminde İngiltere'nin Türkiye'ye yönelik politikasını anlamak oldukça güçtür” demektedir. Sonrasında ise Bayur'un yazdıklarından hareketle bazı bilgiler verilmiştir. Genel olarak adı geçen raporlarda Balkan Savaşları ile ilgili kısımların sunduğu bilgilere yer veren çalışmanın sonuç kısmında biraz da muğlâk bir ifade ile “Raporlarda Balkan Savaşları süreci İngiliz dış politikasının geleneksel soğukkanlılığı ile değerlendirilmiştir.” yorumu yapılmıştır. Bkz., Feyza Kurnaz Şahin, “İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Balkan Savaşları ve Türkiye (1912-1913)”, *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, Cilt:5, Sayı:10, Aralık 2018, ss.286-307.

⁵²² Bayur, İngiliz siyasetini şöyle özetliyor: “İngiltere, Balkan Savaşı ve onu bitirmek için yapılan konuşmalarda, bir yandan 'İttihat ve Terakki' tekrar erke (iktidara) gelmesin diye Gazi Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetlerinin işlerini kolaylaştırmak, öbür yandan da Türklere dost görünerek sömürgeleri halkının gönlünü az çok hoş tutmak isteyecekse de Almanya'ya karşı en büyük iki kozundan biri olan Rusya'yı kırmak ve elden kaçırmak tehlikesine düşmemek için Balkanlılardan yana olmak zorunda kalacak ve Osmanlı'ya karşı, İstanbul'da bir aralık umulduğu gibi, yardımcı bir siyasa gütmeyecektir.” Bkz., Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, Cilt:II, Kısım:II, s.23.

⁵²³ Kocatürk, *Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası*, İkinci Cilt, s.529.

⁵²⁴ Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, s.154.

⁵²⁵ Demirci, s.97.

açıktı. Yine de Osmanlı toprak bütünlüğünün İngilizler tarafından kolayca göz ardı edilebileceği Balkan Savaşları'nda acı şekilde bir kez daha anlaşıldı. Barış görüşmeleri sırasında Osmanlı toprak bütünlüğünü görmezden gelen önerilerin altında İngilizlerin de imzasının bulunması ve Edirne'nin geri alınışına gösterilen tepki dostluğa sığmayacak tarzdaydı. Bu, Meşrutiyet'in ilanından sonraki olaylarda açığa çıkmış olan ve *Osmanlı İngiliz İlişkilerinde Dönüşüm* olarak adlandırdığımız politikanın son safhasını oluşturuyordu. İngilizlerin Balkan Savaşları'nda yürüttüğü politika, Osmanlı İngiliz ilişkilerini kopuşa bir adım daha yaklaştırdı.

Babıâli Baskını, İngiltere ve diğer devletlere güvenilerek hareket edilemeyeceğinin dışa vurumuydu gibiydi. Mahmut Şevket Paşa Sadaret makamına geldiğinde İngiltere ile ilişkilerin düzeltilemeyeceği ve zor bir durumda İngilizlere güvenilemeyeceğinin farkındaydı. Ama İbrahim Hakkı Paşa'nın Londra'da uzun süre devam edecek görüşmelerde bulunması ve Haziran 1913'te İngiltere ile sonuçsuz kalacak bir ittifak girişimi, ilişkilerin devam ettirilme isteğine ve açıkçası güçsüzlüğün mecbur bıraktığı dayanak arayışına örnekti.

I. Dünya Savaşı'ı yaklaşık Osmanlı Devleti, İngiltere'nin müttefiki olan Rusya ve Fransa aracılığıyla tekrar ittifak girişimlerinde bulunuldu. Sonuçsuz kalan görüşmeler, İngiltere ile birlikte hareket edebilmek adına Osmanlı Devleti tarafından yapılan son teşebbüs olarak kaldı.⁵²⁶ İngiltere'den satın alınan iki gemiye el konulması ise dönüşümünü tamamlayan ilişkilerde sonun habercisiydi. Almanya ile imzalanan gizli antlaşma sonrasında iki Alman zırhlısı Türk limanlarına sığındı ve 29 Ekim'de Rus limanlarını bombaladı. Bu olayın hemen arkasından İngiltere Osmanlı Devleti'ne resmen savaş ilan etti. İngiltere'nin Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmesi Osmanlı İngiliz ilişkilerinde kopuşa sebep oldu. İki ülke arasındaki diplomatik ilişkiler kesildi. I. Dünya Savaşı Osmanlı Devleti'nin sonunu getirdiği için savaş sonrasında başlatılmaya çalışılan diplomatik çabalar yeni bir ilişkinin kurulması ile sonuçlanmadı. Kurtuluş Savaşı'ndan sonra başlayan ilişkiler artık Osmanlı İngiliz ilişkileri değil Türkiye İngiliz ilişkileri bağlamında gelişim gösterecekti.

⁵²⁶ Önce Mayıs 1914'te Talat Bey, bir anlaşma önerisi için Rusya'ya gitti. Daha sonra Cemal Paşa, Temmuz ayında Fransa'da teşebbüslerde bulunmasına rağmen ikisinde de bir anlaşma sağlanmadı. Bkz., Ahmad, "İttihat ve Terakki'nin Dış Politikası (1908-1919)", s.298-299; Bayram Soy, "Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti'nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi", *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Sayı:18, (Güz 2005), ss.165-193. Stanford J. Shaw, **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaşa Giriş**, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.103-105.

SONUÇ

Osmanlı İngiliz ilişkileri, Osmanlı'nın cihan hâkimiyeti zamanında başladı ve İngilizlere ait topraklarda güneşin batmadığı bir zamanda son buldu. İlişkilerin başladığı zamanlarda Osmanlı güçlü bir imparatorlukta ama İngiltere, imparatorluk olma yolunda ilerlemeye çalışıyordu. İlişkilerin sonunda İngiltere dünya üzerindeki hâkim güçlerden biriyken Osmanlı, hayatta kalma mücadelesinde başarılı olamadı. İngiltere, Osmanlı ile başlayan ilişkilerin de etkisiyle gücünü arttırma imkânı buldu. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin yürüttüğü politikanın da etkisiyle yıkıldı.

Yaklaşık 350 yıl süren Osmanlı İngiliz ilişkileri, 17. ve 18. yüzyılda daha çok ekonomik temelde şekillendi. 19. yüzyılda diplomasinin dünya üzerindeki etkinliğini arttırmasıyla yoğunlaşıp önce yakınlaşmayı sonrasında ise kırılma ve dönüşümü yaşadı. 20. yüzyılda dönüşümünü tamamlayan ilişkiler, I. Dünya Savaşı'ndaki kopuş ile sonuçlandı. Bu kopuş aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getiren olayların belirleyicisi oldu.

Osmanlı İngiliz ilişkilerinin başlangıç ve gelişim süreci ile son dönemleri karşılaştırıldığı zaman ilişkilerin başlarında İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu'nu kuvvetlenmesine yardımcı olacak bir unsur olarak gördüğü söylenebilir. İngiltere açısından ilişkilerin mevcudiyeti bir tercihten ziyade mecburiyet olarak ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlü olması ve geniş bir coğrafyaya yayılan hâkimiyeti, gelişmeye ve genişlemeye çalışan İngiltere'nin Osmanlı'ya yaklaşmasını kaçınılmaz kıldı.

İngiltere'nin içinde bulunduğu durum ve diplomasinin henüz devletler arasındaki ilişkileri belirlemedeki yetersizliği, ilişkilerin başlangıçta ekonomik boyutta ilerlemesine yol açtı. İlişkilerin gelişmesinde ve arttırılmasında istekli taraf İngiltere'ydi. Osmanlı tarafı ise bu ilişkileri siyasi bir çıkara dönüştürüp kendi lehine şekillendirmek gibi bir politika benimsemedi. Osmanlı yönetimi, İngiltere'nin toprakları üzerinde etkin bir faaliyeti gerekli görmedi. Karşı karşıya kalınan siyasi-askeri olaylarda İngiltere'nin desteğine genellikle ihtiyaç duyulmadı. Kaldı ki ilişkilerin başlarında İngiltere'nin etkisi önemsiz sayılabilecek boyuttaydı.

Devletlerin Osmanlı ekonomik hayatında yer edinmeleri ve bunu kendi büyümeleri açısından kullanmaları sürecinde Osmanlı idaresi, merkantilist veya

kendi ekonomik yapısını dünyanın değişen durumuna ayak uyduran politikalar üretilmedi. Ekonomik hayatta Osmanlı İmparatorluğu'nun yaptığı genellikle bir devleti diğerinin yerine kayırmak oluyordu. 16. yüzyıldan itibaren İngiltere'nin ilişkileri geliştirip arttırmasına olanak tanındı. 19. yüzyılın sonunda Almanya'ya bu olanak sunuldu.

Değişen dünya konjonktürü ve ortaya çıkan gelişmeler neticesinde kuvvet dengeleri değişti. Sanayi Devrimi, Fransız Devrimi, 18. yüzyıldaki savaşlar ve bu savaşlar sonucunda yeni hâkim güçlerin ortaya çıkması gibi gelişmeler hem Avrupa güç dengesini ve Avrupalı güçlerin dünya üzerindeki konumlarını değiştirdi hem de onların dünyanın geri kalanı üzerindeki politikalarını yeniden yapılandırmasına yol açtı. Bu durumdan Osmanlı İmparatorluğu da derinden etkilendi. 1699 Karlofça ve 1774 Küçük Kaynarca Antlaşmaları sonrasında Osmanlı topraklarının ele geçirilebilir olduğu algısı Avrupalı devletlerde yerleşmeye başladı. Zaman geçtikçe İngiltere bir dünya gücü olarak *Güneş Batmayan İmparatorluk* tanımlamasını alırken, Osmanlı İmparatorluğu giderek zayıflayıp bir *Hasta Adam*'a dönüştü. Dünya üzerindeki yayılımı dolayısıyla İngiltere'nin ekonomik-ticari seçeneklerinin fazlasıyla artması, ekonomiyi Osmanlı İngiliz ilişkilerde geri plana itti ve ilişkilerde ön plana çıkan nokta 19. yüzyıldan itibaren diplomasi oldu.

16. yüzyıl sonu ve 17. yüzyılın başlarında İngilizlerin amacı Doğu'da yer edinebilmek ve mevcudiyetini sağlamlaştırmaktı. 19. yüzyılda ise İngiltere, dünya üzerindeki üstünlüğünü kurmaya/korumaya çalışıyordu. Yine de 19. yüzyıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu İngiltere için önemli olmaya devam etti. İngiltere, 19. yüzyılda Osmanlı'nın varlığını sürdürme savaşının belirleyicileri arasındaydı. Bir zamanların büyük gücü olan Osmanlı'nın geleceğinin nasıl tayin edileceği sorusu İngiltere'nin politikalarını şekillendiriyordu. 19. yüzyılın ortalarında İngiltere'nin benimsediği Osmanlı toprak bütünlüğü politikası, 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde değişmeye başladı.

Osmanlı İngiliz ilişkileri bir sınıflandırma dahilinde ele alındığında kırılma veya değişim 1875-1878 yılları arasında yaşandı. 1878 sonrasında ilişkiler dönüşüme uğradı. Osmanlı İmparatorluğu, İngiltere'nin karar vericiler arasında yer aldığı dünya sisteminde tutunmaya çalışırken İngiltere, 1878 sonrasındaki ilişkilerde Osmanlı'nın menfaatlerini daha az ön planda tuttu. Osmanlı İmparatorluğu, stratejik ve jeopolitik

konumu ile barındırdığı potansiyeller nedeniyle tamamen göz ardı edilmedi ama güçsüzleşmesi dolayısıyla İngiltere ile ilişkilerinde etkin taraf olma yetisini kaybetti. Bu dönemde İngiltere, meydana gelen olaylardaki tavrı ve politikaları ile ilişkilerin şekillenmesinde etkin taraf oldu.

I. Meşrutiyet'e giden süreçte yaşananlar, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki kırılmanın belirtilerini ortaya çıkardı. 1875 yılının ortasında Hersek'e bağlı Nevesin Kazası'nda başlayan olaylar gittikçe Osmanlı Devleti'nin içinden çıkmakta zorlandığı bir kördüğümüne dönüştü. Hersek İsyanı'nı Bulgar İsyanı, Selanik Vakası ile Sırp ve Karadağ Savaşları izledi. Büyük Devletler'in gelişmelere dâhil oldukları olaylarda en çok İngiltere'den destek beklendi. Ancak İngiltere'nin dostluğuna ve geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikasına duyulan güven, gelişmeler sırasında gittikçe azaldı. İngiltere her zamanki gibi kendi çıkarları doğrultusunda hareket ediyordu ama çıkarları arasında artık Osmanlı'ya verilecek koşulsuz desteğin yeri yoktu. Dış politikadaki dengeler ve özellikle Rusya faktörü nedeniyle İngiltere, Osmanlı'ya yönelik eski politikasını yeni düzenlemelerle şekillendirdi.

Olayların başlangıcında yer alan Bosna İsyanı'nda Osmanlı Devleti'nin yaptığı hata olaylara geç müdahale etmektir. Bulgar İsyanı'nda ise Osmanlı yönetimi aynı hataya düşmemek için olaylara hızlı ve sert bir şekilde müdahale etti. İlkinde Osmanlı yönetiminin zafiyeti eleştirilirken ikincisinde gücünü orantısız kullanması eleştirilere neden oldu. Osmanlı Devleti nasıl davranırsa davranırsın kabahatli görülüyordu. Bazı devletlerin ve devlet adamlarının Bulgar olaylarının hemen bastırılmasından rahatsız oldukları belliydi. Aslında bu rahatsızlık Osmanlı'nın kendisine yönelikti. Bu kadar güçsüz bir yapı dünya üzerinde bu kadar geniş alana artık hükmetmemeliydi.

İngiltere başlarda Balkanlarda meydana gelen olayların başat taraflarından biri değildi ve İngiltere'nin çıkarları açısından bölgesel gelişmelerin seyri çok önem taşımıyordu. Ancak muhalefette bulunan Gladstone, dini ve milliyetçi unsurları yeniden iktidara gelebilmek amacıyla politik malzeme haline getirerek, İngiltere kamuoyundaki Osmanlı algısı üzerine olumsuz bir iz bıraktı. Balkanlarda meydana

gelen milliyetçi hareketler sırasında İngiltere, milliyetçilik akımının politika belirleme ve yürütme üzerindeki gücünün farkına bir kez daha vardı. İlerleyen süreçte Osmanlı topraklarındaki milliyetçi unsuru kendi çıkarları çerçevesinde kullanma eğilimine yöneldi. I. Meşrutiyet öncesinde karşılaşmaya alışık olunmayan bu dürtü, I. Meşrutiyet sonrasında Balkanlarda ve Anadolu'daki Ermeni Meselesi'nde, II. Meşrutiyet sonrasında ise Arap coğrafyasında kendisini gösterdi.

İngiltere, Andrassy Notası ve Berlin Memorandumu karşısında Osmanlı aleyhine alınan kararları benimsemedi. Ancak Sırbistan ile Karadağ Savaşları sırasında tamamen Osmanlı yanlısı bir politika da izlemedi. İstanbul Konferansı sırasında diğer devletlerin isteklerine yakın bir tavır takındı. Konferans sırasında İngiltere'yi temsil eden Salisbury ve Elliot arasındaki fikir ayrılığı, İngiltere'nin Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını devam ettirip ettirmeyeceğinin ete kemiğe bürünmüş zıt tarafları gibiydi. Bu süreç içinde İngiltere bir savaş durumunda Osmanlı'nın yanında durmayacağını ve Osmanlı yöneticilerinin beklentiye kapılmamalarını defalarca ve açıkça belirtti. Yeri geldi, Osmanlı Devleti'ne toprak bütünlüğüne aykırı tavizler vermesini tavsiye etti. Verilecek bu tavizlerin sınırı İngiliz çıkarlarını zedelemeyecek tarzda olmalıydı. Osmanlı Devleti, Londra Protokolü'nde yer alan ve toprak bütünlüğüne aykırı olan tavizleri reddedip Rusya ile bir savaşa tutuştuğunda İngiltere benzer bir politika ile kendi çıkarlarına zarar gelebilecek bir noktaya kadar tarafsızlığını sürdürdü. Osmanlı tarafına bakıldığında ise İngiltere'nin desteğine duyulan ihtiyaç nedeniyle İngilizlerin uzatacağı yardım eli ve dostluğu hep ümit edildi. 1876 yılının sonunda hususi bir memuriyetle İngiltere'ye giden Odian Efendi'nin söyledikleri durumu özetliyordu: İngiltere'nin iyi niyet ve sempatisi maalesef Türkiye'den uzaklaşıyordu ama İngiltere'ye duyulan güven hala devam ediyordu.

1875 yılından itibaren Osmanlı İngiliz ilişkilerinde ortaya çıkan kırılma belirtileri 93 Harbi ile daha da belirginleşti. Bu ani ve keskin bir politika değişikliği değildi. İngiltere Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceğini tamamen Rusya'nın inisiyatifine bırakmayacaktı. Disraeli yönetiminin Osmanlı'dan vazgeçmeye niyeti yoktu. Nisan 1877 tarihinde İngiltere'nin Osmanlı Büyükelçisi sıfatıyla İstanbul'a gelen Henry Layard, yaklaşık üç yıl süren görevi sırasında geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikası için çabalayan son aktörlerden biri oldu. Lord Stratford

Canning ile kurduğu dostluğun da etkisiyle, büyükelçiliği sırasında Layard, Canning'in yürüttüğü politikaların bir anlamda takipçisi durumuna geldi. Layard'ın çabalarına rağmen ne savaş engellenebildi ne de savaş sırasında İngiliz yardımı sağlandı.

Rusya, Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiği zaman İngiltere'nin tarafsızlık politikasına karşı çıkanlar arasında Başbakan Disraeli ve Kraliçe Viktorya bulunuyordu. İngiliz politikasında yaşanan iç çatışma sonucunda bazı bakanların, muhalefetin, basın ve kamuoyunun savaş karşıtlığına Kırım Savaşı zamanındaki gibi Fransa ile ortak bir müdahalenin mümkün olmaması eklenince İngiltere Osmanlı Devleti'ni bu savaşta yalnız bıraktı. Ancak İngiltere'nin tarafsızlığı kendi çıkarları zarar görünceye kadar sürecekti. Daha savaşın başında İngiltere'nin çıkarları, tarafsızlık şartları olarak Rusya'ya açık ve net şekilde bildirildi. Dışişleri Bakanı Lord Derby, 6 Mayıs 1877 tarihinde Rusya'nın İngiltere Büyükelçisi Şovalov'a verdiği resmi yazıda İngiltere'nin çıkarlarını/şartlarını şöyle sıraladı: Süveyş Kanalı'nın abluka altına alınmaması, Hindistan yolunun ve Basra Körfezi'nin tehdit edilmemesi, Mısır'a saldırılmaması veya asker yerleştirilmemesi, İstanbul'un taşıdığı önemden dolayı ele geçirilmeye çalışılmaması ile İstanbul ve Çanakkale Boğazları'nın açık kalması.

93 Harbi'nde Rusların üstünlüğü sonucu bir taraftan Doğu Anadolu diğer taraftan İstanbul tehdit altına girdi. Rusların ilerlemesi İngiliz çıkarlarını derinden etkiliyordu. İngiltere'nin temkinli olarak giriştiği arabuluculuk faaliyetlerinin de etkisiyle barış süreci açıldı. Rusya İstanbul hayalini sürdürdüğü için barış görüşmelerini ağırdan aldı. İngiltere ise savaş sırasında Osmanlı Devleti'ne vermediği desteği kendi çıkarları söz konusu olunca tereddütsüz uygulamaya geçirdi. İstanbul ve Boğazlar'ın güvenliği amacıyla donanmasını Marmara Denizi'ne gönderdi. İstanbul'a Rus askeri girmesi durumunda İngilizler karşılık verecekti. Ruslarla barış görüşmelerinin sürdüğü bir sırada gerçekleşen bu olay Osmanlı Devleti'ni zora soktu ve diplomatik bir krize yol açtı. Osmanlı Devleti'nin itirazlarına rağmen İngiltere, kendi çıkarlarını koruma konusunda ne kadar ciddi olduğunu gösterdi.

Savaşın sonlarında II. Abdülhamit, içinde bulunulan zor duruma çare olabileceği inancıyla İngiliz Kraliçesi Viktorya'ya ve Rus Çarı II. Aleksandr'a

mektup ve telgraflar gönderdi. I. Elizabeth de Osmanlı İngiliz ilişkilerinin resmileştiği 1580’lerde İspanya Kralı II. Felipe’e karşı Sultan III. Murat’a bir mektup gönderip yardım istemişti. Şimdi durum tamamen tersine dönmüştü. Padişah’ın olayları yönlendirebilme umuduyla sarıldığı kâğıt ve kalem, maalesef silah ve komutanların gölgesi altındaki gelişmeleri çok fazla etkileme şansı bulamadı. İngiltere Kraliçesi Viktorya ile hızlı bir haberleşme sağlanamadığı gibi Londra’dan gelen cevaplar iyi niyet ve temennilerden ibaret kaldı.

İngiltere’nin gelişmelere kayıtsız kalmasını engelleyen Padişah’ın ya da devlet adamlarının isteğinden çok kendi çıkarlarının zarar görme ihtimaliydi. Ayastefanos Antlaşması, Osmanlı ile Rusya arasındaki barışı sağladı ama barış şartlarından İngiltere hiç hoşnut değildi. Osmanlı ile Rusya arasındaki barış şartları *Avrupa Uyumu* için Büyük Güçler’in onayından sonra yürürlüğe girebilirdi. İngiltere bu şartların belirlenmesinde etkin politika yürüttü ama Rusya ile bir uzlaşmaya varması kolay olmadı.

93 Harbi sonrasında asıl olan İngiltere’nin Osmanlı Devleti ile dost ya da müttefik olma mevzusunu çoktan aşmıştı. Hatta asıl mevzu İngiltere’nin Osmanlı toprakları üzerindeki çıkarlarını Rusya’ya karşı koruma politikasını da aştı. Geline nokta, İngiltere’nin Rusya ile arasında güç gösterisine döndü ve İngiltere’nin gücünü kullanmaktan çekinmeyeceğini gösterecek bir sahne buldu. İngiltere ile Rusya arasında iplerin gerilmesi sonucu belki de İngiltere, dünyanın hâkim gücünün kim olduğunu Rusya’ya göstermek istedi. Ya da göz göre göre Rusya’nın hâkimiyet sıralamasında üstlere çıkmasına ve ilerde kendisine daha büyük rakip olmasına mani olmaya çalıştı.

Berlin Kongresi öncesinde İngiltere’nin Rusya’ya savaş açma ihtimali bile konuşuldu. İngiltere sokaklarında *By Jingo* şarkısı yankılandı. İngiltere istediğini alamadığı takdirde savaş seçeneğini kullanmaktan çekinmeyeceğini göstermeye çalışıyordu. Bu zorlu süreçte savaşa aleyhtar olan Dışişleri Bakanı Lord Derby istifa etmek zorunda kaldı. İstanbul Konferansı sırasında Osmanlı’ya karşı Ruslarla yakınlık kuran Salisbury artık Dışişleri Bakanı’ydı. Salisbury göreve gelir gelmez Ayastefanos Antlaşması’na açıkça meydan okuyan meşhur 1 Nisan 1878 tarihli sirkülerini yayımladı. Antlaşma maddelerinin değiştirilmesinin zorunlu olduğu belirtilen sirküler, İngiltere’nin savaşı göze aldığıın işaretliydi. Ortam olabildiğince

gerilmesine rağmen savaş son seçenек olduğu için karşılıklı verilen tavizlerle Berlin Kongresi'nin yolu açıldı. Berlin Kongresi öncesinde İngiltere anlaşmazlık yaşadığı Rusya ile ikili antlaşma yaptı. Ayrıca Osmanlı Devleti ile de ikili antlaşma yaptı.

Kıbrıs Konvansiyonu olarak anılan antlaşma ile İngiltere, Osmanlı'ya bağlı bir toprak parçasının idaresini ele geçirdi. Osmanlı Devleti'nin Kıbrıs egemenliğini bitiren, daha doğrusu egemenlik haklarında sonun başlangıcını oluşturan iki maddelik antlaşma metninde Kıbrıs, İngiltere'nin olası Rus saldırısına ve Anadolu'yu işgal etme ihtimaline karşı bir teminat olarak ele geçirildi. Söylemde ise ön plana çıkan yardım vaadiydi: Sizin iyiliğiniz için sizin toprağınızı ele geçiriyoruz! Bir ihtimale karşı bir realite.

Genellikle, İngiltere'nin Osmanlı üzerinde yürüttüğü politikanın değiştiğinin kanıtı olarak sunulan İngiltere'nin Kıbrıs idaresini ele geçirmesi, aslında 1875 yılının sonunda başlayan olaylarla kendisini gösteren politika değişiminin geldiği son noktaydı. Bu olayı iki devlet arasındaki ilişkilerin kopuşa sürüklendiği tarzında değerlendirmek abartılı olacaktır. Ancak Kıbrıs Konvansiyonu, Osmanlı İngiliz ilişkileri karşılaştırmalı incelendiğinde iki devlet arasındaki ilişkilerde kırılmanın somut bir belirtisi olarak tarih sahnesindeki yerini aldı.

İngiltere Berlin Kongresi'nde ve sonrasında Osmanlı'yı korumak iddiasıyla Kıbrıs Adası'ndaki varlığını meşrulaştıracı. Berlin Kongresi ve sonrasındaki gelişmelere bakılınca bu taviz verilmeseydi ne değişirdi sorusunun cevabı merak edilebilir. Hiçbir değişiklik olmazdı denilemez ancak Avrupa çıkarlarının masaya yatırıldığı Berlin Kongresi'nde her halükarda Osmanlı lehine değişiklikler yapılacağı varsayılabilir. İngiltere'ye verilen tavizin amacı Doğu Anadolu ve Akdeniz'in geleceğine dair bir güvence ise ne yazık ki verilen taviz Rus etkisini sınırlamakla birlikte İngiliz etkisinin buralarda Osmanlı aleyhine olarak yerleşmesine zemin hazırladı.

Osmanlı Devleti, Kıbrıs Adası üzerinde verdiği taviz sonrası Berlin'de toplanan Kongre'de İngiliz desteğini tam olarak göremedi. Avrupa barışının masaya yatırıldığı Berlin Kongresi'nde söz sahibi Büyük Devletler'in yanında Osmanlı Devleti'nin konumu pasif bir pozisyondaydı. İngiltere ise kendi çıkarları açısından önemli olan konuları ön planda tuttu. Yürütölen siyasette genellikle Osmanlı

Devleti'nin çıkarları gözetilmedi. Yine de Ayastefanos Antlaşması ile Berlin Antlaşması karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti lehine değişiklikler yapıldı.

Çalışmanın içerisinde Berlin Antlaşması ile Ayastefanos Antlaşması çeşitli açılardan karşılaştırılmaya çalışıldı. Kısaca Berlin Antlaşması geniş katılımlı, daha detaylı/kapsamlı, geçerli ve Osmanlı lehine değişiklikler içeren bir metne sahipti. Bununla birlikte karşılaştırmaya Kırım Savaşı ve 1856 tarihli Paris Antlaşması'nı eklersek Berlin Antlaşması'nın Osmanlı toprak bütünlüğünü garanti altına almadığı gibi ardında pek çok sorun bırakması nedeniyle önemli dezavantajlara yol açtığı açıktı. Berlin Antlaşması ile Osmanlı topraklarındaki Rus yayılımının önüne geçildi. Ama bu sefer Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu durumdan faydalanmak isteyen diğer devletler için Berlin Antlaşması yeni sorunlar ve fırsatlar doğurdu. Osmanlı topraklarına yönelik müdahalenin kapısını araladı. Paris Antlaşması ile Osmanlı Devleti, başta İngiltere ve Fransa olmak üzere Büyük Güçler'in güvencesi ile toprak bütünlüğünü garanti altına aldı. Berlin Antlaşması ile ortaya çıkan konsensüs imparatorluğun sonuna kadar Osmanlı toprak bütünlüğüne aykırı olacak biçimde yeni şekillere büründü. İki antlaşmanın da esası İngiltere'nin yürüttüğü politikalarla belirlendi. Berlin Antlaşması'nın içeriği ve kabulü, İngiltere'nin Paris düzeninden uzaklaştığının tasdiki idi. Berlin Antlaşması sonrasında Osmanlı toprak bütünlüğüne aykırı anlayışın bizzat İngiltere'nin politikalarında kendisini göstermesi Osmanlı Devleti açısından büyük problemler doğurdu, diğer taraftan başka devletleri de Osmanlı Devleti'nin iç işlerine karışmak ve toprak bütünlüğüne aykırı eylemlere geçmek için cesaretlendirdi.

Berlin Antlaşması ile Büyük Güçler'in garantörlükleri altında ve belirlediği sınırlar içinde yeni bir düzen kuruldu. Kurulan düzen ile sağlanan statüko daima korunması gereken bir hedef olarak görüldü. Ancak belirlenen sınırların dışında yani Avrupa barışını tehlikeye sokmayacak yerlerden pay alma mücadelesi Osmanlı'nın yıkılışına kadar bitmeyecekti. Üçüncü bölümde ele alındığı üzere, Berlin Kongresi tarih sahnesindeki yerini alırken Osmanlı Devleti'ne pek çok sorunu miras bıraktı. Bunlardan bazıları ilerleyen yıllarda etkisini hissettirdi. Bazıları ise kısa süre içerisinde acil çözüm bekleyen konulardı. Bosna ve Hersek'in Avusturya tarafından işgali ve idaresi, Rus askerinin İstanbul yakınlarından çekilmesi, İngiliz donanmasının Marmara'dan çıkması, Yunan sınırı meselesi, Ermeni Meselesi ve

savaş tazminatı gibi meseleler acil çözüm bekleyen konulardı. Bu konularda İngilizlerin yürüttüğü politikalar, Osmanlı İngiliz ilişkilerinde kırılmanın tamamladığı ve ilişkilerde dönüşümün başladığını destekleyecek verilerle örüldü.

1880'lerin başında Berlin Antlaşması'nın ardında bıraktığı sorunlar bir şekilde çözüme kavuşmuş gibi görünüyordu. Rusların Osmanlı Devleti'nin başkentinden uzaklaşmaları, İngiliz donanmasının Marmara'dan çekilmesi ve Balkanlar ile Anadolu'da geçici de olsa huzurun sağlanması Osmanlı yönetimine kısa süre için rahat bir nefes aldırdı. Ancak bazı çözümler günü kurtarma politikasından ibaretti ve sonrası için ciddi sorunların kaynağını oluşturdu. Rusların güneye inme amaçları, Avusturya'nın Bosna ve Hersek üzerindeki niyetleri, Yunanların sınırlarını genişletme isteği bitmedi. Balkanlarda kalan son toprak parçası üzerindeki egemenlik ve huzur nihayete kavuşturulamadı. Ermeni Meselesi problem yaratmaya devam etti. Ama asıl önemlisi Mısır'ın işgali ile Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişimin en belirgin örneğiyle karşılaşıldı. İngilizler, geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikalarını geri dönmek üzere terk etmişlerdi.

İngiltere'nin 1870'lerin sonu ve 1880'lerin başına kadar Mısır'ı işgale hazırlandığını destekleyecek veriler yoktur. Bu nedenle İngiltere'nin Doğu Akdeniz hâkimiyetini genel olarak uzun yıllara yayılan planlı ve programlı bir stratejik kurgunun sonucu olarak değerlendirmek zordur. Hatta Kıbrıs'ın idaresini eline geçirdikten sonra, hemen Mısır üzerinde senaryolar oluşturduğu veya Kıbrıs'taki idarenin Mısır'ın işgali için yapılmış bir ön hazırlık olduğunu söylemek de pek mümkün değildir. Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişimin kanıtı olarak sunulan Mısır'ın işgal düşüncesinin netleştiği tarih, arşiv belgeleri, gazete haberleri ve ön planda olan kişilerin yazdıkları incelendiğinde 1880 sonrası olarak gözükmemektedir. Bu tarihten sonra ise gelişmeler adım adım ilerlemektedir. İngiltere'nin Mısır'ı işgalini, kısa vadede şartların olgunlaşması sonucu ortaya çıkan fırsatın değerlendirilmesi olarak ele almak daha doğru olacaktır.

Eğer İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikası devam etseydi bu işgal gerçekleşir miydi sorusuna olumlu cevap vermek mümkün değildir. İşgalin gerçekleşmesi ve İngilizlerin Mısır idaresinde söz sahibi olması, 93 Harbi öncesinde başlayan İngiliz politikasındaki değişimin artık kesin olarak dönülemez bir boyut kazandığı anlamını taşımaktadır. Bir karşılaştırma ile değişen İngiliz politikası

daha iyi anlaşılacaktır. 1857 tarihinde III. Napolyon, Kuzey Afrika'nın bölüşülmesi amacıyla Mısır'ı İngilizlere önerdiğinde dönemin İngiliz Başbakanı Palmerstone, Mısır'ı işgal etmeyi akıllarından bile geçirmedigini belirtmişti. Gladstone ise Fransızları ve diğer devletleri karşısına almak pahasına ve Osmanlı Devleti'nin itirazlarını göz ardı ederek Mısır'ı işgal etti. Mısır'daki İngiliz varlığı tüm itirazlara ve muhalefete rağmen yıllar içinde artarak devam etti.

Mısır'ın işgali ile Osmanlı İngiliz ilişkileri ciddi bir darbe aldı. Mısır meselesi iki tarafı memnun edecek bir uzlaşuya varılamadan uzayıp gitti. 1880'li yılların ortalarında Osmanlı Devleti'ni ilgilendiren Doğu Rumeli krizinde veya Mısır'ın tahliyesi konusunda İngiltere'nin değişen Osmanlı politikasının izleri varlığını hep hissettirdi. İngiltere, Mısır meselesini unutturmak için çeşitli konuları gündeme getirdi ya da gündemde tuttu. Balkanlardaki gelişmelerin yanı sıra Berlin Antlaşması ile temelleri atılan ve imparatorluğun sonuna kadar sürecek olan Ermeni Meselesi'nin tekrar gündeme gelmesinin altında yatan nedenlerden biri buydu.

Ermeni Meselesi, Disraeli'nin başbakanlık zamanında ortaya çıktı ve Gladstone'un iktidarda bulunduğu çeşitli zamanlarda gündeme geldi. Disraeli ve Gladstone'un Ermeni meselesine yaklaşımlarının karşılaştırılması, basitçe ilki samimi olarak şartlara göre hareket etmişti ötekisi ise Osmanlı karşıtı politikası icabı Ermenileri kullanmıştı gibi bir ifadeye sığmayacak boyuttadır. Balkan Krizi patlak verdiğinde Hristiyan tebaanın devletlerin çıkarlarına hizmet etme kapasitesi test edilmiş olduğundan ve Rusya'nın bunu iyi değerlendirmesinden çıkardığı dersler, İngilizleri Ermeni Meselesi'ne daha temkinli davranmaya itti. Disraeli, Osmanlı toprak bütünlüğü politikasından net bir şekilde ayrılmamakla birlikte Kıbrıs'ın idaresini ele geçireceği zaman Ermeni Meselesi'ni kullanmaktan çekinmedi. 93 Harbi ve sonrasındaki Ermeni faaliyetleri böyle bir fırsatın geri çevrilemeyecek olduğunu açıkça ortaya koydu.

Ermenilerin yaşadıkları bölgelerin İngiliz idaresine geçirilmesi gibi bir düşüncenin eylemlerde ve Osmanlı Devleti'ne yapılan baskılarda belirli bir unsur olduğunu iddia edemeyiz. Ancak Disraeli'nin açtığı yol Gladstone'un Ermeni politikasını oluşturmada büyük kolaylık sağladı. Gladstone, bu sorunu siyasi bir argüman olarak kullandı. Şunu da belirtmek gerekir ki, Gladstone meselenin ortaya çıkmasında Bulgar olaylarında olduğu gibi bir yaygaraya girişmeyip başta Hristiyan

Ermenilerin sıkı savunuculuğuna soyunmadı. Rus tehdidine karşı Ermeniler üzerindeki inisiyatif elden kaçırmak istemeyen Gladstone, zamanla İngiltere'yi konu üzerinde en etkin dış aktör durumuna getirdi. Gladstone, Ermeni Meselesi'ne yönelik politikasını diğer devletlerden ayrı düşmeyecek şekilde oluşturmaya çalıştı. Ancak İngiltere aradığı uluslararası desteği bulamayınca 1883 tarihinden itibaren Ermeni Meselesi daha az konuşulur hale geldi. İngiltere bu süreçte Balkanlarda istediğine yakın düzenlemeler yapılmasını sağlamış, Doğu Akdeniz'de ise kendi lehine yeni bir statükoyu şekillendirebilmişti. Ermeni Meselesi'nin tekrar canlanması 1890'lı yıllarda oldu. Ermeniler teşkilatlanma konusunda sistematikleşerek ve silahlı çetelerin ses getirecek eylemleriyle Osmanlı ve Avrupa gündemine tekrar yerleşti. İngilizlerin desteklerini esirgemedikleri bu süreçte Ermeni Meselesi, Osmanlı İngiliz ilişkilerinde dönüşümün belirleyici unsurlarından biri olmaya devam etti. Ermeni Meselesi, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki kopuş ile farklı bir boyut kazandı. I. Dünya Savaşı'ndan sonra Mondros Mütarekesi'nin 24. Maddesi ve Sevr Antlaşması ile Anadolu'da bir Ermeni Devleti kurulması çabaları Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki kopuşun yansıması gibiydi.

Mısır'ın işgali ve Ermeni Meselesi ile Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki dönüşüm hız kazanınca bu dönüşümün yarattığı boşluğu 1880'lerden itibaren Almanya doldurmaya başladı. İngiltere'nin değişen politikası sonucu Osmanlı Devleti, İngiltere ile ilişkilerini koparmadan Almanya ile yaklaşmaya çalıştı. Ancak karşılıklı bir ilişki kurulması ve yakınlaşmanın sağlanması için iki tarafın da aynı istek doğrultusunda hareket etmesi gerekiyordu. Sadece tek bir yapının özellikle güçsüz siyasi bir yapının isteğiyle böyle bir ilişkinin kurulabilme şansı yüksek değildi. Bu nedenle 1880'li yıllar, Osmanlı Devleti'nin Almanya ile ilişkilerini sıkılaştırmaya çalıştığı ama Almanya'nın da bu talebi tamamen geri geçirmeden temkinli olarak ilişkilere yeşil ışık yaktığı yıllardı. Siyasi birliğini tamamlayan Almanya'nın zamanla kıta Avrupasına sığmayan gelişimi, Osmanlı topraklarını ve Osmanlı Devleti ile kurulacak dostluğun cazibesini arttırdı. Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki dönüşümün hızlanması ve Osmanlı Alman çıkarlarının kesişmesiyle Osmanlı Alman yakınlaşması, 1880'li yılların sonundan itibaren özellikle II. Wilhelm'in Kayzer olmasını takip eden yıllarda hız kazandı.

Osmanlı İngiliz dostluğuna ve Osmanlı topraklarındaki İngiliz nüfuzuna alternatif oluşturacak Osmanlı Alman yaklaşması, Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki boşluğun Almanya tarafından doldurulmasına ve İngilizlerin geri plana itilmesine neden oldu. Almanların Osmanlı topraklarındaki nüfuzu birbiriyle bağlantılı çeşitli alanlara yayıldı. İngiltere, kendi çıkarlarına ters düşmediği sürece Osmanlı Alman ilişkilerine karşı alternatif politika üretme ihtiyacı duymadı. Ancak Mezopotamya üzerindeki çıkarlarını derinden etkileyecek Berlin Bağdat Demiryolu imtiyazı Almanlara verilince, Osmanlı topraklarında İngiliz Alman nüfuz mücadelesi başladı. Mezopotamya üzerindeki İngiliz politikalarının 19. yüzyıl boyunca bir tutarlılık ve süreklilik gösterdiği iddia edilebilir. Ancak Osmanlı ile ilişkilerindeki değişim sonucu bölgede Alman tehdidinin baş göstermesi, İngiltere için en çok çıkarı bulunan ve en önem verdiği toprak parçalarından birini koruma kaygısıyla Osmanlı aleyhine önlemlerini arttırmasına yol açtı. Mezopotamya üzerindeki İngiltere'nin hegemonyacı yaklaşımı I. Dünya Savaşı'nda bölgeyi işgal etmesiyle en üst boyuta taşındı ve ilişkilerdeki kopuşun başka bir örneğini oluşturdu.

Balkanlarda ise durum İngiltere açısından biraz daha giriftti. Balkanlardaki İngiliz çıkarlarının Mezopotamya'da olduğu kadar derin ve vazgeçilemez olduğunu ileri sürmek zordur. Özellikle Rusya ve Avusturya Macaristan'ın bölgedeki çıkarları ile karşılaştırıldığında İngiliz çıkarlarının neden geride kaldığı daha iyi anlaşılacaktır. Yine de Makedonya Sorunu'nda, Balkan İttifakı'nın kurulmasına giden süreçte ve Balkan Savaşları sırasında, olayların önde gelen takipçilerinden biri İngiltere idi ve İngiltere'nin yürüttüğü politika Osmanlı aleyhine şekillendi.

Osmanlı ekonomik hayatında, ticaretten borçlanmaya, imtiyazlardan sermaye aktarımına kadar çeşitli alanlar bir bütün olarak düşünüldüğünde, 19. yüzyıl boyunca İngiltere en önde gelen devletti. Osmanlı İngiliz ilişkilerindeki değişim ekonomik yaşama da yansdı. İngiltere, I. Elizabeth zamanında dâhil olduğu zorlu yarışta uzunca bir mücadele verdikten sonra 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Napolyon'un yenilmesiyle dünya üzerinde hâkim güç durumuna geldi. Asya'da, Afrika'da, Kuzey ve Güney Amerika'da Avustralya'da, okyanuslar üzerindeki adalarda sömürge imparatorluğunu genişletti. Sömürge olmayan dünyanın uzak köşeleri ile eski köklü ama zayıflamış siyasi sistemleri uluslararası ekonomik yapıya entegre etti. 19. yüzyılın son çeyreğine girildiğinde İngiltere'nin Osmanlı İmparatorluğu ile

ilişkilerini başlattığı zamanlardaki gibi herhangi bir desteğe veya bir devletin vereceği müsaadeye ihtiyacı kalmadı. Artık dünyanın uç noktalarına kadar hissettirdiği gücünün doruklarındaydı.

Napolyon Savaşları'ndan sonra İngiliz ekonomik yayılımında Osmanlı İmparatorluğu'nun payı ele alınan kırılma dönemine göre nispeten daha çok ve önemli iken sonrasında bu yükselişte bir yavaşlama ve bazı noktalarda gerileme görüldü. Metin içindeki verilerden hareketle rakamları yuvarlayacak olursak, 1838-1860 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiliz toplam dış ticareti içerisindeki payı yaklaşık %5'lerde iken 19. yüzyılın son çeyreğinde bu pay %2 seviyelerine düştü. Ticarete ilişkin çeşitli kaynaklardan edinilen farklı veriler değerlendirildiğinde, Osmanlı İngiliz ilişkilerinde ticarete dayalı ekonomik yapının İngiltere açısından çok küçük bir oranda ama Osmanlı açısından temel teşkil ettiği anlaşılmaktadır. İngilizler Osmanlı dış ticaretinde hâkim durumdaydılar ve bu durum II. Meşrutiyet'in ilanı sonrasında ciddi şekilde sarsılsa bile Osmanlı İngiliz diplomatik ilişkilerinin kesildiği I. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Sermaye yatırımları açısından bakarsak, son dönemde İngilizlerin etkisinin büyük ölçüde azaldığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye yatırımlarında önde olan Fransa'nın yanında beliren Almanya'nın bile gerisinde yer aldığı görüldü. Tüm bu değişime rağmen İngiltere, ekonomik potansiyeli yüksek olan İstanbul, İzmir ile Hindistan yolu üzerindeki Mısır, Mezopotamya ve Basra Körfezi gibi bölgelerden vazgeçmedi.

Osmanlı İngiliz ilişkileri sadece diplomatik, siyasi, askeri veya ekonomik alanda gerçekleşmedi elbette. Bunların yanında kültürel ve entelektüel boyutu göz ardı etmemek gerekir. Osmanlı İngiliz ilişkilerinin kültürel boyutu detaylı şekilde incelenmeye muhtaçtır ve bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Yalnız Yeni Osmanlılar ve sonraki dönemde Jön Türkler üzerindeki İngiliz etkisinin yadsınamaz niteliği biraz da olsa dördüncü bölümde incelendi ve II. Meşrutiyet'te Osmanlı İngiliz ilişkilerine yansımaları vurgulandı. Osmanlı için yeni süreci başlatan aydınlar ve gelişmeleri takip eden kamuoyu arasında hem Kırım Savaşı'nda en üst düzeye çıkan dostluk algısı hem de İngiltere'nin gelişmişliği ile kültürel, siyasi ve demokratik birikiminin doğurduğu hayranlık bir heyecan yarattı. İngiltere'nin geleneksel Osmanlı toprak bütünlüğü politikası unutulmadı veya unutulmak istenmedi. Böyle bir ortamda ilan edilen II. Meşrutiyet, Osmanlı İngiliz ilişkilerine

umut ışığı oldu. Ancak kısa sürede Osmanlı İngiliz ilişkilerinin değişim seyrinden bir sapma olmadığı, II. Meşrutiyet döneminde ortaya çıkan olaylardaki İngiliz politikaları ile açığa çıktı.

II. Meşrutiyet'in ilanını takip eden günlerde ve aylarda artan İngiliz sempatisi ve nüfuzu, İngiltere'nin eskide kalan Osmanlı toprak bütünlüğü politikasını canlandıracağı ümidini yeşertse de kısa sürede I. Meşrutiyet döneminde değişen İngiliz politikasında kayda değer bir terse dönüş meydana gelmeyeceği anlaşıldı. 31 Mart İsyanı, 1910 borçlanma girişimi, Trablusgarp Savaşı ve Balkan Savaşları'nda İngilizlerin politikaları ve İngiltere'ye defalarca sunulan ittifak tekliflerinin geri çevrilmesi I. Dünya Savaşı'nda kopacak olan ilişkilerin belirtileriydi.

I. Meşrutiyet ve II. Meşrutiyet'in ilanları Osmanlı İngiliz ilişkileri özelinde karşılaştırıldığında ortaya bazı açılardan benzer ve birçok açıdan farklı sonuçlar çıkmaktadır.

Öncelikle her iki meşrutiyetin ilanında Osmanlı'nın temel amaçlarından biri toprak bütünlüğünü koruyabilmektir. Bunu dünya üzerinde değişen şartlara ayak uydurarak ve modernleşme yolunda Avrupa'yı takip ederek sağlamayı ümit ediyordu. Ayrıca elde edilecek başarı ile Avrupa devletlerinin sempatisi kazanılacaktı. I. Meşrutiyet'in ilanında belirgin olan bu düşüncenin arka planında İngiltere'nin ve diğer devletlerin desteğinin alınması yatıyordu. II. Meşrutiyet döneminde ise değişen koşullar nedeniyle İngiltere'ye olan güven azaldı. Hatta II. Meşrutiyet'in tetikleyicisi konumunda olan Reval görüşmelerinin bir tarafında İngiltere bulunuyordu. Buna rağmen II. Meşrutiyet'in İngiliz politikalarına karşı ortaya çıktığını iddia etmek zorlama olacaktır. İç dinamikler ve Osmanlı'nın modernleşme serüveni ayrı tutulursa gelişmeler daha çok, I. Meşrutiyet'in ilanındakine benzer şekilde Büyük Güçler'in Osmanlı topraklarına müdahale etmelerinin önünü kapatacak ve onların Osmanlı'ya ilişkin sempati ve desteklerini arttıracak yeni bir sürecin hedeflendiği izlenimini vermektedir.

Osmanlı açısından her iki meşrutiyetin amacı güçlü bir Osmanlı hayaliydi. Her ikisinde de göz önünde bulundurulmuş ve etkilenmeye çalışılan en önemli devlet

İngiltere idi. İngiltere'nin Osmanlı üzerindeki dış politikaları belirleyen ve yönlendiren en önemli dış güç olması her iki meşrutiyet döneminde de benzerdi.

I. ve II. Meşrutiyet'in ilanları genel olarak İngiltere ile eski yakınlığın sağlanmasına ve ilişkilerin arttırılmasına yardımcı olamadı. İki Meşrutiyet döneminde de İngiltere'den uzaklaşıldı ve Almanya ile yakınlık kuruldu. I. Meşrutiyet döneminde Almanya ile yakınlık kurulması nispeten uzun bir süreyi kapsarken II. Meşrutiyet'in ilanından kısa süre sonra Almanya ile eski yakınlık sağlandı.

I. Meşrutiyet öncesinde İngiltere, Osmanlı siyasi ve ekonomik hayatında ön planda iken II. Meşrutiyet öncesinde Almanya mevcut şartları kendi lehine değiştirmeye başladı.

I. Meşrutiyet döneminde İngiltere Osmanlı toprakları üzerinde Rusya ile bir nüfuz mücadelesi yürüttü. II. Meşrutiyet'te İngiltere bu mücadeleyi Almanya'ya karşı verdi. İngiltere açısından her iki meşrutiyet döneminde de Osmanlı'ya yönelik politikaların belirleyicisi kendi çıkarları oldu. Bu çıkarlar zaman geçtikçe daha çok Osmanlı aleyhinde şekillendi ve Osmanlı aleyhine sonuçlar doğurdu.

I. Meşrutiyet'te İngiltere ile iyi olan ilişkilerin devamı sağlanmaya çalışılırken, II. Meşrutiyet'te ilişkilerin iyileştirilmesi düşünüldü. İlkinde dostluğun devamı ikincisinde dostluğun tekrar kazanılması esastı. I. Meşrutiyet'in ilanı ilişkilerdeki dostluğu eski haline getiremediği gibi II. Meşrutiyet'in ilanı da başlayan dönüşümü tersine çeviremedi.

Meşrutiyetlerin ilanından önce İngiliz kamuoyu ve basını genellikle Osmanlı aleyhindeydi. I. Meşrutiyet'te yakın zamandaki olaylar, II. Meşrutiyet'te ise daha uzun vadedeki gelişmeler olumsuz bir atmosfere yol açtı. I. Meşrutiyet'ten ziyade II. Meşrutiyet'in ilanı İngiliz kamuoyu ve basınında daha fazla memnuniyet yarattı.

II. Meşrutiyet, Osmanlı İngiliz ilişkilerinde kısa vadede daha olumlu sonuçlar doğurdu. Hatta ilişkilerin artması açısından heyecan yarattı. Osmanlı tarafından bu heyecan Lowther'ın Büyükelçi olarak İstanbul'a geldiği gün büyük sevinç gösterileri ile karşılanmasıyla somutlaştı. I. Meşrutiyet döneminde Büyükelçi olarak atanan Layard'ın İstanbul'a gelişi bu kadar çok ses getirmemişti.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonra İngilizlerin dostluk vurgusu içeren söylemleri yer yer 1875-1878 döneminde Dışişleri Bakanı olan Lord Derby'nin

söylemlerini çağrıştırmaktadır. Her ikisinde de dostluk vurgulanırken reel politikada Osmanlı çıkarları görmezden gelinebiliyordu. Aradaki fark ise Lord Derby'nin söylemlerinin dayandığı tarihsel bağ ile içinin doldurulabilme ihtimali yüksek iken 1878'den itibaren Edward Grey'in Dışişleri Bakanlığı'na (1905-1916) kadar geçen sürede artık bu bağın içinin iyice boşalmış olmasıdır.

1875-1878 Balkan Krizi'nde özellikle Bulgar isyanında, Ermeni Meselesi'nin doğuşunda ve Balkan İttifakı'nın kurulmasında İngiltere, Osmanlı toplumsal yapısının çeşitliliğini kendi politikası uğruna kullanmaya başladı. Dünya Savaşı'nda yelpaze Arap coğrafyasını içine alacak şekilde genişledi.

1875-1878 Balkan Krizi, Gladstone'u iktidara taşıyacak bol malzeme sundu ve Gladstone iktidara gelebilmek için Osmanlı aleyhinde bir propagandaya girişti. II. Meşrutiyet döneminde Balkan Savaşları sırasında iktidarda bulunan Asquith, Edirne'nin geri alınışı sırasında benzer şekilde suçlayıcı bir söyleme başvurdu. Gladstone ile arasındaki fark ise, Asquith iktidardaydı ve İngiliz Hükümeti'ni temsil ediyordu. Bu nedenle Asquith'in söylemi ve politikası İngilizlerin değişip dönüşüme uğrayan Osmanlı İngiliz ilişkilerinin sona yaklaştığının habercilerinden biri oldu.

1875-1878 Balkan Krizi'nde ve sonrasındaki zorlukların üstesinden gelinmesinde İngilizlere güvenilemeyeceği defalarca test edilmiş olsa da Osmanlı tarafı İngilizlerden umudunu kesmedi. I. Meşrutiyet sonrasındaki ilişkilerin seyrine rağmen II. Meşrutiyet sonrasında ve I. Dünya Savaşı arifesinde İngiltere'nin kapısı, götürülen ittifak teklifleri ile çalındı. Osmanlı'nın son çabaları sonuç vermedi. Kaçınılmaz olarak girilen I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İngiliz ilişkileri koptu ve geriye karşı cephelerde savaşıyan iki eski dost kaldı.

I. Dünya Savaşı başladığında birçok cephede Osmanlı ve İngiliz askerleri karşı karşıya geldi. İngilizler Osmanlı Devleti'ne savaş ilan eder etmez kendi çıkarlarının ve politikalarının en yoğun olduğu Mezopotamya ve Basra'ya Fav üzerinden zaman kaybetmeksizin saldırıya başladılar. Savaş bitip Mondros Mütarekesi imzalandığı zaman bile İngiliz askerleri Mezopotamya üzerinde ilerleyişlerini sürdürüp Musul'u işgal etti.

Diğer cephelerin aksine Osmanlı'nın varlığını hedef alan Çanakkale Cephesi'nde ön planda olanlar yine İngilizlerdi.

Savaş İttifak devletlerinin yenilgisiyle sonuçlandığında Osmanlı Devleti mütarekeyi İngiliz temsilcisi ile imzaladı. Mondros Mütarekesi'nin barışı sağlamaya yönelik yapıldığını iddia etmek ve Mondros Mütarekesi ile Osmanlı İngiliz ilişkilerinin yeniden başlayacağını düşünmek mümkün değildi. Daha önceki mütarekelerle karşılaştırıldığı zaman Mondros Mütarekesi, mütarekelerin ruhuna ve amacına ters düşen bir içeriğe sahipti. Mondros Mütarekesi İngilizlerin ve İtilaf devletlerinin savaş sonrası eylemlerini meşrulaştıran bir teslim belgesi niteliğindedir.

Mondros Mütarekesi ile Osmanlı toprakları işgale uğradığı ve bir barış amaçlanmadığı için yeni bir mücadelenin kapısı aralandı. Osmanlı Devleti başlayan yeni mücadeleyi veren taraf olamadığı için Kurtuluş Savaşı, Mustafa Kemal Atatürk'ün önderliğinde Ankara'da filizlenen yeni iktidar merkezi tarafından yönetildi. Mücadelede İngilizlerin de içinde bulunduğu zorlukların üstesinden gelindi ve yine İngilizlerin öncü durumda bulunduğu Lozan görüşmelerinde yeni Türk devletinin bağımsızlığı ve egemenliği tüm dünyaya kabul ettirildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarih sayfalarındaki yerini almasıyla tarihte açılan yeni sayfada ilişkiler Türkiye Cumhuriyeti ve İngiltere arasında devam edecektir.

Bu çalışmada genel olarak, I. Meşrutiyet'ten II. Meşrutiyet'e ve I. Dünya Savaşı'na uzanan süreçte karşılaştırma imkânı bulunan tarihsel gelişmelerde İngiltere'nin ve ayakta kalmaya çalışan Osmanlı İmparatorluğu'nun yürüttüğü politikalar incelendi.

Sonuç olarak kısaca, Osmanlı İngiliz ilişkilerini belirlemeye çalıştığımız dönemler kendi içinde tek bir düzlemde ve her zaman artan süreklilik içinde gerçeklemese de ve bazen farklı konularda değişken politikalar meydana çıksa da çalışmanın genel kurgusu içersinde bunu bir çelişki veya tezat olarak görmemek gerekir. İstisnai durumların ilişkilerin uzun bir zaman dilimine ve çeşitli alanlara yayılmış geniş içeriğiyle alakalı olduğu dikkate alınmalıdır. Osmanlı İngiliz ilişkilerini veya herhangi iki devlet arasındaki ilişkileri belirlemedeki bu handikaba

rağmen mantıklı, tutarlı ve bütünsel olarak ve tarihsel süreci etkileyen gelişmeler ışığında ele alındığında Osmanlı İngiliz ilişkileri, 16. yüzyıldan 19. yüzyıla kadar gelişimini sürdürmüş ve ilişkilerin yoğunlaştığı 19. yüzyılda değişmeye başlamıştır. 19. yüzyıl ortasında Osmanlı İngiliz ilişkileri en üst düzeye çıkmış, 19. yüzyılın son çeyreğinde önce kırılmaya başlayıp ardından dönüşüme geçmiştir. I. Dünya Savaşı ile Osmanlı İngiliz ilişkileri kopuş sürecine girmiş ve bu kopuş aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun sonunu getirmiştir.

KAYNAKÇA

1. ARŞİV KAYNAKLARI

1.1. ATASE Başkanlığı Arşivi

Osmanlı Rus Harbi (1877-1878) Koleksiyonu (ORH)

ATASE, ORH-I, Sıra:1870, Kutu:6, Gömlek:178.

ATASE, ORH-II, Sıra:117, Kutu:32, Gömlek:103.

ATASE, ORH-V, Sıra:1753, Kutu:90, Gömlek:55.

ATASE, ORH-V, Sıra:1813, Kutu:90, Gömlek:40.

ATASE, ORH-V, Sıra:1824, Kutu:77, Gömlek:85.

ATASE, ORH-V, Sıra:2037, Kutu:90, Gömlek:47.

ATASE, ORH-V, Sıra:433, Kutu:89, Gömlek:61.

ATASE, ORH-VI, Sıra:2640, Kutu:109, Gömlek:173.

1.2. Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Ali Fuat Türkgeldi Evrakı (HSD.AFT)

BOA, HSD.AFT, 3/61.

Dâhiliye Nezareti Mektûbi Kalemi (DH.MKT)

BOA, DH.MKT., 889/72.

Hariciye Nezareti Londra Sefareti (HR.SFR.3)

BOA, HR.SFR.3., 19/8.

BOA, HR.SFR.3., 244/109.

BOA, HR.SFR.3., 65/25.

BOA, HR.SFR.3., 65/32.

Hariciye Nezareti Paris Sefareti (BOA, HR.SFR.4)

BOA, HR.SFR.4., 253/29.

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR-SYS)

BOA, HR.SYS., 1239/67.
BOA, HR.SYS., 1240/16.
BOA, HR.SYS., 1240/3.
BOA, HR.SYS., 1407/15.
BOA, HR.SYS., 1407/16.
BOA, HR.SYS., 1407/17.
BOA, HR.SYS., 1732/18.
BOA, HR.SYS., 19/65.
BOA, HR.SYS., 1950/22.
BOA, HR.SYS., 2822/2.
BOA, HR.SYS., 2887/10.
BOA, HR.SYS., 2887/11.
BOA, HR.SYS., 2887/8.
BOA, HR.SYS., 34/11.
BOA, HR.SYS., 34/66.
BOA, HR.SYS., 41/34.
BOA, HR.SYS., 897/03.
BOA, HR.SYS., 897/07.
BOA, HR.SYS., 95/16.
BOA, HR.SYS., 95/18.
BOA, HR.SYS., 108/11.

Hariciye Nezareti Tercüme Odası (HR.TO)

BOA, HR.TO., 253/62.
BOA, HR.TO., 424/66.
BOA, HR.TO., 425/67.
BOA, HR.TO., 454/3.
BOA, HR.TO., 52/123.
BOA, HR.TO., 53/69.
BOA, HR.TO., 62/30.
BOA, HR.TO., 90/31.

İrade Dâhiliye (İ.DH)

BOA, İ.DH, 970/76659.

İrade Hariciye (İ.HR)

BOA, İ.HR., 271/16347.

BOA, İ.HR., 274/16604.

BOA, İ.HR., 300/18987.

İrade Hususi (İ.HUS)

BOA, İ.HUS., 133/16.

BOA, İ.HUS., 133/47.

İrade Meclis-i Vâlâ (İ.MVL)

BOA, İ.MVL., 467/21168.

Dosya Usulü İradeler Tasnifi (İ.DUİT)

BOA, İ.DUİT., 142/5.

BOA, İ.DUİT., 142/51.

BOA, İ.DUİT., 142/52.

BOA, İ.DUİT., 142/53.

BOA, İ.DUİT., 142/54.

BOA, İ.DUİT., 142/56.

BOA, İ.DUİT., 142/57.

BOA, İ.DUİT., 142/58.

BOA, İ.DUİT., 142/59.

BOA, İ.DUİT., 142/60.

BOA, İ.DUİT., 142/61.

BOA, İ.DUİT., 142/71.

İrade Meclis-i Mahsus (İ.MMS)

BOA, İ.MMS, 56/2548-1.

İrade Eyalet-i Mümtâze (Bulgaristan) (İ.MTZ.(04))
BOA, İ.MTZ.(04)., 5/153.

İrade Ticaret ve Nafia (İ.TNF)
BOA, İ.TNF., 19.

Maarif Nezareti Mektubi Kalemi (MF.MKT)
BOA, MF.MKT., 50/122.

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi (DH.MKT)
BOA, DH.MKT., 889/72.

Meclis-i Vükela Mazbataları (MV)
BOA, MV., 120/63.

Rumeli Müfettişliği Konsolosluk Evrakı (TFR.I.KNS)
BOA, TFR.I.KNS., 7/879.

Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı (Y.A.RES)
BOA, Y.A.RES., 13/11.

Yıldız Perakende Evrakı Sadaret Evrakı (Y.PRK.A)
BOA, Y.PRK.A, 1/109.
BOA, Y.PRK.A, 1/110.
BOA, Y.PRK.A, 1/112.
BOA, Y.PRK.A, 1/113.
BOA, Y.PRK.A., 2/56.

Yıldız Perakende Evrakı Askeri Maruzat (Y.PRK.ASK)
BOA, Y.PRK.ASK., 58/5.

Yıldız Perakende Evrakı Başkıtabet Dairesi Evrakı (Y.PRK.BŞK)

BOA, Y.PRK.BŞK., 5/44.

BOA, Y.PRK.BŞK., 4/87.

BOA, Y.PRK.BŞK., 6/81.

BOA, Y.PRK.EŞA., 10/12.

Yıldız Perakende Evrakı Elçilik-Şehbenderlik ve Ataşemiliterlik
(Y.PRK.EŞA)

BOA, Y.PRK.EŞA., 2/48.

BOA, Y.PRK.EŞA., 3/5.

BOA, Y.PRK.EŞA., 3/9.

BOA, Y.PRK.EŞA., 30/79.

Yıldız Perakende Evrakı Hariciye Nezareti Maruzat (Y.PRK.HR)

BOA, Y.PRK.HR., 1/33.

BOA, Y.PRK.HR., 1/50.

BOA, Y.PRK.HR., 1/61.

BOA, Y.PRK.HR., 1/72.

BOA, Y.PRK.HR., 1/96.

BOA, Y.PRK.HR., 12/71.

BOA, Y.PRK.HR., 14/60.

BOA, Y.PRK.HR., 19/35.

BOA, Y.PRK.HR., 2/10.

BOA, Y.PRK.HR., 2/15.

BOA, Y.PRK.HR., 2/21.

BOA, Y.PRK.HR., 2/23.

BOA, Y.PRK.HR., 2/24.

BOA, Y.PRK.HR., 2/25.

BOA, Y.PRK.HR., 2/31.

BOA, Y.PRK.HR., 2/38.

BOA, Y.PRK.HR., 2/41.

BOA, Y.PRK.HR., 2/42.

BOA, Y.PRK.HR., 2/43.
BOA, Y.PRK.HR., 2/44.
BOA, Y.PRK.HR., 2/47.
BOA, Y.PRK.HR., 2/48.
BOA, Y.PRK.HR., 2/54.
BOA, Y.PRK.HR., 2/58.
BOA, Y.PRK.HR., 2/59.
BOA, Y.PRK.HR., 2/61.
BOA, Y.PRK.HR., 2/63.
BOA, Y.PRK.HR., 2/64.
BOA, Y.PRK.HR., 2/67.
BOA, Y.PRK.HR., 2/7.
BOA, Y.PRK.HR., 2/70.
BOA, Y.PRK.HR., 2/71.
BOA, Y.PRK.HR., 2/75.
BOA, Y.PRK.HR., 2/77.
BOA, Y.PRK.HR., 2/79.
BOA, Y.PRK.HR., 2/80.
BOA, Y.PRK.HR., 2/82.
BOA, Y.PRK.HR., 28/10.
BOA, Y.PRK.HR., 3/10.
BOA, Y.PRK.HR., 3/13.
BOA, Y.PRK.HR., 3/17.
BOA, Y.PRK.HR., 3/19.
BOA, Y.PRK.HR., 3/20.
BOA, Y.PRK.HR., 3/22.
BOA, Y.PRK.HR., 3/31.
BOA, Y.PRK.HR., 3/35.
BOA, Y.PRK.HR., 3/69.
BOA, Y.PRK.HR., 3/76.
BOA, Y.PRK.HR., 3/77.
BOA, Y.PRK.HR., 3/79.

BOA, Y.PRK.HR., 3/87.
BOA, Y.PRK.HR., 4/14.
BOA, Y.PRK.HR., 4/18.
BOA, Y.PRK.HR., 4/19.
BOA, Y.PRK.HR., 4/25.
BOA, Y.PRK.HR., 4/46.
BOA, Y.PRK.HR., 4/67.
BOA, Y.PRK.HR., 4/7.
BOA, Y.PRK.HR., 6/10.
BOA, Y.PRK.HR., 6/12.
BOA, Y.PRK.HR., 6/26.
BOA, Y.PRK.HR., 6/28.
BOA, Y.PRK.HR., 6/29.
BOA, Y.PRK.HR., 6/30.
BOA, Y.PRK.HR., 6/31.
BOA, Y.PRK.HR., 6/34.
BOA, Y.PRK.HR., 6/36.
BOA, Y.PRK.HR., 6/37.
BOA, Y.PRK.HR., 6/39.
BOA, Y.PRK.HR., 6/8.
BOA, Y.PRK.HR., 7/1.
BOA, Y.PRK.HR., 7/19.
BOA, Y.PRK.HR., 7/21.
BOA, Y.PRK.HR., 8/16.
BOA, Y.PRK.HR., 8/20.
BOA, Y.PRK.HR., 8/56.
BOA, Y.PRK.HR., 9/37.
BOA, Y.PRK.HR., 9/62.
BOA, Y.PRK.HR., 9/64.

Yıldız Perakende Evrakı Name-i Hümayun (Y.PRK.NMH)

BOA, Y.PRK.NMH., 2/1.

Yıldız Perakende Evrakı Posta ve Telgraf (Y.PRK.PT)

BOA, Y.PRK.PT., 1/13.

BOA, Y.PRK.PT., 18/103.

BOA, Y.PRK.PT., 3/25.

BOA, Y.PRK.PT., 4/114.

BOA, Y.PRK.PT., 4/123.

BOA, Y.PRK.PT., 5/67.

BOA, Y.PRK.PT., 5/83.

BOA, Y.PRK.PT., 5/87.

Yıldız Perakende Evrakı Serkurenâlık Evrakı (Y.PRK.SRN)

BOA, Y.PRK.SRN., 1/65.

Yıldız Perakende Evrakı Tahrirât-ı Ecnebiye ve Mâbeyn Mütercimliği
(Y.PRK.TKM)

BOA, Y.PRK.TKM., 16/19.

BOA, Y.PRK.TKM., 16/20.

BOA, Y.PRK.TKM., 16/21.

BOA, Y.PRK.TKM., 16/22.

BOA, Y.PRK.TKM., 16/23.

BOA, Y.PRK.TKM., 21/1.

Yıldız Perakende Evrakı Teşrifât-ı Umumiye Dairesi

BOA, Y.PRK.TŞF., 5/66.

Yıldız Resmi Hususi Evrakı (Y.A.HUS)

BOA, Y.A.HUS., 164/83.

BOA, Y.A.HUS., 168/52.

BOA, Y.A.HUS., 170/112.

BOA, Y.A.HUS., 170/146.

BOA, Y.A.HUS., 170/156.

BOA, Y.A.HUS., 170/158.

BOA, Y.A.HUS., 170/165.
BOA, Y.A.HUS., 170/80.
BOA, Y.A.HUS., 170/85.
BOA, Y.A.HUS., 171/111.
BOA, Y.A.HUS., 171/117.
BOA, Y.A.HUS., 171/18.
BOA, Y.A.HUS., 171/53.
BOA, Y.A.HUS., 171/75.
BOA, Y.A.HUS., 334/115.
BOA, Y.A.HUS., 334/72.
BOA, Y.A.HUS., 491/100.

Yıldız Esas Evrakı (YEE)

BOA, Y.EE., 103/14.
BOA, Y.EE., 103/17.
BOA, Y.EE., 11/21.
BOA, Y.EE., 12/21.
BOA, Y.EE., 121/24.
BOA, Y.EE., 138/12.
BOA, Y.EE., 167/7.
BOA, Y.EE., 3/18.
BOA, Y.EE., 41/1.
BOA, Y.EE., 44/116.
BOA, Y.EE., 44/14.
BOA, Y.EE., 7/7.
BOA, Y.EE., 76/81.
BOA, Y.EE., 76/82.
BOA, Y.EE., 76/9.
BOA, Y.EE., 77/1.
BOA, Y.EE., 77/28.
BOA, Y.EE., 77/33.
BOA, Y.EE., 77/35.

BOA, Y.EE., 84/79.
BOA, Y.EE., 84/80.
BOA, Y.EE., 84/82.
BOA, Y.EE., 84/90.
BOA, Y.EE., 84/95.
BOA, Y.EE., 84/96.
BOA, Y.EE., 86/12.
BOA, Y.EE., 9/27.
BOA, Y.EE., 9/37.
BOA, Y.EE., 94/75.
BOA, Y.EE., 94/76.
BOA, Y.EE., 94/77.
BOA, Y.EE., 94/79.
BOA, Y.EE., 94/82.
BOA, Y.EE., 94/83.

Yıldız Esas Evrakı Defterleri (Y.EE.d)

BOA, Y.EE.d., 1016.
BOA, Y.EE.d., 1017.
BOA, Y.EE.d., 1020.
BOA, Y.EE.d., 1025.
BOA, Y.EE.d., 1184.
BOA, Y.EE.d., 1190.
BOA, Y.EE.d., 1213.
BOA, Y.EE.d., 328.
BOA, Y.EE.d., 329.
BOA, Y.EE.d., 341.
BOA, Y.EE.d., 441/11.
BOA, Y.EE.d., 435/30.

1.3. Atatürk Kitaplığı

Demirbaş no: Bel_Osm_K.01290.

1.4. British House of Commons Parliamentary Papers

British House of Commons Parliamentary Papers, 1901 [Cd429-89]. No. 2631 Annual Series. Diplomatic and Consular Reports. Persia. Report for the Year 1900 on the Trade and Commerce of the Persian Gulf.

British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2057] Turkey, No. 36 (1878). Correspondence Respecting the Convention between Great Britain and Turkey of June 4, 1878.

British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2229] Cyprus, No. 1 (1878). Correspondence Respecting the Island of Cyprus.

British House of Commons Parliamentary Papers, [C.2425] Cyprus, No. 9 (1879). Returns Respecting Public Works in Cyprus, and Respecting the Employment of Englishmen in that Island, and the Names of Those Sent Home on Sick-Leave.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1837 (540). Euphrates Expedition. Copy of Instructions to Colonel Chesney, the Officer Commanding the Euphrates Expedition, Together with Abstract of Correspondence and Accounts of Expenditure Relative to That Enterprise. (17 July 1837).

British House of Commons Parliamentary Papers, 1837-38 (356). Euphrates Expedition. Copies or Extracts from Additional Communications or Despatches Addressed to the India Board, Relating to the Recent Expedition to the Rivers Euphrates and Tigris, and Its Result. (4 May 1838).

British House of Commons Parliamentary Papers, 1871 (386). Report from the Select Committee on Euphrates Valley Railway; Together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, Appendix and Index. (27 July 1871).

British House of Commons Parliamentary Papers, 1872 (322). Report from the Select Committee on Euphrates Valley Railway; Together with the Proceedings of the Committee, Minutes of Evidence, and Appendix. (22 July 1872).

British House of Commons Parliamentary Papers, 1872 [C.534]. Reports Respecting Communication with India Through Turkey, by the Euphrates Valley Route.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1424], Turkey, No. 1 (1876). Correspondence Respecting the Various Ottoman Loans.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1475] Turkey, No. 2 (1876). Correspondence Respecting Affairs in Bosnia and the Herzegovina.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1547] Turkey, No. 4 (1876). Correspondence Respecting the Murder of the French and German Consuls at Salonica.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1876 [C.1558] Turkey, No. 5 (1876). Further Correspondence Respecting Affairs in Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1640] Turkey, No. 1 (1877). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1641] Turkey, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople and the Affairs of Turkey: 1876-1877.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1738] Turkey, No. 15 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1741] Turkey, No. 18 (1877). Circular from Prince Gortchakow dated April 19, 1877, and Reply of her Majesty's Government.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1770] Russia, No. 2 (1877). Correspondence Respecting the War between Russia and Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1806] Turkey, No. 25 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1877 [C.1830] Turkey, No. 26 (1877). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1905] Turkey, No. 1 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1949] Turkey, No. 2 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1968] Turkey, No. 19 (1878). Correspondence Respecting the Relations between Turkey and Greece.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1977] Turkey, No. 24 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.1995] Turkey, No. 27 (1878). Further Correspondence Respecting The Preliminary Treaty of Peace between Russia and Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2011] Turkey, No. 82 (1878). Correspondence Respecting the Insurrections in Thessaly and Epirus.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2014] Turkey, No. 33 (1878). Correspondence Respecting the Congress at Berlin.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2083] Turkey, No. 39 (1878). Correspondence Relating to the Congress of Berlin, with the Protocols of the Congress.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2089] Turkey, No. 42 (1878). Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878 [C.2202] Turkey, No. 51 (1878). Correspondence Respecting the Reforms in the Asiatic Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1878-79 [C.2432] Turkey, No. 10 (1879). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2537] Turkey, No. 4 (1880). Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2555] Greece, No. 2 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2574] Turkey, No. 7 (1880). Correspondence Respecting the Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2611] Turkey, No. 9 (1880). Despatch from Her Majesty's Ambassador at Constantinople Forwarding a Copy of the Identice Note Addressed to the Porte on the 11th June, 1880.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2709] Turkey, No. 20 (1880). Correspondence Respecting Ottoman Loans.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 [C.2712] Turkey, No. 23 (1880). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1880 Greece, No. 1 (1880). Further Correspondence Respecting the Negotiations for the Rectification of the Greek Frontier.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2760] Greece, No. 1 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2799] Greece, No. 2 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2915] Greece, No. 6 (1881). Correspondence Respecting the Rectification of the Greek Frontier.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2940] Greece, No. 7 (1881). Contention between Her Majesty, the German Emperor, the Emperor of Austria, the President of the French Republic, the King of Italy, the Emperor of Russia, and the Sultan, for the Settlement of the Frontier between Greece And Turkey, Signed at Constantinople, May 24, 1881.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.2986] Turkey, No. 6 (1881). Further Correspondence Respecting the Condition of the Population in Asia Minor and Syria. [In continuation of “Turkey No. 23 (1880)”].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1881 [C.3034] Turkey, No. 12 (1881), Despatch Respecting the Withdrawal of Sir Henry Layard from the Embassy of Constantinople.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3161] Egypt, No. 3 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3197] Turkey, No. 2 (1882). Correspondence Respecting the Financial Affairs of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3249] Egypt, No. 7 (1882). Further Correspondence Respecting the Affairs of Egypt.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3295] Egypt, No. 11 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1882 [C.3296] Egypt, No. 12 (1882). Correspondence Respecting the Conference at Constantinople on Egyptian Affairs.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1883 [C.3462] Egypt, No. 2 (1883). Correspondence Respecting Reorganization in Egypt.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1886 [C.4604] Egypt, No. 1 (1886). Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff’s Special Mission to Constantinople.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1886 [C.4612] [C.4767] Turkey, No. 1 (1886). Correspondence Respecting the Affairs of Eastern Roumelia and Bulgaria.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1887 [C.5050] Egypt, No. 7 (1887). Further Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff's Mission.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1887 [C.5110] Egypt, No. 8 (1887). Further Correspondence Respecting the Sir H. Drummond Wolff's Mission.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1889 [C.5723] Turkey, No. 1 (1889). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey: 1888-89.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1890 Turkey, No. 1 (1890). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey and Trial of Moussa Bey [In continuation of "Turkey No. 1, 1889:" C.5723].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1890-91 [C.6214] Turkey, No. 1 (1890-91). Correspondence Respecting the Condition of the Populations in Asiatic Turkey, and the Proceedings in the Case of Moussa Bey. [In continuation of "Turkey No. 1, 1890:" C.5912].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1891 [C.6550-7], Foreign Office. 1891. Annual Series. No.945, Diplomatic and Consular Reports on Trade and Finance. Turkey, Report for the Years 1899-90 on the Trade of Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1893 [C.7143], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1878 to 1892.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.7923] Turkey, No. 1 (1896). Correspondence Respecting Introduction of Reforms in in the Armenian Provinces of Asiatic Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.7927] Turkey, No. 2 (1896). Correspondence Relative to the Armenian Question, and Report from Her Majesty's Consular Officers in Asiatic Turkey.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8015] Turkey, No. 3 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. 1892-93.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8108] Turkey, No. 6 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey: 1894-95. [In continuation of "Turkey No. 3, 1896:" C.8015].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1896 [C.8273] Turkey, No. 8 (1896). Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey. [In continuation of "Turkey No. 2, (1896):" C.7927].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8303] Turkey, No. 1 (1897). Correspondence Respecting the Disturbances at Constantinople in August 1896.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8305] Turkey, No. 3 (1897). Further Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople. [In continuation of "Turkey No. 8, (1896)" and "Turkey No. 1, (1897)."].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8395] Turkey, No. 7 (1897). Further Correspondence Respecting the Asiatic Provinces of Turkey and Events in Constantinople. [In continuation of "Turkey No. 3, (1897):" C.8305].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1897 [C.8664] Turkey, No. 11 (1897). Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War between Turkey and Greece.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [C.3579] Commercial, No. 6 (1907). Suez Canal. Returns of Shipping and Tonnage: 1904, 1905, & 1906.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3328], Statistical Abstract for the British Empire in each Year from 1891 to 1905.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1907 [Cd.3691], Statistical Abstract for the United Kingdom in each of the last Fifteen Years from 1892 to 1906.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1908 [Cd.3958] Turkey, No. 1 (1908). Further Correspondence Respecting Proposals by His Majesty's Government for Reform in Macedonia.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1908 [Cd.3963] Turkey, No. 2 (1908). Further Correspondence Respecting Proposals by His Majesty's Government for Reform in Macedonia, [In continuation of "Turkey No.1, 1908": Cd.3958.].

British House of Commons Parliamentary Papers, 1909 [Cd.4529] Turkey, No. 1 (1909). Correspondence Respecting the Constitutional Movement in Turkey, 1908.

British House of Commons Parliamentary Papers, 1911 [Cd.5635] Bagdad Railway. No. 1 (1911). Bagdad Railway. Convention of March 5, 1903. Statutes of Imperial Bagdad Railway Company. Specifications. Loan Contract, First Series, 1903. Loan contract, Second and Third Series, 1908. Additional Convention of June 2, 1908. [With maps.]

British House of Commons Parliamentary Papers, Commercial, No. 39 (1884). Reports by Her Majestys Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce, &c., Countries in which They Reside, Part I.

British House of Commons Parliamentary Papers, Egypt, No. 17 (1882). Correspondence Respecting the Affairs of Egypt [In continuation of “Egypt No. 11 (1882)”].

2. YAYIMLANMIŞ ARŞİV BELGELERİ

Ahmed Midhat Efendi. **Zübdetü’l-Hakâyık, 93 Harbi’nin Arka Planı, Harbin Zuhûru Safahâtı ve Neticeleri Üzerine Diplomatik Yazışmalar**, haz. Ömer Fâruk Can, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Bağdat Demiryolu Şirket-i Şahane-i Osmaniyesi Ferman-ı Ali Sureti, Mukavelename, Şartname ve Nizamname-i Dâhilîsidir, Matbaa-i de Kastro, Kostantiniye, 1321.

Berlin Protokolleri Tercümesi, fi 5 Receb 98 ve fi Mayıs 21 sene 97, Matbaa-i Amire’de tab’ olundu.

Bosna-Hersek İle İlgili Arşiv Belgeleri (1516-1919), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:7, Ankara, 1992.

Bourne, Kenneth. **The Foreign Policy of Victorian England, 1830-1902**, Clarendon Press, Oxford, 1970.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.I, Printed and Published by His Majesty’s Stationery Office, London, 1927.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.V, His Majesty's Stationery Office, London, 1928.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.VI, His Majesty's Stationery Office, London, 1930.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.IX, Part I, His Majesty's Stationery Office, London, 1933.

British Documents on the Origins of the War 1898-1914, (Ed. G. P. Gooch and Harold Temperley), Vol.IX, Part II, His Majesty's Stationery Office, London, 1934.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.II, The Ottoman Empire: Revolt in the Balkans, 1875-1876, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.III, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-1914, Vol.IV, The Ottoman Empire and the War with Russia – The Power and the Treaty of San Stefano, 1878, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984.

British Documents on Foreign Affairs: Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print. Part I, Series B: The Near and Middle East, 1856-

1914, Vol.XX, The Ottoman Empire under the Young Turks, 1908-1914, (Gen. Ed. Kenneth Bourne and D. Cameron Watt, Ed. David Gillard), University Publications of America, 1984.

Düstur, I. Tertib, Cilt:4.

Düyun-ı Umumiye-i Devlet-i Aliyye'nin Suret-i Tesviyesi Hakkında İcra-yı Müzakerata Memur Komisyonun Zabıtnameleridir, Mihran Matbaası, İstanbul, (tarihsiz).

Erim, Nihat. **Devletlerarası Hukuk ve Siyasi Tarih Metinleri**, C:I, TTK Basımevi, Ankara, 1953.

Hariciye Nezaret-i Celilesi Salnamesi II, Matbaa-i Osmaniye, 1306.

Hurewitz, J. C. **Diplomacy in the Near and Middle East, A Documentary Record: 1535-1914**, D. Van Nostrand Company, INC., Princeton, New Jersey, 1956.

Hurewitz, J. C. **The Middle East and North Africa in World Politics, A Documentary Record, Volume I European Expansion, 1535-1914**, Second Edition, Revised and Enlarged, Yale University Press, London, 1975.

İhsaiyat-i Maliye, Varidat ve Masarîf-ı Umumiyyeyi Muhtevidir, Birinci Sene 1325, Maliye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1327.

İhsaiyat-i Maliye, Varidat ve Masarîf-ı Umumiyyeyi Muhtevidir, Üçüncü Sene 1327, Maliye Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1330.

İzmir Konsolosluk Raporlarına Göre İzmir Ticareti (1864-1914), İzmir Ticaret Odası, Yayın No:55, İzmir, 1998.

Letter Mr. D. Urquhart to the New Castle Committee on the Subject of the Turkish Debt, Translated in Turkish, 11 Dec. 1875, “İngiliz hükemâsından vâkıf-ı umur-ı âlem ve hayır-hah-ı ümem Davud Urquhart Efendi’nin bu kere umur-ı ecnebiye komitelerinden New Castle Cemiyeti’nin Reisi Mister Kravşiye yazdığı tahrirat-ı nasayih-i âyatın kendi kalemiyle olan İngilizce aslından lisan-i Osmanî’ye tercemesi”, Ankara Vilayet Matbaası, 11 Zilkade 1292.

Meram, Ali Kemal. **Belgelerle Türk İngiliz İlişkileri Tarihi**, Kitaş Yayınları, İstanbul, 1969.

Muâhedât Mecmûası, Cilt:V, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Osmanlı Belgelerinde Bosna Hersek, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:101, Ankara, 1992.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1845-1890), Cilt:I, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:67, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1891-1893), Cilt:II, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:68, Ankara, 2004.

Osmanlı Belgelerinde Ermeni-İngiliz İlişkileri (1894-1895), Cilt:III, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:75, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Kırım Savaşı (1853-1856), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara, 2006.

Osmanlı Belgelerinde Mısır, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:120, İstanbul, 2012.

Osmanlı Devleti'nin İlk İstatistik Yıllığı 1897, haz. Tevfik Güran, Tarihi İstatistikler Dizisi Cilt:5, T. C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.

Osmanlı Döneminde Irak; Plan, Fotoğraf ve Belgelerle, Editör: Cevat Ekici, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, No:83, Plato Basımevi, İstanbul, 2006.

Osmanlı İdaresinde Kıbrıs (Nüfusu, Arazi Dağılımı ve Türk Vakıfları), T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları, (der. Nezih Varcan), Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı, Ankara, 2000.

Osmanlı Muharebesinde Tarihçe-i Askeriyyenin Tedkik Etmediği Bazı Mesail.

Salname-i Nezaret-i Umur-ı Hariciye III, Dersaadet, Matbaa-i Osmaniye, 1318.

Şaşmaz, Musa. **İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914**, Cilt:I, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Şaşmaz, Musa. **İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914**, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Şaşmaz, Musa. **İngiliz Belgelerine Göre Trabzon Vilayeti Ticari Raporları 1830-1914**, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Şimşir, Bilâl N. **British Documents on Ottoman Armenians (1856-1880)**, Vol.I, TTK Printing Office, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **British Documents on Ottoman Armenians (1880-1890)**, Vol.II, TTK Printing Office, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **British Documents on Ottoman Armenians (1891-1895)**, Vol.III, TTK Basımevi, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **Ege Sorunu, Belgeler Cilt:I (1912-1913)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:I, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **Rumeli'den Türk Göçleri**, Cilt:II, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Şimşir, Bilâl N. **Osmanlı Ermenileri**, Türkçesi Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, İstanbul, 1986.

Temperley, Harold and Lillian M. Penson. **Foundations of British Foreign Policy from Pitt (1792) to Salisbury (1902) or Documents, Old and News**, Cambridge University Press, London, 1938.

Temperley, Harold and Lillian M. Penson, **A Century of Diplomatic Blue Books 1814-1914**, New Impression, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1966.

Türk geldi, Ali Fuat. **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:I, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

Türk geldi, Ali Fuat. **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:II, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

Türk geldi, Ali Fuat. **Mesâil-i Mühimme-i Siyasiyye**, Cilt:III, yay. haz. Bekir Sıtkı Baykal, 2. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1987.

Uğurlu, Ö. Andaç (Ed.). **İngiliz Devlet Arşivi Gizli Belgeleri: Türkiye'nin Parçalanması ve İngiliz Politikası (1900-1920)**, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2005.

Ulubelen, Erol. **İngiliz Gizli Belgelerinde Türkiye**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1982.

Umur-ı Nafia'ya aid Mecmua-i Mukavelat, Cüz:12, Bağdat Demiryolu'na aid Mukavelat, Selanik Matbaası, Dersaadet, 1329.

3. PARLAMENTO TUTANAKLARI

3.1. Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

Us, Hakkı Tarık. **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, I. Cilt, Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1954.

Us, Hakkı Tarık. **Meclis-i Meb'usan 1293-1877**, II. Cilt, Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1954.

MMZC, C:1, D:1, İS:2, 1 Teşrinisani 1325-13 Kanunusani 1325.

MMZC, C:1, D:1, İS:3, 1 Teşrinisani 1326-18 Kanunuevvel 1326.

MMZC, C:2, D:1, İS:1, 11 Teşrinisani 1324-26 Mart 1325.

3.2. İngiliz Parlamento Tutanakları (Hansard)

Hansard, The Conference – Intervention of the Porte., HC. (House of Commons) Deb. (Debate), 28 July 1882, Vol.273.

Hansard, The Queen's Speech, HL. (House of Lords) Deb. (Debate), 15 August 1895, Vol.36.

Hansard, Address in Answer to Her Majesty's Most Gracious Speech, HL. Deb. 15 August 1895, Vol.36.

Hansard, The Ministry – Resignation of the Earl of Derby – Statement., HL., Deb., 28 March 1878, Vol.239.

Hansard, Address in Answer to her Majesty's Most Gracious Speech, HC., Deb., 5 February 1880, Vol.250.

Hansard, Adjourned Debate. [FifthNight], HC., Deb., 07 February 1878, Vol.237.

Hansard, Baghdad Railway–; Turkish Customs Duties., HC., Deb., 08 May 1906, Vol.156.

Hansard, Business of Parliament, Ministerial Statement, HL., Deb., 13 February 1879, Vol.243.

Hansard, Condition of Armenia – Questions – Observations, HL., Deb., 28 June 1889, Vol.337.

Hansard, Congress – Correspondence and Protocols., HL., Deb., 18 July 1878, Vol.241.

Hansard, Egypt – The Political Crisis., HC., Deb., 14 June 1882, Vol.270.

Hansard, Egypt (Political Affairs)., HC., Deb., 5 July 1882, Vol.271.

Hansard, Great Britain and the Persian Gulf, HL., Deb., 5 May 1903, Vol.121.

Hansard, Message from the Queen – Army Reserve Forces., HC., Deb., 8 April 1878, Vol.239.

Hansard, Ministerial Statement, HL., Deb., 13 February 1879, Vol.243.

Hansard, Ministerial Statement. Motion for an Address., HL., Deb., 24 July 1882, Vol.272.

Hansard, Persia and Turkey in Asia, HL., Deb., 22 March 1911, Vol.7.

Hansard, Personal Vindication, HL., Deb., 18 February 1878, Vol.237.

Hansard, Prorogation of the Parliament – Her Majesty's Speech, HL., Deb., 16 August 1878, Vol.242.

Hansard, Revenue Departments, HC., Deb., 16 March 1891, Vol.351.

Hansard, Supply – Forces in the Mediterranean (Vote of Credit). [Third Night.], HC., Deb., 27 July 1882, Vol.272.

Hansard, Supply – Forces in the Mediterranean (Vote of Credit)., HC., Deb., 25 July 1882, Vol.272.

Hansard, The Baghdad Railway., HC., Deb., 23 April 1903, Vol.121.

Hansard, The Eastern Question – Movements of the British Fleet, HL., Deb., 31 January 1878, Vol.237.

Hansard, The Eastern Question – Rumoured Convention between England and Turkey – Quest.ons. HC., Deb., 8 July 1878, Vol.241.

Hansard, The Eastern Question - The Congress - Question HC., Deb., 15 March 1878, Vol.238.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenian Christians. – Question – Observations., HL., Deb., 06 June 1878, Vol.240.

Hansard, The Eastern Question – The Congress – The Armenians. – Notice., HC., Deb., 03 June 1878, Vol.240.

Hansard, The Eastern Question - The Dardanelles - Movements of the the Fleet, Resignation of Ministers, Question HL., Deb., 25 January 1878, Vol.237.

Hansard, The Eastern Question – The Resolutions (Mr. Gladstone), HC., Deb., 07 May 1877, Vol.234.

Hansard, The Eastern Question – The Resolutions (Mr. Gladstone), HC., Deb., 14 May 1877, Vol.234.

Hansard, The Quenn's Speech, HL., Deb., 21 January 1886, Vol.302.

Hansard, The Quenn's Speech, HL., Deb., 08 February 1877, Vol.232.

Hansard, Treaty of Adrianople – Charges against Viscount Palmerston, HC., Deb., 1 March 1848, Vol.97.

Hansard, Treaty of Berlin – Article 61 – Armenia., HC., Deb., 5 April 1881, Vol.260.

Hansard, Treaty of Berlin – Observations. Question, HL., Deb., 24 March 1879, Vol.244.

Hansard, Treaty of Berlin – Protocol 13 – Greece and Turkey – Rectification of Frontier. – Resolution., HC., Deb., 17 April 1879, Vol.245.

Hansard, Treaty of Berlin – The Berlin Conference – Turkey ,HC., Deb., 8 July 1880, Vol.253.

Hansard, Treaty of Berlin – The Greek Frontier. – Question, HC., Deb., 9 May 1879, Vol.246.

Hansard, Turkey – Reported Deposition Of The Sultan. – Question, HL., Deb., 30 May 1876, Vol.229.

Hansard, Turkey - Reprot Defensive Treaty with Turkey. Question. HL., Deb., 08 July 1878, Vol.241.

Hansard, Turkey – The Dismissal of Midhat Pasha – Questions., HC., Deb., 13 February 1877, Vol.232.

Hansard, Turkey – The Eastern Question – The Papers. – Question, HC., Deb., 30 May 1876, Vol.229.

Hansard, Turkey – The Identice Note – Mr. Goschen's Mission, HC., Deb., 6 July 1880, Vol.253.

Hansard, Turkey – The Insurrectionary Provinces – Questions. Observations, HL., Deb., 26 June 1876, Vol.230.

Hansard, Turkey and Greece – The Berlin Conference – The Greek Frontier Question. – Observations., HL., Deb., 10 February 1881, Vol.258.

Hansard, Turkey, The Eastern Question – Constantinople – Movements of The Fleet. – Questions., HC., Deb., 14 February 1878, Vol.237.

Hansard, Turkey, The Eastern Question – Constantinople – Movements Of The Fleet. – Questions., HC., Deb., 15 February 1878, Vol.237.

Hansard, War in Balkans, HC., Deb., 11 November 1912, Vol.43.

Hansard, War in Balkans: Statement by Sir Edward Grey, HC., Deb., 12 August 1913, Vol.56.

4. GAZETELER

“A Turkish Victory”, **The Times**, 24 August 1876.

“Almanya Politikası”, **Tercüman-ı Hakikat**, 3 Teşrinievvel 1882.

“Avusturya ve İngiltere İttifakı”, **Tercüman-ı Hakikat**, Teşrinisani 1878.

“Bombardment at Alexandria”, **The Times**, 14 July 1882.

“Britain and the Opening of the Dardanelles”, **The Manchester Guardian**, 1 May 1912.

“Defensive Alliance between Great Britain and Turkey”, **The Times**, 9 July 1878.

“Deposition of Abdul Aziz”, **The Times**, 1 June 1876.

“Devlet-i Aliyye ve Avrupa”, **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Temmuz 1882.

“Devlet-i Aliyye ve Avusturya Mukavelesi”, **Tercüman-ı Hakikat**, 1 Ağustos 1878.

“Devlet-i Aliyye ve İngiltere İttifakı”, **Vakit**, 30 Haziran 1294 (12 Temmuz 1878).

“Devlet-i Aliyye ve İngiltere”, **Tercüman-ı Hakikat**, 2 Şubat 1886.

“Eastern Affairs”, **The Times**, 5 June 1880.

“England and Turkey”, **The Times**, 14 November 1879.

“England and Turkey”, **The Times**, 19 October 1883.

“France and Tunis”, **The Times**, 4 April 1881.

“France and Tunis”, **The Times**, 7 April 1881.

“Great Victory Won by the Turks”, **The New York Times**, 2 August 1877.

“Greece and the Powers”, **The Times**, 11 February 1880.

“Harb”, **Vakit**, 11 Rabiülahir 1293 (25 Nisan 1877).

“Italy and Tunis”, **The Times**, 18 April 1881.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 11 Ağustos 1882.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 16 Haziran 1881.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 17 Mart 1883.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 18 Mayıs 1883.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 20 Haziran 1881.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 22 Mayıs 1883.

“İcmal-ı Ahval”, **Tercüman-ı Hakikat**, 27 Kânunuevvel 1882.

“İngiliz Sermayesi”, **Tanin**, 25 Teşrinisani 1908.

“İngilizler ve Osmanlılar”, **İkdam**, 20 Ağustos 1908.

“İstikraz ve Politika”, **Yeni İkdam**, 10 Ekim 1910.

“Kıbrıs ve Bosna”, **Tercüman-ı Hakikat**, 30 Ağustos 1878.

“Layard, Sir Austen Henry”, **Encyclopædia Britannica**, Vol.13.

“London Moslems and the War, A Plea for Intervention”, **The Manchester Guardian**, 5 October 1911.

“Lord Salisbury’s Mission”, **The Times**, 15 November 1876.

“Mısır”, **Tercüman-ı Hakikat**, 5 Mart 1882.

“Mr. Gladstone’s Resolutions”, **The Times**, 10 May 1877.

“Mr. Layard and ‘British Interests’”, **The Times**, 22 August 1877

“Mr. Layard and Server Pasha”, **The Times**, 20 February 1878.

“Naval and Military Intelligence”, **The Times**, 14 November 1879.

“News of the Week”, **The Spectator**, 4 August 1877.

“Osman Pasha”, **The Times**, 18 December 1877.

“Osmanlı İstikrazı ve Politika”, **Sabah**, 10 Ekim 1910.

“Osmanlı İstikrazı ve Politika”, **Tanin**, 10 Ekim 1910.

“Politikanın Sureti”, **Tercüman-ı Hakikat**, 24 Temmuz 1878.

“Reforms in Asiatic Turkey”, **The Times**, 2 January 1879.

“Refugees and the British Authorities”, **The Times**, 30 April 1909.

“Rus Matbuatı”, **Tercüman-ı Hakikat**, 23 Temmuz 1878.

“Russia and Turkey, Europe and Turkey”, **The Times**, 18 June 1878.

“Russia and Turkey”, **The Times**, 13 February 1879.

“Russia and Turkey”, **The Times**, 25 March 1878.

“Rusya ile Muahede: Musalaha-ı Kati’ye”, **Vakit**, 28 Kanunusani 1294 (9 Şubat 1879).

“Servia”, **The Times**, 18 December 1877.

“Sir Nicholas O’Conor”, **The Times**, 7 October 1898.

“Telgraf -Londra 24 Mart-” ve “Telgraf -Londra 25 Mart-”, **Tercüman-ı Hakikat**, 26 Mart 1879 ve 27 Mart 1879.

“The Affairs of Turkey”, **The Times**, 25 February 1878.

“The Announcement of Lord Derby’s Resignation”, **The Times**, 30 March 1878.

“The British Ambassador”, **The Times**, 7 August 1908.

“The British Fleet”, **The Times**, 20 February 1878.

“The Congress”, **The Times**, 11 June 1878.

“The Congress”, **The Times**, 23 March 1878.

“The Crisis in Egypt, Bombardment of the Forts at Alexandria”, **The Times**, 12 July 1882.

“The Crisis in Egypt, Serious Riots in Alexandria”, **The Times**, 12 June 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 14 June 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 16 June 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 19 June 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 27 June 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 29 July 1882.

“The Crisis in Egypt”, **The Times**, 29 June 1882.

“The Czar”, **The Times**, 18 December 1877.

“The Dardanelles Open”, **The Manchester Guardian**, 20 May 1912.

“The Diplomats’ Meeting, Preparing The Hall in Berlin. Rooms in Radziwill Palace Undergoing Changes for the Meetings – Members of the Congress on the Way to Berlin”, **The New York Times**, 11 June 1878.

“The Eastern Question, War”, **The Times**, 24 April 1877.

“The Euphrates Valley Route to India”, **The Times**, 10 December 1879.

“The Euphrates Valley Route to India”, **The Times**, 11 December 1879.

“The Euphrates Valley Route to India”, **The Times**, 17 December 1879.

“The Euphrates Valley Route to India”, **The Times**, 8 December 1879.

“The Foreign Policy of Sir Edward Grey”, **The Manchester Guardian**, 15 November 1911.

“The German Emperor in the East” **The Times**, 28 October 1898.

“The German Emperor’s Journey”, **The Times**, 24 October 1898.

“The Grand Duke and The Sultan”, **The Times**, 13 March 1878.

“The Greek Frontier Question”, **The Times**, 8 October 1879.

“The Greek Frontier”, **The Times**, 14 February 1880.

“The Greek Frontier”, **The Times**, 20 March 1879.

“The Greek Frontier”, **The Times**, 27 October 1879.

“The Greek Frontier”, **The Times**, 9 March 1880.

“The Greek Question”, **The Times**, 19 May 1879.

“The Imperial Assemblance”, **The Times**, 2 January 1877.

“The New House of Commons”, **The Times**, 29 April 1880.

“The New Ministry”, **The Times**, 29 April 1880.

“The Ottoman Constitution”, **The Times**, 1 January 1877.

“The Ottoman Constitution”, **The Times**, 21 June 1876.

“The Preliminary Treaty”, **The Times**, 23 March 1878.

“The Proposed Congress”, **The Times**, 20 February 1878.

“The Treaty and the Congress”, **The Times**, 25 March 1878.

“The Treaty of Berlin”, **The Times**, 15 July 1878.

“The Turkish Manifesto”, **The Times**, 28 April 1877.

“Tunis”, **The Times**, 20 May 1881.

“Tunis”, **The Times**, 28 April 1881.

“Turkey and Great Britain”, **The Times**, 3 September 1877.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 2 July 1879.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 20 January 1881.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 21 January 1881.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 24 February 1879.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 5 January 1881.

“Turkey and Greece”, **The Times**, 9 February 1881.

“Turkey and her Creditors”, **The Times**, 17 March 1876.

“Turkey and the Powers”, **The Times**, 12 February 1881.

“Turkey and the Powers”, **The Times**, 17 December 1877.

“Turkey, New Ministry Formed”, **The Times**, 7 August 1908.

“Turkey”, **The Times**, 15 July 1880.

“Turkish Appreciation of Great Britain”, **The Times**, 8 October 1908.

“Türk ve İngiliz Münasebatı”, **İkdam**, 6 Eylül 1908

“Welcome to the British Ambassador”, **The Times**, 31 July 1908.

“Yunan İşi”, **Tercüman-ı Hakikat**, 19 Temmuz 1879.

“Yunandan Ziyade Yunan Taraftarı”, **Tercüman-ı Hakikat**, 21 Ağustos 1879.

“Ziraatımız”, **İbret**, 25 Ramazan 1289 (26 Kasım 1872).

Ali Kemal, “Yaşasın İngilizler! Yasasın Osmanlılar”, **İkdam**, 28 Eylül 1908.

Basiret, 7 Ramazan 1292 (7 Ekim 1875); 11 Ramazan 1292 (11 Ekim 1875).

Eminzade Rıza, “Biz ve İngilizler”, **Serbesti**, 26 Kanunusani 1909.

Hobart Pasha, “The Greek Frontier Question”, **The Times**, 25 October 1879.

Hüseyin Cahit, “Almanya’nın Şark Politikası”, **Tanin**, 15 Teşrinievvel 1908.

Hüseyin Cahit, “Linç Meselesinde Müessirat”, **Tanin**, 11 Kanunuevvel 1909.

Rıza Tevfik, “Biz Baklayı Ağzımızdan Çıkarmayacağız”, **Teminat**, 16 Şubat 1912.

Sabah: 26 Safer 1293 (23 Mart 1876); 28 Rebiülevvel 1293 (23 Nisan 1876); 26 Rebiülahir 1293 (21 Mayıs 1876); 23 Rebiülahir 1293 (18 Mayıs 1876); 26 Rebiülahir 1293 (21 Mayıs 1876); 29 Rebiülahir 1293 (24 Mayıs 1876); 2 Cemaziyülevvel 1293 (26 Mayıs 1876); 9 Cemaziülevvel 1293 (2 Haziran 1876); 24

Cemaziyülevvel 1293 (17 Haziran 1876); 30 Cemaziyülevvel 1293 (23 Haziran 1876); 7 Cemaziyülahir 1293 (30 Haziran 1876); 13 Recep 1293 (4 Temmuz 1876); 26 Şaban 1293 (16 Eylül 1876); 18 Ramazan 1293 (7 Ekim 1876); 17 Şevval 1293 (5 Kasım 1876); 6 Zilhicce 1293 (22 Aralık 1876); 13 Kanunuevvel 1292 (25 Aralık 1876); 5 Muharrem 1294 (20 Ocak 1877); 6 Safer 1294 (20 Şubat 1877).

Tercüman-ı Hakikat:

12 Ocak 1881; **1878 Temmuz**:11, 12, 18, 22, 23; 1 Ağustos 1878; 30 Nisan 1880; 1 Mayıs 1880; 5 Haziran 1880; **1882 Temmuz**:3, 5, 10, 11, 12, 15, 17, 19, 20, 21, 24, 31; **1882 Ağustos**:1, 2, 3, 5, 7, 9, 11, 12, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 29; **1882 Eylül**:1, 6, 8, 9, 12, 14, 16, 22, 25, 26, 30; **1882 Ekim (Teşrinievvel)**:2, 4, 5, 7, 11, 16, 20, 28, 30; **1882 Kasım (Teşrinisani)**:2, 3, 6, 20, 22; **1882 Aralık (Kanunuevvel)**:21, 22, 26; **1883 Ocak (Kanunusani)**: 8, 9, 13, 16, 20, 22, 23, 29, 31; **1883 Şubat**:9, 10, 14, 19, 23; **1883 Mart**:2, 5, 8; **1883 Nisan**:16, 24; **1883 Mayıs**:19,23; **1883 Haziran**:11, 30; **1883 Temmuz**:19, 20, 21, 31; 20 Şubat 1884; 17 Mart; 1 Nisan; 21 Mayıs; 5 Haziran 1884; 1885 Mart:16, 28; 4 Nisan 1885; **1885 Mayıs**:9, 26; **1885 Haziran**:9, 15; 18 Nisan 1885; 5 Temmuz 1885; 31 Ağustos 1885.

The Times: 8 February 1881; 10 February 1881; 12 February 1881;.22 February 1881; 15 March 1878; 11 April 1881; 26 April 1883; 7 May 1881; 12 May 1880; 14 May 1881; 16 May 1881; 15 June 1881; 7 October 1876; 21 October 1898

Vakit, 7 Ekim 1875; 11 Ekim 1875; 24 Aralık 1876; 13 Mayıs 1877; 12 Haziran 1877; 28 Mart 1878; 29 Mart 1878; 30 Mart 1878; 31 Mart 1878; 2 Nisan 1878; 5 Nisan 1878; 6 Nisan 1878; 8 Nisan 1878; 11 Nisan 1878; 12 Nisan 1878; 9 Haziran 1878; 25 Haziran 1878; 26 Haziran 1878; 10 Temmuz 1878; 13 Temmuz 1878; 10 Şubat 1879; 22 Ağustos 1879; 23 Ağustos 1879; 29 Nisan 1880; 30 Nisan 1880; 5 Haziran 1880; 6 Haziran 1880; 13 Nisan 1881; 18 Nisan 1881; 2 Mayıs 1881.

Western Mail, 9 October 1885.

5. KİTAPLAR

1877–1878 Osmanlı-Rus Savaşı Zaman Dizini, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2004.

Abdurrahman Şeref Efendi. **Tarih Musahabeleri**, sadeleştiren Enver Koray, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1985.

Abdülhak Hâmid'in Mektupları 2, haz. İnci Enginün, Dergah Yayınları, İstanbul, 1995.

Abdülhamid'in Hatıra Defteri, yay. haz. ve sadeleştiren İsmet Bozdağ, Kervan Yayınları, İstanbul, 1875.

Abrams, Lynn. **Bismarck and the German Empire 1871-1918**, Second Edition, Routledge, London, 2006.

Açba, Sait. **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanması (1854-1914)**, Afyon Kocatepe Üniversitesi Yayınları, Afyon, 1995.

Adanır, Fikret. **Makedonya Sorunu**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Adıyeke, Ayşe Nükhet. **Osmanlı İmparatorluğu ve Girit Bunalımı (1896-1908)**, TTK Basımevi, Ankara, 2000.

Ágoston, Gábor. **Barut, Top ve Tüfek, Osmanlı İmparatorluğu'nun Askeri Gücü ve Silah Sanayisi**, çev. Tanju Akad, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2006.

Ağaoğlu, Ahmet. **İngiltere ve Hindistan**, Cumhuriyet Matbaası, İstanbul, 1929.

Ahmad, Feroz. **İttihat ve Terakki 1908-1914**, çev. Nuran Yavuz, 6. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2004.

Ahmad, Feroz. **İttihatçılıktan Kemalizme**, çev. Fatmagül Berktaş (Baltalı), 4. Basım, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1999.

Ahmad, Feroz. **Modern Türkiye'nin Oluşumu**, çev. Yavuz Alogan, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2002.

Ahmed Mithat. **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Evvel, Takvimhane-i Amire, İstanbul, 1294.

Ahmed Mithat. **Üss-i İnkılâb**, Kısmı Sani, Takvim-i Vakayi Matbaası, İstanbul, 1295.

Ahmed Saib. **Abdülhamid'in Evâil-i Saltanatı**, Kahire, 1326.

Ahmed Saib. **Son Osmanlı Rus Muharebesi**, Hindiye Matbaası, Mısır, 1327.

Ahmed Saib. **Şark Meselesi**, yay. haz. Saadettin Gömeç, Akçağ Yayınları, Ankara, 2008.

Ahmed Saib. **Tarih-i Sultan Murad-ı Hamis**, Mısır, 1326?

Ahmed Saib. **Vaka-i Sultan Abdülaziz**, Mısır, 1320.

Ahmed Selahaddin. **Külliyat-ı Hukuk ve Siyasiyatdan, Berlin Kongresi'nin Diplomasi Tarihine Bir Nazar**, Tefeyyüz Kitabhanesi, İstanbul, 1327.

Ahmet Cevdet Paşa. **Tarih-i Cevdet**, Cild:3, sadeleştiren Dünder Günay, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984.

Ahmet Cevdet Paşa. **Tarih-i Cevdet**, Cild:4, sadeleştiren Dünder Günay, Üçdal Neşriyat, İstanbul, 1984.

Ahmet Refik. **Türkler ve Kraliçe Elizabeth (1200-1255)**, İstanbul Matbaacılık ve Neşriyat T. A. Ş., 1932.

Ahmet Rıza. **Anılar**, Cumhuriyet Yayınları, 2001.

Akbulut, Uğur. **Hindistan Yolu ve İngilizler, Fırat Nehri'nde İlk İngiliz Vapurları**, Çizgi Kitabevi, Konya, 2016.

Akçura, Yusuf. **Şark Meselesine Dair ve Eski “Şurây-ı Ümmet”te Çıkan Makalelerimden**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2016.

Aksan, Virginia H. **Kuşatılmış Bir İmparatorluk Osmanlı Harpleri 1700-1870**, çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Aksoy, Nazan. **Rönesans İngiltere'sinde Türkler**, Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1990.

Akşin, Sina. **Jön Türkler ve İttihat ve Terakki**, 4. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Akşin, Sina. **Şeriatçı Bir Ayaklanma 31 Mart Olayı**, 3. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 1994.

Akyıldız, Ali. **Osmanlı Finans Sisteminde Dönüm Noktası Kâğıt Para ve Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Akyıldız, Ali. **Sürgün Sefir Sadullah Paşa**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2011.

Albay Talat. **Plevne Savunması**, çev. Talat Yalazan, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1997.

Aldıkaçtı, Orhan. **Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul, 1982.

Ali Cevat Bey. **İkinci Meşrutiyetin İlânı ve Otuzbir Mart Hâdisesi**, yay. haz. Faik Reşit Unat, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Ali Fuad, **Musavver, 1293-1294 Osmanlı Rus Seferi**, Matbaa-i Osmaniye, İstanbul, 1326.

Ali Haydar Mithat. **Mithat Paşa, Hayatı, Hizmetleri ve Sürgün Dönemi**, yay. haz. Necmi Günel, Fevziye Mektepleri Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011.

Ali Haydar Mithat. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Hatıralarım 1872-1946**, Bengi Yayınları, İstanbul, 2008.

Alkan, Necmettin. **Ve Selanik Düştü, 1912-1913 Balkan Savaşı ve Hezimet**, Timaş Yayınları, İstanbul 2014.

Almanya-Şark Münasebat-ı Düveliyesinin Safahat-ı Maziye ve Hazırasıyla İnkişafat-ı Müstakbelesi, Almanya Hükümet Matbaası, Berlin, 1917.

Altundağ, Şinasi. **Kavalalı Mehmet Ali Paşa İsyanı, Mısır Meselesi 1831-1841**, Kısım:I, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Anderson, Matthew Smith. **Doğu Sorunu (1774-1923) Uluslararası İlişkiler Üzerine Bir İnceleme**, çev. İdil Eser, 2. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

Andıç, Fuat ve Süphan Andıç. **Kırım Savaşı Âli Paşa ve Paris Antlaşması**, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Andonyan, Aram. **Balkan Harbi Tarihi**, Türkçesi Zaven Biberyan, Sander Yayınları, İstanbul, 1975.

Andrew, W. P. **Memoir on the Euphrates Valley Route to India; With Official Correspondence and Maps**, H. Allen & Co., London, 1857.

Arı, Tayyar. **Uluslararası İlişkiler Teorileri, Çatışma, Hegemonya, İşbirliği**, 2. Baskı, Alfa Yayınları, İstanbul, 2002.

Armaoğlu, Fahir. **19. Yüzyıl Siyasi Tarihi**, 6. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2010.

Arrighi, Giovanni. **Uzun Yirminci Yüzyıl, Para, Güç ve Çağımızın Kökenleri**, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2000.

Ashley, Evelyn. **The Life of Henry John Temple, Viscount Palmerston: 1846-1865**, Vol.II, Richard Bentley & Son, London, 1876.

Aslantaş, Selim. **Osmanlıda Sırp İsyanları, 19. Yüzyılın Şafağında Balkanlar**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2007.

Atatürk'ün Söylev Demeçleri, I-III, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 1997.

Atilla, A. Nedim. **İzmir Demiryolları**, İzmir Büyükşehir Belediyesi Kültür Yayını, İzmir, 2002.

Avcı, Halil Ersin. **İngiliz Ermeni İttifakı**, Paraf Yayınları, İstanbul, 2010.

Avcı, Halil Ersin. **İngiliz Gizli Raporu Türkiye 1908**, Emre Yayınları, İstanbul, 2005.

Avcioğlu, Doğan. **31 Mart'ta Yabancı Parmağı**, Cumhuriyet Yayınları, 1998.

Aydın, Mahir. **Şarkî Rumeli Vilâyeti**, TTK Basımevi, Ankara, 1992.

Aydın, Mithat. **Balkanlar'da İsyân, Osmanlı-İngiliz Rekabeti Bosna-Hersek ve Bulgaristan'daki Ayaklanmalar (1875-1876)**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Bağçeci, Yahya. **İngiltere'de Ermeni Propagandası (1878-1898)**, Yalın Yayıncılık, İstanbul, 2013.

Bareilles, Bertrand. **Rapport Secret sur le Congres de Berlin Adresse a la S. Porte par Karatheodory Pacha**, Editions Bossard, Paris, 1919.

Barnwell, Grant. **The Russo-Turkish War**, W. H. Thomson & Company, Boston, 1877.

Bartlett, Sir Ellis Ashmead. **Osmanlı'nın Son Zaferi Teselya Savaşı**, Osmanlıcadan günümüz Türkçesine çev. Orhan Sakin, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Barzun, Jacques ve Henry F. Graff. **Modern Araştırmacı**, çev. Fatoş Dilber, 11. Baskı, Tübitak Popüler Bilim Kitapları, Ankara, 2001.

Bassett, Arthur Tilney. **Gladstone's Speeches**, Methuen & Co., London, 1916.

Bastable, C. F. **The Commerce of Nations**, Methuen & Co., London, 1899.

Başak, Tolga. **İngilterenin Ermeni Politikası (1830-1923)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Baumgart, Winfried. **The Crimean War 1853-1856**, Arnold and Oxford University Press, London and New York, 1999.

Baykal, Bekir Sıtkı. **Mithat Paşa, Siyasi ve İdari Şahsiyeti**, Kırıl Matbaası, 1964.

Bayraktar, Bayram. **20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayewsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği**, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2007.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:I, Kısım:I, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:I, Kısım:II, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:I, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Bayur, Yusuf Hikmet. **Türk İnkılâbı Tarihi**, Cilt:II, Kısım:II, TTK Basımevi, Ankara, 1991.

Benevolo, Leonardo. **Avrupa Tarihinde Kentler**, çev. Nur Nirven, Afa Yayıncılık, İstanbul, 1995.

Berkes, Niyazi. **Türkiye'de Çağdaşlaşma**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2002.

Berridge, G. R. **British Diplomacy in Turkey, 1583 to the Present, A Study in the Evolution of the Resident Embassy**, Martinus Nijhoff Publishers, Boston, 2009.

Berridge, G. R. **İngiliz Gizli Belgelerinde “Yahudi Dönmesi İttihatçılar” Gerald H. Fitzmaurice Türkiye'deki İngiliz Büyükelçiliği Baştercümanı'nın Anıları**, çev. Utku Umut Bulsun, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2016.

Birdal, Murat. **The Political Economy of Ottoman Public Debt, Insolvency and European Financial Control in the late Nineteenth Century**, Tauris Academic Studies, London, 2010.

Birrell, Francis. **Gladstone**, Duckworth, London, 1933.

Bismarck, Otto von. **Düşünce ve Hatıralar I**, çev. Nijat Akipek, Milli Eğitim Basımevi, Ankara, 1952.

Bismarck, Otto von. **Düşünce ve Hatıralar II**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1954.

Bismarck, Otto von. **Düşünce ve Hatıralar III**, çev. Nijat Akipek, Maarif Basımevi, Ankara, 1955.

Black, Jeremy. **Kısa İngiltere Tarihi**, çev. Ekin Duru, Say Yayınları, İstanbul, 2017.

Blaisdell, Donald C. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, çev. Ali İhsan Dalgıç, Doğu Batı Yayınları, İstanbul, 1979.

Blake, Robert. **Disraeli**, Eyre & Spottiswoode, London, 1967.

Blondel, Georges. **Bismark'tan Sonra Alman Siyaseti**, Mütercimi: M. Raşid Edhem, Cemiyet Kütüphanesi, 1332.

Bowen, Harold. **Türkiye Hakkında İngiliz Tetkikleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Bozkurt, Gülnihâl. **Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukukî Durumu (1839-1914)**, TTK Yayınları, Ankara, 1989.

Braudel, Fernand. **Akdeniz ve Akdeniz Dünyası**, Cilt:1, çev. Mehmet Ali Kılıçbay, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1989.

Brummett, Palmira. **Osmanlı Denizgücü, Keşifler Çağında Osmanlı Denizgücü ve Doğu Akdeniz'de Diplomasi**, çev. H. Nazlı Pişkin, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

Burian, Orhan. **Araştırmalar – İncelemeler**, (der. Zeki Arıkan), Atatürk Kùltür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2006.

Burian, Orhan. **The Report of Lello, third English Ambassador to the Sublime Porte**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, No:83, Ankara, 1952.

Burke, Peter. **Fransız Tarih Devrim: Annales Okulu**, çev. Mehmet Küçük, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2002.

Burman, John. **Britain's Relations with the Ottoman Empire During the Embassy of Sir Nicholas O'Conorr to the Porte, 1898-1908**, The Isis Press, İstanbul, 2010.

Burnaby, Fred. **At Sirtında Anadolu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1999.

Busch, Briton Cooper. **Britain and the Persian Gulf, 1894-1914**, University of California Press, Berkeley and Los Angeles, 1967.

Busch, Moritz. **Bismarck, Some Secret Pages of His History**, Vol.III, The Macmillan and Co., London, 1898.

Buxton, Noel. **Europe and the Turks**, John Murray, London, 1907.

Bülow, Prince von. **Imperial Germany**, Cassell and Company, London, 1916.

Bütün, Ali Rıza. **Yalanın Babası Rus Elçisi İgnatiev ve '93 Harbi'ndeki Rolü**, Crea Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Carr, E. H. ve J Fontana. **Tarih Yazımında Nedensellik ve Yanlılık**, çev. Özer Ozankaya, İmge Kitabevi, Ankara, 1992.

Carr, E. H. **Tarih Nedir?**, çev. Misket Gizem Gürtürk, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 1996.

Cecil, Lady Gwendolen. **Life of Robert Marquis of Salisbury**, Vol:III, 1880-1886, Hodder and Stoughton Limited, London, 1931.

Cemal Paşa. **Hatıralar**, yay. haz. Alpay Kabacalı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2001.

Cevdet Paşa. **Tezâkir – 40 Tetimme**, Yayınlayan: Cavid Baysun, TTK Yayınları, Ankara, 1991.

Cezar, Mustafa. **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Cipolla, Carlo M. **Yelken ve Top**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2003.

Collingwood, R. G. **Tarihin Tasarımı**, çev. Kurtuluş Dinçer, 2. Baskı, Gündoğan Yayınları, Ankara, 1996.

Çağlar, Burhan. **İngiliz Said Paşa ve Günlüğü (Jurnal)**, Arı Sanat Yayınevi, İstanbul, 2010.

Çakır, Çoşkun. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, Küre Yayınları, İstanbul, 2001.

Çavdar, Tevfik. **Osmanlıların Yarı-Sömürge Oluşu**, Ant Yayınları, İstanbul, 1970.

Çaycı, Abdurrahman. **Büyük Sahra'da Türk-Fransız Rekabeti (1858-1911)**, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Çelik, Bilgin. **Balkan İttifakı ve Osmanlı Diplomasisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2019.

Çelik, Bilgin. **İttihatçılar ve Arnavutlar, II. Meşrutiyet Döneminde Arnavut Ulusçuluğu ve Arnavutluk Sorunu**, Büke Kitapları, İstanbul, 2004.

Çelik, Hüseyin. **Ali Suavî ve Dönemi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Çelik, Mehmet. **Balkanlar'da Tanzimat: Midhat Paşa'nın Tuna Vilâyeti Valiliği 1864-1868**, Libra Kitap, İstanbul, 2010.

Çetin, Nurten. **Son Sadrazam Ahmet Tevfik Paşa**, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara, 2015.

Dabağyan, Levon Panos. **Sultan Abdülhamid Han ve Ermeniler**, Kum Saati Yayınları, İstanbul, 2013.

Davison, Roderic H. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Reform, 1856-1876**, çev. Osman Akınhay, 2. Basım, Agora Kitaplığı, İstanbul, 2005.

Davison, Roderic H. **Osmanlı Türk Tarihi (1774-1923)**, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2004.

Davison, Roderic. **Nineteenth Century Ottoman Diplomacy and Reforms**, The Isis Press, İstanbul, 1999.

Deane, Phyllis. **İlk Sanayi İnkılabı**, çev. Tevfik Güran, TTK Yayınları, Ankara, 1988.

Demir, Fevzi. **Anayasa Hukukuna Giriş**, Dost Kitabevi, İzmir, 1984.

Demirci, Sevtap. **İngiliz Basınında Osmanlı'nın İki Büyük Krizi, Bosna-Hersek 1908-1909 / Balkan Savaşları 1912-1913**, çev. Nilgün Engin, Tarihçi Kitapevi, İstanbul, 2016.

Dereli, Hâmit. **Kıraliçe Elizabeth Devrinde Türkler ve İngilizler**, Anıl Matbaası, İstanbul, 1951.

Despot, Igor. **The Balkan Wars in the Eyes of the Warring Parties, Perceptions and Interpretations**, iUniverse, Inc., Bloomington, 2012.

Devereux, Robert. **The First Ottoman Constitutional Period, A Study of the Midhat Constitution and Parliament**, The Johns Hopkins Press, London, 1963.

DeVore, Ronald Marvin. **British Military Consuls in Asia Minor 1878-1882**, Indiana University, Ph.D., 1973.

Devrin, Şinasi Zihni. **İngilterenin Haricî Siyaseti**, Sertel Matbaası, İstanbul, 1939.

Dönmez, Ahmet. **Osmanlı Modernleşmesinde İngiliz Etkisi, Diplomasi ve Reform (1833-1841)**, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2014.

Driault, Edouard. **Napolyon'un Şark Siyaseti**, tercüme Köprülüzade M. Fuad, çeviriyazı Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Driault, Edouard. **Şark Mes'elesi, Bidayet-i Zuhurundan Zamanımıza Kadar**, çev. Nafiz, yay. haz. Emine Erdoğan, Berikan Yayınevi, Ankara, 2010.

Dougherty, James E. and Robert L. Pfaltzgraff, Jr. **Contending Theories of International Relations, A Comprehensive Survey**, Fifth Edition, Longman, New York, 2001.

Dumont, Paul. **Osmanlıcılık, Ulusçu Akımlar ve Masonluk**, çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999.

Duverger, Maurice. **Batı'nın İki Yüzü**, çev. Cem Eroğul, Fazıl Sağlam, Doğan Yayınevi, Ankara, 1977.

Earle, Edward Mead. **Bağdat Berlin Demir ve Petrol Yolu Savaşı (1903-1923)**, Türkçesi K. Yargıcı ve N. Uğurlu, Örgün Yayınevi, İstanbul, 2003.

Early Voyages and Travels in the Levant (I. The Diary of Master Thomas Dallam, 1599-1600; II. Extracts from the Diaries of Dr. John Covel, 1670-1679. With some account of the Levant Company of Turkey Merchants.), Edited with an Introduction and notes by J. Theodore Bent, The Hakluyt Society, London, 1893.

Ebuzziya Tevfik. **Yeni Osmanlılar**, Cilt:3, bugünkü dile uygulayan: Ziyad Ebuzziya, Kervan Yayınları, İstanbul, 1974.

Ediger, Volkan Ş. **Osmanlı'da Neft ve Petrol**, 3. Baskı, ODTÜ Yayıncılık, Ankara, 2007.

Ekinci, İlhan. **Fırat ve Dicle'de Osmanlı-İngiliz Rekabeti (Hamidiye Vapur İdaresi)**, Asil Yayın, Ankara 2007.

Eldem, Edhem. **Osmanlı Bankası Tarihi**, çev. Ayşe Berktaş, Osmanlı Bankası Tarihi Araştırma Merkezi, İstanbul, 1999.

Eldem, Vedat. **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, TTK Yayınları, Ankara, 1994.

Eliot, Henri. **Mithat Paşaya Dair, Bir Hakikatın Tezahürü**, Gün Basımevi, İstanbul, 1946.

Elliot, Sir Henry. **Some Revolutions and Other Diplomatic Experiences**, E. P. Dutton & Company, New York, 1922.

Emperyalizmin Hükümet Darbesi (Abdülaziz'in Tahttan İndirilmesi) çev. Faruk Yılmaz, Berikan Yayınevi, Ankara, 2007.

Engelhardt. **Tanzimat ve Türkiye**, çev. Ali Reşad, Kaknüs Yayınları, İstanbul, 1999.

Engin, Vahdettin. **II. Abdülhamid ve Dış Politika**, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Epstein, M. **The Early History of the Levant Company**, George Rourledge&Sons Limited, London, 1908.

Erendil, Muzaffer. **Tarihte Türk-Bulgar İlişkileri**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1976.

Evans, Richard J. **Tarihin Savunusu**, çev. Uygur Kocabaşoğlu, İmge Kitabevi, Ankara, 1999.

Fahmy, Khaled. **Paşa'nın Adamları, Kavalalı Mehmet Ali Paşa, Ordu ve Modern Mısır**, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2010.

Fattah, Hala. **The Politics of Regional Trade in Iraq, Arabia, and the Gulf, 1745-1900**, State University of New York Press, Albany, 1997.

Ferguson, Niall. **İmparatorluk, Britanya'nın Modern Dünyayı Biçimlendirişi**, çev. Nurettin Elhüseyni, 3. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2015.

Ferro, Marc. **Fetihlerden Bağımsızlık Hareketlerine Sömürgecilik Tarihi, 13. Yüzyıl - 20. Yüzyıl**, çev. Muna Cedden, İmge Kitabevi, İstanbul, 2002.

Fesch, Paul. **Abdülhamid'in Son Günlerinde İstanbul**, çev. Erol Üyepazarcı, Pera Turizm ve Ticaret A.Ş., İstanbul, 1999.

Fieldhouse, David Kenneth. **The Colonial Empires: A Comparative Survey from the Eighteenth Century**, Second Edition, The Macmillan Press, London, 1982.

Foster, Sir William. **England's Quest of Eastern Trade**, A & C Black Ltd., London, 1933.

Foster, William. **Early Travels in India 1583-1619**, Oxford University Press, London, 1921.

Wood, Alfred C. **Levant Kumpanyası Tarihi**, çev. Çiğdem Erkal İpek, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2013.

Francis, Egerton. vd., **The Great Britain, Egypt and Suez Canal**, Chapman and Hall, London. 1884.

Fred, Egerton. **Admiral of the Fleet, Sir Geoffrey Phipps Hornby, a Biography**, William Blackwood and Sons, Edinburgh and London, 1896.

Fulbrook, Mary. **Almanya'nın Kısa Tarihi**, çev. Sabri Gürses, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2011.

Furneaux, Rupert. **Tuna Nehri Akmam Diyor**, çev. Şeniz Türkömer, Derin Türkömer, 3. Baskı, Doğan Kitap, İstanbul, 1999.

Fülberth, Georg. **Kapitalizmin Kısa Tarihi**, çev. Sadık Usta, Yordam Kitap, İstanbul, 2011.

Gallenga, A. **Two Years of the Eastern Question**, Vol.II, Samuel Tinsley, London, 1877.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa. **Anılar -2-, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Sanisi**, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa. **Anılar, Sergüzeşt-i Hayatım'ın Cild-i Evveli**, yay. haz. Nuri Akbayar, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1996.

Gazi Osman Paşa ve Plevne Savunması, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1982.

Gazioğlu, Ahmet C. **Kıbrıs'ta Türkler (1570-1878), 308 Yıllık Türk Dönemine Yeni Bir Bakış**, Kıbrıs Araştırma ve Yayın Merkezi, Lefkoşa, 1994.

Gazioğlu, Ahmet. **İngiliz İdaresinde Kıbrıs 1878-1960**, Cilt:I, Ekin Basımevi, İstanbul, 1960.

Georgeon, François. **Sultan Abdülhamid**, çev. Ali Berktaş, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Geyikdağı, V. Necla. **Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914**, Hil Yayın, İstanbul, 2008.

Girid Resmolı Mavnahoyuzâde Kasım bin Ahmet. **1897 Türk-Yunan Savaşı (Tesalya Tarihi)**, yay. haz. Bayram Kodaman, TTK Basımevi, Ankara, 1993.

Goffman, Daniel. **İzmir ve Levanten Dünya (1550-1650)**, çev. Ayşen Anadol, Neyyir Kalaycıoğlu, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2001.

Goffman, Daniel. **Osmanlı İmparatorluğu'nda İngilizler 1642-1660**, çev. Ayşe Başcı Sander, Sabancı Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2001.

Goltz, Colmar von der. **Millet-i Müselleha (Ordu Millet)**, yay. haz. İsmet Sarıbal, Çankırı Karatekin Üniversitesi Avrasya Stratejik Uygulama ve Araştırma Merkezi, Çankırı, 2013.

Goltz, Colmar von der. **Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hâtırâtı"**, haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Gooch, G. P. **Before the War, Studies in Diplomacy**, Vol.I, Longmans, Green and Co., London, 1938.

Göçen, Hayreddin Nedim. **Belgelerin Dilinden Osmanlı ve Avrupa “Vasâik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuâtı”**, sadeleştirip yay. haz. İshak Keskin ve Ali Ahmetbeyoğlu, Salis Kitaplar, İstanbul, 2008.

Gölen, Zafer. **Tanzîmât Döneminde Bosna Hersek**, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

Gönlübol, Mehmet. **Uluslararası Politika, İlkeler-Kavramlar-Kurumlar**, 5. Baskı, Siyasal Kitabevi, Ankara, 2000.

Gözler, Kemal. **Anayasa Hukukuna Giriş**, 13. Baskı, Ekin Basın Yayın Dağıtım, Bursa, 2008.

Gözler, Kemal. **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa, Ekin Yayınevi, 2000.

Gözübüyük, Şeref ve Suna Kili. **Türk Anayasa Metinleri 1839-1980**, 2. Baskı, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

Graves, Philip P. **İngilizler ve Türkler, Osmanlı’dan Günümüze Türk-İngiliz İlişkileri (1789-1939)**, çev. Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

Guedalla, Philip. **The Queen and Mr. Gladstone**, Hodder & Stoughton Limited, London, 1933.

Gueshoff, I. E. **The Balkan League**, Translated by Constantin C. Mincoff, John Murray, London, 1915.

Guest, John S. **The Euphrates Expedition**, Kegan Paul International, London, 1992.

Güran, Tevfik. **İktisat Tarihi**, Der Yayınları, İstanbul, 2014.

Güran, Tevfik. **Resmî İstatistiklere Göre Osmanlı Toplum ve Ekonomisi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2017.

Gürel, Şükrü S. **Kıbrıs Tarihi (1878-1960), Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 1984.

Gürel, Şükrü S. **Tarihsel Boyut İçinde Türk Yunan İlişkileri (1821-1993)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1993.

Güresin, Ecvet. **31 Mart İsyanı**, Cumhuriyet Yayınları, 1998.

Gürsel, Haluk F. **Tarih Boyunca Türk-Rus İlişkileri**, Ak Yayınları, İstanbul, 1968.

Gürün, Kâmuran. **Ermeni Dosyası**, TTK Yayınları, Ankara, 1985.

Hacısalıhoğlu, Mehmet. **Jön Türkler ve Makedonya Sorunu (1908-1918)**, çev. İhsan Catay, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2008.

Hakeri, Bener Hakkı. **Başlangıcından 1878'e Dek Kıbrıs Tarihi**, K.K.T.C. Milli Eğitim ve Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1993.

Hakluyt, Richard. **The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation**, Vol.V, G. S. MacLehose and Sons, New York, 1904.

Hakluyt, Richard. **The Principal Navigations Voyages, Traffiques and Discoveries of the English Nation**, Vol.VI, G. S. MacLehose and Sons, New York, 1904.

Halil Halid. **Halil Halid'in Mücadelesi**, Editör-Tercüman. Mustafa Ünal, Yakın Plan Yayınları, İstanbul, 2018.

Halil Halid. **Türkler İle İngilizlerin İlk Teması**, aktaran Mustafa Malhut, **Tarih Okulu Dergisi**, Aralık 2013, Sayı:XVI.

Halil Halid. **Türkler İle İngilizlerin İlk Teması**, Matbaa-i Ahmed İhsan, İstanbul, 1326.

Hall, Richard. **The Balkan Wars 1912-1913, Prelude to the First World War**, Routledge, London, 2002.

Hallberg, Charles W. **The Suez Canal, Its History and Diplomatic Importance**, Columbia University Press, New York, 1931.

Hammer, B. J. von. **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt:1, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, 2010.

Hammer, B. J. von. **Büyük Osmanlı Tarihi**, Cilt:4, yay. haz. Mümin Çevik, Milliyet Yayınları, 2010.

Hanioğlu, M. Şükrü. **Bir Siyasal Örgüt Olarak Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti ve Jön Türklük (1889-1902)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1986.

Hanioğlu, M. Şükrü. **The Young Turks in Opposition**, Oxford University Press, Oxford, 1995.

Harris, David. **A Diplomatic History of the Balkan Crisis of 1875-1878**, Stanford University Press, California, 1936.

Harrison, Robert T. **Gladstone's Imperialism in Egypt**, Greenwood Press, London, 1995.

Hasan Ferid. **Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi**, Cilt:2, haz. Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2008.

Haslip, Joan. **Tanrı'nın Gölgesi II. Abdülhamid**, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2008.

Hayreddin Nedim Bey. **Vesaik-i Tarihiye ve Siyasiye Tettebbuatı**, Cilt:5, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaası, 1326.

Hayta, Necdet. **Balkan Savaşları'nın Diplomatik Boyutu ve Londra Büyükelçiler Konferansı (17 Aralık 1912-11 Ağustos 1913)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2008.

Heaton, Herbert. **Avrupa İktisat Tarihi, İlkçağlardan Sanayi Devrimine**, çev. M. A. Kılıçbay, İmge Kitabevi, Ankara, 1995.

Heller, Joseph. **British Policy towards the Ottoman Empire 1908-1914**, Frank Cass and Company Limited, London, 1983.

Herbert, Aubrey. **Ben Kendim, Osmanlı Ülkesine Son Seyahatler**, tercüme Yılmaz Tezkan, 21. Yüzyıl Yayınları, Ankara, 1999.

Herbert, Frederick William von. **Plevne Müdafaası**, çev. Ali Kurdoğlu, Gündoğan Yayınları, İstanbul, 2012.

Hill, Christopher. **1640 İngiliz Devrimi**, 3. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2005.

Hill, George. **Kıbrıs Tarihi, Osmanlı ve İngiliz İdaresi Dönemi 1571-1948**, çev. Nazım Can Serbest, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2016.

Hobart Paşa'nın Anıları, çev. Derin Türkömer, haz. Kansu Şarman, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2010.

Hobsbawm, Eric. **Devrim Çağı: 1789-1848**, çev. Jülide Ergüder ve Alaeddin Şenel, V Yayınları, Ankara, 1989.

Hobsbawm, Eric. **İmparatorluk Çağı 1875-1914**, çev. Vedat Aslan, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2013.

Hobsbawm, Eric. **Sanayi ve İmparatorluk**, çev. Yalçın Gülerman ve Abdullah Ersoy, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 1987.

Hobsbawm, Eric. **Sermaye Çağı 1848-1875**, çev. Mustafa Sina Şener, Dost Kitabevi Yayınları, Ankara, 2017.

Hobsbawm, Eric. **Tarih Üzerine**, çev. Osman Akınhay, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 1999.

Hopkirk, Peter. **İstanbul'un Doğusunda Bitmeyen Oyun**, çev. Mehmet Harmancı, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.

Hoskins, Halford Lancaster. **British Routes to India**, Longmans, Green and Co., London, 1928.

Hourie, Paul. **Türkiye Nasıl Paylaşıldı**, Matbaa-i Hayriye ve Şürekâsı, Dersaadet, 1329.

Hunt, William. **The History of England from the Accession of George III to the Close of Pitt's First Administration (1760-1801)**, Longmans, Green, and Co., London, New York and Bombay, 1905.

Hülagü, Metin. **Gazi Osman Paşa**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

Hüseyin Avni. **Bir Yarım Müstemleke Oluş Tarihi**, Sinan Matbaası Neşriyat Evi, İstanbul, 1932.

Hüseyin Nâzım Paşa. **Ermeni Olayları Tarihi I**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:15, Ankara, 1998.

Hüseyin Râci Efendi. **Zağra Müftüsünün Hatıraları: Tarihçe-i Vak'a-i Zağra**, haz. M. Ertuğrul Düzdağ. İstanbul 1990.

Iacovella, Angelo. **Gönye ve Hilal İttihat Terakki ve Masonluk**, çev. Tülin Altınova, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Iggers, George G. **Yirminci Yüzyılda Tarihyazımı**, çev. Gül Çağalı Güven, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2003.

Imbert, Paul. **Osmanlı'da Yenilenme ve Türkiye'nin Sorunları**, yay. haz. Muammer Sarıkaya, Profil Yayıncılık, İstanbul, 2007.

Issawi, Charles (Ed.). **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966.

Issawi, Charles. **An Economic History of the Middle East and North Africa**, Columbia University Press, New York, 1982.

Issawi, Charles. **The Economic History of Turkey 1800-1914**, The University of Chicago Press, Chicago, 1980.

İbn Haldun. **Mukaddime I**, haz. Süleyman Uludağ, Dergah Yayınları, 1982.

İbrahim Halil. **1875'den 1878'e kadar Şark Muharebatı, Bosna ve Hersek ve Bulgaristan İhtilalatı**, Birinci Cild, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1328.

İki Dost Hükümdar, Sultan II. Abdülhamid Kaiser II. Wilhelm, yay. haz. İlona Baytar, TBMM Milli Saraylar Daire Başkanlığı, Yayın No:53, İstanbul, 2010.

İlter, Erdal. **Ermeni Kilisesi ve Terör**, Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayınları, Ankara, 1996.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. **Son Sadrazamlar**, Cilt:I, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. **Son Sadrazamlar**, Cilt:II, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnal, İbnülemin Mahmut Kemal. **Son Sadrazamlar**, Cilt:IV, 3. Baskı, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1982.

İnalcık, Halil. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1300-1600**, Cilt:1, 2. Baskı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 2004.

İnan, Uğur. **Osmanlı Devleti'nde Almanların Protestan Misyonerlik Faaliyetleri**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

İngiltere Hâriciye Nazırı Lord Palmerston'un Parlamento Nutku (25 Haziran 1850), haz. Songül Çolak ve Metin Aydar, İdeal Kültür Yayıncılık, İstanbul, 2017.

İpek, Nedim. **Rumeli'den Anadolu'ya Türk Göçleri**, TTK Yayınları, Ankara, 1999.

İrtem, Süleyman Kani. **Osmanlı Devleti'nin Mısır Yemen Hicaz Meselesi**, haz. Osmanlı Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1999.

İsmail Fazıl Paşa. **1292-1293 Osmanlı Karadağ Seferi**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1329.

İsmail Hakkı ve Ali Reşad. **Bismarck Hayat-ı Hususi ve Siyasisi**, Matbaa-i Amire, Dersaadet, 1320.

Jelavich, Barbara. **Balkan Tarihi, 18. ve 19. Yüzyıllar**, Cilt:1, tercüme İhsan Durdu vd., 4. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul, 2015.

Jelavich, Barbara. **Balkan Tarihi, 20. Yüzyıl**, Cilt:2, tercüme Zehra Savan ve Hatice Uğur, Küre Yayınları, İstanbul, 2006.

Jorga, Nicolae. **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi**, Cilt:5, çev. Nilüfer Epçeli, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kamil ve Said Paşaların Anıları –Polemikleri-, yay. haz. Gül Çağalı-Güven, Arba Yayınları, İstanbul, 1991.

Kansu, Aykut. **1908 Devrimi**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Karaca, Taha Niyazi. **İngiltere Başbakanı Gladstone’un Osmanlı’yı Yıkma Planı Büyük Oyun**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Karaer, Nihat. **Paris, Londra, Viyana; Abdülaziz’in Avrupa Seyahati**, 2. Baskı, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2007.

Karal, Enver Ziya. **Fransa Mısır ve Osmanlı İmparatorluğu (1797-1802)**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, 1938.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:V, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VII, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Karal, Enver Ziya. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:VIII, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Karpat, Kemal. **Balkanlar’da Osmanlı Mirası ve Ulusçuluk**, çev. Recep Boztemur, İmge Kitabevi, Ankara, 2004.

Karpat, Kemal. **Osmanlı’da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma**, çev. Dilek Özdemir, İmge Kitabevi, Ankara, 2006.

Kasaba, Reşat. **Dünya, İmparatorluk ve Toplum**, çev. Banu Büyükkal, Kitap Yayınevi, İstanbul, 2005.

Kasaba, Reşat. **Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi**, çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.

Kaynar, Reşat. **Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat**, 4. Tıpkı Basım, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı Finansında Galata Bankerleri**, yay. haz. Mustafa Dönmez ve Ertuğrul Tokdemir, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Kazgan, Haydar. **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türk Bankacılık Tarihi**, Türkiye Bankalar Birliği, İstanbul, 1997.

Kearney, Hugh. **Britanya Adaları Tarihi**, çev. Özgür Umut Hoşafçı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2015.

Keçecizade İzzet Fuad. **Kaçırılan Fırsatlar, 1293 Osmanlı-Rus Seferi Hakkında Tenkidat-ı ve Mülahazat-ı Askeriye**, Matbaa-i Ahmed İhsan, 1325.

Kennedy, Paul. **Büyük Güçlerin Yükseliş ve Çöküşleri**, çev. Birtane Karanakçı, 13. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Kent, Marian. **Oil and Empire, British Policy and Mesopotamian Oil 1900-1920**, The Macmillan Press Ltd., London, 1976.

Kerimoğlu, Hasan Taner. **Osmanlı Kamuoyunda Balkan Meselesi 1908-1914**, Libra Kitap, İstanbul, 2005.

Kıbrıs Sorunu, haz. Uğur Uzer, Mehmet Cengiz, 2001.

Kıbrıs'ın Fethi 1570-1571, haz. Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1986.

Kılıç, Davut. **Osmanlı Ermenileri Arasında Dinî ve Siyasi Mücadeleler**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Kılıç, Sezen. **Türk-Alman İlişkileri ve Türkiye'deki Alman Okulları (1850'den 1945'e Kadar)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

Kirakossian, Arman J. **British Diplomacy and the Armenian Question from the 1830s to 1914**, Gomidas Institute Books, London, 2003.

Kıray, Emine. **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1993.

Kızıltoprak, Süleyman. **Mısır'da İngiliz İşgali Osmanlı'nın Diplomasi Savaşı, (1882-1887)**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2010.

Kinneir, John MacDonald. **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814**, John Murray, London 1818.

Kissinger, Henry. **Diplomasi**, çev. İbrahim H. Kurt, 17. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2006.

Kitapçı İlyas tarafından **İntihar mı İmate mi? yahud Vak'a-ı Sultan Aziz**, (tarihsiz).

Kocabaş, Süleyman. **29 Mayıs 1876 Darbesi'nin İçyüzü Sultan Abdülaziz Nasıl Devrildi?**, Süleyman Kocabaş Kütüphanesi, İstanbul, 2011.

Kocabaş, Süleyman. **İngiliz Tuzağı, Osmanlı'nın Yaşatılması ve Yıkılmasında İngiltere'nin Rolü 1786-1923**, Vatan Yayınları, Kayseri, 2003.

Kocabaşoğlu, Uygur. **Majestelerinin Konsolosları, İngiliz Belgeleriyle Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz Konsoloslukları (1580-1900)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2004.

Kocatürk, Önder. **Balkanlar'dan Ortadoğu'ya Osmanlı İngiliz İlişkileri (1908-1910)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2009.

Kocatürk, Önder. **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, Birinci Cilt (1911-1912), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2011.

Kocatürk, Önder. **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinin Dönüm Noktası (1911-1914)**, İkinci Cilt (1913-1914), Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 2013.

Koloğlu, Orhan. **Abdülhamid Gerçeği**, 2. Baskı, Gür Yayınları, İstanbul, 1987.

Koloğlu, Orhan. **Abdülhamit ve Masonlar**, 5. Baskı, Pozitif Yayınları, İstanbul, 2004.

Koloğlu, Orhan. **Avrupa'nın Kıskaçında Abdülhamit**, 4. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2011.

Kökdemir, Naci. **Dünkü-Bugünkü Kıbrıs**, İstiklâl Matbaası, Ankara, 1956.

Köksal, Yonca ve Davut Erkan. **Sadrazam Kıbrıslı Mehmet Emin Paşa'nın Rumeli Teftişi**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi, İstanbul, 2007.

Kömürçan, Kirkor. **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi**, MEB İstanbul Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları, İstanbul, 1948.

Köse, Osman. **1774 Küçük Kaynarca Andlaşması**, TTK Yayınları, Ankara, 2006.

Kuneralp, Sinan. **Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922)**, İSİS , İstanbul, 1999.

Kuran, Ahmet Bedevi. **İnkılap Tarihimiz ve Jön Türkler**, 2. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2000.

Kurat, Akdes Nimet. **Rusya Tarihi, Başlangıçtan 1917'ye Kadar**, 5. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2010.

Kurat, Akdes Nimet. **Türk-İngiliz Münasebetlerine Kısa Bir Bakış (1553-1952)**, TTK Yayınları, Ankara, 1952.

Kurat, Akdes Nimet. **Türk-İngiliz Münasebetlerinin Başlangıcı ve Gelişmesi (1553-1610)**, TTK Yayınları, Ankara, 1953.

Kurat, Akdes Nimet. **Türkiye ve Rusya, XVIII. Yüzyıl Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk-Rus İlişkileri (1798-1919)**, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Kurat, Yuluğ Tekin. **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği 1877-1880**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara, 1968.

Kurmuş, Orhan. **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**, 2. Baskı, Bilim Yayınları, İstanbul, 1977.

Kurşun, Zekeriya. **Basra Körfezi'nde Osmanlı İngiliz Çekişmesi, Katar'da Osmanlılar 1871-1916**, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2004.

Kurtcephe, İsrail. **Türk-İtalyan İlişkileri (1911-1916)**, TTK Basımevi, Ankara, 1995.

Kutay, Cemal. **Osmanlı'da İngiliz Casus Arminius Vambéry'nin (Reşid Efendi) Günlükleri (1862-...)**, ABM Yayınevi, İstanbul, 2013.

Kutlu, Sacit. **Milliyetçilik ve Emperyalizm Yüzyılında Balkanlar ve Osmanlı Devleti**, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2007.

Küçük, Cevdet. **Osmanlı Diplomasisinde Ermeni Meselesinin Ortaya Çıkışı 1878-1897**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, İstanbul, 1986.

Kütükoğlu, Mübahat S. **Osmanlı İngiliz İktisâdi Münâsebetleri (1580-1850)**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Kütükoğlu, Mübahat S. **Osmanlı-İngiliz İktisadi Münasebetleri (1580-1838)**, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1974.

Langer, William L. **European Alliances and Alignments 1871-1890**, Alfred A. Knopf, New York, 1939.

Lee, Dwight E. **Great Britain and the Cyprus Convention Policy of 1878**, Harvard University Press, London 1934.

Lee, Ki Young. **“Ermeni Sorunu”nun Doğuşu**, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1998.

Lesseps, Ferdinand de. **The History of the Suez Canal a Personal Narrative**, William Blackwood and Sons, London, 1876.

Lewis, Bernard. **Modern Türkiye’nin Doğuşu**, çev. Metin Kırıatlı, TTK Yayınları, Ankara, 1970.

Longrigg, Stephen Hemsley. **Iraq, 1900 to 1950, A Political, Social, and Economic History**, Oxford University Press, Second Impression, London, 1956.

Loti, Pierre. **Aziyade**, tercüme Vecdi Bürün, Sebil Yayınevi, İstanbul, 1995.

Luke, Harry. **Cyprus Under the Turks (1571-1878)**, Clarendon Press, London, 1989.

Lutskiy, Borisoviç. **Arap Ülkelerinin Yakın Tarihi, 16. Yüzyıldan 20. Yüzyıla**, çev. Turan Keskin, Yordam Kitap, İstanbul, 2016.

MacLean, Gerald. **Doğu'ya Bakış, 1800 Öncesi Dönem İngiliz Yazmaları ve Osmanlı İmparatorluğu**, çev. Sinan Akıllı, ODTU Yayıncılık, Ankara, 2009.

Mahmut Celâleddin Paşa. **Mir'ât-ı Hakikat**, haz. İsmet Miroğlu, Bereket Yayınevi, İstanbul, 1983.

Mahmut Muhtar. **Maziye Bir Nazar, Berlin Andlaşmasından Harb-i Umûmî'ye Kadar Avrupa ve Türkiye-Almanya Münasebetleri**, yay. haz. Erol Kılınç, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 1999.

Malcolm, Noel. **Bosna'nın Kısa Tarihi**, Türkçesi Aşkım Karadağlı, Om Yayınevi, İstanbul, 1999.

Malet, Sir Edward. **Egypt 1879-1883**, John Murray, London, 1909.

Malhut, Mustafa. **Meclis-i Mebusan'da İmtiyazlar Sorunu ve Tartışmaları 1908-1914**, İlkin Ozan Yayınları, Antalya, 2011.

Manastırlı Mehmet Rifat Bey. **93 Harbi Faciası**, haz. Tahsin Yıldırım, DBY Yayınları, İstanbul, 2010.

Mardin, Şerif. **Jön Türklerin Siyasî Fikirleri 1895-1908**, 14. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

Mardin, Şerif. **Yeni Osmanlı Düşüncesinin Doğuşu**, 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002.

Marriott, J. A. R. **The Eastern Question an Historical Study in European Diplomacy**, Oxford at the Clarendon Press, London, 1917.

Martal, Abdullah. **Değişim Sürecinde İzmir’de Sanayileşme 19. Yüzyıl**, Dokuz Eylül Yayınları, İzmir, 1999.

Marx, Karl ve Friedrich Engels. **Doğu Sorunu (Türkiye)**, çev. Yurdakul Fidancı, Sol Yayınları, Ankara, 1977.

Matar, Nabil. **Keşifler Çağı’nda Türkler, Mağripliler ve İngilizler**, çev. Hasan Baktır ve Mustafa Kırca, Vadi Yayınları, Ankara, 2012.

Mathias, Peter. **The First Industrial Nation, The Economic History of Britain 1700-1914**, Second Edition, Routledge, London, 1993.

Maurois, Andre. **Disraeli’nin Hayatı**, çev. İsmail Hakkı Alişan, Vakit Gazete-Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1935.

Maurois, Andre. **İngiltere Tarihi**, Cilt:2, çev. Hüseyin Cahit Yalçın, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1938.

Mayes, Stanley. **Sultan’ın Orgu**, çev. M. Halim Stapar, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2000.

McCarthy, Justin. **The Story of Gladstone's Life**, Second Edition, Adam and Charles Black, London, 1906.

McCarthy, Justin. **Ölüm ve Sürgün**, çev. Bilge Umar, 2. Baskı, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1998.

McMeekin, Sean. **Berlin Bağdat Demiryolu, Almanya'nın Dünya Hâkimiyeti Mücadelesi ve Osmanlı İmparatorluğu 1898-1918**, çev. Azize F. Çakır, Picus Yayıncılık, İstanbul, 2012.

McMurray, Jonathan. **Distant Ties. Germany, the Ottoman Empire, and Construction of the Baghdad Railway**, Greenwood Publishing Group, Westport, 2001.

Medlicott, W. N. **Bismarck, Gladstone, and the Concert of Europe**, Greenwood Press, New York, 1969.

Medlicott, W. N. **The Congress of Berlin and After, A Diplomatic History of the Near Eastern Settlement 1878-1880**, Second Edition, Frank Cass & Co. Ltd., London, 1963.

Mehmed Asaf. **1909 Adana Ermeni Olayları ve Anılarım**, yay. haz. İsmet Parmaksızoğlu, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 2002.

Mehmet Galip Bey. **Sadullah Paşa yahud Mezardan Nidâ**, haz. Nazir Akalın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2003.

Mehmet Hulusi. **Niçin Mağlub Olduk? 1877-78 Osmanlı Rus Seferi Avrupa Cihetindeki Harekat**, Sancakciyan Matbaası, 1326.

Mehmet Kamil. **93 Harbi, Serdar-ı Ekrem Abdülkerim Paşa'nın Muhakemesi**, Matbaa-i Cihan, İstanbul, 1324.

Mehmet Tevfik Bey'in (Biren) II. Abdülhamid, Meşrutiyet ve Mütareke Devri **Hatıraları**, Cilt:1, yay. haz. Rezan Hürmen, Arma Yayınları, İstanbul, 1993.

Memalik-i Osmaniye’de Osmanlı Anonim Şirketleri, yay. haz. Ramazan Balcı ve İbrahim Sırma, İstanbul Ticaret Odası, Ekonomik ve Sosyal Tarih Yayınları, İstanbul, 2012.

Midhat Paşa. **Memalik-i Osmaniye Mâzisi -İstikbali**, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul, 1295.

Millas, Herkül. **Yunan Ulusunun Doğuşu**, İletişim Yayınları, İstanbul, 1994.

Millman, Richard. **Britian and the Eastern Question 1875-1878**, Oxford, 1979.

Mitchell, Timothy. **Mısır’ın Sömürgeleştirilmesi**, çev. Zeynep Altok, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Mithat Paşa’nın Hatıraları, Hayatım İbret Olsun (Tabsıra-i İbret), Cilt:1, yay. haz. Osman Selim Kocahanoğlu, Temel Yayınları, İstanbul, 1997.

Moberly, F. J. **Irak Seferi, 1914-1918**, Cilt:1, çev. Binbaşı Cemal, İstanbul, 1928.

Moberly, F. J. **The Campaign in Mesopotamia 1914-1918**, Vol.1, The Battery Press Inc., USA, 1997.

Moltke, Helmuth von. **Türkiye’deki Durum ve Olaylar Üzerine Mektuplar (1835-1839)**, çev. Hayrullah Örs, TTK Basımevi, Ankara, 1960.

Monypenny, W. F. and George Earle Buckle, **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Vol.V, 1868-1876, The Macmillan Company, New York, 1920.

Monypenny, W. F. and George Earle Buckle. **The Life of Benjamin Disraeli Earl of Beaconsfield**, Vol.VI, 1876-1881, The Macmillan Company, New York, 1920.

Moore Jr, Barrington. **Diktatörlüğün ve Demokrasinin Toplumsal Kökenleri**, çev. Şirin Tekeli ve Alâeddin Şenel, Verso Yayınları, Ankara, 1989.

Moran, Berna. **Türklerle İlgili İngilizce Yayınlar Bibliyografyası, Onbeşinci Yüzyıldan Onsekizinci Yüzyıla**, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1964.

Morgan, E. Delmar and C. H. Coote. **Early Voyages and Travels to Russia and Persia by Anthony Jenkinson and Other Englishmen**, Vol.I, Printed for the Hakluyt Society, London, 1886.

Morley, John. **The Life of William Ewart Gladstone**, Vol:II, The Macmillan Company, London, 1903.

Morley, John. **The Life of William Ewart Gladstone**, Vol:III, The Macmillan Company, London, 1912.

Munro, Henry F. **The Berlin Congress**, Government Printing Office, Washington, 1918.

Mustafa Kamil Paşa. **Şark Meselesi**, tercüme Mustafa Özcan, ARK Kitapları, İstanbul, 2016.

Mustafa Nuri Paşa. **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:I-II, sadeleştiren Neşet Çağatay, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Mustafa Nuri Paşa. **Netayic ül-Vukuat, Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi**, Cilt:III-IV, sadeleştiren Neşet Çağatay, 3. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1992.

Münir Süreyya Bey. **Ermeni Meselesinin Siyasi Tarihçesi (1877-1914)**, T.C. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Yayın Nu:53, Ankara, 2001.

Mzali, Muhammed Salah ve Jean Pignon. **Tunuslu Hayreddin Paşanın Hatıraları**, çev. Belma Aksun, Nehir Yayınları, İstanbul, 1997.

Nail Uçar, **Gazi Osman Paşa ve Plevne**, Orkun Yayınları, İstanbul, 1978.

Neave, Dorina L. **Sultan Abdülhamit Devrinde İstanbul'da Gördüklerin**, Türkçesi Neşe Akın, Dergâh Yayınları, İstanbul, 2008.

Necmi Râci. **Osmanlı Rus Seferi Fecayi'i Hatıratımdan: Neler Çektik**, Hürriyet Matbaası, Dersaadet, 1326.

Nef, John U. **Sanayileşmenin Kültür Temelleri**, çev. Erol Güngör, 2. Baskı, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1971.

Noviçev, A. D. **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979.

Oğuz, Ahmet. **Birinci Meşrutiyet Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan**, Grafiker Yayınları, Ankara, 2010.

Ortaylı, İlber. **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 9. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.

Ortaylı, İlber. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 9. Baskı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005.

Osman Nuri. **Abdülhamid-i Sani ve Devr-i Saltanatı**, Kitaphane-i İslam ve Askeri, İstanbul, 1327.

Osmanlı Anonim Şirketleri, yay. haz. Celali Yılmaz, Scala Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Osmanlı Devri Osmanlı-Rus Kırım Harbi Kafkas Cephesi Harekâtı (1853-1856), Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1986.

Osmanoğlu, Ayşe. **Babam Sultan Abdülhamid**, 6. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul, 2013.

Owen, Roger. **Cotton and the Egyptian Economy 1920-1914**, Clarendon Press, Oxford, 1969.

Owen, Roger. **The Middle East in the World Economy, 1800-1914**, I. B. Tauris, London, 2005.

Öke, Mim Kemal. **Saraydaki Casus, Gizli Belgelerle Abdülhamid Devri ve İngiliz Ajanı Yahudi Vambery**, İrfan Yayıncılık, İstanbul, 2005.

Önsoy, Rifat. **Tanzimat Dönemi Osmanlı Sanayii ve Sanayileşme Politikası**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1988.

Önsoy, Rifat. **Türk-Alman İktisadi Münasebetleri (1871-1914)**, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1982.

Özbilgen, Erol. **Osmanlının Balkanlardan Çekilişi, Süleyman Hüsnü Paşa ve Dönemi**, İz Yayıncılık, İstanbul, 2006.

Özcan, Azmi. **Pan-İslamizm Osmanlı Devleti Hindistan Müslümanları ve İngiltere (1877-1924)**, İlaveli 2. Baskı, İSAM Yayınları, Ankara, 1997.

Özcan, Uğur. **II. Abdülhamid Dönemi Osmanlı-Karadağ Siyasi İlişkileri**, TTK Yayınları, Ankara, 2012.

Özdemir, Biltekin. **Osmanlı Devleti Dış Borçları**, Ankara Ticaret Odası Yayını, Ankara, 2009.

Özkan, Ayşe. **Miloş'tan Milan'a Sırp Bağımsızlığı (1830-1878)**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Özkul, Ali Eftal. **Kıbrıs'ın Sosyo-Ekonomik Tarihi (1726-1750)**, İletişim Yayınları, İstanbul, 2005.

Özyüksel, Murat. **Osmanlı İmparatorluğu'nda Nüfuz Mücadelesi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Midhat Paşa**, Ahmet Said Matbaası, İstanbul, 1940.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Cilt:4, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1944.

Pakalın, Mehmet Zeki. **Son Sadrazamlar ve Başvekiller**, Cilt:5, Ahmet Sait Matbaası, İstanbul, 1948.

Paker, Esat Cemal. **Siyasî Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıralarım**, 3. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2001.

Palmer, Alan. **Osmanlı İmparatorluğu Son Üç Yüz Yıl Bir Çöküşün Yeni Tarihi**, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak, Sabah Kitapları, İstanbul, 1995.

Pamuk, Şevket. **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913**, 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2005.

Pamuk, Şevket. **Osmanlıdan Cumhuriyete Küreselleşme, İktisat Politikaları ve Büyüme, Seçme Eserler II**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2012.

Pamuk, Şevket. **Türkiye'nin 200 Yıllık İktisadi Tarihi**, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2014.

Parvus Efendi. **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, haz. Muammer Sencer, May Yayınları, İstanbul, 1977.

Pears, Edwin. **Forty Years in Constantinople the Recollections of Edwin Pears 1873-1915**, Herbert Lenkins Limited, London, 1916.

Pears, Edwin. **Life of Abdul Hamid**, Constable & Company Ltd., London, 1917.

Pech, Edgar. **Manuel des Sociétés Anonymes Fonctionnant en Turquie**, 3. Edition, Paris, 1906.

Peçevi İbrahim Efendi. **Peçevi Tarihi I**, haz. Bekir Sıtkı Baykal, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1981.

Petrosyan, Yuriy Asatoviç. **Sovyet Gözüyle Jöntürkler**, Türkçesi Mazlum Beyhan ve Ayşe Hacıhasanoğlu, Bilgi Yayınevi, Ankara, 1974.

Pirenne, Henry. **Ortaçağ Kentleri**, çev. Şadan Karadeniz, 6. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2006.

Ponting, Clive. **Yeni Bir Bakış Açısıyla Dünya Tarihi**, çev. Eşref Bengi Özbilen, Alfa Yayıncılık, İstanbul, 2016.

Poole, Stanley Lane (Ed.). **The Life of the Late General F. R. Chesney**, W. H. Allen & Co., London, 1885.

Poole, Stanley Lane. **Lord Stratford Canning'in Türkiye Anıları**, çev. Can Yücel, Yurt Yayınları, Ankara, 1988.

Prince von Bülow Memoirs 1897-1903, Translated from the Germany by F. A. Voigt, Putnam, London, 1932.

Quataert, Donald. **Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908**, çev. Nilay Özok Gündoğan ve Azat Zana Gündoğan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2008.

Quataert, Donald. **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş 1881-1908**, İletişim Yayıncılık, İstanbul, 2017.

Râgıb Raif ve Rauf Ahmed. **Mısır Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Râgıb Raif ve Rauf Ahmed. **Mısır Meselesi**, yay. haz. Mustafa Öztürk, Sevdâ Özkaya Özer, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Elazığ, 2011.

Ramsaur, Ernest E. **Jöntürkler 1908 İhtilalinin Doğuşu**, Türkçesi Muhsin Önal Mengüşoğlu, Pınar Yayınları, İstanbul, 2004.

Ramsay, W. M. **The Revolution in Constantinople and Turkey a Diary**, Hodder and Stoughton, London, 1909.

Rathmann, Lothar. **Berlin-Bağdat Alman Emperyalizminin Türkiye'ye Girişi**, haz. Ragıp Zarakolu, Belge Yayınları, İstanbul, 1982.

Reyhanlı, Tülay. **İngiliz Gezginlere Göre XVI. Yüzyılda İstanbul'da Hayat (1582-1599)**, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1983.

Roberts, J. M. **Avrupa Tarihi**, çev. Fethi Aytuna, İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2016.

Rohde, Hans. **Asya İçin Mücadele, Sark Meselesi**, çev. Bnb. Nihat, İstanbul Askeri Matbaa, 1932.

Rohrbach, Paul. **Hatt-ı Saltanat, Bağdat Demiryolu**, İfham Matbaası, İstanbul, 1331.

Rostow, W. W. **British Economy of the Nineteenth Century**, Oxford University Press, Oxford, 1948.

Rothstein, Theodore. **Egypt's Ruin, A Financial and Administrative Record**, William Brendon and Son Ltd., London, 1910.

Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi. **Bahreyn Adaları Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi. **Kıbrıs Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1335.

Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi. **Kuveyt Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi. **Muhammara Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Rumbeyoğlu Fahreddin ve Mehmet Nabi. **Necid Kıta'sı Meselesi**, Matbaa-i Amire, İstanbul, 1334.

Russell, G. W. E. **William Ewart Gladstone**, J. M. Dent & Sons Ltd., London, 1913.

Ryan, Sir Andrew. **Sonuncu Dragoman**, çev. Dilek Berilgen Cenkçiler, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Sağlam, Mehmet Hakan. **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875-1881, Rüsum-ı Sitte'den Düyûn-ı Umumiyye'ye**, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2016.

Said Paşa'nın Hatıratı, Birinci Cild, Dersaadet, Sabah Matbaası, 1328.

Saleh, Zaki. **Mesopotamia (Iraq) 1600-1914, A Study in British Foreign Affairs**, Al-Ma'aref Press, Baghdad, 1957.

Salih Münir [Çorlu]. **Geçmiş Zamanlar, II. Abdülhamid Devri Osmanlı Diplomasisi, İstanbul ve Paris Hâtıraları**, haz. Ali Birinci ve Selma Günaydın, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Samih, Fuad. **Almanya İmparatoru Haşmetli İkinci Wilhelm Hazretleri Hayat-ı Husûsiye ve Siyasiyeleri**, Ahmed İhsan ve Şürekâsı Matbaacılık Osmanlı Şirketi, Dersaadet, 1332.

Sander, Oral. **Anka'nın Yükselişi ve Düşüşü, Osmanlı Diplomasi Tarihi Üzerine Bir Deneme**, 6. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2010.

Sander, Oral. **Siyasi Tarih, İlkçağlardan 1918'e**, 10. Baskı, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Saray, Mehmet. **Ermenistan ve Türk-Ermeni İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2005.

Sayâr, Ahmed Güner. **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2000.

Schölch, Alexander. **Egypt for the Egyptians! The Socio-political Crisis in Egypt 1878-1882**, Ithaca Press, London, 1981.

Schurman, Jacob Gould. **The Balkan Wars 1912-1913**, Princeton University Press, Princeton, 1914.

Skocpol, Theda (Ed.). **Tarihsel Sosyoloji, Bloch'tan Wallerstein'e Görüşler ve Yöntemler**, 2. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2002.

Sedes, İ. Halil. **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:I, Askeri Matbaa, İstanbul, 1935.

Sedes, İ. Halil. **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:IV, Askeri Matbaa, İstanbul, 1937.

Sedes, İ. Halil. **1877-1878 Osmanlı-Rus ve Romen Savaşı**, Cilt:V, Askeri Matbaa, İstanbul, 1938.

Selvi, Haluk. **Millet-i Sadıkada İsyân, Ermeni Komitacıların Gizli Mektupları 1878-1923**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2011.

Sertoğlu, Mithad. **Mufasssal Osmanlı Tarihi**, Cilt:VI, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Seton-Watson, R. W. **Britain in Europe 1789-1914 A Survey of Foreign Policy**, Cambridge University Press, London, 1955.

Seton-Watson, R. W. **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd., London, 1962.

Shaw, Stanford J. **Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu, Savaş Giriş**, TTK Yayınları, Ankara, 2014.

Shaw, Stanford J. ve Ezel Kural Shaw. **Osmanlı İmparatorluğu ve Modern Türkiye**, Cilt:2, çev. Mehmet Harmancı, 3. Baskı, E Yayınları, İstanbul, 2010.

Sir Henry Layard Autobiography and Letters, Vol.I, (Ed. W. N. Bruce), John Murray, London, 1903.

Sir Henry Layard Autobiography and Letters, Vol.II, (Ed. W. N. Bruce), John Murray, London, 1903.

Skilliter, Susan A. **William Harborne and the Trade with Turkey**, The British Academy, London, 1977.

Sombart, Werner. **Burjuva, Modern Ekonomi Dönemine Ait İnsanın Ahlaki ve Entelektüel Tarihine Katkı**, çev. Oğuz Adanır, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2008.

Somervell, D. C. **Disraeli & Gladstone, a Duo-Biographical Sketch**, Jarrolds Publishers, London, 1925.

Story, Sommerville (Ed.). **İsmail Kemal Bey'in Hatıratı**, çev. Adnan İslamoğulları ve Rubin Hoxha, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2009.

Soy, Bayram. **Almanya'nın Osmanlı Devleti Üzerinde İngiltere ile Nüfuz Mücadelesi (1890-1914)**, Phoenix Yayınevi, Ankara, 2004.

Soysal, Mümtaz. **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, Gözden Geçirilmiş 11. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul, 1997.

Sönmezoğlu, Faruk. **Uluslararası Politika ve Dış Politika Analizi**, 4. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2005.

Stead, W. T. **Gladstone 1809-1898 A Character Sketch**, William Clowes and Sons, London, 1898.

Steinberg, Jonathan. **Bismarck**, çev. Hakan Abacı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Stojanovic, Mihailo D. **The Great Powers and the Balkans 1875-1878**, Reprinted, Cambridge University Press, London, 1968.

Stone, William M. **Bir Tarih Laboratuvarı Balkanlar**, Türkçesi Sibel Özbudun, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Sultan II. Abdülhamid Han. **Devlet ve Memleket Görüşlerim**, haz. A. Alâaddin Çetin ve Ramazan Yıldız, Çığır Yayınları, İstanbul, 1976.

Sumner, B. H. **Russia and the Balkans 1870-1880**, Archon Books, London, 1962.

Süer, H. Hükmet. **1877-1878 Osmanlı Rus Harbi Rumeli Cephesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 1993.

Şahin, Turhan. **Öncesiyle ve Sonrasıyla 93 Harbi**, Turizm ve Kültür Bakanlığı, Ankara, 1988.

Şapolyo, Enver Behnan. **Gazi Osman Paşa ve Plevne Müdafaası**, Türkiye Yayınevi, İstanbul, 1959.

Şaşmaz, Musa. **British Policy and the Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, Turkish Historical Society Printing House, Ankara, 2000.

Şaşmaz, Musa. **İngiliz Konsolosları ve Ermenilerin Katliamı İddiaları (1878-1914)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2013.

Şıvgın, Hale. **Trablusgarp Savaşı ve 1911-1912 Türk-İtalyan İlişkileri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2006.

Şirokorad, A. B. **Rusların Gözünden 240 Yıl Kıran Kırana Osmanlı-Rus Savaşları, Kırım-Balkanlar-93 Harbi ve Sarıkamış**, Selenge Yayınları, İstanbul, 2009.

Tahsin Paşa. **Tahsin Paşa'nın Yıldız Hatıraları, Sultan Abdülhamid**, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1999.

Tanilli, Server. **Devlet ve Demokrasi: Anayasa Hukukuna Giriş**, Say Kitap Pazarlama, İstanbul, 1982.

Tanör, Bülent. **Osmanlı-Türk Anayasal Gelişmeleri (1789-1980)**, 14. Baskı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2006.

Taylor, A. J. P. **The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**, Clarendon Press, London, 1954.

Tekeli, İlhan. **Tarihyazımı Üzerine Düşünmek**, Dost Kitabevi, Ankara, 1998.

Temperley, Harold. **England and the Near East, the Crimea**, Longmans Green and Co., London, 1936.

Terzi, Arzu. **Bağdat-Musul'da Abdülhamid'in Mirası Petrol ve Arazi**, Timaş Yayınları, İstanbul, 2009.

The Earl of Cromer (Evelyn Baring), **Modern Egypt**, Vol.1, The Macmillan Company, New York, 1916.

The Letters of Disraeli to Lady Chesterfield and Lady Bradford, Edited by the Marquis of Zetland, 1876 to 1881, Vol.2, D. Appleton and Company, New York, 1929.

The Memoirs of Ismail Kemal Bey, Edited by Sommerville Story, London, 1920.

The Queen's Ambassador to the Sultan, Memoirs of Sir Henry A. Layard's Constantinople Embassy 1877-1880, (Ed. Sinan Kuneralp), The Isis Press, İstanbul, 2009.

Tilly, Charles. **Avrupa'da Devrimler 1492-1992**, Yeni Binyıl, İstanbul.

Tokay, Gül. **Makedonya Sorunu, Jön Türk İhtilalinin Kökenleri (1903-1908)**, AFA Yayıncılık, İstanbul, 1996.

Toprak, Zafer. **Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918**, Doğan Kitap, İstanbul, 2012.

Topraktaş, Hacer. **Sultan II. Abdülhamid ve Diplomasi, Hüseyin Kâzım Bey’in Diplomatik Seyahatleri (1882-1887)**, Okur Kitaplığı, İstanbul, 2015.

Tosh, John. **Tarihin Peşinde**, çev. Özden Arıkan, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1997.

Tukin, Cemal. **Osmanlı İmparatorluğu Devrinde Boğazlar Meselesi**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Üniversite Matbaacılık, İstanbul, 1947.

Tunaya, Tarık Zafer. **Siyasi Müesseseler ve Anayasa Hukuku**, 3. Baskı, Sulhi Goran Matbaası, İstanbul, 1975.

Tunaya, Tarık Zafer. **Türkiye’de Siyasal Partiler Cilt:I, İkinci Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.

Tuncer, Huner. **Osmanlı-Avusturya İlişkileri (1789-1853)**, Kaynak Yayınları, İstanbul, 2008.

Tuncer, Hüner. **“Doğu Sorunu” ve Büyük Güçler (1853-1878) Osmanlı’nın Kader Yılları**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 2003.

Tuncer, Hüner. **Metternich’in Osmanlı Politikası (1815-1848)**, Ümit Yayıncılık, Ankara, 1996.

Turfan, M. Naim. **Jön Türklerin Yükselişi**, çev. Mehmet Moralı, Alkım Yayınevi, İstanbul, 2005.

Türk, Fahri. **Türkiye ile Almanya Arasındaki Silah Ticareti 1871-1914**, IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul, 2012.

Türk geldi, Ali Fuad. **Görüp İşittiklerim**, 3. Baskı, TTK Basımevi, Ankara, 1984.

Tütengil, Cavit Orhan. **‘Yeni Osmanlı’lardan Bu Yana İngiltere’de Türk Gazeteciliği (1867-1967)**, 2. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 1985.

Twixt Pera and Therapia: The Constantinople Diaries of Lady Layard, (Ed. Sinan Kuneralp), The Isis Press, İstanbul, 2010.

Uçarol, Rifat. **1878 Kıbrıs Sorunu ve Osmanlı-İngiliz Anlaşması (Ada’nın İngiltere’ye Devri)**, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1978.

Uçarol, Rifat. **Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Bir Osmanlı Paşası ve Dönemi**, Milliyet Yayınları, 1976.

Uçarol, Rifat. **Siyasi Tarih (1789-1999)**, 5. Baskı, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Uluğbay, Hikmet. **İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Petropolitik**, De Ki Basım Yayım, Ankara, 2008.

Uluçay, M. Çağatay. **Gazi Osman Paşa**, Özyürek Yayınları, İstanbul, 1959.

Uluslararası İlişkiler Tarihi, Diplomasi Tarihi, Cilt:II, Vladimir Potyemkin vd., çev. Atilla Tokatlı, May Yayınları, İstanbul, 1978.

Unat, Faik Reşit. **Osmanlı Sefirleri ve Sefaretnameleri**, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2008.

Uras, Esat. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, Belge Yayınları, İstanbul, 1987.

Uras, T. Güngör. **Türkiye’de Yabancı Sermaye Yatırımları**, Formül Matbaası, İstanbul, 1979.

Uysal, Mustafa Ali. **Hüseyin Avni Paşa (1820-1876)**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Midhat ve Rüştü Paşaların Tevkiflerine Dâir Vesikalar**, 2. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, Kısım:I, 8. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:III, Kısım:II, 7. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. **Osmanlı Tarihi**, Cilt:IV, Kısım:II, 4. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1995.

Ülgener, Sabri F. **İktisadî Çözülmenin Ahlâk ve Zihniyet Dünyası**, Derin Yayınları, İstanbul, 2006.

Ülman, A. Haluk. **I. Dünya Savaşı’na Giden Yol ve Savaş**, İmge Kitabevi, Ankara, 2002.

Velay, A. du. **Türkiye Maliye Tarihi**, (der. Maliye Tetkik Kurulu), Damga Matbaası, Ankara, 1978.

Vincent, R. J. **Nonintervention and International Order**, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1974.

W. E. Gladstone, **Bulgarian Horrors and the Question of the East**, Lovell, Adam, Wesson & Company, New York and Montreal, 1876.

Wallach, Jehuda L. **Bir Askeri Yardımın Anatomisi, Türkiye’de Prusya-Alman Askeri Heyetleri 1835-1919**, çev. Fahri Çeliker, Gnkur. Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Bşk. Yayınları, Ankara, 1985.

Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi Cilt:1 Kapitalist Tarım ve 16. Yüzyıl’da Avrupa Dünya-Ekonomisinin Kökenleri**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2004.

Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi Cilt:2 Avrupa Dünya-Ekonomisinin Pekiştirilmesi ve Merkantilizm, 1600-1750**, çev. Latif Boyacı, Bakış Yayınları, İstanbul, 2005.

Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi Cilt:3 Kapitalist Dünya Ekonomisinin Büyük Yayılımının İkinci Evresi 1730-1840**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015.

Wallerstein, Immanuel. **Modern Dünya Sistemi Cilt:4 Merkezci Liberalizmin Zaferi 1789-1914**, çev. Latif Boyacı, Yarın Yayınları, İstanbul, 2015.

Warren, Edward de. **European Interests in Railways in the Valley of the Euphrates**, Effingham Wilson, Royal Exchange, London, 1857.

Washburn, George. **Fifty Years in Constantinople and Recollections of Robert College**, Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011.

Washburn, George. **Robert Koleji Hatıraları İstanbul’da Elli Yıl**, Meydan Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Waylet, Bonyar ve Ernst Jackh. **İmparatorluk Stratejileri ve Ortadoğu**, çev. Vedat Atila, Chiviyazıları Yayınları, İstanbul, 2004.

Weber, Max. **Protestan Ahlakı ve Kapitalizmin Ruhu**, Ayraç Yay, Ankara, 1997.

Weigall, Arthur E. P. Brome. **A History of the Events in Egypt from 1798 to 1914**, William Blackwood and Sons, London, 1915.

Willcocks, William. **Egyptian Irrigation**, Vollume II, Third Edition, E. & F. N. Spon Ltd., London, 1913.

Willcocks, William. **The Restoration of the Ancient Irrigation Works on the Tigris or the Re-Creation of Chaldea**, Cairo, National Printing Department, 1903.

Williamson, David. **William Ewart Gladstone, Statesman and Scholar**, Ward, Lock & Co., Limited, London, 1898.

Wilson, Arnold T. **The Suez Canal, Its Past, Present, and Future**, Second Edition, Oxford Universtiy Press, London, 1939.

Winterstetten, Karl von. **Berlin Bağdat Alman Yayılmacılığı ve Osmanlı Politikaları**, yay. haz. Faruk Yılmaz, İz Yayıncılık, İstanbul, 2011.

Wirthwein, Walter G. **Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878**, Columbia University Press, New York, 1935.

Wolf, John B. **The Diplomatic History of the Bagdad Railroad**, Published at the University of Missouri, Columbia, 1936.

Woods, Sir Henry F. **Türkiye Anıları (Osmanlı Bahriyesinde Kırk Yıl 1869-1909)**, çev. Fahri Çoker, Milliyet Yayınları, 1976.

Wynne, Willam H. **State Insolvency and Foreign Bondholders**, Vol.II, Beard Books, Washington, D.C., 2000.

Yalçın, Hüseyin Cahit. **Siyasal Anılar**, Baskıya haz. Rauf Mutluay, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1976.

Yalman, Ahmet Emin. **Yakın Tarihte Gördüklerim ve Geçirdiklerim, Cilt:1 (1888-1918)**, Yenilik Basımevi, İstanbul, 1970.

Yasamee, Feroze A. K. **Abdülhamid'in Dış Politikası, Düvel-i Muazzama Karşısında Osmanlı 1878-1888**, çev. Yusuf Selman İnanc, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Yavuz, Fikrettin. **Osmanlı Devleti'nde Ermeni Terörü 1896 Osmanlı Bankası Baskını**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Yeniay, İ. Hakkı. **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 1964.

Yerasimos, Stefanos. **Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye, Tanzimattan 1. Dünya Savaşı'na**, Cilt:II, çev. Babür Kuzucu, 8. Baskı, Belge Yayınları, İstanbul, 2007.

Yergin, Daniel. **Petrol, Para ve Güç Çatışmasının Epik Öyküsü**, çev. Kamuran Tuncay, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 1999.

Yıldırım, İsmail. **Cumhuriyet Döneminde Demiryolları (1923-1950)**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2001.

Yıldırım, Gülay Webb. **XVIII. Yüzyılda Osmanlı-İngiliz Tiftik Ticareti**, TTK Yayınları, Ankara, 2011.

Yıldız, Özlem. **Osmanlı Devleti'nde Deniz Ticareti (1908-1914)**, Tarihçi Kitabevi, İstanbul, 2014.

Yılmaz, Faruk. **Batı Emperyalizmi ve Osmanlı Devleti (Osmanlı Devleti'nin Borçlanması)**, Berikan Yayınları, Ankara, 2007.

Yılmaz, Mehmet. **Modernleşme Dönemi Osmanlı Siyasi Metinleri**, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara, 2015.

Yılmazata, Mehmet. **Savaşa Giden Yol 1908 Bosna-Hersek İlhakı**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2013.

Yorulmaz, Naci. **Büyük Savaşın Kara Kutusu**, Kronik Kitap, İstanbul, 2018.

Yücebaş, A. Hilmi. **Gazi Osman Paşa ve Plevne**, Kenan Matbaası, İstanbul, 1943.

Zeki Paşa. **Bazı Osmanlı Seferleri Hakkında Mütalaatım**, Matbaa-i Askeriye, Dersaadet, 1339.

Zia, Nasim. **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçışı ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1975.

Ziver. **Kıbrıs Tarihi**, Zaman Matbaası, Lefkoşe (Kıbrıs), 1312.

Zürcher, Erik Jan. **Modernleşen Türkiye'nin Tarihi**, çev. Yasemin Saner Gönen, İletişim Yayınları, İstanbul, 1995.

6. TEZLER

Adıatar, Funda. **İzmir İngiliz Konsolosluğu ve Siyasi Faaliyetleri (1878-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2011.

Akalın, Durmuş. **Süveyş Kanalı (Açılışı ve Osmanlı Devleti'ne Etkisi 1854-1882)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, 2011.

Akpınar, Mahmut. **Bir Tanzimat Bürokrati ve Diplomatı Olarak Aleksandır Karatodori Paşa (1833-1906)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2010.

Akyay, Bülent. **Tesalya Meselesi (1881)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2001.

Al, Hüseyin. **Ondokuzuncu Yüzyılda Ülke Riski, Finans Politik, İngiliz Tahvil Sahipleri ve Babıali**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Alpekin, İlker. **Midhat Paşa'nın Niş Valiliği (1861-1864)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Niğde Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde, 2011.

Altıntaş, Yusuf Ziya. **Otto von Bismarck ve Osmanlı'daki İmajı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2012.

Arık, Tuğrul. **19. Yüzyıl Başlarına Kadar Osmanlı-İngiliz İktisadi İlişkileri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2015.

Aykar, Hakan. **Bismarck ve II. Wilhelm'in Osmanlı Üzerine Düşünceleri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Muğla, 2003.

Bağırhan, Sedat. **Osmanlı Basınında 1877–1878 Osmanlı-Rus Harbi (93 Harbi)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2008.

Bayıl, Yüksel. **1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nın İkmal ve İaşı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ, 2012.

Benli, Zehra Kamile. **Devlet ve Siyaset Adamı Olarak Ahmet Şefik Midhat Paşa (1882-1884)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri, 2004.

Bilgenoğlu, Ali. **İngiliz Sömürgeciliğinin Mısır ve Sudan Örneğinde Karşılaştırmalı Bir Çözümlemesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

Calap, Adil. **Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde Rusya Faktörünün Realist Perspektiften İncelenmesi (1853-1878)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Trabzon, 2018.

Çelik, Cemil. **İngiliz Yönetiminde Kıbrıs'ın İdari ve Sosyal Durumu (1878-1914)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

Çelik, Emre. **Benjamin Disraeli-William Ewart Gladstone Rekabetinde Doğu Sorunu**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

Çevikel, Nuri. **XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Kıbrıs'ın Siyasi, İdari, Toplumsal ve Ekonomik Şartları**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 1999.

Çınar, Tuba. **Süveyş Kanalı'nın Açılması ve Osmanlı Dış Politikası'ndaki Önemi (1869-1882)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Çoruh, Haydar. **II. Mahmud Döneminde Kıbrıs'ın İdari, İktisadi ve İctimai Yapısı (1808-1839)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2008.

Dalmış, Emin. **II. Meşrutiyet Döneminde Tanin Gazetesi (1908-1909)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa, 2015.

Demirhan, Hasan. **İngiltere'nin Balkan Politikası ve Yunanistan**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2013.

Dinç, Güven. **Osmanlı Yönetiminde Kıbrıs (1800-1839)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2010.

Dinçyürek, Sadiye Sena. **A “Compassionate” Episode in Anglo-Ottoman History: British Relief To '93 Refugees (1877-78)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University The Institute of Economics and Social Sciences, Ankara, 2010.

Doğan, Şahin. **Rus Kaynaklarına Göre Revan Hanlığı'nın Rusya'ya Bağlanması ve Ermeni Eyaleti'nin Kurulması**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2012.

Erdönmez, Celal. **Şer'iyye Sicillerine Göre Kıbrıs'ta Toplum Yapısı (1839-1856)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2004.

Gül, Edip. **Basiret Gazetesi'nde Mısır Meselesi (1870-1878)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Van, 2011.

Güler, Zeynep. **Osmanlı Ordusunun Modernleşmesinde von der Goltz Paşa'nın Rolü**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin, 2007.

Gümüş, Musa. **Sultan II. Abdülhamid'in Mısır Politikası**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2013.

İskender, Pelin. **Mehmed Esad Safvet Paşa (1814-1883/H.1230-1301)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 1999.

Kaymak, Muammer. **1873-1896: Kapitalizmin Uluslararasılaşması ve Osmanlı İktisadiyatı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2008.

Keleş, Erdoğan. **Osmanlı, İngiltere ve Fransa İlişkileri Bağlamında Kırım Savaşı**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2009.

Koç, Bekir. **Midhat Paşa, 1822-1884**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2002.

Koç, İnanç Meriç. **Osmanlı Devleti'nin II. Abdülhamid Dönemi İngiltere İle İlişkileri İçerisinde Londra Elçileri**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Manisa, 2010.

Koç, Sanlı Bahadır. **Noel Buxton: Portrait of a Philanthropist as a Turcophobe**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Bilkent University, Ankara, 1997.

Korkmaz, Adem. **Midhat Paşa'nın Bağdat Valiliği**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Küçükkoyuncu, Senem. **Bir Üst Kimlik Projesi Olarak "İttihad-ı Anasır" Kavramına İktidar ve Muhalefetin Yaklaşımları (1908-1913)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir, 2010.

Mayak, Faysal. **Tanin Gazetesine Göre II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı-Alman İlişkileri (1910-1912)**, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Antalya, 2008.

Oğuz, Mustafa. **II. Abdülhamid'e Sunulan Lâyhalar**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2007.

Özkan, Selim Hilmi. **Amcazâde Hüseyin Paşa'nın Hayatı ve Faaliyetleri (1644-1702)**, (Yayınlanmış Doktora Tezi), Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta, 2006.

Samani, Hasan. **Tanzimat Devrinde Kıbrıs (1839-1878)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2006.

Satır, Oğuz. **1853-1856 Kırım Savaşı ve 1876 Bulgar Krizi Işığında Şark Meselesi'nin İngiliz Kamuoyuna Yansıması**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Stiti, Mustapha. **Tunus'un Fransızlar Tarafından İşgali Karşısında Osmanlı Siyaseti (1878-1888)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2005.

Şafak, Nurdan. **Bir Tanzimat Diplomati Kostaki Musurus Paşa (1807-1891)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2006.

Şam, Emine Altunay. **Mısır'ın 1882'de İngilizler Tarafından İşgali ve Osmanlı Devletinin Takip Ettiği Siyaset**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Samsun, 2001.

Yapıcı, Hakkı. **1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nde Kafkas Cephesi**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2011.

Yıkıcı, Levent. **İngiliz Kaynaklarına Göre Balkan Savaşları (1912-1913)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Gaziantep, 2018.

Yurdakul, Nurcan. **Basra ve Bağdat'ta İngiliz Konsoloslukları (1798-1856)**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul, 2014.

7. MAKALELER

Acar, Keziban. “Russo-Turkish War of 1877-1878 and Its Implications on Russian National Identity”, **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.260-290.

Adanır, Fikret. “Fransız İhtilalı, Birinci Sırp Ayaklanması ve Osmanlı Devleti”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:147, Mart 2006, ss.32-39.

Ágoston, Gábor. “Merces Prohibitae: The Anglo-Ottoman Trade in War Materials And Thedependence Theory”, **Oriente Moderno**, Nuova Serie, Anno 20 (81), Nr. 1, The Ottomans and the Sea (2001), ss.177-192.

Ahmad, Feroz. “Great Britain’s Relations with the Young Turks 1908-1914”, **Middle Eastern Studies**, Vol.2, No.4 (Jul., 1966), ss.302-329.

Ahmad, Feroz. “İttihat ve Terakki’nin Dış Politikası (1908-1919)”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.293-303.

Akalın, Durmuş ve Cemil Çelik. “XIX. Yüzyılda Doğu Akdeniz’de İngiliz-Fransız Rekabeti ve Osmanlı Devleti”, **Turkish Studies**, Volume 7/3, Summer 2012, ss.21-45.

Akşin, Sina. “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusanı”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:25, Sayı:1, 1970, ss.19-39.

Akşin, Sina. “Siyasi Tarih (1789-1908)”, **Türkiye Tarihi 3**, yayın yönetmeni: Sina Akşin, 6. Basım, Cem Yayınevi, İstanbul, 2000, ss.77-190.

Alkan, Necmettin. “Dış Siyasetin Bir Aracı Olarak Hükümdar Gezileri: Kayser II. Wilhelm’in 1898 Şark Seyahati”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı:XXXI, İstanbul, 2008, ss.9-53.

Alkan, Necmettin. “II. Abdülhamid Devrinde İstihdam Edilen İlk Alman Askeri Heyetinin Komutanı Otto von Kaehler ve Her İki Tarafın Beklentileri”, **Tarih Dergisi**, Sayı:43, 2006, ss.135-165.

Anderson, Olive. “Great Britain and the Beginnings of the Ottoman Public Debt 1854-1855”, **The Historical Journal**, Vol.VII, No:I, 1964, ss.47-63.

Arıkan, Zeki. “1536 Kapitulasyonları ve Cumhuriyet İdeolojisi”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:XXIV, Sayı:37, 2005, ss.11-28.

Arıkan, Zeki. “Sir Paul Rycaut: Osmanlı İmparatorluğu ve İzmir”, **Osmanlı Araştırmaları**, XXII, İstanbul, 2003, ss.109-139.

Aslantaş, Selim. “Birinci Balkan İttifakı, 1866-1868”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:52, Sayı:2, ss.1-14.

Aslantaş, Selim. “Sırp İsyanları (1804-1815): Milli Bağımsızlık Hareketi mi Burjuva Devrimi mi Köylü Ayaklanması mı?”, **Doğu Batı, Milliyetçilik II**, Sayı:39, Kasım, Aralık, Ocak 2006-2007, ss.83-96.

Aybet, Gülgün Üçel. “Barok Devirde İngiltere’de Türk Kültürü”, **Türkler**, Cilt:XI, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.934-943.

Aydın, Mahir. “Doksanüç Harbi 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı,” **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:9, 1994, ss.498-499.

Aydın, Mithat. “II. Meşrutiyet’in İlanı ve İngiltere”, **Belgi**, Sayı:1, Kış 2011, ss.15-49.

Aydın, Mithat. “İngiliz-Rus Rekabeti ve Osmanlı Devleti’nin Asya Toprakları Sorunu (1877-1878)”, **A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:38, Erzurum, 2008, ss.499-534.

Aydın, Mithat. “İstanbul Konferansı (1876)’na Giden Yolda İngiltere’nin ‘Doğu’ Politikası”, **Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, 2005/2, Sayı:17, Denizli, 2005, ss.59-66.

Aydın, Mithat. “Osmanlı-İngiliz İlişkilerinde İstanbul Konferansı (1876)’nın Yeri”, **Ankara Üniversitesi Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XXV, Sayı:39, Ankara, Mart 2006, ss.101-115.

Aydın, Mithat. “Osmanlı-Sırp Karadağ Savaşlarında İngiltere’nin Balkan Politikası”, **OTAM**, Sayı:15, 2004, ss.139-163.

Aydın, Mithat. “Sir Henry G. Elliot’ın İstanbul Büyükelçiliği (1867-1877) Dönemindeki Bazı Büyük Siyasi Olaylara Bakışı” **OTAM**, Sayı:18, 2005, ss.21-49.

Aykun, İbrahim. “Paskeviç ve Şark Seraskerliği ile İlişkileri”, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.721-729.

Badem, Candan. “Amiral Adolphus Slade’in Osmanlı Donanmasındaki Hizmetleri ve Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Gözlemleri”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:XXI, Bahar, 2011, ss.115-140.

Badem, Candan. “Kırım Savaşı Esnasında Namık Paşa’nın Avrupa’da Borç Arayışı (1853-1854)”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:186, Haziran, 2009, ss.68-75.

Bağçeci, Yahya. “İngiltere Başbakanı Genç William Pitt ve Özi Krizi”, **Tarihin Peşinde**, Sayı:12, 2014, ss.359-379.

Bağçeci, Yahya. “İngiltere Başbakanı Lord Salisbury ve Ermeni Meselesi”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:35, Yıl: 2013/2, ss.190-208.

Bağçeci, Yahya. “İngiltere Parlamento Tutanaklarında 1876 Bulgar İsyanı”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol.24, Spring 2014, ss.211-235.

Bağış, Ali İhsan. “III. George Döneminde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğundaki Ekonomi Siyaseti 1760-1815”, **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, ss.15-20.

Bağış, Ali İhsan. “Rusların Karadeniz’de Yayılması Karşısında İngiltere’nin Ticari Endişeleri”, **Türkiye’nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920), Birinci**

Uluslararası Türkiye'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi Kongresi Tebliğleri (11-13 Temmuz 1977), (Ed. Osman Okyar, Halil İncık), Ankara, 1980, ss.211-214.

Bailey, Frank Edgar. "Palmerston ve Osmanlı Reformu (1834-1839)", çev. Yasemin Avcı, **Tanzimat**, (Ed. Halil İncık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss.303-351.

Baktır, Hasan. "Türkler ve İngilizler; Tarihte İlk Münasebetler", **The Journal of Academic Social Science Studies**, Vol.63, Winter II 2017, ss.169-179.

Baltalı, Kemal. "1875 Hersek Ayaklanması Sırasında Sırbistan'ın Osmanlı Devletine Karşı Savaşa Girmek amacıyla Karadağ'la Yaptığı Görüşmelere Dair Bazı Önemli Belgeler", **Belleten**, Cilt:L, Sayı:198, 1986, 833-859.

Baltalı, Kemal. "1875 Hersek Ayaklanmasının Uluslararası Bir Nitelik Kazanması", **Belleten**, Cilt:LI, Sayı:199, Nisan 1987, ss.205-230.

Baltalı, Kemal. "1875-1878 Balkan Buhranı", **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Sayı:68-69, 1982, ss.44-68.

Barchard, David. "1908-1910 Döneminde İngiliz-Türk İlişkileri Üzerine Bir Değerlendirme", **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşin vd.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, ss.697-708.

Baskıcı, Murat. "XIX. Yüzyılda Trabzon Limanı: Yükseliş ve Gerileyiş", **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:67, No:3, 2012, ss.33-56.

Başak, Tolga. "Berlin Kongresi Sürecinde İngiltere ve Ermeni Sorunu", **Yeni Türkiye, Ermeni Meselesi Özel Sayısı II**, (Eylül-Aralık 2004), Yıl:20, Sayı:61, ss.996-1014.

Başak, Tolga. “The Times Gazetesi’nde Ermeni Terörü ve 1915 Tartışmaları (1922; 1978-1984)”, **1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum/Türkiye**, (Ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss.863-904.

Baykal, Bekir Sıtkı. “100. Yıldönümü Münasebetiyle Berlin Kongresi Hakkında Bazı Düşünceler”, **Belleten**, Cilt:LII, Sayı:202, Nisan 1988, ss.195-208.

Baykal, Bekir Sıtkı. “93 Harbi Arifesinde Osmanlı Devleti ile Büyük Devletler Arasındaki Münasebetler”, **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**, Cilt:III, Sayı:2, 1945, ss.183-192.

Baykal, Bekir Sıtkı. “93 Harbi Esnasında Muhtelif Tavassut ve Sulh Şayia ve Teşebbüsleri”, **Belleten**, Cilt:V, Sayı:19, 1941, ss.351-395.

Baykal, Bekir Sıtkı. “93 Meşrutiyeti”, **Belleten**, Cilt:VI, Sayı:21, 1942, ss.45-83.

Baykal, Bekir Sıtkı. “Bismarck’ın Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Fikri”, **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**, Cilt:I, Sayı:5, 1943, ss.1-35.

Baykal, Bekir Sıtkı. “I. Meşrutiyet’e Dair Belgeler”, **Belleten**, Cilt:XXIV, Sayı:96, 1960, ss.601-636.

Baykal, Bekir Sıtkı. “Lord Salisbury’nin Osmanlı İmparatorluğunu Taksim Plânı”, **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**, Cilt:II, Sayı:5, 1944, ss.773-782.

Baykal, Bekir Sıtkı. “Midhat Paşa’nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü”, **III. Türk Tarih Kongresi**, 15-20 Ekim 1943, TTK Basımevi, Ankara, 1948, ss.470-477.

Baykal, Bekir Sıtkı. “Şark Buhranı ve Sabah Gazetesi (1876)”, **Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:4, Eylül-Ekim 1948, ss.219-258.

Bayrak, Meral. “Osmanlı Arşivleri Işığında Rum İsyanı Sırasında Avrupa Devletlerinin Tutumu”, **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.71-86.

Bayraktar, Kaya. “Arkeolog, Bankacı, Casus, Sefir: Austen Henry Layard ve Osmanlı Coğrafyası”, **Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi**, Cilt:12, Sayı:1, 2011, ss.281-302.

Bayraktar, Kaya. “Makedonya Sorunu ve Avrupa Müdahalesi (1902-1905)”, **Bilgi**, Sayı:69, Bahar 2014, ss.1-28.

Beales, H. L. “The ‘Great Depression’ in Industry and Trade”, **The Economic History Review**, Vol.5, No.1 (Oct., 1934), ss.65-75.

Bent, J. Theodore. “The English in the Levant”, **The English Historical Review**, Vol.5, No.20, (Oct., 1890), ss.654-664.

Beşirli, Mehmet. “Birinci Dünya Savaşı Öncesi Büyük Güçlerin Osmanlı Stratejileri: İttihatçılar ve Alman Nüfuzunun Tanınması”, **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.321-330.

Beşirli, Mehmet. “Gazi Osman Paşa Zamanında İngiltere ve Almanya’nın Osmanlı Politikası”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.130-148.

Beşirli, Mehmet. “II. Abdülhamid Döneminde Osmanlı Ordusunda Alman Silahları”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı:16, Yıl:2004/1, ss.121-139.

Beydilli, Kemal. “1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler”, **Belgeler**, Cilt:XIII, Sayı:17, 1988, ss.365-434.

Beydilli, Kemal. “II. Abdülhamit Devrinde Gelen İlk Alman Askeri Heyeti Hakkında”, **Tarih Dergisi**, Sayı:31, 1979, ss.481-494.

Beydilli, Kemal. “İspanya”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2001, ss.162-170.

Beydilli, Kemal. “Küçük Kaynarca Antlaşması”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:26, 2002, ss.524-527.

Beydilli, Kemal. “Osmanlı ve Avrupa Devletleri Arasında İttifâklar ve Siyâsi Ahlâk”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.35-43.

Beydilli, Kemal. “Yaş Antlaşması”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:43, 2013, ss.343-347.

Bıyıklı, Mustafa. “Şam Vak’ası (1831) ve Sonuçları”, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.730-740.

Bilsel, Cemal. “Tanzimatın Haricî Siyaseti”, **Tanzimat II**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.661-722.

Birinci, Ali. “Sultan Abdülhamid’in Hâtıra Defteri Meselesi”, **Divan İlmi Araştırmalar**, Sayı:19, (2005/2), ss.177-194.

Bitis, Alexander. “1828-1829 Türk-Rus Savaşı ve Edirne Antlaşması”, **Türkler**, Cilt:XII, çev. Nasuh Uslu, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.703-720.

Bloch, Marc. “Avrupa Toplumlarının Karşılaştırmalı Tarihi İçin”, **Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde**, (der. Ali Boratav), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.20-49.

Bodger, Alan. “Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.88-128.

Bosworth, R. J. “İtalya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.60-87.

Boztemur, Recep. “XIX. Yüzyılda Kapitalist Dünya Ekonomisi ve Osmanlı İmparatorluğu”, **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.383-388.

Braudel, Fernand. “Kapitalizm ve Maddi Yaşam’a Giriş”, **Tarih ve Tarihçi Annales Okulu İzinde**, (der. Ali Boratav), Alan Yayıncılık, İstanbul, 1985, ss.97-101.

Burian, Orhan. “Kraliçe Elizabeth’den Üçüncü Sultan Murat’a Gelen Hediyein Hikayesi”, **Ankara Üniversitesi DTCT Dergisi**, Cilt:IX, Sayı:1-2, Mart-Haziran 1951, ss.1941.

Burian, Orhan. “Türk – İngiliz Münasebetlerinin İlk Yılları”, **Ankara Üniversitesi DTCT Dergisi**, Cilt:IX, Sayı:1-2, Mart-Haziran 1951, ss.1-41.

Burian, Orhan. “Türkiye Hakkında Dört İngiliz Seyahatnamesi”, **Belleten**, Cilt:XV, Sayı:58, Nisan 1951, ss.223-245.

Burman, John. “The National Bank of Turkey Revisited”, **Oriens**, Vol.31 (2009), ss.225-236.

Cain, P. J. “Economics and Empire: The Metropolitan Context”, **The Oxford History of the British Empire, Volume III, The Nineteenth Century**, (Ed. Andrew Porter), Oxford University Press, Oxford, 1999, ss.31-52.

Chamberlain, M. E. “The Alexandria Massacre of 11 June 1882 and the British Occupation of Egypt”, **Middle Eastern Studies**, Vol.13, No.1 (Jan., 1977), 14-39.

Clarke, Hyde. “On Railways to India and Turkey”, **The Journal of the Society of Arts**, Vol.XXVII, No.1.360, December 13, 1878, ss.41-58.

Cooper, M. B. “British Policy in the Balkans 1908-9”, **The Historical Journal**, Vol.7, No.2 (1964), ss.258-279.

Crafts, N. F. R. “Industrial Revolution in England and France: Some Thoughts on the Question, ‘Why was England First?’”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.30, No.3 (Aug., 1977), ss.429-441.

Çalık, Ramazan. “Colmar Freiherr von der Goltz (Paşa) ve Bazı Görüşleri”, <http://www.atam.gov.tr/dergi/sayi-36/asdasd> (16.06.2019).

Çavuş, Remzi. “İngiliz Basınında Plevne (19.07.1877-10.12.1877)”, **Vakanüvis**, No:1, Yıl:1, Mart 2016, ss.165-179.

Çelik, Bilgin. “Adem-i Merkeziyetçi Bir Darbe Girişimi, 31 Mart İsyanında İsmail Kemal Bey’in Rolü”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:124, Nisan 2004, ss.86-91.

Çelik, Bilgin. “Arnavut Ulusal Hareketi İçinde İlginç Bir Dönemeç: Ortodoks Arnavutların Patrikhane’den Ayrılma Çabaları”, **OTAM Dergisi**, Sayı:16, 2004, ss.131-150.

Çelik, Bilgin. “Avusturya’nın Arnavutluk Politikası: Viyana’da Bir Arnavut Cemiyeti: Dia”, **Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar**, Sayı:3, Bahar 2006, ss.55-89.

Çelik, Bilgin. “Berlin Statükosunun Çöküşü: Balkan Milliyetçiliğinin Yükselişi 1912-1913”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan**

Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.127-154.

Çelik, Bilgin. “Jön Türk Devrimi ve Balkanlar: Bölgenin Devrime ve Devrim Sonrası Siyasi Gelişmelere Etkisi”, **100. Yılında Jön Türk Devrimi**, (Ed. Sina Akşin vd.), Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2010, ss.509-534.

Çelik, Hüseyin. “İstanbul’daki İngiliz Büyükelçisi Layard’ın Londra’daki Bakanına Gönderdiği İki Mektup”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı:98, Şubat 1992, ss.18-21.

Çelik, Hüseyin. “Kıbrıs’ın İdaresi İngiltere’ye Nasıl Bırakıldı?”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:17, Sayı:97, Ocak 1992, ss.27-31.

Çelik, Mehmet. “Mithat Paşa’nın ‘Türkiye’nin Mazisi ve İstikbali’ Başlıklı Makalesi ve Üzerine Bazı Notlar”, **Kebikeç**, Sayı:26, 2008, ss.37-61.

Çelikpala, Mithat. “Geçmişten Günümüze Vazgeçilemeyen Kavram: Ulusal Çıkar”, **Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt:23, Sayı:1, 2005, ss.439-461.

Çolak, Songül. “93 Harbi Öncesi ve Esnasında Alman İmparatorluğu-Osmanlı Devleti İlişkileri: Bismarck’ın Politikası”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.235-244.

Çorlu, Salih Münir. “İngilizlerle Münasebatımız Ne Zaman ve Nasıl Başladı?”, **Yeni Türk Mecmuası**, Sayı:31, Mart 1935, ss.1959-1964.

Davis, Ralph. “English Foreign Trade, 1660-1700”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.7, No.2 (1954), ss.150-166.

Davison, Roderic. “Midhat Paşa and Ottoman Foreign Relations”, **Osmanlı Araştırmaları**, Sayı:5, (Ed. Halil İnalçık vd.), İstanbul, 1986, ss.161-173.

Davison, Roderic. “Tanzimat Döneminde Osmanlı Diplomasisinin Modernleşmesi”, **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss.289-301.

Dawson, William Harbutt. “Forward Policy and Reaction 1874-1885”, **The Cambridge History of British Policy 1783-1919**, (Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch), Vol.III, Cambridge, 1923, ss.72-175.

Demirbaş, Serkan. “İngiltere’nin Hindistan Rotaları ve Bu Rotalardan Biri Olan Fırat Nehri Projesi’nin Mehmet Ali Paşa Sorunu Konteksinde Gösterdiği Gelişim”, **Osmanlı Devleti’nde Nehirler ve Göller 1**, haz. Şakir Batmaz, Özen Tok, Not Yayınları, 2015, ss.805-819.

Demircioğlu, İsmail H. “İngiliz Konsolosu William Gifford Palgrave’in Trabzon Hatıraları”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:40, Sayı:236, Ağustos 2003, ss.44-47.

Deniz, Önder ve Hüseyin Vehbi İmamoğlu. “Osmanlı-Alman Ticari İlişkilerinin Niteliksel Analizi: 1890 Ticaret Anlaşmasının Öncesi ve Sonrası”, **The Journal of Academic Social Science Studies**, Sayı:30, 2014, ss.337-355.

Dönmez, Ahmet. “Mustafa Reşid Paşa’nın İkinci Londra Elçiliği ve Tanzimat Reformlarına Dair Memorandumu”, **Tarihin Peşinde**, Sayı:6, 2011, ss.1-20.

Dyulgerova, Nina. “Russian Stroke to Ottoman-Russian War of 1877-1878 (Russian Scenario about the War and after the War)”, **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.25-33.

Elliot, Henry. “The Death of Abdul Aziz and of Turkish Reform”, **The Nineteenth Century**, XXIII/132, 1888, ss.276-296.

Emecen, Feridun. “Niğbolu Savaşı”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:33, 2007, ss.89-92.

Eraslan, Cezmi. “İrak’ta Türk-İngiliz Rekabeti (1876-1915)”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı:35, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul, 1994, ss.223-253.

Ersoy, Eyüp. “Realizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (der. Ramazan Gözen), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss.159-187.

Fisher, F. J. “London’s Export Trade in the Early Seventeenth Century”, **The Economic History Review**, New Series, Vol.3, No.2 (1950), ss.151-161.

Gazel, Ahmet Ali ve Sacit Uğuz. “Osmanlı Mebuslarının Avrupa Seyahati (1909)”, **Atatürk Dergisi**, Cilt:5, Sayı:1, Ocak 2006, ss.223-242.

Gazel, Ahmet Ali. “İkinci Meşrutiyet Döneminde Lynch İmtiyazı Meselesi ve Hüseyin Hilmi Paşa’nın İstifası”, **A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı:18, 2001, ss.259-266.

Gazioğlu, Ahmet C. “Kıbrıs’ta Türk Dönemi (1871-1878) ve Ada Yönetiminin İngiltere’ye Devri”, **Kıbrıs’ın Dünü, Bugünü ve Geleceğe İlişkin Vizyonu Konulu Uluslararası Sempozyum Bildiri Kitabı**, 12-14 Haziran 2001, (Ed. Hüseyin Gökçekuş), Yakın Doğu Üniversitesi, Lefkoşa, Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti, ss.17-34

Gencer, Ali İhsan ve Nedim İpek. “1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi Vesikaları (Temmuz 1877)”, **Belgeler**, Cilt:XV, Sayı:19, 1993, ss.205-244.

Goldfrank, David M. “Osmanlı İmparatorluğu ve Kırım Savaşı’nın Çıkış Nedeni: Kaynaklar ve Stratejiler”, çev. Mustafa Çufalı, **Türkler**, Cilt:XII, çev. Nasuh Uslu, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.826-839.

Gooch, G. P. “Before and in the World War”, **The Cambridge History of British Policy 1783-1919**, (Ed. A. W. Ward, G. P. Gooch), Vol.III, Cambridge, 1923, ss.385-508.

Göleç, Mustafa. “II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Devri Tarih Ders Kitapları İle İlgili Monografilerde Abdülaziz’in Katli Yahut İntiharı Meselesi”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ordu ve Siyaset**, Cilt:4, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.33-63.

Görgün, Hilal. “Urâbî Paşa”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:42, 2012, ss.167-169.

Gözen, Ramazan “İdealizm”, **Uluslararası İlişkiler Teorileri**, (der. Ramazan Gözen), 3. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2016, ss.67-119.

Gözler, Kemal. “İngiltere’de Parlamento Neden ve Nasıl Ortaya Çıktı: Malî Hukukun Anayasa Hukukundan Eskiliği Üzerine Bir Deneme”, **Prof. Dr. Mualla Öncel’e Armağan**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, Ankara, 2009, ss.365-374.

Grassi, Fabio L. “Niçin Trablusgarp? İtalyan Çıkarması Ardındaki Siyaset ve Kültür”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.37-47.

Günay, Nejla. “Kıbrıs’ın İngiliz İdaresine Bırakılması ve Bunun Anadolu’da Çıkan Ermeni Olaylarına Etkisi”, **Akademik Bakış**, Cilt:1, Sayı:1, Kış 2007, ss.115-126.

Güneş, Günver ve Aysun Sarıbey Haykıran. “Türk-İtalyan Savaşı’nda Kuşadası’nın Bombalanması”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.85-102.

Gürsel, Seyfettin. “Osmanlı Dış Borçları”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.672-687.

H. E. W. “Obituary: Sir William Willcocks”, **The Geographical Journal**, Vol.81, No.1 (Jan., 1933), ss.94-95.

Hanioğlu, Şükrü. “Meşrutiyet” **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:29, 2004, ss.388-393.

Hayta, Necdet. “Trablusgarp ve Balkan Savaşları Sürecinde Ege Adaları”, **Osmanlı Devleti’nin Dağılma Sürecinde Trablusgarp ve Balkan Savaşları 16-18 Mayıs 2011/İZMİR Bildiriler**, haz. Mehmet Ersan, Nuri Karakaş, TTK Yayınları, Ankara, 2013, ss.577-597.

Heywood, C. J. “1689-1698 Yılları Arasında İngiliz-Türk Diplomatik İlişkileri”, **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, ss.33-42.

Holsti, K. J. “The Concept of Power in the Study of International Relations”, **Background**, Vol.7, No.4 (Feb., 1964), ss.179-194.

Horniker, Arthur Leon. “William Harbone and the Beginning of Anglo-Turkish Diplomatic and Commercial Relations”, **The Journal of Modern History**, Vol.14, No.3, (Sep., 1942), ss.289-316.

Issawi, Charles. “Egypt Since 1800: A Study in Lopsided Development”, **The Economic History of the Middle East 1800-1914**, (Ed. Charles Issawi), The University of Chicago Press, Chicago and London, 1966, ss.359-374.

Issawi, Charles. “Osmanlı İmparatorluğu’nun Avrupa Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar”, **Osmanlı ve Dünya**, haz. Kemal Karpat, Ufuk Kitap, İstanbul, 2006, ss.155-170.

Issawi, Charles. "The Tabriz-Trabzon Trade, 1830-1900: Rise and Decline of a Route", **International Journal of Middle East Studies**, Vol.1, No.1 (Jan., 1970), ss.18-27.

Issawi, Charles. "The Transformation of Economic Position of Millets in Nineteenth Century", **Christians and Jews in Ottoman Empire**, (Ed. Benjamin Braude), Lynne Rinner Publishers, USA, 2014, ss.159-187.

İlter, Erdal. "Ermeni Meselesi'nin Doğuşunda ve Gelişmesinde İngiltere'nin Rolü", **OTAM Dergisi**, Sayı:6, 1995, ss.155-171.

İnalcık, Halil. "İmtiyazat", **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:22, İstanbul, 2000, ss.245-252.

İnalcık, Halil. "Türk Diplomasi Tarihinin Sorunları", **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.XV-XVIII.

İnalcık, Halil. "Türkiye ve Avrupa: Dün Bugün", **Doğu Batı, Makaleler I**, 2. Baskı, Doğu Batı Yayınları, Ankara, 2005, ss.215-240.

İpek, Nedim. "1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı", **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.15-24.

İsmail, Fehmi. "1807'de Rusların ve İngilizlerin Osmanlılarla Yeniden Münâsebet Kurma Teşebbüsleri", **Tarih Dergisi**, Sayı:30, İÜEF Yayınları, İstanbul, 1976, ss.23-38.

Jones, Dorsey D. "Chesney Chose the Euphrates Route", **The Historian**, Vol.5, No.1 (Autumn, 1942), ss.5-23.

Kaplan, Mehmet. “Mustafa Reşid Paşa ve Yeni Aydın Tipi”, **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalçık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss.463-475.

Karabulut, Irmak ve Bayram Bayrakdar. “İkinci Meşrutiyet Döneminde İstikraz Politikası Üzerine Bir Basın Tartışması: ‘Londra İstemez Berlin Yapamaz’”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:XVII, Sayı:35, Güz 2017, ss.39-84.

Karabulut, Irmak. “Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Bankaların Çalışmaları: Türkiye Milli Bankası Örneği”, **Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Yıl:6, Sayı:85, Aralık 2018, ss.379-406.

Karacagil, Ö. Kürşad. “II. Wilhelm’in Osmanlı İmparatorluğunu Ziyareti ve Mihmandarı Mehmed Şakir Paşa’nın Günlüğü (1898)”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:24, Sayı:2, 2014, ss.73-97.

Karaer, Nihat. “Abdürrahim Muhib Efendi’nin Paris Büyükelçiliği (1806-1811) ve Döneminde Osmanlı-Fransız Diplomatik İlişkileri”, **OTAM**, Sayı:30, Güz 2011, Ankara, 2012, ss.1-26.

Karal, Enver Ziya. “Gülhane Hatt-ı Hümayununda Batının Etkisi”, **Belleten**, Cilt:XXVIII, Sayı:112, Ekim 1964, ss.581-601.

Kavas, Ahmet. “Tunus”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:41, 2012, ss.388-393.

Kaymak, Muammer. “1873-1896 Krizi: Mit mi Gerçeklik mi?”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Cilt:65, Sayı:2, 2010, ss.165-194.

Kazgan, Haydar. “Cumhuriyet’ten Önce Şirketler”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.782-785.

Kazgan, Haydar. “Düyun-ı Umumiye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.691-716.

Kazgan, Haydar. “Tarih Boyunca Osmanlı-Rus Ticareti ve Sanayi Devrimi Ülkelerinin Ticaret Politikaları”, **Dünden Bugüne Türkiye ve Rusya, Politik, Ekonomik ve Kültürel İlişkiler**, (der. Gülten Kazgan ve Natalya Ulçenko), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.33-44.

Kent, Marian. “Agent of Empire? The National Bank of Turkey and British Foreign Policy”, **The Historical Journal**, Vol.18, No.2 (Jun., 1975), ss.367-389.

Kent, Marian. “Büyük Britanya ve Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu, 1900-1923”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Sonu ve Büyük Güçler**, (Ed. Marian Kent), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999, ss.199-237.

Keskin, Ömer Ali. “Küreselleşen Dünyada Karşılaştırmalı Tarih Eğitimi ve Çalışmalarının Gerekliği”, **3. Uluslararası Tarih Eğitimi Sempozyumu**, E-book, 25-27 Haziran 2014, Sakarya, ss.63-72.

Keskinkılıç, Erdoğan. “Düyûn-ı Umûmiye İdaresi”, **Türkler**, Cilt:XIV, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.371-380.

Keyder, Çağlar. “Osmanlı Devleti ve Dünya Ekonomik Sistemi”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.642-652.

Kılıç, Davut. “Rus General Mayewski’nin Raporuna Göre Van Bitlis Vilayetlerinde Ermenilerin Sosyal-Dini Yapısı ve Ermeni Meselesinin Gelişimi”, **1. Uluslararası Türk-Ermeni İlişkileri ve Büyük Güçler Sempozyumu Bildiriler, 2-4 Mayıs 2012 Erzurum/Türkiye**, (Ed. Tolga Başak, Mevlüt Yüksel), Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2014, ss.395-406.

Kılıç, Selda. “1876 Meclis-i Mebusan ve Seçim Hazırlıkları”, **OTAM**, Sayı:30, 2011, ss.27-40.

Kıran, Abdullah. “Fırat Üzerinden Hindistan’a Ulaşım”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:36, Sayı:212, Ağustos 2001, İletişim Yayınları, ss.5-11.

Koçak, Cemil. “Yeni Osmanlılar ve Birinci Meşrutiyet”, **Tanzimat ve Meşrutiyet’in Birikimi, Modern Türkiye’de Siyasal Düşünce**, Cilt:1, 5. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul, 2003, ss.72-82.

Koloğlu, Orhan. “Hümanist mi, Emperyalist mi? Gladstone Abdülhamit’e Karşı”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:25, Sayı:148, İletişim Yayınları, Nisan 1996, ss.44-54.

Konukcu, Enver. “Louis de Mas-Latrie’nin Kıbrıs Notları (1878)”, **Kıbrıs’ın Dünü-Bugünü Uluslararası Sempozyumu**, Doğu Akdeniz Üniversitesi ve Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, Gazi Mağusa, 28 Ekim–2 Kasım, 1991, Ankara, 1993, ss.85-88.

Köse, Metin Ziya. “XIX. Yüzyıl Ortalarında Samsun Limanı’nda İthalat ve İhracat”, **Tarih Boyunca Karadeniz Ticareti ve Canik I**, (Ed. Osman Köse), Samsun, 2013, ss.103-120.

Kurat, Akdes Nimet. “Hoca Sâdeddin Efendi’nin Türk-İngiliz Münasebetlerinin Tesisi ve Gelişmesindeki Rolü”, **60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı**, Osman Yalçın Matbaası, İstanbul, 1953, ss.305-316.

Kurat, Nimet Akdes. “İngiliz Devlet Arşivinde ve Kütüphanelerinde Türkiye Tarihine Ait Bazı Malzemeye Dair”, **Ankara Üniversitesi DTCF Dergisi**, Cilt:VII, Sayı:1, ss.1-18.

Kurat, Yuluğ Tekin. “1877-78 Osmanlı-Rus Harbinin Sebepleri”, **Belleten**, Cilt:XXVI, Sayı:103, 1962, ss.567-592.

Kurat, Yuluğ Tekin. “Ayastefanos Buhranı İle İlgili Vesikalar”, **Tarih Araştırmaları Dergisi**, Cilt:4, Sayı:6, 1966, ss.427-503.

Kurat, Yuluğ Tekin. “Doğu Anadolu’da Ermeni Sorunu (1900-1920)”, **Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumu ile İlişkileri Sempozyumu, (8-12 Ekim 1984 Erzurum)**, Atatürk Üniversitesi Rektörlüğü Yayınları, Ankara, 1985, ss.227-242.

Kurşun, Zekeriya. “31 Mart Olayının Arkasındakiler”, **Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi**, (Ed. Coşkun Yılmaz), Sultanbeyli Belediyesi Kültür Yayınları, İstanbul, 2012, ss.49-60.

Kurşun, Zekeriya. “Said Paşa, Küçük (1838-1914)”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:35, 2008, ss.576-578.

Küçük, Cevdet. “Abdülaziz (1861-1876)”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, 1988, ss.179-185.

Küçük, Cevdet. “Bulgar İhtilâli’nin (1876) İngiliz Kamuoyunda Uyandırdığı Tepki ve Bunun Osmanlı-İngiliz İlişkilerine Tesiri”, **Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi**, Sayı:8-9, İstanbul, 1980, ss.117-166.

Küçük, Cevdet. “Osmanlı İmparatorluğu’nda ‘Millet Sistemi’ ve Tanzimat”, **Tanzimat**, (Ed. Halil İnalcık ve Mehmet Seyitdanlıoğlu), 3. Baskı, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, Ankara, 2012, ss.541-555.

Küpeli, Özer. “Safevi Ülkesinin İngiliz Konukları (İngiliz Tacirlerin İran Seyahatleri, 1562-1581)”, **History Studies**, Vol.4/1, March, 2012, ss.373-385.

Labouchere, Henry. “The Foreign Policy of England”, **The North American Review**, Vol.155, No.431, (Oct., 1892), ss.430-445.

Lowe, C. J. “Grey and the Tripoli War, 1911-1912”, **British Foreign Policy Under Sir Edward Grey**, (Ed. F. H. Hinsley), Cambridge University Press, London, 1977, ss.315-323.

Maden, Fahri. “Büyük Güçlerin Berlin Antlaşması’nın Uygulanmasına Yönelik Baskıları”, **History Studies**, Vol.5/1, January, 2013, ss.267-286.

Mahoney, James. “Comparative-Historical Methodology”, **Annual Review of Sociology**, Vol.30 (2004), ss.81-101.

Malhut, Mustafa. “I. Dünya Savaşı’nda Irak Seferi ve İngiltere’nin Irak Bölgesine Olan İlgisinin Tarihsel Arka Planı”, **Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı**, Cilt:II, Uluslararası Sempozyum, 12-15 Kasım 2014/Antalya, Akdeniz Üniversitesi Yayınları, Antalya, 2018, ss.807-827.

Malhut, Mustafa. “Mezopotamya Üzerinde İngiliz Alman Nüfuz Mücadelesi”, **Tarih Okulu**, Sayı:XIV, İlbarhar-Yaz 2013, ss.147-161.

Malhut, Mustafa. “Sistem ve Tarih”, **History Studies**, Vol.3/1, 2011, ss.203-216.

Malley, Shawn. “Layard Enterprise: Victorian Archaeology and Informal Imperialism in Mesopotamia”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.40, 2008, ss.623-646.

Mantran, Robert. “XVII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: İstikrar mı Gerileme mi?”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, yayın yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, ss.277-321.

Mantran, Robert. “XVIII. Yüzyılda Osmanlı Devleti: Avrupa Baskısı”, **Osmanlı İmparatorluğu Tarihi I**, yayın yön. Robert Mantran, çev. Server Tanilli, 2. Baskı, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul, 2012, ss.323-348.

Markides, Diana. “Bailed in: Strategy, Finance and the Acquisition of Cyprus, 1878”, **The Greeks and the British in the Levant, 1800-1960s**, (Ed. Anastasia Yiangou vd.), Routledge, London, 2016, ss.83-96.

Martal, Abdullah. “19. Yüzyılda İzmir’de Deniz Ticaretinin Gelişimi”, **MİKO Ege Kültürü Dergisi**, Sayı:5, Bahar 2006, ss.95-100.

Martal, Abdullah. “XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında İzmir’in Sosyo-Ekonomik Yapısında Gerçekleşen Değişmeler”, **Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt:1, Sayı:3, 1993, ss.117-131.

Martın, Volkan. “Balkan Savaşına Gidilen Süreçte Makedonya Sorunu ve Bir Osmanlı Diplomatinin Faaliyetleri”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt:7 Sayı:2, 2006, ss.199-216.

McGarry, Brother Patrick S. “Richard Hakluyt The Principall Navigations, Voiages, and Discoveries of the English Nation by D. B. Quinn R. A. Skelton”, **The Catholic Historical Review**, Vol.54, No.2 (Jul., 1968), ss.373-375.

Mehmetefendioğlu, Ahmet. “Hüseyin Hilmi Paşa Hükümetinin İstifası ve Lynch Şirketi”, **Tarih ve Toplum**, Cilt:28, Sayı:164, Ağustos 1997, İletişim Yayınları, ss.13-19.

Murat Özyüksel, “İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi”, **İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No:38, Mart 2008, ss.239-264.

Musson, A. E. “The Great Depression in Britain, 1873-1896: A Reappraisal”, **The Journal of Economic History**, Vol.19, No.2 (Jun., 1959), ss.199-228.

Nef, John U. “A Comparison of Industrial Growth in France and England from 1540 to 1640”, **Journal of Political Economy**, Vol.44, No.4, (Aug., 1936), ss.505-533.

Nef, John U. “Note on the Progress of Iron Production in England, 1540-1640”, **Journal of Political Economy**, Vol.44, No.3, (Jun., 1936), ss.398-403.

Okur, Mehmet. “The Times Gazetesi’ne göre Balkan Savaşları ve İngiltere’nin Politikası”, **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, XII/2, (Kış 2012), ss.183-197.

Onar, Erdal. “Dünyada Parlamento Kavramının Doğuşu, Gelişimi ve Günümüzdeki Görünümü”, **Milli Egemenlik ve Demokrasi Kurultayı**, TBMM KSYK Yayınları, No:77, Ankara, 1995, ss.43-56.

Ortaylı, İlber. “Midhat Paşa’nın Vilayet Yönetimindeki Kadroları ve Politikası”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, TTK Basımevi, Ankara, 1986, ss.227-233.

Ortaylı, İlber. “Son Universal İmparatorluk ve II. Abdülhamid”, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.889-898.

Ortaylı, İlber. “Tanzimat Bürokratları ve Metternich”, **Osmanlı İmparatorluğu’nda İktisadi ve Sosyal Değişim, Makaleler I**, 2. Baskı, Turhan Kitabevi, Ankara, 2004, ss.441-447.

Ovalı, A. Şevket. “Doğu Sorunu’ Çerçevesinde İngiltere’nin Osmanlı İmparatorluğu Siyaseti”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan**, (Ed. Ersin Embel), TTK Yayınları, Ankara, 2008, ss.249-284.

Ökçün, Gündüz. “Osmanlı Meclis-i Meb’usasında Bağdat Demiryolu İmtiyazı Üzerine Yapılan Tartışmalar”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt:25, Sayı:2, Haziran 1970 ss.15-56.

Önsoy, Rifat. “Muharrem Kararnâmesi ve Düyun-u Umumiye İdaresi”, **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.400-414.

Örenç, Ali Fuat. “Berlin Kongresi Sonrası Osmanlı – Yunanistan Hudut Müzakerelerinde Ege Adaları’nın Askeri Durumu (1880-1881)”, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:10, 2006, ss.167-196.

Özcan, Abdülkadir. “Karlofça Antlaşması”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:24, 2001, ss.504-506.

Özcan, Abdülkadir. “Abdülkerim Nâdir Paşa”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:1, 1988, s.253-254.

Özcan, Ahmet. “Sultan Abdülaziz Öldürüldü mü, İntihar mı Etti?”, **Sultan Abdülaziz ve Dönemi Sempozyumu, Ordu ve Siyaset**, Cilt:3, TTK Yayınları, Ankara, 2014, ss.1-13.

Özcan, Besim. “Kırım Savaşı (1853-1856)”, **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.97-112.

Özdemir, Haluk. “Uluslararası İlişkilerde Güç: Çok Boyutlu Bir Değerlendirme”, **Ankara Üniversitesi SBF Dergisi**, Cilt.63, Sayı.3, 2008, ss.113-144.

Özgüldür, Yavuz ve Özgüldür, Serdar. “1876 Anayasası’nın Hazırlanmasında Mithat Paşa’nın Rolü ve Fonksiyonu”, **OTAM**, Sayı:5, 1994, ss.311-348.

Özkan, Fulya. “Uluslararası İlişkilere Disiplinlerarası Yaklaşım: Tarih ve Teori Üzerine Bir Değerlendirme”, **Uluslararası İlişkiler**, Cilt:16, Sayı:61, (2019), ss.5-22.

Özkan, Selim Hilmi. “II. Viyana Kuşatması Sonrasında Türk-İngiliz İlişkileri”, **Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:18, Ağustos 2007, ss.189-203.

Pamuk, Şevket. “19. yy’da Osmalı Dış Ticareti”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.653-665.

Pappas, Nicholas C. J. “Greece and Ottoman-Russian War of 1877-1878”, **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.165-186.

Petrosyan, Yuri A. “1876 Anayasası ve Türk Tarihindeki Rolü”, çev. Damla Güney, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.899-908.

Platt, D. C. M. “Further Objections to an ‘Imperialism of Free Trade’, 1830-60”, **The Economic History Review**, Vol.26, No.1 (1973), ss.77-91.

Pollard, Sidney. “Capital Exports, 1870-1914: Harmful or Beneficial?”, **The Economic History Review**, Vol.38, No.4 (Nov., 1985), ss.489-514.

Quataert, Donald. “19. Yüzyıla Genel Bakış: Islahatlar Devri 1812-1914”, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi 1600-1914**, Cilt:2, (Ed. Halil İncılık, Donald Quataert), Eren Yayıncılık, İstanbul, 2006, ss.885-1051.

Rawlinson, H. G. “The Embassy of William Harborne to Constantinople, 1583-8”, **Transactions of the Royal Historical Society**, Fourth Series, Vol.5 (1922), ss.1-27.

Rooney, Chris B. “Osmanlı İmparatorluğu’na Gelen İngiliz Deniz Misyonlarının Uluslararası Önemi, 1908-1914”, çev. Önder Kocatürk, **Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları**, Sayı:13-14, 2008, ss.73-105.

Rooney, Chris B. “The International Significance of British Naval Missions to the Ottoman Empire, 1908-14”, **Middle Eastern Studies**, Vol.34, No.1 (Jan., 1998), ss.1-29.

Sarc, Ömer Celâl. “Tanzimat ve Sanayiimiz”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.423-440.

Satan, Ali. “Osmanlı Devrinde Demiryolu Kronolojisi”, **Osmanlı’da Ulaşım**, (Ed. Vahdettin Engin vd.), Çamlıca Basım Yayın, İstanbul, 2013, ss.309-340.

Saydam, Abdullah. “Namık Paşa”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:23, 2006, s.379-380.

Sezgin, Pamela J. Dorn. “Between Cross and Crescent: British Diplomacy and Press Opinion Toward the Ottoman Empire in Resolving the Balkan Wars, 1912-1913”, **War and Nationalism: The Balkan Wars, 1912-1913, and Their Sociopolitical Implications**, Edited by M. Hakan Yavuz and Isa Blumi, Salt Lake City: University of Utah Press, 2013, ss.423-473.

Skilliter, Susan. “William Harborne: İlk İngiliz Elçisi”, **Türk İngiliz İlişkileri 1583-1984 (400. Yıldönümü)**, Başbakanlık Basın Yayın ve Enformasyon Genel Müdürlüğü, Ankara, 1985, ss.21-31.

Somel, Selçuk Akşin. “Gölgede Kalmış Bir Osmanlı Devlet Adamı Şeyh’ül-Vüzerâ Namık Paşa”, **Toplumsal Tarih**, Sayı:186, Haziran, 2009, ss.60-67.

Sonyel, Salâhi R. “İngiltere Dışişleri Bakanlığı Belgelerine Göre: Osmanlı Padişahı Abdülhamit, 48 Saat İçinde Kıbrıs’ı İngilizlere Nasıl Kiraladı”, **Belleten**, Cilt:XLII, Sayı:168, Ekim 1978, ss.727-759.

Soy, Bayram. “1908 Jön Türk Devrimi’ne İngiltere’nin Yaklaşımı”, **Doğu Batı (II. Meşrutiyet “100. Yıl” Cilt:II)**, Sayı:46, Yıl:11, Ağustos, Eylül, Ekim 2008, Ankara, ss.143-177.

Soy, Bayram. “Birinci Dünya Savaşı Öncesinde Osmanlı Devleti’nin Büyük Güçlerle Yaptığı İttifak Görüşmeleri ve Savaşa Girmesi”, **Türklük Araştırmaları Dergisi**, Sayı:18, (Güz 2005), ss.165-193.

Soy, Bayram. “Lord Palmerston’un Osmanlı Toprak Bütünlüğünü Koruma Siyâseti”, **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:7, Güz 2007, ss.141-167.

Soy, Bayram. “Lord Salisbury’nin 1895’te Almanya’ya Osmanlı Devleti’ni Paylaşma Teklifi”, **Türkiyat Araştırmaları**, Sayı:5, Güz 2006, ss.145-166.

Sönmez, Ali. “Jandarma Teşkilatının Kuruluşu Sürecinde Baker Paşa’nın Rolü”, **İstanbul Üniversitesi Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi**, Sayı:11, 2007, ss.163-173.

Sönmezoğlu, Faruk. “Tanzimat’tan Lozan’a Kıbrıs Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:2, İletişim Yayınları, ss.308-312.

Subaşı, Turgut. “Abdülmecid Dönemi Osmanlı İngiliz İlişkileri”, **Osmanlı Diplomasi Tarihi Kurumları ve Tatbiki**, (Ed. Mehmet Alaaddin Yalçinkaya, Uğur Kurtaran), Grafiker Yayınları, Ankara, 2018, ss.179-204.

Subaşı, Turgut. “Mustafa Reşid Paşa’nın İngiliz Dışişleri Temsilcileriyle İlişkileri”, **Osmanlı’da Siyaset ve Diplomasi**, (Ed. Mehmet Yaşar Ertaş vd.), Mahya Yayıncılık, İstanbul, 2016, ss.91-109.

Subaşı, Turgut. “Stratford Canning’in Raporlarına Göre Sultan Abdülmecid ve Ona İngiltere Tarafından Verilen Dizbağı Nişanı (Knight of Garter)”, **Belleten**, Cilt:LXXX, Sayı:287, Nisan 2016, ss.157-176.

Suvla, Refii Şükrü. “Tanzimat Devrinde İstikrazlar”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.263-288.

Sükan, Bige. “İmparatorluk’tan Cumhuriyet’e Türkiye’de Yabancı Sermaye Anlayışı”, **Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:54, Bahar 2014, ss.195-222.

Sweet, D. W. "The Bosnian Crisis", **British Foreign Policy Under Sir Edward Grey**, (Ed. F. H. Hinsley), Cambridge University Press, London, 1977, ss.178-192.

Şahin, Feyza Kurnaz. "İngiliz Büyükelçiliği Yıllık Raporlarında Balkan Savaşları ve Türkiye (1912-1913)", **Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi**, Cilt:5, Sayı:10, Aralık 2018, ss.286-307.

Şen, İsmail. "Sultan II. Abdülhamid Dönemi Sadrazamları", **Devr-i Hamid, Sultan II. Abdülhamid**, Cilt:III, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 2011, ss.57-78.

Şıvgın, Hale. "Trablusgarp Savaşı", **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.274-290.

Şimşir, Bilâl N. "1878-1918 Yıllarında Türk-Rus İlişkileri", **Türk-Rus İlişkilerinde 500 Yıl 1491-1992**, TTK Basımevi, Ankara, 1999, ss.147-152.

Şimşir, Bilâl N. "Midhat Paşa'nın İkinci Sadrazamlığı ve İngiltere", **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, TTK Basımevi, Ankara, 1986, ss.237-339.

Tanör, Bülent. "Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.10-26.

Taylor, E. G. R. "Richard Hakluyt", **The Geographical Journal**, Vol.109, No.4/6 (Apr. - Jun., 1947), ss.165-171.

Tekeli, İlhan ve Selim İlkin. "1908 Tarihli 'Umur-u Nafia Programı'nın Anlamı Üzerine", **Cumhuriyetin Harcı, Üçüncü Kitap: Modernitenin Altyapısı Oluşurken**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2004, ss.175-215.

Tekeli, İlhan. “Makedonya İç Devrimci Örgütü ve 1903 İlinden Ayaklanması”, **Cumhuriyetin Harcı, Birinci Kitap: Köktenci Modernitenin Doğuşu**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2003, ss.67-77.

Tekin, Mehmet. “Tercümân-ı Hakikat”, **İslâm Ansiklopedisi**, Cilt:40, 2011, ss.497-498.

Temperley, Harold. “British Policy towards Parliamentary Rule and Constitutionalism in Turkey (1830-1914)”, **Cambridge Historical Journal**, Vol.4, No.2, 1933, ss.156-191.

Temperley, Harold. “Disraeli and Cyprus”, **The English Historical Review**, Vol.46, No.182, (Apr., 1931), ss.274-279.

Temperley, Harold. “Further Evidence on Disraeli and Cyprus”, **The English Historical Review**, Vol.46, No.183, (Jul., 1931), ss.457-460.

Tengirşenk, Yusuf Kemal. “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devletinin Harici Ticaret Siyaseti”, **Tanzimat I**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul, 1999, ss.289-320.

Tepekaya, Muzaffer. “Osmanlı-Alman İlişkileri (1870-1914)”, **Türkler**, Cilt:XIII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.40-56.

Tepekaya, Muzaffer. “Selanik Vilayeti Almanya ve Fransa Konsoloslarının Öldürülmesi Olayı (6 Mayıs 1876)”, **Belleten**, Cilt:LXXVII, Sayı:280, 2013, ss.1031-1070.

Thobie, Jacques. “Osmanlı Devleti’nde Yabancı Sermaye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:3, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.724-739.

Tızlak, Fahrettin. “İngiltere’nin Fırat Nehrinde Vapur İşletme Girişimi Hakkında Yeni Bilgiler (1834-1836)”, **Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi**, Cilt:6, Sayı:1, 1991.

Tokay, Gül. “Ayastefanos’tan Berlin Antlaşmasına Doğu Sorunu (Mart-Temmuz 1878)”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Basımevi, Ankara, 1999, ss.188-202.

Tokay, Gül. “Makedonya Sorununa Tarihsel Bir Bakış (1887-1908)”, **Yeni Balkanlar Eski Sorunlar**, haz. Kemali Saybaşı, Gencer Özcan, Bağlam yay., İstanbul, 1997, 23-52.

Tokay, Gül. “Ottoman Diplomacy at the Berlin Congress (June-July 1878)”,), **The Ottoman-Russian War of 1877-1878**, (Ed. Ömer Turan), TDV Yayın Matbaacılık, Ankara, 2007, ss.242-259.

Toprak, Serap. “Bulgaristan’ın Bağımsızlığında Rusya’nın Rolü”, **History Studies**, Vol.5/6, 2013, ss.131-147.

Tunaya, Tarık Zafer. “1876 Kanun-ı Esasîsi ve Türkiye’de Anayasa Geleneği”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.27-39.

Tunaya, Tarık Zafer. “Midhat Paşa’nın Anayasacılık Anlayışı”, **Uluslararası Midhat Paşa Semineri, Bildiriler ve Tartışmalar, Edirne 8-10 Mayıs 1984**, TTK Basımevi, Ankara, 1986, ss.41-45.

Tuncer, Hüner. “Viyana Kongresi, ‘Doğu Sorunu’ ve Büyük Güçler (1815-1829)”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.61-69.

Tunç, Salih. “II. Meşrutiyet Döneminde Batılı Büyük Güçlerin Osmanlı Asyası’nda Nüfuz Mücadelesi: Doğu’da Fransız Çıkarlarını Savunma Komitesi ve Pernot Misyonu”, **Prof. Dr. Fahir Armaoğlu’na Armağan**, (Ed. Ersin Embel), TTK Yayınları, Ankara, 2008, ss.285-305.

Tunç, Salih. “II. Meşrutiyet’in İlk Yılında Paris’te Bir Jön Türk Delegasyonu: Talât Bey Heyeti” **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt:XXV, Sayı:2, Aralık 2010, ss547-582.

Turan, Orhan. “İngiliz Büyükelçisi Gerard Lowther’in Gözünden Osmanlı Devleti’nin Dış İlişkileri (1908-1909)”, **Atatürk Yolu Dergisi**, Sayı:63, Güz 2018, ss.343-363.

Turan, Şerafettin. “Rodos ve 12 Ada’nın Türk Hâkimiyetinden Çıkışı”, **Belleten**, Cilt:XXIX, Sayı:113, 1965, ss.77-119.

Uçarol, Rifat. “1878 Berlin Antlaşması’na Göre Yunanistan Sınırının Düzenlenmesi Sorunu ve Yunanistan’a Toprak Verilmesi (1878-1881)”, **Tarih Boyunca Türk Yunan İlişkileri, Üçüncü Askeri Tarih Semineri Bildiriler**, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1986, ss.210-240.

Uçarol, Rifat. “Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.211-221.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar”, **Belleten**, Cilt:XX, Sayı:77, 1956, ss.103-174.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “İkinci Abdülhamid’in Alman İmparatoruna Çekmiş Olduğu Bir Telgraf”, **Türkiyat Mecmuası**, Cilt:12, 1955, ss.135-144.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “İkinci Abdülhamid’in İngiliz Siyasetine Dâir Muhtıraları”, **Tarih Dergisi**, Cilt:7, Sayı:10, 1954, ss.43-60.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “On Dokuzuncu Asır Başlarına Kadar Türk-İngiliz Münasebâtına Dair Vesikalar”, **Belleten**, Cilt:XIII, Sayı:51, TTK Basımevi, Ankara, Temmuz 1949, ss.573-648.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Sultan Abdülaziz Vak’asına Dair Vak’anüvis Lûtfi Efendi’nin Bir Risalesi”, **Belleten**, Cilt:VII, Sayı:28, 1943, ss.349-373.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “Tersane Konferansının Mukarreratı Hakkında Şûra Mazbatası”, **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Cilt:VI, Sayı:9, İstanbul, 1954, ss.123-140.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı. “V. Muradı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen K. Skaliyeri - Aziz Bey Komitesi”, **Belleten**, Cilt:VIII, Sayı:30, 1944, ss.245-328.

Ülman, Haluk. “Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Dış Politika ve Doğu Sorunu”, **Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt:1, İletişim Yayınları, İstanbul, ss.272-292.

Ünal, Osman. “Hiçbir Taktik Başarı Stratejik Yanlışı Düzeltmez (1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi Rumeli Cephesi)”, **I. Uluslararası Plevne Kahramanı Gazi Osman Paşa ve Dönemi (1833-1900), Sempozyumu, Bildiriler**, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Tokat, 2004, ss.198-210.

Ünal, Sevim. “Tanzimat Döneminde Dış Politika”, **Tanzimat’ın 150. Yıldönümü Uluslararası Sempozyumu**, 31 Ekim-3 Kasım 1989, TTK Yayınları, Ankara 1994, ss.203-210.

Vereté, M. “Palmerston and the Levant Crisis, 1832”, **The Journal of Modern History**, Vol.24, No.2 (Jun., 1952), ss.143-151.

Ward, Judy Upton. “Abdülaziz’in Avrupa Seyahati”, **Osmanlı**, Cilt:2, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.119-129.

Willan, T. S. “Some of English Trade with the Levant in the Sixteenth Century”, **The English Historical Review**, Vol.70, No.276, (Jul., 1955), ss.399-410.

Willcocks, William. “The Garden of Eden and Its Restoration”, **The Geographical Journal**, Vol 40, No.2 (Aug., 1912), ss.129-145.

Wrigley, W. David. “Germany and the Turco-Italian War, 1911-1912”, **International Journal of Middle East Studies**, Vol.11, No.3 (May, 1980), ss.313-338.

Yalansız, Nedim. “Karşılaştırmalı Tarih: Tarih Öğretiminde Yeni Bir Yaklaşım”, **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2/9, Sonbahar, 2009, ss.493-498.

Yalçinkaya, Mehmet Alaeddin. “Osmanlı Devleti’nin Batı Politikası -Zitvatorok’tan Küçük Kaynarca’ya- (1606-1774)”, **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi**, Cilt:2, (Ed. Mustafa Bıyıklı), 2. Baskı, Gökkuşbuğ Yayınları, İstanbul, 2010, ss.27-82.

Yalçinkaya, Mehmet Alaeddin. “Osmanlı Devleti’nin Batı Politikası -Küçük Kaynarca’dan Tanzimat’a- (1774-1839)”, **Türk Dış Politikası, Osmanlı Dönemi**, Cilt:2, (Ed. Mustafa Bıyıklı), 2. Baskı, Gökkuşbuğ Yayınları, İstanbul, 2010, ss.83-136.

Yel, Selma ve Ahmet Gündüz. “Ermeni İsyanlarının Meydana Gelmesinde İngiltere’nin Rolü ve Sebepleri (1890–1895)”, **Hoşgöründen Yol Ayrımına Ermeniler**, Cilt:4, Erciyes Üniversitesi Yayını, 2009, ss.97-121.

Yeniçeri, Özcan. “Kırım Savaşı, Islahat Fermanı ve Paris Barış Antlaşması”, **Türkler**, Cilt:XII, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.840-858.

Yıkıcı, Levent ve Zeynel Özlü. “İngiliz Arşiv Belgelerine Göre 1912-1913 Tarihli Balkan Savaşları Öncesinde Balkanlarda Uluslararası Nüfuz Mücadelesine Bir

Bakış”, **Gaziantep University Journal of Social Sciences**, Cilt:17, Sayı:2, 2018, ss.677-690.

Yıkıcı, Levent. “İngilizlerin Bakış Açısından Balkan Savaşları Sırasındaki Gelişmelerin Değerlendirilmesi”, **Asia Minor Studies**, Cilt:6, Sayı:11, Ocak 2018, ss.98-119.

Yıldız, Netice. “İngiliz Yaşamında Türk İmgesi ve Etkileri”, **Türkler**, Cilt:XI, (Ed. Hasan Celal Güzel vd.), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss.921-933.

Yılmaz, Faruk. “Sonuçları Açısından Osmanlı Dış Borçları”, **Osmanlı**, Cilt:3, (Ed. Güler Eren), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 1999, ss.415-430.

Yılmazçelik, İbrahim ve Ali Gökçen Özdem. “İsmail Fazıl Paşa’nın Kaleminden 1292-1293 (1876-1877) Osmanlı-Karadağ Seferi”, **XIV. Yüzyıldan Günümüze Balkanlar ve Balkan Tarihi**, On Dördüncü Askeri Tarih Kongresi, 03-07 Aralık 2012, İstanbul, Genelkurmay Basımevi, Ankara, 2014, ss.3-38.

Yurdusev, Nuri ve Esin Yurdusev. “Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa Devletler Sistemine Girişi ve 1856 Paris Konferansı”, **Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç**, Ankara, 15-17 Ekim 1997, Sempozyuma Sunulan Tebliğler, TTK Yayınları, Ankara, 1999, ss.137-147.

Zafer Çakmak, “1875 Hersek İsyanı”, **Fırat Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Sayı:8, 2003, ss.241-254.

8. İNTERNET SİTELERİ

<http://ataturkkitapligi.ibb.gov.tr/ataturkkitapligi/index.php>

<http://dergiler.ankara.edu.tr/detail.php?id=19>

<http://www.ttk.gov.tr/genel/tarih-cevirme-kilavuzu/>

<http://www.tufs.ac.jp/common/fs/asw/tur/htu/>

<https://api.parliament.uk/historic-hansard/index.html>
<https://archive.org/>
<https://books.google.com.tr/>
<https://dijital-kutuphane.mkutup.gov.tr/>
<https://katalog.devletarsivleri.gov.tr/>
<https://tez.yok.gov.tr/UlusalTezMerkezi/>
<https://www.britishnewspaperarchive.co.uk/>
<https://www.gov.uk/government/history/past-prime-ministers>
<https://www.jstor.org/>
<https://www.newspapers.com/>
https://www.tbmm.gov.tr/kutuphane/tutanak_sorgu.html
<https://www.ttk.gov.tr/category/yayinlarimiz/dergi/belleten/>